Десанка Максимовић

ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

ДИГИТАЛНО ИЗДАЊЕ

Том 4
Додатак

Том 4
Садржај

Десанка Максимовић

ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

Приређивачки одбор

Проф. др Александра Вранеш
Проф. др Бојан Ђорђевић
Проф. др Љубица Ђорђевић
Академик Радован Вучковић
Проф. др Живан Живковић
Проф. др Душан Иванић
Зорица Ивковић Савић
Проф. др Слободан Ж. Марковић, председник
Др Нада Мирков Богдановић, секретар
Проф. др Миодраг Сибиновић
Проф. др Бошко Сувајџић
Проф. др Станиша Тутњевић, уредник
Др Ана Ћосић Вукић

Десанка Максимовић

ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

Том 4

Проза

Књига прва

Романи

Књига друга

Приповетке

Приредила

Ана Ћосић Вукић

Задужбина *Десанка Максимовић* ▪ ЈП *Службени гласник* ▪ Завод за уџбенике

© Задужбина *Десанка Максимовић*, ЈП *Службени гласник*, Завод за уџбенике, 2012

Издање *Целокупних дела* помогли су: Министарство просвете и науке Републике Србије, Министарство вера и дијаспоре Републике Србије, Министарство културе, информисања и информационог друштва Републике Србије, Народна библиотека Србије, Српска академија наука и уметности, Секретаријат за културу Градске управе града Београда.

КЊИГА ПРВА

Романи

Отворен прозор (1954)
Бунтован разред (1960)
Не заборавити (1969)

ОТВОРЕН ПРОЗОР

ПРВИ ДЕО

1

Итога јутра новине су писале о последњим студентским демонстрацијама. Доктор Жарковић, професор и специјалиста за плућне болести, брзо је прелетео погледом преко наслова и устао иза стола осмехнувши се благонаклоно:

– Младост.

Чинило му се да напамет зна све што новине могу говорити о томе. Осим тога, сваки му је тренутак био скуп. На столу му је лежао штампан полутабак с крупним насловом: „Како ћемо сузбити туберкулозу у нашем народу.“ Чувени поборник социјалне медицине, управник једног од санаторијума, у договору са Министарством здравља, упутио је ово питање свима установама, виђенијим лекарима, професорима, новинарима, па и уметницима, те је требало до подне написати чланак о томе. Жарковић је испитивао туберкулозу клинички; у последње су га време нарочито занимале операције плућа и њихово пломбирање. Давно је био рашчистио како се она појављује и шта је условљава и мислио је да је дужност других друштвених радника да брину како би се против ње као појаве у друштву дало борити, а да је њему доста већ и само то питање операција у плућима. Али у добро васпитаном научном свету, сматрао је, има ствари које се не могу избећи. Тако чувена имена покрећу анкету; значи, треба у њој узети учешћа.

Иако је чланак могао написати не погледав у књигу, отворио их је неколико, прелистао десетине каталога и атласа, вратио се на најзанимљивија и најбоља места у књизи о туберкулози и њеном лечењу од лекара који је покретао анкету. Као да је то што пише каква операција, сматрао је да све мора бити у длаку тачно. Знао је, истина, да треба да се обрати широкој публици, али је мислио да већ и по природи онога о чему је имао да говори, мора говорити научно.

Тако, при раду, највише је личио на себе самог. Као да је сав био отеловљење мисли, самопоуздања, затворености. Чело које се код других људи при раду скупљало, код њега као да је расло, пењало се у висину. Кости лица се још више истицале. Очи добијале чудновату мирноћу. С времена на време би устао и дошао до прозора, затегнут као лук. Тада би се наједном учинио много виши него што би се мислило док седи за столом, јер је био предугих ногу. Догодило би се да се нечему

сам смеје, можда мисли: „Не бих дао свој нож за стотине медицина ни за море висинског ваздуха, ни за најтоплију, најобразованију пропаганду света“, и тада би се видело како има зубе беле и снажне као што му је и сав костур био снажан.

Већ је скоро довршавао излагање, задовољан што је у збијеном облику успео да изрази своја последња искуства у клиничкој терапији туберкулозе, кад упаде код њега професор Симић, чија је велика страст била питање имунитета код туберкулозе. У себи је сваки о специјалности другога мислио са премисом потцењивања, али су се ипак често тражили. То је било као међу уметницима: бавили су се послом по мало тајанственим за остали огроман број света и тако су били усамљени и упућени један на другог.

Не приметив да је доктор Жарковић дотле писао, Симић му је узео саопштавати о неком свом великом успеху при последњим испитивањима на заморцима. (Тих дана је управо испитивао јачину имунизовања према томе у коме се од органа зачела зараза.) Не би се могло рећи према коме је Симић осећао више ниподаштавања: хирурзима за плућа, или својим ближим једномишљеницима који су се губили у испитивању по огромној прашуми социјалне етиологије. Док су му се први чинили већ музејски застарели, јер је то био час кад су успеси у индивидуалној медицини стављани готово на последње место у борби против туберкулозе као друштвене болести, дотле је према другима осећао разнеженост као према деци која уображавају да доживљују стварност, а овамо се само играју. Све напоре хигијеничара да код народа пробуде здравствени смисао сматрао је сувише слабим према страховитој снази којом је болест после Првог светског рата јурнула на наш млади, претежно сељачки народ. Није осећао да је таквим својим неборбеним ставом, удубљујући се само у једну чињеницу, био још више затворен у свој научнички лабораторијум него икоји од клиничара.

Када су већ били изишли на улицу, пошто га је прво узбуђење због занимљивих изненадних реакција на заморцима прошло, обрати се Жарковићу застајући нагло:

– Јесте ли видели, колега, ону комедију?

У ходу је уопште сваки час застајкивао, забацујући са чела смеђу праву косу покретом главе (ишао је увек гологлав) и тога часа би му и руке мале, с шакама као у ровца, застајале. Симић је гледао увек као у некој грозници, испод обрва, као завереник. Имао је изглед као да је рекао богзна шта опасно.

Жарковић га је погледао не разумевајући.

– Па анкету. Као да би нам вредело кад бисмо имали и стотине диспанзера, и сви јели као на Божић, и све станове раскужили. Свој данак туберкулози морамо платити.

На Симићу се, кад би овако говорио, најбоље видело како је човекова интелигенција негде сасвим засебно од старости, одушевљења.

– Не може се ипак седети скрштених руку, – скоро с мржњом је дочекао Жарковић, мислећи како је рад Симићев крајње бескористан. – Људима – додаде – морамо ипак некако притицати у помоћ.

– Кад остаримо као Јевреји, туберкулоза нас неће више мучити, – ишао је Симић и даље за својом мишљу, и онда весело додао: – Дивно је то како су они данас отпорни!

Жарковића је обузимала досада па понови:

– Не можемо ипак, мени се бар тако чини, остати последњи у овој борби да се народ ослободи предрасуда. Ја сматрам да као лекар и професор морам учествовати ту, и чак ћу то учинити са задовољством, – додаде заборавивши како се и сам бунио што га положај обавезује да се не оглуши.

– Ви као какав министар просвете коме се слуша Аида, али сматра да мора отићи на нову поделу Ђиде, – подругљиво је дочекао Симић Жарковићеву лекцију, пружајући руку да се растане, и затим додао другим, топлим нагласком: – Довиђења колега, идем мало до својих питомаца.

Он је својим питомцима звао чопор заморача и зечева које му је гајио, поред материјала што га је универзитет стављао на расположење, управитељ његовог имања на Душановцу. Тамо је имао кућу у којој је од недавно становао професор Ивановић и тај пропали трговац који је уместо доктора Симића изигравао газду и гајио његове животињице.

Раставши се од Жарковића, опет је утонуо у научна питања којима се био посветио са скоро коцкарском страшћу, и невероватно је брзо прошао пут до Душановца. Није ни приметио Централни хигијенски завод, ни цео тај скуп болница, клиника, породилишта што се дизао поред њега. Ниједном није дигао очи на шаренило боја које се још није сасвим било изгубило по падинама Топчидерског брда; није погледао разнолике кровове вила, вртове с необичним дрвећем, фудбалска игралишта. Мислио је прво са раздраганошћу коју пружа осећање унутарње надмоћи о фармакологу Маркову и његовом трагању за специјалним леком против туберкулозе. Шта може, мислио је, та хемијска терапија против готово судбинске предодређености која је условљена снагом и истрајношћу имунитета. Онда му се опет отисле мисли на Јевреје, замишљао их је као лекаре и болничаре по лечилиштима и диспанзерима. Желео је да наједном прескочимо векове после којих је веровао да ћемо и ми постати имуни. „Линимент, препарати злата“, рече он подругљиво у себи сетив се опет фармаколога. „Онда су ипак паметнији они нови мисионари.“

Тако је стигао пред своју кућу на Душановац. Подгазда је био и поред хладноће пред капијом. Лице му се чинило сувише кратко под зеленим ловачким шеширићем што га је увек носио. На свакој широкој јагодици као да му је био копиран комадић мапе, пун модрих танушних речица и црвених путања. Око њега се вртео чопор псића свих врста. Дакица, тамна и издуженог тела, кратких кривих ножица и дугих ушију. Затим њена деца још безимена. Све је зачињавао Фовет, љубимац газдаричин, бело псетанце коврџаве длаке, с траком око врата. Најзад се ту вртело и мало куче шумадијске врсте, Цуле, о коме се бринула највише газдина кћи. Ова навика држања паса била је ваљда остатак негдашњег богатства. Симић је већ одавно био уочио да је још понешто осим паса носило траг њиховог некадашњег начина живота. Газдарица се јављала на прагу само свечано очешљана, обучена у шарене хаљине и смешила се на све благо и достојанствено. Газда је, као и у срећно време, био према жени нежан, нарочито кад их други посматрају, осим у дане када се опије; тада би лупао по кући, чак и у присуству Симића, и држао дуге беседе које су час личиле на врло разуман говор, час опомињале на говор људи подложних фикс-идејама.

– Како сте, газда, шта има ново? – упита Симић површинском љубазношћу људи занесених каквом непрекидном мисли.

Мада мало напит, подгазда је осетио да се Симића не тиче ни како је, ни шта има ново, и то га увреди. У таквом стању му се увек чинило да је потцењиван.

– Ја сам само газда другог реда, – одврати. – Ви сте првог. А има над нама и наш општи газда. Само што ја у то нисам баш тако убеђен, – додаде затим збуњено.

– Како наши питомци? – прекиде Симић то разлагање, упутивши се у двориште.

– Питомци су добро, – одговори напити човек – али се разболео наш револуционар. Претукли су га жандарми на демонстрацијама. Добро би било да га као доктор мало обиђете.

– Револуционар? – зачуди се Симић и застаде. – Ко је то?

– Онај Личанин, студент што станује доле у собици. Дозволите, ипак један газда, ма и другог реда, има своје кирајџије.

– Па да, па да, – удвостручио је Симић своју лажну љубазност мислећи да је полупијани човек неће осетити.

Али он је био само толико напит, да није осећао потребу да се претвара; сваки прелив, међутим, у тућем гласу и осећању јасно је разликовао.

– Дакле, хоћете ли да пођете да га видите? Ја мислим туберкулоза последњег степена. Није имао имунитета. Он је управо једна врста ваших питомаца: умреће за добро других.

Газда се и овако пијан сећао Симићевих сталних разлагања о имунитету, о томе да они које сад коси туберкулоза умиру за добро будућих људи.

– Па да, па да, – одобри опет Симић. – Он је, мислим, планинац. Ах, да, рекли сте да је Личанин. Управо сте погодили да ће он бити нека неминовна жртва за добро будућег друштва. Ми сад пролазимо кроз фазу кроз коју су некад прошли Јевреји...

Газда друге класе се изненадно одобровољио према Симићу. У часу заборави болесника и окоми се на Јевреје.

– Молим вас, ви сте научник првог реда: реците ми јесу ли они бар у средњем веку могли да се опију и пропадну због дугова, као што кажете да су пропадали од болести? – ишао је упорно одгајивач заморца за својом завишћу према Јеврејима.

– Вероватно, – покуша Симић да се извуче, – то је, знате, друга већ област, припада друштвеним наукама. Хоћете ли да се спустимо мало до питомаца? – додаде да би прекинуо сабеседникову говорљивост, јер су га сви други разговори сем о имунологији остављали потпуно равнодушним.

Симић се полако спустио у подрум. Тамо је затекао болесног једног заморца и онерасположио се. „Ако угине, значи већ један опит мање. А за мене је живот овакве једне животињице безмало важан као и људски“, мислио је, „јер ћу опитом на њој доћи до закључака који ће касније моћи спасти хиљаде људи“. У бризи због заморца потпуно је заборавио на болесног младића. Како је био љут и викао на подгазду, овај му га више није смео поменути.

И пошто је Симић отишао, напити човек је имао потребу за акцијом и говором. Узео је потајно од жене јело што је остало од доручка и понео болеснику.

Ухваћен на делу одмах при изласку из кухиње, гледао је да некако пред женом свој поступак забашури:

– И ја сам као и Пера и Симићеви заморци жртва за добро будућег друштва. И професоров син је жртва. Ма шта ти мислила, и ја сам био једном револуционар, побио сам се Првога маја са жандармима.

– Ја и ово твоје дете смо жртва твоје луде памети, – дочекала је жена гледајући у хлеб што га је невешто као дете крио за леђима: – Куда си то понео?

Зар да одговори на тако подозриво, дивљачко питање? Куда је хлеб понео? Са достојанством је наставио разлагати да је за исте идеје лежао у тамници трећега реда као и професоров син, да најопасније борце стављају у те најгоре затворе.

– Сумњај ти само, жено, али ја сам се одувек бунио што има грађана трећег реда и што има бувара и задњих галерија, ја сам и против болести у трећем стадијуму, ја сам за људско достојанство.

Последње речи су му дале храбрости па се спорим кораком упутио према болесниковом собичку, не обраћајући пажње на женине погледе пуне огорчења.

2

Професор фармакологије, Марков, заносио се мишљу да пронађе специфичан лек против туберкулозе. Био је дотле патентирао већ неколико препарата, антисептичне бонбоне за грло, прашкове против неуралгичних болова, антигрипозни сируп, сируп за ублажавање великог дечјег кашља и сличне ствари мањег стила. Стално је узгред испитивао народне лекове против туберкулозе и стране препарате. Због тога се бавио и науком о витаминима, желећи да им одреди хемијску структуру и употреби их у свом патентираном леку. Присталице социјалне медицине мрзео је управо због те своје тежње да пронађе овај лек, или бар нешто што би се њиме могло огласити. Њихова парола да је боље спречити него лечити као да је њега лично вређала, као да је била уперена противу његових већ пронађених и будућих патената. Предавања Лиге за сузбијање туберкулозе чинила му се као зборови против њега, као хајка на лекаре практичаре, на медикаменте.

– Чиме замишљају да убрзају сазревање слузи у грипу, да ублаже главобољу, да дезинфикују грло? Речима?

Пашковић, који је његове лекове справљао и био њихов овлашћени заступник, окретао би какву бочицу златном хартијом повезану, дизао је према светлости, као да би још једном да испита да ли је та зеленкаста густа течност добро справљена и рекао трговачки мирно:

– Ниједна болест се не може спречити да никад нигде не избије, и кад је већ тако, онда се морају имати дроге.

Увек је лекове тако звао. То је бацало још један вео тајанства око његовог заната.

– Волео бих да видим оне из Лиге шта би радили кад им у болести нико не би хтео да прода лек, – настављао би Марков.

– Замислите, на пример, човечанство без неких дрога! Како би ту пађеништво настало! – прихватао је Пашковић и узима какву кутију у облику квадрата која је скривала у себи силе уперене противу болести, дубоко удахнувши оштре мирисе лекова као што се удише мирис траве на ливади.

– Да, на пример, туберкулоза без калцијума, без кодеина, без препарата злата!

– Или маларија без препарата кинина, – пресекао би апотекар и дохватио са полице дугуљасту и танку кутијицу, расцепио је и изручио себи у шаку из епрувете неколико жућкастих пилула киноплазмина гледајући их са нежношћу, док је његово испупчено чело, које је већ освајало пределе у тамној коси, постајало још пространије.

На крају би Пашковић вадио из фиоке рачуне и поруџбине: полутабаке беле фине хартије са штампаним заглављем и печатима. У канцеларији би постајало топло, или се само Маркову тако чинило. Он би ставио цвикер и удубљивао се у рачуне.

– Занимљиви су ти у Новом Саду, – рекао би тобож равнодушно, – уопште немају интереса за наш сируп.

Пашковић би опет дошао ближе столу и приметио с омаловажавањем:

– Шта ћете, они се снабдевају страним препаратима, вероватно немачким.

– Што ти је наш човек! – узнегодовао би Марков. – Страно му се увек чини боље од нашега. Ако је штоф, тражи енглеску марку, ако је лек – немачку. Ако је аспирин, мора бити Бајеров. Зар не би могао аспирин и код нас да се направи? Не! Мора да буде страна марка.

Понекад би се по читав час наизменце сећали како су антигрипозне бонбоне Марковљеве добро чиниле оној певачици, како јој је глас, откако се почела лечити њима, много чистији и јачи; како их је на сва уста хвалио специјалиста за грло Словенац. „Како Мица Ђерић, удовица оног дивизијског ђенерала Ђерића, зачудо редовно купује сируп, зацело има нежне унучиће.“ „Али, изгледа, да је највише пријао оној плавој студенткињи што се оно први пут много предомишљала да ли да пређе на њега после неког француског препарата. Она ће скоро дипломирати.“ Обојица су скоро рођачки волели те што редовно навраћају по Марковљеве лекове. Почињали су се нехотице интересовати читавом њиховом судбином, радовали су их њихови успеси. Пашковић се окумио са двојицом људи које је упознао тек кад су почели код њега куповати и нису га у току десет година изневерили. И Марков се често тако с људима дотле непознатим пријатељио и обнављао стара пријатељства.

– Да видите, што ће сад настати чудо по новинама поводом ове анкете! – рекао би Марков наједном. – Сви ће се окомити на лекове. Почеће славити санаторијуме и диспанзере, субалпијски ваздух, хирургију, храну, чистоћу. Само никоме неће пасти на ум да помене лек. А чиме су се досад људи лечили? Цела једна епоха у лечењу туберкулозе припада медикаментима, али тога се нико неће сетити.

Чак је и Пашковић, који је на његовим препаратима зарађивао више од њега, мање негодовао, сматрајући да такве анкете буде увек здравствену свест код народа, да се после њих увек повећава потражња лекова. Ако већ човек није знао да спречи обољење, или не може у санаторијум, сврати бар у апотеку.

Али Маркову се увек чинило, кад когод узима кога у заштиту, да се претвара, да то чини из неке слабости. Лукаво му се загледа у очи и рече:

– Личите ми на Жарковића. Није глуп, види ствари, али га не можете натерати да каже оно што мисли. Знам добро, смеје се оном занесењаку, али никад то неће да каже.

– Залуд се, докторе, узбуђујете. Је ли друштво трезвењака успело да затвори крчме? Није! Е, па? Што се тиче Жарковића, знам ту врсту преузвишености: гледа свој посао и на све се смеши с висине.

– Добро је поразговарати са вама, – изјавио је Марков и изишао на улицу.

Упутио се поред прве апотеке и застао, нови апотекар га још није познавао, па је могао да се слободно заустави. У излогу је стојао низ боца с његовим антигрипозним сирупом, свака са сликом неке необичне биљке. Жена у црнини зауставила се, погледала у излог и ушла унутра. Шта ли ће купити? Узела је кесицу неке траве, прашкове. Сад су наишле две танковијасте девојке и радосно узвикнуле разгледавши излог: „Има га!“ Ушле су и узеле свака по бочицу са сликом необичне биљке. При излазу су га, чинило му се, радознало погледале. Да га не знају из виђења? Брзо је пошао низ улицу; било је незгодно, ако га знају, да виде како стоји ту. Наједном се осетио раздраган, не би могао рећи да ли зато што су девојке узеле његов сируп, или што му се учинило да га знају. Пошао је кроз град не опажајући куда иде и заборавио све што га је тога јутра мучило.

На поподневној седници сазваној због студентских демонстрација, одмах је потражио Жарковића и повео разговор о покретачу анкете, Стевановићу.

– Ви га добро знате?

– Лично не, али га осећам по поступцима, снаја моја се тамо дуго лечи.

– Тако! – прилично иронично прихвати Жарковић. – Нисам знао. А ипак је то одличан лекар. Начинио је неколико сјајних операција. Имао сам прилике да те пацијенте и сам после лечим. Има изванредну интуицију.

Жарковић се држао усправније него обично, готово се чинио устурен. Његове проницљиве очи нису се ниједном такле Маркова. Гледао је упорно кроз прозор врло далеко, као да на крајњој ивици хоризонта види нешто занимљиво. Марков прошета неколико корака, као да би тиме хтео да истера из себе нагомилано негодовање. Негодовао је и против самог Жарковића што се тако немарно према свему држи, што гледа тако заинтересовано у нешто изван собе пуне професора. „Зар нико и ништа није овде достојно његовог погледа? Шта тражи, да ми је знати, и шта најзад може да види у тој магли напољу?“ Повео је опет разговор о Стевановићу, али им је утом пришао професор Симић. Сав је блистао у лицу. Према укочености Жарковићевој и тромости Маркова његова живост се чинила сувише дечачка. Пре је давао утисак пословног човека каквог занатског занимања него научника занесењака.

– Честитајте ми, молим вас. Постао сам пре два дана теча.

Доктор Жарковић га с неприкривеним чуђењем упита:

– И то вас толико усхићује?

– Сасвим друга околност ме усхићује. Замислите, жена има обострану отворену туберкулозу, родила је и још је жива. Уопште, ту жену не може ништа да сатре. Таквог имунитета још нисам видео. Морам уопште видети како стоји са њеним прецима. Одакле јој тај имунитет.

Жарковић се срдачно смејао. Маркова је сродство Симићево са породиљом, чинило се, необично занимало, јер упита:

– Је ли то ваша блиска рођака?

– Не тако блиска.

– Онда се усуђујем да приметим да се сувише рано радујете.

– Верујте ми да ће изгурати. Кроз горе је ствари прошла. Морам одмах испитати како стоји са прецима. Бар три, четири генерације су грађани. Довиђења!

– Али куда се журите забога? Зар нећете остати на седници? – са искреним жаљењем упита Жарковић, који је увек уживао у примеси хумора што је титрала у Симићевој занесености.

Он се, изгледа, тек тад сетио зашто се нашао у дворани те прасну:

– Опет ти студенти, и разбијање прозора! Не умеју да негодују на други начин. Треба човек да стече наслаге културе.

– Увек се негодује на исти начин, – приметио је смејући се Жарковић.

– Ипак, колега, нагло смо се сурвали у такозвану цивилизацију, – чудио се Симић што то сви не виде, и не закључују према студентским бунама.

Марков се, незадовољан што је разговор пренесен на студенте, одвојио од њих двојице и сео на уобичајено место. Имао је осећање неке недовршености и то га је чинило узрујаним, што је његовом пуначком лицу давало још округлији облик. Посматрао је професора за стомачне болести. Чинило се да богзна како пажљиво слуша саговорника, накрививши главу мало удесно. Руке му се, уске и скоро женске, претерано беле испод црних рукава. С времена на време професор би се својим подругљивим погледом зауставио на њему и Маркову се чинило да је средиште професорове пажње. Увек се бојао да неко, ако тихо разговара или се смеје, о њему говори. Професор неурологије га је међутим збиља посматрао. Чинило се да због тога никако не може да се усредсреди у разговору. Марков није ни опажао да је једини за столом, те су људи доиста нехотице поглед заустављали на њему. Приближи се поново Жарковићу и Симићу.

– Као најтеже случајеве можете сматрати оне потпуно незаражене, – узбуђивао се још Симић. – Сматрајте их већ покојним ако су се овамо доселили. Увек гледам са дубоким жаљењем те као од брега одваљене.

Док је говорио, разгртао је малим полукружним шакама ваздух око себе као ровац земљу. Бичеви косе су му сваки час падали на чело, али не живо, већ као покошени. Читави вирови фанатизма назирали се у дубини очију.

Жарковић је вратио поглед са хоризонта и посматрао саговорника право у теме. Иако није био много виши од њега, као да је уживао да га гледа вертикалним погледом какав се обично баца на врло ситна бића.

Касније, за све време седнице, Марков је био занесен својим мислима, све док један од професора левичарски расположених није устао у одбрану студената и док му се Жарковић није придружио. Маркову се чинило да Жарковић и овде уприкос некоме говори тако како говори, да то нису његове праве мисли. И не само што му није веровао, већ је и био љут на њега. Имао је притом осећање да Жарковић нешто њему одузима говорећи тако.

После седнице дуго је лутао улицама, да би се смирио. Речи професора левичара није никако могао да одобри. „Зашто би то професори медицинског факултета најпре требало да схвате студенте! Како оно рече: њихова основна људска права! Учити их како се справљају лекови, а пустити их да од глади или нездравих станова пропадају. Предавати им науку о људском здрављу, а скоро ништа не чинити за то њихово здравље, и на једној високој школи бунити се

против њихових буна. Зар им нису дате болнице за лечење, пуне су их и препуне. Тај човек између свега на свету успостави везу, између младићких буна и фармакологије!“ Наједном је у ове тихим кораком ушла мисао нека из области науке којом се бавио. Наставио је да се кристалише у њему неки научни закључак, и наједном то болесно стање у њему излечио као да је талас озона улетео у загушљиву собу.

3

Не може човек целога дана да остане насамо са својим послом, стално вас „неко омета“, љутио се банкар Марков, брат професоров, јер је био принуђен да пред чиновником, који је унео пошту, разговара телефоном са својом саговорницом не могући јој рећи да је још неко у канцеларији. Одговарао је због тога кратко и неодређено, што је чинило да она у нервози све гласније говори, тако да је и чиновник морао понешто чути.

– Шта је данас с тобом, забога? – рекао је звонак женски глас сасвим јасно.

На то је Марков одговорио:

– Да, да, касније ћемо то видети.

Осећао је колико је бесмислено што не каже или чиновнику да просто остави пошту и касније дође, или саговорници да је заузет послом, али никако није могао ни на једно ни на друго без да се одлучи. Онда је саговорница рекла нешто за чиновника неразумљиво, али се по нагласку могло приметити да је љута и нестрпљива. Марков је на то начинио лице као да је реч о каком званичном послу и одвратио:

– Будите без бриге, то ћемо по подне уредити, а сад довиђења, добио сам нешто на потпис.

Одлучивши се најзад ово да каже, спустио је слушалицу са изразом досаде, не би ли пред чиновником забашурио с ким је разговарао. Чиновник је ипак знао да Маркову тај разговор не би био нимало непријатан, да се он није десио у канцеларији. У последње време га је затицао више пута у разговору с тим истим нервозним гласом и запазио да је после тога бивао расположен целога дана. Напослетку, то је сасвим природно, мислио је. Жена Маркова је провела ван куће у санаторијуму непрекидно готово три године, изузимајући прошлогодишњу њену посету мужу око Божића, која је трајала свега месец дана. По његовом мишљењу, то њено боловање било је суви бес, размаженост богате госпође, и стога је ове учестале телефонске разговоре Маркова са женама сматрао као праведну последицу њене размажености. Он је и овога пута имао израз као да би му нешто честитао или га потапшао по рамену, али како је Марков био директор банке, задовољио се само тиме да му уз љубазан осмех преда пошту и да се брзо удаљи из канцеларије.

Међу званичним писмима Марков је брзо опазио и писмо своје жене и осетио ону необичну стрепњу која га је увек обузимала пре него што га отвори.

Прве године њеног боловања стрепео је увек да му не јавља за какво погоршање због кога би морала остати још дуго у санаторијуму, а у последње време се бојао управо тога да је потпуно здрава и да жели да се врати кући. Мада му је због послова било незгодно, радије би он одлазио к њој, него да њој падне на ум да дође ма и на најкраће време. Пошто је прво све остало разгледао, отворио је женино писмо, да би непријатности које га можда у њему чекају бар мало одложио. Начин њеног брбљања, који је раније толико волео, сад је учинио да се већ при првим редовима намршти.

„Драги татице, већ дуго ниси долазио нити си писао. Заборавио си потпуно своју девојчицу. Не бринеш више је ли појела све бонбоне које си јој последњи пут донео. Да ниси стекао какву нову мазу па на мене заборавио?“

Марков којему је похађање жене већ било досадило, прочитавши то, одлучи да ипак иду̂ће недеље оде до ње.

„Шалим се, шалим, писала је даље, знам ја да мене татица воли, да ће за мене све учинити. Чуј, татице, господин шеф је покренуо анкету о томе како би се туберкулоза дала сузбити. А ја сам ти причала колико је он амбициозан и луд кад се чега подухвати. Погинуо би, мислим, да се у јавности не обрати довољно пажње на ову анкету. Нарочито кад би се лекари, и то они с универзитета, показали равнодушни према овоме. Већ унапред прича како ће се цела земља одазвати. Сав је у грозници ових дана. Било би грозно кад би се разочарао. Мени би толико било жао, јер он живи једино од уживања у свом раду и замишља да је најбољи лекар.

Мислим да га твој брат много воли, али ти знаш колико је шеф нас задужио, па иди моме деверу и реци да га преклињем да и он напише штогод о том проклетом сузбијању туберкулозе и нека то објави у најбољим новинама. Само нека се свакако потпише пуним именом, јер ма како паметно написао, не вреди ако се не потпише. Ја сам шефу врло захвална и волела бих пошто-пото да му ово учиним, али, разуме се, нико не сме знати, па ни он, да смо ми молили твога брата да суделује. Шеф ће то ипак наслутити и биће вољан да ме још, ако је потребно, овде задржи.

Учини ово својој девојчици. И дођи што пре, ако нећеш да се опет разболим.

Твоја добра девојчица.“

Видеће да се не спрема скоро да дође, Марков осети према жени чак и неку нежност због детињског поверења које је увек имала у његову љубав. Час кад је требало да јој каже да су му се осећања према њој променила опет је одложен, на његово велико задовољство. Из захвалности према овом дару случаја, одмах је телефонирао брату да ће доћи к њему по подне хитним послом. Иако је знао за његову антипатију према Стевановићу, одлучи да га приволи на оно што је жена молила. Сматрајући због тога да је према њој био у изобиљу добар, помисли да има и он право да себе почасти бар телефонским разговором са малочашњим драгим му гласом па позва:

– Ало, ало! Ко је тамо? А, ти си, мачкице!

Звонак глас одврати:

– Не мачкица, већ врло опасна зверка која ће ти очи ископати. Како си се оно малочас понашао?

– Опрости! Зар се ниси досетила: чиновник је био присутан; купио сам ти нешто врло лепо. Да дођем довече?

Звонки глас заједљиво дочека:

– Не! Ја ћу доћи до тебе. Да се не бојиш служавке! Треба полако да се навикава на мене, зар не?

Марков се старао да што безбрижније одговори.

– Дођи, зла мачкице. Ја сам само хтео да ти уштедим ход, али кад ти желиш, мени је још милије.

Глас сад упита шапатом:

– Који мирис да ставим?

Марков се насмеја тихо.

– Ниједан. Сама си цвет.

И поцрвене. Савест му се није бунила кад је своју љубавницу држао у наручју; али чим би јој рекао нешто, што по његовом мишљењу може да се каже само девојци, чинило му се да тиме и сувише вређа детињасто поверење своје жене. И додаде грубље, мушкије:

– Дођи зацело!

По подне је пошао брату, љут што по рђавом времену мора излазити. Влага није само сипала одозго с неба, већ одасвуд. То није било никакво збивање у природи, већ неко влажно стање; било је свуд у изобиљу сићушних, као на најситније сито просејаних, капи. Можда су се и спуштале на земљу, али то се није видело. Дало се закључити само по томе што је асфалт био влажан.

– Значи, с коленима си боље? – упитао је у неверици професор, чим га је видео по таквом времену.

Банкар је тражио како би почео разговор о анкети, у међувремену се заустављајући на сасвим другим стварима, док га професор није прекинуо.

– Него шта је с твојом женом? Санаторијумска психоза? Боји се да дође кући мада је здрава? Постаће тамо, човече, потпун инвалид. Неће без Стевановића моћи једном ни у купатило, рецимо.

Банкар је за то време мислио: „Нема ништа од његовог чланка. Наговарати га у оваквом расположењу на то, било би бесмислено“; међутим, желео је да женин повратак чим било одложи, чим било поткупи Стевановића да је још задржи, и тобож немарно упита, не помињући њено писмо.

– Мислиш ли учествовати у оној анкети?

Доктор је оћутао више него што би се очекивало и заједљиво рекао:

– Моја снаха се ваљда распитује? Знам отприлике како је то ишло: „Госпођо Марков отпуштени сте, доста је било.“ А њој се учинило – пропашће свет ако се макне из те залуђујуће установе и ударила у плач и молбе. „Добро, али ви мени нешто да учините. Пробудите тога свога девера. Нека каже коју о нашем питању. Ми се овде из дана у дан сатиремо на бранику народног здравља, а они ћуте скрштених руку.“ Знам његов речник. Остаћу скрштених руку.

Смркавало се. Био је крајњи рок да брат банкар буде код куће. Морао се сместа растати.

– Имаш право, – сложио се зато брзо са доктором. – Не знам каква посла имају професори фармаколози ту.

Професор је остао са грижом савести што је снахину молбу тако на пречац одбио. Како је она њега, доктора, уважавала, како се трудила да му угоди! Увек га је за празник звала на ручак и дочекивала свечано одевена, увек застирала сто најскупоценијим столњацима, месила колаче које он воли, показивала да га поштује, да сматра његову титулу професора универзитета највишом части до које се може доћи. Како је правила комбинације да га жени са најлепшим девојкама! Како је била готова и да не иде на лечење, само да је он рекао да не треба! Њему се сажали на њу из оних дана болести. Како га је гледала упитно, трудила се да из његовог лица прочита колико је тежак болесник. Због тог њеног израза и није смео да је узме на душу и сложио се са лекарем који је захтевао да је одмах пошљу у санаторијум. „Шта ћете ми вас двојица сиротана радити за овај месец док будем на лечењу?“, питала је у безазлености човека који није знао још за дугорочност болести која га је снашла. Како је купила најсвечаније хаљине да их тамо понесе, огрлице, рукавице, као да иде у проводњу. Како га је на станици преклињала да јој увек одговара сме ли предузети неко лечење које јој тамо куд одлази буду предлагали. Како је било празно кад су се са станице брат и он вратили кући за коју је сматрала да је напушта „само док не почну зимски мразеви“. И шта је сад крива она што је тамо добила нову болест, психозу санаторијумског болесника, како је професор називао? Тој болести, мислио је, и чвршћи људи подлежу, а како неће тако поводљива и детињаста жена. „А особито ако онај који је позван да разбија, још и подржава такво стање.“ У разнежености још истог дана јој је послао кутију слаткиша, та толико пута га је она њима обасипала, и одлучио, уместо да пише чланак за који се заузимала, да што пре брата наговори да оде и врати је насилно отуд, ако устреба.

4

Био је у новембар залутао леп, мада прохладан дан. Заостало јасно жуто и црвено лишће личило је на сунцу на цвет. Нарочито га је у једном, десном куту дворишта било још много; лепоту овог кута је чинила пузавица слична лози што се пела уз зид до самог крова; на осталим, ветровитијим, местима шибље је стојало огољено. Деца, Ђерићкини унучићи, играла су се уз тај зид, јер је ту ветар најмање допирао. Скупљала су лишће, које им је тога тренутка представљало новац и пунила њиме касу, испражњену кутију од писаће хартије. У почетку игре била су замислила да су у прашуми. Прашуму је представљао стари бор, две тује, што су расле у средини круга, клупче старе замршене павити, неколико жбунова јоргована и хладњак у дивљој лози. Велики мачак који је и сам био изишао на послеподневно сунце био је тигар у тој дворишној прашуми. Ивана се брзо уморила од гоњења тигра, па су онда прешли на скупљање опалог листа.

Ни баба ни мати нису биле код куће и зато је сваки час извиривала кроз кухињски прозор Катица и позивала:

– У кућу! Знати ви како сте ровити.

Али деца су хтела да искористе то одсуство старијих и, напуниви касу златницима, отишла су до кута где се, ограђена са свих страна жицом, сунчала живина: неколико кокошака бисерки и два типична сеоска шарена петла. Понекад би им се учинило да прелази улицу њихова мати. Издалека, кроз капију, мешали су је са сваком танком женом оксидисане косе и нашминканом.

– Зашто ти, мама, личиш на друге маме? – питао је Иван док је био мањи. – Имаш исту косу и уста црвена и нокте као Милошева и Сашина мама. А бака је наша сасвим друкчија него њихова.

И збиља, њихова баба се није дала помешати ни из далека са другима. Нико више није имао њене крупне зеленожуте и проницљиве очи, али које нису биле лишене нежног израза, њен танки раздељак кроз једва проседу косу, енергичну браду и снажно извајан врат. Ретко је ко тако одсечно говорио и притом рукама махао. Најзад, ретко су баке биле толико крупне, топле као њихова. Увек им је, док су били мали, било пријатније да их она узме у крило него мајка, јер су се у њему осећали као у неком јастуку. Бака се и одевала на свој начин. Из далека си могао познати њене минђуше, њен шешир налик на мушки и штап са сребрном јабучицом.

И сад се Ивану учинило од друге жене да је његова мати и потрчао је према капији, али управо тада наишла је њихова баба и повикала:

– Шта, зар сте ви још у двориштy? Одмах унутра! Јурите па испрозебате и онда би човек рекао да вас је мајка болесне родила. Шта је, шта си добила на задатку? – обратила се Ивани.

Ова је ишла у трећи разред гимназије, али се због болешљивости чинила много млађа, једва мало крупнија од брата који је још био основац. На бабино питање лако је поцрвенела и забацила дебеле плетенице на леђа, ништа не одговоривши. Бака је правилно схватила њен покрет па рече:

– Знала сам то. Да ми је да нађем једном какву добру девојку студенткињу па да је узмемо да вам помаже. Пођите унутра.

Девојчица је полако пошла у кућу. Стидела се да покаже задатак, јер је добила на њему тројку. Зато је сад, ногу пред ногу, корачала и била готова да заплаче.

– Де, покажи да видимо, – рекла је бака скидајући шешир и остављајући штап у гардеробу.

Ивана је још ћутала и омотавала витице око врата као крзно. Тада јој је брат отворио торбу и извадио задатак. Бака је ставила цвикер опточен златом и, неосетљива на њене сузе и јадања, превртала свеску. Била је повређена у својој сујети бабе чији су унуци увек најбољи ђаци. Неуспелост им је опраштала само кад су болесни. „Туберкулоза је заразна болест; треба се чувати да је не добијемо, а ако је добијемо онда нема спаса“, писала је девојчица за коју је од оптимистичких разлагања школског лекара било важније оно што је слушала од своје бабе сваког дана. „Болесник или пропљује крв, или од малокрвности и слабости умре. Таквим људима већ и на лицу пише да ће скоро умрети и да им нема спаса. Неки се заваравају и траже га у неким југословенским или страним санаторијумима, али и они су осуђени на пропаст...“ Ту је девојчица гласно заплакала, јер је наставница у дну задатка била написала: „Ни теби, Ивана, нема спаса. Обрукала си се овим задатком. Зар ниси чула шта је лекар говорио.“

Бака је пришла орману и отуд извадила као лед углачану марамицу и пружила унуци без речи. Још јој није било јасно какву је омашку дете у задатку учинило. Најзад је упитала:

– Па шта каже госпођица, у чему си погрешила?

Иван је одговорио уместо сестре.

– Погрешила је што је казала да се не може од те болести излечити. Најбољи је задатак био једне што је написала да се сви могу излечити и рекла да све велике куће треба претворити у болнице.

– Као Доситеј, – примети њина баба. – Нисам ја на тебе љута, – протепа затим Ивани као малом детету. – Љутим се само на оне који деци дају овакве задатке. Није дечји посао да о овоме мисле.

– Немој јој, бако, то говорити, – умешао се опет дечак, – она што год чује од тебе, пише у задатку, па после плаче.

Међутим девојчицу је бабина нежност још више растужила. Како је проплакала цело вече, ујутру је осванула са температуром и запаљеним капцима.

– Телефонирај доктору Петровићу, – замолила је бака своју кћер.

– Зашто одмах њему? Могли бисмо звати старог.

– Чича је за обичне ствари. Ово ми се код ње чини озбиљније. Никад јој очи нису биле овакве, сва је закрмељала.

Петровић је од скора лечио њену унучицу, препоручио јој га је професор Марков, давни пријатељ куће. Он је дошао два сата после позива. Није децу питао као чичица: „Ко се то мази? Морамо ми то туђи, а не лечити.“ Није им ставио руку на главу нити се смешио онако као стари. Расипао је само око себе неке мирисе лекова измешане са мирисом колоњске воде. Једном руком је оставио шешир, а другом ташну и остао стојећи. Чинило се да се уопште до девојчице неће сагнути, али се ипак сагао и ипак насмешио кратко. Код њега је све ишло успорено. Завирио јој је прво у наличје капака, опипао око ушију и изјавио:

– Оваква појава у очима се види често код малокрвне деце. Врста лаке шкрофулозе. Да видимо плућа.

Бака се усудила да каже:

– Синоћ је много плакала па је то ваљда и зато.

– Па да, неки спољни узрок то изазива. Али сва деца која плачу немају ујутру такве очи.

Ивана га се бојала. Како је добро када дође чичица. Скоро би пожелела да се разболи, само да он дође да је помилује, да спусти хладно уво на лопатицу и викне: „Зини!“, па после тога да је шљепне лако по образу. Доктор Петровић доноси увек пуно справа. Њима отвара нос, уши, уста, њима ослушкује, па јој се и он чинио као каква велика хладна машина.

Он је написао пун рецепт: маст и прашак за очи, камилицу, рибљи зејтин. Кад је био на крају овога исписивања, бака је мислила да сме почети разговор и објаснила зашто је девојчица плакала. Приметив по лицу докторовом да му је нешто непријатно, одмах је ућутала.

– У сваком случају ништа се не лечи само речима, – приметио је.

Правилно је схватила, био је у неку руку на њеној страни, само јој није било јасно у чему. Вероватно је сматра културном женом. Дете се разболело, „обично једно крмељање“, а она је одмах звала лекара, и то главнијег. За труд му платила како нико не би. Ставила новац у коверат, да се избегне она неугодност узимања голог новца у руке. Ко би према томе смео рећи, мислила је, да она према лекарима, болестима, туберкулозама, нема правилне, пречишћене појмове!

5

Управо када су се почели јављати по новинама одговори на анкету, новинар Чапета је био без идеје шта би писао и анкета му је била добро дошла; али је нажалост био необавештен о медицинским питањима, о социјалном правцу у медицини готово није био ни чуо. Међутим, слутио је да ту има ствари по којима би требало распалити, како је говорио, да и ту има штошта што треба рашчистити.

Наједном, као што бива у часовима надахнућа, живо се опоменуо неког старца из свог краја који је лечио од свих болести и кога се ваљда десет година није био сетио. Једном га је к њему водила његова баба траварка када је био оболео од маларије. Старац је седео на трему, док се свет тискао да час пре дође на ред. Било је ту жутих, пресамићених младића, чије се кости лица јасно обележавале; људи црвених, нагрижених носева; деце у крастама; жена потпасаних или главоболних с марамом преко чела; и потпуно здравих људи који су били без болесника да траже савет како да их лече.

Лице му се зајапурило од задовољства када се тога сетио. Грохотом се насмејао и провукао свих десет прстију кроз косу која је и без тога давала утисак да је чешљана неким чешљем необично дебелих зубаца. Сетио се до танчина разговора које је чуо испред себе док је с бабом чекао на ред. Тим је и почео свој чланак, али одмах у почетку настала је мука. О старцу врачу требало је писати критично, подсмешљиво, показати да тај самоук није имао право, да је само свет заваравао, ометао додир с лекарима; међутим старчева слика је испадала топла. Чапета није могао да га се такне подругљиво. Њему се и сад чинило да су му метвица и хајдучица, које му је врач дао да пије, пријале више него икоји лек после. И сад је волео да их пије на „гладно срце“, како је то онда први пут чуо. И сад му се свијала реч „далак“, којом је старац називао место под грудима.

Као што се био нагло одушевио, тако је сад брзо постао суморан, ходао је крупним корацима по свом новинарском собичку, управо се само сударао са зидовима, јер је та соба била мала као колевка. У суседним истим таквим одајама, од којих је био одвојен само дрвеним преградама, чули су се разговори и куцања писаћих машина. Кроз мутно, као залеђено, стакло на вратима видело се како ходником промичу сенке. Хтео је већ оставити посао и изићи, али му сврати земљак, сликар Вук, кога је пре неколико дана био позвао да разговарају.

Као многи самоуци, Вук је значај неких ствари, књига, наука, преувеличавао, док је друге без основа потцењивао. Иако је имао дара скоро за све уметности, ни у једној се није потпуно изразио. У сликарство је уносио мистику антропозофије којом се у последње време заносио, у музици је уживао првенствено сликарски, књижевност сматрао симболом, буквално речено, васионског живота.

– Морам да пишем чланак о сузбијању туберкулозе, – још с врата га дочека Чапета. – Разумеш, а ништа о томе не знам, нити познајем каквог доктора с киме бих се могао поразговарати.

Вук је био мршав и кракат, сав као скинут с византијске фреске и чудно је одударао од мајушног новинарског Чапетиног бокса, претрпаног хартијетинама свих врста, и од Чапете, живог, разбарушеног, очију као углачан угаљ. И говорио је свечано, пригушено, глас као да му је долазио чак из средњег века.

– Мислим да доктори претерују сматрајући да се са туберкулозом могу борити. Ако силе у васиони донесу човеку да се разболи, разболеће се, а људи се хватају само за материјално и видљиво.

Чапета га је слушао расејано па га најзад прекиде:

– Луд си, колико си тежак. Схвати, морам овде о озбиљној ствари говорити. Овакви разговори, као што си их ти започео, могу се водити негде на летовању, кад не знаш шта би друго. Налето ћемо у Боки причати о томе. Него можеш ли ми сад одмах рећи што паметно и нормално?

– Све вас је залудео овај проклети двадесети век, – одговори Вук доброћудно. – Довешћу ти сутра једну девојку чији је брат лекар у санаторијуму. Врло су занимљиви: тај лекар се никад неће бавити приватном праксом, не жели да се богати на рачун туђе несреће...

Чапета је скочио са столице викнувши.

– Па разуме се! Глуп сам колико сам тежак! Како ми само то није пало на ум! Иди, иди брже сад, сметаћеш ми ако и један тренутак сад останеш.

И изгура га на врата зачуђеног и разочараног, па узе одмах поново да пише. Чудио се како му није пало на ум да се овога пута може окомити на лекаре који се богате „на рачун туђе несреће“. То је и тако било у његовом стилу, зато је имао већ израђен калуп. Од тих оскудних реченица: да постоје лекари практичари и лекари по санаторијумима, од тога што му је Вук малочас рекао, погодио је остало и грозничаво се окомио на лекаре практичаре: „Како се можете борити против туберкулозе, када има чак и лекара који хоће да живе на рачун ове несрећне болести...“ Ту је мало застао, учинило му се да је претерао, али је одмахнуо главом, помисливши да човек мора да претерује и зло увелича, ако хоће да га сви примете и наставио у том огорченом смислу подвлачећи лекарску користољубивост. Слично је раније говорио о адвокатима, о њиховом грамзивом односу према сељацима; и о свештеницима који неће да читају молитву док им се најпре не плати; али у овом питању много ствари му је остало нејасно. Није ускоро опет знао да настави.

Незадовољан и другим покушајем, устао је и почео опет ходати. Био је као и увек упоран, хтело му се пошто-пото да бар скицира тога дана нешто на чему би се зауставио. Опет му је неколико пута пао на ум старац из родног краја, затим

рођака која је, као гуја ноге, крила да јој је ћерка болесна, бојећи се да је не може удати ако се прочује од чега болује. Овде га је понова обузела она радост што прати час будне инвенције. Узбуђен, румених јагодица, по трећи пут је сео за сто. Најзад је нашао оно о чему може слободно говорити. Једва стижући да похвата мисли, почео је писати крупним нервозним рукописом, не либећи се претеривања, све више одушевљен сваким новим редом, и то толико, да би наглас прочитавао када би му се нешто свидело. Био је заборавио свој малочашњи гнев против грамзивих лекара и окомио се на болеснике који болест крију или се касно обраћају лекару. У боксу до Чапетиног час му се чули смех, час рецитовања, ходања по соби и онда би опет настала потпуна тишина. На тај начин је увек радио; сви су по његовим радосним усклицима и псовкама унапред знали какав се чланак спрема. И сад су у суседни бокс улазили сваки час и, чувши га иза преграде, кроз смех добацивали:

– Чапета се порађа!

– Тај има вентиле на мозгу!

Што је време више одмицало, ћутања су бивала све дужа. Наједном се као изнебуха проломи: „Стидите се, дакле, да болујете и да се лечите од туберкулозе, а не стидите се да умрете од ње!“ „Какав бесмислен закључак, помисли сусед, идем, доврага, да видим шта је с тим човеком!“

Управо кад се Чапета стао опет осећати сиромашним, када му мисли нису навирале онако као у почетку, сусед је куцнуо и одмах затим отворио врата. Чапета му се обрадовао, већ помало уморан, и почео тумачити своје гледиште о заосталости народа у хигијенском погледу, о његовим предрасудама, жалећи што те своје речи не може узгред и да бележи, толико му се сад чиниле убедљиве, изазивале у њему нове мисли. Из самог најдубљег можданог тресета дизала се запажања и знања која је узгред стицао и брзо повезивала са предметом о коме је говорио, а о коме никада није свесно мислио или читао. Задовољан што ствари помало научно може да расправља, сваки час је провлачио прсте кроз косу и опет је раздрагано викнуо.

– Одлази, одлази брзо, нешто дивно ми је пало на ум. Морам забележити.

Новинар је завртео главом и вратио се у свој бокс.

6

Само у току своје новинарске каријере Чапета је пребобао неколико великих одушевљења, да и не говоримо о заносима из ране младости за шведску гимнастику, за море, за часопис који би окупио само писце његовог краја. Ниједно од ових одушевљења није га држало више од шест месеци. Кад се заљубио у предводницу домаћег гимнастичког удружења, од јутра до мрака је вежбао у гимнастичкој дворани. Знао је тада све користи гимнастике, животописе Швођана и Чеха који су у њој извршили револуцију. После неколико месеци поред те девојке је пролазио као поред најобичније познанице, а дошла је на ред кћер капетана на приватном бродићу што је саобраћао између Дубровника и његовога родног места, и с њом одушевљење за море и вожњу по месечини. Тада је говорио само о ултравиолетним зрацима, морским струјама, коралским острвима, земљописним дужинама и ширинама, необичним морским животињама. На мисао о часопису га је потакла љубав према некој земљакињи песникињи којој часописи у престоници нису примали песме. Загрејао се неколико месеци потом за једну глумицу, која је у то време играла љубавне улоге, и свом снагом навалио на изучавање позоришта, и убрзо се толико упутио у те ствари, да је извојевао да неколико пута протури своје приказе. Тада је волео да разговара о постанку класичне комедије и драме, о романтичном правцу у глуми, художественицима, модерној сценарији. У току анкете новинари се шалили: „Пропашћемо од Чапетиних медицинских чланака. Сигурно је на реду каква специјалисткиња за плућне болести.“

Тада се већ био упознао са Олгом Ивановић. Ишли су он и Вук улицом Кнеза Михаила. Наједном је Вук пред књижаром Цвијановића застао. Олга је стојала готово приљубивши нос уз стакло. Дан пун магле и сунца, у образе јој је попео руменило, чак јој је и нос био румен, као и руке на којима по обичају није имала рукавице. Њена смеђа густа коса била је подсечена скоро мушки и по врату се видело да се није скоро шишала, као што се по потпетицама дало закључити да ципеле нису биле већ дуго на оправци. Ипак све ово није давало утисак неуредности. Осетивши да је неко посматра, дигла је очи са књига и насмејала се целим ликом, у тај мах обасјаним сунчаном руковети процеђеном кроз маглу. Од тога су јој очи, које су се у сутон чиниле црне, постале јасно смеђе и прозрачне, а зуби заблистали као превучени сваки понаособ по једним осмехом. Сва њена појава била је блага и светлуцава.

– Па ти ниси причао како је то лепа девојка, – приметио је Чапета што је могао гласније.

– У свему покажеш душу, – рекао је Вук прилазећи јој. – Чак и у томе где станеш на улици. Ово је мој друг и земљак Чапета.

– Били сте дивни тако приљубљени уз окно. Још су вам очи пуне неких светлих снова, – навалио је новинар одмах са удварањем и нагао се као да би јој хтео боље сагледати зенице.

Вук није хтео признати да је непријатност која га је обузела због понашања Чапетиног љубомора и, убедивши себе да и Олги такво понашање мора бити непријатно, узео је да је брани:

– Не будали, болан, с њом као с другим девојкама. Није она као те што се врте улицом.

– Не треба ти то да ми кажеш. Не гледа се сваки дан девојка овако пуна женствености и...

Вук се осетио бескрајно несрећан. Није то сад била само љубомора него и стид. Није могао поднети такав начин разговора, особито пред Олгом. „Како се сме рећи пред девојком: женственост, то опомиње на неке ствари о којима невини не треба да мисле, на чулну љубав...“ Он је и иначе, а нарочито поред Олге, говорио само о духовима, о вишим световима, вечности, смрти, о лепоти пријатељства; или, ако говори о књижевницима, онда само о Дантеу и Шекспиру; ако је о сликарству, само о Леонарду. Њему се представљало да је она вишим силама одређена да саслуша све најбоље, најузвишеније садржаје његових мисли, сва његова самоучка огромна дивљења стварима на које се она давно и давно кроз школу навикла, на које је огуглала.

Девојци међутим нису била мрска та новинарева умиљавања. И Чапетина необична, чупава појава је занимала. Он је ишао мало погнут напред, махао је широко рукама, косу је само, рекло би се, прстима чешљао а оковратник капута није повртао. Због сталног старања да је гледа у лице при ходу се смешно спотицао. Сваки час је једном руком чинио покрет као да ће јој је спустити на рамена. Њој се чинило да без загрљаја иде загрљена. И мада су јој његова бујност, нарочито отворен начин дивљења, били необични, чинио јој се ближи па чак и човечнији од Вука.

Већ су десетак минута разговарали, а Олга никако да помене Чапетин чланак што је њега чудило и чинило да се све упадљивије удвара, не би ли је опоменуо да је он тај што је писао о предмету који њу и њенога брата занима, не би ли је умилостивио да што о томе каже. Најзад је упитао: да ли је икад чула презиме као што је његово.

– Ви сте писали, значи, она два чланка? – сетила се напослетку она, и насмејала не његову детињску, провидну, жељу да се о овоме говори.

– Јесу ли вам се свидели?

– Били су сасвим друкчији него остали, и то је већ један разлог да ми се свиде. Осећа се мало недостатак стручног знања, али сте га накнадили тачним запажањем. И онда згодно је што сте писали као беседу.

Ту се наједном зацрвенела па стала.

– Слободно говори. Немој се стидети. Нико му неће као ти рећи искрено и паметно, – храбрио је Вук као да је недорасла девојчица.

– Мислим да су се и мом брату ти чланци морали свидети. Знате, и он има обичај да каже да би се наш човек пре го пред светом скинуо, него признао да има туберкулозу. Штета што не знате мога брата. Је ли, Вуче, он има научни, чисто лекарски став према болести. За њега је она сензација само у лекарском смислу. Да ли ме разумете?

– Више него што слутите, – већ са очигледним заносом је потврдио Чапета.

– Је ли, Вуче, – опет је позвала њега, бојећи се да не остане усамљен у том разговору, – он нас је све еманциповао у том погледу? Сад и наша мајка, али не, за њу баш не бих могла тврдити, али наш отац не осећа више тај стид који сте ви врло добро уочили, он би сад отворено признао да неко од нас добије и отворену туберкулозу. Могао би о томе слободно да говори као о Питагориној теореми.

Новинару се Олга чинила чудо од непосредности, памети и топлине. У одушевљењу је већ видео себе као борца социјалне медицине. Олга је, са осмехом који је одобравао и чудио се, погледала његову косу, зачешљану шаком, у чијим је таласима било снаге и декоративности мермерног портрета.

Вук је трпео због ових њених погледа и детињом лукавошћу покушавао да скрене пажњу на себе, па упао у реч да јој каже како је у старој грчкој митологији нашао личност за чију душу је убеђен да се поново у Олги родила. Као да је имао таленат да разговор потпуно одвоји од тренутка и средине у којој се води. Олги се нарочито у том тренутку чиниле неумесне његове речи па је пркосно прекинула:

– Досадно ми је увек мислити на ту душу! Знаш да не волим такве приче. Боље гледај ову дивну маглу преко воде. Личи ми мало на оне две твоје лањске слике.

Вук јој је био захвалан због ове похвале, опростивши што није прихватила причу о реинкарнацији, и занео се у тумачење како му је наишла инспирација за слике што су јој се свиделе.

Тако се целога пута њих двојица надметали, упадали један другоме у реч. Иако се Олги новинаров удварачки јуриш свиђао баш због своје обичности, због тога што је био сушта противност Вуковом тихом обожавању, понашала се као да његове речи не узима за какве свечане изјаве. Кад је нестрпљиво прекинуо Вуково разлагање о уметности речима да је најлепше уметничко дело лепа жена, држала се као да сматра да је то његово неко објективно мишљење, у низу других које је имао у уметности, и покушала да му противуречи. А Вук је у себи ликовао због ове победе њене озбиљности над његовим банaлним удварачким језиком.

Тако су стигли до Калемегдана и зауставили се да посматрају земунску лађу која се ближила. Пловећи она је разгртала површинске сивозелене таласе и испод њих се указивао неки љубичаст па зеленомодар, па под њима црвенозлатан ток. Те тајне матице би се само часом појавиле па опет брзо бивале прекривене сребрнастосивим струјама површине. Само гдегде према западу оне су стално пробијале на површину. Неколико пута Вук је поменуо нешто о сунцу, које је, иако на заласку, прожегло маглу, и о сунчевом духовном бићу, и неколико пута је новинар рекао задивљено како су јој се очи напуниле златом, Олга их готово није чула. Увек се дубоко, праисконски, везивала за природу чим би дошла у додир са бојама и мирисима.

– Хоћете једном да одемо овако утроје до Земуна? – покушао је опет Чапета да је добије за себе и Вука.

– Било би заиста дивно, – одговорила је можда први пут откако се сунце појавило из магле, црвено и голо, као да је негде у магли било изгубило своју ватрену опну.

– Пустимо је сад саму нека ужива у води, – успротивио се Вук који се вероватно побојао да она одмах не закаже кад ће то бити. – Други пут ћемо се за то договорити. Волела би да си сад потпуно сама, зар не?

Олга се проницљиво насмеши.

– Добро, оставите ме, али не и у мислима, – рече пруживши им руку, али погледа не одвоји од воде.

Од тога сусрета почела је у Чапетиним чланцима фаза социјално-медицинска. Целу једну област, која му је дотле била страна, за неколико недеља је проучио са свежином и упорношћу човека неистрошеног средњошколским дисциплинама. Сада је махом говорио о диспанзерима, поликлиникама, пнеумотораксу, Коху, хигијенским предрасудама. Са Вуком је, с несебичношћу прве младости, делио наклоност према Олги: он се дивио њеној спољашности, док је Вук тихо чезнуо за оним што је звао њеном душом.

7

Олга је после те шетње, у само вече, свратила своме брату од ујака сликару Милошу Кушићу, који се почетком јесени био вратио из Митровице, после две године робијања. Амнестија га је била затекла после дугог штрајковања глађу и чинило се, кад је стигао, да неће моћи дочекати зиму. Олгина мати, чији је син тамо још остао, у први мах, док га још није видела, у материнском срцу га је скоро оптужила, мада је Кушић био дете њеног брата, да се морао нечим удворити кад су га пустили пре њеног сина, и то њега који јој се увек чинио коловођа у свима бунама и смелим подухватима. Можда Стеван не би ни допао робије, да није било Милоша, мислила је често. Увек је долазио некуд да га зове, увек га изводио из собе да му нешто тајно каже, доносио му те књиге што залуђују. Милош је већ пре одласка у Митровицу, у Београду, два пута лежао у затвору, сликао је и слике које она није разумевала, говорио како није могла да одобри, и сад опет, ето, дошао пре Стевана. Тек кад је Милош почео да говори како човек може да има бољег пријатеља у некоме ко му није никакав род него у најближем рођаку; како Стевана не воли зато што му је рођак, већ што исто мисле; како човеку, баш ако верује, није потребан никакав посредник између њега и Бога; како је Богородица родила дете земаљским путем као и све друге жене, – и њена су деца, чинило јој се, тако почела говорити. Али кад га је видела измученог, „ни пола оног младића који је отишао“, мутног трепераног погледа, испалих јагодица, дубоко се застидела и своје неизговорене оптужбе, једва се усуђујући да га гледа, да јој у очима не би видео страх.

– Зашто сте, сине мој, сами себе мучили глађу? Зар вам није било доста мука којим су вас они мучили? – питала је као да претпоставља да је и њен син драговољно гладовао, с надом да чује да он то није чинио.

Милош је њене савете и прекоре примао као да долазе од неког млађег, недозрелог за озбиљне људске послове.

– Не разумеш ти то, тетка. Није нама било мило да сами себе мучимо, већ смо морали, због људског достојанства. Не знам како бих ти друкчије објаснио.

„Тешко мени“, помислила је она заћутавши, „значи и Стеван је гладовао“, и опет јој се учини да је Милош и у томе био коловођа. Стеван је био још затворенији од своје браће, никад у кући нису знали куда иде, чиме се занима, ко му је друштво; мада се мајци чинило да јој се исповеда, да је обавештава о

сваком свом кораку. „Одох ја у семинар, имамо неке вежбе. Мораћу сутра на излет до Неготина, немојте ме чекати три дана.“ Говорио је зато тако да њу не би узнемиравао. Заварана тиме, она је у име његово давала о њему и његовом мишљењу изјаве које су Олгу и њену браћу љутиле а понекад и нагониле на смех. „Мој Стеван је као девојка“, говорила је. „Увек ми каже куда иде. То не би Стеван одобрио, он је велики родољуб. Из његових уста нисам досад чула да би краља називао тако погрдним именима.“ Олга би се у име брата љутила: „Како можеш да говориш тако у његово име? То је глупо, мама. Кад су мајке знале шта им одрасла деца раде!“

Кад је први пут отишла са Олгом да види Милоша, Олга је стрепела од сваке њене речи, бојала се да га тако измученог, уморног, не узнемири да не каже нешто што би га болело. Али чим је мајка почела да га кори и саветује да треба „да се смири, да је видео сад како је па нека се узме упамет“, он је погледавши Олгу саучеснички и несташно, дочекао:

– Ти то не разумеш, тетка. Сад баш кад сам видео како је, не могу да се смирим; али немој се плашити, гледаћу, гледаћу да тамо више не доспем.

Онда су се мајке склониле у другу собу да се слободно, саме, изјадају. Милошева је извадила из ормана његово одело што га је шио пред одлазак, „у које би сад могла двојица овако танка ући“, тужила се како му се желудац смањио, „није већи, ево од ове моје шаке“. И у њеним речима је звонио прекор. Као Стеванова мати Милоша, тако је она сматрала Стевана за коловођу, тако се њој чинило да се њен син, откако се са Стеваном зближио, ухватио у то коло; тако је исто она, кад су младићи међу собом говорили, држала да Стеван њеног сина увлачи у неке опасне ствари, сматрала да су књиге које му он доноси опасне, да су га оне у зло навукле, да је Стеван крив што јој је син, уместо да учи што и други разумни младићи, отишао у сликаре.

– До седмог разреда био ми је као девојка, а после се стао дружити са старијим од себе, студентима, занео се том пустом политиком и, ето, докле је дотерао, – рекла је гласом пуним прекора, гледајући у огњени ромбоид на вратима пећи.

Тада би се сетила да Стеван још чами и било би и њу стид и својих мисли и речи. Опоменула би се како је Стеван био према њој нежнији него њен рођени син, како је с Милошем све делио, водио га у позориште кадгод би и сам ишао, куповао му боје од новца који је зарађивао дајући часове. Признала је себи да „ако неко нешто неће, нико га не може натерати“, да је Милош и без Стевана, чим је стигао, потражио старо друштво. Поред свих нехотичних оптужби, њих две су биле најближе једна другој, заједничка мука је учинила да су могле целе сате разговарати разумевајући се међусобно боље него што би их ико други разумео.

Дошавши сад из шетње Милошу, Олга га је затекла да слика. После два месеца одмора нешто се био поправио, почео излазити. Чинило се да му је највеће уживање на свету било корачање, померање с места на место. Дечачки је праскао ако би му мајка рекла да треба да лежи, не би ли се угојио. Двапут се догодило да се вратио одмах после пола часа, али није хтео за живу главу признати да га ход замара, измишљао је друге узроке.

– Жељан сам рада у пределу, – рече остављајући мртву природу коју је започео. – Досадило ми се тамо сликати само ствари, робијашке собе. – И, приметивши њено изненађење, додаде: – Знаш, тамо је у неку руку и горе било него што ви споља замишљате, а у неку и боље.

– Ја замишљам баш онако како јесте.

– Чини ти се то, замишљала си ти да је Стевану и мени порасла брада до појаса и нокти да бисмо могли орати, – задиркивао је.

А онда се уозбиљио и причао јој већ пети пут о Стевану како је могао најдуже од свих да гладује, како је надмудривао чуваре најбоље од свих, како је научио једног радника руски језик без књига, онако усмено.

Олга је молила једном да јој нацрта како изгледа Стеванова соба, ходник куда пролази, простор у који му гледа прозор; веровала је више у линије него у речи. Мислила је: „Ма цртао и на свој необичан начин, и тврдио да предмете види само тако, опет ће цртеж бити вернији од речи: ако је на соби један прозор, не може нацртати два; ако је мали, не може нацртати велики.“ Крај ње у блоку било је пуно ситних скица које је из Митровице донео и она насумце узе један, на неугледној већ пожутелој хартији. О оголело грање пред дугом кућурином хватала се клубета бодљикаве жице као имела. Под стрехом слично гнездима опет су висиле гужве исте такве жице, и магле над долином личиле су на сплет ових гвоздених игличастих влакана.

– Остави! То сам за инат самом себи једном радио. Него шта је оно с Вуком? – Покуша да пренесе разговор брзо на други предмет. – Сав је утонуо у љубичасто и мистично. Хоће мајку да ми упише у своју секту. Био је овде неки дан и цело вече јој причао о звездама, о начину како ће да стекне надљудске моћи, да гледа у будућност и шта ти ја знам. Да није од несрећне љубави тако забрљавио?

– Вук никад ни због чега не може бити несрећан као ми, толико је занет својом сектом, како ти кажеш. И нашу маму он тако врбује.

Разговарала је с њим и стално мислила на цртеж који јој је истргао из руке. Из његовог причања се чинило како су све муке олако пролазиле, и гладовање и тамница, како су увек били бодри, надмудривали тамничаре, а тај цртеж је наједном показао да је тамо било у ствари друкчије. Како се само глупо дала заварати и видети у том гладовању више подвиг него патњу, веровати да се тамо може тобож сликати, да је било некога ко је достављао материјал, да је било у нечему „и боље него што се овде замишља“.

– И који му је оно чупавко? – наставио је Милош. – Већ два пута је с њим био. Вук хоће да ме упише у антропозофе, а онај други у неке хигијеничаре, шта ли. Упео се пошто-пото да ме увери како треба да идем некуд да се лечим, богзна од чега. Да сам их имао у оној тамо досади, бар бих се забављао.

Увече је дошао Милошу човек радничког изгледа, под качкетом, и поздравио се само с њим, као да Олга и не постоји. Чак кад је Милош представио, гледао је дошљак са неповерењем и као да је једва чекао да се ослободи њеног присуства. Милош је поново покушао да га одобровољи према Олги, али је човек бацио опет само брз неповерљив поглед према њој, те је Милош најзад смејући се рекао:

– Не остаје ти ништа друго, него да мало изиђеш. Само да ниси прислушкивала!

Човек је, изгледа, био или врло забринут, или није имао нимало смисла за шалу, јер је готово уплашено погледао на њу.

Ујну је Олга затекла крајње незадовољну посетом неповерљивог човека.

– Није им доста било што су га заразили тим идејама, и сад, кад га виде тако болесног, уместо да га оставе, опет се мотају овде. Нарочито овога не волим; чим уђем, зађути као да раде некоме о глави.

Већ неколико кругова разговора Олга је са њом завршила, о неповерљивом човеку, о Милошевој напраситости, о томе мисли ли Павле почињати приватну праксу, затим шта су у последњем пакету послали Стевану, па кад ће она завршити школу и, најзад, да би требало Милошу већ унети ужину – а гост никако није хтео да оде.

– О чему, да ми је знати, могу толико дуго да причају! – сваки час би мајка уздахнула. – А неки дан кад је свратио онај дугачки побожни сликар, Милош каже како му се чинило да му неком паучином умотава мозак док му говори.

Најзад је Олга морала поћи, не сачекавши да гост оде. Увече је писала брату у санаторијум о Стевану и Милошу. И, да би му показала како је ушла мало у његову науку и његове идеје, јављала му како Милош има изглед плућног болесника и да би можда било добро кад би неко време могао провести гдегод на планини. Мислила је, ако код Павла има места, он ће одмах писати и позвати га.

8

Милош је целога дана био напрасит. Што год би му мајка рекла, није му било по вољи. Почело се већ смркавати, а она се није више усуђивала да му уђе у собу. Седела је крај кухињског прозора загледана у пољану што се пружала према Дунаву. Ни у лето та раван није била привлачна, расле су по њој боце, репушина и автуша, дизало се неколико димњака и неколико ониских кућа блатњара и црвенеле гомиле опеке; а у јесен је овај крај био још суморнији, постале би видљиве оне рупчаге по њему, велики пут што га пресецао, претварао би се у праву каљугу, кућице се чиниле још јадније, јер ништа више није заклањало њихове обијене зидове; једино се гомиле опеке због влаге весело црвенеле. Ускоро су на пољану стали стизати заљубљени. Није их плашио ни ветар што је шибао с Дунава, ни блато, ни боца кроз коју су се морали провлачити. На кухињска врата је тада закуцао неко ситно и оштро. „Опет она“, помислила је са страхом и мржњом мајка и устала да отвори.

– Добро вече, госпођо. Колега Кушић је зацело код куће? – рекла је Сунчица Петровић начином по коме се не би могло рећи да јој је стало да се мајци допадне.

– У соби је, мало је кењкав, – одвратила је она, и упутила се према вратима као да би хтела да их заштити.

Девојка је сад међутим ударила весело у њих целом шаком и, не чекајући одговор, упала у собу. Мати чу сасвим други глас од онога којим је њу поздравила:

– Шта је то, Кушићу, с тобом? Нема те целу вечност. Хоћеш ли да мало изађемо?

Мати је претрнула од страха шта ће он на ово одговорити. Брзо је упалила светлост као да је њом хтела да одагна и тај страх и мржњу према девојци. „Упропастиће га, вукући га собом тако болесног кроз ову ветрометину“, мислила је, „а мене нека ђаво носи. И као да гата, увек дође кад лежи“. А уђи у собу није се усуђивала из бојазни да пред том насртљивом шипарицом син опет не викне на њу, и из страшног сазнања да то туђе створење, које се почело појављивати код њих тек од пре неколико недеља, има већу власт над њим него она што је од првог његовог даха уз њега. Речи гошћине што су допирале из собе пуниле су је гађењем, јер су јој се чиниле маска њених правих намера, осећања и речи што их је негде на другом месту говорила њеном сину. „И како је све то бесмислено“, мислила је. „Шта ли јој значи то смешно брбљање:

Овде је мало ваздуха, материјал збиља овде није предат, овај се зид чини мекан као памук и брда су ти сувише близу. Зашто о тим сликама не говори као остали свет!“

Док се она тако мучила, он је одевен изишао с девојком из собе. Гледао ју је погледом који је забрањивао а и преклињао да му не приговара и не опомиње га. Мати га у једном часу свег обухвати: и колутове под очима, и прамен косе на слепоочници који је сведочио да је знојав, и подрхтавање руку, и погнуто држање. Кад су изишли, скоро очајна је потрчала према прозору што гледа у пољану; али су се њих двоје овога пута упутили улицом која је водила у град.

Девојка је корачала нешто мало испред Кушића. Као у љубавном узбуђењу њихала је при ходу бедра и трошна раменца, и говорила кроз смех:

– Твоја мама вероватно мисли да желим да се удам за тебе. Тај старински свет не може да схвати другарски однос између девојке и младића.

– Шта ти пада на памет? – рекао је Кушић, узбуђен што је опет почела о томе да говори.

– Знаш шта! Једном ћемо, на лето, збиља провести цео дан на Авали, спаваћемо под дрвећем, у том погледу немам никаквих паланачких предрасуда.

Већ трећи пут је о томе говорила, а он није могао никако да докучи због чега би ноћила на Авали: да свет и његова мати увиде да нема предрасуда, или што га воли.

– Заиста би то смела учинити?

– Заиста би то смела учинити? – поновила је подругљиво. – Смела бих и много више.

– На пример?

– Смела бих ти на пример бити модел и за какво голишаво Пролеће, ако ти се свиђам, – додала је и стала преда њ несташно.

Било је у том понашању и детињске спонтаности и потпуне зрелости и самосвести. Њене младе груди само што га се нису дотицале.

– Збиља би то учинила? – упитао је и пружио руке према њој.

Она међутим као да се препала свога чикања, тргла се и узела бежати, што је опет било ново изазивање. Сваки час, бежећи, осврталa се, вртећи се око себе, као да се извија из загрљаја, и њему је готово било пријатније да посматра ову игру, него да је ухвати и стисне у наручја.

Били су тако већ изишли на Улицу Краља Александра, где се свет стао осврта на њих. Престала је трчати тек кад јој је он довикнуо, али је и даље ишла брже него што је он могао издржати. У грлу га је неиздржљиво гребло, јер се није усуђивао пред њом да кашље, и задихавао се као да се пење уз брдо.

– Ићи ћемо на пољану иза Светог Марка, хоћеш ли? – упитала је опет корачајући мало испред њега, тако да му је при разговору окретала профил уоквирен светлом косом и танак као да је нацртан каквом лаком руком.

Овај позив је био обећање да ће моћи корачати сасвим уз њу, и да ће при сваком кораку осећати њену ногу чак из бедара, да ће, кад се она у помрчини спотакне, моћи осетити у рукама њено тело, као и прошли пут када су су били. Зато, мада га је све неиздржљивије гонило на кашаљ и ноге му од изнемоглости дрхтале, мада се кајао што се болестан дизао, убрзао је корак да би час пре стигли

на пољану. И само дражење на кашаљ, услед усредсређености пажње на друго, као да је престало једно време.

– Знаш шта, играћемо се жмурке, – објавила је кад су стигли на пољану. – Ја ћу се прва крити, а ти ме тражи.

– А шта ће бити награда кад те нађем?

– Одреди сам, – добацила је и изгубила се далеко иза жбуња што је ивичило провалију иза њих.

Када му се учинило да је већ толико отишла, да га не може чути, пустио је на вољу кашљу што га је гушио. Због дугог уздржавања избио је са таквом силином, да га није могао више зауставити. Читава јата лептира у грлу тискала су се да излете. Од напора га је свег облио зној. Девојка се већ два пута јавила, али се он не маче, због страха да га не би чула, због стида, због ужасне изнемоглости која га је одједном обузела. Сео је на греду изнад Ташмајдана. Простор око цркве и над провалијом све до старинарница у Александровој и до Таковске улице био је потпуно мрачан, као неко мртво место усред градске светлости и буке. Људи који су туда ишли говорили су тихо и скоро нечујно корачали по мекој земљи. Била их је пуна та заштитничка помрчина, али су се вешто мимоилазили као пчеле у кошници. Кад је видела да нема Кушића, девојка је разочарано дотрчала.

– Шта је с тобом? Уместо да ти мене тражиш, морам ја тебе, – говорила је гласно, безобзирно и нарушавала тиме обичаје у тајној љубавној оази усред града.

– Добио сам наједном несвестицу. Ваљда што сам целог дана био у соби. Ако одмах не одем кући, мораћеш ме још носити.

Али је она ту шалу дочекала дурећи се.

– Покварио си тако лепу игру.

Кад је видела да се он збиља рђаво осећа, навалила је да пођу њеном брату и снаји, и тамо попију чај, брбљајући како се тамо живи буржоаски, али да то не треба да га се тиче, да ће му брат дати неки лек; али он је једва чекао да остане сам и зато је грубо одбио позив.

– Нећеш ме дуго видети! – припретила је и отрчала не осврћући се.

9

У последњи леп дан михољског лета стазом преко Видрачке Стене ишла је Мила Поповић лако, као оно у седмом разреду на излету кад се пре свих испела на врх. Вешто се провлачила кроз густо шибље и павит, сваки час се сагибајући, и ниједном није осетила вртоглавице ни умора. Лишће је мирисало на цвет, на сунце. На невидљивој стази испод ње деца се довикивала и горе на утрини више шуме звониле су меденице. Она рашири руке као при гимнастици, диже их у вис, замаха њима, као да су јој недавно с њих спали окови, па се сад хтела уверити да ли су збиља слободне, збиља њене. Кушала је колико часака може да удише ваздух и колико да га држи у плућима, задовољно бројећи у себи до прописаног броја. Грабићи најразличитијег облика тискали се око ње. Чинило јој се да је посматрају и да подражавају њене покрете, неки дигнутих руку у вис, неки подбочени. Један баш покрај ње као регрут пред старешином салутирао је савијајући под правим углом једну једину руку коју је имао. Пожелела је да се окачи о њу и пољуља. „Смеш, смеш, смеш!“ одговорио је неки звонак глас из ње на бојазан да ли то сад сме чинити. Ухватила се рукама о грану и занихала откотрљавши у понор неколико белутака. Тамо дубоко испод ње, путем између Колубаре и Стене, ишла је чета сивих војника и бат њихових корака допирао је чак до ње. И деца на невидљивој стази вероватно су почела корачати војнички, јер се чуло како се надмећу, једни узвикујући: „Лева, десна“, док су их други чисто чикали одсецајући оштро: „Сено, слама!“ И Мила поче корачати војнички, радујући се снази својих мишића.

Испевши се до павиљона, погледала је радосно око себе познати, толико пута отуд посматрани предео: Ваљево, Пећину и још даље, уз Обницу и низ Колубару. Преко градских кровова, далеко у измаглици, видео се торањ рабровачке цркве, где је пре две године била на сабору; десно се назирала Петница, родно место професора који јој је у осмом предавао латински. Негде изнад стазе, подаље узбрдо, била је Боговађа. Било јој је пријатно да мисли како би се и тамо без по муке попела, како би опет могла устрчати уз Шанац и Крушике. Била је то прва шетња у поље откако се вратила са лечења из Словеначке, куда ју је њена гимназија после матуре била послала.

Вративши полако, после првог усхићења, поглед са предела око себе, на ситно, руменим лишћем обасуто жбуње што је расло ту на дохвату, сети се вечера

кад је стигла кући. Како је мајка изгледала млада, онако зајапуреног лица, кад се појавила на вратима кухиње. Како је мирис сарме који је појурио са пећи пробудио тада у њој вољу да једе, а како су јој некад, за време болести, мириси јела били гадни, будили мржњу према самом животу. Како су је само занимали разговори са суседима, како је радо одговарала на њихова подозрива питања, како је све оно што је некад љутило, тад у њој будило победоносна осећања. Читава два сата одговарала је сад једном, сад другом, сад трећем: „Јест, јест, само туберкулозни болесници. А, не, није тамо нимало тужно, нигде нисам била веселија него тамо. Да, да, имала сам и једну малу операцију. Да, на плућима. Јест, зове се Никола Стевановић. Врло је чувен. Заразити тамо у санаторијуму? Тамо је, да знате, чистије него у нашем Ваљеву, у нашем Грацу. Тамо нико не сме да пљуне на земљу ни читав километар око лечилишта. Јест, готово све млади људи, и готово се сви излече. Има и тога, понеко се и заљуби, зашто да не? И у школи се то догоди и свуд где има људи. Да, јели смо колико год смо могли, боље него и код куће. Мама, само не боље него вечерас. Да, свака вила свог лекара, мој је био Павле Ивановић. Варате се, није кћи старог апотекара умрла што се лечила у Швајцарској, него можда што је касно отишла да се лечи. Па да, као и остале болести. А не, не, то се тамо не зове катар, него туберкулоза, болест са својим именом као и све друге. Не, никакви експерименти се не чине на људима. Само оно што је неопходно. По сто пута се промисли пре него што се нешто предузме. Зашто би се чиновништво и околина заразила, кажем вам, тамо нико не сме на земљу пљунути. Па да, одушевљена сам, излечена. Кад се сетим само како ми је слатко замирисала вечерас мамина сарма.“

Одговарала је овако на питања рођака и суседа и стално јој се чинило да јој лично управник лечилишта, Стевановић, виче: „Браво! Види се где си провела четири месеца. Увек сам говорио да је пацијент лечен и излечен код нас бољи присталица наше науке него и лекар.“ А Ивановић, лекар њене виле, смеши се у недоумици: „Ко би рекао да ви, тиха девојчица, умете тако да се борите. Зашто сте онда увек ћутали док сте овде били? Морали смо вам речи извлачити.“ Чак је чула и црног подсмешљивог Каргана, чијем оку ништа није измицало, где понавља своју сталну реченицу, као и тамо кад су је због ћутљивости задиркивали: „Тиха вода брег рони!“

Била је задовољна собом, почела је већ борбу, о којој је шеф увек говорио. Осећала је врло добро у питањима која су је засипала и радозналост и сумње и подсмешљивост и веру у напредак, и чини јој се, ево и сад, после неколико дана, да је брзо и добро одговарала. То је и онда осетила по одобравајућем погледу школске лекарке, која је такође била пожурила да је види. Затреперила је часком у њеним зеницама туга, али је њено крилце брзо згорело на пламену радости која је преовладала. Мила је зато пожурила да јој каже онде пред свима да није било ње, Пахуљице, како су је ученици звали због седе косе и белог мантила, не би било сад ни ове веселости; да је она прва видела шта треба чинити и у име школе у ствари она одлучила куда да је пошље.

Свакако је потпуно оздравила јер се онда сетила, са радошћу како је једном Пахуљица спасла двојке из историје, пристајући да је огласи за болесну и пошље кући са трећег часа. Свакако је потпуно оздравила, јер је то вече све оне

људе и добронамерне и сумњивце и завидљиве волела као да су јој рођаци, а пре, у болести, ретко је кога могла поднети, ретко је коме могла што одобрити. И како се сутрадан по доласку у гимназију обрадовала професору латинцу кога пред крај школске године није могла трпети због његовог сталног подозрења да друговима дошаптава. Чинило јој се да су сви били добри предавачи. Опростила је историчару што је из књиге читао лекцију коју предаје, математичару што је увек поред петице на писменом волео да дода минус, и да говори за сваку грешку: „Седи, дрво, на дрво!“, францускињи што је стално говорила: „Све је то лепо и красно, али твоји назали још нису француски, ја ту још увек чујем одвојено а и ен!“ А када јој је директор, угледавши је, рекао: „Па ти си потпуно препорођена, имаш опет оно лице као у петом разреду. Мораћемо послати тим твојим докторима још неке ученике“, заборавила је како је волео да изненада отвори разред и пресече својом појавом буку као што коса сасече биљку.

У мислима није приметила да је почела силазити, да су тополе поред Колубаре већ бациле дуге попречне сенке на пут те је личио на лестве. Тек близу подножја прохлад што је долазио од воде опомену је да је већ превалила пут преко Стене. Сад се пред њом указа тиха и зелена Обница, са чамцима уз обалу, пут што води према Подрињу и подсети је на пејзаже Драгомира Глишића, сликара јабланова и тихих вирова на Колубари, кога је једном посматрала кад је доле у подножју Стене сликао. Покрај чамаца је чекала неколицина ученика на ред. „Да ли смем пред вече на воду?“ „Како да не, одговорио јој је однекуд са хиљаду километара раздаљине Стевановић, смеш све што је разумно.“ Села је у мали чамац за двоје и узела још једну девојчицу. „Да ли смем веслати?“ „Смеш, смеш, смеш!“ Било је неисказано тихо као у сну, вода се само разговарала са веслима. Између круна обалског дрвећа, што се огледало у води, текло је небо, као друга модра река, испод реке којом је пловила. „Кажи штогод!“ обратила се девојчици која се чврсто држала за седиште, не усуђујући се скоро ни да дише. „Па да, њен живот сад од мене зависи. Чудновато се осећање буди у човеку кад зна да нечији живот од њега зависи. Бићу лекар. Мора ми мама дозволити да то учим.“

Већ се смркавало кад се враћала Пећином. Присуствовала је опет том чудном збивању где не видиш да се ишта догађа, а околина око тебе се мења. Окренеш ли само часком поглед на другу страну, бела стаза је већ постала смеђа па пепељаста, па је најзад видиш само на који метар пред собом. Биље, земља и вода мирисали су свуд около, а њој се наједном учинило да осећа мирис пржених кромпира и осети жељу да једе, сместа, ту насред тамне пећинске стазе. Причинило јој се да их види, целу хрпу руменкастих кругова, кружних исечака, полумесеца. У санаторијуму, кад је први пут слатко јела, били су то опет кромпири, сечени у облику квадрата. „Pommes frittes“, рекао је професор што је седео крај ње, а она се сетила професора математике и речи „Квадар је оивичен са два квадрата и четири правоугаоника“, и друга беспомоћног крај табле и „Седи, дрво, на дрво!“ Како су та геометријска тела исечена од кромпира била рускава под зубима, како су јој замирисала на мајчину кухињу, опоменула на њену милошту! „О, ко је то јуче тако лепо вечерао? Чуло се чак у амбуланти“, рекао је Ивановић на јутарњој визити. „То је зато што си ме слушала“, ликовао је шеф кад је и до њега допрла вест да је пројела.

У сусрет јој је долазио мали хроми продавац кифли скоро празне корпе. Купила је сва четири окорела преостала хлепчића и тако мало утолила изненадну глад.

Док јој је сестра после, код куће, пружила кромпире као танке штапиће, она је гласно мислила:

– Да ми је да доктор Ивановић једном прође овим нашим тешњарским улицама! Сваког десетог би отерао у санаторијум.

– Забога! – рекла је сестра са призвуком љубави и подсмеха у исто време. – Тако је строг тај твој доктор?

– Не што је он строг, него што би тако заиста требало. Тек сам то тамо увидела.

– Та немој! – опет је сестра дочекала истим начином.

– Обећала сам му да ћу одовуд послати бар десет пацијената.

– Шта кажеш!

– Њему шеф поверава најтеже случајеве. – Погледала је брзо у сестру и учинило јој се да мора ово тврђење и образложити: – Он ће бити само државни лекар, неће се бавити приватном праксом. Потпуно се слаже у идејама са шефом.

Препуна утисака после шетње, Мила није дуго заспала. Чинило јој се да се још нише на води у чамцу. „Нисам знао да умете и веслати“, говорио је Ивановић који је сад уместо девојчице седео крај ње. „Да, и ваш живот је сад у мојим рукама. Не, немојте се нагињати, да се не бисмо изврнули. Седите непомично!“ Али он је није слушао, рукама је узнемиравао воду, и разбијао и мрсио њен и свој лик у Обници. Никако није могла више да погоди које је она, које је он. Није могла никако мисли да размрси и тако, учаурена у њих, заспала је.

10

У једној од узбрдних врачарских улица Мила и сестра су се зауставиле пред гвозденом плетеном капијом да се одморе пре него што зазвоне. Тражећи начин како би се већ за пролећни семестар могла уписати на факултет, Мила је наишла на оглас у новинама којим је Ђерићка тражила васпитачицу, студенткињу, за своје унучиће. Мајка се одмах обрадовала могућности да се Мила прими тога посла и почела говорити о томе као о свршеном чину. То јој је наједном скинуло многе бриге. Говорила је радосно:

– У тако имућној породици биће ти као у твоме санаторијуму.

Кад су се одморише и преслишале шта ће говорити, покушале су да уђу, али је капија била закључана. Ово се Мили већ учинило као непремостива препрека, и осети опет, по десети пут откако су стале пред кућу, хладно око срца. Утом су угледале испод бршљана бело дугме звонцета. Кроз неколико часака капију им је отворила жена доста јадног изгледа, и то им је донекле повратило смелост, таквог света су често виђале у својој провинцији. Она их је кроз поплочано двориште и предсобље пуно палми увела у собу за примање. Од силног узбуђења су у први мах спазиле само огромна огледала на чијем постољу је укочено стојало суво цвеће, и да је све унаоколо било црвено: зидови, столице, застирачи и некакав сомот преко врата између те и суседне одаје. У вратима се ускоро појавила пуна жена доносећи собом мирис кухиње, што је, као и малочас изглед жене која им је отворила, деловало охрабрујуће. Она их је погледала строго, као да би да проникне кога узима у кућу, примајући једну од ових девојака за дечју учитељицу. Мила јој се одмах у почетку разговора свидела.

– Изгледа да бисмо се слагале. Само опростите што ћу вас још упитати, знате како је, у кући су деца, да ли сте потпуно здрави? Ваше посуђе и ваше рубље прало би се са нашим, мора човек на све да мисли.

Уместо ње, сестра је пожурила да каже да може бити потпуно мирна и у овом погледу.

– Онда ћемо се зацело споразумети, јер верујте, то здравље ми је најважније. Не кажем, не мора човек бити као од брега одваљен, може бити и нежан, само да нема какву опаку болест. Ето, ни моји унучићи нису богзна како румени, малокрвни су, али, богу хвала, иначе су здрави.

Изишла је затим ужурбано, замоливши да који час причекају. Девојкама се тек сад јасно оцртала соба у којој су седеле. Сухо цвеће на постољу огледала састојало се из неких седефастих прозирних листића, какво се вија код фотографа у унутрашњости. Жанила столица и застирача била је местимично излизана те се испод свиластог црвеног лица назирало тамно наличје. Бојени под био је такође око пећи и пред вратима отрт, а таваница се жутела, прилично чађава. Мили као да је годило што је открила трагове људског живота у овој спољa гледајући тако свечаној соби, па рече тихо, бојећи се да нема кога иза завесе:

– Није тако страшно? Шта мислиш?

Сестра се покретом главе сложи са њом.

Недељу после тога већ је постала домаћи учитељ Иванин и Иванов. Њихова баба је телефоном или каквим другим брзим начином била скоро свим својим пријатељима објавила да је нашла својим унучићима васпитачицу, те је у току дана њих неколико већ свратило да је види. Кад је последња гошћа отишла, стара рече:

– Видите, госпођице, она вам се гради да је здравија од моје Цвете, а знам зацело да је пре пет година била у санаторијуму за плућне болести.

– Па вероватно се излечила, – бојажљиво је приметила девојка.

– Излечила! Ви сте млади, дете моје, и не знате. Ко се од тога, далеко било, лечи, и догура дотле да мора да тамо иде, тај вам је увек напукла чаша. А јесте ли обратили пажњу на ону Францускињу? Удала се још за време рата за неког нашег рођака, и добра је женица. Али шта вам она ради са својом децом, то је чудо! Вели потпуно су здрави, а сваке пола године води их негде те прозрачује, прегледа им пљувачке, крв и шта ти ја све знам. Као да се то без ичега ради!

– Добро је бити предострожан, – рече Мила што је могла обазривије, приметивши да је главна страст дечје бабе разговор о болестима, и да о њима има предрасуде које ће се тешко разбити.

– Па, срце моје, нисам ни ја сељанка. Разумем да треба звати лекара, и ја га сваки час зивкам, али за обичне ствари зове се обичан лекар, ја кћери и деци, на пример, увек зовем чичицу или Петровића. А чули сте ваљда и за професора Маркова, то је наш добар пријатељ, и он је тамо на вашој школи, предаје о лековима. Његов сируп пију како им нос процури. Шта ће им друго! Нећу ваљда за кијавицу конзилијум позивати!

Предвече је Мила упознала и домаћег лекара, чичицу. Дошао је да прегледа Цвету, дечју мајку. Био је живахан и омален, носио шиљасту брадицу, цвикер златног оквира, под пазухом имао торбу. Вејала му је из очију доброћудност. Расипао је око себе речи старинских лекара, пријатеља куће:

– Ко се то мази? Мамица или деца? Мамица. Може јој се док и она има мајку, је л' те госпођо Ђерић?

Стара је, затворивши за доктором врата, почекала час два да му се кораци изгубе и рекла поверљиво:

– Да смо као неки свет који петља са врачарама и коме лекар никад у кућу не улази, па да ми није криво; али чичица ми не избија из куће. Не знам просто, шта да мислим: или он ништа не зна, или јој је таква нежна природа.

Цело вече она је излагала своје гледиште о болестима. Оне су се код ње делиле на случајне, обичне, како их је звала, од њих боловати није било срамота, биле су пристојна појава у људском животу; и на наслеђене, готово кужне, за које се зову специјални лекари и које се лече по нарочитим заводима. Једна иста болест, ако је случајно била добивена од кога ко није из породице, била је далеко безопаснија и пристојнија. Наследна мана срца – готова смрт, наследна нервоза – лудило, наследна туберкулоза – најстрашнији њен облик. Осим ове, градила је још једну разлику: једна иста болест, ако је има ко њен, била је обична, за друге увек безопасна; а код другога то исто обољење сматрала је увек заразним и опасним. У овом погледу толико је била простодушна, да своју пристрасност није осећала па је није ни крила.

Овај разговор је толико одужила, да је њена кћи већ била завршила ужину, иако је јела без апетита, и звала Катицу да однесе посуђе. Видећи да жена износи хране готово колико је унела, стара рече:

– Па немојте, Катице то бацити, поједите, нема она неку заразну болест па да ћете примити.

– Знам ваљда и ја шта је зараза, – лено и увређено одврати Катица прелазећи у кухињу.

Чим је стара за собом затворила врата, Цвета, која је трпела због господарске природе своје мајке и вечног расправљања о болестима, довикнула је из своје собе:

– Госпођице, идите ви мало на ваздух. Побегните док деца нису дошла, онда ће вас она салетети.

Мила је једва дочекала да изиђе. Напољу је мирисало на снег, на даљину и пределе њеног завичаја. Радосно је, брзо стрчала са Врачара у Миланову улицу, али ипак није могла одмах да се одвоји од непријатног осећања што га је имала за све време разговора са дечјом бабом. Кајала се што првог дана, кад је дошла да се понуди, није рекла да је била болесна и да се лечила у санаторијуму. И када већ то није тада учинила, што ово поподне није имала храбрости да тако поступи. Чинило јој се да се подло понела према свима: Ивановићу, шефу, породици у коју је дошла. Међутим, кад се надисала чистог ваздуха и кретала пола часа, ово осећање је ишчезло. „Зар нисам сад потпуно здрава?“ говорила је себи огледајући се на излозима крај којих је ишла. „Здрава сам, здрава, здрава“ понављала је радосно. Није ни приметила да је било прошло осам кад се вратила. Деца су већ била у својој соби, а Цвета јој изгледа била захвална што је тако дуго у граду остала – хтела је на ма који начин да јој накнади оно што се с њеном мајком морала цело поподне бавити.

11

У очекивању да се деца врате из школе, Мила је по њиној соби правила мали размештај: сто поставила тако да му светлост пада с леве стране, књиге сложила, у цвећу променила воду. Први је стигао Иван, одевен у право мушко одело, истина кратких панталоница. Имао је чак и неку кравату око врата, а на зализану мушку подсечену косу ставио је, чим је стигао из школе, црну мрежасту капу. Његова округласта глава, помало стармала, живих искрених очију, личила је на главицу какве ларве; сав је личио на повелику смеђу ларву. Кад је дошла и Ивана, Мила их је узела преда се.

– Кога ћемо прво преслишати? Ивана?

– Данас се нећемо преслишавати. То би било просто, казала је бака, да одмах навалимо с радом, – примети Иван.

– Како си глуп! – шапатом и стидљиво добаци сестра.

– Е, онда ћемо мало причати и упознати се, – рече Мила смешећи се.

Утом је угледала упадљиво велики рузмарин тробојно трачицом прободен у рупицу дечаковог капута. Он га је стално намештао, иако је гранчица чврсто стојала.

– Па ти си то био негде у сватовима! И не хвалиш се! – примети она видећи да би желео да се на његов рузмарин обрати пажња.

– Пре недељу дана чак! – дочека девојчица с подсмехом. – И сад то никако не скида. Смешан је.

– Зашто смешан! И ти не скидаш нове машне што ти је бака за свадбу купила.

На његову примедбу она збаци витице које је дотле носила преко груди и одврати:

– То је друго, али рузмарин се носи само на дан свадбе. Удавала се наша кумица, – додала је поносито, – она је само пет година старија од мене.

– О, – зачуди се Мила. – А младожења?

Дечак се смешио значајно, као неко ко врло добро разуме ствари које се од њега крију и рече:

– Он није прави младожења, има четрдесет година.

У суседној соби, бакиној, неки предмет је пао, што је значило да је она тамо и Иван се старачки прекорно обрати сестри, као да је једина она дужила разговор о свадби:

– Зашто сад не питаш госпођицу да ти објасни ону пословицу. Знаш да је бака казала да се увек с госпођицом разговарамо о нечем корисном.

– Иване! – викну сестра. – Говориш увек што не треба.

Не обраћајући пажњу на њено негодовање, он упита:

– Шта значи, госпођице, пословица: „Младо се дрво савија“? Она се прави важна, а не уме о томе да пише.

Мили је постало занимљиво. Иван је с великим жаром и отворено хтео по савету бакином да разговор учини корисним и упустио се у питања: да ли је заиста Милош распорио Мурата, је ли се Косовка девојка после удала за другога, чега се Хасанагиница стидела те није обилазила болесног Хасанагу, за колико времена би се могло аеропланом стићи до месеца, ко има већи мозак, девојчице или дечаци, зашто се за жуту косу каже да је плава. Ивана се код сваког питања снебивала и смејала. Сматрала је да дечакова питања не само нису корисна, већ су и глупа. Она се много спорије приближавала Мили. Мила је једва успела да девојчица каже шта уче у школи. Уместо ње је одговорио Иван:

– Она ништа не воли. Готово никад не иде у школу. Стално измишља да је нешто боли, само да не би учила.

Девојчица се озбиљно расплака, савијајући мршава рамена као да хоће да их састави. Кроз танку хаљиницу и кожу, под којом није било мишића, оцртавао јој се сваки кичмени пршљен и ребра. Бака куцну па отвори врата.

– Ето ти сада! Не може проћи дан да ти не плачеш. Шта је то, Иване, било? Је ли то паметан разговор!

Мили се по бакином гласу чинило да и њој нешто пребацује па и сама засузи.

– Одмах свако у своју собу! – подвикну љутито бака, градећи се да не види Милине сузе.

Кад се Мила с децом потпуно спријатељила, Иван јој је издавао све бакине тајне, а Ивана се није због тога стидела као у почетку. Око учења нису имали муке. Деца су брзо схватала, била навикнута на рад, па су готово увек оно време које је требало да Мила њима поклони проводили у шетњи. Да би се њих двоје облачили брижљиво за ходање по снегу и ветру, њихова баба би почела излагање без кога није могао проћи ни један једини дан:

– Видите, моја госпођице, – рекла би, – неко децу сабија у собу па никуда не пушта; или је пусти по овакој зими голу, и опет су здрава; а ми са својима поступамо као да су докторска и опет мало-мало па их ухвати кијавица или пробади. Неко ко би споља гледао, рекао би да смо некултурни, да не знамо како се деца гаје.

Деца и Мила би једва чекали да се ово разлагање сврши па да брзо излете напоље. Ивана се обично одмах почне жалити да јој је хладно. Тек кад стигну до Карађорђевог парка, где су обично шетали, она се загреје. Парк је у те дане био необично леп. Иван је волео с грања да стреса снег, да се подвлачи под дрвеће, док се Ивана бојала да ће и самим ходом и дисањем што пореметити у тој лепоти и љутила се на брата што поступа тако рушилачки. Деца су се трудила да под снегом пронађу кутове које су раније знала.

– Видите, – рекла би Ивана, – онамо ону белу колибицу, онако ниску, то је у пролеће жбун сав од жутих цветова.

– А видите онамо, оно нешто смешно, што личи на белог медведа, то је нека искривљена клупа.

И Иван би успркос свих сестриних молби распалио белог медведа грудвама док се не би назрео његов зелени костур, па би онда сви троје, под Иваниним предводништвом, пошли да траже јоргован под којим су пролетос седели с мамом.

Цела друга половина јануара била је снежна, мразовита, и деца су сваки дан излазила да ходају. Понекад су ишли просто унакрст врачарским улицама, а једном чак до Калемегдана. Онда је наједном нагло одјужило и снег се истопио за једну ноћ. Сав средишни део улице био се претворио у воду. С грања и ограда спадао је снег као мокре лепиње. Око подне је још и киша пљуском ударила.

С југовином и кишом су поред кијавице дошле деци и друге невоље. Изгубила су апетит, нарочито Ивана. Бака је показивала нарочиту фантазију у измишљању јела. Стално је вирила у неку стару „дијету“, коју је звала „дијетном“ и обавештавала се шта треба деци кувати. Наука је била већ давно превазишла, по речима чичининим, ту књигу, а она се још увек њом служила и неограничено јој веровала. Толико је ова штампана реч за њу била важна, да и кад би лекар друго одредио, она би пре слушала Дијету него њега.

Деца су обично пре одраслих, одвојено, јела, јер се за све није могло увек спремити оно што се деци препоручује у „дијетној“, али је бака сад и Милу позивала за сто са њима.

– Ко ће деци да прави друштво да слађе једу? Хајдете, госпођице Мила, и ви сте дете. Ако будете појели сву супу и месо, добићете пите од јабука. У књизи пише да деца морају јести више, да би порасла. – Да видите како ће госпођица спанаћ брзо појести. Хајде, хајде, немојте да се срамотите: велика деца па се даду нудити.

– Па, бако, не могу да отварам уста, нешто ми не да, – завапио је једном Иван беспомоћно.

– Не можеш да отвараш уста! Па ако не можеш за спанаћ, можеш за ово крилце. Хајде, брзо. Госпођице Мила, хајдете ви једно а он једно. Да видимо ко ће брже. Ивана, што си се ти опет замислила? За ручком се не мисли.

– Сита сам.

– Сита од супе! Како онда да живите! У „Дијетној“ пише да дете мора бар сто педесет грама меса појести. Ето, госпођице моја, зашто су тако жгољави. Треба ја вама да дам киселог купуса и проје, па да видиш како бисте јели. Него мртва паднем док вам смислим јеловник, а ви се ту пућите. – Она се ту ухвати за главу и изиђе из собе.

– Није бака ваљда спремала ручак само за ову туђу девојку, – Иван ће када је бака изишла из собе. – Знате, госпођице, – објаснио је простодушно, – бака вас често зове туђом девојком кад ви нисте овде.

Мада је брату праштала многа издајства према баки у последње време, Ивана ипак ово није могла поднети и удари у плач.

– Зашто лажеш! Бака само то каже онда кад нам објашњава да не смемо да се срамотимо пред госпођицом, јер није она наша мама.

На Иванин плач дошла је мати и једва је умирила, наставивши она да дежура, али није умела онако усрдно да их нутка као стара. Катица је са стола однела колико је и донела. Из кухиње се чуо глас:

– Па, Катице, немојте то бацити. Поједите. Шта мари, забога, ако је дете загризло у батак. Одрежите на послетку то место па остало поједите. А ни овај спанаћ не би требало бацити, само је једном виљушком уболо. Колико сам путера само у то пустила.

– Видела сам, – одговорила је громко Катица, како је увек говорила са њом. – И сама сам вам рекла да онолико не гурате.

Она је вероватно хтела да забашури и не једе иза деце, јер се иза тога опет чуло:

– Та узмите то. Дечја уста су чиста. А и зар ми је то нека кијавица? Јесте ли чули да одјутрос кинуше? Него тако, размазили смо их, па то ти је.

– Знам и ја ваљда што је кијавица. Чудим вам се што то увек и зовете тако, – опет се громко и равнодушно одазвала Катица.

Ову кијавицу је лечио, на дечје наваљивање, чичица, „Ко се то данас мази? Мама или деца? Може им се док имају баку и мамицу“. Сточић је омркнуо претрпан тубама с ментолом, аспирином, чашама са камилтејем. После десет дана препоручио је да деца излазе, и ходају по сунчаној страни. Али убрзо било је исувише јасно да Ивани сунце не прија. Осећала се уморна и главоболна. Бака је међутим упорно и даље терала да иде са сунчане стране. По свима књигама је писало да је сунце здраво, доктор га је препоручио, па зашто би то божје сунце, које греје свима подједнако, њеним унучићима шкодило.

– Не треба, благо мени, –говорила је, – да ти је тешко на сунцу. То је само привремено тако, што си још малокрвна, али кад ојачаш, видећеш како ће ти сунце пријати. Још од своје покојне бабе сам чула да се од сунца не треба крити. Још сад и нема оног јаког старинског сунца, боже опрости, и оно некако уфитиљило као и ви.

А кад су сви полегали, отворила је своју „дијетну“ да потражи има ли штогод о дијети за главобољу, јер свеједно од чега долази, од сунца или чега другог, главобоља је главобоља; али је, као и увек, стала редом све читати. Колико пута је ту књигу отворила, а гле, још има понешто што није запазила! „Не смем им више давати киселу воду, иако је обоје толико воле, јер ево пише да она убија витамине. А колико само муке видим да пронађем све у чему има тих вражјих витамина. Не смем више гурати онолика јаја. А ето и слатко млеко понекоме шкоди, ко би то рекао.“ Најзад се заплела у то да испита је ли тај спанаћ толико здрав па, ако није, да га баци и пређе на што друго, кад га већ деца неће.

ДРУГИ ДЕО

1

Санаторијумска лекарска трпезарија, у којој су ручавали и гости и болеснички рођаци, била је већ у седам пуна, јер се чуло да је управник Никола Стевановић заказао с лекарима заједничку вечеру. Хтели су да уграбе прилику и проговоре коју реч са њим јер га је за време посла било тешко ухватити. Лекари се међутим, исцрпени од умора, појавили тек око девет и затекли само неколицину људи за столовима. Управник је био свечано одевен и тек избријан. Знао је да га гости посматрају па се љубазно смешио и на лекаре с којима је тога дана дошао у оне своје брзе, текуће, сукобе на послу. Одмах је гласно, да би га и за осталим столовима могли чути, повео разговор о чланцима што су се поводом његове анкете тога дана појавили у штампи. На заједничку их је вечеру у ствари због тога био и позвао.

– Јесте ли видели шта значи човек који је прошао кроз добру школу! Из сваке му речи веје дух којим се овде напојио, – почео је разговор о писцу неког чланка. И наједном се окренуо Зајцу: – А из вашег краја нико ни гласа? Љути на владу па заборављају и на своје човечанске и професионалне дужности.

Зајц није могао брзо да се снађе, поцрвенео је и оставио питање без одговора: било му је чудно зашто оно о чему су јутрос већ разговарали опет потрже. Једини се он међу лекарима свечано спремио за вечеру. Остали, како нису стигли да се избрију, изгледали су још заморенији, без воље за разговор. Много су пута већ у амбуланти претресали чланке, наслушали се горопадних речи ако би одговор некога, од кога се могло очекивати више борбености и разумевања, био млак, неубедљив; много пута присуствовали су неумереној радости ако би се одазвао неко у кога се није надало, ако би неки стари пацијент у чланку понављао оно што је некад за време лечења у санаторијуму научио; често су и негодовали кад би се усред опипљивог, неодложног посла управник упустио у овакве разговоре.

– Било би згодно, – рекао је наједном Перић, неспокојан што се ћути, – објавити оно писмо што сте га јутрос добили. Оно је читава славопојка начину вашега лечења.

Колутови под његовим очима издајнички су причали о умору тога дана, мада се трудио свим силама да изгледа оран и расположен. Још му се разливало пред очима љубичасто море у коме је бојио спутуме и играле цевчице што их је пунио крвљу за седиментацију болесника са првог спрата. „Сто му громова, како

се пресамитио“, мислио је бесно Милишић, и презирао би га, да није знао да је недавно добивену групу израдио себи у министарству без знања Стевановићевог и да зато мора да ласка и да се смеши тако невино.

– Служите се, брате, ја сам бар демократа, – позвао је управник лекаре који су, мада гладни као вуци, чекали на њега да почне јести.

Милишић се значајно насмешио погледав испод ока Каргана.

– Шта, зар нисам? – кроз смех им се обрати опазивши тај поглед.

Био се претворио у другог човека, снисходљива и блага. Хтео је да их задиви својом великодушношћу, да их убеди како се његово право лице показује тек на заједничким обедима. Загрлио је Перића једном, Милишића другом руком, затим се скоро побио с њима нудећи их да први успу. Оставио је часом све пословне разговоре па и о анкети и упитао:

– Јесте ли чули ви, бога вам, доле у варошици како се компромитује она учитељица? Људи се зграњавају...

И наједном, као да га је нешто уболо, тргао се. Угледао је где девојка носи вечеру госту за оближњим столом. Био је то читав вртић салате, цео квадратни десиметар прженог меса и мешани компот. Гостију није много било тога дана, па је куварица према последњима била особито издашна. После гласног говора о учитељици, спустио је поверљиво глас:

– Гледајте, молим вас, шта се ту добије за дванаест динара. Само такав један мешани компот у гостионици је скупљи. И, разуме се, свако ти ту остаје до крајњег дана који је дозвољен, сваки од чиновника доводи неке госте, неку родбину. Мало нам је рођака болесничких...

Милишић, чија је мати често долазила да га обиђе, увређено је напоменуо да им закон на то даје право, да и они плаћају.

– Плаћају, – дочекао је Стевановић одмакнувши узбуђено тањир од себе. – Па то не исплати ни сам доручак који ту добију. А то је, господине мој, неправедно. Та светина и радници поједу више него сви болесници заједно. Ми штедимо на болесницима, да бисмо санаторијум унапредили, да бисмо зграду довршили, – пустио је љутини и гласу на вољу, – јер ви знате да нам министарство неће помоћи, ако сами код себе не нађемо изворе из којих ћемо је довршити. Кажете по закону је, а да ли је по савести?

Био је потпуно заборавио на госте и шта је у почетку пред њима хтео да одглуми. Многи су од њих због тога надвоје натроје вечерали па изашли. Неки се снебивајући дигли одмах, остављајући недирнуто јело. Зајц је гледао задивљено као да је кроз димњак упао у сав тај разговор. Није му било јасно сме ли да настави да једе са истим уживањем као у почетку.

Кад су се гости разишли, Стевановић је погледао по њиховим столовима, где се чинило да стоји исто онолико јела колико је било унесено. Он је истина понекад глумио, понављао понекад с хладном патетиком реченице које је можда једном и искрено изговарао, али када је сад погледао столове гостију, као да га је стегло у грудима. Свака мрва која пропадне, унесрећавала га је.

– Па то је богу плакати! – рече сав очајан. – Све просто остало. И то ће сад пред свиње, разуме се. Па сад хајде, штедите!

Карган се насмеја:

– Ми смо их препали, господине шефе. Све би то они, људи, појели до последње мрве. Досад зацело нису ни знали да хранећи се овде крње санаторијумске интересе. Можда су чак мислили да нам неке услуге чине.

Сад се и он мало повратио. Устао је и проходао по трпезарији. Лекари су у овој његовој шетњи уживали као у представи. Његове настраности биле су им готово једина разонода, ту где су од седам ујутру до мрака били на послу, и најчешћи повод за досетке и смех. Једино је Перић био нестрпљив. Он се спремао целе вечери да замоли да му се да још једна соба у коју би одвојио дете, јер му је жени од пре два дана било погоршало. Зато се и он диже иза стола и с детињом лукавошћу покуша да га опет одобровољи:

– Јесте ли чули, господине шефе, шта рече данас Павић о нашим великоварошким специјалистима? Како се не сећате! Васиљевић му је сваки пнеумоторакс за сина наплаћивао по четири стотине, па онда...

Стевановић није дочекао да он доврши и вратио се за сто:

– Јесте ли видели, – као да се обрадовао због грамзивости Васиљевићеве, само да би је могао критиковати. – Данас, када се то може добити за сто и двеста динара – четири стотине! Младић сад у санаторијуму добија и стан и храну и цело лечење за новац којим је плаћао само лечење.

Бивао је блажен кад год би му се указала прилика да очигледно представи како санаторијумско лечење није само боље већ и јефтиније.

– Али он је правдао своје четири стотине тиме – наставио је Перић, – што је случај тежак. И што то није само убости иглом, него се мора пре тога по цео дан размишљати како и где, и то је оно што тако скупо стаје.

Зајц се чинио згранут. Могао је то тридесет пута чути, па би и тридесет први пут био запрепашћен. Стевановић га загрли:

– Чудите се, је ли, мој господине! Колико бисмо онда ми имали да наплаћујемо који од јутра до мрака и од вечери до јутра само о томе бринемо.

Зајц је погледао као кривац у колеге, трудећи се да се ослободи некако руке на свом рамену. А Стевановић, како је све што се у ово доба догађало везивао са зидањем нове зграде, брзо је и овај разговор везао за то:

– Ми ту, видите, скапавамо на мртвој стражи, док други зидају палате; а министарство неће да нас помогне да довршимо зграду коју смо сами из својих уштеда почели зидати. Па зар, побогу брате, не можемо да добијемо један милион за санаторијум, а толики се дају за Банске дворе!

Сви су лекари, не само Перић, довршавање нове зграде очекивали као озебао сунце. Двојица су становала на мансарди, двојица у бараци, јер је Стевановић сваку пристојнију собу био употребио за пацијенте, изговарајући се да ће се питање њихових станова решити када се подигне нова зграда. Да би их везао за своје бриге и за своје одушевљење, опомену их сам на та обећања, молећи да се још само неко време помуче.

– Мучимо се јер си ти луд, – прогунђа Милишић себи у недра, одрезав бесно комад меса.

Перић искористи овај тренутак да о свом стану проговори.

– А где да стрпам Мицику? – препао се он, тако изненада ухваћен у великодушној изјави да су им станови заиста лоши.

Перић је сад, када је већ почео, навалио свим силама и разлозима: да Мицика може с којом другом девојком, да неће ваљда за њу то бити толико ружно, када лекари могу да подносе своје шупе и таване. Да га је замолио насамо у амбуланти или у парку, или који други пут, он би га одбио, јер му је нож у срце било када му се затражи каква нова соба. Да се икако могло, пацијенте би ређао и по своме предсобљу. Зато, док је Перић говорио, помисли са негодовањем: „Како се само тај смирени Перић отима, прво група, сад опет соба. Мора бити да је запао у Милишићеве мреже.“ Затим погледа радознало по лекарима.

Карган се са жестином, као да је управник молбу одбио, заузе за Перића. У речима као да му је зазвонила опомена да се поступци морају слагати с оним што проповедамо. И у овоме сукобу око станова није могао, истина, да не призна да управников отпор долази из његовог фанатизма да се санаторијум прошири и унапреди, а не из тврдоглавости; али је говорио зато тако пркосно, нестрпљиво, што се његова стварна природа бунила против Стевановићеве наклоности за велике, тешко остварљиве подухвате.

– Не жестите се забога узалуд, колега Каргане, – дочекао је он његову плахост. – Још ћете почети да личите на мене. И сам сам мислио да дам Перићу још једну собу. Ништа онда, ви, Перићу, уредите то са Мициком. Објасните јој...

На реду је био мешани компот. У свачијем тањирићу се неприродно ружичасто преливала по једна трешња поред тамно зелене боје смокве и снажно беле крушке. Карган је нестрпљиво пресекао парче крушке и тако му је трешња искочила из тањирића и откотрљала се право према управнику. И то је била права срећа, сви су једва дочекали да се насмеју после ћутања које је настало због Перићеве молбе. Стевановић добаци прилично заједљиво:

– Цело вече испадате из колосека, Каргане. Да нисте заљубљени?

После мало опет се наставио разговор о анкети. Управник је мало којим одговором био задовољан. А раније му се чинило да треба само повести разговор о томе, и да ће се створити читава револуција у земљи. Зајц је на његову молбу пристао да гласно прочита одломке из неких чланака и Стевановић је код сваког заустављао читање примедбама, у страху да остали неће запазити што он запажа. Притом се најчешће обраћао Павлу Ивановићу, као да би му његово одобравање било најпотребније, најмилије; а он је, као упркос, целог вечера био необично ћутљив. „О чему ли мисли увек тај Ивановић? Можда је и уморан вечерас више него иначе. Врло је блед. И сви су, чини ми се, данас некако измождени, требало би да их пустим на спавање“, мислио је, а ипак се још пола сата задржао.

После вечере је доста задовољан отишао с Перићем да обиђе његову жену и, вративши се кући, утонуо је у бригу и научно разматрање планова о лечењу. Дечаку из Флоре, коме је пнеумоторакс померао срце на десну страну, требало је одлучити да ли да се, вадећи живац, оно покуша вратити на место, или да се пусти времену. Живо му се створила пред очима мапа младићевих плућа, иако је још пре месец последњи пут допунио. Тачно је знао сваки црвен потез на њој; при дну леве стране имао је каверну и при врху неколико фиброзних инфилтрата, на десној страни неколико зараслица и мало кавернозно обољење на средини. За овим се стале ређати слике и проблеми других плућа. Обузе га грозничава стваралачка радозналост како који случај да реши. Мицао је и

мењао претпоставке и намере. Све је то било праћено неком радосном самосвешћу да је у његовим рукама толико судбина и да им лик зависи од његових одлука; али је и фанатично осећање одговорности пратило и овај понос и радост, па је стао превртати неке стране атласе, књиге, затим своје забелешке и цртеже, да му ништа што је наука дотле испитала, и он у своме раду искусио, не би промакло.

У свом старању за болеснике узимао је чак на себе и бриге које је лако могао пренети на другога. Тако је потражио да провери листу јеловника доктора Претнера који се лечио од лупуса и на коме је правио експерименте сировом храном. „Сироти Претнер, верујем да су му дојадили само сок од цвекле, салате, стругане шаргарепе и воће." Сетио се да је негде чуо да се сирова шаргарепа најбоље узима када се измеша са струганим киселим јабукама и забележио то с краја јеловника, да не би заборавио да опомене сестре.

После овога је прешао на љубавно-педагошки део својих интервенција. Приметио је, има већ недељу дана, да инжењер, болесник из виле „Препород" радо гледа Тончику, девојку која је спремала собе у тој вили, те одлучи да њу премести у „Флору", а да отуд у „Препород" доведе Мицику, старију и не тако лепу. Учинило му се да је овим повукао чист и до крајњих граница прорачунат потез, као у каквој спасоносној операцији, и задовољно се осмехнуо. Као живе ватре се бојао заљубљивања међу болесницима, и невероватно је брзо знао да докучи сплетке с овим у вези. Најновије је било да се мала црна девојка из Шапца радо гледа са Словенцем, прваком у смучању. „Спортисту треба преместити, помисли, у другу зграду. И тако је одраслији од осталих тамо."

И Мара Марков, која је ту провела готово три године и стекла оно психичко стање на које толико ударају непријатељи санаторијумског лечења, била је једна од његових брига. Било је већ време да иде кући, али он никако није налазио начина да је у ово увери. Да је био у питању ко други, он би ову ствар нагло и грубо решио, али она је била пацијент кога је готово из мртвих дигао, уз то снаја колеге са универзитета.

Тако се цело вече заваравао, а у позадини свега овога размишљања, снова и одлука тињало је разочарење због анкете. Њему се чинило да ће цела земља, као ђаци на удар школског звона, похрлити да у њој учествује, да ће она почети здравствени препород, учинити много услуга социјално-медицинском покрету, да ће се њоме много питања пречистити и на многа се гласно указати. А све је ишло споро и без очекиваног полета. Лаици су додуше били занимљиви, као онај чудни новинар Чапета, умели су да укажу на неке веома важне психолошке препреке у борби против туберкулозе, били су дирљиви због своје добронамерности, али није то још никако било оно што је очекивао. Видело се да су скоро сви у границама и појмовима старе индивидуалистичке школе у медицини, да очекују од ње неки специфичан лек, да ни појма немају о новој борби која се покренула. Лекари су опет били спори, сваки утонуо у неку своју стварност, неку специјалност, затворен у њу као у кулу, стар за нове идеје које позивају у борбу и широк покрет са људима. Понекад је у ћутању неких професора видео намеру да њега увреде. Ни доктор Марков још није био објавио свој чланак, док је његова снаја тврдила да јој је муж писао да је већ готов.

2

Акако је била успела она мала, у кругу санаторијума спроведена, анкета коју је покренуо са Недом после њене операције бубрега. Она је то и замислила. Не говорећи ни њему, заверенички, „како то ми умемо“, најпре је разговарала редом с групом по групом људи, као да води обичан разговор, припремајући их да исцрпно после могу одговорити на питање што га је намеравала да постави. Оно је, он то тек сад зна после толико година, њу занимало због много шире и друкчије радозналости него што је лекарска. Хтела је да дозна, тако са извора, од људи које је болест припремала да будно око себе гледају, које су околности у друштву, у њином, личном, животу довеле их до тога да се разболе. Сва је блистала тих дана, њихови одговори су се подударали са оним што је очекивала да ће чути. Како је својим рукама, које су у целом пласту хартије успеле да не подигну шум, брзо издвајала одговоре у којима се друштво и држава оптуживали! Како је умела једном руком да ради један, а другом други, сасвим друкчији, посао; левом слаже хартију, десном склања мастионицу што се нашла на путу, као да је свака од њих за се мислила. Како су га се изненада обе такле: „Чини ми се, опет сам врела.“

Како их је већ првог дана код управника, кад је као млад специјалиста за грудну хирургију дошао у то лечилиште, одмах опазио. За време разговора доливале су чај, дотурале комадиће лимуна. Као да су се тргле, застале у недоумици кад је управник рекао:

– А и ви, чини ми се, више на лечење него на рад? Имам већ два болесна лекара. Ко би рекао да је и Неда болесник!

Изгледа да је за љубав њеном осмеху и преплашеном покрету руку, одмах после тога прешао на причање како је некад то место било помодна бања, како је постало лечилиште за туберкулозу само зато што је смештено у шумовитом пределу и што је имало две велике виле. Тужио се на влагу и маглу и недовољност радног особља.

После петнаест дана у амбуланти, док су били на раду, рекла му је:

– Морам ових дана правити егзерезу, не иде ваздух, да бих се оспособила потпуно за рад. Болујем од туберкулозе, чули сте то од управника. Овде треба много да се ради, требаће да се и ви што пре одлучите на штогод што ће вам убрзати оздрављење. Поверите се слободно управнику.

Није се чуло кад корача, ни кад спушта стаклени предмет на стаклени предмет, ни кад отвара и затвара ормане. Није примећивао да је радила док је с њим разговарала, а из руку јој је излазио један по један посао готов. Изгледало је да разговара само пословно, а већ из првог разговора дознао је да је и за време студија радила у болници, да воли посао, скоро сваки посао, да осећа радост од савлађивања сваког отпора. Радује се и кад сто претрпан епруветама раскрчи, столице врати на њихово место, расече књигу, глача завоје, као и кад врши операцију, одређује дијагнозу и педагошки приступа непокорном болеснику.

Пожелео је да га такне тим рукама што се нечујно на све спуштају, нечујно померају ствари и оне као да су то разумеле, оба врела длана су се спустила на руку што му је лежала на столу.

– Имам ватру. Одавно се већ борим са овом болешћу. Таман јој једну главу одрубим, дигну се друге. Стоглава хидра.

И онда, нити каже одох, ни довиђења, изиђе у другу одају и тамо опет нешто ради. Можда излази да сакрије узбуђење. Стално је узбуђена, а осећањима никад не да преко руба. „Такви смо ми“, рекла је једном. У први мах није разумео који су то ми: неки који с рођењем доносе особину да се савлађују или неки којима каква дисциплина то намеће. Неколико дана ишла је заједно с њим у визиту по одељењу које је добио, а које је пре тога било њено. Узгред би брзо, без шума, и без давања на знање да то чини, обављала понеки болничарски посао, који је сестрама промакао. Спуштала тешким болесницима руку на чело, питала их како им је, и стрпљиво саслушавала одговор. Свугде истоветно блага. Ипак, учинило му се, већ први пут, да се дуже него и код кога другог задржала код Бранка Дивљана. И тако увек.

– Не можемо га спасти. У Главњачи је пропао. Чувајте ми га добро.

Иако је у њеном одељењу остало и после нове поделе рада највише болесника, опет је стизала да помогне свима: њега је желела да уведе у посао, управник је био стар, трећи лекар тек почео примати ваздух. Некад се трудио да измери је ли према њему бар за мало топлија, поверљивија, блажа. Мерио је напрегнуто све њене поступке, као што око напрегнуто гледа кад жели у даљини да одвоји црту од црте.

И тада, пре петнаест година, зграде су биле претрпане, и тадашњи управник остављен сам себи. Требало је због тога вратити две девојке које су имале могућности да се излече, обе из Срема, из села суседног Стевановићевом. Први пут тада је пред њом викао сваљујући кривицу на министра здравља, на професора Медицинског факултета.

– Узалуд, – зауставила га је. – Зар ви то не разумете! Крив је режим а не појединци. Шта сте ви досад читали? Тако? Углавном медицинску литературу. Е, а да познајете друштвене науке, боље бисте се сналазили.

Кад је самостално предузео њено бивше одељење, сваки час би се створила покрај њега. Потреба му рендгенски снимак, она га већ има у руци; желео би да види резултате прегледа крви и испљувка, она их зна. На операцијама увек је уз њега. Пре него што он изговори шта му треба, додаје му бешумно, ћутке. Сва је учаурена у белину, само се виде, усамљено, очи и глатко чело над њима. Управо тако их види и сад кад их се сети: иако кестењасте, у оној белини се чине црне.

– Вредни сте, – одала му је признање већ после треће недеље, – имате и сигурну руку. Стари ће скоро у пензију, добро би било да ви после примите на душу ове људе. Дошла сам и сама овамо по нужди, али ми је сва ова борба прирасла за срце. Ми лекари, кад се нађемо на оваквом месту, можемо да створимо од њега и у оваквом друштвеном уређењу кут где би људски односи били какви ће једном бити међу свима.

Кад је лекар из Загреба, који је пре његовог доласка вршио операцију у санаторијуму, њега самог оперисао, она је присуствовала. Пре него што ће припрема почети, имао је још само времена да помисли: да ли она сваком као њему погађа при послу који му је предмет потребан, да ли ће јој се и сад руке као код жена на развоју укрштати: једном нешто оставиш, другом узмеш. После операције, чим је отворио очи, била је опет ту, померала је предмете с места на место, и оне којима је било добро где су, спуштала завесе и опет мало више дизала, отварала чесму, а није јој била потребна вода. Спазивши да се пробудио и да је посматра, рекла је пре него што би он имао времена да то сам закључи:

– Чиним непотребне ствари. Увек сам таква кад чекам да се болесник пробуди.

И сад, после толико година, кад сестра Рока пружи ножнице најхитрије, најбоље како се то да учинити, кад ћутке погађа што му треба, увек мисли како то није онако како је Неда умела то да ради. Нико више није умео тако да укршта руке при послу, да десном остави нешто на леву страну, и левом узме нешто са десне. Нико више није умео ни имао права да му каже: „Не познајете друштвене науке, зато вам то није јасно. Признајем, признајем, у својој сте у корак са временом.“ Колико пута је планувши зауставио се на пола реченице, пред њеним мирним погледом. И сада би му се често, усред гнева, учинило да га гледају те очи, уоквирене белином, као пред операцију, али су све мање могле сада да га умире.

– Добро је што смо ово урадили, – изјављивала је свраћајући му у собу после операције. – Моћи ћете сад двоструко више радити, а двапут се мање умарати.

Тада јој је први пут причао о сестри. Било му је потребно да га неко слуша и она га је слушала са саучешћем. Понекад је пружала руку да види је ли он врео, понекад да покаже како су њени длани врели. Понекад је покушавала да му објасни друкчије него што је он себи објашњавао сестрин стид од болести и отпор да се лечи ван куће. „То је само један вид општег друштвеног склопа, опште непросвећености. Ви то посматрате само с медицинске тачке.“

После његовог опоравка изненада је узела одсуство и отпутовала у Љубљану. Код Дивљана је провела цело вече. „Као да одлази на вечност“, приговарао је он у себи љубоморно. Учинило му се затим да је и са њиме хтела нешто да говори на растанку, али се то завршило само с неколико речи да јој пази на тешке болеснике.

– Одрубила сам хидри још једну главу, – рекла је на повратку. – Извадила сам десни бубрег. Да, мислила сам најпре да направим обрачун с плућима, али ова је опасност била већа. Зашто нисам казала? Ми смо навикли увек тако, заверенички.

Више него себе жалила је, чинило се, старог што има за помоћнике болесне људе, мучила се што посао страда, што уместо да она помаже другима, други сад морају њој. Једном само увече, били су сами први дан како се дигла на ноге, упитала је шаљиво, али врло, врло тихо, као да се боји и да изговори: шта ће бити ако хидра ускоро дигне нову главу. Питала га, као да јој се то тек сад први пут наметнуло, је ли потпуно убеђен да је овај начин „сечења глава“, најбољи; да нису можда опет у праву они што траже да опасног непријатеља нападну с друге стране, што трагају за волшебним кореном или цветом.

Он се малочас опирао да дâ Перићу собу, а како су то „они заверенички радили“. И сад је види како га зове после разговора о двема болесницама из Срема на мансарду у својој вили. Отвара врата и показује чудан чардак с погледом више у небо него на земљу.

– Дала сам своју собу за оне две девојке. Управник је пристао да их прими.

– Какве завереничке мисли вама падају на ум! Ту једва можете стати.

– Да, један болесник једва може стати, али, признајте, да би за двоје здравих који се воле било довољно.

Тада је први пут мало одшкринула срце. И отишла је онда једног јутра, неколико месеци после операције, опет заверенички. Из Љубљане је писала: „Нисам хтела да трпите. Хидра је дигла наједном све главе. Верујем да ми мисли и осећања знате.“

Изненадан је био само одлазак и начин како је отишла, остало му је и пре него њој било јасно. Тих дана призвук хумора се све чешће јављао у њеним речима. Наилазиле су на њу тада плиме нежности и туге, и њиме се бранила од њих колико је год могла: „Хоћете ли да се играмо растанка и аманета? Стари неће моћи радити више од неколико месеци. Обећајте да ћете га заменити! Обећајте да ћете тада примати моју сабраћу, па ма имали и мало изгледа да се излече! Обећајте да ћете им накнадити оно што су на робији изгубили.“ „Зашто не бисте ви заменили старог?“ „Не, не, ја не волим командујућа места; обећајте ми сад одмах, немојте изврдавати! Ја сам радно створење и не волим да оставим за сутра што могу учинити данас.“

Негде у дну писаћег стола он нађе свежањ хартије, одговор на ону њену анкету, разлиста га, и остаде над њим час читајући, час се враћајући и даље мислима у прошлост.

3

Те ноћи није ока склопио, а сутрадан га још чекала брига у дечјој бараци. Одмах како је наишао за време доручка, приметио је да Смиље нема на свом месту. Само једне девојчице нема, а та му се празнина учинила као да их читав низ недостаје за столом. Да га нису остала деца дочекала са онолико радости, шума, одмах би пожурио у њену собу; али је наједном забрујало, зазвонило као у огромној звечки, кашичице су залупале о лимене шоље, ножеви о кашичице, тањирићи о тањириће, ноге столица о пречаге на столовима. У исти час је одзвонило двадесетак реченица:

– Све сам попила. Јутрос сам се брзо обукао. Жуљи ме много тврди јастук. Вера се дира. Зашто јуче ниси долазио? Не волим млеко са цигуром. Ноћас сам опет кашљала. Кад ћемо ићи у шетњу? Пера ми је разбио лутки главу. Смиља има ватру. Не сме у трпезарију. Где су ти слушалице?

Оставио их је са уверењем да ће се брзо вратити и пошао у Смиљину собу. Она је као и увек кад је имала ватру изгледала боље него иначе. Љутила се што је нису пустили у трпезарију. Док јој је мерио пулс, и размишљао откуд би могла бити ватра, живо му је пролебдело неколико слика из детињства везаних за сестру. Види је: плаче крај врата што и њу не пуштају у снег и моли да јој у џепу донесе једну грудву. Затим, мати је држи у крилу крај пећи, сву увијену у мокре пешкире, а испод њих у сестриним грудима, кад јој се сагне да је помилује, нешто се чује као да мачка преде. На столу је бочица жућкасте течности, и на квадрату црвене хартије прилепљене уз боцу пише „Три пута на дан“. И Смиља је дошла с тим крчањем у плућима њему још из детињства познатим. Можда је могла и без давања ваздуха оздравити, али се њему учинило да своју умрлу сестру васкрсава у Смиљи, да се свети некадашњим заблудама, конзерватизму, који су му њу однели.

На прегледу се срећом показало да је ватра код Смиље дошла од назеба, али целога дана у њему су се будиле успомене на сестру, и он им се с неким болним задовољством, онако уз рад, предавао. Види свечано постављен сто. Виљушке стоје на другом месту него у радне дане, једна лево, једна иза тањира, а кашике су окренуте испупченим делом горе. Салвети стоје савијени као купе, уместо да просто леже у тањиру. У сланицима со углачана. На запушачу у флаши као нека мала саксија вештачког цвећа. Сестра обукла танку хаљину,

иако је у соби прохладно, и чим ко закуца на врата, скида шал којим се била огрнула. Била је тек устала иза грипа. Мати га уводи у кујну и говори му: „Пред гостима се не сме причати да је Невена била болесна.“ Али за ручком он заборавља ову напомену и пред свима изговара да је сестра до јуче лежала и то пошто је мајка рекла гостима да се „Невеница није никад боље осећала“. Мајка га гледа страшним погледом, и кад су гости отишли, говори да је несрећна што га је „таквог родила“, да он „увек бубне оно што не треба“. Од тог стида мајке и дан данји га је срамота.

Ето, Чачанка је отприлике сад толика, колика је била онда Невена. Њу је ујак лекар, упркос отпора њенога оца и мајке, довео на лечење. Кад му је тада причала како је мајка крила њену болест, да би је одмах удала, како је сматрала за највећу увреду кад би јој ко поменуо да треба озбиљно да је лечи, помислио је: „Благо теби, дошла си овамо, наишла си на мене. Учинићу од тебе здраву девојку. Осветићемо се још једном за Невенину смрт. Ако си дошла с медицинама у џепу, бацићемо их одмах кроз прозор.“ И кад се после прегледа учинило да можда неће моћи одржати реч, био је очајан. Цела три дана је тражио који пут у лечењу да изабере, и изабрао најмање сличан старом начину. Ево њих двоје у Шкофјој Локи са Феријалним савезом. Заједнички обеди за столовима без столњака, са лименим тањирима и алуминијумским кашикама. Сестра седи у доњем крају, до врата. Види је како одмах иза ручка излази некуд, неспретна као да је нешто крива, не пропушта ниједног обеда, и ни њему неће да каже куда излази. И онда једном на излету, он је види како устаје опет иза ручка и полази, непогрешиво као месечар. Диже се за њом и затиче је како из торбице вади скоро испијену бочицу жуте медицине. Она бризне у плач као да је затечена у нечему што ничије очи не смеју да спазе, лежи у високој планинској трави, скоро белој, и јеца. Око ње настају игре. Младићи прескачу преко потока, бацају се камена и рву; девојке се јуре и, задихане од умора, падају у траву, подвикују и смеју се дуго, дуго у једном предаху. Она се смирила и гута их очима. Такве очи јој је још само једном видео на јавном гимнастичком часу њене школе, кад су се девојке вежбале на справама, а њој то било забрањено.

Једном после њене смрти прегледао је књиге што су иза ње остале. Ту је лежала у црвени омот укоричена „Поезија“, с пуно пресованог цвећа, невештих цртежа и стихова. У једном куту су биле мале апотекарске кутијице са црвеним и златним рубом, с натписима: „На два сата по једна пилула“, „После јела по један прашак“, „Спољa“, „Бонбоне за грло“. У њима је она држала пера, гуме, зарезаљке и ђинђуве. Сажалио се на њено детињство и прву младост затворену у те апотекарске кутијице. Нигде завежљаја љубавних писама, нигде успомена са игранки, нигде фотографија младића који су јој се свиђали, трака или лутки, огрлица – него само те празне апотекарске кутијице и боце.

Њему се и данас понекад чини да је сестру убила она жута медицина коју је кришом пила трипут на дан, да јој је не само загорчала живот, испречила се испред ње и правог лечења, већ као да су у њој биле затворене неке силе које су је уништавале. Ни здрави разум, ни Недина реч која је умела да трезни, да пренe из заблуде, да хумором осветли, није помогла. „Сувише мржње трошите на ствари које нису криве, говорила му је, а равнодушни сте према ономе на што

би требало прво да се окомите. Справите ми мало те медицине, молим вас, хтела бих час пре да ми ова слуз сазри. Зашто се чудите? Време је да изиђете из тога. То је непријатељ коме сте стали ногом на главу: а сад бисте му могли, без штете по свој понос, пружити човечански руку!“ Али њему није никад било довољно удараца по томе што се једном у детињству и првој младости показало као опасност, као неукротив непријатељ. Из мржње према тој сестриној бочици, црпео је много своје снаге. Његов занос за савремени начин лечења, за друштвену борбу против туберкулозе ницао је и одатле.

4

Због болести страсти према послу Стевановић је и од свег особља захтевао да подноси исте такве напоре и љутио се кад падну у постељу, као да су намерно своју болест добили. Ова његова радиност га је осамљивала, као што свака друга страст осами човека. У почетку му је бивало тешко што не може однос између себе и лекара да учини онаквим какав је некад имала Неда са свима њима, и старим и колегом и њиме. Правдао се пред собом тим што је посао већи, сложенији сада, што сви његови сарадници нису онакви на послу какви су они онда били. А често је осећао потребу да с ким подели радост због каквог успеха, да с ким подели бриге. Осећао је потребу за човеком коме би могао рећи као некада Неди:

– Срећан сам што ми је операција код Вере успела. Много сам се бојао како ће испасти. Знате ли, дубоко сам узбуђен, кад помислим да је јутрос њен живот зависио од моје вештине и знања. Она никад неће знати шта се у мени одигравало када сам отворио њен грудни кош.

Коме то сад да каже? Милишића је због његове користољубивости и отвореног признања да ће у санаторијуму седети само док њему треба, сматрао не само за непријатеља санаторијума него и за свога непријатеља и човека без срца. Карган се држао затворено. У послу је био, истина, без замерке, али није дозвољавао да му се приђе као човеку. Перића су, чинило му се, биле толико претрпале личне бриге, да не може имати ни за шта друго воље. Зајц је премлад био, да би с њиме могао друговати. Једино је још с Ивановићем могао понекад да разговара отворено и са топлином. Њему је једино, после Неде, причао о своме детињству, о сестри и својој болести. Поверавао му своја страховања за болеснике, разговарао с њиме о политици.

Једном је Ивановић већ три дана био у постељи, а он га није обишао, мало због великог посла у то време, мало намерно, да би показао колико су му немила лекарска боловања. Али се онда изненада тргао и разнежио: „Сиромах, мора бити да га је грдно ухватило кад га нема тако дуго. Најмање је требало њему да држим лекције.“ У наступу великодушности и жеље да се с киме блиско осети, пошао је к њему. Затекао га је мало прездравелог, да седи у постељи, и то је наједанпут умањило величину ове посете у његовим рођеним очима. Учинило му се да је ту нежељен и непозван, и није могао савладати незадовољство самим собом што је стигао тек сад кад човек оздрављa, нити чуђење да неко ко већ може

да седи у постељи није дошао на рад. И он сам већ неколико дана носи на ногама ангину. Кад посао чека, мора се понекад и болестан радити. Погледао је на новине разбацане по постељи, отворену књигу на сточићу и рекао с призвуком прекора:

– Уживате, колега Ивановићу. Читате романе.

Ивановић је, огорчен што га није одмах хтео обићи, одговорио заједљиво:

– Зар има кога ко у овом режиму ужива?

Стевановић се тргао. Са њиме је ретко долазио у сукоб, и утолико му је непријатније било, што је био пошао у сасвим другом расположењу. Сео је и покушао пријатељски да настави разговор:

– Заиста, не ужива овде нико, али, драги колега, не уживам ни ја. Јесте ли ме кадгод затекли да читам романе или беспослен гледам у небо?

Ивановић је морао признати да је ону меру жртве и трошења коју је тражио од особља, Стевановић збиља први троструко уносио у рад; али, увређен што га је три дана пустио да чека, наставио је заједљиво:

– То је ваша ствар. Вама чини задовољство да толико радите и право је што не читате романе.

– Колега Ивановићу, готово вас не познајем. Мора бити заиста да се осећате зло, чим...

Али му он није допустио да остане хладнокрван и прекинуо га:

– Ја вас познајем: био је типично ваш поступак оставити тобожњег свог сарадника да чека на помоћ три дана и наљутити се што је болестан.

Заслепљен љутином, Стевановић је излетео из собе. Последње су га речи увредиле више од осталих смелости којима га је тако изненада срео. Очекивао је да код Ивановића буде увек присутна свест да му је живот спасао, како је волео да каже, да сада, кад га је оспособио за рад, треба да показује подвиге на њему, да је природно кад је већ он, Стевановић, ту старешина, да се сви управљају не само према његовим изговореним заповестима него и жељама.

Неколико тренутака после тога Ивановићу је била смешна претераност с којом се са њиме сукобио. „Кад је бал, нек је бал“, помисли погледавши кроз прозор за његовом црном приликом која је јурила већ кроз снежни парк. И одмах, за осећањем смешнога, обузе га гађење према себи. Гадио се своје преосетљивости. „Није ме обишао три дана! Очекујемо, дакле, љубав, изузетну пажњу. Одвратно.“ Преплави га затим талас жалости због мисли како ће Стевановић сад утростручити снаге, ако је могуће, да би само показао да се једино он сатире, те изазвао кајање код свих који се извлаче и врђају га.

Пре него што је он био дошао к њему, Ивановић се спремао да Мили Поповић одговори на карту којом се јавила после одласка. До те болести, до те усамљености у којој је остао три дана, изгледа није био свестан онога што осећа према њој; али док је лежао у ватри, искидано му се стала јављати њена слика. По нежном грудном кошу на ком се ребра овлаш оцртавају лута Стевановићева слушалица, сад се олако спуштајући, сад се припијајући као каква пожудна уста у блага удубљења изнад кључњача и изнад пазуха, у груди. Сад лекар спушта два прста леве руке изнад срца и куца преко њих. Девојка гледа некуд врло далеко и лако подрхтава. Кожа јој се најежила, и чини се пуна је ситних зрнаца

као језгро крушке. После прегледа одмах навлачи блузу и огртач, трпајући кошуљу у џеп, само да би се час пре обукла. После је види како лежи у постељи с ватром. Он наслања ухо да јој ослушне рад срца и осећа врелину болесничина тела као жеравицу, као тежу која му не да дâ се одвоји. Ту близу његових очију стоје бледосмеђи колути којим су запечаћене њене груди. Под прстима у њеном билу галопира врео крвоток и привезује му руку.

Кад је Стевановић наишао и тргао га из ових снова, и самоме му се учинило да га је затекао на нечему недозвољеном. Чинило му се да је и он, Стевановић, сагледао дословце све слике што су му пробледеле пред погледом и да им је осетио жар. Због тога је и сукоб са њим унео био ону жестину. Кад је он отишао, покушао је поново да доживи чаролију тога сећања, али се она није више враћала, мада је чекао дуго пошто се било смркло. Болесничке виле које је до малочас видео кроз прозор, сливале су се сад са тамном позадином шуме. Међу многим светлим прозорима, он је разазнавао прозор на бившој Милиној соби и то га је чудило. Зар је требало да добије ангину, да гори у ватри, па да му и сећање на девојку дође с таквом врелином?

После дан је пошао на рад, мада се још није добро осећао. Посла је било до гуше, само један сат да не радиш, па га се нагомила, а он је био у закашњењу цела четири дана. Сви су због те претрпаности били готови да сваки час прасну, једино је Зајц успевао да не каже ништа повишеним гласом, и, ако се њему ко тако обрати, да се само као дете у трену зачуди, и да онда одмах у идућем схвати и пређе преко тога.

– Потребан нам је још само бар један лекар, па да већ сутра будемо сви мирни као јагањци, – постављао је он стално своју дијагнозу.

– Да, али још један Зајц!

Стевановић је био тежак и сам себи. У време кад је баш редовног посла било сувише, постављао је себи још неке изузетне задатке и, не могући да све то самеље, љутио се за ситнице, замерао сад за ово, сад за оно; час некоме није на време дата шетња, час није код неког преглед извршен на време. Кад се Ивановић опет појавио на раду, обраћао му се пословно, привидно га мирно питао или му саопштавао, а заобилазно му сваки ас приговарао за послове које је морао пропустити због болести. Најзад је рекао, обраћајући се тобож Перићу:

– У свима вилама није узета крв овог месеца.

Ивановић је држао у руци неку епрувету и муњкао. На ове речи је потегао њоме о емаљ чесме и изишао из амбуланте. Преплашен Зајц је покупио комаће стакла и ставио збуњено у рођени џеп.

Стевановић у први мах није умео ништа да каже, али после неколико часака већ се савладао.

– Колеги се то не дешава кад је здрав, – рече. – Гадно га је ова ангина удесила. Требало је још дан, два, да се одмори.

Лекари су ћутали. Знао је да га у себи оптужују што му је морао замерити нешто већ првог дана иза болести. Осетио се опет потпуно сам. А желео је некоме да објасни себе, да протумачи зашто је поставио и себи и њима толике захтеве, да оно што су они код њега звали грубошћу покаже и са друге стране. Једино се Зајц одазвао на његову примедбу, по свом обичају збуњено:

– Колега Ивановић је правилно схватио, то јест, хтео сам рећи, колега је частољубив и, како сте и сами рекли, због болести...

Захвалан Зајцу што је разговор прихватио, почео је поверљивим гласом као да је реч о каквој великој тајни:

– Епрувете једне, такорећи, нисмо до недавно имали, а сад их је, видите, толико, да можемо чак и да их лупамо. Колега је изванредан лекар и диван човек, али ми је досад неколико епрувета полупао. Видите, у томе сте ви кајкавци, па и ми пречани друкчији... Колега Ивановић можда не зна да је набавка сваке епрувете била празник. Свака стварчица овде је уопште кап наше крви и зноја. Знате ли, кад сам стао први пут пред витрину и погледао прве инструменте, осећао сам се ваљда као голоруке војводе устанка кад су из Русије добиле први топ. Да, али то треба лично преживети, па се онда са страхом и поштовањем дотицати сваке стварчице. Неки дан сам био неколико часака без посла па сам се готово лоповски ушуњао у рендгенске просторије и стојао у оној помрчини као у светилишту. Кад би Ивановић само знао колико молби, напора, понижења, самоодрицања најзад стаје свака стварчица овде...

– Врло добро то он зна. Једном сам га управо затекао како се заљубљено смеши на ту исту витрину.

– Да, да, драги мој господине, једна епрувета је драгоцена као какав крвни суд. Знате да ми је малочас било као да је неком болеснику прсла аорта.

– Господ-шефе!

– Видите, то чак ни ви не разумете. А кунем вам се, тако ми је било.

Њих двојица су већ били сами у амбуланти и како нису имали посла, позвао је Зајца да и они изиђу и проходају по снегу.

– Тако је то, мени је свака епрувета драгоцена као крвни суд...

Зајц га је гледао са толико поштовања и тако се детињски усрдно старао да оправда Ивановића, да се управник помало стао смиривати.

– Колеги Ивановићу је јако зло било пре два дана, – причао је Зајц, – имао је високу температуру, а сестра му је казала да сте љути што се разболео управо онда кад у његовој вили треба да се вади крв. И самом колеги било је криво што је пао у постељу у јеку посла. Ретко има тако савесног лекара као што је он, а то са епруветом просто треба схватити као ствар темперамента и умор од болести. Кад он овако нешто учини, то треба сасвим друкчије тумачити него кад би то учинио ко други...

Стевановић учини израз као да о томе не треба више говорити, изјавивши већ свечано да се поноси свима својим лекарима, да у сваком раду дође до трвења и сукоба, али да он уме мушки и човечно да гледа на те ствари, да је готов увек да опрости мале ствари због великих и најзад је позвао Зајца да се у част „тако лепог разговора одвезу до варошице и натраг“.

Кола су међутим била отишла послом. Пошто су неколико пута проходали парком, Стевановић је морао хитно неком болеснику, а Зајц је остао још дуго под дрвећем отежаним од снега преврћући детињасту мисао: да ли је Стевановић знао да су кола отишла па га управо зато позвао, или је збиља хтео са њим да се провоза. Поред све простосрдачности и поверљивости, умео је често да сумња у оно у што други не би. Имао је управо тако неодољиву потребу да

верује, да ни преко чега није брзо прелазио. Свака појава за њега била је достојна испитивања, чуђења, удубљивања.

Ускоро је затим заборавио на све ово опијен мекотом и тишином зимског дана. Детињством везан за планину, волео је од свих годишњих доба највише зиму. И сад је као планинска зверка стао удисати свежину и газити ван стаза по целцу. Са дивљењем се загледа у телефонске жице претворене у снежну ужад. Као да први пут сада примети и бодљикаву жицу што је одвајала санаторијумско имање од суседног и вечно везано уже иза Перићеве бараке, и фриз на фасади „Флоре“ што се над прозоре надносио као три праве снежне обрве. Снег је поред сваке дотле невидљиве, сиве црте био повукао још једну белу и меку и наједном су многе ствари, у неснежне дане као умрле за око, сада оживеле, показале своје присуство. Због великих шубара на њима он сад готово први пут спази и кошнице иза дечјих барака које су се дотле сиве губиле у зраку, кућице за птице намернице, и много шибља с пролећа и лети загушено зеленилом, и степенице што су се пеле до „Младике“, чији се иначе сиви камен није из далека видео.

И не само да су све ствари биле показале своје присуство, већ су стекле израз и повезале се с другим стварима. Под теретом снега грање је налегало на грање, на кровове, свијало се до стаза, куцало на прозоре; бели напрсци на врховима прућа дотицали се до других таквих белих напрстака. Од врха до врха дрвећа, од крова куће па до земље ишле су беле танушне стазе, венци и струне. Најтање нити што су дотле невидљиве ишле кроз зрак од ствари до ствари: павити, врпце, показале су се наједном у својим снежним кошуљицама Зајцовом очараном погледу. Прешав преко моста, зашао је иза „Младике“ у свечаност четинара, идући скоро на прстима, да не би нарушио тишину зимске шуме. Ту, као и увек у самоћи, сав његов живот ишао је уз њега, нарочито детињство.

При повратку из шетње срео се с Ивановићем који се враћао у амбуланту да ради. Зајцу се чинило да ће после онолике љутине требати много да прође па да се Ивановић опет прихвати посла и, мада је свој посао био свршио, због чуђења и одушевљења и сам је пошао да се чега прихвати.

Кад су се после десет дана управник и Ивановић заплели заједно у неки посао око уређивања споредних зграда и у пријатељском разговору пролазили парком никог другог не примећујући, Зајц је имао израз задовољан и победоносан као деца када у причи наиђу на место где правда побеђује.

5

Почетком сваке зиме Стевановић је одлазио у Загреб, где је, свршавајући послове око штампања својих књига, присуствовао уметничким приредбама, посећивао позоришта, да не би у сталној самоћи „потпуно изгубио везу са животом који тече ван санаторијума“. И ове је зиме отишао на пут оставивши као заменика Павла Ивановића, да би још једном показао да онај сукоб између њих није нимало утицао на Стевановићево мишљење о њему као лекару. За време његовог одсуства требало је вршити само текуће послове; ако би искрсла потреба за озбиљнијом интервенцијом, молио је да њега хитно зову. Карган се дуго шалио на рачун тога што му је, кад је већ био и у колима, довикнуо: „За Турчина ме сачекајте, свакако морам још о томе промислити“ и предлагао, само смеха ради наравно, да га брзојавом упитају кад да даду коме шетњу, или какав јеловник да одреде Претнару у идућој недељи.

И Ивановић је пристајао уз шале, али са сталном стрепњом да не искрсне збиља потреба да га морају звати, или, што би још горе било, да се не деси што при чему би већ и из питања части сами поступили како сматрају за најбоље, а он после да не буде таквом одлуком задовољан. Срећом, он се вратио баш кад је искрсла таква тешкоћа, сутрадан по доласку студента из Београда кога су, према лекарском мишљењу приложили уз молбу, сами били позвали на лечење, а он стигао у стању у каквом се обично болесници нису примали. Ивановић му је још истог јутра по његовом повратку, док су још сви на окупу били у амбуланти, саопштио о овоме.

Још пун утисака с пута, он је био вољан да разговара. Није му било ни чудно ни криво што још нико од лекара није на послу, мада је време било да буду већ сви у својим вилама. Видело се да је уживао што још једном може тако пред свима по ко зна који пут изложити своју омиљену теорију да неизлечиви болесник не сме заузети место ономе који се да излечити.

Карганово лице, док је он говорио, тако се смркло, да се чинило како се састоји само од обрва и густе црне косе. Увек је патио кад је требало кога тешког болесника вратити, мада је морао признати да је став Стевановићев исправан.

– И шта намеравате сад са овим тешким болесником? – упитао је Милишић иследнички, после свега што је чуо.

– Намеравам, како сам рекао, да неизлечивог болесника пошљем натраг, – одвратио је Стевановић, а из гласа му је избијало ниподаштавање. – Немам разлога да одступам од својих убеђења, ма како се и мени самом срце парало.

Милишић није био осетљив. Судбина тога младића га се мало тицала, али му се сад пружала прилика да своју нетрпељивост према управнику прикаже као осетљивост и човечност.

– Држите се убеђења за себе најлакших!

Стевановић се наједном смирио. Сматрао га је као лекара коме је једини циљ згртање новца и коме је сав овај боравак у санаторијуму требало да буде само реклама. Зато је рекао с висине:

– А да ли су, колега, ваша убеђења за вас тешка? Из којих ћете побуда ви примати на лечење сличне болеснике?

– Из милосрђа, господине колега. Зар није прва дужност човека и лекара да управо такве болеснике узме на душу?

Стевановића је све више обузимало осећање надмоћи. Видео је себе као лучоношу у медицини, човека коме је дужност све да трпи, само да поверене му лекаре изведе на прави пут. Са те висине он се готово пријатељски обратио своме противнику, пропуштајући могућност да га увреди, искрено зачуђен само што после толиког боравка у лечилишту није схватио и те најобичније ствари, да установа намењена интегралном сузбијању туберкулозе не сме бити сентиментална и самарићанска.

– А шта ће бити од оних које ви не примите? Да умру остављени од свих?

Ивановић се нестрпљиво умешао:

– Милишићу, намерно нећете да схватите. Овде је реч о државним санаторијумима и њиховом смеру, а лекари практичари, разуме се, морају бринути о сваком болеснику који од њих затражи помоћ.

– Хвала на лекцији, – јетко је узвратио Милишић. – Тек сад сам то схватио.

Карган је нервозно одмахнуо руком као да је хтео рећи да му је таквог разговора доста, и пошао је да узме огртач. Перић је пожурио до прозора да провири на бараке: отуд би му девојчица, кад је био хитно потребан, махала марамицом, а јутрос је жену био оставио са температуром и стрепео да га не зову. Стевановић је, иако спреман да још говори, како су се скоро сви разишли, позвао Ивановића да почну посао полазећи прво од његове виле.

Напољу их је дочекало читаво снежно весеље: није се више знало да ли пахуљице падају с неба на земљу, или се са тла и грана дижу увис. Главном стазом се само назирали свеже затрпани трагови. У парку није никога било, једино је брегом лево протрчала Иванчица из једног павиљона у други и негде на крају главне стазе указао се погружен непознат човек, ишао је главе оборене и руку увучених у џепове.

–Ујак онога болесника, – објасни Ивановић. – Ако вас спази, вероватно ће хтети одмах да говори с вама.

– Боље је да то избегнемо док и ја болесника не погледам и не одлучимо коначно шта ћемо с њим.

Наједном му је синула мисао да би тај болесник могао бити један од оних за које је Неда некад молила у аманету. Дотад је већ тројицу таквих примио, са оправдањем пред собом што је веровао да ће их он дићи. То је било првих

година кад је сећање на њу било свежије, и кад је жеља да спасе кога од људи који би њој могли бити блиски узимала невиђене сразмере. Двојици је и успео да продужи живот неколико година. Скоро је пожелео сад да је и тај младић, око кога се дигла толика бука, изгубио здравље гдегод по затворима и да га на чудо Милишића и свих прими и, што је још лепше, огласи за излечивог и излечи. Ако је остало једно једино упориште на које би се могао ослонити, гонило га је све у њему да окуша снагу, за коју је веровао да је ненадмашна.

Показало се да болестан младић нема никакве везе са комунизмом и затворима и скоро никакве наде на оздрављење; али се он одлучи да га прими зато што је унапред био готов на то, да је у њему нашао Нединог једномишљеника. И примивши га, осетио је жељу да учини чудо и да га подигне. Тога тренутка није мислио на Милишића, ни на то како ће он разумети овај преокрет; да ли ће сматрати да се због његових речи тргао, или да је до лудости самоуверен и сматра да може излечити и неизлечивог. Толико се осећао над њим, да га ниједна од ових помисли не би могла да увреди.

Милишић се коначно те ноћи одлучио да иде из санаторијума. После јутарњег разговора који је водио више за инат Стевановићу него из сажаљења према болесном младићу, чинило му се да нема смисла више остајати ни дан. По његовом мишљењу, даљи боравак ту био би чисти губитак. Имао је стаж за специјалност, то му је за почетак било неопходно, а наду да ће се као оператор код Стевановића усавршити већ је давно изгубио. Само њега није мучило толико што то представља мањак знања, операторске вештине, већ му је врећало сујету што му никад није поверено да сам тај посао врши. Целе те вечери кивно је мислио како неће, не сме дозволити да оде не извршивши ниједне операције. Морао је то створити ако не због своје користи, оно да наједи Стевановића, и одлучи да сам пре поласка оперише свога пацијента Рендића коме је предстојало вађење живца. Још истог вечера је саопштио болеснику да ће га сам оперисати и одмах је отишао у амбуланту да то каже управнику. Тамо су били и Зајц и Карган. Чинило се да су били у пријатељском, непословном разговору. Чак је Карганово лице, које је иначе готово увек било закрчено натуштеним обрвама, косом на челу и брковима, било разведрено, указале се на њему чистине чела и образа.

– Господине шефе, – упита Милишић без увода и оног уобичајеног нагласка поштовања – и ви, мислим, сматрате да моме Рендићу треба с десне стране извршити егзерезу?

– Да, јер му, како видите, пнеумоторакс не успева. Ми смо о томе већ разговарали, је л' те, а видели сте и на последњем прегледу. Ја сам већ направио распоред, њега ћу оперисати прекосутра. Треба то да му кажете.

Стевановић је то одговорио преко рамена и спремио се да настави разговор са другом двојицом.

– Ја сам му већ казао да ћу га оперисати ја, – рече Милишић и из гласа му се видело да се радује што је могао то рећи, па додаде: – Право је да у току толико времена оперишем бар једног пацијента.

Зајц се од чуда зацрвенео, Карган га погледао упитно, док Стевановић просто није могао доћи к себи од изненађења и увреде.

– Али, колега, ви то досад нисте радили! Не могу вам тек тако поверити нечији живот!

Он је нерадо и мање операције давао другима, а Милишићу већ и због саме антипатије коју је према њему осећао није никад ни помишљао да дâ. Ако неко није делио његове идеје, ако је био користољубив, сањао да после стажа у санаторијуму преузме приватну праксу, он га је и нехотице у сваком погледу сматрао за неспособна.

– Ако нисам то досад радио, нагледао сам се како ви радите!

– Није једно исто гледати и чинити нешто, – рече Стевановић и у три корака премери собу.

– Ви сте досад тврдили да је исто. Тврдите да из нас спремате најбоље лекаре, а не дате нам да сами ни један једини зуб извадимо. Пошто сам се сит нагледао ваших операторских подвига, сматрам да сад могу и ја извршити један.

Све је то изговорио надушак, из страха да не буде прекинут.

– Ово се зове смелост, – подругљиво и двосмислено промрмља Карган.

– Ово се зове дрскост и сујета, – зацрвеневши се прасну Стевановић. – После овога, колега Милишићу, не можете остати у нашем заводу.

– То и не желим, чим оперишем Рендића, одлазим, – одврати он и залупивши врата, изиђе из амбуланте.

Стевановић је провео страховито немирно ноћ. Како да спречи Милишића у његовој намери? И, што је још страшније, како да му дозволи да је изврши? Стевановић је уопште највише веровао своме знању и својим рукама, а већ помисао да би га негде могао заменити Милишић бацала га је у очајање. Узнемиравала га је усто помисао да би могло доћи због овога и до каквог скандала. „То је разбојничка природа“, мислио је, „тај је на све спреман“. А кроз све збркане мисли стално је чуо: „Ако нисам то досад радио, нагледао сам се како ви радите.“ Стао се присећати колико операција су извршили његови лекари и свака које би се сетио радовала га неизмерно. „Карган је вадио живац малој Даници, онда је једном начинио једну интервенцију у грлу, затим је имао неке блокаде, онда је присуствовао...“

Ово размишљање му је опет прекинула Милишићева подругљива реченица:

„Ако нисам то досад радио, нагледао сам се како ви радите.“ Упалио је светлост. Сад се већ осетио мало боље. „Бесмислица, нећу ваљда то поверити Милишићу. А једноме Ивановићу дао сам досад већ два пута операцију живца, зараслице, био ми је помагач кад сам Сањи вадио бубрег, сам гради план за Марковићево лечење... А Перић је...“ Никако није могао да се сети да је Перићу дао кад да самостално што сврши. „Доврага, није напослетку свак рођен да буде оператор.“ И опет се, као рефрен свакој мисли, јављало подругљиво „Нагледао сам се како ви радите“.

Тек пред зору заспао је и зато се касније пробудио. Уплашено је скочио и одјурио у амбуланту. Тамо га је сусрео прво Зајц. Сав је зрачио од радости.

– Господ-шефе, сестра је јавила да Милишић има високу температуру. Тако се та историја, видите, сама некако расплела...

– Високу температуру? Треба неко одмах да га обиђе.

– Карган је већ отишао к њему, – дочекао је Зајц задовољан што се само Милишићевом температуром сукоб свршио.

Стевановић је ушао у амбуланту и, као да нешто своје поклања, великодушно саопштио Ивановићу:

– Колега, молим вас да ви оперишете Рендића, ја ћу бити уз вас.

6

На степеништу се већ давно није чуло да ко силази, а Мара Марков тек је довршавала своје одевање, да се спусти на доручак. Обукла је јутарњу хаљину по којој су златастим концем били везени змајеви. Око струка се та упадљива хаљина везивала гајтаном украшеним златним кићанкама. Извадила је из ормана батистану марамицу и натопила је добро мирисом. Пошто се још једном погледала у огледало, полако се стала спуштати црвенкастим степеницама у трпезарију. Можда замишљајући да је каква светска глумица, или првакиња међу отменим болесницима, ступала је достојанствено, нихајући се у раменима. Њене плаве очи имале су широке црне зенице и око дужица тамнији оквир, што је давало нечег мачкастог њеном погледу.

Било јој је криво што је у трпезарији затекла готово саме жене, волела је да је дочека дивљење мушкараца, жељних да виде међу собом жену сасвим здраву и одевену тако да буди узнемирујуће мисли. Напући се незадовољно кад виде да нема ни доктора Словенца који јој се увек гласно дивио, ни професора који би је изненађено и немо гледао, и то правце у груди, ни студента кога су нарочито привлачиле њене руке у јутарњој одећи, при сваком покрету обнаживане до лаката и беле, ноктију лакованих црвеном бојом. Мара Марков је сматрала да има право на ову малу игру са мушкарцима као и на неке друге повластице, другим болесницима ускраћиване. Чак је и мужу, који је у почетку долазио сваке друге недеље, причала о својим победама, нашто јој је он великодушно узвраћао: „Нека се моја девојчица само забавља.“

Кад је видела да нема људи које је желела ту да сретне, променила је место па села до женскиња. Оно јој се обрадовало, нарочито девојке, јер им није завидела на њиховим љубавним успесима и није их оговарала. Она је код мушкараца желела само онолико успеха колико је потребно да се увелича сјај отмене госпође. Њен темперамент је био сувише благ, да би желела шетње или љубавне изјаве са којима после не би знала шта би. Чак се и бојала страсти које односе мир и кваре удобност. Међутим је волела да слуша исповести девојака и да буде њихова покровитељица. Оне су је волеле и због њене дарежљивости. Увек их је после мужевљеве посете звала себи да им покаже шта је све надобијала, поклањајући све нашто би им поглед задивљено пао.

– Гледајте само те дивне поморанџе, то су праве јавске. Узмите само коју! Али није то све што сам добила. Гледајте цело кило чувене колоњске воде „Марија Фарина“. Идите донесите свака бочицу да вам наспем.

Утом која од девојака угледа лутку и задиви се:

– Јој, што је дивна! Је ли вам то господин сад донео?

– Да, јуче. Знате шта, узмите је. Код вас у соби нико нема лутке, а ја их имам већ три.

Сада седе до Мелите, показујући, као случајно како је жућкастим сомотом опточено наличје рукава до самих лаката. Око ње је вејао мирис неког приморског цвета и чудно одударао од мириса пржених крањских кобасица. Мара Марков није била овог пута много разговорна, узбуђивала се унапред оним што је намеравала да каже Стевановићу приликом његове посете. Једном у седмици он је обилазио сваку вилу за време доручка, гледајући листу температуре и упућујући свакоме покоју реч. Обично би за време ове смотре једним дозволио шетњу, другима је укинуо, некоме саветовао да не силази више у заједничку трпезарију, некоме јавио да ће га ускоро послати кући. Ове одлуке је он, разуме се, доносио раније, али је волео да их објави овако свечано; зато никад није било толико стрепње од његових посета колико од ових. Она је јутрос намеравала да му каже тоном увређене жене мужу:

– Шта то значи, господине шефе, већ месец дана вас нема да ме обиђете у соби! – Затим би јој се учинило да би боље било да примети претећи прстом: – Неко ме је потпуно заборавио, видим ја.

Чак јој је падало на ум да просто ћути на све његове речи, не би ли осетио колико је увређена. Чинило јој се да има право да се понаша као ниједан други пацијент јер је у санаторијуму већ скоро три године. Прво је била тешка болесница и он је никако није пуштао кући, иако је то желела. Друге године се већ опоравила и могла је поћи мало гдегод да ваздух промени, али се осећала у већој сигурности ту где је оздравила. Треће ју је он у неколико махова просто молио да иде и своје место уступи другима, међутим му то није полазило за руком. Никоме другом он овакво понашање не би дозвољавао, али снаји доктора Маркова није се усуђивао да на пречац откаже. Поред овога према њој је имао и слабост као према пацијенту кога је од извесне смрти потпуно вратио у живот. Она му је служила да покаже шта све може човек да постигне кад се исправно лечи, па ма се и касније почео лечити. Попуштао јој је и због тога што је била сведок многих његових напора и успеха. У току њеног боравка дигле се две дечје бараке, парк се модерно уредио, речица каналисала бар оним делом што је текао кроз санаторијум, купио се нов операциони сто и почела нова зграда за омладину.

Управник је, или шеф како су га обично звали, нагло упао у трпезарију, праћен Перићем који је остајао потпуно у сенци. Све девојке су нехотице подигле руке до косе, да је још једном наместе, померише листе температуре на видно место и престале да једу. Мушкарци су га дочекали спокојније, али и они са детињастом стрепњом. Он је редом узимао листе чинећи узгред примедбе:

– Мелита, боље да једеш, идуће недеље мораш се кило угојити. Госпођа Даро, о чему сте то узбудљиво мислили кад вам се јуче попела температура? Немојте

три дана доле силазити. А ти, лепотице моја, зацело не лежиш на јастуку, кад температура овако изгледа.

Утом је дошао до Маре Марков. Погледао је листу, иако је није морао ни гледати, већ давно и давно црта температуре била јој је нормално усталасана, и рекао гласом одлучним и нимало топлијим него осталима:

– Драга моја госпођо Марков, ви сте већ потпуно здрава жена. Ја бих вас молио да пишете мужу да дође да вас води. Ваше место ми је неопходно за праве болеснике.

После сукоба са Милишићем, осетио је да мора одмах рашчистити питање болесника, најпре оних који су збиља били практично здрави, да му се не би рекло да једне повлашћује на рачун других; тим пре што је Милишић већ отворено говорио да се не може правичношћу хвалити неко ко здраву снају професора Маркова држи на лечењу а болесне неће да прими.

Стевановићеве речи су сасвим пореметиле дуго смишљани дијалог који се имао развити између њих, те од разочарења и стида удари у плач:

– Прво сте ме излечили, а сад хоћете да ме упропастите. Ја ћу умрети чим се вратим у Београд.

Мада су му и ово признање и ова бојазан ласкали, ипак је остао при своме. Она је на то нагло устала од стола, оборила кашику која зазвеча, и, закачивши столицу, напустила трпезарију. Да је мотив оваквог поступка било што друго, пао би у јарост. Овако је његов гнев био привидан када се обратио своме пратиоцу:

– Овој размажености мора једном бити крај! Ја нећу даме, него послушне пацијенте. Ово није завод за беспослене госпође, него санаторијум. Људи чекају пред вратима, да би спасли животе, а госпођа изиграва уображеног болесника.

Тако говорећи узимао је и даље листе, али их готово није ни гледао и брзо је изишао не извевши до краја свој програм.

– Наставите спокојно да једете, – рече глумац своме пребледелом суседу академцу. – Одавно га знам да бих у ово веровао. У ствари му ласка што болесница неће да иде, али виче да се о овоме прича. Највише што ће се догодити, то је да јој у собу да још некога, као што је више пута чинио. – И своју психолошку анализу заврши смејући се: – Знате ли да би био диван глумац романтичног стила!

Академцу се ове речи чиниле светогрђе. Да се он усудио да прави поређење, пре би га упоредио са каквим горопадним генералом. Ништа међутим није одговорио. Мисли су му се забавиле обичном темом болесника после његове посете: код кога се најдуже задржао, с ким је био најљубазнији, коме је укинуо, коме дозволио шетњу.

Мара Марков после овога три дана није излазила на заједничке обеде нити ишла на веранду. Хтела је тиме доктору и управнику да дâ на знање колико је увређена. За то време је лежала у столици коју јој је муж последњи пут донео, и играла се лутком, мењајући хаљине иако је јела сама у соби. Знајући да је разговор у трпезарији био само увод у неки други, сваког дана је очекивала Стевановића да дође. Иако је знала да ће доћи лекарским послом, понашала се као да ће је посетити какав добар познаник у њеној кући. Све ту у соби већ је давно

сматрала као својину: размештала је ствари друкчије него по другим санаторијумским собама, испред кревета је ставила, поред свег његовог забрањивања, свој скупоцени застирач, и сточић претрпала ситницама донесеним од куће. Обе своје лутке, Лолу главе ситне као орах, у сукњи што је описивала широк правилан круг, и Булу, у златастим шалварама, изнела је на видно место. Изнела је на сточић мирисе, пудријере и огледалца. Притом је размишљала да би било добро да га дочека у столици за лежање и да му се жали на главобољу, не би ли га још једном умилостивила да је остави. Ако га већ не може својом лепотом умекшати, покушаће да га ражали, толико пута је био осетљив на њен плач. Још чим је дошла у санаторијум једна од старих сестара јој је причала о лекарки коју је у санаторијуму затекао, о њиховој љубави, њеној смрти, о томе како је после био утучен, изгубљен, – прича какве се већ знају по санаторијумима да исплету и преносе од пацијента до пацијента. Мара Марков је одмах тада осетила љубомору на ту лекарку, криво јој је било што се о тој љубави говори, замишљала је себе како умире и како за њом јунак приче плаче. И сад, чекајући га, замишљала је како је сурово, против њене воље, отпушта и како она одмах чим стигне кући умире, а он због тога не може да нађе мира.

Сваки пут кад би звоно за поподневно устајање избило, одлазила је до шифоњера да се још једном погледа. Због узбуђења је била увек бледа, и то што је други пут плашило, сад је радовало. Враћала се у столицу према прозору и покривала ноге и колена ћебетом од камиље длаке. Мисли су јој летеле брзо, претварајући се и даље у слике које су је растуживале.

Кад га је трећег дана најзад чула у ходнику пред својим вратима, од узбуђења и страха су јој ударили сузе. Пустила их је, мислећи да је добро дошло што се баш тад искрено расплакала.

– Зар ви нисте у шетњи! – широм отворивши врата загрмео је он.

Ово је наједном поврати од суза. Као каквог удварача дочека га подсмешљиво:

– Како онда улазите у моју собу, кад мислите да сам у шетњи!

– Вашу собу! – пао је сад у искрен гнев, заборавивши план којим је мислио да почне. – Није ово ни ваша ни моја соба, него соба за болеснике, разумете ли! За праве болеснике, а ви одавно већ уопште нисте болесни.

Искреност његовог гнева није брзо продрла у њено расположење.

– Моја је, док за њу плаћам.

– Док за њу плаћам! И то каже мој најстарији болесник! Онај који је десет брзојава слао преклињући да му се место овде створи, да не умре ако већ не мора умрети.

– Забога, господине шефе, нисам ја тако мислила, – убрза она мало се освестивши.

– Моја соба! Мислите да за ваших сто динара дневно имате право да спречите лечење оних што као озебао сунце очекују позив! Сад сте здрави и место треба да уступите другом. Ни за хиљаду динара дневно немамо право да пустимо да пропадне живот који бисмо овде, у овој вашој соби, могли спасти, док се ви мазите и играте лутака. – Гурнувши прстом Лолу, настави: – После школе коју сте имали код нас, ви бисте морали сами доћи к мени и рећи: „Сад се осећам

здравом, отпустите ме и узмите на моје место правог болесника.“ Јест, али човек за то не треба да буде себичан.

– Ни плашљив, – упаде она мазно и жалостиво. Осетила је да његове речи немају ипак ону одлучност која би била потребна да је хтео сместа да је отпусти. – Шта ћу ја, када се само уз вас осећам спокојном. Мислим увек, одмах би умрла када ви не будете уза ме.

Он погледа чисто збуњено и детињасто у Перића који га је пратио, узимајући га за сведока, како је увек чинио приликом овакве изјаве, па окрећући се њој, настави далеко блаже да је убеђује како јој је соба толико велика да би спокојно могла да прими и две постеље и да ће једном и њој, као што је већ многима, морати у собу ставити још некога док не буде отишла.

7

У току те недеље било је отпуштено много болесника, нарочито из прве класе. Управник је наговорио поред Маре Марков још неколико пацијената, чије су собе биле веће, да приме код себе још по једног болесника. Стао је чинити и неке измене у којима се у први мах није могло видети шта им је циљ. Неки су ово тумачили тиме што је последњи покушај да од министарства добије новац за довршавање зграде остао безуспешан, што је завод морао сам из својих средстава зграду довршити, и зато учинити напор да прими што више болесника. Циник инжењер је тврдио да га на то гони његов немирни дух. Углавном се и тај, као и сваки његов поступак разматрао са свих страна, нападао и одобравао.

Са нарочитим одушевљењем Стевановић је одлучио да земљакињу Миле Поповић још истог дана кад је Милино писмо о томе стигло брзојавом позове и да је стави код Маре Марков, док она буде ту била, јер место у трећој класи се није могло створити још за месец дана. У Милину напомену да је девојка још у почетку болести уопште није сумњао. Био је убеђен да интелигентни болесници који прођу кроз његову школу, како је он то говорио, имају непогрешивији суд и став у том питању него понеки лекари. Усто га је мисао да се сад у некој новој средини рашчишћавају појмови о туберкулози и њеном лечењу толико радовала, да није хтео никако пустити нову болесницу да чека. Тако је и Мара Марков свој боравак у лечилишту могла продужити месец дана док се девојци у трећој класи место не упразни.

На последњем путу у Београд он је био чуо о новој вези мужа госпође Марков. То му је потврђивала и околност што Марков у последње време није био тако ревностан у плаћању рачуна као раније. Нити је онако често посећивао своју жену. Како је Стевановић поред лекарских дужности себи драговољно, и понекад с нарочитом радошћу, товарио и педагошке, националне, уметничке, грађевинске и разне друге, чинило му се да мора нешто учинити и за њу.

– Колега Ивановићу, – рекао је једног јутра после тога, – пре неког времена сте ме молили да идете у Београд.

– Да, већ дуго нисам тамо био, а и због испита сам хтео једном раније да одем.

– Знате, – наставио је Стевановић са снебивањем, – морао би неко од лекара опет лично отићи до министарства.

– Онда бих вас замолио, господине шефе, да ја одем. Свршићу заводске и своје послове. Само мора ли то бити одмах? Заказао сам Корићу операцију идуће недеље.

Била је то најозбиљнија операција коју је дотле предузимао и на коју је дуго мислио, и зато му је било жао да је због пута морадне пропустити.

– Па било би боље да то прво свршите, мада бих вам ја могао бити достојан заменик, – нашалио се.

– И много бољи! Само како ћу ја вас заменити у министарству?

– О, вас тамо зацело радије гледају, – чисто са завишћу дочека Стевановић.

– Него имам и неку много замршенију ствар да вас замолим...

Ту спусти глас и поведе га у страну, као да их је могао неко у празној соби чути.

– Видите, тиче се наше сироте госпође Марков. Не треба да вам напомињем да ово поверавам само вама. Нажалост ми лекари морамо да будемо и родитељи, и учитељи, и дадиље. Њен муж, чуо сам, има љубавницу којом би хтео да се ожени. Видите ли до чега је довело госпођино дуго лечење и одсуство од дома! То би наши непријатељи могли лако да искористе. Зато сам вас хтео молити да ви посетите господина Маркова и градећи се, разуме се, да ништа не знате, замолите га да дође и води жену. После овакве молбе њега би, схватљиво је, као светског човека, било стид да то не учини. А после ће се можда, кад се она врати, ствари и саме од себе набоље окренути.

– А зашто се не би сама она вратила? Зар није непотребно све ово?

– Драги колега, зар ви не знате тај менталитет! Она умно и осећајно стоји као каква девојчица: овде се излечила и мисли, ако се одавде макне, да ће се опет разболети. Зато се мора насилно, такорећи, одвести и то може учинити само њен муж. Надам се да ће се ово питање тако решити за месец дана, управо за онолико колико нам је потребно да наша нова болесница остане у њеној соби.

Ивановић се устезао.

– Драги колега Ивановићу, и ја сам мислио да се то преко писма може свршити, али он због те своје ситуације уопште не одговара; друкчије је кад вам погледа у очи. А ући ћете к њему тако, што ћете му однети госпођино писмо. Реците јој да ћете у Београд и она ће вас зацело молити да одете и до њене куће и предате писмо. Уосталом, можете казати како сам вас ја замолио да свратите и да му објасните њено душевно стање, како се она боји да напусти санаторијум, али како према нашим правилима као излечена не може више овде бити и заузимати место другом. Морате се, разуме се, градити као да верујете да и он једва чека да је види код куће. Реците му да треба као културан човек да схвати положај и да не дозволи да је силом изгонимо. Дабогме, израз мало ублажите, али нека буде то.

Ивановић је још ћутао загледан у даљину где су облаци у свом пловљењу запињали о оштре врхове четинара. Све му се то чинило излишно. Ако Марков, мислио је, већ неће више своју жену, не може ничија посета изменити његову одлуку; али морао је пристати да ово учини, јер поред посла у министарству и ово је, изгледало му је, био разлог што га управник шаље.

– Сумњам у успех ове посете, али свратићу, – рече најзад. – Онда, ја идуће недеље, после операције, могу ићи и остати док послове око испита не свршим?

– Пођите, колега, и останите колико морате. Знам да се нећете ни дана више задржати.

Ивановић није веровао да ће тако скоро бити у Београду. Понекад би се потпуно пренео у породичну средину, чуо очев или мајчин глас, видео живо понеки кут куће који је био потпуно заборавио и који можда, и када га буде угледао, неће тако јасно запазити. Осећања потиснута послом и санаторијумском средином све се чешће сад јављала. Гледао је мајку како спрема пакет за Митровицу. Требало је управо да Стеван доврши филозофски факултет и да родитељима скине бар једну бригу с врата, а сад је брига о њему превазилазила све остале. Ивановић сада не само да је јасно видео њено забринуто лице, руке беле од брашна, већ је чуо и она стална вајкања, из детињства још знана: „Што ме бог осуди на све најгоре: болест, комунизам, сиротиња, а у деце велика амбициоза.“ Чуо је очев одмерен глас: „Ја се поносим што су таква. Знају шта хоће и добро хоће. Најбољи људи су лежали по политичким затворима.“ Видео је сестру, Олгу, како их из друге собе ослушкује, прекидајући писмо брату у тамници и како се љути кад мајка провири у собу са новим саветом шта и како треба писати: „Немој да му помињеш ништа о очевој главобољи, и да се Павле није дуго јавио.“ Ова летимична мисао претвори се код њега у прави немир и кајање. „Колико ли је прошло откако им се нисам јавио? Шта ли је са Олгином поребрицом? Треба њу одмах овамо довести. У шта ли се развила Стеванова мршавост тамо на робији?“ И до суза разнежен, написа мајци неколико брзих реченица јављајући да ускоро долази.

8

Пацијенти у санаторијуму људе су делили једино по томе имају ли смелости да одмах признају своју болест и да се лече где треба, или припадају оној тамној гомили која због стида да се огласи болесном тоне у пропаст. Зато су, чим се чуло да нова болесница из Ваљева има само нетачне хилусе, осетили према њој оно нарочито уважење којим прате полуздравог човека што дође да се лечи међу тешким болесницима. Још одмах ујутру после првог прегледа, у овој паланци од двеста педесет болесника, нешто лекара и педесетак послуге и чиновништва, вест о њеном доласку и здравственом стању мњевито се раширила. Како се на тераси говорило само о тој новости, долазак Маре Марков није изазвао уобичајену пажњу.

Она је нечујним мачећим ходом прошла до своје столице. Била је у топлим вуненим чакширама и краткој јагњећој бунди. Преко руке је носила мараму за главу. Час је стала и погледала тобож пажљиво у шуму што се димила, у пут оивичен чистим малим кућама јасно црвених кровова. Нико опет није приметио њено присуство. Јогунасто се тада стала увлачити у топлу, јагњетином постављену врећу, али ни то нико није хтео запазити; нико ниједном није узвикнуо, као других дана: „Како вам је дивна та врећа! Да је мени имати такву!“ Она се сместила и јогунасто ћутала.

– То ће бити сад наша краљица здравља, – добацио је неко можда у намери да њу задене.

– Она ће сад вероватно бити шефова љубимица, – додала је тиха Чачанка и придигла се на лактове.

– Сумњам, – упала је живо њена суседа која је волела да се губи у психолошким анализама, – њему су дражи они код којих може да учини чудо.

– Може је он и друкчије искористити за своју славу, – умешао се циник инжењер, – може му девојка помагати у превођењу, или ће је специјализирати у школи за пропаганду санаторијумског лечења.

Чачанка му је увређено довикнула:

– То му је хвала што вам је за месец дана спустио температуру на нормално!

– Могла би ти, мала, и да кријеш своју заљубљеност? – одвратио је инжењер и окренуо се да гледа облаке.

Мари Марков је из часа у час бивало све неиздржљивије. Толико не обратити пажњу на њен долазак, сматрала је дрскошћу. И још тој малој Чачанки

придевају заљубљеност у шефа, кад је она желела да о њој само круже такви гласови, истина уз претпоставку да је и она њега занела.

– Где ли ће је сместити? – Чујем да је примљена за трећу класу, а у њој су сад сви бацилозни.

Мара Марков наједном постаде инспирисана, у часу јој је било јасно да је пацијенткиња о којој се говори управо та коју Стевановић жели да стави у њену собу, мада дотле није била чула да је девојка стигла. Да би се осветила за непажњу којом је сматрала да је то по подне обасута, не размишљајући много, рече победоносно:

– Примићу је ја у своју собу. То ме је шеф јуче молио. Нема где на друго место да је стави, јер треба да је здрава и та с којом би је сместио. А мени то, шефу за љубав, неће бити нимало неугодно.

Детињасто лукавство блистало је из њених сивомодрих, котурастих очију.

– Она би целу чету примила, само да остане, – прогунђа за себе инжењер, опет заинтересован разговором на тераси.

– А како ћете онда ви плаћати, као другу класу? – зачуди се љубоморно Чачанка.

– Шта ти, душице, пада на ум; плаћаћу и даље као прву. Девојка ће просто бити мој гост.

Била је тренутно заборавила оно што је толико времена мучило, да ни сама није већ за два месеца платила. Девојка је у њеној уобразиљи већ постала њен гост. И не само то: већ и њена штићеница. Поклониће јој зацело, мислила је, ону жућкасту хаљину што ју је само једном обукла, која јој не стоји тако добро према лицу. Да је болесна, не би се усудила да неком нуди своју одећу, а овако може мирне душе. Наручиће мужу (томе мангупу који већ толико времена не долази) да јој купи и једну лутку, незгодно је да девојка чезне гледајући у њене. Ту је осетила необично треперење у срцу. Шта ли ће збиља Марков на све ове одлуке рећи? Истина, увек је попустљив био према свима њеним захтевима. Брзо је напустила ову узнемирујућу мисао. На таквим мислима се никад није могла дуго задржати и предала се опет милошти према својој будућој гошћи. Ставиће њен кревет на боље место, одакле се види цео парк. Неће јој дозволити да се умије, а да се не истре колоњском водом „Марија Фарина“. То тако освежава.

– Је ли вам шеф казао колико ће она отприлике остати? – прекиде ћутање што је после њеног саопштења настало Мелита, најмање завидљива овом њеном успеху.

– Он мисли неколико месеци, – одговори Мара Марков са таквом убедљивошћу као да јој је збиља то рекао.

Постепено је радозналост надвладавала љубомору и завист и осуше се запиткивања са свих страна. Мара Марков се полако попридигла у столици, насмешила се. Сада је опет она средиште пажње. Сва лица су опет њој окренута. Мелита само што није испала из столице, Чачанка упорно гледа једну тачку на столици и једва уздржава сузе, две старе пацијенткиње се прстима разговарају и она јасно чита: Марков, само инжењер гледа упорно у облаке.

– И шта каже шеф? Збиља има само хилусе? – упита тешки болесник професор.

– Да, – одговорила је кратко, с намером да убрзо напусти терасу, видећи да долазе питања на која не би могла одговорити.

Устала је и прошла опет нечујно између столица, дала узгред руку Мелити, помиловала једну новакињу и још једном се на вратима осврнула да погледа предео што се отварао пред болесницима ничим неспутан, као да га гледају са каквог брода. Из страха да нова пацијенткиња не буде смештена на друго место, дошавши у собу брзо је написала управнику да ће врло радо примити, њему за љубав, нову болесницу о којој је говорио, и то још исто вече.

9

Сутрадан по подне је у њену част, као да има примање усред своје куће, отворила три кутије сардина, измешала маслине са танко сеченим котуровима лимуна. Затим начинила сендвиче са саламом и шунком, поручила из варошице поморанџе, ставила у вазе цвеће и обукла нову хаљину што јој је муж последњи пут донео, намирисавши не само себе, већ и своје лутке, Штефицу и Мелиту, које су јој такође у спремању помагале.

Радмилу, нову болесницу, одмах је ословила са душице, и пољубила је пред свима, што се у санаторијуму није смело за живу главу. Тиме је хтела показати да су њих две ту изузетна, здрава бића. Док су предвече пили чај, у потаји је желела да Стевановић изненада наиђе и види је у свој слави, а у исто време се бојала шта би после из тога изашло. Радмила је морала јести чак и маслине, мада ни укус ни мирис није подносила, и од свега што је на столу било морала је прва она окусити. Узгред је морала одговарати на питања о својој породици, према којој се Мара Марков такође стала заштитнички и пријатељски осећати. Увече је добила нове новцате собне ципеле, и морала је пристати да спава у њеној ружичастој спаваћици.

Цела два дана после тога причала јој је како ће јој муж доћи у недељу и како се обе морају за тај дан свечано опремити.

– Морамо, душице, звати фризерку да и вама косу уреди, а после ћемо обе обући костиме, позајмићу вам ја један свој, и изаћи му у сусрет до Жагара, кад сте већ одмах добили шетњу. Он обично стигне око једанаест, јер воз је на станици већ у десет. Гле, какве то имате нокте! Праве гимназијске. И то из какве строге школе. Дајте да вас маникирам, да ми будете дама док сте са мном.

– Немојте, госпођо, молим вас. Друго сте ви. То иде уз вашу личност, а ја бих била смешна.

– Смешни сте кад тако говорите. Дајте брзо руку, да ми будете лепи.

Док јој је глачала нокте, помало је са зебњом мислила шта ће јој муж рећи на одлуку да још неког прими у својој собу. Можда ће доћи нерасположен, можда му послови не иду добро, јер јој већ тако давно није писао. А одмах затим се охрабрила помислив како ће га она развеселити па да је у не знам каквим бригама, и приволети га на све што буде желела. Понекад би је истина, жута и брза као оса, окрзнула мисао да је можда заволео другу, али би је одмах терала од себе. „Ако и има што, то је какав пролазни мушки бес и нема никакве везе са љубављу. Неће мене татица никад оставити.“

У недељу ујутру, кад је девојчица хтела на терасу, њена заштитница се скоро увреди:

– Зар данас, кад тата долази! То никад није било. Ја имам од шефа генералну дозволу да увек тога дана будем слободна. Радите до десет шта вам је воља, и тада идемо госту у сусрет.

Изашавши на пут према варошици са Радмилом и још двема девојкама, пустила је њих да разговарају, а она је ћутећи посматрала околину. Тај предео Словеније није имао уобичајену оштрину и суморност. Брегови су били благо заобљени као по валовитим пределима Србије. По брежуљцима око пута су расле и букве поред четинара. Мириси свежине које је ветар сносио са брегова опомињали су је на родни крај, двориште основне школе, прве вунене рукавице, неке саонице пуне церових цепаница што их је једном на улици срела, на запаљење грла које је некад прележала, и све је то до суза разнежи. Наједном се у даљини показао аутомобил.

– То ће бити наш гост, – раздрагано рече, опет се развеселивши. – Он увек дође првим аутом.

Али ни у једним од кола њеног госта није било.

– Даћу ја њему већ, – рекла је у жељи да се покаже немарна, иако је трпела и осећала се напуштеном.

Мелити би неиздржљиво жао те недозреле, беспомоћне жене, чије густе детиње трепавице нису могле сакрити страх који јој се изненадно јавио у очима.

– Нисте правични, госпођо. Господин можда није дошао због неког неодложног посла, или се разболео.

Она се ухвати за ту претпоставку, невешто лажући да јој је муж у последњем писму збиља јавио да се не осећа добро, што Мелиту испуни још већим сажаљењем.

Увече, кад је Радмила легла, написала је писмо с намером да га пошаље по Ивановићу који је дан пре тога већ био рекао да ће у Београд и да би радо однео њеном мужу вести, ако не буде он ове недеље дошао. У писму му је по други пут у три дана јавила за Стевановићеву одлуку да она не може више остати у санаторијуму, и за своју да још једну болесницу прими у своју собу, како би боравак продужила док од њега из Београда не добије какве вести.

У првим писмима са лечења писала му је као да с њим разговара, слободно, чежњиво, уметала је невеште мале цртеже између реченице, који су као какав јероглиф понекад значили читаву осећајну оцену, неко сећање, стрепњу или нешто чему се нада. Понекад је то било како неки човек држи у наручју нагу жену много ситнију од себе, јер се стидела да га речима опомиње на прве дане брака, кад је, старији од ње петнаест година, прозвао је девојчицом, усхићен што је она то и телесно и духовно била, и кад га је узбуђивала зовући га татом, нашто се дуго није могла навићи и нашто ју је скоро наморао. Понекад је цртала уво на које се спуштају нечије усне, уместо да пише како би волела да он своје миловање почне пољупцем с тога места, уместо да му прича како се сећа тих пољубаца и свога чуђења младе девојке да се може и уво са страшћу љубити. Понекад би то био цртеж степеница у њиховој кући уз које жури женска прилика с пртљагом у руци. Ма како невешти, ти цртежи су ипак, чинило јој се, боље изражавали шта мисли и жели,

него кад би то написала; било је мање срамота да нешто врло присно представи сликом него речју. Уживала је у томе као дете. Понекад се и цело писмо састојало из ситних шара које нису биле никакве љубавне поруке, већ су му јављале како проводи време, шта треба да јој донесе, шта се важно догодило у санаторијуму. Биле су то некад слике њених лутки како гледају кроз прозор или скоро испражњене бочице колоњске воде или како на тањиру стоји само једна поморанџа.

Касније, због неког дужег погоршавања у здрављу, и зато што се била мало одвикла од његове близине, писма су јој била уздржанија, нежна али без подсећања на прошлост. Каткад је обузимала слутња да он доживљава неку нову страст и бојала се да га умиљавањем не озлоједи против себе. Хтела је да пусти да га тај мушки бес, како је крстила осећање које је од њега слутила, прође, па да се после покаје и буде још бољи, још заљубљенији у своју девојчицу. Али у последње време, откако није тако често долазио, нити писао, опет се вратила на стари начин умиљавања и речима и цртежима га опомињући на прошлост, трудећи се да пробуди у њему кајање. Нацртала је једном, то је стало грдних мука, две прилике пред олтаром с крунама на глави, и други пут две насмејане главе како вире кроз прозор спаваћих кола, што је требало да га опомене на низ збивања о којима није знала, није смела речима говорити. До тога страшног дана који му је одредила у себи као рок за покајање, из поноса му није била ни линијом ни речи дала на знање слутњу која је обузима, ниједном није изразила сумњу у његову оданост. А сад, као да се маша ножа да се пробије, или отрова, узела је оловку и испод завршеног писма почела цртати нешто што јој је као и осећање било замршено, што је превазилазило снагу њене природе и зашто је сувише мало сликарске вештине имала. На крају напора од целога часа видела се шара на којој се разабирало како човек, одевен, стоји крај постеље где је жена обнажених груди, а иза врата те одаје, напољу, друга жена у путничком оделу куца на њих. Путничка торба је од карираног платна, да би по њој Марков распознао ко је изненада на праг бануо.

Дуго у ноћ после тога је плакала, без уштирканих марамица, без удисања колоњске воде, лицем према узглављу, да је Радмила не би чула. Плакала је што се усудила да изговори своје тамне слутње, што се бојала да Маркова својом сумњом не наведе сад и на оно што у ствари није било, плакала је што је сама себи скинула копрену с очију, што се бојала да се не разболи поново у Београду, плакала је што нема деце, једно једино дете бар, што је дозволила да муж у њој утули ову жељу, што је наједном разумела зашто се игра лутака и осећа потребу увек да неког штити и привија уза се. Мислила је јецајући: „Када је то настало? Када сам то пропустила час? Пропустила сам, пропустила, пропустила. Прво је чезнуо за мном, звао ме и звао, и долазио. По четири пута, по три пута у месецу. И ја сам уобразила да ће долазити тако до краја живота, да се мора појавити као што се појави сваки дан сунце. Пропустила сам. Изгубила сам га. Је ли то било онда кад се први пут намрштио на своје старо име које је сам себи измислио? Можда кад је почео долазити само једном у месецу? Сироти татица! Тешко му је било без мене. Морао је то учинити. Чим се вратим кући, све ће то проћи“.

Кад би се мало стишала, чула је кроз отворен прозор шуму, њен разговор са ветром, жуборење реке, огромну тишину по зградама које су увелико спавале. Доживела је ноћ као у оне дане док је била тежак болесник и није могла спавати.

10

Из амбуланте је Стевановић право отишао у свој стан, не свраћајући на вечеру. На столу га је чекала хрпа хартија, табела, књига. Видело се да те ствари није померао полазећи на други посао. Остале су као гнездо у које ће се опет вратити. Брзо је претрчао погледом преко стола, да сестра није што дирала, затим зазвонио да му у стан донесу чај и сео за рад.

Довршавао је историју санаторијума. Њу је пратила статистика из које се видело шта се чинило за болеснике, колико је било и каквих прегледа, да се најзад закључи колико је болесника сасвим оздравило, колико помрло или се само привремено излечило. Како је обухватала и време кад су на челу завода били и други лекари и кад се ствари нису бележиле, или се не зна по коме су мерилу бележене, већ тада су се биле појавиле многе тешкоће које су наводиле на мисао да је такав посао узалудан и да му неће наћи краја који би задовољио научну савест лекара. Нарочито је тешко било дати број потпуно оздравелих, јер су се многи, изишавши једном из лечилишта, губили у мору свакодневног живота. Он је знао боље него ико други ћудљивост те болести и да се никад није могло одредити иза које заседе спрема којем болеснику нови напад. Никад није толико, колико за време рада на статистици, имао то осећање недовршености и неуспелости. Све му се чинило само низ претпоставки и као кућа од карата, а све се изражавало одређеним језиком бројки којим говори рачуница. И тај несклад га је мучио. Сећао се често Далматинца Стјепана Мумала. Био је просто класичан пример шта може брза и благовремена клиничка помоћ да дâ организму који је пред сломом. Бескрајна нежност га је обузимала при помисли да му је једном живот спасао, у дословном смислу, просто као да га је шчепао за руку негде на ивици неке провалије и тргао натраг. Волео га је и због тога изненађења које је доживео приликом његовог лечења. Две-три ствари у које је дубоко веровао, биле су оповргнуте. Боље него игде, на њему се уверио колико је туберкулоза пуна противуречности, чак и за оне који је дубоко познају, колико нешто што је једном било узрок обољења, други пут благотворно утиче. И кад га је излечио брже него што је икад према дотадашњем искуству могао и помислити, кад је младић потпуно оздравио, због неке глупе свађе при крају, кажњен због пушења, отишао је главом без обзира, неосетљив за његову нежност. Напустио га је због ситнице после „толиких доброчинстава“, као што млади

напусте сурово родитеље, повучени својом младошћу, и никад му се после није јавио. Да ли се поново вратио у огањ Далмације, да ли се нова противуречност догодила у току његовог оздрављења, да ли га је напустила страст за ногомет или је завршио школовање, је ли плућа икад још контролисао, да ли га се каткада сећао – све је то Стевановићу остало непознато. И колико је таквих Мумала и њихових плућа и судбина изгубио из вида, бојећи се да их под условима живота у које су се вратили није поново нашао слом, а у статистици их је међутим морао бележити као потпуно оздравеле.

За неколико дана отпустиће као потпуно здрава малог Зорана. Кад је јутрос обишао дечју бараку, затекао га је како скаче по кревету и хвали се да је здрав као јарац, што му је он био пре два дана рекао. Хоће ли тај мали Зоран, снажан као јарац, што је тада радосно притрчао и пружио му да опипа његове седмогодишње мишиће, што му је радосно показивао како на залеђеном прозору расту палме, а између њих на престолу седи човек седе браде, док се у сребрној папрати под сунчевим зраком већ топи залеђена девојчица која је пре неколико тренутака личила на његову сестру, хоће ли тај Зоран, кога ће вечерас уписати као потпуно здрава, као здрава дочекати буђење младости, хоће ли његов очух дозволити његовој мајци да му указује већу пажњу него осталој деци?

Шта ће бити са гаравом шестогодишњом Маром, коју је јутрос држао на крилу на санкању што га је приредио оздравелим болесницима? Она је била претпоследње дете неких сиромашних људи са доста деце и у лечилишту је издржавао кум. Хоће ли се Мара вратити у своју бројну породицу и бити опет само седми део родитељске бриге, или ће је кумови одвести себи? Стевановић је замислио сто где за доручком седи седморо деце, свако има комад хлеба намазаног пекмезом и чашу каквог чаја. Можда хлеб неће бити ни пекмезом намазан. Можда га Мара тако сувог неће хтети јести, а родитељи ће се журити на посао и неће то приметити. Да ли ће моћи она издржати те пробе? Можда ће се њене бистре беоњаче, што су јутрос на санкању блескале белином снега, опет помутити?

Шта ће бити са свом том децом коју је јутрос изненадио у бараци при устајању како одгонетају шаре на прозорима, проналазећи у њима сребрне куле, дворце и ликове својих мајки, како плачу што се сребрне јелке претварају под сунчаном топлотом у сузе?

Хоће ли Љуша, која се толико сад опет поправила, да не може ниједан капут да закопча и плаче да јој здравље не вреди кад је постала тако наказна, опет кад оде омршати? Хоће ли завршити филозофију?

Виде сада живо и њу и Стану и Зору како се грудвају на падини више пута, куда су и оне с децом и лекарима ишле на санкање. Стана, онако нежна, тутушкаста, већ претворена у мајку, обиграва око Зорана и маре, брише им носеве, трља им прозебле руке и Карган, гледајући је, прориче: „Кладим се, да ће нам се ове године удати!“ Зора као милолик младић, обучен у женско, „прави војвода из Првог устанка“, како се опет изразио Карган, корача по целцу као по високој ливади замршене траве. А сутра већ мораће у канцеларију код каквог грубог старешине, кога се неће тицати њена плућа, и кад први пут остане код

куће, рећи ће јој: „Доста већ једном с тим боловањем. Провели сте недавно шест месеци на лечењу.“ Можда се ни Станиног будућег мужа неће тицати што је дуго боловала.

Шта ли ће бити са малим Турчином коме је сад дозвољено и по сунцу да иде? Каква ли је та радња о којој му је на санкању причао? „Знаш, кад се вратим, бићу у радњи. Имамо радњу у главној улици. Најбоља је у Битољу.“ Ко зна како ће и он подносити вечно стојање на послу? Можда ће остати и он само пука бројка међу излеченим, док ће га болест сломити.

Била је већ поноћ. Стевановић је устао и пришао прозору. Под њим су стојале круне дрвећа у парку: округле као лопте, или са понеком смелом граном у средини, сличне куполама базилика, или као сребрне огромне чигре натрашке окренуте. Одмах под сијалицом, испред Ивановићеве виле, стојале су две младе тује као купе. Нигде се ништа није покретало ни чуло.

Спавају...

Чинило му се да им тај сан он пружа: и Турчину и Стани и деци, свима њима које ће сутра пустити из свога окриља. А онда ће се и они изгубити као и Мумало у шуми живота. Наједном, без икаквог прелаза, отићи ће из режима који је бдио над сваком њиховом честицом, сваким плућним мехуром и крвним судом у задимљене собе, на мршаве ручкове, у домаће бриге, на претеране напоре; у средину необасјану љубављу, без смисла за хигијену и пуну предрасуда о туберкулози.

Негде у смелости својих намера и снова каткад је видео у близини лечилишта и код нас колоније за туберкулозне, где би по систему таквих енглеских колонија прездравели болесници наставиле да живе и раде као и други људи, а били увек на домаку лекара који их је излечио, и убрзо увиђао колико су таква сневања бесмислена. Узео је са стола статистичке табеле, и уморно их опет вратио на место. Било је касно, требало је лећи. Истина, књига је морала бити готова за неколико дана, али јутрошња вожња и утисци с ње, а после рад у амбуланти, сувише су га били и заморили и расејали. Пред сан му се повратио оптимизам. „Неће бити празне статистичке бројке“, мислио је. „Нико од њих се неће више разболети. Кад Стану и Зору или Турчина забележим као здраве, та бројка неће бити лажна. Биће веродостојна као да је у каквом математичком низу. Сутра ће и њих десеторо унети у статистику.“

Сутрадан је једном болеснику из Перићеве виле, кога је мислио да отпусти после месец дана, температура скочила нагло. Завршавао је пнеумоторакс с леве стране, а десно му крило прорадило. Ту, под његовим окриљем, под најстрожим режимом, код болесника доста имуног, то се догодило; а шта ли ће бити са онима што оду и наставе живот без његовог надзора! Сумње су опет никле. Да је њега синоћ био огласио за излеченог, данас би морао ту цифру мењати.

Тако су га још два случаја тих дана узнемирила, али када је књига била већ готова и статистичке бројке стојале у својим редовима, заборављао је на несавршености оваквог пребројавања и по неколико пута прочитао табеле уживајући у очигледном успеху санаторијума откако га је он предузео, у броју болесника, постеља, бактериолошких прегледа: чак је уживао у броју и разноврсности облика под којима се туберкулоза лечила. Читао је наглас:

– Компликације код деце у години 1930...

Tuberculosis ossis zugornatici
Tuberculosis ossis illei
Coxitis
Spina ventosa
Tuberculosis intestini
Phthisis laryngis
Meningitis tuberculosa

Затим је прелазио на компликације код одраслих, и тако се по неколико пута на то враћао, уживајући што је све то прошло кроз његове руке и његов мозак, и што је он мењао ток толиких болести и судбина. Његово до комичности услужно памћење брзо је везивало и врсту болести са свима оним личностима које су је имале. Сви ти називи су се одмах при читању претварали у жива бића. Сећао се до појединости својих лутања, борби, некад изненадних, некад предвиђених успеха. Тако повезан са најважнијим делом судбине многих људи, са здрављем, сопствени живот му се чинио толико пута умножен, колико пута му се чинило да је кога он вратио у живот; толико пута се осветио оним предрасудама, заблудама које су му сестру однеле.

11

Управо дан пред Ивановићев полазак за Београд престоничке новине су објавиле да последња година медицинара војних питомаца обилази социјално-медицинске установе по земљи. Стевановић је мислио да ће медицинари војни питомци банути баш тога јутра кад је за њихову екскурзију у новинама било објављено и истог часа је пун грознице обишао све кутове.

– Неколико десетина будућих лекара долази да обиђе наш завод, сестро. Молим вас, нека апотека буде спремна. Зашто ове бочице стоје овако? Ставите их тамо у витрину. Ако нешто имамо, нека се и види. Ви сте, сестро Текла, мој главни понос, немојте да се обрукамо. Шта је ово? – разбеснео се затим у кухињи. – Где су вам девојке? Зове ли се ово чистоћа! Неколико десетина медицинара указују част и посећују наш завод, а ваше даске су у оваквом стању!

– Али, господ-шефе, тек сад смо месиле... Не море у истом часу.

– Ова кухиња је требало да буде мој понос, а сад овакво стање! Где је дежурни лекар? Зашто ове канте стоје пред улазом?

Сестра надзорница кухиње мислила је да је та чета будућих лекара већ негде у првој варошици и сломила се до подне да све доведе у још бољи ред. Због његове нарави и сама је добила била неку нервозу. За то време је он одјурио даље. Пресрео је чувара парка крај моста.

– Већ три дана стоји овако ова дашчица. Зашто ово, побогу брате, не забијете? Кад младићи пређу преко овога, сломиће се потпуно. Река је доле опет, видим, обалу одронила.

Већ је видео медицинаре како иду кроз завод и диве се. „Та шта су ти младићи могли и видети у Београду! Да нису кухиње болничке уређене савременије него наше? Или болесници можда имају терасе са погледом у небеса? Или су имали можда прилике да виде стерилизаторе за посуђе! Нека иду и посматрају апотеку. Стаклад на орманима блиста. Латински називи научнички озбиљно гледају. Мирис јода опомиње на приморске обале. Сестра Текла, здрава као јабука илињача и чиста као аква дестилата! Младићи шапућу нешто и одобравајући машу главом.“

Одаје за рендген пуне помрчине. Ни атом светлости не пробија. Тама, али из које се рађа светлост, тако ће им моћи рећи. Наједном сијалице плану. Велики Сименсови апарати дижу се као споменици у славу медицине и технике.

Међу младићима унапред види једног румених образа. Он је са села. Све му то личи на велики разбој његове мајке. Стевановић се нежно смеје младићевој запањености.

Стоје у операционој сали. Ко би могао мислити да тамо далеко у брдима постоји такво светилиште науке. (Он се и у мислима изражава свечано као у говору.) „И овај човек је све то из ништа створио, а ми га до сада нисмо знали!“ Са дивљењем га посматрају.

Пролазе кроз болесничке собе и терасе. Ћебад нежно бела као одећа деци за врбицу, прописне раздаљине, аутоматска пљуваоница, тиха музика. Погледи болесника се са пуно обожавања на њега дижу. Ту стоји неколико десетина будућих лекара, али болесници само њега траже очима. Младићи се и сами почну осврта ти, гледати га. Чудновато, никад им ништа нису у доба предавања о тим установама говорили о овом човеку. Зацело је прави исцелитељ кад му се болесници оволико диве. И онда ће се већ по утврђеним законима људских мишљења сетити београдских специјалиста за плућне болести и бочица с натписом: „Три пута пре јела.“ Стевановић се, из личног уживања, бавио и књижевним питањима и зна како се мисли везују.

Ходају кроз четинарски пропланак више дечјих барака. Земља шири мирис живота. Свугде струји згуснут кисеоник, сунце пече и вредно убија бациле. Огромна дезинфекциона сала, осунчани пропланак над дечјим баракама. „Сунце, мој најбољи савезник“, каже он медицинарима, „сија на овом пропланку по неколико сати и тек онда овде пуштам децу“.

Разнежен овом визијом, срео је лекаре који су ишли на ручак.

– Јесте ли читали за посету медицинара војних питомаца? Колега Ивановићу, мораћете одложити свој пут за Београд. Желим да сви будемо на окупу кад стигну.

– Ја могу још отићи и вратити се, док они дођу до нас. Вероватно ће почети с југа.

Њега је, у расположењу коме се био сав предао, увредила ова претпоставка и рече готово грубо:

– Онда не можете ићи док не стигну и до севера.

– Упропастио вас југ, – добаци Карган, као из рукава.

– Доведите своја одељења у ред. Прегледајте болесничке листове, листе за температуру. Колега Ивановићу, оним двема девојкама реците да не износе на терасу своје шарене јастучиће. Ви, колега, завршите мало и по орманима у свом одељењу.

– Треба ли мало и испод кревета да завирим? – прогунђа Карган.

– Молим?

– Кажем и испод кревета морам завирити. Болесници имају обичај да својом обућом поремете брисани простор по поду.

Неколико десетина војних питомаца било је узалуд чекано целих петнаест дана. Већ су сви били погубили живце. Вест у новинама је вероватно била прерана или нетачна. Уместо медицинара, и толико узбудљивије, треће недеље неочекивано стигао је возом у десет часова новинар дописник из Београда. Био је одевен управо по Стевановићевом романтичном укусу, то јест већ се

споља видело да је врста писца и светског човека: без капе, коса зачешљана као код кипова у крупном стилизованом прамењу, кишни огртач, кожна торба.

– Чапета, новинар.

Стевановић није могао да одреди да ли је Чапета име, презиме или псеудоним. Али у сваком случају му се свиђало. Уосталом, већ само после неколико часака сетио се да је то новинар који је поводом анкете писао.

– Ми вас овде већ сви знамо, – дочекао је, увек спреман на комплименте оваквим гостима. – Писали сте врло занимљиво поводом анкете.

– И сад имам дужност да обиђем санаторијум у земљи и пошљем из њих дописе, – изјавио је гост детињасто важно, и гледајући лево и десно по обичају се гласно дивио: – Како су овде шуме дивне! Ја држим да је шума неопходни услов при избору места за лечилиште. Никад знате, нисам могао разумети људе који се лече од туберкулозе на голим златиборским висинама. Како је изванредна чистоћа овде! Белина ових зграда даје утисак да их свако јутро кречите, наводи на мисао да је овде све дезинфиковао и стерилизовано. Гле, па ви имате и речицу и тај живописни мали мост! Типични романтични предео: около строге шуме, брегови, а овде ова љупкост. И ово је, молим вас, читава варош. Никако нисам замишљао да санаторијум има оволико зграда. Чему вам служе оне зелене бараке тамо под шумом?

– То су лекарски станови, – стигао је најзад и Стевановић да каже нешто, и стрепео шта ће гост рећи кад види до ког степена се лекари лишавају удобности.

Међутим он се и тим одушевио:

– Па то је дивно! Каква романтика! Увек сам желео да станујем тако негде усред шуме. Било би сјајно кад бисте ме сместили у такву неку барачицу.

Чапета је од првог тренутка хтео питати за Ивановића, али се бојао да ће одмах сви знати зашто пита за њега. И за све време док је ишао кроз парк и дивио се свему што је погледао, мислио је на сусрет са њим. Санаторијум и околина су му се чинили још лепши управо због овог ишчекивања.

– Ово се зове храм науке, – говорио је свечано, гледајући блиставе инструменте у амбуланти на стакленим полицама. – На изглед све хладно, а толико милосрђа у свему.

Из суседне собе помоли се радозналa, омалена Перићева прилика и опет се изгуби. Ивановић је љутито бојио спутуме.

– Чујеш ли? Неки гост који говори његовим стилом.

Његовим, значило је Стевановићевим. Перић га је увек, као сеоске жене мужа, звао он. Једино се пред Ивановићем усуђивао да начини по коју примедбу о шефу, шаљиву или љутиту.

– Гост? Значи, уместо неколико десетина, само један?

Био је незадовољан што ствари које би могао вршити неки лаборант мора да ради сам, и што је због неке обичне вести у новинама, непроверене, морао свој пут одложити. Никад му није толико непријатна била Стевановића жеља да му неко из Београда, на универзитету или у штампи, призна рад; његово наивно убеђење да је сваки који отуд дође личност која му може помоћи да у министарству одобри буџет. Хтео је сад да избегне сусрет и са њим и гостом, и спремао се да изађе, али су они већ били ушли у амбуланту.

– Ово су моји најбољи лекари, – представи их уживајући у великодушности свог хапшења.

Чапета примети незадовољство на Ивановићевом лицу и рече као правдајући се:

– Знам да не може бити пријатно кад је човек прекинут у научном раду.

Био је млад, чупав, самозадовољан, из очију му је зрачила доброта и Ивановић се осмехну.

– Не бих рекао да је ово научни рад, али да вам не кварим илузију.

– Доктор Павле Ивановић, – прекиде га Стевановић. – Зацело сте чули...

– Како да не! Павле Ивановић! – сину Чапета свим лицем. – Толико пута сам слушао о вама.

„Нека добронамерна замлата“, помисли Ивановић, док је управник наставио параду представљања, називајући Перића својом десном руком, а госта писцем оног дивног чланка.

– Толико пута сам слушао о вама од ваше сестре. Она вас просто обожава. Ви сте заиста потпуно слични. Исти осмех, очи, – ишао је Чапета за својим усхићењем не обраћајући више пажњу ни на шта друго. – Сестра вас је много поздравила. Управо се чудила што вас нема после вашег писма да долазите. Знате да бих вас по њој познао, па да сам вас у Африци срео. Истоветно држање.

– Да ли се давно познајете са Олгом? – упитао је Ивановић, изненађен што она већ осваја младиће.

– Од јесенас. Упознао нас је мој земљак Вук, управо поводом анкете. Каква дивна околност што сте овде.

Ивановић није могао да види у чему је та дивота, и насмеши се готово збуњено. Сада су и он и Перић морали присуствовати даљем разгледању зграде. Чапета је сваки час помињао сад ово сад оно из неке брошуре која му је била дошла до руку, можда на десетак дана пред полазак:

– Да ли је код вас сваки спрат аутономан? Само донекле? Видите, како је то дивно на страни уређено. Тамо тежи болесници никако немају прилике да дођу у додир са лаким. Да ли сте у новој згради могли то да остварите? Кад ћемо ми једном дочекати да имамо по свим лечилиштима и болницама стерилизаторе за посуђе, салу за дезинфекцију! Како је то дивно у божанској болници у Паризу. Читав један мали град намењен чувању људског здравља у лечењу. Јесте ли имали већ прилике да то видите? И како је тамо висока народна здравствена свест. Јесте ли видели само какав буџет држава одобрава?

Из његовог говора се чинило да је све то лично доживео и видео. Стевановић је бивао све узбуђенији што је таквог госта добио.

Чапета је стигао око десет, а ручао тек у три. Хтео је да завири у сваку вилу, сваку биљку у парку, и гледао да сваку опаску саопшти управо Ивановићу.

– Да, лепо је овде, – одобравао је Ивановић. – Јест, пожртвовано се ради. Свакако, биће срећа када у сваком округу будемо имали по једно овакво лечилиште, – притом је позивао погледом Стевановића да му помогне и одржава разговор у том свечаном и конвенционалном стилу.

Новинар је остао целих пет дана, сразмерно много више него што му је остало за друге санаторијуме, али се њему и ово чинило мало, а тако исто и

Стевановићу. После три дана је у листу где је радио изишао чланак о санаторијуму, сав славопојка лепоти природе, положају и субалпијском ваздуху, чистоћи, снабдевености инструментима и дисциплини. Стевановић га је искрено сматрао за одличног новинара и необично упућеног у социјално медицинска питања и прижељкивао да новинар напише још који чланак. Зато је сваки час наводио разговор на дизање виле или на набавку инструмената, а други пут га је упознавао са најздравијим и највише одушевљеним болесницима.

Карган је до миле воље правио психолошке анализе и досетке.

– Овоме би он дозволио да гостује и месец дана, све са дуплом порцијом мешаног компота. Нисте чули да ћемо у санаторијумском буџету одсад имати и позицију за сталног новинара дописника?

Новинар је међутим стално тражио згоду да се сретне са Ивановићем. Било му је пријатно да стално кроз разговор показује да је Олгом занесен. „Поштен човек, доврага, нема разлога да крије своја осећања.“

– Олга, извините, ваша сестра, знате када се човек коме блиско осећа, има потребу да га зове по имену. Олга, хтео сам рећи, прича да већ дуго нисте долазили у Београд.

– Да, требало је почетком овог месеца да дођем тамо, али је шеф очекивао посету медицинара војних питомаца...

– Доврага, – прекинуо га је новинар, провлачећи десну шаку кроз косу, – па ја сам томе крив! Ја сам ту нотицу пустио и чини ми се мало прерано. У разговору с генералом доктором, не знам како се зваше, добио сам утисак да ће та екскурзија бити ускоро. Какву непријатност сам вам тиме учинио, али, знате, они ипак могу сваког дана наићи. Кад би Олга знала да сам у ствари ја кривац!

Ивановић се свом душом и лицем насмеја. „Занимљиво је с каквим је удварачима почела моја сестра.“

– Сад ћу заиста пожурити да однесем Олги радосну вест да сте здраво и да ћете збиља ускоро доћи. Али ви ћете већ бити увелико у Београду кад ја стигнем, јер морам обићи прво сва лечилишта у Словенији и Хрватској, па онда оно мало јада на југу. Олга ми је причала колико трпите због те несразмере. Онде где је најпотребније, најмање се притиче у помоћ.

Он је остао још један дан, а Ивановић неколико часова после његовог одласка и сам отпутовао, сада са још једном дужношћу да новинара тамо свакако потражи па ма због тога морао и дуже остати, ако се он не буде вратио с пута, „јер везе са тако угледним журналистима могу користити заводу“.

ТРЕЋИ ДЕО

1

Ивановић је стигао кући у неки прашњив и ветровит зимски дан без снега. У предграђу ни трага није било од чистог ваздуха о коме му је отац успут говорио, да би оправдао селидбу из центра на Душановац. У ствари, уображавао је да се на искрају града може јевтиније живети. После Стевановог хапшења он и жена били су изгубили наду да ће се скоро из дугова испетљати. Да не би сину одмах загорчао долазак, чувао се да не започиње разговор о Стевану. Биће времена, мислио је, доћи ће и на то ред. Каква корист од таквих разговора! Само и ова друга деца више страдају. Трудио се да га дочека стварима које ће га обрадовати, да сам има тројицу приватних ђака, да су и Немања и Душан стекли по једног, да је Олга на изложби Сликарске школе продала један цртеж.

Павле је одмах приметио да је мати кућу уредила као за празник. Зато је сад била сва дрхтава од умора и стигла да обуче чисту хаљину тек када је он био у дворишту. Још закопчавајући дугме око врата, пожурила му је у сусрет.

– Ето, видиш, ми као и увек, никад краја послу. Па како си? Хоћеш остати мало дуже?

За две године, откако је није видео, била је остарела више него отац. Док се смејала, приметио је да је изгубила још неколико зуба и да јој се очи при осмеху пуне сузама, што му се увек чинила одлика сасвим старих и јадних људи. При руковању је осетио да су јој и руке много сувље, а прсти као и увек чисто укувани од дугог држања у води. Опазио је одмах да је Олга омршала и убледела, док су браћа већ постала читави људи, као да је оно што су родитељи били изгубили од снаге и младости прешло на њих.

– Па кад ћеш ми бити прави доктор? – упита мати којој се увек чинило да је његов рад у санаторијуму само наставак стажа; али, и не сачекав одговор, оде у кухињу да надгледа вечеру.

Али су браћа и Олга, који су већ били ушли у Павлове идеје и мислили да ће га њено питање заболети, повикали у глас:

– Доктор је већ давно. Шта би ти хтела још?

Павле је кроз опну чистоће која се по свему блистала ипак брзо допро до суштине живота своје породице. Простирке по подовима биле су већ увелико излизане и искрпљене на више места. По прозорским засторима се такође

видели трагови игле. Све те ствари биле су му давно, као од памтивека познате; ничега новог није ту било сем неке вазе за коју је претпостављао да је Олга од своје уштеђевине купила. Све се ту сетно светлуцало као и пре толико времена: месингане куглице на креветима, пониклована пепељара што су је једном оцу за рођендан купили, шипке на прозорима, тридесет година пепелом рибане кашике, чији врхови се већ били истањили, и корпа за хлеб што су је родитељи још за младенце добили. „Прави музеј сиромашног породичног живота“, помислио је. Осећао је добро да су родитељи са нестрпљењем очекивали да једно по једно дете скину с бриге и да их она бар понегде одмене и освеже једноликост његова животног оквира, иако су се старали да то своје прижељкивање добро сакрију, желећи пре свега да деца остваре свој животни смер, потпуно и неокрњено, као да живе у највећем благостању. Професор је и сада неколико пута заустио да га пита када ће полагати испит за специјалност, али одуста од тога, бојећи се да ће он питање схватити као опомену и жељу да им час пре притекне у помоћ.

– Значи, ваш прави газда је доктор Симић, код кога ћу после неколико месеци морати на испит?

– Дивно! – обрадова се Олга. – Опет ћеш морати скоро долазити. И тада ћеш ваљда остати дуже?

– Значи, већ имаш право на тај испит? – тек сад се умешао професор.

– Давно га већ имам, али је тамо толико посла, да се никад не стигне и за себе да ради. Уосталом, – додаде, – свеједно је, јер и онако мислим остати у санаторијуму.

– Дакле тако, – рече професор и утону у мисли о сину: „Дакле он се на то одлучио.“ – Врло добро.

Тиме „врло добро“ хтео је рећи себи да Павле не сме осетити ниједног тренутка да су они од њега очекивали какву друкчију одлуку. Он је чак постао и веселији него дотле: човеку кад воли мило је кад се укаже могућност за ново пожртвовање.

– Да се куцнемо! – понудио је сина вином које је због његовог доласка био купио. – Па како ти се свиђа наш нови крај? Истина, мало је подаље, али ваздух имамо из прве руке. И, после тога, у предграђу увек живе много занимљивији људи него доле у граду. Човек би просто, да има дара, могао да постане писац. Ето, овај наш полугазда, да га тако назовем, кога си можда малочас спазио у дворишту, просто је човек за причу. Сутра ћеш га већ упознати.

Професор је после вечере постепено постајао све разговорнији, тако да је његова жена једва успевала да сину упути по које питање. „Ипак је пријатно имати сина који би могао да се богати, а неће. Има неки виши циљ. Волим да имам расковане ципеле, а да ми деца имају неки виши циљ у животу него што је стицање. Томе сам их увек учио. Павле је мој син.“ Утом му је поглед пао на жену која је, седећи на столици, придремала од умора, и срце му се стеже. Ова племенит, усталачка филозофија увек би се усколебала кад њу види исцрпену прекомерним радом.

– Ето, ми, сироти родитељи, чекамо неку радост, чекамо, – рече он сетно,– па кад дође, заспимо.

Његова жена се тргла уверавајући да није дремала, али објави да се мора одмах спавати, јер је Павле од пута уморан.

Намах се соба за примање претворила у спаваћу. Гомила јастука и прекривача била је извађена из великог старог ормана у предсобљу, где је преко дана била скривена. Из кухиње је донесен мали гвоздени кревет на склапање и отворен насред собе. Наслоњаче које су преко дана ћутале у згрченом ставу, опружиле се и претвориле у кревете. Број постеља се удвостручио и све добило своје право место. Предсобље је постало соба за успрему, у њега су унесене столице и столови, да би се постеље дале лакше по собама разместити.

Павле је још дуго, пошто је отишао да спава, мислио о животу својих и болесно се разнежио. Јасно је видео какви су морали бити снови родитеља. Отац је зацело чезнуо за пензијом, и надао се да ће то моћи остварити кад он стане добро зарађивати. А мати вероватно желела да се спасе шивења, којим се поред осталих домаћих послова бавила, и да се врате у коју од улица ближе вароши. И знао је, што му је још и најгоре било, да се они ових својих прижељкивања стиде и да их чак једно од другог крије. Он је међутим одувек, а нарочито откако је отишао у санаторијум, био одлучно против приватне праксе. Помисао да би од болесника, пошто га прегледа, и каже му да има, рецимо, запаљење марамице, и пошто му докаже да се брине за његову судбину, примио новац, ужасавала га је. Мислио је, када не би могао остати у санаторијумској области рада, рад на универзитету, па и у здравственим задругама, био би му више близак него приватна пракса.

Сутрадан је остао дуго у постељи. Претварао се да спава, не би ли што боље уживао у жагору породичног живота, чију топлину није давно осетио. Док их је гледао тако јутарњом светлошћу осветљене, собе му се чиниле још сиромашније, огољеније. И све му се приказало некако друкчије него у светлости сећања далеко од куће: са пречага дрвеног стола била се боја излизала, на жутом шифоњеру се десно крило није добро притварало, огледало се некако смањило и потамнело.

Живот укућана је већ текао обичним током, без синоћне свечаности. Још су сви били на окупу и предати неком послу. Како су се заборављали те радили и говорили гласно, сваки час би по некоје спуштена гласа рекло:

– Тише, не може Павле спавати од толике вике.

Из собе до кухиње допирало је Немањино уједначено понављање француских неправилних глагола, а из собе до улице чула се расправа између Олге и мајке. Мајка је морала, и поред Павловог доласка, да јој доврши неку хаљину, и љутила се што све мора да се ради у „последњи дан“, кад је она желела да због сина спреми бољи ручак.

Павле је кроз отшкринута врата јасно видео како не може да углави рукав како треба, те уморно уздише, док је Олга са зебњом гледала да се што на хаљини не поквари, одлазећи сваки час у кухињу да надгледа ручак. Притом је вредно мајци додавала час иглу, час ножнице или конац. Али због узбуђења, или невештине, мати је криво скројила изрез око руке. Олга удари у плач.

– У Белићеве није тако. Зар не знаш забога, мама, како сам ти објаснила?

– Знам како си објаснила, али Белићевој је ишла каква дворска и на метре није рачунала. А ја морам да удесим да изађе из два метра, а да се чини да

је из три. Мука је то: буд се одваја од уста и не смирује човек дан и ноћ, буд сте увек незадовољни.

Олга се још више расплакала. Било јој је жао што се за њу баш сад пред крај месеца морало шити, али Сликарска школа је давала концерт и она је била изабрана да дочекује госте.

– Шта ћу кад су ме изабрали, нисам могла ваљда рећи да немам хаљине, – рекла је гласно јецајући и тиме млађу браћу домамила у собу.

– Што вас не изродих глупе, – понови мати своју вечиту жалбу. – Нико вас не би знао ни бирао ни за шта.

– Зар се мора одмах плакати? – јави се сад и Павле и дође и он у собу где се шило. – Даћу ти двеста динара, па подај каквој кројачици да то поправи.

Мати брзо остави шивење вајкајући се да га је само онако узгред узела док он не устане. Олга је престала плакати. Сви су се ужурбали променив наједном дотадање лице и посао, као кад се наједном у позоришту промени сцена.

Павла је запљуснуо талас сажаљења према Олгином уплаканом бледилу, мајчиној вечној запослености и умору, очевој расејаности пуној разноликих брига. Осећао је да не сме ни једну једину реч рећи, да му се мир само привидно држи, па, да не би показао право своје расположење, што би му било неподношљивије од свега, не окусивши ништа, нагло се обуче и изиђе залупив врата.

– Остао је увек исти, – рече мати утученим гласом склањајући јело са стола.

– То је сасвим природно – узврати професор, старајући се да изгледа равнодушан.

Павле се, изишавши на улицу, већ после стотинак метара смирио. За часак му се представила слика како негде у улици око Карађорђевог парка има ординацију. Свет се тиска на његова врата и свако вече, кад погледа у новчаник, има читаво благо. Он га брзо носи и даје мајци. Олга купује нове готове хаљине, лепше него у Белићеве; мати не шије, отац мења своје убеђење о чистоћи ваздуха на Душановцу и опет се враћа у град; у новом стану сваки брат има засебну собу за учење. И све то зависи само од тога да ли ће он савладати своје гађење и из руке болесникове примити новац, да ли ће лекарски позив ставити на трговачку основу, да ли ће он један жртвовати своја убеђења, да би свима њима било добро.

А одмах за овим, у свој непоколебљивости логике, било му је опет јасно да није реч о њему и о њима, него о нечему изван њих. Изнад љубави и сажаљења према сестри, мајци или оцу, била је жеља да се у свету уреди нешто онако како је он сматрао да треба. Осећао је међутим и потребу да ма чиме олакша живот у породици, да јој мало терета скине и обрадова се на мисао да би Олгу могао позвати себи у санаторијум. Њен тренутни изглед био је такав, да се бојао шта ће угледати у плућима кад је прегледа. И њена преосетљивост и плач исто тако су га узнемиравали. Одлучивши се на ово, постаде весео, замишљајући је већ потпуно опорављену и на неко бар време склоњену од домаћих брига.

2

Два-три дана по Павловом доласку, тек што су се код професора почели спремати за спавање, из фотеље и патент кревета начинили постеље, а предсобље напунили разнородним стварима као пред сеобу, упао је газда престрављен. Како није очекивао призор који је затекао, збуни се, те једва могаде да изговори, са некаквом претераном љубазношћу и поштовањем:

– Извините, господине професоре, што ја овако изненада. Нашем Пери је рђаво па сам хтео да замолим доктора да сиђе до њега.

Угледав жену професорову, довикну исувише гласно:

– Љубим руке, госпођо! Немојте се једити, и код нас ноћу изгледа друкчије него дању. Ја сам човек који све разуме. Човек зато има кућу и завесе на прозорима.

– Опет је пијан, – шапну Олга Немањи, једва уздржавајући смех.

– Докторе, извините, ја ћу вас отпратити.

И, клањајући се на све стрне, отишао је за Павлом, али није хтео са њим улазити болеснику, већ се вратио у кућу. Чинио се необично узбуђен и осећао неодољиву потребу да говори, као увек кад је мало напит.

– Ана, чик погоди зашто су прозори на нашем стану већи него на Перином? – упитао је још с врата и затим тешко сео на креветац у кухињу.

– Хоће ли доктор одмах отићи Пери? – одвратила је Ана, не обраћајући пажње на очеву загонетку.

Он је и кроз пијанство осетио да у кћерином држању према њему има ниподаштавања, па је увређено подигао глас:

– Не врдај, него одмах одговори.

Газдарица уђе из собе упитавши гласније него што би требало, ваљда да би га растрезнила:

– Шта је са оним човеком? Нећу да у мојој кући умре.

Газда се намах уозбиљи, па се тихо обрати Ани, слутећи да ће она ипак бити блажа према њему:

– А погоди, што су код професора густе завесе?

– Пусти је да спава, неће ваљда целе ноћи одгонетати твоје бургије!

– Теби не говорим, Ана и ја се разумемо. Не знаш? Из истог разлога из кога ти везујеш Фовету машну: да се не зна колико су сиромашни.

Газдарица с гађењем одмахну руком и врати се у собу, те он много храбрије настави:

– Видиш, Анице, има две врсте сиротиње: јавне и тајне. Ми и професор смо тајна, а Перо је јавна. Да ли разумеш шта хоћу да ти кажем?

Ана још није схватала шта ће из очеве приче изаћи, али је знала да га вечно тишти што није више оно што је био, па рече убедљиво и са сажаљењем:

– Потпуно те разумем.

– Зато што личиш на мене, по срцу. Не мари ништа што волиш и ти као мама да се лицкаш. Али, видиш, то је опет оно што ја кажем: да свет не дозна колико смо осиромашили. Видиш, твоја мајка већ десет година чува неку кошуљу с везом да је у њој сахранимо. Надам се да зна да јој бог не захтева свечану везену кошуљу, него то чини због света, да се не каже да није имала честите кошуље. А Перу баш брига што нема везен оковратник. То од њега нико не захтева. Неће му се замерити што није чуо на земљи концерт чувеног Розентала, а ти јуче плачеш, хоћеш да чујеш Розентала, јер би се другарице досетиле да немаш педесет динара кад те тамо не би виделе. Исто тако професорова деца. И од њих друштво захтева да га чују.

Ана је прснула у смех поред све жалости која је обузимала слушајући оца.

– Тата, не зове се тај пијаниста тако. Помешао си, јер је мама јуче причала о оној вази.

Отац је увређено прекиде:

– Као да ја не знам шта је порцелан од Розентала. Али и пијаниста се тако зове. Све важне, господствене ствари су од Розентала.

Газдарица је из друге собе, пуна љутине, слушала те довикну нестрпљиво:

– Сад је збиља доста трабуњања. Пусти дете да спава!

– Ана је моја кћи и она ме разуме. Ми и професор смо тајна сиротиња. Од нас и држава и друштво траже да дајемо прилоге за споменике, за болнице, за погореле, за дом старица и стараца. И јуче смо обојица дали по сто динара. То од нас захтева...

Ана се сетила како је отац готово отерао с прага неке који су купили прилоге па га прекиде:

– Па и да ниси дао! Не може дати ко нема.

– А, не! – дочекао је свечано. – То се од нас захтева. Никога се не тиче што смо јели вечерас паприкаш од кромпира, најстрашније јело које постоји, и што професорова деца спавају и у шпајзу. Зато они имају густе завесе...

Газдарица се опет појавила косе увијене у безброј чворова и викнула:

– Ана, хајде у кревет! А ти чувај своју памет за себе.

– Од моје жене, – рече јој муж, гледајући је скоро са страхом у главу, – друштво захтева да има коврџаву косу.

– Човече, пијан си. Боље би било да идеш и видиш шта тај бедник ради. Не бих волела, кажем ти, да овде умре.

– Њему је свеједно где ће умрети, – одговори он не покрећући се. – Од њега се не захтева да умре од капље, на перјаном јастуку и белом чаршаву, он је бунтовник као што сам и ја био. Кад би ноћас жена професорова умрла, то би било незгодно, сви би дознали да је лежала на ћебету и да им је ноћу пуна кућа кревета, а од њих се захтева...

– Ја од тебе захтевам да већ једном умукнеш и видиш је ли доктор још доле.

Она љутито гурну у собу Ану, којој је било жао да остави оца, па и сама за њом оде. Још неко време се чуло из кухиње газдино полупијано мрмљање. Затим су се врата залупила и одјекнули кораци по поплочаној стази што је водила у шупу.

Готовост са којом се професоров син заузео за болесника начинила је огроман утисак на газду, па је уз њега пристајао чим га угледа да изиђе у двориште или да пође у град.

– Ако не могу да вам помогнем, могу бар да вам правим друштво. Паметно сте урадили, отворено вам признајем, што га нисте дали у болницу. Симић би га одмах узео за експерименте. Морао би да умре за добро других. Господине докторе, ја сам нико и ништа, али вам кажем: ви сте искрени и храбри. Ви признајете: „Био сам ку-бер-ту-ло-зан, имам брата на робији, и то вам је.“ А ваша госпођа мајка се једи. Жене су све глупе, извините. Ја, ето, признајем упркос своје жене: Дакица и Фовет су ку-бер-ту-лозни. Они су заразили Перу. Ја то отворено признајем и кајем се.

Стално тако обиграва око њега и говори, а на копираном исечку мапе на десној јагодици необично се јасно истичу модре вијуге речица и црвене путање. И кад год му сапутник уђе где послом, он седне у оближњу кафану и кроз прозор га вреба кад ће изићи па му се опет придружи.

– Десет пута сам молио Симића да га води у болницу, али вам сад отворено признајем да се кајем за то. Много је боље да иде у Сурдулицу, слажем се с вашим идејама. Ја сам нико и ништа, и не могу да вам помогнем, али бар вам правим друштво док око њега трчите.

Потекле су му сузе. Узео је Павла за лакат и повукао га у крчму на углу.

– Свратите, господине докторе, на по једну. Ракија убија заразне клице. Ја то храбро признајем и зато пијем.

3

Кућа банкара Маркова била је на Врачару. Имала је строг и господствен изглед. Још са улице се морало звонити. Чекајући да отворе, Ивановић је посматрао фасаду: прозоре троугластих, видно испупчених настрешница, богат фриз и над њима таванске светларнике, тамне, четвртасте отворе без стакла. Већ с прага, чим му је девојка отворила, осетио је да је у дому Маре Марков. Укус банкарев огледао се зацело у црвеној чоји којом је било застрто мермерно степениште ходника, у месинганим шипкама што су је придржавале и у том белом мермеру што је облагао цео улаз. Поред овога се као играчка чинило оно што је томе додао укус његове жене. У оба угла одморишта стојали су као дах лаки сточићи и на њима саксије с цвећем; с леве стране на зиду висило је огледало што га је некаква полугола фигура држала у рукама огледајући се и сама у њему. У одаји, куда га је затим девојка увела, женски укус је још више био освојио и необично одударао од персијских застирача на поду и праволинијског мрког намештаја.

Угледавши Ивановића, Марков се непријатно изненадио и збунио. Врата која је за собом био оставио отворена, врати се да затвори.

– Откуд ви, господине докторе? – тек сад упита. – Како моја жена?

На лицу му се међутим чинило да је забављен неким уплашеним мислима. Док му је Ивановић саопштавао шефову поруку, из суседне собе врата се отворила и нека жена дотерана на начин филмске глумице упала је па се као да никога нема у соби обратила Маркову:

– Злато, где си оставио ону књигу што сам ноћас читала? Чини ми се, ти се је јутрос узимао.

Било је јасно да је нарочито ушла да покаже како је она сад ту господарица и да више нема места ни за какву Мару Марков. Банкар је поцрвенео чак до под затиљак, али да не би дошло до отвореног судара пред гостом, одговори да није књигу узимао, избегавши да је представи.

– И, не заборави, сад је пет и четврт, а у шест си ми обећао да ћемо ићи код „Колосеума“.

Срећом је нови звук звонца скратио неиздржљиви положај Маркова. Жена се на тај звук сувише брзо склонила у другу собу, не успевши до краја да одглуми своју потпуну власт у кући и над Марковом. По њеном бекству видело се да

јој положај још није безбедан. „Остало је“, помислио је Ивановић, „бар мало наде да наша Мара Марков своју супарницу склони, ако се буде брзо вратила“.

Девојка је увела доктора Маркова. Браћа су личила стасом један на другога, оба су била омалена, пунија него што им је висина дозвољавала, кочоперна држања; само је на лицу докторовом било више сујете, док се банкарев осмех чак помало снебивао. Доктор је од првих речи постао заједљив.

– Шта је то, моју снају сте омађијали? Никако да се врати кући, иако је већ здрава. На неки начин оспособите људе за живот, а на други их опет учините сасвим неспособним.

Он одгурну с негодовањем малу срну од порцелана која је стајала крај пепељаре, као да му је она крива за дуг боравак његове снаје у санаторијуму.

– Сматрате ли санаторијум каквим заводом за омађијавање? – рече Ивановић, спремајући се да одмах пође.

Доктору се међутим још разговарало, али се Ивановић показао одлучан тврдећи да га чека још неки посао, те се доктор морао задовољити да само онако с ногу, при растанку још добаци:

– Неда вам управник дићи главе с посла, зар не?

– Неда сам посао.

– Нису сви лекари који отуд долазе – рече Марков још заједљивије, – тако одани као ви. Чиме вас је то господин Стевановић задобио?

– Тиме што му други нису одани, – одговори Ивановић оно што му прво паде на ум, и не слутећи да је можда тиме казао нешто тачно о себи.

– Како вас се ја то не сећам? Јесте ли полагали испит за специјалност? – трудио се доктор да разговор још мало настави.

– Још не.

По лицу банкара који је дотле само неспокојно ћутао видело се да је одахнуо душом кад је Ивановић пошао. Сад се више није бојао да ће доћи до каквог заплета и срамоте пред братом, од кога је крио свој нови однос. Растајући се, Ивановић се сетио још неких порука Марковљеве жене, које би сада споменути било за њу готово поруга. При изласку се осврте и рече му само хладно:

– Ако је госпођа у писму што захтевала да јој пошљете пре него што будете дошли по њу, врло ћу радо понети. Можете ме потражити.

Оставио је адресу и журно стрчао низ степенице. Био је обећао Олги да ће увече отићи до Милоша, кога није био видео три године. Дан му је одлазио углавном на званичне послове у министарству, на Стевановићеве поруке, а вече је само могао да поклони породици и пријатељима. У Престолонаследниковој улици сети се да би могао свратити мало до старог друга Станка који је у близини становао. Пред његовом кућом привуче му пажњу, обешена на зиду крај улаза, црна стаклена плоча са златним натписом: „Станко Ђурић, лекар, прима од 2–4.“ Ивановић је понекад разумевао код другога и ствари које себи није дозвољавао, па се, угледавши ту таблицу, осмехну пријатељски.

Код њега је затекао још три друга са универзитета у бучном разговору. Лица су им била зажарена, рукама су махали. Као захуктао предмет, и кад су га угледали и обрадовали му се, још тренутак нису могли да се зауставе. Грлили су га и руковали се с њим, а добацивали саговорнику узгред још коју реч. Била је то

слика коју је тако често виђао. Станко је седео на кревету, погнувши главу, као у некој заседи, и вребао речи другова. Милун, наслоњен на полицу с књигама, смешио се прилично подругљиво због оволике зажарености разговора, сигуран у победу. Станкова сестра, бледолика црномањаста девојка, била је заузета, као и обично, нуђењем колача. Већ нешто љутит, пресецао је широким корацима собу Митић, уносећи се у лице Марићу. Он покретом руке као да даде Павлу знак да ће се касније с њим поздравити и брзо се врати разговору. Станко први скочи и потрча му испружених руку, и тако се с њиме руковао дуго, зачуђено, и сав срећан, као да се Ивановић вратио с неког опасног пута одакле га живог није очекивао.

– Доста, Ђурићу, доста, чека и други свет. Прекидај! – узвикивали су другови.

– Нисам се надао да ћу вас наћи све тако окупљене. Траје ли то још онај разговор у коме сам вас оставио?

– Исти онај, само мало друкчији. Седи, Павле, па да наставимо.

– Ти ћеш нам сад пореметити равнотежу.

После десетак минута опет су другови ватрено разговарали. Био је то један од разговора какве воде сви младу људи после свршене школе. Митић је одлучио да одмах иде у Пирот, одакле је био родом, и да почне приватну праксу. Многи његови другови поступали су као и он, а и они који су се на друго определили, нису му ништа замерали. Али њему се стално чинило да Марић и Милун приговарају лично њему кад почну шаљиве приче о демагошком и трговачком ставу неких лекара. Тада је викао да неће више да буде гладан, да не жели да умре од туберкулозе, да сматра да прави лекарски посао није та здравствена пропаганда што је узела хук у последње време, ни статистика и зидање чесми. Постајао је затегнут као струна, жиле на врату и слепоочницама би му се указале и наједном је бивало видљиво како је ситан и мршав и како има на лицу забринутост и оштрину птице.

Ивановић се био одлучио да се у разговор не меша, али сад није могао издржати. Он је и раније увек долазио у сукоб са Митићем, и увек после себи то пребацивао, јер је знао из чега извире та његова огорченост и тај став, па му је опет приликом идућег разговора морао да противуречи.

– Митићу, увек си исти, сведеш питање увек на себе. Кад се човек бори за какву велику ствар, не сме да мисли на себе.

– Која је то велика ствар? Реформе у медицини? – дочека још жустрије он као да га је примедба Павлова заболела више него сви дотадашњи Марићеви приговори. – А зашто не би била велика ствар лечити људе онако како су то већ људи хиљаду година чинили? Зар није велика ствар олакшавати патње појединаца, не мимоићи једнога кога видиш и знаш, у трагању за некима за које тек претпостављаш да трпе? Сматрам да је нечовечно оно што чујем да чини управник тога твога санаторијума: не прима оне за које сматра да су неизлечиви.

– Ја одмах па у битку с тобом, – рече Павле. – Боље би било да у част мога доласка оставите данас ове разговоре.

Устао је, додирнуо га за раме. Хтео му је овим показати да сви ти разговори и неслагања у њима нису ништа, главно је њихово пријатељство, заједничке успомене, и то успомене везане за ову исту собу. Али Митић, као да ово није приметио, и даље се жестио:

– Ти му, значи, одобраваш овакве поступке? Сматраш да не треба примати некога коме његово величанство Стевановић прорекне да је неизлечив?

– Ех, Митићу, Митићу, Митићу, – понављао је Павле као да говори: непоправиви, непоправиви. – Шта ти у ствари приговараш покрету коме је циљ да народ спасе готове пропасти? Зар не видиш да смо најзараженији народ у Европи!

– И спашћемо се пребројавањем колико нас има заражених!

Ивановић се и даље вртео око њега, као да је хтео и својом близином да му помогне да изиђе на чистину. Сад му је опет ставио руку на раме и полако као детету разлагао:

– Мора се, разумеш ме, испитати како је то да смо толико загрдили. Зар не видиш како смо ужасно необавештени, како не смемо да погледамо злу у очи? Осврни се само око себе. Неко туберкулозу зове грипом, неко малокрвношћу, трећи опет кијавицом, четврти изнуреношћу, пети недостатком апетита...

– Та доста, знам да умеш да бројиш до стотине! Погодио сам да ћеш пореметити равнотежу. Марићу је сад лако.

– Шести има протиске под плећком, вероватно од промаје. Јест. И то зло се мора лечити и сузбити. Около се хиљаде нових разбољевају и заразе нове хиљаде, и тако у бескрај, а вас двојица ублажавате бол једног јединог. Каква је то човечност или правда да се бринете само о једном, а оставите без помоћи милионе других?

И наједном је осетио стид због своје говорљивости. Учинило му се смешно што је узео с друговима говорити као да су неки непознати и необавештени људи, начином каквог пропагатора, па рече са снебивањем.

– Него бацимо то. Сад сам свратио, па не знам кад ћу опет моћи.

– Не знаш ти како је разговор почео, – опет плану Митић. – Марић је с таквом подругљивошћу говорио о практичарима, као да су то последњи људи света, себичњаци који живе на рачун туђе несреће. Као да човек не живи поштено ако за новце лечи људе. А свему томе је крива та анкета: откад је она почела, стално се свађамо.

– С тобом се значи уопште не сме говорити, – рече благо Марић. – Смешно си преосетљив. Ја сам само говорио да је много боље болест спречавати него се после борити с њоме, и у томе се без сумње сви слажемо. Је ли тако, Павле? Зацело си дошао због испита?

Сви су једва дочекали да пређу на други разговор и покушавали да објасне како је дошло до распре у којој су сви са сувише жестине објашњавали ствари сваком јасне.

– Овог пута сам дошао само заводским послом, али ћу скоро и на испит.

– Ти ћеш, дакле, остати и после испита сироти војник социјалне медицине, а ја ћу бити старински лекар, практичар, па кад постанем милионер, онда ћемо се питати, – покушао је Митић да се нашали, у жељи да заглади претерану страсност са којом је говорио.

– Ех Митићу, Митићу... Дотле ти дођи к нама бар на једно три месеца као волонтер, да се наразговарамо, да те испрегледамо, опоравимо.

– Нећеш ти њега на ту удицу ухватити, – рече Станко, – него хајде да причамо о девојкама. Кад ћемо да те женимо?

Кад се после једног часа нашао сам на путу кући, Ивановић се осетио неспокојан и незадовољан. Чинило му се да је говорио више него што треба. Сетио се мучног Станковог и Митићевог школовања и осетио смешну нежност према њима, коју они никад из његовог држања нису могли ни наслутити. Дошло му је гадно оно малочашње набрајање у разговору. И уопште све дискусије на свету згадиле му се у том тренутку. Изгледало му је да се при њима често заборави ствар о којој се говори, па се почне мислити само како ће се говорити; и оно што је најсветије стане служити као оруђе у борби малих људских сујета.

У преморености после целог дана трчања, у преосетљивости, придавао је себи особине које није имао и замерао ствари за које није био крив. Чинило му се да су му другови могли рећи да је његова брига за цео свет лажна, кад својом одлуком да остане „сироти војник социјалне медицине“, како је Митић можда подсмешљиво рекао, своју рођену породицу пушта да и даље живи у оскудици која је један од првих узрока свих недаћа.

Љут на себе, код куће је ствари с буком померао, те се чинило да се љути на цео свет.

– Остао је исти, – понови мајка, која још није била заспала очекујући га, по ко зна који пут мисао којом је све судове о њему увек закључивала.

4

– Зашто опет та југовина! – љутио се Ивановић одвикнут од ћудљиве београдске климе.

Било је неумесно по његово расположење, и сам је увиђао, али се ипак осећао у нечему као обманут. Насумце и љутито је газио по целцу, јер су се стазе већ претварале у поточиће и баре у облику стопа. Али целац је само био привидно целац: површином се, истина, држала снежна кора и светлуцала још као у ведре, мразовите дане; а при земљи се снег размекшавао и претварао у воду. Сваки час би му корак пратило штрцање воде и прскало га до колена. Онога дана кад је био стигао, ноћу је пао велики снег и чинило се да ће дуго трајати: али, по обичају београдског поднебља, осванула је југовина онда кад је Ивановић најмање желео.

Са Милом Поповић видео се још истог јутра кад је стигао. Био јој је писао да долази. Још из далека је угледао њено пребледело од хладноће и забринуто лице, и, одвојив се тренутно од оца, пришао јој.

– Гле, Мила Поповић. Откуд ви у овој станичној гужви?

– Чекала сам сестру да стигне, па је нема, – одговорила је поцрвеневши. – Господине докторе, зар није требало да сутра стигнете? Ја сам била тако разумела.

После дан срели су се у улици где је Мила становала. Око подне она је била изишла са дечаком да прохода. Ивановић јој се право из клинике спуштао у сусрет.

– Ви овде дакле станујете? Је ли вам то питомац?

– Да, мало ходамо, данас му је боље.

Све те безначајне реченице нису значиле оно што се споља чинило, биле су неки други пун стрепње и дубине разговор. Први пут уочи овог југовог јутра, које је Ивановића непријатно изненадило, били су се договорили где да се сретну и пођу заједно у шетњу, коју су замишљали да треба да буде потпуно зимска. Она га је већ дуго очекивала и због влаге је била и сама рђаво расположена, али кад га је угледала испрсканих панталона и лица претвореног у осмех који је њу поздравио, рече слободније него дотле:

– Приближује се доктор број два.

– А какав је то број један? – упитао је неспокојно.

– Знате, господине докторе, када се смејете и понашате младићки, као да сте неки сасвим други човек. То је тај доктор број два. А један је онај каквог вас знам из санаторијума и кога сам се прилично бојала.

– И који вам је дражи?

– Па нови је занимљивији, – одговори она неодређено.

– Хоћете ли да пођемо у Земун, па да после обиђемо око града уз Дунав? Нисте тамо никад били?

– Да ли ћу се моћи до подне вратити?

Мили се чинило као да је зове у неки сасвим нови свет да заједно сами пођу.

– Гледаћемо, – одговорио је нестрпљиво и већ пружио кораке, обузет жељом да се што пре нађу ван кућа и људи.

Скоро трчећим кораком пошли су према води. Ивановић је претварао у веселост оно што га је малочас жалостило:

– Замислите, хтели смо у зимску шетњу, а сад наједном пролеће.

– Зар вам се чини пролеће? Додуше, и мени је сад мало топлије као да смо почели трчати, а малочас, док сам вас чекала, била сам се смрзла.

Ишли су једно време трчећи, а онда је она опет почела:

– Господине докторе, вашу сам сестру више пута видела. Лепа је. И вашу маму. Случајно сам прошла поред ваше куће, а оне су биле пред капијом, разговарале са неком суседом. Толико сам некако била узбуђена када сам их познала по вама, ни сама не знам зашто.

– Пожурите, пожурите, немојте причати ако желите и да проходате и да се до подне вратите кући.

– А једном, кад сам због Иване била у гимназији видела сам тамо и вашег оца. Случајно сам чула како је један ђак казао да је врло добар. Личи ми на нашег математичара.

– Сви су математичари слични. Јесте ли волели тога свога професора математике?

– Готово више од свих, – гласно је одговорила и то је било слично љубавном признању.

Тек кад су се сручили на лађу и чули шум воде што се при поласку узбуркавала, Ивановић се осетио спокојнијим. На води је много хладније било, те су притегли огртаче. Обала се белела под нетакнутим снегом. Небо и оно између њега и земље чинило се према земљиној блиставој белини чађаво, само се обалско пруће при врху црвенило. Над водом су летуцале крупне црне птице, падале на бедем Калемегдана и опет се дизале. Голуб на „Победниковом“ рамену као да је посматрао њихову игру завидећи им. Што су више одмицали од београдске обале, предео је постајао све више зимски. Набујала вода Дунава према белини снега добијала је безброј зеленкастожутих прелива. Њоме су пливала бела платна разбијеног леда помажући оку да мери брзину таласа.

Мила се трудила да замисли Ивановића у санаторијуму, да тога витког младића, што се сада смеши на њу, угледа опет у белом мантилу, запослена, вечно с неким епруветама у руци, погледа замишљена. „Молим, данас ваша соба у амбуланту, вади се крв. А ви, Поповићева, не морате се одмах узбуђивати. Да ли вас је штогод болело?“ Не, није болело, али је ипак морала да се узбуђује; то

је њено узбуђење прелазило и на Ивановића и никоме крв није узимао тако тешко као њој. „Занимљиви су ти ваши крвни судови. Молим, смирите се. Не могу да радим, ако дрхтите.“

Кад је лађа приспела уз обалу, њима се учини да су сувише брзо стигли и изишли су разочарани на прљав снег пристаништа.

– Хајдемо час пре одавде, – рекао је он пошавши ивицом кеја уз воду, – брзо ћемо изаћи из града.

Али вода, што је преко леда текла, чинила га је још клизавијим, те су морали сваки час застајати. Негде на измаку града, у дну кеја, уз обалу закрчену плочама леда, људи су ту и тамо товарили разбијена ледена платна која су уз воду ловили. Дубоко испод њихових ногу, стојећи усправно у чамцу, човек утера у залив ледено платно које мањевима би у трен ока изломљено на комаде и натоварено на кола. Мила је посматрала црвене набрекле руке радника који су товарили, па се саже и начини грудву као да је хтела видети може ли и сама дуго држати лед у руци.

– Да се грудвамо? – предложи он предајући се сав дечачким расположењима и, сишав на снег под дрвећем, обоје појурише уз обалу.

Брзо су били иза града, између воде и стрме градске тврђаве. У снегу се видео само свеж траг паса и понека стопа завејана танком скрамом прекјучерашњег снега. Ваздух је мирисао на дивљину. Чинило им се да су зашли на Северни пол, толико је било пусто, пуно леда и снега. Овај утисак су појачавале неке практичне путнице вране које су се, уместо, да лете, возиле на леденим сплавовима што су сад све чешће наилазили.

– Чик погодите какве је боје вода? – упита Ивановић задивљено гледајући таласе за које се не би знало да ли иду уз воду или низ воду, да нису на себи носили сплавове.

– Зелено модра.

– Одговарате сувише брзо, и нисте погодили. Зар не видите да је сваки талас на падини жут.

– А на врху зелен!

Смејали су се. Већ више није било ни трагова паса. Огроман грумен земље одронио се са влажне високе обале што се пела с леве стране и пао им пред ноге.

– Могли смо погинути, докторе, – уплашено је викнула Мила и далеко заобишла одрођену земљу.

– Није само да смо могли, него нам се и сад сваког часа то може десити. Можда је вода подлокала ову скраму леда којом идемо, – добацио је претерано озбиљно и погледао је кришом.

Застала је укочено као на уском мосту не усуђујући се више да коракне, што се опет претворило у смех кад је погледала његово лице. Ипак је и даље осећала малу језу страха, и то је давало нарочиту драж овом њиховом продирању у самоћи кроз неокаљани обалски снег. Понекад, кад му се чинило да се спотакла и да јој треба помоћи да прескочи неки смет, узимао ју је за мишице или јој спуштао руку на раме, и од ових лаких бојажљивих додира у обома се дизала већа узбуђења него од снажних неуздржаних загрљаја. Лепота око њих и љубав коју су осећали једна другу су повећавале. Узбуђење у којем су били проширило

је Дунав у пространо ледено море и самоћу око Земуна у свечаност пустињске усамљености.

– Било би добро, када би могло око целог Земуна да се овако обиђе, – јавила се она после благог пуног среће ћутања.

– А још лепше око целе земље. Прошло би за трен ока, зар не?

– Да, – одобрила је не подигавши очи. – А најлепше би било непрекидно око земље путовати.

– Али када то не може, онда пожуримо да видимо бар шта је иза оне заокуке.

Мили је наједном пао на ум Стевановић. Учинило јој се да га види запањеног што их срета ту заједно.

– Замислите да сад наиђе Стевановић, – рекла је шапатом. – Шта би рекао!

– Зашто, шта би рекао? Зар нисте сад независан човек?

– Због хладноће, – рече она збуњено.

– Па зар нисам ја ваш доктор? Сам Стевановић вас ми је предао. Је ли вам то мило?

Мила се тек сад усудила да га погледа.

Иза заокуке је опет било пространство зеленкастог Дунава опточено далеким ритовима и ледена платна по њему лево, високи обронак градске тврђаве и негде на београдској обали нека кула мала као играчка. Како је све ужи бивао језичак земље између Дунава и обронка, морали су сваки час да газе по нагомиланом комађу обалског леда испод кога је клокотала вода.

– Бојите ли се? – упитао је Ивановић уживајући у томе како се она труди да сакрије страх.

– Светски путници се не смеју бојати. Али, зар не осећате, почиње опет хладан ветар? Овде, иза заокуке, баш је снажан.

Хтела је предложити да се врате и да то буде као да је због ветра.

– Уз вас је доктор, не бојте се, – дочекао је њену напомену он доста немарно, уживајући да што даље продире у самоћу.

Кроз неколико часака она ипак није могла одолети да не упита:

– Колико је дубока вода крај обале?

При окрету јој се комад леда, на коме је стојала, измакао испод ногу и затетурала се загазивши једном ногом у воду и дочекавши се на руке. Павле је прискочио да јој помогне па и сам одронио притом неколико ледених груменова у таласе и тек тада постао свестан опасности до које су тако радосно били догурали.

– Не бојте се, – рекао је благо, узео је на руке и изнео до самог влажног обронка одакле се стално земља крунила. – Сад смо у шкрипцу, – додао је шаљиво видећи се већ у сигурности, – с једне стране вода, с друге се брег може сваки час на нас сручити.

– Господине докторе, хајдемо брзо кући, – једва је чујно замолила, савладана узбуђењем, страхом и хладноћом.

Ивановић је тек тад опазио да је сва модра од зиме. Ветар је овде постао још оштрији трудећи се да их одатле одагна. Подрхтавајући од хладноће обоје су пожурили натраг.

– Добро је што нас бије у леђа, – приметила је Мила, – помаже нам трчати.

Тек су при повратку опазили колико су били далеко зашли. Последња страћарица града, на самој обали, још се није указивала, а већ су дуго ишли. Оштра хладноћа у уквашеној нози њој није дала више да ужива у лепоти воде и обала. Притом се сетила и часа који је имала да одржи Ивану пре ручка, па је повећала брзину.

– Прозебћете ако будемо ишли тако, нагутаћете се ове хладноће, – опомињао је он. – И ово се зове логика: јутро као пролеће, подне горе од јовањског мраза. Да ли ће се кадгод ово београдско време опаметити?

У граду су попили чај у некој кафаници крај обале. Али је Мила и даље дрхтала. На лађи су се због тога спустили на доњи спрат, пун шума воде, лупе точкова и загушљив. Узнемирен њеним дрхтањем, Ивановић је за све време гласно тврдио да је северац здрав ветар, а у себи псовао.

– Мила, молим вас код куће опет узмите врео чај, истрите се и мало лезите. Баците до врага тај час са дечаком.

– Господин доктор број један.

Затим, кад је већ био поодмакао, потрчала је за њим.

– Господине докторе, извините, мислим да сте малочас и ви, кад сте ме спасавали, угазили у воду. Хтела сам вам рећи да би добро било да и ви... Али сад ме је опет срамота. Извините, молим вас.

И врати се не осврћући се.

5

Павле се од Милоша вратио кући рђаво расположен. Милошева мајка је дочекала непријатељски његов предлог да сина пошље на лечење код Стевановића. Да би је охрабрио и помогао да се на ово одлучи, причао јој је да и Олга има натечене хилусе и да ће и њу у току неколико недеља позвати. „Здраву девојку оглашаваш за заражену“, с горчином је она дочекала. „Теби су, откако си тамо отишао, сви заражени. А и да су, зар се то мора ударати на добош!“ Најгоре је било што је и Милош, за све друго окат и напредан, делио ту мишљење своје мајке.

– Није требало о томе ни да говориш, – дочекала је Павлова мати, – кад знаш како је ујна осетљива.

– Није требало да јој кажем, је ли, да би се младић морао што пре спасавати?

Али и његова мајка је била незадовољна што намерава да води Олгу на лечење и гласом опорим, себи тућим, упита:

– А кад је то решено да и Олга иде у санаторијум?

Олга погледа у њега тражећи потпору. Било јој је жао мајке, али је брат после прегледа рекао да је потребно и почетна обољења лечити одмах на најсавременији начин, и она је била уз њега.

– И, ако већ мора да иде тамо, не мора се о томе трубити, – огорчено је настављала мајка. – Јављате о томе свима као да се удаје: и газдарици, и суседима, ваљда цео Београд зна о томе.

– Ех, мама, мама, а ја сам те још хвалила како си напредна у том погледу, а ти гора од ујне, – рече Олга и приђе да је загрли.

Павле се једва уздржавао да не прасне. Олга у ствари није била тако болесна, да се морала лечити ван Београда. Натечене жлезде многи и на ногама преболе. Одлучио се да је води к себи највише да родитељима мало олакша. Видећи сад оволики отпор и код мајке, као увек кад му се противуречило, у њему се утврђивало убеђење да је исправну одлуку донео, и Олгина болест му се наједном учинила већа него што је.

– Мислим да је најважније то да је болесна, – рече привидно мирно.

– Зар толико, да мора баш тамо?

Њему су већ усне дрхтале.

– Да је толико, не би је у лечилиште ни примили. Тамо иду они који могу да се излече. И тамо се излече много брже и заувек.

Професора, који је дотле ћутао, као да овај разлог потпуно убеди па рече:

– Па ништа, ако ти мислиш да треба, нека иде. – Он је много брже него његова жена схватио да је ту пре у питању став него нека права потреба. Зато додаде гледајући у њу:

– Нећемо се ваљда и ми обзирати на мишљење других.

Његова жена је хтела рећи да је и то важно, али је неки стид уздржа и само примети:

– Код нас све мора бити мимо света.

Да би показала да је одлука већ донета и спасла Павла даљег расправљања с мајком, Олга покуша да пренесе разговор на што друго. Мајка није више ни чула о чему се говори. Ових неколико љутитих реченица што их је морала изговорити своме љубимцу, најстаријем сину, уморише су је више него богзна који посао. „Изродих децу мимо света“, вајкала се суморно у себи. „Онај један запео: комунизам, комунизам, неправда, треба рушити старо, док не стиже на робију, док њега не срушише. Овај заинтачио: туберкулоза, па туберкулоза, где се окрене, само то види. И у моје време је тога ваљда било, па смо пили медицину, и опет читави остали. Никола, уместо да иде у учитеље, да час пре сврши, хоће још десет година да учи. Бог зна да ли ваља та школа коју је изабрао. Олга се сва предала сликама, не уме да окрене точак на машини, не уме са пијаце да донесе месо како ваља...“

Сутрадан је било остало још само два дана до синовљевог поласка, и журила се да му докрпи рубље. „Зар су то лекарске кошуље“, мислила је преврћући излизане оковратнике. „Боље их има онај дебели Љуба што није учио три разреда гимназије. Е, али он се не заноси ни комунизмом ни новим докторским идејама.“ У ствари њој је само жао било што не може она, као некад док су били мали, да га понови као снег белим рубљем; осећала је она озбиљност и несебичност „нових докторских идеја“ и поносила се што их он има. Оне су јој много личиле на оно што је Стеван звао комунистичким идејама, и питала се да није и најстарији син његов једномишљеник. Мислила је, али никад није ни њега, ни осталу децу, па ни мужа о томе питала. Увек су се њих двојица добро слагали и између себе и са Милошем. Па ако је тако, мислила је, нека га тамо међу тим брдима, далеко од Београда.

У току два дана помирила се са мишљу да Олга иде да се лечи. И она је запазила да јој кћер у последње време нагло слаби. Усто се много дружила са Милошем. Ко зна о чему се разговарају! Може и њој напунити главу својим комунизмом. Може се тамо нагутати и тих клица, ако је истина, како Павле каже, да Милош већ има праву туберкулозу. И пребацујући себи што је онако првога дана о Олгином лечењу с Павлом говорила, покушала је сад да му да на знање да га је разумела и сложила се с њиме, и стала је распитивати кад би то Олга кренула и треба ли што за тамо да јој шије.

Кад је кренуо на пут, испратила га је само до капије, и остала сва у сузама, на милост и немилост газдиних умовања да не треба да плаче кад је родила тако храбру децу; да се од родитеља захтева да се измире са идејама своје деце; да је и он одувек био бунџија и одувек сматрао да медицине нису ништа, да је „озон бољи од икаквог буђкуриша“.

Можда је било боље и професору да је остао код куће, јер већ од самог писка возова и станичне гужве растужио се. Осим тога са сином није стигао тамо ни две речи да каже, јер је новинар Чапета, коме је Павле приликом посете у листу био рекао кад одлази, већ чекао на станици и одмах се бацио на њега бујицом речи од којих је половина била обећање да ће санаторијум још једном посетити. Слушајући га, Павле је мислио: „Срећа што не зна да ће и Олга на пролеће бити од мене, иначе би одмах молио да и њега примим.“

Воз је већ кретао, а Миле још није било на станици. Мада јој је рекао да не излази да га прати, опет је тражио у гомили ужурбаног света. Тек негде на крај перона опазио је како трчи за возом, чини му се силази чак међу шине куд је забрањено.

– Вратите се! – довикује он, али је још увек види како трчи и маше руком.

6

У дечју спаваћу собу, кроз широм отворен прозор, ваздух је улазио таласима уносећи нагорак мирис липовог лишћа, кога је после јучерашњег ветра у изобиљу остало улицом. Иван је наспрам прозора радио гимнастику према Петровићевој препоруци, који је тих дана био прочитао неку брошуру о покушајима лечења лаких облика туберкулозе шведском гимнастиком. Дечак се усрдно сагибао лево и десно, кад Мила уђе, што му одмах одузе вољу да се и даље гимнастички, претпостављајући свему разговоре са њом.

– Госпођице, Ивани увек све натрашке иде. Господин Петровић је казао да гимнастика снажи и освежава, а ње сад ено плаче и каже да неће никад више радити.

Она је збиља седела у кревету сва скупљена и тихо плакала. Плетенице су јој као две змије милеле преко груди, и чинило се, обарале јој главу својим теретом.

– Горе ми је него од сунца, – потврди девојчица. – Чини ми се, знате, да имам на ногама и рукама привезано камење, и као да ми је о срце обешен неки камен. И после ми се чини да ми срце дрхти и да негде тоне. И сад ме боле леђа и глава.

Мила је са страхом посматрала, трудећи се да се сети да ли је Стевановић сваком детету давао гимнастичке вежбе, и обећала да ће молити доктора да је њих ослободи.

– Е, госпођице, али бака неће дати. Она каже да не треба ви да се мешате у наше лечење. Јест, казала је тако. Мораш радити, – додао је јогунасто сестри.

Дечак као да се радовао што је сад Мила само са њим, због Иванине болести, учила и ишла у шетњу. Једном су седели на клупи у парку, на оној што је зими личила на белог медведа. Док је он плашио вранце, она је покушавала да чита своје табаке, али дечак је њен рад прекидао разним запиткивањем које се она, онако тиха, снебивала да заустави, а понекад су је и забављала. Свако ново било је све изненадније.

– Хоћете ли се ви, госпођице, кадгод удати? Ђермановић, знате, каже да се ниједна професорка не удаје.

Уграбио је прилику да ово пита кад није сестра са њим била, јер би му она свакако забранила да ову ствар тако упорно изводи на чистину.

– Знате – наставио је, – бака каже да сте лепи и да ћете се лако удати.

Мила се насмејала и загрлила га. Сада се још више ослободио.

– А знате шта каже Ђермановић: да девојке морају да се љубе са мужем кад се удаду. Он много таквих ствари зна. Ђаци му нису веровали, и он им се заклео...

Мила је посматрала дечакову главицу ситну као у ларве, његове искрене, радознале очи, и питала се да ли јој у том тренутку говори све што зна о тим стварима, је ли питањима која јој упућује исцрпео своју радозналост о животу.

– Никако не могу да разумем, – оставио је наједном осећајну област – како могу речи да путује по жицама. Зар врапци, кад тако поседају на њих, не сметају речима да пролазе? – Узевши са стазе пиљак баци се на птице што су по жицама, чучале и, не чекајући одговор, настави: – А да ли има негде неки свет где и људи као дрвеће ничу из земље?

– Бесмислице питаш, а већ си велики ђак.

– Ако су бесмислице. Ви само мени одговорите! Ви велики, кад нешто нећете да кажете, одмах вичете: бесмислице.

Ту се Иван умало није посвађао са својом васпитачицом. Мислио је љутито: „Лако је њима великим, све знају, па се онда љуте кад ја не знам и питам.“ Па када га је љутина мало прошла, рекао је благонаклоно:

– И ви сте млади, па не можете све знати. Ја сам баки причао како не умете да одговорите на сва корисна питања, а она каже зато што сте и ви ђак.

Углавном пријатељство између њих двоје бивало је све дубље. Уз његово запиткивање и брбљање она је често мислила и своје мисли, понекад покушавала да се преслишава, а он је уз њу могао више да трчи и чепрка по земљи, него уз баку и мајку. Пред капијом би рекао:

– Ивани не смемо рећи како нам је у шетњи било лепо. Плакала би што и она не може.

Код куће сестри би ређао по сточићу пиљке што их је за њу накупио, мало грумења ружичастог семена, углачане сићушне шкрљице, као да су испали из дечјег прстена, понеки комадић стакла који је упорно хтео да протури за камен. Притом је, подражавајући старијима, говорио да у шетњи није било лепо, да је дувао ветар, да је госпођица „гледала само у своје табаке“, и није хтела са њим да разговара. На ово последње се искрено тужио, љубоморан и на оно неколико тренутака што је она успевала да му украде.

Једном су, дошавши из шетње, баку затекли врло узрујану и мајку утучену. Како је Мила са дечаком наишла, њега су послале у другу собу, бака је затворила пажљиво врата од трпезарије, завирила још једном у кухињу да ли је Катица изишла па рекла:

– Замислите, драго дете, то једино вама могу да кажем: данас сам се дохватила са доктором Петровићем. Рекла сам му да не могу да схватим како то наше дете никако да се подигне. Кажем: да сам нека некултурна жена, па да лекара зовем кад већ дете занемогне, разумела бих. Али овако, она само кине, а ја по лекара. И кажем, чудим се да један специјалиста не може да излечи једну кијавицу. Можда би, кажем, требало да једнога зовем за нос, једног за уво, једног за главу, једног за плућа, пошто се она на све то тужи. А он, знате шта ми је рекао? „Довољно је, вели, само један за плућа, јер девојчица има туберкулозу.“

Она је све то на душак изговорила. Да је могла у себи трпети, не би ни Мили то зацело исповедила.

Иванина мајка је тихо плакала. Она се уопште ретко кад чула. Чинило се да јој је неко њену рођену децу због неке њене непознате кривице одузео, дозволивши јој само да у њиној близини невидљиво живи.

– Та не плачи! – викнула је на њу мајка, јер све узрујање није могла да утроши обично говорећи. – Ти одмах мислиш светиња је, ако доктор нешто каже. Имам ваљда и ја неки свој мозак. Молим вас, госпођице, да је рекао ма шта друго него – туберкулоза! Кад човек има туберкулозу, треба од неког да је наследи или да је добије. Од кога је она наследила? Ваљда од мене? Или је добила од вас или Катице! Обе сте као дрен здраве.

Мила је била задовољна што је Иванина баба изазвала лекара да болест крсти правим именом, и усудила се да јој предложи да позове каквог професора специјалисту за плућа.

– Шта ће јој професор, дете моје! Што већи доктор то већа болест.

У Мили се комешало много мисли и осећања. Узбуђено се спустила у столицу и оборила главу на сто, и човек је тек тада могао видети како је изобиље црне младе косе расло на тој дугуљастој скоро од самих костију створеној лобањи. По природи затворена, тиха, она без велике нужде није дирала људима у њихове заблуде, али овде јој се чинило нечасно да трпи, њена одлучност је расла.

– Ви сте бар културна жена, госпођо. Треба збиља испитати у чему је ствар. Ако вам је незгодно због тога Петровића, да зовете другог, пошљите дете на клинику, на грудно одељење. А они ће вам после рећи је ли потребно да је шаљете у санаторијум.

Стара се управо била дигла да помери жуту вазу на њено право место, све ствари су морале стојати у кругу који им је она описала, и на Милине речи поново седе нагло као да је неко гурнуо.

– У санаторијум! Знате ли ви, мала моја, ко, далеко било, иде тамо? Па моја Ивана, и ако је добила гдегод какву кличицу, то није као код оних наследних, правих.

– Али, госпођо, – рекла је она гласније него обично, – ако на време не почне правилно да се лечи, постаће и она та права, како ви кажете.

Иванина мајка је на ове речи још гласније заплакала.

– Не цвили! – викнула је на њу опет мати. – Све примаш за готово. Прво дете треба да је заиста заражено, па да онда тек разговарамо.

– Сви смо ми, госпођо, заражени, – дочекала је брзо Мила, у жељи да се за Иванино здравље бори као да је слушају шеф и Ивановић.

– Ви то може бити, госпођице, за себе знате, али молим вас немојте рећи: сви смо ми, – увређено јој упаде у реч она, и сва узрујана изађе у кухињу.

Два-три дана после овога стара се држала увређено, али је већ трећег попустила. Деца су у толиком степену волела Милу и била везана за њу, да пред њима чак ни та прва два дана није хтела према Мили показивати ово уздржано расположење, него само кад се нађу саме. У то се и Катица била разболела, па је, хтела не хтела, због послова морала прећи на старо држање. Опет се стално чуди:

– Госпођице, дете моје, како би било да ви мало побришете прашину? Дете моје, да ли бисте хтели да одете по аспирине Катици? Госпођице, молим вас, идите попричајте са Иваном, док се Цвета не врати.

Тих дана Мили се није учило. Стално је испочетка доживљавала шетњу у Земун, затим растанак на станици, и није се љутила на ове мале послове. Могла је уз њих до миле воље мислити на Ивановића, а кад је деци требало причати, увек је он у причама на неки начин био присутан. После шетње у Земун причала им је: „Једном је нека девојчица пошла по снегу око земунске тврђаве. Дувао је велики ветар, али је она ишла све даље, јер је волела да посматра како се вране возају на сантама леда, како таласи личе на поворке зелених аждаја које из воде изроњавају и опет у њу пониру. Што је даље ишла, стаза је бивала све ужа, а она је стално корачала све даље и даље, не осећајући како је вода путању подлокала, и како је ветар стално гура крилима у груди, не би ли је вратио и сачувао да се не удави. Тада је из таласа изронио неки висок човек, узео је на руке и носио све до кућице крај Саве...“ После неколико дана дошла је нова прича: „Били су тако дечак и девојчица, другови. Само једном дневно су се виђали по један тренутак, али су у мислима увек били заједно. И кад је дечак једном морао да отпутује далеко, девојчици је било толико тешко, да је дуго, докле се год није смркло, трчала за возом. А друга деца, која су је сретала, нису знала зашто трчи, па и она стала јурити поред ње, а за децом су полетеле птице, а за птицама облаци, а после за облацима звезде...“ Иван је изјавио да је само крај леп, и да је прича много кратка. „Е, онда ћу причати за Ивану једну са још лепшим крајем. Нека цурица се много разболи, а стари лекар који је лечио рекне њеној мајци да ће оздравити само ако из неке далеке земље наиђе лекар који једним додиром руке исцељује. Она се чудила како то може бити и није веровала, али једном он дође и у град где је девојчица живела. Од страха и узбуђења она никако није могла целог да га сагледа. Увек му је видела само очи и руке. Очи су му биле огромне и стално као да су заповедале. Руке су му биле светле као месечина. Кад је додирнуо девојчицу, њој се чинило као да муње кроз њу пролазе, али се тих муња није бојала. Желела је да је по цео дан дотиче. Желела је и да је по цео дан гледа, јер му је из очију избијала светлост од које се болесници чинило да расте...“

Још би она дуго о томе говорила, али је обоје деце упитало где се налази тај доктор што има само очи и руке, и она им обећа да ће се стално распитивати о њему и, кад га пронађе, да ће га довести Ивани да је излечи.

– Лепо сте причали о доктору, – рече дечак кад је изишао с Милом из сестрине собе, – само ако нисте због Иване измислили.

7

Катичина болест се продужила читавих петнаест дана. Њу је лечио чичица. И она је као деца волела више њега.

– И тако су ти сви доктори форме ради, – рекла је, – то се види по нашој деци. А ако већ који мора бити, онда више волим старог.

После десетак дана чинила је утисак озбиљног болесника, и Мила се одлучила да је, кад се придигне, одведе у диспанзер. Шта би рекао Ивановић да је види како слепо и скрштених руку седи у кући, где би тако много појмова имало да се рашчисти. Сад је на Катици бар хтела да покаже да није „залуд прошла кроз онако добру школу“, да није имала узалуд учитеља као што су шеф и Ивановић. Чинило јој се ако у најкраћем року тамо Катицу не одведе, неће бити достојна ни свога оздрављења ни својих лекара. Катицу није било потребно много да наговара.

– Па знам ваљда и ја шта су зраци, – рекла је увређено. – То је најсигурније, завири у тебе као да си од стакла.

Мила јој је напоменула да би добро било да не говори старој да ће ићи, па ако је здрава, добро јест, а ако није, онда ће се морати лечити, па ће јој онда и рећи.

– Знам ваљда и ја ко је госпођа Ђерић. Она увек каже: „Једи то, шта мари ако су деца дирала.“ А да случајно чује да сам свратила у тако опасну болницу, рекла би одмах да сам ја деци болест удувала.

У диспанзер су отишле сутрадан. Тамо је, као и увек, било света и Мила је отишла својим послом, а њу оставила да чека, обећавши да ће се вратити док до ње дође ред. Катица се, кад је она отишла, шћућурила у кут. Чинило јој се сад ће наићи стара и онда ће бити свршено; али се радовала што ће се прегледати, а и привлачило је и што је преглед бесплатан. Била је десета по реду и имала времена о много чему да размишља. Бојала се да доктор који ће је прегледати није какав род Ђерићевих, да не наиђе каква њина пријатељица, да неко од послуге у диспанзеру не познаје настојника куће и не каже му где ју је видео.

Кад се мало ослободила, погледала је око себе. Седели су ту људи разног узраста и који су припадали разним сталежима. Учинило јој се да их има и потпуно здравих па мирно седе или ходају, без страха да ли ће их ко ту видети или не. Двојица људи су се трудила да загледају у одају где је пријавник пропуштао.

Нека лица су забринуто протрчавала, отворила врата, устрчавала уз степенице, важно пребројавајући болеснике у предсобљу. Та запослена лица су мирисала на лекове, на чистоћу и на болеснике се смешила с висине посвећености у нешто до чега други не могу допрети. Катици се свиђали ти људи и та чистоћа. „Што ли стара не дође да види ово, овде би меда могао лизнути а не заразити се.“ Учинило јој се да ће ред скоро на њу па погледа да ли јој је чиста марамица у левом џепу, а онда из десног извади другу прилично брљаву и обриса се добро. Осећала је од узбуђења слабост у коленима као кад се препаднеш.

Неки стар човек са девојчицом изиђе са прегледа. Са претераном нежношћу јој је облачио капутић. „Ваљда су му штогод опасно рекли“, помисли Катица и не одвајаше очију од њих. Старац је сад детету набио капу преко ушију, али оно је полако извукло једно уво и капу накривило. То је Катицу развеселило: „Тако мала, вештица, а већ тера моду.“ Ред је дошао и на њу и пријавник је упути на горњи спрат.

– Мало ћете причекати, – рече – тамо је још двоје, али боље је да се припремите.

Њој није било криво што треба чекати; утом ће стићи и Мила. Извежбаним оком човека који зна колико се муке утроши да се једна одаја доведе до тога да блиста, измери она и ово друго предсобље. Црвени углачани линолеум говорио је колико се пута преко њега морало четкама и крпама прећи добро запињући, а само један поглед бачен на прозоре увери је да су и тога јутра брисани. По угловима се светлело неко тропско биље, чији су широки листови такође били без прашине.

Мила се још није враћала и Катица је морала ући сама и код записничара. Тамо су били још један човек и девојчица.

– Од каквих сте болести лежали у детињству? – питао је нестрпљиво девојчицу већ уморан младић који је узимао податке.

– Мама каже од шарлаха и богиња и лане... не знам како се зове... – говорила је девојчица полако и уплашено.

– Ваљда од ангине. То је требало код куће да се преслишате. Јесу ли вам живи родитељи?

– Јесу, – препаде се девојчица, која је ваљда тада први пут помислила да се може и то десити да их изгуби.

– Имате ли браће и сестара?

– Има нас шесторо.

– Колико соба имате?

Девојчица се мало размишљала. Као да се стидела да на то питање одговори. Најзад, прикупивши одлучност, рече:

– Имамо собу и предсобље и кујну.

– По колико вас спава у постељи?

Она је опет стала. Борила се опет да ли да каже истину. Поцрвене и одговори тихо:

– По једно.

Записничар као да је богзна каквог преступника ухватио диже главу и упита лукаво и строго:

– Како то: вас деце је шесторо и још отац и мати? Где вам стану толике постеље? Треба одговарати истину. Овде се не пита из неке радозналости...

Речи му је прекинуо нагли увређени плач девојчице. Кроз танушне уздрхтале прсте капале су чудне крупне сузе на црну кецељу. Катица се не могаде уздржати и плану, ни сама не знајући како из бојажљивости пређе у толику смелост:

– Шта се то вас тиче колико имају кревета? Хоћете ли им ви дати ако немају? Нисмо зато овамо дошли да нас испитујете такве ствари, него о болести.

Записничар је можда био навикао на такве сцене, можда му се чак и свиђале, тек он се само насмеши и рече:

– Немојте се мешати у оно што не разумете. Јесте ли кадгод чули шта је статистика? Нисте? Е, онда се, молим вас, вратите у предсобље и тамо чекајте. – И додаде обративши се сад девојчици: – Хајде, па други пут дођи са родитељима. Не треба тако сама деца да долазе.

Катица је, и поред примедбе записничареве, остала у соби где је он радио, јер су је ови разговори занимали, а и он више на њу није обраћао пажњу. Човек који је дошао иза девојчице, изгледа, схватио је због чега се пита и отворено одговорио да му све троје деце спавају у једној постељи попреко. Чекао је затим уплашено шта ће бити после таквог признања, али срећом се ништа није догодило, младић је упитао просто и записао.

Мила је стигла у часу кад је требало Катица да уђе код лекара.

– Као да сте гатали! А ја рекох: одосте па пропадосте.

Она се бојала прегледа, али све је ишло брзо и лако као на дечјем часу гимнастике.

– Рамена спустите. Тако. Дишите. Сад немојте. Дубоко удахните па одахните као после неког терета.

Удари прстом у врх левог, па у врх десног рамена, онда мало ниже, лево и десно, најзад сасвим при дну ребара. Ево, доктор се враћа испод леве плећке. Слуша кроз гуму коју је Катица видела толико пута и код Петровића.

– Дишите. Сад немојте.

– Јесте ли чули штогод? – упита Катица изненада док се облачила. – Ја се не плашим, то би се моја госпођа препала, причаће вам већ госпођица...

Лекар је био шаљивчина.

– Како не бих чуо, жено! Жива си.

– И то је, што кажете, – сложи се она кроз смех и помисли: „Свак ти је, брате, бољи од оног нашег Петровића. Камо среће да стара хоће да овамо децу доведемо.“

– Одвешћете је доле на рендген, – обрати се лекар Мили. – Чини ми се само неке старе ствари: залепљена марамица, жлезде мало повећане. Морате се мало одморити, – окрете се Катици, – мало полежати, мало боље јести. Само, ви сад мислите: „Кад бих ја била доктор, могло би се све то, лако је теби причати“, али гледајте и ви колико можете, од самог прегледа нема много вајде.

– Нема, разуме се, знам и ја то, – сложи се Катица и опет закључи да су сви бољи од Петровића.

На рендгену се такође показало да је углавном здрава. Прозрачила се и Мила и задовољне се растале пред диспанзером. Катица је пожурила кући, а Мила

отишла да шета и сврати у пошту. Лекар на рендгену јој је рекао: „Не види се чак да је било кад каквих промена.“ Хтела је то одмах да јави Ивановићу, отрчала да купи хартију за писма и још у самој пошти написала му ову радосну вест. Пошто је проходала мало улицама, необично задовољна враћала се кући. Не зна се је ли била задовољнија што је сама здрава, што је Катица здрава, или што је успела ипак некога да одведе до диспанзера. На капији је међутим срела Катицу уплакану.

– Шта вам је, куда? Је ли Ивани рђаво?

– Не знам како је Ивани, али мени је не може бити горе. Старој је нека од оних њених аброноша јавила већ да ме је видела у диспанзеру и сад лом по кући: каже да сам јој ја децу заразила.

– Па куда ћете? Ја ћу јој објаснити у чему је ствар, да сте здрави и да сам вас ја наговорила.

– Ништа се њој не може објаснити, а и да може, ма хлеба не јела, нећу више с њоме да се носим. Идем да нађем колица да терам ствари.

Мила се надала да све ипак не стоји тако страшно и да ће се и Катица и дечја баба смирити. Осећала се кривом пред Катицом па је пожурила у кућу да објасни да је жена здрава и да је у интересу деце било да се види како јој је стање.

Кад је Мила наишла, стара је још викала. Чинило се да пријатељица, која јој је јавила за Катицу, није и Милу спазила.

– Иде по тим заразним болничетинама па ми долази у кућу. Зашто иде, ако није болесна? – обраћала се она кћери с виком, као да је њу кривила за Катичин поступак. – И после се човек чуди кад му се дете зарази.

– Госпођо, није Катица крива! – викнула је Мила још с врата. – Ја сам је тамо одвела да видим је ли здрава, а и ја сам хтела да се прозрачим.

Старој се учинило да је Мила ишла да се прегледа зато да види да се није од Иване заразила. Зашто би јој иначе то пало на ум баш тих дана кад јој је рекла Петровићеву дијагнозу. И то ју је бацило у дубок гнев. Њој се искрено, простодушно, чинило да се њена деца могу од свакога другога заразити, али да је болест њене кћери или њене деце, па ма била и туберкулоза, таква, да од њих други не могу примити. Ипак се још уздржавала да Мили то отворено замери, већ се обори на Катицу.

– Боји се Катица, онолика женетина, да се од моје дечице на зарази! А ја се нисам бојала кад сам њу у кућу примала.

– Мама, забога, ти видиш госпођица каже да је она одвела Катицу, – бојажљиво се умеша њена кћер.

– Немој само да ми о Катици говориш!

После овога Мила више није хтела ни могла прећутати да је и сама боловала и лечила се у санаторијуму. Слутила је до чега ће ово признање довести, али је осећала радост да то каже. Чинило јој се да је Ивановић однекуд слуша и одобрава јој. Начин на који је дечја баба дочекала њено признање био је ипак много гори него што је претпостављала. Стара се забезекну, поћута неколико часака и онда прошапута:

– У санаторијуму! За туберкулозне! А питах ли ја вас, девојко, онда кад са сестром дођосте: јесте ли здрави?

– Мама, забога! – молбено се и уплашено јави Цвета.

– И онда се човек пита од кога су му деца добила болест! Тешко мени, због своје малоумности сам децу могла потпуно упропастити.

Њене зеленожуте очи постале су тамне као лишће и гледале са презирањем и ужасом у Милу.

– Ви сте видели да су наша деца ровита, – додала је с прекором, још тише. – И опет сте то скривали.

Мила је с муком савлађивала плач. Било јој је тешко због Катице којој је направила невољу, због старе, која је веровала да се Ивана због ње разболела, и, најзад, дошло јој је жао и себе што јој се пребацује нешто за што није била крива.

– Сад сам потпуно здрава, практично сам потпуно здрава, – прошапутала је, као деца шакама покрила очи да сакрије сузе и отишла у своју собу.

– Вечерас одлазим кући, – рекла је после један час Цвети. – Деци реците да сам отишла послом, молим вас. А Катицу задржите, није болесна.

Цвета се није усуђивала ништа да каже. Знала је да њена мајка жели да Мила што пре оде.

8

Велика дворана у Павиљону „Цвијете Зузорић“ била је још потпуно празна. Дежурни сликар је сам ходао кроз тај простор пун млечне светлости, и застајкивао час крај средишне фигуре, у дрвету извајане жене с дететом на прсима, час залазио у горњи леви купе где су биле углавном слике импресиониста, а међу њима и једна његова. Да је знао да свет неће рано почети да долази, свратио би да доручкује; овако је гладан морао гледати мртве природе на којима се са црвено затканих столњака пушио врео чај разливен у златом опточене шоље, дисао мрки ражани хлеб покрај блиставог челичног ножа; или мермерне сточиће где је у тањирима стојала пржена риба крај тек отворене боце вина и три мала недозрела зеленожута лимуна; или корпе пуне грожђа и јабука. Пође одатле у суседни одељак, али се тамо опет свидело неком да изложи печену свињску главу; па у последњем купеу где су били изложени крајњи, за лаичко око нејасни, сликари, јасно је разазнао на једном платну главице црног лука, сир и сланину.

– Ђавола, нигде не могу стати, да ме на тај проклети доручак не подсете.

Отишао је мрзовољно до смеђе камене сове и погладио је руком: била је тако глатка да се у њеним крилима могао огледати. Покрај сове је стојало цвеће, дивно пољско замршено цвеће, пуно пупољака, пуно круница које вену. Мало даље на великом правоугаоном платну лежала је жена са много разнобојних тканина око себе и са птицом, малом жутом птицом на рамену. Сликар се и ту незадовољан окренуо и стао крај пејзажа пуног брегова, који су се један другом пели на раме.

Утом су стали пристизати други сликари, заљубљени парови, шетачи којима је на Калемегдану било зима и људи који су се сматрали сликарима, а које сликарска удружења нису хтела да признају. Неки од њих су пристајали уз сваког сликара, нешто га запиткивали, док су други с подругљивим осмехом гледали изложбу и њене посетиоце. Двојица уметничких критичара стојала су насред сале, као на осматрачници, док су два младића ишла од платна до платна, посматрала понеки кут на њима, упирала прстом у неке детаље, важно о њима говорећи. Остали посетиоци око њих посматрали су затим и сами те слике и показане кутове на њима, као да траже шта су то ти млади уметници ту особито видели и зауставили се.

Око подне се већ дворана напунила. Дошао је Кушић са Сунчицом и Вуком. Кушић се, чим су настали мразеви, био опоравио и стигао да изложи Сунчицин портрет. Средиште тог портрета заузимале су девојчине груди на које је падала светлост. Видело се да је она својим држањем наметнула овакав стил. Чим су ушли у дворану, узвикнула је:

– Хајдемо да изближе видимо портрет!

– Изванредно ти је успео, – умешао се и Вук у разговор, али се видело да је мислима одсутан.

Око његове слике стојала је неколицина сликара и нешто гласно расправљала. Шири круг око њих чинила је публика која је радознало прислушкивала; али у том тренутку Вук је угледао Олгу и упутио јој се брзо, не обраћајући више пажњу на своју слику и оставивши без речи њих двоје.

– Моја сестра, – насмешио се Милош, сам себи објашњавајући Вукову збуњеност. – Него хајде, збиља, да видимо каква је то тамо расправа.

Сликари су били пали у ватру.

– То није сликарство, – пресудио је Лазић. – То је литература. Дирљива прича. Погледајте, молим вас. Чекаоница специјалисте за плућне болести! Мати је, дакле, донела дете доктору и, док чека, показује му те плакате и шеме по зидовима, детенце изазива сажаљење, прозрачно је, с колутовима испод очију, мати га брижно гледа.

– Да, чиста литература, – додао је са сажаљењем други.

– Дајте ми један сликарски елеменат ту! Шта је ту сликарски схваћено и дато? Можда та љубичаста небулоза која треба да буде сенка. И где је костур тога детета? И какво ли је дрво од кога су начињене те столице? – жестио се даље Лазић.

– Па то и није дрво, – промрмљао је неко из публике. – То су никловане столице са платном.

– Да, али, видите, наш свет воли причу. Слику разуме само онда кад му она нешто приповеда.

У том тренутку су угледали Сунчицу и Кушића и опколили их. Девојка је наједном оживела. Као да је потпуно била заборавила на Кушићево присуство, стала је кокетирати са свима.

– Нисам знао да умеш да бираш тако лепе моделе, – рекао је Лазић прилазећи.

– Мило ми је што си и ти могао једном лично да присуствујеш своме успеху, – честитао му је млади сликар оптимиста. – Овај портрет је збиља велики сликарски успех.

Полако су се нашли пред насликаном девојком. Гледала их је живим, несташним очима, за које се не би могло рећи да ли су очи жене или детета. У овалу лица имала је нешто дугачко, а на челу глаткост својствену само женама беле коже.

– Ово се зове предати материјал, – примети Лазић. – Човек види да је то вуна и да је под том вуном, чврсто, младо тело.

И како је ова похвала и била више намењена девојци него сликару, погледао је дуго да је хтео да испита с колико је успеха збиља предат тај материјал о коме је говорио. Кушић је уопште трпео због љубоморе. А нарочито га је Лазићево дивљење болело. Колико пута је болестан изишао, чим је знао да ће и он

бити у друштву где Сунчица одлази. Међутим, тамо му је бивало увек тешко да остане док јој се други удварају и брзо је одлазио. Тако је и сада, кад су Олга и Вук поред њих наишли, придружио се њима двома.

– Дивно изгледаш! – обрадовала се Олга. – Мислим да се нисмо видели од Павловог одласка? Знатно си се поправио.

Милош није подносио да се говори о здрављу и скрете брзо разговор на изложбу:

– Добри су вајари овога пута, зар не?

– Дивни! Нарочито овај с птицама од камена. Погледај ону сову!

– А мени је зец још бољи. Оно је, мислим, бели мермер, али не могу да знам какав је оно прозрачан камен у сове.

Вук је незадовољно приметио како је сва изложба само слика мртвог, статичног, како скоро нигде нема људског лика, или слике каквог подвига.

– Па ето, ти, и Милош, и још вас неколико, дали сте портрете, – прекинула је Олга. – А ова твоја велика слика читава је композиција. Нашао си се, Вуче, против своје воље на страни оних с којима се у ствари не слажеш. Занимљиво.

Вук је до ушију поцрвенео.

– Збиља, збиља! Али да знаш, – обратила се затим Милошу, – какву је буру дигао том сликом сироти Вук. Као да је учинио злочин. Не дају људи да се сликом ма за што пропагира. Вук то, уосталом, није ни хтео. Просто је...

– Просто је, – упао је Милош – хтео да наслика нешто што ће тебе и Павла занимати. – Наједном су се сликари ускомешали, потиснули их у један од одељака. Министар здравља и професор Жарковић, који су пре четврт сата били дошли у дворану, зауставили су се управо пред Вуковом сликом. Час су загледали лице дечака, руке стиснуте од узбуђења и страха у ситне песничице, час мајку која је имала некакав молитвени израз. Министар је показао руком неку мрљу крај прозора и професор Жарковић је климнуо главом осмехнувши се. Неко од сликара ту у близини с омаловажавањем је рекао:

– Барометар, несликарска пега. Али људи, видите, то не гледају кроз боје.

Жарковић и министар су затим у живом говору пошли даље кроз дворану.

– Мислим да је то професор Жарковић, – рекла је Олга. – Павле је причао да је врло образован, да се интересује за литературу и за све уопште. Замисли, Вуче, ако груне па ти откупи слику!

Утом су пред Сунчициним портретом угледали њу са братом.

– Погледај, бато, на каквом сам лепом месту, – брбљала је. – Види, како је занимљиво сликарски решено то зелено са том топлом позадином.

Петровић је изгледао разочаран. Увек је, мислећи на сестрин портрет, замишљао да он буде у пуној паради какве лаке, вечерње хаљине, у стилу старинских портрета; а она је ту била у скијашком џемперу, рађена у неким крупним потезима, па му се чинило да је слика недовршена.

– Ја сам уобразио да ћеш бити у оној чипканој сребрнастој хаљини, – рекао је бојажљиво. – И онда, мислим, да би твом лику боље одговарало да је цртачки дорађенији. Ти имаш фине, танке црте...

– Али, бато, – прекорно га је прекинула. – Та сребрна хаљина, то би било тако буржоаски, а и сликарски мртво. И сад нико више не црта тако како ти

замишљаш. Кушић је један од најбољих младих сликара. Зар није оригиналан тај његов рад у пегама? Сви су сликари очарани.

Девојка је говорила гласно, раздрагано. Професор Жарковић, који је стојао ту у близини, осврнуо се, погледао Сунчицу, па слику и љубазно поздравио Петровића. Тога дана Сунчица је изгледала необично младо, недозрело, готово дечачки. Жарковић је погледао још једном слику, па њу и с осмехом рекао Петровићу:

– Није шала имати тако успео портрет на изложби!

После његове примедбе Петровићу се портрет много више свидео. Напослетку, мислио је, није важно да ли ће се свићати њему, него колико је у уметничком и нарочито друштвеном смислу тај портрет одиграо улогу. Сестру му је радио угледан сликар, била је на изложби, свидела се једном Жарковићу чија је кућа, слушао је, пуна слика – и шта би више.

– И онда, је ли ово сад твоја слика? – упитао је. – Колико смо сликару дужни?

– Дужни? Па ти не познајеш Кушића. Радио ме је мени на дар.

Утом је угледала сликара и позвала га.

– Ето то је тај Кушић. А ово мој брат коме си учинио много више задовољства мојим портретом него мени.

Петровић га је погледао радознало. Брзим погледом је обухватио сву Милошеву високу, мршаву фигуру, његову богату косу, очи лешникове боје, усредсређене, с врло тамним зеницама и мрким кругом око дужица. „Судећи по подераном портрету и по настраном укусу моје сестре, могао би ми овај очигледно болестан младић постати зет“, помислио је и рекао гласно:

– Необично сам задовољан портретом. Чиме бих вам могао узвратити за ову љубазност?

Кроз дворану је свечано прошао дежурни сликар и под Вукову слику, коју је Жарковић збиља откупио, ставио ознаку да је продата. Сада су је и они који је нису били запазили са пажњом посматрали. Многи су тражили у слици шта се могло свидети тако угледном лекару, а не шта би се њима свидело. Сликари се опет сјатили, показивали кажипрстом значајне појединости. Публика је, као и увек када би се сликари одмакли, загледала показано место и бивала зачуђена када на њему угледа само обичну пегу неке боје.

– Што ће сад бити буре међу сликарима, – рече Сунчица и пљесну рукама. – То се зове господски. Како ми је жао, што ти су слику ниси узео: врло је згодна за ординацију.

– Ја бих радије узео пејзаж. И ви сте зацело изложили још нешто сем овог портрета? – обрати се он Кушићу.

– Да, – претекла је Сунчица одговором, – један диван пејзаж. Ено онај „Пљусак“.

Петровић није био пошао с намером да купи слику, али сад, после Жарковићевог геста, како је он у себи назвао Жарковићеву куповину Вукове слике, хтео је пошто-пото и сам да купи нешто и то свакако од Кушића. Зато је сада радосно пришао том „Пљуску“, старајући се да се снађе у његовој необичној техници. Неки кишобран ветром повијен и гладак од воде, најпре га је уверио

да то што гледа представља збиља пљусак. Тај кишобран и прилика која га је носила, били су му најпримамљивија појединост.

– Нисам навикнут на нове слике, – рекао је, – али овај ваш пљусак ми је доста јасан, и свиђа ми се. Ако га већ нисте неком обећали, ја бих га радо купио.

– Браво, бато! – рекла је радосна и изненађена Сунчица. – Изабрао си најлепшу слику на изложби.

Док је сликар нешто збуњено мрмљао, Петровић је мислио: „Диван потез, девојчица је сва срећна због овога, а према сликару сам се показао господин.“

После овога растао се од њих и отишао, а Сунчица се упустила у раздрагано, лако брбљање, како је обично говорила када је била задовољна. У први мах, слушајући је с каквом лакоћом говори, свак би рекао да је интелигентнија него што је у ствари била. Али сав тај њен говор био је подражавање. Лако је памтила, и после је оно што би чула у друштву сликара, где се тада највише кретала, оживљено са нешто свога духа и смелости, понављала као своје. Кушића, који на речима није био ни брз ни окретан, ово њено брбљање нарочито је очаравало.

Било је већ око један сат и свет се увелико разилазио, али ни Кушићу ни њој није се одлазило још из те свечане атмосфере; увек су проналазили да ово или оно нису још видели или с понеким нису разговарали. Она је посматрала одело жена, и налазила увек да нешто није у складу, да нема смелости, да је без фантазије, и даље се осврталa да види ко застаје крај њеног портрета.

Кад су изашли, Вука су угледали у парку и пожурили да стигну.

– Честитам, – почео је Кушић. – Збиља ми је мило што си продао тако велику слику.

– Али онда честитајте и ви њему, и он је продао свој „Пљусак“, – приметила је Сунчица, – не зна се који је славнији сад. Мораћу размислити с којим сад више да кокетирам.

Вук, који је у првом тренутку све речи узимао дословно, погледао је са страхом и свечано изјавио да се са великим стварима не треба играти; али она је била пала у своје сујетно расположење и кроз смех наставила:

– Мислите ли да би било много грешно у исти мах кокетирати с два младића?

Вук је и не погледа, већ остављајући их рече Кушићу, који је био као на мукама због њеног брбљања, да мора пожурити да стигне Олгу и да ће свратити ускоро њему.

– Тај твој Вук је непролазно глуп, – рекла је после дугог ћутања. – Сумњам да се иједна девојка може у њега заљубити. Како можеш с таквим створом да се дружиш? Дуго нећу доћи теби, знај, само из страха да њега не сретнем.

Он је и даље ћутао. Патио је због сваке речи коју би она другом казала па ма била пријатељска или заједљива. Нарочито га је мучио њен разговор са људима здравим и добро расположеним. Вука је зато и волео што Сунчица на њега није обраћала пажњу. И сад наједном као да му се и преко њега прелило мутно осећање неповерења, а знао је да није у праву. Кући је дошао зловољан и ломан и на питања преко воље одговарао.

– Опет она проклета вижља, – мрмљала је мати у кухињи. – Она ће му доћи главе.

9

Сутон се већ био спустио, али Кушићева мати није палила светлост. Искористила је синовљево поподневно одсуство и истресла му собу. Сад је наложила пећ и уживала у лаком мирису влаге што се дизао из рибаног пода. Дрва је сваки час додавала, да би се даске час пре исушиле. Кад јој је крај пећи постало врело, дошла је до прозора и погледала низ улицу, у јасно плав вечерњи снег. Он је меким полукрузима рубио суседни дашчани плот, простро белу стазу по степеничасто поређаним даскама дрваре што се видела преко плота и начинио неку необичну белу зграду од камиона с неистовареним дрвима.

Син јој је рекао да ће на седницу удружења сликара, али је она знала да је седница давно и давно свршена и да он сада хода са Петровићевом сестром улицама, или се завукао с њом у какав брљави биоскоп, како је волела да каже. И при помисли на то срце јој се стезало. Увек јој се чинило да ће га нека несрећа снаћи уз њу. Једно време после изложбе, истина била је мало блажа према девојци. Милош је био расположен због продате слике, а и Сунчица се у то време понашала према њој са више поштовања.

На наваљивање Сунчицино, Петровић је после куповине слике два-три пута долазио да прегледа Милоша, па је и то сад чинило да њу мати лакше подноси. Начин на који је говорио о болестима и лечењу свидео се и Милошу и мајци, био је пун обазривости. С осмехом који је требало да изрази да је то ситница, називао је Милошеву болест „неким старим шпиц катаром“. Било је пријатно чути да се та болест од које је његов рођак начинио баука, према мишљењу Сунчициног брата, зове тако занимљивим именом: шпицкатар. Тај израз је још као дете чуо од старог домаћег лекара. Било је сношљиво боловати од шпицкатара и смети остати у Београду, у својој кући и вијати Сунчицу.

– Нису ни у медицини увек најбоље ствари које су најновије, – говорио је Петровић сликару. – Неки пут се најбољи резултати постигну најједноставнијим средствима. Људе је ухватила нека грозница, неки занос за хирургију. Нож па нож! Почели сви одрицати медикаменте, као да ће њима упропастити човечанство. Неправедно је толико потцењивати начин лечења медицинама. Разумем болесна нога. Онда је, дабогме, боље сећи него пити лекове. Али зашто се не би плућа дала лечити медикаментима! Зашто тако презирати старинске

испробане методе? Ја сам специјалиста за плућне болести и знам мало боље од лаика те ствари. И просто ме нагоне на смех те славопојке хирургији.

– Симпатичан човек, – рекла је и мати. – Зачудо како је друкчији од сестре. Потпуно разуман, умерен створ.

– А зашто сестра није разумна?

– Разумна је за себе, – задовољила се мати кратким, пуним горчине одговором, и градила се како има посла, да о томе не би више говорила.

Соба се била готово сасвим осушила. Мати стави још дрва у пећ, отвори мало прозор, мислећи да је крајње време да Милош наиђе, и тако у чекању заспа на столици. Кад се пренула, био је већ дошао, али сав утучен. Ћутке је вечерао и нигде није могао наћи места. Надао се да ће Сунчицу можда затећи код себе кад није дошла на састанак што су га били уговорили после седнице. Напослетку помислио је да је свраћала, али да му мајка неће да каже.

– Да није неко долазио?

– Ко би дошао кад ти ниси код куће? Зар се на седници ниси видео с киме треба?

Ништа није одговорио. Мислио је како је Сунчици лако да га остави по читав сат да чека на зими, и да му се после с невиним изразом извињава неком ситницом. Казала му је уочи тога дана да ће ићи брату да тражи новац за позориште, и после ће доћи на састанак.

Она се збиља тога вечера и нашла с братом и у разговору заборавила с почетка да је Кушић чека. Причала му сад о овоме, сад о ономе и рекла наједном:

– Немам предрасуда и могу да седим и на задњој галерији, али понекад баш зажелим да и оперу слушам из првог реда.

– Не треба уопште никад ни да се пентраш на те галерије. Узми увек први ред. Кад већ дођеш у позориште, нека се види да си дошла.

– Па да, и ја то волим, – искрено је изјавила, – али, знаш, моји другови гледају на то са презрењем, сматрају то снобовским. А што се мене тиче, боље се осећам кад мене други гледају у теме, а не ја друге. Знаш, кад би хтео сад да ми даш новац да узмем две карте за „Тоску“, потрошила сам оне што си ми прошли пут дао. Наговорила сам и Кушића да једном из првог реда гледа у глумце.

– Зар немаш с ким другим да идеш? – упитао је Петровић први пут отворено показујући да му је непријатно њено кокетирање са сликарем.

– Зашто не с њим? – одговорила је размажено. – Он је најчувенији међу младим сликарима. Нећу ваљда излазити с каквим дебелим банкарем.

– Нису сви банкари дебели. Да ли се често виђаш са њиме?

– Скоро сваки дан, – пркосно је одговорила, незадовољна већ и самим мислима које је код брата слутила.

– Како? Скоро сваки дан? Али, Сунчице, он је болестан човек, – бојажљиво је приметио. – Можеш се заразити.

– Па ми се не љубимо. Само мало кокетирам и волим просто да се видим са једним човеком уметником.

Са братом је говорила увек слободније него он са њом. Петровић је наставио опет што је могао обазривије:

– Кушић не би смео да излази. За њега нису ноћни изласци ни дуг ход.

Ишли су сад Кнез Михаиловом улицом, она је застајала крај сваког излога, узвикујући сред разговора с братом:

– Ах, како су лепе ове пастел боје! Боже, како снобовски изгледа ова хаљина! Јој, погледај оне ципеле!

– Зар се не бојиш да ћеш се компромитовати виђајући се увек с једним истим младићем? – покушао је Петровић још једном да јој да на знање да му је њено друговање са сликарем непријатно. – Тако лепа девојка треба да се виђа с много обожавалаца. – Она се насмејала сујетно. Брат је најзад погодио чиме би је највише дирнуо.

– Па окружена сам њима, и кад сам с Кушићем. Кад мушкарци виде да неко много воли неку девојку, одмах сви нагрну на њу. А што се тиче компромитовања, ту немам ћифтинских предрасуда. Гле, што је дивна она бела капа! Дакле, хоћеш ли, бато, дати паре за карте у првом реду? – упитала је и притом га ухватила за руку и лако пољубила у образ, што је Петровића најзад победило.

– Даћу ти. Само овог пута не иди са њиме, он има опет неки мали надражај.

– Не брини. Могу ја и са киме другим поћи, ако он не узмогне. Ах, не бој се, нисам тако старински сентиментална.

Петровић је, најзад, чинило се, био задовољан таквим њеним ставом. Мада није никад богзна каквог успеха имао код жена, рече:

– Моја си сестра, види се.

Она је с лакоћом, с каквом се хвалила да ће поћи с другим у оперу ако Кушић не може, оставила и брата чим је добила новац. Он је имао још времена, још му се с њоме ходало; али туга због њене себичности брзо се претворила у радост што ју је учинио задовољном. Гледао је за њеним ситним ходом смешећи се лепо. То је био најбољи Петровић у њему.

Иако је било необично хладно, Сунчица је наставила гледати излоге и на место састанка дошла час и по касније изненадивши се што Кушића нема, али се брзо утешила мислећи како ће га картама обрадовати. Када је сутрадан дошла, мајка јој се чак обрадовала и насмешила на њу; али је она по обичају прошла крај ње равнодушно и, ушавши у Милошеву собу, разочарано узвикнула:

– Па ти си у постељи! А ја сам зацело држала да ћемо моћи заједно слушати „Тоску“. Знаш шта, да ли ћеш моћи оздравити још за три дана?

– У постељи сам, јер сам на оноликој хладноћи морао читав сат чекати.

Она је мирно скидала рукавице, огртач, вртела се по соби и говорила с лакоћом као да је те исте речи безброј пута понављала:

– Сам си крив. Никога не треба чекати дуже од четврт сата. Ако не оздравиш, бићу у стању да нађем другог пратиоца.

Док ју је чекао, био је спремио гомилу пребацивања и питања; а сад је наједном она њега оптуживала што је болестан, па и саме те оптужбе чиниле су га срећним, биле су му доказ да јој је стало до њега.

– Хајде да направимо пробу можеш ли се мало дићи, – наставила је брбљати и, на његов поглед пун снебивања, додала: – Можеш се слободно преда мном обући, ја немам лажне стидљивости. Стид је уопште предрасуда. Или, ако баш хоћеш, ево, окренућу се зиду док не будеш готов.

– Знаш шта су казали у жирију за твоју „Маглу на Дунаву“? Да је изванредно дело, да си успео и у тако замагљеној атмосфери да даш дубину.

– Заиста?

– Јест. А свиђа им се и портрет, кажу да је то најбољи портрет ове године, али ја се не слажем. Није бољи од мога.

– Је ли?

– Знаш што мој брат ужива у њему! А нарочито у томе што је портрет био на изложби. – И онда је нестрпљиво упитала: – Докле ћу ја овако стајати као кажњени основац? Могу ли да се окренем?

– Окрени се.

Учинио јој се сасвим друкчији, него пре три дана кад су се били договорили да се нађу, блед, очију које као да су се некако удаљиле од ње, уопште отуђен.

– Не могу да разумем шта се то с тобом збива? Како си здрав био прошли пут на шетњи! И таман се обрадујем да си сасвим оздравио, а ти подвалиш. Знаш, хтела бих да гледамо заједно ове последње нове комаде. Никад нисмо били тако у закашњењу. – Па, не чекајући да јој на то штогод каже, наједном је променила предмет разговора. – Јеси ли чуо код кога је сада твоја Ружа модел? Никад се не би сетио. Код Жупића. Али ништа више није лепа. И уопште, она се мени никад није свиђала. Не знам како си могао њоме да се одушевљаваш.

Њему је била пријатна ова отворена љубомора па рече.

– Док тебе нисам знао, могле су ми се чинити и друге лепе.

Осећала је да јој говори истину, али ипак примети:

– Када би виђао овако често још коју, ко зна да ли би тако говорио. Зато ми је мило што си болестан у дане када ја не могу да сам с тобом, јер онда не можеш никуд да излазиш; али ми је страшно криво кад те ја затекнем у постељи. Да ниси такав размаженко, било би дивно. Сваки дан бисмо ишли у позориште или у шетњу. Ето и данас ми се толико иде некуд кроз мрак.

Он је поцрвенео.

– А мени се никако не излази. За мене је важно да си ти крај мене, свеједно ми је шта је тада око нас: мрак, или сутон, или дан.

Она се покуњила, извадила из торбе блок па стала посматрати рођене цртеже. Биле су то почетничке скице рађене угљем, главе и нега тела. Била је замислила да ће то вече провести с њиме у шетњи, чак је била и одредила куда ће ићи. И сад наједанпут све се то покварило.

– Да видим шта то гледаш с толико пажње!

– Ништа, – одговорила је надурено и комадићем угља пребрљала скицу коју је у том часу посматрала; затим се без икаквог увода дигла и рекла: – Идем на вечерњи акт.

– Зар ти није касно?

– Можда и јест, али мислим да ћу се тамо наћи са Лазићем. Молио ме је да чешће свратим.

Кушић је, као да она није у соби, узео да развезује кравату коју је њој у част био ставио. Онда се и она брзо почела облачити не говорећи ни речи.

Када је отишла, вратио се у постељу и загледао у игру пламена на поду. Кроз окна на вратима ложене пећи излетао је руменкастожут лептир, крила

округлих и дрхтавих као јасиков лист. Падао је час на пољаву, час на столицу, а понекад одлетао чак на зид. Ова игра светлости благо га је пренела у детињство. Сетио се неке дубоке зиме, кад је ватра по целу ноћ морала горети, и кад је он покушавао да шакама зароби тога истог ватреног лептира; сетио се и једног божића, ораха и сламе на поду, па онда неког санкања на Звездари, па најзад своје шетње са Сунчицом по тој истој стази. Мати је тихо одшкринула врата.

– Мало касније, – рекао је скоро тужно, и опет се загледао у пламен.

10

„Да ли је то јуче било, кад је било? – питао се Милош чим за тренутак изиђе из ватре. Да ли сам оно јуче слао Олгу на Пашино брдо? Да ли ми је јавила коме је предала материјал, је ли кога тамо нашла? Јест, дошла је и казала да је Митар још гледа са неповерењем као првог дана кад су се овде срели, да је имао опет качкет на глави, ни у соби га не скида. Чудила се што га не скида. Било је, било, нисам сањао.

Чудо да нема у соби оног брбљивог новинара? Сад је овде седео на столици. Говорио је о нечему сасвим глупо: да сви људи имају туберкулозу, да је сва Југославија има. Како оно рече: само они што живе на планини немају је, а чим ступе у варош, готови су. Мислим да ме је наговарао да идем некуд на планину. Шта ћу ја тамо? Срећа што је отишао. Смешна је Олга, увек се неки занесењаци око ње сакупљају.“

Грозница је испретурала сва његова сећања и време у коме се шта збивало. Лица и догађаји су се нашли бесмислено измешани као каменчићи разнизаног мозаика. Види сад Сунчицу да му уместо Руже позира. Он је немиран, зна да мора на састанак са друговима, остало је још само пола часа времена. Оставља посао и почиње се облачити, не сме да јој каже да ће на састанак, већ измишља неки други посао. Али она погађа куда се спрема и каже:

– И ја ћу с тобом.

– Не можеш са мном свуд, причекај ме овде. Цртај што.

– Каква завера су ти твоји састанци? Зашто не бих могла и ја поћи на њих?

Време тече, остаје му само још двадесетак минута и он покушава да побегне, али Сунчица пркосно изјављује:

– Поћи ћу с тобом, и то овако гола. Ја немам предрасуда. Зар комунисте, које нису сликари, не смеју да виде нагу жену?

Силази са постоља где је позирала и спрема се да крене са њим, узима само свој прибор за цртање. У страху да не пође доиста тако неодевена, он одустаје да иде на састанак и оштар бол који притом осећа, тренутно га трезни. Неколико часака му треба да себе увери да је то био сан и још неколико да се сети како је Сунчица збиља једном, да би га спречила да не иде тамо, претила да ће и она поћи с њим; али то је било на улици, она је била у зимском огртачу.

И одмах затим се враћа у нови сан пун јаре. Пред њиме је сада Ружа као модел. Уместо груди су јој прави пупољци загасито смеђих латица и коса руковет некакве на сунцу загрејане, врло мирисне траве; али кад хоће руком да јој прође кроз косу, увиђа да је Ружа неопипљива, непросторна, да је сенка.

– Само лажеш, – проговара она, – да су ти сви људи једнаки. Никад се не би Циганком оженио. Оженићеш се белом, вашом девојком.

– Ко је луд да лаже нешто због чега га могу и ухапсити?

– И не би требало више да лажеш, јер после мораш да лежиш у бувари.

Опет би хтео да је се такне, и опет се тиче сенке. Прене се, зачуђен што види покрај себе мајку. Боји се да она није чула разговор са Ружом. Причињава му се да је према Ружи расположена онако непријатељски као према Сунчици.

И потребно је само да главу окрене зиду, па да се опет занесе и види себе и Стевана где иду неком тамном улицом и траже где би сакрили писаћу машину на којој су малочас куцали. Стављају је на утрину између две куће и почињу затрпавати мраком, као да је он слама; али се машина опет под њиме назире. Лупају затим на врата неког друга на Пашином брду, али излази његова мајка и каже:

– Ви бисте хтели да извучете своје главе, а мој син нека страда.

И с лупом им затвара врата под носом. Они узимају опасну ствар и носе је у кабаницу неког чамца на Дунаву, а њих двојица седају на други удаљен тридесетак метара. Ту ће провести ноћ. У чамцу постаје неиздржљиво хладно и влажно и та непријатна језа га буди.

Понекад, кад му мати стави облоге, неколико тренутака му лебде пред очима слике доживљеног, непромењено, онако како су једном у стварности виђене:

Широка пољана према Дунаву. Променљиви мартовски дан час их загрће сувише топлим огртачем, час им га скида са плећа. А кад су им леђа окренута сунцу, руке и лице помало зебу. Над Звездаром небо облачно, док је друга половина, према води, пролећна, јасно плава. У подножју брега Олга и Вук га одвраћају од даљег хода, али он хита раздрагано. Са пута што се спушта од Звездаре према Дунаву пири као низ теснац. Са Звездаре се затим указује Дунав разливен кроз заруделе шипраге, бео као млеко на неусталасаним местима, и као чивит модар на површинама које ветар лако набира. Чини се да се неке две сасвим различите воде ту састају не мешајући се. Све је јасно оцртано и мирно као на огромној мапи: трака воде, шипрази, беле пеге кућа у војвођанској равници, Вишњица притешњена брдом уз воду и смедеревски пут што се пење десно од ње. Њиве већ имају зелених прелива. На осунчаним местима већ усеви ничу, док се по западним падинама још беласа снег што је преко ноћи провејао изнад њива. Њих троје не могу да одвоје очи од те простране зделе под собом: косе које затварају видик, и брег на којем стоје, јасно показују да су били обале воде у неко прастаро време. „Ко је оно казао да је онуда таласала вода и вртеле се рибе? Чини ми се ја, и Олга ми се слатко насмејала што мислим да је то баш оно исто тле. Да ли је Вук тада или неког другог дана говорио оне смешне ствари: „Када су овим тлом пловиле рибе, човек је имао много снага које данас припадају вишим духовима. По његовој вољи биљка је могла да расте“? Чини ми се да је више пута тако говорио. Страх ме је кад овако почне да говори. Не знам шта да радим ако ми донесе тога свога Штајнера да читам, ако опет почне да

доказује како свет и историјска збивања постају јаснија кад их тумачи Штајнер, него кад их тумачимо материјалистичким учењем.“

И поново га занос узима за руку и води кривудавом стазом узбрдо. Ветар час бане пред њега, час га нестане. У лице га удара коса и крупна киша која брзо прави поледицу на стази и не да му да корача. Изнад мутне реке тече небо као друга бистрија река. И опет излази на пропланак свести. „Кад ли се оно Олга љутила што сам излазио по ветру? С киме сам шетао по Звездари кад сам заварао траг и побегао на састанак с друговима? Да, Сунчица се љутила што идем на састанке с њима, она, она. Каже да комунисти не умеју никог и ништа да воле сем своје тврдоглаве идеје. Тако је баш назвала, тврдоглаве. И није пет дана долазила.“

Врео ветар грознице наноси стално искидане слике, одводи га. И сад је са Олгом и Вуком на Звездари. Киша пљушти, они су под неким дрвеним наслоном. Десетак метара испред њих скакуће шева тако хитро, да је једва могу пратити погледом. Њене се танушне ноге скоро и не виде, те личи на малу, смешну направу. Каткад је изгубе и помешају са мрким бусеном, са каменчићем, али се она опет јави однекуд својим узбудљивим цвркутом или стресе са крила воду, те је поново пронађу. Ускоро никне као из земље још једна, па почну разговор који се, иако тих, опет чује кроз шум капи. Чини се да никога више на целом свету нема, сем њих троје и тих двеју шева тако мајушних у огромном сивом простору.

Мајка улази у собу и мења му крпу на челу. Он се прене и чудно му је што Олге и Вука ту више нема па је пита:

– Је ли од јутрос падала киша? Јесам ли излазио куда са Олгом?

Склапа поново очи. Осећа како су му капци врели. Гледа однекуд с брда Београд у огњу сијалица. Неке су ситне и беличасте, простиру се као млечни пут, неке се у дугим низовима укрштају, друге као да играју коло, многе личе на разбегла јата. На највишим кућама црвени барјаци реклама.

– Гле, оне тамо личе на Влашиће! – Узвикује Сунчица.

Негде крај самог његовог ува као да неко удара у бубањ, то Вук говори о Сатурну и Венери. Уврђен је што се њих двоје диве савременом полету технике. Да покаже да сав тај полет није ништа према ономе што он и Штајнер могу, зове траву да никне. По десет пута понавља своју заповест. И кроз бунило пробија чуђење откуд Вук са њим и Сунчицом. „Бесмислица, сањам, она не би никад са Вуком заједно шетала. Кад је оно рекла да је глуп? Не, Београд сам једном гледао ноћу са Олгом и Вуком. Спуштали смо се улицом крај гробља. Олга се бојала. Чудила се како људи у крчмама том улицом пију и подврискују, како кочијаш бесно гони коња.“

Грозница га сад умотава у танушна ледена влакна бодљикаве жице, као она са цртежа што је донео из Митровице. Чини му се да лежи на клубади од ње смотаној, да му се уплела у косу. Мајка покушава да га ослободи ових бодљикавих уза, али чим повуче један крај, други се још више стегну и запетљају око њега. Она га моли да држи руке као што је држао кад је био мали, да она смота вуну у клубе; али гвоздена гужва на рукама је сувише тешка, и он их уморно спушта. Дланови, стопала, уши, пламте му од додира тих ледених влакана, као некад на санкању по мразу.

11

Кад је бака испричала Петровићу о сукобу са Милом, обрадовао се што је отишла. Помисао да се лечила у санаторијуму код Стевановића, што дотле није знао, наједном му је отуђила девојку, видео је већ у њој потајног непријатеља. Раније му се свиђала њена тихост и њена жива коса. Поредио је увек са својом сестром и био задовољан што ни издалека није била одевена лепо као она, па се због тога и некако заштитнички према њој осећао. Ипак је изјавио да се Ивана није могла заразити од ње, да се и по Милином лицу и држању види да се излечила, и да се најзад треба ослонити и на њену реч да је сада здрава. Покушао је и да ублажи оно што је рекао о Иваниној болести, тврдећи да је скоро свако градско дете заражено и да то није ништа опасно, само да се мора мало угојити. Старој је после овога било непријатно што је у оном разговору пренаглила и оптужила Милу за нешто зашто није крива. Жао јој је било и деце. Она су се осећала усамљено. Прво су мислила да ће Милино одсуство бити кратко, од неколико дана, па нису распитивала, али касније није било дана када не би једно или друго нестрпљиво питало када ће већ стићи и помињало је. Нарочито је Ивана била тужна. Док је мати уз њу седела, читала јој, или шила хаљине за велику голу лутку од каучука, она би тек уздахнула:

– Не умеш ти да шијеш као госпођица. Кад дође, она ће ми исплести патике за лутку.

Око ње су биле медицине за апетит, за спадање ватре и искашљивање. И кад би мати са страхопоштовањем и надом напунила кашчицу као око и принела девојчици, она би рекла:

– Како то, мама, држиш кашчицу! Госпођица Мила много лакше даје лекове. Пишите јој да дође.

Кад би се у пола пет појавила у Иваниној соби бака са послужавником претрпаним јелима, угледавши је, девојчица би се најежила и покрила лице шакама.

– Не једе ми се, сита сам, мало час сам ручала. Да је бар овде госпођица, са њом у друштву сам увек лакше јела. Зашто не долази већ једном!

И дечаку је било празно без ње. Кад треба брзо да се оде по лек, а нема кога, он рекне:

– Сад би госпођица, да је овде, отрчала у апотеку.

Кад Ивана тражи да јој се прича, и бака никако не уме да нађе шта би, она уздахне:

– Нико не зна тако лепе приче као госпођица.

После вечере узме бака да распреми сто и онако забринута чини то без воље.

– Да је овде госпођица, – примети он, – зачас би то било готово. Је ли, бако?

Бака је морала у себи признати да је Мила збиља у сваком погледу недостајала. Да је није било стид, писала би јој да се врати. А кад би се каквом срећом на позив дечји сама вратила, било би, мислила је, још најбоље.

– Е, па што не пишете госпођици и не позовете је? – рече она једном унуку.

– Писали смо, – похвали се дечак.

– И она не одговара?

– Одговара о свему, само неће о повратку. Каже да се нећемо дуго видети, јер она мора да учи. Али пиши јој ти, тебе ће послушати.

Видела је после тога једном Ивану, како пише, и то кријући од ње и од Цвете. Дрхтавом ручицом заклања редове што их исписује, после ставља под јастук. Ко ће јој то писмо однети на пошту? Зашто крије? „Зар мисли да не бих црног циганина звала ако би то она желела!“ Бојала се да није наслутила због чега је Мила отишла. Уверила се она много пута да деца чују и оно што иза десеторих врата кажеш; да суде поступке старијих, кад они мисле да су у очима деце непогрешиви. Стала је размишљати како би Милу наговорила да опет дође. У својим бригама се осећала усамљена. Са Цветом их никад није делила, чинило јој се да разговор с њом може ствари само побркати, а према страном свету је била затворена. Мила је била још једино створење с којим је о Иваниној болести могла отворено разговарати. Коме се, ако не њој, може потужити на ону глупу жену која јој је саветовала да туца Ивани љуске од јајета некако измешане са лимуном. Да је то добро, писало би у „дијетној.“ Напослетку и ти санаторијуми се чине паметнији, ако нема другог спаса. Откако је Мила отишла, многи врло блиски пријатељи, који су то дотле крили, признали су да су се по санаторијумима лечили кад су видели да девојчица иде на горе, наговарајући баку и они да је пошље кудгод. Па и чичица се, видела је она то, уплашио и стално наваљивао да се с Петровићем састане и да што одлуче. Док је овако брижна размишљала, стално је опет превртала „дијетну“ заустављајући се код плућних болести. И наједном прочитала је реченицу коју дотле никад није била уочила, из које је излазило да је и поред хране неопходан и висински ваздух и лечилишни начин живота. „Обруках се о девојку“, помисли опет и одлучи да јој и она пише.

12

Кад је стигло прво писмо од Ивана, Мила га је живо видела пред собом: мајушног, као ларвицу будућег Ивана младића, косе беспрекорно очешљане, ноктију не много уредних, кратких панталона и очију пуних суза. Чинило јој се да га чује како јој говори:

– Јуче ми је Ђермановић казао: „Имаш главу као ротквицу“; а ја сам њему онда рекао: „А твоје је као лубеница!“ Онда је почео да ме мува, а ја сам га поткечио.

У писму је јављао: „Много ми је тешко да без вас пишем задатке. Сад делимо речи на слогове и сад морам да сабијам реч да ми стане кад не знам како се дели. Јуче сам раставио слова *шм* и учитељица ми није поправила. А бака се сетила речи у нашем језику: шмркати, и чудила се како то учитељица не зна. Али мама каже напало јој је на очи па зато није видела погрешку и забранила ми је да учитељици кажем да није видела. Мама се увек боји да неког не наљути. Пре се бојала и за вас. Мама каже учитељице се много муче са ђацима. Мама има само нас двоје, а учитељица препун разред деце.“ После неколико дана је писао: „Имате ли ви у Ваљеву поштара? Ивана каже да нам зато не одговарате што код вас нема правих поштара, па се наша писма загубе. Бака је казала да је чудо како сте ви као права Београђанка могли да порастете у селендри. Ја сам јој онда објаснио да је Ваљево окружна варош. Ми смо пре два дана цртали слив Колубаре и учитељица је нацртала код Ваљева два кружића. Сад је мама морала да ми црта планине. Изрецка хартијицу колики је Медведник, па онда жутом бојицом брља преко ње и прстом растрља, па испадне као на школској мапи, као жута гусеница.“ „Јуче ме је Ђермановић боцнуо на часу иглом, па сам дрекнуо, а учитељица каже није ме ваљда гуја ујела. После смо се сви смејали и одљутио сам се на Ђермановића. Хоћете ли скоро доћи? Накупило ми се много да вас питам.“ Понека су писма била само вести о баки и мами. „Бака је ослабила десет кила откако сте отишли, а мама није имала од чега да ослаби па није толико ни ослабила. Ја сам се поправио једно кило и бака је почела од радости плакати. Мени је, много смешно кад бака плаче.“ „Ивана вас пита кад ћете доћи. Бака каже да је без вас необично и да ћу се отпадити од књиге ако скоро не дођете. Она увек употребљава неразумљиве глаголе. Мама ми је после објаснила шта значи отпадити се. Ивана ми је казала да сам глуп кад то не знам, али се

нисам на њу наљутио, јер ми је жао што је болесна.“ „Данас смо истресали вашу собу. Ставила је мама чаршаве којима се Ивана није служила. Мама је купила и за вашу и Иванину собу исте завесе.“

Дођу два његова па једно Иванино писмо, у коме су и косе и усправне црте биле подједнако танке, као да се бојала да пером притисне. „Мени се стално чини од маминог гласа да је ваш. И обрадујем се јер мислим да сте изненада стигли. Чувам за вас једну млечну чоколаду што сам добила од тетке. Пресовала сам вам и оно цвеће што волите, кад сам видела да вас нема и да ће увенути. А ноћас сам сањала да сте дошли и да сте ме загрлили. После смо истерале из собе баку и маму и Ивана па смо саме разговарале. Због тога мислим да ћете скоро доћи.“ „Јуче је Иван учио о Косовском бој у па ме молио да га преслишавам. Почела сам да плачем док је причао. Највише ми је жао тих Срба што су на Косову изгинули. Није ми толико жао ни оних погинулих у Балканским ратовима ни у Устанку. Можда ми их је толико жао што их све познајем, што сам их заволела из песама и што су сви били млади и лепи и што су унапред знали да ће изгинути. Много је тешко кад се унапред зна.“

Месец дана касније добила је писмо од њихове бабе: „Млади, дете моје, не смеју и не треба да се враћају ако им ми старији што и оштрије кажемо. И не треба да се чуде када ми не схватимо оно што је омладина већ схватила. Ви сте девојка паметна па ћете то разумети. Ивана има жељу да вас види што пре. Према свему другом је равнодушна. Не смемо јој ову жељу одбити.

Катица је, разуме се, жена припроста. Срела сам је једном и искрено звала, готово и молила, да се врати, али она неће. Због деце би, вели, дошла, али због мене неће. А ја сам опет, на несрећу, дечја баба па немам куда из куће. А ви сте девојка разумна, међу нама не може бити оваквих разговора. Ви ћете, дабогме, као и сваки што би, помислити да вас ово не бих молила да ми није нужда. Дете моје, ја сам искрена: нужда ми је превелика, зато дођите...“

У међувремену Мила је једном због школе морала долазити на обданицу у Београд. Имала је и она жељу да види децу, али јој се због старе није сврађало. Зато је, чим се смркло, прошла неколико пута поред куће, другом страном улице испод липа, не би ли које од њих угледала. У току тих двадесетак минути Цвета је ушла у собу у коју је њу и сестру увела Катица кад су први пут дошле. Била је убледела, косе неуређене, подрасле, те се чинило да је везала с прста широку смеђу траку више чела. Пролебдела је неколико часака као на биоскопском платну и ишчезла. До вечерњег ваљевског воза остајало је само још непун час, али се Мила задржа још неколико минути у жељи да види и Ивана. У последњем тренутку су се отворила врата из уличне собе у суседну осветљену и спазила га је зачас где намешта пред огледалом мрежу за косу, свечана израза као да чини неки обред који су старији изузетно њему дозволили да изврши.

Док се спуштала према станици, мислила је на вече кад је тако крадом ходала поред Ивановићеве куће, са надом да ће спазити кога од његове породице и у страху да они некако не погоде зашто туда пролази. Као у неки зачарани свет гледала је затим у собу коју је Олга изненада осветлила и стала тражити нешто по књигама на столу, сва нестрпљива, судећи по несређеним покретима,

у нему кратку сцену што се затим одиграла између ње и мајке, која је такође ушла у собу, незадовољног израза, као да кћер нешто кори. Било јој је тако и чудно и мило што Ивановићева мајка, као и њена, носи по кући стару испрану хаљину, што изгледа тако уморно, што се на децу љути. Слично осећање је имала једном у петом разреду гимназије, кад је упала у наставничку канцеларију и чула математичара да говори нешто о киселом купусу. Њој као да се чинило да он мора увек говорити само о степеновању, о једначинама са три непознате, о односу периферијских и средишних углова у кругу; па ипак као да јој је после тога постао ближи, чак јој се пробудило неко заштитничко осећање према њему: сишао је био међу обичне људе и било јој га је због тога жао.

Спуштала се сад брзо према железничкој станици са том малом украденом сликом дечака пред огледалом и обузимала је жеља да се врати деци, да се покори њиховој баби, како би се то на дечјем језику казало. Што је више мислила о оном свом разговору са њоме, све јој је више давала за право. Према ономе колико је стара знала, није никако могла друкчије ни поступити. Доста је од ње, мислила је, што већ има страх од људи за које се њој чини да су болесни.

После писма којим је и она позивала, одлучила се на повратак. Иван је био у школи кад је стигла, и кад се вратио, још је с прага викнуо:

– Је ли дошла?

– Како то тако – дочекала је мати прекорно. – „Је ли дошла?“ Камо: госпођица, или госпођица Мила?

Погледао је мајку не разумевајући шта има против његових скраћеница и појурио према соби где је Мила већ разговарала са Иваном, љубоморан што је она прва уживала у поновном сусрету.

У Београду тих дана пролеће се већ стишало. Небо се пело негде до у бескрај. Чинило се да они људи београдски ветрови никад се више неће вратити, да неће више бити онако сурових, наглих прелаза од хладноће до југовине. Лозолико лишће пузавице завиривало је Ивани кроз прозор и стојало тако непокретно као да није живо. Девојчица је гледала како сунце злати слепи зид у суседству, како превлачи златом листове, ивице ограда и кровова, као да је постало гушће него пролетос и летос. Предвече је претварало у плоче црвеног злата прозорска окна. Она је једва стизала да преброји све те ватрене зенице. И најмањој ствари у њеној соби даровало је тога свога богатства: час би двојчица угледала како блиста сребрна кашичица под одсјајем каквог залуталог зрака, час месингане кугле на кревету или се у кристал претвара боца с водом. Она се тих дана осећала добро, можда од велике радости што је Мила опет дошла, можда због смиреног и сувог времена. Опет су заједно седели деца и она у соби. Саопштавали су једно другом све што се нагомилало за време њеног одсуства.

– Осећам се дивно откако сте дошли, – рекла је и раширила длане према вечерњем одсјају што је улазио у собу. – Можда не бих ни била оволико болесна, да нисте отишли.

– Е, али госпођица је много брза, каже бака, – почео је опет Иван са издавањем тајни. – И бака је брза, али сте ви још бржи. Она се још није била ни освестила од разговора са вама, а ви сте већ били отпутовали.

Бака би с времена на време отворила врата и сва срећна опет их сасвим тихо притворила, као да се бојала да ће и сама лупа врата овај изненадни мир и склад пореметити.

– Бако, – јавио се дечак – ми стално о теби говоримо.

– Е? – и она би застала мало на вратима па се опет склонила.

– Бака каже да имате много дара за васпитање деце. Знате, бака и мама често о вама говоре и хвале вас. Само је онда, кад сте отишли, бака рекла да сте брзи.

– Јесте ли добро слушали за ово време доктора?

– Слушала сам добро, – брзо је одговорила Ивана, – само није вредело. Ви ћете бити најбољи лекар. Да сам се разболела кад ви будете свршили школу, одмах бисте ме излечили. Мени је често и од вашег говора лакше.

Вече је изненада пало и као да је смањило собу. Било је светло још само око Иваниног кревета и на њеном сточићу, где су светлуцале силне бочице, чаше, футрола топлометра, кашчице и перорез од седефа. Дечја мати се вратила из града са китом каранфила.

– Мојој Иваници, – рекла је и ставила девојчици цвеће у шаке.

Била је први пут после два месеца изишла у град и вратила се отуд позлаћене косе, румених углачаних ноката и с новом ташном из које је за Милу извадила бочицу мириса. Мила је збуњено рекла:

– Није требало да трошити. Ја нисам навикла на луксуз.

– Таква је мама, – уплео се победоносно Иван, – увек много троши. И за непотребне ствари.

Како су га мати и сестра прекорно погледале, додао је брзо:

– Па ја не кажем да је и мирис за госпођицу непотребан, али друге ствари које мама купује нису нам потребне.

Чим је окишало, Ивани је опет погоршало. Петровић је био збуњен. Одмах у почетку Иваниног лечења начинио је погрешку из које се после друге морале ређати. Без удубљивања у здравствено стање деце претпоставио је да су само размажена, без озбиљног обољења. Тако је, на прозрачивши их и без испитивања спутума, прво упорно као и чичица гонио Ивану на сунце, а затим јој дао гимнастику у доба кад је она већ имала једно отворено жариште. После је прво озбиљно погоршање њене болести, удружено са назебом, сматрао углавном као назеб. И кад је, на приговоре Иванине бабе, због увређене сујете, онда рекао да Ивана има туберкулозу, рекао је то не претпостављајући још да се та латентна туберкулоза и буди. Тек пошто је то казао, прегледао јој је испљувак и установио, непријатно се сам изненадивши, да има отворен процес.

У овај трагичан моменат умешала се и његова самоувереност. Сваки начин лечења који сам не би знао применити потцењивао је. Од свих лечења, у последње време популарних, још би се најпре одлучио на давање ваздуха; али због многих зараслица тај начин без операције није био примењив. А кад већ то није могло, решио је да се ослони само на старинско лечење одмором и храном, уверен да ће се девојчица и тако извући.

Кад је Ивани последњи пут погоршало, једног јутра је, као да полаже оружје, рекао:

– Много нових, влажних шумова.

Желео је у томе тренутку да се што непредвиђено догоди, што би му омогућило да је престане лечити. „Ништа ми код ове мале не полази за руком“, крстио је он овом реченицом све своје омашке, сва погрешна предубеђења. Њему самом било је тешко да порекне ствари које је јуче тврдио, да положи потпуно оружје и изјави да би требало вршити операцију: али је желео да то предложи чичица или ко други кога би још позвали. Он није веровао да би ово помогло, али, савести ради, био је спреман да пристане на овај уступак.

Иванина баба је у то време била ћутљива, тврда, као да се са собом нешто бори. Сваки дан је дуго разговарала са старим доктором, а онда једно предвече позвала поред њих двојице и Маркова, да одлуче шта с дететом да се чини. После вечере је рекла Мили, као неко ко се на најстрашније одлучио:

– Дете моје, како би било да пишемо томе чувеном доктору да Ивану прими на неко време тамо. Марков каже боље би било да иде на клинику, или у неку Сурдулицу; али мени је било потребно да једном јасно чујем да се дете мора лечити по таквим местима; а кад већ мора, онда бих волела да иде тамо где сте ви били.

Мила је исто вече написала писмо Ивановићу. После овога је настало велико олакшање у кући. Свима се чинило као да је Ивана већ почела да оздравља. Мајка и бака су јој спремале потребне ствари за одлазак. Иван је молио да и њега тамо пошљу са сестром па да и Мила пође са њима. Она је увече, кад је била сама с децом, причала о Стевановићу. Деци се чинило да слушају праву причу.

– Једва чекам да одеш код Стевановића. Он је толико добар доктор, да чује, чини ми се, како трава расте, а камоли што се у плућима догађа. Једном су слушали некакву Стану њих четворица, па и Ивановић, један исто тако добар лекар, али нису ништа могли чути, а Стевановић, чим је спустио слушалицу, ухватио је шумове и тачно обележио оно место које се после на зрацима показало као болесно.

– Ја нисам знао да може да се чује како трава расте, – прекинуо је Иван.

– А једном је морао једног болесника да оперише, да му вади ребра па да уместо њих стави пломбу. То је много, много тешко правити, а он је то тако извршио, да је тај младић после три месеца здрав отишао кући и оженио се после.

– А од чега је та пломба?

– Тамо се нико не боји операције кад чује да ће он оперисати. Он кад сече, не погреши ни колико за паукову нит. Има такву руку, да би могао влакно косе уздуж расећи...

– Влакно косе!

– Био је један пацијент што је увек говорио: „Ја се не плашим да му дам и саму зеницу да ми оперише и срце само.“ И после је збиља томе истом морао неком операцијом да врати срце на праву страну – било му се померило.

– Па је ли оздравио?

– Потпуно. А да знате само што га деца воле. Дођу мајке да их воде кући, а она неће да иду, ухвате му се о врат и плачу. Па онда мајкама буде жао што су их деца поред њега заборавила па се и оне расплачу. Уме с њима много, прича им док их прегледа.

– Хоће ли и Ивана одмах оздравити?

– Не прекидај, Иване. Причај још о њему, госпођице.

И тако често, по час и два им говори, а деци то звони као бајка: нарочито Милин глас дочарава тај утисак: постане онда још мекши и чини се да долази однекуд из даљине.

Недељу дана после Милиног писма стигао је позив за Ивану и Ивановићево писмо за Милу, где је јављао да се из приложеног уверења случај не види јасно, али да је Стевановић одмах пристао да Ивана дође и „фантастичном брзином“ јој створио место, поред осталог и зато да Милу награди поверењем.

13

Кушића је однео пролећни грип који га је затекао изнурена и нагло му отворио сва гнезда. Сунчица га је оставила за своје појмове здравог посла једне шетње. Сутрадан, када је опет свратила, мајка је није пустила унутра, имао је велику ватру. Она се овоме обрадовала, мислила је имаће времена за тих неколико дана његове болести да сашије нов пролећни костим, да прошета с овим или оним, са којима није имала времена да се виђа када је он здрав. Понекад је за ово време мислила о њему, понекад и о томе да ли је збиља болестан тако како јој је једном брат говорио. Шта би у том случају она радила? Лако би јој било да се растане, да је знала да се после тога са другом неће спријатељити. У том случају готово би пре поднела и његову смрт. Дуго би га жалила, носила му цвеће на гроб, чак би избегавала да носи светле хаљине.

После пет дана била се опет упутила к њему. Мајка је изишла да отвори.

– Је ли Милош код куће?

И не чекајући одговор хтела је у собу; али је мајка стала испред врата, не скривајући мржњу која је можда у том часу била већа од њеног очајања.

– Не можете. Има велику ватру. Рекао је да нико не улази.

– Ни ја?

– Много је болестан. Нико не сме унутра.

Мислећи да мајка из мржње према њој преувеличава, презриво је слегла раменима и истрчала на улицу. Замишљала је како ју је Милош чуо кроз врата и сад виче на мајку што је није пустила. Обузело је осећање осветољубивости, желела је да му од једа заиста позли и да мајка зажали што је тако с њом поступала.

Прозори на многим кућама још су стојали отворени, и са њих је понеко посматрао пролазнике. Како је тај крај био предграђе, у њему се још видели паланачки обичаји. Пред сваком трећом кућом стојале су суседе у разговору. Млађи свет је био поскидао зимске огртаче и шалове, те головрат и раскопчаних капута ишао. Нека млада девојка претрча преко улице боса, без икакве горње одеће. Из дворишта су мајке истрчавале дозивајући:

– Лазо, ходи узми капут! Љубице, на, огрни се!

Брзо је стигла до улица крај Ботаничке баште, где је с мајком становала. Овде је запљусну права пролећна свежина. Ваздух је био влажнији, пун мириса земље и биља које се будило. Иза ограде јасно се оцртавале оштре круне

четинара, док се костури листопадног дрвећа мрсили и сливали с тамом. Чинило се да је пролеће ушло у оно доба када се не чине лудости. Да се уразумило и да ће тако време сад подуже трајати.

Међутим, сутрадан је захладило, како само у Београду уме да захлади одмах после топлих дана. Киша је имала звук јесењих киша. На улици се опет појавили зимски огртачи, марамице на уснама, каљаче, кишобрани које етар сурово чупа из руку, усковитлани шешири за којима жене трче притискујући скутове уз колена. Тако је трајало три цела дана, тек трећег пред вече ветар се смирио. Могло се опет облачити лако одело.

„Сада је ваљда оздравио“, мислила је Сунчица. Наишао је био на њу талас нежности и нестрпљивости. Сећала се последње шетње. Били су понели пуне руке кукурека и бабиног увета, али су све то морали бацити пред улазак у град, да мајка не би знала да су били у пољу. Затим су дуго морали ципеле стругати од блата, па тражити чистача да последње трагове хода по пољу уклони. „Милош је ипак најбољи од свих, иде куд год га позовем. Лазић хоће само по граду да се вртиш, никад очима није видео бабино уво приљубљено уз земљу. И то ми је сликар.“ Обукла је нов сребрнастосиви костим и пошла Кушићу. Дан, истина, није био топао, али се она загревала брзином хода; кад би се заборавила, ишла је обичним женским скакутавим кораком; а чим би обратила пажњу, пошла би спорије, нишући рамена и забацујући главу. Њена урођена самоувереност при томе држању још више је расла.

– Ви сте пошли Милошу? – сусрела је Олга на почетку улице. – Ни ја нисам улазила.

– Много болестан! – зачудила се она као да је то први пут чула.

– Да. Хајдете, ја ћу вас одвести кући.

Олги се чинило да је мора отпратити до самих врата, да би било опасно да је саму после такве вести остави на улици.

– Али ја то не разумем. Њему увек тако нешто падне на ум. Нема ваљда ни десет дана, или смо у шетњу и после излазили увече...

– За њега је потребно било да дуго лежи после оног првог грипа.

– Значи, опет му се грип повратио?

– Да, тежак, – рече Олга кратко.

Сматрала је да не треба да јој говори остало, прво да је не би уплашила, затим што је знала да Милош не воли да се с њом о овоме говори.

– Штета, – наставила је да се бури она, још несвесна оног што јој је Олга рекла. – Да ли ће моћи брзо оздравити?

Олга осети сажаљење према њој и одговори збуњено:

– Не тако брзо. Мораће непомично лежати. Тамо пред крај пролећа моћи ће можда почети да устаје.

Док се Олга ћутећи сећала последњих разговора с Милошем, њена сапутница постала је наједном тужна, лице јој је побледело и смањило се, при ходу се стално спотицала.

– Благо вама, ви ћете га и сутра видети. Испричајте му да сам долазила и да сам га поздравила, и реците му, молим вас, да сам онда, он зна кад, дошла била пред Павиљон.

Олги се учинило да Милошева мајка претерује у мржњи према Сунчици.

– Не брините, девојчице, – рекла је саосећајно, понашајући се према њој као да је богзна колико сама старија. – А сад, мислим, ево вас пред својом кућом. И немојте долазити. Кад Милошу буде боље, ја ћу вам јавити па ћемо заједно отићи да га обиђемо.

Враћајући се кући, терала је од себе помисао да би могао још те ноћи умрети. Чинило јој се да се то не може и не сме догодити, док му бар не каже шта му је Сунчица поручила. Имала је неодољиву потребу да га још једном нечим обрадује.

14

На Кушићев погреб међу првима је дошао доктор Петровић. Желео је да стигне пре сестре и буде уз њу. У очекивању стао је подаље од капеле, и утонуо у сећање у коме је било немира и нечега што би се могло звати тугом. Сетио се како је у својим разговорима с Кушићем тврдио да је најбоље лечилиште кућа. Када је Ивановић био из санаторијума јавио да би му могао створити место, морао је признати да је својим држањем тада много учинио да се страх његове мајке од одласка тамо још повећа. Истина, он га је лечио само као пријатељ, само је у два-три велика налета болести интервенисао на молбу сестрину, али његово мишљење и став баш су зато били одлучујући. Он ни сада, разуме се, није мислио да је овакав став погрешан, да је учињена каква омашка. Међутим су новине у којима је радио Чапета донеле чланак у коме се наговештавало да је сликар Кушић од лекара упуштен: уместо да болесникову средину преваспитају, дижу до научне здравствене свести, они се поводе за средином. Петровић се бојао да се ту не мисли и на њега, и да се и даље не буде о томе писало. Сматрао је уопште све то познанство своје сестре и своје са Кушићем за велику невољу и био љут на Сунчицу – она му је само могла бити крива ако би дошло по новинама ма и узгредно до потрзања његовог имена у вези са сликаревом смрћу.

У том размишљању Петровић је отишао далеко од капеле. Било је рано пролеће, пуно боја и живота. Круне шибља и дрвећа скоро се непристојно шареније, као да не живе на гробљу. И сунце је са равнодушношћу ходало по том простору. На гробовима је светлуцало прво цвеће, где-где се видео спуштен лимун, колач. Петровић је више с гађењем него с тугом ишао стазама. Смрт му се чинила нека врста заразне, гадне болести коју ни он нити ико њему драг не може добити.

Кад су изукрштано сустижући се, зазвонила звона, опет се журно упутио према капели. Још из далека је опазио гомиле скупљених људи. Неки су разговарали шапатом, неки исувише гласно, као да нису на погребу. Погреби су за оне који нису растужени нека врста пријатељског састанка. По која реч се проговори и о смрти, пријатељству и животу, а онда се пређе на интриге, задовољава се радозналост, закаже и љубавни састанак, изиђе се у шетњу на сунце. И на дан сликаревог погреба, иако су углавном били дошли они који су га волели и жалили, дошло је и пуно њих да се ту састане с пријатељима и сазна од чега је

тако нагло умро. Петровић је потражио међу искупљенима своју сестру. Бојао се да она пред светом не покаже више жалости него што би било разумљиво, и желео је да уопште каквим чудом и не дође. Ипак се она појави бледа, готово ужаснута лица, и упути се у капелу. Међутим он јој је брзо пришао и рекао чвршће него што јој се икада обратио:

– Остани са мном. Тамо су сад родбина и мајка.

– Ја им нећу сметати.

– Остани са мном кад ти кажем, имам нешто да те питам, – још чвршће понови он.

Она га погледа готово одсутно.

– Како се то уопште догодило? Ко га је лечио? Зашто ниси дошла да ми јавиш да му је погоршало? – сручио је наједном сва та питања, те није знала на које ће пре одговорити.

– Био је здрав за све време, налазили смо се, онда је наједном, када сам дошла пре недељу дана... онда ме мајка није хтела пустити, јер је, каже, имао велику ватру и назеб...

Кад је пратња кренула, хтела је да иде са сликарима, сматрајући да је природније да буде са њима него са братом.

– Није природније, – рече он. – Остани са мном.

Говорио је неким новим, њој сасвим непознатим гласом, те, осетивши да није час кад може бити јогуница остаде уз њега.

После опет он је хтео одмах кући, али како се Сунчица није хтела маћи с места, остао је још. Говори које је требало саслушати нису изазивали код света осећање нестрпљења како обично бива. Председник удружења сликара нагласио је најпре Кушићеве велике способности, и подсетио шта је све он створио, затим је рекао како је сликар умро од болести којој обично подлежу сиромашни уметници, лишени удобног живота. За то време је мати мислила, уколико се то што јој се згушњавало у мозгу могло назвати мислима: „Јадни, јадни мој син. Зашто говоре и о томе, он то не воли...“

Неки старији човек такође се зауставио на Кушићевој болести. После њега је говорио радник кога је Олга једном срела код Милоша. Познала га је по неповерљивом погледу који је бацио око себе. Био је узбуђен, осећале су му се сузе у гласу, речи је тешко налазио. Говорио је у скраћеницама и наговештајима, као да се обраћа само том мртвом другу, који и из то мало речи може разумети; а за остале као да га се није тицало. Оптуживао је друштво у коме је могуће да обдарен и добар човек, само зато што је слободоуман, мора да пропадне у тамници. То је говорио већ отворније, вероватно је сматрао да се таква оптужба у том тренутку дизала у свима, па припадали они његовим и Кушићевим политичким једномишљеницима или противницима, дâ може свак да је искаже а да не постане политички сумњив. За све време говора, он је очима тражио гомилицу радника која му је одобравала погледима. „Јадни, јадни мој син“, опет је мислила мати, „зашто и о томе говоре...“

Кад су сви веровали да је говорима крај, јави се Чапета. Очи су му носиле у себи решеност људи који хоће пошто-пото неку опасност да савладају. Обазрео се око себе као да тражи некога, па спустио снажну шаку на раме Кушићеве мајке.

– То је Чапета, – шапнула је Олга у страху Немањи. – Онај новинар, Вуков друг. Бојим се, створиће читав ужас својим говором. Сав је без мере.

Осећала је да ће говорити због ње. Кад су већ сви били давно заборавили на анкету, он је још о томе мислио, говорио и писао. Приказивао је Стевановићеве књиге, обилазио диспанзере, похађао лекарска предавања и проналазио болесне пријатеље и рођаке па им насилно и неспретно отварао очи. И онда увек пресретао Олгу и хвалио се тим својим подвизима. Зато се она очајна повуче и сакри међу свет да не би, спазивши је, говор одужио и учинио га још нескладнијим него што је намислио.

– На огромном бојном пољу између људи и болести ни за једну људску жртву нисмо толико криви као за жртве туберкулозе, – почео је гласно и чврсто. – Сви колико нас има, треба да се осећамо кривим и због смрти овог обдареног младића.

Понављао је даље готово дословно речи из неке од Стевановићевих књига, прилагођене случају. Негде међу светом спазио је најзад и Олгу, али њено очајање протумачио је само жалошћу. Верујући да му потпуно одобрава начин говора, да му се можда и диви, Стевановићеве борбене речи је поткрепљавао још оштријим својим изразима.

– Видите, – тихо рече неки млад писац жени крај себе, – како човек тешко може да постави границу између праве памети и онога што није она. Младић се чини интелигентан, али ипак...

Жена га међутим није слушала. Било је очигледно да је дирнута Чапетиним говором. Неки ђаци Сликарске школе умало нису запљескали. Речи овог човека биле су на погребу неуобичајене, а они су били готови да пљескају свему што је кидало са старим навикама. Један, као да је на каквом збору, рече гласно: „Разуме се, хоћемо револуцију у медицини!“ и опет начуљи уши. Петровић је осетио куршум у срце при Чапетином закључку да држава треба да предводи борбу против ове болести и гласно је добацио:

– Је ли ово погреб или политички збор!

Олга је све беспомоћније плакала. Чинило јој се да тај говор траје већ целу вечност. Знала је да се сва та нелагодност догађа због ње. Срећом је Чапета ипак осетио комешање и реч привео крају, извињавајући се мајци што се усудио да смрт њенога сина искористи као опомену другима.

Мајка се била неколико часака умирила. Његове речи, иако у први мах сурове због отворености, неприкладне због места на коме су изговорене, ипак су јој биле сношљивије од увредљивог прећуткивања и заобилазног наговештавања претходника. Ту пред свима је отворено рекао да сва земља болује од онога што је однело њенога сина. Па и радник је казао да га је тамница упропастила, да сви они који из ње дођу, морају доћи начети.

Затим је заборавила на све, сем тога да кроз који тренутак неће више гледати на њега. Није ни приметила како се половина пратње вратила од цркве, није чула како су људи гласно проговорили, нити је познала оне који су је опколили. Једно једино сурово осећање опет је шчепало: „Ништа више за њега не могу учинити, ништа што сам згрешила не могу исправити, заувек је све изгубљено и непроменљиво.“

Свет се брзо стао разилазити. На пратњи је било немогуће дати одушке утисцима и мишљењима, а онда је свак једва чекао да поприча о Чапетином говору,

о изненадној, за многе, Кушићевој смрти. Букнуо је жагор као пожар, неки су негодовали због радниковог, неки због Чапетиног говора, неки им се дивили.

– Све се окренуло наопачке. Ни сахрана не може проћи као што треба. Зар је ово говор над мртвим човеком? Заокупио: туберкулоза, туберкулоза. Не знам да ли би тако на кога свога јасно, пред црквом, бацио љагу. Могу мислити како је јадној госпођи Кушић – мало јој је њене жалости... Силан је био. Треба раздрмати овај стари свет. Добро је иступио. Тај ти је рођен за агитатора. Хоће се по сваку цену да буде оригинално. Да, пошто-пото оригинално. Млад човек ће преко мртвих, само да истера своју жељу.

Петровић и његова сестра измакли су напред. Сунчица је плакала и понављала, као да је Кушић њој за инат умро:

– Не разумем само како је умро тако изненада.

– Није изненада, – нестрпљиво је рекао Петровић истим оним тврдим гласом као и пре.

– Па и ти си се изненадио.

– Да, у први мах. Међутим, знао сам да то тако мора једном бити. Толико сам ти пута говорио да је то човек болестан и да се оканеш друговања с њим.

Она је стала и викнула зачуђено:

– „Знао сам!“ Па зашто му онда ниси саветовао да иде тамо своме рођаку који га је звао у Словенију да се лечи? Неки сликари кажу да је требало да иде тамо и да би се излечио.

– Па нисам ја био Кушићев тутор. Ако је требало, зашто није ишао!

– Бато, зашто се љутиш? Просто те питам. Знам да си толико пута и пред самим њим говорио да се у санаторијуму човек може од једнога можда да излечи, од плућа, али да стекне нарав уображеног болесника. Јеси ли тако казао? Мени се чини тако... И да тамо сваког оперишу, и кога треба и кога не треба.

Петровић је и даље само ћутке корачао.

– И што је чудновато онај чупавко. Зар је истина оно што је рекао, да је то била права туберкулоза? Знаш, мени се свидело како је говорио.

– А мени није. Оно је било неукусно, сулудо и чак неморално, – дао је Петровић срцу на вољу.

– Ето, како смо различити. А ја сам мислила да ће се и теби свидети.

Није више плакала. Радознало је посматрала цвећарске бараке пуне првог зеленила и цвећа: лопатасте китице сасе и никсице, крупне зеленожуте ките кукурека, дечачки неспретно изђикљалог, струкове шумске љубичице на зеленој позадини неког зимзеленог лишћа.

– Ах, цвеће! – обрадовала се. И одмах се затим снуждила: – Сутра ћу однети оно бело цвеће. Јесу ли оно сасе?

Петровић није одговорио. Поред њих је прошла млада жена у лаком крзну.

– Што је дивна она пролећна бундица! Знаш, бато, што бих волела да тако нешто имам. Да ли је то скупо?

Петровић се сад први пут повратио од своје укочености, као да га је неко такнуо чаробним штапићем. Погледао је нежно и рекао:

– Па да је и скупа, купићемо. Само ти пронађи где има.

15

Сва скупљена на дивану, Олга је држала књигу из које није читала. Биле су само она и мајка код куће. Мајка је нешто крај пећи пошивала, и ако се у том куту већ није видело. Због спуштања сутона, ствари по угловима постале су благе и стицале душу.

– Да упалимо светлост? – бојажљиво је упитао глас крај пећи.

– Не, боље је овако.

Иза Милошеве смрти температура се Олги повисила, а и иначе нигде јој се није излазило. Избегавала је да ма с ким разговара. Због свега овога мајка је прва поново споменула да треба што пре да иде у Словеначку, и одмах сину писала да јој припреми место и јави кад је треба послати.

Када се више није видело радити, мати покуша да поведе разговор о неким јабукама које је тога јутра видела на пијаци, али је она упорно ћутала.

– И сад ми је жао што их не узех.

– Што говориш о нечему о чему сад не мислиш! Као да то вреди.

Мајка је онда почела да прича како је чула да је неко дете од десет година погазио трамвај, али се Олга није одазивала. После овога глас у мајке је постао неприродно весео, градила се тобож како је необично занима удаја неке суседе, али је она прекиде, одговарајући тек на оно о смрти детињој.

– Није тако страшно умрети као дете, за Милоша би сто пута било боље да је умро још тада. Овако се прво толико намучио мишљу о смрти, а толико волео да живи.

Тада је неко зазвонио. Мајци као да је пао терет са срца, јер није знала о чему би више говорила. Како врата нису била закључана, Вук је ушао пре него што су и пошли да му отворе. Његова висока прилика остала је збуњено у сутону; није знао шта би рекао дошавши први пут после Кушићеве смрти.

– Шта ћеш, не тужи, – јави се он својим приморским говором, чувши јој плач у помрчина. – Не тужи, сад ћу ти нешто лепо рећи.

Како Олга није дизала главе, сео је ближе мајци и почео с њом говор о антропозофима. У последње време се све више загревао Штајнером, и говорио: „Сад су се моје слутње ослониле на науку једног великог човека. Људи се боје смрти, јер мисле да она значи крај свега, а мени се одувек чинило да би то морала бити велика бесмислица у овом склопу у коме иначе све има неки смисао и циљ.“

– Мене много занимају те ствари, – рече сад мајка. – Ето, кажи Олги да не плаче: сви ћемо се опет састати на оном свету.

Олга је учинила нестрпљив покрет.

– Не буди таква, – прекоре он. – Госпођа има право, само је можда у слици рекла једну истину. Човек нема само физичко тело, него поред њега и друга много финија и духовнија која настављају свој живот после смрти физичког. У човеку треба разликовати откривено и видљиво од скривенога, а то се може само натчулним погледом. Видовити запажа око физичког и друга тела. Најзанимљивије је оно које је носилац жудњи, радости и болова, и које нас приближава животињама. У часу кад човек спава оно се одваја од њега и живи засебним животом и видовити види лепо то одвајање...

Олгу је обузимало чуђење и ужас. Са невероватним миром, као неко ко је све то доживео, говорио је Вук те за њу бесмислене ствари. Зато га је прекинула нетрпељиво:

– Али ја нисам видовита.

– Ниси, али стрпљивим вежбањем можеш постати. Ја мислим да имаш много особина које су својствене видовитим. Штајнер је написао целу књигу о томе како се духовнији људи могу још више да продухове, то јест да уђу у тајне виших светова.

Олгу је љутило и одбијало што је у њој видео и оно чега није имала, па упита још нетрпељивије:

– Јеси ли ти успео да видиш оно што други не виде?

Учинило му се да је у Олгином гласу било ругања па одговори увређено:

– Можда сам у понечему и успео, али се прави Штајнеров ученик никад не хвали.

Мајка се умеша:

– Моја су деца таква: вечито сумњају и муче се. Ништа њима не вреди говорити, али мене те ствари много занимају. Каже ли тај твој филозоф шта после смрти буде са оним невидљивим телом?

– Како да не каже! – обрадова се Вук што бар ко хоће да га слуша и дели са њим радост новог сазнања. – То вам је мудрац, моја госпођо. Све је он лепо објаснио, само нема ко да га чује. Данашњи људи мисле да су поцрпли сву памет када су свршили школе и научили да се молекул дели на атоме и да се атом даље не може делити. Чудне ми мудрости! И Штајнер то врло лепо зна и признаје, али њему то не смета да иде даље и иза физичког види духовно. Научници су вам, моја госпођо, највећи тврдоглавци на свету. Охолост их је заслепила. Сав живот тобож знају да рашчлане, али ипак још нису успели у мртвој материји да пробуде живот.

– Нису успели да из састојака на које су разложили ружу створе опет такву живу, – упаде Олга са подсмехом, јер је већ више пута од Вука чула славни пример о ружи. – Научници и не тврде да носе у рукама ту животну силу којом се подиже из мртвих.

Она је у том часу желела да верује; и да је Вук са мало мање самоуверености говорио, покушала би да се удуби у његово разлагање и да је загреје његов занос; овако је свака његова реч врећала.

– Не љути се, Вуче, шта ћеш, побожност се не учи. А ни моја деца нису безбожна само воле тако да говоре.

– Разуме се, госпођо, да се не учи, – захвално се одазвао он. – Она је дар божји, као и све људске особине. Олга ме је збунила, опростите, па нисам довршио оно што сам вам почео казивати.

Корачао је крупним корацима, изводећи неку фантастичну гимнастику рукама и целим телом и застајао увек тренутак два крај пећи где је она радила.

– Човек се, госпођо, још дуго иза смрти сећа свог живота, Милош се нас у овом часу сећа. Сећање је било прво његово доживљавање на овоме свету. Он је живео дубоким духовним животом, па ће зато живот његовог астралног тела тамо бити пунији него код многих. Он се сећа још и наших разговора и наших шетњи крај Дунава, и по Звездари, и сећа се, буди, Олга, уверена, и оних двеју малих шева што смо их онда на киши гледали.

Олги се чинило да Вук полако луди. Кад је поменуо шеве, опет се расплака. Да би прекинула тај разговор, мајка је посла да спреми чај. А и Вук је на послетку разумео да је онакво излагање било неумесно у часу кад човек очекује обичне топле људске речи, па пошавши за њом у кухињу поведе разговор о Сунчици.

– Она га је девојка, кад је већ био у грипу, вукла по концертима?

Олга је добро знала о коме је реч, али упита:

– Која девојка?

– Његова девојка. И сама си толико пута казала да ће му доћи главе.

– Она је чинила само оно што је знала да Милош воли. Он је волео да иде по концертима.

Свом силом је желела да Вуку исприча како га је заиста Сунчица на самих петнаест дана пред смрт изводила из куће и како се више него икад упињао да не покаже своје право стање; али помисао да би Милош патио кад би је чуо да тако говори, уздржавала је.

– Таква бића умреће заиста потпуно оног часа када оду са овог света, – врати се Вук опет тренутно на своју антропозофију.

– Као и сва остала, – дочека пркосно Олга.

Он је патио због овог сталног њеног отпора. Понекад му се чинило да намерно тако говори, само да би њега ожалостила, да не може бити неко као она, а не веровати. „Ево, сва је бела и већ прозрачна као дух, блага, добра“, мислио је, „и зашто онда сама себе хоће да извитопери!“ Вук уверено, као да говори о особини какве земаљске ствари коју је много пута држао у рукама, рече:

– Вараш се. Ти ћеш још дуго лебдети око света зашто си на земљи била везана.

Њу је гушило то његово немо дивљење. Мрзела га је скоро, слутећи да је требало сви ти разговори о души, поред намере да је утеше, и да јој покажу како је његова љубав друкчија него код осталих и да он у њој види друго и много више него остали. Зато је разговор стално враћала на обичне и свакодневне ствари. Утом је и мајка ушла у кухињу и разговор је скренуо на Олгин пут у Словенију, на исхрану и дечју школу. Тек у само вече, пошто су професор и браћа стигли, Вук је пошао. Осећао је незадовољство које се има када се мисли не кажу онако како се желеле и када осећања остану неисказана. „Ето, не рекох јој да жалост

продухови човека, да људе приближи савршенству, да ће се тамо у природи утешити...“ Видећи га тако утучена. Олга постаде мало блажа.

– Нећемо се коначно поздравити, – рече она, – доћи ћеш ти још док ја не пођем.

– Осећам да нисам успео да ти кажем, – рече он на то, – све онако како сам хтео. А ти ипак мисли о мојим речима: можда ће ти бити лакше.

– То беше онај сликар антропозоф? – по ко зна који пут упита професор жену.

– Да, побожан као старински људи, и добар, – одговори она гласом као да хоће да га брани од чијег пањкања.

– И љубавник срамежљив, – шапну Немања Олги.

Она је остала озбиљна. Мислила је на неки давни разговор код Милоша кад је Вук падао у своје заносе, говорио о звездама као о врту у коме је цео живот копао, познавао сваки кутић, као о догађају који је дубоко доживео, а њих двоје га задиркивали, противуречили му и онда кад су се с њим слагали, само да би та његова самоувереност мало спласла.

ЧЕТВРТИ ДЕО

1

После Ивановићеве посете Маркову стигло је Мари Марков четири хиљаде, али на упутници није било ничег сем поздрава. Ипак је она свима, чак и Радмили објавила да је Марков, татица, збиља болестан. Измишљала је читаву историју о операцији жучне кесице. Трпела је неиздржљиво од помисли да оде, а да јој се муж пред пацијентима још једном не покаже, да јој још једном на очиглед свих не донесе дарове које ће она широкогрудо око себе раздати. Док јој је раније помисао да оде задавала детињи страх, сад је желела да се час пре спасе срамоте, да не срета подругљиве погледе пацијената, који су већ знали да је Марков жив и здрав и да шета весео београдским улицама. Нека нова пацијенткиња, познаница од раније, рекла је у присуству многих болесника, не знајући да јој тиме задаје какав удар:

– Видела сам вашег господина мужа. Млађи је него икад. Зашто се ви мало не пожурите?

– Можда сте срели мога девера, они су доста слични. Муж ми већ дуго лежи болестан од жучне кесице.

Познаница је учтиво и са пуно саучешћа заћутала, помислив да су људи збиља гадни кад могу шетати, а болесној жени писати да су болесни.

После неког времена злурадост пацијената се заситила. Заборавили су њену размаженост, и видели у њој само жену детињасту и добра срца. Сваки се сетио да никоме није зла учинила; девојке се опоменуле да им није завидела, није са њиховим младићима кокетирала, иако су је гледали, и сажаљење се као плима обирило на њу. Само је она, иако простодушна, овај преокрет одмах разумела, и тек јој је тад било тешко. После онога чинило јој се да ни дана више не може ту остати, да мора сама ићи и да Стевановићу мора рећи узрок, што је исто толико тешко било. Пошла му је сутрадан дотеранија него икад.

– А шта је то! Зар смо се тако погодили! Па ви сте, откако вас нисам прегледао, омршали неколико кила! – дочекао је он одмах с врата изненађен њеним бледилом и мршавошћу, заборавивши тренутно да би овакве речи могле покварити сав његов план.

Једва је уздржала сузе. Мешао се у њој страх због одласка, стид због неплаћених рачуна, бојазан како ће разговор испасти.

– Зар нисам сад сасвим здрава, а здрави могу по вољи да мршаве.

– Здрави сте, дакако, али опет не смете да ми мршавите.

Говорио је претерано гласно, претерано живахно. Бојао се и он како ће све проћи, бојао се да опет није дошла да моли продужење боравка. Нежно јој је пружио столицу и сео уз њу узевши је за руку, како је чинио кад је имала ватру. Дирнута овим, она је наједном, не правећи никакав увод, саопштила дрхтавим гласом жељу да одмах иде кући. По начину како је ово рекла осетио је да сада не би остала па и да је задржава; и зато је покушао тобож да је још мало задржи. Она га је у овом погледу добро познавала, знала је колико га је напора морало стати оно неколико речи, па одлучно узврати:

– Хвала вам што ме не терате, али збиља морам ићи. И сами знате, – додаде затим тихо.

Обично је волео да му се пацијенти исповедају и да им се показује пријатељ, али сад се чувао да не би управо дошло до исповести. Није волео да чује да се враћа готово у неизвесност. Савест му је била неспокојна што је пушта, и то у доба кад је са жаром писао о потреби колонија за прездраволе, да се не би морали одмах сурвати у суровости свакодневног живота. „Покушаћу као светски човек, ништа нећу питати и чинићу се као да ништа не знам о промени која је настала у њеном животу.“

Све је ишло добро, али ипак према њеном осећању сасвим лоше. Управо то што јој није помињао дуг, показивало је да зна да се дуг није нагомилао из нехатности, а она је желела да напомене да ће све уредити чим приспе у Београд, ма какве промене буду настале у њеном животу. Али чим је покушала о томе да говори, грунула је у плач који је тако дуго уздржавала. На белу свилену блузу капале су сузе у изобиљу. Покрила је лице рукама, а оне су потекле низ дланове, чак у рукаве, пробиле између прстију. Заборавила је потпуно била на држање и плакала отворено, без стида, као пред најрођенијим.

Иако је добро знао да због мужа плаче, он је обгрли око рамена говорећи ужурбано:

– Ништа се забога немојте бојати. Ви сте сад здрава жена, морате се вратити у живот.

– Дуг ћу вам из Београда послати, – чу он кроз њено јецање.

– Немојте забога о томе говорити! Та ми смо стари пријатељи. Ја о томе и не мислим, – говорио је узбуђено, сажалив се на њен детињи, пун горчине плач. – Од шале ћете ви пребродити све недаће које вас чекају, па ме какве биле. Зар не верујете мени, своме старом пријатељу! Здравље је од свега најважније. Дајте ми руку! – додаде умиљато. – Тако. А сад ме погледајте! Зашто своје лепе очи да кварите без потребе, – наваљивао је све више, осетив поред сажаљења и узбуђење због близине њеног плачем загрејаног лица, као у девојчица умрљаног сузама. – Понашате се као беба. Ходите да вам нешто покажем, ходите, брзо! Ово нико још није видео. Добио сам неколико примерака своје нове књиге. Гледајте што је лепа! Видите како су цртежи добро успели!

Расплакана жена се полако умирила. Сетила се опет свога изгледа. Мирисном свиленом марамицом убрисала је лице, поправила блузу и исправила се. После неколико тренутака се огледала у стаклима библиотеке.

– Видите, драга моја, шта сам створио, поред свег свог посла, за непуних шест месеци. То би време писцу који само то ради било мало. Шта кажете на то? Видите каквог имате пријатеља.

Његова до малочас расплакана сабеседница сад се скоро покровитељски смешила. Имала је смисла за хумор и потребу да коме буде заштитник, па га пусти да говори.

– Хоћете ли ми дати један примерак? – замоли га, иако је знала да се неће никад усудити да чита тако озбиљне ствари.

– Разуме се. И посветићу лично вама, своме најздравијем пацијенту.

Још дуго је говорио. Показивао јој своје раније књиге. Од сваке јој по једну дао. Вадио из књижнице неке научне ствари и огласе. И једно и друго су избегавали да помену опет њен одлазак и све што је у вези с њим.

Тако је изашла са разговора смирена, одлучивши да остане још четири дана, колико је било до првог. Све то време јој је прошло свечано. Бавила се поздрављањем и раздавањем дарова. Међу девојке је раздала остатке мириса, пудера, лакова за нокте. Мелити је чак даровала једну спаваћицу од креп сатена, по мишљењу Мелитину тако раскошну, да би јој могла бити венчаница. Мушкарцима је подавала џепне марамице чипком обрубљене, ножеве за сечење хартије, књиге. Штефица је добила блузу, а сестра надстојница Свето писмо. И сваки пут, свраћајући на терасу доносила је болесницима заосталих слаткиша.

– Али, госпођо, требаће вам за пут.

– За пут сам већ оставила. Управо муж је одредио један замотуљак за то. У њега нисам ни дирала.

До кола су је испратили скоро сви пацијенти који су се држали на ногама, без обзира имају ли шетњу или не. Добила је и букете цвећа, неке хитно добављене из варошице, неке из Жагарева баште, а понеки су били покрадени из санаторијумског врта. Изишли су лекари и сестре и сам Стевановић, с прозора су посматрали болесници који нису смели из собе мицати и махали јој. Неки су путницу гледали радознало као бившег трогодишњег пацијента који сад одлази здрав, друге је више занимало како се држи жена коју је муж после онолике љубави и мажења напустио. Свечаност испраћаја учинила је да заборави часом невоље, и давала је утисак срећне жене која се најзад враћа кући.

– Да ми чувате моје девојке! – рече нагнувши се још једном из кола и махнув снежно белом марамицом.

Радмила, Мелита и још пет-шест болесници стале су плакати. Она се држала још неколико тренутака, до санаторијумске капије, а онда је и она заплакала. Чинило јој се да улази у неки страшни тунел у коме није знала шта је чека. Шофер се окрете, уздахну, да би показао да саучествује у њеној тузи, и појури свом брзином.

2

Другога јутра по доласку у санаторијум Олга је била сама на тераси, неке болеснице су биле на прегледу, а неколико их није могло излазити. Из угла где је лежала видео се део планине, брдо са дечјим зградама и врхови дрвећа у парку. Када је пошла из Београда, воћке су већ биле процветале и готово све дрвеће потпуно озеленело, а овде је и воће и шибље тек почињало да цвета. Сећала се неке шетње по планинама где је једном са школом ишла, када је излазак сунца трипут дочекала: родило се било прво у подножју па затим опет на две висоравни. Целога јутра је била испуњена потпуно другим мислима него код куће. И наједном се зачуђено тргла. Учинила се сама себи сасвим друго створење од онога што је још пре дан разговарало са браћом и родитељима. Видела се, мислећи по свом обичају у сликама, као суд напуњен неком новом прозрачном течношћу. Готово је натерала сад себе да мисли на дане кад је Павле био јавио да је место нашао и да крене што пре. Била је наједном постала у кући важна личност, углавном се само бринуло о њеном одласку. Мајка се више није жалила на ову Павлову одлуку. Милошева смрт је толико уплашила, да је сад била спремна, ако би требало, сву децу да пошаље Павлу.

Отац је увек муњевитом брзином, за ствари које морају бити, налазио у себи разлога да их прими.

– Кад се лечење на време почне, – обратио се Олги као да негде у разреду говори нову лекцију, не траје дуго. – На јесен ћеш опет бити овде, потпуно здрава.

– И онда немој тамо чучати на кревету, – додала је мајка, којој је њено расположење задавало више бриге него њено здравље, – шетај, помажи штогод Павлу.

Није се ипак могла дуго задржати на сећању о кући. Раскош цветања око ње наметала се и брзо је опет вратила из Београда. Све докле је око могло допрети били су ружичастобели мехури и зелена роса. Планина је изгубила била своју стабилност и чинило се да ће у небо одлетети, лака и лелујава. Сасвим јасни, бистри гласови деце чинили су ово јутро још нестварнијим. Олга је имала утисак да је на неком чардаку високо над земљом.

– Сестро, зар код вас тек сад почиње пролеће? – упитала је задивљено. – Ја сам једно ове године већ доживела и мислила да је већ крај цветању.

Сестра Ада, као да је заборавила била да је пролеће, окрете се према планини и парку, разгледа их и потврди:

– Да, пролеће је. Код нас све касније бива. Дозволите да вам подигнем узглавље да боље посматрате.

У крилатој белој капи, која се нихала око лица сличног јабуци, и у снежно белој кецељи, сестра Ада је личила на пролећно божанство. Можда је много допринос и њен осмех, чије благости и сјаја није била свесна.

– Добро је што можете одмах на терасу, – додала је. – Из собе се не може тако лепо да види. Господин ваш брат пита како сте.

– Врло добро, реците му нека дође чим сврши посао.

Сестра Ада се осмехнула благонаклоно, као да је хтела рећи: „Кад сврши посао? Мораћете дуго чекати.“ При излазу је још једном помолила главу кроз врата, погледала у Олгу па у море цветова, као да би Олги учинила по вољи, а затим се чули њени ситни кораци низ степенице.

Олга је опет остала сама. Очи су јој жудно уронилe у ту јутарњу лепоту уцветале планине. Трудила се да по цвету и листу распозна какво све воће и шибље расте око ње. Поглед јој се зауставио на неколико уцветалих жутих жбунова у даљини који су са црвенилом кровова и тамним зеленим торњевима борова живописно прекидали једноликост белине и враћали у стварност. Са једног крова се дигао таман дим и однео јој очи до загасито модрог неба над планинама.

Наједном је надошао поток дечјих гласова и опет га нестало. Отишла су у шуму да шетају. Остали су опет само гласови птица и звук обућарског чекића из куће у пропланку. Олга је осетила неодољиву потребу да слика, да бар једним лаким цртежом ухвати то јутро пуно белих мехурова, зелене росе и заниханих чардака. Прсти су јој се чинили пуни живота као да су и они уцветали.

Стевановић је на прегледу био углавном задовољан њеним стањем и рекао јој да може цртати и ићи у мале шетње, да је то чак нужно за њено расположење, па и за обољење у плућима које је још било само у зачетку.

– Живећеш као мала богиња. Упоредо са здрављем стицаћеш овде и искуство. Овде све кипти мотивима. Погледај, на пример, дечје бараке. Ако би ти то пошло за руком, могла би „Лига“ умножити као дописнице. Много света и не зна да ми овде и децу лечимо.

– Сваки кут је овде занимљив, – сложила се.

– Право реци, никад у животу ниси видела оваквог јутра и пролећа?

Олга се насмешила на њега као на дете. Сетила се како јој је Павле причао о његовој заљубљености у санаторијум и радо признала да се толикој лепоти није надала.

– Кад те излечим, још ће ти лепше овде бити, – дочекао је он захвалио њене речи и помиловао је по руци.

Олга је већ тада била одлучила да му све цртеже које ту буде радила, поклони. Управо је сад хтела да пође у собу по блок и оловку, а на суседну, мушку терасу ушла су два гласа и донела разговор почет негде у соби.

– Ја му се, право да ти кажем, дивим како тако живи. Мене, откако сам овде, неке жеље за милоштом, за женом непрестано обузимају. Све ми пред очи излази

ова мала Иванчица што спрема собе, знам, није ми равна, а, ево, њоме би се сутра оженио.

Њу је било стид што слуша разговор који није намењен сведоцима, али јој било непријатно и да се јави.

– Она ми, знаш, личи на девојке из мога краја, из села, с којима сам се гледао док сам био још дечак. Весела је и једра као и оне. Пре него што сам овамо дошао, волео сам се с једном другарицом студенткињом, и љубили смо се, али ми то није било ни из далека тако слатко, као кад ме је Иванчица после операције помиловала. Просто сам осетио да ме нестаје. Опија ме, ето, нешто што живи у тој девојци.

– Наивни сте. Чим изиђете из ове проклете средине, ни на ум вам неће пасти да се њоме жените. Ви ваљда немате ни деветнаест година?

– Деветнаест и по.

Овај разговор се прекинуо нечијим уласком на терасу. То је Зајц, обилазио своју вилу. Олга му је одмах познала глас: био је топал и мало мутан. Са узбуђењем се сетила сусрета с њима за време прегледа.

– Сестра Ивановићева? – зачудио се тада као да је први пут чуо да је стигла, или му је чудно што Ивановић има сестру, и онда за све време није од ње одвајао ока, увек се узбуђујући кад она то примети.

– Ово је наш најмлађи колега Зајц – рекао је Стевановић. – Бићеш у његовој вили. Мораш га слушати. Колега Ивановићу, је ли послушна ваша сестра?

– Зависи од начина којим јој се захтеви постављају.

– Ако само од тога зависи, добро је. Зајц је овде међу нама најнежнији.

Зајц се опет збунио и погледао брзо у Олгу, која га је стала пажљиво посматрати као да се хтела уверити јесу ли Стевановићеве речи тачне. Када се вратила после у своју собу, мислила је највише о Зајцу. Као да је била старија од њега, или зрелија, осећала је према њему нешто слично материнској нежности и благости. Када је ушао и код ње на терасу, хтела се придићи на столици.

– Останите само лежећи. Болесници треба да се понашају кад лекар уђе у собу спокојно као да је ушао талас ваздуха. – Онда се застидео од тих речи, учиниле му се глупе и крајње излишне, и додао претерано важно: – Мада сте релативно добро са здрављем, треба што мирније да лежите.

– А ја сам хтела да идем по хартију, да нешто цртам.

– Већ? Не смете шефове речи узети буквално. Морате се ипак неко време строго болеснички владати.

– Штета ипак да то не ухватим. Сутра већ неће бити тако лепо ни напољу ни у мени.

Зајц се зацрвенео.

– Тако! У вама је лепо?

– Чини ми се да сам већ оздравила. И код куће, чим сам негде у природи и чим видим што ново, одмах се боље осећам.

Зајц је радознало гледао у њено бело лице на коме се због свежине ваздуха само нос руменео, и косу дечачки зачешљану иза ува. На кажипрсту десне руке имала је заноктицу. Та детињаста појединост Зајца је несхватљиво узбудила.

– Кад ли ће Павле моћи свратити до мене? Чини ми се необично да је тако близу а да га не могу видети сваки час.

– Он ће данас радити свакако до три. Треба ли што да му кажем?

Зајц се задржао на њеној тераси више од четврт сата. Иако без икаквих искустава ове врсте, Олга је осећала да га узбуђује, али да ни он сам није свестан тога. Сетила се она два малочашња гласа са мушке терасе и са извесним разочарењем помислила: „То је зато можда што овде не види много девојака, чим одем, заборавиће ме."

Зајц је готово свакога дана налазио могућност да са Олгом буде сам бар који тренутак. Није јој говорио ништа што други не би могли чути, нити је очекивао да ће она њему што тако казати, али му се чинило да тада започиње између њих неко невидљиво ткање и да их више спаја него сви додири и одређени пуни садржаја разговори. Већ од првог тренутка они су се једно за друго стали издвајати од других. Ако у амбуланти угледа све лекаре, Олга види само њега, тако самог као да га је угледала у каквој пустињи. И у мислима јој се издвајао; мисли о њему биле су топле, пуне радозналости, и полако су изагнале из ње сва осећања, размишљања о коме другом. То и нису биле мисли већ по која слика у чијем средишту је стојао он, свест о томе да он постоји и да је то дивно што постоји, стална мешавина радости и стрепње и ишчекивања.

Стевановић је први приметио ово рађање љубави између њих. Био је због тога поносит као да је он својом вољом Зајцове мисли поклонио Олги и веровао је да се ни под којим другим околностима ова осећања не би родила.

Колега Ивановићу, јесте ли приметили како се ваша сестра у сваком погледу препородила откако је овде. Све њене способности, које је болест била атрофирала, јесте видели како сад цветају? Већ има пет цртежа које ће „Лига" моћи умножити као дописнице, и онда, молим вас, како се пролепшала, како је стекла сигурност у себе. И сад замислите да сте је оставили у Београду! За пола године смо могли имати тешког болесника, а овако је можемо за који месец удати. Колегу Зајца је потпуно победила.

Ивановић га је радознало гледао, готов да се насмеје.

– Да, да, посматрајте га само како у њеном присуству црвени.

– Зајц црвени у свачијем присуству.

– Говорите шта хоћете, али за који месец или можда недељу, ваша сестра ће се удати и све ће то бити последица препорода који је овде доживела. Погледајте је: само здравље и радост зрачи из ње.

Док су је тако посматрали, Олга је ишла стазом крај амбуланте и стално застајкивала загледајући радознало у нешто око себе. У трави, на стази, што ниси могао одредити шта је, или упирући поглед некуд у даљину. После неколико часака и Зајц се створио крај ње и онда су гледали цртеже које је имала у блоку, разговарали о њима свечано као на отварању изложбе, показивали на појединости које су их занимале и дуго се у њих загледали приближујући главе као да их гледају кроз заједнички микроскоп.

– Сећате ли се како је бојажљива и замишљена била када је дошла? А сад је у свему тако поуздана, пуна вере. Општи препород.

– Општи, – потврди Ивановић, и бацивши још једном радознао и радостан поглед на сестру, прихвати се посла, дајући тако на знање Стевановићу да су разговор о томе завршили.

3

Јутарњом поштом из Загреба стигло је у санаторијум неколико пакета књига на Стевановићеву адресу, његова већ штампана „Историја санаторијума“ и неке стручне брошуре. Био је убеђен да ће његова књига код многих рашчистити појмове о лечилиштима, упутити их у социјалну медицину и подићи оптимизам. Замишљао је како ће она доспети преко пацијената у забачене варошице и спасти понеког од вековних заблуда. Или пасти на сто лекара који после свршене школе ништа више о туберкулози ни оном што је с њом у вези није читао и учинити га опрезнијим. „И писци би могли наћи грађу...“

Писци! Колико их је прошло кроз санаторијум и свакога је покушао да одушеви за писање оптимистичне драме или романа о проблемима туберкулозе. Нарочито је веровао у младога приповедача Тешића. Распакујући књиге, живо се опоменуо разговора с њим. Њега је сваки дан обилазио и наговарао да напише популарно дело у којем би средиште био живот и рад у санаторијуму.

– Ја ћу с вама претрести сва питања која су вам нејасна, – говорио му је, – даћу вам сву потребну литературу. Коме се код нас дала прилика да буде тако као ви на извору проблема. Треба то да искористите.

Писац се бранио да то није тема за њега.

– Тема никад не треба да вас плаши. Ја ћу сваки дан долазити к вама да вас подржим, да вам пружим научни материјал. Сетите се руских романа са тезом. Шта има узбудљивије од тога!

Писац је ћутао.

– Ето овде имате времена у изобиљу. Сами сте доживели препород. Видите око себе чуда која ствара наука. Само то прибележите и имаћете дело пуно вере и с научном подлогом.

Писац се осмехнуо с неповерењем. Ни сад му није могао да опрости тај осмех.

– Ако будем говорио истину, – приметио је – не могу увек бити оптимистичан. Не, није то ствар за мене.

– Како ви ствари уско схватате! Није овде реч о појединостима. Говорим вам о напретку науке у лечењу туберкулозе. Треба пробудити поверење у тај напредак.

Стевановић га је и сад живо видео како одречно одмахује главом. Он љутито развеза нов пакет књига мислећи: „Сви су исти. Пуна су им дела љубавних историја, пејзажа, неких ситних заплета. Ниједан да се сети проблема који би

цела земља требало да решава.“ Одлучно је ипак да им свима, чије је адресе знао, пошље књигу, с потајном надом да ће се наћи који да обради тему на коју их је толико наговарао. „Да сам ја министар здравља, – мислио је, – преко ноћи би то било готово. Расписао бих конкурс с дотле нечувеним наградама па би се можда и Тешић одлучио да се одвоји од својих пејзажа и љубавних историја.“

Био је добро расположен. Понео је да колегама да књиге и да их поводом тога позове на част. Ту би о књизи могли продискутовати, они би му рекли своје примедбе, управо похвале, био је уверен да никаквих замерки не може бити. Њих је међутим затекао у живом разговору, незадовољне. И Перић је чак био изгубио своје мирне покрете, доказивао је и он нешто.

– Шта има ново? – упита је и спустио књиге крај себе.

Ивановић му је пружио акт који је такође јутарњом поштом стигао у којим се јављао да није одобрен буџет за лекарско место које су тражили, ни за довршавање почете зграде.

– Господин мој, – викнуо је ни сам не знајући коме се обраћа, – да је какав сремски начелник тражио још три полицајца, добио би их с места, а ми не можемо једног лекара! Ето, молим вас, зашто морамо да се премарамо, потребно би нам било у ствари још два, а ми смо тражили само једног, – па нам ни њега не дају. Ми смо већ исувише својих уштеда уложили у издржавање санаторијума. Још мало па министарство неће ни паре давати.

– Гадно, доврага. Одсад ћемо ваљда сваки дан у једанаест на вечеру, – прогунђао је Карган.

– То је мање гадно него што нећемо моћи примити толике болеснике што чекају. Где да их ставимо? У ходнике! Где да ставим оног Сремца што депешира?

Кад се извикао, наједном је пао духом. Имао је осећање да је у неком општем безизлазу и он и санаторијум и сви санаторијуми у земљи. Вероватно ни остали немају довољно лекара, немају довољно зграда, а молбе им за пријем одасвуд стижу. И сад му се, као и пре много пута кад се министарство оглушило, учинило да би био кориснији на неком месту одакле би могао да одлучује да се нова лечилишта дижу, да се онима што већ постоје створе широке могућности рада; него да буде управник и одбија молбе болесника да буду примљени. „Ако хоћу да будем доследан, везати се за један једини санаторијум и само његову судбину, то је донекле као лекар индивидуалистичког правца кога највише занима судбина појединог болесника као таквог.“

У подне је вратио у свој стан књиге које је био понео колегама и не помињући ништа о њима. Било је бесмислено давати их у том часу. И њему самом тренутно није било до њих. На ручак није ишао, провео га је о шољи чаја. Све више се у њему утврђивало мишљење да посао у санаторијуму није најважнији који се може вршити у борби против туберкулозе, да средиште није у њему. Као логика, разуме се, то му је још од почетка било приступачно, али осећајно је толико за свој завод био везан, да је имао утисак да је управо то средиште свега борбеног настојања. И кад би му се раније јавила мисао да треба да га остави и оде у Београд на какав обухватнији посао, отискивао ју је од себе као издајничку.

Сад је хтео, ма колико му то тешко било, да логику дотера до краја. Очевидно је било да онај који има жељу да утиче на здравствену политику у земљи

не може на њу непосредно утицати негде из операционе сале и амбуланте, да за тај посао није довољан утицај који се врши преко оздравелих пацијената, како је он имао обичај да се заварава; да убедљивост једне операције, ма како била сјајно извршена, није главна оштрица са којом се иде у борбу. И анкета је показала да су он и његови успеси и пропаганда коју врши у санаторијуму, остали ипак у затвореном кругу.

И он сам је другима говорио толико пута да нису највеће зло болесници, него друштво равнодушно према њиховој болести као друштвеној појави. Равнодушни су били појединци, научници, уметници, књижевници, равнодушне установе, људи који не представљају себе самог. Мерећи бар према себи, чинили су му се такви. А најважније је свакако било уништити ову равнодушност. Бити, на пример, министар социјалне политике, а имати његову, Стевановићеву, веру да се зло да уништити. Преко ноћи би, чинило му се, никло лечилиште у сваком климатском крају. Ниједну варошицу не би оставио без диспанзера. Натерао би сваког лекара да бар три сата ради за државу. Натерао би општине да му у року од двадесет и четири часа створе потребне зграде. Како се у сваком граду нађу зграде за све остало што треба! Све се може кад се хоће. Зар није он и његов завод доказ за то. Сами себе су такорећи створили. Један санаторијум је могао да нађе могућности да се унапређује, а држава не може да му пружи руку! А онда су му пале на ум Недине речи, кад се пред њом једном љутио на министра здравља, да револуцију ни у здравственој политици не могу извршавати појединци, да треба да је читав режим, сав устав, такав, па да то успе; али је он те речи брзо терао од себе.

Лекар се међутим морао имати и започета зграда морала завршити. Цело по подне мозгао је о томе уз посао. Пред вече је пошао да прохода, како је обично чинио кад је хтео да се среди пред какву озбиљну одлуку. Код дечјих барака угледа Ивановића и помисли да би добро било да и њега позове и да у ходу то заједно претресу. Ивановић је имао у својој вили још нека посла, али, помисливши да је он у расположењу кад се осећа потреба за чијом пријатељском близином, пристао је.

Пошли су према шумарку с десне стране пута, јер се Стевановићу чиниле мале шетње што их је обично правио у шуму над самим санаторијумом. У почетку су обојица ћутали, преморени од посла и узбуђења које су тога дана имали. Ишли су један за другим уском стазом кроз ливаде.

– Да ли сте ви, Ивановићу, кадгод били овде у шуми?

– Не. Био сам горе над баракама.

– Личимо на оне сељаке што цео век проведу крај реке, а ниједном се у њој не окупају.

Шумарак у који су зашли био је пун стаза и коловоза који су се укрштали. Они су пошли стазом према југоистоку што је водила у густе четинаре. У шуми је било прво сасвим мрачно и потпуно тихо, али после десетак минута опет се разведрило. Избили су на неки пропланак на коме је поред четинара расло и неколико младих букава. У тамном четинарском зеленилу оне су деловале као уцветало шибље, толико им је лист био нежан, па чак и мирисан. Сишли су ту са стазе на наслаге сувих иглица које су се угибале при ходу као гума и сели на тек оборену букову кладу. Стевановић се загледао у узрујани мравињак. Залутала последња

светлост била му је пала на лице. Ивановићу се, погледавши га, учинило да има пред собом неког сасвим другог човека него оног што је ујутру викао у амбуланти. Лице му је било жалосно и некако истањено. Чинило се као да се од нечега препао, да се осећа беспомоћан. Био је усто у неком старом капуту, па је и то повећавало ону његову беспомоћност. Ивановић се трудио да погоди о чему је мислио у том тренутку: о нечему промашеном у личном животу, о љубави према оној лекарки и о својим шетњама с њоме можда кроз ову шуму, или га је морила та последња санаторијумска брига. Хтео је да му спусти руку на раме, и да му каже нешто што би му у таквом тренутку рекао брат, али се снебивао од таквог поступка. Наједном му је постало немогуће да га даље тако изгубљеног гледа и позвао је да пођу. Стевановић је послушно устао и погледао га погледом који није запажао.

Мрак је већ излазио из увала, плео се за ноге дрвећа, хватао се њима двојици о скутове. Негде подалеко светлеле се само вратнице између стабала.

– Не знам шта би требало...

Ивановић се учинио да га не чује и рекао одушевљеним гласом, бар је хтео да му глас буде такав:

– Прегледао сам данас вашега Мому. Не знам да ли је у свету операција успела тако као вама та пломба.

– Прегледао сам данас вашега Мому. Не знам да ли је у свету операција успела тако као вама та пломба.

Опазио је како му се лице пренуло и постало стварније, управо постало свакодневно и глас му затреперио радосно:

– Заиста? А сећате се какав је то био јадан младић кад је дошао?

И ту се гласно почео опомињати свих тешкоћа које је имао у његовом лечењу и које је преброди о. Причао је о својим борбама пред ту операцију, и о радости кад је успела. Почео је корачати брже, као кад појури из амбуланте у какву вилу.

– Али куда ми идемо? – пренуо се уплашен помрчином која је већ сад била изнад њихових глава. – Као да смо залутали!

– Не брините, начинили смо круг. Сад ћемо избити изнад лекарских барака.

Стевановић је наставио да говори о Моми. Говорио је тише и топлије него у амбуланти. Пред њим се само беласале пруге коловоза који се сад спуштао у долину. Наједном је стао и насмејао се:

– Одучио сам се од свега што није санаторијум, носим га уза се као пуж кућу. Молим вас, ја сам кроз шуму прошао и нисам је такорећи видео. Кад се ова ноћ овако спусти!

Ивановић је, мада и сам заузет мислима, уживао у лепоти шуме, у јези таме што се око њих стезала у тишини, и оштро све запажао. Било му је жао кад су после неколико корака, иза завијутка, угледали светлости санаторијума, који се чинио читав мали град, тако су иза шумске помрчине деловале светиљке и белине зграда.

– Погледајте „Наду“, то ће бити најбоља наша зграда. А знате шта ми је сад пало на ум? Можемо ми на њу само ставити кров и летос је употребљавати. Прозори иначе, и кад их има, стоје отворени.

Ивановић није знао да ли ово треба да прими озбиљно и погледа га упитно. „Уосталом, свеједно“, помисли. „За вечерас је испливао из бриге. Нека верује да се то може извести.“

4

И“ако није волео да мења места стварима на свом столу, Стевановић их је сад ипак друкчије поразмештао. Ставио је кристалну блиставу куглу на исечке из дневних листова, брошуре сложио на једну гомилицу, започете рукописе оставио у фиоку. Погледа затим књиге на разним језицима што су се кроз стакло блистале и будиле у њему многа сећања. Стави на видљиво место стручне часописе у којима је сам радио и своје књиге. Баци поглед око себе по зидовима, на статистичке цртеже какви се виђају по клиникама, на уоквирене пејзаже, затим на строг, скоро болнички намештај, и осети задовољство: соба је личила на одају научника строгог живота, а који је ипак био осетљив за лепоту и уметности.

Лечилиште је очекивало министра здравља и социјалне политике и Стевановић је већ од јутра обилазио све од амбуланте до електричне централе; последња станица му је била његов стан. Осећао се као сеоски домаћин који је само својим трудом стекао и уредио имање и био за њега свим нитима свога бића везан. Уживао је у помисли како ће министра задобити на сваком кораку: чистоћом, начином живота у лечилишту, чињеницом да је углавном сопственим напорима извојевао засебну лечилишну пошту, централну, модерне инструменте и да је без помоћи државе, из лечилишних уштеда, оправио старе зграде и довео до крова нову. Била му је намера да госта потпуно опчини и преко њега извојује одобрење буџета за довршавање те нове зграде и за оно, бар једно, лекарско место. Зато се већ два дана у заводу припремало. Постељно рубље је пре рока промењено, на лежаонице главне виле изнесене недавно купљене нове столице и покривачи, стаза од канцеларије до амбуланте посута шљунком, цвећар из оближње варошице опточио је леје новим цвећем, били су заказани заједнички обеди за све време министровог боравка и дато неограничено право Каргану и сестрама, куварицама, да удесе јеловник не водећи рачуна о трошку.

Био је остао само још час до министровог доласка и он се брзо спусти у парк одевен свечано носећи у руци рукавица:

– Недостаје му цвеће, – добаци Карган, који се заједљивошћу светио што се и сам морао уз њега и Перића одвести до станице пред госта.

– Човек је просто само учтив, – рече хладно Олга којој се овакве примедбе нису свиђале.

Она је, сада потпуно опорављена, целог тога дана била слободна, то јест добила је дозволу да не мора лежати, те је већ од јутра уз Зајца и остале доживљавала грозницу последњих припрема.

– Мислите што и ја, али због неког комичног појма части нећете да се подсмевате ближњем – успе још да добаци Карган и, на нестрпљиви покрет Стевановићев, брзо се попе у кола.

Министар се десио отворен, добронамеран човек. Поставши од адвоката изненада министар народног здравља, није уопште до свог уласка у министарство имао појма о полету који је у последње време узела борба против туберкулозе, нити се ишта разумевао у новом социјалном покрету у медицини. Његов улазак у Владу пао је у највећем јеку анкете која га је и одлучила да обиђе здравствене установе те се на најкраћи и најпријатнији начин обавести о стварима које није знао. Слично такозваним народним добротворима који после смрти завештавају своју имовину народу, желећи тако да искупе и грехе према њему, нови министар је хтео дарежљивошћу према заводима из свог подручја да умири савест која му је говорила да је неправично узео место које би требало да заузима човек далеко боље упућен у потребна питања. Возећи се од станице до лечилишта, распитивао се о ономе што није знао не кријући своје незнање. Карган је, иако пре његовог доласка спреман да га исмева, морао признати да је гост једноставан, искрен човек.

На домаку парка Стевановић је, показујући му зграде што се беле у дрвећу, рекао:

– Ето, драги господине, моји сарадници и ја живимо ту већ више од десет година у непрекидном заточеништву, ухваћени у коштац са туберкулозом.

– Зар не успете бар на коју недељу да се извучете мало до Београда или иностранства? – зачудио се гост, чији је начин говора својом једноставношћу необично одударао од Стевановићевих свечаних као напамет научених изјава.

Карган је брзо и са задовољством прихватио обичност гостовог понашања:

– Па умакне се понекад, иначе збиља би било несношљиво.

Стевановић као да је осетио убод ножа: пред министром један од његових најстаријих сарадника (како је Каргана празнично звао) да свој посао зове несносним! Што је он звао своју везаност уз завод заточеништвом, била је по његовом схватању чисто поетска слобода.

– Жив човек мора понекад, разуме се, и да се разоноди, – приметио је срећом гост простодушно.

Кроз неколико часака улазили су у лечилишни парк. Са обе стране главне стазе стојали су свечано пацијенти као војници. „Што још шефу не падне на памет, доврше те лицемерне сестре“, помисли Карган гледајући на редове болесника, љутит што се морао наћи заједно у колима са Стевановићем коме се често смејао због склоности према свечаностима. Гост је међутим био искрено дирнут и у својим лаичким схватањима преплашен да болесницима не позли од стајања.

– Зашто сте забога, господине управниче, потргли из постеље оволике болесне људе!

– Ти које видите, – одговорио је он поносито, – сада су здрави. И, уосталом, како да не дочекају свечано човека у чије руке је положена брига о здрављу целог нашег народа?

Министар је био послован човек и рачунао већ да је овај свечани дочек имао да буде нека врста платонског мита, да би учинио вероватно неке услуге за које још није знао какве ће бити, али је био спреман да створи све што се преко њега очекивало од државе. Брзо је и, због узбуђења, доста неспретно изишао из кола и нашао се у гомили доктора, сестара, чиновника и радознале четe послуге. Петогодишња девојчица предала му је киту цвећа. Гост није знао смеју ли се болесна деца љубити, а имао је жељу да дете пољуби. Први пут у животу је чуо да се и деца лече на таквим местима.

– Нисам знао да имате и таквих малишана, – рече гледајући у дете са милоштом и додирујући му бојажљиво врхом прстију косу.

– Имамо их читав врт, и тако су сви задовољни, да скоро никад не помињу родитеље.

– И ја сам имао једну такву малу, – рече гост необично узбуђен, и додаде тихо, да дете не би чуло, – умрла је од запаљења мозга.

– Онда ћете зацело разумети наше намере да деци дамо нову хигијенску зграду, – почео је Стевановић, не осећајући да је исувише брзо прешао преко његовог болног сећања. – Наш завод је такорећи први у земљи који има и одељење за децу. Кад се мало одморите, прво ћемо вас одвести до наших најмлађих пацијената.

После дочека, кад су сестре одвеле девојчицу, а и остали болесници се по напред утврђеном реду вратили у своје зграде, пуни празничног расположења какво дају ретки догађаји, и лекари пошли на рад, Стевановић је одвео госта себи да се одмори.

– Сад да видите кад га се шеф насамо докопа, – примети Карган, – има гост да научи о социјалној медицини за шест сати више него ученице нудиљског курса за шест месеци.

– Мислите да су министру потребне лекције у том погледу! – зачуди се Зајц по свом обичају.

– Стручио се право из политике у хигијену, па помислите и сами, – одговори Карган очито задовољан својим духом и ваљда у једном потезу сагоре пола цигарете.

Зајцу је Карган био врло занимљив, чак га је привлачио; али, угледавши Олгино озбиљно лице, отпорно према тим досеткама, помисли чак да је и за једног Каргана сувише смело тако слободно говорити.

Са Стевановићевог прозора се видео цео парк, све заводске зграде и четинарима пошумљена брда на југозападу која су видик затварала много пре него што би се желело. После петнаестодневног падања кише био је први и врло топал дан, те је ваздух отежао испарењем, једва чекао да се ослони на гране, кровове па и димове, који су се под његовом тежином повијали. Министрова унапред створена слика о климатском лечилишту била је: вртоглава висина, видик широк и ваздух сав прожет електрицитетом. Он примети отворено да му се чини да је место мало у рупу, због чега се Стевановић осети лично увређен. На лекаре, болеснике или болесничке рођаке сручио би громове, али са гостом се морало свечано и стручно говорити. И он покуша да објасни како је теорија о утицају климе додуше ударила темељ санаторијумском лечењу, али како се она

старинска, фанатична вера у њену свемоћ постепено изгубила, како је клима само један од безброј услова који убрзавају лечење. Министар се искрено зачудио:

– Наука је, значи, променљива колико и политика!

– И много више, бар што се тиче туберкулозе и бар у последње послератно време. Дотле су се у неком погледу мишљења изменила, да оно што је до недавно сматрано за спасоносно, сада се само са великом обазривошћу, и само у понеким случајевима, може употребити, – тумачио је Стевановић гласом као да је он проузроковао сву ту револуцију.

Гост је желео да покаже што више пажње и упитао са саучешћем да ли ће се пронаћи једном какав специјални лек против туберкулозе. Домаћина је обузело сажаљење због његове необавештености. Друштвена борба против туберкулозе била је на врхунцу. Присталице социјалне медицине су као на фосиле гледале на лекаре индивидуалистичког става. Сам је Стевановић објавио био у једном од стручних часописа чланак: „Непатентирани лек“, где је језиком реторским, пуним метафора, ударио на стару школу, на скупоцене специјалисте које дотурају заинтересоване индустрије, на лекаре који се утркују да сваки препоручи неки свој лек, на научнике који се труде да такве лекове пронађу, и тврдио да ни највећи лекар научник у старинском смислу није користан колико какав одушевљени борац социјално медицинског правца. Њему је додуше лако било тако говорити, јер му нико није могао рећи да је због неуспеха у клиничком лечењу заузео такав став.

– Специјални лек против туберкулозе! – радосно је прихватио своју најомиљенију тему. – Драги господине министре, такав лек уопште не постоји, не треба га тражити. И чак кад би и било могућно обухватити све могуће неисцрпне облике под којима се она јавља, и кад би им се неким нарочитим леком могло доскочити, све би то било узалудно, док се не би нашле могућности да се спречe, разумете, унапред спречe, нова обољења, да се друштвени живот и живот појединаца тако удесе, да се нови извори више не јављају или да се бар смањују, просто речено: да се она лечи више као болест друштва а не појединца.

Гост није сасвим тачно знао шта би управо значило болест друштва, или не више него онолико колико му је здрав разум могао објаснити. Знајући да је Стевановић један од најбољих клиничара, чудио се што не даје клиничком раду првенство. Чинило му се све то прилично фантастично. Зато рече кроз смех:

– Бојим се да ћу вам бити лош ученик.

Стевановић се и сам насмеја мада му се гост учинио прилично подругљив у својој скромности, зато је одмах прекинуо излагање и позвао га да разгледају амбуланту и апотеку. И лекари су били посвршавали посао раније, јер је он желео да и у њиховом присуству гост обиђе лечилиште. Сестре су пре подне већ биле извеле здравију децу у врт одакле је посета требало да почне. Двадесетак здравије деце трчало је по хладу што су бацале бараке и околно дрвеће. Која нису смела излазити гледала су жељно кроз прозор, будећи осећања што их човек има кад пролази крај стаклених башта. Сестре су обигравале око деце што су имала да поздраве госта, преслишавајући их по безброј пута.

Док се мала дечја свечаност потом одвијала комично као навијена играчка, министрову пажњу је привукла Смиља, чији је нос од силног притиска уз

прозор био спљоштен, а велике жедне очи заузимале ваљда сву трећину мајушног изболованог лица. Он тихо упита Олгу која је стојала крај њега:

– Она мала, та са дивним очима, хоће ли оздравити?

Олга исто тако тихо одговори:

– Казали су ми да господин шеф верује у њено оздрављење.

Гледајући Смиљу сећао се своје девојчице. Исто тако је она приљубљивала нос уз прозор кад су је држали да гледа како он долази. Имала је исто тако мајушно лице које су очи биле готово прогутале. Још и сада, после седам година, сећао се са ужасом како лекари нису могли да виде од чега дете болује док нису наступили последњи дани.

– Чија је мала? – опет тихо упита. – Има ли родитеље?

– Да, врло сиромашне. Завод је издржава.

По некој нарочитој логици уцвељених побожних родитеља, и министру се увек чинило да му добра дела указана деци стање његовог умрлог детета негде некако олакшавају. Наслутио је већ да управник од њега очекује да потпомогне одобравање буџета за довршење нове зграде и био готов да га свим силама извојује. Међутим та врста задужбине чинила му се некако сувише апстрактна. Желео је да учини и нешто слично милостињи: да свој новац да за некога кога је својим очима видео. Силазећи од дечјих барака, одмах је саопштио Олги да ће он у будуће сносити трошкове око лечења девојчице за коју је питао све док она потпуно не оздрави. У том часу их је Стевановић стигао, пун страха да то кратко време које ће министар бити без њега други неће знати довољно да искористе и обрате му пажњу на све што треба.

– Дирљиви су ваши мали болесници, – рече му министар, – врло су ме узбудили.

Стевановић га је захвално погледао и дао се у објашњавање принципа дечје шумске школе, док су се остали, да не би били излишни и смешни као ћутљива пратња, градили да говоре о богзна како важним стварима, а у ствари су и нехотице ослушкивали његов пресрећни глас док је у амбуланти свечано објашњавао:

– Све смо ово трудом својих сарадника и својим рођеним стекли, откако нам је министарство одрешило руке да уштеђевином лечилишта сами располажемо. Нажалост, засад се још увек лече само економски обезбеђенији, а дужност би нам била да обезбедимо бесплатно лечење најневољнијим, који код куће немају могућност за то. Ми за све имамо буџета, само кад је у питању народно посрнуло здравље, онда се рачуна и штеди.

Гост је искрено желео да се о свему обавести и са пажњом је слушао те речи пуне пребацивања. Већ од почетка, Стевановићев начин говора будио је у њему осмех чуђења па каткад и сажаљења што га осећају људи практични кад се сретну са занесењацима. Али што га је више слушао, ова осећања су се све више мењала у дивљење какво нас обузима пред нечим великим што не можемо до краја да проникнемо. Слушајући га с колико љубави говори о ономе што је створио, како детињасто не уме да скрива понос, постајао му је пријатељ. Ово пријатељско и заштитничко расположење обузимало га је вероватно и због тога што се тај тако чувени лекар, с толиким наслагама знања, с гласом крајње некористољубивог човека, опходио с њим готово бојажљиво, указујући

му сваки час почасти као врло високим гостима у добронамерној паланачкој средини. Линолеуми што су блистали као огледала и још мирисали на бензин, свеже тек навучене постеље, покривачи тек извађени из слагалишта и ките цвећа на све стране, и нова новцата кравата код Стевановића и дечји концерт, и приредба за коју је чуо да ће бити увече, – све је то било више него при обичним дочецима. Слично узбуђење истина доживео је и једном приликом зборова у селима, као гост код неког угледног, не врло богатог домаћина, чија је кућа одисала свадбеном чистоћом и расположењем. И помало га је, можда само на кратко време, обузимао неки племенити занос, жеља да са стране оваквих људи погледа у живот и послове. Можда му је било и нелагодно у души кад је, док су обилазили кухињу, морао да слуша Стевановићев глас који се пунио гнушањем:

– Пре нашег доласка санаторијум је сматран као извор богаћења за све који је требало да му пожртвовано служе. За чиновнике и послугу и околно становништво. Ни у ког ни труни смисла за опште добро, за добро своје земље. Требало је дивовских напора да се то најодвратније зло искорени.

На поквареност нечију може се човек тужити пред оним кога сматра за потпуно исправног, и гост се још више осећајно привезивао за Стевановића. Желео је да код њега изазове призивање каквим несебичним поступком и учињеним добром.

И после ручка гост је углавном припадао њему. Лекари са чиновништвом и здравијим пацијентима чинили су последње припреме за приредбу. У главној вили, где је вечеринка била заказана, Перић се вртео око приређивача, пун важности. Сад је нешто дошаптавао виолинисти, сад рецитатору, сад девојци која је имала да нешто прочита; затим је опет отрчавао до Зајца, који је био одређен да држи предавање о улози антитуберкулозних диспанзера.

Управо је Зајц, коме је била амбиција да говори слободно, још једном се у себи преслишао, а министар је ушао са Стевановићем и још тројицом лекара. Да га не би својим присуством збуњивала, Олга је отишла далеко међу болеснике. Зајц је имао очи као зрело жуто грожђе, усне благе али узбудљиво резане и чело високо; да није било тога чела, енергичне браде и мрких обрва пуних живота, лице би му могло бити и девојачко. Његов на махове мало зачуђен и као бојажљив израз, који се нарочито испољавао кад би у Олгу погледао, њу је нарочито узбуђивао. „Ах, па он ће слободно говорити“, зачудила се, не угледавши у његовим рукама ништа написано, и у исти мах пуна и зебње и радости.

Први пут откако га познаје, постала је сведок необичног преображаја на његовом лицу кад је почео говорити. Одједном је све оно што је била благост и бојажљивост ишчезло и истакла се само интелигенција. Прозирне очи постале су далеко тамније, обрве се ставиле у покрет. Човек који се у обичном животу свему чудио и био бојажљив, сад је одређено мислио, знао шта хоће и своја убеђења са снагом на друге преносио. Олга је осећала после прве бојазни понос, слушајући га како се већ слободно креће по мислима, како их упрошћава и чини приступачним. Стевановић је такође пажљиво слушао и уживао, јер се из сваке Зајцове речи видело да се изградио под његовим утицајем. Свиђао му се и тај топли, темпераментан начин говора који је и он први пут код Зајца уочио.

Гост је међутим размишљао узгред какав је утисак сам остављао на својим зборовима, да ли је имао ту слободу и увереност; занимало га је да ли Зајц у све то што са толико убеђености говори заиста до краја верује, да није и то нека врста политике; да ли би његова девојчица оздравила да се лечила у овој средини, код оваквих лекара. Пажњу су му нарочито приковали подаци материјалне природе, оно што се изражавало у бројевима, на које је Зајц сада прешао. То су били статистички подаци које му је Стевановић извадио из своје књиге и који су показивали напредовање санаторијума из године у годину. Мада у том погледу није имао заслуга, министар је осетио понос због тога напредовања и жељу да учини нешто да ствари крену још више унапред, врло добро осећајући да све то излагање треба да покрене и његову вољу и срце. Кад је Зајц затим говорио о недовољности диспанзера, о томе да су неправилно распоређени, да их неке области, и то цивилизованије, имају далеко више од сиромашних и запуштених у здравственом погледу, где би требало да их је највише, министар је необично пажљиво слушао. За њега су ово били драгоцени подаци. Зажалио је што их није знао док је био у опозицији: како су се лепо могли искористити! Свега четрдесет диспанзера, а било би их потребно преко четири стотине! И пет претежно србијанских бановина запостављено! Вражја ствар. Ко би знао где се све налазе мајдани за борбу против владе. Нажалост, сада је већ сам у влади и министар подручја које се могло тако лепо из опозиције нападати. Занесен овим осећањем, није ни чуо последње предавачеве речи. Тргло га је необично топло одобравање пацијената.

Вративши се из области мисли у обичан живот, Зајц је, одлазећи да седне крај других лекара, постајао опет као уплашен и неубеђен да ли су му покрети које чини управо они које би заиста требало чинити. Кроз гомилу очију упртих у себе видео је Олгине од дивљења светле и порасле. Стевановић му стиште руку показујући тиме да је задовољан, министар га са пажњом погледа, нека госпођа је међутим претила прстом и смешила се, што је вероватно било кокетерија.

Кад је почело да се свира, министар се брзо са мисли и политичких сећања пресели у оно своје сасвим друго биће које је живот волело, једноставно и отворено. Почео се чак благо нихати на столици, што је одавало средину у којој се дотле бавио. Излазиле су му пред очи његове прве љубавне шетње кроз уцветале шипраге, па доживљаји са свирачицама у Скопљу, па онда венчање, циганска свирка у порти и напослетку детиња смрт и последње певање свештеника у које се уплетао цврркут птица. Музика га је увек довде доносила. Престао је да се нише. Сад није више ни слушао; гледао је са сажаљењем на узбуђена лица болесника.

5

Цео идући дан он и Стевановић су остали сами. Стевановић је Зајцов говор поновио са много више појединости, и много више речитости. Сликао му је страшно стање на југу, по Црној Гори и Босни, неснабдевеност здравствених установа. Говорио је о високом проценту заражености.

– Деведесет и пет посто! Има ли то још игде! Нас деведесет и пет посто вас молимо да се у ово удубите...

За све то време министар је мислио: „Да ми је имати уза се оваквог помагача.“ Начелник кога је затекао ниједном му није споменуо ниједан од ових проблема. Њега су мучиле бриге које често нису прелазиле зидове министарства ни свет аката. Сваки час би му дошао с неким хартијама, тражио потписе, премештао чиновнике из собе у собу и лекаре из места у место. И кад је Стевановић поменуо смртност деце, он се опет сетио своје девојчице, мале Смиље, обећања које је дао Олги. Сад се и Стевановићу осећао ближе и рекао му прекинувши га у говору:

– Необично су ме дирнула ваша деца јуче, нарочито мала Смиља. Ја ћу се о њој старати док не оздрави. Одмах ћу вам оставити колико треба за њено лечење за пола године и опет ако буде требало...

Како је био сам собом заузет, Стевановић није приметио његово узбуђење, и живо је изјавио да је против овакве врсте помоћи, да није у питању једна Смиља, хиљадама таквих треба помоћи и да такву помоћ лекари и читава земља од њега очекују...

– То је друга ствар, – узбудио се још више министар, – учинићу све што могу, ви ћете ми саветима помоћи, али ово је као спомен на девојчицу коју сам изгубио, била је тако као Смиља. Хоћу нешто своје, лично, за њу да дам. И, видите, нећу да кријем, све што и иначе учиним у име државе, осећаћу као неки споменик том свом детенцету.

Стевановић га је збуњено погледао.

– Само, да бих могао помоћи, морао бих имати уза се неког тако као ви, ко би ми ствари тумачио, давао директиве, јер ја се мало у свему томе разумем, морам поштено да признам. Био бих некако сигурнији да ме неко гура, да ми сваки дан каже сад треба ово, сад оно. Него да ја вас украдем и поведем собом, па да удруженим снагама навалимо.

Ово је дошло врло изненадно. Нешто о чему је често сањао, сад му се тако лако нуди. Готово се и уплашио од министрових речи.

– А мој санаторијум! – узвикну прекорно као да је неко навалио да му узме нешто без чега не би могао живети.

– Мој санаторијум! Сад ћу ја вама рећи као ви мени малочас: Није само један санаторијум. Треба се бринути за све, а не само за овај. Морате бити доследни.

Стевановић је стојао крај прозора и посматрао као да прати неког у ходу. Министар је мислио: „Тешко би се дао он одавде ишчупати. Кладим се да сад гледа зграду по зграду, дрво по дрво, стазу по стазу и мисли како је све то он створио, сав живот у то уложио и како би тешко било то сад оставити.“

– Увек ћемо ми бити у вези, господине министре. У свако доба ћу вам својим саветима помоћи, писати вам, – рече Стевановић изненада окренувши се опет према госту. Мада је логички већ давно то питање био пречистио, осећајно је и сада био много везан за то место које је сам створио и за пацијенте; усто је имао још много страсти за клинички рад, за проблеме који се јављају у једним јединим оболелим плућима.

– Тако из далека се не сарађује. Није то довољно ни мени, ни држави – према ономе како сте ми малочас представили ствари. Сами кажете да борба смалаксава. Нема више полета којим се почело, нема људи с којима би се радило. А ја сам, видите, добио такву неку вољу да се све то настави, да вама лично помогнем.

Стевановић је био дирнут, није могао проговорити.

– Размислите, – додао је министар. – Такве одлуке се, разуме се, не доносе преко колена, али ако је истина да сте о томе сањали, даје вам се прилика да то остварите. И најзад, ви можете привремено доћи, док ствари не уредите, па онда се вратити опет овамо.

Пред полазак министар је провео неко време у разговору са Карганом. Њему се свидела Карганова једноставност у говору, то што је с њим разговарао као са сваким, што се жалио како има много посла, како је досадно бити увек затворен ту у брдима. У току разговора им се придружио и Ивановић.

– Жалим се господину министру, да погибосмо од рада...

Министар се некој мисли нагло обрадовао:

– Па да кажемо Стевановићу да вам да мало одсуства, редом једном по једном?

– Било би врло добро. Само ја не бих могао сад одмах. Имам у својој вили неколико неодложних послова.

– Карган и одсуство! – рече уз пријатељски осмех Ивановић. – Па он је сто пута гори од Стевановића. Можете га само мотком потерати са рада; али сматра да човеку достојанство налаже да се мало буни против стеге коју му намеће старешина.

Министар се смејао. Мислио је притом: „Овај би Карган Стевановић згодно заменио. Нормалнији је од њега, згодан човечић.“ За два дана свога боравка он се био доста приближио свима, и ушао у нека питања свога подручја више него за два месеца министровања. На растанку му је било готово жао што одлази.

– Згодан је овај Карган. Ако усвојите мој предлог, њега можете мирне душе оставити овде. Ко зна, међу нама буди речено, колико ћу се ја задржати на овом месту. Треба да пожурите, – рекао је министар тихо Стевановићу, пењући се у кола.

6

Четинари разгрејани на сунцу после пљуска мирисали су снажно, зеленило ливада било још зеленије, река, чија бистрина није била још помућена потоцима што су долазили с брда где је још већи пљусак пао, хучала је и хватала пенушаво огромним шакама камење корита, као да би га хтела понети собом. Држећи Иванину главу на крилу, бака је разговарала с неком младом мајком која је исто тако свог седмогодишњег сина водила на лечење. Овај разговор је сваки час прекидала обраћајући се унуци.

– Сећаш се, Иванице, оног боровог екстрата што смо га дували по соби?

– Сећам.

– Како је оно било јадно према овом мирису! Овде имаш само да отвориш прозор и осетиш као да си стотине онаквих флашица просула. – Сапутница је ћутала скупљена у своме углу, као да се бојала њене говорљивости. Загледала се у Ивану са жаљењем које није могла прикрити, и сина привукла себи. Девојчица је лежала између јастучића зеленобледа у јутарњој светлости и непрестано увртала шарен рупчић. И њој и дечаку био је досадан тај говор њене бабе, и малишан је стао опет чупкати Иванин покривач, задиркујући је. Он је био на изглед потпуно здрав, једино су му очи биле мало мутне и држао се погнуто. Његова мати је нерадо посматрала ту игру, али га није опомињала; Иванина баба тада учини јуначки подвиг, посади га крај мајке и рече:

– Буди миран. Немој да је задиркујеш, она мора да се одмара.

Она је сада, после одлуке да Ивану води у санаторијум, говорила супротно свом ранијем говору, нападала оне који неће истини отворено у очи да погледају, заступала гледиште да болесника треба одмах лечити најсавременијим начином и кудила затуцане родитеље. Овим се бранила од колебања којег је још у њој остало, од страха пред неизвесним, пред кораком који је учинила. У бодром расположењу је одржавала и девојчица која се радовала овој промени, и стално изјављивала:

– Бако, једва чекам да видим господина Стевановића.

– Он је диван, – одобрила је сваки пут живо сапутница. – Одмах ће те излечити. Бићеш лепа девојка.

Стевановић се баки одмах свидео. Свечан, стилизован начин његовог говора годио јој је. Да је она била управник каквог санаторијум, осећала је да би

се тако понашала и тако говорила. Он је преко Ивановића знао њену нарав, био му познат њен дуг отпор, и одмах је почео да је припрема за ствари које је намеравао да предузме код Иване.

Ивана је била тежак болесник, али не тежи од многих других које је већ имао. Како се она одмах уз њега приљубила и гледала га са огромним поверењем, то му је инвенцију и полет утростручило. Начин лечења који се код ње наметао био је типичан за болеснике чија се болест развила преко плеуритиса; имала је много зараслица, које су се морале прво уклонити, па онда приступити давању ваздуха. Све то за њега није представљало проблем, много му се тежи чинио разговор са њеном бабом, иако су га овакви психолошки подвизи одувек привлачили. Ту је трошио своје неутрошене уметничке способности.

– Видите, ви сте жена са којом се може отворено разговарати, – почео је једном пред вече јуриш. – Видим да имате дар запажања, да сте прозрели ваше београдске лекаре. Видели сте како болести приступају као бабе: дају неке масти и водице и чекају шта ће бити. „Дођите после пет дана.“ А шта се може догодити у плућима за пет дана! И онда када се запетљају, дигну руке. Ја сад говорим конкретно о вашем господину Петровићу, а ко зна како би и са другима било. Ви нимало, госпођо, нисте криви што сте довде догурали, па тек онда потражили право место. Убеђен сам, да је један од њих рекао првог дана: „Санаторијум! Операција!“ ви бисте га послушали.

Жени су се ноге одсекле. Операција! Да није ипак био паметнији Петровић од овога занесенога човека?

– Зар није то све тамо танко као паучина! За длаку човек помери, па оде све...

– Да, али такве послове и не ради неко ко може да помери за длаку. То раде људи који у длаку познају операцију.

Говорили су не помињући Ивану. Као да воде обичан принципијелан разговор.

– Страшно ми је и замислити нож у плућима, па још у плућима детета.

– Страшно и јест, – одобрио је самосвесно, – али то се и ради само онда када нема другог излаза. Видите, ви сте културна жена, и морате знати да се човек ужасно троши при таквом послу. Савестан човек увек тада има осећање као да рођени живот брани. И ја прво покушам спољним средствима, ако се тако може: али важно је знати тренутак када тај начин престаје да делује, кад значи злочин тако наставити.

Старао се да говори једноставно. Уживао је усто у својој педагошкој методи, што не помиње девојчицу.

Али је за Иванину бабу најзад постало неиздржљиво да говори и даље тако безлично, неизвесно. Упитала је:

– Можемо ли са Иваном још мало почекати?

– Господин Петровић је сувише чекао. И мени би било пријатније да је хтео да је пошаље мени док је била јача. Сваки дан је за нас скуп.

– Значи, мора?

– Ви бар, госпођо, нисте сељанка. Није: мора, него још може нешто да се учини. То је важно, то је срећа за нас, за Ивану.

– Препашће се сиротица кад јој кажете.

– Препасти се! Па деца су сто пута интелигентнија од нас. Ивана има сигурно осећање да ће је то спасти и једва чека да је оперишем.

Иванина баба је почела плакати. Плакала је, али није противуречила. Сада се Стевановић разнежио. Говорио је о препороду који девојчицу чека после операције; о апетиту који ће јој се одмах повратити, о руменилу што ће се попети у образе. Оздравиће потпуно. Удаће се и рађати децу.

– Оног дана када сте ви стигли, дошла је и једна моја бивша болесница са својим сином. Сама га је довела и хтела да остави овде, али ја га нисам хтео задржати, то јест нисам морао. Она је довољно упућена да га сама може у неком селу пазити док се не опорави. Дечко има само жлезде. Тако ће и Ивана удати се, рађати. Само њена деца неће ни бити слаба – толико ћемо њу излечити. Дакле, госпођо, сутра ћемо, са срећом, извршити ту малу операцију. Радићу ја уз помоћ Ивановићеву. Ви ћете је видети тек прекосутра. Ја ћу јој рећи да вам је мило што је храбра. А сад лепо пођите кући и мирно спавајте.

Иванина баба начини покрет, као да би у тој одлуци нешто променила, молила.

– Ви сте жена разумна. Дуго сам мислио о свему овоме, и – овако је најбоље. С њом је у соби, како знате, она Загрепчанка, која је исту ту операцију имала и коју сте видели како сад изгледа. Ивана је добро. Ојачала је знатно за ове две недеље.

Кад се вратила у варошицу, грозничаво је рекла газдарици.

– Драга моја, треба бити културан, разуман. Оставила сам је и нећу јој ићи док не буде операција. Шта ће имати од тога да јој пиљим у нос. Дете се не сме разнежавати. Замислите, да наједанпут почне плакати. Волим је, бринем, али за њено добро нећу јој на очи за дан, два.

На столу је чекало Иваново писмо.

„Драга бако, је ли Ивана оздравила? Сањао сам да је оздравила. Мами кажу њене другарице да је била паметна што је Ивану послала, али мама опет плаче. Њене другарице кажу да је боље што си ти отишла тамо, јер ти не плачеш и храбра си. Госпођица Мила је радосна што се Ивана тамо лечи. Један доктор јој је писао да ће се излечити па је то одмах прочитала мами и мама се сада каје што нисмо одмах Ивану послали тамо.

Поздрави је и њој сам писао. Сада ћемо госпођица Мила и ја носити писмо на пошту.“

Бака је осећала да мало треба па да заплаче, али је рекла себи: „Сузе навлаче зло, а и иначе шта ми вреди слинити.“ Само, да не би плакала, није се смела удубљивати у мисли каква озбиљна ствар предстоји Ивани, и почела је тражити чиме би се забавила. За њу је, од тренутка када је изишла од Стевановића, та операција била почела, и сваки трен јој се чинио читав век. Осврнула се по кухињи и узела да помаже газдарици, код које је у варошици одсела, љуштити кромпире. Усто је развезла причу о томе како је Ивану хранила.

– Само птичјег млека што јој нисам стварала; али сам скоро увек морала бацати: она не поједе, а другом иза болесног детета нећу да дам па ако је и служавка...

Љуштење кромпира брзо се свршило, и она је имала потребу да стално савлађује какав отпор. Почела је да пере неке ситнице, па да крпи, да пише Ивану. Тако је у сталном послу провела та два дана неизвесности.

Још првог јутра по операцији Ивановић јој је рекао:

– Ишло је као по сату. Све како се предвидело. Као научно дело ово је ретко успела операција. Девојчица се сад одмара. Ви, изволите прошетајте мало парком, зваћу вас кад могаднете к њој.

Одмах после операције Стевановић је разговарао у амбуланти са Олгом. Био је узбуђен, да би се другог посла одмах прихватио, и позвао је да дође са својом скицом за књигу. Зажарених јагодица, сав у грозници, разлагао је:

– Ти, значи, не знаш Милу Поповић. Није ти колега ништа о њој говорио? Дакле, свеједно. Она за ово кратко време спасава други људски живот. И сад помножи, рачуница је јасна: двеста педесет пацијената пута десет – јер сваки од њих ће бар десеторици отворити очи – то је већ две хиљаде пет стотина.

Ова цифра му се учинила претерано мала за оно што је хтео у том часу да докаже, за оно што је осећао, и збуњено је стао. Олга је упитала:

– Значи, операција је успела. Брат ми рече да је дивно текла. Мило ми је због те мале, а и због вас и брата.

Он се налазио још у омаглици као после испита на коме смо добро одговорили или после победе на каквој утакмици. Мислио је: „Штета што није био присутан још ко. Да виде наши славни хирурзи са универзитета како се врши операција. Како од ситнице може да се створи ремек-дело. Рекао је:

– Разуме се, свима нам је мило због Иване; али мораш ићи даље. Множи ову операцију онолико пута, колико је овде болесника, као да је извршено двеста педесет успешних операција. Сваки болесник ће после о овоме причати. Поверење у науку и овај начин лечења расте.

– Хоћете ли да погледате скице?

– Да, разуме се... Врло радо. Требало је само мало па да девојчица пропадне. Човек се најежи од ужаса. Свакојако дођи у везу са њом па ће ти причати како су је у Београду лечили. У доба оваквог напретка науке. А ти? Како се осећаш?

– Сасвим добро.

– Не сасвим добро, него сјајно. Ти си препорођена. Опет радиш. Радујеш ли се животу?

Погледао је несташно. Ово питање се односило на њену наклоност према Зајцу.

– Радујем.

Остао је цео час с њом у разговору. Кад је отишао, помислио је: „Овакви разговори за болеснике много значе. Ту се изграђују, рашчишћавају погледи. Згодни су људи Ивановићи.“

О Иваниној операцији, и касније такође успелој пнеуми, говорило се у санаторијуму и међу лекарима више него о другим успелим случајевима у то време, јер се Ивановић за њу изузетно бринуо, јер је нагло, за свачије очи приметно, оздрављала. Коса јој је постала ваздушастија, лакша, лице добило сјај и свежину воћке која сазрева. Постала је живахна, и у тренуцима много личила на брата.

Бака се била вратила кући, али ово Ивани није тако тешко пало, јер је већ стекла другарице. Иван јој је писао сваки дан о догађајима у кући и у школи. А често је његова писма читала Ивановићу у чијој је вили била.

„Бака сад“, писао је једном, „говори као што је пре говорила госпођица Мила. Оне се сад слажу да се од сваке болести може излечити само ако се оперише. Ја бих волео да опет буде задатак у школи као онај пре, па бих ја написао сада за петицу. А госпођица Мила увек каже да је доктор из твоје собе много добар, а бака се слаже. Много смо срећни што је госпођица била код нас кад си се разболела. Посвађао сам се са Миланом Ерићем. Због опкладе.“

Ивановић је радо слушао дечакова писма. Чинило му се да Мила тада постаје присутна. Што је више оздрављала, Ивана је све слободније и више разговарала са њим и увек причала и она о Мили.

– Госпођица уме много лепо да прича. Да видите шта Иван пише.

Извадила је испод узглавља четвртасти коверат коме се прозирала руменкаста шара штампана на наличју. На хартији извађеној из школске свеске, пуној ситних квадрата, писао је:

„Синоћ ми је госпођица причала опет о оном лекару и девојчици. Кад је он отишао у далеку земљу, његов глас је остао код девојчице. Чим она легне да спава, глас јој понавља оно што јој је лекар говорио пре, кад је била болесна. Чим она помисли сме ли да изиђе на ветар, тај глас јој каже: ’Смеш, смеш, смеш! Сада си здрава, смеш’. Чим помисли сме ли на сунце, глас јој опет одобри. Кад неког наговара да иде да се лечи, његов глас јој виче како је добра и како је није узалуд излечио...“

– Јесу ли све приче биле о томе доктору?

– Скоро све. Зар нису лепе?

– А кад је госпођица почела да вам их прича?

– Чим је дошла.

Ивана се сећала од речи до речи скоро свих и говорила му их од почетка до краја, само да би разговор о Мили продужила и да би лекар остао што дуже у соби.

Кад би изишао од ње, ругао би се себи да је као гимназиста и кореo се што слуша оно што му није намењено да чује; па се и бојао да девојчица Мили не напише о чему с њим разговара, и желео да она то учини.

7

„Живот би био диван,“, помислио је Зајц, „кад бих је могао имати сваког дана покрај себе. Кад год хоћеш да је видиш, отвориш само врата, а она седи крај прозора и вири у неки цртеж. Погла је главу и види се неошишан врат. На чарапи негде иза пете мала подеротина грубо прикупљена са неколико бодова. Како су срећни људи који могу тако само отворити врата своје рођене собе и у њој седи најдраже им створење и зове се њихово.“

– Куда, Олга?

– Носим шефу цртеже.

Зајц је замоли да их види. Био је тужан, зачуђен, помало повијен у раменима. Она осети да га воли зато што му је неопходна. Љубав се код ње будила као милошта. Видела га је често као малишана, прозеблих руку и ушију после санкања, и како му их она загрева својим рукама. После би га видела болесног, у неком запаљењу, и она му мења облоге, обавија их око тела које се пуши, даје му јело кашчицом, придржавајући му врео потиљак. Прсте му провлачи кроз ознојену косу. Онда је замишљала да га је срела кад је већ имао двоје мушке деце, потпуно сличне њему, која су остала без мајке, и како она ту децу, која су у ствари два мала Зајца, храни, купа, притиска на груди, узима за руку и хода с њима по пољу. Они се као и отац свему чуде, пред свачим застају, а она им тумачи, па онда загрљена с њима лежи у трави, а они јој дланове нежне као цвет стављају на лице и милују је. Њихова су уста као у оца, мека, оцртана белом набубрелом ивичицом. Нос њиховог оца тек је њима доликовао, мало неправилан, румен при врху. Ти Зајцови дечаци понекад се претварали у бебе. Њима је тек пристајала очева бела прозрачна кожа. Она их ставља уз недра, осећа како је додирују хладњикавим малим носевима, бескрајно беспомоћни, и наједном је осветли јасно осећање: да би могла имати децу само сличну Зајцу; ни према каквој другој не би осећала ту милошту, жељу да се сва за њихово добро истроши.

Понекад га је видела старог, изнемоглог, после дуго, дуго година растанка, седи украј пута и чуди се што је живот већ прошао, што је сам. И она опет наилази, узима га за дрхтаву руку, седа крај њега и сећају: „Било је лепо оно пролеће када си кроз белину воћњака у парку ишао дечачки зачуђен и румен као бабино уво.“ „Имала си заноктицу на прсту, мене је то узбуђивало као да сам ти

угледао цвет у коси.“ „Изгледао си тако зачуђен кад сам ти први пут рекла да те волим.“ „Увек сам због тога био зачуђен.“

Пошли су сад преко моста на неку забачену стазу према лекарским баракама, да му покаже цртеже. У сусрет им је ишао доктор Поповић, лекар кога су одмах после министрове посете били добили. Он је био хладан и на појаве у животу гледао сасвим ненаучно, како се Олга о скучености његових погледа изражавала. Иако лекар, о болестима је говорио као о сензацији или срамоти, о моралу као о нечем истом за сва времена и све људе.

– Врло лепо изгледа доктор Поповић, зар не?

– Ја не волим те хладне лепоте.

Зајц се зацрвенео и убрзао корак, врло љубазно поздравивши Поповића, што је иначе ретко бивало.

– Замислите, – рече Поповић како је наишао, – чујем да је сестра колеге Перића побегла са неким типом.

– Па ваљда га је волела, – приметила је Олга. – И ја бих, кад бих кога волела, побегла с њим.

– Не знам зашто волите себе да оптужујете? – трже се он од чуђења и додаде: – И што је најгоре, тај тип има туберкулозу.

– Шта ту има необично! И сваки други, кога би изабрала, имао би је можда.

Поповић се растао од њих с изразом недоумице на лицу. Зајц је дуго ћутао размишљајући: „Да ли сад да је питам? Али може се од тога детињасто уплашити. Могу тиме све покварити. Неће више бити тако поверљива са мном.“ Међутим онај у њему што је неодољиво желео да проговори, што је знао да ће бити добро ако те учини, преовладало је.

– И ви бисте побегли с оним кога волите? Да! А да ли бисте могли волети некога с киме не би било нужде да се бежи?

– Погађајте! Зар то није занимљивије него да вам морам све сама казати. Ја о вама, на пример, иако вас ништа не питам, знам све. Погледајте, зар нису добри цртежи! Шеф ће бити задовољан.

Он се градио да гледа и да види, а све му је то играло пред очима. Олга је стојала сасвим близу њега, бела, поверљива, несвесна своје привлачности.

– Брзо, брзо гледајте. Шеф веће чека. Љутиће се ако закасним.

Зајцу је несхватљиво било да она мора још негде да иде. Зар не треба сад да остане ту с њим читаву вечност, да шири те цртеже као лепезу, да га лако тиче раменом, детињасто несвесна онога што се у њему због тога догађа.

– Зашто бисте морали ићи данас? И зашто тако брзо?

– Зато што сам обећала данас и обећала у овај час. Па чак и кад бих се одлучила да данас не одржим реч, опет једном морам отићи. Све се једном сврши. О томе сам баш данас мислила. Видите како је брзо пролетело ово време. Још мало па ћу морати натраг кући.

Говорила је то и у исто време гледала јеле на суседном брегу, чак је успевала да их преброји, и дуго после у ноћ их живо видела: прво шест сасвим младих, поређаних готово у круг, па онда оне две дугих зелених рукава што су до траве допирали, па седам једна другој у потиљку и онда оаза сребрнасто плавих борова.

– Ако вам је жао што идете кући, – рече Зајц после неколико тренутака, – има један начин да не одете. – Изговорио је то на душак, и чинио се задивљен сам својом храброшћу.

– Не мислим као та госпођа Марков, о којој сви често причата, да стичем психологију лечилишног болесника.

Да је у овом тренутку хтела разумети шта јој је желео рећи, и помоћи му мало да то рекне, он би је ту одмах, насред парка, замолио да се уда за њега, од страха да не оде, и тако важна ствар остане неисказана; али је она у овом часу толико личила на дечака, тако се наједном уозбиљила, да се уплашио да даље о томе говори. Она је отрчала са цртежима у амбуланту, а он пошао у своју вилу. На мосту се готово сударио са Ивановићем, и од овога сусрета се толико збунио, као да је Ивановић могао чути његове речи или му погодити мисли; само, како је он готово увек изгледао збуњен, Ивановић није то ни приметио.

Једне недеље ујутру Олга је отишла у санаторијумску капелу, јер јој је сестра Ада рекла да ће тога јутра певати хор.

– Откуд ви? Из капеле? – упита Зајц зачуђено, видећи је да излази отуд са санаторијумском послугом и чиновништвом.

– Хтела сам да чујем хор. А какви се све обреди могу да врше у таквим капелицама? Може ли и да се венчава? Ја, ако бих се икад гдегод венчала, венчала бих се у таквој некој капелици. Било би као у романтичним романима које сам као девојчица читала.

Све је то говорила невино као да јој нема више од десет година. Ко би смео таквој девојчици казати: „Хоћете ли да се са мном венчате управо у тој нашој санаторијумској капели?“ Ко зна шта она замишља кад каже: „Волела бих се венчати!“

Из дана у дан Зајц је постајао све нестрпљивији не да јој каже своја осећања, јер је знао да их она зна, већ ту своју жељу. Чинило му се, ако не би пристала да се уда за њега, да би изгубио не само све своје будуће дане него и све оне који су прошли. Не само да сада није умео да замишља своју будућност без ње, већ није могао да се сећа а да на њу не мисли.

Све се одлучило међутим много простије него што је он мислио. Кад се Олга опет једном растужила што мора ускоро ићи, рекао јој је да њему њен одлазак још теже пада.

– Знам, – тихо је казала.

– И знате зашто?

– Како не бих знала.

Гледала га је мирно, поверљиво и као да је све то од памтивека било тако и да нема у томе ничег чудног. Тада му је било врло лако да јој каже то што се тако дуго бојао и да помисли.

– Знала сам да то једном мора бити, да нећемо моћи живети одвојено. – И додала је уз осмех: – Добро је што постоји ипак начин да човек не мора да се растаје.

Кад је Ивановић сутрадан рекао у амбуланти да се Олга удаје за Зајца, Стевановић је пао у усхићење. Учинило му се да јој је он поклонио ту срећу из руке у руку, да до удаје не би дошло да није била код њега на лечењу.

– Остала би уседелица, – прогунђао је Карган, гледајући га с наклоношћу и жаљењем.

Стевановић је међутим терао своје, тврдећи како је он то већ знао, како је Ивановићу скренуо још пре неког времена пажњу на њихову љубав, како је она последица Олгиног борака у Словенији.

– Вероватно, – насмешио се Ивановић, – где би иначе срела Зајца...

– Колега, ја не говорим о томе, већ о много важнијем: да се она толико здравствено препородила да може оснивати породицу.

Кад се Карган умешао и рекао да је здрава и дошла, Стевановић је имао осећање као да хоће пакосно да му одузму огроман део од његове заслуге у тој удаји, и мада је и сам говорио раније што и Карган, сад је тврдио, кад не би остајала у лечилишту, под надзором, он јој не би могао овај поступак тако лако дозволити.

– Много то девојке питају, – добаци опет Карган.

Дан после Олгиног венчања које се обавило у капели санаторијума, Ивановић је добио брзојав да им је отац пао под трамвај, изгубио обе ноге и да ће тешко остати у животу. Ову вест је саопштио одмах Стевановићу, молећи га да то од Олге што дуже сакрије и, ако му јави да је отац умро, да то прво каже Зајцу, па, рекавши сестри да има хитна посла у министарству, отпутова кући.

Сутрадан је Стевановић добио извештај да је професор умро, и можда се први пут упустио у дубље размишљање о Ивановићу. Било му је јасно да после очеве смрти он мора гледати да дође у тешњу везу са породицом. Можда ће хтети и да иде у Београд. Та претпоставка га је уплашила. Како је био убеђен да Ивановић неће ни у овом случају почињати приватну праксу, остајала је једина могућност да тражи место у државној служби у самом Београду или негде у близини. „Било би себично од Ивановића да тако поступи. И готово незахвално. Знање које има, овде је стекао. Да није дошла овде, Олга се не би спасла, не би се удала. Само он не може о томе сада тако зрело размишљати и учиниће неку глупост...“

Одмах је сео и написао министру:

„... Санаторијум би био збиља у великој незгоди да изгуби таквог сарадника. Ви сте видели колегу на послу, и онда, ако бих се ја одлучио да пођем, збиља би било немогуће одржати онај дух овде и онај радни полет какав сте видели, када би и колега отишао. Ми га морамо бранити да у жалости не учини неку глупост, не говорећи му да смо се о томе договорили. Ако би он потражио место у Београду или околини, мада би га први могао имати према способностима, не бисмо му смели дати, јер би овде снаге биле сувише ослабљене. Касније ће вам за овом бити захвалан. Њега овде чека будућност...“

Однео је писмо на пошту и онда отишао да нађе Зајца. Ивановић се вратио после недељу дана и био још затворенији него обично. Није говорио да би желео да се премести у Београд. Чинило се чак да му је у том тренутку Олга већа брига од свих осталих и да је задовољан што је ту поред ње.

8

Одмах после своје посете министар је учинио неколико великих услуга санаторијуму, између осталога израдио је буџет за довршавање дечје виле. И увек је у сваком писму, којим би јављао какав нови успех, звао Стевановића на место начелника, обећавао да ће му оставити одрешене руке и молио га да се овога места прими бар неко време и помогне му у решавању проблема које је желео добро да реши, а није имао искреног саветника. Знајући његову оданост санаторијуму, наглашавао је нарочито да га позива бар док не заврше послове који су самом Стевановићу лежали на срцу. После сваког таквог писма Стевановић није могао спавати. На помисао да остави лечилиште, сав би затрептао. Чинило му се како ће све наједном поћи у суноврат, лопови ће нагрнути међу чиновништвом, у кухињи се расипати, помреће многи, које је тако успешно почео лечити, због лекарских грешака, доћи ће за управника когод ко не зна честито ножа држати. И одмах затим би замишљао себе начелником, у ствари самим министром, јер он му је обећао да ће му оставити да ради слободно. Борба против туберкулозе опет ће оживети. Нићи ће на све стране нови диспанзери, домови здравља и радне колоније за прездраве. На све стране ће се вршити пропаганда, окупиће око себе писце и сликаре, слати их у санаторијуме да проведу неко време као гости и тамо се надахну за дела о којима је он тако давно сањао. На његову рече ће се у буџет унети баснословне своте за народно здравље, веће него за војску. Сви ће говорити како се најславнији лекар за туберкулозу примио тога тешког посла, да би земљу од пропасти спасао. Долазиће депутације из Македоније, Санџака, Црне Горе, и Босне да му захвале што је и до њих послао веснике здравља. Најтоплији одељци његових књига свуда ће се цитирати.

Дању је тако веровао да ће све моћи. Ако човек не жали да се потроши за неку ствар, мора је извојевати, мислио је. Његова снага зрачи на друге, они пристају уз њега. Жарковић ће први пристати уза њ, а за њим и сви други професори. У једном јединoм дану, сату, могу њих двојица да начине револуцију, рецимо, у настави на медицинском факултету, ако ништа друго. Ако један човек види више него хиљаде, него милион људи, зашто не би могао да учини, он један, онолико колико они сви? Мога би. Моћи ће.

Ноћу искрсне из таме што улази кроз прозор Неда и говори му да се лаже, да нема јунака. Кад обије једну браву, стајаће иза ње друга, а иза те трећа и низ њих.

Нема јунака кога неће сви савладати. Ако победи једнога, изићи ће на мегдан други па трећи до у бескрај. Слабе су само његова снага и воља, треба закони да заштите оно што уображава да он сам с неколико пријатеља може заштити. Борба као његова је борба на парче; треба се борити друкчије, „како ми умемо“.

„Хоћете ли моћи са тога места куд идете спречити да младе људе не шаљу у тамнице и да их после отуд враћају у стању у каквом се Дивљан вратио? Хоћете ли моћи повисити радницима наднице да би могли јести онако како ћете ви саветовати? Хоћете ли им моћи дати здраве станове? Хоћете ли иједину стварну, праву промену, моћи учинити својим одласком тамо? Треба се борити да се сва земља уреди друкчије.“

Тако су се смењивала у њему ова два различита расположења и кидала га. И кад је био близу одлуке да министрову понуду прими, никоме о томе није говорио. Није желео да пацијенти знају да се то догодило с његовим пристанком, хтео је да се учини као да су га без његовога знања поставили на то место, и сваки час налазио разлоге да одговор одгоди. Сад је то била важна операција, сад долазак новог занимљивог болесника. Никада ваљда у животу није толико радио, ни сатирао друге око себе радом, као да је хтео да у месец дана сажме енергије за коју би и њему требало иначе пола године. Лекари су у то време ручавали тек око пет и вечеравали око једанаест. Вукли су се стазама као пребијени.

– Људи, ово је патолошки, – кукао је Карган. – После овога, видећете, наступиће неки крах.

После неколико дана у амбуланту је упао Поповић и рекао Зајцу, као да би хтео да га други не чују, а у ствари таквим гласом као да се радује што он први доноси ту вест.

– Шефово здравље ми се не свиђа. Прво ти не да дићи главе с посла, а сад као да га се ништа не тиче.

Бануо је и Карган и громко одсекао:

– Крах. Шеф је сад у мојој вили такве ствари пропустио, због којих бих некада морао искочити кроз димњак. Сви знаци меланхолије.

– Бесмислица, – дочекао је Ивановић. – Он је сувише активан, да би сад испао меланхоличан.

– Онда је несрећно заљубљен, – рече Карган. – Углавном, опет нешто патолошки.

Ивановић је по десети пут тога јутра покушао да се сети кад је то безвољно стање почело. Превртао је оскудне санаторијумске догађаје, тражио затим по сећању да ли га је икад пре тако суморног видео. Полако се сетио поступака тих дана, каквих раније није било. Једна од сестара је тужила била пацијента Николића да на њене очи пуши на тераси, а он је само замолио забезекнуту сестру да то јави Перићу, док би пре због тога начинио читав лом. Затим је сестра Текла издала више алкохола него што је речено и прошла је без лекције. Неки гост остао је три дана више, а он није приметио.

У том часу и Стевановић је ушао у амбуланту. Изгледао је као болесник и насумице узимао и остављао предмете.

– Господине шефе, сутра је рок за операцију Данице Илић. Хоће ли остати као што смо рекли?

– Оперишите ви, Каргане, Ивановић нека буде уз вас, – безбојно је одговорио.

Карган га је погледао у неверици као да је рекао какво безумље, али по Стевановићевом лицу се видело да више није мислио на операцију.

– То је нека грдна брига, – умешао се Перић који је увек био забринут и коме су бриге представљале нешто горе и од саме болести.

То безвољно стање је потрајало прилично дуго. Улазио је у собе болесника и као да их није запажао. Ивана је проплакала цео дан кад је тако први пут прошао крај ње као да је не види, док јој сестра Рока није објаснила да шеф има неку велику бригу. Свакоме се у почетку учинило да је нешто љут само на њега. Али већ после два дана запазило се да је према свакоме овакав, и настала су нагађања откуд може бити ова промена. Неком се чинило да доживљава неку дубоку жалост, која је нарасла до болесног стања. Сестра Рока је причала да је такав био само после Недине смрти.

Онда је опет оживео и изненада отпутовао не јављајући никоме куда иде, што је све још више зачудило. Истога дана из Београда је стигао један од старих пацијената на контролу и причао да је чуо од чиновника у Министарству здравља да Стевановић треба да иде тамо за начелника. Наједном је од мирног лечилишта постао мравињак. Размилели се људи, постали видљиви. Сестре су претрчавале из виле у вилу, скупљале се у гомилу, и пацијенти који немају шетњу поизилазили у парк, лекари су били без моћи да их врате у собе и на терасе. Деца се расплакала. Укрштала се питања, претпоставке. Болесници су сматрали да су га без његове воље тамо преместили, и да је то био узрок оне велике утучености. Спремали су се да скупљају потписе за молбу да се тај премештај поништи. Многи су ову вест сматрали толико невероватном, као да је неко рекао да треба заувек да отпутује у Кину. И лекарима се ова вест чинила нетачна. Карган је једини одмах поверовао у њу. Тврдио је да је немогуће да је министар, учинио нешто без Стевановићевог знања, и његово понашање последњих дана је тумачио тиме што се ломио.

– Мили му за јаре – а жао за паре, – изразио се народном.

– Немој много галамити. Ти ћеш сад бити шеф, – добацио је Перић.

– Дођавола! – викну Карган. – Не волим такве досетке. Него, шалу на страну, да поразговарамо о овоме, – и помери столицу, тражећи како би боље сео, као да се спрема на њој до вечери да проседи. – Зар се вама не чини то недоследно и глупо? Шта он очекује од једног начелничког места у нашој земљи? Да ће моћи зидати санаторијуме и диспанзере? Да ће бити у стању да утиче на одређивање буџета за ово? Замишља, министарство ће бити његово, као што је овај санаторијум? Е, па љуто се вара. И показује да је, поред све своје памети, незрео.

– Пре ће бити да се показује као човек који уме да верује, – убаци Ивановић.

– Боље би му било да мало више сумња. Сумња човека чини стабилнијим на земљи. Напослетку, нека му буде, – одмахну Карган руком. – Него ме плаши кога ћемо уместо њега добити.

– Та ти ћеш га, кажем ти, заменити, – опет ће Перић, бацивши на Каргана узнемирен поглед.

– А ти га се одмах препао, – дочека Ивановић. – Нећеш ваљда стрепети од свих шефова!

– Једино од Зајца не бих.

Када се Стевановић после недељу дана вратио, био је некако свечан, али много ведрији него што је отишао. Одмах је наредио да се после четири сви пацијенти који излазе искупе у дворану највеће виле, заједно са лекарима, чиновницима и послугом.

– Овај као самодржац кад абдицира, – понови Карган редом свакоме лекару. – Значи, о овоме приватног разговора нема. На свечаности ћемо чути шта треба.

Пацијенти су и пре четири били у дворани, бледи и узнемирени. Шапутање се мешало са пригушеним кашљем. Он је ушао у дворану узбуђенији него икад. Говорио је гледајући негде преко глава болесника. Пред њим, као велика река коју је требало пребродити, стојало је питање како саопштити одлуку о одласку у Београд. Дуго се тако на обали те воде премишљао како да је почне савлађивати. Лично је на пливача који прво загази само до колена, кушајући брзину и хладноћу матице; правио је увод сликајући тешко здравствено стање у народу, нападајући равнодушност власти, и онда се наједном, нагло бацио у таласе. Чинило се да верује да је једини он позван да угрожено здравље у народу спасе, да је зато предодређен, да очекује од свога одласка на место начелника велике победе. Све му се чинило лако, само кад се једном буде нашао на том месту. Видео је извојеване своте буџета за своје планове. Видео већ сазидана нова лечилишта и диспанзере. Као да је будућим успесима што их је сликао хтео да измоли опроштај од болесника, и заглуши дашак несигурности што је негде у њему лепршао.

– А шта ћемо ми без вас? – довикнуо је женски глас из задњег реда.

Нека девојчица у близини почела је плакати.

Ово је било управо онако како је замишљао тај свој разговор са болесницима и лекарима. И за тај тренутак када се неко заплаче, имао је утешну чињеницу, коју је одмах саопштио, да на то место не одлази заувек, да је то само привремено, док не спроведе замишљену револуцију, да ће се вратити, а да ће га за време његовог одсуства замењивати његов стари сарадник, најстарији лекар у санаторијуму Карган, и да ће му још два лекара послати.

– Мало је два, – довикнуо је неко од младића. – Вас не може накнадити ни десет њих.

Он је постајао све узбуђенији. Пацијенти су га са свих страна опколили, вешали му се о руке, плакали, захваљивали, корели га што одлази, осећајући се као изгубљени при помисли да ће остати санаторијум без њега.

Та последња недеља била је међу најлепшима које је тамо провео. Највише је времена поклањао болесницима и наслушао се поново захвалница и плача и преклињања да не иде; надавао се савета и обећања. Успео је да се за то време у његовом присуству изврши неколико озбиљних операција, да се начини генерална проба стања које ће наступити кад оде. Израдио је пре поласка план лечења за тешке болеснике, део лекарима последња упутства, исто тако сестрама, економу, једва притом успевајући да не покаже љубомору према својим наследницима. Лекари су задиркивали Каргана:

– Видећеш, шеф ће се покајати.

– Немој ти много да се уживљујеш у своју нову дужност. Кад си почео да оперишеш Петра, шеф само што није викнуо: „Стој, ја ћу.“

– Преседеће он своју обећану недељу, пази шта ти кажем.

И збиља је преседео и ту и још две. Отишао је онда кад су се пацијенти почели надати да ће можда остати.

ПЕТИ ДЕО

1

Професор Марков се враћао од брата рђаво расположен. Откако му се снаја вратила са лечења, пет пута је ишао к њему с надом да ће га уразумити и одвратити од развода са женом. Београд је био на страни Маре Марков, особито откако се сазнало да је са прага куће била сурово отерана од своје супарнице, да је муж ниједном није удостојио да с њом лично разговара. Једно време професор није могао нигде кренути да га не питају о њој, да не дају на знање како се према томе односе. Професор је једино код Пашковића давао одушке своме расположењу, задовољан што се апотекар с њим слаже да не би ни од чега дошло да се жена лепо лечила медицинама, у својој кући, или, напослетку, у болници. Рецимо, умрла би. Зар јој и то не би било боље него да сад живи негде на тавану, да очекује милост од човека који је толико понизно. Било би јој боље.

– И сад он од вас захтева да је наговорите на развод? – упитао би сваки пут. – Ко је, молим вас, могао кога на то наговорити? Жена није луда да испусти то једино оружје из руку. Шта ћете, хоће да му се свети.

Професор би тада објашњавао да му снаја не чини то из осветољубља, него да се стално нада да ће јој се муж покајати; сматра његову везу пролазном авантуром, мисли да ће га стрпљењем и праштањем сломити.

– Све би то друкчије изгледало, – опет би се апотекар вратио на своје, – да се лечила овде, код куће. Он би можда мало врдао, али не би се толико удаљио, одвикао од ње. И да видите, лепа је још. Та виша снаја. Некако изазива мушкарца да се према њој заштитнички понаша.

Професор би му дао за право. Због таквог осећања ни он није могао да је напусти. Понеки пут не оде неколико дана, али при помисли да она од њега очекује спас, да му је своју судбину положила у руке, савест га стане гристи и сврати опет да је подржи, док не буде најзад схватила истину.

Ни сада јој није могао однети добре вести, и премишљао је да ли има смисла да јој излази пред очи. А и време је несносно било, и повећавало му нерасположења. На ветрометинама је било немогуће дисати, ни сачувати капе на глави. Жене су притискивале сукње уз колена. Неко опсова Београд:

– Ко те овде посади!

Марков се ипак одлучио да оде до снаје. Ни ветар му није толико сметао, колико помисао да се мора пети на четврти спрат где је она имала собу. Степенице су биле мрачне, прљаве и ишле завојито као да се пењу на торањ. Њу је затекао у поподневној домаћој хаљини, намирисану. Као да се непријатно изненадила кад га је спазила самог.

– Нико више ни данас неће доћи? Татица се још није опаметио?

– Драга моја, ђаволски си се високо попела.

– Још који дан или недеља па ћу сићи с куле, зар не?

Нашав је и сад тако детињасто поверљиву, одлучи да јој не говори о разговору с братом. Она се растрча по соби пуној паравана, параванчића, јастучића, лутака, кутија и трака. Соба је личила на облачионицу какве кројачице.

– Драга моја, немој ништа спремати. Ако се не бојиш ветра, можемо до каквог биоскопа.

– То ћемо после видети, – одговори она иза паравана који је скривао одељак кухињски: чамову столицу са примусом и лончићем, неким кесама, тацнама и кашичицама. – Господин професор овамо чак да се потруди, па да оде непослужен! Ах, како ме је срамота што је све овако. Кад се вратим кући, приредићу сјајну чајанку у твоју част. То ће дивно бити. Позваћемо и професора Жарковића и Симића. Мислим да су ти они пријатељи?

Марков је назирао њено кретање иза паравана. Радила је брзо као да јој сва судбина зависи од те брзине. Звецкала порцеланом, палила шибице. Ипак је сваки час, поред све те ужурбаности, отрчавала до округлог огледалцета на зиду где би се или насмешила на саму себе, или поправила прамен косе. Ова њена жеља да пред њим изгледа лепо необично је ласкала Маркову и ражаљевала га.

После два-три часака пушио се како у позлаћеним шољама извађеним иза неког другог паравана. Хлеб премазан маслом био је поређан такође на свечаној тацни. Спуштајући ужину на сто, она уздахну:

– Ах, кад би знао како сам тамо неколико дивних чајанки направила! – Онда се сети да би доктор узео и то за зло Стевановићу па додаде: – Знаш, морала сам кришом само од господина шефа све то да радим, било би зло да је сазнао. Позвала сам била све моје девојке. Да знаш колико су ме обожавале због моје елеганције. Била сам најелегантнија жена у санаторијуму. Али, узми забога, шта си се замислио.

– Па ово је читава гозба. Ти се луксузираш, – рече он погледав на сто, и поцрвене побојавши се да не схвати то као прекор.

Док је она причала о својим санаторијумским чајанкама, Марков је мислио како би дивно било кад би могла опет гдегод да оде, па мада се врати и Стевановићу; али новац који је банкар Марков давао био је недовољан и за Београд, тако да је доктор морао додавати кријући то од ње.

После ужине она се радосно спремала за излаз, годило јој је да се пред светом покаже са девером. Тиме је мислила на неки начин да сузбије гласове о разлазу са мужем. Обукла је тамно модру сомотску хаљину која је истицала гипкост и мазност њених покрета. Дуго је затим испитивала која игла боље иде уз њу: округла и златна, или сребрнаста, танка.

– Шта мислиш, да ли треба ставити току или шешир? Како је напољу?

– Свакојако нешто што ће се чврсто држати на глави, јер ђаволски дува.

– Дува? Да, рекао си ми. Не знам онда да ли уопште смем излазити. Господин шеф ми је рекао да се нарочито чувам ветра због своје некадашње марамице.

Доктор се и сам бојао ветра, али сад кад је чуо да јој је Стевановић препоручио да га се чува, навали:

– Па и ја сам ваљда какав доктор. Уви се само добро. Треба мало да се разонодиш.

– И ја сам какав доктор! – покуша она љупко да му подражава. – Ја мислим бити професор универзитета много је више него управник санаторијума. Је л' да је то много више?

Она је љупкост којом му се увек обраћала свесно утростручавала. Сада је доктор био једина веза између ње и мужа. Доктор помисли: „Мој брат је заиста суров, овако љупку жену да остави због оне пропалице“, и рече шалећи се:

– Дакле тако брзо си изневерила свога Стевановића! Зар ниси толико пута тврдила да је он најбољи доктор на свету?

– Па и јест, али само после тебе. Не постаје се ваљда професор тек онако. Али знаш шта, ја, збиља, опет све више кашљем. Шта ти мислиш о томе! Шта каже татица? Је ли се уплашио?

– Стекла си психологију санаторијумског болесника. Шта мари што кашљеш! Уосталом, дођи за који дан к мени, па ћу те одвести Жарковићу.

Кад су стали бирати који би биоскоп, као да је мало заборавила на своју муку. Узвикивала је с усхићењем имена глумица и за све то време се држала као да је и сама глумица, кретала раменима и бедрима смишљено, шакама чинила мале кружне покрете који су истицали танушност прстију и мекоту зглобова. После биоскопа морао ју је одвести на пиво. Изразила је жељу да иде код „Москве“, где ју је муж увек водио, и где су свраћали готово сви његови познаници; али ни тога пута није имала среће да је с девером виде они пред којима је желела с њим да се покаже, и при повратку кући била је ћутљива.

– Да ли верујеш, – шапну доктору при растанку, као да се бојала да ће ко прислушкивати, – да ће се татица покајати?

– Ако то не би учинио, не би заслуживао да уопште мислиш на њега. А сад иди па гледај да се добро испаваш. Чим што буде важно, ја ћу доћи до тебе.

И остави је пред вратима лажно умирив савест да је нешто за њу учинио, задовољан што је непријатне разговоре одложио.

2

Свој долазак у Београд Стевановић је себи представљао као догађај необичне важности. Чинило му се да и други морају тако сматрати, да цела земља од тога очекује нешто велико као што је он очекивао. На београдској станици унапред је видео како га дочекује гомила света: мноштво старих излечених пацијената, затим присталице новог покрета, па професори универзитета и лекари, па радознали који су начули да тог јутра стиже тај и тај славни лекар, што је оставио свој санаторијум да би организовао антитуберкулозну борбу у земљи. Међутим све је било мање, друкчије и безначајније. Отварао је у возу новине, лажући себе да жели да види политичке вести. У ствари мислио је да ће наћи вести о томе да он стиже, и од какве је то важности за земљу. Новине о томе нису говориле. У четици света која га је дочекала није било професора математике чије је грло спасао, ни оног књижевника кога је желео да оплоди својим идејама, ни новинарке што се тамо у санаторијуму чинила скоро заљубљена у њега, чак ни Чапета, ни пријатеља гвожђарског трговца. Па и доктор Миливојевић је то ваљда због неког посла морао пропустити. Није ту било ни сироте Маре Марков, ко зна какве петљавине је још имала са мужем, па јој није ни до чега. А већ занесени музичар, чију је жену са толико преданости лечио и дух јој спасао чаме, као и сви занесени људи, просто је заборавио час кад воз стиже. А стари хигијеничар ваљда је имао опет какву седницу. Од узбуђења Стевановић није видео ни оне што су ту били.

– Господине министре, – наједном се прекиде у мислима угледавши пред собом црно енергично лице, као нацртано угљеном на жућкастој хартији, – то је од вас прељубазно.

– Ви сте ме својим доласком збиља огромно задужили, – рече министар, па окрећући се око себе на свет који се тискао у жељи да Стевановић приђе, додаде:

– Морате бити доиста задовољни. Видите колико света је чезнуло да вас опет види.

На перону је чекало двадесетак људи, већином старих болесника. Иако тога дана није било ништа о доласку новог начелника, они су знали од оних што раде у министарству и преко писама што су из санаторијума стизала са овом вешћу. Ово и министрово признање као да су му повратили дух. Министру је

још на станици почео да говори о својим плановима. Чинило се да је потпуно био заборавио ранију своју борбу са министарством, и како се са огромним тешкоћама извојевава у буџету и најмања позиција. Као да је веровао да ће његово присуство наједном све предругојачити.

Прве недеље готово није имао кад да мисли о санаторијуму.

Стари пацијенти су стално долазили. Сви они које је на станици очекивао, сада су се појавили, многи које је и сам испустио из вида. Понеко је из оближњих вароши нарочито долазио у Београд да се с њим види. У чекаоници је сваког дана већ од јутра било света, што је чудило чиновништво и чинило да он не осети тако оштро прелаз у нову средину. Годило му је необично кад би министар рекао:

– То се зове бити вољен. Ако овако потраје, мораћете се закључавати, да бисте могли радити.

Задовољан што је успео да га доведе министар је спочетка без поговора усвајао сваки предлог, и трудио се да му сваким поступком покаже колико му је драгоцена његова сарадња.

– Ма ко ме тражио, реците да сам заузет целог дана, – говорио је момку на вратима.

Стевановић је већ првих дана изложио све своје намере и проблеме. Прво је то била реформа наставе туберкулозе на универзитету. Неколико пута он је о томе већ и писао. Сматрао је да министарство здравља треба да узме медицинску наставу у своје руке. „Кад Министарство трговине управља трговачким школама, зашто не бисмо ми могли школама које спремају лекаре?“ Желео је да се одмах настава туберкулозе уведе као засебан предмет у осмом разреду гимназије. Због свега овога је упутио већ првих дана писма професорима Медицинског факултета, Министарству просвете, управама гимназија, позивајући их на договор о овоме.

После разговора о лечилиштима и њиховим потребама, прелазио је понекад на колоније за туберкулозне, али сада је додуше, говорио као о нечему што ни он не замишља да би се могло одмах остварити и да би требало чинити пре него што се задовоље многе основније потребе. Ипак је министар видео како он о томе стално мисли, проналази места где би се оне могле дићи, како, обазриво, жели да испита какво је његово о томе право мишљење, има ли наде да би он помогао да се створи бар једна оваква станица, ако ништа, оно „као научни експеримент“. Министар је волео о овоме да га слуша, да и сам замишља доба кад ће се моћи имати овакве ствари: али се чувао да му ма шта у овом смислу обећа.

Иза овог тобож само начелног разговора о колонијама, Стевановић би претерано страсно стао да говори о потреби долажења у везу са уметницима и књижевницима. Чинило се да се љути на себе што је у претходном излагању бар хладан, неупоран, па је хтео то сад да поправи, да покаже министру да се реформе које треба учинити не састоје само у набавци болесничких постеља, у оспособљавању што већег броја помоћног лекарског особља, већ да је то све општијег карактера, повезано са свим и свачим. Грозничаво је захтевао од њега да час пре распише конкурсе за најбољу слику, вајарско дело или роман, музику са темом у вези са здравственим проблемима.

Најчешће су седели око мапе Југославије на којој су била означена места санаторијума и диспанзера који већ постоје и оних који су имали да се подигну. Било је на тој мапи још пуно неких ознака за надморску висину, врсте климата и других које министар није знао шта значе. Будућим здравственим установама биле су нарочито начичкане Македонија, Стара Србија, Санџак, дотле готово лишене њих. Стевановић је већ видео све те зграде, редове људи који пред њима чекају помоћ.

– И то климатско благо досад је лежало неискоришћено, – показао би узбуђено понеку тачку. – Замислите неге на падини Шар-планине какво дечје опоравилиште! Јесте ли видели кад нарцисе на Шариним висоравнима?

– Да, и оне дивне шуме, – обрадовао се министар. – Мислим да нема боље климе на свету.

Откако је дошао за начелника, Стевановићу је вредност климата наједном опет порасла па је прихватио:

– Сећате ли се оног ваздушног млека на падинама Јастрепца, онде више Рибарске Бање? Једно од првих опоравилишта морамо тамо сместити. И онда у Сурдулици где би одмах требало почети пошумљавање. Морали бисмо, видите, због тога што пре доћи у везу са Министарством шума.

Говорио је редом исцрпно о сваком месту где је замишљао да треба дићи опоравилиште или коју другу установу, о његовој клими, земљишту, о здравственој историји и саобраћајним везама. Толико је просипао тачних запажања, духа и воље, као да му треба да покрене пукове.

Министар га је слушао са симпатијом, благонаклоно, наизменично се дивећи снази његовог полета и жалећи га због његове неспособности да у првом часу увиди шта се може, а шта не остварити од те хрпе жеља и планова. Стевановић би најзад рекао поводом каквог места за опоравилиште:

– Морамо се ставити у везу са шефом станице, он ће нам дати тачне податке о...

„Још мало“ мислио је министар, „па ће требати да се ставимо у везу са породилиштем! Не зна људе! Живео је тамо сиромах као пустињак“ и рекне обазриво:

– Немојте се много надати од свих тих веза. Једино ако би каквим чудом...

Стевановић би скочио узбуђено са столице.

– Чудо! И ви очекујете чудо! Чудо је у нама, натераћемо оне који неће.

И разговор би пренео у лекцију о човековој моћи и усталаштву, чинећи се сав у грозници. Најзад би министар по своме обичају отворено казао:

– Човече, умористе ме. Нисам ја вашег кова. Мораћете постепено да ме уводите у ствари. Углавном се слажем с вама, а то је за прво време довољно. Дајте да попијемо по једну кафу.

Стевановић би имао још много да каже, али му се после министрових речи чинило неумесно да настави излагања па би пристао на његов предлог, и онда би се сећала својих првих разговора у санаторијуму, лекара који су тамо остали. Министар је распитивао за Смиљу, Стевановић му показивао писма што су му отуд стизала.

У прво време су обично заједно излазили из министарства. Чиновништво је излазило у исто време и посматрао Стевановића с много радозналости,

послужитељи се дубоко клањали, министар му је и ту пред светом указивао изузетну пажњу; али он је мислио како ти поздрави нису ни изблиза слични пуном тихог обожавања поздраву сестре Роке или Текле или болесника који чекају пнеуму. Па и заједљиви Карган чинио му се у том часу ближи од добронамерног љубазног министра који се на сваком кораку трудио да му угоди.

После неколико хладних дана, изненада је отоплило. Ваздух је био млак, сладак и пун прашине. Пролазници се чинили изнурени, имали поглед занесен и подочњаке. Стевановић је мислио на такав југов дан у брдима. Он је обично мирисао на облаке, боровину, земљу и потоке. Понеки тек талас донео би и мирис јода изнесен из санаторијумских зграда. Брзо би одагнао међутим сећања и прихватио разговор о београдском поднебљу „под којим би и сам био цркао“ и о коме је министар хтео пошто-пото да зна у каква се поднебља може уврстити.

Тек пред Стевановићевим станом растану се и министар понекад оде кући пун престрашених мисли да је можда пренаглио доводећи себи за начелника тога њему у ствари толико далеког, смушеног идеалисту, како је волео да га назове; док се Стевановић суморно пење уз степенице са осећањем да су га пресекли негде у полету: своју снагу и радиност никад није могао у министарству да истроши као у лекарском послу.

У ноћ, пред сан, живо се сећао санаторијума. Мориле су га бриге шта се тамо ради, како је извршена ова или она операција и одржава ли се дисциплина, затим како Карган врши дужност управника; а понекад је и о таквим ситницама тамо бринуо, какве му нису падале на ум ни раније.

3

У „књижарском излогу су стојала сабрана дела југословенских књижевника у златномодром повезу, романи Анатола Франса, стара издања с илустрацијама у стилу иницијала са Јеванђеља и најновије збирке песама и приповедака. Стевановић је читао наслове: „Жене на раскршћу“, „Зелени смех“, „Побуна чула“, „Ти и ја“, „Мостови над сновима“, „Чувај се срца“ и љутито промрмљао:

– Шта ли може писати тај у „Побуни чула?“ Ниједног јединог мушког усталачког проблема.

Издалека је спазио у другом излогу на белим омотима око књига штампано крупним словима „Ново“. Пришао је. То ново је била збирка приповедака његовог бившег пацијента, младог писца, звала се „Сенке облака“. „Прошли пут је бар било нешто о сунцу. Онолике моје приче! И то је онај о чијем ребру сам мислио три целе ноћи! А он не може збирку тричавих приповетки да напише са таквим проблемом.“ Ушао је и купио „Сенке облака“, и одмах ту у књижари расекао и прелистао. „Љубав, љубав, љубав! Нигде да макне сиромах од љубави.“

Није га никако напуштала мисао о делу које би уметнички износило проблеме што су њега мучили. Неки пут би замишљао сликарску изложбу надахнуту њима, а понекад му се чинило како седи на музичком концерту и слуша симфонију коју је назвао: „Хор деце спасене од чудовишта туберкулозе.“ Осећао се кадар да у исто време предузме више послова, врло различитих. Мисли су му врцале као капљице око воденичног витла.

Ишао је сад у атеље Вуку. Вук га је одмах по његовом доласку у Београд посетио. „Згодне познанике имају Ивановићи“, мислио је слушајући га први пут. „Сасвим нормални људи, а окружили се занесењацима.“ Вук је одмах почео своју теорију 8 о претераном уважавању науке, о томе како је у њој све разложено на најмање састојке, избројани сви плућни мехурићи – али како јој недостаје снаге да из њих изгради нова плућа. А та снага постоји, само је она негде ван науке и данашњих људи. Стевановић се тргао. Како! Зар он из готово распалих плућних мехурића није донедавно градио нова плућа! Такво неповерење према науци!

Вук га је био посетио у министарству, пуно света још чекало је да буде примљено, али како је Вук био кандидат за сликара који би његове идеје усвојио и применио у сликарству, он се, не водећи рачуна о другима, навезао с њим

на широк разговор. Олга му је и раније у санаторијуму причала како би Вук био, по срцу, ако не по схватањима и образованости, врло приступачан оваквом сликарству.

– Ван науке и нас! – викнуо је и усхода се. – Младићу, па ви не знате онда чуда која је наука досад учинила. Наука, драги мој, данас из трулих плућа ствара нова. И та снага је у нашим рукама.

Али Вук је имао онај необични мир самоуких занесених у нешто нашто су случајно натрапали и после га се ухватили са страшћу, и одговорио лагано како у плућима где још тиња пламичак, наука збиља може поново да разбукти и огањ живота, и како он зна да је Стевановић много пута то чинио, код Ивановића у кући је то слушао; али да он не говори о томе, већ само тврди да нечему мртвом наука не може повратити живот.

– Хтели бисте да људи васкрсавају?

– Некад је човек имао ту моћ.

Вук га је гледао упорно у очи. Начелник хукну и седе опет. Гледали су један другог са саучешћем.

– Ви сте сликар? – упита Стевановић тек да промени разговор, мислећи љутито: – „Како је могла Ивановићева сестра замислити да ће овакав човек бити приступачан једној стварној и савременој идеји!“

Ту се разговор мало повратио. Вук је развијао мисао да човеку треба помоћи, да му се већ и самим пружањем лепоте помаже, негује се његова душа: али да он признаје да је још боље ако се у исто време може човек нечему и поучити. Све је он то говорио једним језиком који је опомињао на језик проповеди и целој ствари прилазио срцем.

– Скоро сам замислио једну слику: „Повратак у живот.“ Из болничке капије излази девојка и не зна шта би пре погледала.

„Па он није глуп“, мислио је сад Стевановић, „а добронамеран је и добродушан. Само га треба препородити, учинити да здравије и савременије гледа на ствари. И без моје подршке падају му на ум дивне мисли. Али зашто да девојка излази из болнице? Боље би било из неког лечилишта у брдима.“

После је целог дана био задовољан. Радовао се како ће он изградити једног сликара, дати му садржај, излечити га од настраности, гонећи га да се удуби у стварне проблеме. Створиће се цела школа сликара којима ће бити брига здравље. Има ли лепше слике од Рембрантовог „Часа анатомије“! Како је Неда ту слику волела! И она се увек чудила како многи уметници равнодушно пролазе поред беда човекових. Како су дуго знали да се споре о томе шта човека пре покреће: реалистична слика патње или оптимистично уметничко дело. Он је увек био за дела као што би могла бити та Вукова слика „Повратак у живот“.

Вук му је обећао да ће замишљену слику и скицирати, тако да Стевановић приликом посете може рећи примедбе. Сада, идући к њему, Стевановић се већ замишљао његовим сарадником. Он је и животни полет у новој књизи о љубави свога пацијента сматрао последицом и свога утицаја, мада је он и раније тако писао, док Стевановића није знао, и док је био болестан, али за Стевановића је сваки напредак, свако животно осећање његових пацијената било последица његовог утицаја.

Вук је становао на мансарди у Мишарској улици, где је још двојица сликара имала заједнички атеље с њим. И њих је затекао тамо. Била су сва тројица своје најлепше ствари повешала на зидове, подигла је ногаре и сточиће. Један од њих био је под утицајем византијског сликарства: све је стојало смирено, издужено, стилизовано. Главе су биле нагнуте улево, лица се од јагодица према бради нагло сужавала, кроз огртаче се оцртавали мишићи и зглобови колена. Други је сликао само неко предграђе Београда, прљаво и пуно деце. Уколико је више византинац крио трагове кичице, у толико је пејзажист био неуглађенији, могао си му спокојно пратити потезе. Он је остављао да се мешање боја доврши у посматрачевом погледу, његове слике су постајале предмет који представљају тек кад си из издалека гледао. Вук се међу њима чинио најнестварнији. Били су то љубичасти пејзажи, у некој сребрнастој измаглици, неколико портрета и скица обећане слике: женска фигура у полетном ставу излази из капије иза које се назиру зграде. Атеље је било доста мало, једва су се њих четворица могла у њему кретати.

Стевановића је дирнула та мала припрема за његов долазак. Замишљао је како ће постати њихов пријатељ, извести их на прави пут, отворити им шире видике. Треба само једни да почну, па ће онда и писци прихватити идеју. Чинило му се да ће сликар предграђа бити најближи томе. Ишао је од једне до друге његове слике, и наједном, сав обрадован својом мишљу, узвикнуо:

– Па ви, мој драги, можете одмах да почнете!

Сва тројица су се не разумевајући погледала.

– Одмах, одмах. Само промените називе својих слика и већ сте почели борбу. Овде на пример уместо „Кућа крај потока“, ставите „Кућа без сунца“.

Сликари су се гласно смејали.

– Е, али њему се, видите, овакве кућице свиђају, – рече византинац. – Како је само привлачно насликао овај мајушни прозор!

– Мени се не чини привлачан овакав прозор ни на слици. Морате тако сликати – обратио се сликару, – да се људи препадну од таквих прозора, да схвате сви шта је иза њих. Немојте стављати на њега то цвеће.

Византинац је постајао све веселији. Стевановић му се чинио не само човек без осећања мере, већ и лишен смисла за уметност.

– Та црвена пега цвећа ту је потребна, – опет он узе у одбрану друга који још није могао да се снађе, – сликарски важна.

Стевановић је ишао за својом мишљу.

– И све бисте те слике могли са мало поправке да учините изванредном пропагандом за чување људског здравља. Могли бисте да створите школу у том правцу.

Сад се и сликар предграђа био снашао и стао објашњавати како сликари друкчије на то гледају, како је карактер њиховог талента уживање у боји и линији па да онда долази све остало.

И опет је Вук свечано говорио да је сваки човек и сликар, да се то код првих људи врло изразито видело, али да су нажалост од то доба све људске способности отупеле. Сликар предграђа је покушавао да се одбрани од Стевановићеве навале и да докаже да једино књижевност можда може без штете за себе да се стави у службу какве идеје. Стевановић се опет сети свога пацијента писца.

– Зашто увек само радости и патње љубави? Зар није достојна поезије радост једног оздравелог човека, као што је Вук у овој слици замислио? То би се збиља у песми дало још богатије обрадити. Али, разуме се, треба и очима видети једног таквог човека, доживети га као што га ми лекари доживљавамо. Видети, на пример, музичара који после годину дана опет узима виолину. Треба отићи на извор те радости, тамо где људи сваки дан оздрављају.

Чинило се да је тога тренутка на све друге задатке заборавио, и тежиште борбе што је предузима положио само на сликарство.

Тада су упали у атеље Лазић и још један сликар са Сунчицом. Носили су ногаре и кутије са бојама. Она је била одевена као да ће на планину, викнула је с врата:

– Идемо у пејзаже. Брже се спремајте!

Стевановића је опазила тек кад јој је Вук на њега обратио пажњу.

– Стевановић! – искрено се зачуди и спусти на под ствари. – Знам вас из причања Олге Ивановић. Зар има доктора које занима сликарство? Је ли Олга оздравила?

– Потпуно. Скоро смо је удали.

– Немојте то пред Вуком помињати. Он би желео да Олга буде калуђерица.

– Шта ви сликате? Цвеће? – упита радознало Стевановић.

– Свашта. Сад бих хтела брату за рођендан да насликам нешто за ординацију. Можда неку девојчицу на прегледу.

– Ево, нашли сте сликара који и сам долази на ваше мисли! – упаде византинац весело.

Сунчица је по своме обичају одмах стала брбљати, као да се дуго већ зна са Стевановићем, те су сликари што су дошли с њом и били ван разговора постали нестрпљиви.

– Хоћеш ли ти једном поћи? – питали су сваки час тихо.

После неколико часака, остали су у атељеу само Вук и Стевановић. Вук је био наједном изгубио вољу да даље разговара о слици. Био је незадовољан што је Сунчица наишла, што је његово осећање према Олги онако с подсмехом помињала. Док се Стевановић губио у неком од својих разлагања, тражио је како би му објаснио да та лакомислена девојка није била Олгина пријатељица, да је само волела њеног рођака и да су се зато познавале.

Враћајући се од њега Стевановић је размишљао: „Ти сликари су као деца. Још горе од писаца. Црвена пега! Уместо да стави тамо какво лице. И нека га напослетку повеже каквом црвеном прњом.“ Ни Вуковим сликама није био одушевљен. „Био би згодан за илустровање тужних бајки, то љубичасто није боја којом би се радост изразила. Штета. Сав је иначе добронамеран. Треба са овим сликарем, предграђа да чешће поразговарам.“

Од Вука је отишао у канцеларију, где га је чекало много послова које је узео на себе, иако нису били у тесној вези са његовим радом. Понеки не би био још завршен, а он се прихватао и другог, да се сутрадан занесе новим, што је министра чудило и почело узнемиравати.

4

Крај прозора замагљеног пљуском седела је Иванина баба, загледана некуд у врт који се једва назирао. Држала је у руци Иванино писмо и сваки час га читала, од почетка до краја, с изразом пре победоносним него срећним. Девојчица је писала и овога пута њој, и овога пута је писмо почињало речима: „Сваки дан се осећам све боље.“ Бака ју је замишљала како седи у постељи, огледалце наслонила на покривач и удешава косу, смеје се сама на себе и неки пут се себи руга. Једном јој је тако писала: „Кад не излазим на терасу па кад ми је досадно, а нема Ивана да се чупамо, узмем огледалце па се ругам сама себи.“

Бака избриса сузе превукав целом десном шаком преко једног па другог образа и опет поче читати: „Сваки дан се осећам све боље. Сад ми срце не дрхти, не чини ми се да имам нешто живо у грлу. Мени је необично без господина шефа, али и мој је доктор добар. Ови доктори овде су сви добри и весели. Мени је мило кад је доктор весео, онда мислим да нисам болесна. Мој доктор каже да сам само мало касније дошла, наступила би катастрофа – то значи...“

– Ех, срце моје, – рече гласно бака, – она ће мене учити шта је катастрофа!

Није могла наћи где је стала, па настави из средине: „Јуче ми је казала моја најбоља другарица овде да се она у себи заклела да ће свакога болесног наговарати да се ове лечи, јер се њој пре стално плакало и стално је кашљала, а сад јој се стално смеје и има месец дана откако није кинула. Бако, у мом орману са књигама има десно у дну луткина хаљина, пази да је Иван не пронађе. И поздрави старога доктора и не дај Ивану да дира мачку.

Ја ћу бити потпуно здрава још за неколико месеци, али ти мораш долазити да ме обилазиш и мораш једном повести маму и Ивана. Овде се лечи и једна жена што ће имати бебу и сви се доктори много брину за њу. Она је до моје собе и увек ми, кад силазимо на ручак, прича о својој девојчици што је остала у Шапцу. Та жена личи на маму. Ми овде имамо много да једемо и имамо сваки дан колача, али ти кад пођеш, умеси оне са бадемом...“

Бака је у кући била сама. Цвета се из града није била још вратила. Мила се задржала на вежбама, а дечак је био још у школи. Желела је да час пре још са киме подели своју радост. Кад је Иван, сав мокар и блатњав, улетео на врата и затражио одмах да једе, дочекала га је са прекором:

– Не питаш да ли је Ивана писала, него одмах...

Али се брзо покајала због ових речи и показала му писмо машући њиме као марамицом. Дечак га је зграбио и стао гласно читати, прекидајући се сваки час:

– Ау, овде је написала велико слово, а не треба. Их, не уме да дели на слогове. Зар има нека реч у нашем језику која се почиње са лн? Казаћу госпођици.

Бака се у зло доба сетила да Иван не сме знати где је луткина хаљиница и узе му писмо из руку, тобоже љута што сестру исмева. Дечак је отишао да се умива и кроз шум воде, што је пуним млазом јурила из славине, чуо се његов глас:

– Што бих волео да сад опет зададу онакав задатак као пре Ивани. Боље бих од ње написао, је ли, бако?

Бака није волела тога да се сећа. Сад јој се чинило да је одувек мислила тако како сад мисли. И Цвета и Мила су се чувале да је на ово не подсећају. Али је Иван био немилосрдан у својој наивности. Наставио је и сад упорно:

– Бако, ја бих казао да треба свак ко не може да једе, кога хвата кијавица, и ко не може да хода по сунцу, да иде у санаторијум. А сећаш ли се како ти пре ниси волела да се тамо иде?

Док се умивао, она му је спремила ужину. Кадгод је спремала јело својим унучићима, осећала се самозадовољна, као да је она главом, не само нашла начина да им ту обилату храну прибави, него и учинила да пшеница ниче и роди, да краве дају млеко, да су тргови у јесен тако пуни.

– Јест, у понечему се нисам одмах снашла, – говорила би Цвети; – али одувек сам знала да треба добро да једу. Натерај га да све то поједе. Два јајета – два залогаја, а млеко ће као воду испити. Видиш како Ивану тамо кљукају. Одувек сам знала да треба добро јести. Понекад вреде и старе пословице. Још од своје бабе сам чула: „Живот на уста улази.“

Сад није ни морала Ивана нудити, зачас је слистио све што му је било спремљено, заварао траг и излетео у двориште. Киша је била престала и он је читаво царство забава нашао себи напољу. Баре је спајао уским каналима које је прокопавао прутом, пребацивао преко њих мостове и пуштао какву бубу да иде по њима, мотком ударао по води и дизао водоскоке, прескакао преко поточића што је цурио из олука, све док није, мокар до лаката и колена, утеран унутра.

Увече је бака Мили и Цвети саопштила да мора у недељу звати госте, што је увек чинила после Иваниног писма. Она је и пред Милом потпуно заборављала како је пре говорила, па је поводом писма повела реч о болесној девојци из суседства.

– Све нешто тутоље и крију. Уместо да узму девојку и одведу негде да се исправно лечи. Не могу да разумем тај свет.

Цвета је поцрвенела и погледала у Милу као да би рекла: „Ето, мама заборавља да је и она таква била.“ Да би прекинула мајку, приметила је бојажљиво.

– Зашто тако говориш! Сваки дан им свраћа доктор.

Стара је положила пуном ширином десну шаку на сто, загледала се у кћер, као да би хтела видети говори ли озбиљно па изјавила:

– Чудим ти се. Такав доктор, као тај њихов, могу и ја бити. А друго, да је не знам какав, то домаће лечење и тутољење ништа не вреди. У санаторијум па под нож, ако је потребно, нож је свети...

Цвети је опет било непријатно. „Мама говори као да је она све то измислила и санаторијуме и операције.“ Миловала је притом Иванино писмо благо, као да је оно девојчицина рука и покушала да разговор пренесе на њега.

– Лепо сад Ивана пише, зар не, госпођице? Добила би на овом писму у школи петицу, – рече гладећи узан, жућкаст омотач писма.

До тога тренутка се чинило да Иван на њих не обраћа пажњу, занесен ређањем војника, али он се јави живо из свога кутка:

– Кад би петице добијали ученици који не знају да деле на слогове...

– Уместо да се радујеш што ти је сестра сваки дан све здравија!

Иван није дозволио да му бака чита буквицу.

– Па ја се не радујем, – рече и опет се удуби у игру.

– Не била ја тој девојци мајка, ја бих је још ноћас стрпала у воз па у Словенију. Културан и разуман човек тако поступа. Није то само окружити се специјалистима, треба цео начин живота да се промени.

Мила се тихо смешила. Њој се чинило да девојчица оздравља због саме чињенице што се и Ивановић стара о њеном здрављу. Откако је девојчица отишла на лечење, она се осећала с њим изједначенија. Није је мучила мисао да је узалуд била „у онако доброј школи“. Сматрала је да је заслужна и што је дечја баба променила мишљење. Све то као да је приближавало Ивановићу.

Сви четворо су дуго седели тога вечера. Ни Иван није хтео, откако му сестра није била ту, ићи да спава док старији не пођу, и бака је морала прекинути тај њој увек толико драг разговор о болести и водити га да легне. На поласку је узела од Цвете писмо, волела је да су сва код ње. Школа те деце, њена исхрана и одевање, боловање и оздрављење – све је припадало њој, па како не онда и та писма, особито ако их је девојчица њој упућивала. Она их је сва држала у некој свилом опшивеној кутији у којој је раније стајао накит. Била су поређана све по датумима и некад их је редом прочитавала, од првога где је Ивана писала: „Много ме је страх онда без тебе. Кад си отишла, плакала сам дуго, а господин шеф је онда казао да треба увек да се смејем, кад су операција и прва пнеума добро прошле“, па до последњих где је већ јављала: „Данас смо се другарица и ја цео дан смејале, почеле смо кад је сестра Розалија испустила оно дугачко стакленце и уплашила се да га није разбила, а оно пало у крило једној болесници...“

Бака је покрила добро Ивана, одшкринула прозор па и сама пошла да спава, али сан је дуго није могао савладати. Имао је да се бори са њеном радошћу због писма, са мислима које је оно изазвало. Који би сан могао уклонити слику што јој се и сада непрестано наметала: Ивана вади огледалце, смеје се на саму себе, онда се руга, обавија витице око главе. Сад је Иванина коса жива, готово крилата; руке што су лежале као поломљене гране, исто су тако окрилатиле. Ивана вади из ствари све три капице, које јој је пред полазак купила, и намешта их пред огледалом. Најбоље јој стоји ружичаста. И како ће сан савладати слику како се Ивана, потпуно здрава, спрема за повратак кући? Сама скупља све своје ствари, сама их трпа у торбу, завезује. Притом јој румен удара у образе, руке никако не стоје. Ако овај повратак падне пред крај зиме, сви ће у возу, замишља бака, питати девојчицу:

– Били сте зацело на скијању у Словенији? Имате тако свежу боју.

– Не, враћам се са лечења, – весело ће и без предомишљања одговорити она ко да каже: – „Јест, била сам на скијању“.

„Културан човек то не крије. И Иваница ће зацело, кад се врати, као ово госпођица Мила, стално говорити о тим својим лекарима.“

После поноћи мисли су јој се стале мешати: „Колаче од бадема јој морам умесити. Иван није опрао руке пред спавање, сама сам крива, на њега сам заборавила.“ Причуо јој се затим Катичин глас, кога се давно није сетила: „Знам и ја ваљда шта је кијавица“, па онда Петровић како не гледа у очи и каже: „Много нових шумова.“ Затим јој се створила слика лечилишне капије, па Ивана како се смеје сестри Розалији, како се огледа и разговара сама са собом из огледала. И онда, као да је гледа у води, чини јој се сва лелујава, лице јој бива час издужено, час иде у ширину, чини се састављено од ситних комадића као разигран мозаик. Час је талас наноси, час краде и бежи с њом далеко кроз ливаду. И онда се све замрси.

5

Мирко Колар, директор Савеза здравствених задруга, у свом кабинету у Централном хигијенском заводу очекивао је Стевановића. Откако је Стевановић дошао, видео се с њиме једном на улици и једном га посетио у министарству, да га позове к себи.

– Навикао сам с вама да разговарам горе у заводу, у оној новој средини некако сте ми туђи. Дођите, позваћу и старога. Он је, сиромах, усамљен, остарео је па не може к људима, а они вас опет брзо забораве ако им нисте на очима.

Старим су звали некадашњег професора хигијене, човека који је први почео популарисати ову науку, дао јој прави значај, чинећи је збиља друштвеном. Он је можда био први покретач борбе против туберкулозе као друштвеног зла, усто лични пријатељ и Коларев и Стевановићев.

– Ја често и одем к њему и позовем га. А хвалио ми се да сте га и ви увек посећивали кад сте долазили у Београд.

– Па једном смо се код старога и срели, ако се сећате.

Кроз прозор Коларевог кабинета видела се падина Топчидерског брда окренута Јатаган-мали. Колар је сада устао иза стола и примакао се прозору. Брдо се купало у млечној измаглици кроз коју је пробијало црвенило кровова на кућама при самом подножју, купасти лимени торњеви вила што су ишле врхом и шаренило грања које је почињало да вене. Тај предео у магли опомену га на неке слике код својих рођака, за које је увек говорио да одговарају само грађанском укусу; али и он је остао дуго да гледа тај предео у коме су све линије биле умекшане и све боје имале на себи сребрнасти прах. Поглед му је пао затим на кровове Јатаган-мале. „Живописност по укусу мојих рођака“, помислио је и даље посматрајући тај предео у коме је био с лажном дирљивошћу стилизован проблем што је мучио и њега и све његове једномишљенике. Магла је насељу топчидерских вила давала изглед бајке, док су се јатаган-малски кућерци због близине много стварније и јасније оцртавали и по безбројни пут га опоменули на његову вечну мисао: село. „Ето, исто тако, бар у половини наше земље, на домаку уређених градова, леже здравствено непросвећена села као ово јатаган-малско ругло овде испод самих клиника и тих у вртове загњурених вила.“ Јатаган-мала била је само полазна тачка у његовом таквом мишљењу, за њу се он није никако осећајно привезивао, и с ње је одмах прелазио на слику села. „Исто тако

је и тамо блато одмах испред прага, земља уместо дашчаног пода, прозорчићи мали као у штала, пијаће воде близу појила, стока под једним кровом с људима; лекари далеко на километре.“ Отиснуо се мишљу кроз Шумадију, Босну, Санџак и Македонију. „Мора се почети од Санџака, тамо је најнеопходније.“ Било је још много сеоских кућа таквих као у Санџаку. Нагледао се доста земљаних подова, босе и прљаве деце, воловских кола на којима спечени, и од зиме скочањени, сељаци возе дете лекару преко брда и долина; али Санџак му је легао у душу као да му је родни крај или место где му је сахрањен мио пријатељ.

Како је Стевановић утом отворио врата, још пун ових мисли, одмах после поздрава, он га је дочекао речима:

– Рекосте ли да су три диспанзера у пројекту за Санџак?

– Три. А старог још нема? Управо, зграде смо некако смогли, али лекаре не могу да нађем. Свак би хтео велики град, а ни у самим градовима их нема довољно.

Колар се усходао да му нађе место, померајући наједном све столице у кабинету, као да би му их све понудио. Осећао се у последње време и он у својој борби осамљен, особито откако је стари нагло онемоћао; а проблема је било, да не можеш главе дићи. Нарочиту тешкоћу су стварали лекари који би били вољни да иду у села. Колар је желео најбоље, одушевљене људе; а јављали се махом они које је нека лична нужда натерала да пођу у село, па и њих је било недовољно. Он је био мишљења да из сваког лечилишта треба одмах повући по једног-два лекара и одушевити их за рад по задругама: да по лечилиштима не мора бити претежан број специјалиста. Само овде никад није дошло до споразума са Стевановићем. Ипак, он и овога пута поче издалека говор о овоме.

– Увек мислим како сте разумно урадили што сте дошли у Београд, на место одакле се целокупна друштвена борба да организовати. Горе их је довољно остало који ће знати водити санаторијум. Могло би их, мислим специјалиста, још и мање бити, а послати им помоћне младе снаге које би тамо прошле кроз школу. Уопште сам, како знате, против овог нашег нагомилавања најбољих лекара само у неколико здравствених језгри, а остало пуштати тако... На вашем месту ја бих чак донео закон: да у санаторијуму не може остати нико дуже од пет година. После тога половина би их, наравно, отишла у практичаре, а друга половина би пошла по целој земљи, по државним и задружним здравственим станицама.

Стевановић се насмеја смехом који није био много спонтан.

– Таква добричина, а такав диктатор! Ко би то рекао! Не мислите то ваљда озбиљно? – упита затим нагло се уозбиљивши.

Колар се одједном скуњио. И сам је видео да је претерао. То о закону од муке му је пало на ум: била су му потребна четири лекара специјалисте, а још ниједног није видео.

– Хтео сам просто да вам изразим мисао коју одавно носим: да је много мање опасно послати неискусног човека у место где око себе има старијих спремних другова, него у неко забачено село, где ће, већ знате, приличан проценат бити и туберкулозних болесника.

– Али, у санаторијумима су само такви, – примети Стевановић, а глас му је звонио прекорно као да кори дете.

Обојица су била необично узбуђена. Били су ту, у целом Београду, најближи један другом по схватањима дужности и здравствених проблема, а опет се нису могли потпуно сложити. Управо је Колар почео причати о неком младом лекару родом из села у Санџаку, који није хтео ићи тамо да служи, а стигао је стари хигијеничар.

– Пешке? – упитали су у глас њих обојица.

– Да, необично је пријатно на оваквом дану пешачити, ако се може звати пешачењем километар или два хода, – одговорио је старац старајући се да не покаже колико је задихан.

– Више су вас зацело заморише наше степенице, него сав остали ход, – примети Колар пружајући му столицу.

Стевановић је са дивљењем посматрао старчево лице. Налазио је да је слично ликовима научника и проналазача који се виђају по страним енциклопедијама. Њему се нарочито свиђало то страначко у његовој физиономији: негована бела брада, поглед хладнији, упорнији него што се срета код наших људи.

– Не могу да се надивим вашем лицу, час ме преноси у неку страну земљу, час ме враћа у детињство, – рече он приближујући му се.

У старчевим строгим очима укресало се неколико модрих варница. Ставио је на десно колено руке, једну преко друге, и насмешио се.

– Чудите се како представник тако популарне, обичне науке може толико кабинетски изгледати, – рече он и опет се насмеши и опет неколико модрих варница унеше покрета и живости у његово мирно лице. – Господин Колар би много пре одговарао, са својим здрављем, учитељу хигијене, зар не?

Гледао је у своје предуге, пречисте, на колену сложене руке, као да је хтео рећи: „Али зар не видите моје руке? Оне су тако чисте, живе, интелигентне, као да сам из њих а не из мозга испрео све своје учење.“

– А вас двојица сте се, кладим се, до сад препирали где су лекари важнији: у селу или лечилишту. Је ли тако?

– Погодили сте, – дочека Колар, уз онај свој осмех кроз који се није могло прозрети шта осећа. – Управо смо о томе говорили кад сте наишли. Мој пријатељ ми у теорији све одобрава, али да му сад предложим да један од лекара у бившем његовом санаторијуму оде у диспанзер у Новој Вароши, могао би ме омрзнути.

– Господин Стевановић је мој добри давно знани пријатељ, само што га нисам цупкао на коленима, али морам признати да је прождрљив, да се изразим хигијеничарским речником. Ја сам на вашој страни, господине Мирко!

Да би показао како она професорова изјава нимало не умањује његово пријатељство према Колару, Стевановић примети:

– Главно је да сте на нашој страни, а свеједно да ли на његовој или мојој. Наша мимоилажења су готово никаква.

Мислио је међутим: „Чудим се староме. Сам ми је говорио да би лекара по лечилиштима требало имати још оволико. У селу напослетку може бити сваки поштен и пожртвован лекар.“

Хигијеничар је опет погледао у своје руке, још увек сложене на колену, затим дигао десну и узео насумице једну књигу са стола. То је било последње издање

његова уџбеника, али он то не примети, већ тако, држећи сад и књигу на колену, настави погледав у Стевановића као што га је некад гледао док му је он као студент сврађао.

– Нас тројица овде, са још неколико пријатеља, као што знате, основали смо лигу за борбу против туберкулозе и сва тројица смо за то да се она сузбије; али Колар и ја видимо да се и по селима од ње трпи, а ви видите само свој санаторијум.

Стевановић је живо скочио. Био је преосетљив и ниједне замерке, нарочито ако су биле оправдане, није могао поднети. Ко је бољи сарадник Колару од њега, али ипак не даје се ни у цркву што треба кући! Изгледа да је у томе часу био заборавио због чега је дошао у Београд.

– Нећу ваљда оставити три стотине својих болесника са три специјалисте! То би био злочин.

Старац је поћутао неко време. Хтео је да пусти Стевановића да се умири, па, кад му се учинило да он није више узбуђен, наставио је разговор.

– Не могу се, исто тако, ни цели срезови, а понегде и окрузи, оставити без специјалисте за плућа. Из којих разлога бисмо једне спасавали, а друге остављали? Ту би била погрешка слична оној кад неко болесника лечи, а не уклања у исто време зла која су му болест условила. Него, ви то у теорији врло добро знате, због тога сте овамо о дошли, само то заборављате кад неко дирне у ваш санаторијум. Не можете, дабогме, ни ви оставити њега само на тројици спремних људи. Највеће је зло што лекара немамо довољно.

Чим је стари хигијеничар признао да лечилиште не може остати без довољно спремних људи, Стевановић је попустио. Слагао се да би се један лекар с Венца и један из Сурдулице могли дати, а тамо поставити нове да специјализирају, али само, као што је Колар већ приметио, да се ништа не дира из његовог лечилишта. Тамо се ништа није смело крњити, јер бар две су снаге биле нужне, по његовом мишљењу, да замене њега једног, а да се већ о другоме чему не говори.

– Значи, само своје не дамо, – рече старац. – Непоправљиви сте, драги Стевановићу, прождрљиви сте. Знао сам ја то о људима одувек. У хигијени и моралу увек ће храмати.

Он је сад рођени уџбеник вратио на сто опет не приметивши какву је књигу имао у руци. Говорио је гласом благим, готово очинским, хтео је тако да нагласи да само кори, али да се не љути, јер је свестан да људи морају имати слабости.

– Село, село, село, – понављао је Колар као да је сам у соби, – то је наша највећа невоља. Село без лекара, са црним приштевима, умирањем деце, рађањем на земљаном поду, туберкулозом која, док не доспе до смрти, нема имена, село са вечном чорбом од пасуља.

Колар је грозничаво примакао столицу осталој двојици и почео да прича шта је све видео пролазећи кроз босанска и санџачка села. Сутон се већ хватао. Они су се у тами једва назирали и разговор је постајао све топлији. Живо се беласале хигијеничареве руке и његова брада, нека отворена књига на столу. Колар је у разговору прешао на чесме, другу своју страст. Сећао се редом где је завод коју подигао:

– Замислите, затекнем чобанче, нагло се и заједно са својим јагњетом пије из зденца који је вода начинила цедећи се из брда у танушним млазевима. А сад

да видите што је чесма: гранитом озидана, шиба вода из три велике луле. И што смо дигли једну згодну у Поцерини, задужбина! Створили смо под земљом читаву архитектуру, два бетонирана базена; споља у полукругу подзидали брдо да се не рони, поставили около клупе...

Старац је приметио да Стевановић постаје нестрпљив, не удубљује се у Колареву причу и помисли, осмехнувши се: „Хоће часпре да исприча шта је сам предузео. Такав је човек! А Колар би о Санџаку и чесмама могао наставити до ујутру.“ И он обазриво сад пренесе разговор на Стевановићеве реформе, извињавајући се што још није био стигао да сврати до њега. А он, као да је само ово чекао, пожудно се дочепа излагања својих планова. Хтео је прво да изложи свом старом професору како је замислио реформу наставе, да добије његово одобрење о уношењу наставе о туберкулози у последње разреде гимназије; затим шта је предузео као помоћ лечилиштима. Говорио је и о уметничким и књижевним конкурсима, новим диспанзерима, о свом сну да оснује бар једну једину, ма и мајушну, колонију за прездравеле. Није ни приметио како дуго говори и како старац и Колар једва успевају да му упадну у реч, да нешто упитају или примете.

Већ је и осам било, а они као да су били још на почетку. Први се дигао старац.

– Свега умерено, па и разговора.

Сва тројица су изишли у маглу која је мирисала на даљину и пешке отишла до хигијеничареве куће, близу самог Калемегдана. Кад се растао од остале двојице, старац утону у брижну мисао: „Бојим се да Стевановић неће бити овде онолико користан, колико жели и он и ми. Чини ми се, разбија се у много подухвата. Све би хтео, а бојим се да ће пропустити све.“

6

Жена што је распремала Стевановићеву канцеларију тек је била изишла. У соби се осећао мирис прашине. Он, чим стиже, отвори прозор широм и загледа се у сремску равницу. Давно није видео равничарског јутра, блага, пуна боја и треперења и то му пробуди успомене из детињства. Тада је, када би полазећи у школу стао на праг и погледао око себе, видео увек то исто пространо јутро коме нема нигде краја. Чинило му се тада да је само прича да негде има планина и да је негде вече када је у његовом крају јутро, како је причао учитељ; имао је утисак да се до краја света распростире та раван и то треперење јутарње светлости. У санаторијуму се уопште мало сећао, све му је мисли и време гутао рад, а сада му се цео осећајни живот био усколебао, стално му се наметале слике из детињства и младости, нарочито када би се с прозора загледао у даљину преко Саве. Најчешће му је овде падала на ум вожња са сестром на коњским колима. Не зна више куда су путовали, само је још видео око себе преродна полегла жита, осећао мирис преле сламе и сунцем печене земље и радовао се барјацима прашине што су се са осушеног пута дизали. „И та тако обилата, сунцем вечно прљена земља“, мислио је сетно загледан у даљину, „зараженија је од неког сиротињског, тмурног краја“. Поново се загледа у прекосавску равницу. Тамо су људи излазили на њиве. На глави неке жене горела је црвена марама. Путем што је водио поред Саве милела су кола пуна сламе која се блистала на сунцу. И све је то тако одударало од његове тренутне суморне мисли, да се она зачас изгуби.

Тада се сети да ће му у десет доћи један земљак и врати се столу да пре тога заврши јуче започети посао. Они су скоро сваког дана свраћали откако су чули да је у Београду. Поред њих су долазили и даље стари пацијенти, студенти медицине, али још ниједном ниједан од професора – и због тога је патио. Кадгод је требало да се какво универзитетско питање реши, морао је он одлазити к њима; а њему се чинило да би требало они око њега да се сакупљају, да се радују његовом доласку, да га питају за савете. Чак ни после његовог нацрта о реформи наставе и преузимању медицинског факултета, нису га тога удостојили. Ово му је још теже падало што су долазили понекад до министра, тражили од њега оно зашто је пре требало њему да се обрате, и што је министар после ових њихових посета бивао необичан, замишљен, устезао се да неке његове предлоге прими.

Био се већ прихватио рада, а послужитељ пријави професора Симића, што га необично узбуди. У радости је дошао до самих врата пред имунолога, који га је први од професора удостојио своје посете; али се одмах морао разочарати, чувши да је и ова посета била само случајна: и Симић је био пошао министру и како он није био још стигао, хтео да га причека код начелника.

Стевановић је одмах почео говорити о ономе што му је стално обузимало мисли. Имунолог га је слушао са искром сажаљења. „Ето како се људи узалуд сатиру. Могао је тамо у санаторијуму бити користан, а дошао је овамо са својим неизводљивим узалудним предлозима“, и рече благонаклоно поучно, као да пред собом има недозрелог;

– Па разуме се, разуме се, борба се мора организовати, све се то мора чинити; али у народу где процес природне имунизације још траје, све то остаје без очиглед-нијих, стварнијих успеха. Бићемо у луци само када се тај процес буде завршио.

Стевановићу је још у сећању била последња брошура у којој се био окомио на претерану веру у заштитну снагу имунитета. Пишући је, био је дубоко ушао у ово питање и био оран и да усмено са сваким о овоме разговара, тим пре са Симићем који му се чинио старински категоричан. Зато се са неуздржаним подсмехом окомио на улогу природне имунизације и тврдио да она није ни издалека онолико заштитна и пресуђујућа како се то раније веровало, и како му се чинило да Симић још верује.

– Можда сте и ви вршили какве научне опите у овом правцу? – подругљиво је упитао имунолог, устајући притом са столице и нервозно веслајући шачица-ма, главе унапред истурене, као да хоће да пробије неку опипљиву препреку.

– Опите једино исправне: посматрао сам хиљаде случајева код себе у заво-ду и кретање смртности у нашој земљи, – нестрпљиво рече Стевановић такође се дигавши.

– И?

– И приметио сам занимљиве ствари које не знам како би се могле објасни-ти: у најбогатијој и најцивилизованијој нашој покрајини, Војводини, смртност је од туберкулозе већа него у ком другом сиромашнијем и сировијем крају; а њено становништво међутим морало би бити, према вашем мишљењу, имунизирано више него у другим крајевима.

– Ново божанство статистика!

Стевановић, као да није обратио пажњу на ову упадицу, наставио је да разлаже како заштитна снага природне имунизације не ужива више ранији углед, како нема пресудно учешће ако негде смртност опада, и како је то дале-ко сложеније него што се раније држало. Симић се надмоћно насмејао:

– Све је заиста сложеније, него што сам и ја раније држао.

И онда одмах затим растао се не сачекавши да се дискусија заврши. Клим-нувши пословно главом извеслао је из канцеларије, главом унапред, неосетљив за све што није била имунологија и његови питомци. Зашто да троши речи, ми-слио је, са тако занесеним човеком, не осећајући колико је овакво понашање увредљиво.

Дуго после његове посете Стевановић се није могао да прихвати рада. Му-чило га је што га силом није задржао, што га није натерао да чује: да се управо

из жаришта примарног комплекса, који би требало да штити, често развија тешка туберкулоза, – што се тек у последње време у науци могло да утврди, а што он, разуме се, као затуцани имунолог не зна и неће да зна.

Служитељ је пријавио да још неки чекају, али он љутито одмахну руком. У машти је био наставио свој нагло прекинути разговор и све му је друго тада сметало. У том уображеном наставку разговора, говорио је смело, онако како би неком од својих лекара у санаторијуму.

– Наука је, господине мој, гигантски напредовала, док ви стојите учаурени. Шта ви знате о најновијим индивидуалним и епидемиолошким опитима? О улози ендокрино-вегетативног система у животном ритму? Природна имунизација! А камо сплет безброј других снага и утицаја? Камо конституционалне и функционалне одлике, камо етнички и лични преображај, камо климатске појаве и геолошке особине краја, епидемије и историјски временски периоди, па годишња доба, па друштвени и економски моменат? Камо свест да један исти узрок може да има разне последице?

Понављао је одломке из свога најновијег дела, сипао као из рукава; а доктор Симић се, у том замишљеном разговору, нелагодно црвенео.

– Треба имати снаге, господине мој, па признати да смо до јуче били недовољно обавештени, или на погрешном путу, и одмах искрено прихватити поуку коју су нам стварност и научна анализа дали. Такав само став има право да се назове научним, господине мој. Ја, видите, имам снаге да признам своје заблуде и лутања, у жељи да помогнем човеку и истини да победе. Ја сам најбољи део живота поклонио своме санаторијуму; али кад сам увидео да тамо није место одакле се болест против које се боримо може ударити у чело, то сам поштено признао. Научник се не сме учаурити, господине Симићу! Сваки дан доноси нова открића.

Замишљени саговорник био је дотучен. Узмицао је према вратима веслајући шакама и изгубио се; али сада се изгубио смрвљен, а не онако подругљив и самоуверен као малочас.

На прекосавској равници је увелико сијало сунце. Била је даљина без и труни магле, сваки предмет јасно ограничен и чврсто на земљу постављен. Он је корачао по соби победоносно и стално посматрао кроз прозор.

Али, само што је опет сео, испливао је као плута на површину воде немир. Зашто Симић ни једном јединим речју није поменуо реформу наставе, зашто ниједан од професора још није о томе упитао? Па и сам министар већ неколико дана ћути. Јуче, кад му је то поменуо, правио се да не чује, обраћајући му пажњу на неки чланак у новинама. Отћутао је, исто тако, и на предлог да Министарство здравља распише конкурс за најбољу слику и фигуру с темом из здравственог живота земље, а још пре петнаест дана оберучке је прихватио ове његове предлоге. Можда наилази на отпор на неком другом месту, и неће то да му каже, штеди га. Зар је имала право Неда кад је говорила да се без промене режима не могу очекивати никакве друге велике промене?

Послужитељ се опет појави на вратима. Морао је почети примање. Разговор са људима који су чекали, брзо се свршио, све о чему би иначе дуго причао, сводио је сад на неколико реченица. Мисли су му биле стално на Симићу. Уморан

и рђаво расположен пошао је раније кући, али у ходнику се срећом срете са Милом Поповић која је била дошла да га поздрави и одмах ту на ходнику, пред свима, обасула захвалношћу и дивљењем, што га је одмах разгалило.

– Зацело имате неки велики план, када сте оставили санаторијум? – наставила је она. – Прво ми је то било врло жао, али сад се радујем, моћи ћу вас каткад видети.

Пошли су заједно из министарства. Он је полако заборавио на Симића. Разговарали су се више о санаторијуму. Мила је преко обичаја говорила много, сећала се сваке ситнице што јој је Стевановић којом приликом рекао, какве су изгреде правили пацијенти, какве је предрасуде имала о санаторијуму док у њему није била. Он се лагано потпуно пренео у ту средину, па се стао утркивати с Милом у овом дозивању тренутака из прошлости за које се чинило да су се били изгубили, утонули у заборав.

И пошто је она отишла, мислио је дуго на санаторијум. Имао је осећање самопоуздања и одговорности. Чинило му се да ће извршити све што је наумио, да му је дужност да се ни пред каквим тешкоћама не повуче. Има ствари, мислио је, које и против читавог друштва јунак појединац може да извојује, а он је себе сматрао тим јунаком. Има оаза и у друштвеном животу, таквом какав је, које су у маломе слика будућег друштва. Зар не би могао он, јунак, учинити да бар здравствена служба у свој земљи буде таква оаза? Могао би. Моћи ће.

7

Према реформама које је нови начелник хтео да предузме у настави на универзитету професори су се односили или равнодушно или непријатељски. Жарковић се као и увек држао према свему томе као према дечјој игри. Све те реформе, организације, анкете, хигијена, све је то игра. Постоји само једна озбиљна ствар, колапсотерапија. Све остало је посао за педагоге и агитаторе, а ово је наука, и он жели само њоме да се бави. Нови начелник је, мислио је он, показао својим напуштањем санаторијума и клиничког бављења туберкулозом да није рођен научник. Према њему се понашао са хладном љубазношћу, хвалио ову или ону меру коју он предузима, и уосталом, искрено мислио да у њима Стевановић разумно поступа; али га у овоме није помагао. То је посао другога реда и за друге.

– Просто је дивно чудо, колега, како ви умете да усталасате јавно мњење, да пробудите учмале савести, – рекао би љубазно, али избегавајући какав стварни разговор. – Сећам се и оне ваше лањске анкете: преко ноћи су сви становници Југославије стали говорити и бринути се о туберкулози.

Стевановић би похвалио научну тачност, и искуство које је професор показао у своме чланку поводом анкете. Желео је увек да га наведе на разговор о каквом клиничком проблему, надао се да ће га он позвати на какво саветовање. Жарковићево избегавање да почне сличан разговор, његов став као да је заборавио на Стевановићеву славу оператора, дијагностичара и рендгенолога, њега је дубоко вређао. Доктор Марков му је био темпераментан каријериста, доктор Симић чаура једне непотпуне медицинске идеје; и Жарковић му се, разуме се, чинио сувише једноставан, али је уважење првог професора желео ипак да има. Уз његово би пријатељство, знао је, много брже и лакше све послове са универзитетом свршавао. Каткад је замишљао како њих двојица седе до дубоко у ноћ заједно у његовом кабинету у министарству или код Жарковића на универзитету. Жарковић му сам излаже, рецимо, недостатке наставе и заједно траже начин да ствар побољшају. Њихово пријатељство постаје све дубље. Свет са дивљењем говори: „То је пример пријатељства високих духова. Изнад суревњивости, изнад користољубља, једини циљ им је добро земље.“ Али професор ни узгредно није хтео на оваквом разговору да се задржи, као да је посао који је Стевановић био преузео лично његов, Стевановићев, да се не тиче целе земље, универзитета народног здравља; или је бескрајно безначајан, да о њему не вреди говорити дуже.

– Да се распише конкурс за најбоље уметничко дело у вези са нашом науком? – поновио је расејано. – Збиља, било би занимљиво да неки књижевник замисли такву колонију наших прездравелих болесника, да прави анализу душевног стања људи који се враћају у живот...

– Не само у живот, већ на рад, – нестрпљиво је прекинуо Стевановић, у страху да се нека појединост његовог излагања не изгуби.

– Па да, то и мислим, то је једно исто. Такво једно... – професор је неколико тренутака тражио прави израз, – једно такво пророчко дело недостаје нашој литератури.

– Са мало добре воље, са много добре воље, – поправио се одмах Стевановић, – могле би и те колоније да постану стварност.

– Свакако, – одобрио је професор с готовошћу градске учтивости, а онда додао што је могао обазривије, као да превија рану: – Мислим да сте разумно поступили што сте прво обратили пажњу на болнице и диспанзере. Ту сте показали много осећања за стварност.

А Стевановић је хтео да се пусти у широке разговоре. Зар не тече све прво у замислима и разговорима пријатеља! Зашто не би њих двојица оцртали све могућности, све предвидели, све огрејали вером? Онда би се то једном, уз министрову помоћ, почело остваривати. Почело би се бар о томе озбиљно мислити, а то је као и остваривање. Све оно после је само споредне природе, тако је бар он мислио.

Временом као да се и министар тргао од оног свог неограниченог поверења према Стевановићу, као да је почео показивати све мање спремности да излази у сусрет тим његовим замислима о реформи наставе, о конкурсима сликара и књижевника, можда под упливом професора, можда је и сам више веровао у хитност планова који су се односили на диспанзере и санаторијуме; можда није волео да испадне занесен и нереалан, а оне ствари о којима је Стевановић прво почео говорити и покушао да их мења ишле су по министровом мишљењу у област Стевановићег занесењаштва и склоности за експерименте. Тако је пропала замисао о конкурсу, затим намера да се тражи анкета код студената медицине поводом ове или оне реформе; Министарство просвете је одбило предлог да се уводи настава о туберкулози као засебан предмет у осми разред гимназије.

Ови први неуспеси, промена, иако једва осетна, у министровом држању, став професора, Стевановића су мучили, слабили му полет, пунили га сумњом, чинили да подозрева и неке људе, који су му у ствари били пријатељи, како свесно ометају његова настојања. Њему се сад чинило да у опхођењу професора Симића има и мање пажње него што је у ствари било. Тако је дуго осећао као увреду што се Жарковић једном у сусрету с њим задржао само неколико тренутака рекавши да жури, да му час почиње за двадесет минута и што се и Марков одмах одвојио, рекавши да иде на исту страну. Мучило га је и то што на универзитету, где њега с толико омаловажавања, како је он мислио, примају, може, па ма само и као асистент, да се креће и ради Милишић, о чијим способностима је он најгоре мислио.

– Чујем да је деканов син тешко болестан, – рекао је једног јутра министар. – Зацело ће вас звати. Срећа је да сте се десили овде.

Цело пре подне Стевановић је био узнемирен. Чим би телефон зазвонио, мислио је да га зове декан или неки од професора на саветовање. „Зацело ће

позвати по подне“, мислио је, „неће са посла да ме дижу“, и од министарства до куће је отишао колима да се не би десило да га у то време зову, а да њега не буде код куће. Међутим од декана нису звали, ни тога дана ни касније. По министарству се само о тој болести говорило; министар га у почетку сваки час питао да ли је позван, па је после престао сасвим о томе говорити, што се њему чинило још увредљивије. Понекад је веровао да га намерно мимоилазе. „Декан у својој узбуђености и бризи не зна где му је глава, али они око њега ово свесно чине. Каква суровост стављати нечији живот на коцку због своје сујете.“ Дубоко је веровао да младић мора умрети, зато што га он не лечи.

– Па ви ми нисте казали како је тај ваш Милишић добар лекар! – дочекао га је после неколико дана министар. – Кажу да је он предложио на саветовању нешто што је било спасоносно. Види се ко је изишао из ваше школе.

– Доктор Милишић је био?... – упита он гласом који се сломи, гледајући некуд далеко преко Саве. „Предложио нешто спасоносно? То је морала бити нека генијална случајност...“

Сутрадан у позоришту срео се са Жарковићем, који је одмах почео говорити о тенору како је био лош, о томе да костими у балету нису успели, да је прва балерина изванредна. Операциону салу, болеснике, пинцете, завоје, оставио је иза себе. Сад је грађанин који хоће да ужива само у позоришту, жели мало мозак да одвоји од свакодневних брига.

– Чујем, био је син господина декана болестан, – рекао је на све ово Стевановић кога је мисао о томе случају стално тиштала.

Професор га је погледао у чуду. Негде далеко у његовом сећању стојао је сад деканов син и његова болест.

– А, да, – најзад се сети, – имао је гадан грип. Сад је све у реду. Како се вама, збиља, свидела сцена у првој слици!

Он као да се био зарекао да у позоришту остане до краја светски човек: слушао је оперу, обукао уштиркану кошуљу, црно одело. И шта сад жели од њега овај човек? Да позоришно фоаје претвори у лекарску ординацију? То није био његов обичај. Стевановић је још једном покушао да разговор скрене на оно што је њега занимало, али професор није попустио. Говорио је и даље о музици, о глумцима, о неким ситницама за које би се рекло да њега тако хладног и помало крутог не могу занимати. А Стевановићу се тако хтело, кад се једном нашао с њим такорећи насамо, да поприча пријатељски и о свему. „Ко би му у ствари могао ближи бити од мене?“ мислио је. „Пред киме не би требало уопште да има професионалне тајне, него преда мном?“

Те недеље наишло је још једно разочарење. Доктор Ивановић му је писао да мора напустити службу у санаторијуму, бар привремено, и ступити као лекар у какву здравствену задругу близу Београда. Ово мора да учини да би био једно време ближе породици, којој је у томе часу његова близина била неопходна. Јављао је и то да је желео да остане у државној служби, да је тражио место у једном београдском диспанзеру; али да није имао среће.

Стевановићу се учинило да је у санаторијуму све пошло у суноврат. Његово незадовољство и собом и свим око себе сручило се сад на Ивановића. „Требало је само да се измакнем месец, два, па да се све почне рушити. И тај Ивановић

који се чинио толико савестан и одан, заборавио је врло брзо оно што смо за њега учинили, да смо га у ствари ми начинили човеком, да смо му сестру спасли пропасти. Кога сад тамо да пошаљем! Где да измислим некога ко има његово знање и искуство?“

Сетио се с гађењем свога писма министру да му не да Београд ако га буде тражио. Почео је сад Ивановићу писмо свечано, пуно прекора. „Ако вам савест не говори да треба тамо да останете, шта онда ја да кажем. Некада сам мислио да је на такве поступке способан само један доктор Милишић...“ Одгурнуо је хартију и хукнуо. На столу у корпи је стајала гомила јабука. Целу ноћ их је узнемирено јео. Мучила га је мисао да се и он можда огрешио о санаторијум напуштајући га и да томе сад више нема лека. Сетио се дана кад је одлазио, падали му на ум погледи неких пацијената који су му се сад, у сећању, чинили час прекорни, час презриви, или болни и зачуђени. Сестра Рока је тада шапнула нешто сестри Текли. Карган се чинио победоносан, Зајц пренеражен. „Све су ово глупости, болесни живци“, храбрио се затим. „Па иако би све тако било, велики човек не сме да има сентименталних обзира. Њега чекају велики задаци и он их мора извршити упркос свега. Сестра Рока је само побожна калуђерица. Шта зна она о великим подухватима људи бораца.“ Хтео је себе пошто-пото да увери да његов одлазак из санаторијума није једнак са Ивановићевим. „Ја сам оставио тамо сав свој живот, најбоље своје године, а ово сам учинио да бих народ спасао пропасти.“

Устајао је са столице, одлазио до прозора и отварао га без икакве потребе, затим затварао, па опет седео и љуштио своју нову јабуку. Мислио је како је, поред Колара, Жарковић ипак најдостојнији његовог пријатељства. Неодољиво му се хтело да га одмах сутра види. „Није могуће“, мислио је, „да тако интелигентан човек не осећа разлику између способности и искуства оних што га окружују и способности једног...“ Није тренутно могао наћи како ће себе назвати.

У прозирном испрекиданом сну видео је целе ноћи младолику Жарковићеву прилику, опсењивало га његово држање немарно и помало хладно, преливено љубазношћу великоварошког човека.

8

Министар је седео замишљен над мапом Југославије на којој су црвеним кружићима била обележена места где су имале, према Стевановићевом савету, да се оснују нове здравствене установе или да се старе реформишу. Чекао га је са радосним вестима да су се у Министарству шума сагласили да почну са пошумљавањем предела које је Стевановић одредио, затим да је у буџету створено десет лекарских и болничарских места, да су неке установе примиле на свој терет два диспанзера на југу. Надао се да ће овим вестима изазвати код њега ону стару живост која га је тамо у санаторијуму била очарала и због које га је позвао у Београд, у коме Стевановић није, министру се чинило, показао ону ранију одрешитост и борбеност, сем можда првих петнаестак дана. Министар је често размишљао о овој промени. Некада је мислио да је наступила зато што одмах није могло бити остварено оно што је начелник замишљао. Некада му се чинило да он у ствари и није права борбена природа. „Изгрми се на језику, па после ништа. Изгледа да је само у оној својој пустињи умео да буде сила.“

Последњих неколико дана међутим ово опадање воље код начелника почело га је бринути. Било је толико, да се није могло тумачити само новом средином, новим условима рада, па ни оним разочарењима које је у послу имао. Постајао је изненадно, и по министровом мишљењу безразложно, забринут усред најзанимљивијег, најпословнијег разговора. Престао је говорити о неким пословима, због којих је у почетку хтео погинути. Није више уопште помињао колоније ни конкурс, ни реформу наставе. Пред само подне министар му је телефонирао да га чека, а он му је одговорио да не може доћи, јер довршава књигу о којој му је већ говорио.

То је била анализа антитуберкулозне борбе у Југославији и имала је задатак да покаже успехе ове борбе. Првих дана је о књизи често говорио, неке одељке је, које је већ у санаторијуму био написао, министру и читао.

– Свет и не слути шта је учињено за последњих неколико година. И то се постигло готово голоруко, само предавањима. А замислите шта ће бити када се наоружамо!

У последње време је избегавао и да помиње ту књигу. Као да га је било страх да га неко о њој и упита. Једино је са Ивановићем, који га је посетио двапут откако је стигао у Београд, повео једном разговор о томе. Са претераним

страхом и преувеличавањем саопштио му је како је дошао до открића да управо онда кад је антитуберкулозна борба почела да малаксава, кад се могао очекивати пораст смртности, она у целој држави опада. Гледао је тако као да је рекао: „Замислите, показало се да земља није округла, оповргнуто је нешто што је цео свет сматрао за истину.“ Мада уплашен његовим нездравим расположењем, страхом од тешкоће која се сваки час јавља у научно раду, Ивановић је покушао да изгледа потпуно миран.

– Па ви сте, господине шефе, и раније знали и говорили да нема сложеније појаве ни у друштвеном ни у клиничком смислу од туберкулозе. И сад сте се, просто, поново у то уверили.

– Али, видите, Ивановићу, ја ипак верујем да мора бити сталних епидемиолошких закона и у туберкулози, поред све њене разноврсности. И сада, шта мислите, како ми мора бити кад видим ове неочекиване и неразумљиве обрте: кад тек при крају књиге и у јеку рада долазим до закључка да је организована борба само делимично заустављала епидемијски развој болести.

Постао је опет живахан, румен му се осула по челу и врату, као да говори о нечему што га радује.

– Оно Што је прво чинило читаво богатство научних истина и нових могућности у борби са болешћу, наједном је осиромашило, умањило се као какво велико књижевно дело у свести и осећању недаровитог читаоца. Хтео сам књигу да назовем: „Слава једне епохе у социјалној медицини“, а сад ћу морати рећи: „Слава и крај.“ Пришао је столу и стао писати црвеном оловком крупно: „Крај, крај, крај.“

Заузет бригама око новог места, Ивановић није неколико дана после тога ишао к њему. Кад је опет свратио, затекао га је у истом расположењу. На столу му је лежала прва књига у којој се залагао за социјалну медицину, очекујући од ње да коначно реши проблем туберкулозе, а поред ње рукопис нове која је морала да призна погрешне претпоставке и да индивидуалној медицини врати много од њеног старог угледа. И то је све требало да учини управо он који је после толиких успеха на клиничком лечењу туберкулозе напустио санаторијум у уверењу да је рад на организовању социјалне борбе далеко важнији. Слутећи оштрину сукоба у њему, Ивановића обузе она његова необуздана плима сажаљења. У тренутку му је и самом изгледало да је положај у коме се Стевановић нашао стварни, прави безизлаз, да га он не види тешким само зато што се налази у безвољном, болесном стању, већ да је тај положај у истину такав, да представља унутарњи слом. Желео је да му говори утешно и добро, да омаловажи чињеницу пред којом је он очајно стојао, да га наведе на мисао да можда подаци којима се служио нису довољно испитани, али, према својој истинољубивој природи, успе да каже само оно што је у истини о томе мислио:

– Прави човек и научник, господине шефе, увек има смелости да призна раније заблуде. Толики светски научници били су у истом положају.

Али је Стевановић хтео пошто-пото да је његов положај изузетан, да он и после свега сматра да борбу треба наставити, да му због тога понекад пада на ум да затаји закључке до којих је дошао. Видео је недогледно трагичне последице у томе ако непријатељи социјалне медицине дознају за њих, чинило му се

да су непријатељи безбројни, да ће се, ако он објави оно до чега је дошао, окомити на све, на борбу као такву, да ће пљунути на сва њена достигнућа. У свести му се тешкоће увеличавале, видео их онде и где их није било. Осећао је страх као да ће се од истине до које је дошао пореметити нешто у склопу света.

Ивановић је покушао да га наведе на мисао да то опадање смртности мора бити, бар делимично, последица, мало закаснела можда, раније борбе, али ни то није помогло.

Једном је из хартије испала велика фотографија где се видео опкољен пацијентима. Крај ногу су му биле гомиле цвећа. Личило је све на слику какве старинске свадбе. Са необичним болом је прелетео погледом преко тих лица која су га обожавала. Ко зна по који пут му се учинило да је време проведено у санаторијуму било златно доба његовог живота и рада. Са ужасом опет помисли да се сад тамо немилице троши, да гости вероватно седе по месец дана, да особље можда поткрада као у доба пре њега, да су лекари заузели собе у које су се могли сместити пацијенти и да операције врши можда... Од ужаса и не доврши своју мисао. Опет баци поглед на фотографију. Како је само сјајно почео био давати ваздух тој девојчици што стоји до њега. Она му давно није писала. Ко зна шта се с њом догодило! Па онда са тим сиротим Сремцем иза ње, који је био пред вађењем једног бубрега. Петар Оћача, зацело, није ни дао да му се каверна пломбира, када већ то није раније учинио.

Седе крај прозора и наже се. Доле су звонили нечији раздрагани кораци. Девојка је при ходу ударала потпетицама по два пута, док би се дуги корак њеног сапутника чуо само једанпут. Када су били испред прозора, чу се у прозирности тишине женски глас:

– Тако су се лепо љубили! Страшно волим када се при љубљењу онако гледа као онај глумац.

– Зар се нисмо ми још лепше љубили? – прекоре сапутников глас.

Стевановић се трже од прозора. Сети се своје прве младости, доба док се још није био разболео. У то доба се једино предавао потпуно љубави и ходао с девојкама ноћу. Сад одједном тај мајушни одломак разговора чудновато га заболе. „Тако су се лепо љубили!“ Шта је у његовом животу било тако лепо? Додири Недине руке? Стално присуство њене бриге и нежности? Али то је прошло брзо као мисао. Успеси у науци? Ево, прети опасност да се све оно у што је веровао, сруши. Потајна обожавања његових пацијенткиња, тренутно наслађање уха на њихово узбуђено срце, њихови сузни погледи? Било је и у томе лепога, али све то није било прави, пун живот. Од тога је остајао само бол и оно осећање недовршености и промашености које га је последње време стално пратило. Исцрпен, тек пред зору склопило је очи неким тешким сном који није одмарао.

Чини му се да јури на неком железном чудовишту. По путу стоје птице и не чују хуку која им се ближи, ево сад ће прегазити, сад, мало сулудо створење које има крила и могло би се спасти, али глупо стоји на путу и кљуца. Чудовиште је прејурило преко птице, он се осврће да нађе погледом њен мајушни леш у прашини пута, али никако не може да га угледа. Да није ипак побегла? Да се није у задњем часу сетила да има крила? Враћа поглед, а сад нова птица стоји на путу и

хоће лудо да погине. Тако једна по једна ишчезавају под грдосијом на којој се вози, али он никако не може да угледа њихова прегажена тела.

Утом почиње да се пење увојито уз планину. Доле су понори које око не може да измери, нагле непредвиђене заокуке. У сусрет му јури пут, сад ће се са самим путем сударити, сав он сјуриће се у мотор железног чудовишта и разбити га. Крај ивице пута стоје сиви камени белези, стотине, хиљаде хиљаде их има. Наједном увиђа да то нису зупци што штите кола да се не сурвају у понор, већ мали камени споменици, белези на сеоским гробовима. Симић се вози с њим и каже: „Погледајте, погледајте, сви су они умрли за добро народа. Земља се полако имунизује.“ Облаци стоје испод њега. Протура руку и завлачи је у модар пун кише облак. Шака му је мокра и хладна.

Наједном види своју мајку седи за столом, не миче се. Ништа се не миче. Сав се живот као у бајци укочио. Време стоји као неизмерна баруштина. Сава се стуткалила: сва је тако гадно жућкаста и мртва као туткало. Точкови се не окрећу, пут кроз прекосавску равницу личи на мртву под сунцем осушену огромну змију. И светлост нема треперења, све је једно једино сутонско пригушено сјање. Такав пејзаж је једном негде видео на слици. Без ветра, без праве светлости.

Кад се пробудио, чинило му се да му клубе дрхтавице леже на дијафрагму и полако се шири, пење чак до срца. Неколико часака траје то несвесно дрхтање као код зверке. Читави облаци непознате опасности куљају на њега, увлаче се кроз кључаоницу, испод рата, кроз порозне зидове, омотавају га. Учинио је негде неко непознато зло чијег имена не може да се сети и сад ће наступити казна. Каква ли ће бити? Све око њега да буде живо, да га зове, да му се нуди, – а он да не може да макне руком, ни погледом, ни срцем? Или да он буде жив, а око њега све непокретно, мртво, да буде зазидан у кулу, да се све чега се такне стињава, туткали и мрзне? Зашто се већ не догоди то што има бити? Чекање постаје несносно. Милијарде ужета и конопчића страха стежу се око њега, спутавају му редом рад свију органа. Сад је огромна ларва у тој непробојној сивој чаури.

9

Ивановић је једно двапут затекао Колара у министарству код начелника и он му се одмах свидео. Зрачила је из њега допадљивост која се састојала из низа наоко ситних ствари, из спокојства у покретима, светлуцања у очима које се још умножавало у стаклима наочара, из стрпљивог осмеха у коме је опет било и нечег несташног, из белине коже и уредности сваког квадратног сантиметра на њему. Жалио се као и обично на младе лекаре који неће да иду, не само у Санџак, у његов заувек усвојени Санџак, него ни у села близу Београда, неће ни у варошицу у којој жели да створи здравствени центар тога краја, где већ има зграду за задругу, прави дворац.

Начелник га је нестрпљиво слушао. Саосећао је он са овим Коларевим невољама, али помисао да би и онако мали број специјалиста за плућа требало слати у села, чинила га је немирним. „Тај вражји Колар, кад нешто науми, и учиниће, и ни наум му не би пало каква би то била неправда...“ Ивановић је осећао како се чинило да их то нимало не унижава, већ сведочи само колико су дубоко везани за оно што раде. Кад их је сутрадан срео опет у присном разговору, док су тражили где да се дигне диспензер у Хомољу, уверио се да је склад који ниче из њихове заједничке борбе и готово истог мишљења већи од тренутних неспоразума.

Колар је међутим претеривао жалећи се да нико неће у села. Задружна је служба међу младим лекарима у ствари у то време постала врло популарна. Ивановићеви другови Марић и Милун су је дочекали као најсрећније решење. Још док он није помишљао да напушта санаторијум, правили су заверу да и њега привуку Колару. Увек су за њега и они и Ђурић имали неко осећање старије браће према млађем, иако су били вршњаци, иако им је интелигенцијом и карактером уливао поштовање; слутили су у њему осетљивост којој треба заштите, непрактичност пред којом треба крчити пут. Нарочито се Станко Ђурић овако према њему односио. „Требало би га против његове воље ставити гдегод да мало заради, да прогледа очима. Његова осетљивост захтева да има пун културни живот, а кад човек стекне мало новаца, може живећи и у селу да себи такав живот дочара.“ Он се због тога обрадовао кад је место у диспензеру, које је Ивановић тражио, дато другом. Служба у задрузи чинила му се боље, јер је пружала могућност да се износ одређене плате повећа поделом вишка у заради.

Само се чувао да му о овом отворено говори. Почео прво причом како се Марић претворио у малог Колара, примио потпуно његово одушевљење за село, изражава се његовим речима, говори како је из психолошког теснаца изишао у отворено поље и спрема се да зида чесму у свом селу. „Све по Коларевом узору, кажем ти. И онда је стекао неко осећање захвалности народу што му је захвалан због доласка у село.“ Затим је издалека давао на знање да је непопуњено место само сат аутобусом удаљено од Београда, у дивном пределу, близу Милунове задруге. „Могли бисмо се сваке недеље састајати!“ рекне па се сети тек онда да се дотле правио као да и не сања да га наговара.

– Разваљујеш незакључана врата. Ништа ми друго не остаје у овом положају, него Колару у мреже.

– У наручје! Загрлиће те кад му будеш рекао да си одлучио.

Договорили су се да пре разговора са Коларем пођу до Милуна. Ивановић се увече подсетио вечне очеве чежње за селом. Увек му се хлеб из сеоске пећи чинио слађи, говор отреситих сељака паметнији „од понеког министарског“. Увек је причао о неком ђаку са села који је био најбољи математичар у школи, у чију се главу памет населила не водећи рачуна о класним предрасудама. Било му је добро при помисли да би отац био задовољан, кад би могао знати нашто се одлучио. Ивановић, уосталом, не би могао рећи да се понекад није из све душе слагао са Коларем, да му није привлачно да пође у ту прашуму болести и буде један од првих који ће је рубити. Морао је признати да ће у селу бити много кориснији и као лекар болести коју је специјализирао, само ако Колар отвори и диспанзер као што обећава.

Кад су кренули у село, почела је хладна игличаста киша и није се ни мало привлачно чинило улазити у препун и загушљив воз; али је Ђурић у жељи да се то час пре преломи, сматрао „да не падају секире, ако пада киша“, па су се отисли кроз добро познати колубарски предео.

Сељаци су се враћали са тргова и остајали у гуњевима и марамама, мада је унутра било прегрејано. Пролазили су били закрчени празним котарицама и рогобатним стварима купљеним у граду. У страху да се Павлу већ то не смучи, друг га је уверавао да је занимљиво путовати баш у таквим возовима, да се ту човек осећа присно, да је ту само на изглед некултурно, јер ено како онај отресити сељак уступа место оној жени с дететом; како се они троје сабијају, на уском седишту да створе место четвртом; како она жена ломи пола белог хлепчића купљеног у граду и нуди непознатој девојчици до себе.

После сат вожње и мало пешачења стигли су у Милуново село. Ђурић се трудио да му обрати пажњу на све што би га могло придобити. Двадесетину метара око задруге било је недавно покалдрмисано; још неугажен речни облутак, нежно румен, сив и бео, тако, на киши, личио је на цветове каквог дивовског пркоса. Ђурић је уверавао да је много боља та цветолика калдрма од београдског равнодушног сивог бетона, разнежавао се при погледу на капке на прозорима, врата и греде плавље од различка.

У чекаоници су затекли неколико болесника, на клупама поред зида. Њих двојица су остали стојећи да сачекају док Милун не позове идућег. У углу крај пећи јавио се неки напит човек:

– Овде је културно, здравствено. Откуд ишао да ишао, овамо свраћам, кафанчина ми је дојадила.

Пећ је буктала. Болесници, прозебли на путу, сад у топлоти били су придремали и клонули. Нека жена је ушла и стала са леђа и главе одмотавати наслаге марама, док јој је из обуће пиљила вода.

– То већ није здравствено, – јавио се опет човек што му је кафана била дојадила, и извадио из гуња стакленце са ракијом. – То није здравствено – ноге мокре, а главу си толико убундала.

Жена је без труни радозналости гледала и њега и његово стакленце ракије и неуобичајене грађане у чекаоници. Болесници гледају понекад на свет око себе с миром какав се срета у зверки: не знаш да ли га не примећују или се осећају изнад њега.

Њих двојица су пришла прозору с решеткама и загледала се кроз њега у очекивању да дође ред на идућег пацијента па да могадну ући код Милуна. Кола с болесницима су пристизала, застајала пред кафаном; понеки од болесника су прво свраћали у кафану, да се очисте и раскраве од хладноће, па онда долазили у чекаоницу. Била је то слика села каквог су нам сликале наше прве реалисте. Будила је тугу и могла лако да убије вољу за рад у таквој средини. Ђурићева заштитничка осећања према другу гонила су га да стално говори, да разбија овај утисак. Причао је како најизграђенија варош по тмурном дану буди суморна осећања, како ће с пролећа ту морати бити дивно. Није ни потребно да се око задруге диже врт, све ће се у врт претворити. Ниски ретки жбунови на суседној крчевини, пространа ливада крај реке, неколико топола, – даће томе пределу изглед модерног, преконоћ створеног парка.

Милун се појавио на вратима управо у часу кад је пијани човек објашњавао болесницима до себе како је доктор саветовао да се не свраћа у кафану већ у задругу.

– Све је то красно, – прекинуо га је лекар, – али не доноси са собом више пића, и кад улазиш, отреси блато, овде су болесници.

– Да није блата, докторе, не би било ни хлеба, – увређено је прекинуо напити. – И није ово прилепчиво блато о коме си причао, већ обично, с њиве. Сишао сам кроз Ерића њиву.

Док се Милун, опазивши утом двојицу другова, радосно с њима поздрављао, на лицима сељака се видело да мисле: „Ето, они се беспослени ту натоврзли, задржаће доктора и онда кад ће се кући...“ И Ивановићу се наједно учинило неумесно што су свраћали у радно време, па чак што су уопште у село долазили. „Као да Србину треба много маште да замисли ово неприлепчино блато и ове шипке на прозорима и сељаке који доносе ракију у лекарску чекаоницу.“ Да Милуна не би задржавали у послу, понудио је да му и њих двојица помогну, како би брже био готов. Сељаци су их због овога стали већ љубазније гледати.

Њих двојица су се латила да превијају неке са озледама на рукама и глави, док је Милун прегледао остале. Ђурић је за то време неспокојно разгледао лекарску собу, скромну као и чекаоница. Под је био, истина, покривен линолеумом, али зидови окречени по сељачки се много песка и модрила у кречу. На прозорима није било никаквих застора. Он се већ кајао што је наваљивао да

овамо долазе. По Марићевом причању био је себи створио друкчију слику, а сад ова примитивност почела је и њему да смета.

Кад су с послом били готови, још је у чекаоници седео човек коме се свиђало више да пије ту него у кафани и нерадо се упутио с њима напоље. На Милунове прекоре бранио се:

– Разумем шта кажеш, није здравствено, није културно. Изостављам помало, куд и камо је то мање него пре.

Њему се учинило да је доктор љутито одмахнуо руком и друговима рекао нешто као да никако не може у овом погледу да утиче на село. И како му се чинило да се доктор више љути на то што су га гости видели да пије, него што је прогутао неколико гутљаја, покушао је да спасава његов углед:

– Теби, докторе, част! Ти си утицао много на село. Сумњам да ниси пола села спасао смрти и нездравственог живота. Ја, ето, никад више у кафану нећу ногом ступити, а на неке је твоје утицање још веће.

– Па ти ћеш, Милуне, овде постати писац, – претерано живо је наставио Ђурић своју тактику. – Овде има таквих типова. Не треба ти да долазиш у позориште, само посматрај ове људе око себе.

Ручали су у сеоској кафани пуној дима, чађавој. Крчмарева жена бесмислено бела, пуна и чиста, да је у том скупу људи блатњавих и спечених била готово непријатна због своје љубазности и белине и будила код сељака сумње: „Што моја жена није овако чиста и бела!“, одвела их је кроз ходник до собице где није било никог и где је већ чекао постављен сто, Милун је неколико пута покушавао да се пожали на ово или оно, али га је Ђурић вешто прекидао, а и крчмарице је осетила потребу да се умеша и брани своје суграђане:

– Долази свет, долази. Доктор главе не диже с посла. Лако је сад доћи, зачас стрчиш низ њиву. А пре више волиш да те нема, него да по ветруштини или лапавици идеш чак у Ваљево или Београд.

Сељаци су нестрпљиво завиривали у собицу: „Кад ће већ једном ти доктори ручати, ваља кући ићи, а они засели.“ У кафанском дворишту и покрај пута чекала су још једна коњска и неколико воловских кола. Измаглица је натапала сено и сламу којима су кола била наложена и хватала се за длаку стоке. Пребројавши кола, и народ у крчми, Ивановић је предложио да се растану.

– Судиш по колима која чекају? Многе сам ја још јутрос прегледао, а они, ето, још чуче у крчми. Све ти то они спајају: доктора, крчму, провод. Можемо, ако хоћете док прегледам још тројицу, погледати собу где их понекад скупљам на саветовање.

Пошто је Милун свршио посао, и показао им што је желео, одвезли су се на коњским колима до варошице, где је Колар стварао угледну задругу у коју је желео да узме Ивановића. Ђурићу су блистале очи од задовољства. Као да су говориле: „Нисмо ли ти причали? Шта се овоме да замерити?“, али се чувао да ишта гласно изговори.

У возу је Ђурић опет говорио како ће у пролеће ти предели бити дивни, како је пут аутобусом још лепши, како Колар добија присталица.

– Па ти уопште не слушаш! – зачудио се. – Шта ти је? Кажем још мало па ће Колар покупити најбоље лекаре. Стевановић зацело са суревњивошћу гледа на то.

До овог тренутка Ивановић је збиља био једним делом свести ван разговора, а сад га је живо осећање смешног потпуно отргло од мисли.

– Покупиће Колар најбоље лекаре када буде имао Марића, Милуна и мене! Дивота!

– Понашаш се неки пут дечачки. Говорим ти, човече, о стању у земљи. Ствар је постала врло популарна. Човек је збиља отворио прозор из тамне одаје у којој смо се били нашли и природно придобија људе чији темперамент не подноси, не подноси...

Никако није могао наћи како би тачно изразио мисао и удари нетрпељиво дланом по клупи.

– Придобија људе нашег кова, – поможе му раздрагано Ивановић.

10

Мара Марков је чекала мужа сваког дана. У ствари је знала све како је, али није могла да живи са тешким мислима. Саму себе је лагала да не верује у оно што је добро знала. Није још била у стању да промени начин мишљења, начин говора, да одбаци све оне навике које је он био у њој створио. Кад би признала себи да зна да се он никад неће покајати, не би га могла више звати татицом, а она није умела друкчије да га зове, он је некад управо натерао да се навикне на то име. Особито се пред вече морала да понаша онако како се током живота била навикла. Прво је ставила лонче за чај. Док се вода кувала, настало је треће дневно спремање собе: купљење кончића и мрва са застирача, намештање јастучића и лутака, склапање и расклапање паравана; сад је добро било кад су стојали укосо, сад кад би их ставила право. Онда је намирисавала ствари којих се Марков могао приликом посете дотаћи. Најзад се сама одевала. „Данас ћу свакако ово обући. Татица воли кад се виде лактови."

Понекад би се толико заваравала, да јој се збиља чинило да јој се муж мора кад тад покајати; да је све то пркос којим жели да је казни што се тако дуго задржала на лечењу; али ће свакојако једног дана, кад се најмање буде надала, изненадити је и одвести собом у њену лепу кућу. Рећи ће јој:

– Лудице моја, зар си могла то озбиљно схватити, брзо се спремај и хајдемо својој кући.

Она се међутим одлучила да ту понуду не прими брзо и лако. Треба и татицу мало казнити. Рећи ће му смркнута:

– А где смо досад били? Врати се одакле си и дошао, мени је и овако лепо.

– Али забога, – почеће он да се умиљава, – што си то тако озбиљно схватила? Хајде, и пољуби ме у уво.

– Каква детињарија! – узвикнуће. – Заборавила сам и на тебе, а камоли на твоје уво.

Ту би се неодољиво сажалила на њега и његову несрећу због оваквог њеног поноситог држања, али је сматрала да не треба попустити догод се он не окрене и не пође постиђено према вратима. Можда ће га чак пустити и да пође низ степенице, а онда ће потрчати за њим, склопити му очи шакама и казати:

– Јеси ли видео како то изгледа кад нам се чини да нас нико више не воли?

И већ после тога, замишљала је, биће топло, пуно суза и кајања, измирења.

Кад је чула да је Стевановић дошао у Београд, у први мах је хтела поћи да га види; али се одлучила да то остави кад се Марков покаје па да победоносно оде с њим. Уопште је ретко излазила сама; сматрала је – глупо и понижавајуће излазити без њега, а после ће већ начинити читав поход кроз Београд. Готово је све пријатне ствари одлагала за то време кад се он покаје и врати. Чаша слатког од кајсија које је укувала ту на малој лименој пећи, биће отворена у то време. Дивна велика кутија сардине, коју јој је некад послао, отвориће се кад први пут дође. Боца вермута, што ју је добила од девера такође ће се тада попити. Ићи ће тада да се врте на рингишпилу код Маркове цркве, као што су чинили у доба вереништва, тога се била тако зажелела. Онда ће посетити и неке барове. И још многа задовољства су је чекала у то време. Отворила је чашу са слатким и усула га у дно тацне, сваком по три комада.

– Не може више, – рече претећи као да је он ту, – ти си се навикао кад се слатко отвори, да се доврши; али данас нема. Кад дођем кући и накувам доста, још можемо и разговарати.

Неко се зачуо уз степенице. Она се брзо погледа у огледало, попраши нос пудером, стави мириса на слепоочнице, али ход се заустави негде на спрату испод ње.

– Још је рано. Тек је пет. Он воли чај да узме касније.

Њене изразито женске, нежне руке прихватале су узбуђено сад један предмет, сад други. Опет се на степеницама чуо ход и опет престао негде на доњем спрату. Најзад, кад се трећи пут чуо мушки корак, рече пркосно:

– Нећу се мићи, па да је по сто пута он.

Међутим тај корак дође до њених врата. По куцању познаде да је њен девер и радосно пожури да отвори. Можда доноси какву радосну вест.

Доктор Марков је у последње време ретко долазио. Брат га је увек слао да је наговара да пристане на развод и зато је он избегавао да је виђа. Угледавши сад свечан изглед њеног сточића, њену хаљину и косу, још више изгуби храброст. Ко да јој сад каже непријатну вест коју је морао рећи: његов брат се уочи тога дана венчао са својом љубавницом прешавши у мухамеданску веру.

– А татица се још дури? – упитала је угледав докторово збуњено лице. – Утолико горе по њега. Ми ћемо се сад за свој рачун гостити. Седи овде, биће ти згодније. – Док је улевала чај, да би сакрила разочарење и тугу, непрекидно је говорила градећи се весела: Имала сам предосећање да ћеш данас доћи. Погледај ове две тацнице.

– Ко зна кога си ти чекала! – покуша доктор да се нашали.

– Мислиш на татицу? Уопште не мислим на њега. Кад му се досади дурење, доћи ће већ. Уосталом, ја за њега чувам пуно лепих ствари.

Марков је мислио у очајању: „Ко јој сад таквој може рећи! Мој брат је потпуно луд човек. Можда сирота уопште и не зна шта је то мухамеданска вера.“

– Узми, молим те, док се не охлади, – понуди она. – Видиш, у прави час си стигао.

Марков помисли: „Немам вероватно права да после свега пијем овај њен чај. Треба јој одмах све рећи.“

– Да ли би ти кадгод из љубави могла примити мухамеданску веру? – рече и одмах помисли: „Какво глупо питање. Сад после овога уопште јој ништа не могу рећи. Из љубави!“

– То је турска вера, чини ми се, – рече она доста равнодушно, и онда погледав га радознало и живо, при чему њене мачеће очи блеснуше, додаде: – Да се ти ниси заљубио у какву Туркињу?

У наступу искрености према себи, кад самообмане нису помагале, замишљала је како јој девер доноси вест да јој се муж преселио у другу варош, да је одлучио да оде у другу државу, да би могао слободније живети. Мисао да би променио веру, како би се с другом венчао, никад јој није падала на ум. Доктор је још четири пута мора долазити и тек јој онда рећи. Прво је мислила да не говори истину, а затим, кад је схватила, ударила је у необуздан плач. Без реда, једно друго престижући, појуриле су из ње сузе, јецаји, неразумљиве жалбе: „Биће касно, биће касно... Нека нека...“

Доктор је, као да га она може слушати, покушавао да говори разложно, да је теши, да јој излаже како се Марков постарао материјално за њу, да се сада и она може удати, али све је то било изговорено узалуд, као у празној соби. Кад је бујица њеног бола изнела из душе сав талог, све пређуткивано, жалосно људско, стала се утишавати. Пала је на кревет и заронила лице у јастучиће. Обузео је стид што се пред доктором није уздржала, показала више поноса. Он уосталом, заузет оним што је сам притом трпео и имао да јој каже није ни чуо све њене речи.

– Хоћеш ли чаја? – упита најзад тихо. – Биће ти боље ако нешто топло попијеш.

– Сасвим ми је добро, – одговори она гласом промуклим од плача и тврдим.

Он је још неко време поседео ћутећи. Осећао се сада ипак лакше него икоји пут раније: најстрашније, свест о правом стању, пребацио је сад на њену душу. Осетивши стид због овог спокојства и неодговорности што су га обузели пошто јој је рекао истину, уверавао је себе да је у њој морало наступити неко олакшање, иако можда слично овом које наступи после смрти тешког болесника.

– Како би било да те сад оставим? – упита најзад. – Треба да се спокојно опружиш у постељи.

– Иди, – одврати она гласом као малочас.

Он се радосно диже. На вратима се осврте:

– Доћи ћу ја опет да те обиђем.

Најзад је остала сама. Било је то слично оном кад је после операције остала сама у соби. Чинило јој се тада да је постала друго биће, да нема скоро никакве везе са женом што је пуна бојазни легла на операциони сто, да се живот пре тога удаљио негде. И сада је исто такво осећање обузе: та што ту сад лежи лицем заривеним у јастуке чинило јој се као да није ни сестра жени што је малочас савијала салвете од хартије и гледала да комадиће хлеба за сендвиче изреже једнако. Лонче је још врило, и њој се учинио туђе тај глас воде што га је толико пута слушала, као да никад такве шумове није чула. Њен тихи, поновни плач мешао се с њима, бивао као и они, час тиши, час јаснији. Ноћу у полусну видела је своју супарницу како стаје на улици испред ње и не да јој да прође, стоји пред позориштем и не пушта је унутра. Где год се макне, она је очекује и грубо тера.

11

Ивановић се рано пробудио. Чекало га је у Београду много посла тога дана, али није хтео да се диже, јер му је мајка још спавала. Кроз прозор се чуло лајуцкање газдиних кучића и негде подаље трескање теретног камиона. Па је чворизнула капија, газда је изишао по своје новине. Он је био страсни читач огласа. Цео живот људи чинило му се да је у њима записан. Ту се уверавао да их има још чија имовина је пропала, који распродају успомену по успомену, дојучерашњих срећника предатих на милост и немилост судбине; људи с којима је још јуче пио вино, а преко ноћи су напречац умрли. Прва таква вест тога јутра била је о самоубиству Стевановићевом. Осетио је потребу да одмах с киме о томе говори и Ивановићеву мајку, која се у међувремену била дигла и пошла на трг, пресрео је пружајући јој новине:

– Има ли смисла тако нешто чинити! Ја сам једном много више изгубио, па опет ми није пало на ум да себи режем вене. Бојао се, ваљда, да га газда с неба неће позвати.

Она је вест примили са неописаним нејасним страхом како ли ће то примити Павле, да се неће сад што у његовом животу и одлукама морати да мења. Завирила је полако у собу да види да ли је будан и схватила одмах да је чуо газду и да већ зна. Брзо се облачио блед, и, као оног дана кад је после очеве смрти дошао, држао се на изглед круто и хладно. Сад је знала да му не сме ништа рећи, ништа га питати. Отићи ће сад одмах, без чаја, али боље и то, него да поремети којом речи ту на силу постигнуту равнотежу. И газда га је са степеништа ћутке погледом испратио до капије, пун уважења према важности догађаја, према узбуђењу које је слутио у томе младом човеку што се стара да изгледа тако мушки сабран.

На улици је Павла обузела младалачка туга и младалачке мисли о смрти. Свеједно што се бавио занатом, који се хватао у коштац са смрћу, што је некад присуствовао умирању својих болесника, што је знао напамет све процесе живота и распадања; мислио је сада како је то несхватљиво да све оно силно знање, сва ризница Стевановићевих мождaних вијуга, сада није ништа, као да је никада није ни било. Ништа више сад не чује, а умео је да ухвати слухом болест, која тек клија. Као какав примитивац није могао да схвати, да прими, да је престанком рада у срцу наједном престао сав онај захуктани богати живот. Чуо је у себи сад све разговоре које је кад с њиме водио, и бивао срећан кад би се сетио

оних пријатељских, кад би се сетио да му је што помогао, да је успео да разуме његове противуречности.

Успут је срео министра. Он се целог пута јадао, на начин једноставних, а зачуђених људи:

– Шта му би, шта му би! Онакав човек! Нисам то никад могао веровати.

Њега није морило то што су Стевановићеве мождане вијуге престале да раде, чудио се која сила је могла оноликог човека да сломи, вајкајући се што га је и доводио у Београд.

– Збуњен сам вам као какав удовац коме жена напречац умре и остави пуну кућу деце. Не знам куд ћу пре да се окренем. Толико је послова, сиромах, започео и ниједан привео крају!

Поред њих је пролазило пуно уплашеног света који је журио пут министарства, где је, како су новине писале, тело било изложено. И Мара Марков је улицом као деца гласно плакала. Код ње се мешала жалост за собом самом са жалошћу за Стевановићем. Усто је као дете осећала страх пред смрћу, и то тако необичном. Нека непозната жена је радознало упита:

– Куд иде, госпођо, оволико народ, знате ли?

– Нисте чули? – задиви се она. Убио се доктор Стевановић, чувени лекар за туберкулозу. Морали сте за њега чути.

– Док сам жива, нећу разумети да се човек сам убије. Да ли се зна зашто је то учинио?

Она се збуни. Дотле се уопште није удубљивала у мисао зашто се убио. Да не би пред женом испала необавештена, топлим, сетним гласом шапну:

– Љубав.

– То тек, док сам жива, нећу разумети, – наљути се сапутница и остави је саму и зачуђену рођеном измишљотином.

Пред улазом у министарство стојало је много света, највише оних који су се лечили у санаторијуму код њега. Стојали су издвојено, у гомили, као каква бројна породица коју је заједнички бол окупио. До ње су била два младића. Затекла их је када су завршавали лечење у санаторијуму и сећала се да су били славни због својих несташних подвига. Старији је нудио млађега цигаретама.

– Не, хвала.

– Не пушиш?

– Пушим, али данас нећу.

– Шта, узбуђен си? – јуначио се старији, а и самом му подрхтавао глас.

– Хоћу бар данас да испуним оно што сам толико пута обећавао.

– Нисам знао да си још тако млад, човече! – трудио се и даље старији да забашури своје узбуђење.

Деца што су дошла с мајкама гласно су плакала и оне су их брзо одводиле и саме ожалошћене њиховим сузама. Девојке су доносиле цвеће и пеле се горе где је био изложен, враћајући се уплакане. И она пође полако горе да спусти на одар своје руже. Познала је на степеништу доктора Симића. Држао се као да се ништа нарочито није догодило, као да је човек просто прешао из једне собе у другу. „Како су грозни ови лекари. Како на смрт гледају равнодушно. Просто се острве.“

– Није имао имунитета за сукобе великоварошког живота, – настављао је он разговор унесен споља. – То би се сваком пустињаку, кад дође у град, догодило.

Уз степениште се пела двојица младих људи. Један од њих готово с негодовањем пресече у говору другог:

– Да ли бисте се ви само због тога убили?

– Ко је тај младић? – упита Симић свога саговорника.

– Стјепан Мумало, рођак професора Ерцеговића. Сада је на стажу. Лечио се, мислим, пре десетак година код Стевановића.

Још једна гомила људи уђе са улице у предворје. Чуле се најразличитије примедбе:

– Тешка меланхолија. Мислите? Доживео је неуспех у Београду. Велико неко разочарење. Одучио се од људи тамо у пустињи. Тако је то са свим тим туберкулозним, кад-тад им опет избије болест, па ма и у мозак.

Мара Марков љутито погледа. „Како се усуђују ти необавештени људи да тако говоре! Теби се нешто у мозак попело, драга моја.“ У дворани је затекла Зору, Стану и Љушу. Држале се за руке и плакале. Мада је простора било мало, нису се с места мицале, као да немају сад куда. После неколико часака и много других лица је познала, људи с којима је била у истој вили, или их сретала у амбуланти и парку.

Стјепан Мумало је изишао опет на улицу. Надао се да ће му бити лакше кад изиђе, али као и горе у дворани, крај Стевановићева одра, као и код куће када је вест прочитао, имао је сазнање да се више ништа не да поправити. Никад му више не може рећи што је једном пропустио да му каже. Не може му више, као зрео човек и сам лекар, захвалити за своје оздрављење, не може му казати како је имао прилике да се нагледа лекара, људи који воде здравствене установе, и како ниједан није био то што он. Онога што му је за живота замерао, наједном као да уопште није било. Раставши се од друга с којим је био, попе се још једном у дворану и опет брзо сиђе са истим осећањем неиспуњиве празнине и туге и кајања, најстрашнијег осећања које се може трпети покрај умрлога. На улици је затекао земљака Чапету, важног, разбарушеног, који је, када га је угледао, притрчао и стао му трести руку као грану пуну плода.

– Друштво га је у смрт отерало. Вук ми је сад приповедао ужасне ствари. Човек се морао убити. Ни за једну његову замисао, ни за један предлог није могао да се створи буџет, а за министарске плате и дневнице увек се нађе. Од реформе наставе уплашили се више него попови од Лутера.

Чапетина претераност у Мумалу је одмах изазвала отпор. Чак и оно што је сам мислио, изговорено на Чапетин патетични начин, учинило му се неистина. Усто је био ражалошћен на неки синовљи начин и желео да буде сам па га зато брзо остави.

Из ђачке поликлинике силазила је чета деце. Са прозора су сестре посматрале поворку што се пред улазом у министарство тискала. Сунце је пенушаве завесе на прозорима дрвених барака чинило још бељим и ваздушастијим. Мумало се сети дечјих барака у лечилишту; никада их није могао замислити, а да не види како Стевановић застаје пред терасом и почиње разговор са

децом. Она подижу главу, смеју се, нека извлаче руку испод покривача и машу му, зову га.

Млада девојка је изишла из министарства и пред улазом се широко осврнула и на небо подигла очи.

– Како може да буде тако леп дан кад неко умре?

И Мумало је нехотице погледао око себе. Мировао је бистар, хладан децембарски дан. Мали парк наспрам министарства био је пун света. Нико се није могао одмах упутити на посао, па је свраћао тамо да смири утиске. И он је пошао на клупу, јер је цело јутро био на ногама, али су све биле заузете. Мало подаље на стази чистач и чувар парка давао је неком објашњење:

Нашли су га када је већ био готов. Мајка је у последње време била с њиме, али се тада није ту десила. Била је изашла неким послом. Тело ће, чујем, носити преко, неће га овде сахрањивати.

„Неће га овде сахрањивати“, понови у мислима Мумало, погледа још једном по парку и полако пође према граду.

Стјепан Мумало, једна од цифара из Стевановићеве „Статистике“, жив и здрав младић, ишао је уз улицу Милоша Великог и по законима здравља тај сада излечени човек постепено је постајао ведрији. Сунце га је грејало, ваздух је постајао топал и питом. Било му је мило што може да се креће, све своје здраво тело осећао је као благодет. Када се попео до „Лондона“, мисао о Стевановићевој смрти већ се почела полако удаљавати.

Исто тако ослобођени првог страшног утиска, пели су се у разговору Ивановић и Колар. Колар се с почетка није усуђивао да почне пословни разговор, јер је опазио на Ивановићу ону типичну младићку тугу. Бојао се да пред призором Стевановићеве смрти не покаже се због одлуке да напусти службу у лечилишту, да му се не учини да би сад требало да га тамо замени, да би му то била прва дужност. Зато је почео разговор обазриво, уз уобичајени проницљиви осмех:

– Замишљам како ће сад бити горе у лечилишту. Сви ће удвостручити снаге, чак ми се чини, не сматрајте ово за грубост, с обзиром на идеју, свеједно да ли је умро или живи. Хтео сам рећи да не треба да бринете за своје напуштено лечилиште. Људи ће сад тамо много боље радити него док је и он тамо био, и уопште док је био жив. То је сасвим природно, поуздаваће се само у своје снаге и оне ће им зато расти. То је као и у природи: увек се све накнади. – И додаде: – шта ћете, понеко мора у борби и да се сломи, али живот остаје и људи траже нове путеве и нове снаге за борбу.

Растали су се пред Хигијенским заводом. Овде на узвишици било је много више тога хладног, блиставог неба, даљине. Огољене гране Карађорђевог парка чиниле се на модрини неба још црње и градиле оне шаре што опомињу на прво пролеће. Ивановићева жалост се у овој ведрини, док је корачао, претварала у осећање слично и родољубљу, и тузи после смрти родитеља, и поноситој свести да смо дорасли да наставимо рад учитеља. Била је као заветовање које се даје крај гроба људи што су се борили за штогод велико и на том послу се истрошили не завршивши га. Детињаста ситница му се сад чинила питање где радити: тамо где досад, или у селу, или неком другом месту где се бори против онога против чега се Стевановић борио.

12

У задрузи је првих дана било на претек времена и Ивановић га је проводио махом у ходању по пољу. Задруга је лежала међу брежуљцима што су се од десне обале Колубаре пели према Маљену, обрасли храстовим и буковим шумарцима. У детињству га је отац више пута водио кроз сличне крајеве, у доба кад по Србији почињу прве гљиве. Било је те године лето пуно киша, бујно, земља се пушила увек као котао. Око сунца се ујутру ковитлале магле као да желе да га учауре, а месец је стално лежао у перинама облака. Са истом страшћу с каквом му је некад објашњавао. Питагорину теорему, тог трокрилог лептира четвртастих крилаца, како га је од милоште звао, уводио га је и у свет гљива, хтео за један дан да га научи њихова имена и увежба да распознаје отровне. Са истом брзином је уочавао млечњачу, варгањ, испод лишћа, као погрешку у ђачком задатку. Подигао би врхом прута неколико слепљених листова и указала би се печурка округласта и смеђа с капицом подвијених рубова као нокти у грабљивица. Највећа очева радост је била кад су наилазили на млечњаче, печурке белих плитких шеширића, на којима је најмања огреботина изазивала млечне капље. Отац је као дете трчао, опазивши у даљини каквог од тих кратковечних човечуљака, рекло би се опазио је златну руду. Цело јутро не би дизао главе ни на умивено небо, ни на грање у роси, ни на игру птица, опијен мирисом гљива у покислом сувом лишћу и маховини.

Ивановић се сада био упутио сеоском зидару ради неких ситних оправки. Неосетно је одмицао меком стазом, после кише тек утабаном, по којој се газило као по гуми. Давно није био тако господар свога времена. Болесници су обично долазили зарана, знао је да их сад до вечери неће више бити. Као дечак се радовао својој изненадној слободи. Не само да је могао више ходати него тамо у санаторијуму, него му се и мисли разиграле, залетеле у просторе у коме тамо, притешњене непрестаном бригом, нису често могле. Опазивши да се налази на путу према новој чесми, чије је отварање било сутрадан после отварања задруге, одлучи да прво тамо сврати. Пут је до ње водио поред потока што је текао према Колубари. С обе стане пута су младе честе са још по којом лиском топлих боја. Време гљивама било је увелико прошло, али се њему чинило да ће их наћи, да ће се сад створити пред њим смеђа главица слична облутку како подиже теменом грумен земље. Око пањева су међутим трулиле само риђе медвеђе шапе,

чије су главице, летос ситне као дугмад, имале облик дубоких земљаних зделица. Њему се причињало да чује глас: „Кад разломиш отровну гљиву, она на ваздуху, ево, овако позелени. Да ли знаш због чега је то?“ Онда види оца, расеца ножићем печурку и показује како је нож потамнео. Бере затим неку сасвим необичну гљиву, под капом зеленожућкасту, сличну сунђеру и нагрижену инсектима. „Чим видиш да су је инсекти начели, знај није отровна!“ Било му је жао што отац није доживео његову одлуку да ради на селу. Она је представљала измирење између онога што су родитељи прижељкивали и онога што је сам желео. Зацело би се Колар и његов отац спријатељили, јер су обојица уживала у чесмама, у разговору са народом, у његовом просвећивању. И он би као Колар пуштао прво да му млаз воде с нове чесме тече преко шаке док она не поцрвени, али још не би доносио суд да ли је добра. Као ретко, племенито вино, пинуо би је прво гутљај, па причекао да јој осети укус, да га чуло пренесе даље, где се још више ужива него у устима, у област сећања на планинске воде које смо у детињству пили, да га упореди са неупоредивим укусом тих протеклих вода. Уживао би он и у томе да му народ распитује сина за ово или за оно, да му опширно, издалека описује стања која га муче. И онда би зацело, слично Колару рекао: „Ето, то се зове прави лекар, тај што народу на ноге дође, што у њему пробуди помисао да не би било лоше да се мало и о свом здрављу побрине.“

На дан отварања чесме било је много света тамо под брдом и никога, збиља, није било да га за какав савет није упитао. Било је то без дангубе, бесплатно, па што не би упитали шта значи ако боли под грудима, ако се тешко пење уз брдо; ваља ли на прст што заболи наздраво превијати сланину а на рану дуван; ваљда ли дете дојити, пошто се, да простите, поново зачне; има ли лека против пијанства. „Зар сад не осећате задовољство што сте овамо дошли?“ ликовао је Колар. „Сад вам ово можда личи на популарну литературу народних просветитеља, али чекајте, нагрнуће проблеми, да ће вам глава пуцати, а бићете једино ви на попришту и мораћете у току неколико тренутака да одлучите да ли да жртвујете мајку или дете, да ли да сечете ногу, да ли дате одмах ваздух у плућа или да се ослоните на старински начин. Биће ту питања високог стила.“

Ускоро је стигао на чесму. Била је усечена усред брдашца. Мајстори су очували грабиће и зову што су расли пре, над старом чесмом, а поточић којим је отицала покалдрмили. Одмах за брдом видео се кров школе и чула она звонка граја младих гласова. Преко прелаза је прешла прво девојчица танких црта, глатко зачешљана и застала посматрајући га. Брзо је придошло још десетак малишана и сашаптавши се пошло стазом према њему. Кад су му пришли ближе, чуло се како једно другом говори:

– То је доктор. Наш доктор. Јој, како је леп. Причала је мајка. Јест, наш доктор.

Стали су као очарани на стазу поред њега и гледали га тренут, два, па се тек онда сетили да га поздраве. Скинули су капе, и по сеоски питали како је, шта ради. Он се збуни од оволико дивљења, зачуђености, у тренутку му паде на ум нешто о чему дотле није мислио, нашто му ни Колар није дотле стигао да скрене пажњу: позваће колико је сутра учитеље, да све ђаке као по градовима, доведу на преглед. Обузе га због те обичне ствари усхићење, помеша се међу њих и рече им како ће му их учитељ ускоро довести. Радовало га чуђење у њиховим

очима: „Ко је још здрав ишао доктору“, па са дечачким несташлуком стаде да им прича како ће им прегледати зубе, грло и очи, све редом, како ће прибележити који су били чисти а који не.

– Видећете како имам огледала за прегледање носа и грла, све унутра обасја, сваку ситницу. Не може се болест сакрити па да је мала као прашљика.

Један по један малишани су се ослобађали:

– Моја мајка ће доћи сутра теби. Што да иде у Ваљево, кад си ти ту пред кућом. И мога си деду јуче прегледао на зраке. Мој тата каже да се и по твојим рукама види да си доктор. Доћи ће и моја мајка у задругу, кад само среди послове. Добро је што код тебе преглед није скуп.

– А има ли овде печурака? – упита да би их што више ослободио. – Ја сам био пошао да их тражим.

Погледали су га наједном сви у недоумици. Доктор, па не зна да су печурке прошле. А можда их и искушава као што је радио онај надзорник што их је лане питао шта је теже: кила перја или кила олова. Смешили су се као да веле: „Знам шта кажеш.“ Само је она девојчица, што је прва била прешла преко прелаза, питање схватила озбиљно и почела објашњавати да их више нема и да му не вреди ходати кроз шуму.

Од деце се једва растао. Био је пун радости, убеђен да је требало доћи у село, да ће у њему одиграти улогу коју је Колар замислио. Деца су га назвала својим и тога часа, ако дотле то и није био, постао је збиља њихов. До суза га је болело што су његов пуки долазак ту дочекала са толико признања и захвалности, што су и не познавши га још добро, примили га за свога и поносила се. И говор те деце са ијекавским дужинама, узбуђивао га је, личио му је на Милин. Тако је и она дуго изговарала е, тако је преносила нагласак на предлоге, и употребљавала глаголске облике који су у Београду већ изумирали. „Њихов сам, њихов, њихов!“, ликовао је. „На лето ћу их звати да са мном беру печурке, да се навикну на мене као на свог учитеља, на стрица. Научићу их ствари о којима нису ни слутили, а они неће ни осетити да их учим, имаће осећање да се само забављам с њима.“ Па се онда раздрага помисливши да се види да је професорски син. Посматрао то осећање вере и радости што га је обузимало, знао му састојке и узорке; али му се пуштао, уживао у њему.

На првом већем брегу видик дотле полукружан претвори се у пун круг. Тамо негде према извориштима Колубаре дизали се Јабланик и Медведник, модри као узрела шљива. На десетину омањих брежуљака по падинама околних, првих, планина биле су скупине кућа кровова румених или љубичастосмеђих као узоране њиве. То је предео у коме је Мила одрасла, помислио је са нежношћу, у коме је ишла на ђачке излете. Потражио је погледом Видрачку Стену, о чијим стазама скривеним у крчевини му је причала. Да није то онај брег што се окомито спушта према Колубари, на чијој заравни се виде утрине и узоране њиве; или тај више кога иде широк вијугав друм? Долином је писнуо ваљевски вечерњи воз и расуо варнице као око церовог огњишта. Црна огромна гусеница дима трудила се да се попне у небо, али се после неколико метара увек морала да повије, њени пршљенови се растезали, док не би прешли у прамење и црне пахуљице. Он је постајао на брегу још двадесетак минута, колико је том захукталом

путнику требало да се приближи Ваљеву, и да тако покаже посматрачу у којој се ували оно збило.

Значи, оно је тамо, покрај оне окомите стене. Ту, у тој ували, расла је дуголика, бледа девојчица, бујне косе, с говором као у његових пацијената: „У нас сељаци носе још сукнене чакшире. У нас су насеља из Херцеговине“, охолила се као неко ко се хвали изузетним пореклом. „Бејасте ли ви јуче на оној изложби? Ако овај ветар настави, изгубих ја опет оно повраћеног здравља.“ Да ли јој је од тога херцеговачког порекла лице тако дугуљасто и коса тако тамна? Да ли је због њега тако танка, с ходом као у горштака?

Понекад му се чинило да Мила има неке сличности са његовом мајком. Имала је тај лик дуг и бледуњав, рамена је држала мало подигнута, чак му се и у нарави чиниле сличне; и Мила је ретко иступала са својим захтевима, својим судом о нечему. И ово га је необично узбуђивало. Он није био склон сталним мислима, које се враћају без икаквог спољашњег подстицаја; али му се већ од ране младости враћала мисао, која га је први пут кад му је пала на ум задивила: да се младићи обично жене девојкама које имају сличности с њиховом мајком. Деведесет и пет случајева који ово нису потврђивали, није запажао; већ само оних пет који су могли ову његову мисао да потврде. Чим би се нашао у некој новој средини, тражио би да поново себи потврди то што је једном неочекивано уочио. Није се упуштао да овој појави тражи узроке, особито му ни на ум није падало да иде у томе можда до психоанализе; просто та мисао му се била одомаћила као ласта под стрехом, и дочекивао је у последње време као стару познаницу.

Стојећи тако на брегу, одлучи колико сутра да оде до Ваљева и отуд се Мили јави, па га и то испуни раздраганим расположењем, као и поновна мисао о сличности његове мајке са њом. Одмах за овим, разуме се, стала су долетати брза заједљива питања и приговори: „Значи, безмало, судбина ти је њу поклонила! Због ове појединости бисте се морали наћи да сте живели и преко седам гора и вода! Можда се надаш да ће је мајка због ове сличности волети више него све друге могуће снахе?“ Ипак му ни они нису покварили добро расположење. Радовао се и због сутрашњег пута у Ваљево. Какво ли је? Какав ли је тај стари турски Тешњар из кога би сваког десетог требало послати да се лечи? Каква ли је та Обница, по којој ће се једном чамцем са Милом возити? Да ли је Видрачка Стена такво чудо од лепоте?

У дворишту задруге, кад се вратимо, чекао га је одевен у одело слично ловачком, под зеленим словеначким шеширом, газда, закупац Симићевог имања, већ мало загрејан. Путовао је у Горњи Милановац, па је, каже, свратио да га обиђе. Његово болесно частољубље је цветало у пијанству. Из бојазни да доктор не би помислио да је дошао њему на конак, одмах је изјавио да је узео собу у хотелу првога реда, и да ће поседети само пола сата, јер аутобус за Београд иде сутрадан врло рано.

– Ваш покојни отац и ја добро смо се слагали. Нисмо готово никад разговарали, али смо, знам, били једномишљеници. Кад ваша госпођа мајка изјави да месо што га је купио за супу није добро, он ме само погледа и ја га без речи разумем. Нисам морао ни ја њему ниједне да кажем, доста је био мој поглед кад жена и Ана навале на мене, па да ме схвати. Био је уопште човек од разуме се.

Гост је са уживањем мерио двоспратну зграду, високог каменог сокла, крова црвеног као да су га какве снажне руке малочас орибале, гледао одобравајући у високе прозоре и врата. Не, ниипошто не би тражио да му доктор покаже и унутрашњост, иако је горео од жеље да све разгледа; али кад га је понудио да га уведе унутра, упутио се са поштовањем које се дугује таквој установи.

– Задруга првога реда, од разуме се, – изјавио је задовољан, сад у болесничкој соби, сад у чекаоници и лекарском стану. – Одобравам поступак. Разумем без иједне речи. И ја сам био борац, имао сам смисла за народ, ма шта моја жена мислила.

Иако је намерник био пијан човек. Павле је час уживао у његовом дивљењу, час се подсмевао себи да се већ полако претвара у Стевановића. Зато је убрзо прекинуо разгледање и покушао да га наговори да пође с њиме на вечеру, али он се као гује бојао да доктора не оштети и пристао је да пође само под условом да свако чашћавање изостане.

– Само сам хтео да завирим како живите, да госпођу мајку обрадујем. Њој ће овде на лето бити бања првога реда.

У кафани с доктором није хтео више од чаше вина да попије, под изговором да је човек од разуме се, да около народ будно прати, па владање мора бити првога реда; а свратио је после на друго место да пије. На растанку је гласно, како би га сви могли чути, одржао реч која је требало, зацело, још више да дигне углед доктору.

– Задруга првога реда, добила је доктора првога реда. Одувек сам знао да ћете отићи у народ, посматрао сам вас док сте још расли.

Знајући да ће му годити, и Павле је њему одговорио с неколико свечаних речи, и целе је вечери после мислио весело о добронамерности свога госта, вољног да фалсификује чињенице, само да би свечаност растанка била првога реда.

13

Из собе на горњем спрату задруге, где се Ивановић поподне одмарао, видели се брегови под снегом и тихи кровови сеоских кућа с димњацима што су се пушили. „Гори ова наша Србија дрва немилице“, пожали он па и сам устаде да у своју пећ, која се стишавала, дода дрва. Пала му је у том тренутку на ум мајка. Откако је зна, желела је да собу загреје церовим дрвима, облицама са чије коре још није маховина спала, сабијеним и тешким као да су од железа. Цепаница коју је убацио у пећ подиже рој варница и њега обузе иста радост као његову мајку коју је толико пута у детињству чуо: „Нема лепше варнице него кад полети из церовине. Зато бадњаке и секу у церовој шуми.“ Уживајући у расипању ватрених искри што их је убацивањем дрвета подигао са жеравице, помисли благо: „Ивер не пада далеко од кладе. И мој деда је волео да седи уз огњиште и чара га.“

Био је задовољан. Иако је тек месец дана радио, већ је неколико стотина болесника имао, и највећи део међу њима оних који, да лекара нису имали такорећи у свом селу, не би га ни тражили. Већ је знао како дише свих тих неколико у снег убунданих кућица што се виделе на брегу. Већ зна да чича Обрен, тамо под оним кровом од ћерамиде, сматра „да нема бољег пода од утабане земље, ни бољег јела од пасуља са сланином, ни горе болести од пусте костобоље“. Тамо ће довече покрај петролејке његов унук писати прва слова, а кад буде хтео спавати, отвориће једнооки прозор да мирис гаса изиђе, не осврћући се што деда виче: „Нису ни доктори најпаметнији. И ко ми га доведе овде до пред кућу, те ми сав живот поремети.“ А тамо под кровом Обренове суседе Вишње, у до недавно стајаћој, гостинској соби, на којој нико није смео врата отворити, спава њено двоје деце, да не би било уз болесна оца. Код Ивковића чича по цео дан зацело грди: „Ко је још видео да се жена порађа у болници. Кад је оно четворо изишло главом, неће ваљда ни ово пето ногама поћи.“ Ковач Светозар свако вече благосиља Колара због чесме: „Спасе човек жицу, била се почела губити, те је он поново ухвати, руке му се посветиле.“ Код старог Јове прозор и ноћу стоји отворен, а он само убацује цепанице у онај кратер у зиду што греје наједном три одаје. „Стари, стари!“, помисли са нежношћу Ивановић, сетивши се првог разговора с њиме кад је био дошао са болесним унуком, чинећи све напоре воље да се не чуди лекаревим саветима, али је чуђење избијало управо кроз његово претерано одобравање.

– Па тако је, кад ти велиш, мора бити тако. Да лежи и да једе и да по овој цичи отвори прозор? Е, кад ти кажеш, мора бити тако.

– Да, али да је умотан и да собу ложите.

– Кад ти кажеш, да је ложимо. Дрва има, навукли смо, па ћемо грејати ако хоћеш и воћњак. А никаквог прашка или медицине? – упитао је и по трећи пут бојажљиво да би се обезбедио.

– Никаквих лекова, засад бар.

– Па да видиш, то ми се и свиђа, – прихватио је старац. – Ја ти никад нисам ни веровао у оно мало беле прашине. А лежање ће се, кажеш, отегнути који месец? Па нека, нека, одмор је и здравом користан.

– Видећемо се ми, – умирио га је Ивановић. – Ако ви не дођете да јавите како иде лечење, доћи ћу ја к вама, па ћемо га дићи чим буде требало.

– Дођи, брате, у по дана и у по ноћи, кад смо само дочекали да доктор хоће да дође. Причао сам ти већ како је са снајом било што ниједан не хтеде или не могадне доћи. А сумњати немој да ћемо те слушати. Учио си, па ваљда знаш. Нека он само лежи, па ма ја и овако стар морао уместо њега потезати.

„Ако треба, грејаћемо и воћњак“, сети се он опет Јовиних речи и опет стави дрво у пећ уживајући у расипању варница. Посао у задрузи био му је занимљивији него што се надао. Ако није као специјалиста за плућне болести могао овде потпуно клинички интервенисати, имао је препуне руке посла као пропагатор, хигијеничар, здравствени просветитељ и лекар за све болести. Задивио се како се код сељака у овом погледу заблуде много брже разбијале него код грађана. Они су имали огромно поверење у његову реч. Није им сметало никаквo грађанско полутанско знање. На сваком кораку су показивали да су му захвални што је дошао да живи крај њих и што то није учинио из користољубља. Често је упоређивао рад у санаторијуму са овим, и чинило му се да збиља још један корак даље значи отићи на ноге болеснику, понуди му се, како је говорио Колар. За само месец дана његовог боравка ту, чинило му се да се рашчистило у појмовима сељака више него за неколико послератних година. У одушевљењу се одлучио да два месеца остави читање у сваку забаву и да редом у сваком селу своје задруге одржи предавања о туберкулози, да зађе редом по кућама, и тај свој боравак ту учини што плоднијим.

„Сад ће госпођа Марков“, помисли он кад чу хуктање аутобуса који се нагло на путу зауставио. И збиља, после неколико минута, она је, праћена болничарем који је носио некакву велику кутију, упала у собу и стала вадити читав крш бочица и кутијица, неке старе препарате са којих су се поскидале етикете те се није могло знати за које болести служе.

– Ви као каква мисија кад пође негде у Африку, – задиркивао је он, гледајући је како радосно вади из торбе то углавном непотребно благо.

Она је скоро од почетка радила у задрузи као болничарев помагач. Никако се није могао одбранити да је поведе собом. После женидбе свога мужа увидела је да је свим надама крај. Да је Стевановић још био жив, још у санаторијуму, молила би зацело њега да је прими тамо и да јој да неки посао, јер јој је постало неподношљиво остати у Београду. Чинило јој се да свак зна за њен породични пораз, да јој се руга. Кад је чула да Ивановић одлази у задругу, одјурила му је и

преклињала да је поведе у село, да ће прво време радити као волонтер, док не види може ли њом бити задовољан. Можда се надала да ће овим поступком код мужа изазвати кајање или га бар ожалостити, или се оно мало рационалног повећало у њој кад је видела да јој новац који јој он даје није довољан. Још под утиском живота у санаторијуму, посао у здравственој установи највише је привлачио.

Ивановић се ускоро уверио да није погрешио кад је узео. На послу се показала вредна и са страшћу за чистоћу. Чудио се како је брзо схватала и хтела да прими поуку. У понашању с болесницима је подражавала сестри Роки. Носила је увек бео штиркани мантил. Руке сваки час прала и без икакве потребе. Годило јој је очигледно да живи у тој атмосфери болесничко-лекарској, у њој је најлакше заборављала личну невољу. Годило јој је и то што су је сељаци уважавали, понеки је звали докторком, тражећи од ње савете. Већ је мирне душе помишљао да је узме као плаћеног чиновника. Дозвољавао јој је да оне своје препарате, масти за нос, реуму и сличне невине ствари, што их је добијала од девера, које се дају за терапију споља, поклања сељацима, осећајући колико је то важно за њу. Она се, истина, увек унапред обавештавала код њега за шта је шта, колико је безопасно или корисно. Једина мука је била њена љубомора према квалификованом болничару, коју се старала да прикрије претераном љубазношћу према њему. Ивановић је морао да јој измишља пуно ситних дужности, да накнади то што болничару поверава одговорније ствари.

Кад јој се учинило сад да се Ивановић довољно надивио стварчицама што их је донела, опет их је скупила и понела у своју собу.

– Да ли вечерас има што да се ради у амбуланти? Молим, зовите ме ако будем потребна, – рекла је пословно као и увек и отишла да сама ужива у својој великодушности што је „толике потребне стварчице“ донела на дар. Исто тако је уживала и у томе што је још бесплатно радила. Она је волела да се то стање волонтерства, продужи докле год може, чинило јој се да је тако обезбеђенија, да с више права може захтевати да остане, кад се јави и квалификована сестра.

Погледала је по својој малој соби болнички уређеној: кревет, орман, сто и столица! Свиђала јој се, јер је подсећала на санаторијум. Нарочито је задовољна била малом затвореном полицом, с црвеним крстом на дашчици при врху која јој је стојала обешена на зиду, и где је држала своје препарате и колоњске воде. Тек сад кад је све то сместила, погледала је кроз прозор брегове под модрим вечерњим снегом. Опазила је Ивановића где одлази на вечеру, у оближњу гостионицу, помисливши с детињим жаљењем како мора чекати да се он прво врати па тек онда да оде она, јер никад није хтела ићи с њиме, прво што јој се то чинило наметљиво, а онда што је мислила „ако болесник дође, да има ко од реда да га прими“. У тој њеној мисли била је сва љубомора према квалификованом болничару.

Двадесет минути после тога, кад је опет погледала кроз прозор, пред задругом су стојала кола, са којих су болничар и постарији сељак скидали убунданог болесника. Стрчала је брзо у амбуланту и припремала диван.

– Ето, – говорио је човек који је довео болесника, – преварисмо се те потеже врећу. Као велимо, пошло је на боље, нека помогне мало. Па се почини несрећа. Сад једино, ако га доктор спасе.

Ивановић, који је из гостионице био опазио кола, одмах је дошао. Болесни младић тек је био почео примати ваздух.

– Ето, не послушасмо вас, слудовасмо. Једно две недеље смо као светињу држали све што си рекао. А после сељаци као сељаци, – вајкао се човек, никако се не усуђујући да каже узрок несреће.

– Шта слудоваште? – упита нестрпљиво Ивановић прилазећи болеснику који је огромним очима беспомоћно гледао.

– Па ето, потеже врећу и крв му опет удари, да ли од тога, да ли онако...

– Ништа на свету нема онако.

– Разумем, разумем шта кажете, – одобравао је човек, – али опет кад несрећа хоће, она хоће. Чувасмо га толико, али кад ђаво нешто науми, не сачува.

Чувши после прегледа да му син мора остати неко време у задрузи, сељак, у коме се мешао јад због невоље која му се сину поновила, са надом да ће због лекаревог сталног присуства бити спасен, говорио је без престанка и сметено:

– Да не би само те пусте вреће. Шта ћеш: сељак ко сељак, нисам ни знао како је ово благословено имати доктора колико би га могао довикати. А не може се то ни објаснити, док човек сам не искуси. Па сад: бог ти, душа ти. Сад је у твојим рукама, у здравственом, да кажемо, надлештву. Па ако бог да, после ћеш ваљда у кућу хтети да ми дођеш да те као рођеног дочекам.

Ивановић се целе ноћи није спуштао у постељу. Није хтео ништа да пропусти, јер је ово био најтежи случај откако је у селу. Дотле га је срећа служила. Сви болесници које је почео лечити оздравили су или им је пошло на боље. У селу се већ говорило да је „лаке и срећне руке, сила добар доктор, научен, упућен у здравствено лечење, онако да кажемо, доста плаховит, али није поношљив, чистих руку, неће ни од милоште да му што даш“.

Седећи сад крај болесника мислио је с горчином: да није бар тих пустих врећа! Таман мислиш савладао си све препреке, све си добро смислио и срачунао и одједном се нешто испречи. Над том новом опасношћу, типичном за село, преседао је целу ноћ. Био је преморен и малодушност га је почела хватати. „Ко зна колико још непредвиђених заседа чека у селу оваквог болесника, колико ће још воде протећи док схвате озбиљност болести.“ Знао је добро, ако болесници буду умирали и за то што се не држе прописа, рећи ће се да их тај нови начин лечења упропашћује. Повикаће, као овај човек што је сад сина довео, кад му је први пут поменуо за пнеумоторакс: „Ко је то још видео бушити плућа и давати ваздух куд није од бога дато. Ја онако, да кажемо, по сељачки мислим нека гута кроз уста што више може. Ваздуха у селу има на претек.“

Стаде ходати по соби, одлазећи често болеснику крај кога је болничар не одмичући се седео. Чинило му се, ако само њега спасе, све ће спасити. А после ће већ држати засебно дуго предавање о тим њему новим, непредвиђеним, опасностима за плућне болеснике у селу. Замолиће Колара да пошаље из Београда још кога предавача.

Младић је остао у задрузи докле год није опет био ван опасности. За то време је Колар једне недеље стигао, с пуним колима оптимизма.

– Не смете малаксавати, колега. Шта ћете, мора неко и погрешити, мора бити и отпора, понеко мора и умрети. За нас је важно да негујемо ту засад слабачку

биљку: навику да овамо дођу, да траже ваш савет и за мале ствари, да им усадимо свест да све почиње од малога. Ех, да ми је бар још стотинак таквих као што сте ви?

– А диспанзер? Како стоји с њиме? Овде би збиља био неопходан. Видите, готово пола мојих болесника...

– Знам, знам, знам, – прекинуо га је Колар, – о томе ја стално мислим и верујем да ћемо га моћи ускоро отворити. Потребан ми је само још један лекар, тада ћете ви, како смо већ казали, добити само свој посао. Само ви немојте малаксати. Е, кад вас једном будем имао бар на свака три села!

По подне су пошли у шетњу уском пртином, према новој чесми. Поља су под снегом била још тиша, а благо валовит предео још блажи, као да се чопор белих медведа и зечева склупчао да спава, као да је шума пуна шћућурених сребрних птица које су главу увукле под крило. Утабане пртине биле су покриле блато и неравнине по путевима. Танки димови што се дизали овде-онде, чинили се модри као снег у сенци:

Колар је наједном проговорио неким младим романтичарским речником каквим иначе не говори; задруге је називао чесмама у брду, светлим вратницама кроз које се улази у бољу будућност, звао их котвама и жижама. Било је тако чудно чути те речи усред језика бројки, усред пословног сабијеног разговора и то да их изговара тај толико стварни Колар, који не воли велике речи, сав одређен у мислима и склон хумору. „Да ли га то инспирисао мирис снега?“ мислио је његов сапутник, и сам у истом расположењу. У сусрет су им долазили ђаци што су се враћали из школе, и газили у целац, да би њих пропустили стазом. Гледали су Ивановића право у очи. Чинило се да сваки од њих верује да му се он сад, ту на стази, сећа имена, и сваке речи с њиме проговорене, чинило се да му погледом саопштавају да стално обављају ову и ону радњу коју им је на прегледу саветовао. И он збиља, ево, погађа њихова имена, нарочито имена девојчица. И узбуђен је. Колар је то добро запазио и осећао као своје савезнике и ту децу и жену што са прага оближње куће нехотично узвикну: „Наш доктор, сунце га грејало!“ за све време гледајући Ивановића победоносно испод ока.

Сељаци су их каткад заустављали. Хтели су да искористе њихово изненадно присуство и потраже лекарске савете тако с ногу, без присуства болесника: да поразговарају о ретким празничним темама; искажу своје мишљење о улози и успеху задруге; покажу да имају разумевања и за ствари од њихових њива далеке на стотине километара, да имају брига ширих него брига о рођеној породици или задрузи.

Кад стигоше до чесме. Колар, пре него што би попио неколико гутљаја, стави руку под струју, која му се тако на прозеблој кожи учини топла. Исти покрет учини и Ивановић, још више изненађен овим утиском. Колар је говорио тихо, као да поверава какву тајну:

– Ето, видите, због чега сам ја везан за тај народ. Он је као чесма, греје те усред зиме.

14

Вук је седео на клупи и посматрао кукурек. Притом је мислио како свугде у природи лебди нешто што је он звао божанством и како од присуства тог божанства биље расте, честице његовог бића се умножавају. Звезде иду стално описаном стазом. Сунчана светлост комеша ваздух загревајући га. Свежина што спава доле у ували похрлиће после неколико часака у сунчану долину као мирисан поветарац. Бубе ће у својим мајушним раменцима осетити пријатност и помилеће. Оно што је малочас било само кап зеленила, око подне ће постати ситан лист, на коме ће бити исписан сав цртеж будућег великог листа. Стабло дрена ће се опасати још једним појасом тањим него паукове нити које око обичног човека не може приметити; али Штајнер тврди да продуховљени људи виде како се ствара тај танушни појасић, како тече кроз биљку млечна крв биља. И Вук је усредсређивао поглед на живот кукуреков и надао се да ће спазити како расте. Отерао је од себе све светске мисли. Остали су најзад у целој васиони само он и кукурек. И што је више гледао у биљку, све се више радовао. Она није пред његовим очима расла, али је расла радост у њему. Сунце је своје топле прсте мешало са његовим прстима, завлачило се у његову косу и трепавице као у околно жбуње и цветове. Вукова душа се отварала сунцу. Почео је мислити о своме брату који је давно био умро. Ове мисли код њега нису биле тужне. Њему се увек чинило да у таквим часовима разговара са њим. И сад му се учинило да је и он, невидљив, сео на клупу и смерно се шћућурио. То невидљиво биће било је благо, милостиво и топло.

– Брате, – тихо је прошаптао, спустивши руку на клупу.

Дрво клупе било је живо и дисало под сунчевом светлошћу. Вук је веровао да је својом усредсређеношћу дозвао себи брата на један часак из простора где га је замишљао.

– Братићу, – опет је прошапутао и притиснуо шаком загрејану клупу.

Невидљиви брат му је говорио о ономе о чему је Вук најчешће мислио, о сунцу, о преплитању и стапању духова, о таласању божанства кроз васиону, о вечној доброти, како је звао склад који му се чинио да у свету влада. Ако је игде било човека који је без напора постао Штајнеров ученик, био је то он. И тога дана по ко зна који пут читао је своју омиљену књигу „Како се упознају виши светови“. Чинило му се да му још мало недостаје па да види како трава расте, и још више:

да ће и по његовој вољи једном моћи расти. Осећао је да има све особине које Штајнер захтева од човека што жели да се удуби у његово учење. Опет је погледао у кукурек и видео како се његова жућкастозелена круна отвара сунцу. И то је заиста за свачије очи било видљиво; али њему се чинило да он и његов невидљиви брат што је седео ту на клупи виде како жиле кукурека дрхте од жеђи, како се зелене честице стабла умножавају. Од усхићења је пожелео да устане и помилује биљку, али невидљиви брат је седео на клупи и као сунчев зрак треперио и грејао, и било му је жао да се ниједан тренутак од њега одмакне.

Седео је дуго тако занесен и непомичан, тако је дисао слично биљу, да му је птица што је туда летуцала по грању пала на раме. Друга истог перја спустила се на клупу, на братову руку, мислио је он. Зауставио је дах у страху да птица не одлети. Чинило му се то знак да је почео да „схвата више светове“.

Изненада у ово расположење улетела је мисао о Олги. Сунце је већ дуго својом стазом путовало и заклонило се сад иза кестена. И како се оно заклонило, или како је Вук помислио на Олгу, брата је са клупе нестало. Махнуо му руком из неког осунчаног шибљака и изгубио се опет у бескрајном простору. Вук је покушао два-три пута да истера та крила што су му изненада улетела у душу, покушао опет да довиче одбеглог брата, да види како жиле кукурека жедно пију сокове опет узело свој земаљски облик, надахнутог расположења је нестало, и Вук је постао опет несрећан, незаштићен од земаљског живота блаженством у коме је целог јутра боравио и које се расплинуло као мехур.

Олга се удала. Велика тајна живота коју је желео, иако несвесно, с њом да доживи, збивала се негде далеко од сунчане шуме у Кошутњаку. Осетио је чак због овог страх и стид какав осећају браћа кад им се сестра уда. Честице ће се делити и множити и постајаће тако нови живот. Он се као у стабло кукурека загледао у то далеко постајање. Неиздржљиви бол га је почео сећи. Олга ће имати дете. Нико неће видети како оно сваког минута расте; само ће његове очи, које ће дотле већ умети да иде велике тајне живота, спазити како се честице деле, како њихов број расте, како сунце као кроз стакло просијава кроз тело Олгиног сина.

Вук спусти лице у руке и заплака. Добро је било плакати у тами. Чинило му се да је још малочас било јутро, а већ се спуштала ноћ. Возови су хуктали и одлазили некуд у тајну помрчине. Сетио се дана када је Олга отишла у Словенију. Појавила се на прозору последњи пут сва златасто смеђа, под сунцем које је пекло. Махала је руком и гледала редом по онима што су стојали на перону, неколико пута и њега окрзнула погледом.

– Оде Олга, – прошаптао је дрхтавим гласом као сам за себе када је воз кренуо.

– Оде, оде, оде Олга, – шапутао је и сад Вук силазећи низ потамнеле стазе.

Сва бића, и невидљива и видљива, из којих је шума била сложена, плакала су. Био је очајан очајањем каквог неверујућег. Наишао је тако на стазу којом је неколико пута с Милошем и њом шетао. И сад га је ту запахнуо мирис влажног лишћа и дигао се рој успомена, јер је увек тако мирисало на тој стази кад год су заједно долазили. Готово цео час се није могао одвојити од тога места, јер су њих двоје из сваког облика, шума и мириса искрсавали. Било му је као да је наступио час смрти, а он није сав задатак на земљи извршио.

На железничкој станици срео је Чапету са неком омаленом плавом девојком. Држао ју је око паса и чинио се весео. Као да је Олга умрла, Вуку се то учинило обесвећење њене успомене и неопажено их је прошао, одлучивши да се врати пешке у Београд, иако је имао потребу да поразговара с ким ко Олгу познаје.

Сутрадан је отишао на гробље. Сео је на клупу крај Милошева гроба, смиренији него прошлога дана. Годила му је тишина која је ту спавала не дишући, и враћала га постепено у његову надахнуту побожност. Чинило му се да Милош негде осећа његово присуство, па и остали около гробови као да су живели. Било му је као да нигде живот тако не ври као ту. Није се чудио што види око себе по клупама заљубљене. Та пријатељска, незавидљива средина годила је његовој потреби да верује у општу срећу. Ено, врло млада девојка и дечак иду од споменика до споменика, гледају фотографије у њих утиснуте, читају натписе, с времена на време стисну једно другом руку, погледају њега и насмеше се. Можда га очима у себе окренутим нису ни опажали, ни њега ни све што су посматрали; чинио им се можда безопасан по њихову тајну као то дрвеће што је по гробљу расло. Других двоје је било наслонило главу уз главу и непомично некуд гледао. Личило је на слику која се никад више неће покренути. Девојка слична Олги, с детињастом небрижљивошћу одевена, прошла је стазом и пуним очима, грудима, пуним бићем гутала живот што је ту бујао. Да ли је пошла и она неком на састанак, или је ишла на гроб који се био већ у њој претворио у успомену што пре топло разнежава него што боли?

„Олга, Олга, Олга.“ Она треба да постане само успомена што разнежава. Вуку су очи вероватно засузиле, јер је све око себе видео титраво, с ореолом дуге, као да око сваког опипљивог тела лебде друга етерична о којима говори његов Штајнер. Полако је изишао кроз споредну капију и упутио се на Звездару. Хтео је да нађе наслон где су се једном њих троје били склонили од кише. Имао је потајну наду да тамо још живе оне две шеве и да ће још наћи Олгине стопе.

15

Пролеће је обале Колубаре оивичило низом зелених врбових облака кад је Олга са мужем стигла брату. Зајц и она су хтели још раније да дођу, да Олга обиђе породицу, али кад им је Павле писао да се припрема конгрес „Лиге“ у мају, одложили су овај пут за тада. Она је бивала све уморнија. Порођај је очекивала средином јула. Постала је још нежнија, још беља. На лицу јој је стално било оно усхићење и одсутност и лака забринутост које се виде код жена што први пут рађају. Потпуно одевена за полазак на конгрес, аутобус је требало за четврт часа да прође, стојала је крај прозора. На недалекој узбрдици чувала је сеоска девојчица овде. Била је једва већа од својих крупних оваца и Олги се чинило да се оне више за љубав тог сићушног детета враћају са странпутице, него што се боје прута у његовој руци. Олга досад као да није опажала колико је деце на свету, а сад, гдегод би бацила око, свуд би децу угледала. Није ни овде приметила човека што је терао кола с врећама, ни жене што су кроз воћњак протрчавале, ни путнике који су се већ окупљали на аутобуској станици, пажњу јој је одвлачила само та цурица сва голуждрава, боса, косе готово беле.

Тада изненада она се са стидом сети да цело јутро није на брата обратила пажње, занесена својим сновима, иако јој се он неколико пута обраћао, можда у жељи да јој прочита предавање које је требало поред осталих предавача и он да држи. С детињим претераним кајањем она му приђе, док је последњи пут прегледао рукопис.

– Ниси ваљда узнемирен због тога? – упита с привидном веселошћу, али он примети у њеном гласу бригу и одговори:

– И не мислим о томе.

У ствари, стално је о томе мислио. На наговор Коларев узео је тему: „Пођимо болеснику и незвани“, која је према Коларевој замисли требало да објасни зашто рад у селу значи најдаљи корак у борби против болести. Био је почео без воље писати, али кад је био готов, стало му се свиђати и то о чему и како је писао. Неке ствари које је доживео у селу постале су му тек сад јасне, тек је у току писања измерио њихов значај. Њега је узнемиравала само помисао како ће говорити, јер није волео да излази пред публику; али из жеље да се пред Олгом и осталима покаже миран, он се и умирио и на путу у аутобусу разговарао о безброј других ствари и не мислећи више о предавању.

Када је на Коларчевом универзитету, где се конгрес одржавао, Ивановић отишао да се нађе са осталим предавачима и познаницима, Олга и Зајц су остали у холу. Олга је одувек волела то узнемирено, свечано расположење што завлада светом пред почетак позоришта, уметничких приредби или каквог збора. И сад су ходници били пуни студената медицине, лекара и новинара који су се нестрпљиво вртели по ходницима. Одломци разговора који су до ње долетали били су час врло стручни, час бескрајно далеко од медицине и мамили је да се помеша са светом и слуша као некад док је била ђак.

– Господине професоре, туберкулоза је најневинија болест на свету, јагње божје према болестима бубрега и бешике, ја вам то кажем. Требало је видети само како је тај човек патио и како је свестан био какав му је крај, – говорио је неки непознат јој лекар професору Жарковићу.

– Све су болести тешке кад уђу у последњу фазу.

– О томе већ нема ни збора, али ја и иначе мислим. Замислите све подруме, канале и славине, цеви тање од паучине. Замислите огромне дужности бубрега. Њима је горе него министру унутрашњих послова у земљи где почиње анархија.

Лице тога човека створено за благ израз, било је дирљиво сад кад се љутио и доказивао.

– Кад сте већ на таквим поређењима који бисте портфељ дали плућима? – упита с призвуком подсмеха Жарковић.

– Замислите час анархије, – ишао је саговорник и даље за својом мишљу. – Нема више закона, злочинци из затвора умакли, нема брана ни зидова, сваки улази у свачије.

– Па то имате и у туберкулози, – уђе професор у сликовитост његовога говора. – Још страшнији је призор кад се испод кључа измакну њене чете.

Мало даље разговарала су два војна лекара. Један је као у безизлазу питао:

– И сад шта да радим с њим? Обострана туберкулоза. Већ тројица ми таква из затвора долазе.

Олга се сети Стевана. Њему је првом писала да очекује дете. Мислила је од свих ствари, које подржавају човека у некој муци и борби, ова је понајвише таква; таквом јој се сад бар представљала. Често се, идући сновима у будућност, питала који ће од ујака највише волети њено дете. Сестрина се деца, слушала је од мајке, воле као своја. Желела је да он стигне пре њеног порођаја, осећала би се храбрија кад би и он био негде у близини; према једној његовој поруци, чинило се да ће тих дана и стићи.

Наједном усред те лекарске свечаности и оштрих болничких мириса, јода и етара замириса јасмин. Она се опомену закаснелог планинског пролећа, кад је стигла у санаторијум. Учинило јој се да чује Стевановићев глас, да га види орног, на изглед несаломљивог, као вечног. Овде јој искрсе сећање и на очеву трагичну смрт која је првим данима њеног зближавања од Зајцом дала необичну, сетну дубину. Она стиште његову руку и приби се уз њу као да тражи заштите.

Тада, међу неколико студената медицине, спази Милу и Павла, и насмеши се са разумевањем. Знала је да ће јој ова девојка бити снаха. Са уживањем и поносом погледа њену бујну косу у увојцима, њен дугуљаст и бледуњав лик, очи необичне, лешникове боје. „Да ли је сад потпуно здрава?“ упита се и обузе је

стид због ове бојазни. Зар није Стевановић толико пута рекао да је оздравила, зар је лепо питати се тако за девојку коју Павле воли?

– Било би лепо да Мила сад сврши неки болнички курс па да дође и она у задругу и да се одмах узму, – рече и погледа нежно у Зајца.

– Шта би онда сирота госпа Марков, ако сви ударе у болничаре!

Пола часа касније, у првим редовима дворане седели су Симић, Жарковић, шефови диспанзера и управници лечилишта, војни лекари. Колар је говорио међу првима, Жарковић га је слушао са симпатијом. „Добри су ти тихи људи као кртице. Без велике буке је организовао већ мрежу здравствених задруга. Сад ће лекар такве једне задруге једноставније ствари сам свршавати, а слати клиникама и болницама само замршене случајеве које човек без великог искуства не може решити.“ Жарковић је у том тренутку осећао захвалност према тим лекарима што болеснике одабирају и шаљу му само достојне њега. Редом је посматрао предаваче што су седели око стола. Пажња му се заустави на Ивановићу. „Занимљива је тема овог младића, мада има у себи нечег демагошког – али, зашто да не! Огромне су услуге ови људи учинили и науци. То је подела рада. Лекари, друштвени борци, препарирају човека да приступи науци, да буде њен цивилизован објект, као што болничари човека припреме за операцију и тек онда долази оператор и научник.“ Он није пажљиво слушао Колара. Имао је утисак да то што он говори зна одувек, да то сви одувек знају. Није то нека научна теорија која се мора с напрегнутом пажњом слушати. То је просто једноставно излагање о добронамерним људским напорима, без којих, дакако, не би било ни науке.

Симић је седео као на иглама. И њему, као и Жарковићу, чинило се литература све то што Мирко Колар говори. Узалудно је све што се чини, ван експеримената на заморцима. Југославија има да се пребоба, а онда ће болест сама од себе ишчилити. Он је управо испитивао којом ће то линијом ићи. У њему дубоко живело је осећање да би наука о туберкулози могла опстати без и једног конгреса, али без заморца никако. Ипак од свих лекара организатора друштвене борбе Колар му је био најразумљивији. Симићу се чинило да се Колар понаша као разуман домаћин у сеоској задрузи: брине се о здравој води, зида чесме, зграде, повећава прозоре, земљане подове замењује дашчаним и не оставља укућане без неопходне прве лекарске помоћи. То је у реду. Колар је у ствари проповедао све што и други који су прихватили друштвену борбу против туберкулозе, али Симић га је дотле издвајао, да би, не примећујући да себи противречи, гласно одобрио и кад Колар каже мисао да је крајње време схватити да се ова борба не може водити само у лабораторији, операционој дворани или лекарској прегледаоници.

Доктор Петровић је седео негде близу врата у задњем делу дворане, да би могао лако изићи. Бојао се да се преподневни рад не одужи и да он не закасни своме новом пацијенту. Код њега се приватна пракса у последње време била развила у толики посао, да није стизао да иде ни на предавања лекара. У његовом знању, неосвежаваном читањем, огранци су полако кржљали, прекидале се нити што везују са савременошћу. Изван његове бриге остајао је читав један део људског живота. Најзад је наишао тренутак згодан да се изађе, кад су се мењали

говорници. Непријатно му је било док није отворио врата и шмугнуо кроз њих, а после већ, закорачио је брзо, пословно.

Чичица, домаћи лекар Ђерикиних унучића, погледао је за њим не одобравајући. Он се увек бојао да каквим својим поступком не увреди људе и ствари које треба поштовати. Он је био од оних конзервативаца који су конзервативни само зато што су се родили четрдесет година раније. Али ако није могао да се бори, његове мисли и жеље ишле су у корак са новом борбом. И њему је све што се на конгресу говорило било добро познато, тако је поступао, тих и усамљен, идући за срцем, и онда кад се овај начин рада није развио у теорију, у друштвену борбу, али је слушао са пажњом као да све први пут чује.

Док је још Колар говорио, доктор Марков је чуо иза себе шапат двојице младих лекара из задруга:

– Да хоће да распали по овим уображеним санаторијумцима, што се задовољавају са десет тих својих лечилишних језгри у земљи.

– Много су гори ови...

Марков се окренуо и бесним погледом зауставио другог младог човека да не искаже своју мисао. Њему се на конгресу сви говори и шапати чинили уперени против њега лично. Једно време после Стевановићеве смрти чинило му се да се фармакологија ослободила велике опасности, а, ето, једнога нестане, а других десет никне. „Као свега баналнога и њих има много. И сви су подједнако несносни: и ови сељаци из задруга и они из лечилишта.“ Био је незадовољан што је морао све то слушати, али га је занимало да чује Ивановића, па је остао до краја.

Док је говорио шеф диспанзера из Скопља, тужећи се како не осећамо сву своју земљу као своју, Ивановић је био готов да оде негде дубоко на југ, у села где не залазе радо ни учитељи, ни полицајци и да тамо служи; али он није подносио код себе ове тренутке које је звао разнежавањем, и чувао се да ко крај њега не примети да је узбуђен. Кад је управник лечилишта на Венцу затим својим излагањем дочарао стару лечилишну средину, оживели су наједном пред њим сви недавно остављени проблеми, и слушао га је опет са истим дубоким уживљавањем. Одобравао му је да се све велико црпе из извора срца, да најтеже ствари подижу са земље пламенаста крила веровања. Проживео је поново оно осећање што га је имао на дан Стевановићеве смрти. Чинило му се да му цела земља нешто заветује, и да сви људи ту сабрани осећају то исто, да су сви повезани као беочузи. Било му је лепо осећати се кариком у том дугом, снажном ланцу: кад се он покрене, покренуће се и јасно зазвонити хиљаде истих таквих карика. Одазваће се зацело сви ти војни лекари које види око себе, помало крути у својим униформама, на чијем се лицу тако дирљиво меша благост што им је даје стална брига о људима и оштрина својствена онима који морају силом прилика да заповедају. Ено, онај на коме је све генералско сем тих тананих руку, с покретима као да превија ране. Одазваће се сви ти лекари болница из унутрашњости, што око њега сад седе забринути, вероватно са визијом раскаљаних путева на којима се труцкају изболовани људи, воловских кола са којих скидају у путу обамрлу децу. Одазваће се жене лекари, ено, она бледа, меког погледа, што је главу приклонила на лево раме, и та борбена старица у првим редовима, живих покрета што као дете никако не уме мирно да седи. И онај

стари, уморни лекар из Ивањице, један једини на толико људи, и тај из Нове Вароши. Сви ти из Коларевог Санџака, усамљени, истрошени.

Он је говорио претпоследњи. Већ од првих његових речи пренули су се у Колар и Олга и Зајц. „Је ли то исти онај реферат“, мислио је Зајц, „што ми га је прочитао?“ Јест, то је оно што је већ чуо, али ту има и нешто ново. То корача исти човек по истој стази, али сад као да у стазу ураста, тако чврсто ступа, и као да пева идући. Колар се проницљиво, светлуцаво смешио. Дворана која се пре тога стала замарати и шушкати, умирила се. Олга је узбуђено, тихо рекла Зајцу:

– Он је у ствари такав, само ретко то показује.

Ивановић се неколико пута у току говора одвајао од онога што је писао, уносећи нове, на конгресу доживљене моменте, то осећање повезаности са свима.

Кад се конгрес свршио, у трамвају према Душановцу седео је он још узбуђен. Сећао се свега што је рекао, сећао се погледа у себе упртих док је говорио, и међу њима Милиног пуног светлости каквом се очи пуне кад верују. „Оженишту се њом“, рекао је себи и учинило му се да је то тек сада одлучио, толико је тај тренутак био леп и радостан због вере коју је имао у себе и у живот и због вере коју су други имали у њега.

БУНТОВАН РАЗРЕД

Деца постају људи

У кухињи су мирисали тек пржени уштипци и тај мирис је плавио суседна дворишта изодвајана трошним посивелим плотовима, мамећи на прагове децу и мачке и доводећи их до саме ограде учитељичина врта. Зајапурена од посла, учитељица је изнела столицу напоље и села међу сунцокрете и тропски раскошне тује који су правили гушћи хлад него дрвеће. Могла је сести и међу бокоре љубичасто цветале тренде који су исто тако густо и високо расли и бацали лелујаве сенке као путујући облаци, и под вињагу што је плела своје шаторе око свих надстрешница и грана на које је наилазила. Ваздух, усталасан ветром однекуд са реке, наједном је запљусну мирисом меда и неког жестоког корова и брзо је расхлади. Поседела је тако неко време дубоко удишући свежину што је пирила с воде а онда устаде и, бацивши још једном поглед на врт, врати се да заврши посао у кухињи.

Цело брдо уштипака најразличитијих облика пушило се и као да се било смањило док је она седела у дворишту, – набубреле грудвице као да се смежурале и слегле. И сад као пре петнаест година, пржећи их, удешавала је да буду неправилних облика, с пуно оних ушију и репића, и кљунова, како су их деца звала, јер су она такве највише волела. Са задовољством помисли да, ето, има још ствари према којима су сачувала своје старе детиње наклоности. Још воле празнике које су у детињству заволела, мада већ поричу оно чега су симбол ти празници. Још се радују школским прославама Светог Саве, мада су Растка Немањића већ од петог разреда исписали из списка светаца. Још воле јунаке из народног епа, мада су стекле нове за којима иду. Има још стаза којима ступају упоредо с њом, али се већ с понеких одвајају, одлазе некуд даље, праве своје богазе, и понекад их потпуно изгуби у честама њој туђих знања и схватања. „Да“, радосно потврди учитељица, „знају она много шта што ја не знам“. Понекад се наравно и претварала да нешто не зна, како би деци пружила задовољство да јој тумаче, да се осећају надмоћнија. Како оно рече девојчица, с важношћу као да открива нове светове:

– Чуј, мама, нема неке устаљене лепоте, неког правила по коме би се знало да је нешто збиља лепо, а друго није. Ми сад сматрамо да су кратке сукње лепе и за нас је то тако.

Могла је учитељица, разуме се, рећи да она опет сматра да су дуже сукње лепше и да је то за њу тако, али се радо одрекла овог задовољства тим пре што је знала да девојчица неће сукње поткраћивати, него је само узела тај пример да би изјавила како стара гледишта на лепоту више не важе.

Морала се увек у себи смејати сетивши се како су обоје изгледали кад су први пут отворили новине. Увече су, добро зна, читали Андерсенове бајке, а ујутру би прешли на уводник „Политике“, убеђујући је с претераним жаром да је читање новина исто толико важно колико и изучавање граматике. Били су свечани, озбиљни, наспрам прозора су седели када су новине отварали, а она је, тобоже правећи отпор, приметила:

– Неће ваљда бити баш тако важно!

Како неће бити! Старинско је то гледиште да деца не треба да читају новине.

На вратима се кухиње утом појави њена кћи Емилија, осмакиња, девојка крупних и топлих очију, прозрачних као огрозди, и рече, снебивајући се:

– Чуј, сад би ти могла поћи до ујне.

– Па да, сад кад сам вам умесила колаче и све спремила, могу ићи, – приметила је учитељица с осетним прекором у гласу, мада уз осмех.

И она је као Емилија била бледа, танка, имала нешто замишљено и девојачко у држању. Витице које је некад, вероватно, као и њена кћи, носила пуштене низ плећа, сад је дигла као венац више још младога чела. Емилија се зарумене и збуни...

– Чуј... Зар ниси и сама рекла...

– Чујем, чујем. Рекла сам, само сам хтела мало да видим ко ће вам све доћи. Али свеједно.

Дигла се и пошла да се спрема.

– Чини ми се, мама, да се љутиш, али, глупо је. Све их ти знаш, била си им учитељица. Доћи ће најпре Чичина Дивна, па наш геолог Момчило, затим Станица Лазић и Слободан Јокић, онда онај осмак, па весељак Лаза, можда и Чедомир и Јелена, и још неки. Све добри ђаци. Остани ако хоћеш, али чуј, некако волимо да се осетимо сами у кући.

Учитељица победи тренутну тугу. Чак се наљути на себе што је показала жељу да госте дочека, што је имала стидљиву родитељску и учитељску сујету да покаже с времена на време како иде у корак с њима, како је живот није прегазио.

– Слушај, мама, – наједном је викнула Емилија, – имаш право: остани док они не дођу. Нека се види да и ти знаш ко нам долази.

Овако или онако, помисли учитељица, деца те сматрају својом и потребном само ако служиш неком њином циљу, и, праштајући се, осмехну се на Емилијине речи и њену невину себичност. Док се девојчица облачила она је отишла да још једном види је ли соба лепо распремљена. Тихо, да не смета Стевану задубљеном у табаке, затегла је стари пиротски ћилим на поду, застираче по диванима, поравнала у полици књиге што су их деца сваки час извлачила, столице померила према зиду, као за родитеље кад дођу на годишње испите у школу, и тада је одједном приметила да је у начин како су ствари у соби пре тога биле размештене, како су јастучићи поређани и распоређене вазе Емилија била унела неку своју вољу и укус, зато опет брзо врати стварима место које им је девојчица била одредила.

У току од две-три године кућа је била добила сасвим други изглед. Догађало се да учитељица оде само до главне улице да нешто купи и када се врати, види да је орман изнесен из собе у кухињи, или да је простирка из једне собе пренесена у другу, или нађе да су слике промениле место, или се урамљена очева посмртница

нашла у шкрињи где су чуване важне ствари. Учитељица је ту заплакала. Сутрадан је већ знала да није имала разлога, али тада јој се било дало на жао.

– Зашто те то забога, мама, жалости! – рекао је син. – Оца нисмо ничим осрамотили; сећамо га се и кад о њему не говоримо, и сад ти је жао што је девојчица скинула са зида нешто што збиља и не треба да стоји на зиду. Кад би приметила да оца заборављамо, онда разумем...

Емилија исто тако од неко доба није волела да се у вазе ставља много цветова, подносила је највише три четири струка, па се сад и учитељица привикла на то и почела сматрати као и њена деца да изобиље неких ствари смета да се осети њихова лепота и вредност.

Кад је опет пошла у врт да за вазе набере који струк лепе кате, придружили су јој се Стеван и Емилија, настављајући разговор започет у соби.

– Чуј, Чичина Дивна је превела неке песме Христа Ботева и вечерас ће их на састанку читати, – рече девојчица брату. – Не смеш почети одмах с политиком, први пут нам долази, уплашиће се.

– Боји се политике? – насмеја се младић, истежући се као после копања јер је цела три сата седео над књигом.

Реч политика била је скраћеница за све оно о чему се обично расправљало на састанцима, што је уосталом, по учитељичином мишљењу, и довело до синовљевог удаљавања из гимназије. Разумљиво, у учитељици је тада преовладала мајка, и то мајка такве деце каква су била Емилија и Стеван, и била је више на страни ђака него професора. Брзо ју је умирило и утешило и то што јој је син лако положио матуру као приватни ђак, што удаљавање од школе није успорило његово школовање.

– Хтели бисмо да је наговоримо да уђе у управу Литерарне дружине, – настави међутим девојчица. – Сад се боримо око ње ми и Никола са својима.

Стеван је слушао сестру и настављао гимнастику. Прво се пузао уз мотку, па се бацио два-три пута каменом, а онда је дубио на рукама и тако наглавачке изјавио:

– Ако је паметна збиља, ви ћете је придобити.

– Има и друга страна паметних, – изјавила је учитељица. – С памећу је као и с лепотом, – није за свакога иста ствар луда или паметна.

– Чуј маму, како се изоштрила у дискусијама! Бије нас нашим оружјем, – примети Емилија и пољуби мајку онако по дечјем, гласно.

На прозору куће преко пута указала се жена зелених крупних очију и, скрстивши руке испод груди, наслонила се и стала посматрати. Прво се претварала да гледа небо које се комешало, затим је пратила погледом пролазнике: фризера Јову како у белом мантилу претрчава улицу према трафици, бравара ложионице, крцатог мишићима од препланулог лица па до руку и листова на ногама, потом судског писара Штамбука који јој се увек шаљиво јављао са: Хваљен Исус, најзад је отворено зауставила поглед на учитељичином дворишту – да ли је склад између те жене девојачка стаса са круном витица изнад чела и њене деце истински. Да ли она лака срца дозвољава да деци сваке недеље долази цела булумента другова? Седи ли кадгод с њима да чује о чему говоре? Код младих, мислила је неосетљива, бездетна сусетка, увек има неке претераности:

ако не пуцају од здравља, ако нису обесни и склони љубави, ако су прозрачни и чедни као ово двоје учитељичиних, онда свакако мисле неке необичне мисли, предају се неким заносима још непријатнијим за родитеље него што је љубав, бистре политику и одвећ буље у књиге. Како би било неучтиво да их и даље тако ћутке посматра, довикну као у шали, али не кријући заједљивост и двосмисленост својих речи:

– Још ће нас деца наговорити да ходамо на рукама!

Учитељица с љубављу погледа младићки Стеванов стас, напрегнуте вратне и плећне мишиће па најпре рече њему да је доста гимнастике, а онда без љутине одврати суседи:

– За љубав деце човек би могао и то да ради. – И додаде: – Седео је досад над књигом па хоће мало да се раздрма.

Стеван се на мајчин позив исправи и, некако чикајући, рече жени чији је грудни кош, рамена, мишићи, био сав као од сувише надошлих хлепчића:

– Наша мама је још лака, не би чудо било да је једном видите збиља да хода с нама наглавачке.

Утом се иза угла појавила гомилица ђака и још са улице повикала:

– Доводимо Дивну!

И жена на прозору је одмах погодила ко је Дивна, јер се једна бледолика девојчица надурено окрете на другове. Чело јој је до тог степена било глатко и светло да се пресијавало као да је од метала. Пуно црне увојите косе дечачки јој је обујмило главу. Жена на прозору одаде признање њеној хаљини изглачаној као да су је глачале материнске руке.

– Пустио те тата! – радосно је дочека учитељица. – Много си порасла, али ти је лице као и пре седам година. А већ ове друге чешће вијам.

Ученици су се, као да су још основци, смерно поздравили с учитељицом.

– Нека учитељица остане на концертном делу, – рече Станица кад су ушли у кућу, приметивши да се она спрема да одмах оде.

Сви су се одобравајући осмехнули и позвали је погледом да остане. Улазили су у собу навикнуто као у учионицу. Свако је, као у школи, знао своје место. Слободно су узимали књиге, померали ствари, излазили у предсобље и другу собу, завиривали у кухињу. Дебељко Лаза се врати из извиђања и, не кријући задовољство, јави да у кухињи има брдо уштипака и предложи, као да је у својој кући, да се они прво поједу. Био је румен, дежмекаст, прилазио свакоме, стављао сваком руку на раме. Чудно је одударао од беле и танке Емилије. И његов гласан, шаљив говор одударао је од Емилијиног мутног и помало тужног гласа. Ова разлика, и то што је био од ње млађи годину дана, чинило је да другови заштитнички гледају на његову наклоност према танушној прозрачној девојчици, пошто им је изгледало да у томе неће моћи имати никаква успеха.

Брзо су сви заборавили на учитељичино присуство и нису приметили ни кад је отишла ни да ли је слушала Дивнину рецитацију, ни Стеваново излагање о догађајима у Пољској. Али када су опазили да је нема, било им је мило што су остали ипак сами. Чар састанка је порасла.

Јастучићи који се иначе нису скидали с дивана нашли су се на земљи. Сви до једног су поседали по њима као да су у шатору. Неко је почео пуштати. Емилија

је наједном постала незадовољна начином на који је мама ставила цвеће у малу стаклену вазу и скочила је да га друкчије намести.

Дивна и још две девојчице ћутале су под утиском Стевановог тумачења како је дошло до насилничког упада Немаца у Данцинг. „Увага“, – реч којом је он сад почињао на састанцима своја излагања о овоме опомињала их је како је она као крик звонила у пољским радио-емисијама првих дана септембра. Сећале су се како су тих дана тражиле у свом уџбенику за историју све оно што се односи на Пољску, како су имале потребу да поново читају *Оїњем и мачем*, како су страдале као да су Немци упали не у Данцинг већ у који град Југославије или Србије.

И Лаза је био у сличном расположењу, али се као дете отимао тражећи на што би пренео пажњу и питајући гласно сам себе шта је „оно хтео рећи“.

– Пошто си ти једина на уметничком програму, реци све испочетка! – замолио је најзад Дивну.

– Понови бар песму „Патриот“! – замолио је Слободан Јокић, црнпураст дечак чије је усправно држање помало личило на пркос.

Док је она малочас рецитовала, и њему је долазила жеља да каже коју од руских, Пушкинових или Љермонтовљевих песама, али је ту жељу брзо угушио, и радост од тога што се савладао била је већа него што би била да је песме изрецитовао. Он би лакше поднео да другови помисле и да не воли песме, и да их сам не зна, него да им се учини како жели да се истиче пред њима.

Толиким стварима се он поред школе бавио, толико ствари је знао а нико о томе није ни слутио. Колико пута је само математичар упитао: „Види ли ко шта сада даље ту треба урадити?“ И он је видео и знао, а није хтео да се јави. Колико пута је наставник матерњег језика позивао да се јаве они који су ту и ту књигу прочитали, а он се није јављао мада је понеку од њих био већ прочитао и на руском. Друговима је понекад сметала ова његова скромност, жеља да остане по страни. Дебељко Лаза се много пута и гласно бунио, говорећи како је њему, Слободану, лако да чека док му наставник не упути питање, а други смртни морају се отимати да покажу знање, па ма и не били тог тренутка питани, јер се могло лако десити да не знају баш онда кад их прозову.

– Зашто баш то да понављам? Не волим политичке песме, – приметила је девојчица после неколико часака.

Стеван је усплахирено устао, вероватно да нешто проговори, али га је Емилија очима задржала. Чудила се како још није схватио да с Дивном ваља у почетку поступати пажљиво, не смећући с ума да је она још дете, да ју је Чича васпитао старински.

– Пошто си се истакла у рецитацији, – приметио је Слободан као узгред, – бираћемо те за секретара Дружине, да имамо најзад на том месту обдареног створа. Биће дивно: Чича надзорни наставник, а кћи му секретар.

– А Зора? Зашто она да не остане?

– Па да напокон уместо Дружине имамо клуб шовиниста – неопрезно се омакло Станици.

Емилија од овог испада умало није заплакала. Колико је само облетања требало да Дивна, коју Чича никуд није пуштао, пристане да дође, и сад је све

могло отићи под лед. И збиља, Дивна, као да се брани од ударца, пружи руке преда се и нестрпљиво викну:

– Досадили сте ми својом вечном политиком. Нећу и нећу!

У Чичиној кући и Чичином моралу мешање ђака у политику било је једнако коцкању, крађи и лажи.

– Шта то ова малишанка неће? – извештачено нехајно добацио је Стеван.

– Нећу да се мешам у политику – ето шта. Сви ви у Дружини водите политику.

– Онда да вам причам дечје приче, – оте се младићу, али је одмах заћутао пред сестриним погледом.

Емилија приђе Дивни, обгрли је око рамена; подражавајући старијима кад теше расплакану децу, говорила је, тобож љутито, гледајући на остале:

– Чујте, не дам да ми је ико дирне!

Момчило је у другој соби показивао неко камење вадећи га из џепова. Ни њега није много занимала Дружина и политика, сав је био утонуо у минералошку страст; али кад је већ морао бирати с киме ће се дружити у разреду и школи, подељенима у две групе, у националисте и левичаре, како су се сами називали, пристао је уз левичаре, јер су били из сталежа њему блиских, јер су били ћутљиви, и јер су му се чинили правичнији. Сад је уживо што се око њега чете, што се отимају о његово благо, и објашњавао је на ком је месту који камен нашао. Лаза је предлагао да се мењају, нудећи једну своју глумачку сцену за један црн, сјајан камен. Станица му је нудила ружичасти, руком неки извајани облутак, згодан за притискач, трипут речи из француског.

– Не може!

– Ево ти десет пута.

– Важи!

Дивни је запело за око мачје злато. Момчило га је љубоморно стрпао у џеп изговарајући се како мора прво попунити збирку, онда се покајао и дао јој га. Дивна је полако опет заборавила на Литерарну дружину, на то да је вребају за секретара и припитомила се. Нико јој више те вечери није о томе помињао. Нико није говорио о Николи, о његовом шовинизму, о његовим одласцима у Српски културни клуб. Нису је ни задржавали да остане више него што је сама хтела.

– Јаој, децо, да знате шта има ново: неће нам више тата предавати!

Наједном су је сви опколили и обасули питањима, благонаклоно се насмешивши на њену основачку навику да их зове децом, док је сама изгледала много више дете него ико од њих.

– Данас ми је рекао да долази нови наставник за наш језик и да ће му директор дати половину татиних часова, и долази нова наставница за земљопис.

За тренутак су се сви забринули и ућутали под навалом сећања и кајања. Колико пута су се љутили на Чичу што их гњави животима писаца, што знање граматике и синтаксе ставља изнад начитаности, што Николи увек даје пет, а својој кћери четири. Понекад га је само Станица питала срдачно као оца:

– Забога, господине, докле ће Николин задатак бити најбољи? Кад ћете напокон још коме признати да пише добро?

– До год сви не научите интерпункцију као он.

– Зар је то најважније? – упитао би неко с пригушеним негодовањем.

– Гле ти њих! Ја ценим оно чему вас учим, што се да научити; а неке тамо обдарености ја не оцењујем...

А они су желели да цени баш оно чему их није сам научио, да цени њихову обдареност, да запажа њихова ретка поређења, машту, да воли њихову младалачку поезију, романтични неред. Жао им је било на њега, али га ипак нису за то оптуживали. Сећали су се сад сви како би грмео да ће свима подавати двојке и да их неће поправити ни на крају тромесечја, ни после знања за петицу, како би лупао дланом о катедру и сам верујући да је љут. Они су боље од њега знали да то у ствари није љутина, него да пред њима изиграва строгост и осећали су се у том часу старији од њега. „Ај, Чича, Чича! Он мисли да смо још деца и да не видимо да се само прави“ – смешили су се заштитнички. Осетљивији су трпели због те његове празне буке као да су му деца и, као ни Дивна, нису тада дизали очију од клупе. „Чича, Чича, запетљаваш се као пиле у кучине“, прекоревали су га у себи. Дивна је нарочито трпела због те његове детињасте галаме, због старачке неуредности. „Да се бар ниси опет тако изгужвао, и да ти се кравата није накривила, па би та љутина некако и деловала“, – мислила је црвенећи.

Још у петом разреду су зрелији, паметнији ученици почели да га узимају у заштиту од немирних и неосетљивих другова. Слободан се сад живо сетио како је једном мали уображенко Светолик, дечак без срца и дара, док је Чича тако напразно беснео, стао мумлати: „Ја сам ветар, дижем прах. Зар вас, децо, није страх?“ Слободан се два-три пута осврнуо и погледао га претећи, али је уображенко почео још гласније; онда је он устао као да наставника нема у разреду и ошамарио исмевача.

Чича се наједном отрезнио. Престао је да прети, да лупа, да хода и зачуђено је погледао у љутита, бледа ученика који је насред часа могао учинити тако нешто.

– Морао је то да учини! – јавила се брзоплета девојчица из клупе иза уображенка, скочивши нестрпљиво на ноге.

Од страха да она не би истину казала, Слободан је брзо изговорио:

– Светолик ме стално боде иглом у леђа, морао сам да се браним.

– Сматрао сам да сте већ младићи и девојке, а ви се шамарате и бодете иглама! – поново је стао викати Чича.

Слободан је уживао и сад што је као мали имао снаге да прими прекоре који су припадали другу, и то другу кога није ценио, само да старац не би дознао истину. Сетио се како су га другови тада завидљиво и с дивљењем гледали. Ко би с Николом да је којом срећом он тај ђачки подвиг тада учинио да Чичу заштити!

И, ето, сад им Чича одлази. Шта би дали да га нису никад наљутили, да нису никад помислили како би добро било да им дође други, млађи, савременији наставник. Већ им седму годину он предаје, како се сад при крају гимназије привикавати на нов, ма и бољи метод? Биће им необично што више неће нико корети Станицу због речи *влак*, *зрак*, *найокон*, што неће имати коме да вичу сви углас, како се Станица родила тамо где се тако говори. Биће им необично што неће нико више славити синтаксу и граматику.

Дивни је било мило што је вест да им можда више Чича неће предавати толико све ожалостила. Желела је да се час пре нађе код куће и да то исприча

оцу, али се сетила како јој је запретио да не сме о томе друговима говорити. Кад је отишла, Лаза је први прекинуо забринутост и ћутање:

– Шта сте се скуњили! Није ваљда Чича умро. Него шта оно хтедох рећи? А јест... Да чујете како ће бити код куће кад Дивна стигне.

Ту се натуштио као Чича кад гледа преко наочара и почео наизменично најпре дубоким па танушним гласом: „Где си ти досад? – Па код Емилије. Били су све најбољи ђаци. – А јеси ли читала превод? – Јесам, тата, свима се допало. – Гле ти ње! Свима се допало. А је ли био Никола госпођа-Ружин! – Није. – И он је добар ђак. – Емилија и Станица њега не воле, кажу да је шовиниста. – То ми мирише на политику. Док си ђак, имаш само да учиш. – Тата, није било никакве политике, само смо ђачки разговарали. – Гле ти ње! Одмах слини. Де, сад, па други пут зовите и Николу и Стојана. Да ниси говорила о новом наставнику? – Зашто бих говорила! – Иди спавај. – Лаку ноћ, тата!“

Кад се замишљени дијалог завршио, неки су се још више растужили, а Момчило и Стеван су од одушевљења покушали да глумца дигну на руке, али је он сео на под и ухватио се за ноге стола насмејан и румен.

После мало учитељица се вратила, погледала је кроз прозор и учинило јој се да су њени негдашњи ђаци и за та два часа порасли и добили нешто ново у изразу. У врт је допирао њихов смех и разговор. Говорили су о стварима којима их она није научила, које није знала, и тужна се опет вратила низ улицу да им не би својим присуством сметала. Толико пута је она код њих посматрала то нестрпљиво отварање врата живота, вирење кроз њихове кључаонице, пожудно мирисање даљине као да се отуд ближи нешто што очекују, ослушкивање гласова одраслих људи у којима су тражили кључ нечега што би хтели дознати час пре, њихово предавање музици која им се ваљда чинила огромна узбудљива душа живота; колико пута је присуствовала њиховом чођењу кад открију да су слични биљкама, да пупе и листају као и оне.

Буде у животу дана, мислила је, вечери кад заспе још као деца а пробуде се као млади људи, рекну родитељима и учитељима до виђења гласом чистим, чистим као у звонца; а врате се високи, кракати, с наусницама и напупелим грудима и пожеле добро јутро неким непознатим новим гласом. Девојчице се пред полазак умију слободно пред мајкама, а после два месеца већ се закључавају кад се облаче. Оставе на поласку родитељима дневнике о кредама, разредним старешинама, о том кад су кога слагали; а кад се с летовања врате, стављају нове дневнике под узглавље, па ма у њима не писало ништа више до обична реченица: „Досадило ми је да учим.“

Малочас су остали рецитујући Христа Ботева, а ево их сад играју уз музику која им ваљда у срцу свира неку непознату игру. Емилија гледа у високог Натмуренка погледом који још јуче нико у ње није видео, ослања се у игри на његову руку. Лаза има лице зрелог озбиљног човека кога мучи неки бол, али Лаза још није нашао име томе болу, вероватно ће сутра и то знати. И Јелена ће сутра знати зашто јој се цело вече плаче док гледа како Станица и Слободан разговарају. И већ после неколико дана и Слободан ће знати зашто није никако имао смелости да Станицу позове у игру.

Скупштина Литерарне дружине

У“овећој школској учионици ђаци се скупљају на Скупштину Литерарне дружине. Чича, који је тога дана председавао, дошао је одмах после ученика нижих разреда. „Гле ти њих“, мисли он, „кад долазе овамо, не закашњавају“. Утом улазе Никола и Стојан. Никола је средњег рата, корача ужурбано и главу покреће нагло као птица. Иза њих двојице пристижу Олга Поповић, ћерка народног посланика, како су је сви у граду одмах представљали, и дебељушна Зора, њена стална пратиља. Оне разговарају као да нешто крију од осталих или да једна другој нешто поверавају, шапућу, осврћу се, стављају шаку на уста, како би биле што сигурније да их нико не чује. Петар Еро стиже сам, сав је темељан, иде у раскорак; кад би под био дашчани, тресао би се под његовим кораком. „Гле ти њих, што су важни, – мисли незадовољно Чича, отпоздрављајући натмурено. – Затурили се, шапућу, плету замке. Па и тај Николица госпођа-Ружин као какав страстан гласач.“

Чича је све незадовољнији што их на дан бирања управе има много више него на обичним седницама, и што су претежно из Дивниног разреда. Чине му се сасвим друкчији него код њега на часу. Не може да се начуди што се и протин Ранко распричао, што је Сава Матић уопште дошао кад иначе није учествовао у Дружини, и то дошао с пуковниковим Љиљаном. Иза њих долази наједном неколико девојчица: лекарева Љубица, па Милица с чијим неуредним задацима има толико муке, и Јелена која не уме да напише никад више од једне странице. Њему је мило што све оне прво прилазе Дивни, и зачуђено посматра живахност своје рођене кћери која узбуђено говори:

– Децо, много ће данас бити света!

Утом се јавља на вратима Станица, мирна, озбиљна, и, чим га угледа, притрча му као да је угледала свог стрица или доброг старог суседа.

– Зар ви, господине, стигли пре нас?

– Старински народ воли тачност. Хоћете ли на време почети? Немојте да ја подвикнем!

– На време, на време.

Она се прави да се ужурбала због његове опомене, само да би му угодила и дала важности. Ко зна хоће ли већ на идућој седници председавати. Нека оде од њих пуна срца.

Дивна седи сама у првој клупи између девојчица нижих разреда, јер ако би се у том узбудљивом часу приближила ма којој од супарничких група, ону другу би увредила. Као на каквом политичком гласању навијачи ткају од једних до других, деле хартијице, пришаптавају, гледају значајно у понекога, тапшу малишане по рамену и питају девојчице пишу ли песме.

– А пишете ли ви песме? – упитала је Дивну нека мала, као кукац прекинута у струку.

– То ти ја не умем, – насмешила се Дивна.

Чича је седео близу Станичине и Емилијине групе, трудећи се да и даље изгледа свечан и строг. Доскора му се њихово скупљање, дељење у таборе чинила дечја игра, али сада је почео међу њима наслућивати праву борбу, праве такмаце. Није више њихово зачаркивање било оно просто подметање ногу при лоптању у дворишту или ударац песницом у ребро, кад их је као завађене петлиће једва могао раставити. Видео је јасно да се ту одиграва не само њихово књижевно такмичење, већ почињу и да се према убеђењима опредељују.

– Гле ти њих, – приметио би полугласно с часа на час. – А да ли смо најпре савладали граматику? Умемо ли добро нос да бришемо?

Дивна се снебивала због ових очевих примедаба, бојала се да их старији ученици не чују. Била је свесна, иако је то тешко било признати за оца, да су Чичу ученици као Станица, Никола, Емилија, Слободан били надмашили неком зрелошћу, да га сматрају подетињилим и да га уважавају једино због његове честитости и старости.

– А зашто господин каже да ли смо савладали граматику? – не оставља кукац-девојчица Дивну на миру.

– Не знам, питаћу га сутра.

– А како га смете питати? Ја не смем ниједног професора да питам.

У учионици је све бучније, све више заборављају на Чичу. Дозивају се по именима и надимцима, тек понеки седе мирно као на часу у разреду. Млађи посматрају с радозналошћу тај важан школски обред виших разреда. Станици, која је била повереник и уредник за њихову школу главног омладинског листа „Светлост“, штампаног у Београду, сваки час прилазе с рукописима које она брзо оставља у торбу и не загледајући, очигледно тренутно забављена припремом седнице и избором управе. Њеном угледу паметног ђака и доброг друга, који је одавно уживала у школи, био је додат последње године и углед што га је стекла међу напредним ученицима и међу сарадницима „Светлости“. Неки ученици петог разреда рекли су недавно Чичи:

– Да видите како Станица оцењује! Као професор. Све што она одабере, у „Светлости“ објаве; а кад се смилује па онако пошље што је моле или се љуте, то баце.

– Гле ти ње! – тргао се Чича. – А на кога се то мора да смилује? На вас?

– Није, ми нисмо шовинисти, него на Николу. Он је, знате, написао причу како су Бугари за време рата у неком селу убили двоје чобана. Нама се, када је читао на седници, много свиђало, почели смо да вичемо „уа“ Бугарима, али је она казала да је то распиривање мржње и прво није хтела да шаље за штампу, али јој је Никола рекао пред свима да није никаква Српкиња и никакав друг, и онда се она смиловала и послала – али ни досад нису штампали.

Чича се сад живо сетио свега тога, видећи како се око Станице ученици тискају с рукописима. Био је због оног њеног отпора према причи о Бугарима љут на њу, уколико се на такво питомо створење могло љутити. Шта она има ту да меша политику и шта она зна о Бугарима! Чича је био у рату с њима и имао мишљење слично Николином. Њено је да гледа само како је написано, је ли писмено и осећајно. Обузет овим мислима, љутином, није ни приметио када је седница почела. Кад се пренуо, види како дотадашњи председник дружине, Стојан, озбиљан како само бивају ученици изашли из сељачког сталежа, лупа неуморно дланом по столу. Лупа једначито, мирно; чини се, има стрпљења и времена. Гласом који нимало не диже, објављује да се бира нова управа и позива да се бирају најбољи другови и другарице.

– Ви, млађи, читко пишете имена оних које предлажете.

– Гле ти њих! Ако само умедну да пишу.

– А зашто господин једнако говори: гле ти њих? – пита опет кукац-девојчица.

Неког дечака петог разреда сви ословљавају са: песниче. Он је тих, снебива се, труди се да сакрије закрпе на рукавима које су, истина, од истог штофа као и капут, само од неизбледелог. Он заклања шаком хартијицу на којој пише имена кандидата, осврћући се на другове око себе.

– Та не крај! Зна се, гласаш за Дивну.

– То сте ви, је л' те? – пита кукац-девојчица. – А зар може да буде песник ко, – ту она мало застаде, – ко је сиромашан?

Али се Дивна удубила у писање и не слуша је. Сва су лица зажарена као на писменом задатку. Чича јасно примећује како је Дивна потражила погледом ученике око Станице, како се око Николе купе сасвим други, како има изгубљених, осамљених девојчица и дечака који покушавају да завире у цедуљицу својих другова суседа. Гле ти њих! Поделили се као на политичком збору. Момчило и Емилија се сашаптавају гледајући у Дивну. Никола их мрко гледа и нагиње се према Петру, Ери и Немањи. Милица и Јелена су отишле у сам врх учионице и, главу уз главу, пишу на испраном од кише рагастову. Мада им се свиђају дечаци из двају супротних табора, зближило их је то што су у исто време доживеле то осећање којим се одликују одрасле девојке. Чедомирове пегице по лицу су постале у току једног часа румене као да их је неко изнутра пребојио још једном. Дечак петог разреда, песник, почиње скупљати цедуљице у капу, сачекујући другове да допишу имена.

– Гласно сам за тебе, – тихо шапне Дивна.

– И ја за тебе!

Поред Дивниног и Станичиног имена на табли ниже се највише црта. Чича је узнемирен. Истина, и мило му је што ученици одушевљено поздрављају сваку нову црту поред Дивниног имена. Није му мило што и остали који добијају гласове припадају махом Станичиној групи. Гле ти њих! Одоше сви у *станичинце*. Станица која је увек с наставницима разговарала на равној нози, радосно говори Чичи:

– Глас народа. Немојте ми се љутити.

„Глас народа! Гле ти ње“, једи се Чича и задовољан је што чује Дивнин глас да неће да се прими.

– Без упадица! – довикује Стојан.

Чичу је замарало то ђачко играње живота, како је говорио, бојао се да се из тога не изроди каква невоља, да се у учењу не пролеће, да се међу собом не заваде, да се не одаду политици, и кад год би му се дала прилика, побегао би са тих седница Литерарне дружине као ђак са часа. Сад је сачекао да види какву ће дужност имати Дивна у управи; незадовољан што је дошло до тога да и она мора у њу да уђе. Да не би показао да је узбуђен, стално је правио неке детињасте упадице због којих је Дивна патила, и то нарочито кад примети благонаклоне осмехе другарица и другова. У светлости њихових осмеха много је јасније видела свога оца него тамо у кући кад су њих двоје сами. Сад, под овом светлошћу, много је јасније опажала и да Чича није како треба испеглан, да опет није ставио кравату, што мало час, иако га је гледала, није уочила. Чича је имао онај дар неситничавих природа да се брзо изгужва, да се упрља, да се тачно не закопча; с пренебрегавањем људи занесених за нешто у себи, гледао је он на сву ту поотпадалу дугмад, на искрзане рукаве, на излизане потпетице. Једино би се тргао кад би опазио Дивнин прекоран поглед, кад би се сетио да се она око тога глачања и крпљења мучи, да је тај посао што га је наследила од мајке, после њене смрти, за њу преран. Гле ти ње, тешио се затим, не могу ја бити као фризер Пера.

– Тата, ти би могао сад и поћи, – помогла му је она да се одлучи, видећи да се заситио председавања. – Сад ћу, како видиш, бити и у Дружини секретар, мало ми је што сам твој.

– Е, кад за то имаш пара...

– Да, тата, види се и по теби, – прекиде га она насмешивши се с праштањем.

Станица, нови председник Дружине, опет је, не осећајући Чичу као наставника а себе као ђака, пришла и рекла:

– Идите ви, господине професоре, сада кући, уморили сте се. Главни посао је прошао. Проходајте мало, вани је врло пријатно.

Чичи је годило одувек овакво Станичино понашање, пре свега људско, лишено сваке потребе за потчињавањем. Волео је да види у разреду и њено лице понекад одсутно, заузето каквом домаћом бригом. Код ње је некако подносио и оно што је звао мешањем у политику. Кад се паметан меша, мислио је, има неке своје озбиљне разлоге као и кад се не меша. Из тога не може изаћи никаква глупост. Па и с тим вражијим Бугарима можда се не треба више свађати.

– Е, кад ме вас две терате, онда одох.

– Вас би и требало, господине, понекад отерати из школе. Нека сад мало запну млађи, – испрати га она до врата топлим погледом.

Станица је имала народски однос према старости и народску меру за њу. Свак преко четрдесет година за њу ју је био стар и нехотице му је указивала поштовање. И према Дивни је, под утицајем своје мајке која је говорила: без оца једном сирота, а без мајке и по сто пута, осећала изузетну нежност.

Станичине речи како би га понекад требало отерати из школе и како би сад требало да запну млађи, подсетиле су га да ускоро долази нов млад наставник коме ће поред осталих дати и тај седми, Станичин и Дивнин, разред. И би му жао, заборави како давно прижељкује да подели с ким часове којих је имао сувише.

Кад је Чича отишао, ученици су се истицали писањем, опет су нагрнули на Станицу. Негде у клупи, замишљеног, видела је она и Николу који јој је недавно предао причу у којој су се исмевале кованице. Пришла му је полако, знајући да очекује да она то прва учини и ставила му руку на раме.

– Слушај...

По изузетној благости њена гласа дечак је осетио да му причу није примила и упита брзо, већ увређен:

– Не свиђа ти се?

– Није реч о томе. Мени се, ако хоћеш, и свиђа, али мислим да има опет много шовинизма, претеривања. Ја сам живела као дете у тој средини и нисам чула никога да бицикл зове потрчуљком и то напуханим.

– Чича је читао и њему се допало.

– Чича је чистунац пре свега: не воли провинцијализме, не воле кованице, не воли архаизме. Ништа, ако се Чича слаже, прво ћемо читати на седници, па ако сви лепо приме, послаћемо у Београд.

Како је у почетку разговора била извадила причу да му врати, он јој је набусито оте из руку и удаљи се без речи, не осврћући се на њено дозивање.

– Наљутио се, па шта? – тешио је Момчило док су се враћали кући. – Не би ни он теби примио да си писала о потлаченом радништву.

– Шта оно хтедох рећи? – направи Лаза свој уобичајени увод. – А, јест... Не умеш ти њу да насмејеш. Пази како се то ради. – Затим се затури као отац Олге Поповић и, подражавајући ритам и тему његових најчешћих разговора, избаци надушак: – Покор и срамота. Срби су у овој држави најугроженији елеменат. Они у свом рођеном Београду немају права каква имају сви остали. Јуче су избацили из службе неког старог чиновника и дали његово место жу-то-кљун-цу, жу-то-кљун-цу из Словеније. Покор и срамота. А Србе тамо прогоне и исмејавају. Морају људи отуда да беже. Јест, бато мој. Прочитај, Никола, ону своју причу! Надали дреку како ми говоримо фуруна и шпорет, а не буне се против свога напуханог потрчуљка...

– Како ћемо дочекати новог наставника? – упита Станица изненадније него што би професор ђака, занесеног у читање под клупом, позвао да настави математички задатак на табли. – Грдно ћемо се пред њим обрукати.

Сви се уозбиљише неколико часака. Ако не због чега другог, због Чичиног угледа су сад морали поновити све заборављено и пропуштено.

– Нико ниједног стиха не зна из дубровачке, – уздахну Чедомир и пеге на лицу му се опет заруменеше.

– *Блажени час и хиī, најīрво кад сам ја видил īвој образ лиī*... изрецитовао је на душак Лаза и сви су као по договору погледали у Емилију.

– Стварно морамо бити бој за свога Чичицу, – замишљено је приметио Момчило. – Сваки нови наставник воли да се прави важан, да ишчепркава шта је стари пропустио. А сад кад Дивне овде нема, морамо признати да је Чичица доста пропустио.

Све што су му кад замерали, заборавили су, мало због стрепње какав ће бити нови, мало шта им је пред растанак с Чичом живо искрсло у сећању само добро које су с њиме доживели.

– Гле ти њих! – упао је Лаза. – Испада да ђаци и нису тако зли! Испада да су понекад паметнији и од професора.

– Нарочито ти! – добацио је неко, али с милоштом.

Нехотице су се сви упутили Станичиној кући. Око плотова у јарку мирисали су разгрејани штир и коприва и будили у њима неодређене жеље, можда да нешто изузетно учине, да се нечим прославе, можда да се за некога жртвују, можда да се у нечем истроше, да се нечему радују, можда просто да се смеју, да играју. Сви су се обрадовали кад код куће нису затекли никог. Било им је као да су дошли у какву напуштену краљевину где ће моћи своје дотле неиспробане способности да покажу, да примене. Само, одакле да почну? Да ваде воду из бунара у посивело дрвено корито, слично прастарим чамцима што се виђају по етнолошким музејима. И то корито, на коме је Станица појила краву, већ је почело да се прелива. Нека се прелива, нека се једном трава око куће добро залије. Онда су нашли у шупи кутију мрке масне боје.

– Има ли, Станица, у кући нешто што би требало пребојити?

Као за пакост сви предмети били су обојени. Али ако нема у кући, има та дрвена клупица под вишњом. Њу треба обојити, тако ће се од кише мање кварити. Станица их је једино молила да пожуре и сврше док се мајка не врати, а већ кад дође на готов посао, мора се с њим помирити. Како би било и да се поправи кров на шупи? Има иза куће двадесетак нових трепова, постоје и лествице. То би могло бити готово за пола сата, има их равно четири мушкарца: Слободан, Лаза, Момчило, Натмуренко. Дивно би, збиља, било, али се Станица бојала да их мајка не затече на крову.

Онда се опет неко изненада сетио новог наставника и упитао:

– Како ли ће се само он снаћи у овом нашем градићу, у овим нашим улицама мртвим као у Помпеји? Бар ја тако замишљам помпејске улице, – додао је правдајући се.

Осећало се међутим да се ближи недељно подне: свуд по околним двориштима какотале су кокошке, мукале краве доведене с паше, звецкало посуђе, мирисале запршке с белим луком, довикивале мајке децу да иду по пиво или по соду, сенке се успузале уз дебла у круне одакле су ујутру и сишле, ладолежи и пркоси позатварали очи, укућани позатварали капке на прозорима са сунчане стране, свирало се у ћемане у циганским двориштима, пошли кочијаши на станицу за воз што из Београда стиже у један.

Све ово ученике опомену да морају кућама. Полазећи успели су још да закуцају две даске на кочаку, да одваљају два велика камена из врта пред кућом до под плот где је киша излокала рупе. Упитавши се још само шта има за сутра да се учи, понудили су један другом да измењају повађене речи и израђене задатке из математике и разишли се, осећајући руке као крила а срца као извор који се прелива.

Жанетина одмазда

У“прве јесење још сунчане дане ученици су долазили у школу много раније него зими.

– Како је лепо јутрос у дворишту! – обрадовао би се понеки старији ђак, нарочито девојчица, осврнувши се око себе на дрвеће које је почињало да румени и жути, чинећи се на сунчаном дану као уцветало.

И мале девојчице су уживале јутрос у јесењим бојама и ходале поред зида где је ветар већ навејао руменкасте сметове, док су дечаци били равнодушни и према сметовима и према мирисима, и према огромном дворишту неба где су се јурили, још немирнији него они, доле бели весели облаци на које су девојчице сваки час погледале. Трчали су, скакали, играли се клиса и аницајза, пузали уз стабла до првих грана, викали што их грло носи. Између тих повика и разговора о школи, понајчешће се чули разговори о професорима. Добро грађен шестак у кратким панталонама гласно је говорио другу:

– Што је гимнастичар сила. Псује као мој тата. Јуче сам га чуо кад је казао у канцеларији: славца им дечјег! Није ме видео кад сам узимао шестар, а Јасика га тако уплашено погледа и муну.

Два првака су отишла чак до ограде да би могла слободно разговарати и онда су, осврћући се да их ко од тужибаба не би чуо, причали како се професори, кад пуше, крију од ђака.

– Знаш, као осмаци стављају руке на леђа кад уђе ђак у канцеларију. То је, знаш, каже тата, да нама не дају пример.

После тога су отишли још даље, иза шупе, и поделили цигарету што су је нашли у дворишту и припалили закашљавајући се, трепћући и тврдећи да је дивно пушити.

Неколицина њих је с подозрењем пратила разговор осмака Натмуренка са двојицом ученика шестог разреда. Тај младић суморног и тајанственог изгледа важио је за великог левичара. Насупрот осталим својим једномишљеницима у школи који су оно што мисле отворено говорили, младалачки страсно бранили, он се није упуштао у препреке, али се чинило, чим стане с ким да разговара оним својим мутним полугласом, да снује неку заверу, да за нешто врбује, па ма говорио и најобичније ствари.

– Пази Натмуренка како плете мрежу око оне двојице. Хајде да приђемо да нешто тобоже питамо. Да видиш како ће се збунити.

– Тај се не збуњује.

– Да видиш да ће се збунити и одмах прекинути разговор. Онај мали црни Аца причао ми је да је једном њему говорио како су наши министри покварени, како сви имају аутомобиле купљене од народних пара, како краду, како су сељаци угњетени, и како Срби гњаве Хрвате. Као да није Србин.

У тренутку кад су им они пришли, око Натмуренка се већ било окупило десетак ученика. Били су махом из виших разреда и изгледали су узрујани. Говорили су како им се не иде на часове, како је бесмислено седети мирно у разреду и учити, кад једна толико блиска словенска земља страда и када над људима врше насиља. И сви су били изузетно пажљиви према шестаку Јосифу, јединoм Јеврејину у њиховој школи, с којим се Натмуренко јутрос прво зауставио у дворишту. Било је међу окупљеним ученицима и левичара и националиста, али се тога јутра нису разликовали у осећањима. Чак и она неколицина што је малочас гледала нетрпељиво натмуреног осмака, делила је сад његову осуду насилништва и пријатељски с њим разговарала.

Двориште је већ било пуно пунцато. Још десет минута па ће избити звоно за улазак и ученици су се старали да их што више искористе, да доврше игру, разговор, задатак, да се науживају беспослице. Па шта, и професори мрзе кад звони за час, објашњавао је неки петак, њему је то, каже, причао његов отац који је био професор па после променио занимање.

Кроз копљасту црну ограду према улици ученици су наједном угледали Олгу Поповић и њенога оца како прелазе улицу. Поповић је личио на жустрог адвоката и корачао је као да, с камена на камен, прелази реку.

– Сад ће тата све поправити, – узајми Лаза Зорину узречицу, да би изразио мишљење свих ђака и њиховог разреда о односу Поповића и директора, ћерке и тате, државе и школе.

Чим Поповић допрати ћерку до гимназијске зграде, и пређе преко улице као да преко камења прелази реку, – он то долази да ћерци диже углед. Сад ће у току првог часа послужитељ ући, и затражити дневник, стегнуће га у руке чврсто да не би оцене излетеле, и сви ће ученици знати зашто се дневник носи. И овог пута је тако било. Први час је због тога физичару пропао – ученици су били потпуно непажљиви. Он је мислио да их је вероватно сунчани дан узнемирио, да их вуче у поље или прави тромима. Шта се може против природних закона! Мудар се само измири.

– Зацело сунце има и особине које нисмо у физици испитали, – рекао је напослетку, – иначе не знам како вашу расејаност да схватим. Отворите широм прозоре и дишите дубоко!

Олга је узнемирено стезала Зорину руку. Чула је иза себе шушкање, шапутање које је подражавало њен глас: „Тата, иди поправи ми двојку из математике и француског.“ Нека шапућу, баш је брига, само нека тата увери директора да је францускиња гони, и да умоли математичара да је не пита још десет дана, и нека каже да није била на игранци без маме.

– Шта је, не помаже ни кад се отворе прозори? – заустио је наставник и глас му се изгубио у звуку звонцета и галами.

За наставником су истрчале прво Зора и Олга и одлетеле низ ходник до директорове канцеларије да виде да ли је Поповић још тамо.

– Не брини, – шапутала је Зора, – тата је сигурно све поправио.

Остали су се начетили око Лазе да искористе мали одмор.

– Мој тата је важнији од директора. Мог тате се директор плаши и моли га увек да га протежира у Београду. Мој тата је добио од општине плац за проширење школског дворишта и зато директор пита тату може ли он тати учинити...

– Јаој, како си упамтио! Тако је брбљала у петак у разреду. Како умеш да је представљаш! – грајали су ђаци.

– Она, господине директоре, изговара боље од Француза. Треба једном да одете на час и чујете њене назале. Кад јој је седам година било, умела је да брбља француски. Нећу да кажем, можда дете понекад и не зна, лане је дуго боловала, али зар се због једног незнања даје двојка! И још да разумем двојку, него јој прети да је неће више прозвати. Него да не заборавим да кажем, она ваша ствар је на добром путу...

– Поповић свакога тако теши. Сто пута је тако казао мојој мами, па није ни прстом мрднуо, – узвикнула је с негодовањем Милица.

– А за математику вам ја гарантујем. Олга је сва на мене, а ја сам био први математичар у разреду.

Ученици су око Лазе начинили пирамиду, пели су се на клупе и ослањали један другом на рамена, да му не би пропустили израз лица. Ово задовољство им је прекинуо Олгин и Зорин повратак и почетак другог часа.

Није само ученике узбунила Поповићева посета директору, и наставници су се били ускомешали. После сваке такве посете, директор се почне распитивати за Олгине оцене, чуди се што има двојку или тројку, моли да је прозову или да је неко време не питају. То је нарочито почело од виших разреда. Наставници би се бранили, говорили да ако је посланик, није бог, и опет су је на крају прозивали и поправљали јој оцену. А то им је задавало толико посла, толико прозивања других ученика сличних њој, толико поправљања других двојки сличних њеној.

Директор се и сад, на великом одмору, појавио у наставничкој канцеларији, осврћући се као да је нешто заборавио и сад не може да нађе.

– Како то да Поповићева ћерка има код вас слабу? – обратио се наједном Жанети.

– Просто, као све мажене ћерке, – одговорила је она преко рамена.

– Не знам како дете које тако дуго учи један стран језик може догурати до таквог неуспеха?

Наставница није даље одговарала. Добро је знала да се директор не чуди оцени, него је то само заобилазна молба да се девојчици прогледа кроз прсте. Мислила је са једом како се школа никад неће спасти тога зла, тих назор начињених тројака, тих мешања родитеља тек кад дете доспе до слабе оцене. Слутећи да ће после Жанете доћи на њега ред, математичар је приметио:

– Забога, директоре, дете је можда прве четири године и памтило и учило, а после су настале четири године заборављања – као седам дебелих и седам гладних година.

Катихета се на ово насмејао, а сироти директор се почео тобож сећати како је девојчица дуго боловала.

– И изболовала тројке! – добацио је неко заједљиво.

И сви су уздахнули мислећи како би наставнички позив био леп да није само оцењивања и мерења бројкама ствари које се не могу тако лако њима измерити. Колико пута их је мучило што некоме чије је знање само од данас до сутра, морају дати прелазну оцену, а колико пута некоме ко можда само случајно, у часу кад је питан, није знао, дају слабу; што, хтели не хтели, не можете да будете увек једнаки. Колико пута су отплакали двојку коју су морали дати, која је на изглед правично дата, и колико пута жалили што су морали дати петицу која је само формално заслужена.

Жанета је имала трећег часа, после директорове посете, „прозор“ и остала је у зборници да прегледа задатке. Не само због директорове молбе, знала је да би Олги и сама морала поправити оцену. Има таква врста ђака, ни глупа ни паметна, која ради с мене на уштап. Пет пута ти не зна, и ти се зарекнеш да га нећеш шести пут питати, киван што ти је такав, несавестан створ одузео време за које си могао разговарати с обдаренима и вреднима који чезну да увере наставника у своје знање, а ти од лењиваца немаш времена да то учиниш. Неки огорчени осмак, коме се ретко давала прилика да се покаже у пуној мери, једном је упитао управо њу: да није школа отворена само за оне који иду до тројке.

Кад је остала сама у канцеларији, у њој се развило неко смело, према директору осветољубиво, расположење. Ако већ Олги мора поклонити пола оцене, онда ће бар частити цео њен разред, све разреде где предаје. Повадила је свеске за писмене задатке, петог, шестог и седмог разреда, и стала тражити оцене четири на пет или пет на четири и мирне душе их подизала на петице, а тројке које је била означила да се ближе четворкама, пети на четворке. Затим је нашла задатке ученика где се колебала између доброг и слабог, чији родитељи нису долазили ни да се буне ни да моле, задатке ђака који нису имали ни домаће учитеље, ни своје собе, ни своје кутове или столове на којима би учили, би своје време кад их родитељи, притиснути бригама или послом, нису звали у помоћ, ометајући их у учењу. И све те колебљиве оцене заокругли у тројке.

Нарочито је према седмом Олгином разреду била дарежљива. „Зар ми сме паметни, црвенокоси Чеда имати исту оцену као Олга“, – мислила је превртући његову свеску. Кад може математичар, који толико полаже на уредност, да му опрости мрљице и прецртавања, зашто не бих могла и ја кад дечак показује исту добру логику у француском као и у математици.“ Она скоро с гађењем погледа на читак рукопис у Олгиној свесци, која је стајала још отворена негде на дохвату руке, и са задовољством, неслућеним и за себе саму, поправи Чедомиру последњу оцену на четворку. Исто тако протином Ранку прецрта оцену четири на пет и записа му велику, чисту петицу, стидећи се свога ранијег цепидлачења.

Сетивши се затим како су неки дан плакале Љиљана и Љубица, две одличне ученице, због минуса на својим петицама, нађе и њихове свеске и избриса те цртице које чине да радост ученику не буде чиста, а затим, мислећи несташно: „Смрт минусима!“ избриса их и са свих других оцена.

Било јој је после тога тако лепо, лако на срцу. Ретко наставнике обузме оваква храброст. Увек дрхте, пате од колебања, од боловања савести да нису дали коме мање или коме више него што је правично. Ово време између другог и четвртог часа било је време њене одмазде за све муке што их је претрпела поправљајући задатке, капајући над онима који су слаби, а у којима се трудила да открије ма каквог знања, ма каквог ђачког искуства, стеченог током школовања.

Чинило јој се да је постигла одлучност оног старог професора, који јој је једном, у парку на клупи, кад је чуо да се спрема за наставника, унапред очитао буквицу:

– Ако ниси у стању да се као војник брзо одлучиш, немој ићи у ту струку! Професор мора веровати више првом целокупном утиску, него анализи која тај утисак после помути и поколеба.

Она је покушала да му противуречи, да она њега убеди како се мора много мерити, мислити пре него што се донесе суд. Али је старац није слушао, идући за својом мишљу.

– Ја кад сам хтео да наградим ђака, награђивао сам га широкогрудо, а кад сам га хтео казнити, кажњавао сам без колебања. Деца не воле колебљивог наставника.

– Ја мислим да је то што ви зовете колебљивост савесност, – будила се већ тада у њој каснија Жанета.

– И онда мораш имати добро памћење – и даље је старац читао буквицу не обазирући се на њене речи, – па што си му једном приликом поклонио, на идућем задатку одузми и доведи у равнотежу...

Жанета певушећи врати свеске у орман. Било јој је као да је неки огроман терет са себе свалила.

Уз то је сунце напољу сијало, топал ветар је убацивао понеки златан лист на сто, и она се први пут ваљда откако је ушла као наставник под кров школе, осети слична онима чије занимање није тесно везано са људском судбином. Можда ће сутра опет дрхтати, мерити на грамове, осећати у себи савест као болест: али бар једном је осетила како лако живе они од којих се не захтева толико правичности и будне пажње у послу.

Утом је неочекивано, управо пред звоно за одмор, ушао директор поново у канцеларију са двоје нових наставника. Жанета је у трену опазила јако намазане усне нове наставнице и одала признање њеној уредности, њеном одевању које није било много наставничко – што се Жанети јако свидело. Приметила је одмах и то да се њих двоје већ познају и да се девојка очигледно свиђа младом човеку, и њена урођена радозналост узаврела је као ши́ра: да ли су се одраније знали, да ли су се тек код директора срели и, ако је тако, како је девојка већ успела да скрене на себе пажњу, младог наставника. И због овог свог открића, пошто је и иначе тренутно била добре воље, обоје их је обасула љубазношћу, француском, како је себи ласкала, радујући се што се тако десило да их она после директора прва упозна и представи наставницима, како је који долазио с часа.

О чему сања млад наставник

Предраг Јаковљевић, нови наставник, из школе је отишао у градски парк. С реке је долазила свежина и мирис скоро сеоског дана, мада су се преко воде видели неки фабрички димњаци. Пришао је најпре обали да изблиза погледа зеленомодру Мораву, која је текући застајкивала, вртела се овде-онде око себе, завиривала радознало под излокану обалу и износила отуд сад прегршт шљунка, сад изломљен прут или дечји чамчић који је ту доживео бродолом. Понекад би, негде под надстрешницом обала, застала у удубљењу по шачица воде и чекала да је река одонуд узме и поведе опет куд се и сва остала вода била од памтивека упутила. Тамо доле низ реку виделе су се врбе у блату до појаса, сиве, оплетене мртвом воденом травом и показивале докле та на изглед лена Морава, што сад успут ошљори, може да надође.

На мосту је стајао дечак и пљувао у воду, гледајући радознало шта се после тога збива доле на њеној површини. Река је вероватно равнодушна према овом његовом задиркивању па се он љутито сагнуо да нађе какав каменчић да је гађа. Утом је угледао непозната човека, и чаролије игре је наједном нестало. Дечак је очигледно припадао деци која се лепше играју у самоћи, чије самопоуздање опада ако их неко примети.

Јаковљевић остави дечака и воду и пође стазом у дубину жбуња и дрвећа. Око травњака је неки познавалац људи био спровео жицу, причвршћену на ниске кочиће, али, и поред ове изразите опомене, грађани су окрњили углове травњака и ту и тамо, према реци или према некој од улица, направили своје стазе, уске, налик на пољске. Нека дрвета су будила расположење као олињале уморне звери у зверињаку: једнима је недостајала грива, једнима шапа, понеко је било засуто прашином – да слика провинцијског парка буде потпуна. Само је неколико четинара успевало да се одржи чисто и свеже. Тује су радосно пружале сунцу пљоснате шачице, а борови су кострешили модрикасте игле. Трава није била дуго кошена и на јутарњем поветарцу влати су се грлиле и мазно наслањале једна другој главу на раме.

Поседео је мало на некој сивој необојеној клупи, мислећи да неће бити рђаво живети у овој вароши, ако само ђаци – који зацело станују по тим малим, чардаклијом обраслим кућама међу које је из парка затим зашао – буду заволели што он воли, ако им буде могао помоћи да рашчисте појмове који се у

њима мрсе и сударају, ако их буде могао срећно извести из младалачких лутања, превирања, ако буде могао задовољити њихову радозналост, жеђ за сазнањем, ако им буде могао отворити видике, ако им из ове мале равничарске вароши, необележене на мапи Европе, отвори поглед на цео свет.

Биће лепо ако, ено, у оној кући што је заклања преродила зрела јабука, живи ученик, богато обдарен песник који ни сам не зна да је то, и коме ће он помоћи да се пробуди, за кога ће се код професора математике заузети да га гледа благонаклоно, иако му на писменом није израдио тачно ниједан задатак, да се не љути ако цифре није потписивао у длаку једну под другу, да поверује како може постати прави човек и од дечака који више воли песме него рачун.

Биће лепо ако у оном великом дворишту обраслом пркосом, насред кога стоји бунар осамљен као да је у степи, над којим она жена паметних очију простире чаршаве, – биће лепо ако у том дворишту живи младић обдарен за математику, младић који се стиди да пише опширно, да се разнежава, да испољава до краја своје мисли, а он га буде схватио, и не буде га корео због оскудности описа, због шкртости и невештине у изразу, и не буде му, кад дође до матуре, сметао да изнесе успех какав заслужује по другој својој обдарености, по ономе што у целини вреди.

Биће лепо ако му пође за руком да схвати и ублажи необузданост дечака и девојчица који живе иза тих прагова где се сунчају мачке, одакле га дочекују и испраћају лајањем малени пси, обичне пасмине, ако му се не омакне да их увреди у време кад имају највише частољубља, кад сматрају да су најпаметнији, и најправеднији. Биће лепо ако успе да их његове казне заболе као опроштаји, а опроштај да их се такне као најоштрија казна.

Биће лепо ако нова наставница, Вера Мишић, девојка које се сећао још са студентског излета, буде становала у оној онамо кући дигнутој на каменом соклу, с лименом надстрешницом на улазу, с двориштем ограђеним гвозденом црно обојеном оградом, а он у овој малој, обраслој у сунцокрете, покривеној ћерамидом и ограђеној старим дашчаним плотом. Биће лепо живети у тој вароши ако се нова наставница буде сваког дана при сусрету с њиме онако збунила као јутрос у директоровој канцеларији, и ако буде утврдио да се и она сећа студентског излета у манастире и ноћне вожње возом по месечини; ако се догоди да је и њој та ноћ личила на бајку, да се и њој чинило да путује кроз земљу чуда, да је и она била приметила како је месец дао свему млечне ореоле и испомерао све ствари, – куће са својих темеља, реку из корита, како је подизао увис звоник са цркве, планине претварао у модре мехуре. Биће лепо живети у тој варошици ако утврди да је на том излету девојка спавала сном у коме се све види, а не може из њега да се пробуди; ако су и њој точкови певали песму о бескрајним путевима, о необичним судбоносним догађајима на месечини, ако је и она слушала гласове инсеката са њива и задиханост локомотиве која као да је сама вукла некуд сву ту ноћ. Биће лепо живети у тој варошици ако утврди да је девојка њега целе оне ноћи гледала испод трепавица, ако она настави да спава сном у коме се све види и све чује, ако се и њој учини да није била обична случајност што су једном по лепој месечевој ноћи заједно путовали и што су исто место и исту школу добили.

„Зора!“ – рекао јој је он оног јутра на излету, гледајући јој у спуштене трепавице, јер је осећао да спава сном у коме се све чује.

И она је устала да погледа кроз прозор.

Биће лепо живети ако сутра, кад он буде рекао: „Звони за час“, она узме дневник, иако се чинило да је дотле слушала оно што су други наставници говорили.

Први сусрети

Сваки разред има свој лик. Један је весео, други повучен, трећи бунтован. У једном сви раде, у другом се одомаћи леност. И то не зависи само од тога какви су појединци који га сачињавају, већ бог зна од чега – можда од тога у којој су учионици, на коме спрату, ко им све предаје.

Свим наставницима је нелагодно кад пођу у шести. Тамо клупе пред наставником стоје као бусија. Тамо преовлађују дечаци који целим својим бићем говоре: сад покажи шта знаш! Ту се сваки час, тобож невино, дижу и питају које године је умро или се родио који писац, или папа, или славни војсковођа, кад је почео неки покрет, како се коприва каже на француском, кад се Антоније заљубио у Клеопатру.

Осми, Емилијин, разред био је свима пријатан. Тамо је било доста одличних ученика, али ниједан није сматрао да је због тога нешто изузетно заслужан, да треба да се попне на главу наставнику. А и слабији ученици у том разреду некако су имали толико памети или поноса, да нису захтевали да им се оцене дарују.

Два пета су била слична, заљубљена у ученике и ученице виших разреда, у филмске глумце и глумице, у младог школског лекара, у певачицу из Грандхотела, у Емилију, у Николину дрскост и Дивнин глас.

Један први био је тако плачљив као да су их по томе бирали при уписивању. Кажеш ли девојчици да се не окреће, дечаку да ћеш му звати оца, – ударе у плач; украде ли им ко свеску и гуму, – кукају иза гласа.

Док се у осмом политиком бавила на изглед најблажа од њих, Емилија, у седмом, Дивнином и Станичином разреду, били су сви политичари и навијачи за понешто; чак ни они који се нису мешали страсно ни у шта, навијали су за то да се ђак ни у шта не меша, да гледа само науку и књигу. Код њих је, припадали ма ком табору, владало уверење да је издати друга најгори грех. У том су разреду сасвим отворено показивали наклоност према неком наставнику а према понеком видан отпор.

Чича се, водећи Јаковљевића у разреде које му је предавао, осећао некако одговоран не само за оно што је знао да је сâм пропустио, већ за све мале завере, подметања, непажње и лености на које ће нови наставник наићи.

– Ето такав вам је тај шести, – говорио је, – немојте се ничему изненадити, него од првог дана заузмите став: кад вас они, рецимо, упитају како се Гундулић

чешљао, целом разреду задајте да за идући час напише шта се све у свету догодило десете године пре Христа. Кад будете цео разред кажњавали, они ће оне безобразне сами ућуткати.

– Неће ваљда ни доћи до тога.

Чича се чисто увредио:

– Гле ти њега: неће доћи! Ја сам у школи остарео и знам шта су ђаци, немојте ви мени: неће доћи.

Међутим, нови наставник се брзо зближио с ђацима. Већ првих дана било је пријатно и њему и разредима где је часове добио. У другом и трећем и девојчице и дечаци су га с почетка дочекивали руку чврсто прекрштених, као да су се бојали да им се не отме нешто што су крили на грудима. Брадице су држали издигнуто као редови у строју. Редари су изговорили на душак имена одсутних. Нови наставник је брзо уочавао лица. У једној клупи је глава ситна као репица, округлих образа, готових на смех; у другој је важан дечачић очешљан као што се чешљају старији. Пред њим седи девојчица чија је витица, чврсто сплетена на темену, затезала косу на челу и повлачила крајеве обрва према слепоочницама, те је имала нечег јапанског у лику.

Али већ при крају првог часа у последњој клупи се нешто закомешало, затим се подигао дечак, с којим се био упознао у ходнику, и рекао добродушно:

– Ја сам у овом разреду.

Видело се како малишан верује да новом наставнику причињава задовољство што се он, малишан, налази баш у том разреду; како жели уз то свима да покаже да се с новим наставником већ познаје.

– Ниси могао бољи разред изабрати...

Наставник се уз то пријатељски осмехнуо на његове речи, и од тога осмеха се напрегнутост првих тренутака распрштала и зачуо се мали шум олакшања. Руке скрштене на прсима попуштале су, али сви су опет држали очи уперене на њега. Имао их је већ пред собом као отворену књигу и погађао ко ће му у разреду бити узданица, коме ће се радовати кад буде полазио у тај разред. И мислио је како памет и обдареност не бирају где ће се спустити, него залутају и у најзабаченија села, осмехну се деци која живе у провинцији, обасјају средине где се проводе дани у незнању и оскудици и пробуде наде у срцу мајки и учитеља.

– Извадите читанке! – рекао је у трећем разреду и осетио да је настало разочарање; очигледно су очекивали да он учини нешто што наставници пре њега нису чинили и прекорео је себе што их је брзо вратио у стварност и опоменуо да су у школи. – Да прочитамо песму „Јесен!“

– Ми смо то и код Чиче читали.

– Ви јесте, али ја нисам још од свог трећег разреда.

Скоро су сви поверовали у то и већ су усрдно и брзо тражили одређену страницу. Само је неки дугоња, на изглед старији од осталих, упитао:

– Зар су и онда биле исте читанке?

Ученици су престали превртати листове: збиља, зар су биле и тада исте читанке.

– Нисам ја баш тако стар! – рекао је Јаковљевић, градећи се да не види како је дечак поколебао цео разред.

Сви су се благонаклоно насмејали, јер деци од дванаест година он се ипак чинио прилично стар са својим питањем покуњено је сео.

У нижим разредима ђацима је најзанимљивији био нагласак новог наставника. Он је речи наглашавао друкчије него они и њихови укућани и њихов град и самогласнике је изговарао дуже па им се чинило да певуши. Већ првог часа музикалније девојчице су почеле подражавати његов начин читања и изазвати чуђење и љубомору код других ученика. Неки брбљивко исповедио се како би и пристао да у школи говори тако, али на другом месту би га било срамота. Чича је био његов земљак, и мада је говорио како треба, никад му самогласници нису били дуги; а и говор других њихових наставника био је добио мало мештанске патине. Осим тога на њих су већ били и навикли па у њиховом језику нису запажали сваку ситницу.

После часа га је обично по цео разред пратио до канцеларије и питао најразличитије ствари.

– Јесте ли жењени? – заинтересовао се још првог дана неки дечачић.

Био је толико мали, толико су му очи гледале јасно и смешио се тако безазлено, да га је он узео испод пазуха, подигао у вис и одговорио још тише него што је дечак упитао:

– Нисам још!

Онда су се сви разбегли довикујући један другом, нарочито девојчице:

– Није, није жењен!

И у седмом, Дивнином и Станичином, разреду осетио се одмах лако и безбедно: онамо је пламсала светлост у неким живим смеђим очима, онамо је неко држао главу поносито, нечије чело би засветлело, прхнуло је неколико пријатељских осмеха. У клупи до зида угледа дечачко лице као у жене која је простирала чаршаве у дворишту – иста замишљеност, удубљеност у себи, иста лепа коса и очи. До њега је седео буцмаст и румен дечак доброћудан а ипак несташна лика. И тако редом, низало се седам зелених клупа са по три дечака у свакој, и исто толико клупа до прозора с девојчицама. Међу њима пажњу му је одмах привукла Станица својим горштачким и испупченим јагодицама, високим челом и танким одређеним цртама. Давала је утисак да је старија од осталих, да има дубљих и вреднијих знања о животу и људима него што су она која се стичу у школи.

И овде су сви били узбуђени и очигледно очекивали од њега нешто сасвим друго него од Чиче. Договарали су се нешто очима. И пре но што би он ма шта предузео и рекао, два минута после почетка часа, дигао се момчић у сукненим чакширама, у џемперу од домаће вуне обојеном у дуњину листу. Био је кочоперан, тек подшишан, са смеђом ћубом преко чела; осврћући се на клупу иза себе, где му је ваљда седело појачање, он је упитао:

– Да ли ћете ви, господине, дозвољавати да вас ђаци питају о свему?

– У току рада само оно што је у вези с њиме...

Још није био ни завршио одговор, а момчић, Стојан, победоносно је погледао ученике који су седели око повученог младића, Слободана, и оног буцмастог, Лазе.

– А на одмору ме можете питати све, као и другог човека, још и слободније и с већим правом, – довршио је реченицу и опазио да сада ликују они око Слободана.

– А могу ли ђаци и учитељи бити другови? – питао је сад Никола дижући се војнички у клупи.

Сви су напрегнуто очекивали шта ће рећи и једно га гледали у очи, а када је одговорио да могу, опет је ликовала група око младића модрих замишљених очију. И тако су га питали до краја часа и он им је одговарао. Дивна је мало ожалошћена и љубоморно мислила како њеног оца нису смели тако питати, а кад би га упитали, он им је одговарао да желе зацело да забуше час. Још је жалоснија била кад је приметила да се понашање новог наставника свиђа и онима који су тврдили да између ученика и професора не може бити блискости као између другова. Чак се и она усудила да га пита нешто што никад није смела свога оца. И остали су задавали необична, дуго гомилана питања, која често нису имала везе ни са школом ни с његовим предметом.

За све то време он је ходао између клупа, изблиза им се загледао у очи, завирио у понеку свеску, у понеку нешколску стварчицу. Пред дуголиком црном девојчицом, Милицом, стајао је комадић хартије и на њему пет, шест пута нацртан профил који му се учинио однекуд познат. Девојчица је одмах склонила листић зацрвеневши се. Нека мала љубавна тајна, помислио је, коју можда не зна онај кога се тиче, и кад је поново био код табле и поглед му пао на Николу, насмешио се, толико су његов танушни нос, линија чела и затиљка били погођени у Миличином цртежу.

Колико само у једном разреду има таквих тајни, колико ли заметака каснијих великих страсти. Колико ли је већ вијужица у мозгу из којих ће после неколико година нићи дубоке мисли. Колико ли је већ ожиљака у срцима. Учинило му се да стоји усред младог и бујног људског расадника, усред биљки чији је карактер у лишћу и стаблу већ наговештен, али који ће се потпуно испољити тек кад биљке буду у пуној снази, кад стану доносити род.

После часа су га и они, слично малишанима, опколили. Станица која се и са старијим наставницима осећала некако блиска у животном искуству и разговарала с њима као и с другим грађанима, пришла му је уз остале ученике и упитала:

– Како сте задовољни са станом, господине? Ако вам што треба, ми ђаци ћемо створити. Или моја мајка, ако је нешто у домаћинству.

Станица је могла лако сваком наставнику понудити услугу, а да ни он ни ђаци то не сматрају као удварање, јер је учила лако и оно где треба размишљати, и оно где треба памћење, а понегде је, као у историји или књижевности, имала и своје мишљење. Ипак су понеки од ученика осетили завист што она може и сме тако да разговара и с новим наставником, или бар жаљење што се и они то не усуђују. Олга Поповић је готово одгурну лактом и рече:

– И моја мама ће вам помоћи, ако вам што треба, – и, окрећући се Зори, додате тише, али тако да би је он могао чути: – Јој, што је диван!

– А моја мама му је већ нешто помогла, нашла му је стан, – рече подражавајући Олгин глас Никола кад је наставник био одмакао, и његово шиљато лице још се више зашиљи.

Док су тако одлазили ходником, узбуђени као после писменог или као после давања оцена, ученици су тихо, да их Дивна не чује, делили утиске. Они су тај дан осећали друкчијим него остале, а новог наставника као неког ко ће им улепшати боравак у школи. Они радознала духа, жељни ширине, очекивали су да их он поведе некуд у пределе лепоте и мисли где дотле нису бивали; а они тромији, без нарочите жеље за сазнањем, надали су се да ће им промена наставника донети неку практичну корист, – смањење дужности које је стари наставник био наметнуо или поправку оцене. Сви су већ покушавали да донесу суд о њему; једнима се чинио благ, другима строг, трећима духовит, четвртима озбиљан; пророковали су како ће им бити друг, бранити их; нагађали ког је политичког уверења.

– Биће на нашој страни, – победоносно је шапутала Олга Зори и Анки.

– Глупачо, откуд ти то знаш! – плануо је Никола нечим незадовољан.

– Знам по оделу, комунисти се не одевају онако.

– По сигурном знаку одиста! – подругнуо се дечак.

Љиљану и њену најближу другарицу, лекареву Љубицу, није занимало на чијој ће страни он бити. По њиховом мишљењу наставник је имао, као какав краљ у држави, да буде изван свих странака. Као и сваки човек, има и он вероватно наклоности за ово или за оно, али то се њих, ђака, не сме да тиче, и биле су убеђене да он то неће ни испољавати. Али придајући му већ ову особину, оне су га некако сматрале сличнијим себи него својим друговима који су имали жељу да своје мисли и осећања, била оваква или онаква, натуре другима. Окружене још неким девојчицама, отишле су низ ходник не упуштајући се у разговоре с осталима. Ко има знања у глави, он је господар света, потребан и левичару и нелевичару, и краљу и председнику републике, мислиле су, а оне су имале знања и зато су биле мирне.

– Треба учити добро и онда је свеједно ко ти предаје, – казала је Љиљана, а Љубица је додала да је њој добар био и Чича, и да сваки наставник има понеку добру особину коју други нема.

Из трећег разреда, негде при крају ходника, изашла је нова наставница земљописа и зачудила се угледавши Јаковљевића у присном разговору са двојицом ученика старијих разреда.

– Замислите, онај високи дечак каже да се овде може ићи у риболов и да има дивних ливада покрај воде, – рече он прилазећи јој чим је изашла из разреда. – Показаће нам, каже:

– Мислим да с ђацима не треба имати никаквих ближих односа ван школе. Како бисмо с њима у риболов!

– Мили мој тек свршени педагоже, с ђацима се треба опходити као и са свима својим другим сарадницима и пријатељима, то је једно. А друго, нисам ни рекао да ћемо с њима у риболов, већ да ће нам показати места где се лови.

Девојка је сумњиво завртела главом, одбивши да сиђе с њиме за време одмора у двориште. Кад је видела да га је ожалостила, пристала је да с прозора посматрају шта се ради на тој узаврелој равни посутој шљунком. Јаковљевић је брзо нашао погледом своје познанике са часова. Ено озбиљног осмака, разговара са девојком испупчених јагодица; ено малишана који га је питао је

ли жењен, – игра се школице; ено шестака жељног да утврђује датуме; ено доброћудног руменог дечака, очигледно се удвара осмакињи Емилији, чије је име наставник одмах научио и прву је запазио у осмом разреду, по њеној благости и одлучности.

Доле се међу узвицима: „Држи, не дај! Хоћеш-јест! Шмоњо!“ чуло, међу најмлађима: „Мара воли Перу, Мара воли Перу“, и нека цурица, љута као оса, лупила је неког дечака, и наједном се издвојио јасан младићки глас:

– Лаза воли Емилију!

Буцмасти Лаза појурио је за другом који је то рекао и пруђио се колико је дуг.

– Емилија, Емилија, брже завоје, због тебе умало што није погинуо.

Утом је цела гомилица угледала наставнике на прозору и почела махати. Девојка се тргла од толике слободе и повукла се у канцеларију, прекоревајући Јаковљевића да је зацело сам изазвао ту присност и слободу. И он је, не слушајући то, рекао да је збиља паметно што су се повукли с прозора јер би ђаци почели викати: „Наставник из српског воли госпођицу из земљописа“, нашто се она претворила у девојку која спава сном у коме се све види и све чује.

Зорин план

Дивна је тихо, љубоморно посматрала узрујаност ученика пред часове новог наставника. Раније никад нису били тако узбуђени ни пред писменим задатком. Кад ју је синоћ отац упитао како су задовољни Јаковљевићем, чувала се да му не помене узбуђење које је хватало и добре и рђаве ученике, рекла је само да ће изгледа бити благ, нашто је Чича приметио да ће га он већ посаветовати да им не пусти узде. Сакрила је од њега и како ученици уживају што је нови наставник лепо одевен и увек избријан и што говори нагласком друкчијим него они: док се код Чиче, пореклом из Источне Србије, осећало, као и код њих, мало померање нагласка према крају речи. Прећутала је и да им се свиђа што у разреду увек стоји, што пролази између клупа, што на неки вешт начин, без вике успева да буде строжи од Чиче, што више пажње обраћа на дела писца него на биографију, што у рад улази постепено, у виду разговора.

Дивни се чинило да се сад и ђаци некако друкчије, несвакодневно, одевају: девојчице на кецељу стављају беле крагне са чипком, вире им марамице из џепа, дечаци као да се свако јутро шишају, понеки први пут у животу везује кравату, Момчило је побацао каменице из џепова, Лаза поклања више бриге својим ноктима, ученици са села, уместо опанака, носе сваки дан ципеле. Олга која је те недеље била редара, долази без школске кецеље и сачекује Јаковљевића обично код табле, мада је он, када им је већ био одређен за разредног старешину, рекао да би више волео да га сви дочекају на месту, па и редари, да сви носе школску униформу.

Неколико првих часова утрошио је нови наставник на упознавање. Разговарао је о поезији, и ђацима се чинило да није час, већ седница Литерарне дружине. Руке су се радосно дизале, свак је једва чекао да каже Јакшићеву песму. Чинило им се да дотле часови књижевности и нису били часови књижевности, иако је и Чича саветовао да се чита и радовао се ако неко зна песму напамет. Али Јаковљевић је умео да их слуша са уживањем, као да је на концерту, тражио је да понеку песму и по двапут кажу, правио се да је понеку био заборавио и сад га они тобож опомињу.

Девојчице су се тог часа осећале надмоћније од дечака. Оне су умеле песму да кажу и знале су их више него они. Чак су се и оне које су слабије училе, сваки час јављале и давале утисак добрих ученица. Неколико њих, међу њима

Дивна, Љубица, Станица и Љиљана, нису се отимале да говоре као да су милостиво желеле да пусте да се истичу они који су се ту једино могли показати.

– Наша рецитаторска звезда, Љиљана, ћути, – добацио је Лаза полугласно, – чека да на крају заслади.

Наставник је упитно погледао по клупама девојчица и Љиљана се дигла; изгледа, задовољна што јој је Лаза омогућио да се јави. Замолила је да каже „Плаву гробницу“. Дечаци су се обично смејали девојчицама кад се, читајући или рецитујући, предају осећањима, али сад су и због садржине песме и због тога што је Љиљана дубоко доживљавала стихове које је говорила, слушали с пажњом и с времена на време погледали наставника као да би рекли: „Видите кога ми имамо у разреду.“ Кад је завршила, неки дечак попридигао се у клупи и рекао, вероватно да објасни откуд Љиљана тако добро ту песму рецитује, а можда и да смањи вредност њеног успеха:

– Њен тата је пуковник и свако вече је тера да му ту песму рецитује, јер је он био у том рату.

Неки су се насмејали, неки му добацили да је брбљивко, али су се после ове дечакове примедбе још више ослободили, јер је наставник тог часа сваку њихову реч и поступак примао као врло природне. Зато су стали истицати имена добрих рецитатора. Кад су трипут викнули Љубичино име, и наставник опет потражио погледом ко ће то бити између двадесетак ученица, дигла се бујна ведра девојка у црној кецељи с блиставо белим уштирканим оковратником. Изјавивши да више зна Дучићевих него Јакшићевих песама, које су биле на реду да се изучавају и које је Јаковљевић пре свега желео да чује, казала је насупрот свом пролећном изгледу – „Врбу“.

– Она увек бира неке тако отмене песнике, – објаснио је Лаза који се почео наједном понашати као на састанку Литерарне дружине.

Олга Поповић је дурљиво гледала по разреду, несрећна што се други истичу, а она мора посрамљено да ћути и уз то незадовољна што нови наставник не примећује њену свечану хаљину. Зора, која јој је у свему подражавала, такође се држала надурено и увређено, мада је горела од жеље да се јави и покаже бар оно мало што зна и мада се наставников поглед и на њој неколико пута бодрећи задржао.

Како је била под великим Олгиним утицајем, а још више под опсеном угледа што га је Поповић уживао у граду, Зора је првих неколико дана хтела да јој прави друштво и у дивљењу новом наставнику, онако као девојка, али је била од ње незрелија, простодушнија и напослетку се задовољила да јој буде просто повереница, да је теши што он више воли Дивну, и Станицу, и Јелену, па и Анку. Откако је Јаковљевић био дошао и Олга јој се стала поверавати како се у њега заљубила, њих две су се толико зближиле, да су трчале једна другој кући, лагале једна за другу мајке, писале заједно задатке. Уместо Олге, Зора је, пред Јаковљевићев час, извиривала на врата учионице да види иде ли – тобоже да ђаци не би приметили Олгину заљубљеност; у ствари, Олги је било стало до тога да разред поверује у ову њену заљубљеност, не би ли јој бар од тога некако углед растао, ако не расте од познавања поезије. Кад би је видео да нешто Зори шапуће, притискајући малом пуном шачицом срце, Никола би јој се ругао:

– Што се, балавице, пренемажеш! Ти знаш шта је љубав!

– Диван је.

– Само није диван када те пита песме.

Њих две су онда бежале у какав кут дворишта. Олга је опет стављала шачицу на срце, притезала бели каишчић на новој новцатој атласној црној кецељи, и Зора је онда исто тако притезала свој обични каишчић, стављала и она руку на срце, али је то код ње испадало још извештаченије него код Олге.

– Много сам се заљубила, – понављала је Олга по десети пут, – очекујући да јој се Зора за тај подвиг диви.

Али Зора јој се много више чудила и приписивала је то низу оних привилегија које је Олга у школи уживала. Па ипак ју је тешила говорећи како млади наставник не гледа ниједну другу, па ни Станицу, да Станица није лепо обучена и да има мушке велике руке. Само, тешко је било угодити размаженој Олги: на сваку Зорину примедбу дурљиво је лупала ногом.

– Али добро учи. Ух, мрзим је откако је дошао нови господин. Мрзим је што зна песме.

И Зора би беспомоћно ћутала. Станица заиста добро учи и лепа је кад стане говорити песме, само Зора не би смела ниипошто признати Олги да тако мисли. Једном је у таквом шкрипцу Зори пала на ум спасоносна мисао. У граду су сви говорили, па и Зорин отац, да је Олгин тата свемоћан. Све је наставнике умео окренути да јој гледају кроз прсте кад здрава изостаје од школе, кад иде на игранку; знао их је умолити да је питају пред сам крај тромесечја кад више никога неће.

– Знаш шта – узвикнула је радосно. – Реци тати да не можеш сама да учиш српски и моли га да ти новог господина узме за домаћег учитеља. Твој тата ће то удесити.

Олга је прво живахнула, а онда одмах посумњала да ће наставник хтети да се тога прими. Зора је међутим тврдила да хоће, да су наставници сиромашни, и сладила јој је како ће бити лепо кад буду сами код куће где се она сме облачити како хоће, и нови господин ће се онда у њу заљубити. Притом је стално држала руку на срцу, не би ли је боље уверила.

Тако су, час држећи се за руке, час стављајући их на груди, стигле до Олгине куће. Зора је на растанку саветовала да пред татом плаче кад га буде молила; али то Олги није требало напомињати, она је тако увек чинила да оца разнежи.

Домаћи учитељ

Зорин предлог је у Олги порастао пре у велику комбинацију, у велику сујету, него у велики сан. Рано је легла да би могла о овоме размишљати. Већ је видела Новог у својој кући. Држаће часове у салону. Мама ће остајати с њима само неколико часака па ће отићи да не смета, и само ће пред крај часа унети слатко и кафу на великом сребрном послужавнику који су купили од Руса избеглица. И мама ће му испричати да је тај послужавник припадао неком великом кнезу, мама зна и његово име. Олги се у тај час чинило да је тај кнез њен ујак и да ће јој, због послужавника, порасти цена у очима наставника.

На старинском зидном часовнику, опет купљеном од руских избеглица, откуцало је дванаест, а она је још била будна. И тај часовник је припадао, по татином причању, некој важној, важној породици, и девојчици се чинило да су се преко часовника и мама и тата и она ородили и са том породицом. Она је делила татино мишљење да се новцем много шта може стећи и поправити. Па како их не би неколико хиљада, датих за скупоцени часовник, ородило с његовим пређашњим сопственицима.

Да, али ако Нови упита: „А где ти је орман за књиге? Покажи ми које песнике имаш!“

Била је љута на Новог што ће је свакако ово упитати. Али тата то може брзо поправити. Рећи ће му одмах сутра да купи оне руске писце у плавим корицама. Тако лепо стоје у орману те књиге у истој униформи. И затим ће морати купити још каквих књига лепо укоричених. Мада су лепши страни романи, мораће набавити одмах оне у црвену кожу повезане српске писце, јер стари, неукорични, које већ имају, не стоје лепо у орману. А Књижевну задругу срећом имају и у њој неколико збирки песама. Требаће јој много док у свим тим збиркама исподвлачи стихове који су јој се као свидели кад је читала. Што ће то бити посао!

Мора мама из витрине повадити сву стакларију и ставити тамо књиге, јер би било скупо да се наједном купује и нови орман. Господин само упита да ли имају Ракића или Змаја, а она приђе витрини и извади их. Мама ће дабогме удесити да још првог часа каже како имају толико књига да морају у витрини да их држе, да ће је кћер упропастити дајући новац за песме и романе. Пући ће Станица од муке кад јој буде рекла:

– Јуче сам с Новим читала Јакшићеве песме. Прво прочита господин па онда ја. Већ другог часа ми је казао да ћу пет добити ако тако наставим.

На зидном часовнику је откуцало један. Како лепо откуцавају ти старински часовници! Чим часовник буде откуцао да је време прекинути рад, она ће рећи Новом:

– Господине, прошао је један час.

А он ће одговорити:

– Нисам ни осетио, тако је брзо прошло у читању песама.

Јао што ће се ђаци зачудити кад им исприча! Сваког одмора ће се окупљати да виде како је на коме часу било.

После неколико дана тата ће пред крај часа ући и упитати:

– Па како ова моја маза?

И док још господин не одговори, тата ће испричати оно што свима прича: како је још као мала учила француски и још боље од учитељице изговарала назале.

– Није то код ње ни ен, ни ан, него он, – рећи ће тата. – А ти налази су у француском изговору како знате, најважнија ствар. И што је чудно, – додаће тата, јер и то свакоме говори, – она је у исто време обдарена и за језике и за рачун, онај прави. Једино у алгебри мало запиње, јер је алгебра сва у неким симболима, кажеш 2а плус 3б, а мислиш две јабуке више три крушке, зато ту Олга не може одмах да се снађе, она је на мене, реална.

Иако је одобравала све што тата чини, било ју је увек срамота кад је овако другима говорио; али господину нека каже! Он ће се мало насмешити и помислиће како је отац претерано хвали, али ће то ипак вредети. Само нека господин никад не дође на час француског и математике. Могла би Жанета баш тада да се окоми:

– Шта је то са тим твојим назалима после шест година учења! Није то српско ен као у речи рен! Зар тако да се покажемо пред разредним старешином?

А господин би се насмешио сетивши се шта му је тата причао, и ученици ће је погледати кивно што брука разред и Жанету, која је несрећна кад је и пред Чичом обрукају.

Кад је откуцало два на руском зидном часовнику, чула је Новог како јој усред разреда каже:

– Нико није боље одабрао коју ће Јакшићеву песму научити. Доста је родољубивог Јакшића, да га сад мало видимо и као љубавног песника.

Тако су се мешале у полусну амбиције ђака и нејасна чежња. У суседној соби чуло се хркање, оно је гушило куцање часовника које се после поноћи тако језиво гласно чује. Олга је у овом необузданом хркању осећала очеву надмоћ, његову потребу за господарењем и равнодушност према свему што није тај његов дубоки сан, и љутила се како то да отац може и сме спавати када је она будна и брине тако важну бригу.

Сутрадан је нестало ноћне самоуверености и наде да ће Нови пристати да је приватно учи. Пробудила се неиспавана и свесна да ће из српског имати слабу оцену ако се не зближи с песницима – и искрено се расплакала. Видећи је како јеца с главом на столу, Поповић је пришао, подигао јој браду кажипрстом десне руке и упитно је погледао.

– Даће ми нови господин двојку.

– Значи чим нов наставник стиже, почну нове методе и нове оцене!

Осетила је да је отац већ на њеној страни. Њему се ни првог дана, кад је причала како су ђаци питали новог наставника и како је овај одговарао, новајлија није свидео, – учинио му се сумњив, слутио је у њему непријатеља нечега до чега је њему, Поповићу, било стало. Врло је то лепо бити ђацима добар, и не примењивати старинске наставничке казне, али исповедати да ђаци и професори могу бити другови, – то не иде.

– Он уопште не цени учење него читање, – ражалошћавала се Олга.

– То је бар лако, дете моје. Да је мени времена, не бих боље тражио.

Онда подсетивши се шта му је пре говорила, Поповић помисли: ко ће деци веровати – пре се, канда, жалила да Чича не цени читање него само учење.

– Али није то само читати, мора се прочитано после и тумачити, – наставила је Олга.

Мислећи једнако о томе како му се раније и на Чичу жалила, Поповић рече нестрпљиво и љутито:

– Онда не знам, кћери моја, како ћемо!

Уплашивши се да отац не прекине разговор, она притрча и загњури му главу негде око рамена, захтевајући:

– Татице, моли новог господина да ме спрема, он најбоље зна како тражи.

Поповић се већ био разнежио гледајући је тако бледу, расплакану, мазну, посматрајући њене пуначке шачице налик на своје, њене крхке зглобове, и обећа, али само да би је умирио.

– А кад, татице?

– Не може то, кћери моја, као на ражњу. За дан-два, – подиже он опет нестрпљиво глас.

Кад је отац отишао, она је сва срећна узела Ђурине песме и почела наглас читати: „Падајте, браћо, плин'те у крви! Остав'те села, нек гори плам! Бацајте сами у огањ децу! Стрес'те са себе ропство и срам!“ Јој, мислила је, да ли је тата читао овог Ђуру. Сумњам, богами. Он би више волео да добијем и двојку, него да се одушевљавам оваквим песником. Потпуно је делила очево мишљење кад га је једном чула где говори да је глупо гинути, да су народи који прогутају и понеко понижење, а сачувају животе, паметнији од лудих Срба, – како је Поповић увек звао Србе. Кад би тата само завирио у овај стих: „Бацајте сами у огањ децу!“ – тешко Ђури. Тата би сто пута више волео и ропство него да мене, не дај боже, баци у огањ. Чини ми се да је Чича једном казао да су власти Ђуру Јакшића гониле – сигурно су и морале кад је писао овакве песме у време када се можда држави није ратовало. Олга се узбуди исто онако као и њен отац при помену државе: за њу је држава била чувар онаквог живота какав су волели њен отац и она. И како је само тај Ђура умео да прети! Девојчица осети према песнику непријатељство као према татином политичком противнику. „И само дотле, до тог камена, до тог бедема, ногом ћеш ступит', можда, поганом“, – читала је опет и сетила се како је тата казао да је глупо задиркивати једну тако велику силу, као што је Немачка, како то чине Пољаци. Ако се већ мора научити која Ђурина песма, онда ће ону што почиње стиховима: „Ој лакше, лакше кроз густо грање“, да види шта ће господин на то казати. Ту нема никакве политике, никакве претње. Ако Станица воли „Отаџбину“, онда ће она за инат волети ову песму и друге љубавне јер то је за девојке.

„Светлост“

„Светлост“! „Светлост“! – викали су седмаци и осмаци носећи свежањ часописа у одају где су се одржавале седнице Литерарне дружине, а ученици нижих разреда трчали су за њима радујући се и узвикујући то исто што и старији.

И они су волели да присуствују отпакивању књига, али их старији нису пуштали. Дечаци су међутим остали у ходнику да сачекају док се часопис не раздели претплатницима, лупајући с времена на време нестрпљиво у врата. Али и ту су се постављали неки рангови:

– Склони се, шврћо, ми смо петаци!

– Ако сте! И ја сам трећак. Што не терате овог што се тек уписао у гимназију, ако вам баш смета што нас је много! Ај, ви унутра, излазите! И ја сам претплатник.

Али се изнутра није ништа чуло и ученик петог разреда, песник, опет је лупнуо у врата и повикао:

– Не морате ви тамо сад своје песме и приче читати. Можда је и с ове стране неко штампан.

Наједном се из дубине ходника појавио Никола. Њега је било стид да јуриша за бројем и показује колико му је стало да види је ли му пуштена прича или није, и зато је у мимоходу подбадао мале:

– Навали, народе! Вичите: доле диктатура Литерарне дружине.

Али дечаци нису хтели да се боре за туђа блага. Нека тај седмак, ако му треба, виче то, а они ће викати само оно што је њима мило – да се час пре врата отворе и часопис разда по одељењима. Ученик петог разреда, новопечени члан Литерарне дружине, надао се да ће своју песму наћи штампану. Станица му је похвалила и језик и тему и стихове, а она није баш тако блага. Својим ушима је чуо како је казала једној ученици седмог да јој песма не ваља и ученику што је мало час прошао да је шовиниста и да „Светлост“ неће да штампа такве радове.

– Ура! Ево их излазе! – продерали су се најмлађи који нису знали ни шта је „Светлост“, ни шта је Литерарна дружина, али су изигравали грлату већину.

Из кабинета су изјурили осмаци и седмаци, сваки са часописом високо дигнутим више главе, као да су се бојали да им га неко не отме. Станица је носила још седам примерака и упутила се према разредима да их разда. Мали петак је

за њом потрчавао и молио да му да његов број. Гомила шврћа из првог молила је да дâ и њима а ни сами нису добро знали шта би требало да им да.

– Штампана ти је песма, – рекла је Станица петаку, пруживши му лист.

– Пази да се не онесвестиш! – довикивали су његови другови, подскакујући да му отму часопис.

И Никола је узео свој број и, не завиривши у њега, стрпао га у клупу. Има времена за разочарање, по Станичином лицу је видео да прича није објављена. И сад га је мучило што је наваљивао да се шаље у Београд, јер је сад Станица могла рећи: ето, није то само моје мишљење да си шовиниста, неће ни главна редакција такве ствари. Ипак око средине часа завирио је под клупу у садржај. Наравно, нигде његовог имена. Да су они у Београду друкчији од Станице не би њу примили за повереника и скупљача радова. И тренутно је осетио неодољиву мржњу према њој, не толико што се опирала да му причу пошље, колико због тога што и она зна да је, кад су и други бирали, пропао.

Не само он, сви који су примали часопис и желели да се штампају у њему, били су непажљиви на часу – расецали су листове и читали под клупом. Било је то углавном тако и пре доласка Јаковљевића; одувек је у школи слава песника била на вишој цени од славе одличног ђака или коловође у ђачким бунама; али откако је он дошао и оживео седнице Литерарне дружине, ставио у средиште својих предавања поезију, много више њих је почело чезнути да буде штампано и читано на седницама Дружине. Кад би се неког дана родило више двојки у ком разреду, наставници би се шалили да нико више не ради задатке из математике и не учи природопис, већ пише само стихове. Физичар и математичар су говорили да ће њих двојица морати основати дружину стварних наука, што је Нови са одушевљењем дочекао:

– Можда ћете збиља тако пронаћи неког новог славног физичара!

– Што ти је млад човек! – приметио је с подсмехом наставник историје. – И ви сматрате да би то било изводљиво и да би користило бољем изучавању, рецимо математике?

Он није волео никакво удруживање ђака. Увек се бојао да се не удружују у неком другом циљу сем онога који јавно признају. Још ником није био казао, због урођене обазривости, али је мислио да нови наставник управо зато што подржава Литерарну дружину некако подстиче ђачке буне, особито у свом разреду, особито код ђака који се у Дружини истичу. Ово гледиште се устало код њега нарочито после сувише благих казни, по његовом мишљењу, које је Јаковљевић применио онде где би други, старији и искусан наставник, можда и истерао из школе.

Док су ученици шушкали под клупом, Вера, чији је час био, почела је најпре говорити, онако са катедре, нешто о влашким насељима у Хомољу, а онда се сетила да то мора бар донекле обавити радом са целим разредом и стала их дизати једно по једно; и како још није знала како се сви зову, страдало је оно мало њих чија је имена била упамтила, међу њима и Никола.

– Кажите, Никола, нешто о томе ко је писао о хомољским Власима?

Никола је изгледао прилично изненађен кад му се обратила, јер га је тргла из сасвим других мисли и послова.

– Госпођице, он сад зна само ко је писао о оном Србину што је у Загребу куповао хлеб а не крух, – добацио је Лаза.

Цео разред се почео смејати, а како је вера била у вечном страху да се њој не смеју, одмах се нарогушила и стала листати дневник, као да хоће да прозива или записује.

– Дивни сте ми ви Срби! – сикнуо је Никола.

– А што? Да ниси ти једини овде прави њихов представник? – прогунђао је пламенокоси Чедомир. – Много себе цениш.

Вера се узнемирила. Није никако могла докучити ни због чега се смеју, ни због чега се препиру, и одлучила се да збиља почне прозивати, то је још увек најбоље средство за умиривање ђака, – помислила је. – Да прозове можда Станицу? Одустала је, јер је Станица, иначе увек пажљива, сада исто тако под клупом разгледа лист, сасвим одсутна. Станици је било жао што је Никола, увређен због приче, није хтео целог часа погледати. А били су још пре две године добри другови, заједно су радили математику, уважавали памет и вредноћу једно другом. А сад ће их политика и литература, и то много више, изгледа, литература завадити. И није се само Никола тако држао. И Олга се до недавно привијала уз њу, ласкала јој, па је можда и волела; али откако је и њој пало на ум да пише песме и откако је Никола тобож почео да их сматра добрим, и да тврди да се њој, Станици, не свиђају само зато што су родољубиве, почела је и она да је гледа с непријатељством. Станица га је бар, то непријатељство, само томе приписивала. И како да каже сад том тврдоглавом и бесно частољубивом Николи да је и њој жао што му причу нису објавили. Како да му докаже да ни она не одобрава што пекар у Загребу није хтео да прода хлеб, само зато што купац Србин није тражио круха? Како да му објасни да је из два потпуно различита разлога одбијала његову причу и Олгину песму.

И у осталим разредима „Светлост“ је била већ за време часа разгледана и на одмору је Станица морала, као какав уредник часописа за одрасле, да поднесе много увредљивих погледа, много јетких питања и пребацивања. Тај народ који се полако претварао у људе, имао је већ у заметку свих њихових мана и врлина, био је сујетан, личан, осветољубив, неправедан, као што је умео да буде и несебичан и способан за велике заносе.

И сад, као и увек кад „Светлост“ дође, двориште и ходници су врвели од књижевних разговора. Књижевна завидљивост и сујета завађала је ђаке готово више него и оно што се у неким разредима звало политиком. Сваки од оних што су покушавали да пишу лакше је подносио да му кажеш да је неко од њега напреднији, да боље учи, него да неко има више дара. Олга је брбљала како Станица мисли да је само она, Станица, паметна, да само она уме лепо да пише, тврдила је како је песма неке девојке из Ниша много гора него што је била она коју је њој, Олги, Станица одбила. И Никола је, наравно, мислио да су објављене приче горе од његове, али је био поносит и бистар и то није ником говорио.

Неки мршавко из осмог викао је у дворишту да песма може бити и неписмена а опет више песма од неке писмене, а подмитљиви саговорник, иначе најбољи математичар у том разреду, одобрава је речима да света у свету може бити. Неколико девојчица најавило је за љубавну лирику, тврдећи да никакве везе са

поезијом немају неки стихови о ковачима, објављени у последњој „Светлости“. Онда су их осмаци посрамили, рекавши да нису добро дочитале, да је то преведена чувена Жупанчичева песма. Две цурице четвртог разреда су се свађале такође нешто око поезије и изазивале подсмехе старијих ђака.

Приметивши да је Никола нерасположен, Стојан је, ходајући с њим ногу пред ногу, по шљунку школског дворишта, говорио:

– Не знам што је свету толико стало до тога штампања! Ја нисам никад написао ни стиха, па ево ме живим.

– Је ли то неко тешење? – осорно га прекинуо Никола.

– Није ти мајка умрла да те тешим! – дочекао је тобож равнодушно Стојан и прешао на нешто друго.

А после неколико дана Станица је опет имала пуну торбу радова за Дружину и за „Светлост“. И Никола ју је опет погледао пријатељски и био некако питом, и помало збуњен. Донео је нову причу и Олгину песму.

– Опет Олга с песмом? Ти то озбиљно?

– Шта ћеш, политичко пријатељство, – брзо је дечак прешао на заједљивост.

– Хоћеш да теби предам да овога пута одабереш радове и да то само ти и ја знамо? Ти дај реч да ћеш по савести бирати, а ја дајем да ћу твој избор уважити.

Николине очи су радосно и несташно сенуле као да би рекле: ђаволски згодна мисао, али су одмах потамнеле и са сумњичењем погледале:

– И шта онда? Или да пустим своју причу па да кажем да сам сујетан, или да је не пустим – а ти би то волела. Нека, знам за јадац.

Отишао је увређено.

Све ће то тата поправити

Поповић је неколико дана оклевао да разговара са новим наставником: вражје су девојке, ко зна шта стоји иза Олгиног плача и наваљивања. Неспокојан је био и што се о наставнику у граду много говорило: како увек нешто дотле невиђено изумева, како часове у нижим разредима претвара у игру, а са старијима ради као да су још старији. Причало се и како на часовима разговара, само чита песме и толико разглаба о ономе што књижевници пишу као да се сваки ђак спрема за књижевника. Хајде ти натерај ђаке да памте датуме и животе писаца, па да видиш хоће ли те волети!

Долазећи из града, Поповић би често рекао:

– Свашта причају о овом твом Новом, да му ученици одлазе и кући, да шета с њима улицом.

– Он је, тата, друкчији него наши стари наставници. Он каже да се с ученицима треба понашати као да си им старији брат или отац. Неки дан је на одмору играо с нама лопте и Никола му је за нешто казао није тако, господине, а он се није нељутио. Јеси ли га, тата, питао да ме учи?

– Јеси ли чула како је задао осмацима да напишу тему како би они, да су председници општине, уредили свој град. То задире...

– Тата, – прекинула га је опет Олга, – ђаци су били одушевљени. Сви су писали да би прво асфалтирали улице, па би после и чамце набавили и основали веслачко друштво. Онда би по парку ставили свуда нове клупе. Подигли би још једну основну школу и још некакву вечерњу и увели би уместо фијакера аутомобиле, а Емилија је написала да би Циганима подигла станове. Тата, јеси ли питао господина хоће ли да ме учи?

Једном је за ручком рекао у недоумици:

– Прича ми начелник како је тај ваш Нови јуче упао к њима у кућу да види, каже, у којим условима живи Зора. Не сећам се нешто да ли су...

– Није упао, – прекинула је опет Олга као увређено, – он је нама казао да ће нас постепено све обићи, не само сиромашне. Тата, хоћеш ли га већ једном питати?

Најзад је Поповић морао попустити. Сутрадан после овог разговора, пришао је у кафани Јаковљевићу и почео ласкањем како му је ћерка причала да се с њима шали као старији друг, да се с њима лопта. Тек онда је прешао на молбу, рекавши како би то било, наравно, онако пријатељски, да то нико не би знао, да би он и жена умели да му се одуже: али чим му је то изговорио, покајао се. Видео је по

наставниковом држању да од тога неће ништа бити и покушао је да се повуче. Разуме се, зна и он добро да је законом забрањено давати часове ономе коме предајеш у школи, није желео да га увреди; али дете, ето, залуди човека: питај, тата, па питај!

– Узмите јој кога од озбиљнијих вредних другова!

Али ако се Поповић већ одлучи да узме кћери домаћег учитеља, онда то не сме бити никакав ђачић, друг. Он се много наслушао шта се све изроди између младих девојака и домаћих неозбиљних учитеља, видео је он то једном и у неком Нушићевом комаду. Зато поново бојажљиво помену како Олга тврди да јој једино он, наставник, може помоћи пошто некако нарочито и пита и предаје.

– Дечја посла! Мирне душе јој ви узмите Јокића, или, ако нећете њега, онда Станицу Лазић замолите, или кога другог, и Олга зна који су добри.

Поповић је изашао из кафане бесан. Како је могла та балавица да га на ово наврати? Сад је испало да је тај жутокљунац поштенији од њега: види, молим те, неће човек да ради оно што је законом забрањено! И што је најгоре, сад ће морати да узме или Станицу или Јокића, кад их је већ наставник препоручио.

У кући је настала читава узбуна. Олга није хтела ниипошто да је учи Станица. Ни Слободан јој није био много милији, али кад га је наставник препоручио, сматрала је да ће јој тројка бити осигурана, прво зато што ће Јаковљевић знати да је стекла домаћег учитеља, друго што се надала да ће јој Слободан писати домаће задатке. Држала је, као и њени родитељи, да се учитељ узима више да помогне у поправљању слабих оцена него да се с њиме боље научи.

Дечака су увели у кућу с надом с каквом се болеснику даје какав редак лек, који се тешко добија. Неће ваљда више бити плача и опомена, ни муке око задатака, ни бриге због тумачења песама, ни због читања. И Поповић и његова жена су сматрали да ће вредети и то што су јој узели онога кога је професор првога поменуо.

Олгина мајка је говорила већ одмах иза ручка:

– Олга, спремај књиге, сад ће час!

Њој се Слободанова ћутљивост и повученост необично свидела, али је ипак седела увек у суседној соби док се час држао. Радила је додуше то неупадљиво, као да баш мора тамо због нечега другог да седи, – сад под изговором да сређује орман, сад зато што се крај прозора у тој соби најбоље види, сад што је назебла, а у тој соби је најтоплије. Чим би прошао час, јављала је да су довољно радили и дивила се сама својој пажљивости: зар да искоришћује сиромашног младића, – боже сачувај! Али, слушајући га, помало је обузимала завист: ето, родио се у немаштини, а у глави има више памети него њено дете које је расло у сваком добру и нези. И што јој је најтеже било признати, она, Олга, брбља, кокетира, а он је опомиње да време пролази и да треба радити.

– Ваља ли штогод тај домаћи учитељ? – питао је Поповић Олгу већ после трећег часа.

– Добар је, само неће да ми напише домаћи задатак.

– Како неће! – прасну је отац који је мислио да је ту бригу већ скинуо с врата. – Нека ти онда бар покаже како се пише.

– Показује ми, али ја опет не умем.

Поповић се усходао по соби. Био је и иначе дошао из града незадовољан па поново плану:

– Шта показује! Треба то некога старијег, разумнијег тражити.

На ову претњу Олга се уплашено тргла. Ма и не поправила оцену, чинило јој се корисно да је Слободан учи. Сад се могла на часу окретати и запиткивати га час датум, час назив какве књиге, могла је после часа пристати за наставником и хвалити се да је прешла са Слободаном ово или оно, да су разговарали о Доситејевим идејама, да ће сутра анализирати песме. Али пре него што је она ишта поново рекла, умешала се Поповићка:

– Ја сам чула како јој младић лепо објашњава. Нећемо ваљда сваки дан мењати наставника.

Ласкала је себи да мало боље зна шта се сме детету рећи а шта не, и шта се може а шта не очекивати од домаћег учитеља. Али се девојчица опет после неколико часака расплакала:

– Не знам како ћу у школу без задатка.

„И ко измисли да женска деца уче тако дуге школе“, – праскао је у себи Поповић, већ разнежен њеним сузама. Био је у томе часу непријатељски расположен према Доситеју. Калуђер коме је потом пало на ум да се окоми на калуђере! на цркве и звона! Он је први то школовање женске деце изумео!

– Не слини више! – викну напослетку. – Нећеш сутра у школу и готово. Послаћемо лекарско уверење као и досад.

Некад би Олгу оваква очева изјава усрећила, али јој сад ни то није вредело, јер је желела да иде у школу, да види Новог, да неколико пута уздахне кад он прође мимо клуше, да мотри како ће са Станицом разговарати, хоће ли бити љубазнији с њом него с Анком и Дивном, да га дочека испред врата учионице пред час и да тобож збуњено побегне, да га прати ходником до канцеларије с ђачићем из другог разреда, да испред школске капије чека са Зором док не изађе и погледа га још мало друкчије него на часу у присуству свих другова, да се прави љута кад Лаза на одмору стави руку на срце и говори пренемажући се као она: „Ух, што је диван!“

Зато се брзо тргла, – ипак је лакше сести и написати ма шта него не ићи оног дана кад он има час у њеном разреду.

Сутрадан се вратила из школе сва надурена и увређена: каква ми је то вежба тако изненада, и какви су ми то другови, сви около пишу, не дижу главе са свески, нико да се на њу обазре, да је запита зна ли. Да није пре четири дана морала да побегне с француског писменог, била би у школи кад је господин говорио о Доситеју и бар нечег би се сећала. Има право тата кад каже да то и није никакав калуђер, кад се после окомио на калуђере, али се то у школи не сме казати. И како досадно пише! Лепши је сваки илустровани лист него *Путешествије*. Слободан се сигурно претвара да му се то допада. И по свим школама се сигурно претварају и ђаци и наставници кад говоре како је то лепо.

– Шта је, кћери, нешто си обесила нос? – загледа јој се отац у лице.

– Изненада смо имали писмену вежбу о Доситеју – да одговоримо шта мислимо о неким местима у *Путешествију*.

– То је паметно. Вешт наставник. Па шта је, ниси задовољна оним што си написала? Биће боље други пут.

А не, неће је тата натоцињати да призна. Тако се он увек прави да све разуме, па се после развиче како треба књигу у шаке и загрејати столицу. Јаој, још кад би знао шта се све догодило! Али ће му Никола сигурно казати...

– Ниси знала шта да пишеш?

– Знала сам, само се то не сме писати у школи: мени се књиге тога Доситеја ништа не допадају.

Али Поповић је држао да ни он није пасао траву и рече:

– И то се дешава, кћери, али онда ђак образложи зашто му се не допада. Него истину на среду! – повиси он глас.

Ипак је тата бољи и блажи од свих других и најбоље је њему све казати. И она призна де како је прво молила наставника да не пише пошто није била у школи кад су о томе говорили.

– И-и-и?

–И господин је рекао да морам и ја писати.

Ту се Олга сетила како је ужурбано пословно писала на све стране тражећи помоћ, и како су јој једни добацивали да их остави на миру а други заклањали руком своју свеску, како је Зору гурала и шаптала јој: „Склони руку“, како је погледом звала у помоћ Слободана и како јој је он послао цедуљицу: „Тако се нећеш никад научити да радиш!“, како се најзад Зора смиловала и склонила руку рекавши јој да брзо гледа, како јој је најзад Никола који је био први готов, телеграфски кратко послао главне чињенице и како је после неколико часака наставник иза ње упитао: ко јој је добацио цедуљицу и како је она одговорила да је то сама саставила концепт. Оцу Олга није могла испричати све своје ђачко понижење, а ипак му је морала рећи главно.

– И-и-и?

– И Слободан није хтео да ми добаци цедуљу.

Али тата ту није плануо, како се надала, па је морала ићи даље и признати да јој је Никола додао– Своје горе лист! – обрадовао се Поповић. – Требало је да одмах од њега тражиш..

Олга није могла више уздржавати плач. Како сад да призна да је Николу издала кад је наставник рекао да на концепту није њен рукопис, како да призна да се цео разред дигао против ње, да јој је Слободан довикнуо да је ленчуга, а Дивна да је издајица; а она, Олга, казала је не зато да изда Николу, њега бар не би никад издала, него зато што ју је господин ословио лепо, именом, и рекао да је кривљи онај који јој је то дао, него она. Како да каже оцу да ју је Никола погледао с презиром и казао наставнику да му она није тражила помоћ, да је, видећи је беспомоћну, хтео само да је опомене с неколико реченица и како су је сви у том часу мрзели, а Николу жалили и поштовали и како је у ходнику, после часа, Никола није хтео погледати, иако је трчала за њим да му објасни, и како је Зора трчкарала за њом и говорила: „Све ће то твој тата поправити!“ Не, то не може ни тата поправити и не сме му признати, бар вечерас не сме кад се толико обрадовао што јој је Никола пружио помоћ.

Ови тренуци кајања нису међутим дуго трајали. Већ после дан-два почела је нагађати како би тата мислио да је знао шта се све збило на часу: мислио би да је први и прави кривац и-па-а-к Слободан, па Зора што није одмах склонила руку, најпосле и Никола што није умео да подражава њен рукопис, па Доситеј што пише такве књиге које се не памте и не воле.

Још једно Николино лице

Николи је било пријатно да слуша кроз полусан звецкање и лупкање и меки ход на прстима, да осећа влажну пару пшенице која ври у кухињи, мирис ваниле и дрвета које гори. Њему је годило ово претпразнично ишчепркавање прашине помоћу игле онде где крпа не помаже, откувавању судова, шмирглање, глачање. Уживао је кад после овакве радне навале кућа засветлуца, блесне, полети у вис на крилима уштирканих завеса, кад је пуна озона, даха тек печених колача. Уживао је како ће нови наставник, ако дође, бити заслепљен редом и празничношћу. Да ли ће доћи? Можда и не иде по славама. Можда је оставио давно за собом ту радост детињства.

Иако реалан и заједљив покаткад, Никола је као песник волео празнике и обичаје. Узбуђивало га је кад се бадњаком чара ватра, кад се умива ђурђевском водицом, кад се пале лиле, сеје пшеница у тањиру пред Божић, и трпео је при помисли да ће се једном све то изгубити, да неће бити заштитника који ће све те њему драге ствари одбранити од хода историје и закона Промене. Мада још дечак, знао је да, бранећи ово, брани ствар осуђену на смрт, и зато ју је, ваљда, с толико страсти и бранио.

Да ли ће доћи Станица и Слободан, Лаза и Момчило? Можда сада више неће или не смеју? Ако не дођу, а Нови дође, – ала ће да се једе... И нека се једе, баш би то било дивно! Ова мисао га је радосно дигла из постеље и одмах се прихватио уређивања полице.

– Поштована мајко, – некако шаљиво обратио се он Јасики, коју већ од шестог разреда није звао мамом, – спремили смо као да ће нам доћи министар просвете.

– Неће министар, али ће све колеге. Позвала сам и Јаковљевића, иако, мислим, вас двојица нисте баш у пријатељству.

Дечак јој је у последње време говорио како нови наставник штити ђаке левичаре и како они мисле да је комуниста. Њој је у том тренутку било жао сина. Чинило јој се да трпи што и њему наставник није поклонио пажње колико и осталим одличним ђацима. Била је, истина, свесна да и Николина нарав није привлачна, да му сва његова лепа памет не помаже, када је уочљив, свадљив и прек. Наставницима је сметало и то што је србовао, како је рекла Жанета, што је волео да се меша с људима и ученицима окупљеним око Српског културног

клуба, где се причало баш оно што га је болело и распиривало у њему шовинизам, – о хрватској нетрпељивости према Србима, о томе да им је увек дража Аустрија од Југославије, о Бугарима и Македонији, о бугарском вероломству. Она је покушавала да га уразуми, ублажи, да му објасни како наставник ако збиља штити ученике левичаре, чини то зато што њима треба заштите, а да њега, Николу, нема од чега да штити.

– Охо, и моја Ружа се уписала у левичаре! – опет је он избегао да мајку назове мамом, или Јасиком, што би опет значило милошту.

Што је више време одмицало, собе су добивале свечанији и светлији изглед. Још је само требало извешати завесе и он је нестрпљиво стајао док их је Јасика глачала. Већ је био очистио месингане котуриће помоћу којих су се вешале и припремио лествице. Погледав усхићено око себе, упитао је:

– Зашто није сваки дан овако светло и чисто?

– Зашто? Зато што треба ићи у школу, припремати лекције, присуствовати седницама...

– Моја жена неће ићи ни у какву службу, уређивати само кућу.

Она је једва скрила осмех и чођење, а и малу љубомору која је нагло избила. „Моја жена.“ Те речи он је први пут изговорио. Зар он већ мисли на то? „Па да, – одговорила је себи. – Седамнаест је то скоро година.“ – И покуша да каже природним гласом:

– Зар мислиш да би једна плата била довољна за целу породицу!

Не, он неће дати својој жени да иде у службу, – поновио је упорно. Радиће он и дању и ноћу, али ће она бити код куће и завесе ће сваки дан бити чисте и уштиркане. И жена ће му свака бити Српкиња, и то из Србије...

– Да неће бити и из ове наше прашљиве варошице? И можда и из истог разреда? – нашалила се она и није могла овог пута прикрити љубомору која је опет у срцу избила.

Шта зна, можда се већ и заљубио у коју другаричицу. Можда у Дивну! Можда у Зору! Можда у ону чепу Олгу? Или у докторову Љубицу. Волела би више неку из далека света, досад непознату и много лепу, и можда својеглаву да укроти она њега а не он њу...

– Лепе су ти све другарице, – покушала је да га искуша, – и добре. Олга је понајкокетнија...

– Најкокетнија, – плану дечак, – и најпревртљивија и најглупља. Никад с њом нећу више речи проговорити!

Она помисли са зебњом да ће ово бити нека свежа љубомора и рече:

– Зар се до скора нисте дружили и слагали! Немој да ми на дан славе будеш према девојчици неучтив.

– Не сме она ни доћи. Наговориће сигурно и родитеље да не долазе, да им не би казала шта је радила.

И он узбуђујући се исприча мајци како га је тужила Новом.

– Видиш како је ружно тужакати.

– Ти мени почела сад као основцу!

– Ух, умало не изгорех завесу! – вриснула је наједном Јасика дижући пеглу са чипке, и нагло је прекинула овај разговор.

Међутим је дечко, опоменувши се Олгиног поступка, наставио злурадо да сањари како ће рећи Поповићу шта је урадила. Нека је дан славе! Издати друга из истог табора, и то друга који јој помаже! Али пошто се мало у машти истутњао, ипак је одлучио да то не чини. И ако каквом срећом Поповић дође кад и Нови, биће према Поповићу нарочито љубазан, чак ће похвалити Олгино другарство, онако привидно, да покаже наставнику да уме и он да се уздржава када му се хоће. Толико је, уосталом, ствари које је желео пред Новим показати и рећи! Навратио би Поповића да исприча о оном Србину који је у Загребу хтео да купи хлеба – да види шта ће наставник рећи. Питаће га да ли је то згодан мотив за причу. И на томе ће га искушати и видети шта је и ко је.

Чега се све није намаштао и наговорио док је пословао! Рекао је Новом како није психолог кад не види да осим Станице и њене дружине има још ђака који га воле. Признао му је да би желео стећи његову наклоност и да му се понекад чини да мисле исто. Исповедио му је што никад није ни мајци: да му је жао што нема оца, што нема с ким да расправи неке чисто мушке ствари, као што су политика, и поверио се да не воли кад се девојчице у то мешају. Тако, у себи, разговарао је и са мајком која је ту покрај њега радила. Питао је: кад би тата дошао и хтео да се помири, да ли би пристала, да ли га је много волела и личи ли он на оца. И кад њега, Николу, онако ниподаштавајући понекад погледа, је ли то зато што је на оца опомиње. Запиткивао је затим и детињасте ствари: шта наставници причају о њему, ко га хвали, и да ли Нови икад с њоме нешто о њему разговара. И је ли истина да Жанета увек плаче у канцеларији кад неком да двојку.

Лепо им је обома прошао тај дан уочи празника, обоје су били запослени око нечега што их је радовало и уздржавали су се да не праскају. Чак су се задиркивали као да су другови: сад би он тобоже уплашено узвикнуо да види негде неки трун, или да је канула капља на тек изглачани мрко бојени под, или да неки предмет стоји накриво; сад би она рекла да му је на полици немачка књига залутала међу француске, и он би се тобоже препао и ишао да је премести. Знала је: после празника ће свега тога нестати, постаће дечак опет господарчић у кући, пркосиће, прикриваће повремену нежност грубошћу – како већ влада обичај код дечака, и хтела је да се до миле воље наужива гледајући га како се греши о своје мушко, тек ишчаурено достојанство, лижући тањире на којима је остало крема од колача као кад је био сасвим мали; како иде у кратким преклањским панталоницама, ставља јој руку на раме и бележи на хартијици коме се све надају да ће им доћи; затим како касно, пред само спавање, меље жито и узгред пуним шакама трпа у уста. Је ли ово дете исти онај Никола који је јутрос нешто помињао да својој жени неће дати да иде у службу, и онај исти у коме се већ заметнуо политикант и пркосник? И радовала се што ће му, некад, успомена на њу бити везана за ово припремање празника и колача, и била је према њему блага као у његовом раном детињству кад га је мазила не бојећи се да ће га покварити.

Сутрадан ујутру су били рано готови. Дечак је уживао у њеној тамнозеленој хаљини, украшеној златном иглом. Гле, па мама није тако стара, како се чини у школи или кад је на каквом послу! Очи јој сад толико не трепере и руке су јој мирне.

– Госпођо Ружо, моја се жена мора сваки дан лепо облачити.

– А како ћете разликовати празник од радног дана?

– Биће нам стално празник.

Мало-мало и Никола погледа на прозор, – ко зна, може Нови и пре подне наићи. И час би волео да буду сами кад наиђе, а час опет изгара од жеље да свима покаже како им је он дошао. Међутим, Нови је с професором физике и гимнастике дошао тек пред вече, кад има највише гостију. Поповић и његова жена су очигледно живахнули угледавши га. Она је вешто успела да се премести и седне до наставника и стала га је обасипати питањима и ласкањем, чувајући се добро да не помене Олгу, како би га уверила да је ова пажња независна од тога што је разредни старешина њене кћери. Још неколико мајки се стало утркивати с њом у љубазности.

– Чувајте се ви, господине, ових мајки, – умешао се Поповић, очигледно задовољан што његова жена води главну реч, – овде на слави су љубазне, а после да видите кад вас заокупе те што сте мојој кћери дали слабу, те кад ћете моју прозвати?

Јаковљевић је исто тако шаљиво рекао да се не боји тога, да код њега имају слабе оцене само најнемарнији ђаци, а да девојчице нису такве. Поповића и његову жену наједном је обузела плима непријатељства према њему: значи, њихова Олга је најнемарнија, најгора у разреду јер има два, ваљда она једина, и можда је хтео намерно да им то некако околишно каже. Али су и даље остали привидно љубазни, јер по њиховом убеђењу оцене су зависиле и од пријатељства родитеља с наставницима колико и од ђачког знања; уз то нису хтели ни да кваре расположење на слави другог кћериног наставника.

Како ли је свршио школу кад се прави тако важан? – мислио је Поповић. Зацело је био стипендист. Поповићу се чинило да су сви државни стипендисти и њему нешто дужни, и покуша да околишно испита да ли је и Јаковљевић збиља примао стипендију.

Младић као да је слутио због чега га то пита, одговори смешећи се проницљиво:

– Не, богами, него сам се о свом руху и круху, како се каже, школовао.

Ту се живо опомену свога школовања и друга Ваљевца, Сретена Савића, који му је говорио: „Ниси комуниста? Ниси. Па што онда не тражиш стипендију? Уосталом, траже је и добијају и комунисти. Полажеш редовно и добро испите? Полажеш. Ниси се компромитовао? Ниси.“ Њему је бивало незгодно да пред онима који су стипендију имали каже да не жели да се обавезује, да хоће потпуну слободу. Одмах ће почети и једни и други: какву слободу! Ко није опредељен, није слободан. Али, ето, он је хтео неку своју слободу, хтео је да сваког часа има осећање да може поступити како хоће, само према својој савести, а да ником ни труни дужан не остане, да се може у свакој ствари определити како му се чини да она тога тренутка захтева.

Али другови комунисти му нису ипак као осталим неопредељеним могли рећи, и нису говорили, да је неосетљив, равнодушан, интелигент, књишки мољац, јер је био и сав у животу. Није мало пута пристајао уз буне левичара кад му се чинило да су они у праву, нити је опет могао равнодушно слушати оне левичаре који су се охоло односили према поштеним друговима другог политичког мишљења.

– Занесењаче мој, ти чини ми се баш нагињеш комунистима, – други пут би говорио Сретен, – приступи онда њима. Негде, човече, мораш бити, иначе ће те и једни и други газити.

Јаковљевић је понекад знао да плане на овакве речи:

– Шта ви мислите? Да је човек у безваздушном простору ако нема страсти за политику, ако је има много више за нешто друго? И волео бих да видим ко ће то мене газити!

Неки друг из истог краја једном му се подсмехнуо како личи на оног свога деда по мајци који је, кажу, на зборовима давао за право и говорницима супротних мишљења: кад један распали како је пореза велика, како су на сељака навалили дажбине као у средњем веку, готов је да устане против странке на власти која не увиђа на коме држава почива; а кад се други окоми на сељаке, на привреднике, да немају осећања за опште добро, за опстанак државе гледајући само свој рачун, – даје и њему за право, наједном забринут за државу.

– Зашто не бих личио на свог деду? – дочекивао га је Јаковљевић са осмехом.

– „О своме руху и круху“, – поновио је, међутим, Поповић речи новог наставника и свакоме је било јасно да је због нечега увређен, али нико није могао погодити због чега.

Нечија деца су из суседне собе извиривала и једва уздржавала смех видећи његов надувени израз, и Никола, који је морао правити друштво деци, једва је могао пратити разговор у другој соби. Чуо је само Поповића како је упитао Новог да није учио у Загребу, и мајку како се трудила да тај разговор забашури и прекине. Упадљиво усрдно је нудила колаче и причала како је имала среће да јој уочи празника падне недеља па је могла посвршавати послове.

– И блиста вам се као да имате у кући девојчицу, – љубазно је прихватила Поповићка.

Никола је остављао децу да се сама забављају и улазио с времена на време да долива вино. Хтео је сваки пут нешто пријатно да каже тако жељеном госту и увек се враћао деци не успевши. Напослетку га је упитао коју славу слави, што је истина желео знати, али баш није имао намеру да га тога тренутка пита.

– Јованђан, – одговорио му је Нови и као да му је завирио у саму душу насмешио се пријатељски.

Поповић и његова жена после овога су се опет мало развеселили и погледали га мило: значи, није ипак потпун отпадник, ето, слави Јованђан, и зна како народ ту славу зове. Онда су, не могући више издржати да не говоре о кћери, нашли начина да помену како су јој већ узели ученика кога је он препоручио. Напослетку природно је да родитељи говоре с наставником о својој деци!

– Да знате само како се Олга провреднила откако је тај дечак почео долазити да с њом ради! Чита Јакшића да све грми!

– Да је мало озбиљнија, могла је и без ичије помоћи.

Поповић је прешао преко те наставникове примедбе и почео разговор о својим обдареностима које је и Олга наследила, о томе како није сваком дано да француске назале изговара као Француз. Није то ни ин, ни ен, ни ан, него је то он и код њега и код Олге. Добро и Јокић изговара, али је Олга ту ненадмашна. И да видите чудо, има у исто време смисла и за језике и за рачуницу. Наравно,

та вражја алгебра је нешто друго, симболика: кажеш а плус б, а подразумеваш нешто друго. И то јој мало смета.

Никола је у току тог разговора, трудећи се да га слуша озбиљно мада му се смејало, нашао згодан тренутак да упита зашто и Олга није дошла с њима и победоносно је погледао у наставника као да би му рекао: „Видите како ја могу да се узвисим!“ Међутим је тога истог тренутка себи рекао да неће ни даље с њоме говорити.

А другова и другарица још никако нема па нема. Никола их је нарочито позвао да дођу првог дана, а они се праве важни. Пропашће му радост да им Новог покаже усред среде своје куће, да чују својим ушима како и он, Нови, слави. Дошла је већ и Жанета, и Гросмутер, и историчар. Већ је Поповић са женом морао да оде, и још две мајке, а тај народ из разреда никако да се појави.

– Шта је, где су другови? Где је песма, свирка? – загаламио је историчар у жељи да буде присан, да покаже како је друго у разреду а друго у кући ђака који слави.

И наједном је збиља и добио сасвим други нешколски, непрофесорски израз. Наједном је ишчезла она опрезност, онај страх да га неко иза бусије не вреба. Добио је лице поштеног домаћина сељака.

– Што се славило кад сам ја био гимназиста! – наставио је раздраган, највише се обраћајући Новом, али не као да би га чикао, већ као да претпоставља да ће њему бити најмилије, најзанимљивије да то чује. – Позовем цео свој разред кући у село, на ручак. И ја изађем пред њих до пред сам град. Успут се дирамо, шалимо. Мене задиркују како и од школе до куће, гредом, учим, и како ми мој комшија, неки Пера, – сад је и он негде професор, – успут довикује, да не бих о што закачио и пао: „Урошу, камен! Урошу, брвно!“

Тако причајући, ту на слави, наједном је стао употребљавати друге речи, наједном је имао други ритам реченице, претворио се у епски опширног сељака.

– А тако вам је и било доиста. Село је било подалеко и морало се и гредом учити. Него почех о слави. Није да је била српска, него и претерано. Уживао сам да понеког друга и напијем. А кад позивам на славу, ја све стрепим хоће ли ми доћи и они из првих најгосподскијих кућа, али су се сви одазивали. И мајка покојна што је знала да се настрепи хоће ли угодити господској деци. Поручимо и музику из вароши да се не обрукамо.

И док је све то говорио окренут Јаковљевићу као да само за њега прича, Јаковљевић се питао шта ли је овога у основи припростог човека, причалицу сељака, довело дотле да се у школи закључава по три пута као што сеоски домаћин трипут окреће кључ на подрумским вратима. Боји ли се да ђаци не примећују његову несигурност у предмету који предаје, или мисли да ће га више поштовати ако се држи на одстојању? Било како било, пожалио је што ће га, знао је то извесно, у школи срести опет пуног подозрења, затвореног, слабог и због тога увек у неком одбрамбеном ставу.

Никола је за то време стално извиривао иду ли другови и почео се осећати некако крив што их нема па нема. Правдао их је како можда сматрају да је незгодно доћи истог дана кад и професори, а њих петнаесторо наједном је упало и свих петнаесторо узбуђено устукло спазивши наставнике, као да их у школи не виђају сваког дана, не бију бој с њима, не подваљују им. Али се нико није згрануо, као што је Никола претпостављао, што види ту и Новог. И дечак више није знао да ли да се радује томе или не.

Излет

Да ли да јој кажем да се не држи тако круто? – питао се Нови док је седео у првој клупи међу ђацима, чекајући да Вера запише методску јединицу. Већ неколико пута био је на њеном часу у свом разреду и сваки пут се разнежио над њеном неспретношћу и незрелошћу. Чинило му се да она и ту лебди у оном полусну као у ноћи када су заједно путовали. Због његовог присуства она је, вероватно, бивала још неумешнија и не знајући, очигледно, имена својих ученика, покретом главе их је позивала, или је говорила:

– Ви, младићу, у трећој клупи! Ви, девојко, до прозора!

– Запослите их све, – казао је једном. – Пустите да после питања сви мало промисле, и онда прозивајте. И шетајте кроз разред и смејте се мало с њима, и удостојите их да им кажете ти и да им имена упамтите и немојте се бојати ни наљутити ако вас понекад завитлавају. Деца имају смисла за хумор.

– Значи, ја сам таква да ми се могу смејати? – упитала је кроз сузе.

– Није то да сте ви такви, него чините понекад што је њима смешно.

Ученици су као и увек пажљиво гледали у њега, желели да докуче шта мисли о тој изразито великоградској госпођици, нашминканој, румених ноктију, која не уме ђацима да каже ти, и гледа некако као да их не види. Он се трудио да својим држањем не покаже свој став према њеној неспретности, недару за учитеља, а још више да сакрије од ученичке радозналости да га баш та неспретност, и неукост, сва та природа потпуно друкчија од његове, узбуђује.

– Ви, девојко, тамо, умете ли ми ви то казати?

Та девојка била је Олга и уопште није приметила да се наставница њој обраћа. Упорно је пратила Новога погледом и на Зорину опомену да ће он то приметити, одговарала је да она то и жели. Опоменута лактом од другарице, најзад се дигла.

– Ми то нисмо учили.

Наставница је била све несигурнија, све несрећнија и све хладнија.

– Не знам да ли сте учили, али очигледно нисте пазили. Као да сте пали с тавана. Ви у петој клупи до прозора.

Гле, откуд ли јој падају на ум речи које је мени некад говорио мој наставник историје? – ожалости се Јаковљевић. Реч таван се изгледа пење из подсвести и младих и старих наставника када не знају шта би са собом и са ученицима.

Тешко му је било гледати како, сирота, не зна шта би даље и како се препала што је била повисила глас, како је заборавила сав лепи план за то предавање којим му се јуче хвалила.

Кад су остали сами, рекла му је скоро кроз сузе:

– Видела сам – били сте опет незадовољни што ђацима говорим ви. Зар нисте и ви казали да ученике треба поштовати? – Треба их најпре волети и бити с њима природан.

– Па ја их волим! – прекорно је узвикнула.

– Знам да их волите, само не умете да покажете. Она што је пала с тавана зове се Олга Поповић, на пример.

– О, већ знамо њено име!

– И не само њено, – приметио је с несташним осмехом.

И то је било истина. Не само да им је знао имена, него га је за свакога понешто везивало. У ђачкој трпези, дежурајући, запазила је како, кад он наиђе, онај мали о коме јој је причао да га је питао је ли жењен, увек устане и нетремице га гледа. Младићи из седмог разреда нуде га да с њима руча.

– Једном ћемо и ручати с њима, – рекао је одушевљено. – Ова мушема на столу, емаљирани тањири и лимене кашике опомињу ме на детињство. Радо бих се такмичио са дечацима ко ће више хлеба појести.

– Можете, само се немојте после чудити кад колеге и директор буду казали да сте их напустили и покварили.

– Вера, вама нема лека. Можда би добро било да се час пре удате па кад имаднете своје дете, бићете природнији с другом децом.

– Ја нисам била ни као дете детињства, – рекла је она са тугом.

Колико је пута хтела да му објасни зашто од свега преза, због чега је, како он каже, учаурена, али сваки пут би помислила, управо онако како јој је говорила тетка: „Што се туђег човека тиче твој живот. Треба се држати поносито. Не мора свак да нам завири у срце.“ Једном, кад се као дете пожалила другарица како је тетка не пушта на игранку, тетка јој је прекорно рекла:

– Зар је то лепо? Не мора свако знати зашто ти нећеш на игранку... Нека мисле да сама не желиш, тако је боље.

– Али она ми је најбоља другарица! – расплакала се девојчица.

– Нема најбоље другарице. Сама си себи најбоља другарица. Зар да ти свако вири у живот!

– Али ја њу волим. И она мени све прича.

Тада, кад је после материне смрти дошла тетки као девојчица од десет година, много одбојније се држала према њеним саветима. Заинаћено је понављала у себи: „Баш ћу увек казати другарици да ми тетка не да. Баш увек...“

Кад би тетка рекла: „Ти немаш мајке и мораш бити много боља него све друге девојчице да би свет казао да си добра бар колико оне. Људи за децу без мајке хоће свашта да кажу, свашта да измисле.“

– Али ја имам мајку, само је умрла...

Онда би тетка плакала, а она је остајала у соби крај ње, и кад би јој тетка рекла: – Иди, играј се“, није хтела ићи, говорила је: „Не умем да се играм, а да не трчим као и друга деца. Не умем да не вичем као и друга деца.“

Затим је постепено почела примати њен страх од свачег, њене обзире, њено гледиште на свет. Тетка би јој говорила:

– Узела си петнаесту и у памет се! Младићи најпре хоће да се поиграју девојкама без мајке. Буди поносита. Жели се само оно што нам се отима.

Тако је и она почела веровати да има неке истине у томе и спуштала је засторе на свако осећање чим блесне у срцу. Почела је и она сматрати да се пристојна девојка мора с игранке вратити до дванаест, да пристојан ђак не запиткује много професора, да прави професор, који чува своје достојанство, не шурује много с ђацима, јер би се сувишно пријатељство с њима могло схватити као улагивање, које је исто толико ружно као улагивање директору. Шта би рекла њена тетка да се пробуди и да види како се Нови у ходнику смеје с ђацима, како га они пријатељски ословљавају.

Кад су се попели до у канцеларију, затекли су је отворених прозора, кроз које је слободно улазио ветар и мирис лишћа, те се чинило да ће и небо које је некуд журно путовало грунути унутра са свим својим бујно надошлим облацима пуним светлости.

– Како је јесен још лепа! – уздахнуо је неко.

И сви су погледали кроз прозоре тамо где је земља све вино што га је имала у својим жилама пустила даештедимице отиче кроз лишће, и мирисала као да је још пролеће и као да је још у небо заљубљена, и опомињала на нешто што је некад било, и нешто је пророковала. У целом градићу су се вртови поново указали као у доба цветања; околни оскудни шумарци показали су шта и они знају кад се опију миољским летом, да и они имају боја и мириса и шумова као и какве далеке шуме за којима чезнемо; а вода је била лена и тешка као њива на сунцу, и пред залазак пружила је своје огледало небу, врбама и тополама.

– Да идемо с ђацима на излет, – предложио је Нови. – Видите како је опет месечина као онда кад смо заједно путовали. Можда ће се куће опет подизати са земље... Јесте ли ви уопште приметили како је онда било лепо? – И наједном сам себе је прекинуо.

– С ђацима? Куда да идемо?

– С ђацима или без њих, а договорићемо се куда...

Требало му је неколико дана док ју је наговорио да пође с њим и његовим седмим разредом, док ју је уверио како је то сасвим природно, јер им и она предаје, и док јој је наговестио да и директор жели да се ђаци воде.

– Чудновато! Директори обично нерадо пуштају ученике на излете.

– Може бити, али наш се необично обрадовао. Нарочито му је мило што и ви идете, због девојчица.

Међутим, на том излету она се међу радосним ученицима осећала као туђинка, трпећи што је Јаковљевић с њима тако близак и што и она не уме ту блискост да постигне. Гледала је љубоморно како му пружају руке да се попну у воз, како му показују ствари које су их успут усхићивале, како се пред њим слободно шале и певају.

– Гледајте, господине, ону птицу. Видите како је вода тамо лепа! Ја много волим природу. Јесу ли вас професори водили на излете? Лаза је тужан што није пошла и Емилија, – говорили су сви наједном.

Слушајући њихову раздраганост, он јој се и сам предавао и одговорио је свима наједном рекавши како је и пре њих свега било, и излета и школе и неба и земље и лепоте, али да се и њему ево сад чини, као и њима, да то први пут доживљује, на што га је Станица погледала брзим радозналим погледом, који је затим пренела на Веру, снуждену и усамљену. Овде, на излету, он Веру није ословљавао са госпођице, како је чинио у разреду, већ се шалио с њом, не плашећи се што ће ученици, можда, назрети његове мисли о њој, чак и његова осећања.

– Вера, боље вам стоји кад сте у возу, него у разреду, – рекао је. – Као да сте седмакиња.

– Па госпођица није много старија од нас, – сложила се Станица. – Не раздваја нас више од неколико година. Како се, госпођице, осећате као наставник? – упитала је оним својим природним рођачким начином и наједном додала забринуто: – Како подносите вожњу влаком?... Бледи сте...

С насправне клупе Нови као да је бодрио Веру: отворите, отворите слободно срце ђацима, то је једно исто, људско срце.

– Ја се зовем Станица Лазић, – настављала је девојчица разговор. – Кад нас је у разреду толико, тешко је наставнику и попамтити како се зовемо. Није то, напокон, ни важно...

– Али ваш разредни старешина је то успео за тако кратко време, – рекла је наставница с осетном тугом у гласу.

Вагон није био до таванице издељен у купеа, – кад си устао, могао си га целог обухватити погледом. Такве обично дају ђацима, и они такве највише воле, јер не морају да се деле, свака радост, песма и торба постају заједничке. За време доручка наставник је предложио да саставе сви све што су понели и девојчице су почеле ужурбано одвијати салвете и хартије.

Лазу је узбуђивала та припрема доручка и, као увек кад не би знао како да се умеша у разговор или да скрене на себе пажњу, питао се прво шта је хтео рећи и онда предложио:

– Да не бих морао од једног до другог ићи у инспекцију, нека се јаве најпре они који имају најбољи сир.

Ту се јавила прва Станица:

– Најпре се треба снабдети крухом! Ја прилажем прави домаћи.

Затим су се остали, утркујући се, стали јављати на сваку нову Лазину прозивку. Нови се радовао као да је још ученик, завирујући у дечје замотуљке и узвикујући како ће гозба бити богата и, на Верин зачуђен поглед, пришапнуо је:

– Овоме се радују више они него ја, ваљда разумете. Ја ћу њих на једној страници частити киселу воду.

Неки ученици су се снебивали, бојали су се да наставницима не сметају, а неки као Олга, стално су се око њих мотали нудећи колачима и бонбонама. Сваки пут кад би она или ко други понудио само њих двоје, Нови је узимао све и послуживао ученике редом, на велико Верино запрепашћење.

И Никола, као и остали ученици, стално је тражио прилику да буде уз наставника, и стално га је запиткивао сад ово, сад оно. Када су се договарали у разреду куда би пошли на излет, он је навијао за манастир Љубостињу, али је већина изгласала Врњце. Зато је настојао да бар овако у возу искаже оно што му је желео рећи тамо негде у манастирској порти.

– Требало је ипак поћи у Љубостињу, – уздахнуо је када су се приближили Трстенику. – Ја бих могао тамо ићи и сто пута. Знате, кад уђем у манастир, увек мислим како је те исте зидове које ја гледам, гледао и владар који је задужбину подигао и, идући до тамо, увек размишљам какав ли је био онај пут кад су њиме ишли Немањићи. И тешим се, ако се све изменило, бар околна брда стоје и сад онаква каква су била.

Док се дечак тако исповедао, наставник га је гледао с нежношћу, мислећи како је штета што се из оваквих топлих осећања у дечаку понекад јављала она изазивачка нетрпељивост и шовинизам.

– Да знате како је тамо порта дивна, – настављао је дечак, – није велика, али је као загрљена брдима. Имао је смисла за лепоту владар који се ту одлучио да подигне задужбину.

– Тата каже да ниједна династија на свету није подигла толико манастира колико Немањићи, – Упала је Олга, која се стално налазила око Вере и Новог. „То је већ, – мислила је Вера, – разговор какав наставник може водити с ученицима.“ И први пут, по својој иницијативи и од срца, упитала је окупљене ученике да ли би волела да их у пролеће воде у манастире по Македонији. И кад је Нови додао да ће свакако то остварити до краја осмога разреда, јер их школован човек мора упознати, неколико дечака је запљескало и погледом потражило Слободана и Момчила, не зато што би веровали да њих двојица друкчије мисле, већ што је Нови изговорио нешто што показује његов однос према народној старини, какав су и они имали.

Мало после сви су се утишали и удубили у посматрање. Нови је из њихових Лица, учинило му се, читао не само њихове карактере него и саме тренутне помисли. Видео је како се Момчило узбуђује кад воз пројури крај раселина у стењу, како му очи засјаје кад у сиворуменим слојевима опази камење које познаје, како тражи погледом таласање брда, како се очигледно враћа у доба када су велики поремећаји и буре у усијаној земљиној језгри изазвали ту усталасалост. Он се, видело се, мање заносио лепотом октобарских шума, и немиром облака који су са страхопоштовањем тога јутра обилазили око сунца, и водом зараслом у врбе. Обухватио је погледом васколики предео као да упоређује висину планина, ширину поља, и онда би се наједном загледао у само ткиво земље, као да би да докучи из чега је.

Видео је Слободана како сваки час пожели да саопшти другу или другарици неки утисак, неко усхићење, и како се увек савлада и задовољно осмехне што се победио.

Прозрео је Лазу како не може да га веже ни дрво, ни птица, ни облак, ни говече, – био је рођен да живи с људима, да их забавља, да их весели и да прима као уздарје њихову љубав. „Куд сте се сви тако загледали?“ – чудило се његово доброћудно лице, вребајући тренутак да га ко погледа па да одмах с њим заподене разговор.

Знао је чији профил црта Милица кажипрстом по стаклу, иако иза њених потеза није остајао никакав траг. Слутио је да ће раскошност њеног осећајног живота богато накнадити њену равнодушност према размишљању.

У Дивни се још борила девојчица одгајена у страху од школских закона, од наставника, с бићем које већ само себи може да даје законе, да оцртава стазе.

Док је причала тихо с Јеленом, сваки час се освртала да је не слушају наставници, а могла је мирно пустити да јој сав свет чује и оне, по њеном мишљењу, најопасније речи и мисли, – насмешио се Нови покровитељски. Она је била рођена да се за некога брине, да за некога живи: да дуго бива тиха, покорна, па кад једном плане, да каже одлучније него одлучни.

Станица се ослонила челом о окно и могао се заклети да је, док је посматрала пределе који су пролетали, била обузета бригом јесу ли њиве узоране, каква је стока и колико млека дају оне две младе кравице сиве длаке што су гледале у воз очима које као да не виде. Али је исто тако смео тврдити да се могла сваког тренутка пренути у најсложеније мисли, решити замршени математички задатак, проценити зрело човека кога први пут види.

Преко пута ње су на клупи биле Љиљана и Љубица. Мада из сасвим друге средине, ближе Николиним схватањима него њеним, оне су са Станицом воледе да се друже. Понекад би им Никола подсмешљиво рекао:

– Глупаче! Што се лепите уз Станицу? Она нити признаје твог тату пуковника, нити господство твога тате доктора.

– Али признаје нашу памет, – дочекала је Љубица. – Паметан и паметан из разних табора боље се сложе него глуп и паметан из истог. – И додала је благонаклоно као владар који сужњу поклања слободу: – Мени нису далеке Станичине идеја, ја разумем и њу и све њих: жељна је да се окружи лепотом, на коју би имала право по својој памети и у којој види да уживају неке шупљоглавке, – и мора да се буни. Није судбина правична што јој није дала да се роди онде где би таквој девојци одговарало...

– Али она не криви судбину него друштво и режим и бога оца...

– Она, брате, не криви никога, то никад нисам чула, него ти њу нешто стално кривиш, – додала је Љиљана, коју су звали сифражеткињом. – Мушка љубомора. Не можете да трпите да вас женскиње стигне.

Видећи их сад заједно, Никола је добацио заједљиво:

– Три наше Минерве!

– Демократи су, видиш, били ти Грци и Римљани када су женама признали мудрост, – примети неки дечак који је пратио све шта се около прича иако је решавао укрштене речи.

Сава је са двојицом из своје клупе, певачима као и он, попевао мелодије: тужну па одмах за њом веселу: што је тужнија прва, то је друга полетнија и веселија. С времена на време би испод ока погледали наставнике да виде какав утисак на њих прави песма, и Јаковљевић је скоро увек дочекивао њихове погледе бодрећим осмехом.

А у шта се оно загледао белокоси, поносити Јован? – тргао се наједном млади наставник. – И да ли се загледао или се само претвара, да не би изгледало да стоји ту у ишчекивању да се уплете у разговор с наставницима. То би њега, Јована, било стид. Ужасно је трпео видећи како се неки дечаци и девојчице тискају око наставника. Јаковљевић, са задовољством какво би доликовало само Николи, помисли како се осећање мере чешће нађе код ђака из сеоских кућа него градских.

Неке девојчице, мада се давно било завршило с јелом, сваки час су отварале торбе и узимале из њих по колач, по воћку. Притом их је било које никога око

себе нису нудиле. Било их је које су се играле неких друштвених игара, научених још у основној школи, а било их је по чијим су очима видело да би се радо и оне предале тим играма, да би радо отварале торбе, да би се радо приближавале наставницима, али се ништа не усуђују и суревњиво гледају у смелије од себе.

„Какви су сада, – мислио је Нови, – биће углавном целог живота. Сава ће гледати да свуда потури памет уместо труда. Студираће сигурно оно за шта треба више логике, а мање седења над књигом. Ранку ће бити тешко да се одлучи који позив да изабере: био је и паметан и вредан, за све је имао радозналости, али ни за шта велике страсти. Његово овално лице ситних црта одржаће се дуго младо. Љубица ће целог живота веровати у себе, у моћ разума, у свој разум, али то никад неће наметљиво показивати. Благонаклоно ће свима делити опроштај, јер ће све увек разумети. Неће бити завидљива, јер ће јој се чинити да јој ниоткуд не прети опасност. А Љиљана? Љиљана ће, мислио је, увек бити на опрези да јој неки мушкарац не порекне памет, храброст, одлучност и све оне друге особине које мушкиње радо приписује само себи.“

Ево, и сада, иако се чинило да пажљиво гледа кроз прозор, она се ставља у одбрану сваке девојчице пред којом би се дечаци почели да прсе и хвале.

– Како могу девојке без бубања? – зачарне Светолик Дивну.

– Децо, да чујете само питање! – одврати Дивна мирно.

А Љиљана преко клупе добацује:

– Неко не може ни кад буба да буде одличан.

– Само се девојке могу одличним оценама поносити.

– Мушка љубомора. Кад би их имао, и ти би се поносио, – не попушта Љиљана, и тако би ишло до у бескрај да је Љубица или Станица не заговоре, показујући јој предео поред кога је воз јурио.

„А Светолик ће као и сад, – наставља Нови своја размишљања, – увек пре видети шта другом недостаје. Носиће пред собом самоувереност као штит. Стојан ће бити миран, разуман, гледаће да се не истрчава, али ако сви у какву опасност појуре, неће се ни он осрамотити и заостати. Зацело неће више расти, јер се и не може бити ни виши нити ширих плећа. Олга ће целог века нешто лагати и друге и себе, увек ће се на друге ослањати, увек ће покушавати да своје кривице свали на другога. Зора ће опет тражити коме да подражава, коме да се повинује, срљаће у ропство које ће јој бити пријатно.“

Са Олге и Зоре пренесе поглед на Јелену, која је с истоветном оданошћу гледала сад у Станицу, сад у Слободана; нудећи колаче сад њој, сад Слободану. Нови своју мисао рече гласно Вери:

– Гледајте ову малу белолику Јелену. Она ће вероватно целог живота умети да буде заљубљена без љубоморе.

– Какве ви мисли имате! – мало заједљиво се насмеја Вера. – Да ли ви то само о девојчицама размишљате?

– Не само о девојчицама. Ето, на пример, паде ми на ум и Чедомир, онај црвенокоси, пегави. Он ће, видите, увек бити загонетка, чиниће се неспојив његов смисао за математику и његову спонтаност као код уметничких природа...

Разговарајући с њом полако се загледао у речну долину којом је воз хитао и отимао погледу сад тихи вир међу врбама, сад матицу у којој као да се прућакало

на хиљаде сребрних и златних риба; сад изненадну шумовиту увалу између брегова коју су, вероватно, заљубљени из целог воза најпре угледали и посматрали је докле год је заокука није одгурнула опругом испред њихова погледа; сад кућицу у облику коцке, мајушну и белу, изгубљену, која ти се тако из воза учини довољна да сместиш у њу сву срећу о којој сневаш; сад врхове планина које нагризају магле и сиви гладни облаци; сад заслепљујуће бео пут што полази однекуд из долине, од речног моста, и стално ти вара поглед блескајући као сунчани лептир час уз једну час уз другу узбрдицу док се нагло не изгуби; сад је то старац који је оставио мотику и стоји загледан у ватреног змаја зачуђено као и први пут кад је прохуктао поред његове њиве, старац кога вероватно више никад у животу нећеш видети, а који би умео можда тако лепо да ти прича о ратовима и о старинским снежним зимама, легендарној јевтиноћи кад је „капа шљива у Ваљеву била за марјаш“. Сад спазиш девојку једва мало старију од тих девојчица што су је из воза гледале радознало и мислиле како ће се она те јесени можда удати, можда су је већ испросили а она можда воли другога. Ено Милица јој маше, а за њом су се све начетиле на прозор и такође јој домахују. Али девојчица их гледа или с неповерењем или с чуђењем – једва се осмехнула и погледала на другу страну.

– Вера, – упитао је тихо Нови, – сме ли наставник пред ученицима махати из воза младој девојци.

И онда је наједном опазио да се и она некуд тужно загледала. Шума је већ била заклонила и старца и девојку и белу кућу залуталу у пољу. Сад је Вера зацело посматрала реку која је побегла далеко и скрила се у шумарке, блескајући понекад у прореду дрвећа. Можда јој је тужно у њеној тамници предрасуда, бојазни, можда јој је тужно у свету сећања. Он још ништа не зна о њој. На коју ли је од ових девојчица у гимназији била налик? На Јелену. Никако на њу. Јелена ће волети све оно што и младић који јој се допадне. На Милицу или Дивну?

– Ипак, ви личите само на себе, – рекао је гласно и сам се зачудио својим речима.

У бању су стигли око подне. На миољском сунцу злато увелог лишћа топло је светлуцало, са клена и платана падале су звезде неправилног облика, зеленкастожуте. На стазама није било скоро никога и јасно се чуо жубор бањског потока, натераног да тече под конац, да се провлачи испод десетак мостића мало ширих од брвна. И он, као да накнађује то што не може да врља, да кривуда, подскакивао је у висину.

– Шта оно хтедох рећи? – направи Лаза као и обично увод и онда кликну: – Хајде да задајемо загонетке!... Шта би се могло без престанка слушати?

– Жубор потока, – као из пушке је одговорило неколико гласова.

– Твоја глума, – рекао је подсмешљиво Никола.

Али нико није био расположен ни за подсмех ни за шалу. Тренутно им се свима ћутало и утонули су у слушање воде и довикивање птица.

– Шта птице говоре? – упитао је Нови.

Шта птице говоре! Чини ми се да вичу: стигли су, стигли су! Удубите се само па ћете чути, – одговори Момчило који је одувек имао страст да одгонетне гласове у природи.

Половину ученика није занимала природа. Жубор потока и глас птица су слушали и у свом граду, али никад нису тамо видели толико гвоздених ограда с копљастим врховима, толико вила које опомињу на очаране дворце, толико асфалтираних стаза кроз травњаке, толико цветњака тако вешто навезених на платну земље.

– Имате ли поверења у нас? – наједном је упитала Станица и, на зачуђен наставников поглед, додала: – Хоћете ли нас пустити да мало сами протрчимо овуда, да се мало попнемо уз брдо, до шумског зрака, а тачно ћемо бити овде када ви одредите.

Олга је почела нешто маукати, прћити се, бунити, али је Вера необазриво брзо примила ђачки предлог. Не пазећи да ли ће ђаци приметити и разумети, Нови је са осмехом упитао Веру да ли их збиља смеју пустити тамо саме, али се она већ била прибрала и одговорила је да можда и не би смели. Међутим су деца већ била одјурила, изгубивши се међу вилама, нагло као када се пусте на одмор. Нови осети да су истог тренутка заборавили на њих двоје, да, ма како их волели, имају свој живот, своје навике, потребу да сами нешто одлуче и сами нешто спроведу. Можда ће одмах почети да говоре својим моравским нагласком, да застајкују испред нечег испред чега с њим не би застали, можда ће се мало препирати и пецкати. И он ухвати себе на оној тузи коју имају родитељи кад се деца почну отимати из њихових руку.

– Жао вам је што су тако радосно отпирили?

– Жао. Али има, срећом, и нешто што ми је мило.

И како је то рекао, Вера као да се успавала оним сном кроз који се све види и све чује. Била је то нека врста кокетерије која наводи на неке речи и неке погледе, а на њих не одговара. Пуштала је да јој узме руку, а у тај час је говорила нешто сасвим равнодушно, нешто што се тиче школе. Пристала је да се попну далеко и зађу у шумарак, а држала се као у школском ходнику.

– Знате ли бар како се ја зовем? Или сам просто онај младић на клупи наспрам ваше кад сте оно путовали у манастире?

– Јесте ли приметили како она девојка није никако волела да се ученици одвоје?

– Напротив, приметио сам да је девојка волела да се ученици одвоје.

Она се зацрвене и рече љутито:

– Казала сам она девојка, не ова – ако сте мислили на ову овде.

Он је у ствари волео што му Вера даје посла, што мора и у машти и у животу да је дограђује, да је ослобађа разних уза. Волео је што је све запрепашћује и тражио је чиме би је запрепастио. Поступао је с њом као с ђацима.

Могли су се из Врњаца вратити за видела, али је он волео да сачека ноћ и месец, па су пошли последњим возом.

Ученике изморене ходом у возу је убрзо ухватио дремеж. „Једино ће заљубљени остати будни“, – помислио је он гледајући око себе лица осветљена месечином и љубављу. Милица и Никола су одвећ гласно разговарали о последњем писменом из математике. До Јаковљевића су допирали само одломци тога разговора који је необично звонио у тишини и прохладу ноћи:

– Заборавила сам да променим знак па ми је изашло...

Крај њене реченице изгубио се у лупи точкова. После неколико тренутака долетело је Николино, наставнички разговетно, тумачење:

– У зарубљеној пирамиди... зато ти је површина пресека...

Милица је седела до прозора и разговарајући шарала прстом по окну па се чинило као да показује месец. Никола је изгледао питомији него у разреду и као да му је годило што се девојчица збуњивала.

Станица и Слободан су исто тако водили необично гласно неки разговор који као да је био шифра неког другог, немог, далеко важнијег. Седели су једно наспрам другог, али су стално гледали кроз прозор као да то нешто о чему говоре виде тамо у ноћи, у пределу жбунова који се под месечином чинили као тамна гнезда.

Олга и Зора и још неколико ученица су већ биле заспале, наслонивши главу уз главу, па се чинило да се и у сну једна другој поверавају. Понеко је певао севдалинку, понеко је сасвим тихо, певушио неку ствар војничку песму против Шваба, донету можда давно са Солунског фронта.

Наједном су се сви утишали као да су им Љиљана и Сава, који су тог тренутка изишли на платформу, одузели глас. Неке ученице, које су дотле дремале, наједном су се расаниле и такле једна другу лактовима, а два ученика гласно су уздахнула и рекла:

– Наша сифражеткиња.

Вера је опет седела окренута месечини, уста су јој личила на црвени цвет срцастог облика. Око њих је спавало неколико ученика које месечина још није узнемиравала, и он је вребао хоће ли се поновити чудо ноћи када су се срели. Али предео је био други и свака ноћ има своје чудо. А чудо ове ноћи било је што је успавана девојка, склопљених очију, спустила своју руку на његову и оставила га у уверењу да је збиља заспала.

Билтен

Лаза се удварао Емилији углавном глумом пуном ведрине, верно представљених карактера и ситуација. За време док је он тако оживљавао кога ученика, наставника или родитеља, она никога другог није гледала, био је у средишту пажње и њене као и осталих ђака. Претварао је њено прозрачно лице девојке обузете мислима у детиње, постајала је опет каква је била у четвртом разреду гимназије кад је још смео да је вуче за кике. И тада је прекидала разговор с натмуреним осмехом, коме као да се каткад умиљавала, уз кога се као нехотично наслањала и још више бледела. Лаза се задовољавао тиме што га она осећа као драгог друга с којим се у детињству играла жмурке.

Чим је и тога дана прекорачио праг собе, где су се састајали, нагло је, уживајући у тренутној премоћи, одвојио Емилијино раме од Натмуренковог и натерао и њега да учествује у општем слушању импровизације разговора у школском дворишту поводом читања антикомунистичког билтена на часу историје. Сва гимназија била се због билтена узрујала, поделила у таборе. Чак су се и у нижим разредима створили навијачи за и против и брбљали су по школском дворишту: да тата каже како ће комунизам упропастити свет, и како се наставници морају борити против тога; да мама каже како не вреди читати никакве билтене, како ни она ни друге раднице неће трпети да их више муче; да брат каже како се спрема велики светски рат, и како школе после тога рата неће имати директора.

Лаза је сваког новог пута повећавао број учесника у својој импровизацији.

– Хајде, понови још једном, – замолио га је Натмуренко благонаклоно, као да није само годину или две био старији од Лазе.

Глумац је, међутим, наједном променио репертоар и почео тобож да чита хартијице којима је разред одговарао на Станичин позив да напусте час историје. Док је говорио, они су узвикивали имена оних којима је подражавао. Чинећи се да их не чује, глумац је наставио, успевши да поцрвени као наставник историје кад је много љут:

– Шта то значи? Куда излазите без питања? Сви ћете добити двојке из владања. Бележите имена оних који су напустили час!

Онда је изјурио у предсобље стављајући под мишку неку књигу како историчар ставља дневник. Емилијин смех му је давао полета, и сад је боље него први

пут представио како Никола записује имена оних који су изашли с часа. Онда као да се наједном чуо Дивнин глас:

– Децо, то није другарски! Нисмо напустили час, али не морамо издавати другове.

Емилија је поново упитала Дивну:

– Јеси ли збиља тако казала?

А Лаза је наставио:

– Него да примим твоју политику немешања.

– Боља је и политика немешања него издајничка.

Сада је Натмуренко казао Дивни, опет онако с висока, као много старији:

– Добро си му одговорила.

Затим је настала сцена отимања од Николе хартије с именима записаних ученика, и победоносан Николин покрет којим је спасава и трпа у џеп. После овога је глумац заплакао као Анка, и чуо се омаловажавајући Николин глас:

– Све су девојке глупе.

– Нека запише! Како би теби било да је неко напустио Чичин час?

И сви су на ово повикали:

– Олга! Олга!

– Је ли ти збиља тако рекла? – опет је упитала Емилија смејући се.

Онда је дошла сцена Олгиног и Зориног ћућорења, лупање песницом о песницу и чикање:

– Сад ће Станица видети!

– А та чепа, Олга, чујем, заљубила се у Новог? – упита Емилија.

– Она то само изиграва због оцена, – одговори Лаза, сад већ својим гласом.

После тога су се сви наједном замислили. Дивна је размишљала како је историчар зацело морао читати тај антикомунистички билтен: управо да га он не би смео по разредима читати, па му се и читало, да му то министарство није дозволило. Као ћерка професора, знала је да професори у школи нису независна бића како се то ученицима чини, и мада је, под утицајем најближих другова, била против читања билтена по разредима, никад не би напустила час, бојећи се да не увреди наставника, па ма то био и историчар. Колико пута је Чича, мучећи се да ли да запише двојку коју би мирне душе могао записати, говорио: „Ви ђаци, мислите да вас професори мрзе, да је њима мило кад дају слабе оцене, кад кажњавају. Мислите да они раде све по својој вољи. Постоје ту школска правила, заклетве, директори, министарства, па и убеђења – истина једно педесет година старија него што су ђачка.“ Шта ће историчар, кад је такав рођен, – мислила је. И њему мора бити тешко кад осети да га ђак не воли, па зато и постаје све хладнији. Кад би ученици њега више волели, и он би можда њих. Она је, малне као Анка, жалила у исто време историчара кога су ученици увредили изашавши с његова часа, и ученике које ће постићи казна.

Јелена која је због Слободана правила напор да јој се историчарев поступак учини страшан, у дну срца као да га је одобравала и ђачко бежање с часа чинило јој се недозвољива буна, – а она се бојала буне и свега што би могло да однесе у неповрат ствари које су јој дотле биле драге. Како је све оцењивала срцем, мислила је: која вајда ако престану трпети ти за које се Слободан и Лаза

заузимају, кад ће се створити нови који трпе. Није се срдачно смејала кад је Лаза представљао разљућеног историчара.

Станица се питала како ће на очи разредном старешини, кад ће и он бити крив због њиховог поступка. По десети пут је проверавала да ли је морала тако поступити, да ли је требало звати ђаке у јавну побуну, да ли Стеван, као студент, није већ мало заборавио шта значи напустити час једног наставника. Али ако ништа не ради, ако седи скрштених руку, може ли заслужити да уђе у редове оних за које верује да увек праведније поступају, или да поступају бар онако како и њу вуче срце! Можда су могли само она и Слободан изаћи и не звати цео разред, јер половина их и не мисли као њих двоје, и она је, значи, очекивала да раде против свог мишљења.

Испод таласића смеха стајало је у Лази тихо језеро. „Негде неко некако мора почети да се бори“, – мислио је. „Да смо могли противуречити, ми бисмо остали на часу; али пошто то нисмо могли, показали смо да се не слажемо тиме што смо изашли с часа. Додуше, и мени је било малчице жао историчара, може помислити да смо то учинили из мржње према њему. И“ – не стиже да доврши мисао, јер се Емилија опет умиљавала Натмуренку. „Да се смирена Емилија, срцем милосрдне сестре, није одлучила да у свом разреду прва напусти час, како би се умилила Натмуренку?“ Заболе га у срцу. Девојчице се обично због тога одлучују на подвиге. Али брзо увиде да то у њему почиње да ради љубомора, та болест одраслих људи, и да Емилија има више свога него тај њему мрски намргођени осмак.

Момчило је налазио примере у природи, у животу пчела, термита, мрави како се траже сродна бића или бића која су једна на друга привикла. А на историчара се не може никако привићи, на њега се тешко привикавају и ђаци који мисле као он. Било је детињасто излазити с часа, али је немогуће било слушати да се пред тобом ружи оно што волиш...

– У колико сте разреда тако поступили? – прекинуо је наједном Стеван њихову стрепњу, можда кајање, или размишљање да ли се добро поступило.

– У нашем и у њиховом, – одговорила је Емилија нестрпљиво, – већ сам ти рекла.

– Довољно, – насмешио се Стеван. – У ком је оно парламенту био довољан један једини глас да се нешто не прими?

Слободан је то одмах могао одговорити, али му је одувек било непријатно да на себе обраћа пажњу знањем или ма чим другим. Професори су сасвим случајно открили да се бави пчеларством, да зна столарски занат, да је сам ван школе научио руски.

– Питаћемо историчара на идућем часу, – насмеши се он са подсмехом.

Станица га је погледала проницљиво.

Утом је Емилијина мајка унела колаче које су гости њене деце звали рогови у врећи, ломљиве, сад у облику троугла, сад ромба. Да би бар мало одолео искушењу, Лаза се брзо одмакао до прозора и јавио да је радозналу суседу мирис рогова већ измамио у врт, да се осећа и неко комешање међу мачкама на улици, док су пси остали неосетљиви на мирис загрејане ваниле.

– И шта ћете ви, децо, радити сутра кад вас разредни старешина стане преслишавати? – упитала је Дивна Емилију, узимајући притом Лазу под руку да га одведе до колача.

– Наш физичар? Он ће само грмети да би и нама и њему изгледало да је строг, а после ће нам опростити, слично Чичи. Наставници стварних наука су разложни људи.

– Шта оно хтедох рећи? – прену се Лаза побегавши опет до прозора. – Хоћете ли да чујете како ће код нас бити?

Сви су осећали потребу да неспокојство, које их је нехотице хватало, разбију шалом, и оберучке су прихватили Лазин предлог да импровизира сутрашњи час разредног старешине. Али Лази је било најтеже представљати Новог. Шта је оно важно на њему? Све је важно: треба се јако исправити, треба редом сваког ђака загледати у очи као да се из њих чита, треба се насмешити на једног, другог, трећег, проћи затим између клупа, неприметно окренути главу од једне клупе, одакле долази шапат и пренемагање. Треба слегнути раменима и подићи обрве као када се пита: А сад шта ћемо?

– Напустили час историје? – упитао је Лаза као Нови, а затим је одговорио својим гласом, не подражавајући никоме:

– Шта оно хтедох рећи?... А, јест... Час антикомунистичке пропаганде.

Неко се насмејао што је глумац и своју узречицу ухватио, неко га је упитао: хоће ли збиља бити храбар да тако каже. Емилија је одобравајући трепнула, заборавила на Натмуренково раме, с Дивниног чела окренутог сунцу, полетело је неколико одблесака.

– Нека устану они који су напустили час, – рекао је затим Лаза гласом металнијим и вишим од свога.

Станица, Слободан, Момчило, Емилија па и Стеван скочили су на ноге, да би утисак био живљи.

– Искрено реците како је дошло до тога?

– Дигао се један па затим сви остали, – одговорио је Слободановим гласом, врло брзо, као да је хтео некога да претекне.

Глумац је ту подскочио нервозно, нестрпљиво, као што би Никола, и викнуо:

– Неискрени су према вама. То је Станица организовала.

– Спречићемо га да то каже! – живо је упала Дивна.

– Је ли то она што неће да се меша у политику? – добацио је Стеван.

– Чуј, не дирај ми у њу! – приметио је Лаза Емилијиним гласом на што је она скочила и загрлила га на велико запрепашћење Натмуренка и општу радост осталих.

Лаза је готово до ситнице погодио како ће тећи тај час. Никола је збиља, и поред Дивнине молбе, одао да је Станица организовала напуштање часа, напомињући како хоће да буде искрен кад је већ искрено питан.

– Стиди се своје искрености! – отело се Дивни кроз плач, а онда је, окрећући се наставнику, замолила да и њу запише као да је напустила час, пошто јој је после Николиних речи жао што то збиља није учинила.

– Накнадна храброст, – шапну јој Лаза иза леђа. – Али честитам ти.

Олга и Зора су будно мотриле шта ће сад наставник рећи Станици.

– Види, види, како му је жао, – шапнула је Зора.

– Ух, не могу да је гледам, – исто тако тихо рекла је Олга.

Станица је брзо прекинула наставниково мучење, помогла му да испитивање настави онако како мора, признајући да је она, како је Никола већ рекао, наговорила ђаке да изађу још пре него што је настао час, јер је наставник историје првог часа читао тај исти билтен и у осмом разреду па је очекивала да ће га читати и у седмом.

– Није требало то чинити, није то начин да наставника убеђујете, – рекао је Јаковљевић и притом дигао обрве као Лаза кад га представља.

Он би се Станици можда и оштрије обратио, али се сетио наједном оне исповести њене и Слободанове када су били код њега, и било му је тог тренутка немогуће да је кори за нешто што је сматрала вероватно најлепшом храброшћу у свом дотадашњем школовању.

– Са господином из историје немамо другог начина, он неће с нама да разговара.

– И јесте ми мустра да с вама разговара, – прогунђао је Стојан, коме се чинило нечувено да један ученик очекује да с професором о тако важној ствари расправља.

Њему, као ни најближим његовим друговима, читање билтена није сметало, напротив, он се надао да ће такви прогласи моћи зауставити рушење обичаја, навика, прописа, који су штитили школу каква је дотле била, државу каква је дотле била, имовину коју је његова породица уз велике напоре и одрицања била стекла да је једном њему остави у наслеђе. И кад другови не би њихове речи схватили као улагивање наставнику, и Стојан и његови једномишљеници би пред свима у разреду изјавили да осуђују оне који су час напустили.

Ученици су се с једног краја учионице на други питали, договарали очима. Они који су седели у истим клупама шапатом су делили утиске, припитивајући један другог како да поступе. Светолик је мунуо Шиљу лактом.

– Замисли, молим те, немају другог начина! Уображени су на куб.

– На девети.

– Брза си, Станице, – рекао је утом Јаковљевић. – Морам вас све казнити, а највише тебе као коловођу.

На то је Слободан Јокић, како је већ би обичај у томе разреду, устао и изјавио да није само Станица коловођа већ и он, да су се њих двоје о томе договорили кад су им осмаци казали да су због читања билтена напустили час. Како је затим и Момчило изјавио да је Станица само случајно испала коловођа, Лаза је, смејући се, рекао да не може поднети да су други од њега племенитији, молећи да и њега упишу у коловође. Сви су се насмејали, па и професор, и свима им се учинило да неће бити тако тешко поднети казну тако у друштву, да ће чак бити весело. Јаковљевић је, као и онда када су читали под клупом, загледао свима у очи као да их позива да се сви јаве.

Петар Еро се мучио шта да чини. Час није био напустио, јер му није ишло у главу да ђаци могу одбити да слушају нешто што професор сматра да им треба прочитати. Саслушај га, а после ради како те памет учи. Али сада, када је требало повећавањем броја криваца смањити казну другова који су наставника увредили, стид га је било да се не уврсти међу оне који пристају да буду криви иако то нису, па им се придружио.

– Слабићу, – прогунђа неко иза њега.

Нови је пролазио поред Ранкове и Савине клупе. Румен и збуњен, и Ранко се колебао. Ни он није био напустио час и није се слагао с онима који су то учинили, али га је било стид да не помогне друговима у невољи. Од Николе му је утом стигла цедуљица: „Не буди стрина. Они ти неће рећи хвала, још ће ти се смејати што не браниш своје гледиште“, и он, кад га наставник поново погледа, обори очи.

Нови је дошао до Светолика и овај је устао и изјавио да није напустио час, а за њим су то исто рекла три његова навијача, тиха дечака који су му завидели на дрскости, сматрајући је изразито мушком особином.

– То је, видиш, поштено, – чуло се Николино одобравање.

– Ко је још напустио час? – питао је Лаза дижући увис оловку којом је бележио имена.

Дигле су руку Љубица и Љиљана. Њима је оног дана када се билтен читао било жао наставника. Знале су да и он то није по својој вољи читао, сматрале су да није био бог зна како задовољан што то мора читати. Али сада, када је требало стати на страну јачег или слабијег, стале су на страну слабијег. То је за њих било питање доброг васпитања, другарства.

Одмах иза њих пријавила се и Јелена.

– Наравно, кад је напустио Слободан, онда је и она, – шапнула је нека девојчица у клупи иза ње другој девојчици.

За њима се дигла, истина плачући, и Анка, а за њом и Олга, и Зора, чим су опазиле да то разредном старешини годи.

– Посусталице! – добацио им је Никола. – Женске шупљоглавке!

Он никако није могао разумети зашто разредни старешина поступа тако благо, кад су у Српском културном клубу говорили да је то кривица због које се може и из школе излетети, кад је и његова мајка, која Станицу и воли и цени, казала како је то нечувена дрскост поставити се своме наставнику за судију.

Међутим, разред је било обузело неко весело расположење, живо су отварали торбе и вадили ђачке књижице, које је Лаза скупљао пружајући руку према сваком ученику, као да су се сви одреда били пријавили да деле казну. Напослетку се више нико није бранио – било је одувек зазорно не прихватити нешто што другове спасава. Дошавши до Николе, Лаза и њему пружи руку.

– Мислите да ћете проћи олако као прошли пут? – прошапта Никола злобно.

– Дај, дај, брзо, – био је Лаза упоран. – Шта оно још хтедох рећи!... Да... Доста ти је што Нови зна да си био против. С друговима треба и у тројку из владања!

– Пази да не закачите јединицу!

Николино частољубље је у ствари страдало што којом срећом није неки наставник говорио оно што би врећало његова, Николина, убеђења, па да покаже како би и он умео храбро иступити и јавити се да спасава другове. Замишљао је како би дивно било да је ко од наставника казао да су Срби, заједно са краљем Миланом, били криви за српско-бугарски рат, да је Сливница дошла као праведна казна. Он би онда, па ма ко то био, устао да брани поступак Срба, нашао би му оправдање у вечним неправдама Европе према његовом народу,

према српској крви проливеној за слободу, у обманама које је Србима доносио сваки мировни уговор великих сила. Ма га истерали из школе, ставио би се на страну онога што му представља истину и светињу. Не би допустио да ико с њим дели казну, сам би је могао поднети.

Кад се тога дана после часова Дивна враћала кући, опази оца како погурен, изгужваних панталона, занесено корача са свескама под мишком, заборавивши да их стави у торбу при поласку из школе. Шта ли би он радио да им је и сада разредни старешина? Гле ти њих, паметнији од професора, од државе, мешају се људи у политику, – почео би док сам за себе не оцени колико је велика грешка коју су учинили и коликом казном треба да им запрети. Јадни тата, кад сад чује да се и она умешала у то! Од бриге ће сутра заборавити и капут да обуче. Потрчала је да га стигне и отела му свеске из руке.

– Гле ти ње, одакле тако задихана? Сад си, како да кажем, девојка а трчиш улицом, – почео је Чича кога никад није остављала брига хоће ли је умети васпитати, и рећи јој све што би јој иначе мајка рекла.

– По жељи да трчим, ја сам, тата, још у другом разреду.

– Гле ти ње!

Био је у ствари задовољан што она још не показује да се подевојчила. (Тако је он називао ону зрелост која се код њених другарица већ јављала.) Кад су стигли до куће, Дивна га је натерала да обуче старо одело, да би му школско углачала, и док је то радила, стално га је корела у себи: гле, како се изгужвао, гле, овде се закачио о нешто, овде је прогорео, – и све то за десет дана! Тата, тата, ко ће тебе довести у ред – читало се на њеном лицу. Чича се осећао постиђен, али је тврдио да је потпуно невин, да до овог часа није ни приметио какви су му се покори догодили с оделом. Наједном, кад је посао свршила, вешајући капут и окренута леђима, Дивна рече:

– Можда ћу имати три из владања.

Чича није ни успео да изговори своју узречицу, толико је био изненађен. У школи зацело нису хтели пред њим о томе говорити.

– Не могу да разумем... – промуцао је. Ви то некако брзо из погрешке у погрешку. Рећи ће Јаковљевић да сам вас ја напустио.

– Знаш, историчар нас стално гњави неким билтеном и многи ђаци су напустили час, нису могли да слушају...

– Ђаци нису могли да слушају?!

– Ја нисам била изашла, али после, кад је Никола издао коловође, зажалила сам што и ја нисам била међу њима. После се цео разред јавио да је крив, да би коловођама била мања казна. Онда сам се и ја јавила...

– То већ могу да разумем, из другарства, значи, – као да одлакну Чичи.

„Гле ти њега!“ – помисли разнежено Дивна, и онда му по реду све исприча, – како је историчар излетео из разреда, и како је оног часа желела да јој га буде жао, али га није волела и био јој је само смешан, и како је Станици сад тешко што су то морали да учине, и то јој је тешко због разредног старешине кога су заволели. Није било другарски од ђака да тако према њему поступе, према разредном старешини, јер ће сад морати много прогутати и он од директора.

– Од ђака није било другарски према професору? – упита Чича вртећи главом и онда се присети: – А Никола?

– Ух, тата, докле, ће он бити метар за моје владање. Рекла сам ти како је он издао коловође, а после смо га натерали да и он да књижицу... Види што ти је сад уредно одело и немој одмах сутра да га упропастиш.

Крив због одела, Чича је престао, бар за неко време, да распитује о напуштању часа.

Вече на гробљу

Буде тако предвече. На угаженој пољани иза последњих кућа и ониског грабовог шумарка дечаци играју фудбал с оном болесном страсношћу с којом сви аматери и непризнати вештаци раде оно за што им се чини да су позвани. Једни имају на леђима црне бројеве, други црвене. На великом црвеном правоугаонику су старији ученици и други градски младићи, а подаље, на округластом пољанчету, обузети су истом страшћу и основци и ученици нижих разреда гимназије. Ту су голмани Станичина два мала брата: као сељаци у револуцији, нашли се у два противничка табора. И кад један прекрши у нечем правила добре игре, онај други виче да ће га тужити мами. Ученици, пролазници који се часом зауставе, сеоски момци при повратку кући, понека беспослена девојка, праве круг око играча и навијају, – ко стручно, ко према обичној људској наклоности. Они гласно узвикују имена љубимаца, дају им савете, псују из због глупих омашака, дижу песнице, скачу у месту, хватају се за капе.

Између пољане и куће води широк пут преко узбрдице, према гробљу. Туда шетају по две и две девојчице које још нису дорасле за корзо или младићи и девојке који желе да се усаме. Понекад се ту појаве Станица и Слободан. Чим се њих двоје појаве на путу и пођу према узбрдици, њена браћа оставе игру и посматрају их неколико тренутака.

– Мама, зашто се каже: воде љубав? – упитао је једном старији дечко.

– Зато што се воле.

– Нисам тако мали да то не знам, него – зашто се каже: воде, као да су је везали па је воде?

– То питај Станицу, – одговорила је мајка.

– Љубав се нема за шта везати, – мудро је додао млађи.

Сад су је малишани посматрали како корача путем и застаје на узбрдици, како су о она и њен друг оперважени дугом, јер стоје према западу. И друге шврће су погледале према узвишици. Најмлађи међу њима ударио је песницу о песницу и казао:

– А-х-а, ваша сестра води љубав!

– Није истина! – плануо је старији. – Ко се воли, држи се за руке и око појаса.

– Откуд ти знаш? – питао је шврћа.

– Видео сам војнике с девојкама.

И онда је и браћи, и шврћи, и осталима досадило да гледају за Станицом и вратили су се игри.

Слободан је, међутим, предложио Станици да иду до гробља. И да би и сам био сигуран да је то предложио само због шетње, због тога што је тамо лепо, није прекидао да говори о школи, о Новом, о наставнику историје и билтену. Цео разред био је обећао разредном старешини да неће правити збрку ако историчар идућих часова опет буде донео билтен на час, да ће остати у разреду и саслушати га, као и свако друго предавање, читање и тумачење те поруке из министарства; али Лаза и њих двоје нису, под изговором да су болесни, ишли у школу док нису чули да је читање прошло. Чинило им се да тако нису прекршили дато обећање, а веровали су и да историчару није било криво кад је опазио да њих нема у разреду. Вечерас су били радосни што Нови није ниједном речи показао да сумња у болест којом су се оправдали и што се направио да не чује Николину примедбу да су се све троје били разболели од исте заразе. Слободана је целог пута обузимала жеља да се са Станицом узме за руку, да трче као када су били у трећем разреду, али се савлађивао. И то му је чинило задовољство слично ономе које осети када се савлада и не покаже да он једини у разреду зна неку чињеницу, и ако би му било мило и да се покаже. За њега је уосталом била радост већ то што иде овим путем којим обично иду они што се почињу волети, и што је Станица пристала да шета туда с њим, и то кад вече пада. Радост је пружало и заједничко, немо посматрање крилатих сунчаних залазака, кад ватрена птица наслони груди на брег, реп рашири скоро до пола неба, а љубичаста крила спусти до далеких тек узораних њива.

На гробљу по старим чамовим клупама седе и други ученици и посматрају залазак. Махом ћуте и они и слушају зрикавце. Станица и Слободан седе некако као у школској клупи. Поднимљена на десни лакат, Станица гледа у даљину као да се загледала у школску таблу. Стојан, који је већ момак по свом изгледу, ставио је руку преко рамена својој осмакињи. Неки шестаци и њихове девојчице седе сви заједно на трави и праве се да не гледају Стојана, али се сваки час кришом осврћу на њега и шапћу: „Видећете, сад ће је пољубити, а она ће га шатро гурнути.“

– Зашто шатро? Ти мислиш девојке једва чекају да се љубе.

– Мислиш не чекају!

Шестаци су се нагло спустили са својих шеснаест и седамнаест на тринаест година и започели свађу више ваљда да потроше снагу него да нешто докажу, док су се девојчице достојанствено одржале на својих једва стечених петнаест и по. Изнад пута који је ишао поред реке, скривене у врбама, руменила се узвитлана прашина. Девојчице је наједном узнемирио мирис јесењих ружа по недавним гробовима, залазак, прашина претворена у неку светлуцаву драгоценост, и осетиле су се далеко старије од закавжених дечака. Уместо да са њима гледају у сунце које тоне, да уживају у мирисима и звуцима, они су се препирали као балавци, уносећи се један другом у очи, ударајући песницом о песницу.

– Пољубили се! – наједном је дрекнуло двадесетак дечјих мушких гласова негде иза гробљанске живице и опоменуло завађене шестаке због чега су се почели препирати.

– Каква је то тамо мангупарија! – заграјале су у глас девојчице и појуриле љутито према живици.

Стојанова осмакиња се нагло дигла с клупе а и он са њом. Њему као да није било много криво ни што су га деца видела ни што су викала. Рекао је осмакињи:

– Држи се храбро! Деца су као кучићи, ако се уплашиш, још више ће викати.

Онда јој је пребацио руку преко рамена и пошао правце према дечацима који су се показали иза живице.

– Шта је, балавурдијо, шта се дереш! И ти ћеш, куси, кад будеш младић, пољубити девојку.

Дечак кога је назвао кусим почека да се њих двоје, загрљени на аматерској ђачкој позорници, удаље и онда довикну:

– Ти ниси младић, ти си ђак!

У четици деце што је пристала за Сојаном, Станица опази и своју браћу. Носили су прутеве у руци и дизали њима с пута прашину. Кад их она позва, начинише се да не чују, али скретоше у ливаду – тобож случајно су се нашли у том друштву.

Шестаке је ова згода вратила још даље у детињство, па и они пођоше да виде како ће се завршити Стојанов разговор с децом. Због тога су их другарице, мада су и саме биле радознале, назвале балавцима и остале још, кајући се што остају. Шта сад да раде? Зрикавци им већ нису онако радосно свирали као док су ту били дечаци, јесење руже су престале узбудљиво мирисати, сунце је сасвим зашло за брежуљак, а узорану земљу као да је била натопила нека суморна, мастиљава киша. Девојчице су се сетиле гробова и смрти. За време распуста умрла им је другарица и сада су пошле низ брдо до њеног гроба. Тако су се живо сетиле њена гласа, и то кад је причала историју уз узречицу: и онда, и онда је Стеван Немања... И сетиле су се њене јасно смеђе косе са златастим преливима на увојцима. Грлиле су се с њоме и љубиле увек кад стигну у школу, и сад је она мртва, а оне се горе смеју с друговима, и Стојан је пољубио осмакињу. И опет су почеле зимске руже узбудљиво да миришу, мирисао је чак и зимзелен, зрикавци као да су говорили њеним јасним гласом: и онда, и онда сам умрла. Више су се сад уплашиле него растужиле и свих пет се ухватиле тесно под руку и пошле кући.

Остали су сами Станица и Слободан, лутајући између жбунова и споменика, који су у сутону, поиздаље, већ почињали личити на страшне згурене прилике, вукове, орлушине, на огромне слепе мишеве. У Слободану се опет одиграла кратка, оштра битка. Негде на некој клупи био је опазио малочас Натмуренка с неком млађом девојчицом. Сетио се намах Емилије, било му је жао и пожелео је да их Станици покаже, али се одмах победио. То не би било мушки ни другарски. А да не значи неискреност према Станици знати нешто а не рећи јој? Не, не, не би било мушки, ни часно издати некога, па ма ти и не био пријатељ. Сад се осећао опет задовољан. Остао је веран себи.

Наједном су опазили на узвишици двоје нових наставника. Станица је нагло повукла Слободана, па су стрчали уском стазом која је водила у поље, не да би се од њих скрили, већ да их не узнемире. Обоје су осетили љубомору према наставници и разочараност, као деца чији се ујак жени, а суседи их дирају да њих неће више волети. Зар је за њега тако златасто смеђег, усправног, за њега с таквим насмејано-жутим погледом, с челом на коме се види како му се мисли креће, таква,

сва сантиметром измерена девојка којој се уста не отварају никад ни милиметар мање ни милиметар више, чији очни капци стоје увек на истој линији, чији шав чарапа стоји увек право, чији је корак увек исти, реченице увек сличне величине, и никад, као код њега, једна преко друге не претрчава, никад једна другој не препречи пут, никад се као облаци не нагомилају, не побију, не изазову муњу.

Како може да му се свиђа девојка толико смешно бела, која чисто не сме да узме ни сунђер ни креду у руке ни да додирне ђачку клупу, ђачко раме. А можда му се баш и свиђа зато што је бела, што није рођена за оно за што је он?

– Лакше би ми било да се у тебе заљубио, мада би ми и то грозно било.

– Или у Олгу! – дочека окретно Станица његову нехотичну изјаву као да је не примећује.

И врлине нове наставнице су им због њега постале непријатне, – и то што је уредна, што не закашњава на часове, што мења сваки дан блузу, што пред ђацима с њим не кокетира. А ко им опет каже да је воли, – мислили су затим са потајном надом. С ким би шетао ако не с њом? Не ваљда с наставницом немачког језика или ручног рада. И мада већ зрели да појме историјска збивања, и мада већ пред вратима више математике, с визијом стварања земље и осталих планета, истински су се чудили како то да му нису довољни само они и Ђура Јакшић, како то да му живот школе није све. Обећали су једно другом да ником неће рећи како су га видели с њом, јер им се чинило да би, причајући о томе, још више утврђивали њихову наклоност која их је болела. Онда се Слободан дечачки весело насмеја:

– Вредело би једино рећи оној нашој луцкастој Олги! Чим јој мама само мало изађе из суседне собе, она почне да брбља о Новом, да се распитује шта мислим: кога он ученика или ученицу у нашем разреду највише воли, за коју од наших група навија.

– А да се ниси ти, онако, по традицији домаћих учитеља, помало заљубио у своју ученицу? – упитала је Станица смешећи се као да пита брата а не друга који јој се свиђа.

– Да, нарочито кад почне говорити о поезији.

По упадљиво озбиљном начину одговора осетила је да није требало да га ни у шали то пита. И онда је наједном постала весела, како се догоди некад и најозбиљнијој, најћутљивијој девојци, и причала му је како га њезина мала браћа уважавају откако су чула да је постао домаћи учитељ и питају нашто ће потрошити новац кад му Поповић плати.

– А замисли да ми, како то газде знају, не плати!

Онда су се смејали и закључили да тако бива само у неуспелој социјалној књижевности.

– Али ипак, баш као у таквој књижевности, мама увек седи у суседној соби да би видела радим ли свакога тренутка.

Онда се одмах покајао што је то казао и додао је како она у тој соби збиља има и посла, и како он много више воли кад је неко од домаћих негде ту у близини док он држи час, јер је онда Олга пажљивија. Он се осећао одговорнији него икада икоји домаћи учитељ, прво зато што је такав био у сваком погледу, а друго што је Олгина мајка увек налазила прилике да му некако наговести како су га узели зато што га је наставник препоручио.

У разговору су стигли до усамљене хумке крај пута, као заостале иза поворке која је кренула у вечност. На мермерном црном споменику једва се читао испрани натпис: „Јован Мишић, трговац, 1868 погинуо на овом месту несрећним случајем 1900. Споменик подиже супруга Милица.“ А испод овог натписа урезаног у камену било је кредом основачки написано: „Вера воли Новог.“

Једним потезом кажипрста Слободан избриса невешта слова, задовољан као да је избрисао саму чињеницу. Како се већ мрачило, похитали су према граду ћутећи, кад на по пута из шумарка испадоше Станичина браћа, као сасвим случајно, и млађи завереник упита сестру пословно:

– Је ли и на гробљу зашло сунце?

– Наравно, зар не видиш?

– Хајдемо с њима! – позвао је млађи старијег полугласно.

– Бојите се да останете у пољу кад нема сунца? – упита смешећи се Слободан.

Старији дечак се осетио увређен до тог степена, да је заборавио на заверу. „Бојите се без сунца!“ Ето ти сад! А зашто је онда Мишина мама довикивала својој старијој кћери кад пође с младићем у поље да се врати пре него сунце зађе? И зашто је Миши казала да сестру увек сачека на путу па да се с њом врати кући, ако се буде враћала по мраку са својим младићем. Знао је он, разуме се, да то није само због мрака, него да суседи виде како је са сестром и младићем тобоже и Миша био у шетњи. То је Станичиној браћи објаснила мама када су јој причали о Мишиној чудној дужности. И зашто да само Миша стражари на путу? Могу и они, и Станица је девојка, иако је ученица. Можда суседи иза плота гледају с ким се и она враћа кад падне мрак. Истина, мама им је запретила да се не мувају око сестре и њезиних другова. Али шта зна мама! Она је старинска. И, напослетку, казала је: око Станице и другова, а не око Станице и Слободана.

– Не само деца, ни девојке не смеју шетати кад сунце зађе, – рекао је старији пркосно.

Станица и Слободан су се зауставили и погледали их као да их први пут виде, не знајући да ли да их хвале или коре.

– Ко је то теби рекао, јуначе? – упитао је Слободан.

– Мени није нико, али је Миши казала његова мајка.

Рекавши то, застао је неколико часака, и онда су обојица опет поиздаље пошли за њима не марећи за Станичину заповест да одмах иду кући. Њихова Станица је још боља него Мишина сестра, сви кажу да је најозбиљнија у школи, и зашто да и они суседима не заварају очи! За њу би они и нешто више учинили. Чуваће се само да их она не примети кад буду за њом ишли, јер је и она малчице старинска као и мама, не зна шта причају мангупчићи.

– Претварају се мали у праву српску браћу, – рече Слободан весело.

Станица се неприметно осврте: дечаци су имали сваки по прут у руци и њиме шибали коров поред плотова, правећи се да су само тиме заузети. Сагињали су се притом и дизали облутке с пута па се такмичили ко ће даље бацити. Само су тако могли постизати спорост у ходу својих тренутних штићеника. Кад су били наспрам свога дворишта, ушли су – њихова дужност била је свршена, ни Миша није пратио своју сестру на корзо ни пошто сунце зађе.

Седница за трпезу

Јаковљевић је дошао раније на седницу која је требало да се одржи после часова и затекао већ у канцеларији Жанету и Чичу.

– Па како је? – упитао је старац и сад као и увек кад би га срео. – Слушају ли седмаци?

Чича се правио да преврће неке хартије и да је и ово упитао као узгредно, и кад је Нови одговорио да не могу бити бољи, некако је одвећ живахно загаламио као да би да заборави тугу што је ове седмаке морао дати другом:

– Гле ти њега! Не могу бити бољи, а сваки дан праве буне и добијају двојке. Знају ли они да је од њихових казни и двојака теже наставнику него њима.

Ово о двојкама поменуо је из саучешћа према Жанети: она није могла да за незнање не да слабу, а после је боловала због тога. Сва јој је памет и све искуство говорило да је морала тако поступити, а ипак је патила, непрекидно себе саслушавала: је ли добро и савесно испитивала, је ли то било дневно, случајно незнање једне лекције или незнање предмета, је ли дала ђаку времена да научи, да га није прозивањем изненадила; онда је ту двојку упоређивала с двојкама других, затим је клела саму себе што је изабрала наставнички позив; бивало је дана када је и плакала због незадовољства собом, а ипак јој ђаво, како је говорила, није дао да оно што је незнање не обележи слабом оценом – кад оцене већ постоје.

– Је ли то добро срце? – упита Нови смешећи се на утучену жену.

– Сумњам, богами, и онде где дам три, а после ми се учини да је требало дати два, опет се разболим од муке. Лудница вам је права са мном.

Али и патећи, Жанета се сваког часа огледала у окну застакљеног ормана, претрпаног минералима, справама, испуњеним веверицама и јазавцима, поправљала је косу и одобровољавала се својим изгледом, да се одмах затим опет стужи. Сад се мучила још и због тога што је Лаза био онако смеран док га је корела – нити се бунио, нити је правио оне гримасе ученика који незадовољство собом претварају у незадовољство наставником. И Жанета се питала да му се у кући није десила каква невоља.

– Ове школске године ја сам имао један грип, а Жанета четири пута своју болест од двојки, – настављао је Чича.

Он је учествовао у свакој њеној кризи због оцена, убеђивао је да се у једном разреду морају дати бар три двојке иако их сам није радо давао; ако ништа,

оно према статистици излази да на педесет ђака мора бити бар три лена и за понеки предмет необдарена.

Утом су наставници стали пристизати од кућа и с часова.

– Драга Жанета, – завапила је Гросмутер још с врата, – они ваши су ми се данас попели на главу. Зашто их мало не стегнете, не почнете кажњавати?

Жанета се бранила да су мали, тек први разред, – не може тако брзо да их доведе у ред. Разговор им је прекинула наставница цртања, која се опет почела жалити још узбуђеној Гросмутер:

– Они ваши су немогући!

– Зашто моји! Нисам их ја изродила, – наједном се охладила Гросмутер, заборавивши на Жанетин разред.

– Нисте изродили, али сте им старешина.

Јаковљевић се сети како је пре петнаест дана, пре случаја са билтеном, и наставник историје рупио тако сав бесан. Сударио се с наставницима који су носили дневнике, или лењире и шестаре, напуњене птице или минерале. Прогуравши се до стола, треснуо је дневником.

– Љути? – упитао је математичар и очи му се заискриле као кад упита ђака: „Не иде?“

– Ово више није школа. Слободан Јокић чита ово на часу, – рекао је треснувши сад и књигу о сто и гледајући право у Јаковљевића: – Са овим ћете разредом имати муке. А за ово данашње молим вас да их добро преслишате и казните.

Нови је тада покушао да их брани, да каже како је то доба кад деца не умеју да се савлађују, кад им се частољубље буди, кад воле да покажу мало своје воље, али се историчар није стишавао.

– Опет је ваљда диктирао и онда ученици под клупом читају, – рекао је тихо математичар Новом да би некако објаснио зашто се наставници много не осврћу на историчареву љутину.

Понекад се и њему, Јаковљевићу, догодило да примети како се ђак под клупом забавља нечим далеким од онога што се говори. И сад се сетио како је и њему бивало жао, како се осећао понижен, како се одмах стављао под преки суд младе наставничке савести и како је тешко признавао себи да је и сам често био крив због ученичке одсутности. Па ипак је осетио отпор према оволикој историчаревој буци и жељу да избегне Слободаново кажњавање. Чинило му се да и математичар и физичар деле ово његово расположење, да су и они мишљења да је ствар требало одмах на часу расправити, – избрусити дечка на лицу места и крај.

Сећао се како му је разред затим испричао да је тога дана наставник историје ушао у разред и, без помози бог, почео диктирати. Док је он лагано говорио и посматрао кроз прозор, сачекујући да запишу: „у то време на аустријски престо долази Фердинанд Други...“, једни су журно записивали, а други су читали испод клупе. Он је одмах опазио да неколико ђака, који нису волели историју, не пишу, али им ништа није рекао, тек кад је видео да Слободан Јокић под клупом чита, сматрао је то као критику свога рада и као увреду, љутито је сишао с катедре и одузео му књигу у платненим, сивим корицама на којима је писало *Историја Новоī века*, а унутра била књига *Волīа утиче у Каспијско Море*. И тада су сви који су што читали у трен ока гурнули књиге дубоко у торбе. Дивна је

опазила да су то чинили и Никола и Петар Ера и Олга и Зора и још неколико њих. Међутим професор је само од Слободана затражио ђачку књижицу да му се запише опомена.

– Да сте предавали, ни на ум ми не би пало да читам. Зашто сви да пишу, кад могу само десеторица? – рекао је ученик.

– Слободан баш не воли да одговара, али га је господин тако подругљиво гледао, – додала је Дивна, да би разредног старешину одобровољила према Слободану.

Тада је Јаковљевић први пут добро упознао свој разред и ђуд наставника историје. Да би спасли Слободана, или бар поделили с њим казну, скоро двадесет њих било се упутило директору да каже како није само Јокић читао под клупом, него и остали.

– Било нас је срамота да страда само он, кад смо сви криви, – објашњавао је Лаза потом Јаковљевићу.

– Да ли је лепо да ученици критикују наставника? – плануо је Никола. – Господин диктира зато што немамо доброг уџбеника. Њему би много лакше било да говори брзо, а нама како бог да.

Уместо одговора, Нови га је тада, сећа се, упитао је ли и он читао под клупом. Разред је наједном био зађутао очекујући да Никола призна, што је он после мало устезања и учинио.

– А зашто се ниси јавио?

Дечак је одговорио да обично у недозвољеним стварима учествују сви, а после се на једном кола сломе.

– А кад би требало да се сломе на теби? – прекорео га је Јаковљевић.

На ово питање Милица је била поцрвенела као да је она крива, трпећи и због тога што из наклоности према Николи, није ни она ишла да спасава Слободана. Још неколико њих је поцрвенило на питање упућено Николи. Немања и Стојан су просто слегли раменима.

И тада се пред њим, опкољеним децом која су постајала људи, створила слика какву је виђао по расадницима. Већ ту, у расаднику, јабланове шибљике сањају, гледају у облаке. Грабови смежураних листова, ониски, један се уз другог збијају да буду још отпорнији и жилавији. Храстови већ тврдо стоје на земљи, и мада им је лист још и жутозелен, као натопљен сунчевом светлошћу, стабло је тамно, тврдокоро. Јасике су дрхтаве, осетљиве. Брест већ почиње лутати, гране му ударе лево, па се одмах предомисле и ударе десно. Јасенове шибљике се роде шесторке, да се одмах по рађању сваки брат упути својим путем. Изданци клена су још у расаднику наранџасти. Дренов прут се ни ту не да сломити.

Још од тога догађаја, када му се учинило да је сувише строго да сви добију четворке из владања како су хтели директор и историчар, нарочито да их добију они који нису читали под клупом, а јавили се да јесу, како би спасли другове, почело је владати мишљење да је сувише благ. Још тада је он у наставнику историје стекао ако не непријатеља, оно човека који у њега сумња. Сећа се како је, на његов предлог да се и Слободан и цео разред казне само строгим укором, историчар рекао заједљиво: „Што ти је млад човек! Понашате се, Јаковљевићу, као гимназиста.“

Док се он тако сећао прегледајући неку писмену вежбу, сви наставници су се већ били окупили. У очекивању седнице они су довршавали мале послове у дневнику, преко рамена питајући и одговарајући на питања наставничким разговетним начином. Николиној мајци, прозваној од ђака Јасиком, очи су трепереле као два модра листића и давале утисак да дужице нису добро срасле с беоњачама, да ће их свако узбуђење однети. Јаковљевић је тек сад добро уочио да у њихању њене главе има нешто што подсећа на последње таласе неке давне душевне олује. Нагнута, као и онога дана кад је стигао, над гомилу хартијица, она их је преметала тражећи у њима бог зна шта изгубљено и никако га не налазећи. Јагодице, и само оне, биле су јој упадљиво ружичасте. Неко још девојачко узбуђење задржало се у тим двема руменим оазама. Мешајући прсте и хартијице, нешто је живо говорила наставници ручног рада, која је на седницу била донела зелено плетиво на двема дугим иглама од слонове кости. Јасики је увек на уснама била реч карактер, – карактер ученика, карактер сина, карактер њеног некарактерног мужа с којим се растала још док је Никола био мали – а сад као да је говорила о директоровом карактеру. Обе су седеле наспрам огромног прозора чија је квадратаста мрежа хватала небо пуно пуначких детињастих облака, озарених сунцем. Они као да су се били зарекли да не пропусте ниједне зраке у канцеларију, и чим би их која преварила и прошишала мимо њих, гомилали су се и гушили је, смејући се и преврћући преко главе. Готово и имају право, мислио је Јаковљевић, што сунце не пуштају унутра, јер кад обасја тај простор закрчен пуњеним птицама, професорима, шестарима, још јасније се укаже она од креде бела, школска прашина што се таложи исто толико по коси и лицу наставника, колико и по стварима у канцеларији. Једино Жанета, наставница француског, није дала тој белој прашини школе на себе. Она и сада, с другог краја стола, добаци Јасики као нешто неодложно:

– Коса вам је данас дивна! Јесте ли је прали оксиженом? Онај француски шампон...

Од Жанетиних речи директор се, дотле задубљен у разговор с математичарем, тргао као од нечег неприличног и опоменуо наставнике да ће седница одмах почети. Његови образи, и иначе при дну пунији, при овој опомени су се још ниже спустили и појачали му изглед хрчка. Међутим сви су са симпатијама погледали на Јасикину плаву косу, којој су залисци, седећи увелико, враћали оне сребрнасте преливе из младости.

Математичареве очи, једине две светле тачке на лицу по коме су се, рекао би, урезали сви потези шестара и лењира које је икад повукао, – насмешиле су се са саучешћем према Николиној мајци и онда се, губећи тај благонаклони израз, вратиле на директора.

– Некарактерно је гласати за ствар коју не познајеш, – наједном се необично јасно, после једне минуте ћутања, испуњене једино шуштањем хартије, зачуо Јасикин глас и професорска канцеларија се насмеја као какав шести разред кад, у самој учионици, зачује некога ко се није надао да ће га сви чути.

Чак се и сироти директор мало осмехнуо, мада се прибојавао да то није Јасика против њега упутила, и објави да седница поводом ђачке трпезе почиње. Шта би некада шестак Јаковљевић дао да је могао ослушнути овакву једну

седницу, а сад као да мало застрепе. Требало му је, упркос школских навика и правила о трпези, задржати у њој ђаке којима је претила опасност да буду одстрањени!

Њему се већ после две недеље боравка у школи седми разред у ком је постављен за старешину био претворио из четрдесет ђачких имена и лица у четрдесет живота, узбудљивих, тешких, и необузданих или празних. Кад погледа Момчила, не види само његово препланулo лице дечака који много борави на ваздуху, већ види и његову збирку минерала, поређаних по дрвеној необојеној полици коју му је Слободан Јокић отесао, види кревет у коме Момчило спава покривен црвеним ћилимом са црним клечама, и његову мајку која се љути:

– Довлачи ми кући ове каменице, само се скупља прашина.

Види га затим у летњој кухињи где сам поткива своје ципеле комадом још очуване коже, скинуте са неких старих папуча. Види га како збуњено устаје и извињава се што није могао доћи у школу, јер су му, ето, ципеле биле прогледале, а киша је падала. Види га затим на излету како стиже у последњем часу, пред сам повратак, џепова пуних каменица.

Види забаву занатске омладине и на њој Олгу Поповић с родитељима оног дана кад је изостанак од школе оправдала болешћу. Види јасно средину у којој Олга расте и за коју расте. Види њен неодговоран осмех кад га позива у коло.

Види Слободана Јокића под неким наслоном – деље даске и пева меким, дубоким гласом: „Вихажу адин ја на дарогу...“ Види троношце и сланице које је дечак направио суседима. На столу у соби види Кошутићеве *Примере руског језика*, *Утопију*, *Антидиринга* и још неке књиге.

– Волим све да прочитам, од Жил Верна до расправа.

Види Станицу како копривом пере канте од млека, у рано јутро, пре школе, и, у исто време преслишава брата песму. Види на кућном прагу њену мајку, истог оног природног држања и мудра лика као код Станице.

Види њих двоје у недавној посети код себе, спремљених као за какав свечани излазак. Станица у својој школској кецељи, тек опраној и испегланој, Слободан подшишан, с чуперком црне увојите косе на челу. Имали су мали изговор да му дођу: био је на катедри заборавио своје перо, и Слободан га је као редар склонио. Перо су му још с врата показали, али су, и не чекајући позив, жељно ушли у собу. Они су ту собу уосталом и раније знали, улазили су као деца када је ту био њихов друг који је затим отишао, како су му рекли, у Учитељску школу. Соба је остала иста, само је полица за њега била новина. Станица је брзо прешла преко наслова књига, махом филолошких. Он је одмах видео да нису дошли само због пера и понудио их је да седну. Кад је Станица затражила Енгелсов *Развитак социјализма од утопије до науке*, објаснивши да им је Емилијин брат саветовао да то прочитају, рекао је просто:

– Немам.

Сећа се како му је било непријатно што те књиге није имао, а Станица се збунила, рекавши како је претпостављала да им он не сме давати таквих књига.

– Не. Морам признати, скоро и немам такве литературе. Бавио сам се углавном својом науком, – рекао је и било га је, добро памти, стид, као да их је у нечему свесно обманuо.

Сећа се како су се тамни образи у дечака још више сузили од изненађења и како је казао не прикривајући горчину:

– Као наша Дивна!

– А нас двоје бисмо волели да постанемо комунисти, – пожурила је да каже Станица.

Сећа се како је био задивљен њиховом младалачком храбром отвореношћу и дирнут што су му се поверили и пошто су изгледали тако зрели, паметни и мирни, мислио је тада да ли треба да их опомене какве их опасности чекају у школи и друштву ако уђу у борбу с њима. Није ли као наставник дужан да тако поступи? Можда као наставник, – одговорио је сместа себи, – али као човек им је то одобравао. Уосталом, у том часу обоје су изгледали тако зрели, паметни и мирни, да је рекао једноставно:

– Ученици иду увек даље од учитеља.

Сећа се како му је дечак скоро прекинуо реч, снебивајући се и чудећи и сам толикој својој смелости.

– Најлепше је кад и њих поведу собом.

Јаковљевић добро памти како се тим речима и зачудио и обрадовао, и како је дечака, да би га умирио, загрлио преко рамена и казао:

– Не би ме чудило да ме ученици као ти и Станица, збиља поведу.

И сад види како им је затим у дну полице нашао популарни роман Горкога и пружио га са изразом који је морао говорити: имам ја ипак књига за вас.

Сећа се како се, оставши сам у соби, морао насмејати при помисли шта би казала Вера да је чула овај разговор, и како га је још више развеселила помисао да и он можда личи на ову девојчицу и дечака кад ставља себи у задатак да девојку, закључану у разне вековне предрасуде, изведе из тога кавеза, и наврати на њу бар какве развигорце.

Затим види и Дивну како замењује у кући домаћицу, како крпи Чичине кошуље, како се стиди што им је бануо изненада и видео јој оца у домаћем окрепљеном капуту, док на столу стоји уџбеник из историје и док Чича прегледа задатке. Види како јој је непријатно што Чича говори: „Гле ти њих! Инспекција и то удвоје. Наравно, Дивна води кућу, али ти после буду најбољи људи, ти који се у детињству и младости муче.“

Ни Лаза му није само румени Лазар Томић који седи наспрам Зоре и Олге, већ најстарији дечак од шесторо деце у породици, у кући код железничке пруге, с прозорима који гледају у црвене вагоне воза, у железничарске заставице, перјанице дима, у радознале путнике пилићарских вагона, и у тајанствена спаваћа кола експреса Софија–Београд–Рим–Пешта.

Ни Милица није само девојка с ниском тројака у дневнику, већ још неодрасло створење које, међутим, мора – пре него што пође у школу – да скува ручак, а по подне да опере судове, да чисти, да увече залива поврће око куће, да љушка малог брата и кад мајка није на раду.

Немања није само високи младић који седи негде близу Николе, Николин навијач, како га је прво уочио, већ баштованов син који пола дана у школи несвесрдно учи, а пола свесрдно ради у врту, помаже оцу да носи корпе на пијац, срачунава новац после пазарног дана.

Зора није само простосрдачна и буцмаста девојчица у истој клупи с Олгом, већ биће подложно свима утицајима, од којих је Олгин најснажнији. Кућа јој је зацело увек пуна гостију као онда када је, обилазећи ученичке домове, био код њених родитеља, гостију који су, сви до једног, присталице устаљености и старог времена.

Стојан није само ученик који седи у клупи до Николе, већ момак здраве памети, син млекаџије који га већ види као лекара са великом праксом и не жали да на њега потроши. Стојан није само на речима за традицију, он живи с народним обичајима и дирљиво се смерно држи према старијима.

А Никола није само пркосан дечак чија осећајност удара стално у страну. Он није само онај што је на питање разредног старешине: зашто се није сам јавио да је и он читао под клупом, одговорио хладно да обично у недозвољеним стварима учествују сви, а после се на једном кола сломе; то није ни само онај Никола који је питао изазивачки, мислећи на Слободана, је ли лепо да ученик критикује наставника. Он на својој полици има двадесетак књига о прошлости Срба и Словена, од Јиречека до Станоја Станојевића; он, збиља, као свету истину прима све приче што их чује у Српском културном клубу и трпи због њих.

За Петра Еру зна да је родом из Косјерића, да је недовитљив дечак који свој надимак дугује само околности што је из Ужичког краја; зна да га срце вуче да буде уз Николу, али му се чини лепше и јуначкије бити уз Лазу и Слободана.

И сада, на седници, он их види сваког понаособ, онако како је кога срео у његовој кући, или на местима где се састају и забављају. Њему седми разред није низ од четрдесет имена као директору, који, ено, држи њихов прозивник. Њему они нису ни скуп непријатних бунџија, како их види историчар. Он им је тешка срца уписао у књижице тројке из владања због отпора који су организовали против читања билтена. Чинила му се и прерана и произвољна подела на комунисте и националисте, коју су и сами ученици и наставници узимали као готову чињеницу! Њихов карактер се, наравно, већ оцртавао: њихова младост је имала потребу да се троши, да се бори; али, мислио је, ако се насилно покуша онемилити им оно што им је драго, постаће им зацело још драже.

Међутим и та тројка, коју је он тако одболовао, директору и наставнику историје чинила се као преблага. Изгледало му је понекад да њих двојица у овај поступак ученика мешају и њега и да га сумњиче због покушаја да казну ублажи.

– У току од само петнаест дана две такве погрешке, а ви их упорно браните! – почео је директор викати. – Имају сад да плате и оно што им је било опроштено, кад нису умели опроштај да цене!

Из седмог, Јаковљевићевог разреда у трпези се хранило само четворо и на наваљивање разредног већа све четворо је, и поред тројке из владања, било остављено у њој због одличног успеха из научних предмета. Међутим пред ову седницу у дневнику су наједном искрсле код Слободана и Момчила тројке из историје и створиле разредном старешини нове бриге и породиле сумње, и ако он није био човек који лако сумња у људе, особито кад су ти људи наставници. Њему се и најгори међу наставницима чинио ипак бољи од других рђавих људи, неспособан да намерно учини ђаку зло. Кад је, међутим, угледао ове тројке, јавило се подозрење, прво подозрење које је икад имао према човеку учитељске

струке. Како баш њих двојица да заслуже тројку, и како баш из историје, и то пред овакву седницу? Чак да и нису тренутно знали, или да су се узјогунили, није им, по његовом мишљењу требало онемогућавати храњење у трпези.

Директор је, изгледа, био заузет највише Олгиним оценама, јер је, враћајући прозивник Јаковљевићу, приметио с очигледним олакшањем;

– Видим Поповићева је поправила оцену из историје.

– Тата је то поправио, а не она, – прогунђала је Гросмутер, наставница немачког.

Јаковљевић се касније сам себи дивио како је тада спретно, после директорове напомене, прешао на Слободанове и Момчилове оцене из историје, како их је довео у везу с Олгином оценом из тог предмета. Најпре је упитао историчара да, можда, ове две изненадне тројке двојице тако одличних ученика нису нека омашка, можда казна за нешто друго, нека привремена оцена која се не урачунава, и, ако је тако, онда би разредно веће имало право да их подигне како би се дечаци и даље могли хранити у трпези.

– Докле год не науче, трајаће им ова оцена. А можда и даље, јер ја не могу сваки час да их зивкам.

Видећи своје љубимце угрожене, и математичар се нарогушио и изјавио да веће, ако се наставник узјогуни, има право да добром ђаку аконтира „Какву четворку“, кад слабима свакодневно двојке претварају у тројке. Међу наставницима је настало живо сашаптавање. Облаци су се били тренутно расејали и пропусти неколико зрака да осветле њихова напрегнута лица. Једна од њих осветли директора и показа га целог као да га је осветљавала изнутра: наставник историје није глуп човек, говорио је његов израз, и чим је дао тројке паметним младићима који не храмљу у историји, морао је имати за то озбиљан разлог. Ако младићи хоће да се хране на друштвени рачун, нека пазе шта раде. Јокић беше онај што зна руски, што чита под клупом. Ако некоме што треба, нека се сам стара да то сачува.

Мало је требало па да ово расположење пређе и на друге, али Јаковљевић нагло, нестрпљиво упита историчара, гледајући га право у очи, да ли Олга зна мање од Момчила и Слободана, на што је овај планув и неумесно рекао да, и ако мање зна, не виђа се у љубавним шетњама. Ни трага ни гласа на том историчару од онога каквим се часом на слави показао, – помисли Нови.

– Зар нежењени смеју имати нешто против љубави? – заједљиво се одазвала Гросмутер и додала мирније да би било много више ђачки да је ишла и у љубавне шете него што иде по игранкама, а тата онда јавља да је тада била болесна.

– По игранкама! – зачудио се директор, можда и искрено. – По ђачким или онако?

– Да, игра девојка, и нас изиграва, – приметила је Жанета преко рамена. – И ако је њена тројка из историје права, онда тројке ове двојице морају бити јаче од четворке.

Математичара је ова примедба и објективно потпуно придобила, и он се сагласио да је све у сразмери. Уз њега је одмах пристао и физичар, а то је поколебало и директора, јер се у већима свих разреда некако увек поводио за наставницима стварних наука. Од директоровог пристајања уз њих одлакнуло је целом разредном већу, јер су обојицу дечака сви волели и због њихових

старинских ученичких врлина, непушења, озбиљности, и можда и због мила лика и због чињенице што су, учећи под тешким условима, ипак успевали да буду одлични. Наставници су напослетку наставници, за њих током времена одлична оцена постане скраћеница многих добрих мишљења о неком ученику. Она им значи да онај који ју је стекао, има и памети и савести, да поштује науку, да је родољуб, да зна шта хоће. Напослетку се историчар, иако мало јетко, сагласио и рекао гледајући у Јаковљевића:

– Што ти је млад човек!

За све време овога разговора између историчара и осталих професора у већу, он је имао неки увређен израз, био је у неком одбрамбеном ставу као и пред ђацима у школи. А кад је већ пристао да се дечацима подигну оцене, мало се раскравио, добио лик лукавог сељака.

– Ја од њих двојице очекујем више, видите, него од Олге, и зато њој на мање знање дајем три, и мислим да је ово моје гледиште правилније од те ваше математичке сразмере. Од њих очекујем да буду и учтивији него што је она – и то све због те њихове памети.

Јаковљевић је приметио да су оцене из историје ниске и код других добрих ученика, мало боље од оцена код слабијих ђака. Можда је историчар био попустљивији према слабијима зато што је пред њима био спокојнији, што му се чинило да они имају више поверења у његову спрему, да је за њих већи ауторитет. Можда је био несигуран у предмету који му није био права струка, па се бојао да ту несигурност не опазе прво најбољи ђаци. А можда су најбољи ученици и нехотице истицали да о неким историјским догађајима имају друго мишљење. Тек она охолост и опорост код човека, коме је, како је Јаковљевић запазио на Јасикиној слави, мало требало па да буде и питом и попустљив, морала је – мислио је – долазити од те његове несигурности у себе.

На лицу старог послужитеља када је унео кафу, којом је Гросмутер частила колегијум, видело се да зна како се разговор свршио, и да је и он задовољан. За њега је Жанета говорила да је волшебно биће: не прислушкује, али ипак зна шта се иза врата наставничке канцеларије догађа; не вири у дневнике, а ипак зна кад ко добије оне крајње оцене – двојке или петице; не уходи новог наставника и наставницу, а ипак зна када су почели излазити у шетње сами. Држала је да је он бољи психолог него икоји романсијер. Вели да га је једном чула како на пијаци неком прича: „Цавељају се, цавељају као деца, сваки брани своје ученике а напада друге, и напослетку се опет измире и поопраштају им погрешке и поисправљају оцене. А ђаци, лопови, то унапред знају и терају своје.“

После још мало препирке сваки је разредни старешина успео да његови љубимци остану у трпези – убеђивањем или љутњом, на лепу реч или онако на препад.

– Сијате као да сте бог зна какву победу однели! – зачудила се искрено Вера Јаковљевићу кад је седница била завршена.

– Зар се и ви не радујете?

Она се међутим више бојала да се он није замерио директору и историчару, него што се радовала. Могу га, мислила је, огласити за левичара зато што

стално испада да штити управо ђаке левичаре. Може директор о томе јавити министарству. И Јаковљевић се, какав је, може загрејати за ствар својих штићеника, па се због тога може и од ње одвојити, јер њу ништа није вукло у опасност, па ма и правда била тамо. Може се загрејати за коју од тих девојчица, и наставници то могу приметити. Могу га преместити у другу варош – а зашто? Многа зла се могу догодити због тога његовог великог мешања с ђацима.

Ова њена брига њега је и мучила и радовала. Како човек да је ослободи ове чауре, па ма и свилене? Кад ће једном излетети лептир кога у њој слути?

– Пристајете ли да скинем са вас ту навлаку? Смета ми да вам се приближим.

Она се зацрвенела и погледала у своје беле фуларске рукаве који су се закопчавали изнад самих шака. Гросмутер је у том тренутку бацила поглед на њих и веровала је да их разуме. Хвала богу, једном је у њихов колегијум улетела ласта – сасвим је друкчија соба кад она кроз њу пролети! И друге жене у колегијуму су навијале за бледу неудату колегиницу. Кад су њих двоје у канцеларији, налазиле су разлога да изиђу, градиле се задубљене у посао кад они разговарају, мериле колико је он виши од ње, завиривале у службени лист да виде колико је старији – као што се девојчице играју луткама, играле су се мишљу о њима двома, испитивале којом брзином се њихово пријатељство развија, загледале кроз прозор јесу ли отишли у парк или просто низ улицу.

Овога пута њих двоје је изашло из канцеларије пре осталих и Жанета се насмешила на физичара:

– Јесте ли видели идилу?

– Шта је то идила? – упитао је физичар, који није подносио ни таквих речи ни таквих наговештаја.

– Колега зна само шта је стрма раван, – приметила је Гросмутер увређено.

– Е, па онда, колега, јесте ли видели њихову стрму раван? – наваљивала је и даље Жанета.

Али се он није дао, тврдећи да су, у несташици сензација, измислиле како се између двоје најмлађих колега развија „могућност за брак“. А и кад би друкчије мислио, опет то не би признао – толико му је била неподношљива та женска благонаклоност.

– Неће ваљда девојка шетати с Чичом! – придружио му се и математичар.

– То исто и ми кажемо, – прекинула их је Јасика којој су сметали у послу, и дужице су јој затрепереле од нестрпљења.

Укидање „Светлости“

Жанета је боловала већ четири дана, и Станица је искористила њен час да у једном од кабинета прегледа прилоге за читање на састанку Литерарне дружине и за „Светлост“. Опет је пред њом Николина нова прича, и Станица је њом узбуђена. Дечак је као и увек ишчеркао однекуд догађај који и чуди и вређа, али мало вероватан. Негде је неко православно дете, девојчица од осам година, будући у гостима код рођака, ушла у католичку цркву, причао је аутор не кријући своју симпатију за дете коме је свеједно у коју ће цркву ући и истичући широкогрудост средине у којој је расло. Али кад је оно у цркви угледало један разред својих вршњака, са учитељицом, и стало уз њих, учитељица га је мрко погледала и рекла: „Зашто си стала ту уз наше анђелчиће?“ – и девојчица је плачући побегла својима и казала мајци да никад више неће ићи рођацима.

Станица се једила што се Никола окомио само на учитељицу, што није умео да види главног кривца. Љутила се што је, пишући, изгледа потпуно заборавио оно што је пре десет дана сам говорио на часу историје о католичкој цркви. Опет је узела причу, и опет читала, тражећи не би ли се могла каквим малим изменама друкчије поставити и напослетку се одлучила да је прими за читање на састанку Дружине и да је пошље у „Светлост“, само ако се и надзорни наставник буде с тим сложио.

Још гору муку је имала са песмама. Целих десет их је било о јесени, и скоро у свакој био је исти стих да птице тужно цврчкуну, или да лишће жути и опада. Шта да ради с њима? Наједном јој је пала на ум срећна мисао: пустиће да се на идућој седници прочита свих десет, не би ли се песницима огадили такви стихови и такве песме. Станица је волела да се и у поезији говори о људима, и то о ономе што их тишти, и то више што их тишти као неки друштвени ред, него као појединце. Приповедачи у Дружини су имали више свога, иза оног што су писали, било је ипак нешто што су доживели, зато је много више волела кад добије прозу. Са детињим задовољством се пуштала у читање прича о сусрету с курјаком или лисицом, какве су обично писала деца са села. Овог пута је, међутим, проза била углавном од путописа, и скоро сваки други почињао је реченицом: „Најзад је освануо тај жељени дан“, коју је она, као да поправља задатке, црвеном оловком прецртавала.

Ту негде са стране лежала је и Олгина песма коју јој је Никола последњи пут предао заједно са својом причом. Стално је одлагала да се ње маши. И Николиних прича се плашила, али на неки други начин; оне су бар биле писмене, осећајне, он је писао јер је горео од жеље да нешто нападне, оптужи или да некога заштити; а Олга се дала на писање, јер је сматрала да ће јој углед тако порасти. Станица пажљиво отвори полутабак и после првих стихова га остави: и Олгина песма је почињала стихом о птицама које тужно цвркућу. Поћутавши мало савладала се и прочитала песму до краја, жалећи себе што мора да се бави тим послом. Девојчице и дечаци који су јој доносили приче много су мирније примали одбијање; мало им, истина, буде жао – као кад добију, рецимо, слабу на писменом, али се обично не осећају понижени. Али како девојци која има најлепшу хаљину у разреду, чији тата, како је мислила Зора, може све поправити и покварити, како њој објаснити да није написала и најлепшу песму.

Наједном је испао још један непрегледан полутабак и она је с досадом помислила како ће то опет бити какви неуспели стихови, али се већ после првих редова одобровољила: била је то песма неке девојке из осмог разреда. Носила је узнемирујући наслов: „Зар нико не може избећи смрт?“ Била је реч о бомбардовању Пољске. Песникиња је јављала како иду авиони и звала старице и децу да пожуре у склониште, али њима су се од страха ноге одузеле и авиони су их стизали по улицама и пољима. Опомињала је столетне четинаре да беже, али они су били срасли уз земљу и падали су као громом погођени. Позивала је споменике, школе, цркве и људске домове да се склоне, али су они беспомоћно морали сачекати облаке авиона и у часу се претворити у згаришта. Напослетку је молила море да се излије преко опустошене земље и сахрани жртве. Станица без икаквог колебања одреди ову песму за читање на седници Дружине. Било јој је жао што песникиња није борбенија, али се радовала што ће се моћи читати рад ученице која је, према општем уверењу, припадала националистима, и што ће тако она, Станица, показати да је непристрасна.

На одмору је Лаза бануо у кабинет.

– Осванув је и тај тужан дан да мораш да прегледаш радове! Него шта оно још хтедох рећи?... А, јест... Јеси ли наишла на моју песму?

– О птицама које тужно цвркућу?

– Није, него о девојци. А зашто си се ти тако окомила против сиротих растужених птица? И ја бих, када бих писао о јесени, одмах њих овековечио.

– Немаш ти никаква смисла за поезију. Него стани: би ли ти ма из којих разлога пустио Олгину рђаву песму да се чита на састанку?

– Бих. Да се смејемо.

– Бежи, с тобом се не да озбиљно разговарати.

Лаза се шалио, али се видело да је неспокојан, да би хтео нешто да јој каже, али се ломи. Најзад је бацио још један поглед на хрпу ученичких прилога па на Станицу, упитао се још двапут шта је хтео рећи, и изашао. Она је једва стигла да покупи све и да закључа у фиоку кад је звоно за наставника звонило. Сви су ученици већ били у разреду када је она ушла.

Тек што је села у клупу, заједно с наставником историје ушао је и послужитељ и позвао је директору. „Ти позиви нису никад пријатне ствари“, – помислио

је наставник и победоносно је погледао, мада није знао зашто је управо позвана. Такве ђаке, по његовом мишљењу, требало би и по три пута на дан звати да се мало препадну. Али је Станица била мирна: зове директор – па нека зове, и он мора да врши своју дужност. Живот тече по својим правилима, условљен је свим и свачим, али ће у будућности бити ипак онакав каквим га буду начинили бољи и јачи, – веровала је њена младост. Па тако је и у школи. И наставнике који су јој били сасвим туђи, разумевала је, знала је зашто су друкчији него она и помало их жалила, само не толико да би се за њихову љубав одрекла онога у што верује и што јој је драго.

Ушла је у директорову канцеларију и осврнула се око себе док је он нешто записивао. Било је ту све уредно и чисто. Није било мириса на дуван, на креду, на сунђер. Орман за књиге је живео, осећало се да су књиге у њему потребне томе директору и да су читане. На писаћем столу била је у куту и ваза са ситним јесењим ружама. Станица је због свега тога одала у себи признање директору. Ето, и тај човек прекомерно везан за прошлост, прекомерно заплашен законима, има ипак једну особину потребну директору школе.

– Седи, девојко, – понудио јој је он наслоњачу којом је почаствовао обично госте из града.

„Охо, – помислила је Станица, – ово ће бити нешто надугачко“ – и сасвим природно је села на понуђено место.

– Ти си у нашој школи повереница и уредница „Светлости“?

Станица потврди и дође јој да се насмеје на помисао да се можда Поповић жалио што не прима Олгине песме: али директор је био врло свечан, уверен и озбиљан и она брзо одбаци ову претпоставку.

– Данашњом поштом сам, ево, од министарства примио акт којим се извештава да је „Светлост“ укинута и да ученици средњих школа могу одсад сарађивати само у часопису који ће уређивати наставник од министарства за то одређен.

Станица је ћутала као да не разуме добро, или не верује у то што чује, а он је онда мало блаже и као поверљиво додао како је омладинска редакција „Светлости“ изиграла поверење државе, како се показало да не може радити самостално, мада је увек прва ђачка примедба како им је дато мало самосталности. Онда му се учинило да није можда опет довољно јасно објаснио и рекао је да је омладина кроз свој часопис ширила идеје које министарство не може да одобри, а није помињао које су то идеје.

Док је говорио, Станица је доносила суд о директоровом држању: ипак говори доста уздржано, не оптужује њу лично да је изиграла поверење државе, не виче, стара се да разговор буде као са својим дететом, не испољава злурадост – и онда наједном заборави на све то, схвативши колико се оно што јој директор саопштава тиче и ње и свих њених другова.

– Укинули, значи, – рече као будећи се. – Размислићу сад шта да се ради.

Директор се необично зачуди њезиним речима, њеном миру и пожури да је прекине како не би рекла нешто што би га могло још више зачудити, нешто због чега би је морао и казнити, а њу је најмање желео да кажњава. И уопште му је било непријатно што је у последње време испадало да су ученици које је дотле највише ценио, према којима је осећао и највише спонтане наклоности, заслуживали

највеће казне. Како то, једио се, да у разреду најсмернија деца, деца најоданија науци, прихвате те вражије идеје које школа мора гонити. Што се уз те идеје не прилепи пушаџија Светолик, или прилени Немања, или која од оних девојчица што већ од петог разреда увијају косу, па да их слатко казни, чак да их истера. Него Станица коју цео град воли и сматра за најпримернијег ђака.

– Сад је касно за размишљање, – рече јој он. – Него зар теби другови из Београда нису већ о томе писали?

– Нису. Они вероватно сад гледају да ту одлуку измене и није им до писања, – одговори она као да је човек с којим разговара неки од другова и да му је природно што она тако мисли и говори, те остави директора зачуђеног и збуњеног.

Сазнавши за укидање листа, ученици из противничког табора су ликовали. Некако је излазило да се у њему штампају више левичари, више теме које њима одговарају, тако се бар њима чинило. Њима је изгледало природно што је укинут лист чији велики део сарадника није за државу таква какве је, није за религију, није за монархију, није за много шта што је њима још било драго и неприкосновено. Већина њих, они потужени, слаби, или они ненаметљиви, старала се да то задовољство сакрије, али их је било који су чикали:

– Сад ће доћи ред и на оне што их зовете шовинистима и назаднима.

– Долијала је ваша „Светлост“. Мислили сте да уживате све благодети државе, а да против ње ровете.

– Кратко је трајала ваша сила, – бомбардовали су трећи. – Да видиш кад Никола постане повереник новог листа!

– Шта оно хтедох рећи? – доброћудно је примао све то Лаза. – А јест... Бог не оставља оне који се у њега надају.

Увече на састанку код Емилије, Стеван је рекао:

– Е, сад, средњошколци, да видимо шта можете и умете.

Дивна је уплашено ћутала. Док је Лаза читао писмо осмака из Крагујевца, у коме му је јављао да су тамо почели скупљати потписе под протест Министарству просвете због укидања „Светлости“, она је мислила како би боље било и да се лист укине, него да и они морадну потписивати. Шта би рекао Чича! А ако се сад код Емилије одлучи да и овде пишу протесте, може ли она да га не потпише! Рећи ће јој да је издајица, и плашљивица, и дете, што је још најувредљивије.

– Гледајте малу како се препала! – показа Стеван на њу. – Шта је, бојимо се тате?

Емилија га је пресекла погледом и, као да није чула примедбу, одредила је управо Дивну да бележи оно што сад треба смислити и упутити министарству. Дивна је послушно села, желећи да то што мора писати не буде само нешто нећачки, како би казао Чича, нешто политички. Стрепела је, а дивила се друговима који су мирно о томе говорили као о писменом задатку. Кад је нацрт био готов, Лаза га је прочитао. Док је он глумачки истицао важнија места, Дивни се чинило још страшније него док је писала.

– Не можемо дозволити... – почео је он и правце у њу погледао.

Дивна је у том часу пожелела да се ту, на лицу места, напрасно разболе па да не морадне потписати ту страшну реченицу, или, ако већ потпише, да после добије запаљење плућа и не оздрави док се Чича не одљути.

– Е, сад, Дивнице, да положиш још један мали испит: треба ли наставници да знају за ово писмо пре него што покупите потписе и пошаљете? – упитао је Стеван.

– Кад би могли ни сад ни после да не сазнаду, било би најбоље, – уздахнула је девојчица и додала, као да се правда, како она Чичи никад не говори шта ученици раде.

Лаза ју је назвао обдареним дипломатом и завереником и мало је развеселио овим похвалама.

– А Новом? Њему бисмо ваљда смели показати?

Кад је чула да је он отишао на два дана у Београд, кад је отпала и ова последња нада да ће неко зауставити слање протеста, – потписала је одмах иза Емилије, Слободана и Станице. Лаза је, да би је насмејао викнуо:

– Пази ти ње! Сад се гура и пре мене. Како би било да ти поверимо скупљање потписа?

Станица је прекинула ово задиркивање, рекавши да ће она потписе скупљати пошто све треба извршити брзо, а уз то ће бити најприродније да то чини она као повереница „Светлости“. Код Станице је владао склад између поштења, смелости и здраве памети. Верујући да не ради ништа рђаво, мирно је сутрадан почела скупљати потписе; али је ипак пре прилазила онима за које је знала да не тужакају, онима који су били наклоњени или њој или „Светлости“, онима чије су ствари биле понекад штампане у том листу.

Осмаци из противничког табора први су сазнали за писмо и почели су да агитују против потписивања.

– Немојте дати да вас вуку за нос левичари, – говорили су нарочито млађима. – Кад треба да објавите какву родољубиву ствар, Станица је прогласи шовинистичком, а кад треба да спасавате њен лист, онда вас зове у помоћ.

– Није то само њен лист, – успротиви се Јосиф.

– Додуше је и твој, и тебе је већ двапут протежирала, – неславно је наваљивао осмак на шестака.

Јосиф се зацрвенео и рекао да су његове песме, нада се, саме себе протежирале.

– Ако немадну довољно потписника, неће моћи своју молбу послати, неће се усудити сами, – прихватио је други осмак. – Они увек тако раде, умешају много људи у нешто што се само њих тиче.

Шестаци су се одупирали, тврдећи како се „Светлост“ и њих тиче, како воле да је читају и како је један њихов друг објавио у том листу три родољубиве песме.

– Кад сте луди, нека вас магарче. Види се да сте балавурдија. Чини вам част што вас зову да вучете клипка за њих.

И на другом крају ходника је неки старији ученик побуњивао млађе:

– Сад сте им другови кад треба да им помогнете, а после ћете видети хоће ли вас штампати кад победе. Сем тога је и опасно потписивати таква писма.

Али број потписника је ипак растао. Све што је опасно, тајанствено и скривено од професора, од увек је привлачило ђаке. Нарочито су се млађи ученици и ученице, чланови Литерарне дружине, осећали поласкани што их зову у помоћ. Њима се чинило да их сваки посао у Литерарној дружини и око листа

преводи у праве младиће и девојке, и у матуранте. Кад би Никола, као узгред, упитао кога шта пише у писму које су потписали, набусито су одговарали да га се то не тиче и, приметивши да се Станица крије од професора, заверенички су јој јављали ако би се у близини указао који од ученика тужибаба.

На последњем одмору кад је Станица закључила да има већ довољно потписника, наишао је Никола.

– Пази, имам те у рукама! – запретио је насилнички.

– Свак има право да се бори за нешто што му је на срцу, – одговорила је она мирно, верујући да више прети него што је кадар рђаво учинити.

– Што се онда сама не бориш?

– Никога не нагоним, а имам пуно једномишљеника. Ето, тебе нисам ни понудила да потпишеш.

– Не би ти ни вредело.

– Е онда смо квит.

На последњем часу сви су били зажарених образа, светлих очију, одсутни. Једни су мислили како је најважније да сад писмо пође поштом да не буду ометени пре него што га прогута поштанско сандуче, а после нека буде што буде; други су патили што им је Станица под носом учинила оно што је намислила, што нису умели да је спрече. Гледајући их тако замишљене, с изразом као у одраслих људи, Гросмутер се питала: јесу ли то они исти што на одмору знају онолико да јурцају, и разнежено се одлучи да их преслишава само последњу задату Гетеову песму, рачунајући да ће им једино то у оваквом расположењу одговарати.

Никола тражи савезника

Кад је Станица припремала књиге пред одлазак кући, Никола је видео да јој је из торбе испала нека хартија и понадао се да ће то бити нешто у вези с писмом. Учини се невешт, и кад је она изашла из учионице, брзо је дохватио изгубљени папир. Отворивши га, синуо је од радости. Био је то концепт писма у које је толико желео да завири.

Од узбуђења није познао Дивнин рукопис. За час је прелетео погледом цео текст и задовољно одахнуо. Док није знао шта у протесту пише, није био сигуран јесу ли баш много згрешили они који су га писали и потписали. Станици би можда опростили, а он би је одавањем потпуно окренуо против себе и никад му не би узела приче. Иако још дечак, већ је водио ову политику одраслих људи.

Сад му је било јасно да Станици више не би било опстанка у школи ако би директор дознао какве је садржине и тона оно што је писано министарству. У оваквом расположењу није могао да буде сам, осећао је потребу да нађе подршку свом осветољубљу. Било му је потребно нечије одобрење да концепт однесе директору. У ово доба живота све је слађе, занимљивије учинити ако се чини заједно с друговима. Сваки би подвиг у разреду пропао, кад не би имао ко да му се диви, да му пљеска. Шта ће нам храброст, ако људи не виде да смо храбри? Шта ће нам памет, ако је не уважавају? Шта ће добар задатак и добра оцена на њему, ако другови не знају за то? Шта ће месечина ако је не могу гледати заједно? У разреду је било мало рођених усамљеника који су волели да сами уживају у лепоти, који су могли да учине нешто добро и важно, и да им је доста само то што су га учинили.

Николи се хтело да свима својим пријатељима одмах покаже концепт, да подели радост што га је таква срећа послужила. Није му се ишло кући пред лице мајке, јер је осећао да би му у њеном присуству радост спласла. Боље је поћи неком ко ће као и он сматрати ову случајност за неку победу, неко оружје у рукама. И то неком до кога треба да се пешачи, да се у ходу наужива осећања како му се нешто пријатно догодило, да му свеж ваздух умије образе. Прешао је мост и зашао у простране повртњаке по којима купус још није био сасечен и где су се још виделе преродиле стабљике добошара паприка. По још неузораним стрњикама виделе су се вране, негде у гомилама, негде усамљене. Оне су сваки час дизале главу наглим покретом као да их је какав изненадни звук тргао.

Ослушкивале су, и то што су чуле, било је, изгледа, врло важно, јер су се у том тренутку држале строго.

Дечак је баш у време ручка бануо у двориште закрчено гомилом црвеномодрих и глатких главица купуса, које су се, завршивши главичање, са свих страна затвориле, да се ни најмања бубица ни капља не би увукла у лишће. У огромним сепетима светлуцале се крупне меснате паприке као да су извучене из лака. Немања је већ био ручао и пошао с оцем и млађим братом у башту. Он је био дечак који је гледао своја посла, тврдећи да је гледати своја посла особина правог Србина, што је Лазу, кад год би то чуо, унесрећивало. Једино што је себи од политике или мешања у опште ствари допуштао, било је прављење отпора левичарима у свом разреду. Није волео да се меша ни у какву гужву, ни у какву буну; али ако би видео да му тај став може још више шкодити, онда је пристајао уз бунџије.

Немања је волео ове јесење дане кад се збирају плодови. Као неко у уметничком предмету, знао је да ужива у каквој крупној паприци и често их је, док је био млађи, доносио у школу да покаже како могу стојати усправно, ослоњене на стубиће којима су се завршавале.

– Узми, узми на руку да видиш, има у њој пола киле, – говорио је друговима.

Како је мислио да је Никола без икаква посла дошао до њега, одмах га је обасуо баштенским разговором и одушевљењем, за цвекле велике као лонац, за главице купуса, за орахе крупне као јаја, за јабуке па опет цвекле, главице купуса, орахе све у истом кругу поређане.

– Ходи да видиш какав пасуљ имамо! – повукао га је напослетку.

– Као орах!

Али Немања није осетио подсмех у Николиним речима, па га је и даље вукао.

– Није баш као орах, али није мањи од лешника.

И како сад међу тим причама о пасуљу и купусу да му говори о писму и концепту. Задовољио се само да огорчено упита:

– Јеси ли видео шта су радили јутрос Станица и њено друштво?

– Видео сам. Мени није тражила да потписујем, и шта ме брига.

– А замисли кад би директор знао? – омакло се ипак Николи.

– Гледај своја посла! Зар нам није већ довољна мала оцена из владања. Испада некако да и они који туже, код нас, извуку казну. Гледај, молим те, ову паприку!

Незадовољан и зловољан, Никола се вратио од Немање не видећи више баштa око себе, ни врана, не слушајући реке. Немања му је покварио радост не придавши никакве пажње писму. Било је тренутака кад му је било криво што се каквим случајем није нашао на истој страни са Слободаном, Станицом и Лазом. – Они се за оно што воле и у шта верују несебично боре.

По подне је отишао до Стојана и показао му шта је нашао.

– Имамо их! – цикнуо је победоносно. – Да их јавимо?

Стојан је мирно прочитао и рекао:

– Шта бисмо добили ако их истерају! А, као два и два, знам да би их због овога истерали.

– Кладим се да се вечерас састају код Емилије, – додао је Никола узгредно.

– Нека се састају, није то први пут.

Стојан као да намерно није хтео да се досети шта друг жели да му каже.

– Да станемо иза угла Емилијине куће и видимо ко ће све бити? – изјасни се Никола најзад.

– Шта ће нам то?

– Не прави се луд! Знаћемо ко је све био у завери.

– То се може унапред знати, као два и два.

Стојан је имао миран сељачки начин опирања. Многе Николине поступке он није одобравао, али му је чинио извесне уступке као сину наставнице. Посматрао га је понекад и с извесним злурадим чуђењем: мајка му друге учи како да се владају, а он такав.

То што Стојан није хтео поћи с њим, појачало је код Николе пркос. Увече је отишао на мали сквер недалеко од Емилијине куће и почео је чекати, размишљајући како би било лепо када би сад Станица, пролазећи, зауставила се и рекла му да је последњу причу примила за лист. Онда би он, да покаже како уме и он да буде друг, извадио концепт и дао јој га, како би је уверио да неће ником, ни мајци ни директору, ништа рећи. Сетио се притом разнежено како му је јутрос, кад је хтео иза леђа да завири у писмо, рекла: „Буди друг. Није то само мој лист. И ти ћеш се једном у њему штампати.“

Можда се то односило баш на последњу причу. И Станица је онда имала право да му се чуди што злурадо гледа на укидање часописа у који је најзад успео да уђе.

Утом су се однекуд из побочне улице указали Лаза и Момчило, ведри, ужурбани, па онда Натмуренко и Слободан, затим Дивна и Јелена, које су скоро трчале. Њихова ведрина и ужурбаност Николу су непријатно такле. Они, значи, нису узнемирени, радују се што су подвалили глупим националистима испред чијег носа су све извршили. И пожеле да их што више обеспокоји, уплаши, да им помути радост завере, па ма их и не тужио. Кад му се још учини да се Станица која је последња наишла, направила да га не види, иако је прошла кроз сам сквер, његова насилничка пркосна природа се пробуди и он потрча за њом упитавши као да ислеђује:

– Куда?

– Видиш ваљда. Пусти ме, журим се.

Али је Никола пошао с њом према Емилијиној капији.

– Хоће ли се читати моја прича? – упитао је наједном претећи.

– Неће се читати! – рекла је увређено, мада је била супротно одлучила.

– Не даш да иједна родољубива реч доспе на седнице Дружине.

– Ниједна шовинистичка.

– Пази добро! Знам зашто идеш Емилији!

– Идеш и ти својим пријатељима. Идем к њој јер је волим.

Како се он није склањао с капије, отурила га је да би могла проћи и казала као неком млађем од себе:

– Не заповетај!

Сусрет пред директоровом канцеларијом

Читав један дан наставници нису знали ништа о писму. Како је било пред опомене, сви су били забављени пропитивањем. Историчар се у току свог часа ваљда десет пута обратио сваком слабијем ђаку, прозивајући их да поправе или допуне слабе и сумњиве оцене. Нестрпљиве младе руке пружале су се према њему; многи је хтео да искористи тренутак и добије бољу оцену од оне коју има, јер су добри ђаци на редовним часовима били ређе питани. Историчар је међутим више волео да пита оне који не дижу руке, не би ли их увребао у незнању. Тако је Слободан, који није волео да се јавља, морао ипак устајати сваки час да би увек, на задовољство другова који су прозрели историчареву намеру, одговорио одлично. Лаза је, уз опште весеље ђака, после ваљда шестог таквог одличног одговора, наједном упитао:

– Да ли би, господине, онај ваш стари наставник што је говорио да само Бог зна за пет, дао Слободану пет на овај одговор?

Зачудо, историчар се није на ово наљутио, и њему је ваљда било потребно да направи предах, али је после тога, ваљда за одмазду, сваки час питао Лазу.

Станица као да није примећивала сву ову грозницу и одговарала је на питања помало одсутно. Разредни старешина се тога јутра вратио с пута па је размишљала како да му каже шта се догодило за време његова одсуства. Стрепела је од виђења с њим, и једва чекала да га види. По историчаревом држању према њој и Слободану видела је да наставници још ништа не знају, а можда неће ни знати док не дође вест из министарства. Али и кад та вест не би којим чудом стигла, и кад би се могло догодити да никад нико од професора за писмо не сазна, морала је Новом то рећи. Осећала се и сама одговорна да то учини због његове доброте, а и код Емилије су одлучили да се тако поступи.

На одмору је и иначе требало да му оде у кабинет где су се држале седнице Дружине и види који су радови одабрани за читање. Тамо је једва разумела шта јој је говорио, несвесно бележећи наслове одбијених и примљених радова и имена њихових писаца.

– Жао ти је неуспелих писаца – Олге и Николе? – упита је, приметивши да је утучена.

„Сад или никад“, – помислила је, и брзо му испричала свој разговор с директором, садржину писма које су писали, и како су скупљали потписе. Било

јој је тешко. Сукоб у њој премашио је снагу ране младости: нити је могла прелазити преко свих обзира идући куд жели, нити је могла, ма и за љубав онима које воли, не ићи онамо куд јој се хтело. Када је после покушала да исприча друговима како је разговор текао, никако није могла свега да се сети. Знала је само да је Нови нешто питао, да се чудио, да је корео, говорио да је најгоре што је писмо написано као захтев, да је постајао све забринутији. Сећала се такође да није ниједном рекао да су рђаво урадили, више их је некако жалио што су то учинили него што се љутио. Чинило јој се да је затим обећао нешто, нешто што је требало да их умири. Сећала се само да је, пошто је он отишао, једва успела да напише објаву за седницу Дружине и да је потпуно била заборавила на час гимнастике, па га је преседела у кабинету.

Док су се око објаве за седницу Дружине тискали ученици свих разреда, Олга се пролакта између њих вичући:

– Бежите! Хоћу да видим кад ћу читати песму.

– Ко? Зар ти? – смејали су јој се шестаци.

Кад је видела да је нема на списку, поново га је прочитала да провери је ли на њему Никола и, кад је видела да нема ни њега, било јој је лакше и довикнула му је чак у други крај ходника, покушавајући опет да се с њим измири:

– Нема ни тебе на списку!

– Шта вичеш! Ја нисам ни давао! – одбруси он грубо пред окупљеним ђацима.

Срећна што јој је први пут после толико времена одговорио, ма и набусито, Олга му је притрчала и почела га одмах подбадати против Станице, чудећи се како да његова прича није примљена. Како му је у том тренутку био потребан савезник и једномишљеник, примио је њено друштво и ласкање.

– Дођи да видиш нешто! – позвао је и показао концепт.

Једва једном је нашао некога ко је хтео да прочита тај концепт, ко се радовао што је пронађен, ко је мислио да се може врло корисно употребити. Док је Олга читала, сваки час се прекидајући узвицима, и Никола је пратио погледом већ измрљане редове на хартији. Тако нагнути, испред последњег прозора у ходнику, чинили су се врло тајанствени.

Утом је наишао наставник историје.

– Какву заверу вас двоје ту склапате? – упитао је у пролазу и упутио се директоровој канцеларији.

– Да му кажемо? – упитала је Олга шапатом, пола из осветољубља, пола да се Николи удвори.

Никола јој је истргао хартијицу из руке и пошао за наставником рекавши да и њих двоје иду директору. Дечак је изгледао пркосно, осветољубиво, држао је у руци неку хартијицу и историчар, наслутивши да ће опет бити неки сукоб у њином разреду, њему непријатном, вероватно опет са Слободаном и Станицом, готово их уведе у канцеларију. Угледавши ђаке испред себе, директор је хтео да викне што су без пријаве ушли, али је утом угледао и наставника и познао Николу и Олгу.

– Ти беше син госпође Руже? Шта си хтео? А ти си Поповићева?

Пре него што су њих двоје стигли да испричају, историчар је узео концепт из дечакове руке и прочитао наглас, сладећи реч по реч: „Данас нам је директор гимназије саопштио да је наш омладински лист 'Светлост' укинут, једини лист који смо сами уређивали. Средњошколска омладина наше гимназије не може дозволити...“ Сада је директор истргао хартију њему из руку и скоро викнуо Николи да му зове послужитеља по коме је затим позвао Станицу.

У час је цела гимназија знала да су Никола и Олга рекли директору за писмо. Једни су се препали, други су се чудили да и то може бити кривица, трећи су осуђивали Николу и Олгу, четврти Станицу. Препричавало се како је Станица била бледа кад је изашла од директора, како му је казала да не жели да је саслушава пред наставником историје, који, како је ушао у канцеларију, није хтео више изаћи долевајући стално уље на ватру. Лаза је у дворишту, одушевљен Станичином храброшћу, приказао сцену код директора, говорећи сад Станичиним, сад директоровим гласом:

– Ученици нису могли остати равнодушни кад им је лист укинут. – Ученици су могли преко мене учтиво молити да им се лист врати. – Против неправде се може само бринути. – И тако моја ученица разговара са мном! Излази напоље!

Половина ученика је толико била одушевљена Станичином храброшћу, толико је веровала да је она у праву, те није претпостављала да ће казна бити гора од лоше оцене из владања. Али Стеван је добро знао да коловође очекује истеривање из школе, ако их који од наставника не узме у заштиту и не каже да се с његовом дозволом и писало писмо и скупљали потписи. Осећао се и сам пред ученицима обавезан јер је највећа одговорност пала не на Емилију, већ на Станицу. Видео је само једнога наставника који би се за ученике хтео заузети – Јаковљевића.

Јаковљевић није имао два последња часа и није знао шта се у школи догодило после његовог јутарњег разговора са Станицом. По подне му је била дошла Вера, и тек што јој је био испричао о писму и рекао како се боји за ученике, дошао је Слободан Јокић. Седео је дуго ћутећи као да је чекао да Вера оде, али је она слутила зашто је свратио и није хтела отићи, мислећи да ће својим присуством спасти Јаковљевића од каквог опасног поступка.

– Слободно говори пред госпођицом. Због писма си дошао?

Слободан је још једном упитно погледао наставника и, не трошећи много речи, замолио:

– Да ли бисте директору хтели рећи да сте нам ви дозволили да пишемо писмо?

Вера је нагло устала и пришла Новом као да је хтела да га заштити од каквог удара. Ученик је тада додао да директор већ зна о свему, да му је то неко рекао – није пред Вером хтео помињати Николино име.

Јаковљевић је одмах пристао, и кад је ученик отишао, Вера је приметила тврдо, у огорчењу:

– Можете се ухватити у лажи. Ви сте у то време били у Београду.

Он се дуго загледа у њу: због чега прави овакав отпор? Је ли то наклоност која код девојака узима видове сестринске и материнске нежности и бриге; је

ли нагонско противљење ђачкој смелости и слободи; је ли просто женски страх или ускогрудо васпитање.

– Без ове моје лажи, како кажете, Станица ће бити истерана из школе, а мени се не може десити ништа нарочито.

– Сем да и ви будете истерани! Не знам да ли бисте били тако човекољубиви да је ко други у питању.

Учинило му се да јој је у гласу чуо бол и узео јој је објашњавати да није једина Станица у опасности, да је она примила на себе нешто што је више њих замислило. Говорио је дуго, дотакао јој се руке па рамена, тражио непрестано у њој девојку из ноћног воза, а кад је заћутао, она уздахну:

– Ето, до чега вас је довело ваше пријатељство са ђацима. Да нисте допустили да вам се приближе, зар би се Јокић усудио да вас ово моли?

Онда се, као да јој је нанео какву увреду, стала надурено спремати, гледајући га преко рамена. Стављала је полако у торбицу ствари које је била повадила, као у очекивању да јој он још нешто каже, нешто супротно ономе што је дотле говорио. А када је и он заћутао, рекла је:

– До виђења! – и осврнула се, можда још једном чекајући, па је онда отрчала низ двориште које се већ мрачило.

Јаковљевић је сутрадан затекао директора у професорској канцеларији: откако је чуо за писмо, директор никако није могао да остане сам. Имао је потребу да стално о томе говори, да исказује чуђење како се то могло у његовој школи догодити, – рекао би боји се да ко не помисли да се догодило с његовим знањем. Угледавши Јаковљевића обрадовао се што ће моћи опет неком новом из почетка све испричати, и то разредном старешини.

– Јесте ли чули шта је ваша ученица учинила, ваша Станица? – ословио га је још с врата.

– Мислите на писмо министарству? – старао се наставник да буде што природнији.

– На писмо и све што је дошло уз њега. Она мора летети из школе.

Кад је Јаковљевић изјавио како јој је он допустио да пише писмо и скупља потписе, настао је међу наставницима тајац. Са свих страна су га обасули погледима, – зачуђеним, упитним, злурадим.

– Јесте ли јој дозволили да пише овакво писмо.

Директор је извадио из џепа изгужвани концепт и био вољан да га ваљда по стоти пут чита. Наставник историје му се брзо приближио као да је и он желео да му помогне.

– Станица је довољно паметна да уме написати једно писмо.

Директору је то зазвонило као изазивање. Осећао се осрамоћен што најмлађи наставник у колегијуму тако разговара с њим, погледао је редом, запрепашћен, по свим лицима као да их узима за сведоке, а онда се опет загледао у Јаковљевића.

– Ви нисте паметни кад тако поступате. Знате ли шта вам се због тога све може догодити!

Плашљиви наставници су сматрали да је најбоље чинити се невешт. Да покажу имало наклоности према Станици, имало разумевања за младог наставника,

замерили би се за сва времена директору. Зато су се почели прихватати дневника и у њима тобож нешто тражити и записивати. Али већ и ово тихо повлачење било је за директора увредљиво. Њему се још говорило о бунтовној ученици, још му се гласно чудило наставнику. Мало је било то што ће га казнити. Требало је догађај потпуно, директорски, исцрпити. Наставник историје је то осетио и, тобоже верујући да Јаковљевић не зна како је писмо написано, узео га је из директорових руку и почео натенане читати. Како је он читао, Вера је постајала све узнемиренија, и кад је историчар дорекао реченицу: „средњошколска омладина наше школе не може дозволити“, – упадљиво гласно је уздахнула.

Директор је прекинуо читање.

– „Средњошколска омладина не може дозволити“! Ја не могу дозволити да ученици који таква писма пишу и наставници који их одобравају, остану у школи.

Вера је очекивала да ће се Јаковљевић, чувши садржину писма и другу директорову изјаву, повући, рећи како није знао да ће писмо бити тако стилизовано, иако је дозволио да се пише; али како је он остао миран, била је уверена да га наклоност према Станици као девојци гура у опасност исто толико колико наклоност према њој као доброј ученици. Све њене молбе да се не меша с ђацима нису вределе, а сад га је једна Јокићева реч увукла у ово.

– Неће ваљда дотле доћи? – осврнуо се наставник математике с врата, с шестаром у руци, и вратио се у канцеларију.

– Дотле ће доћи! – рекао је директор погледавши га кивно.

– Колега ово писмо није одобрио! Уопште није знао да је послато... био је тада у Београду. Слободан Јокић га је молио да Станицу спасе...

Јаковљевић пружи према њој руке длановима окренуте као да би је зауставио од тога безумља, али она је имала потребу да до краја објасни како је било, да га оправда, правећи се да не види ни његове испружене руке, ни бледило, ни презирање, и прилазила је наставницима као да их зове у помоћ, али су се они трудили да забашуре то што је неодговорно изговорила, да га потру, учине неважним. Једино ју је историчар стао још распиривати и наводити је да даље говори.

– Сад сте му помогли! – процеди математичар кроз зубе, погледавши је као ђака лишена логике.

Директор се међутим спустио на прву столицу. Њене речи су га наједном стишале. Било му је сад јасно да ни ђацима ни наставнику нема опроштаја. Док се малочас можда још и колебао, вичући да увери и себе и друге, сад изговори мирно, гледајући младог наставника како се гледају луцнути:

– Па то је сад још горе. То је свесно конспирисање против школских закона и власти.

Вера је с ужасом погледала у Новог и већ отрежњена стисла чело рукама. Хтела је притрчати и објаснити му зашто је све оно изговорила, али он је гледао у њу као да је не види. Журио је на час. Ученици су га већ с нестрпљењем чекали, јер је требало да им разда књижице с опоменама.

Узбудљив дан

Већ од десет часова неколицина ђачких родитеља се вртело по улицама близу школе. Неки, чија деца су претила да ће се убити ако добију опомене, неспокојно су гледали с друге стране да им она у гомили ученика не промакну. Нису спокојнији били ни они који су деци говорили да не долазе кући ако донесу слабу. Око подне је стигла пред школу и Олгина мајка. Она се, истина, надала да ће јој кћи проћи без опомене; и раније је тако бивало: прво наређа три, четири двојке, а после то ипак некако поправи, а ове године је још имала ђака који ју је поучавао. Мајка је, управо, више и веровала у Слободана. Бивао је на часовима увек озбиљан, није никад рекао ниједне једине речи која се не би односила на школу, није никад хтео чак да се послужи, изговарајући се да треба да раде. Олга је увек прва предлагала да се одморе, а он јој је одговорио да јој је сваки тренутак скуп.

– Не улази ми више у главу.

– Не пазиш и зато ти не улази.

Истина, Слободан је неколико пута говорио Поповићки да Олга у српском најспорије напредује, да је запустила читање, а то се на часовима не да постићи. Али жена је веровала у волшебну моћ народног послаништва, у мужевљеву окретност, у традицију у Олгином школовању да увек на крају испливa. Била је чак умесила торту да по подне позове суседе на час, а сад је чекала ћерку да оду заједно у кафану и однесу Поповићу добре вести.

Наједном је гужва деце покуљала на врата, нека су плакала, нека весело јурнула низ улицу. Она је угледала у гомили Олгу са Зором: Олга је плакала, а Зора је, очевидно, била обузета тешењем, и тако су брзо ишле да их кроз децу није могла пристићи.

Дошавши кући, затекла је ћерку како и даље плаче, мужа како бесни и Зору како једнако говори да ће тата све поправити.

– Да није толико заговнала, још бих и поправио, – примао је он Зорину изјаву као сасвим природну ствар.

– Ето видиш, тата ће то поправити, – понављала је девојчица, не слушајући смисао његових речи, већ само бес и самоувереност, из којих би се за Олгу обично излегле добре ствари.

– И што смо онда држали тог ђака.

На ову примедбу Олга је живо узвикнула:

– Није Слободан крив! Он ме је савесно учио. Богами, тата, није он крив.

Олга се пред Слободаном осећала крива већ и зато што је одала Станицу, уз то су ђаци говорили да ће и он бити кажњен колико и она. А како је лепо било док их нису пријавили, док је чак мрзела Станицу због Новога. Било би јој лепше да је и сад мрзи него да се каје због пријаве и да је жали – цела је школа говорила да ће коловође бити истеране. И зато јој је двојка из српског била, у неку руку, добродошла, јер је могла плакати због ђачког презирања, због кајања, због тога што је знала да ће се отац обрадовати кад чује да је Станицу одала и због чега је одала, јер је мрзео свакога за кога се каже да је левичар. Плакала је што ће се отац на Слободана окомити још више дозна ли да је и он био коловођа у ђачком отпору министарству.

– Није Слободан крив! – вриснула је поново у наступу кајања.

– Онда је твој добри наставник крив.

– Није ни он, него ја нисам стигла да прочитам све писце. Било ми се нагомилало.

– Ниси све писце прочитала! Да ми је знати како је школа постојала кад наставници нису тражили толико читања!

Зора се у току разговора још више уверила да је Поповић свемоћан и све убедљивије је уверавала другарицу да ће јој он помоћи.

Пошто се извикао, Поповић их је послао у другу собу и остао да насамо са женом расправља о кћериној слабој оцени из српског, што је за Зору био још један знак његове завере против наставника и његове свемоћи. Како му је и жена доказивала да је младић савесно радио, Поповић је изашао у град љут, не ручавши. Тамо је, у кафани, чуо за догађај са писмом.

– Значи, бунили се ђаци против Министарства просвете, и тај наставник то хтео да затаји, – узвикнуо је задовољно.

Начелник му ипак није рекао да је уз Никлу и Олга учествовала у пријављивању другова. Истина, њега је то, политички гледано, могло обрадовати, али шта зна? Човек може да се радује што је неко бунтовништво откривено, а ипак да не воли што се и његово дете нашло међу потказивачима.

Сад се Поповић могао мирне душе окомити и на Слободана и на новог наставника, јер је од почетка осећао неко неповерење, неку нетрпељивост према томе новопеченом наставнику, коме је пало на ум да уводи неке новине у школу, да захтева да се прочита од аз до ижице све што је тамо неки писац нажврљао. А и поноситост Слободанова била му је одувек сумњива. Зашто не би тај деран узео чашу воде и слатко у његовој кући, увек су се питали и он и жена. Е, ето, сад се и то показало: ништа што је српско комунистима се не допада. И зашто је само та гуска, та Олга, запела: није крив па није крив? Да се није погано женско дериште зацопало? Онда је брзо одбацио ту претпоставку, сетивши се да су му рекли да је Станица Јокићева девојка. „Нађе врећа закрпу! Баш нема ништа згодније од ове пословице!“

У таквом расположењу срео је Слободана који је ишао замишљен и није га био опазио. Све што је у том младићу било лепо, њему се у том часу учинило мрско и сумњиво: његова озбиљност му се учинила завереништво, његов

поносити ход – охолост, уредност његовог старог одела – напињање да се попне некуд где му није место.

– Дивота богами! – зауставио га је осорно. – У дослуху смо са господином професором: он даје двојке а ми поправљамо.

Како га је Поповић нагло тргао из мисли, Слободан није добро разумео његове речи, али је ипак схватио да се љути што Олга није поправила српски и рекао је, извињавајући се:

– Жао ми је, господине, што ми није пошло за руком да помогнем Олги. Прилена је, неће па неће да учи.

– Па ја сам те узео да је провредниш. У мутну сам воду паре бацао, – говорио је Поповић неким ниским, претећим гласом, гледајући га не као младића, него као нижег од себе.

Иако је очекивао да ће Поповић бити незадовољан због Олгине двојке, ипак га је оволика осорност збунила и осмехнуо се са снебивањем:

– Видели сте да сам остајао и преко времена...

– Могао си ти цео дан пиљити у њу, али ниси био за посао кога си се прихватио...

Дечак је тек сад схватио да ово вређање неће бити само због непоправљене двојке и још више се исправио рекавши како не допушта да га ико вређа.

– Лако је на тај начин дизати новац! – настављао је Поповић.

Слободан је добио израз као да би рекао: овај хоће свађу, и, погледавши Поповића право у очи, поносито је добацио:

– У томе се газде као ви боље разумеју.

И пошао је без поздрава, а посланик је викао за њим како ће летети из школе због својих бунтовничких идеја, називајући га подругљиво жутокљунцем.

На улицама се видело још пуно ученика, – ишли су у гомилицама и расправљали живо. Чуле су се распре уобичајене после испита, тромесечја, писмених задатака, оне су тренутно потисле шапутања и стрепњу због протеста. Лаза је на углу под багремом, с кога су већ вејали жути листићи једва већи од конфета, засмејавао неколико својих другова добро погођених цртама оних које је представљао:

– Не плачи, све ће то твој тата поправити... Гросмутер ми је закинула за две оцене... Јаој, што је математичар стипса... Све су девојке будале, а биле и наставнице.

Жене су на капијама узбуђено расправљале као за време мобилизације или поплаве. Давање оцена и напомена одјекује по паланкама као друштвене и временске непогоде. Сви су знали које су све мајке намртво испребијале сина или ћерку због слабих. Сви су судили о правичности наставника, о њиховој спреми, о њиховом личном животу. Свим неудатим наставницама су тога дана пребројане године и доведене у везу са њиховом строгошћу и љутином. Овог пута све је то било појачано причом о ђачком писму, о томе да ће ученике истеривати, да неће остати ни по пола седмог и осмог разреда.

Родитељи деце којој није претила опасност говорили су како је боље да девојчице носе и шишке и да се у школи пудеришу, него да се чешљају као Станица заглађено, а да дижу буне. Школи не смета, тврдили су, ако се девојчица

удешава; али ако води политику, онда је то пропаст. Зграњавали се што је учитељица допустила својој кћери да се умеша у политику, жалили су Чичу што је његова Дивна ушла у коло бунџија. Одобравали су Николи што је директору однео концепт и још неколицини што су на саслушању испричали о састанцима код Емилије где су ученици и добили подстрек да напишу протест.

Поповићу су годила оваква мишљења и разговори после сусрета са Слободаном. Свратио је у три кафане и застао пред неколико капија и свугде потпомагао родитељску огорченост и узбуну.

– А како је ваша? – питале су жене, иако су већ знале за Олгину двојку.

И како је он одговарао да је добро, називале су га посланичким лисцем, кајући се што су пред њим обелоданиле неуспех своје деце.

Прокрстаривши град, Поповић је погледао у часовник и закључио да би директора још могао затећи у школи – наставници су се већ разишли па ће њих двојица на миру поразговарати. У пустом школском ходнику, који буди тугу као празна кошница, наједном се сударио с Јаковљевићем. После свега што се у току три дана у школи закувало, Поповић је био убеђен да ће с ђацима коловодама из школе излетети и њихов омиљени наставник, па га је мирне душе срео онако како му је срце заповедало:

– Доброг сте ми ученика препоручили да Олгу спрема, – приметио је заједљиво после поздрава, препречујући му пут.

– Врло доброг. Помогао јој је да избегне три двојке.

– Само не вашу.

– Ако се не провредни, она ће јој и остати.

Поповић се насмејао подругљиво, не кријући да тај смех значи: нећеш ти више ни имати прилике да је оцењујеш. Уз то је, бојећи се да смех није био довољно убедљив, додао:

– Доброј деци дајете двојке, да би ваши љубимци, комунисти, могли давати часове. Али припазите се!

– Немам обичај да у страху од народних посланика претварам двојке у тројке, – одговорио је мирно наставник, оставивши га у ходнику гневног, пуног неизречених увреда.

Поповић је такав упао у директорову канцеларију и без нуђења сео у наслоњачу, бришући се задихано марамицом. Изгледао је надувен, нестрпљив, и тиме је код директора изазвао отпор. Ако је због двојке, дуго је, напослетку он, директор, и преко савести, и по цену сукоба с наставницима које је ценио отклањао двојке његовој размаженој кћери. Ако је због писма и потписа, зна се ко је власт у школи и ко ће ствар расправити и кривце казнити, нема ту никаква власт споља да се меша. Поготову не Поповић који после три месеца није школи израдио оно обећано земљиште за проширење дворишта. И зато га је, као да не примећује његову натмуреност, уместо поздрава, упитао шта има ново.

– Требало би ви боље да знате новости у својој школи.

– Школске новости изгледа да не знам само ја, – трудио се директор да остане миран и заштити свој директорски суверенитет. – Цео град се, чујем, узнемирио.

– Ваши ученици су наша деца, па, шта ћете, мора нас занимати како их васпитавате.

Директору се све више чинило да се Поповић меша у област у којој он, директор, господари; уз то му се већ ишло из те канцеларије, где је провео тешко јутро. Зато рече нељубазније него што је иком од представника политике:

– Шта вас за то боли глава, Поповићу. Ми смо плаћени да за то бринемо. У школи смо им ми родитељи.

Посетилац је међутим хтео да искаже пошто-пото оно што је био наумио и рече како га он добро познаје, али како се у граду говори да трпи у школи и ђаке и наставнике комунисте.

– Сад ме, на пример, тај Јокић умало није назвао зеленашем.

У директору се наједном, иако, истина, накратко, пробуди студент који је сањао да ће с ученицима друговати, и он помисли да је ова Поповићева нетрпељивост према Јокићу дошла зацело због Олгине непоправљене двојке и, правећи се невешт, рече како никад не би помислио да се Јокић може тако понашати – обично је тих и затворен, и само ако га много изазовеш, може да се заборави.

– Верујем да збиља тако мислите јер вас добро познајем, али други могу рећи да свесно штитите комунисте, да одобравате новом наставнику што у Литерарној дружини омаловажава добру децу и њихове радове и јавно штити ученике као што су Станица и Јокић.

– Шта ћете, Поповићу, и Станица и Јокић су збиља врло обдарени, на страну њихова, да је назовемо, политичка залуђеност.

– Ја вам верујем да тако мислите, али вам опет кажем, у интересу је вашем и ваше школе да ову ствар што пре доведете у ред.

Поповић ниједном речи није поменуо Олгину двојку, градећи се да је само као пријатељ школе дошао да каже шта се у граду говори, вешто дајући на знање да би и директоров положај могао зависити од њега.

Јасика све сазнаје

Послужитељ је у школском ходнику причао ученицима да су Никола и Олга тужили Станицу и да су затим неки шестаци на саслушању испричали ко је све био умешан у писање и слање писма, ко се све састаје код Емилије. Подробно је описивао како се Никола прво нешто сашаптавао с Олгом, и како је наишао историчар. Ђаци су, чак и они који су у све то били упућени, слушали нетремице и негодовали. Кад би наишао који од наставника, претварали су се да разговарају о нечем другом.

Био је то одмор између другог и трећег часа. Поред ђака и послужитеља прошле су Олга и Зора. Олга је, већ трећи пут тога јутра, поздравила послужитеља, да би испитала да ли збиља неће да јој одговори на поздрав, и он јој опет није одговорио, претварајући се да пажљиво слуша неког ђака.

– Тужибаба! – викнуо је за њом неки ученик другог разреда и затим је још неколико дечјих гласова то поновило.

Она се тргла и стегла Зору за руку па су брзо шмугнуле у двориште.

– То их је Станица наговорила да вичу, – шапнула је постиђено Зори.

Још јој је она једина била остала – ни Анка, ни Стојан нису с њом говорили.

– Немој се једити, издаће директор наредбу да те не дирају, кажи само тати да то удеси. – А онда јој је у поверењу шапнула: – Бадава си мрзела Станицу. Да знаш шта причају ђаци! Кажу да госпођица Вера воли Новог, и он њу.

Затим ју је повукла у крајњи кут дворишта да би јој још о томе причала, али су и отуда биле отеране повицима малишана. Пролазећи кроз двориште, Олга се јављала ученицима које раније није ни гледала, само да и њих, као и послужитеља, испроба хоће ли јој одговорити. На њен јад, ретко јој је ко отпоздрављао.

– Нисам, богами, ја крива, – говорила је Зори. – Само сам онако казала: да их тужимо, а Никола ме повукао у канцеларију и он казао.

И онда су се опет враћале на причу о Вери и Новом, коју је Зора стално пропраћала напоменом да је Олга бадава мрзела Станицу. То је ваљда био једини начин да јој изрази како ни она не одобрава потказивање. Дивна их је опазила издалека и скренула десно. Наједном им се упутило пет осмака. Ћутали су и ишли право на њих као да ће их прегазити, и оне су побегле. То је већ било други пут од јутрос да су им тако прилазили. И тада су угледале Николу у гомили четвртака који су га уважавали што је син наставнице и што гимнастику

на справама ради најбоље у школи. Њему су ти млађи дечаци тога јутра били неопходни да се у друштву не би осећао сам. И њих две су им притрчале.

– Шта ти каже мама? Зна ли?

– Зна се, – одговорио је неодређено и отрчао с дечацима како га пред њима не би даље испитивале.

И њега самог је мучило да ли мајка зна или не зна. Код куће се вртео око ње и кришом јој загледао у лице. Чинила му се задовољна. Да није због тога што је директору јавио за писмо? – синула му је луда мисао. „Глупо и кукавичко заваравање“ – постидео се одмах. Никад се његова мајка не може томе обрадовати. Она је старинска жена и не разуме шта је политичка борба. Тим изразом је он покушао да бар пред собом крсти издају својих другова. Она познаје само једну врсту људске части, ону основну. Зато јој је одмах, још првог дана, хтео рећи све како би што пре претурио и ту муку, јер је знао да ће бити много горе ако то она дозна од других.

Ујутро је устао рано, и без опомене нацепао дрва, извадио из бунара воде: „Нешто је скривио“, – помислила је Јасика, видећи ову несвакодневну вредноћу и стрепећи шта би то могло бити. – „Он ради све с неком рачуницом.“

– Госпођо Ружо, – рекао је спустивши канту с водом, – помисли шта је Станица урадила...

Она му се узнемирено окренула. Не, неће јој моћи казати, осети он, и заврши наједном малодушно како му није примила ни последњу причу.

– Наравно да није примила, – одлакнуло је њој. – Један изузетан случај обрадио си као нешто свакодневно. Опиши једном залазак сунца, па да видиш како ће примити.

– Наивне ли жене, ове моје мајке! Па то сам писао у петом разреду!

– А ти онда напиши нешто што мири људе, а не што их заваћа.

Тренутно је заборавио због чега је почео разговор и сав се озлоједи што му мајка не одобрава.

– Људи су, моја госпођо мајко, били заваћени и пре мог рођења.

Још су се тако мало прегонили, она радећи по кући, а он спремајући се за школу. С капије се још једном неодлучно окренуо, али када је она то опазила, шмугнуо је низ улицу. Због тога је неспокојна пошла у школу.

У школском ходнику јасно је осетила како је, чим се појавила, настао тајац. Ученици окупљени око послужитеља гледали су је као да је први пут виде. Учинило јој се да је у послужитељевим очима видела неки нарочити израз и да јој се јавио превећ љубазно као човеку кога је потребно уверити у оданост ма шта му се десило. И кад је ушла у канцеларију, као да је код наставника осетила неку малу забуну, а затим сувишну предусретљивост.

Гросмутер рече тихо математичару:

– Сирота, она изгледа не зна да је Никола потказао. Појешће се жива...

– Бистар, али гадан деран, – одговорио је и он исто тако тихо.

Утом је ушао историчар упадљиво ведар, избријан као за празник и, угледавши је, одмах јој је пришао.

– Је ли вам рекао Никола шта је урадила Станица са својим друштвом?

Јасика је оставила мапу које се тек била прихватила и погледала га упитно. Шта је то девојчица могла урадити? Још пре два дана била је с њом у друштву,

на дежурству, и разговарала, и учинила јој се као увек сталожена, разборита. Шта та деца, у току само два дана, могу да смисле и почине? Утом се сетила како је Никола ујутру заподевао разговор о Станици и приметила како је Гросмутер нагло устала и пошла према историчару, позвавши га на часак.

– Писали су неко увредљиво писмо министарству, – настављао је он не осврћући се на Гросмутер, – и скупљали ђачке потписе. Зацарио се у том разреду комунизам, и то вам је!

Јасика је мало одахнула и опет се прихватила маше.

– Треба то строго казнити, – рекла је, – мада свака ђачка слобода не мора одмах бити комунизам. – И наједном, уплашена слутњом, упита: – Зна ли за то директор?

– Колега, на један тренутак! – позвао га је сад математичар, у недоумици да ли наставник историје збиља сматра да мајци јавља нешто радосно, или не уме да сакрије задовољство што ће настрадати ђаци којима није био наклоњен.

– Зар не знате? – наставио је историчар, оглушујући се и о математичареву опомену. – Па ваш Никола је ухватио концепт тога протеста и однео га директору.

И баш је био заустио да подробно исприча како је Олгу и Николу затекао пред директоровом канцеларијом и како им је помогао да уђу, али га она више није чула, најпре пренеражена и нема, а онда вичући:

– Мој Никола! Мој Никола! Зар он то да учини!

Наставници су се начетили око ње, умирујући је, а историчар је узмицао изненађено и уплашено.

– Ви ме изненађујете, – говорио је. – Па он је извршио своју дужност.

– Потказивач је постао. Другове је издао, – и даље је викала она отимајући се према вратима. – Препући ћу ако то овог часа не пречистим.

Наставник математике јој је спустио руку на раме и посадио је на столицу.

– Пустите сад, код куће ћете то.

Сад већ клонула, остала је на столици и као за себе говорила тише, замишљено:

– Сад ће сви пружати прст на њега: ето, шта је учинио наставничин син, ето какви су националисти.

Наставници су јој говорили како претерује, како се такве ствари дешавају код ђака, како је то било питање тренутка, како можда не би ни рекао да није у часу кад се колебао наишао наставник и помогао му да уђе, што и сам наставник признаје.

– То би исто и они чинили, ти за које кажете да ће на њега с презирањем показивати, – опет је почео историчар, видећи да је мало дошла к себи.

Погледала га је као да јој је крив за сав тај јад, не допустивши му да до краја каже што је наумио.

– Нећу да то мој син чини! То је нечасно! – викнула је.

– Шта ћемо! Он има своју главу! – надмено је приметио наставник историје и отишао према прозору.

Седница професорског савета

Док се Чича по подне одмарао, Дивна је вредно, да би запослила себе, глачала његово одело, испришивала му поотпала дугмета на кошуљи и капуту. Радећи тако, стално је мислила о томе како је чудно што нико није приметио да је рукопис на концепту писма њен. Бојала се да когод на седници поново не завири у ту хартијицу и не позна њено *ш* писано као у латиници. Било је врло лако познати и решиће у њеном *g*, *ц*, *ј*, *ђ*, и крестицу у *ђ* и *ћ*. Можда ће наједном усред седнице историчар се загледати у њих и рећи Чичи:

– Погледајте колега! На чији вам то рукопис личи?

Зато што је она писала концепт, чинило јој се необично важно баш ко је то чинио. Сматрала је да и она због тога по правди мора ићи у прве кривце и стално се кајала што бар Чичи није признала своју кривицу. Али су јој, чим су почела саслушавања, сви, од Стевана до Лазе, забранили да ишта каже. Ни због ње, ни због Чиче нису могли поднети да и њу стигне казна првих коловођа. Стеван јој је од првог дана, видећи је узнемирену, читао буквицу:

– Прво, драга девојчице, ти то баш ниси желела да пишеш. И ако би праву истину хтела рећи, морала би најпре то да кажеш, а онда би испало да су те остали натерали, да смо ми старији хтели да потуримо најневинијега.

Она је готово вриснула:

– Није истина! Сама сам хтела...

– Нека буде! Али ти, не бој се, имаш већ доста кривица за поштену двојку из владања: најпре што си потписала протест, затим што се дружиш с онима који су га смислили, што си присуствовала састанцима код нас...

Али иако на саслушању нико никог није питао ко је писао сам концепт, поред толико других важнијих питања, она се стално на то враћала. Чудила се и зашто се Чича понаша као да не зна да је и она умешана у писање писма. Можда му нико досад то није ни казао, али ће на седници већ све чути што су ђаци на саслушању говорили и што је она сама признала. Можда, помишљала је, и зна све, али сматра да с њом не сме о томе говорити док казна не буде изречена. Тешко јој је било и због тога што су у школи сви говорили само о Станичиној, Емилијиној и Слободановој кривици, а њој се чинило да је и она скривила колико и они, и стално је на Чичу наваљивала да их спасе бар од истеривања.

Осетивши да се пробудио, рече му шаљиво:

– Је ли, тата, шта ти са овим својим дугметима радиш? Сигурно их уврћеш док предајеш. Целих пет комада ниси имао.

Чича је узео капут и кошуљу и покуњено стао разгледати је ли могуће да је толико дугмета погубио у току месец дана. Шта зна, можда их, збиља, чупка док предаје, али сад није имао времена да мисли о томе, био је крајњи рок да пође на седницу и хитно се почео спремати, страхујући да га Дивна опет не почне молити за другове. И управо кад се прихватио кваке, она је притрчала:

– Тата, спаси их!

– Гле ти ње! Како да их спасем?

– Наговори директора да им опрости. Ти знаш како су они добри ученици и како су уопште добри.

Чича је покушао да се промигољи кроз врата. Све је то и сам знао и био спреман и без њене молбе да их све заштити, али је сматрао да то Дивни не сме признати.

– Добри сте, добри, али нисте добро радили. Ето шта доноси политика! – накостреши се и опет покуша да промакне на врата.

Она је наједном осетила огромно сажаљење према оцу. Како је истрошен, како је расејан и детињаст, а њу сматра још дететом и изиграва неку строгост. Не, не може му сама казати колико је и она у све то умешана, нека чује у школи, на седници. И, као да је она од њега старија, рече благо:

– Тата, мораш признати, ако је политика оно што хоће Емилија и Станица и они који њих воле, онда је и оно што је учинио Никола...

– Гле ти ње.

– И сад право кажи: чија је боља? И онда, нису једино њих троје криви. Много нас се бунило против забране листа. Кажи да нас казне све подједнако, истом казном.

– Не ваљате ниједно! – љутну се Чича, ужурбан и збуњен. – За десет минута почиње седница. Пусти ме већ једном!

– Тата, верујем да ћеш бити правичан.

Чича је већ био на капији и окрете се с доброћудним осмехом:

– Гле ти ње! Верује девојка у мене.

Дивни се учини да јој је тим осмехом и топлим погледом нешто обећао и осети се мало лакше, али ипак није могла у том расположењу остати сама и пође Емилији. Тамо је затекла све који су били присутни кад се смишљало писмо, а с њима и учитељицу. Држала се као да је она за нешто крива. Дивна је одмах погодила због чега ће то бити: у њеној кући, код њене деце, све се припремало, Стеван их све подржао, и сад се бојала да Станица, на коју је пала коцка да скупља потписе, не поднесе највећи део казне. Узалуд се Лаза старао да јој изазове осмех говорећи како не може она сад назор направити да је њена Емилија важнија у овој борби и овој ствари него Станица.

– То вам је старинско осећање морала, – додао је неко.

– Ко би, учитељице, молим вас, историчару пркосио ако нас све избаце? – нашалио се и ћутљиви Слободан.

– Ја сам тати казала да смо сви криви, – тихо се јавила Дивна, чије су присуство тек сад осетили.

– А како смо се оно, девојчице, договорили? – примети Стеван али без оштрине.

Како Дивна уплашено затрепта, Емилија је као и обично узе у заштиту.

– Буди мирна, срце моје! Ништа му ти, чуј, ниси могла рећи што неће сазнати од директора и прочитати у записнику.

Покушавали су тако да се јуначе, да се шале, – али учитељичина уобичајена ужина стајала је нетакнута, чак је ни Лаза није погледао. Најзад су се дигли и пошли из куће. Улицом око школе били су се размилели и други ученици. Њихови карактери се испољавали као за време свих судбоносних догађаја у школи. Било је дечака и девојчица који су жалили што се сами нису пријавили да су писмо потписали. Било их је који су одрицали да су га потписали, иако су то радо учинили. Неки су се трудили да гласно, како би други чули, критикују коловође. И међу њима, тако младим, већ их је било таквих какви се виђају међу њиховим стричевима и очевима, по ходницима судница и скупштина. Понеки смелији су улазили у школски ходник да питају послужитеља је ли седница почела, а затим кад се смрачило, одлазили су у школско двориште и кроз прозор посматрали шта се у професорској канцеларији догађа. Чули су се пригушени гласови:

– Да видите, директор је устао и млата рукама, а Јасика му нешто доказује. Ено Чича шапуће нешто Гросмутерки. Гледајте, гледајте, историчар нешто диктира!

После дугог ходања поред реке и по парку, у двориште су стигли и Лаза с Емилијом и Дивном. И управо кад су они стигли, могло се видети како Нови тамо у осветљеној одаји говори и како су му сви окренути, и Лаза је одмах почео подражавати његов говор, али сад не да би засмејавао другове, него му се чинило да Нови иза прозорских окана збиља говори оно што он, Лаза, објављује:

– Не могу поднети да мојом кривицом пропадну животи тих младих људи. Ја сам им допустио да то чине, и ако треба кога казнити, казните мене.

Ученици су се јежили од узбуђења. Они још нису били чули да је наставница земљописа својом изјавом срушила све Јаковљевићеве племените намере.

– Лазо, сад бих те пољубила! – узвикнула је Дивна.

А он је, подстакнут њеним одушевљењем, зањихао главом као Јасика и рекао оно што су сви ученици, колико год их је било, замишљали да ће она рећи:

– Ако казните ове ученике, онда казните пре свега мога потказивача, Николу, јер иначе више нећу моћи изаћи ђацима пред очи.

Млађи ученици су почели на ово пљескати.

У осветљеној се соби опет, у свој својој висини, усправио историчар и чинило се да чита буквицу Јасики, а како је он говорио, тако је Лаза гласно изговарао:

– Треба избацити коловође свих буна. У разреду ће сванути кад оне оду, мени ће сванути...

– Јест, јест, види му се по лицу да то говори, – одобравали су ученици.

И мада је пуно њих стрепело од исхода седнице, мада је овај догађај и у породицама створио узбуну и изазвао придике, ученици као да су се и радовали што се ово догодило, што се догодило нешто важно, нешто поводом чега се може много страсно разговарати, дубоко осећати.

У дворишту је било хладно, – хватао је први љут мраз. Земља под ногама је постајала тврда и ледена, као да је од челика. Мирис снега је вејао с недалеко воде. Али они су били узбуђени и млади, и тај мирис их је пре опомињао на мирис биља које олистава. Послужитељ је више пута излазио до школских врата која су водила у двориште и давао им знак да иду, али су се они чинили невешти. Најзад је и подвикнуо, претећи да ће се седница скоро свршити, и тако их је растерао.

Седница је, међутим, била у пуном јеку. Историчар је, жестећи се, говорио Јасики:

– Не могу да вас познам, госпођо! Ви штитите комунисте!

Она ни раније није имала пуно наклоности према њему, а откако јој је онако радосно јавио да је Никола издао другове, није га могла поднети.

– Шта ћете, све се окренуло наопачке, – одговорила је осорно не погледавши га.

Осећала се пред колегијумом посрамљена. Знали су је двадесет и три године, били су сви као део њене породице, а ипак им од стида није могла гледати у очи. Шта јој вреди, мислила је, што је она сад гласала против истеривања, кад сина није могла научити основним законима морала у који је сама веровала. Испитивала је себе: да ли би она гласала за истеривање због овакве погрешке, да ту погрешку није Никола обелоданио. Можда јој је његов поступак учинио јасним нешто што, васпитавајући децу око двадесет година, није јасно сагледала: да ученике треба оставити у школи управо онда када их школски закон и наставници отискују од себе. Старала се да замисли како би њој било да су истерани ученици њена деца и ужасавала се при помисли на сусрет с њиховим мајкама.

– Ни више ни мање него две године, – рекао је као за себе Нови, и ваљда по десети пут избегао Верин поглед пун молбе и ужаса.

– Не могу те разреде да замислим без Станице, Слободана и Емилије, – одазвао се на то математичар.

Покушавао је да се сети какви су били ти разреди пре шест година кад их је још учио да множе са сто и хиљаду. Како су онда изгледали? Какве су им тада биле кривице? Слободан је седео и тада иза Станице. Уска, мала глава, сва у коврџама, а из лица, и зими тамног, гледале су замишљене плаве очи. На одмору се сам шетао. Стидео се више кад га хвале него кад га куде. Станица је носила низ леђа глатке, смеђе витице које је у трећем разреду, кад је почела нагло расти, пребацила низ груди. Никола је девојчице испред себе вукао за плетенице. Анка је плакала што су јој из клупе крали кифле. Олга се сваке недеље тужакала: „Молим, господине, мушкарци ми пишу љубавна писма!“ – „Шта ти то пишу?“ – „Кажу имаш леп прћаст нос. А један пише да ме воли.“ Да ли су се и тада због њих држале седнице професорског савета? Да, кад се оно Стојан побио с Лазом и несрећно га у главу ударио, кад је Петар псовао мајку некој девојчици. Кад је из дана у дан нешто у разреду нестајало, и кад су пронашли кривца. Како је оно било? Да ли га је ко издао? Не, него му је перорез који је украо испао некако кроз ногавице. Били су тада још деца. Молили су сваког часа да их воде на излет, бар некуд до реке. Дизали су се насред часа и говорили: „Молим, господине, Стојан може одједном да попије два литра млека!“ – „Лажу, молим, господине...“

Чича је ћутао погружено. До њега је, у међувремену, али тек пошто је одлука о казнама донесена допрео концепт који је Дивна писала својом руком. Можда му је дотурио неко, ко је такође рукопис познао. Да, то су њене коврџице, тако их само она у разреду пише. Гле ти ње! Вели, сви смо ми криви. Ја мислим још је дете, а она се ухватила у коло с политичарима. И шта сад да ради? Све срећа што је, и не знајући за тај вражји концепт, ипак и њој извојевао казну какву су добили сви који су одлазили на састанке код Емилије. Задовољење му је донело и то што је њено име видео као прво на листи ученика који су се сами пријавили да су потписали писмо и да су га пре тога прочитали.

Наставник физике био је најближи Јаковљевићевом и Чичином мишљењу и тврдио је да ту нема толике кривице, да је то просто била младалачка потреба за стварањем, за акцијом: нека врста психозе и нагона као када се пчеле роје, тако је рекао.

Уосталом више од пола наставника који су предавали у седмом разреду били су тога тренутка несрећни јер је професорски савет надгласао, њихов предлог за блажу казну. Они су у том тренутку заборавили да су и сами бивали увек строжи према ученицима којима нису предавали, ослобођени оне породичне блискости између ђака и професора који им дуго предају, који знају сав њихов живот.

Њихову замишљеност прекинуо је директор обраћајући се секретару.

– Молим да се записнички констатује да су ученици Станица Лазић и Слободан Јокић и Емилија Стошић већином гласова удаљени од школе на две године с правом полагања...

Још он није био ни довршио, а јави се Чича:

– Молим, мене првог запишите да сам гласао против.

– Не бојте се, и по трипут ћемо бити записани! – добацио је неко.

– Откуд се ви уписасте у бунџије! – зајеђливо је упитао директор Чичу.

Погађајући његову мисао, Чича одврати:

– Гле ти њега! Откако ми је ћерка дорасла до бунџија. – А онда се ражестио: – али, ако се сећате, ја никад нисам подносио овакву строгост према непунолетној деци.

– Нисмо их истерали ми, већ школски закони! – обрецнуо се директор.

Док је секретар записивао одлуку, настао је опет лаки жагор у канцеларији. Наставници који су из страха од последица, и против срца и убеђења гласали за истеривање, с неком завишћу су гледали оне који су се одупрли. Наставник гимнастике шапутао је колеги до себе:

– Лако је Чичи, до пензије му је остало још само пола године, а математичара стручног имамо само једног у школи, ни њему ништа не могу. Јасика је опет због свог балавца морала да оде у њихову групу, то је и директору јасно, да и не говоримо о Јаковљевићу, – и Вери која искајава грехове!

– Свеједно, сад човек од туге не може више ући у тај разред, – исто тако тихо му је одвратио саговорник.

Потиштено су излазили и једни и други. Ни послужитеља, који је стајао у ходнику, нису могли мирно погледати, а камоли ученике које су још сретали по улицама, иако је већ било прошло девет часова!

Јасику је срело неколико седмака из Николина разреда и погледали су је са жељом да јој с лица прочитају шта је било на седници. Она је пролазила погнуте главе, стидећи се својих ученика, и на том путу од школе до куће увидела је да више не може остати у том граду и у тој школи. Али преко ноћ се није дало ништа учинити. Схватила је исто тако да ће опстанак Николин у разреду, у разреду, у коме је толику несрећу проузроковао, такође бити немогућ. Ма колико се кочоперио, неће моћи издржати онде где ће сви другови, кад дознаду колика је казна, још више окренути главу од њега. Бивали јој га је с времена на време и жао. Та и он је, у ствари, дете и тренутна љутња и разочараност су га на ово навели. То је био више темперамент него смишљена поквареност, или какво озбиљно уверење, мислила је. Али већина другова неће моћи то разликовати и не остаје јој ништа друго него да га час пре некуд уклони. Спољa ће то личити на казну, она је и хтела да он то тако осети, а у ствари то ће му бити помоћ да лакше поднесе последице свога поступка, да осим тога, у часу кад сазрева у човека, избегне даљи утицај средине која је у њему распиривала осећања племенита само кад их имамо у мери која их не претвара у насиље и мржњу.

Стигавши кући, с олакшањем је опазила да он није дошао – није знала како да га сретне. Веровала је да ће и њему бити тешко кад чује колика је казна. Можда сад лута улицама, стрепела је, мучен немиром и кајањем. Тако утучена и огорчена почела је, да се изјада, писати сестри и чувши сина да долази звиждућући, скочила је и стала на врата собе, гледајући са претњом. Не погледавши на њу и не јавивши јој се, дечак је мимо ње прошао па, угледавши писмо, ошинут слутњом, нагнуо се над њега и почео га гласно читати од места где се оно односило на њега: „Мој Никола је учинио поступак који му онемогућује да остане више у овој школи и овој средини, а ја опет одмах не могу добити премештај. Зато те молим да га до краја године примите. Ја ћу га овде лако исписати, само ви тамо нађите место у гимназији...“

Он се окрете и преко, као да прети, упита:

– Ружо, шта ово значи?!

Ова синовљева обест њу, после свега што је учинио, после онога што је сигурно већ био сазнао, – просто скамени.

– Које? – дочека она.

– Па ово писмо.

– Прочитао си и видео шта значи.

А он је почео викати. Наједном се њен, до јуче такорећи мали, син, који је слушао и веровао јој, претворио у младића, потпуно се од ње откинуо и разбеснео као зрео човек.

– Ти правиш старинске глупости! Ти питање части схваташ као пре сто година. Не разумеш уопште време у коме живиш.

– Част је одувек иста. Потказати друга одувек је било срамно.

– Друг ми је само онај ко мисли и осећа као ја.

– Издати човека, онога с киме си се преко десет година играо заједно у школском дворишту, одувек је било срамно, – понови она. – Ко себе поштује то не ради.

– Ја нећу никуд да идем! – опет се он стао дерати, не обраћајући пажњу на њене речи.

Јасика је стегла срце и рекла хладно:

– Иди вечерај. Не могу да те гледам.

Пренеражен њеним миром, он се наједном стишао и изишао из собе. Она је очекивала да ће после мало, као некад, доћи да је моли за опроштај, да је пољуби, али с болом се сетила да су се оваква покајања дешавала доста давно. „Нисам девојчица да те молим за опроштај“, – почео је говорити већ у петом. „Не, него, немаш благо срце и уображен си.“ „Оне сваки час моле за опроштај и сваки час чине исту грешку“, бранио се тад, „а ја нећу да молим кад знам да ћу поново грешити.“

Још пре три године он и Станица су заједно радили математику. И једино што је остало од тога, то је што њој никад није рекао да је женска будала, мада је осталим другарицама то у љутини говорио. Можда јој још тад никла садашња његова љубомора према њој, мислила је Јасика, јер је Станица увек решавала задатке брже од њега. Због тога је и престао да ради с њом, тврдећи како она све прво код куће спрема. Тада је Јасика први пут и осетила његову сујету.

С детињастом чежњом је помислила како би било дивно када би могли да се врате дани кад га је за руку водила, кад је за све што види и чује тражио од ње објашњење. „Зашто је тата од нас отишао?“ „Зато што ти ниси добар.“ И он је тада веровао у то и трудио се да се не бије с децом. Онда је после годину дана рекао да тата није добар кад не долази иако је он слуша. А већ после три године питао је: зашто њих двоје нису отишли од тате, па да он плаче, а не они. Можда би био друкчији да је имао уза се оца, – помислила је ко зна који пут, – можда се осећа увређен од судбине, па се озлоједио. И предала се таласу материнске жалости и саучешћа. И све тако до зоре смењивале се љутина и огорченост с тугом и самилошћу.

Станичини заштитници

Нови је с часа на коме је саопштио одлуку професорског савета изашао опкољен гомилом ђака. Док су тако пролазили ходником, на вратима учионице стајало је по десетак ученика који на све опомене редара нису хтели да се разиђу. Емилија, Лаза, Момчило, Слободан и Станица ишли су мало иза наставника, из пажње према њему, мада им је било у том часу тешко да се одвоје од њега. Никола је пролазио ходником сам. Ту му нису прилазили ни они који ће га после на улици можда храбрити и загрлити. Из тог расадника који се зове школом излазили су и храбри и поштени будући људи, али и плашљивице, и лицемери и малодушни. Уз Олгу је ишла само Зора, дундаста, добродушна и приглупа – она је уверавала Олгу да ће њен тата све поправити. Али то није могло зауставити Олгин плач и испрекидано уверавање да она није крива, да не мрзи ни Слободана, ни Станицу, ни Емилију, да јој је жао, да ће молити тату. Анка, која је обично бивала с њима двема, сад је ишла оборене главе, и она сва у сузама. Неколико ученика осмог разреда притрчало је Новом с питањем које је звонило као протест:

– Зашто их нисте спасли?

– Женске глупаче! – добацио је Никола који се држао све пркосније, што су га више обасипали презирањем.

Како се, при изласку из разреда, Станица, онако узбуђена, није с Новим опростила, у ходнику га је сачекала и рекла смешећи се:

– Немојте се због нас мучити, имамо ипак право на полагање. Ваш положај је сад још гори.

Слободан је из све душе хтео да замоли Новог за опроштај што ће због њих страдати, али га је било стид; што мање речи, боже је, мислио је.

На улици је половина пошла уз истеране и уз оне који су добили рђаве оцене из владања. И они који нису писмо потписали, а још више они који су га потписали а нису хтели признати, сад су жалили што то нису учинили.

На улазу у Емилијину улицу Стеван је чекао сестру. Трудио се да сакрије узбуђење и сусрео их је шалом:

– Срећне вам ране, јунаци!

– Је ли мама чула? – питала је Емилија.

– То се брзо чује. Сад се мало смирила.

Део ученика је отишао за њима двома, а део за Станицом и Слободаном.

– Куда си се, народе, упутио? – насмејала се Станица. – Нећемо ваљда сви овако до пред моју кућу. Мајка ће ми се уплашити.

Неколицина из нижих разреда пошла је тада за Слободаном, трудећи се да не гледа када се он окрене за Станицом. Нису ваљда тако мали и глупи, знају они да се треба правити невешт кад се ученик и ученица виших разреда воле. Огњен је тек у четвртом разреду, а заљубио се у једну петакињу. Неће ваљда волети какву малишанку из трећег!

Напослетку је Станица остала сама у својој улици. Стално су јој се наметале слике с последњег часа, потпуни, напрегнути мир у учионици, наставниково бледило, Слободаново нервозно исписивање једне једине бројке, броја своје куће. Стално је чула наставников глас:

– На јучерашњој седници професорског савета одлучено је да се удаље из свих школа на две године дана с правом на приватно полагање...

Изненадни Олгин плач, и опет глас наставника:

– Станица Лазић, Слободан Јокић и Емилија Стошић, због протеста упућеног Министарству просвете поводом укидања средњошколског часописа „Светлост“ и због скупљања ученичких потписа без дозволе школских власти; да се казне двојкама из владања Лаза Томић, Момчило Петровић, Чедомир Мишић и Дивна Зорић, који су учествовали у организовању овог подухвата, и тројкама сви ученици који су потписали протест...

Ветар с реке дувао јој је право у груди, и тврде беле грумуљице, сличне пиринчу, ударале су је у чело. Станица није приметила како је њена скромна улица, слична сеоском сокаку, постала лепа и свечана, како и кокошињци имају сребрне кровове, како се суро и ниско небо према белини земље чини прљаво, како снег одмах засипа црне стопе пролазника и како све опет постаје нетакнуто и чисто као да је праскозорје. Није ни приметила када је стигла до куће. Застала је пред капијом, размишљајући да ли да одмах уђе.

– Што ти ту на ветру стојиш? Зар не видиш да је хладно? – прекинуо ју је мајчин глас.

Станица је брзо ушла у двориште, бело од првог снега који је, док је била у школи, завејао дрвљаник, стају, савио гране воћњака пред кућом, обрубио плот. „Како је, сирота, оронула“, – помислила је девојка с болом, и, да би се направила весела, зграби снега и баци се њиме преко плота.

У кујни су браћа већ ручала. Била су спокојна. Мајка се мало придигла од болести и ето ручак укувала, а она ће сад вешћу да је истерана покварити сав тај мир и пореметити опет мајчино здравље. И она се саже и загрли је.

– Ој, – одазва се мајка, навикнута да је Станица загрли пре него што је шта упита или замоли.

– Јеси ли нахранила краву? – збуни се она, не знајући шта би рекла, и одмах додаде: – Опрости, сасвим сам нешто друго хтела да кажем.

Како није могла ручати и како је расејано говорила, све троје су је гледали с чуђењем. Ретко кад се Станици догађало да не руча и да одговара сасвим друго од оног што је питаш. Није ваљда нешта знала, – мислила је мајка са саучешћем.

Зар је лако учити седми разред и толико по кући радити. А можда се опет дохватила с професорима, увек се за понеког заузима.

„Како су се препали и од саме помисли да сам се нешто наједила у школи“, – мислила је она седајући да тобож учи. Писала је, читала, радила математику, али је све то чинила као у полусну, стално мислећи како да каже мајци јер јој вечито није могла крити.

Те вечери и идућег јутра ипак није имала срца да ишта говори о невољи која ју је снашла. Ујутру, као да ништа није било, спремила се за школу. Од кућних врата до капије и првог угла ишла је мирно, а онда, као да је неко гони, завила у улицу која води у поље. С реке је дувало и наносило сметове. Стаза којом је прошла брзо се изгубила у снегу, па је газила по целцу. С времена на време се заклањала од ветра иза дебла каквог дрвета или напуштене стаје. Да би саму себе охрабрила, почињала је нешто да пева, али стално грешила и опет терала испочетка. Напослетку се насмејала себи: „Без слуха си, девојко, без слуха!“

Лутала је тако до подне и, мада се време било рашчистило и отоплило, вратила се кући сва прозебла и мокра и легла у постељу, уграбивши да се свуче док је мајка била у кухињи. Кроз прозор се видело како се деца улицом грудвају и санкају. Мало после наишла су из школе и два њена брата. Видела је како су сва деца јурнула према њима и стала нешто викати, чикати и смејати се, и како су њих двојица ушла с њима у борбу, засипајући их грудвама и рвући се. Чак до у собу се чуло како из све снаге вичу: „Лажете! Лажете! Она је најбољи ђак, најбољи, најбољи!“ Затим су, улетевши у кућу и, не приметивши сестру у кревету, јурнули у кухињу и у једном даху саопштили мајци:

– Знаш шта кажу деца на улици? Ваша сестра је истераница. Али смо их ми удесили. Запржили смо им чорбу.

Затим су угледали сестру, којој су, под њиховим упитним погледом, потекле сузе: „Плаче и лежи у кревету!“ Гледали су упитно час њу, час мајку, која је и сама, изашавши из кухиње, тек сад опазила Станицу.

У истом часу је схватила да је истина оно што су деца на улици викала и упитала је тихо:

– Да није штогод због Слободана?

Станица је одмахнула главом.

– Да ниси кога издала?

Кћи је опет начинила исти покрет главом и осмехнула се на мајчино старинско питање. Била је она сад зрелија од мајке и знала је да бивају у животу тренуци кад овековечено људско гледање на част не игра никакву улогу.

– Обедили те да си туђе узела?

Станица се насмејала кроз сузе:

– Већа сам ја зверка. Укинули су, знаш, онај ђачки лист где сам и ја писала и за који сам скупљала радове из наше школе. И ја сам подговорила ђаке да се буне против тога укидања. – Слободан, ја и учитељичина Емилија. И све су нас троје истерали.

Деца су се повукла до пећи и без даха су слушала.

– Ништа више нисте учинили? – питала је опет мајка кратко, не могући од изненађења доћи к себи.

– Писали смо министарству да нам врати тај лист и скупљали смо потписе од ђака.

Све то писање министарству, и скупљање потписа и побуњивање ђака није било у списку огрешења о морал који је мајка познавала и зато она још једном упита, склонивши поглед да јој олакша признање:

– И ништа више ниси учинила?

Девојка опет само одмахну главом.

– Мислила сам да сте нешто горе згрешили. Шта ћеш, проћи ће и година дана.

– Две године, – прошаптала је Станица и погледала је молећиво.

– Па и две ће проћи. Смете ли приватно полагати?

Кад је Станица потврдила, жена је мало одахнула и изашла из собе да сама мало размисли о изненадној невољи, а дечаци су одмах појурили на улицу. Ићи ће да нађу оне што су им се ругали и да им кажу како је Станица важна у школи, како је дигла буну против министарства; па је истерана због тога а не због двојки. У школи не смеју да се дижу буне, али је она храбра и хоће да их диже и приватно ће полагати и опет добити све петице. И нека они још једном само звоцну нешто против ње, – видеће како ће се провести!

Нису, дабогме, стигли да све то изговоре онима који су им сестру опет почели називати истераницом, али су их поштено засули снегом. И тако им се била та борба осладила, да су зажалили када се задиркивање стало стишавати. Сваки час су излазили на улицу да траже кавгу, пуни нових података о сестриној важности.

– Рећи ћемо им да је цела школа данас била код Станице, – храбрио се старији.

– Рећи ћемо да је и послужитељ био, – додао је млађи коме се послужитељ чинио исти такав старешина као и управитељ и директор.

– И да је казао да Станица може, ако само хоће, десет пута и гимназију и матуру положити.

Соба је и сутрадан била пуна ученика, и послужитељ је опет свратио и по трећи пут причао:

– Својим сам ушима чуо, – био сам у суседној канцеларији, а врата отшкринута, – како је Јаковљевић рекао да вам је он дозволио да скупљате потписе и шаљете у Београд. Кад ти госпођица Вера цикну да није истина... Шта ћете, женска глава.

Служитељ је говорио разложно, сељачки, а Лаза му је нестрпљиво упао у реч:

– Причај како се оно директор разбеснео! Шта каже! Ви свесно подмећете ногу школи и законима!

– Мани, разбеснео се! Ја ћу вас, вели, министарству.

Ученици су слушали пажљиво. Међу ђацима је одувек најлепша била бајка о наставнику који штити ђаке. Она је одувек звонила као прича о добром најмлађем брату који побеђује зле снаге и спасава своја два брата која нису била према њему добра. Свеједно што је послужитељ причао до подробности како је разговор текао, ученици су у својој малој визији о победи правде у школи видели како је Нови изненада рупио у канцеларију баш кад су други хтели да сатру ђаке, да их све, заувек, избаце из свих школа. Видели су како се директор

уплашено тргао и покушао да заштити руком хартију на којој је била исписана судбоносна одлука, а онда је Нови почео говорити отприлике онако као кад почне пред њима на часу уздизати племенита људска осећања.

– Је ли га директор страшно гледао? – дигао се танак девојачки глас.

– Ко је још бранио ђаке?

– Како је било Новом кад га је госпођица издала?

– Шта је радила сирота Јасика? Је ли грдила Николу?

Док су се тако ређала питања, дечаци, Станичина браћа, час су излетала на улицу да траже кавгу, час се враћала у кућу да скупљају податке о сестриној храбрости и важности, како би непријатеља боље дотукли. Из разговора су некако докучили да су Олга и Никола били главни кривци толиким двојкама и тројкама из владања и истеривању па су одлазили чак до пред њихове куће да их сачекају и заметну кавгу. Али су се њих двоје, према мишљењу дечака, били забарикадирали, никако да се појаве, ни они нити ико други. У недостатку Олге и Николе они би докачили мало и кога укућанина.

– Не вреди им се крити, – изјавио је млађи помодрео од зиме. – Наћи ћемо их сутра или кад тад. А сад хајдемо да се мало огрејемо.

Али се старијем није враћало кући док на коме било не искали освету. Олгина и Николина кућа су биле ублизу па су трчкали сад пред једну, сад пред другу. И погодили су тренутак кад се у Поповићевој кући упалила светлост и Олга пришла прозору да спусти завесу.

– Навали! – командовао је мањи, распаливши великом тврдом грудвом. Стакло је звекнуло и сручило се.

– А сад стружи! – поново је издао наређење јер му је тренутно понестало храбрости, и клиснули су у мрак праћени виком и псовком с Поповићева прага.

Кад су задихани рупили у кућу, мали је победоносно изјавио:

– Удесили смо је. Сад опет нека иде и нека тужи.

Сви су са задовољством слушали причу о њиховој заседи пред кућом издајица и о срећном поготку у прозор, називајући их јунацима. А они се од тога толико разјуначили, да су опет кренули на обрачун с Николом или бар његовим прозором, али их је мајка увукла у кухињу и ужином привремено утолила њихову глад за ратовањем.

– Сутра ви њих после школе дочекајте и покажите им! – добацио им је Лаза, завиривши у кухињу, из које је мирисао свеж хлеб.

Послужитељ је био испричао причу о Новом и сад је причао о Јасикином очајању кад је чула за Николу, о њеном двобоју с историчарем.

– Како ти то чича, све чујеш? – упитао је с проницљивим осмехом Лаза. – Зар врата од канцеларије увек стоје отворена?

– Како чујем да чујем, углавном знам како је било, – одвратио је он мало увређен.

Станица је имала велику ватру и једва је све то слушала, мислећи како ће, кад другови престану постепено долазити, остати сама са стварношћу, како неће више посећивати школу, једино место где се могла мало удаљити од домаћих брига. Да ли је морала писати писмо и скупљати потписе? – питала се и одмах је било стид због тога питања. Ниједан једини пут није помислила да је кажњена

престрого: као што је она морала да учини оно што је учинила, тако су вероватно и они, наставници, због неких својих убеђења морали поступити тако како су поступили; дајући њима у срцу ову слободу, она је мирније узимала себи право да се бори против онога што јој се чинило неправично.

Постепено су се и остали сневеселили. Увиђали су да није баш тако радосно то што су доживели, као што су желели да верују. Код куће су их чекали родитељи незадовољни оценом из владања и никако им се није ишло да слушају њихова пребацивања. Питаће их опет шта су мислили кад су потписали, – да ће им професори за то купити чоколаду? Понеки деда ће питати, кад покушају да се извуку тврдећи како нису знали садржај писма, хоће ли тако не гледајући и меницу потписати. И питаће их где су досад, и понеки неће смети признати да су били код Станице, јер су родитељи мислили да је сад опасно ићи к њој. Било им је због свега тога помало страшно, али опет, још увек, и дивно. Чинило им се да су се уписали у одрасле људе и поносили су се због тога. Одлазили су, обећавајући да ће и сутра доћи. Ови разговори код Станице били су им сад занимљивији од игара по улици, од грудвања и санкања. Врата живота су се пред њима одшкринула.

И долазили су опет доносећи нове политичке и школске вести, забринути у исто време за оцене и за судбину света, са детињском болном стрепњом за своју земљу. У разговоре о професорима мешали се разговори о политичарима. Уз песме о сунчевом заласку и љубави доносили су слободољубиве стихове о радницима и студентима палим у недавним демонстрацијама против рата, у Београду.

– Децо, где ћемо то сада штампати!

И сви би се наједном после овог Дивниног питања ућутали док Лаза не би утученост прекинуо најновијим шаљивим репертоаром: разговором између Ћана и Рибентропа.

Ђачки бојкот

Два дана после истеривања ученика рекла је расејана Жанета у седмом разреду:

– Ту вас седи по троје у клупи, пређите за време писменог онамо где их је по једно.

Клупе којима се обратила биле су – једна Анкина, Зорина и Олгина, а друга тројице мушкараца.

Ученици су се оглушили и, остајући у својим клупама, отварали су полако свеске и мастила.

– Зар не чујете?

Дигао се мршав ученик и рекао како су њих тројица мали и није им тесно, а онда је други, скоро молбено, саопштио како не могу да седе онде где су до јуче седели истерани другови! А трећи је додао: ако неко мора да мења клупу, онда нека иду тамо Олга и Никола. Међутим, дигла се и Олга и казала да ни она не би могла радити писмени кад би седела на Станичином месту. Њене је речи пропратио мутирајући дечачки глас:

– Касно си се сетила!

Олга је уздахнула – тешко је подносила бојкот другова. Дотад је увек била окружена њима, било што је ћерка угледног човека у граду, било што се кокетно одевала, и дечацима се чинила занимљивија од другарица које су носиле кецеље, обичне дечачке ципеле и чараше доколенице као и у нижим разредима, било најзад, што је важила за дружељубиву, несвађалицу. И сад јој је ово било згодна прилика да покаже како се каје због свог поступка, а и иначе јој се на писменом није ишло из клупе где је седела крај две своје пријатељице од којих је смела затражити помоћ. Већ три дана је смишљала шта би учинила да другови почну опет с њом разговарати. Није довољно само рећи да се каје, требало је то и доказати.

Да би им се међутим удворила, морала је издати оца. Она се није колебала. Некако само од себе родило се код ње последњих дана и нетрпељиво расположење према њему. Заборавила је била да је за његово непријатељство према Новом и она била много крива, да му је сваког дана говорила како новом наставнику не може никако да угоди, како никако не може да зна где би он желео да се стављају запете; кад их она стави, он прецрта – а кад не стави, допише их. Заборавила

је како се често жалила оцу да је Нови увек кори пред целим разредом. Причала му је како наставник са Станицом разговара некако с поштовањем, као да је ћерка министра просвете или директора. Заборавила је како је још на дан када су добили опомене, и кад је дошло до сукоба очевог са Слободаном и Новим, кад је видела на столу писма адресована Министарству просвете, била срећна при помисли да отац у тим писмима јавља нешто што ће малчице погоршати судбину наставникову, а њену мало побољшати. Могло би министарство, рецимо да пошаље акт у коме наређује да ученици не читају дела писаца, да су довољне само биографије; могло би да донесе уредбу да се сви радови предати председницима литерарних дружина читају на састанцима па да ђаци кажу суд.

Али откако је чула како младом наставнику прети опасност, са страхом је почела гледати на писма која отац пише и слушати како он увече говори мајци да ће Новом запржити чорбу. Оно што ју је некад, док је била млађа, пунило дивљењем и страхопоштовањем према оцу, почело је сад да јој се показује с нове стране. И Поповић је опазио ову промену и није се могао начудити. Уместо да буде задовољна што ће је осветити, што ће опет показати свима чија је кћи Олга Поповић, она запела: нису криви па нису криви. Нису криви теби, али су сад мени криви. Чинило му се што старија то неспособнија. Некад му је с радошћу и самосвесношћу причала како је неки дечак рекао новом наставнику гимнастике, кад јој се једном није вежбало, како јој је отац народни посланик, а гимнастичар јој одмах дозволио да изађе с часа ако је већ боли глава; а кад се још нека девојчица јавила да је болесна, казао је да их не може све ослободити. Међутим, прича сад као нешто сасвим разумљиво како ђаци на одмору и на састанцима Литерарне дружине вичу: нема више онога да се пази ко је чија кћи, већ свак вреди колико је паметан и колико зна. Е, па, кћери моја, шта ћу ти ја, ја сам ти памет дао, обуо те и нахранио, а ти сад стичи знање, а мене пусти да утврдим ко је крив а ко није.

Сутрадан по истеривању ученика Олга је опет затекла оца да пише писма. Добро би било да украде које, помислила је и да покаже друговима. Ту је мало застрепела, никада дотле то није учинила, али сад је већим делом живота припадала другарицама и друговима и било јој је најважније да њих придобије. Претварајући се да не примећује шта он ради, почела је тобож вадити француске речи, стално шапћући једну по једну и листајући шумно речник, не би ли оца уверила да је утонула у посао. Онда је устала и пришла очевом столу као да јој је потребно перо и, преко његове главе, прочитала почетак друге стране писма над којим је био нагнут: „... послао сам ти досад два писма о овдашњем професору Ненаду Јаковљевићу... испитати његов ранији живот у Београду...“ Олга се опет немарно удаљила правећи се да и даље учи француски и преврћући по речнику уз полугласно понављање: „Ле пурбуар, ле пурбуар...“ Кад је видела да је готов, устала је и тобож нехатно рекла како је уморна и како би се прошетала, понудивши се да узгред однесе писмо на пошту. У њој се већ стварао човек способан да за љубав својих ћуди мирно превари оца, кога је сама доводила дотле да јој због сваког ненаписаног задатка, због најмање њене главобоље дозволи да не оде на часове, да јој набавља лажна лекарска уверења, да мрзи професоре које она мрзи.

Поповић се обрадовао што му је кћи понудила услугу и дао јој је писмо за министарство. Једва прикривајући радост отрчала је на пошту, где је у нови коверат ставила празан полутабак и послала препоручено, а очево писмо сакрила међу књиге у торбу.

Једва је чекала да дође јутро, да би украдено писмо показала Момчилу и Лази и можда купила њихов опроштај, ублажила бојкот у разреду. Сад је нестрпљиво очекивала да се писмени заврши. Добиће двојку, јер јој ни Анка ни Зора нису хтеле, поред све њене наде у њих, помоћи. Откако је изречена казна друговима, и њих две су полако почеле прелазити на страну њој непријатељске већине. Оне су је, истина, поздрављале и причале с њом кад су саме, али у присуству других држале су се уздржљиво. Чак је Никола тражио радије друштво шестака који су хтели с њим, него њено.

Чим се свршио час, пошла је за Момчилом, Лазом и Ером, али како је Никола био у близини, није хтела да их ослови. Тек кад је он отишао у други крај дворишта, пришла је Момчилу и понудила му писмо.

– Послао је твој отац више таквих писама, – рекао је с горчином дечак, не хотећи се таћи писма које му је нудила, мада је горео од жеље да га прочита. – Исцепај га код куће и баци у ватру.

– Али ти нећеш веровати, – почела је да наваљује, незадовољна што је узалуд све чинила.

– Веровећу, нећеш ваљда сваки дан прелазити у нов табор.

Прогутала је увреду и додала:

– Одсад ћу сва писма ја носити на пошту и после их спаљивати. Сад сам на вашој страни.

– Ниси ти ни на чијој страни, бар засад. Ето, сад имамо етнологију, час госпођице Вере, и сви ћемо га напустити, нећемо ни улазити унутра, нека затекне празан разред. Хоћеш ли с нама? – нехатно је упитао дечак, окренуо се и оставио је не сачекав одговор.

Несрећна и усамљена изишла је у двориште. У самом дну, покрај зида, опазила је скоро половину свога разреда, међу њима и Зору и Анку, нешто су се договарали. Затим су се једно по једно упутили дворишном улазу из кога се ишло у гимнастичку дворану. Прво двоје, троје, па онда после неколико часака, других петоро, па Анка и Зора. Досетила се одмах: припремају се да не оду на час етнологије, и потрчала је за њима двема. Зора се збунила и признала јој да збиља беже с часа госпођице Вере, како би јој се осветили што је Новог одала, и она јој је у поверењу шапнула да Вера то сигурно не сме ником рећи, а камоли директору. Олга би и без те претпоставке пошла уз њих, срећна што јој се пружа прилика да покаже како је напустила Николу и како је сад с њима.

Један минут пре наставнице у разред је ушао Никола, али је и он, пошто су све клупе биле празне, брзо побегао и скрио се негде у ходнику. Два минута касније, пролазећи туда, Јаковљевић је застао од мукле тишине у свом разреду, одшкринуо је врата и, видећи Веру где у празној учионици седи и плаче, – појмио да јој приђе, али се савладао и опет полако притворио врата.

Све морамо сами

– Господо, молим на часове, – поновио је директор, али се наставници нису разилазили.

Вера је крај прозора плакала. Јасика ишла тамо-амо мрмљајући да је све зло од Николе потекло, наставник гимнастике се ишчуђавао како могу истерати наставника као да је ђак, физичар се вајкао да је Јаковљевићу неко у министарству морао добро посолити, а математичар је одгурнуо дневник као да га више никад неће узети у руке.

– И шта ћете сад? – упитао је директора.

– Саопштићу му, – одговорио је он на изглед мирно. – И још једном вас молим – на часове.

– Истерали су човека из службе због ствари потпуно природних за онога који воли људе и разуме младост.

– Истерали, – некако чикајући потврди директор опет обузет новим таласом озлојеђености.

У њега су се ових дана смењивала различита осећања према Јаковљевићу. Није никако могао до краја растумачити његов поступак. Сад му се чинио необично смео, младалачки залуђен и будио је лаку завист што, ето, може да се игра оним чиме се други не усуђују, да би поступио онако како му се чини да је праведно. У том расположењу директор се питао да није пренаглио извештавајући министарство, жалио је, као кад је и Станицу морао да казни, што баш најорнији међу наставницима, који га је ослободио толиких брига око ђачке трпезе и осталог, да навуче то и себи и њему на главу. А кад би га сестричина, шестакиња, стала да прекорева што је Новог „туживао министарству“, – њега је опет обузимао бес човека кога су живот или рођена нарав натерали да изневери себе из младости. Кривио је тад отпуштеног наставника што је напустио „фронт професора“ – како је сестричина обично звала наставнике, – и прешао ђацима. А такав његов став је значио: ученици, само сам ја у овој школи добар, само вас ја волим и разумем, а други су крвници, хоће врат да вам сломе. А требало је да их тргне, да им не повлађује, да објасни детету шта је закон, јер ако се ђак осмели да крши овај, после ће и неки други, где може глава летети. И кад се тако узме, онда је деци непријатељ, он, Јаковљевић, а не остали професори или

директор. И зато он, жестио се директор, слушајући сестричину, – ако то не увиђа, мора из школе, без обзира на све друго, већ и као лош васпитач.

Не обраћајући пажње на опомене, математичар је још стајао у канцеларији с неколицином наставника и обрати се некоме тако гласно, да га је и директор могао чути:

– И сад ћемо се разићи на часове без гласа протеста, а наши ђаци су дигли школу на главу када су им лист забранили. Види се да старимо и да нас живот квари. Кад бисмо се ми, професори, побунили, био би враћен.

Неко је прогунђао:

– Математичар, па наиван!

Наставници који се малочас на директоров позив нису разилазили, сад су полако ипак пошли на часове, бојећи се да се још не изроди свађа.

– Не може шут с рогатим... – приметила је Гросмутер с горчином.

– Не може можда победити, али се може бити. Ми смо за своје ученике ти рогати, па, видите, опет се с нама бију, – узврати математичар.

После мање од пола часа школа је знала да је нови наставник српскохрватског језика отпуштен из службе. У свакој учионици био је бар по један отворенији или пригушени сукоб, сличан ономе у професорској канцеларији. Девојчице су плакале, дечаци се бунили. Понеки су гледали да буду што даље од оних који о томе расправљају. Други су ликовали. Читаво људско друштво било је ту у маломе.

Малишан из другог разреда плакао је огорчено.

– Шта је непчаниче? Мислиш нико сем Новог не зна да предаје о непчаницима.

– Да сам ја директор...

– Да си ти директор, не би био непчани сугласник.

– Да сам ја директор, ноћас бих отпутовао у министарство...

Момчило, Лаза, Петар, Еро и Чедомир нешто су се договарали. Нека мала брбљуша отварала је врата сваког разреда, пред сам час, и говорила:

– Знате ли шта је Нови казао кад га је послужитељ позвао директору? „Реците господину директору да ћу доћи кад завршим час.“

– То је лаж, – добацивали су неки, – није га директор звао с часа.

Још пре три године ова деца била су слична једно другом, бар колико биљка биљци док још не процвета, а сад су и она цветала и могао си их издалека распознавати по боји гласа, погледу и држању. Могао си одмах видети ко је осветољубив, равнодушан, племенит, необдарен, силник. Могао си одмах прстом указати на оне који су држали да је узрок њихових неуспеха потпуно изван њих и који се од сваке промене надају неком побољшању за себе. Могао си одмах познати и оне који ће се увек боље осећати иза грудобрана устаљених закона и навика. У њиховим очима већ се назирала туга будућих конзервативаца. И празне букаче могао си одмах уочити по њиховом наивном уверењу да нико не види прави узрок њихових поступака.

Тако узбуђени, сваки на свој начин, разишли су се својим кућама и разнели нову драматичну вест. Учитељица ју је чула у школи већ два сата после тога и вратила се кући јако утучена. У целом граду се говорило опет као и кад су били

кажњени ђаци, да је њена кућа легло комунизма; да су њена деца завела дотле смерне младиће и девојке; да је њеној деци лако приватно полагати, јер их она може хранити, а шта ће сиромашна Станица и Слободан, како ће они прогурати те две године. Говорило се да је и нови наставник отпуштен због њене деце: хтео је да спасава ђаке које су она навела на непромишљене поступке, па је, сиромах, сам настрадао. Тешко јој је било, али је обећала себи да Емилији и Стевану о томе неће говорити.

Уосталом, она је све ово једном већ претурила преко главе кад је Стеван био удаљен из школе у осмом разреду. Било јој је тешко што њен син жели друго него она, што многе ствари гледа друкчије, што је повео за собом и Емилију, што се не слажу с њом ни у начину како соба да се намести, али није имала срца да дира у њихов свет, знала је да је сав тај отпор и према њој као мајци, и према професорима и школи, био никао из најискренијег уверења да ће, остварили се оно што они желе, људи бити срећнији. Трпела је и онда од подозривих погледа, алузија, рђавих пророковања шта ће дочекати од таквог сина, али се потајно и поносила што јој син има своју главу, што је понесен неким тежњама које му се чине напредније него икоје досад.

Ено, чује Емилију, смеје се с друговима као да јој живот није пред самом матуром ставио грану на пут. Учитељица са страхом мисли о невољи коју њена нежна и тако млада девојчица мора сама истрпети. Мора сама сад издржавати увредљиве погледе на улици, мора сама поднети прво горко искуство да ће се и понеки другови злурадо насмешити кад је сретну, као да би рекли: „Мислила си да си паметнија и боља од нас.“ Мора поднети прекоре професора којима се њен поступак чини увреда школи и њима лично. Мора поднети мисао да је и Јаковљевић изгубио службу желећи да помогне њима младим.

Али је лакше подносити мисао о свој тој муци која Емилију чека него страх што га је трпела пре десетак дана кад се и у њеној школи и уопште у граду говорило како ће бити кажњена једино Станица, и можда Слободан, који су се при скупљању потписа највише чули и видели. И није се могла начудити новој логици у њиховом, ученичком, пријатељству, у којој као да су заборављали на себе, мислећи само на ствар која им је била драга, која их је све обузела и зближила. Једва се уздржала да се не умеша у разговор кад је Станица уплашена дотрчала и јавила, у време саслушања, да су неки ђаци испричали директору о састанцима код Емилије и да ће тек сад бити страшно кад и Емилија не могадне остати редовна ученица. Учитељица је застрепела шта ће на то рећи њих двоје, и некако се застидела кад се Стеван сложио са Станицом да би мука била да осми разред остане без ученика већ упућеног у рад. На срећу, Емилија је викнула да ће се већ наћи ко ће радити у разреду, и да би она волела да искуси исту казну какву буду искусили Станица и Слободан. „Децо, децо“, понављала је тада у себи учитељица, „још ћете ме поколебати у мислима које сам веровала да до гроба нећу променити. Чудног ли вашег младог срца, боже мој! Чини ми се да може почупати старе, кврга̇ве, вековне храстове, скренути из корита подмукле или устајале реке.“

У соби се зачу велика граја. Викали су сви колико их је било. Свак је нешто предлагао или питао, – говорило се о отпуштеном наставнику. Свак је хтео да

се он час пре спасава, мада још нико није видео како. Знајући да би им сметала и сама помисао да их неко старији слуша, отишла је у кухињу.

У соби се међутим настављао разговор.

– Сумњам да можемо за њега ишта учинити, – приметила је Емилија утучено.

Дивна је нестрпљиво, скоро непријатељски упитала:

– Зашто сумњаш?

На то се Лаза саучеснички насмешио на Емилију.

– Наша Дивна досад није хтела ни у шта да се меша, а сад ми не да речи дорећи.

– Не можемо за њега ништа учинити тако како ви замишљате, – прихватио је Стеван, – не можемо га одмах вратити у школу и у службу, али ћемо му помоћи да се у прво време снађе. Ја сам нешто смислио...

– Ја бих волела кад се помаже, да се потпуно помогне. Шта му вреди ако га не вратимо у службу! – опет је жустро упала Дивна.

Стеван је слушао као што слушамо странца који се труди да говори нашим језиком и чини грешке какве буду у нама благонаклоност.

– Е, биће гужве кад су и бојажљиви постали случајни! – рече он живахно.

– Чуј, Стеване! – диже се, по обичају, Емилијин јасни глас из опште галаме; она је већ била и заборавила да је и сама малочас Дивнине речи пропратила сличном примедбом.

– Заборављате да и тихи могу бити борбени, нема то везе, – примети Слободан.

– Наравно, ти си први доказ! – брзо дочека Лаза.

Гледајући их све редом, од Дивне до новопридошле Милице и Јелене. Стеван зажали што не може да их поведе у романтичну борбу какву од њега очекују, у борбу пуну опасности, где би Нови јасно видео шта су све кадри да жртвују за њега. Бојао се да ће, кад чују како се од њих тражи мање него што очекују, како се тражи сасвим обична ствар која не личи на подвиг, њихов полет попустити.

– Филмском брзином су га казнили, – примети Момчило као да је то сазнао тек тога тренутка...

– Зато ће и наша помоћ бити филмски брза, – прихвати Стеван. – Нећемо га пустити да тек онако оде, да не осети нашу љубав, и захвалност.

Међу ученицима је настало комешање, гледали су га нетремице док им је излагао како се Новом мора већ у току сутрашњег дана наћи приватних ученика и како се и Станица, која због болести није присутна, слаже с тим. Стеванов захтев да помоћ буде брза, накнадио је мало недостатак романтике. Ипак се захтевало нешто што није било лако. Ученици су се грозничаво стали досећати своје млађе браће, сестара и рођака којима би часови били потребни. Неке девојчице које су први пут биле код Емилије, шушкале су нешто, а онда су изјавиле како ће молити мајке да оне наговоре неке своје суседе, чијој деци школа није добро ишла, да им узму наставника. Дечаци су планули на реч мајке:

– Какве мајке! Све морамо сами! Мајке ће покварити. Ово је наша ствар.

– Ако нема ученика, измислићемо их!

Емилија је једва успела да ову жељу за независношћу мало смири и уразуми. Треба човеку помоћи па ма и помоћу мајки, а после се могу дати на тај луксуз да све сами замишљају и спроводе.

Учитељица је опет била у суседној соби и с гордошћу је слушала кћер. Био јој је особито драг лак хумор који су њена деца уносила у најозбиљнији разговор. Са сетом помисли како је брзо прохујало време од дана кад је Стеван проговарао и баку прозвао благобака, јер је она, учећи га да хода, говорила: „Ходи, благо баки!“, кад је Емилија прве ципеле назвала таман, јер су сви у хору, обувши је, викали радосно да су јој таман, кад, учећи да говоре, нису знали где да ставе глас *х* који су код старијих чули и кад су је, док је гонила некакве лептирице из собе, молили: „Немој и хубити!“, кад су мислили да волови којима се у прохладно јутро дизала из ноздрва пара, пуше дуван.

Кад се предвече појавила с јабукама, у соби су, изгледа, биле свршене озбиљне ствари, и Лаза је Олгиним гласом изводио:

– Тата, молим те да ме даш приватно да учим код новог господина, знаш онога што си га тужио министарству. Он најбоље уме да ми објасни како се стављају запете и како се читају Јакшићеве песме...

Кад је угледао учитељицу, подскочио је радосно:

– Ја сам против луксуза да мајке не примамо, особито кад нам доносе јабуке... Да вам помогнем, учитељице!

– Давно већ нисам, дете, и радо примам помоћ.

Застала је мало у соби иако је знала да ће је истог тренутка осетити као терет. Половини те деце која су постајала људи била је учитељица, и девојчицама које су хтеле да зову у помоћ мајке, и дечацима који су се против њих побунили, и онима који су једва чекали да изађе из собе, и онима који су још били очували старо поштовање према њој, и смешили се љубазно да би забашурили држање другова који су показивали да им страно лице смета.

– Шта оно хтедох рећи!... – збунио се Лаза, први узимајући јабуку, а затим додао: – Смете остати у нашем парламенту докле год не испразнимо тањир!

Међутим требало је већ палити светлост па је учитељица пришла да спусти завесу. У том тренутку, на саоницама, прошла је према станици Јасика са сином. Дечак је седео са кочијашем на боку, а поред Јасике на седишту био је смештен кофер већи него кад одлазиш на обичан пут. И мада су звонца кроз улицу пронела радост снежног дана, и у модрикастом зимском сутону се узде с црвеним кићанкама чиниле као закићене и весело се шаренила простирка преко задњег седишта, учитељицу је запљуснула туга и нелагодност, учинило јој се да између мајке и сина на тим веселим саоницама леже читави простори, да их обоје мучи нека тешка мука.

– Проће вам некуд госпођа Јасика с Николом према станици. Куда ли ће?

Сви колико их је било погледали су према прозору, Лаза је и притрчао да провери, али санке су се већ биле изгубиле, само је саоник одблескивао сетно и сребрнасто.

– Кажу ђаци да је Јасика исписала Николу из наше школе. Хоће да га пошље некуд у другу варош, – рече кратко Емилија.

Тренутно су се сви скуњили, и нека девојчица је уздахнула као што би каква старица:

– Сирота Јасика!

Осамљена

Вративши се кући из поворке која је отпуштеног наставника пратила улицом, Олга је још с врата узвикнула:

– Господина су отпустили. Сви ђаци плачу.

– Жао им што неће имати двојака, – одазвао се отац једва придигавши очи с новина.

– Није он давао двојке!

– А теби?

– Ја нисам учила, морао је. Тата, спаси га! – заплакала је.

Поповић је бацио новине и устао. Хајде сад разумеј глупу женску памет: прво се жали на наставника, а сад жали за њим.

– Отац те спасава, сине. И уместо да га загрлиш и пољубиш, ти преврнула лист.

И онда јој је опет развезао причу о својој моћи и утицају, старао се да јој пробуди сујету, самосвест чија је, – није то шала, наглашавао је, бити ћерка народног посланика Поповића. Кад буде положила матуру, нека јој пљуну професори под прозор. Видеће већ, месец дана после тога испита баука, клањаће јој се сви они на улици као и њеном тати. Биће прва госпођица у граду.

„Можда тата и није тако страшан“, – мислила је слушајући га. Биће збиља дивно кад матурира па прође дигнута носа поред професорских шкорпија, једино би се Новом јавила. И понекад Жанети. Она јој је увек на крају тромесечја поправљала двојку. А можда и сиротом Чичи. Јест да господин лепо предаје, али и Чича је предавао добро и још си на његовом часу могла да радиш шта хоћеш. „Није толико страшна ни Гросмутер, мало јој је, истина, криво што је остарила и што смо ми младе...“

Тако је покушавала да се отме свемоћном утицају свога оца и средине у којој је расла. После бојкота другова, после Станичиног и Слободановог истеривања, као дете кад потрчи уз кочије које јуре друмом па, заморивши се, опет настави игру, покушавала је да иде у корак с ученицима који су водили разред, да би се сваки час поколебала и заостала.

Зебла је питајући се шта би рекао отац да је види како шета поред Станичине куће, у нади да ће је неко од другова угледати и позвати унутра. Зар није већ толико ствари учинила да их увери како се покајала и како је сада потпуно

уз њих. Стегнута срца је слушала јутрос на одмору Лазу и претварала се као да и она ужива у његовим импровизацијама.

– Долијао је ђачки љубимац, адвокат Ђуре Јакшића. Сад ће моја Олгица имати пет...

Претварала се да не примећује како га је Дивна опоменула на Олгино присуство и како му је тихо рекла:

– Или се некоме нешто опрости или се не опрости...

Претварала се да не чује Лазу како је прогунђао себи под нос:

– Е, видиш, ја нисам опростио.

А кад је прешао на директора и историчара, мада јој је и њих било жао као и тате, смејала се с осталима.

– Колега, жао ми је, то јест мило ми је, што је наставник наше школе, Ненад Јаковљевић, отпуштен из службе. Тако му и треба кад није хтео да диктира предавања и да ломи врат ђацима.

Мислила је: да само тата откуд не наиђе и не чује како се смеје с осталима, могао би је исписати из школе или све њих поистеривати.

Учитељица ју је једном увече видела како хода сквером. Била је то иста она девојчица као кад јој је предавала: бела, детињаста, а ипак мало препредена, самосвесног држања. Ако би неко прошао крај ње и не погледавши је, забацивала је још више главу као да би рекла: како то да ме не види, да не види моју увојиту косу, дотерану код фризера, какву имам само ја у школи. Учитељица се сетила њених основачких уштирканих кецељица, белих као снег; њених ужина увијених у танак папир који је увек у клупи шушкао као да су се у њему настанили миши, док се Олга правила да слуша њене речи и да јој је много до њих стало. Сетила се како ју је увек виђала на одмору поред собе где се делила храна сиромашној деци, као да није целог часа, кришом, комадић по комадић, гутала посластица донесених од куће. Сетила се њених лажи које си могао одмах ухватити: да је заборавила задатак, јер није имала оловке да га напише.

– Ено Олге Поповић шета сквером, – рекла је разнежена деци чим је стигла кући.

Стеван је добро разумео мајку и одговорио да је Олги доста што се с њом проговори реч-две, а не да је још позивају у кућу. Шетаће па ће и отићи.

– Због њене малоумности сад њих троје нису редовни ученици, – завршио је видећи учитељичин поглед, који као да се није мирио с непримањем некога ко се толико покорио.

– Није ваљда због њене малоумности. Пре ће бити због нечије памети.

– Сад си то, мама, казала као да си у разреду: постављаш све на своје место.

Кад би се вратила са оваквих шетњи покрај куће где су се скупљали другови који је нису призивали, који су је једва подносили, Олга би се закључавала у своју собу и по цело вече читала Змаја, Јакшића па и Доситеја. Читала би гласно, предајући се осећању. Поповић би се тргао иза сна и зачуо би из њене собе:

– Бацајте сами у огањ децу, стрес'те са себе ропство и срам!

И затим би му се учинило да јој чује плач, па опет гласно читање стихова.

Једног јутра је упитао жену:

– Колико је овој нашој година? – И кад га је жена зачуђено погледала, додао је: – Понаша се као девојка пред удају: прво смо јој узимали ђака да би читао с њом песме, а сад, кад је истеран онај који се о свом руху и круху школовао, кад то нема ко више да тражи, она по целу ноћ наглас чита Јакшића. Реци јој да то више нећу да чујем, хоћу на миру да спавам.

Школа ради даље

Два пута у току дана Слободан је пролазио улицом коју је изненадан снег учинио некако страном а ипак драгом, као да је таквом неком улицом пролазио још сасвим мали и у њој доживео нешто лепо од чега му је још топло у срцу, али не може да се сети шта је то било. Као да је њену слику видео у некој дечјој књизи која му је стајала под узглављем; или као да му је неко причао бајку о тим кофама пуним пунцатим снега који су људи сасвим неочекивано, уместо воде, из бунара захватили, о тим белим обрвама изнад модрих очију кућа.

Јаковљевићев праг био је затрпан снегом; значи, Нови је у соби и можда чека да му ко дође, да наиђе који ученик, који наставник. Како би било да сврати и да му исприча колико трпи што је својом молбом да Станицу заштити све ово проузроковао? Али Нови то зна и да му се не говори. Боље је стегнути срце и проћи не свративши.

Кад је други пут пролазио, на крају улице су га срела Станичина браћа.

– Истерали су и вашег професора, – рекли су тихо притрчавши.

Сад им се Станица чинила још важнија кад се исте ствари дешавају и њој и професору.

– Да знаш само што је Станица бунцала ноћас! – наставио је млађи поверљиво; вероватно му се и бунцање чинило као неки сестрин подвиг: све као да с Новим разговара! Ви сте, господине, каже, и пре били наш, то смо Слободан и ја знали. Ви ћете поћи с нама у министарство. Не можемо допустити да нам се лист укине... И још, каже, како не можете нешто допустити директору и историчару. А мама јој стално ставља крпу из сирћета на главу...

– То је рекла наставница француског – умеша се опет старији, – она је синоћ још с некима била, а Станица им брка имена. Али је доктор рекао да ће Станица брзо оздравити, да није запаљење велико. Хајдемо да чујеш како је и нама побркала имена.

Код Станице су затекли Емилију, Лазу, Дивну и Момчила. Она ујутру није имала ватре и упитала га је док је још био у вратима:

– Јеси ли био код Новог?

– Не познајеш га још! – подскочио је Лаза. – Њему треба да трипут прође, да трипут пожели да уђе, да се трипут победи и тек би можда предвече нешто било. Да те деца нису довела, ти ни овамо не би дошао од прве, зар не?

– Не завитлавај се, Лазо! Јеси ли свратио до Новог? – понови Станица своје питање.

Деца нису никако излазила из собе, стално су нудила да нешто послушају, и то пре свега Станицу и њене другове. Слушати маму, то је нешто обично, свакодневно; али слушати ђаке који су кажњени истом казном као и њихов професор, ђаке који дижу буне, – то је већ личило на јунаштво. Онда су наједном упитали:

– Станице, колико имаш пара?

– Шта ће вам паре?

– А мама?

– Шта ће вам паре?

– А тетка?

– Истину на среду, – подвикну Лаза. – Шта ћете с парама?

После мало снебивања признали су како би хтели да и њих Нови учи. Ако ће учити Лала, зашто не би и њих? Нови никад не би сазнао да су Станичина браћа, запретили би ђацима да му не кажу.

– Али ви сте основци, он учи само гимназисте, – прекинуо их је Момчило, који је уживао да их задиркује.

– Не морамо ни рећи да смо основци. Ми знамо српски бар као неки тројкаш из првог гимназије...

– Пази, молим те! – рекао је још неко, и онда су их заборавили.

У зло доба их се опет сетио Лаза. Да би им колико толико утолио жеђ да се жртвују за општу ствар, позвао их је и шапнуо заверенички.

– Ићи ћете сад у улицу Новог и пазити ко пролази њоме па ћете нам јавити.

Слободан се успротиви:

– Што ће ти то? Могу начинити какву збрку.

Али Лаза није попуштао:

– Зашто да не? Педагошки је, ако хоћеш...

Деце се, дабогме, није тицао даљи разговор и препирка. Она су већ живо трчала низ улицу ударајући се петама по туру.

Станица је, међутим, све мање суделовала у разговору; наједном као да је се више нису тицале њихове заједничке бриге, да је се не тиче оно што је њој више него свима њима лежало на срцу; повлачила се у свој, болеснички свет. Јагодице су јој постајале све руменије. Опет јој се пење ватра, – помислио је Слободан. И јуче је око ово доба постала исто тако румена и занесена у нешто своје, нешто налик на пијанство, на неодступну бригу. Пружила му је руку и рекла:

– Види како сам врућа.

Била је збиља врела, али неком врелином која га није звала себи, која га је плашила и отуђивала, врелином само њеном. Хоће ли опет једном шетати с њом по гробљу? Хоће ли им се опет у ходу само прсти дотаћи и прострујати их врелина која везује? Хоће ли опет једном Станица лагано одмаћи руку, говорећи о сасвим стотим стварима као да не доживљује исто што и он, хоће ли му се учинити у том часу да одлеће од њега неки сан? Тако у грозници, занесена, чинило му се да је заборавила школу, последње догађаје у њој, Новог, да јој је то безвредно према ономе што се сад у њој збива, да су јој туђи сви они и сва та мала соба у

којој је одрасла, у којој му је пре две године рекла како се чуди што и код ње не наступи оно необично стање девојчица у петнаестој години. Била је тада још сасвим дете и слободно је о томе говорила као да се преслишавају историју.

– Сви писци причају како девојка тада осећа нешто нарочито. Како се тек наједном растужи и плаче, а не зна због чега; и онда се опет развесели без икаква узрока. Па онда, кажу, узме наједном мачку и стане је грлити, миловати, и добија жељу да чак и ствари љуби. Зар није смешно.

Он се тада није могао сетити тих места у књигама.

– Не сећаш се тога, јер то пише о девојчицама а не о дечацима, па ниси обратио пажњу. Знаш, ужасно мрзим што нас тако деле. Је ли и теби то криво?

И после тога никада више није о томе говорила. Је ли можда и код ње то затим настало па је патила не волећи да се девојчицама догађа нешто што се дечацима не догађа? Да ли је онда, када су шетали по гробљу, добијала жељу да грли све од реда? Можда је сад, у болести, потпуно заборавила те шетње. Ту се дечак необично стужи, зажали што јој није никад причао како је притајена даха очекивао и тражио оне мањевите додире и како је душмански о њима ћутао, као да се свети себи што има нешто где је слабић, где не уме да одоли. Зашто јој није рекао да је код њега настало оно што су књиге писале само о девојчицама, па би можда и она њему о томе говорила као кад су били деца и чудили се писцима.

Утом су споља у исто време банули и лекар и Станичина браћа која су, не водећи рачуна о лекаревој посети, победоносно повикала још с врата:

– Олга је била пошла у улицу Новога, а ми смо је вратили грудвама, и још нека деца су на њу навалила. А она се прави тоша и виче: „Шта је, прдавци! Ударио вам снег у главу!“

Лекар се нарогуши на ту буку.

– Ми тихо разговарамо, – приметио је посрамљено Лаза. – То само деца...

На Слободанов упитан и узнемирен поглед, лекар је приметио:

– Оздравиће за недељу дана, па ћете се напричати, а сад лепо сви идите, болеснику треба одмора. Зовите мајку, – обратио се затим Станичиној браћи.

Дечаци и девојчице су тешка срца пошли од Станице. На улици су се растали и свако се снужден упутио својој кући. Одлазе да уче, – помислио је Слободан с болом, осврнувши се за њима, – сутра је радни дан. Школа ће радити даље. Биће све као што је било док је он још ишао на часове.

Као малочас у улици отпуштеног наставника, ноге су га саме однеле до пред школу. Велика зграда, налик на зграду судова по Србији, била је завејана снегом, тиха. У дворишту ниједне ђачке стопе. Прозори и врата позатварани. Недеља је, сети се он, први пут откако је удаљен из школе, који је дан. Није морао гледати у распоред па су му сви дани били исти. Док је пролазио тако чак с друге стране улице, учини му се да је ваљда свих тридесет прозора на гимназијској згради ослепело онако завејано белином, да су неке беле чини зачарале и успавале и ђаке и професоре по учионицама, директора и послужитеља. И наједном се све оно што се догађало у тој згради, све његове стрепње и радости, све детиње игре, млади заноси, писмени задаци, борба с професорима, удаљи од њега као да га не раздваја од скупљања потписа само неколико

дана, већ неколико година. И другови ће се полако удаљити, помисли. Школа ће и даље за њих постојати, њихов начин и распоред учења биће други. Он им сам мора помоћи да се не осврћу на њега, да раде свој посао. Приметио је већ да се Лаза и Момчило задржавају сада с њим дуже него пре, да га не би увредили ако кажу да треба поћи на учење. Више га је мучило што ће сад својим положајем њима сметати, него што га је мучио сам тај положај, као што је више патио због отпуштања Новог из службе, него због свог удаљавања од школе. Учинило му се наједном глупо и да иде да му тражи ђаке, иако се и сам био тиме одушевио. Могу му их и стотине довести, зар ће му накнадити оно што је изгубио. Кривио је себе и онде где су само други били криви, чак и за неспоразум између Новог и Вере.

– Компликујеш, дечаче, – бодро је дочекао Стеван Слободаново незадовољство собом, – а није ни чудо: на сувише скраћеном курсу свршаваш школу живота. У најмању руку постоји читав ланчић кривица и наша је само мали беочуг у њему.

Срели су се у парку коме је зима била дала чар праве шуме. И он се, као улица Новога, чинио друкчије, тајанственије. Деца су се грудвала негде на пољани, а снег је ту стајао онако како је пао, повијајући гране скоро до земље и утукавајући ниско жбуње са свих страна. Сребрна покорица се љуштила са танког шибља и ледени груменчићи, падајући на сунцем разгрејани целац, упадали су у њега и правили безброј сићушних јама.

Стаза којом су ишли била је сасвим уска, и кад би им у сусрет ко наишао, морали су да се помичу у страну и одроне бели бедем смета. То је Слободана подсећало на оне сусрете насред уског брвна који су били најопаснија игра у његовом раном детињству и зато најпримамљивија. Дечаци су полазили у исто време с наспрамних обала и онај који би превалио мањи део пута по заниханом брвну, пребаченом високо над водом, морао се суиграчу склонити стајући на саму ивицу греде, руком ослоњен на ограду која се исто тако љуљала, претећи да ће се сваког тренутка отковати. Од девојчица се једино Станица усуђивала на ову игру. Иако је била спретнија у ходању брвном, удешавала је да пређе мање, како би она била та која ће Слободана пропустити. Ухватила би се чврсто за врљику ограде, стојећи на брвну само предњим делом једног стопала, а другом ногом клатећи изнад воде.

На снежној пољаници крај стазе две девојчице су се сликале у снегу и њему се створи пред очима двориште основне школе: све је под снегом, а он „васкрсава“ Дивну и Станицу из снежних гробова у које су биле по сопственој вољи сахрањене. Оне су помодреле од зиме, а учитељица, Емилијина мајка, љути се и забрањује ту игру.

Вероватно је и Стеван био завејан пахуљицама сећања на детињство, јер је и он ћутао и благо се осмехивао. Негде на самом излазу из парка неколико дечака пословног изгледа прошло је крај њих и добацило.

– Имамо већ двојицу.

То Слободана опомену да мора ипак и он до вечери посетити суседу која га је једном молила да спрема њену девојчицу и, раставши се од Стевана, отрчи за друговима.

Изненадни посетиоци

Трећег дана после отпуштања негде по подне, Јаковљевић се почео паковати. Свуда по соби лежале су разбацане књиге. Сваке сеобе их је било све више и морао је набављати нови кофер, заричући се да их више неће куповати. Слагао је књиге и чинило му се, ако их положи некако друкчије, више ће их стати. Најлепше су се слагала она бела укоричена Нелсонова издања. И поново је почео од њих: *„Нума Руместитане*, ходи ти опет лези на дно, а онда дођи ти до њега, *Набобе*, па сад и сви *Приче с брежуљака*, а онда ће доћи поезија, она је лакша. Дозволите Викторе Иго, да вас са вашом *Вештином бити деца*, вашим *Контемплацијама*, сместим овде.“ Нису се ружно смештала ни дела Иполита Тена, положена у сам темељ, ни руски класици из Забавника Српске књижевне задруге. А минијатурна издања песама згодно су попуњавала шупљине што су остајале између великих књига. Велика тешка гомила граматика, правописа, речника, филолошких расправа узалуд је чекала на ред. „Ви због своје гломазности не можете путовати првом класом, у коферу“ – дечачки се шегачио. „Вас ћемо у пакпапир па канапом. Тако, народски, путују углавном сви без којих се не може.“

Па ипак, све не научне књиге нису ни тако могле стати у кофер. И њему наједном паде на ум дивна мисао да Станици и Слободану остави оно што би њима могло бити занимљиво и корисно. Зато је поново повадио све из кофера и стао читати наслов по наслов. И што је више читао, више му се, поред све муке, смејало: излазило је да збиља нема ништа што би их могло обрадовати. „Тако, дакле, живот брзо шиша напред“, мислио је. „Оно што смо ми читали у осмом или седмом разреду, та деца су изгледа већ у петом прочитала и сад хоће да путују даље.“ Ипак издвоји пет-шест књига Горког и Чернишевског, затим додаде њима и Толстоја, нашаливши се да су им, ваљда, њих тројица дорасли.

Утом се чуло куцање у врата и појавила се два дечака из првог разреда. Прво проговори смеђи:

– Ми смо из наше гимназије, дошли смо да нас спремате из српског.

А други поносито додаде:

– Ми имамо четворке, али хоћемо још боље да утврдимо.

Посадио их је да седну. Мора да су, мислио је, Чичини ученици или суседи, па је старац смислио ово лукавство да би му помогао.

– Не знам као ћемо. Ја се, ево, спремам на пут, – рекао је. – А ко вас је то послао?

– Послале нас мајке. Хтеле су још пре месец дана, зато што смо у основној школи имали петицу, а сад четворку.

Нови се развеселио, већ му је боље ишло од руке паковање. Сматрао је да је сам препреденији од Чиче, јер га је одмах ухватио на делу.

– Хтели бисте, значи, петицу. Ништа ми не остаје него да одгодим путовање.

Погледао их је испод ока. Дечаци су радосно скочили сматрајући да је пристао и појурили да час пре саопште успех старијем брату и сестри који су их чекали у оближњој улици; али утом се опет зачуло куцање и ушла девојчица четвртог разреда. Дечаци су је мрко погледали као супарницу у овом за њих занимљивом подухвату.

– Здраво! Шта си желела? – упитао ју је радосно Јаковљевић.

– Молим, господине, хтела сам да вас молим да ме учите приватно из српског.

– Па ти добро учиш. Ти си мој најбољи ђак.

Мада се целог пута преслишавала, девојчица се превари и рече:

– Сестра каже кад имаднете приватних ђака, не морате ићи.

Дечаци су хтели сасвим тихо да је прекоре, али им се оте гласно, љутито:

– Ух, брбљивице!

Он се начинио да не чује ни њихово негодовање ни оно што је она казала и опет посади на столице и њих и девојчицу.

– Значи, хоћете да утврђујете оцене, – говорио је тобож расејан и заузет слагањем књига. – Свиђају ми се родитељи који од добрих ђака желе да начине још боље. Кад бих вас имао једно десетак можда бих још могао остати у вашем граду.

Све троје је заустило да каже да ће их имати толико, али се ипак на време уздржало. Девојчица је почела причати како су у њеном разреду сви плакали кад су чули да он одлази из школе, чак и они који се не уче добро.

– А знате онога Јована Марковића што увек прича на часу, – настављала је она. – Он каже да ће и он, кад буде професор, спасавати ђаке па се побио с Петровићем, јер је Петровић казао да Марковић неће никад ни свршити за професора.

– Побили се! – зачудио се тобож Нови као да обраћа богзна какву пажњу на њену причу, а једнако мислио како су мили ти мали људи са својим подухватом да спасу зрела човека.

– Јест! Побили се. И знате ко се још бије? Миливоје Крстић и Бранко Церовић. Сваки тврди да вас он више воли. А после су морали признати Мирјани да вас она воли највише, јер откако сте отишли, неће никако да иде у трпезу да руча и ужина.

Нови се наједном растужи. Остави књиге па седе и он према деци посматрајући их како се држе као после извршених подвига. Утом је без икаква куцања улетео петак Лале и стао разочаран, видећи да га је троје већ претекло. Залуд су старији ђаци били направили план да се прво јаве само двоје, па затим, сутрадан, опет само једно или двоје, па тек четвртог дана да му се јави Лале, како би све природније изгледало. Деца су на пола уста обећавала да ће тако учинити, а затим, кад су остала насамо, свако је хтело да оно буде прво и мирне душе је прекршило обећање.

– И ти би хтео да утврђујеш своју тројку, Лале, је ли? – дочекао га је Нови смејући се. – Морам признати, децо, постаје занимљиво и радосно живети. Седи, Лале, онда на сандук!

Деца су се поносито погледала. То он њима одаје признање. Били су задовољни што је прозрео њихову заверу. Нека прозре, главно је да му они нису одали. Ух, кад би живот хтео да буде пун таквих доживљаја! Кад би хтели опет да отпусте каквог доброг наставника, па да га они спасавају, али сами они, без помоћи старијих. Ништа нема лепше него тако правити завере да се нешто необично изврши. Човек се чини себи тако важан и добар, не може ноћу дуго да заспи, гледа у месец и смишља како да изведе своју замисао.

Кад се опет чуло куцање на вратима, Нови је повикао кроз смех:

– Не пуштамо више!

Куцање се снажно поновило и чуо се зрео мушки глас:

– Отварај!

Деца су се уплашено дигла и пришла наставнику, више да од њега потраже заштиту, него да га сама заштите. Једно сурово куцање на врата и суров глас за час су их опет вратили у њихове стварне године.

Дошљаци су погледали сумњиво у децу која су се десила сва ситна и изгледала млађа него што су и била. Један ипак није могао одолети старој навици и старом окорелом неповерењу и рекао је натмурено:

– Ето како пропада омладина.

Да би исправио ове неумесне речи, други је блаже додао:

– Сместа кући, балавци!

Деца су још успела да виде како су Новом показали неку хартију и набусито га позвали да пође.

Бдење

Поповићка је читала новине кад су Зора и Олга бануле усплахирене и уплакане вичући:

– Ухапсили су Новог!

Она, као да се није овом много зачудила, рекла је, не дижући очију:

– Ухапсили су па ће и пустити...

– Мама, како можеш бити тако равнодушна! – Зајецала је Олга. – Где је тата? Зна ли ово тата?

– И Стевана учитељичиног су данас ухапсили, – додала је Зора, – као да и она због нечег кори Поповићку.

Утом се појавио Поповић на вратима своје собе и упитао нестрпљиво и чисто увређено:

– Зашто вас две ту цвилите? Због професора?

Мада је малочас питала где је отац, надајући се од њега помоћи, мада јој је Зора пригушено шаптала како ће тата све то поправити, Олга се није одазвала на очево питање – можда због његовог мирног гласа, а можда помисливши да је и он својим писмима вероватно допринео наставниковом хапшењу. Плакала је ослоњена на другаричино раме.

– Доста! Није ти отац умро! – љутнула се Поповићка и устала. – Нећу више да те чујем.

Поповићу се наједном женине речи учиниле одвећ оштре, па је, подижући кћерино чело, рекао што је могао топлије.

– Стани да ти тата каже! Уместо да прво упиташ шта је и како је, надаш дреку. Неће ваш Нови остати у затвору: за дан-два ће бити спроведен у завичајну општину и пуштен на слободу...

– Нећемо га, значи, више никад видети? – прекинула га је Олга и опет, јецајући, спустила главу Зори на раме.

– Зато ће га и уклонити, – узвратио је Поповић сам много хладније. – Доста сте га гледали и видели смо шта је испало од тога.

Нагло је затим позвао Зору да је испрати до куће, јер је већ било касно и Олга је отишла у своју собу, под изговором да хоће да спава. Не палећи светлост, загледала се кроз прозор. Осећала се двоструко осамљена: родитељи су

малочас њене сузе сматрали увредљивим за себе, а другови су је избегавали дајући јој на знање како она нема право да пати заједно с њима.

Била је већ ноћ па су и остали ученици морали кућама, иако им се хтело да буду заједно, да лутају улицама, да даду себи одушке. Тако им је страшно било поћи у кревет, а осећати како се срце стеже од страха и разочарања. У стотину малих, понегде још лампом осветљених кућа лежала су деца која су већ постајала људи и гледала у мразовиту ноћ. Све око њих постепено је падало у сан, сви људски гласови се ућутали и проговорила тишина танушним гласом, сличним удаљеном зрикању. Као да су се уплашено дозивали попци испод прагова, као да је негде у дубоком виру гргољила вода испод леда, као да су се некуд из залеђених бара чули благи грудни гласови жаба. И наједном је негде заурлао пас, новим гласом, не као што то чине пси дању и у граду, него страшним вучјим више очајним него људским, а у древним врбама крај реке одазвао му се исти такав претећи урлик. Ти страшни гласови ноћи одједном су подавили оно тихо роморење, зрикање тишине, грлену песму сличну жабљој, дисање вртова под снегом, суморно куцање будилника што су у собној полутами блистали својим сребрним месечинастим оком.

Месец и облаци, као да су знали да толика млада бића бдију и пате гледајући у небо, претварали су га у језеро у које је пао златан липов лист, онда у огромну зеленкастомодру ливаду пуну белих откоса између којих се провлачи округао кукац, једини кога коса није покосила. Затим је месец постајао златорун ован који је некуд пратио немирна стада оваца. Облаци су приређивали пред њиховим погледом утакмице, рвали се, прескакали, тркали; претварали се у гомилу белокосих ђака у школском дворишту, у фудбалере који су се отимали о велику светлу лопту, у бело обучене вежбаче на гимнастичком слету. И још много садржаја њиховог живота облаци су те ноћи проносили испред њиховог погледа. И кад је већ превалила ноћ, почели су се јављати пријатељски гласови петлова.

Где ли се сад налази Нови? У какав ли су га незаслужен, леден затвор одвели? И нема ко да га спасава, Чича је стар, а стари људи немају снаге. Историчар је зао, Гросмутер, и Жанета, и Вера су жене и сигурно су плашљиве, не би смеле од директора. Математичар и физичар су некако занети. Они можда и не знају да је у затвору. Једино је остало да га ђаци, тако им се чинило, спасавају. По стотину пута је сваки од њих правио план и остваривао га у тој ноћи у којој су часовници, као дактилографи, на бескрајној траци времена откуцавали тренутке.

Деца у том ноћном будном сну видела су себе како се чете пред вратима директорове канцеларије. На вратима се појављује сад Чича, сад Јасика, сад математичар, и питају:

– Шта желите, децо?

Њима тако годи то топло људско питање после оноликих казни и истеривања и отпуштања и хапшења драгог им наставника. Зато слободно, с надом моле:

– Хоћемо директору да га молимо да спасе Новог из апса. Нека изађе да му кажемо своју молбу.

Деца замишљају у свом бдењу како се Чича после њихове молбе враћа у канцеларију и излази поново на врата с мрким, хладним директором. Ученици јасно чују како је настала мукла тишина. Чују свој глас:

– Молимо вас да захтевате да се наш наставник пусти из затвора!

Они јасно чују директоров металан одговор:

– Ви знате да Ненад Јаковљевић није више наставник наше школе.

Дечаци већ постају људи и у бдењу по овој мразовитој ноћи чују директора да говори онако како би вероватно говорио, и они га у том часу мрзе и осећају се надмоћније.

Одговарају му одлучним, пркосним гласом:

– Он је био најбољи наставник у нашој школи.

Директор погледа у Чичу да би увребао код њега љубомору и придобио га за своју страну. Ученици су толико пута у збиљи видели како директор тражи подршку Чиче.

– Био је најбољи, – ученици чују како Чича каже.

Они већ постају људи и разликују какав је ко. Знају од кога што могу очекивати. Чују поново директоров глас:

– Немојте правити у школи буне. Разиђите се на миру. Школске власти се не могу заузимати за отпуштеног наставника.

Ученици постају људи и већ знају да се школске власти не могу заузимати за отпуштеног професора, нарочито то знају Слободан, Лаза, Станица, Емилија, Дивна, Момчило, али су млади, и још ипак деца, и огорчено у свом сну наваљују:

– Али ви знате, ви морате знати какав је то наставник био!

– Разиђите се у миру! – понавља директор. – Зато што знам, не могу да се за њега заузимам.

Ученици су на јави много пута слушали директора и познају његов стил.

– Ми ћемо онда ићи да молимо полицију, кад нас ви не чујете.

Ученици већ постају људи и виде у свом бдењу по мразовитој ноћи како им прилазе они које су волели, у чијем су срцу осећали љубав за себе. Чују Чичу како узбуђено говори:

– Станите! Полако! Не можете сами!

Виде математичара како прилази директору и говори му:

– Ученике не можемо оставити саме.

Однекуд се јавља историчар и труди се да омете оно племенито што су замислили и говори подругљиво:

– Лепим је родом уродио боравак вашег Новог овде. Ово се никад раније није дешавало.

Ученици добијају жељу да га ударе, неки у свом сну и јуришају огорчено на њега, одгурују га и излазе на улицу где опет вичу:

– Кад нас у школи не чују, идемо право у полицију да молимо!

Понеки од ученика у свом бдењу сања како им се придружује и нова наставница, јер постају људи и почињу схватати шта је љубав. Чују је како говори, јер су млади, верују у кајање:

– Ја сам заслужила уместо Новог да седим у затвору. Све је почело од мене.

Они јој праштају и примају је у своје редове и, како су у ствари деца, радују се што међу собом у овом опасном подухвату имају и једног наставника. Они у свом бдењу у своје редове примају и Јасику.

Чују сами себе како војнички трупћу средином улице, а кад се осврну, виде иза себе Чичу где потрчкава онако стар за њима и чују математичара како довикује:

– Младалачки занос! Сачекајте кога и од старијих! Не јурите!

А они стално убрзавају корак. На окупу су сви. И они којих још пре два месеца, док се није догодило све што се догодило, не би ту било. Стигавши пред затвор вичу:

– Вратите нам наставника! Доле затвор!

Већ је прошла поноћ. Очи су се од бдења уморилe. Речи и лица им се мешају. Још само виде како им се Нови на њихове повике јавља на прозору затвора и осмехује се на њих, на Чичу, на Веру чак. Срце им се полако смирује. Сад бар Нови зна да ће се за њега и даље борити. И тако с осмехом детета заспе под месечевом хладном светлошћу.

НЕ ЗАБОРАВИТИ

Деца се рађају и у рату

Рани је час зоре кад се обично мисли о смрти, кад се осећа усамљеним. Сунце је још далеко, можда код Кијева, можда негде иза планине Балкана. Источњак прти стазу кроз долинске измаглице, кроз тишину усколебану пуцњем и изненадним плачем новорођенчета. Затим је опет тихо и пусто као да нигде на свету нема ниједног човека, да су можда већ сви под земљом и да су та пуста брда што се кроз праскозорје једва назиру нечије прадавне заједничке хумке.

Можда је срце Србије управо испод тих брда и можда зна нешто што у том крају још нико не зна, па су те њиве зато тако замишљене и неме, зато су забрађене маглом и зато сви около мисле на смрт. Можда у земљи притајено срце већ зна да кроз Краљево јуре немачки камиони и косе митраљезима све око себе. Можда су вране по њивама већ јавиле да је немачки часник јуче убио заробљено дете кад му је затражило воде да пије. Можда је допро до тих брда глас немачког старешине који је затражио још двојицу таоца потребних да би се напунио број стрељаних неопходан да се освете изгинули Немци. Можда су ти шумарци занемели чувши да су у српску земљу морали лећи и Словенци који су били побегли испред непријатеља да у Србији спасу животе. Можда слуте да негде неки младићи сами себи копају гроб. Можда знају да неко рођен у том крају смишља кога би могао предати непријатељу затреба ли да стотина умре за погинулога немачког војника. Можда знају да је нека жена, ту из околине, драговољно отишла за љубавни састанак немачком часнику, управо у часу кад је млади непријатељски редов у Краљеву одбио да стреља осамнаест заробљеница, мада је пре тога пуцао у главе недотучених после стрељања. Можда срце Србије зна да се човек који је научио свој језик ту крај Лепенице добровољно пријавио Немцима за тумача. Можда су се звона грошничке цркве дозвала са звонима других цркава по земљи и објавила тим брдима да су негде олтари спаљени, да су по Босни, Херцеговини, Лици звонаре попадале као куле од карата. Можда птице имају моћ да осете страх далеких јата, да наслуте њихову пометеност, бескућништво, па су то казале тим сетним шумарцима те још у њима траје тренутак ћутања због попаљених и разорених гнезда по нашој земљи.

Можда и најхрабрији борци ту у околини планинама у овај час зато стрепе, једва чекајући сунце у чијем друштву је веселије него у чети која је из битке изишла победоносно и без жртава. Зато породиље у болници око којих још сви спавају

размишљају како су могле лако умрети рађајући. Та велика тишина око њих зато им се можда чини ћутање пуно претње. Зато се можда боје да им је брат или муж негде смртно рањен и да нема ко да му дода воде, да му стави руку на срце које малаксава.

И немачки војници који су се у расвит разбудили осећају негде присуство смрти. Мисле на своје далеке мајке, можда ојађене вешћу да им је син, онај на Источном фронту, погинуо. Неки слуте да су им браћа допала ропства и чини им се да их никад више неће видети. Чини им се да та замагљена брда поробљене земље таје нешто ужасно. Растужено се сећају детињства, зеленог воћа, музлице пуне млека, првог дрвеног коња и малог пиштоља. Сећају се оног правог живота који је претходно овом зеленкастом ратном праскозорју што најпре ћути као мртвац, а онда проговори гласовима петлова, паса, плачем деце и још више их растужи.

Нежни Франц Фојербах пренео се у Баварску где му жена вероватно већ припрема ствари детету за дочек. Види је како откувава платно од кога ће се шити кошуљице, како купује нову морску траву за колевку, како се потајно боји да не умре на порођају јер нема једног бубрега, како се брине ко би се тада старао о детету, ако и Франц погине. Сећа се Фердинанд Келер како је полазећи на фронт пролазио поред породилишта свога родног града и чуо продорни детињи плач и како је задрхтао помислив да плаче можда његов тек рођени син. Извадио је из џепа сад кришом женино писмо у коме му је била оцртала детињу шаку. Стужио се Ханс Хофман: оставио је девојку и ко зна да ли ће га чекати, ко зна да ли ће се њоме икад оженити, да ли ће икад имати деце. Чинило му се да би му једино дете могло збрисати ратне успомене, једино би оно учинило да заборави како је јуче пуцао на путу у таоце, и затим како је морао да пуца у свога, у Немца, који је одбио да их стреља. Можда ће до краја живота памтити очи талаца и сиве очи свога убијеног друга с којим је до неки дан, идући заједно у строју, певао.

И опет детињи врисак бодар, продужен, као поклич некога ко излази на светлост после дуга робовања. Људи по малим, још дремљивим кућама, подижу главе с намучених узглавља. Чини им се да тај крик разгони магле, вукодлаке, непријатеље. Која ли се то срећница породила, размишљају. Хоће ли јој дете дуго имати оца? После тога је још једном завладала тишина, последња пред зору, и прозорска окна породилишта су се напунила зеленкастим млеком.

Ходником пролази у разговору с једном од нудиља, главни хирург, доктор Богданка. Да се погодити шта је нудиља рекла, јер јој она одговара:

– Деца би се и у Матхаузену зачињала и рађала, да је само погодан трен и кут за то наћи.

– И да је радости! – нудиља се као мало успротивила.

– Није за то потребна радост. Људи управо кад су на ивици смрти, желе још једном, бар накратко, да јој умакну, – остала је лекарка упорна. – Не знам како се ни зашто се ратује, али знам да живот не тражи перину да би савио гнездо.

Нудиља, као да се и сама сад сетила нечега што је ишло у прилог лекаркиним речима, с осмехом најзад прихвати:

– Збиља је живот безобзиран и слеп.

У рано јутро и доктор Богданка се обично осећала суморна. Било је и за њу у тој тишини још без птица, без лавежа, говора људи, нечега што је наводило на размишљање о смрти, кад се сећала жена које су јој на порођају подлегле, или

деце угушене и жртвоване, да би се сачувао живот мајке. Сећала се неиздрживих зора после смрти свога оца. Имала је и она увек у праскозорје оно осећање слично жалости за неким изгубљеним.

Целе је последње ноћи радила. Владало је мишљење да се највише деце роди кад је она дежурна и да је прати срећа у послу. Ноћас је породила пет жена, међу њима и једну пворотку. Сад је у лекарској соби, пије задовољна ратну кафу, неку мешавину кукуруза и наута. Има нешто одлучно и мушко у држању, и врло младо у нежном лику, иако више није млада. За сат, два, дотрчаће родбина, мајке младих мајки, сестре, можда и муж оне која је први пут родила, и то мушко, и која сматра да јој је дете ружно, да му је глава превелика и ноге одвећ кратке према трупу. Она се насмеши сетивши се речи младе жене кад су јој принели тек рођеног сина:

– Молим вас, госпођо доктор, немојте га показивати моме мужу ако дође, он је замишљао да ћемо добити друкчије дете.

Нека их сад, нека се одмарају, као да је говорио њен израз, сличан изразу генерала који посматра сан војника после однесене победе. Дежурство јој се завршавало и могла је отићи кући, али је волела да присуствује првом сусрету новорођенчади са родбином, која је обично још пре осам пунила хол испред породишних одаја.

Прво је стигао муж најмлађе породиље. Држао је у рукама десетак ружа тако усправно као да су свеће па се боји да га восак не покапа.

– Чули сте већ? Имате сина, – сусрела га је лекарка. – Жена вам се много намучила.

– Ни ја нисам могао целе ноћи заспати, – правдао се млади човек, јер му се учинило да му она нешто пребацује. – Али такви су закони природе.

– Управо су такви, – потврдила је она. – Само мајке не жале што су се намучиле. А и зашто би жалиле, деца обасјају кућу у коју завире. Као да се унесе мајушно сунце и стави насред собе, или да се пронађе наједном извор у дворишту. Него да видимо малог.

После првог сусрета са сином млади човек је силазио низ степенице као да је добио у своју још литар крви свога малишана.

Задихан, пуних руку, тога часа је стигао и Аврам Тијанић, столар из главне улице, са својим синовима.

– Куда, куда, младићу? Куда, дечаци? – поправила се сестра видећи њихова детиња лица и детиње нестрпљење.

Мали Тијанићи су лекарку сматрали ближом и од својих наставника, јер их је увек заустављала и причала им како су били сићушне, неразумне бебе и много плакали, обећавајући их да ће их једном, заједно с њиховом мамом, обрадовати сестром. И ето сад та дуго обећавана сестра је стигла и треба је час пре видети. Нису могли дочекати да разговорна Богданка и њихов отац заврше причу о томе како је Ана окренула други лист и почела рађати девојчице.

– Госпођо доктор, ја од тога не правим питање, син или кћер, само да је дете здраво.

Приметивши како дечаци упорно и нестрпљиво гледају према вратима која воде у породилишне одаје, она их одведе до чаробног прозорчета и куцну о стакло.

– Ови дечаци желе да виде своју сестру, – обрати се неговатељици, – то је кћер породице Тијанић.

Указао се ускоро у рукама неговатељице замотуљак не већи од повесма, сличан белој ларви гледаној кроз лупу, мајушне главе убрађене као код сеоских жена.

– Ето, погледајте је, – рекла је лекарка дечацима, избегавајући да се обраћа столару.

Али и он се природно и весело примакао прозору, изјавивши задовољно:

– Дивна цурица! Дај Боже, да јој обоје играмо на свадби!

– Ноћас их је било пуно, – примети Богданка. – Таман за једну дугу клупу у првом разреду. А ако би се сабрало све што сам прва ја примила на руке, била би цела основна школа, или цела једна партизанска бригада.

И мајстор се сложи да би их била и цела бригада и цела школа, јер у самој његовој улици има такве, њене, деце цео разред.

За све то време дечаци су шапатом или покретима опомињала оца да треба предати донесене понуде, али како их он није никако удостојавао пажње, Богданка је приметила уз осмех:

– Ви мислите да ми вашу маму овде глађу моримо?

– Де, докторка, – збунио се Тијанић – Србин је то навикао. Ни рат му, видите, не смета, ископаће из земље кад треба за овакву прилику.

Знао је да треба поћи, али му се није излазило из ове средине у коју Немци још нису били завирили. Још се човек може тако осетити, мислио је столар, у школи и у цркви.

Иза прозора где су показивали новорођенчад зачуо се плач. Лекарка се некуд ужурбано удаљила те Тијанић без воље крете кући, говорећи више себи него деци, којој се такође није излазило:

– Што ти је живот, овде се рађају, а тамо негде умиру пре времена, у мукама.

После разговора с првим посетиоцима, Богданка се разведрила. Примакла се прозору и посматрала град увелико већ пробуђен, димњаке што као да су се такмичили који ће даље под светло октобарско небо послати струју дима, посматрала удаљена окна која су отпоздрављала јутарњем сунцу, из породилишта још невидљивом. На улици се појави чета младих немачких војника. Мада су били у униформи, и то непријатељској, она их брзо замисли као новорођенчад негде у непознатим јој селима и градовима Немачке. То јој је био обичај кад год би се нашла пред великим бројем људи, на предавању, концерту, на сајму или тргу. Била је то нека професионална извитопереност, али јој је чинила задовољство. Трудила се да погоди како је морао изгледати као новорођенче какав охоли адвокат или трговац; из каквог је дечјег лика никао лик какве грамзиве сељанке на тргу, неког подетињеног старог учитеља. Понекад је волела и да нагађа у какве ће се ликове развити као песница мале главе новорођенчади, спљоштених носева и лобања, очица уско отворених. Посматрајући сад немачке војнике, љутила се што се један међу њима, мало погурен, није држао право у школској клупи, зачуђена да се то може десити и код Немаца; нагађала је да је ономе до њега мајка морала бити Пољакиња јер тако словенски благо изгледа, а онај иза њих, који и сад има лице као дете, да је вероватно морао бити дивно новорођенче. Претворени тако у одојчад и децу прошли су мимо ње не изазвавши мржње, пропраћени њеним сажаљивим погледом због каквог недостатка у држању или на лицу које су, према њеном мишљењу, могли избећи, да су неговани како треба.

– Богданка, јесте ли одредили какву је главу морао имати Хитлер као беба? – упитао је лекар који је тренутак раније био ушао у собу и затекао је где посматра војнике.

– Ни онда није имао главе! – одвратила је победоносно, задовољна што је пецкање тако лако одбила.

Други је ужурбано отворио врата и упитао кратко:

– Колико?

– Петоро.

– И како су?

– Привикавају се на окупацију.

– Богданка, да ли сте већ као беба показивали знаке да ћете имати такав језик? – опет се први умешао.

Али њу је већ полако хватао умор и није јој се настављао разговор са испаваним младим колегом. Стрпала је у торбицу своје ситнице расуте по столу које су биле мешавина ствари што су их обично жене носиле са стварима које мушкарци носе по џеповима: перорез, дуванску кутију, нотес. Дала је још неке савете сестрама, препоручила им породиље, и изашла.

Свеж ваздух на улици је расани. Ослушкивала је дечји жагор по двориштима, цвркут у гранама, пијукање пилића око плотова. Заустави се крај неких јесенчића које је квочка била повела у поход на коров у дну дворишта, ширећи крила, спремна да их заштити чим им запрети нека опасност. У другом дворишту је гроктало сакривено прасе. Улицом је претрчало дете водећи о узици козу.

Тијанићеви дечаци су већ били пред својом кућом и хвалили се Пери, брату од тетке који је у башти копао:

– Мама нам је родила сестру!

Њих је пратила гомила раздраганих девојчица и дечака који су набрајали, једно друго претичући:

– И ја имам две сестре. А ја три. А ја пет! – победоносно се јавио познати јој малишан.

– Велику си срећу ухватио, – добацила му је суседа преко плота.

Лекарка настави пут кући. Зацело је била врло уморна кад је ни овај разговор, који је иначе за њу представљао посластицу, није натерао да се у њега умеша.

– Јеси ли откувала пелене? – упитала би стару Живку улазећи јој изненада у собу.

– Казала си кад се суше на сунцу, да не треба кувати; здравља ми, казала си.

– Можда и јесам, али знаш како је: што више меса, чорба је гушћа. Неће се дете нељутити ако и откуваш и осунчаш. Ти се бар дружиш са светом школованим.

Похвала је Живку у срце такла, па је и сама себе похвалила:

– Све радимо као школовани, као Срби, као ти тамо у твојој болници – куд ћеш боље.

– Биће то момак и по. Војник.

– Нека буде војник. Ми и славу славимо и у војску нам људи иду као прави Срби.

– Учиће он мени музичку школу, – додао би његов отац. – Да свира на ноте као ваши, српски, музиканти.

Улазила је она у све те околне тихе куће. Уживала је што зна како која дише, како се који отац радује рођењу сина и одмах му бира занимање за којим је сам узалуд чезнуо, како бесни кад добије кћер.

– Поново женско!

– Поново! – са великим задовољством би она одвраћала разочараном оцу. – Да си наредио жени да роди сина, она би те послушала.

– Погана си језика, госпођо доктор!

– Али су ми руке чисте!

Није мало пута, док су у редовима пролазили улицом, препознавала дечаке и девојчице: она бела златасте косе имала је црну и гргураву кад се родила, чинило се да је ништа не може избелети. А дерала се као цело гнездо пачића.

– Ова моја цурица као покварена хармоника, – снебивао се отац. – Ако немадне ни за што друго дара, даћу је у кафанске певачице!

А сад је, ето, ћутљива, налик на своју мајку којој је одузела живот долазећи сама на свет. А онај момчић који онако чврсто гази, што изгледа чист и отмен као да сад излази из двора, кога мати већ замишља лекарем, био је жгољаво кривоног дете, увијено у материне исправне кецеље и сукње. А онај темељни, ковачев, будући комунистички посланик, по мишљењу његова оца, Марксов присталица – кроз каква је све гашења угљевља своје бабе прошао!

Јохане, Јохане! – пренела би наједном поглед на кочоперног дечака, живахних округлих очију, који је корачао у десетом реду неприродно прав. Што си се тако затурио? А није, додуше, ни чудо, кочоперио си се од првог тренутка на свету. Нису ти се могле никад поштено завезати ни ноге ни руке. Ко би рекао да створ од непуна четири килограма може имати ону снагу и ону тврдоглавост. Него, ено Светозара како окреће главу на другу страну. Док остала деца воле да ме сретну, и моле ме да им причам каква су била кад су се родила, њему као да је увек непријатно кад ме сретне.

– Шта вечито причате о томе! – букнуо би кад би она почела с његовом мајком да се сећа првих његових часова.

– Ти би можда волео да си се као пиле излегао из јајета, али, жалим, ниси. Твоја мајка и ја смо те родиле.

– Могла ме је некако ваљда и без вас родити.

– Жалим што није, одмах сама почела скакати око тебе и дворити те, што си морао мало проборавити под мојим режимом. Али чекај, стегнуће те у војсци!

– Он ће бити професор, – благо се успротивила мајка.

Присуствовала је она рођењу и те озбиљне стасите Ружице. Имала сам ја пуне руке, мислила је увек кад је сретне, већ кад сам јој једним дланом држала главу а други јој потурала под леђа. У дужицама сличним дужицама тек прогледалих мачића назрела је она данашње Ружичине упитне очи боје лешника и прорекла јој правилна уста и нос. Родила се Ружица управо кад је она као млад лекар дошла са студија из Беча. На њој је применила сву своју младу лекарску вештину постављајући њеној мајци захтеве које би тешко жена тек дошла са села могла испунити, да се није одликовала нарочито живим материнским осећањем и памећу. Била је Ружица срећне руке, мислила је често Богданка пролазећи мимо куће њених родитеља, зарасле у сеоско баштенско биље – после ње су

дошла још четири брата којима су родитељи већ дајући им име одређивали и чиме ће се бавити у животу, не руководећи се сујетом него наклоношћу према неким звањима или према личностима које су та звања имале, као што је рецимо Марко требало да буде официр зато што му је кум то био.

Кад наиђу у поворци редови у којима нема деце чијем је рађању она присуствовала, њој се чине нелепи, кржљави. Ко ли је ту малу примио у руке, мили Боже, – гласно се зачуди. – Ко ли је њу повијао те иде тако дигнутог рамена. А онога јадничића рапаве, нездраве коже као да нису првих дана добро купали. Ваљда су га неком простом сапунчином трљали. Не зна свако, разуме се, да се дете пере жуманцетом, а јаја је пре рата било колико ти душа хоће. И то убого шопаво девојче! Требало је то свако јутро неколико првих месеци вући за нос па би већ бољи облик имао. Само ко ће да упути младу мајку! Она у своје дете гледа као у невиђено чудо и мисли да му је неприкосновено свако клемпаво уво. И колико их је само с ушима које човека чуде и засмејавају!

Па кад опет наиђе на неколико својих, раздрага се: Види, види моје Весне, што се подевојчила. Неће богами оно бити природни увојци. Имала је она косу праву и оштру као трава. Е, али благостање чини своје. У воду за њено измивање мајка је стављала и по два жуманцета. А и зашто да не! А затим нагло промени тон: Ено, онога смеђега је одгајио отац. Само је чекао да мајка обави природом одређени део дужности, а онда га је он предузео. Купао га, повијао, хранио, мерио му рамена, грудни кош, повазадан говорио да ће то бити војник каквог само Шумадија може да роди. Неће му дати да учи велике науке, него неку средњу школу па одмах и војску и женидба. И тако ће се опити на његовој свадби, да ће Крагујевац дуго памтити кад је Илија Перић женио сина. И унуке ће опет исто тако гајити, купати, цупкати на колену. Мораће их бар пола туцета имати.

– Погрешку је, Иљо, природа учинила створивши вас мушким, – одавала му је она признање.

Сва срећа што му је тек шеснаест година, мислила је, гледајући темељног дечака румених образа. Ту се најежи при помисли како би било ужасно да се рат одужи до пунолетства ове деце. Са страхом погледа како су израсла. Пасуљ и проју једу сваки дан, а опет расту као из воде. Да их бар она не зна, да се не сећа њихових колевки, везених белих повоја, коританаца, њихових осмеха неодређених и блажених, да јој у ушима не звони њихов први плач – па како им Бог да!

И пре рата волела је она да гледа у њихову будућност, да нагађа судбину која их чека, а сада су јој се још више наметале такве мисли кад год их сретне. Можда ће од тих најстаријих неки бити одведени у Немачку на рад, можда ће понеки и тамо остати и тек као старац доћи у родни град, и наћи пред капијом, ето том истом зеленом капијом, друга већ оседелог, кога ће само по белези на челу препознати. Можда ће се неки, кад одрасту, наћи на две противничке стране и пуцати један на другога. Можда ће неки још зелени погинути ако их непријатељ нађе на улици после полицијског часа. Неки ће можда пасти растурајући летке, или преносећи вести, или ће их убити негде на њиви, међу браздама, спремне да беже у шуму.

Имала је она много маште кад је замишљала смрт и несрећу, као сви који воле живот, али несреће које се догоде нису увек оне којих смо се бојали.

Полино писмо

Баште и двориштa у Богданкином крају додиривала су се, улазила једна у друга, чинећи оазу упоредних улица заштићену кућама од радозналих погледа пролазника. Ограде су ту биле привидне и пуне прелаза и рупа кроз које се могло провлачити. Јоргован у башти столара Тијанића половином грана је цветао у дворишту Опачића. Највиша грана на Опачићевој вишњи зрела је под Богданкиним прозором. Мачке које су припадале једној породици слободно су ходале по кући друге. Тијанићев пас чувар сматрао се чуварем имовине и његових суседа и није лајао кад би они банули у његово двориште. Ту су суседне породице личиле на патријархално братство. Понекад је оно имало једно сито, једну пилу, једну натегу или једне лествице, па се временом заборављало ко је био првобитни сопственик неке ствари. Невоље у појединој од таквих породица и друге су сматрале као своје. Празник у једној празновале су све. Младићи тих породица су друговали, иако су једни учили гимназију, а други можда занат, или радили у Војнотехничком заводу. Тајне и важне догађаје у једној таквој породици знале су и остале. Сви су знали за писма која је Јелена, Иванова мајка, примала од свога оца и сестре из Баније. Увече кад почне полицијски час и нико више стран не може банути, читали су их наглас код Јелене или код Тијанића: „Наш ђедо се потпуно изгубио у последње време. Уобразио како му оне марке из времена Наполеона нешто вреде и како ће му их неко покрасти, па их стално некуд крије, сад их ушива у поставу од капута, сад их носи у подрум, сад на таван, а јуче је почео да их гура у тестију.“ После мало времена стигло је и необичније писмо: „Онај наш кум Фрањо Пилић, лекар, саветује ђеду да промени ваздух. Завладала нека редња па коси старе људе. Отишао је Богу на истину Стеван из Ведрића и чича Јеврем из Моравица и стриц Петар из Коренице. Доктор мисли да је овде много оштра клима.“ Да није знала да је деда, то јест њен отац, свештеник, имао двадесетак „наполеона“, не би се Јелена сетила о каквим је маркама реч, а било је одмах јасно и шта значи промена ваздуха, јер сви они који су отишли Богу на истину били су свештеници. Нервозна каква је била, по цео дан је о томе причала и већ су тај страх и нервоза били прешли и на суседе. Већ су и они мислили да се деда неће жив извући и да му не вреди што је наполеоне ставио у тестију, да ће они који живе главе разбијају, лако разбити једну тестију, а ако му је и не разбију, мало му она вреди – времена

су таква да ће се и за наполеоне пребацивање у Србију тешко извести. Сви су затим ишли са Јеленом пред воз који је под бројевима пришивеним на одећу дотерао деду и једну његову кћер, удовицу са унучетом. Сви су се увече скупљали код Јелене да слушају страшне приче о гоњењу и покољу Срба, о насиљу усташа и над својим, хрватским, светом. Сви су као велико какво братство испратили деду и његову кћер с дететом до на искрај града кад је добио место у оближњој сеоској цркви. Кад је Иван ишао тамо да их посети, ишли су увек с њиме и дечаци Тијанићеви, и Бранко и Пера.

Сви су од Јелене до Богданке знали како је једног јутра крајем пролећа Ана, жена столара Тијанића, као и обично била прва устала. Имала је обичај да најпре широм отвори врата од предсобља па тек онда доња крила прозора која ноћу није смела отварати. Мада је кућа стајала повучена у дворишту и мада се капија затварала кључем. Ана се увек бојала „да се неко не увуче, не ушуња“. Особито се бојала тога откако је непријатељ у земљи. Не би се могло рећи да се бојала немачких војника, тиме њих није нико оптуживао, али је њихов долазак у град довлачио многе од којих се могло зазирати.

Отворила је врата и била запљуснута мирисом јутра, шибља, орошене земље у што се мешало и мало мириса дима. Ваздух је таквом силином рупио, нестрпљиво на то чекајући целе ноћи, као у касну јесен кад одаје обично преноће без отшкринутих прозора. Поветарац је утерао два прерано пожутела листа чардаклије и некакво писмо у плавом коверту. Дигла га је: писмо с марком, али непоништеном, по рукопису би се рекло од њене сестре из Сремске Митровице.

Тад се све чинило сумњиво, све личило на заверу, на рђав предзнак, и било разлог неспокојства. Да је пре годину дана такво писмо нашла увучено кроз пукотину између врата и прага, знала би да је неко био умољен да га стави у поштанско сандуче, а да се тај неко послужио овим начином. А сад од страха никако није могла да расцепи коверат. Отворила је врата собе где су јој спавали синови. Они су потом причали суседима како је усплахирено позвала:

– Чедо, Павле, ходите да видите једно писмо!

Поновила је још једном. Дечацима се није устајало.

– Неко га је убацио испод врата, – наставила је она позив на узбуну.

– Па нека је, није бомба, – одвратио је нестрпљиво старији дечак.

– Није бомба, али да видите, на писму је марка непоништена, а чини ми се по рукопису да је од Поле.

Од сваке вести од родбине преко Саве, Дунава и Дрине у Србији се стрепело, чекало најгоре, јер људи су се јављали само кад су морали и, наравно, кад би успели да се јаве тако да писмо не буде цензурисано.

Како се дечаци нису више одазивали, сама је отворила писмо, и после првих речи се још више узнемирила. Сестра јој је писала оним замотаним начином каквим је и Јелени њена и којим су се наши заробљеници јављали кућама саопштавајући ствари о којима су веровали да не смеју отворено говорити. Сви су суседи ускоро напамет знали садржину писма које је Ана нашла непоништене марке, убачено испод врата:

„Одавно вам нисмо писали“, гласило је оно. „Има се много посла. Знаш како је, није то само домаћи посао него се мора радити и на њивама. Мораш бити

стално на опрези: те сад се наоблачило, те сад разведрило. Увек нека стрепња. Сад се и код нас појавили неки гаврани и навадили се на пилиће. Сваки дан понеког пилета нестане. Досад су само копци и јастреби били такве штеточине, а сад, ето, не можеш живине сачувати ни од гаврана. Сваког јутра тек зачујеш врисак у понеком дворишту. Ми своје пилиће држимо, додуше, затворене, пазимо на њих па смо се некако досад спасли. Васа ми каже: тешко ми је да те гледам како се петљаш с њима. Све ћу их раздати куд које. А знаш онога петлића што га зовемо Перо, твога љубимца, њега ћемо теби послати ако се покаже згодна прилика. Јавити како је код вас у брдима. Нама с равнице се чини да је опет код вас боље. Бар не трпите кошаву, ако ништа друго.

Бака нам је добро, само се једи због живине. Кад чује како су суседима грабљивице однеле петла или пиле, кула да ће и на наше доћи ред, а кад кажемо да ћемо петлића Перу послати вама, виче како ће без њега. Одлучили смо да јој оставимо оног кусорепог, ако се сећаш, Кићу. Онако мали неће ваљда запасти гаврану за око.

Знам да често својој деци куваш пшеницу. Ми ове године имамо дивну белицу па ћемо вам с петлићем и ње послати.

Надам се да си моје речи разабрала, што казали наши војници, иако пишем као сврака. Све четворо вас воли и љуби, ваша Пола.

Сви су знали како је Ана од чуђења и страха обамрла: Пола није имала њива нити их је икад обрађивала. Никад није гајила живине, нити има где да је држи. Има значи нешто страшно да јој каже и покушава да то учини околишно. Почела је плакати. Синове више није дирала, а и мужа је оставила да спава. Чинило јој се кад и они писмо прочитају, вест ће бити још страшнија и непобитнија.

Чеда је причао како му је у том часу било жао маме. Скочио је и викнуо:

– Писмо од тетке!

Што га је даље читао, бивао је се радоснији:

– Тетка Пола је лафица! Нечувени дипломата! Пази само како ти је све лепо испричала не именујући ништа правом речи.

– Ништа ја њу не разумем, само видим да јој је нека мука.

– Мама, изостајеш километре иза тетке Поле! – узвикнуо је раздрагани дечак, а после су се и сви сложили да је Пола написала писмо нечувено вешто. – Тетка ти јасно и разговетно каже да су се код њих поред старих познатих непријатеља, рецимо Немаца, кобаца и јастреба, како их она зове, појавили неки нови и да их има много као гаврана на њивама. То ти је ваљда јасно. А ти петлићи, та живина, то ти је српски свет тамо који је сад нападнут још с неке стране. И ваљда ти је јасно да су петлићи наш Пера и наш Кића, и да се тетка за њих уплашила. Брзо зови тату да му објаснимо. Лафице ли тетка Поле! Послаће нам Перу у Крагујевац. А пшеница, знаш ваљда шта значи пшеница. Е, нисам знао да је тетка Пола тако довитљив створ. Пшеница значи да ће нам слати храну или новац за Перу, ваљда мисли да ми немамо. Кићи је свега десет година па се не боји да ће га гаврани однети. Сила је тетка Пола! Одох да зовем тату.

Дечак је био раздраган као ретко кад. Навлачио је чакшире брзо и неспретно као да је закаснио на аутобус који ће са школом на екскурзију. Ана га

је прекорно гледала: није ли збиља толико детињаст да не осећа о како великој невољи Пола пише, да не осећа докле је дошло када мора сама да моли да дете пошље можда на целу годину, она која се боји да њена деца не досађују и кад остану само недељу дана у гостима. Како је лака срца он све то тумачио као да решава укрштене речи! Наравно, и она је све то наслућивала, али се бојала да до краја реши загонетку из изненадног сестриног писма.

Чеда је био здрав, добро развијен дечак четрнаестих година, очију лешникове боје и густих мушких обрва. Благ осмех и још дечје руменило на образима чинили су да му се не да више година него што их има. Тијанић му се ипак обраћао увек као одраслијем. Видећи га раздраганог, упитао је и сад као да има пред собом младића:

– Шта је, момче, да нису којом срећом Немци где настрадали? – и пружио је руку за писмом, али видећи да је дечаку стало да му га лично тумачи, прво је саслушао његову похвалу тетка Полиној дипломатији, а онда сам прочитао.

– Тамо је нешто густо, – рекао је затим замишљено, – само да ли ће на време успети да пребаци дечака!

Сви су знали потом из Аниног причања да јој је ту пао камен са срца, јер се бојала како ће Тијанић примити долазак Перин, а знали су и да је мајстор за писмо рекао:

– И није оно, момче, тако вешто смишљено. Да је пало у руке коме гаврану, ова њена скривалица била би му јаснија него да је писмо обично писала и била би увредљивија. Надам се да ће Перин долазак мало мудрије смислити. И не знам зашто се све то ради у последњи час. Тако је и породица попе Торбице из неопрезности сачекала логор и само се пуком срећом спасла.

Мајстор је био допушио цигарету и испио кафу коју му је Ана у међувремену скувала па кренуо на посао. Дечак је пошао за њим молећи га:

– Тата, треба да смислиш раније где ће Пера радити. Можеш питати хлебара у нашој улици. Пера зна да меси. Доносио нам је своје лепиње кад смо били у Митровици.

– Прво да стигне, па ћемо после све лако, – прекинуо га је мајстор, а сад иди помози мами и пробуди малога, треба да учи.

Ана је за четири месеца чекала дете и лако се умарала, али су јој синови, како се хвалила суседама, били много нежнији према њој откако су сазнали да је дете на путу, одмењивали су је у послу и волели да се мазе, по свој прилици да њену љубав обезбеде колико је могуће више, да не би после отишла сва будућем брату или сестри.

– Јој, што ће бити деце у кући кад стигне и Пера, – шалио се Павле љубећи је, – чуо сам и ја шта пише тетка Пола, али сам се правио да спавам. Морамо Перу сви волети, је ли, мама?

– Да, биће љубави за свакога, – осмехнула се Ана, – само нека се сврши све добро.

Доносећи цепкана дрва у кухињу, старији син је приметио нестрпљиво:

– Павле, шта се ту мазиш? Тата је рекао да учиш. Боље би било да је направио глобус мени, а не теби кад имаш три из географије.

– А теби је направио шах, иако ја боље играм.

Тијанић је збиља, кад није било поруџбина, израђивао стварчице око којих други мајстори не би савили руке. Шаховске приборе је правио више пута, за своју, за суседску децу, за рођаке и пријатеље, то више није сматрао подвигом; али се поносио глобусом који је направио за млађег сина, великом дрвеном углачаном лоптом, нанизаном на гвоздену осовину и нагнутом по пропису. Синови су морали под његовим надзором да је обложе географском картом, која је била рађена на четвртастим, троугластим и правоугаоним комадићима хартије лепљеним затим на лопту. Собе и кухиња су били пуни полица, уметнички израђених, стојећих и висећих, долапа, столова. Стајала је у соби и дрвена изрезбарена колевка коју је мајстор био израдио за кћер рођену после Павла и коју су брзо изгубили. Већ су и дечаци знали да се колевка не склања и не позајмљује суседима зато што треба да сачека нову сестру, јер је Ана увек говорила:

– Ту ће спавати сестрица кад дође.

– А како знаш да ће бити сестра?

– Знам тако што нам је једна умрла и на њено место сад мора доћи друга.

Мајстор је сада довршавао дрвену лутку за будућу девојчицу, али је није још ником показивао, закључавајући је у орман при изласку из радионице. Она је била из више делова спојених некако без опруга, бела, углачана.

Сви су затим као догађај своје породице доживели Перин долазак Тијанићима, једном пред полицијски час. Сви дечаци и младићи су се зачас нашли у столаревом дворишту. Живот града је у тај час замирао на улици, али се будио по дворишним утврђењима. Сви су очекивали да ће им Пера испричати неку узбудљиву причу као из детективских романа и подстицали га питањима:

– Како си умакао? – заподео је Павле гледајући га као каквог јунака.

– Та нико ме није ни гонио, – спокојно је одговорио Пера.

– Јеси ли кренуо ноћу? – надовезао питање Чеда.

– Та како бих ноћу, ни код нас се ноћу не сме излазити, – и даље је Пера разочаравао дечаке.

– А има ли код вас партизана? Што ниси бежао у партизане, ти си велики? – уплео се придошлица из неког даљег дворишта.

– Та како не би било партизана! – увредио се Пера, а зашто није отишао у партизане, није одговорио, дечачић му се вероватно учинио одвећ незрео да с њиме о томе разговара.

Ана га је узела у заштиту позвавши га да се умије. Неће се ваљда младић исповедати и детету. Срећно је стигао у Србију и не треба сад несмотреним причама да изгуби главу онде где је желео да је спасе. И остале жене су делиле њено мишљење, нарочито Јелена, Иванова мајка, мада је и њој жао било што неће одмах чути узбудљиву причу о младићевом бекству, а да је узбудљива, и да ће је већ сутра чути од Ане, у то није сумњала.

– А јесу ли, када си прелазио преко Саве, пуцали за тобом? – није могао Павле да га се окане.

– Ти и да су пуцали, ко ће ме у возу погодити!

– У возу! – викнуло је седам, осам разочараних дечачких и младићких гласова. Били су скоро увређени сви од реда како је смео путовати возом, кад су

они очекивали много романтичније бекство и како је смео доћи неокрзнут пушчаним метком.

– Е, сад ће вам се младић исповедати, – тешила их је Јелена. Није ово време да се много говори, – а и сама је била разочарана што је бегунац стигао возом. Онда се сетила узбудљиве детективске приче коју је пред рат са уживањем прочитала и додала је зналачки: – У осталом, воз је најзгодније место да се полицији умакне.

По мишљењу узбуђеног света у дворишту бегунац се врло дуго умивао, а свако је био жељан да им он разјасни загонетне речи из писма своје мајке, ако већ о путу неће или нема шта да каже. Као да није већ и у Србији било довољно патње, народ је хтео да чује о још некој новој.

У часу кад се младић опет појавио у дворишту, однекуд кроз ничију земљу, стигао је и столар. Од његове радње до куће могло се пролазима и сокацима за Немцима непознатим, ничијим земљама. Угледавши Перу, искрено се обрадова:

– Србија и поробљена, опет је Србија, мисле код вас, и то је исправно, и добро дошао и к нама и у Србију!

– Планине су бар одавде ближе, – прихватио је младић одмах столареву мисао.

– Разуме се, а код вас је то теже извести.

Сви су одахнули. Младићев карактер је одмах постао мало јаснији: значи, јунак је, а не обичан бегунац, и већ је зрео, обазрив момак, и не упушта се са сваким у исповести. Сад су могли и кућама и пустити породицу да о својим стварима разговара.

Иван, Бранко и близанци

Иван се једва видео између два реда рибизловог шибља. Дуго се чуло зујање пчела, пијукање пилића, свиралица неке невидљиве птице и понављање латинских неправилних глагола. Затим су пилићи кроз пукотине на плоту одлутали, птица се удаљила и остало само зујање пчела и Иванов дубок, мало сањив глас: *Facio, facere, feci factum; dico, dicere, dici, dictum*, и онда се и он стао губити као чесма која пресушује и све ређе капљице одбројава. У Иванову свест испуњену латинским глаголима стала се увлачити младићка сетна мисао: шта ће бити са његовим латинским знањем кад умре. Био је толико млад и пун живота, да се могао на овој мисли дуго задржати. „Али, сад сам их тако утврдио да их нећу заборавити ни кад умрем.“ Чисто механички је поновио још неколико глагола и опет се вратио на смрт: „Богме ће и мозак престати да изводи своју вратоломну гимнастику, чим престанем корачати и трчати за лоптом. И онда је бесмислено ма шта учити, особито оно што се учи само због гимнастике мозга. Сироти наш Латинац, много је стар, мора умрети најдаље на десет година.“ Стресе се. Било му је много јасније да Латинац мора умрети него он сам, и много више жао њега него себе, и много јасније осети каква је штета што ће толико људско, Латинчево, знање лећи у земљу. Колико ли има до моје смрти? А можда ће мога латинског знања нестати и пре него што умрем. Заборавићу га и биће већ мртав један део мене. *Fungo, fungere*... а даље, то већ даље не знам. *Video, videre, vidi, victum*. Осећао је неисказану пријатност од овог механичког понављања као да ради телесне вежбе негде на ливади, ујутру. Пчеле су му облетале око главе, гњурале у траву, испред самог погледа му је метално зујала нека буба, претворена у сићушни пропелер, залуд се трудио да јој сагледа крила или труп.

Из Огњеног дворишта чак преко пута чуло се како заљубљени младић понавља: *Ich weiss nicht was soll es bedeuten dass ich so traurig bin*...[1] И Огњен ће морати умрети и заборавити Милицу и можда је жалостан кад то помисли. Управо је пожелео да претрчи мало до Огњена, да му он као и увек прича о Милици како би хтео да је пољуби, али како му се чини да би се она као маслачак од најлакшег додира некуд расиршала, кад се на капији појавише близанци, Стојан и Боја, крштени тако да им се имена слажу. Зацело су научили напамет целога „Смаил-агу“ па дошли да се хвале, помислио је с негодовањем, јер он занесен латинским, није ни отворио задату песму.

– Знамо цело пето певање напамет! – поносито су објавили близанци. – Хајде да се преслишавамо.

– Шта је за вас пето певање, ви знате напамет целог „Хајдук Станка“, – прилично нетрпељиво је дочекао Иван.

– Прво ти почни! – каваљерски се обратио Ивану један од браће, иако је горео од жеље да се сам покаже.

– Ја знам само оно што волим! – изјавио је Иван некако с висине: „Бој се оног тко је вико без голема мријет јада...“

Али ма колико незлобива и несумњичава, браћа су осетила жаоку и Бојан је прекинуо друга:

– Ми све волимо, целу ту књигу, и зато је целу и знамо.

Оба њихова деда су погинула у Балканским ратовима и дечаци су врло добро разумели професора кад је говорио:

„Вас је ова земља одгојила, кршевити али вама драга. Деди ваши родише се тудјер, оци ваши родише се тудјер и ви сами родисте се тудјер, за вас драже на свету не има.“ Они би то схватили и волели и док нису били пошли у школу, а камоли сада кад су дорасли скоро до младића. Док је професор ходао кроз разред с Мажуранићевом књигом на десном длану и у родољубивом заносу читао: „Кајите се док имаде дана, кајите се док није позвана душа оном који небом тресе...“, њима се чинило да их он гледа некако значајно и они су му одвраћали погледом који је требало да каже да се кају и да би сместа, одмах с часа, пошли да се боре. Прекјуче ујутру је опет осванула листа стрељаних и њима се чинило да би професор хтео о томе да им говори, али, кад већ то не може, чита им Мажуранића и гледа их право у очи док не опази да су схватили шта жели да им каже. „Дједи ваши за ђ лијеваху крвцу, оци ваши за ђ лијеваху крвцу...“ Чита професор а ђаци га, не само њих двојица, него сви, него и Иван који не воли много песме, гледају у очи и заклињу му се, склапају с њиме заверу и неће је ником одати, ни очевима ни мајкама. И сам Иван као да је сад осетио њихово узбуђење почео је рецитовати.

Утом су се чуле на улици немачке цокуле и њих сва тројица, не окрећући се према улици, наставише све гласније говорити стихове, мада их је подилазила језа страха, јер увек је међу немачким војницима могао бити понеки фолксдојчер који разуме српски. После тога се осетише блиски међу собом као да су негде заједно ратовали и, не желећи још да се растају, одлуче да сврате до Бранка Милошевића.

Кроз одваљено прошће на плоту њих тројица су се провукла у Бранкову башту и привршала му се иза леђа под хладњак од винове лозе. Чувши кораке иза себе, Бранко је нагло склонио под школске свеске књигу коју је читао. Био је то неки стари роман на немачком. Његово знање немачког језика изврго му се, откако је земља била поробљена, у велику патњу. Волео га је и мрзео себе што га воли. Волео је класичну немачку књижевност, а трудио се да је омрзне и поново га је обузимало одушевљење, па је поново кришом читао старе романе чије корице познаје још од детињства, откако га је ујна после смрти његове мајке узела к себи. Најстрашније од свега му је било што је волео и немачки народ. Како је лепо било пре рата, мислио је, кад је слободно, без патње, могао да слуша ујну Грету како хвали чистоћу бечких улица, немачку вредноћу и тачност, кад је могао мирно да чује кад људи изговоре:

– Ништа без Немца. Требаће нам још дуго да их достигнемо.

Како је било лепо кад је могао без стида да изговори како воли Гримове бајке; а сада тако говорити и тако мислити, чинило му се, била би издаја. Чинио би се себи сарадник окупатора. Једном га је немачки официр, отворивши пред школом прозор на ауту, упитао којим се путем може на железничку станицу, и он је горео од жеље да му одговори истим таквим добрим књижевним језиком, али се уздржао и постидео те своје жеље и још више се застидео своје помисли како је тај официр љубазан, како културно и чак племенито изгледа. „Помислим ли тако за једнога, тргао се затим, за двојицу, могу дотле стићи да за сав њихов народ тако помислим.“ Тако је у ствари и мислио све док Немци нису као завојевачи ушли у земљу.

Сад му је био остао само неки стид од њих. Кад би се на улици, док њихови војници пролазе, догађало нешто због чега је и иначе трпео, кад би балаво и слабо одевено дете седело где у прашини, кад би људи пљували на улици по два метра испред себе, кад би гласно говорили, кад би били одвећ пуни, кад би се кроз прозоре виделе неуређене собе, неокречени зидови, младић је трпео још више ако би се тога такле и непријатељеве очи, и то непријатеља кога није успевао никако да презре, да му у болу и немоћи одрекне све добре особине. Једном је двојицу војника видео на тргу како подсмешљиво посматрају јутарњу грозницу набавке намирница, дрњаве торбе из којих су прекупци вадили робу, и побегао је не могући издржати охоле погледе тих немачких редова који су то радознало посматрали.

– Како је, Немче! – јавио се први Иван и ставио му руку на раме, не слутећи да га његове речи могу увредити.

– Бољи сам Србин од тебе.

– Можда и јеси! – мирно је прихватио Иван. – Него хоћеш ли дати последње немачке речи, а теби ево латинских. Знаш, дошао сам до закључка да је узалудно све учење, јер ћемо кад умремо све заборавити.

Близанци су га зачуђено погледали: прво и прво, ко каже да ће све заборавити, а друго, што га се тиче шта ће бити после смрти. То је њима тако далеко, нити су старци, нити су војници па да могу погинути. Чак се и Бранко тргао:

– Зар тебе то мучи?

На улици се чуло приближавање војника. Улице више као да и нису припадале грађанима. Њихов животни простор био се свео у главном само на домове и дворишта. Младићи су кроз грање угледали немачка ружичаста и избријана лица, светло плаву косу и Бранко се побоја да му се у очима не прочита како му ти за које зна да би их требало мрзети изазивају дивљење због тог сложног војничког корака, због уредности и озбиљности којом ступају непријатељским улицама. Као да је одговарао на његове мисли, Иван примети:

– Ја сматрам да се они само силом овако круто држе, јер кад би само једном себи дозволили да погледају нашу децу или наше девојке, морали би се пробудити из војничког сна и онда би тешко било Хитлеру.

„Благо њему, мислио је Бранко, он може да пушта на вољу и логици и људским осећањима“ и примети што је могао мирније:

– Ни њима вероватно није мило да марширају овако нашим улицама, увек на опрези.

– Хоћеш дати речи? – прекиде овај разговор Стојан.

– Даћу, брате, и за идуће вежбање. Ја их нисам још исписао, али их знам напамет. Пишите: bedeuten – значити, das Marchen – бајка...

– А још боље би било да нам ти преведеш песму, а ми ћемо онда погодити речи, то је лакше него да и са познатим речима преведемо.

Бранко је с одушевљењем песника превео песму. И близанци и Иван су бележили ћутке превод. На крају су близанци уздахнули:

– Зар умеју Немци тако лепо да пишу!

Иван се подсмехну:

– Мислите да би то могли написати и они који су малочас прошли улицом!

Бранко само близанце удостоји одговором у коме је било, по мишљењу све тројице његових другова, неразумљиве горчине и увређености:

– Умеју понекад и Немци тако лепо да пишу. Нађе се тамо и понеки Гете и Хајне и Шилер.

Расправивши немачко питање, отишла су сва четворица да траже Перу. Он је био чувени рвач у њиховој улици и увек су ишли њему на рвање. И њега и Тијанићеве дечаке су затекли у необичном расположењу јер су се они тек били вратили из породилишта. У Тијанићевом дворишту су били и Огњен с Милицом и Живко свирачев и Предраг, дечак за кога су скоро сви у граду знали да је посвојче, али му по неком прећутном договору нико није одавао те тајне.

– Да се рвемо! – бануо је Иван својим предлогом у њихово лирско расположење тако изненадно, да су се насмејали.

– Данас нема ништа од рвања, – јавила се Милица тајанствено, а дечаци Тијанићи су објаснили како су тек стигли од маме и како имају малу сестру и како није згодно да се тиме сад забављају.

– Него шта да се ради? – успротивио се Иван. – Хајде да купимо вина па да пијемо у њено здравље.

– Или да играмо. Хајде да смислимо како ће се звати.

Разговор им је прекинуо човек који је скоро јурио улицом. Био је то отац њиховога друга Косте Смиљанића. Коста је истина учио у другој школи, али су сви знали да му је старији брат у партизанима.

– Можда је Костин брат погинуо, – приметила је шапатом Милица и погледала сажаљиво за човеком.

– Како је необичан овај рат, – приметио је Бојан – једни гину а једни иду у школу. Костин брат није много старији од мене.

Оба близанца би радије ишла у партизане него учила немачке речи, али ко би смео поменути оцу. Он није признавао партизански рат. „Кад је требало ратовати, кад је било сила оружја и топова и спреме, бацили, а сад иду и буне голоруки народ.

– Није тако, – говорили би у глас близанци, црвенеће од увреде, од стида због очевих речи.

– Како није тако? – викнуо би отац. – Доћу, побуне, преноће у мирна човека, одведу младо лудо чељаде од куће, а Немци кад не могу да ухвате њих, хватају миран народ и свете се на њему.

– Није, није тако! – још жешће би се одупирали дечаци. – Није тако. Деда не би тако говорио. Он би ишао с њима, он би пустио и нас.

– Како пустио, куда пустио! Зар цела држава пропала, а сад ће шака јада, два близанца, изборити оно што цела земља није била кадра.

– Није, није тако! – стално су се опирали близанци и све више патили због очевих речи. – А после, кад извојују слободу, онда ћеш у њој уживати. Зар је то право. Зашто да шака јада ослобађа целу земљу! Зашто да не идемо сви!

И ето сад је можда Костин брат погинуо, а они, као да се ништа не догађа, иду у школу и уче немачки.

– Зашто би морао Костин брат погинути! – успротиви се Иван коме је та мисао била неподношљиво тешка, јер се с њима дружио иако нису похађали исту школу. – Можда је отац чуо штогод друго страшно.

– Можда га Љотићевци гњаве због сина, – казао је Предраг. – Ти Љотићевци као да нису Срби.

– Ни мој ћале, – изјавио је свирачев Живко, – мени не да. И ако си Србин, каже, не можеш од шеснаест година у рат.

У двориште је ушао Тијанић ништа мање потиштен него и Костин отац. У граду је чуо како ће Немци наредити да ђаци сваки дан морају ићи у школу, да родитељи морају изјавити где им је дете које се није уписало у следећи разред. Кад би у доба мира такву наредбу издао какав директор, био ми му сваки отац захвалан: али кад то Немци захтевају, иза тога се нешто крије. Право каже Његош, мислио је Тијанић, да чаша меда не иде без чаше жучи. Јутрос радост, родило ти се дете, после четири сата брига због друге деце.

Било је јасно да су забринутост и Костиног оца и Тијанића изазвали Немци и Бранко помисли како би сваки народ у рату поступио исто тако у некој окупираној земљи и у исто време се плашио ове своје мисли сматрајући је издајничком, несрпском.

Тијанић није волео да такозване државне бриге дели с децом, а уз то је сматрао да младиће не треба ни плашити. И ако већ дође до такве наредбе, да се треба градити да је она педагошке природе. Зато се одмах присили да буде ведар и поче своје уобичајено преслишавање из књижевности, из оно десетак књига које је по десетак пута прочитао: „Шта је Лаза Лазаревић хтео рећи у причи „Све ће то народ позлатити“, и шта мисли Његош кад каже „Свет је овај тиран тиранину“, и шта оно Љуба Ненадовић рече о Немцима.

– Како се оно зваше онај што су га оптуживали да је покрао Његоша! Ја нисам професор, али не бих такву оптужбу никад рекао. Његош се издваја од свих њих, човек би га познао у хиљади.

Тијанићеви дечаци су се увек снебивали што им се отац меша у књижевност, али је он на сву њихову радост сад брзо прошао кроз двориште и оставио их опет саме.

– Мој стриц увек такав дође кући кад изиђе неки *Bekanntmachung*[2], – прекинула је Милица ћутање. – Он те објаве зове посмртним плакатама, а и јесу збиља тако црне, тако крупно штампане. Јао, волела бих да познајем какву немачку девојчицу. Шта ли оне мисле о рату и о нама!

– *Ich weiss nicht was soll es bedeuten, dass ich so traurig bin...*[3] – шапнуо је Огњен Милици као одговор на њено питање стихове које су сви јуче морали учити и које су сви скоро осећали као своје.

И затим су се сви кроз ничију земљу повукли у своја дворишта.

Јелена

Вративши се из школе Иван је увек затицао Јелену у неком послу од којих јој се сваки чинио неодложан и важан. Једном би повадила све ствари из ормана и разбацала их по соби, па их поново слагала тражећи им боље место, распоређујући их прегледније. Други пут би вадила књиге из полица, па их једном слагала по величини, а други пут по садржају. С пролећа би правила леје и садила цвеће. Износила би увече саксије у врт, а дању их враћала на прозор. Кречила би стабла воћака и вешала по њима кућице за птице. Прала би сваки час, и кад треба и кад не треба, само да није беспослена. Трчала би суседима да им помаже кад имају много да раде. Уз то су постојала педесет и два редовна, недељна, разлога и још бар двадесет других, да износи ствари из куће, да риба подове и да паје. Меке ствари су се тада пребацивале преко плота и мотки, по столицама поређаним бетонском стазом крај куће.

У Ивановом раном детињству то су били најлепши дани. Двориште се претварало у неки необичан крај света. Душеци пребачени преко мотке личили су на колибе, креветски чаршави преко грана на једра. Испод сваке столице претрпане јастуцима ницала је собица. Било је лепше и шареније него код свирача Цигана, у чијем дворишту су увек лепршале сукње и мараме и у чијој се великој купи сламе могло до миле воље сањати. Јелена је сваки час излетала са ведром воде и пљускала је далеко око плота по башти дозивајући дечака да јој помогне, јер његову сестру Миру сматрали су у кући још малом. Дечак би се, скривен испод каквог стола претрпаног стварима, молио: „Опрости ми, Боже, што не могу да изађем из кућице да мами помогнем.“

Кад би собе биле изрибане, Јелена би се преместила у летњу кухињу и почињала готовити, а дечак је улазио у празне собе и изговарао своје име уживајући како одјекује као у каменолому.

– Зар сам ја зато запињала и рибала да ти сад туда као јарац скачеш? – изговорила је Јелена бар сто пута у његовом детињству.

Затим се дан пун колиба, једара, кућица завршавао. Небо би се заруменело негде преко циганске сламе, коров и разливени цеђ по сокаку би замирисали, уношење изветрених ствари у собе би почело. То је Иван дететом необично волео. Столице је уносио стављајући их на главу, чаршавима је витлао као заставама.

– Где ћемо сад ставити мој кревет?

Мајка и син би дуго разматрали где би га ставили. Јелена је сваког трећег истресања мењала положај ствари у кући и то је давало још једну драж њеном недељном чишћењу.

– Стави га овако попреко. Давно није овако стајао.

– Па да не видим кад поподне из постеље побегнеш.

– Ух мама, што си ти нека! Онда хајде ти смисли!

Одлучили су да његов и сестрин кревет опет поставе у слово ге, како је већ пре годину било, али да се узглавље одреди на крајевима који се не сучељавају.

– Онда се не можемо разговарати.

– Ни чупати се.

– Ух, мама! – И да би променио тему, упитао би:

– А шта ћемо с бакином собом?

– Бака и тата не воле да се селе. Они су наши староседеоци. Ко се оно зваху староседеоцима на Балкану?

– Келти и Трачани и Илири! – упала је Мира из друге собе.

– Шта се правиш важна! Мислиш да ја то не знам.

Дечји кревети су дотле већ више пута били стављани у слово ге, пет пута су стајали наспрамно, а шест један крај другог. Полица с књигама је од првог разреда основне школе до шестог гимназије бивала неколико пута зими у удубљењу врата која су водила у летњу кухињу, неколико пута у простору под прозором, неколико пута између кревета.

Као последњи потез истресања било је Јеленино рашчишћавање брезовачом јарка испред куће, пуног сапуњаве воде што је долазила из циганског дворишта. Отац је против тога увек негодовао, тврдећи да ће Јелена ускоро почети да рашчишћава и дворишта својих суседа.

Иванова сестра није била сањалица. Бистра, велики читач новина и књига, пре је она могла бити мушко по мишљењу и њених родитеља и суседа. Две године млађа од брата, она је говорила зрелијим језиком, језиком већ одраслих. Ивана су понекад љутиле речи и изрази које је употребљавала. Мислио је да она тако говори намерно, да би њега зачуђавала. Он би пре погинуо, него рецимо изговорио: како се узме, у крајњем случају, типично, обуздати се, уосталом, српски пејзаж, слободан простор, сучељава се, треба се супротставити, моје је уверење. Знала је много ствари које се науче узгред, из новина, из забавника, а није показивала жељу да научи погодбене реченице, ни у српском а камоли у немачком. То је стајало негде изван ње, невредно, готово ненаучна ствар. Често би говорила брату:

– Шврћо, још учиш из уџбеника.

Јеленин муж био је Хрват из Босне, али нико о томе није водио рачуна до рата. Међутим, после усташког насиља над Србима, многи су се наједном сетили да је Хрват и свако се по своме опредељивао према тој чињеници. Суседи су му били готово захвални што је остао у њиховој, српској средини, кад је скоро сваки Хрват био отишао у Хрватску. Четници су му слали поруке да ће га ликвидирати. Зато би Иван увек, кад би неко ноћу застао под прозором, помислио да су дошли да оца воде, зато би увек кад се Тијанићев пас огласи, почекао будан неко време да види шта ће иза тога бити.

Како се у то време много причало о прогону Срба у Хрватској, Иванови другови су стрепели да Ивана неко не увреди. Зато би понекад Бранко рекао пред децом љотићеваца, што је требало да буде опомена да га не дирају, како ни под лупом не може у њему да разликује српске честице од хрватских, додајући:

– Алал вера твоме оцу што се није одазвао царству независноме, иако би у њему можда био награђен звањем министра зато што се одрекао нас робова.

Рђаво се провела у школском дворишту неко љотићевско дете које је без икаква повода довикнуло једном Ивану:

– Твој отац је Хрват!

– А твој је Србин, па шта?

– Па ништа. Да је у Хрватској, убијао би и твој отац Србе или би мирно гледао како их други убијају.

– Али је он остао у Србији, иако му четници прете да ће га убити.

Мада је била нервозна, Јелени нису сметали Иванови другови. Увек је више волела њих да види код себе у башти, него да Иван иде к њима. Није се љутила ни кад би дечаци по стазама које је она пре тога почистила и уравњала, цртали прутом понекад геометријске слике, понекад ликове девојака или професора, а најчешће мапу совјетско-немачког бојишта. И сада су у врту, куда су их послале Јелена и Ружа, зашиљеном мочицом цртали бојиште.

Цртајући, мало су говорили, али су један другог разумевали. Највећа тачка била је Москва. Зракате уске линије представљале су кретање немачке војске, шире су обележавале противударе Црвене армије.

– Неће бити да су ушли тако дубоко! – побунио се Иван.

– Нажалост, дубоко, – одвратио је Предраг, – али то ништа не значи: увлачиће их па ће их опколити.

– Дај сад да цртам, – отимао се један од Близанаца, – ниси добро проучио. Ево овуда иду Руси.

– У лево још, у лево! – добацио је трећи. – Пресеци Немцима пут!

– Па не могу док Руси не пресеку.

– Досад су сигурно пресекли! – јавио се и четврти.

– А шта је ово?

– Кијев.

– Куд ћеш чак тамо! Дај прут! Утабајте ово па ћемо испочетка водећи рачуна о раздаљинама.

Заравнили су прву мапу и сад је Огњен почео обележавати другу.

– Москву обележи тачком па кружићем око ње.

– Не, него с два кружића, а Кијев са једном као на правим мапама. И одмери једно три стопе од Москве до доле!

– Не зановетајте!

– Сад вуци линије.

– Вуци прво руске!

– Не будите деца. Морамо се замислити као Црвена армија, – узнегодовао је Огњен. – Морамо Немце навући на танак лед.

Дечаци су свако совјетско повлачење сматрали стратегијом. Ово цртање фронта била им је најомиљенија забава. И увек су цртали на земљи. То је требало да буде предострожност, да не би цртеж на хартији пао у руке Немцима.

Растали су се с речима:

– Слушајте ноћас шта ко може па ћемо сутра опет цртати.

Јелена би стазу ујутру поново уравнавала, не љутећи се што јој дечаци дају посла.

Једном је Ивану ујутру причала како је уснила да је упао у башту неки немачки виши официр и право на стазу где је био цртан фронт, али која је затим била добро заравњена. Официр је рекао речима које не трпе приговора.

– Овде ваш син и његови другови цртају немачко-совјетски фронт, и то га лажно представљају.

– Ја не видим ништа, – одговорила је она.

– Скините први слој земље па ћете видети.

– Мама, ти тај сан сад измишљаш! – узвикнуо је Иван.

– Не измишљам, нити га се бојим. Ви само цртајте, а он опет нека дође да се буни.

Жене

Сутрадан по доласку Анином из породилишта прво јој је дошла у посету Ружа, Предрагова помајка. Ана је тек била окупала дете и положила у колевку. Наспрам отвореног прозора сунчале се, по савету лекаркином, пелене. Жене су прво стајале дуго над колевком, где се из белине издвајало мајушно лице девојчице, румено као бресква, тепале, дозивале, неким птичијим цвркутавим гласовима какви се увек чују над колевком новорођенчета, маленог створа да се насмеши, да их погледа. Међутим беба је била равнодушна на те дозиве и гласове, боравећи још канда у свету из кога је тек била стигла.

– И од тога комадића меса ће једном бити девојка и жена, – уздахнула је Ружа. – И биће, богами, налик на Тијанића. Добио је девојчицу, како је желео, и то своју слику.

Утом јој је поглед пао на пелене крај прозора које су изазвале у њој сећање на време кад је усвојила Предрага и она поче да прича о дану кад је чекала да јој га права мајка донесе. Ана је то више пута од ње чула, али никад Ружа није с толико узбуђења и топлине о томе говорила као сад, поред тих као снег белих рубаца на које је падало миољско сунце.

– И ја сам онда од јутра имала приправне пеленице, исте такве као код тебе, прострте онако наеро по кревету, само да се дете повије. Чекала сам тако од ране зоре, и чим зашкрипи капијица, помислим она је, с дететом. А кад је стигла и развила га, држећи га шакама испод пазуха, и кад сам угледала оне јадне кокошије груди и криве ножице, обрадовала сам се више него да је било здраво.

Причала је то увек истим редом и на исти начин и Ана је пусти подстичући је понеким питањем.

– А је ли волео да се купа! Моја мала, колико могу да приметим, ужива у води.

– Је ли волео да се купа? – као да се зачуди Ружа неумесном питању. – Како да није. Набавила сам му мало дрвено коританце и, чим је она отишла, ставила сам га у воду и купала ваљда пола сата. А он само ужива, не отима се. Чинило ми се, вода извлачи болест из њега.

– И извукла је. Сад је момак како се само може пожелети. А како му је сестра?

– Чујем да је добро. У Ваљеву је код оних људи који су је усвојили кад и ми Предрага. Стева ју је једном на улици видео, каже да личи на брата, глава одсечена.

Учинило јој се да се Ана нешто замислила и, верујући да јој погађа мисао, узела се правдати:

– Волели бисмо и Стева и ја да можемо удесити да се гдегод виде, али се бојимо да се не сазна да није наш. Можда му је сестра чула нешто па би му могла казати.

И Ана се сложила да Предраг не треба да сазна да му Ружа није мати.

– Волимо га Стева и ја, можда и више него ти ту своју малу, – додала је, никад не допуштајући да би ико могао своје дете волети колико она Предрага.

– Све може бити, – насмешила се Ана схватајући је. Она није имала потребе да икога уверава колико воли своју девојчицу.

У дворишту су младићи и дечаци, два Тијанића, Пера, суседни гимназисти, почели игру. Кроз прозор су упадали њихови ведри гласови. Жене су ослушкивале. Сваки час би у гејзеру гласова препознале глас својих дечака и шапнуле би, час Ана, час Ружа:

– Чеда! Павле! Предраг!

Кроз прозор је снебивајући се провирио механичар Војин Томић, који је себе звао старим Војином, мада је био четрдесетих година. Има људи којима је свеједно имају ли или немају деце, а Војин је још од младости, једва и сам изашао из детињства, желео да је има. Сад је свратио до Ане да дарује девојчицу. Био је сусед Тијанићев и често долазио у двориште када би се младићи искупили. Посматрајући их, добродушно их је зачикивао:

– Ех, да ја имам сина, сад би се он ту с вама порвао. Не верујем да вас не би и победио. Видели бисте ко је син старога Војина.

Жене су га позвале у собу. Посматрајући детињу главу што је вирила из уштирканих покривача и јастучића, уздахнуо је:

– Ех, да ја имам толику унучицу, видели бисте како бих је облачио. Има стари Војин укуса. Стара би имала сваки дан да јој штирка хаљинице.

– Која стара? – упитале су обе жене у глас – Ваша жена је млада, млађа од вас.

– Јест, млади смо обоје, само деце немамо, – вратио је Војин разговор у ток којим је он желео да га води. – Досад бисмо, моје жене, стара и ја могли имати унучиће.

– Не знам да ли бисте их могли имати, – насмеши се Ана.

– Како да не! – ражести се човек. – Да сам се ја оженио са двадесет година, у селу се и млађи жене, и да се мој син ожени исто тако млад, имао бих унука од пет година.

– Ако бисте децу рађали са својом женом, не бисте богме имали толиког унука – побунила се сад и Ружа.

– Женска сујета!

Вратио се и Тијанић кући.

– Стари Војин прави посете женама, – нашалио се.

– Не, него деци. Ја сад само с децом имам посла. Него што сам на пијаци видео момче, исти ја у младости. Кад бих га усинио, нико не би рекао да није мој.

– Усињено дете не доноси среће, – примети Тијанић, заборављајући на Ружино присуство, мада је супротно мислио. – Заволи се такво дете више него рођено, а увек му се нека несрећа догоди.

Војин је ћутао.

– А не вреди много ни своје имати! – додао је Тијанић опет оно што није мислио. – Оде свако својим путем, а ти останеш сам као пањ.

Војин је и даље ћутао не дајући му за право.

Како се чуло да се Ана вратила из породилишта, наишла је и Јелена с учитељицом млађег Тијанићевог сина, Босом. И поред ратне оскудице, донеле су пуне руке понуда и дарова, и опет су почела тепања слична цврркуту птица, погађања на кога девојчица личи. Томићу се остајало у тој празничној породичној средини, али га је Тијанић повео у двориште међу дечаке изјавивши да не воли слушати пијукање жена украј одојчета.

На учитељици утученој жалошћу није се могло видети да је млада. Приликом упада Немаца у град јединац брат јој је погинуо налећући скоро голорук, са још неколицином, на непријатељски тенк. Иако је од братове смрти било прошло већ неколико месеци, он јој је стално био на уму. Осећала је потребу да о њему говори, да се сећа шта је рекао полазећи на фронт, затим како су га нашли мртва на друму испред града. О свему томе она је најчешће говорила са другима, са женама, јер кад год би са мужем повела реч о томе, пребацивао јој да ће се разболети од сталног препричавања, сећања, плача, а она је управо и желела да се разболи од жалости за братом, само што то није њему смела признати. Јелена је једина била вољна да слуша по више пута исту тужну причу о братовој погибији, да распитује за појединости. Једном је, слушајући како је младић ускочио на тенк и тако погинуо, рекла:

– За то је требало више храбрости него Милошу Обилићу да уђе сам у Муратов шатор.

Људи су већ давно били почели заборављати косовске јунаке, једино су их се сећали они, учитељи, и додуше, њен муж Стојан, иако је био сасвим друге струке, административац у Породилишту. Истина, и он је био родом негде из Баније, одакле и Јелена, где су се Срби, како се учитељици чинило, више сећали традиције него Срби из Србије. За обе те ствари: и за то што је памтила Милоша Обилића и за то што је њеног брата с Милошем упоредила, Боса је Јелени била захвална.

Учитељицу, а и остале жене, и особито у те дане, привлачио је Јеленин смисао за духовно, њене приче о оним халуцинацијама које је имала у детињству и које су јој се почеле опет јављати откако се заратило. Не би се рекло да је учитељица веровала у Бога. Она је само често размишљала о томе како је свет настао, о непогрешивости закона који њиме управљају; веровала је помало у снове, помало у видовитост неких људи – једном речи типично стање створа који је осећањима везан за тајанствено, а коме разум не дâ да у верске легенде верује.

Жене увек, а нарочито крај болесничке постеље, крај детиње колевке, воле да препричавају снове, да поверавају тајне, да се хвале како су неке догађаје наслутиле. И сад кад су остале саме, без присуства Тијанића и Томића, разговор је прешао на снове.

– Могла сам се заклети да ћу родити девојчицу, – причала је Ана. – Већ у самом почетку трудноће дошла ми је на сан моја покојна прва девојчица, која ми се дотле није никако јављала. Ништа није говорила, само ми је ћутке показала,

држећи је врховима прстију за нараменице, белу као од шећера хаљиницу. И ја сам је разумела.

Свим трима су лица зрачила. Учитељица је приметила да снови и не треба да говоре онако како се у обичном животу говори.

– И ја волим да читам снове и волим загонетке у сновима. И мени брат тако само наговести понешто, а као да је цели роман испричао, тако га разумем. Наговестио ми је у почетку рата да ће Немци напасти Русију. Видела сам живо као на филму ону ноћ из „Рата и мира“ када је Болконски умирао. Само уместо кнеза Болконског био је мој брат.

– Читала сам – рекла је Јелена – у младости „Рат и мир“, али чини ми се, Руси су тада с Французима ратовали.

– Наравно, али ја сам разумела шта је хтео да ми јави.

Био је сада на Јелену ред. Бледа, она се држала као да је милост неба пала на њу. Била је то прича о томе како је једном у детињству, предвече, док се забављала сама у шупи где се већ смркавало, угледала неко огромно око, уоквирено у троугао као што га је некад видела на старим иконама свога оца и како је чула глас: „Ја сам Бог!“ и како док је била дете нико није смела о томе причати, сматрајући да би се Бог нљутио и скинуо са ње своју милост.

– Колико је велико било? – упитала је уздрхтало Предрагова мајка, мада није била први пут чула ову причу.

– Заклонило је цела врата.

– И никада га више ниси видела?

– Никад. Те се ствари не виде сто пута, – зналачки је одговорила Јелена.

Предрагова помајка, Ружа, била је љубоморна што је Јелена ово доживела, а и сумњала је у ово виђење. Зашто би се Бог баш Јелени јавио? Ако је свезнајући, могао би већ унапред знати да ће се она удати за католика.

– И је ли дуго тако стајало на вратима? – упитала је Ана, јер ма то виђење било и Јеленино уображење, ипак је дивно.

– Није дуго. Само колико је онај глас изговорио: „Ја сам Бог.“

– И глас ти није ништа више рекао? – и даље је питала Ана, да види неће ли Јелена који пут друкчије испричати, јер ако је то збиља доживела, мора увек на исти начин о томе причати.

– Ништа. Не може Бог са мном разговарати као са светицом. Хтео је само да каже да се налази близу мене.

– А какав му је глас? – упитала је опет Ружа која је већ била заборавила своју љубомору.

– Леп. Дубок и строг.

Девојчица се промешкољила и заплакала. Ана је потурила длан руке под лећанца и рекла:

– Морам је преповити, – као да би рекла да мора погасити пожар.

Извадила је белу малу ларву на висок постељним стварима испуњен кревет и расповила је. Дете је било ружичасто, песнице је држало стиснуте као да у њима чува какву крилату драгоценост и боји се да она не одлети. Труп се чинио несразмерно дуг према ногама које су се скупљале, сад једна, сад друга, као да гоне неки невидљиви точак.

Све четири жене опет су загукале, запијукале, цврктале, уздисале и смешиле се. Имале су жељу да девојчицу узму на руке, да је из све снаге стегну уза се од изобиља милоште, али су је само кажипрстом тицале у ситна румена стопала и мајушне стиснуте песнице.

Павле се појавио на прозору и повикао из свега гласа према двориштy.

– Дођите брзо! Сека се повија.

И цела чета дечака је упала у собу и задивљено посматрала обред повијања који је Предрагова мајка пропраћала шапатом:

– Прво велика дебеле савијена наеро, па иста толика тања од управног платна, па уздужна мека између ножица.

Списак честитих грађана

У одаји сличној судници или сеоској механи, великих прозора на осам окана, од којих је свако треће било напукло или сломљено, с дашчаним подом можда уочи тога дана орибаним, било је пуно столица и два, три стола с којих није скинута прашина, као ни са стакала на прозорима. Видело се да ту одају уређује мушко које има снаге, али нема око да примети мрље ни прашину. Све је било изразито ратно, канцеларијско, дрвено, сем две изанђале гломазне фотеље, окренуте очи у очи око округлог собног сточића, који се чинио крајње притешњен, у неповољном положају међу њима. Мирисало је на љубичасто мастило које су сеоски писари одувек више волели од модрог и црног. Мирисало је на рат, на барут, на сукно, на немаштину. За столом претрпаним држаљама и двојим ногарима за њих, упијачима, хартијом, седела су три љотићевца.

Шта Немци! Немци су овде гости, – рекао је Главни, крупни, двојици других који као да су му и стасом били потчињени. – Шта они знају ко је овде ко. Елем, Аврам Тијанић...

– Ти то по азбучном реду, – прекиде један од потчињених коме Аврам није толико сметао.

– Не по азбучном него по стручном, – хтео је као да се нашали Главни, али је испало нестрпљиво и набусито. – Угледан занатлија, а занатлије су упола као радници, мисле они слично њима, дајем главу да је сваки мало бољшевизиран.

Други потчињени је хтео да искористи прилику да потисне мало првог са срца Главног. Њих двојица су се стално отимали о то место као деца о столицу.

– Значи, у име Бога, записујемо под нумера један Аврама Тијанића, – рече он.

– Записујемо. И међу занатлијама ти има разлике, – развијао је даље Главни своју мисао. – Столар је увек опаснији од опанчара. Сматра се човек нешто вишим, чита чова и књиге. Неки су из Баточине поручивали код њега столове и веле обесио усред радње полицу и напунио књигом. Пуна као сат меда. Не можеш између књиге и књиге ни танко сечиво провући. Друго је то кад Немац чита. Њему је то од Бога дато.

– Има двоје деце и треће је на путу, – опет је био упао први потчињени коме је Аврам некад јевтино, испод цене, начинио неки кухињски сто.

– Где ћеш ти, даклем, наћи Србина без деце. Честит, нечестит, деце има.

– Довео је пре неки месец и сина оне свастике из Сремске Митровице, – покушавао је стално потчињени да избаци Тијанића из списка несрећника.

– Даклем, да запишемо Аврама, – ставио је Главни тачку на овај мали спор.

У списак честитих грађана, узетих у обзир ако затреба талаца, и људи да буду за одмазду стрељани, погине ли који Немац, побележени су затим сви столари и који имају књига у радњи и који их немају.

На полици између прозора, склепаној од чамовине, лежале су новине, свежњи аката, обзнане на нашем и на немачком језику, испресавијане на четворо, окружнице и наредбе.

– Шта ће вам оволики људи, кажеш, – чисто се увредио Главни на питање својих помагача: зар треба узимати у обзир толико људи. – Е, даклем, ево да чујете шта пише.

Отворио је фиоку стола и отуд извадио неке новине и акта па, градећи се да преводи правце са немачког, он према сећању, мало је сакатећи, прочита нека места недавне наредбе начелника немачке Врховне команде:

„Вођа Рајха је заповедио да се свуда примене најоштрије мере, да би се покрет што пре угушио.

Сваки акт уперен против немачке оружане војне силе мора се огласити да је комунистичког порекла.

Да би се немири угушили у зачетку, морају се одмах применити најоштрије мере. Треба бити свиреп. Као одмазда за једног немачког војника смртна је казна стотине комуниста. За сваког рањеног немачког војника има се стрељати педесет комуниста.“

Прочитавши ово, гледао их је неколико тренутака победоносно као да је сам ту наредбу издао.

– Ето, зато су нам потребни толики људи. Педесет мучки убијених Немаца су већ пет хиљада Срба мање. А знате ли колико је непријатељских војника убијено на путу Младеновац–Крагујевац? Знате! И можда ће сутра, прекосутра, бити већање с Немцима и с председником општине и морамо имати нешто у рукама.

Упао је утом у канцеларију човек зеленашког и мангупског изгледа и остао стојећи. Личио је и на оне који се шуњају по граду, ослушкују разговоре по трговима, пивницама.

– Сретох сад оног судију Вукосављевића. Пре ме није хтео гледати као да сам смрдљив сир, а сад ме зауставља и пита какве то спискове праве љотићевци. Није љотићевци, него Љотићева војска, одвратим ја. Праве списак честитих људи, правих Срба. Па да, каже он, и нисмо збиља сви прави.

– Прекидај! Јасно као дан! – издера се Главни. – И дај сад редом све судије и адвокате. Ако је периферија комунистичка, центар је изазивачки. Даклем, Младен Вукосављевић, Сретен Митић, Остоја Перић, Чедомир Лукић, Средоје Петровић.

– Ко би рекао, све лепа српска презимена, – уздахну први писар.

Управо је придошлица, сашаптавши се са Главним, хтео да изиђе, а под прозором је избило неколико младих гласова. Сва четворица погледаше на улицу.

Тамо је ишла поворка ученика, али не весело као кад се иде на излете. Рат је био већ утиснуо печат и на њихова лица, на одећу и обућу. Дечаци, у годинама

када се већ почињу носити мушка одела, ишли су у јакницама очигледно у кући шивеним, ократким или избледелим, од оне памучне тканине која би да подражава вунене штофове. Ниједан није имао кравате ни једнобојне кошуље, ни у једнога није било на ногама нових ципела.

Понеко би застао на улици и погледао сажаљиво за њима, као да мисли: ето, у што им детињство и младост одлазе. Понеко би их понешто упитао, али се није чуло ни питање ни шта ученици одговарају.

– Колико ли им може бити година? – упитао је један од писара. – Изгледа све нешто јадно, жгољаво.

– Даклем, јадно и жгољаво, а уме да гледа у Немце изазивачки. Само ли је оно школарац, дижи руке. Од тога прави Србин неће бити.

Сву четворицу је запљуснуо талас нетрпељивости, сумње, нечега као лак страх, увређеност. Изазивачки погледи што су понеки дечаци бацали на немачке војнике који су им ишли у сусрет, чинило им се да су и њима упућени.

– И, даклем, питај сад ту дерлад, ко је крив што је Немац победио! Победио и ушао у побеђену земљу. И ако га не дираш, не дира те.

– Не види те, бре, а не само не дира. Гледа ти преко главе и тера своја посла, – скоро је викао придошлица.

Он се, очигледно, осећао угрожен од сваке младости, од сваке школованости, од свакога ко од њега окрене главу, ко га не поздрави, ко с мржњом гледа Немце, ко не говори да су они бољи пријатељи Срба него Совјетски Савез, да су патње нашега народа казна божја за грехове које чини према Немцима. Зазирао је и од оних који не хвале немачку вредноћу, чистоћу, тачност и храброст, зазирао је и од бледих замишљених жена које прођу и не погледају га, од оних који шапућу нешто пролазећи мимо њега, од оних којима се не може ништа замерити у понашању према Немцима, али који их се туђе.

Придошлица је опет кренуо у град. С пријатељима се растао стављајући им руку на раме и ослањајући се свом снагом као да проба могу ли је издржати. И наједном се сетио да није казао главну ствар због које је и свратио.

– Јеси чуо, – обратио се он Главном као да она друга двојица и не постоје, – шта се догађа у Подрињу? – И не чекајући одговор настави као да јавља о догађајима на каквом кинеском фронту: – Попаљене десетине кућа, пострељане стотине људи.

– Биће и више ако се људи не уразуме, – закључио је Главни као да би рекао: „Ако украдете, бићете кажњени.“

Кад је вестоносац отишао, посао се наставио. Главни је прочитао с неке изгужване цедуљице коју му је канда малочашњи посетилац оставио:

– Стојан Стојановић, Недељко Прокић, Миша Поповић. Ко оно беше Миша Поповић? Имам га овде, а не могу да га се сетим.

– Како не можеш! То је онај што има два сина у Учитељској школи, онај мали што прича да су Немци за Првог светског рата боље се понашали него ови, да није било ово овако.

– Е, пиши га и подвуци. Даклем, „ово овако“ смо ми почели, а сад се уједамо где не треба, – љутио се Главни и име Немаца из Другог светског рата.

У другом потчињеном куцао је страх као огромно проширено срце, а и савест му се почела будити. Док је Главни говорио да нису Немци ти који убијају

мирне грађане, да нису они ти који их вешају и стрељају, већ да то чине људи одбегли у шуму који нападају немачку војску из заседа; да Немци морају да чувају своју кожу, како је Главни обично називао живот; да морају да врше одмазде – да свега тога не би било кад би се Срби помирили са чињеницом да су изгубили рат, онај велики, званични, рат између Југославије и Немачке – потчињени се потпуно слагао са њиме. То му се још јасније учинило кад су Немци у ваљевском округу стрељали његова брата, узевши га онако с реда да накупе потребан број српских глава за једну немачку. Ни он није одобравао тај рат из заседе, како су га љотићевци звали, ту небригу шта ће потом бити са селом где су убијена два Немца, како је говорио Главни, са кућом где су коначили. Осећао је суревњивост према борцима у шуми: „Та и ми други ваљда волимо своју земљу и слободу, ни ми нисмо продали душу ђаволу, али не могу сви бити ни борци.“ Док су Немци сами, овде или онде, купили људе за одмазду, могао је разумети.

Али кад је Главни почео за Немце правити списак оних који би требало први да буду жртвовани непријатељу, почео се питати: којих то својих људи, којих то Срба главе бранимо, издајући главе својих суграђана. Зашто су те неке главе које можда и не познаје важније од глава људи којима је до јуче називао добро јутро. Зар ово није најстрашнија заседа према својим суграђанима?

Не би се можда смело рећи да је Главном било стало да толике суграђане отера у смрт. Много страшнија била је у њему жеља да са Немцима седне за исти сто, као раван с равним, како се њему чинило, да расправља о судбини толиких људи. Неће с њима заседавати у тој дрњавој собетини, неугледној као сеоске суднице, већ у канцеларији са фотељама. Домаћи, банатски Немац вероватно ће преводити његове речи Немцу из Рајха, и обратно. Новопридошли насилник ословљаваће га господином. Дакле, Немац, први господин у Европи, њега ће ословљавати онако као свога сплеменика. Где си, мајко моја, да бар из прикрајка погледаш докле ти је син догурао! Шта може да се испили из српског опанка! И несхватљиво је што се тај народ окомио на Немце! Је ли Немац крив што је победио? Победио, дакако! И није, даклем, само Србију, него цео свет. С таквим људима ће он расправљати о судбини својих суграђана, уз чашицу шумадијске ракије. Неће крити да је родољуб, да је Србин. Немци не мрзе родољубе. Они су се дигли против комунистичке море у целом свету. Ту Главни потпуно дели њихов став. Даклем, да ми је да поведем ову двојицу да виде како ме Немци уважавају, – помислио је сажаљиво гледајући своје помагаче.

– Елем, Ђоле, што си ми се ућутао? – упитао је наједном. – Жао ти Срба? Жао је и мени, али је боље да их погине две хиљаде, а да се спасе два милиона. Него, изиђи ти мало у град, обојица ми нисте потребни.

Освежи се на ваздуху. А и мењаће се ово, тек нацрт правимо, немој ми се секирати.

Али Ђоле из суревњивости није могао да оде, мада му је збиља било скоро позлило, – бојао се да се његов супарник не умили више од њега Главноме.

– Даклем, овај српски сељачки Бог дао ми је памћење веће него што га и сам има. И умем као он да читам мисли, – настави се Главни хвалисати. – Него, дајте сад млекаџије, баштоване, фризере, дај ту боранију, треба накупити две хиљаде

триста људи. Даклем, Живан Павић, млекаџија, Милош Цвејић, Милан Наумовић. Јесте ли их побележили? Љуба Симић, Стеван Којић, баштовани.

Главни је опет начинио паузу. Било му је криво што против неколицине људи које је набројао није имао никакав доказ, себи за олакшање, нити да симпатишу партизане, нити да слушају кришом совјетске вести. Главни је волео да се радује при овом послу, да ликује што је неког, према његову мишљењу, на несрпском послу или речи ухватио. Ма како луд и сујетан, желео је ипак некако да своју савест умири.

– Даклем, не могу се чудом начудити, – уздахнуо је, – што се ови иначе мирни људи не упишу у српску војску, кад се већ Србима осећају. Што да губе главе узалуд. А овако, шта ћеш, хтео не хтео, мораш их записати.

Кад је дошао ред на раднике, прво је био записан фаја Мишић.

– А сваки би од њих могао доћи на прво место, – закључио је Главни. – Гаја свако јутро три пута опсује Љотића. А то не морам ни да му читам из мисли, он то јавно ради. Онда дај Петра Чолића, молера. Тај би могао посигурно Стаљина оном својом затубастом, жуљевитом руком насликати боље од Цвеје живописца. А Цвеју ћемо оставити за семе, до крајње нужде. Гледао сам, људи, тога Цвеју како брзо неки дан нацрта Љотића. Чикају га неки дан у кафани: „Дедер, можеш ли за минут нацртати Брку, ено онога.“ „Могу ја“, каже, „и онога кога немам пред очима“. И, дете му љубим српско, фикфик, и нацрта Љотића. Он не спада овамо, али ћемо га за крајњу нужду.

Други потчињени је с ужасом пратио како расте број људи који ће, како је говорио Главни, морати бити жртвовани да се Српство спасе. Код сваког имена имао је жељу да викне: „Немојте тога!“ – али ко јамчи да се препредени Главни неће досетити јаду и забележити и њега међу честите, кад остане насамо.

– А металац Чедо Вукић, читам га као Бог, гледам му кроз копоран, носи Лењинов медаљон о врату. Даклем, што има присталица тај Лењин, алал му вера! Волео бих знати да ли је он био што паметнији од својих присталица...

Потчињени су исписивали љубичастим мастилом имена шкрипећи перима по хартији која се ваљда дуго вукла по канцеларијама и тешко примала мастило.

– Даклем, немојте запињати тако као да орете. Да наиђе нешто који Немац, ма и онај војвођански, што би се подругнуо.

Извадио је из фиоке свежањ потпуно свеже хартије без линија, а онда вратио њу па извадио другу са линијама.

– Нисте ви рођени за писаре, без линија не умете да се снађете. Ко Бог вас видим како се мучите. Е, сад да наставимо. Милорад Росић. Што се чудите? Знам га напамет. Препреденији је од мене. Јавља нам се на улици као да смо му кумови, а чујем га, у себи нам псује све од Љотића до Хитлера. Поразмакните мало, немојте тако сабијено.

– Тај Росић је из моје улице, – примети први потчињени који је Росићу дуговао пет хиљада динара. – Нема празника да не иде у цркву.

– Срби иду у цркву из политичких разлога. Можда Росић тиме нешто прикрива, или неком тиме пркоси. Сумњам да има што с Богом да прича. А сад долази Милош Павић. Онај што воли да говори, што уме да говори. Али чим му приђеш близу, заћути. Даклем, жалим га што сам себе тако одаје.

Низала су се имена радника, занатлија, ситних службеника, затим оних које је Главни као Бог прозрео: једни кришом слушају радио Лондон, други су у подруму начинили детектор, трећи ујутру јуре стрмоглавце по новине, зна се зашто; једни не поздрављају Љотићеву војску, једни мисле да су бољи Срби од љотићеваца (комунисти – а овамо Срби!). Једнима се види по очима да смерају неку заверу, неки зацело ноћу бивају у илегалној акцији, тако су измождени, неки су негде певали руске песме, неки су подозриви што су беспрекорно честити, јер где жив човек може такав бити, неки су просто радници, а они су сви, као Бог их види, сви црвени, симпатизери бандита. Онај не уноси бадњак у кућу, онај не просипа сламу, за оним деца не пијучу, код оних се не шарају јаја, него се просто, као од беде, боје.

У неко доба је пустио потчињене, обојицу у исто време, измисливши им неки посао, и извадио из торбе нова имена. Међу њима су били лекари, апотекари, електричари, хлебари, месари. Људи тих занимања, према немачкој наредби, имали су се штедети. Немачка посла, мислио је Главни. И они, даклем, понекад не знају шта раде. Све то што је учило велике школе, одређено је. Чак је цела породица у којој има ђака одређена. Гледам је скроз. И баба која слуша унука кад учи о постанку света, престаје веровати у Бога. Сваки отац и деда и ујак и тетак који имају ђаке у гимназији сматрају да су постали од мајмуна, да земља иде око сунца, и ако му очи виде да сунце обилази око земље. Видим их како дишу. Одлучио је да на предстојећој седници са Немцима обрати пажњу на људе који имају деце на школовању.

Даклем, Блажо Јовић има двојицу у Учитељској. Двојицу. Е, ту и баба прича зацело да Христос није васкрсао. Јово Миланков, јест трговац, угледан трговац, али која вајда кад има девојчицу у седмом и посигурно је и он заражен науком. Љут сам на Немце што тако олако ослобађају људе понеких занимања. Може он бити и фризер, али ако има дете на школовању, не сме му се веровати. Љуба Мишић има сина у шестом. Е, тај Љуба је богомољац и Србин, – признаде Главни. – Ако би дете њему рекло: „Богородица је родила Христа као мене моја мама“, ишамарао би га прво што дира Богородицу, а друго што зна како је њега његова мама родила. Даклем, не би га збиља требало записивати. И овај Гвозден Јовановић их има двојицу у гимназији, не може код мене изврдати списак ни због тога, а ни зато што је књижар. Ти књижари су савезници ђака и професора.

Код куће је затим слушао радио Београд и био задовољан због добрих вести. Добрим вестима је Главни сматрао оне које јављају да су партизани сузбијени, да су попаљена нека бунтовна села по Србији, да Немци улазе у дубину Русије.

– У томе је спас рускога народа, – објашњавао је жени која је канда била суморно расположена због вести које су њега веселиле. – Немци ће Русију спасти комунистичке море. Ваљда си досад појмила шта је комунизам! Е, па кад сврг̑ну у Русији комунизам, Немци ће се лепо вратити у своју земљу, а Русију оставити Русима.

Случајно је погледао кроз прозор. Два радника су се на улици руковала, чинила су се задовољна.

Скроз их видим, – кивно је помислио Главни, – слушали су Лондон и Москву и верују у њихове лажи. Залуђен народ па то ти је. Више воли обману која му годи, него горку истину. Имао је жељу да отвори прозор и да им довикне: „Тражите тобожњег спаса преко седам мора и седам планина, а он вам се ту под носом у рођеној кући нуди. Шта фали Немцима!“

Пред њим је било неко поверљиво штиво о начину стрељања, па је подвлачио места која су му се чинила важна: стреља се пушком на дванаест метара одстојања. Пуцањ у главу сигурна смрт. За сваког осуђеника одређује се пет стрелаца. Стрељање врше трупе, и то чете које су имале губитака. Да се сто људи убије, потребно је четрдесет минута. За копање јама треба много више времена. Код стрелаца могу настати реакције.

Почео га је хватати сан помешан с олаким немиром.

Ај, јадни српски залуђени народе, баш назор хоћеш да изгинеш! – рекао је зевнувши и заспа.

У команди места

Директор гимназије одржао је кратко саветовање са наставницима пре него што ће поћи у команду места.

– Спискови које Немци захтевају не слуте на добро, особито кад знамо да се праве и спискови грађана, и кад знамо како непријатељу иде у нашем крају и у нашој земљи уопште, и кад знамо шта се догодило у Краљеву. И по моме уверењу већа опасност прети онима који похађају школу, него онима који су се негде склонили. За ученике се мора нешто учинити, молити да се изузму од онога што се осталом грађанству припрема.

Био се обукао као за школску прославу: беспрекорна бела кошуља, црно одело, најбоље црне ципеле купљене пред сам рат. А подшишан и избријан је иначе увек бивао.

– Кажу да је тај Немац по струци професор, – приметио је неко.

– То ми и даје наде.

– Напослетку, ви сте директор школе, и он би исто чинио за своје ученике.

– Не знам да ли треба да се држите гордо или снисходљиво, – приметио је трећи.

– Кога је молити, није га љутити, – рекла је нека од жена.

– Нека буде са мном шта хоће, да покушам само учинити нешто за децу, да видим шта у Команди намеравају.

– Мислићемо на вас. А после се вратите право овамо да јавите како је било.

Са стрепњом се ближио Команди нагађајући како ће разговор тећи. Вероватно ће му заповедник понудити прво да седне и испод ока разгледати како изгледа директор школе у поробљеној земљи. Мораће признати: „Ипак је чист и уредан.“ И насмешиће се одобравајуће.

Истину говорећи, и не би се смело с оваквом молбом и на овакво место поћи којекакав.

– Шта вас је натерало к мени? Кажем натерало, јер ви сте Срби горди, без велике нужде не долазите непријатељу. Ви сте, видим из пријаве, директор гимназије. Због ученика?

– Да. И сами сте, чујем, професор и наслућујете шта ме је довело.

Затим ће му Немац понудити цигарете, али ће он одбити да узме под изговором да не пуши. Немац ће као незадовољно заћутати неколико секунада, а он ће наставити:

– Због ученика сам дошао. Због онога списка који сте захтевали. Списак грађана разумем, али ово су још деца...

– Наравно, – сложиће се Немац и додаће: – Надам се да сте уз имена ученика стављали и име и занимање родитеља и где станују.

– Све ће бити учињено према вашој жељи, – пожуриће он да одговори.

– То је више због грађана, да имамо у виду колико ко има одрасле деце, и деце уопште. Мада, ето, непријатељи, о свему водимо рачуна. У Рајху су деца драгоценост.

– И код нас, ако смем рећи. Зато сам се и забринуо.

– Нема места никаквој бризи.

– И ја их сам имам четворо, нису наравно сви ученици.

– О, то је онако по српски, – рећи ће заповедник мало подругљиво, али и с дивљењем.

– Могло би бити и по немачки, – љубазно ће директор одвратити.

– Треба нам војске, – уозбиљиће се мало Немац.

Директор се колебао да ли сме одговорити: „Као и нама.“ Ипак, то би могло непријатељево добро расположење покварити. Боље је ћутати.

Наступиће ту мали застој. Директор ће очекнути да Немац настави. Непријатељ ће морати очигледно да мери сваку реч, јер царска се не пориче. У том замишљеном, једном од досад десет претпостављених разговора, директора узнемири непријатељево ћутање и он одлучи да каже нешто у одбрану својих ђака.

– Моји ученици су примерни, – рећи ће. – Они добро знају шта им је дужност према великом немачком Рајху. Наравно, не могу порећи да су родољуби и да трпе...

Немац ће га зацело прекинути оним познатим:

– Нама не смета родољубље. Родољуби се и не дижу против нас, јер знају да тиме уништавају своју земљу. Комунистичке банда нас натерују да у самоодбрани бивамо жестоки и према мирном народу. – И онда ће наједном, као узгредно, рећи: – Да ли се ученици мешају са овдашњом радничком омладином?

То мора одмах одлучно одбити, али то мора учинити тако као да се не досећа због чега је питано, да би одбијање било што убедљивије. Већ је у једном раније замишљеном разговору то и формулисао. Рећи ће сасвим мирно и он, као да разговара са својим суседом:

– Није то, господине, као код вас у Рајху, где је културни ниво радника висок. Наши се ученици можда и неправедно и претерано туђе од својих вршњака радника.

Такав одговор мора деловати убедљиво, али ће непријатељ, више да застраши него да се обавести, зацело рећи:

– Међутим, ја сам чуо да је комунизам продро у школе, и да су они који се ове године нису уписали заражени том идејом.

Овде ће одговорити прво на други део питања, тако ће му бити лакше.

– Не спречавају наше ђаке идеје да се упишу. Они најчешће због имовног слабог стања напуштају школу да би се запослили и помогли породици, а и рат је. А у школи се комунизам у корену пресеца.

– Нисам знао да сте тако радикални, – дочекаће непријатељ иронично тај одговор, да покаже да ће он то још проверити, а у ствари је преко шпијуна све било проверено.

Већ се ближи зграда у којој је непријатељ. Директор мало зебе око срца. Уз степенице већ није ишао онако мирно као улицом.

У пријавници га узнемири сусрет са хибридом Србина и Немца, човеком рођеним у том граду, а оданим људима који су као непријатељ ушли у град.

– Име?

– Имате на личној карти, а мислим и да ме добро познајете: ваш син ми је био ђак.

– Част вама, али наш професор и немачки су као Бог и шеширџија, – без икакве потребе, сем да увреди, донесе хибрид свој суд.

– Господин заповедник вероватно већ чека.

Сабеседник се тргао на реч заповедник и рекао:

– Одмах ћу пријавити.

Канцеларија заповедникова била је далеко чистија него у Главног, али је понашање било слично, било исто душевно стање, иста охолост, самоувереност и нестрпљивост.

Разговор је требало да се развије на немачком језику.

– *Bitte*[4], – без икаквог усрдног погледа или покрета дочекао га је заповедник.

Мора се, значи, рећи наједном, без увода. Непријатељ има посла и презире поробљеног. Да је имао да моли за царство небеско не би – окренуо би се и изашао рекавши: *danke*[5]. Али директор баци под ноге лични понос, чак рече себи да поробљени и нема на њега право, и изложи кратко разлог своје посете.

Али непријатељ коме у томе граду није зацело било онако како се надао, није желео да разговара са поробљеним, особито не о ђацима, и после осорних првих речи учинио је покрет као да би потражио мотку да посетиоца час пре изгура.

Поробљени је погледао с огромном неверицом и разочарањем после свега што је успут замишљао да ће рећи и да ће чути.

Непријатељ му је показао руком да изиђе, видећи га у недоумици, сад можда мало стишаније него у првом тренутку.

Директор се окренуо и пошао. Трудио се да не иде брже од оних који су са чашћу били примљени па им се не одлази. Хибрид који је вероватно чуо заповедников повишени глас, био је снисходљивији него малочас, киван што је Немац професор порекао његову похвалу.

Узнемирен тако суровим понашањем непријатеља директор је наслутио за ученике најгоре. Улица којом је ишао њихала се као брод, чинило му се да му се облутак под ногама помера. Непријатељ му је личио на човека који је то јутро чуо десет по Немце узнемирујућих вести, и то за које је претпостављао да су и грађанству познате, те му се можда зато директорова посета и молба учинили изазивачки.

Дуго је још директор био под утиском кратког и суровог разговора у Команди места и тешких слутњи које је тај разговор пробудио. Слутње су покушавале да се уобличе у мисли, али он им није допуштао, није се усуђивао да им

то дозволи. Не би иначе могао прочитати немачку наредбу, да је дозволио себи да закључи како Немци намеравају неко зло с омладином и како то зло треба ускоро да се деси. Можда намеравају да ученике на железничкој станици, можда желе да их интернирају у Немачку и одлазак треба да изведу изненада, можда су одлучили да их узму за таоце, јер су акције партизана биле учестале.

Ученици су га са зебњом гледали. Очи као да су им порасле и сви су се директору тога тренутка учинили непотребно изђикљали, више него што одговара њином узрасту и више него што би он то желео у томе тренутку. Неколико стотина младих очију, младих лица пред њим стоји, и он јасно осећа да су му сви, до последњега у том часу одани, да назиру његову љубав и бригу за њих. И њихови родитељи су сматрали да су им деца збринута док су под колским кровом. И онај професор који је имао једног сина у заробљеништву и једнога још у гимназији, волео је да каже: „Школа и заробљеништво су још једина места где нам деца могу бити заштићена од немачког осветољубља и окрутности.“

– Ученици, – рекао је директор, – Немци су послали распис кроз све школе, – нарочито је прећутао кроз све средње, – да ученици морају уредно похађати часове. То смо, уосталом, и ми увек од вас захтевали, – додао је насмешив се.

– А ако смо болесни, господине директоре? – упитао је мршав и блед петак.

– У болесничком кревету не можете, наравно, у разред. Али се лекарско уверење мора имати.

Директор би још штогод рекао, рецимо, можда да је довољно и родитељско уверење, али је у дворани могло бити и деце која не би умела да ћуте.

– Сад се разиђите по разредима и будите мирни. Немци и према вама желе да примене начине васпитања као и према својој деци.

Било како било, нека мирно живе и раде до тренутка какве опасности, – мислио је.

Ђачки спискови

Захтев да ученици уредно похађају часове није толико плашио наставнике, колико захтев да се непријатељу што пре преда списак ученика који су завршили седми, или шести и пети разред, а нису се уписали у почетку школске године у наредни. Разредне старешине су носиле уписнице према столу као да је у свакој по сто кила и ћутке су почеле рад.

– Како брзо израстоше ти дечаци! – уздахну један од њих, разредни старешина седмог.

Нико се није одазвао, никоме није било до разговора.

Над именом свакога ученика, и оних уписаних и оних неуписаних, разредни старешина седмог је у себи одржао мало посмртно слово, сећајући се не само појединости учениковог карактера, већ и тога како је ученик говорио, како се одевао. Сећао се малих школских доживљаја. Сећао се свога односа према сваком дечаку.

Порастао је до момка и дебељушни, мало дремљиви, син главног градског млекаџије, свечан и озбиљан као на служби у цркви, у новом новцатом мундиру од памучног штофа, закопчаном до под грло, с венцем зеленкастог оковратника на кошуљи. И сад види његове руке положене на клупу као кад редари прегледају нокте. Професор га тешка срца уведе у списак оних који се нису уписали почетком године.

Мирнији је био записујући Зорана Гавриловића, пореклом са села, јер се дечак није виђао на градским улицама. Ни у доба мира Зоранови укућани нису волели да долазе у град, нити да на градском тргу продају. Све што се има треба да потроши свој народ, говорио је Зоранов деда. Шест година је то разредни старешина слушао од старца кад овај дође у школу да распита за дечака. Професор се сети како је целе прве недеље дана у школи Зоран седео на часу под зеленом шајкачом набијеном на чело, коју му је мајка купила продавши кришом од деде корпу јаја на тргу. Кад ју је потом морао скидати на часу, натицао ју је за време одмора и бдео над њом како само сељаци бде над стварима за које су дате паре.

Није се уписао у школу ни Сретен, звани гивназија, смешни дечак мачећег погледа који је све до трећег разреда волео да се тужака:

– Молим, господине, ови позади се смеју, мисле да је гивназија основна школа.

Тако је гимназију звао и Сретенов отац, главни градски кочијаш. Изговор те речи био је нека породична ознака, поред узречице – ко ће ко Бог.

– Ко ће ко Бог, – хвалио се Сретенов деда суседима. – Видите оног малог белотрепог, немаш га шта видети, а пошао је јесенас у гивназију.

Међу неуписаним је и дечак који носи материно девојачко презиме, лице као нацртаног зашиљеном оловком, без иједне црте погрешне или недовршене. Професор га није виђао на улицама већ од почетка школске године и помисли са задовољством да је дечак зацело негде с борцима у шуми и да је вероватно строг политички комесар.

Професор сад наиђе на имена неколицине уписаних у седми. Није их уносио у списак, али није био убеђен да им то осигурава живот. Можда ће боље проћи они који не седе у школи на окупу! Можда ће горе судбине бити Циганин Живко, чија баба је увек помагала кад се школа кречила, чији је отац, свирач, сматрао себе Србином, јер је славио крсно име и јер се у Првом светском рату тукао уз Србе. Живко је био углађенији него понеко сеоско, па и градско дете, сањалачких очију и замршених трепавица. У првим разредима никад није сео у клупу, вечно је висио преко ње, пресамићен, испружене руке. И до сад му је остала навика да пружа руку, знао – не знао, била је то као нека ученичка лојалност. Уосталом њему се, увек, чинило да тачно одговара. Биле су за њега ситнице недостојне пажње ако би неку реч извитоперио као његови рођаци свирачи у песмама које су певали. Професор се још сећа како је Живко рецитовао у првом разреду, засмејавајући другове:

Школо наша лепа, школо наша мила,
доста си нам школо узајмљена била,

Или кад је говорио да су придеви описни, градивни и присвојни.

Разредни старешина осети за Живка још више бриге него за српску децу, слутећи да ће, ако дође до невоље, први бити на удару Цигани.

Његова наставничка наклоност пређе у родитељску топлину када наиђе на име Милана Гагића, дечака који је још са дванаест година имао своје мишљење и сматрао се позван да бди над послом наставника и који је првога дана у гимназији утрчао у директорову канцеларију узнемирено рекавши:

– Лепо, богами, ви ту седите а и не знате шта се ради у школи.

– Шта се ради?

– Права луда кућа. Свакога часа улази у разред нови учитељ. И тако по свима разредима. Код нас их је четири долазило.

Дечак је од почетка школске године помагао оцу у ковачкој радионици, ако се већ није придружио старијем брату борцу, и Немци га се не могу докопати.

– Не зна човек шта више да жели: да не похађају школу, а да су негде далеко од града, или да је похађају, а да су на дохват руке непријатељу, – прекиде суморну тишину једна од наставница. – Ја бих, на пример, волела да су Симићи негде ван школе па ма им морала име овде записати.

И она се узе гласно сећати како су већ у другом разреду знали напамет Глишићеву „Прву бразду“. Било им је лакше да је науче напамет него да је својим речима кажу. „На врх села Велике Врбнице...“ почну и до краја се не заустављају. Говоре и уживају у свом подвигу гледајући победоносно по друговима.

– Знали су напамет и свих девет циклуса као да су их сами смислили, – умешала се наставница која им је у четвртом предавала. – Као локомотива су избацивали из себе стихове. И било је стихова које су нарочито гласно изговарали. И сад их чујем: „Тад закликта девет соколова... Руке шире у лице се љубе... То је Марку врло жао било... Кад дођера цара до дувара.“

Сви су је пажљиво саслушали, мада су били обузети својим бригама и својим сећањима. Знали су да и она пати због сваког ученика, да жели да о њима говори, као што би и они хтели да се на глас сете својих љубимаца.

Професор латинског би, на пример, врло радо проговорио о Ивану, свом најбољем латинцу, и испричао како је Иван изјавио једном да учи латински управо зато што људи њиме више не говоре. И Латинац не одоле, упита Иванов разредног:

– Јесте ли дошли до Ивана Опачића? Нажалост се и он уписао... Што је то дечак паметан! Слушам га једном на одмору, разговара са другом. Ништа није лепше, вели, него стати пред неком конструкцијом као пред затвореним вратима. Прво се као мало препаднеш, али наједном почне кроз тебе да струји нека радост. Говориш себи: будало, то ти је инфинитив с аблативом, само мало камуфлирано. Али пред понеким батом камуфлажа не вреди. А ово даље ти је, а ово даље ти је слагање времена. Чини ти се да играш шаха, и кад помакнеш једну фигуру, лупнеш њом. Васкрсаваћу латински језик.

Сви дубоко уздахнуше. Иванов разредни старешина рече:

– И чему сада сва та знања!

Наставник немачкога за то време је мислио шта би тек требало рећи о Бранковом познавању немачког које би понекад могло и наставнику да смета, да младић није био за подсмех одвећ добар и паметан.

– Ко је предавао лане у мом шестом? – опет је неко прекинуо ћутање. – Замислите, не могу тренутно да се сетим ко беше Петар Ерић. Мозак ми се разболео од ових спискова.

– Ко је да је, ако га сад нема уписаног, мора се нажалост пријавити, – приметио је неко.

– Знам то, али хоћу да га испратим добром жељом, топлим погледом.

– Петар Ерић је звани Петар Без Душе. Краљевски надимак. Доликовао би, истина, и понеком професору, – додао је трећи. – Петар Без Душе је онај плави, нежни који једва чујно говори.

– О мене луде, како сам могла детету заборавити име. Али зашто је без душе?

– Није једном у трећем знао шта је душевно стање, па се другови шалили да то не зна зато што је без душе. Ђачка посла.

Насмејали су се. У зборници је преовладала жеља да поразговарају, да испричају још коју анегдоту о својим ученицима, да се надмећу њиховим даровима, да се подсете њихових погрешака које у том озбиљном часу нису више биле погрешке.

– Моја тројица, богами, већ су у партизанима, – уплео се професор математике.

– Који су то? – живахнули су сви.

– То се не говори, – осмехнуо се он загонетно, али је одмах затим рекао имена младића.

– Видело се док су још код мене у разреду били да су такви, – прихватио је разговор наставник историје, и додао: – Сви су они такви. Ни мој Јован Милић се није уписао ове године, а ни у граду га не виђам.

Разговарали су тако и увек, кад би морали записати име ђака који се није уписао с јесени, осећали су се као да га издају, да га предају у руке непријатеља, и онда би поново дуго, погружено ћутали.

Стрељање крај цркве

Пред олтаром стоји двадесетина стараца. Њихово препланулo лице чини се још црње према седој коси. Иза њих су жене исто тако препланула, измучена лица. Гледају сви у сликовницу коју су толико пута посматрали. Прво свако погледом тражи свеца који му је крсно име. Ено онај с кравом као Петрова Мркуља, апостол је Лука, а онај који убија зелену аждају добри је и радосни светац Ђурђе, а крилати страшни светац је Михајло који ће им после смрти грехове мерити. И права је срећа за онога поганога Средоја, љотићевца, што слави архангела Михајла, ваљда ће му архангел прогледати кроз прсте. Сви потом дуго гледају смерну Богородицу и њено детешце. Да ли се и она мучила као ја кад сам рађала оног мог шумског, – размишља Милица, чији је син, радник у крагујевачком Војном заводу, негде с борцима у шуми. Она јој се тихо, да јој се не би чуле ни речи ни мисли, моли да му опрости што је једном, баш ту пред црквом, усијана младићка глава, говорио како је Богородица као и друге добре мајке родила дете с човеком, а не са Светим духом. Додуше, ни њој ни другим женама није било тешко да то поверују. А и зар је грех оно што све жене на свету раде! Богородици то нико од сељака, и кад би поверовао у апокриф Миличиног сина, не би замерио. Сељаци из Грошнице сматрају грешником онога горе испод крста, Јуду, који издаје дојучерашњег друга. Он је отприлике грешан као Вук који је издао на Косову. Они, ти старци, још живе у традицији и народној песми, али им то није сметало да заједно са младићима свога села, са крагујевачким радницима, са комунистима, осете као увреду немачки захтев да војска Рајха пређе преко Србије, како би ударила на Грчку, која је у оном рату где су они били борци и јунаци била њихов савезник. Јуда им је мрзак готово као у Средоје љотићевац, рођен у њиховом селу.

Служба још није почела, али ено иза двери, иза њихових златастих резбарија и грана, види се како се свештеник, избеглица из Баније, облачи. Сељацима је и ово његово облачење свештени чин. Када отвори двери и покаже се одевен слично свецима с иконостаса, они погну главе, спремни да слушају молитве у чији смисао никад не могу потпуно да проникну због замршених црквенословенских речи. Они понеке молитвене изразе додуше, већ знају са крштења, свадби, слава, као што су алилуја, амин, и паки, паки, по велицијеј милости божјеј, оглашени изидите, Исаије ликуј, и роди сина Емануела, Господи помолим сја и још неке молитве мало крњене и предругојачене.

– О благорестворенији воздухов, о избилији плодов земних и времењех мирних – Господу помолим сја.

Погађајући шта значе ове речи, опет су приклањали главе и молили се на свом језику за плодове земне и мирна времена.

Сунце је кроз високе и уске црквене прозоре бацало сад на једну сад на другу икону по снопи светлости и већ почађала боја се тренутно будила, освежавала.

Јадан ли је поп Тодор, мисле сељаци о свештенику избеглици, ето, тако је и тамо служио кад су дошли да га воде. Није то шала упасти у цркву са пушкама и ножевима, па ако је и православна, а они католици, јер, има ли Бога, он је ваљда један.

А свештеник је певао:

– О плавајушчих, путешествујушчих, недугујушчих, страждушчих, пљененијех и о спасенији их – Господи помолим сја.

И сви су се с њиме молили за путнике и заробљенике, за оне који плове по бурним морима и рекама.

Усред цркве стајао је сточић прекривен пешкиром од домаћег платна и обрубљен црвеним концем, одакле су привлачила пажњу везена слова: „За здравље сина Милована."

Напољу се изненада зачула вика, топот цокула и звекет оружја. Људи су се бојажљиво окренули према вратима, одакле је упадао блесак необично сунчаног дана, али се у порти још није нико видео. На лицу свештеника није се примећивало да је узнемирен. Он је и даље читао, али рекло би се још усрдније него малочас. Напољу се вика појачавала и већ се у порти видели немачки војници. Људи су се узнемирили, али су још сви остали на месту. Помислили су скоро сви да Немци хоће свештеника да гоне у ропство. Тако су за време службе и усташе попу Тодора извеле из цркве и отерале у логор. Утом су војници рупили у цркву.

Млад немачки војник је пошао према олтару, али се још није усуђивао да свештеника у одежди такне бајонетом. На металној плочи његовога опасача писало је „Gott mit uns"[6].

Али свештеник је певао даље, као да би да заглуши страх, да заглуши шум око себе:

– Заступи, спаси, помилуј и сохрани нас, Боже, својеју благодатију.

Неки убоги љотићевац лица као спечена оскоруша, који је стигао са војницима, трудио се да га сељаци не опазе у гомили Немаца с којима је упао у цркву. Мада је и сам хтео некоме да се свети за горку судбину народа, или за своју горку судбину, ипак се уплашио због насртања војске на свештеника усред храма. Оволика освета превазилазила је меру коју је он био одредио. Он је био и за цркву, и за Бога, и веровао је да Бог то све види, али се тешио исто тако да Бог зна како он не жели да свештеник умре као жртва освете, не жели да га са службе одведу на стрељање.

– Нека умукне! – обратио се љотићевским војницима фолксдојчер у немачкој униформи. – Не мисли ваљда да смо дошли да њега слушамо.

Војници су се почели сабијати и гонити народ према излазу, с њиме и спеченог љотићевца. Старци су се сашаптавали: „Неће ваљда из цркве изводити

да убијају. Неће ваљда свештеника, и то овако у одежди. И у прошлом рату су били Немци, али овога није било.“

Понеки немачки војник кришом погледа друга покрај себе. Понеком се лице згрчило, те се чини како му око крајева усана стоји по лоптица која се понекад мало помери као да не може да се смести у устима.

– Шта је ово, људи! – викнуо је неки старац. – Има ли два Бога? Да није немачки убио нашег?

– Пред смрт, па греши душу, – уздрхтао је љотићевац с лицем оскоруше, а и сам је управо помислио да ли овај догађај у цркви значи да се Бог слаже с овим што Немци чине, или да можда има један српски и један немачки па који надвлада, и све би дао да може побећи са тога попришта. Ено двојица оних стараца су га познала и гледају га укочено и он, који је и сам сељак, и одгајен као и они, зна шта у том часу мисле и којим га именом називају.

Немци су их опколили и људи су поумили да по женама пошљу поруке онима који су им остали код куће, али у часу је све то постало бесмислено: с јужне стране је неколицина војника дотерала још једну гомилу сељака покупљених на стазама, путевима, ливадама, код бунара, појила, крај стоке, и старих и младих, а затим се и с друге стране појавила још једна чета гонилаца и поробљених.

А дан је као у пркос био леп и мирисао на узорану земљу, на повело лишће. Природа је као увек гледала своја посла: венула кад јој се вене, цветала кад јој се цвета, ма шта се с људима дешавало. Није давала никакве знаке протеста, није опомињала. Можда су само птице биле узнемирене, као да је између људске и њихове душе имало везе. Облетале су преплашену гомилу, ужурбавале се, улетале у испражњену цркву где су олтарска врата остала отворена. На недалекој стрњици вране су гакале.

– Имао си право, сине! – закукала је Милица, она чији је син био отишао у партизане и скинула због нечега мараму с главе, и то као да је био знак још неколицини жена да их скину и заваде хватајући се за косе, као кад се куне.

И сам страх од терања у Немачку, од таоштва, био је ужасан. Незавршени послови, неиспуњене обавезе, испливавале су пред очи сељака. Оног тамо до главе ошишаног седог човека виноград је остао необран, а требало је за два дана да га бере. Како ли ће се то без њега обавити. Да не поломе деца оне младе брескве још крхких грана! Да не помешају тамњанско с осталим грожђем! А жена чији је син био у шуми, како се то у селу говорило, више него о сину мислила је о телету које се прекјуче отелило. Ко ли ће га неговати! Њему треба нега као и детету. Треба да му се простире увек чиста слама. Њеној суседи, оној белоликој с јамицама у образима, остало је код куће двадесеторо пилића, жутих као дукати, као душа меких. Оној оштроносој продорнога погледа старици, која није скривала непријатељски израз свога лица пред непријатељем, остао је у кући унук од седам дана. И ко ће породити ћерку оне лепе црномањасте жене којој по стасу не би дао ни четрдесет, а можда јој више није ни било. Бог зна да ли ће их пустити из Немачке до јануара кад црномањаста жена треба да крене у десето село негде око Смедерева. Богомољка Стана се једнако крстила и понављала црквенословенске молитве које је запамтила на безбројним јутрењима и службама. Коме ли се моли и има ли коме! – с негодовањем је

помислио неки старац коме је било лако наљутити се на Бога, и одљутити, који га хвали кад је година родна, а куди кад је сушна.

У току неколико минута ипак је постало свима јасно да нису из цркве истерани ради пута у Немачку, или каквог кулука или таоштва. Сељаци дотерани са стране донели су вест да су негде неки Немци на путу између Крагујевца и Милановца поубијани и да сад купе народ да га за одмазду побију.

– Зар и жене?

– И жене, таква је Хитлерова наредба.

Богомољка је све гласније говорила:

– Помјани, Господи, град сеј и всјакиј град и страну и вјерују живушчих в њих...

Немци су их погнали мало испред цркве, али људима се није ишло, чинило им се да им се, док су још у сенци цркве, не може зло догодити.

– Судбино црна!

– Јадна децо моја!

– Сине!

– Помјани, Господи, град сеј и војакиј град и страну и вјерују живучих у њих...

„Коме ли се то моли! Оном српском крвнику? – узнегодовао је опет сељак који се лако на Бога љутио.

Али није било времена за негодовање, за сећање, за жаљење, за мржњу. Нема више времена ни смисла да се поглед баци на Средоја, на његово оскорушје лице, још спеченије од страха, од кајања, од изненађења. Можда су се господари, и домаћи и страни, неком исповедали шта ће се крај цркве догодити, али њему нису. Он не може од ужаса да се миче, не чује шта Немац заповеда, јер ако се може гинути и на молитви, где је онда место у ком се човек може од смрти заклонити? Онда је љотићевска војска сувише слабачак заклон. Суђено је, значи, човеку да страда, и то ти је. Опет му неко од господара нешто заповеда, али он не чује и не миче се. Онда га бајонетима гурају у гомилу погнану на стрељање, међу сељаке који су га у цркви гледали са презирањем или нехајем. Људи су у трену појмили и његову судбину и размакли се да му дају место. Ако није живео међу људима, нека бар међу њима умре.

У жбуњу и грању и на пољу дешавало се све што се дешавало и до тога тренутка. По мравињацима су мрави ужурбано милели натоварени белим лоптицама, одлазили преко путање неким неодложним послом. Јеж је у смету набадао на бодље мирисне тек опале лиске – и он зацело има непријатеља и треба од њих да се сакрије. Ровци и кртице под земљом су копали ходнике. Птице су у грању живеле својим животом, који вероватно није лишен брига, мада се нама приказује весео. И пчеле су запослено пролетале крај гомиле људи на смрт осуђених. Неколико високих белих облака наставило је да живи према својој машти, да се грли, да гради куле, да се разилази и поново чети. И сунце, велики добротвор и душманин тих људи, равнодушно се пело небом.

Мисли сељака се у том предсмртном часу везивале необично као у сну. Биле су мозаик сећања, страха, наде, жаљења, порука, изненадних сагледавања, сажимања цела живота. Довођење у мужевљев дом. Свекрва на вратима са великим ситом, одакле запахне мирис тек млевена брашна. Дете испало из колевке,

с великом првом чворугом на челу. Воловска кола која возе очев ковчег руменкастом стазом, узбрдо, према гробљу. Битка на Кајмакчалану. Чучање у рововима. Узорана њива после кише, опојни мирис, слађи од мириса хлеба. Прво теле краве Милавке. Плаћање потрице због свиња које су ушле у Петров кукуруз. Вест да је Београд бомбардован. Гласови о издајству пете колоне. Суров бол, стид, жеља за осветом. Ноћ порођаја. Цепање старе упране кошуље за пелене. Котао из кога кипи млеко и гаси жеравицу на огњишту. Прва градска свилена блуза. Чешљић који је брат донео с вашара. Градска болница с мирисом лекова. Лекар у мантилу, велики, светао као нада. Долазак свештеника Тодора из Баније у грошничку цркву. Прва вест о судбини народа у Босни. Крсна слава. Здравице. Јануарски целац. Дунав. Лепеница, Војнотехнички завод у Крагујевцу. Свадба у тој истој грошничкој цркви. Цигани свирачи пресамићени од усрдности. Њихове старе виолине. Велике, светле вратнице кроз које су сватови ујурили у порту. Последње речи изговорене јутрос у двориштy. Казан под звезданим небом. Неодољиви мирис ракије. Евенка под стрехом. Учитељ првог разреда. Књига за одлично учење и примерно владање. Судница среског суда у Крагујевцу. Авиони. Августовско звездано небо. Падање зрелих крушака у траву. Шарка под откосом. Купине по крчевини.

Готово сви они су ту, на тој рудини, на домак цркве, играли на својој или на туђим свадбама. Зелена трава је у току дана постајала угажена, жута. А понегде се сасвим истрла и гола земља се показивала. Познају они тај мирис угажене траве, ознојене земље. И ако је већ суђено, ако се мора, боље је онда умрети ту, на тој рудини где је живот и отпочео, него да те спале негде у Пољској, или у неком сену, или да те баце у воду, или у камениту јаму. А Срби су од тих смрти од почетка рата стално умирали.

Немачки војници су гледали, али ни у што: нити у народ који је требало за који час да побију, нити у небо или земљу; били су загледани можда у будућност, у велику Немачку, у своје куће остале негде далеко. Погледи су им лебдели изнад глава људи истераних из цркве, око којих је још вејао мирис тамјана, а кад би се који случајно окрзнуо погледом кога човека или жене, одмах је скретао поглед. Али један, најмлађи међу њима, није то умео, чак га је нешто вукло да гледа у оне у које ће за који час пуцати. Поглед му се стално враћао на старца који га је гледао, више с потајном надом него са страхом, више као отац или дед, а не као заробљени непријатељ, више са жаљењем него са мржњом. С часа на час њихове очи би се среле и остале неколико секунди повезане. Људе су повицима и покретима опет погнали испред себе. Најмлађи војник се трудио да старац буде испред њега, наспрам цеви његове пушке. Пуцаће изнад старчеве главе. Он ће пасти уплашен или оборен другим телима – можда ће пасти и метком оборен, али га неће он убити.

Да ли су оно неколико жена били оставили у гомили до последњега часа да би и оне биле стрељане, према последњој Хитлеровој заповести да се у Србији не штеде више ни жене ни деца, или су се још колебали шта да чине, или су се просто у последњем часу освестили – тек командант коме је поглед био пао на старицу и на богомољку кад су већ пришли шумарку где ће се стрељање вршити, дрекну љутит и згађено да их издвоје. Али оне како у почетку нису веровале

да их могу побити, сад су још мање веровале да су ослобођене и остале су скамењене, све док их неколико љотићеваца не гурну у страну.

Мало затим чу се продужен пуцањ као да се сваки звук скаменио и котрља се и сустиже један другог.

Топот ногу, шум лишћа, прхут и глас птица, понека реч несхватљива нашој земљи, нашој шуми, нашој води били су ипак само као кап у изненадној тишини која је после стрељања настала.

Изненада и сурово отрежњени љотићевци осетили су као да је пресечена веза између њих и земље у којој су рођени, да је пресечена у њима самим и веза којом су се држали за непријатеља. Били су сада као они које земља неће а небо не прима, за увек у свему бивши, пометени, онемогућени. Са сујеверним страхом су се освртали на човека у свештеничкој златом оперваженој одежди.

Ено немачка сила одлази као да пере руке од недела, невина или крива колико су криви сви непријатељи, ратници у поробљеној земљи; а они који су јој се, било у невољи, било из обести, приволели, остали су да положе рачун побијенима, да гледају њихове последње трзаје, да издрже њихове последње погледе, да их земљом затрпају.

Срећни Средоје, лица као у оскоруше, ено га лежи негде крај свештеника, не осећа страха, ни колебања ни стида. Он ипак зна где је: земља ће га примити и покрити. Он је ипак умро с уверењем да ће га тај који се на земљи Богу моли за људе и у небо увести.

И да ти стрељани људи нису бар толико своји, толико невини, домаћи, људи који не могу бити криви за све оно за што су љотићевске старешине оптуживале своје противнике! Да нису бар одевени у ту одећу, у те чакшире, у те копоране и кошуље од домаћег платна, било би им лакше посао обављати. И да није наоколо толика тишина, и да се толико врана не скупља по њивама, и да једна није већ дрско ушла међу тела!

Вест о дединој смрти

Као што северац нагло јурне и откључа врата, отвори прозоре, продре кроз пукотине, језива вест о стрељању пред црквом муњевито се пробила до околних села и градова, нарушила полицијске часове, пробила се мимо стража и бајонета, мимо свих баука туђинске силе. Увукла се кроз плотове, кроз кључаонице и димњаке. Поред свег настојања власти да се ништа не сазна, већ увече су о стрељању сви шапутали. Жене су позивале децу са улице, затварале кућу као да су метеоролози објавили неко опако невреме. Људи су остављали послове и под овим или оним изговором хитали кући.

– Омча се стеже, – говорио је забринуто сусед суседу.

– Бога се не боје.

– Каквог Бога! Бог је сад мањи од маковог зрнца. Нема он то наоружање.

Чињеница да су људе извели са службе у цркви, да су стрељали и свештеника, нарочито је плашила. Показивала је да је непријатељ на све спреман, а показивала је и то да му је нека голема мука, – што је људима била каква таква накнада за оно што су трпели.

– Они нама стежу омчу, али, чини ми се, и њима неко.

– Стеже, стеже, али дај дочекај да сасвим притегне.

Ивану су сутрадан по стрељању о смрти његовог деде рекли другови, Предраг, Бранко и Близанци, који су то негде на тргу чули од неког сељака који је свакоме, тобож продајући пасуљ, узгред, и страшну вест пришапнуо. Дечаци су се дуго ломили да ли Ивану да то саопште и како да му саопште. Цртајући на стази у његовом врту совјетски фронт, упитали су га:

– Шта би ти дао да партизани и Руси сад стану побеђивати Немце?

– Они их већ побеђују!

– Побеђују, али да их онако јуначки притегну.

– За то нема цене. Не знам, можда бих могао живот дати.

– А да ли би кога другог могао жртвовати?

– Што ме завитлавате! Могао бих још вас четворицу жртвовати! – нашалио се Иван, мислећи да се и они шале.

Очигледно, нису добро почели. Наставили су ћутке цртати фронт, док је Иван био и даље добро расположен. Вукао је линије прутом и скандирао:

– *Facio, facere, feci, factum*! Шта мислите шта би ми Немци учинили када бих стао испред Команде места и викнуо: Мрзим немачку оружану силу! Бранко, како би се то рекло на чистом немачком?

Близанци су приметили да они никад не би правили јунаштва само јунаштва ради, и да би било паметније учинити неко јунаштво, за које можда нико не би знао ко га је учинио, а које би нахудило непријатељу. Онда су сасвим тихо испричали о неком подвигу двојице ученика осмог који су после тога умакли у шуму.

– Е, то је право јунаштво. Јунаштво је и кад неко ћутке умире.

Грехота је пуштати Ивана да се и даље смеје, док му је деда тако трагично завршио живот и лежи можда негде у јарузи још незакопан, помислио је Предраг.

Он је два пута у августу са Бранком и Иваном био у Грошници. Свештеник избеглица умео је да прича занимљиво о томе како су га усташе истерале из куће и повеле у логор. Њих тројицу међутим није толико занимало ни како су усташе разбиле тестију и нашле златнике, ни како су се љутиле што златника није колико су очекивали, – мада је све то што је деда говорио личило на занимљиву народну причу. Није их много занимало ни како су заробљене гонили да се умивају у загађеној и окрвављеној реци, ни како су лежали у шупи сабијени као стока.

Сећао се Предраг како се старац, причајући, сваки час прекидао када дође до узбудљивог места:

– Само то немој причати својој мајци. Њу је опасније померити из равнотеже него онога на трапезу у циркусу. Јеси ли гледао кадгод циркус?

Њима тројици било је најчудније и најстрашније како сусед Степан, који је деди до среде увече сваки дан долазио у кућу, пио ракију код њега, у четвртак ујутру није назвао ни Бога, ни њему нити иком његовом и смејао се кад су старог свештеника усташе повеле у логор.

– А зашто ти њему уприкос ниси казао штогод, зашто ниси рекао довиђења? – чудио се Иван.

– Није било времена за пркос, а ни воље, младићу.

– Јесте ли се бар држали храбро? – наставио је Предраг испитивање.

Старац се насмешио збуњено:

– И нисам, пред њима нисам; али пред Богом сам био храбар, знајући да немам дела због којих се иде у пакао.

Они су снуждено заћутали. Ипак је требало показати храбрости, чикати усташе!

– Али ниси их ваљда молио да те пусте? Ниси ваљда? – упитао је молећиво Иван у жељи да спасе деди углед пред својим друговима.

– Не би ни вредело молити, – одговорио је он околишно.

Гимназисти су се по сто пута враћали на суседа Степана, никако не схватајући да је увече казао лаку ноћ, а ујутру се није ни осврнуо на заробљеног. И сваки пут кад је то старац тврдио, Иван је говорио да је то немогуће.

– Е, ти си као твоја мајка. Не шали се да јој причаш о Степану! И то би је пореметило.

Њих тројица су били тада допешачили у село, али је старац хтео свакако да их испрати свечано и поручио је за повратак коњска кола. Било је то последње

њихово уживање те врсте. Кола су била нова, окована. И на предњем и задњем седишту били су јастуци пуњени вуном, застрти шареницама. И пело се у кола дивно – помоћу прага налик на стремен. Коњ је око ушију имао две дуге кићанке.

– А Јелени обазриво причајте, она је увек као на трапезу, – биле су последње његове речи које су другови чули.

Већ је било падало вече. Пролазили су путем покрај ливада. Кочијаш је журио да стигне пре полицијског часа и да изиђе затим слободно из града. Запахнуо их је мирис траве, земље, шуме. Немце нису сретали па су тренутно били заборавили да је ропство, да ће их они у граду дочекати, да сваки час около понеко гине. Обману да су у слободи повећавала је и та богата запрега, по домаћински застрта кола, ти коњи окићени и добро неговани, док је у народу већ све почело да оголева: и домови, и житнице, и хамбари и запреге.

– Право каже твоје деда, – сећао се Предраг како је приметио после дугог ћутања. – Србија је нешто друго. Овде га ни Немци неће дирати.

Свега тога су се другови сад сећали размишљајући како Ивану да кажу о дединој смрти.

– Наш деда је храбро погинуо у Првом светском рату, – приметио је један од Близанаца. – Још као млад, ми га нисмо ни знали. Него знаш шта се десило у Грошници?

– Упали су Немци у цркву и сав народ отуд извели и побили, – поможе Предраг другу који у часу није знао шта би даље.

– И мој деда је, каже ујна, сасвим млад погинуо у Првом светском рату, – рече и Бранко.

Иван и не чу Бранкову реченицу. По лицима другова погоди све.

– Је ли и деда погинуо? – упита, а прут му којим је цртао фронт паде из руку.

– Прича један који је из шумарака вирио шта се догађа да се деда најхрабрије од свих држао, – примети други Близанац, као једину утеху која се може рећи у том часу.

– Али ипак деде више нема, – тихо, као за себе, изусти Иван, и додаде: – Јадна мама, сад нема више оца.

Није Иван много знао свога деду. Деда је за њега био као какав светац с иконостаса, више биће замишљано него доживљено, био је он неко о ком се је понекад причало, ко се воли на начин на који се воли, рецимо, Карађорђе, или Хајдук Вељко, или Свети Никола. Ипак је дечак осетио нечувен бол, сусревши се први пут тада са смрћу.

Другови који су прво патили што се Иван смеје док му је деда стрељан, сад су покушали, саветујући му да Јелени не говори још ништа, да му мозак запосле неком бригом.

– Знаш како је деда рекао: твоја мама је увек као на трапезу, њен се душевни мир да лако пореметити.

– Али, ако не знадне, она ће се смејати, а отац јој је мртав.

– Кад се то твоја мама смеје? – искрено су се побунили и Бранко и Близанци, али сва четворица помислише како су до малочас и сами трпели што је Иван добро расположен.

Другови су остали још дуго с њиме, али свако на крају остане сам са својим болом и својом тајном. Иван у току дана примети како се баба и отац и Мира око Јелене осмехују извештачено као око каквога тешкога болесника, како су постали необично пажљиви према њој. Отац је био вољан да му Јелена до краја исприча последњи сан, баба јој је за доручак жртвовала јаје које је чувала за Ивана, Мира није напразно обећавала да ће је послушати ово или оно, и предвече је обукла џемпер. По томе он погоди да и они знају за деду и можда је сваки од другога некога чуо и међу собом то таји. А њега је међутим вукло да мајци каже, мада деда за живота није дозвољавао да јој се ишта прича што би је могло узнемирити, а још мање би дозволио, да се могао питати, да јој се о његовој смрти говори. И Иван је, као и његови другови за њега, мислио да је грехота не рећи, јер је Јелена може случајно насмејати или почети деду корети што је био наиван и није предвидео шта га чека, – а ови би јој прекори после пали тешко.

– Нешто ми се вас двоје много умиљавате, да нисте начинили какву штету?

Сад је час да јој се каже, помислио је Иван и заустио:

– Знаш, мама, имам нешто да ти испричам, – али је угледав бабин уплашен поглед рекао не гледајући мајке у очи: – Добио сам данас тројку из историје. Љутиш ли се?

– Ако је само то! – одахнула је она. – А ја се чудим што ми се умиљаваш. Само не знам из чега су тата и бака добили тројке, те ми се и они нешто улагују, – додала је погледав немирно по свима.

– Знамо кад Иван добије тројку да смо сви криви, – тобож љутито је одбрусила баба.

Тога тренутка Тијанић је свратио у њихово двориште и, позвавши бабу, рекао јој:

– Сачекаћемо још неко време.

Иван је погодио о чему сусед говори и немирно погледао за њим видећи га погруженог.

Патње војника

Треба сутра заћи по кафанама, радњама, канцеларијама, занатским радионицама и скупљати грађане за одмазду. Можда ће се почети управо од куће на углу где живи поносита црномањаста девојка која као немачки војник у окупираној земљи гледа само испред себе. Једном се догодило да се чета у којој је корачао Карло Шмаус срела лице у лице са поноситом девојком. Она је као и увек ишла право и гледала испред себе и Карло је ишао исто тако. Али управо кад се девојка сусрела с четом, из нечијег дворишта је изјурило мало дете право војницима пред ноге. Мајка је трчала према капији дозивајући дете по имену. Карло је, како је био крајњи у реду, узео дете испод пазуха и предао га мајци. За то време је чета стала. Црномањаста девојка је погледала Шмауса као да није немачки војник, како би га погледала и девојка у његовом граду: топло, захвално, можда и мало зачуђено и девојачки, као што би и девојка у његовом граду. Али је брзо отргла поглед и пошла даље. И Карло је наставио пут с четом, по војнички гледајући само напред, као да около не постоје људи, жене, домови и баште, као да иде кроз безваздушни простор. Али је сад бар видео очи црномањасте девојке. И онда после два дана опет су се срели и како је Карло Шмаус увек на истом месту у чети, крајњи, девојка га је нашла погледом, само њега, и насмешила се људски као да он није непријатељски војник. Карло је одмах уочио из које куће девојка излази и за њега је сад постојала у непријатељском граду та кућа и та девојка. Можда ће сутра пасти њему у део да упадне у њену кућу и изведе јој оца или брата. У Хитлеровој наредби је стојало да људски животи у тој земљи често ништа не вреде и да се греши о своју домовину онај који буде милостив према непријатељу. Можда ће бити и она у кући кад буде упао да јој оца води, и зацело ће бити очајна и препознаће га, и он више неће моћи да је не погледа, неће моћи пресећи ону нит између свога и њеног погледа – а наредба је наредба.

Једном ју је он видео с младићем њој сличним, али да тај младић и није личио на њу, Шмаус би био уверен да јој је брат, јер Шмаус је први пут у животу запазио неку девојку и све у њему је хтело да верује да је она први пут у њему запазила младића, јер она никога на улици од својих не гледа, а на њему је, чинило му се, зауставила поглед као кад први пут девојка издвоји младића из гомиле других.

Будући убеђен да она има оца и да ће управо он морати да га изведе из куће, Шмаус се целе ноћи мучио да смисли како би му помогао, мирећи у себи дужност према отаџбини и своју наклоност према девојци и њеном оцу чињеницом да ни тај отац не мрзи Немце као Немце кад их већ не мрзи ни његова ћерка.

Карло Шмаус је лежао до постеље Паула Зигена, а и у чети су ступали један до другога. Ни Паул још није спавао иако је била већ дубока ноћ. Из наредбе Хитлерове Паула је нарочито мучила реченица у којој се говорило да се може и према женама и деци поступати као и према мушкињу, јер и жене и одраслија деца помажу банде у шуми, и јер се не смеју бирати средства кад треба сатерати страх у кости бунтовном становништву. Паул није могао без големе муке кокош да закоље својом руком и остао је у души, и поред свега хитлеровског васпитања, онај Паул који се једном као дечак разболео што није смео своме деди у селу рећи да не може заклати неко бело пиле. Паулу и поред свих Хитлерових школа често долази на сан то снежно бело пиле румене кресте и лупање његових крила кад је већ било преклано. Или ако није тај, онда је то био сан како у затвореном камиону возе телад на кланицу, што је једном као дете видео у завичају. Скоро ће вече. Запад се црвени. Улицом иде камион у коме продорно мучу телад слутећи скору смрт. Из дворишта и са прозора гледају ужаснута деца, која се увек прва смилују на животиње. И ноћас, чим је заспао, Паул је то уснио, тргао се и сад не може поново да заспи. Види да и Карла нешто мучи, али не сме да га пита шта. Не сме да даје суморном расположењу на вољу. Хитлер не допушта да се ни у сновима буде милостив, а Хитлер је ипак Хитлер, и зна шта треба чинити да би се рат добио.

Будан је и Јохан Кнехт. У њега је душа двојака. Деда и баба су му радници, и то они који мрзе Хитлера, који сматрају да ће он упропастити Немачку. Притом још нису били, иако радници, раскрстили са вером.

– Куд ће му душа? – питали су они Јохана строго и прекорно као да је он васпитавао Хитлера, а не Хитлер њега. – Да ли је твој Хитлер збиља толико луд да сматра да су само Немци људи? Зна ли он да је Христос, па сматрао га он Богом или човеком, био Јеврејин? Знаш ли ти да је твој чукундеда по мајци био Јеврејин?

Јохан то није знао и следио се кад је чуо. А старци су настављали:

– Зна ли твој Хитлер да се један народ не може истребити? Не може, младићу. Остаће бар два човека и две жене, Јевреји, и опет ће се тај народ намножити.

– А има ли у вама двома јеврејске крви? – упитао је Јохан бојажљиво.

– Ми смо ти дедови по оцу, ваљда знаш, – одговорили су Немци гордо. – Само ми нисмо, младићу, они Немци који сматрају да је пас свак ко није Немац.

Јохан се по срцу, чак по разуму, потпуно слагао са старима, али по нечему другом у себи био је сличан осталим младим људима које је Хитлер васпитао. Како би дивно било покорити Словене, мислио је он каткада. Покорити их за њихово добро. Управљати свим оним даровима која они у себи носе и које не знају да употребе на добро човечанства. Како би лепо било да Немачка у свету заведе ред и да научи људе радити. Шта би то толико изгубили људи у Африци и у Азији и овде на Балкану да им Немачка донесе цивилизацију! Не би Јохан рекао да Југославију и Србију мрзи. Не, он их се не гади. Гади се тога Крагујевца, његове турске калдрме, његових кућерака, неугледних занатлијских

радионица, неуређена трга, сељака који без белих мантила продају и намирнице које се у Немачкој држе под стакленим звоном и које продавац прихвата само виљушкама и лопатицама за то одређеним. Гадљиво сажаљење осећа он и према ненегованој деци и према ученицама који без униформе иду у школу. Гади се мува, крекета жаба у Лепеници, пијукања и кукурекања. И не може Јохан чудом да се начуди како то Срби, народ ипак са традицијом и историјом, разговарају са Циганима као са равноправним, како пуштају своју децу да се играју са њиховом.

Поред свега тога био је унук двоје радника те ноћи немиран. Први пут је посумњао у исправност Хитлерових поступака, – није веровао да је неопходно пострељати наједном толико људи, све мушкарце, такорећи, једнога града. Ако ништа, биће неподносиво видети толико мртвих тела. И шта ће рећи деда и баба? Оптуживаће зацело прво њега, Јохана, као да је он а не Хитлери издао наредбу да се цео град истреби. Зацело ће рећи као и за Јевреје:

– Не може се цео један народ истребити. Ако се човек и дотуче, не може се родољубље дотући. Хајде, младићу, реци како ће они моћи сматрати да сте им дошли као добротвори и спасиоци! – И завршиће својим уобичајеним уздахом: – Ај, где је старо немачко витештво!

И Виљем Белк се превртао у постељи. Белк се теоријски потпуно слагао са немачким правцем политике, чак и са начином како се она спроводи, са свим и свачим, али му се, када је учествовао у масовном стрељању у Грошници, тело побунило. Оно се код Белка правичније, човечније бар, одазвало него његова душа. Добио је ужасне болове у желуцу са сталним надражајем црева, што ево ни досад није могао никаквим лековима зауставити. Не што би га било страх. Белк није био кукавица. Бивао је у толико борби и јуришао, и убијао људе, и знао да их убија, али било је то издалека, убијао је оне који су такође могли њега убити. Није био ни сентименталан ни сажаљив. Није сматрао да Србе треба штедети. Слагао се с тим да треба вршити масовне одмазде. Пошао је у Грошницу оран и чио као да иде на игранку или на војну параду. Али када је почео пуцати у људе који су се до малочас крстили, кад је видео како људска тела у гомили, једно за другим падају у јаму, како гомиле мртвих лежу преко још недотучених, желудац му се уместо срца побунио, што му као Немцу није било схватљиво, али дубоко закопани човек у његовом организму то је схватао.

И сад је сваки час, чим би помислио шта ће сутра бити, морао да излази, презирући себе што му желудац нема логику прекаљеног немачког војника.

Неколицина њих нису могла заспати од бојазни да се и њима та невоља не догоди кад се могла догодити прекаљеном, храбром Белку. Одбили су да вечерају ствари које отварају или уопште нису хтели јести, мада су знали да Белкова болест нема никакве везе са храном. Нарочито је Евген Келер саучествовао са Беком. Мислио је како има невоља које би споља могле изгледати смешне, кад не би био тако трагичан тренутак. И он је увек пред испите морао да мити свој желудац да би му остао на миру, а то је у ствари чинио узимајући капљице за умирење срца. Ни сад не може опростити заједљивом професору класике у гимназији који је уображавао да је зналац ђачких подвала и који му није веровао да од узбуђења добија болове у желуцу.

Многи су се суморно загледали некуд неодређено. Један се самртно бојао да не морадне пуцати у младића кога јуче неко умало није згазио мотоциклом и кога је он у последњем часу спасао. Младић му је захвалио најпре на свом језику, а онда као да се застидео што ни са својим спасиоцем није хтео да проговори немачки, поновио је захвалност и на добром немачком. Војник је размишљао: ако неко добро зна неки језик, зацело воли народ који њиме говори. Није му мило да пуца у људе, није му мило чак ни да их само хапси, али сви ти остали грађани сливали су му се у једну масу под општим именом Срби или Крагујевчани, а овај један се издвојио. Није био за војника ни Србин, ни Крагујевчанин, него просто човек коме је спасао живот, и било би сад безумље да га баш он одузме.

Мали Георг је мислио упорно на свога брата. Наравно, за мучки, из заседе, убијене Немце, треба да се врши одмазда, треба да се стреља по стотину за једнога, закључивао је. И он ће стрељати, и биће миран притом. И сад је миран, уверавао је себе, али би желео да његов брат Леополд, тамо негде на источном фронту, не морадне да стреља. Нека јуриша у бој, нека и погине, ако треба, за Немачку, али нека не морадне пуцати у људе везаних руку. Он, Леополд, истина је добар Немац, али му другови говоре да има словенско меко срце, како Словени воле да се хвале. Може он пуцати у Јевреје, Цигане па и у Србе, он би могао, али тешко би могао да стреља везаног Руса. И збиља, било би му као да пуца у Толстоја, у Достојевског, у Тургењева. Леополд се накљукао руских књига, воли руску музику, руске глумце – нека му судбина не донесе да се нађе у положају као Георг ноћас.

На вратима се појавио дежурни, постојао неко време, а војници су склопили очи претварајући се да дубоко дишу. Понеки су, изморени, стварно ускоро и заспали.

Wir gehen nach Deutschland[7]

Седам хиљада грађана устало је као и других јутара, не слутећи да ће за двадесет четири или двадесет осам часова лежати мртви. Као и осталих ноћи и ове су учинили понекоме понешто нажао и пашће им то на ум кад их поведу на стрељање. Неки су мислили на смрт и, плашећи се да не остану без порода, зачели децу која ће се родити кад њих више не буде било. Неки су потајно слушали радио. Неки су се по стоти пут сећали стида из оних дана изненадног пораза, како се све страшно и брзо догодило, како су хтели да се боре, а како су били ружно побеђени, преварени. Сећали се усамљених, никоме потребних подвига којима су се у тој истој земљи, можда и том истом граду, неки смејали, којих су се неки, жељни да се све час пре смири, плашили. Неки су забринуто, дуго, пушили мислећи на синове, на браћу која су негде у планинама спавала под дрвећем, камен под главу стављала, росу пила, гладовала, сањала о подвизима што ће их можда учинити. Било их је који су ковали план како да се извуку из града. Неки су хтели да проникну до прапочетка живота, до онога нечега што је било пре чувене усијане масе и њеног убрзаног кретања и хлађења, како су то једном у школи учили. Људи врло често мисле о томе у трагичним и судбоносним тренуцима по народ, у ропству, пред устанке, кад чекају рођење детета, када сахрањују кога блиског. Сва та земља тешка толике милијарде тона чини се тада као кућа од карата, и рођени живот пролазнији и неважнији од промена магле над долином.

Ујутру су као и обично рано поустајали и попили ратну кафу од јечма или кукуруза и наута и отишли на посао. Све је почело тако свакодневно, обично, провинцијски и ропски, да већ после два часа буде трагично, епски, нигде невиђено, нигде потом поновљено, с великим размахом какав бива у одсудним светским збивањима.

Занатлије су застајале мало пред својим радионицама да поразговарају пре него што их отворе. Службеници су се сачекивали да заједно уђу у своје надлештво. Жене хитале на пијац не слутећи да тога ни идућега дана нико ништа неће окусити, да ће помисао на јело постати увредљива. Ученици који су становали у суседству улазили су једни другим у дворишта, довикивали да ће за десет минута час, да треба журити, опомињали да се понесе домаћи задатак, да се не забораве немачке речи, преслишавали се успут, рвали се, трчали, скидали

један другом капу, отимали торбе, викали: „Ено Милице, гледа те!“ „Поздравила те Јованка!“ Нека мајка или баба довикивала је неком дечаку: „Чујеш ли шта говорим. Не иди данас, глава те боли!“, а друга је опомињала сина да пожури јер је већ прошао низ улицу убрзаним кораком и онај професор који увек последњи пролази.

Редари су трчали ходником по креде, квасили крпе за таблу, улазили у кабинете по учила, мапе и геометријска тела. Седало се брзо у клупе, вадиле се свеске, дочитавало се оно што је остало недочитано, преслишавало се. Све обично, ђачки, као свугде у свету.

Радници су облачили мантиле, пуштали стројеве, уређивали стругове.

– Пази како све сија. Ни у Немачкој нема оваквог реда ни чистоће!

– Ко каже да тамо мора бити све најбоље! – примећује други, онај мали металац, пречанин, који се дружи са Пером.

– Не можеш порећи да су вреднији и чистији од нас, – настављао је похвалу први, и сам познат и по вредноћи и по чистоћи.

– Зарекао сам се да их за време рата не хвалим.

– Они то не чују. Ни ја их не би у очи хвалио, не бој се.

Почело је у радионици да зуји, да хучи, да одбројавају чекићи. Прихватив се посла, људи су потпуно заборавили да су у ропству и да не раде за своју земљу.

Неколико занатлија се управо спремало да почне рад, кад узбрдне, радничке, улице нанеше поворку грађана праћену немачким војницима и љотићевцима. Око поворке су се ројиле жене и деца, дозивајући, плачући, пружајући неке замотуљке гоњенима, молећи нешто љотићевце. Само што су се занатлије запитале: „Куда ли гоне овај наш јадни свет? Шта ће ту стари Војин Томић, какве он везе има са политиком? Зашто ли терају оног Стевановог дечака, ваљда им се учинио старији него што је?“, испред њих су се такође однекуд створили оружани људи. Неки у униформи југословенске војске и који је говорио нашим језиком држао је у руци списак који је ваљда требало грађанима да објасни како није погрешно што и њих гоне, јер и њихово је име у списку.

– Стани, човече, да затворим радњу, – хтео је опанчар Милан да мало успори одлазак у непознато.

– Напред, не задржавај поворку, – обрецнуо се стражар.

– Куд се поворци толико жури? – опет се јавио Милан.

– Не пуштај језик!

– А како бих знао да сам жив.

Човек који је говорио нашим језиком погледа га као самртника који се нада да ће доживети старост.

Жене из горњих улица све су више пристизале, унезверена лица су ишле од стражара до стражара питајући:

– Куда ћете их, људи? Што ће вам тако много народа?

– Да им прегледамо легитимације, умирите се.

– Јаој, побиће их! – кукале су две старице у оближњем дворишту.

Војник приђе огради и сурово довикну:

– Не уноси забуну!

– Побиће их! – и даље су оне запевале.

Из Среског суда изишла је гомила грађана држећи се мирно. Њихове жене и мајке још нису биле чуле за хапшења, па око њих никога није било. Они нису удостојавали ни погледом ни речју стражаре. „Мисле ваљда да их водимо у госте председнику општине, – злурадо је помислио стражар у нашој униформи, љут што људи не наслућују зашто су их покупили. Није могао издржати да своју злобу и гласно не искаже:

– Добро је што сте се изоблачили као за параду. Парада се и спрема.

– Има људи који желе да пркосе непријатељу бар чистом кошуљом, – добацио му је неки младић.

– И не ваља на онај свет ићи у прљавом!

– А ви то нас на онај свет! – тргао се мало заробљеник, али је ипак пркосно додао: – Да сам знао, и окупао бих се јутрос.

Стражар се повукао видећи да је претерао, јер наредба је била да се свет заварава до последњег тренутка, како би се по плану све обавило, а заробљеник је срећом стражареве речи приписао потреби човека који никад ништа важно није представљао, да се покаже силом.

Поворка се стално повећавала. Изведоше двојицу из мале ружичасто окречене пивнице.

– Сећаш ли се, – рече неко другу до себе, – како смо као деца вирили радознало кроз прозоре пивница у кригле пива преко којих се пена преливала? – Рекао је то намерно, а помислио да можда никад више неће ући у пивницу ни попити пива.

Изводили су човека из дворишта зараслог сунцокретом, а крај бунара с великим расклиманим точком остала је као скамењена гледајући за њим стара жена, вероватно мајка. Двојицу хватају крај пумпе, на раскршћу улице где су можда обојица толико пута пила воду, или заказала састанак девојци. Из болнице изгоне гомилу административаца и људи који обављају теже, радничке послове. Лекари се показују на прозорима. Међу њима је и доктор Богданка. Она угледа Стојана, мужа младе учитељице.

– Госпођо доктор, оној малој пошло попречке, – дотрчала да јави дежурна сестра.

– Враћајте! Сад ћу ја.

Она поред све савесности не може да се отргне од необична призора који не слути на добро. Стражари се држе сурово, сурово удаљују од поворке свет који је за њом пристао: жене, старце и децу. Богданка међу заробљенима види неколико младића непунолетних или тек пунолетних, чијем је рођењу присуствовала. Један од њих је исто тако пошао на свет полеђушке. Два дана се борила с његовом упорношћу да или сам настрада или да мајку убије.

– Гледајте оног коврџавог! – показала је лекару крај себе другог младића који је корачао мирно као да је пошао на излет. – Он је као ђуле излетео, није имала мајка времена ни да јаукне.

– Госпођо доктор, брзо! – опет је позвала сестра.

– А ружно је и стајати на прозору, – приметио је лекар. – Њих бог зна куда одводе, а ми као у позоришту с балкона посматрамо.

– И ви слутите неко зло?

– Ја увек слутим зло.

– И мени је хладно око срца, – признала је она и отрчала породиљи.

Људи у поворци корачали су добро познатим улицама, крај кровова које су од детињства гледали, покривених позеленелом ћерамидом или црвеним црепом, а димњацима налик на голубарнике. Знали су они сваки тај облутак којим су ступали, и онај жућкасти глатки пред прагом своје цркве, и она два с руменкастим жилама као у мермеру, и оне модре, сјајне, као премазане уљем, и беле прозрачне као какво испупчено глатко чело. Сви су они знали малу хлебарницу на углу, с прозором налик на застакљену терасицу. Скоро сваки је већ од треће године вирио у тај прозор, чезнући за перецама на којима су биле стиснуте беле и као сузе слане капи и које су их сад опоменуле на школско двориште, на пост, на причешће. Сви су се они у детињству дивили згради Среског суда, великој, пуној ходника који су мирисали као школски ходници. Десетине њих су се играле лоптама крпеницама на пољаници крај које ће сад проћи. Познавали су добро тај мирис камилице што се није дала искоренити ни на утабаној ледини. Познавали су сваку биљку која је око плотова расла.

– Сећаш ли се, – опоменуо би тихо један другог, – тамо су увек с пролећа коприве расле.

– И жарили нас ђаволски, – додао би други, – кад смо у њих залазили по лопту.

– Тамо су у мом детињству напасали обично прасце, – настављао је први да се сећа.

– Мене су тамо дететом слали да берем штир, – прихватио би други.

Ено неких прелазе преко моста на коме знају све даске: њих пет се одувек клатило и колико год људи је расло у тој улици, у детињству се забављало на њима као на клацкалици, с надом и страхом да ће даска испасти и да ће се они наћи у води. Сви су они ишли на ону ливаду да гледају како војници вежбају и враћали се кући као војска у корак, а понеки су затим и сами ту као војници вежбали. Колико год их има из тих околних улица сви су похађали ону стару основну школу на коју сада наилазе, скакали из клупа дижући два прста и говорили: „Молим, госпођо!“

– Сећаш ли се како је страшно било научити седам пута осам? – упита учитељичин син, правник у суду. – И како нас је моја мајка муштрала?

– И како смо мирисали на креду и на мастило?

– И судбина нам додели да до краја живота миришемо на мастило.

Утом је из неке дрвене мале капије која се затварала на резу излетео дечак са каменом таблицом под пазухом и сунђером који је као жут цвет висио о врпци – као да је прохујало детињство истрчало пред њих да их последњи пут поздрави.

Корачали су трудећи се да не чују око себе буку, довикивање и плач, да све то тобож равнодушним разговором забашуре. Понеки би се тренутно узнемирио, али би се тргао и исправио, сетивши се како је имао деда или стрица или ујака и оца храбро погинулог у Првом светском рату. У кућама многих тих људи и вазе за цвеће биле су начињене од жутих месинганих граната. У њиховом првом речнику поред речи медвед, зец или јагње, биле су и речи пушка, топ и сабља. Викали су сви они у уличним тучама: „Ура!“ и знали већ као малишани

како је постојао код Срба неки врло храбар човек који је скочио у запаљен барут. Сви ти у поворци које су оружани људи голоруке гонили пред собом, већ од три године су се љутили кад им неко каже: плашљивко, и кад су касније хтели један другога најљуће да увреде, говорили су ону страшну реч: кукавице! Не би се рекло да су тога часа мислили на смрт, али су се држали многи као да би рекли: ако дође да се мре, нека се мре као човек.

Одједном се поворка заталасала, повила се. Чули су се повици:

– Ђаци! Воде и ђаке!

А онда је настао тајац. Тренутно су престале плакати жене које су испраћале одрасле људе, браћу или мужеве. Одмицале су се и давале места ђачкој поворци која се једва видела од мајки, сестара, дедова, уплашено присталих за њима. Часом су заборавиле бригу због својих људи обраћајући се домаћим стражарима с чуђењем и пребацивањем, с презиром:

– Куда ћете децу? Ко је то видео! Је ли и то за спас Срба! Говори!

Не обазирући се на псовке, на ударе стражара, мајке су дечацима довикивале поруке и савете, покушавајући да им додаду завежљаје са храном и преобуком, што је њима било непријатно, стидели су се чак и стражара, особито немачких.

– Не бој се, – насмешио се на мајку један бледолики младић из поворке ђака, – *wir gehen nach Deutschland*[8]!

И неколико њих око њега се детињски весело насмејало.

То је остале опоменуло да се преслишају немачки.

– Знаш ли како се каже гладан сам на немачком? – упитао је један близанац другога.

– Што ће ти то? Ја сад знам само последњу песму: *„Ich weiss nicht was soll es bedeuten dass ich so traurig bin*[9], и оно: *Treue Liebe bis zum Grabe schwör ich dir, mein Vaterland*[10].“

– Сигурно ће нас гонити на рад у Немачку, видећеш. Чуо си шта каже Петровић. Треба се сад преслишати.

– Какав рад! Шта измишљаш! Само ће нам легитимације прегледати.

Ученици су махом веровали да ће их водити у заробљеништво у Немачку. Некима се чинило чак занимљиво учити немачки без вађења речи и учења песама напамет. Све више их је било срамота од узбуне коју су мајке и сестре дизале, од њихова плача и дозивања. Иван је покушао да не покаже држањем да се на њега односе Јеленине речи којима је војнику стражару досађивала:

– Пусти ми сина. Њега једног имам. Нежног ми је здравља. Иване, сине, окрени се на мајку!

Али би је увек кришом погледао када је стражар сурово одгурне.

И Ружа је ишла уз поворку и стално говорила ни сама не знајући коме:

– Судбина ми га је донела, и сад ми га узима. Предраже, сине, ко сам ја теби?

У тој гомили жена ишле су и Циганке. Оне су на глас лелекале:

– Горке српске среће. Децу нам покрадоше. Хоће децу да нам побију, крвопије.

Огњенов деда био је пристао за гомилицом ученика у којој је био Огњен. И он је сам за себе говорио, јер је и његов унук избегавао да покаже како је тај заплашени старчић, што сам себе храбри, његов деда.

– Колико ја знам људску природу, – говорио је старчић, – не могу они, ако су и Немци, побити толики народ. Ту је сила народа.

Људи су га гледали, слушали, али га нису чули.

– Колико ја знам човека, ниједан не може наједном уништити толике људе. Ни толико марве не може наједном да се потуче. Зашто Немац, – пристао би уз кога било из поворке, – па ако је и Немац да потегне пушку на Огњена. Ако ништа, на његову би се лепоту и младост смиловао. Друго би било да му нешто ухвате оца. Он би и могао бити крив, јер се јавно исказао као њихов непријатељ, пошао је с устаницима.

Понекој посусталој мајци допрле би до свести његове речи и жељно би га слушала. Наравно, и њој се чинило да не могу људи, па били и Немци, побити толики народ.

– Колико ја знам младе људе, а сва та немачка војска овде млада је, они се морају успротивити па ако је и војна заповест, и бацити пушке, пре него што би пуцали у људе везаних руку. Док се старешине освесте, док шта, наши ће умаћи у поља па у шуме.

Најзад га је неки стражар приметио и грубо одгурнуо:

– Шта булазни овде овај старац, – обратио се он више људима око себе него њему, – о каквом убијању он овде прича. Хајде, мичи се одавде док те нисам удесио!

Шмаус је ишао поред ученичких редова где је био и Огњен. Њему је било пало у део и да иде по ученике у школу. Није могао спасти девојчиног оца, али ће можда њен брат бити у школи куда су се упутили. Он сада корача уз поворку и сећа се: улицу пред самом школом претрчао је усплахирен младић, очигледно закаснио. Младић се зачуђено окренуо на војнике и он је препознао у њему Огњена. Пожелео му је да се спотакне и сломи ногу, па да му он притрчи и положи га негде у страну крај пута, јер Немци не дирају рањеног, мисли он, трудећи се да заборави како је у његовом присуству негде побијено неколико рањеника партизана. Али Огњен није сломио ногу. Улазе у двориште. Зграда је свечана, зачудо права школска. Такве су школе и код њих у Немачкој. Широко степениште које се рачва, пењући се првом спрату. Прозори су прописни. Подови чисти. Тишина. Сад су у ходнику који иде дуж учионица. Иза врата се чује глас професора. Војник лево од Шмауса ступа први у учионицу, негде наспрам степеништа. Отвара нагло врата, без куцања, како никад не би учинио у мирно доба, вероватно да сам себе мало охрабри за дело које и војнику мора бити сурово. Из разреда се чује млад глас: „... *dass ich so traurig bin*.“ Шмаус уздрхта и улази у суседни разред. Поглед му прво пада на школску таблу. Крај ње је младић пред неком геометријском сликом из које очигледно не може да се испетља. Ученици, да ли по неком школском обичају, да ли зато што Немци улазе, устају и гледају нетремице. Иако све иде муњевито, њему не измиче како је младић крај геометријске слике одахнуо кад је угледао туђинце – сад је спасен, а после шта буде. Негде у последњој клупи је Огњен, Шмаус га сместа опази. Он склапа најгрешнији план у свом животу, којим ће се оглушити о отаџбину, о мртве другове, о обожаваног Хитлера. Кад већ није могао оцу, он ће помоћи брату девојке да бежи. Сазнао је већ како треба на српском изговорити

бежите, а смислио када му то треба рећи и како омогућити да то учини. Али Огњен, кад је ученицима заповеђено да излазе, не пролази поред њега. Њему се чини да се младић нарочито труди да иде подаље.

Професор полази уз ученике и пита на немачком:

– Куда ћете их?

Шмаус не одговара, држи се надмено, да би бар мало искупио грех због плана и да би му другови видели како се држи као и они.

На улици он је наставио да иде поред Огњеновог разреда. Наједном је из нејасних му шапата и отргнутих речи на туђинском језику зачуо: *„Wir gehen nach Deutschland. Wir werden dort arbeiten*[11]." То су се Близанци преслишавали. Огњен је корачао затворен и суморан. Наједном он се тргне и погледа на другу страну улице. Милица, за Шмауса Огњенова сестра, иде тротоаром и плаче. Огњен јој издалека добацује: *„Ich weiss nicht was soll es bedeuten dass ich so traurig bin*[12]." Она ставља дланове на очи и тако насумце корача, гомила је скоропоп носи. Она још није била опазила Шмауса. Кад је дигла дланове са очију, била је сасвим близу њега, тискајући се с осталима до ђака. Њему се учинило да јој је у очима опазио наду кад је њега у близини Огњена угледала. Њен поглед је и сад био као да гледа некога од својих. Али поворка је била тога тренутка као у кавезу од живих људи: Немаца, стражара, љотићеваца, усплахирених мајки. Успорио је ход да бар девојка може брата још гледати, али су позади други викали да иде брже. И тако су замакли у страшну област куда сестре ни мајке нису више могле допрети, где се измешао немачки и српски, плач и псовка, осуђени на смрт са џелатима, очајање, пркос, насиље. Он је био заборавио да се претвара. Тргао га је леден и зачуђен поглед неког старешине и он се неприродно испрси као осуђени на стрељање док очекује по следњи пуцањ који ће у животу чути.

И сад иди и спасавај српство

С прозора натруле кућерине на узвишици, пре него што ће поћи према месту где су се одвајали од гомиле одређене да се стрељa бар привремено спасени, гледао је Главни неколицину грађана гоњених стражарима. Види се, грађани још не слуте зашто су их покупили. То су они сувише грезли у терете живота, који немају времена да се мешају с људима, који немају радија, до којих не допиру никакве вести, који немају ни воље ни снаге ни за какве завере против непријатеља. То су били они који вероватно и нису били скупљени по списку, него су их узели онако с улице: међу њима је и сељак, вероватно кренуо на трг, затим неки који су могли бити и чистачи, и неки убоги периферијски трговчићи, неке тихе бубице, како их Главни назива, гледајући их са прозора.

Главни се осећа као и сваки представник судбине на земљи. Ето, он их гледа и зна што мало ко у граду зна – да ће за непун дан сви бити мртви. Главни се у раскоши своје безбедности од смрти сажали на гомилу људи која је корачала низ улицу, више љута што је отргнута од посла, него узнемирена.

– И шта су криве, даклем, те тихе бубице! Ej, јадни српски народе, кад мора да те ништи и онај који би желео да те спасе.

Главноме се чинило да збиља спасава не само идеју о српству, него и људе, Србе. Али он се сад није дуго предавао осећањима самилости. Њега је од јутрос морила брига такве врсте која га је гонила на заваду с Богом. Од јуче се у оближњем селу опасно разболео дечак, син његовог блиског рођака, а Главни је сазнао то кад је већ излаз из града био затворен, кад се лекар није могао детету одвести.

– Е, што ти Бог може да буде душман Србину: дозволио је да се дете разболи баш кад му се не може помоћи.

Око стола за којим је касније седео као око престола Господњег падале су ничице мајке, клечали нечији дедови, преклињали очеви да уместо синова узму њих и воде онамо куд треба ићи. Даклем, да само кажем пусти, пустио би Немац сместа. Али Србија је у питању: не сме се дозволити да њоме завлада безбожност и безакоње. Ни мени није мило предати младог на губилиште, али тај ће сутра кад се снаге докопа, све оно што су дедови стекли од Немање па до данас, све оно што су домаћини у зноју лица створили, расути, уништити. Главни је толико заслепљен страхом и мржњом, толико уверен да спасава српство, бар оно своје, онакво какво он жели и види, да се умало не чуди што му

људи који ће за који час умрети не кажу бар погледом хвала за ту његову велику оданост српском народу. Свеца му српског, гледај како пркоси, како стоји усправан, мисли Главни о људима који га са презрењем гледају и не показују страха. Радије би их он избавио смрти, него ми дозволио да се тако храброшћу шепуре, како је с мржњом називао њихово гордо држање.

– Е, сад иди и спасавај српство! – љутито он говори кад се врати кући и кад се почне жалити како људи сами себе својим држањем у смрт терају. – Та кад је мени мука кад га видим онако испрашеног, како ли је Немцу. И онда се опет сети оне своје бриге: а и Бог се изгледа на нас окомио: дозвољава да се дете разболи кад му ни с неба не могу доктора спустити.

Главнога није држало место: сад би отишао кући, сад пред шупе, а сад свраћао у кућерину где је пре неки дан правио спискове. Туда су се мували и његови потчињени, доносили вести како се ко држи, ко за кога долази да моли. Јављали да им се чини како се неки људи досећају шта се спрема.

Главни угледа кроз прозор жену једног од ухапшених адвоката. Хитала је низ улицу бледа, забринута.

– Кладим се да је пошла овамо да моли, – показа је он потчињенима. – Муж се држи охоло и вређа, а жена пошла да моли овамо где је нико не види. Како оно рече жени кад се тискала кроз гомилу до нас?

– Овде немаш кога молити. Ако је да се умире, треба умрети без понижавања – одврати услужно потчињени.

– Па умри, бато! – немарно рече Главни.

У ствари је волео да буде мољен и да милост дели или је одузима. Ако га жена адвокатова буде молила, пустиће га, јер значи да јој је он потајно намигнуо да моли.

– Ја, даклем, могу да учиним човеку, а да нико не зна да сам му учинио. Не спасавам ја да би се знало да то чиним, већ због овог јадног народа, да бар неки Србин остане, ма не био прави.

Али адвокатова жена се није јављала. Главни погледа опет кроз прозор: она је већ била мимоишла кућу.

– Е, па умри, бато! – понови он. – И сад иди и помози Србину.

Онај човек мангупски, зеленашког изгледа који је навраћао кад су спискови прављени и сад је наишао. Био је љут и кроз зубе по канцеларији пљуцкао, што му је био обичај кад је узбуђен. Кад се мало смирио, стао је пред Главног и поверљиво рекао:

– Не ради се то, братац мој, тако.

– Како?

– Ето како: жене кидисале, плачу, кукају, вешају се о врат војницима, а они уместо да умирују, грубо их отискују...

– Него да их милују! – прекиде га Главни.

– Не да милују, али да не говоре: доста је живео. То буди сумњу. Хтели смо да се то у миру, у тајности спроведе, а ето како испада.

– Који то, и коме то говоре: доста је живео?

– Наши војници, није важно који. И нашли баш да кажу жени судије Вукосављевића.

– Даклем, мазити их не смеју, али им не смеју ни давати на знање шта им мужеве чека.

Није згодно, наставио је Главни ову мисао у себи, Србин је ђаволски, бистар, досетиће се, навалиће и провалити шупе и куд ћемо после на очи Немцима. Узели нас за помоћнике, а ми забрљали. Мора се то проћи улицама и народ опсенити, заварати.

Човек зеленашког изгледа је и сам тако мислио и отишао с намером да прође кроз улице, да умирује, да се шали с народом, као да се не збива ништа нарочито. За њим су изишли и потчињени. Остао је Главни сам у канцеларији. Поглед му се стално отимао према прозорима. Сад су низ улицу хрлиле жене на брзу руку очешљане, у хаљинама у којима ходе по кући и дворишту. Тако јуре кад се негде укаже пожар, кад се догоди каква саобраћајна несрећа у возилу где су и њихова деца или мужеви.

– Неуредан је наш српски свет, – размишља он. – Да сад ово виде Немци, шта би рекли. Рекли би да не вреди да живи народ као овај. Он је искрено несрећан при помисли да би немачко око видело призор који он тог часа гледа.

Наједном у канцеларију рупи жена стасита, црна, оштра.

– Ко ће мени децу хранити? – још с прага пита, надирући и без дозволе унутра, – кад ми мужа отерате у Немачку? Јесте ли ви онај што брани српски народ?

– Српски народ нико не одбрани, па ни сам Бог, – одвраћа он доста мирно, јер му се та жена, и то како је упала унутра, свидело. – А ко је твој муж?

– Онај зидар Петровић који вам је оправљао овде темеље, лечио влагу. И то му је сад хвала! – још је задихано говорила жена. – А није ни он морао онолику децу народити кад зна да Срби сваких двадесет година морају да гину.

– А ко је мени, добра жено, икад казао хвала што се старам о овом залуђеном народу?

– Не знам ко је залуђен, – дочека жена. – Мој човек је као луд само онда кад не може да заради.

– Он доиста није, – сложи се Главни. – Једино је луд збиља што је многу децу народио. Него иди кући с миром – спашћу га да не иде у Немачку.

Рекао је то гласом каквим је можда Христос рекао оној жени из Библије: „Иди кући, твој син ће оздравити!“

Био је једно пола часа после тога задовољан. Тако, брате, мислио је, волим кад ми честити створ отвори срце и затражи ми помоћ. Нисам ни ја србождер, како неки говоре, и мене је Српкиња родила. А тај Петровић је скроман човек, држи се наших обичаја, једва саставља крај с крајем. Нема у кући ни долап, а камоли радио.

Вратила су се наједном оба потчињена. Чинила су се уплашена, као да су спазила неко страшно привиђење.

– Јесу ли се мртви почели дизати из земље? – упитао је подругљиво Главни.

– Нису, него изгледа деца морају у земљу, – рече један од потчињених који је био толико поражен, да је заборавио на страх.

– И ђаке хапсе. И њих гоне у шупе.

То је звонило као да пита да ли је он, Главни, знао за то.

– Ја, даклем, ђаке не волим, али ја за ђаке нисам крив. То су Немци на своју руку.

– Цео град се узбунио, – настави храбри потчињени. – Људи јавно грде. Криве љотићевце.

– Нека, даклем, себе криве. Ђаци нису због Љотића похватани. Шта ту може Љотић, „сирак тужни међу вихорови“!

Али потчињени нису, иако прави Срби, читали Његоша и сматрали су да су ти стихови једна од нових особености његова говора. Под изговором да опет иду да стишавају свет, отишли су у град.

Главни је остао увређен. Како то да му Немци не кажу да ће и ученике хапсити, и то ученике који похађају школу. То што ће их хапсити можда је и било у реду, можда би их и он хапсио, али је тешко подносио што му о томе нису говорили. Можда су се људи бојали да ће се он успротивити, тешио се. Али шта имају да се боје – ако је за спас народа, могао би он и тај пристанак дати.

Ноћ дужа од живота

Прва два часа људи су ипак веровали да су доведени у шупе због некога проверавања, пребројавања, како би се можда видело колико их је отишло у партизане, па да се према њиховим породицама, и осталима, предузме нешто застрашујуће; али два часа су прошла без икаквих промена. И пошто ником није дозвољавано да се ни под стражом ни за какву нужду удаљи, стали су мислити да ће их све тако заједно повести некуда на рад, можда негде у Србију, а можда и Немачку. Најзрелији и најсвеснији положаја у коме су, најгоре што су помишљали било је да ће се вршити нека одмазда због побијених војника у околини Крагујевца, али да ће се стрељати највише сваки десети.

Ученици и наставници откако су доведени нису се одвајали, чак су се ученици једног разреда држали једни других, онако како су седели по клупама у школи. Створила се затим гомилица најбољих латинаца, најбољих немаца у школи. Такозвани немци су били најмање забринути: ако их поведу у Немачку, неће умрети од глади, како се говори за оне који од неког језика знају бар неколико основних појмова – а они су већ читали немачке класичне писце. Један од тих у немачкој гомилици, седмак, читао је пред наставником Гетеове стихове: *„Wer reitet so spät durch Nacht und Wind...“*[13], управо кад су Немци упали у разред, и нимало осетљиви што је то час немачког, или што су то Гетеови стихови, истргли му књигу из руку и, бацивши је грубо на под, наредили да се излази из учионице с осталима које су изводили. Ова појединост је ученика бринула. Ако их воде на рад, зашто тако поступају с њима? Зашто су њихови наставници пошли драговољно уз њих? Није ваљда тако страшно ићи на рад у Немачку, а ко зна да ли ће их тамо и слати. Зашто је наставник, човек са четворо деце, и незван пошао, и зашто су се два Немца на ову његову одлуку још више исправила као да му дају посмртну почаст? Све оно извођење из школе било је као у некој омаглици, некоме сну, и сад су тек дечаци стали да траже значење стварима које су у оном часу чули и приметили. Зашто је наставница српскога плакала крај прозора у ходнику? Зашто су им рекли да књиге не носе? А и што ће им збиља књиге! Ако ће се вратити у школу, наћи ће их; а ако пођу у Немачку, нису им потребни ни земљописи, ни историје, ни геометрије. Али ипак било је нешто злокобно у гласу онога Немца који је изговорио да им књиге нису потребне. Зашто су немачки војници онако круто изгледали док су их од школе до шупа

спроводили, посматрајући их као да их воде на губилиште? Зашто су двојица сасвим младих војника крила очи и била бледа као да ће се онесвестити? Као они танушни челични жигови што пролазе кроз срце срчаних болесника и њима су пролазиле кроз свест брзе ужасне слутње.

Дечаци из суседних улица такође су правили засебне гомилице. Живко свирачев, Иван, Предраг, Бранко, Огњен, Близанци стајали су такође заједно. Перу, кога су спазили на улици управо кад је био придружен једној групи, нису у шупи могли да пронађу.

– Срећа је што сам јутрос ипак дошао у школу, – мислио је Бранко, али нико ту крај њега није слутио његове муке.

Када су синоћ неки суседи причали о убијеним Немцима на друму од Милановца према Крагујевцу и о одмазди која се спрема и која је, знало се већ по искуству, стотину за једнога, он је мислио како и Немци морају на неки начин да се бране и, што му се сад још горим чинило, оптуживао је оне који су немачке војнике побили кад су знали каква је одмазда и да се врши на првима који буду ухваћени. Целе ноћи се трудио да реши могу ли се звати родољубима и они који нису пошли у борбу против непријатеља, који чекају да их други ослободи. И ако ико јутрос погине, право је, бар са гледишта партизана, да он погине, јер је пожалио убијене Немце. И зато се сада сматрао срећним што се није подао главобољи која га је од зоре почела несносно мучити и што је отишао у школу.

– *Geben sie mir ein Stück Brot. Ich bin hungrig. Wir sind die Schüler aus Kragujevac*[14], – вежбали су се Близанци да не би умрли од глади у Немачкој.

Ови дечаци и младићи, и кад би им дошла помисао да би их могли побити, терали су је од себе, сматрајући да им тако што пада на памет из кукавичлука, да су се уплашили; а уплашити се без разлога било је за мушко младо биће велика срамота. Помисао да могу бити стрељани, сматрали су изразом страха, јер им је здрава људска памет говорила да би било немогућно побити неколико хиљада људи обезоружаних.

Јадна мама, мислио је Иван, шта ли ће с њом бити ако и тату ухвате и ако останемо дуго у Немачкој. Јуче ујутру ју је чуо како је причала Ани Тијанић да је, док је радила у летњој кухињи, видела оно око које јој се некад дететом појавило на вратима шупе где се играла. Ана која је знала њену склоност халуцинацијама, рекла јој је да се не мора због тога плашити, тврдећи да је и она једном, кад је склопила очи после плевљења у башти, видела модру пегу велику као месец коју дуго није могла с очију отерати.

– Друго је пега, а друго је око, – љутнула се Иванова мајка, – мени се јавило право око, само, огромно...

– Немојте то, Јелена, сваком причати, – посаветовала јој је благо Ана, за што јој је Иван био захвалан, – нема свако ту моћ па ће рђаво разумети.

– И опет сам чула исти глас као оно дететом.

Јадна мама, опет је Иван помислио, можда, што рекла моја сестра, има антену за више светове и слути можда да је деда погинуо. Ако ја одем у Немачку, око ће јој се опет јавити.

Огњен је од свега тога пакла, угљен-диоксида, облака брига, уздаха, људских изгубљених очију, био одвојен заљубљеношћу. Он је поверавао Предрагу

шта је синоћ са Милицом разговарао. Једини Огњен међу њима имао је већ девојку и никад до сад није са њима о њој разговарао. А сад је изабрао Предрага, најбезазленијег у погледу на то, да би причајући му разговор с Милицом продужио синоћно очарање.

Присуство ученика у тој шупи било је одраслима с почетка залога да се не може десити нечовештво, крајње ратни, и крајње немачки поступак. Зар би могли убити онога дугачкога, једва му је петнаеста, или онога што онако весело гледа, који није уплашен ни колико када строг наставник уђе у разред и који чупа друга за косу на потиљку. Или онога смеђег, лакомисленог, вероватно склоног некој уметности, коме се зацело још чини да је добро што су избегли час математике.

Наставници су залазили међу њих трудећи се да буду мирни. Знали су их више него своју децу. Лане су читали Бранков задатак гласно у професорској дворани о томе шта би желео бити у животу. Професор је знао да колико је Немаца толико дечак има малих богова вредноће и тачности, који увек „као сунце“ на време стижу на посао, како би за радиност сваког немачког човека био потребан читав срез, а свет хоће да их сабије на простор где се нису могли окренути. Писао је како ће кад се са техничких наука из Немачке врати у домовину, завести немачки ред у својој фабрици, како ће створити купатила, тушеве, читаонице, клубове, биоскопе. Људима ожењеним који имају деце даће двоструке плате као у Немачкој, да би мајке могле да се посвете само деци. О свему томе писао је наравно док још Немци нису покорили Југославију.

А тамо даље Бранков сусед, сећао се професор, волео је да студира биологију и то зато да би ђаке учио некако друкчије него што су њега. Био је измислио неки метод за који је тврдио да је његов проналазак, а који је био прастари, само што младић није за њега знао, јер се ваљда његов наставник биологије њиме није служио. Било их је ту који су желели да иду у Војну академију. Он угледа седмака који је збиља имао дар за војника. Ишао је одсечно, говорио одсечно, радио одсечно. Писао је кратке и јасне реченице, па ипак био нежна срца, племенити поступци га узбуђивали, лако му се пеле сузе у очи и дрхтала му јабучица. Присталица раног устајања и чиста ваздуха. И сад се, ено, несрећни младић осврће око себе: има ли где прозор, има ли игде пукотина, млаз свежине, па да се тамо примакне, да излечи ову сумњу, ово неспокојство које се почело у њему рађати. Он се и сад зацело, мислио је професор, труди да одржи себе у уверењу да је војска невина, да је свака војска невина, да само политичари носе на себи грех неправичних ратова.

Један од професора посматрао их је као да их сахрањује. Он је припадао малом броју њих који су знали да их све то зло чека. Поглед му је пао на Предрага и сетио се једног разговора с њиме, са последњег школског излета. Предраг му се жалио како сви његови другови верују у ово или оно и не даду се лако поколебати, а њему се, кад у разреду почну нешто да се гложе, чини да свако има помало право. Кад неко каже да и Немачка треба мало да се рашири, да има колонија, ако их већ, рецимо, има Енглеска, мисли да је тај у праву. Кад се потом други успротиви и каже да ниједна држава, ма како велика била и ма како цивилизована, нема право да тлачи другу мању, ма и заосталу, он је потпуно уз

њега. Почне ли неко да се растужује како ће пропасти наша стара патријархална култура, како у религији има поезије, али како њу сад замењује наука, њему падне на памет наша народна поезија и ухвати га страх и жалост при помисли да она можда једном неће никога више узбуђивати. А мало после буду му блиске и мисли другова који говоре да се и друштво мора мењати и развијати као биљка и да нема у томе ничега болног. И професор се проби кроз густо сабијене људе до Предрага да му се нађе, ако га буде ухватила малодушност.

Недалеко од ученика нашао се и стари Војин, и овде је тражио младо друштво. Њему је као старијем човеку и раднику било јасно шта се спрема. Живот није толико жалио, да би падао у очајање. Патио је и сад због онога због чега одувек: неће оставити потомства, а споредно је кад ће и како ће умрети. Као човек који се ниједној невољи и неправди није лако предавао, смишљао је како би свој живот искупио. Упорно је мислио: „Једнога од дечака морам спасти. Нисам имао среће да имаднем сина и онај кога истргнем из чељусти смрти, биће ми син. Можда ми неће знати имена, али ће ми заувек упамтити лице. Можда ће се сетити да ме је понекад сретао на нашим улицама, или спазио у кафани нагнутог над новине, у облаку дуванског дима. Читаву причу ће исплести да би протумачио мој поступак. Можда ће младићки мислити да сам му мајку волео док је била девојка, можда веровати да сам партизан, херој, који се намерно уврстио у редове на смрт осуђених да бар кога спасе, па ма и сам после погинуо. Војин је ишао од лика до лика као да бира коме ће живот поклонити, а да ће га неком поклонити, није сумњао. Хоће ли ономе који се ту у близини осмехну и осмех му повуче спољне углове очију навише, појача и онако испупчене јагодице и изложи беле чврсте зубе. У гомили лица уморних, зачуђених, усредсређених у неку бригу, или слеђених, једно се дечачко лице насмешило. Или ће можда оног сличног себи из младости, загледаног у даљину, са једва приметним гнездашцима сете у левом углу усана и висока чела? Можда оног зачуђеног и неотесаног младића који се чини као да су га прозвали из предмета који јуче није узео у руке. Можда збиља њега, јер је тако румен, јер ће му вредети да остане жив, јер неће боловати, јер неће много мислити, јер ће најчуднији догађај у његовом животу бити то спасење, јер ће моћи већ после неколико сати иза стрељања својих другова и суграђана да једе – биће тужан, али ће ипак вечерати.

Неки, очигледно непунолетан, младић гледао га је из угла. Вероватно му је мајсторов мир био залога да се никакво зло неће догодити. „Да спасем можда њега јер се у мене нада?“ помисли стари Војин, бирајући сваки час новога сина. А није сумњао да ће се догодити како је наумио. Потераће их. Са све четири стране биће ограђени оружаним људима. Он ће стати поред изабраног дечака. Када буду према Шумарицама, тамо ће их зацело повести, рећи ће тихо изабраном сину: „Ако будеш брз и смео, остаћеш у животу.“

Војин је имао неколико планова да дечаково бекство изведе. Или ће на згодном месту, где се има куд замаћи, напасти стражара са леђа ударом песнице и створити пометњу том нечувеном дрскошћу; или ће стражару изненада набацити капут на пушку, порвати се с њим, начинити гужву; или ће, ако неко други гужву направи, дечака гурнути у страну, ван редова заробљеника, па и

он за њим потрчати да га својим телом штити од метака. Тако је мајстор у грозници полумислио, полуосећао. Бранио се од главне мисле која га је нападала право с прсију. С времена на време би му се подсецале ноге, али се он поново исправљао; с времена на време га је чупало у срцу и бацало у неки леден вир, али је он испливавао правећи нове планове да спасе кога од младића.

– Ено ми сина! – радосно је узвикнуо његов сусед као да је нека срећа угледати дете међу људима ако не на смрт осуђеним, оно на неку велику невољу. – Познах га по коси. Такву исту сам и ја као младић имао.

Сусед је веровао да ће ићи у Немачку на рад, па је сматрао да је добро да заједно у исто место крену. Ма како била недовољна порција хлеба, отац ће некако њему половину дотурати. Нека то потраје и две године, опет ће се у домовину вратити пре него што син напуни деветнаест.

И њега је дечак истога тренутка спазио. Очи су му од смеђих постале златасте. Видело се да се потпуно умирио спазивши га, као некад у првом детињству кад би се отац изненада вратио у собу где се спушта мрак изводећи своје страшне досетке. Дечак подиже десну руку изнад главе, како би се оцу још више показао.

Дечак је стајао између двојице другова који су у трећем основне хтели бежати у Немачку, али су их већ негде у Лапову ухватили. У Немачкој се школовао њихов деда. Војин их је добро познавао. Они су један другом као деца стезали шаке, да виде ко може више отрпети.

Сабијена у углу стајала су непомично два млада радника, као од бронзе саливена. Стајала су стално прса у прса јер се нису могла померити да друкчије стану и гледали се ћутке. Да бар нису морали да се гледају у лице и да један другом читају мисли. Док је још било светло, сенула би им искрица наде, али кад је пала ноћ, било им је сасвим јасно. Сад кад већ један другом није видео лица, један је рекао:

– Да не почну ноћу?

– Неће. У зору ће.

– У зору ће, – сложио се први. – Ноћу би се бојали себе.

– Шта је боље: пасти с надом да ћеш умаћи...

Други још није ни завршио мисао, а први је дочекао:

– Боље је покушати.

– И онако нам смрт не гине. Мозак ми то зна, али ми тело у то не верује.

С времена на време настане мртва тишина. Сви ослушкују ноћ и слутње у себи. У таквом једном затишју кад се није чуо кашаљ, разговор или уздаси и плач најмлађих, рекао је један од дечака који су предвече мерили снагу, стежући један другом дланове:

– Шта да радим, не могу више да трпим.

Било му је у гласу такво детиње очајање као да је то једино што га мучи.

Један од радника му је добацио:

– Сад више нема стида, немој трпети.

– Сви смо овде мушкарци и робови, – додао је други.

Око шупа је почело звецкање, шкрипа. Чули се војнички кораци. Кроз пукотине се назирала зора.

Сан о детету

У” општој напрегнутости, патњи, страху од сваког идућег тренутка Стојан је још живео у омаглици онога што је у зору доживео. Уочи тога дана један од сведока стрељања у Грошници и околним селима, који је из неког удаљеног шумарка, окамењен, био присиљен да чује и види оно што су Немци у потоку чинили, јер се није смео мићи с места на коме се затекао, испричао му је појединости. За стрељање по селима је Стојан чуо и онда кад се догодило, само није знао како се оно збивало. Стојана је нарочито потресло што је међу осталима био стрељан и неки млад човек коме се, у часу кад је умирао, рађало код куће дете. Он је то, тај млади човек, умирући морао и знати, јер је пао у руке Немцима кад је био пошао по неку стару жену из села да се нађе породиљи. Стојан је целога дана, кад су му то испричали, мислио о томе несрећнику: да ли му је било лакше умрети што зна да му се дете родило у часу док он умире, или је то отежавало и онако тежак час. Једва је чекао да му жена дође из школе, уз њу се осећао увек мирнији. Особито кад је њој било до мажења, до милошта. Али жена му је од почетка рата, откако јој је брат погинуо, постала по његовом мишљењу, чудновата. Кад год би се чуло да је непријатељ негде убијао, кад год би освануле у граду објаве о вешању и стрељању, њој није било до љубљења. Увек би рекла:

– Теби је до тога, а људи умиру. Грехота је.

– Какве ту има грехоте?

– Има грехоте, – благо би га одгурнула руком и тобож се сетила како неки врло важан посао није урадила. – Ко је видео да се људи грле у соби где лежи покојник?

– Босо, лудо моја, где је покојник у нашој соби!

– Није у соби, али видео си ваљда ону објаву о вешању! – и опет би му измакла из руку.

– Ниси ти чула шта наш главни мајстор за рађање, наша докторка Богданка, говори о томе. Неки дан је рекла да се рађањем смрт потире, да ратови подстичу рађање.

– Ниси ти то њу добро разумео.

Понекад би се Стојан шалио:

– Е, данас, светице моја, нико није стрељан, нико није обешен, смемо ли се мало помазити?

– Ви то мушкарци не разумете...

– Нећеш ми ваљда рећи да су све жене у Крагујевцу као ти!

– Не кажем да су све, али су ми многе причале да им није слатко кад се боје, кад су негде у близини мртви.

– Причам ти причу! Откуд онда онолике трудне жене по граду?

– И нема их тако много.

– Можда због тога што се боје како ће дете у рату подизати, а не због твојих измишљотина.

Увече после разговора са сведоком стрељања у Грошници, мада се осећао утучен и осамљен, Стојан није жени одмах хтео причати о ономе што је чуо. Она би се опет узнемирила, сетила се брата који јој је погинуо међу онима ретким залуђеним који су веровали да шака људи може спасти бар част ако не слободу земље што је муњевито пропадала, почела би плакати, а њему се самом хтело подршке и утехе.

Она се врло дуго после братовљеве смрти као највећег ужаса бојала часа кад ће је Стојан опет пожелети. Слутећи шта се у њој збива, он се тада цела два месеца према њој опходио као према болесном детету, као према млађој сестри.

– Да је био бар ожењен, па да имамо чиме да се тешимо. Можда би дете имало његове очи или глас. Јаој, већ не могу дању да му се сетим гласа, а у сну га чујем као да је ту с нама у соби.

Стојан ју је помиловао по коси.

– А јуче ми се учинило кад си ти проговорио да чујем њега.

– Па јест, – отело се Стојану, – полако ти се претварам у брата.

Жена је почела плакати. Осетила је да се ближи час кад Стојан неће моћи више да поштује њену црнину.

– Замисли да и ја погинем, да ме Немци убију кад пођем да бежим...

Плач јој се нагло пресекао и упитала је.

– Да бежиш?

– То је збиља реч ружна. Хтео сам рећи кад пођем у шуму, кад се повежем с нашима.

Жена се окаменила. Није јој ни на ум падало да би он то могао намеравати.

– И замисли да и ја одем на онај свет не оставивши за собом сина. Пошто си ваљда нормална жена и желиш деце, ти би се преудала да не останеш без порода.

– Како имаш срца да тако говориш!

– Зашто? То би било природно. То ће бити врло природно. Ничија смрт не зауставља живот, како каже наша Богданка. Она ће те и породити и потпуно разумети.

– И ти се то збиља спремаш?

– А шта би твој мртав брат рекао да то не учиним? То би био много већи грех пред њим, него да његовој сестри помогнем да има дете у коме би текао бар један део његове крви.

Жена је опет почела тихо, тужно плакати, спустивши чело на сто за којим су седели. Плакала је и за мртвим братом и за још живим мужем. Стојан је то осетио и пустио је, покаткад јој само склањајући косу коју је сузама квасила.

Те ноћи је заспала у његовом наручју, али је ујутру крила очи од њега као што их крије сестра од брата кад га први пут после удаје сретне. Да би је одржао

у расположењу претходног вечера, опет јој је ујутру говорио о свом одласку у партизане, о томе како га мучи помисао с каквим су се очајањем борили и умирали они који су морали да умру, и ако су знали да својом смрћу неће спасти ни свој град, а камоли целу земљу.

Људи у бараци су били готово сви истрежњени од заблуде да су их тамо довели због неке наивне ствари, због прегледања легитимација или одласка на рад. Било је ту лица бледих и скамењених, лица низ која су текле сузе а човек их није био свестан, као код тешких срчаних болесника, лица већ мртвих; било их је која су се грчила и трзала. Било их је дубоко забринутих, ожалошћених као над постељом болесног детета. То су били они који су живели за друге па су и у овом часу више патили због њих него због себе. Ни сад они нису имали времена да мисле на смрт и њену суштину, да се брину како ће им бити кад буду умирали, како ће им бити у земљи, да ли збиља неће осећати да их црви нагризају, да ли збиља неће осећати да је тама, да земља притиска, да нема ваздуха. Њих је морио бол што ће им деца без њих, како ће им се жена сама борити за децу, или какву ће им без њих родитељи старост дочекати. И та несебична патња, мада предубока, чувала их је од мисли о смртном часу.

Стојана је од те мисли чувало уверење, које га је од јутрос опило, да ће бити отац. Отац посмрчета, али ипак отац. Живеће на земљи после њега неко у коме ће тећи иста крв, ко ће имати исти глас, ко ће волети оно што је он волео, уживати уместо њега у сунцу, небу, води, трави.

Стојан је синоћ тек кад су легли испричао жени о грошничком стрељању. Она је прво дуго, жалосно ћутала у свом куту постеље, затим је гласом уздрхталим, који му ево још звони у слуху, шапнула:

– Нису пре неколико дана ни слутили да ће лежати у земљи, и то тако као зверад побијена.

– Можда су и слутили. Кажу да то човек ипак наслути, или му се у сну предскаже.

– Наш Драган је бар погинуо и не знајући да гине. Као у народној причи: човек никад не зна које га зло спасава неког другог још већег зла.

Осетио је опет према њој сажаљење као да јој је брат. Зато је покушао да разговор скрене на друге ствари.

– Дођи да ти кажем нешто лепо, – рекао јој је. – Сањам пре два дана како имамо сина, и то наједном одраслог од пет година, и како има Драганове очи и косу. Кажу, збиља, да мушка деца личе на ујаке.

– Па чак и у сну, – насмешила се она враголасто и сетно у исти мах, гледајући га с неповерењем: да сан није увод у нешто.

– Испало је тако и у сну, а можда ће бити једном и на јави.

– Нисам знала да мушкарци верују у снове, – наставила је она малочашњим тоном.

Како је мила, детињаста изгледала, мислио је сада, током целога тога разговора. Сад се осећао неизмерно срећан што тога тренутка није нарушио њену потребу да на миру ожали Грошничане и уз њих, као и увек, по стоти пут брата, што је просто наставио разговор о сновима, женама необично драг.

– А зар ти не верујеш? – упитао је.

– Ја се снова плашим, право да ти кажем. Ја верујем да ми кроз сан неко нешто јавља.

– Овај неко је, изгледа, знао да се плашиш снова, па ти је нешто јавио преко мене.

Препала се његове алузије и прекомерно се уозбиљивши рекла:

– Шалиш се кад је човек најтужнији. Хтела сам рећи, бојим се снова о смрти. Желим да сањам Драгана, а бојим се кад га усним да ми се не јавља како би ме што опоменуо.

Како је лепо што ју је пустио да на његовој руци заспи мирно, сад у предсмртни час срећан је због тога. Кад га се буде сећала, сећаће се најпре те ноћи и те зоре. Рећи ће и сину кад јој одрасте како је отац умео да поштује њену тугу, како је био човек. Неће уз то додавати ни добар, ни осетљив, нити икоји други епитет. Рећи ће просто: „Отац ти је био човек.“ То је њен начин да ода признање и мушком и женском.

А сина ће имати. Зна по изобиљу среће и задовољства које је осећао док ју је пред зору држао у наручју. Зна по оданости и захвалности с којима се била приљубила уз њега, по ужасу кад је чула вику војске на улици и код суседа. Зна по томе што га је она прва у зору загрлила и дрхтећи му испричала како је сањала брата и како јој је он рекао да је тамо сам и молио је да она дође или му пошаље некога.

Био је зеленкасти час пред зору. Она се пробудила прва у ону осамљеност, коју човек увек у зору осети док око њега још спавају, вероватно је после узбудљивог сна још јаче осетила. И можда би га ипак сачекала да се пробуди, да није негде у даљини чула пуцањ, да нису улицом прошле војничке цокуле одјекујући потмуло.

– Осећам се тако сама, – шапнула је и спустила му главу на раме.

Вероватно ме због нечега жали и плаши се за мене, помислио је Стојан, тако код ње увек почиње љубав и према родитељима и према браћи и према мени.

– Нећеш умрети, не дам те ником, – шапутала је пошто му је испричала сан, све се више приљубљујући.

Чинило јој се да њега штити, а сама је тражила заштите. У жар њеног загрљаја, осећао је добро, мешала се и потреба да избрише утисак сна, мешала се самилост, а вероватно и кајање што је много пута утучена жалошћу избегла његову милошту. Још му је у слуху њен врели шапат:

– Никоме те не дам, ни живима ни мртвима. Нећеш ићи у партизане. Хоћу да ти родим много, много деце.

Тада су прозори побелели. Био је то час кад су се обично дизали.

– Десет синова, десет девојчица!

Убеђен је да ће му родити дете, и то сина, и то зачетог ове страшне ратне зоре. Да су се љубили у ћелији Дахауа, да им се у том часу ближио џелат, да их води на погубљење, не би одустали.

Вероватно ће нас све овде побити, мислио је, али ја већ имам сина, за људско око невидљивог, али за мене великог као сунце.

Сто за једнога

Врата се отварају са страховитом звеком. Из њих по трећи пут покуља народ жељан ваздуха, неба, простора. Знају куда полазе, али пакао у коме су ноћ провели гори је и од тога што их за који тренутак чека. Нагло запахнути свежином јутра, која им уморним подсеца колена, уместо да их ободри, људи су у први час равнодушни према одабирању страшнијем него оно на Страшном суду о коме црква говори: ко мора одмах у смрт, а ко је привремено спасен: таоци не верују да одлазе у таоце, а издвојени за стрељање не могу да верују да их за који трен неће бити.

Један талас људи, други, трећи, тридесети, како који излази, све је свеснији судбине која га чека. Главни се и сада туда мува, око нечега је запослен. Одваја и он оглашене од неоглашених. Људи га не удостојавају погледа, ни до честитих им у томе часу не би било. У људи су лица згрчена, песнице стиснуте, напрежу се да иду усправно. Некима су главе пале на прса, као да је у њима цела земаљска кугла. Неки доводе у ред косу, кошуљу, постиђени што су у таквом тренутку живота, на таквом месту прљави, као недостојни онога што их чека. Сви слушају само гласове у себи: све то около њима више не припада, њих се више не тиче.

Међу првима је стари Војин. Брига како ће спасти младића кога је изабрао за сина спасава га и сад очајања. Успео је да стане уз младића. Још пред излазак му је рекао: „Гужве мора бити. Одмах бежи. Ја ћу стати пред војника да га задржим. Док се ја са њиме рвем, ти ћеш замаћи. Ја се зовем Војин Томић. Сећај ме се. То ће бити доста. Стари Војин. Ја сина немам. Да га имам, њега бих спасавао. Војин Томић.“

– Ако ми живот од тебе зависи, боље да не живим, – чује стари Војин неки пркосан глас, али не разабира још ко говори, само зна коме се то може казати. И он пролази дигнуте главе поред Главнога. И кад би знао да би му он изабраног сина пустио, опет се пред њим не би понизио. Војин примећује како Главни с мржњом гледа за директором Учитељске школе који са четом ученика и професора одлази на стратиште.

– Даклем, докле српски инат иде, воли да умре, само да би ми напакостио. Али увреде им у овом часу праштам. Нека им је лака српска земља.

Главни види како и други старији људи хватају дечаке и слабије младиће око рамена и како почињу певати. Њему излази пред очи учионица четвртог

разреда и учитељ крај стола који диригује. „Даклем, и ја сам једном као балавац певао те 'Хеј Словене' и добијао жељу да се бијем против непријатеља словенства.“ Главни се сећа стиха „Проклет био издајица своје домовине“, управо у тренутку кад је одјекнуо нови пуцањ, умножен, продужен. Мржња, дивљење и завист њега обузимају: „Што ти је усијана српска глава. И сад иди и спасавај Србе!“

Наилази још једна чета ученика. Ту су и Јохан и Бранко. Јохан се сети својих многих разговора с Бранком о Немцима. Једино пред Јоханом Бранко није крио своје дивљење према народу који се од пре неколико месеци прометнуо у опаког, отвореног непријатеља његова народа. Јохан је увек са захвалношћу слушао Бранково настојање да најезду Немачке на свет, нарастање њиховог самопоуздања, њину необузданост и провалу апетита, објасни као огромну људску непогоду која не даје себи рачуна да чини зло.

– Ти као да ниси Немац, – говорио је дечак Србин, – не осећаш како они сад живе у некој небулози родољубља, како све што чине као да чине вођени туђом руком. Та ваша Немачка бура што силази са севера мени се чини као музика каквог ратнички надахнутог Бетовена.

– Али та бура ништи невине људе, – покушавао је дечак Немац да противуречи.

– А зар је то нешто изузетно, – прекинуо га је Бранко. – Зар то не чине и други народи када ратују? Зар се и они у рату не обарају на непријатеља као лавина?

Онај који је одвајао осуђене на смрт од таоца, прочитао је и Јоханово име у списку бар привремено спасених. Јохан је најпре начинио покрет да изиђе из реда, озарен муњевитом надом да ће се спасти, али га је одмах обузео стид, исправио се и наставио пут, загрљен с Иваном и Бранком. Зар да умре младић Србин који је Немце ценио и волео, а он његов друг, Немац, који то зна, да га пусти да сам, без најближег друга уза се, умре, и то од немачке руке.

Однекуд се чуо очајан глас:

– Јохане, сине, помилован си, чекам те.

Можда се Јохану тако само чинило, а можда је несрећна Немица, коју ништа није могло зауставити да не надире према месту несреће, однекуд из гомиле збиља дозивала.

Близанцима се чини да виде мајку крај вођњака. У прегачи јој је окомљен кукуруз. Сад ће ићи да храни пилиће. Много, много ситних жутих пилића лебди им пред очима. Врте се у ковитлац. Сад су то само жути, модри и црвени кругови.

– *Ich weiss nicht was soll es bedeuten*[15] – шапућу они, а нису свесни да то шапућу. – Сад ће, сад ће, још мало, – говоре себи. – Што се не сврши, кад се мора свршити.

Они су мислили да стрељање траје кратко, један тренутак, да је пут до првих брежуљака много краћи. Хтели би да пружају велике кораке, али се једва мичу.

Продоран, усамљен јаук. Осећа се да је дуго задржаван и нагло, против воље шикнуо из груди. Тај језик разумеју и Немци. Кроз Шмауса прођу усијане па хладне игле. Погледа са очајањем у Огњена који ћути као заливен – стратиште је близу, све могућности да га спасе пропале су.

Међутим, у првим редовима ствара се гужва. Неко од заробљених је набацио капут на митраљез немачког стрелца. Људи су појурили пут ливаде. Стари Војин је гурнуо младића из све снаге изван редова, али пушке које су за бегунцима запраштале, одмах су га погодиле.

– Сина ми убише! – викнуо је очајно Војин, и човек који је ишао поред њега, познаник, који је знао да Војин нема деце помисли да је полудео.

Ред је брзо успостављен. Огњен није ни покушавао да бежи, мислио је да је право да умре од немачке руке.

Све су ближе месту где неки већ падају покошени. Малом раднику се чини да се изненада покварио строј на коме је до јуче радио и да точкови ужасно лупају. Каиши се бесомучно окрећу. Неонска светлост му заслепљује очи.

Откуд то дрво наједном, пита се неко. Зашто је толико врабаца на њему. Зашто толико цврче као да им се у грлу покварила направица за цвркутање. Је ли то дуд у његовом дворишту?

– Кућо моја! – завапи старачки глас потмуло.

Војник би хтео да заптије уши, али не сме да подигне руке.

Неко осећа на себи поглед немачког стражара и хоће да се исправи, да дигне главу, да је поносито збаци, али му она пада на груди као да је већ сасечена. Други корачају сувише круто, сувише устурено. Њихови зглобови су несавитљиви, као да је сваки завртањ у њима сувише затегнут. Распашће се костур на комадиће као сушена грана.

Некима лебди пред погледом иконостас. Пред иконама су запаљене свеће. Христос чини онај чудни знак прстима. Богородица је мирна и лепа као утопљеница. Затим лица светаца на иконостасу замењују лица давно умрлог деда и оца. Уместо Богородице стоји лице мајке, у сузама, избезумљено као кад је трчала крај поворке.

Наилази нова стотина, пролази мимо млад вођњак. Стабла су права као црте на првачкој таблици. Како је давно било детињство, учитељи и таблице! Како је давно била прекјучерашња лупа чекића, распиривање ватре. Како су давно пиле расипале око себе струготину.

И овде је у поворци најлакше онима који не мисле о себи, или им је бар тешко на неки познат, дотле доживљаван начин. Брига о живима који ће иза њих остати чини да не осећају хладноћу која веје од смрти. Један брине докле ће потрајати врећа брашна коју је кришом набавио. Други покушава да се сети колико је кромпира и сувих шљива остало у кући, трећи срачунава колико му нових опанака лежи у радњи, могу ли се деца исхранити годину дана, јер ко остане жив мора се обувати и мора куповати обућу. Четврти се замислио како ће родитељи и жена поднети жалост. Жали их што ће због његове смрти патити.

Пуцањ и све, све се те бриге прекидају.

Многи чују како их виче детињи глас „Тата, дођи!“ Неко чује женино јецање којим га је испратила, оно иде за њим у стопу. Понекоме се тек учини да негде у оближњој шуми праште пушке и да неко зове у јуриш. Некоме се привиђају упаљене сламе, речне матице разигране под сунцем. Понекима наједном као пред слепило пада мрак на очи, а затим опет све постаје блештаво бело као да је земља под смрзнутим целцем.

Још сто метара и у њима настаје заувек мрак и тишина.

У једној стотини има и сељака, несрећом залуталих прошлог дана у град. Неки међу њима шапућу као да тихо говоре молитву „Децо моја! Кућо моја“. Неки непрестано броји кораке, броји до десет и опет испочетка. Неки већ зрео човек тужи „Убога моја мајко!“

Киша метака и сви заборављају и децу, и кућу и мајку и отаџбину.

„Имаћу сина, имаћу сина“, мисли упорно Стојан до пред само брдашце где је метак прекинуо и ову и све мисли.

Цигани иду заједно. Један измождени, у годинама, не може да издржи стрепњу, горе му је чекање смрти него она сама. Добро би било када би пуцали изненада. Неким четама, види несрећник, указано је то милосрђе: покошене су у ходу. Нека већ једном пуцају, шта чекају! Заусти:

– Пуцајте...

Метак му пресече реч.

Пера је с радницима које су покупили у истој улици с њим. Њега мучи кајање што није остварио бекство у шуму како је намеравао. То га мучи више него страх од смрти и помаже му да на њу мање мисли. Стигли су под брдо. Он угледа очи младог немачког војника под шлемом и како војник подиже митраљез. То је било последње што је опазио на овоме свету.

Стрељања су бивала све гушћа. Људе је требало побити пре ноћи. Чете у путу према губилишту гледале су како чете пред њима бивају кошене. Тијанић је спазио чету у којој је био Пера и како је она покошена. Од тога што је Перу видео пред собом, што ће он млад искусити оно што и њега, Тијанића чека, чини да се лакше сам растаје од живота. Само кад не би било девојчице! У мисли му налеће слика како је дељао колевку, с оном нагонском радошћу с којом птица гради гнездо. Та слика се ниште пред њим, али је метак нагло распрши. Он пада. Други падају по њему и свему је крај.

Ноћ после стрељања

Ноћ после стрељања, војници избегавају да гледају један другог. Склопили су очи. Некима се није вечерало, али су назор гутали храну. Не сме немачки војник показати да пати што је извршио своју дужност. Он сада мора имати један једини, војни, живот, једно једино, војничко срце. Како су далеко у овом часу њихови прави животи, они који их чекају по свршетку рата, прави, скромни послови које сви људи одобравају. Где су сад продавнице обуће и њихове жуте политиране ногаре, где је онај мирис нове коже, женска стопалца којима треба помоћи да уђу у уску свечану обућу? Где су цветњаци уз кућу, блиставе канте за заливање, црвене и плаве, које расипају воду два метра у пречнику? Где су стругови, стројеви, фабрике у којима влада поредак већи него у великом Рајху? Где су кухиње чувених хотела по великим градовима и беле уштиркане капе кувара? Где су апотеке и њихов мирис који опомиње на мирис ратних операционих одаја? Где су библиотеке и књиге, чији глатки и разнобојни омоти личе на бонбонијере? Где су дечји вртови, гумене црвене лопте, велике и сјајне као пун месец на изласку? Где су домаће животиње с погледом у коме се чита поверење у људе, тужне и паметне очи паса који вам се улагују када се вратите кући с пута? Где су птице у кавезу? Како је далеко све то нагомилано благо које су оставили у Немачкој и које се чинило неистрошиво да живиш хиљаде година.

Пред очима Карла Шмауса, чим их склопи, лебде бледи ликови оних у које је пуцао, не дају се умирити као да су светлосне пеге. Наједном се претварају у сунцокрете који расту на некој узбрдици и који су сви главом окренути према њему.

Када устане онај војник чији желудац се буни противу нељудских поступака, охрабри се још по који младић под изговором да му се повраћа, да не подноси јело које су имали за вечеру. Он има и сведока да је збиља повраћао и у току дана, а лекар не може тврдити да није од јела. Као лекар, он мора знати да једно исто јело једноме прија, а једноме не.

Један од несрећника који не могу да заспе непрестано чује реченицу: *„Wir gehen nach Deutschland. Ich bin hungrig. Ich möchte Ihnen etwas sagen“*[16] које су она два осуђеника, можда ђака, једнако говорила док су их гонили према шупама, верујући да ће у Немачку на рад и преслишавајући се.

Паулу Зигену је пред очима Јоханова мајка која трчи уз поворку и виче избезумљено да је њен син Немац, да се то види и споља на њеном сину, као што се види

да је она Немица. Паул осећа самилост према то двоје својих сународника, према мајци коју онесвешћену пола одвуку, пола однесу. Чак му се чини да је божја казна то што немачко дете мора да погине са српском децом, и у исто време је захвалан Јохану што је драговољно пошао у смрт са својим друговима. Дечак је нешто и изговорио, али на језику домородаца који Зиген не разуме, али не зна шта би дао да је могао знати шта је мали Немац рекао мајци, очигледно не желећи да га она спасе. Он се преслишава да ли би он могао тако драговољно поћи да умре.

Дежурни је Јохан Кнехт. Кнехт је задовољан што управо те ноћи дежура. Како би се могао скрасити у постељи кад би, чини му се, ноћас препешачио од тог малог балканског града до Берлина и опет не би сав немир из себе истерао. Куд год крене, крај њега иду она тројица крај којих је у трећем наврату корачао. Пође у ходник, они ступају за њим. Врати се у собу, и они се врате. Седне мало на постељу, они поседају око њега и гледају га као његов брат када је био сазнао да болује од рака. Вратиће се у Немачку, они ће зацело поћи за њим. Кнехт ће стати уз деду и бабу, и они уза њ стати. Лећи ће у гроб, ни тамо му неће дати мира. Шта ли су били? Вероватно радници, јер су и у тој предсмртној поворци корачали као да журе на посао, као да им је стало да час пре стигну онамо куда их воде. Кнехт је неколико пута тобож посрнуо преко бусења, гледао је у страну. Зашто нису бежали? Он би, истина, морао припуцати за њима, али би гађао изнад главе. Зашто га бар нису гледали са мржњом па да осети да пред собом гони непријатеља. Млади су и зацело им живе још бабе и дедови.

Кнехт угледа као живе пред собом своју бабу и свог деду. Стоје једно поред другог као на старинским фотографијама, одвећ чедно, одвећ круто, као да би да сакрију да су цео век провели заједно. И њих двоје су се сад придружили оној тројици и прате га у стопу. Плачу уз то и прекорно машу главама.

У суседној соби сви спавају. Кнехт ослушкује будно, не миче се од врата, а притајио дах! Да ли збиља спавају? Он зна по себи: војник може да се притаји, да би сакрио неко душевно стање недопуштено војнику, као што је самилост према непријатељу, или негодовање. Кнехт сад зна да жив може да се притаји као да је мртав, да може трпети надљудске болове од задобивене ране, а да му се ни мускул на лицу не покрене. Кад су стрељани падали, учинило му се једном да је један пао као да је мртав, мада га је Кнехт ранио само у ногу, намерно га тако ранио. Био је Кнехт добар Немац, исправан војник, али је имао деду и бабу раднике и био је нормалан човек. Једног тренутка није могао више да пуца људима у срце и у главу. Стрелац крај њега зашао је између стрељаних да дотуче оне који би показивали знаке живота. Али онај кога Кнехт није гађао у срце ни у главу, зато што се човек у Кнехту побунио против војника Кнехта, неком несмотреношћу је показао да није дотучен, и обазриви стрелац је гађао рањенога у срце. И Кнехт је морао да зађе међу побијене, али је због оне изненадне побуне човека у себи, гађао тако да смртоносни метак погоди већ мртвога, а мимоиђе оне за које му се чинило да су остали у животу.

– Сви су овде готови, – рекао је другу до себе, правећи исти толики напор да буде немаран, колико рањеник да се покаже мртав.

Однекуд се чуло пригушено јецање. Из кревета крај врата скочио је војник и појурио према Кнехту. Лице му је било избезумљеније него код осуђенога на смрт.

– Међу људима које сам стрељао, – рекао је добрим књижевним језиком, – био ми је брат. Тек кад сам пуцао познао сам га.

– Али то је немогуће, – приметио је шапатом и самилосно Кнехт. – Ваш брат је на Источном фронту.

– Могуће је, – све гласније је говорио војник, – у нама има јеврејске крви. Шпијуни све прокљуве. Вратили су га с Источног фронта и удесили тако да буде овде стрељан, да га ја својом руком убијем, па ће сутра и мене убити.

– Преморени сте и узбуђени, – опет је шапатом одвратио Кнехт, и додао је тврдо: – Лезите. Сад ћу вам донети нешто за умирење.

Нежни Фојербах који се дотле претварао да спава, гледајући кроз спуштене трепавице, сада се дигао у постељи и рекао:

– Морамо га спасти. Морамо пријавити да је полудео.

– Па и јест полудео, – додао је још тише Кнехт. – Само се лудоме може приказати да је убио брата Немца стрељајући Србе, и луд само признаје да има у жилама јеврејске крви.

Показало се да је још један био будан. Он је, не дижући се, мукло изјавио:

– Леополду Шнајдеру су преци чисти Немци бар пет стотина година уназад. Он је из мога места. То је тренутан поремећај. Вратиће се свести. Мени се, на пример, чини да они које сам пострељао устају и јуришају на мене. То је тренутни поремећај.

Чули су се кораци другога дежурног и одједном су заћутали и Кнехт и она двојица која су се претварала да спавају. Чак се није чуо ни војник до врата.

Кад је свануло, и кад се већ смело говорити, два суседа Паула Зигена, онога који у мирно доба није могао пиле заклати, разговарала су као да позајмљују мисли и језик из Хитлерових заповести, да би можда себе убедила да није ништа необично и нељудско у ономе што су јуче чинили:

– Само беспримерном строгошћу у овој земљи може осигурати мир. Стрељање толиких људи је, наравно, сурово, али је неопходно.

И други је скоро дословце понављао мисли и речи заповести које су војницима стизале из главнога штаба и које су оправдавале злочине што их војник треба да почини:

– Греши се о своју отаџбину онај који опрости бандиту што из заседе убија нашега војника. Шта би нам наш мртви друг рекао кад би знао да не светимо његову смрт!

И опет је рекао први војник:

– Овде се људски живот не цени. Он овде ништа не представља. Да би ова земља осетила да је збиља кажњена, мора се за један немачки живот узети сто српских живота.

Фердинанд Келер, онај који је имао малог сина и који се бојао да чије проклетство не падне на детињу невину главу, хтео је рећи: да можда Срби и не мисле тако, да с њихова гледишта можда један немачки живот не вреди сто српских живота, али се није усудио као војник да противуречи мишљењу које је потекло из немачког главног штаба.

Сећао се Фојербах како су младе жене и девојке јуриле за поворком и преклињале стражаре и клечале пред војницима, како су изгледале јадне, измучене,

како нису водиле рачуна о томе како су одевене и очешљане и питао се докле ли ће те очајне жене жалити своје драге, докле ће им остати верне. Докле ли би његова девојка њега жалила ако би погинуо.

Карло Шмаус је ћутао у свом куту. Није могао спасти брата црномањасте девојке. Био је Огњен у суседној стотини и као да га је негде у претпоследњем часу окрзнуо погледом и препознао, Карло је уобразио да је несрећни младић по њему послао последњи поздрав девојци коју је Карло сматрао за Огњенову сестру. Али како сада проклети, омрзнути немачки војник да приђе девојци чијег брата су Немци стрељали и да јој испоручује поздрав кад је он, Карло, био међу стрелцима. Девојка зацело неће више ићи истом улицом, како га не би морала срести и како не би морала окренути главу од њега. А његова ће чета можда морати да ступа и даље истом улицом. Певаће исте песме. Сретаће на улици исту децу. Али не, трже се војник, мајке више неће децу пуштати на улицу: иза прозорских завеса, иза плотова гледаће војску с мржњом и проклињући.

Заповедник

Командант места једва је дочекао зору. Дуго је седео са тројицом пријатеља који су присуствовали стрељању.

– Све је то сурово, али је неопходно.

– У ствари ово је боље и за Србе. Ваљда ће увидети да пуцајући у наше војнике, пуцају у своје. Одмазда је неопходна.

– Убоге мајке, њих једино жалим, – приметио је командант мислећи на последње писмо своје мајке, пуно бојазни и савета.

– Заборављате да мајке морају имати особина своје деце. Зар ми нисмо оно што су наше мајке?

– Ипак, – приметио је командант, благо се опирући, јер му је пала управо тога тренутка на ум реченица из мајчиног писма: „Сујеверна сам, сине. Не вреди ми што имам факултет. Има већ неколико дана како сањам нешто што сам будна била потпуно заборавила. Оне ноћи кад сам тебе родила порађала се и нека млада жена негде отуд из Србије, мислим да је управо из твога Крагујевца. Мислим да је на студијама била код нас. То је цео свет у породилишту чинило према њој благонаклоним. Изабрала је Берлин уместо, рецимо, тога Париза за којим су, како се већ зна, Срби луди. (И не само они!) Значи, цени а можда и воли наш народ. Људи су хтели да јој љубазношћу узврате. Добила је најбољу лекарску помоћницу. Засебну, можда најбољу собу. Али није имала среће. Подлегла је. Било је прво дете. Не знам тачно појединости, и сама сам била млада и нисам упамтила објашњења. Мислим да је био у питању главни крвни суд који води у материцу (опрости што ти о овоме говорим, та и сам си већ зрео, ожењен човек). Дете је било мушко. Дивно. Сестре су га показивале. Не знам како се десило да сам видела кад су је односили на обдукцију. И њу мртву и њеног погруженог мужа. Обоје су били студенти медицине. Сви су у породилишту били несрећни што се то код нас догодило, више можда што се догодило код нас, а не што се уопште догодило. А мени је било жао ње. Жао ми је било што није могла упознати ону радост коју сам упознала ја кад су ми те принели први пут да те подојим. И ето сад стално видим њен лик иако сам га била само назрела, протањен, напаћен, а ипак с нечим блаженим. И мислим стално можда је сад тамо њен син, зацело и он војник. И неподношљива ми је мисао да би ти управо могао у њега пуцати, или, што је још горе, судити му по

ратним законима. Родили сте се у истом породилишту, исте ноћи. Можда ми она долази на сан да ме моли да њеног сина заштитим бар од зла које би могло од Немаца доћи.

Не треба овоме да се смејеш. Ако рат потраје, постаћу још и луда, мало је сујеверна. Чини ми се ако нанесеш зла којој мајци тамо, и мене ће постићи јад.“

Да је можда то писмо било дошло бар сат пре доласка директоровог, друкчије би ипак с њиме разговарао. Наравно, наредба би морала бити извршена, списак се морао имати, али би бар то мирније, човечански објаснио.

– Шта мислите, шта морају осећати те убоге жене ноћас? – приметио је трећи сабеседник. – Срећа њихова што нису виделе оне просуте мозгове, просута црева, оне предсмртне трзаје. Молим вас, још једну чашу. Чини ми се да ми крв тече кроз грло.

– Шта мислите, колико је литара земља ноћас упила? – јавио се командант сав као у грозници.

– Бизарна питања! То нека се питају њихове банде, ја нећу.

– Ипак и то су људи и то ђаволски храбри. И поносити. Да сте видели оне младиће као у неком сулудом заносу су умирали и избацивали неке пароле. Жао ми их је. Али било је неопходно.

– Ја бих дозволио, – додао је опет трећи непријатељ – да родбина изиђе на стратиште и да своје потражи и сахрани где жели. Прво, то би било човекољубиво, друго, и онај стравични призор треба да се искористи, да сатера страх у кости овом лудом свету. Молим још једну чашу, стално као да ми крв иде кроз грло.

Није им се разилазило, бојали су се повући се у самоћу. После онолике пуцњаве, чинило се сад у граду језиво тихо.

– И требало би им дозволити, – наставио је, – да даду себи одушке. Нека по свом балканском начину кукају. Прво, дозволити им то било би човекољубиво, друго, онима који то чују, одузело би сваку жељу да пуцају у нашег војника.

– Дело би било завршено и савршено да смо после оног пристојног света пострељали и своје љотићевце, – приметио је други.

– Незахвални сте, господине, – подругљиво је промрмљао командант. – Они су нам пријатељи, или бар мисле као и ми.

Кад су гости отишли, устао је, са зебњом подигао завесу и тргао се: са свих кућа и чатрља су се виле црне заставе. Чиниле се као крила огромних грабљивица, каквих древних, дилувијалних рођака гаврана. Заклањале су видик, последње румене гране по двориштима. Је ли то протест? Он није тако црн, ни тако суморан. Је ли можда потајни договор? Можда је обичај у ових примитиваца да црним барјацима испољавају жалост. Позвао је телефоном пријатеља од кога се тек пре један час растао:

– Шта треба да значи ово, ови црни барјаци? Је ли то само у нашем крају?

– Не, у целом је граду исто тако. Тако ови људи зацело жале за мртвима.

– Али немогуће је изићи на улицу. Шта они мисле! То је горе него да пуцају у нас. То је као да нам пљују у лице.

– Ипак је достојанственије...

– Треба одмах издати наредбу да се све те крпе поскидају.

– Наравно.

Командант је ујутру сео у кола и пошао градом. Црна крила су му домахивала из малих прозорака на забату, из четвртастих незастакљених отвора под стрехама, са лукова на вратницама, са расклиманих посивелих капијица и плотова. Што се више ближио предграђу, барјаци су били све гушћи. На многим прозорима завесе су стојале спуштене, па не само да се све чинило глухо, него и безоко.

У неком дворишту дечак од десетак година стојао је непомично и држао у руци барјак као на каквој стражи. Непријатељ се осврте још једном и би му лакше: две жене су намештале лествице уза зид, вероватно да би барјак попеле под кров, а дечак је дотле одавао пошту или мртвом оцу или брату, или обојици. А можда му се просто по мушкој нарави прохтело да неко време стоји као војник.

Био је то раднички крај, једноспратан и скроман: куће највише с два прозора на улицу, ограде дрвене од необојених дашчица укиваних с проредом – могао си у та дворишта слободно гледати. И непријатељ је гледао: понека воћка, вишња или дуња, понека дрвена клупа и дрвен у земљу пободен сто. Понеки бунар с огромним точком, понека кућица за пса, или шупа за дрва. Понегде наслаган хват букових цепаница. И свугде по једно и двоје деце, прерано уписане у тешку школу живота. Понегде старица повезана црном марамом која га је гледала али као да га није видела. И одасвуд топал мирис куване пшенице.

Улица се пела узбрдо и ауто је ишао спорије и због тога и због калдрме. Била је лепа чак и за непријатељеве очи та улица под облутком жућкастим, руменим, белим и сивим, кишом изапраним. Као да се створила ту из неке бајке о нератоборним, скромним људима. Затим је улица завијала улево, у блатњав сокак у коме су исто тако лепршале црне заставе, само мање.

У једном дворишту почео је завијати пас. На прагу се појавила жена у црном.

– Умукни, забранили су да се кука, – викнула је она и изазивачки погледала за колима.

Са узвишице се видели кровови кућа у центру и опет црни барјаци. Нека је и обичај, мислио је непријатељ, да се истиче црна застава на дому умрлога, али ово ипак више личи на заверу и на претњу. Он отвори окно на колима и потера даље. Сад се улица ивичила пољем. Њега запахну мирис земље, повенулог лишћа, и опет талас ветра донесе неколико праменова паре из судова у којима се кувало жито. И онда, наједном, неки силан необичан задах, као усирене крви и материја у распадању. Можда је то била и његова узнемирена уобразиља а можда је збиља, као пас дивљач, војник ипак наслутио у близини просуту крв, још незатрпану. Можда само на пет стотина, на хиљаду метара од њега, лежи сахрањено неколико хиљада људи. У свакоме од њих ројиле су се доскора мисли, куцало је срце, и топла се крв претакала од артерија до вена. Све истоветно као у организму немачког војника и немачког грађанина. Аорте, коморе и преткоморе, дијафрагма, плућа, бубрези и мехури, мождина, све се то измешало с блатом. Тај мирис га је све више мучио. Он затвори окно и окрете опет у средиште града. Сад је силазио улицом упоредном оној којом се пео. Била је пуна позатвараних радњи. Две хлебарнице, и поред наредбе да буду све отворене, стојале су као напуштене воденице, неме, бесциљне. Нити има кога да хлеб меси, нити кога да га једе. Мало даље затворена опанчарница и у излогу неколико пари

опанака какви се носе у Шумадији. Заповедник је управо у ту продавницу једном био свратио и купио пар те обуће да му једном буде као трофеј. Услужио га је сам мајстор, који се чинио задовољан што је до обичног људског споразума дошло између њих. За тренутак је било примирје: улазећи, заповедник се насмешио, насмешио се и мајстор. Заповедник је показао пар опанака из излога рекавши српски:

– Молим.

Мајстор није хтео остати дужник и понудио је на немачком:

– *Ist gefellig*[17].

Имао је радничке огрубеле прсте, нокте прилагођене послу којим се бавио. Рукава засуканих. Избријан и кратко подшишан. Могао је мирне душе бити и немачки занатлија. Заповеднику је од тога сусрета било дуго топло око срца и са задовољством је исправио предубеђење о неуљудности и неуредности људи на Балкану.

И сад та радња стоји затворена. На месту одакле су били узети они њему продати опанци, дошли су исти такви други, изразито повијена носа, глатких и танких каиша, ситно преплетених. А мајстора нема. Заповедник је убеђен био да тај човек није мрзео Немце зато што су Немци. Можда се, полазећи у смрт, сетио како је немачком официру продао угледни пар опанака, и можда је знао да је тај официр био заповедник града, и можда је мислио да је управо он, заповедник, крив за стрељање грађана.

Недалеко од опанчарске била је радња за влачање вуне, такође затворена, док је у излогу стојала богзна кад обешена црно обојена канура. Заповедник утом с олакшањем примети да је бријачница ка углу отворена, али му је ова човечна радост била кратка века: у бријачници није било ни живе душе, сем неког ситног преплашеног мајсторског помоћника, скоро дечака. У трафици великој једва три квадратна метра где је једном био купио цигарете, не што му их не би могао купити војник, или што није имао своје немачке, већ што је хтео да види како изгледа та балканска трафика утиснута у међупростор двеју кућа, седела је измождена девојчица дванаестих година.

Оца смо јој зацело убили, помисли он. Преко воље, по дужности, али смо га убили. Она једино то зна. И уопште овај свет овде никако да схвати да нема права после изгубљеног рата да и даље пуца у наше војнике. То му се чини природно, а није му природно кад Немачки Рајх врши одмазду. Онда смо ми сурови, а они нису кад нас из заседе убијају. Нека криве своје банде, а не нас.

Било је још горе погледати у те радње по заповести отворене, да се не би приметила пустош у граду. Оне су још више говориле о тој пустоши него оне затворене. Извршени помор речитије су оптуживала та деца која су села на места својих очева и дедова, те жене убрађене црним марамама. Могу се поскидати барјаци, али ће остати порушене жене којима нико не сме заповедати да обуку шарено кад им муж и брат и син леже у гробу. А оне су ишле улицом као сабласти, чинило се да не знају одакле су изишле ни куда су се упутиле.

У канцеларији је потом Заповедник погледао новине. Рат тек почиње, закључио је горко. Његова ће мајка морати дуго чекати унука. Проћи ће најбоље године, оне кад треба рађати. А било би тако људски, чим отвориш очи да

угледаш сина, белог, као наливеног млеком, како у свом кревецу нешто за себе прича, испаван, весео. Било би добро наслонити чело уз његову меку надланицу и осетити као да си привио мелем на рану, осетити како од тога додира пролазе бриге, руше се зле намере. Да ли ће то једном дочекати! Чежња за дететом му се некако повеза са кајањем што је директора гимназије дочекао онако грубо. Себи је тај испад објашњавао нагомиланошћу злих вести с бојишта, особито бојишта по Југославији. Каквом ли нас мржњом морају пратити мајке чију смо децу побили и жене остале без мужева које због тога неће имати порода или ће родити посмрчиће!

Заповедник устаде те затвори прозор као да се боји да с улице не долети метак каквог очајника.

Сутрадан

Богданка је преседела поподне и ноћ на прагу врата што су водила у врт не усуђујући се срести кога од уцвељених. Скоро све мајке стрељаних дечака знала је и управо она им сада није смела на очи, јер су се скоро све у њеној болници порађале. Дворишта око њена врта, у њеној улици, у свим улицама око њене, врвела су још до пре дана том децом. Наспрам њених кухињских прозора живео је Јохан, кочоперни, румени Јохан, живих и плавих очију, чврстих мишића; Јохан који се свако јутро, ту на њене очи, било лето или зима, хладио крај бунара као Немци у Немачкој; Јохан чије су ципеле увек биле очишћене, гледала га је јутром како их чисти под стрехом; Јохан који је свако јутро тачно у четврт до осам излазио на капију с књигама у руци; који је и прекјуче прошао исто тако одмереним кораком пут школе. Немци су се као и обично мували главном улицом, али те плаве младиће који су личили на њега, те људе који нису бацали поглед ни на кога око себе, и он се трудио да никад не погледа. И тај плави полунемац кога је она примила на руке и прва повила, да би показала Берти, његовој мајци, како се и у Србији деца умеју да гаје, сада лежи повијен шумадијском њивом коју можда Берта, Бечлика, ноћас проклиње.

Десно од њега су становала два брата близанца, увек слично одевена, истоветно подшишана, непресушна и шумна као два водопада, и пре него што су постали мирне реке или језера, изгубили су се у земљи као понорница. Њихова мати сад ломи руке, удара главом о камен, по народском, копа земљу ноктима, као да би да нађе под мртвим градом мрачан ходних да допузи до својих близанаца.

У дворишту лево седи нека тамна прилика, то је Иванова баба. Не зна куд би се склонила испред очију сина и снахе, да не гледају њу стару и не подсете се да је унука надживела. Старица не сме ни да кука, стегла је срце и седи ту као да чека да се земља отвори и прогута је. Наједном је, не својом кривицом, постала грешна што је сунце још греје. Богданка не сме ни њој да се јави, волела би да је ни она не примети. Да је не примети ни та мушка висока прилика која сву ноћ хода у дворишту до старичиног и хуче између разгранатих воћака, као да бира грану о коју би се обесила. Да ли да седи ту и да гледа како ће човек можда сад умрети, а да немадне снаге да га задржи. И она, као и он, мисли да не вреди живети оцу који је сина колико још прекјуче увече нешто корео, викао на њега, а јуче га изгубио. Можда дете није више хтело да иде у школу, можда је већ било повезано са друговима који су били у околним планинама, а отац му

можда рекао да је премладо за ратовање – а ето није било премладо да умре смрћу страшнијом него што ће отац икад умрети, ма се ноћас и обесио.

Не сме ни да погледа у кров покривен беличастим новим црепом, што га види тамо иза грања такуша, одакле допире неки глас ни људски ни зверињи, ни цвиљење ии скичање, можда обоје помешано. Тамо је кућа Бранкове ујне. Прекјуче ујутру ишла је за њим и звала га:

– Чујеш шта ти говорим! Не иди, грло те боли!

– Морам, данас Латинац предаје.

– Прече ти је здравље.

– Ништа ме јутрос не боли.

И даље низ улицу је довикивао друговима:

– Иване, пожури! Лазаре, чмавалице!

Не сме да погледа ни у прозоре собе где је становао млекаџијин Јова. Дуго у ноћ су они обично светлели, а ноћас зеленоцрно одблескују. Све млеко што су га његови родитељи продавали у том граду претворило се сада у крв и разлило по њивама иза града.

Не сме да се сећа ни јучерашњег сусрета са својом првом суседом преко пута улице. Било је то управо кад се суседа вратила с гробља и на свом прагу затекла девојчицу, с којом се њен син, Огњен, забављао. Девојчица је била у црнини, на брзу руку створеној, недевојачкој, чак повезана црном марамом. Скочила је с прага и, не бринући се више да ли томе још ко присуствује, пала полуизбезумљеној жени у наручје:

– Тетка Данице! Мама! – додала је затим реч коју је жена већ чезнула да чује из њених уста, а девојчица је први пут сад изрекла. – За слободу...

И ту је ударила у плач.

– Овај мој јад попски су ланци које ћу вући до гроба.

– Мама! Мама!

– Што се не пробуди, што не устане да те чује како ме зовеш мамом, моја поносита, моја стидљива сиротице, заједно са мном.

Богданка је брзо отишла да не слуша те речи последњега очајања од Данице за коју су причали да је чикала полицију кад су је због старијег сина партизана звали на саслушање; да их не слуша не зато што се с њима не би слагала, већ што би Даници било тешко да их ико други чује сем девојчице коју је њен Огњен волео и наговарао да његову мајку почне звати мамом и пре него што се њих двоје узму.

Могла би проћи кроз капијицу у дну врта па кроз двориште Предрагове помајке, ни она ноћас не спава, већ преврће стварчице које су од њега остале. Толико пута је Богданки показивала кошуљицу од грубог кудељног платна, у облику крста, у којој га је права мајка једног дана њој донела. И сад би је одмах извадила из сандука у коме је чува. Отишла би и по коританце у коме га је као бебу купала. Причала би, као и увек, без реда и неке видљиве везе, како га је усинила и заволела дубље него рођенога сина: „Питам ја њега док је био још мали: Кога ти имаш рођенога? А он рећа: Имам маму и тату. И још кога? – питам га ја. Имам тетка Мару и тетка Милицу и ујаке Мићу и Срету. А шта си ти мени? Ја сам твој рођени, најрођенији син.“

Не може ни њој на очи, да је позлеђује и подсећа, да буди поново у њој сву ону осећајну збрку тако велику и док је била срећна, док му је сваки дан давала

другу, чисту кошуљу, док је штедела да га пошаље на летовање са најимућнијом децом из града.

Ноћ је нема и још више је таквом чине кораци ноћног стражара који лупају јаче него икад дотле. Затим се из дворишта Цигана који су живели на крају улице проломила исконски гласна кукњава. Јесу ли тек сада постали свесни да Живка и Чеде нема, да ли се неко однекуд, и мимо свих полицијских часова, провукао до њих и испричао им нешто што им је позледило ране, донео им младићеву ђачку књижицу умрљану крвљу, на којој је можда написао комадићем тупе оловке: „Браћо Срби, осветите нас!“ Богданка се сети како јој је Живков отац Чедо, градски свирач, говорио откако су Немци ушли у Крагујевац; „Сунца ми, госпођо, и ми смо Срби. Ето, крстимо се као и ви, славу славимо, божићкујемо, онако се само зовемо Цигани, као што се мога имењака, Чеде опанчара, сви зову Ужичани.“

Однекуд још неко придружи свој јаук кукњави која је долазила из циганског дворишта. Баба на камену гласно зајеца. Утом из Живковог дворишта изби огроман пламен и осветли вртове и куће дотле потонуле у таму. То је горело сено што га је Живко летос садео, пошто је сам својом руком покосио ливадицу коју су имали ван града. Да ли се пожар случајно догодио, јер су ватру напољу ложили, или су га сами упалили у болу: кад нема Живка и Чеде, нека нема ни сена. Ускоро су се и стражари стали довикивати, трчати улицом, пројурила су пожарна кола и пламена је нестало заједно са кукњавом. Богданка утону у сумануту мисао како би природан завршетак ужаса што га је Крагујевац доживео био општи пожар у коме би и оно мало људи што је преживело, нестало са целатима.

Била је тако на прагу све док није почело свитање, док куће нису под првом модром светлошћу зоре добиле боју мртвих, док се нису почели отварати прозори и врата на кућама њених суседа, а тада се, као кривац, затворила у собу.

Пред њом је пролебдела цела поворка тих дечака. Плава девојчица која се родила с црном гргуравом косом нема више брата и пролази сад улицом у црној марами. Нема више момчића који је излазио из мале приземне куће као да излази из двора, момчића који је био жгољаво кривоног дете и коме је она, Богданка, помогла да се отргне. Ни Ружичина браћа нису сва на броју. Нема ни дечака који није волео кад се прича о његовом рођењу. Нема Пере, мада га је мајка била послала у Србију да га спасе. Нема Јохана који није морао погинути, али је хтео да дели судбину земље у којој је одрастао. Нема Бранка одгајеног у поштовању према немачком народу. Нема више младића стаклоресца који је у породилишту оправљао прозоре, ни веселога димничара који се свакога месеца јављао на капији дворишта у коме је Богданка становала, упозорујући да се ствари застру, јер ће за који часак почети чистити димњаке. Нема Живка који јој је цепкао дрва за потпалу. Сиромах, помисли она, имао је два разлога да буде стрељан: и Циганин је и волео је да се зове Србином. Нема ни младића кога је отац гајио и сањао да га рано ожени па да имадне од њега пуно унучића. Нема ни његовога оца Иље. Погинула су и два црномањаста истомесечића: судбина им неће бити као што је она замишљала: нису остарили, није један стао пред зелену капију свога давног друга, вративши се из туђине.

Толико их је било изгинуло, да, када је затим кога преживелог срела, чинило јој се као да је из мртвих устао.

Посвојче

У летњој кухињи код Ане, Ружа је причала без реда, занесена, не водећи рачуна да ли је Ана слуша. Гласно се сећала свакога тренутка откако је Предрага усвојила.

– Било му је само једанаест месеци кад га је мајка унела у моју кућу. Стала је на врата, извадила га из кецеље и рекла тихо, једва сам је чула: „Ето, Мишо, то ће ти одсад бити мати, ја ти више нећу бити.“ Ја сам већ имала приправне пеленице, од јутра су још стојале прострте на кревету, онако наеро, прво једна пуна, па танка иста толика од меког испраног платна, па једна узана уздуж, између ножица. А са стране ми стоји повој дуг, везен црвеним мерк-фулом. Чекала сам тако од ране зоре, и чим зашкрипи капијица, помислим она је с дететом. Замишљала сам како ли ће бити, пуначко или мршаво, и кад га је разавила и показала ми га, држећи га шакама испод пазуха, и кад сам угледала оне јадне кокошије груди и криве ножице, обрадовала сам се више него да је било здраво. Помислила сам: излечићу га, исправићу га, и то ће бити као да сам га, поново, ја родила. Прихватим дете, привијем га уза се, а оно окреће главу од мене и гледа тужно за њом. Имао је исте тамне очи и трепавице и као мали, то је и било једино лепо на њему. Док је тако уздисао и окретао се тужно на врата куда је она отишла, нисам га хтела пољубити: мислим нека на миру отугује за мајком, никад је више неће видети.

А туговао је као какав маторац, уздахне као да му је десет година, а не једанаест месеци. Гледам га па мислим: тако ће једнога дана уздисати и за мном и тражити мене очима и хватати се о мене ручицама.

„Купала сам га тога првога дана, купала, дуже него икад после. Чинило ми се да му се ножице у води већ исправљају, да полако нестаје оне гурице на прсима. Купам га тако па мислим, ето то је сад мој син, мајком ће ме звати кад проговори. Купам га, а Стева стоји и долива у корито воду и просипа ону што се исхладила. Од збуњености и среће не зна где му је глава.

– Хоћу сина, дошао једно вече па каже.

– Хоћу и ја, – велим и криво ми на њега јер ме дотле никад није кореo...

Цело вече сам радила по кући, од муке ушла нека снага у мене па рибам, тресем, звецкам по кући, а на њега се не окрећем. А он ме гледа и као да га радује тај мој бес, смешка се и тек у зло доба исприча ми како је у кафани неки сељак

говорио да је у селу Ливади девојка родила близанце, дечка и девојчицу, с ожењеним човеком. Мајка је истерала из куће па се сабила на таван од штале и тамо их, као кучка кучиће, у сену гаји и крије од света. А њему, каже, као да нешто шапну: „Ето мени сина, усвојићу га, одгајићу га, оженити, па ћу и унучиће имати, и поручи тој девојци по сељаку који је причао да ће јој мушко дете он узети и да одмах дође на договор. Ако си икад видела невољницу, то је она била. Дошла одмах сутрадан, сама, заплашена, увређена, гледа некако испод ока, меко, као Предраг. Хоће да ме пољуби у руку, пита је ли истина. Истина је, усвојићемо га, али на њега више нећеш имати право, не смеш му долазити. И ево је ујутру са дететом, у кошуљици из које му вире леђанца. Чувам је, хтела сам да је поклоним његовој млади. Ево да видиш шта ми је само од мога Предрага остало."

Ушла је у собу и отворила старински, намалан крупним црвеним шарама сличним цвећу, сандук у каквом се даје сеоским девојкама спрема, и извадила отуд кошуљицу од грубог кудељног платна па је положила на крила. Кошуљица је имала облик крста, са рукавићима само усеченим и сашивеним крупним бодовима. Видело се да је шивена у помрчини, на тавану, кришом од људи и од сунца.

– Ето из чега сам га подигла и отхранила, ето како је био мали кад ми је дошао. И једног јутра видим не осврће се више на врата, не уздише, мене тражи очима и пружа ми руке. Стегла сам га на срце, мислила сам угушиће се, мој син, сад си само мој, нико ми те не може отети. Јаој мене, а отеше ми га, истргоше из руку кад је момачке кошуље почео носити, са штирканим оковратником.

Извадила је и њих из ормана и, гушећи јаук, загњурила лице у њихову белину, затим их узимала у руке једну по једну, миловала, поново слагала у орман као да их је тог тренутка изглачала и боји се да се не изгужвају.

– Шта ко ради, ја ето па цео дан преврћем његова оделца, кошуље; отварам његове књиге, нећу ли му отуд чути глас, ушкам колевчицу као да је још у њој, сипам у коританце воду и брчкам по њој руком као оног првог дана кад ми га је донела.

Коританце је било мало, не веће од сиротињских нађава, влажно као да је збиља до малочас вода у њему стојала. У дрвеној колевчици је стојао мајушни јастук од уштирканог белог веза испод кога се видела црвена навлака.

– Ето, ту ми је заспао после првог купања код мене, мислила сам неће се пробудити, и погледао у врата куда је она отишла. А сад где ми спава, јеси ли видела где ми сад спава! Кажу да је она јуче долазила и кукала од јаме до јаме и распитивала где лежи Предраг Матић; и кад је чула, пала по гробу и закукала, зовући га по имену које му је она била надела. Кажу да је запевала: „Милошу сине, опрости што те мајка другом даде и у смрт отера. Да си уза ме остао, био би ми и данас жив. Што ће теби школа, ти си сирота, школа није била за тебе. Душманин те уза ме не би нашао. Ишао би ти са мном у аргатлук, али би ми жив био." – Бог нека ми опрости, тешко ми је било кад сам то чула, као и онда кад се била појавила да га тражи, после четири године. А он, срце моје, кад је отишла пита: „Зашто, мама, она сељанка виче: мој је, а ти јој говориш није него мој?" Није се више ње сећао, већ се у страху ухватио за моју сукњу и гужвао је ручицом. Сад хоћеш да ми га узмеш кад сам га одгајила и излечила. Хоћеш срце да ми ишчупаш, сад кад сам га усинила и заволела, говорила сам јој. Скини ми се са очију, кажем јој, а све ме страх да њој Предраг не пружи руку, јер јој га тада не бих смела узети. Дуго ме је

после он питао зашто је хтела да га узме. Да је био само годину, две, старији, познао би да му је она права мајка, има исте те његове очи и гледа као да је нешто крива, и има исту ону Предрагову доњу усницу. Ако ништа, наслутио би по гласу, њега би препознао. Сећаш се, говорио је некако женски мазно.

„Стева јој је после забранио да долази, рекао је да ћемо је судом гонити, можда нам је и грехота било. Можда нам га је Бог зато одузео.

„Кукала је, кажу, и јуче на гробљу, све до у ноћ, а мене је било страх да је он и под земљом не дочује и не одазове се. Целе ноћи сам и ја мислила да сам јој га онда дала, био би ми можда жив, а после се сетим да би и тако за мене био изгубљен. Стева ми каже: „Жено, и мени је тешко, али опет, она му је мајка, она га је родила, нека је, нека кука, то нам је сада, и њој и нама остало."

„Да га нисмо толико волели, не би се то догодило. Не само Стева и ја, већ су и моји девери и сестре и браћа, сви лудовали за њим. Био нам је једино мушко дете у породици. Шта све нисмо чинили само да не дозна да нисмо рођени. Имање смо у Лозници напустили, оставили кућу и кућиште, само да га склонимо од злих језика. Сви су знали како стрепимо да не дозна да му ми нисмо родитељи, али се увек нађе понека рђа. Те шта му је са мајком, је ли долазила скоро, те је ли му се отац икад јавио, те где му је сестра, је ли још код оних богаташа. Ја чим ко заусти, дајем знак прстом да ћути и после га насамо корим и молим да пред дететом њу више не помињу, да је оразумио – али не вреди. Е, нећете мислим, не дам да му затрујете душу, да се осети сироче. Једно вече тако кажем Стеви да треба ићи куда где не знају да нам није рођени син. И он, као да је о томе већ размишљао, одмах пристаде. Био нам је Предраг, као што знаш, милији од сваке имовине и дедовине и кућишта. А куда ћемо? Што даље одовуд, каже Стева. Мислио сам нешто о Шапцу, али и тамо има људи који знају. Прочуло се то још онда кад смо га усинили. А у Ваљеву је опет живела она што је усвојила Предрагову сестру. И тако смо доспели овамо. Мирно сам ишла улицом и понекад сасвим заборављала да није моје дете. Што дивног сина имате! – говорили би суседи. – На кога је то тако бео? На своју баку, кажем. А он ме, срце моје, после пита што сам казала да је бака бела кад је и она црна. Ваља се тако, да те не урекну, велим му. Пет година овде ни жива душа није знала да није наш. Једино смо морали рећи учитељу, али је он био светац а не човек, никад никоме ни речи није рекао. И кад смо ишли да их, тужне, тражимо по стрелишту, био је и он. Ишао је од мајке до мајке и говорио: „Моји ђаци, моји ђаци. Сви су учили код мене, ко први, ко трећи и четврти разред. Вашег Предрага не могу прежалити, а како је тек вама као мајци. Сећам се, каже, кад су се уписивали. Није било чистијег детета од њега, ни умиљатијег. Знате ли да никад нисам могао викнути на њега, одмах се стужи и гледа ме испод ока. Да сам знао да ће овако свршити, не бих никада ни на једног подвикнуо. Кад се сетим њихових до коже за упис ошишаних главица како су се белеле према препланулој кожи лица! Кад се сетим како су се по клупама гурали, по тројица је морала седети у једној, а биле су тесне и за двојицу." Он тако говори а ја кукам: јао, учитељу, опет им је тесно. Ни гроба засебнога немају, да на миру одспавају вечни сан, а после опет помислим, можда им је и боље тако заједно. Заједно су умрли па нека их и у гробу тако. Предраг се није растајао од Бранка и Ивана и кажу да су их видели у истом реду кад су их Немци повели.

Миран грађанин

Кад се поворка била изгубила иза простора куда нису више дали никоме, Јелена се вратила кући сломљена и избезумљена. Одмах су је положили у постељу, и док би баба морала да оде до кухиње по чај или воду, остајала је с њом девојчица, јер је Јелена наједном постала нетрпељива према Ивановом оцу, готово га кривећи што је дечак одведен, а он поштеђен као неопходан службеник на железничкој станици. У ствари, ни он не би умакао судбини осталих грађана, да се нашао под руком људи који су купили грађане по кућама и улицама, по надлештвима. Сад оно што би је чинило срећном да Иван није одведен, убогу жену је пунило огорчењем. Веровала је да би он, да се десио на улици кад су свет одводили, могао Ивана отргнути. Кривила га је и што није знао да ће и ђаке купити. Затим што га није од школе задржао кад се већ слутило да се неко зло спрема.

Јелена се сваки час заносила у сан у току целога тога дана, и он је био, као и увек кад је узбуђена, налик на бунило и врло упечатљив. Час је видела како лекар улази у кућу и забрањује Ивану да иде у школу и даје му лекарско уверење на листу хартије великом као пак папир. Час види преко целога плота свога дворишта *Beckantmachung*[18] о стрељању с Иваном на челу и буди се јецајући. Час јој, тако у сну, полази за руком оно што јој јутрос на улици није пошло: продире до некаквог важног Немца, клекне пред њега и моли за сина и непријатељ јој услиши молбу, прилази поворци и вади из ње дечака.

После тога поново види улицу каква је ујутру била, узвитлану олујом очајања. Јаук, претње, фијакери, чизме, бичеви, пушке, кундаци, поотварани прозори, широм отворене капије. Чује на српском изговорене речи које би само Немац могао изговорити. И усред свега тога пакла иде неки сасвим миран грађанин. У ствари таквог је једног јутрос и видела и помислила како зацело његовог сина не одводе, како га је зацело спасао. Помислила је тада и то, да се мора спремати велика несрећа кад ето тај отац сматра да сина треба спасавати. Она га и сад у сну прати погледом, чуди му се што је тако миран, кад сви око њега плачу, вичу, моле, чупају се за косе.

– Он је своме сину написао пропусницу да изиђе слободно из града, да га страже не смеју дирати, – шапће јој неко крај ње, а не види ко.

Она одлази у кућу мирном грађанину, за коју је јутрос претпостављала да њему мора припадати, јер јој капија није отворена, прозори јој нису отворени,

исто је тако мирна као и он, као и он ограђена гвозденом оградом. Иде кроз двориште. Пси одасвуд лају. За њом иде још цела поворка. Сви траже пропусницу за своје синове. Сви му носе дарове и спуштају крај стола, или ако је новац, остављају на сто, и сви то чине тако да миран грађанин добро уочи шта му је ко дао. Дарови су мршави, ратни: дугуљаста лепиња по среди расечена, печена у домаћој пећи, голуб везаних ногу, пиле, петлић, велика дуња, две јабуке колачаре, клип боцкастог кукуруза за кокање, срча ракије, вина, здела кисела млека, кеса сувих шљива, сувих такуша, замотуљак у марами. Она ставља насред стола ракију вишњевачу и напомиње да су вишње са дрвета које имају у своме дворишту, не би ли обратио пажњу на њу.

Јутрос је, идући за својом претпоставком, помислила да би требала отићи томе човеку и однети му вишњеваче с молбом да и њеног сина спасе ропства. Чак је, дошавши кући, и Ивановој баби казала како има неки човек који је зацело свога сина спасао, јер иде тако миран улицом и како би требало да иде да га моли за Ивана. Али баба је одмах оценила да штошта од тога што Јелена говори постоји само у њеном уображењу, да вероватно и има неких људи који су своју децу спасли, али да Јелена не може до њих допрети.

У Јеленином сну који се наставља сваки од људи који су с њом дошли, говори име свога сина, мирни грађанин пише цедуљице, ставља их у плави коверат који има да се покаже на излазу из града. Мирни грађанин каже сваком предајући им коверат:

– Исту такву излазницу дао сам и своме сину и синовима својих једномишљеника.

Она се опрезно нагиње да види шта мирни грађанин пише на цедуљици за Ивана и угледа: „Ивана Опачића, симпатизера комунистичких банди, лишити слободе и стрељати.“ Она шчепа хартијицу и врисне:

– Децу нам шаље у смрт, уместо да је спасава! Погледајте.

Сви отварају писма која им је предао и навале на њега ударајући чим стигну.

Она се буди, стресе од ужаса и, кад опет заспи, сан се наставља у другом смеру. У то њено ново привиђење или нови сан меша се оно што је једном из разговора Ивановог са друговима чула о врбовању омладине у љотићевце.

Она сад усред поноћи долази мирном грађанину са сином.

– Пре него што му издам пропусницу, морам га преслишати, – каже мирни грађанин. Затим се окреће Ивану и пита: – Умеш ли да се прекрстиш? Прекрсти се!

Иван се крсти.

– Знаш ли ко је краљ Југославије? Иван одговори.

– Понављај за мном „Вјерују“! – И мирни грађанин говори: – Вјерују у Бога оца и његова сина Љотића.

Иван уплашено пита:

– Зар је такво „Вјерују“?

– Сада је такво. Понављај за мном, иначе нећеш добити излазнице!

Иван уплашено понавља.

Мирни грађанин пише пропусницу и затвара је у коверат. Утом улази у собу још један дечак. Мирни грађанин каже:

– И њему ћу сад написати излазницу. Ово је мој син. Вас двојица ћете сутра у зору кренути из Крагујевца.

И он пише још једну пропусницу коју Јелена углом ока чита: „Имаоца овог писма треба све страже да пропусте. Он је припадник Љотићеве странке и иде поверљивим послом у оближње село.“ Јелена види како он у забуни писмо писано за свог сина пружа њезином, а оно прво своме сину, али она ћути.

Дечаци у зору крећу. Она их прати. Син мирног грађанина предлаже Ивану да иду оба према истом стражару. Пред излазом из града она грчевито грли Ивана, онако како жали што га није загрлила кад је ујутру кретао у школу. И како према њеном убеђењу, и на јави, сви догађаји бивају судбински, унапред писани, тако су се одигравали и у овом њеном полусну. Док га она још прати мислима, он стиже кући блед и унезверен и прича:

– Замисли, мама, онај човек је издао свога сина. Кад смо наишли на стражаре, зауставили су нас. Онај дечак је био миран као и његов отац, ништа се није плашио, а мени су дрхтале ноге па су ваљда зато прво од мене тражили пропусницу. Прочитали су је гласно: „Имаоца овога писма све страже треба да пропусте. Он је припадник Љотићеве странке и као поверљиво лице иде у оближње село.“ Војник ми је после овога вратио писмо и још ме је прописно поздравио и показао руком да могу ићи. Само што сам одмакао мало, чујем како онај дечак почиње, као да је Немац, да се издире на стражара:

– Не смете ме таћи. Ја сам припадник... Дато ми је погрешно писмо. После тога чујем пуцањ, сигурно су га убили. Како му је то отац могао да погреши!

Она му ништа не објашњава него га брзо води на таван.

– Не сме те видети онај човек. Онај што је дао објаву.

– Зашто не сме кад је желео да ме спасе?

Али она му не говори истину:

– Било би му жао да те види живог, јер је његов син погинуо. Разумеш. Брзо на таван.

Тамо се пело кроз собу за оставу, претрпану теглама, флашама, поврћем које је трулело, зделама узвришталог киселог млека. Само, наједном, уместо да крије Ивана, она га сад тамо тражи. Стрепи шта ће бити ако га и тамо нема. Дрвени тежак заклопац који је служио као врата за таван врло се тешко отварао и тешко се пело са последњег степеника на таванско тле.

И у сну је то тешко ишло. Одмах до капка којим се улаз у таван затварао, стојале су и у сну и на јави Иванове столарске алатке, гвоздени клинци разасути. Малочас га је била оставила ено онамо у онај кут, начинила му дашчани креветац, али тога сада није било ни од корова. Све је около пусто, пуно паучине, пуно старих ствари, дасака, сандука, врећа, све како је и у ствари. Прозорак на забату био је окренут пут неба. Пришла му је. Под њом се указали кровови, последње зеленило, црне заставе. Оне су на крововима Иванових другова, али она је Ивана спасла, скрила га је ту на таван, само је чудно што не може сад да га нађе.

Чекам Ивановог анђела

Била је уобразила затим да су облаци, којих је сутрадан по стрељању небо било пуно, анђели. Можда и зато што се чинило да имају крила, што су били анђелски паперјасти и преливали се сребрно и плаветно, а понајпре зато што је желела да анђели постоје као што су постојали једном у њеном детињству. Чинило јој се да су се упутили према Шумарицама и да се гомилају, мешају крила, зато што се отимају који ће пре узети којега дечака. Издвојила би се каткад њих три, четири, полетела у једном правцу загрљена, али би им други пресекли пут. Неки су махали крилима као да се ударају у груди, слично великим птицама кад полећу или се спуштају. Затим би се сви згусли у округлу белу грудву као да се сви нагињу над једним дечаком.

Наједном облака нестане, небо се испразни и она се уплаши да неће бити довољно анђела за све стрељане. Међутим из јасне плавети над Шумарицама опет их је изронила десетина сребрно белих које је несрећна жена назвала арханђелима. Видела је њихове модре очи једва тамније од неба. Видела је како су облаци арханђели застали тачно над брежуљцима где је стрељање вршено.

– Баба, гледај како арханђели скупљају снове погинулих дечака.

– Убога!

Јелена је јасно видела те снове како и сами бели као облачци, лебде над разбојиштем попут воденог цвећа над Лепеницом, како падају па њивама и ливадама, остају у лишћу и жбуњу као вилина коса. Видела је како их облаци арханђели нежно скупљају да се не позледе, стављају под крила и односе некуд у дубину неба.

Наједном и тих облака нестане, и Иванова баба је чује како мрмља:

– Још нема Ивановог анђела.

Тада се поново, као на њен позив, појаве с југа још бељи, још анђелскији. Међу њима она угледа облачак сличан ономе за киме је Иван једном као беба пружао руке: у сребрној белој одори, с тек пониклим криоцима, причвршћеним управо у раменима. Да ли је могуће да је то онај исти!

– Баба, ено Иванов анђео оде по њега!

– Убога!

Али само што је тренутно спустила трепавице, облака анђела је нестало.

Зацело се спустио према земљи, тражи Ивана, мисли она, можда не може да га препозна. Њој у том привиђењу није јасно хоће ли га целог, таквог каквог

га је последњи пут на улици у поворци видела, анђео уздићи на небо, или ће узети само оно што се зове душом, ону његову тугу кад ју је последњи пут погледао и можда какве младићке чежње, наде.

Ено већ се неки враћају са својим дечацима. Лете спорије, јер и душе су вероватно тешке, особито онако пуне предсмртног страха, жалости за родитељима, пуне суза и Бог зна још каквих земаљских терета.

Ено једнога, постао је сив као баук, а како је малочас био бео! Који ли је младић њему у наручју? А како се само онај други враћа радосно, као да је душа коју носи срећна што су се упутили тамо куда су се упутили. А она два тамо мало даље су се загрлила. Можда се неки дечаци нису хтели ни у самртни час растати, па су се сад и анђели који их носе загрлили.

– Пођи са прозора, одмори се. Склопи мало те јадне очи, – звала ју је баба.

– Не могу док се анђео с Иваном не врати. Не знам што се толико задржао. Ево сви се већ враћају.

Утом је допловио са Шумарица диван облачак, анђео у кошуљи која се изнутра сјала. Неки скривени извори светлости трудили су се да се пробију, али су се претварали само у млечно сијање.

– Баба, гледај, онај носи Немца, малог Немца који није хтео пуцати, кога су због тога заједно с Иваном убили.

Устала је као да наилази спровод и пратила анђела док се није изгубио иза кровова.

Почело се смркавати. Наишао је низ нежних облачака поређаних као ждралови кад одлазе на југ. Померали су се некуд напред, а зачудо се нису један од другог одмицали. Били су сви једнолики, као тек излегли голубови. Могли би да прођу и за велике свилене бубе, да их она није била прогласила за анђеле.

– Однеше цео један разред! Гледај их, баба! Као кад су у основној школи ишли у реду.

Да ли да се прави да се не чуди њеним речима, да их одобрава; или да покуша дозвати је к себи, – питала се стара жена. – Али сад ће већ и ноћ, ваљда ће престати гледати у небо.

Небо је зелено и празно као покошена ливада. Никога на њему, никога на улици. Као да Немци владају и небом, као да је и тамо откуцао полицијски час.

А Ивановог анђела нема те нема. Где ли се могао тако дуго задржати!

Можда га је други неки пронео мимо њених очију па није приметила.

Прилази Мира и тихо, нежно јој говори:

– Мама, хајде лези.

– Чекам Ивановог анђела.

Уместо анђела указао се месец изнад неког безруког дрвета као да се приврзао да дошапне да те ноћи никог више неће бити на небу.

Визије о подземљу

Или зато што је била мало заборавила на анђела или јој он није више био утеха, Јелена се удубила после неколико дана у судбину која чека Иваново тело под земљом, схватајући с часа на час да је то још једино од њега остало и стално је сад о томе мислила и говорила као првог дана о анђелу.

– Баба, – почела је како се пробудила, – ноћас сам видела Ивана у земљи. С леве стране му Бранко, с десне Предраг, а Близанци су преко њих. Сви онако како су их закопали, без икакве заштите, без ковчега, без покрова. Ни првих недељу дана, док се на земљу не привикне, нема шта да га чува. Вода ће му прво ући под кошуљу и сав подземни свет жељан човека, све те жиле дрвећа, сви ровци, глисте, црви, кртице, већ прве ноћи банули су пред њега и захтевали да се преда. Били су још неумољивији него Немци.

Говорила је то мирно као да саопштава шта је прочитала у новинама.

Стара жена је погледала у њу ужаснуто као у оне који тврде, не трепнувши, да су Господ Бог или Мојсије, или неки крај, и брзо је притворила собу где је седела Мира.

– И ко то каже, баба, да се не осећа ништа кад се умре? Ко каже да ништа не боли, да земља није тешка, да није под земљом горе него на њој? Ко се то вратио и причао како је?

– Убога моја Јелена.

– Иван тешко подноси бол, ти знаш како он не може да трпи ни да га оса уједе. И гадљив је, не може да види глисту или црва. Страшно се боји земље. Сећаш се кад је оно у нашој улици гледао копање канала? Из земље је вирило безброј рањених жилица, безброј створења извиривало између земљиних мишића.

– Убога!

– Сва срећа што их је одједном легло у земљу тако много. Ни црви, ма како били прождрљиви, не могу расточити брзо осам хиљада људи. Рекли сте да их је побијено осам хиљада. Док до Ивана дође ред, можда ће се уморити и заситити. Знаш, ноћас сам јасно чула како земља стење: „Не могу, не могу више!“ И још нечији гласови у њој се чули: „Доста нам је. Сити смо!“

Бранила се на све могуће начине од помисли да се с њим већ почело догађати оно што је мајци крај синовљева гроба несхватљиво, недопустиво. Имала

је потребу да верује, ако већ није уз њу, да је бар негде онакав каквог га је одгајила, каквог га је пре неки дан гледала, да што дуже остане такав.

– Осам хиљада обично умре за осам година, је ли, баба? Они доле могу бар седам година да га оставе нетакнутог.

– Убога? Убога!

– Ноћас су могли само њих десеторицу напасти, јер под земљом нема више гладних.

Заћутала је гледајући далеко пред собом. Чиме ли се сад мучи, питала се старица, желећи да јој приђе, да јој стави нешто преко ногу, али је знала да Јелени у том часу може сметати свака пажња. Не сме јој се понудити чаша воде, рећи јој да легне, да се покрије. Јелени се чинило да би све то вређало дечака доле, да би се чудио како мајка може да се покрива, а он је непокривен, како може да пије, а он је жедан. Највољела је да буде сама, али ако већ неко мора бити уз њу, лакше је подносила бабу, него мужа или ћерку.

– Земља није никад толико крви попила као пре четири дана. Бар двадесет хиљада литара у току једнога дана и ноћи. Подземне реке, баба, нису досад ни знале шта је људска крв. А сад се Иванова крв помешала можда са водом каквога потока.

Опет је говорила као да је реч о каквим обичним стварима, о томе, рецимо, колико кише упије један квадратни метар.

– Мислим да Иван има из зоологије петицу. Знао је колико очију има гундељ, колико зглавака има свака његова нога. Знао је како ровац прекопава земљу и какве подземне одаје има кртица. Све су то, баба, сад његови суседи.

После овога ћутала је дуго непомична.

Старица је такође седела непомично, или је ишла на прстима, сваки час испитујући да ли су врата од девојчицине собе добро затворена. Кад би Јелена заћутала, она се трудила да никаквим неопрезним шумом не сруши тај тренутни мир који се као кула од карата лако рушио.

– А мрави ће се, знам, држати по страни. Они нас нападају само док можемо да се бранимо, док смо још на земљи.

Стара жена је непрестано мислила да ли би болесници каква трава могла помоћи, какво биље које успављује. Да јој даје помешану камилицу и метвицу, да јој кува наранџу заједно са кором? А где да нађе наранџе?

– Сећаш ли се, баба, како нам је Иван недавно читао о пећинама? Како нам је причао да је на десетину метара под земљом занимљиво и лепо. Подземне воде гргоре, иду једна другој у походе, извирују на земљу и опет се враћају; како су неке пећине као дворци из бајке, како њих извајају подземне воде, како има подземних језера – али он то сад не може да види, иако је близу тих пећина, он сада ништа не види...

– Убога!

Предрагова помајка је тихо одшкринула врата. Носила је у руци завежљајчић, зацело Предрагове пелене и кошуљу. Стара жена јој се обрадовала у нади да ће Јелена мало заборавити своју муку у разговору са исто тако ојађеном женом и оставила их је неколико часака саме. А кад се опет вратила у собу, затекла је пелене раширене по столу и чула што је толико пута од Руже слушала: „Ја сам већ

имала приправне пеленице, од јутра су стојале прострте по кревету, онако наеро, прво једна пуна, па танка иста толика од меког испраног платна, ево ова, па једна уздужна између ножица. А са стране ми стоји повој дуг, везен црвеним мерк-фулом.“

Али Јелену није ништа могло одвући од њених снова по ноћи нити од њених визија. Како је с Предраговом помајком и пре причала о сновима и предсказањима, и сад је почела о томе говорити. Трагедија која је задесила град била је толико нестварна, да су и сталоженија лица била подложна у те дане празноверицама, да су пронашла у себи спојеве с невиђеним и нечувеним светом. И говорила су о томе као о природноме и радо и жудно слушала када су и други причали о тим необичним везама стварног и нестварног.

Ружа је, и не примећујући да то чини, полако савила Предрагову кошуљицу и пелене, претворивши се сва у пажњу чим је Јелена почела причати о неком своме старом сну који јој је тек сад постао јасан. Она га је у ствари као и друге снове уснила под утицајем страшних вести како воде у родном крају њеног мужа, носе мртва тела младића и стараца, мајки распорених утроба, како је многи путник и многи борац дуго чуо из бездана дозивање људи које су живе у њега бацали. Јелени је можда било и свеједно да ли ће јој сан ко слушати, она је просто имала потребу да га се сећа и да га дограђује.

– Сањам пре једно месец дана како је река нанела у морски залив тело мртвог младића. А крај обале у води играју се делфини, сад се загњуре под воду, сад исплове, један другог гњурају. Кад су опазили младића у води, помислили су да је дављеник и, прекинувши игру, пошли да га спасавају. Било је као у причи. Кад су допливали до њега, два њих су ставила леђа уз леђа и потурила их под младића журећи према обали. Мени је Иван једном причао како делфини спасавају утопљенике па се зато нисам нимало зачудила. А тек сад видим да је то слутило на Иванову смрт: само, уместо да га однесе море, сахрањен је у земљу.

Предрагова помајка волела је одувек да је слуша. И сама је била осећајна и са маштом, а и слабих живаца. Кожа јој се јежила кад јој се Иванова баба жалила јуче како се Јелена изгубила и како јој се од облака чине анђели. Тада се сетила како јој је Јелена у јеку гоњења Срба једног јутра рекла:

– Знаш, видела сам ноћас реку пуну мртвих девојака у виру између стена. А рибе узавреле и појуриле према њиним лешевима. Подављене девојке су имале очи као у риба и кожа им се седефасто преливала, као крљушти. И уста су им била као у риба бледа и биле су неме као оне. А низ реку јуре буљуци ситних вретенаца на којима се једва распознаје да су рибе. Биле су још слузасте, а немирне као просута жива и још вероватно нису знале шта се са мртвим људима ради. За тим ситним јуриле су пастрмке, штуке, шарани, неки рибљи разбојници, али нису дирали ни они у девојачка тела. Она су била ледена и лепа као у водених вила. Рибе су око њих лебделе као око светлости, изводећи ваљда неке прастаре рибље игре.

А онда је опет сутрадан причала како је у сну видела да су над тај вир у зору дошле убице и нагле се да виде јесу ли лешеви још на истом месту.

– Али су девојачка тела била нетакнута и, као да су жива, гледала их. А оне мале слузасте рибе плеле су им се око главе као венац, четиле им се око груди,

око прстију, као да врше неко рибље опело. Знаш, реке су вероватно толико лешева носиле, да су се рибе биле наситиле.

Јелена се и сад сетила тих снова доводећи их у везу с Ивановом смрћу, а особито ону појединост како рибе нису хтеле да се такну утопљених девојака – која би имала да значи да је и земља толико људских тела прогутала, да су их се заситила подземна бића која од њих живе.

После овога су опет заједно ћутале и плакале, свесне тренутно обе да је све само заваравање, да им ништа не помаже што се рибе нису хтеле таћи подављених девојака, што су делфини хтели да спасу онога младића, што су облаци анђели однели Иванове и Предрагове снове или душе у дубину неба. Њих двојица се никад неће вратити испод земље, ни са неба, ако су их анђели тамо и однели. Ту сад стоји празан Иванов кревет, сучељен са сестриним под правим углом и стоји мајушна дечја кошуљица коју је Ружа чувала да је покаже једном Предраговој жени, а сад више нема ни њега нити ће икад бити те сањане снахе, сањаних унучића.

Анино писмо

Ведар као труба детињи плач диже Ану од стола на ком је лежало разбацано десетак почетака писма сестри. Како да јој јави да Пере више нема, кад јој га је Пола послала у Крагујевац да га спасе, кад га је њој, Ани, поверила. Глас о стрељању је зацело стигао до Митровице, мада Немци нису о њему писали, нити радиом свету јављали. Такве вести преносе просјаци и намерници, преносе они на које непријатељ не сумња да би их могли преносити. Такве вести се преносе мислима усредсређеним и трагичним, одашиљу се у даљину снагом бола. Доносе их на окрвављеним раменима безруки. Оне се преносе ужаснутим немим погледом. Људи их прочитају са чела бором закључаног онога ко је гледао помор својим очима. Њих доносе ветрови који миришу на крв. Доноси их мукла тишина која се шири око разбојишта у концентричним круговима као дубока вада.

Девојчица продорно плаче. Ана покушава да је подоји, али из још тамних брадавица ни капљице да кане – млеко јој се пресекло већ онога јутра кад су Тијанића одвели, грубо га откинув од колевке. Кад су јој затим рекли да су и Перу видели у поворци, њој су се пресекле и сузе и мисли и сећање. Памтила је сад само тренутак кад је од сестре добила оно загонетно писмо. После тога јој је у памћењу настајала празнина да искрсне само полазак у породилиште и како јој је Тијанић, опраштајући се тамо на вратима чекаонице, рекао као у шали:

– Само пази, немој да ми долазиш кући са трећим сином! Колевка је прављена за девојчице.

И затим како је Пера, кад је из породилишта дошла кући, дотрчао из хлебарнице и како је рекао:

– Благо њој, има четири брата. Ја ћу је водити на први бал, ја сам најстарији.

И како је она тада помислила да Тијанић неће дати ником другом да девојчицу води на балове, буде ли још икад мира и играња, јер је толико пута, сањајући о будућој кћери, мешао у те снове и сан да је води по игранкама и да младићи најпре од њега па онда од ње, девојчице, морадну тражити дозволу за игру.

А сад девојчица неће знати ни шта је очинска строгост, ни очинска милошта, и љубав одређену природом да буде потрошена на оца, делиће на даљне ујаке и стричеве и суседе. О њеном оцу, о томе како је отишао са овога света, људи неће радо пред њом говорити, увек ће заћутати кад она наиђе. И ко би

имао срца да јој прича о томе како се, кад су га војници из куће повели, повратио да њу још једном пољуби и како су му то први пут дозволили, али кад је с прага још једном поумио да се врати колевци, како су га нестрпљиво гурнули у двориште и како је неко ко је с Немцима купио људе, а говорио његовим, српским језиком, рекао кроз зубе:

– Што слиниш као жена? Где ти је српска храброст!

И како га је мајстор мрко упитао:

– Откуда ти на овоме послу са Немцима?

Све друго је тих дана било у крлеткама заборава, једва се из њих пробијао понеки звук, понека боја и мирис. Заборавила је била своју свадбу, рађање синова. Искрсавала је отуд још само смрт прве девојчице и Тијанићев плач тада, први плач који је од њега чула.

Можда младић не би ни настрадао да је остао у хлебарници, да није потрчао према радионици, куда је Тијанић обично рано одлазио, да јави шта се збива у горњим улицама, те су га нашли на улици и узели. Сад њена сестра чека вести и мисли да је у Тијанића добро, јер се за трагедије обично одмах јави. Можда се потпуно умирила и Ану је страх да је буди из тог мира. Ани се чини ако страшну чињеницу не потврди, не запечати речима, да та чињеница и не постоји.

Почињала је десетак пута да напише реченицу: „Пера је стрељан“, и није могла. Чинило јој се да га том реченицом она поново убија. Помишљала је да пошље неки заобилазни телеграм, али о тако великој несрећи као што је смрт чинило јој се немогуће, детињасто, говорити на тај начин. После тога је намеравала да по некој прилици напише, да нађе некога ко путује за Митровицу, али на столу су се гомилали само започеци. Није била задовољна оним где је јављала како је Крагујевац у црно завијен, како нема куће где није једно или двоје убијено. Најмање се усуђивала послати оно где је признала да не зна где су ни Пера ни Тијанић сахрањени. Како да јој пише о заједничким ракама где леже набацани један преко другога, о томе да нису сви могли бити на време закопани, а за несрећну Полу би била свака ситница важна.

У једном, понајдужем, није ништа заборавила, није се бранила, просто је дала срцу на вољу, наплакала се и над мужем и сестрићем. „Жао ми је његове златне младости“, писала је, „његове доброте и лепоте. Откле год је ишао, смешио се, грлио ме, помагао у кући и мени и Тијанићу. И тебе, и Кићу, и баку и оца, сваки дан је помињао. Што ти не написах да је Србија црна земља, да у њој нико не може наћи спаса, као што и не може. Прича се, изгибоше у Краљеву толики Словенци који су били дошли да се спасу. Боље би било да сам ти онда одговорила да не могу да га примим, него што смо га изгубиле. Моја деца, иако сестру воле, немају воље да се играју с њом, стално жалећи брата.“

О девојчици није више писала. Ко ће говорити о тек рођеном детету и радовати му се пред мајком која је изгубила тако изненада и на такав начин сина. Може ли Полу сад занимати да ли Ана има или нема чиме дете да доји или како оно изгледа. Што се Поле сад тиче и то како се Тијанић од детета растајао? Што је се тиче и како је Ани самој? О свему томе јој зато није ни говорила.

Није јој причала ни о другим несрећним мајкама: о Ивановој која се изгубила и само говори о анђелу како га је пронео небом, а она није приметила, ни

о Предраговој помајци која по ваздан преврће кошуљицу у крст скројену у којој га је права мајка њој донела, ни о Огњеновом деди како по ваздан прича да су немачки војници одбили да стрељају и да је Огњен зацело искористио прву забуну и утекао. Шта Поли вреди што има тако много несрећних људи!

Кад је најзад нашла облик како да саопшти несрећу, одлучи да писмо изнесе на воз и да замоли кога од путника да га однекуд пошље. Свак ће јој испунити молбу, знала је зацело. Заједничка патња и ропство људе су учинили завереницима за све подухвате где се могло узети мало ваздуха, где се кроз жице могло нешто дотурити и примити однекуд. Писмо јој је већ лежало у џепу и спремала се на станицу, кад изненада наиђе Огњенов деда и обрадова је што ће ипак на неки тренутак одложити одашиљање страшне вести. Он је од часа како су људе одвели и пострељали стално говорио како није истина да је толико људи побијено, како ни Немци нису звери, како он познаје људски род и зна да су се војници побунили и нису хтели пуцати и да је том приликом много људи побегло.

Споља се чинио сасвим присебан, иако је говорио неприсебно. Ни очи му нису одсутне као у Иванове мајке, ни у оделу није било немарности људи обузетих једном јединим мишљу. И Ана се питала да ли старац верује у оно што говори или хоће да теши свет у нади да ће му се веровати – што је такође била лудост.

– Ја сам вам говорио и док смо ишли уз поворку, сећате ли се, да они не могу, ако су и Немци, побити онолики народ. Ej, знате ли ви колико је онде народа било! Цео град! Било је, видите ли, све онако како сам предвидео. Познајем ја људску природу.

Ана се поново питала може ли се на изглед говорити толико паметно, а тврдити немогућа ствар. У коју врсту лудила то спада? Трудила се да јој у очима не прочита неверицу и чуђење.

– Прво је бацио пушку онај плави мали што је био упао у нашу кућу. И оног јутра ја сам приметио да се младић снебива. Други су захтевали да се отворе све одаје, пели се на таван, силазили у подрум – а он уђе, погледа по предсобљу, погледа у мене, у ову моју седу косу, у руке, рече нешто своме другу на своме језику и одоше.

Слушајући га, Ана је заборавила и на своју жалост и на писмо у џепу и да мора на станицу. Ма колико било нестварно то што је говорио, било га је и те како пријатно и утешно слушати.

– Још сви људи и не знају како се то одиграло, – настављао је он. – Прво је, кажем, бацио пушку онај плави мали. *Ich kann nicht!*[18] – викнуо је из свег гласа. А онда су му се придружила још десеторица. Старешине су тад стрељале своје непокорне. Не можемо бити луди па веровати да су их оставиле некажњеним! Направила се гужва. Тако су многи и многи наши умакли. И Огњен је умакао и нашао се већ с оцем у шуми. Зацело су се спасли и Тијанић и ваш мали рођак из прека. А, наравно, не можемо бити луди па веровати да баш нико није погинуо.

– Седите мало, одморите се.

– Нека. Хвала. Морамо јавити људима, јер људи мисле да су сви до једног побијени. Ej, људи, ко ће побити цео један град! Није човек баш таква звер.

Имао је он и тренутака потпуне свести, кад се није заваравао, кад је као и остали истакао црни барјак знајући зашто га истиче, знајући да Огњена више

неће видети, али није дуго могао опстати у таквом стању и готово свесно је бежао у заваравање. И сад се наједном стужио и занемео.

– Нигде живе душе на улици. Чак ни нас стараца нема свих, – изговорио је гледајући Ану изгубљену и удаљио се, не напоменув као обично како ће се Тијанић појавити, како се зацело крије негде у брдима.

Управо се Огњенов деда удаљио, а у двориште је бануо непознат јој младић обучен како се обично радници облаче. Спустио се на дрвену клупицу у дворишту, као да ће оно што има да каже пре онесвестити њега него Ану којој је дошао с поруком. Као да се дигао из мртвих, помислила је Ана и упитала:

– Хоћеш ли чашу воде, уморан си?

– Како не бих био уморан, враћам се чак са оног света, – покушао је младић да се нашали.

Ана се ухватила руком за плот и упитала једва чујно:

– Спасао се стрељања?

– Спасао, али се не зна нећу ли већ сутра погинути.

Долазио је Тијанић Ани у снове и говорио јој необичне ствари, али и то је више личило на стварност него што је овај младић у њеном дворишту и то што јој говори.

– Нас тројица смо из моје групе преживели и, лежећи још испод мртвих тела, договорили смо се ако се извучемо да се не враћамо сви кућама, него само један да дође и јави родбини па да потом и он бежи. Њих двојица су већ онде где треба, где су их чекали по договору, само мало касније.

Ана се спусти крај младића на клупу.

– Седите, седите, – рекао је он и помакао се да јој учини места. – Изненадна срећа може да убије као и несрећа. – Пера вам је преживео и сад је већ, преко људи с којима је био раније у вези, доспео куд је и раније био наумио.

Ана викну поименце децу, Полу и онесвести се. Кад су дечаци и суседи дотрчали, младић који је био устао из мртвих поновио је да је Пера остао у животу, и још један, за кога он зна, из гомиле где су лежали заједно, да су се ноћу извукли испод лешева, и да ће Пера вероватно остати хром. Као да је хтео уверити да говори истину, младић показа две ране: једну око кључњаче од метка и једну од бајонета на бутини, где је непријатељ правио пробу да ли су сви који су пали и погинули, и коју је он без јаука издржао.

Причекао је да се Ана поврати и отишао поновивши:

– Срећа као и несрећа може да убије. Моју мајку умало није убила.

Устао из мртвих

Младић устао из мртвих био је радник Војно-техничког завода. У град је био ушао прошлог дана, обазриво као лопов, пребацујући се из дворишта у двориште. Иако увијен у црнини, град се васкрслом чинио диван, али страх да га ко од љотићеваца не препозна, и стид што припада малом броју спасених, гонили су га да се олако не показује пред лицима која су му се чинила сумњива. Како му се кућа налазила на супротном крају од онога у који је могао слободно ући, морао је до ње проћи више дворишта и улица.

У првом дворишту у које је упао деца су кришом од старијих, у мекој земљи повртњака, правила гробове за стрељане. Нису их правила велике, скупне, него онакве какве су виђали на градском гробљу, сличне крововима дугих кућа. Јаме су копали рукама и лопатицама и у њих стављали покојнике – сад дрвце, сад камен, сад стару играчку, или ма какав други предмет. Сваки од сахрањених предмета носио је по име стрељаног суседа или сродника.

Угледавши га деца су прекинула игру и почела заравњивати хумке. И он се, мада је одмах био схватио игру, градио невешт и упитао:

– Може ли ми које од вас казати како ћу одавде до куће Жике ковача?

Сва, колико их је било, деца су пошла да му покажу пут, и тек кад су га довела где треба, вратила се својој игри.

Како ковачеву мајку и жену није застао у кући и није им предао добру вест, разочаран је пошао даље. С времена на време му се чинило да је у непознатом граду и застајкивао је пред сваким знаком жалости, сваким црним барјаком, заборављајући и страх од каква нежељеног сусрета и жељу да се час пре пробије до своје куће. Управо се био загледао у нешто, кад осети нечију руку на рамену.

– Још један устао из мртвих, – рече радосно човек с којим се једва познавао. – И јуче ми је упао у двориште онај писар Јован, из Среског суда, сав унезверен, боји се да га не препознаду и не ухвате поново. – И као да је погађао младићеву бојазан додаде: – Иди слободно и улицама. Немци и да те сретну, не знају те и не тичу их се спасени, а и љотићевци их не гоне: срећа ти је помогла, и ту они немају више шта. А нису ни они ваљда звери. Е, па са срећом! Пази, мајци не излази наједном пред очи!

Младићу је мало одлакнуло. Пошао је сада слободније, улицом, али је ипак изабрао мање проходну. У сусрет му је долазио очигледно нечији деда. Ишао је

погурен, брада му је подрхтавала, а низ образе се сливале сузе. Деди је из побочне улице притрчала млада усплахирена жена и, видећи га таквог, упитала ужаснуто:

– Ко? Сви?

– Сви, – потврдио је старац.

Негде у суседној башти плакао је неко гласно, танушно, као девојчица. Можда беспомоћна старица којој нико више није остао, помисли младић. Ето, да сам и ја погинуо, не бих знао како нас жале!

– У кућу! – довикнуо је из неког дворишта дрхтав глас двема девојчицама које су изишле пред капију. – Могу вас убити.

– Свршило се ваљда убијање, бар у нашем граду, – умешао се потиштено опет неко невидљив.

Људи су око њега ступали као месечари. Једна неопрезна реч и могли су се срушити у бездан у себи. Утисак жалости и крајњег очајања појачавао је и то што су сва та бића била или стара, или нејака, или жене. Питала су се кратко и кратко одговарала.

Он се сећао како се пре рата ожалошћеном говорило да није један, да је много очева изгубило сина, много сестара брата; а сад је то што се веровало да може тешити, повећавало бол и осећање усамљености, повећавало утисак да је настао смак света, који и иначе има сваки кад некога блиског изгуби. Оне првобитне радости коју је преживео постепено је нестајало, те је и он мимо те људе ишао сад као месечар, слушајући као кроза сан њихова питања и одговоре.

– Воја?

– Воја и Стојан.

– А Рајко?

– И он и син.

На капијама су стајале женске прилике и гледале у даљину, као приморке које се загледају у пучину када чују за бродолом. Неке су довикивале како се не сме нешто некоме јавити, друге су тврдиле да нешто не може бити истина, да људи нису добро видели.

Немци су били наредили одмах иза стрељања да тргови и хлебарнице, пивнице морају радити. Међутим пијачни столови и клупе крај којих је наишао били су скоро празни. Сељака с робом није било, само је погдегде који градски пиљар стајао крај корпи кромпира и врећа с пасуљем и разговарао с пролазницима, уплакан. Нестварно су изгледале сузе тих људи који су неретко волели да преваре на мери, који су били огрезли у борби за новац, онај мали, неопходни.

Поред конака је наишла гомилица Циганки, али које нису пуштале гласа од себе, што је деловало страшније него да су по своме обичају нарицале. Међутим, чим би некога угледале, закукале би из свега гласа:

– Чедо, перјанице наша, што нас у црно зави!

За њима су два стара Циганина носила блатњаве ашове и била до колена блатњава. Учинило му се да га коре што још хода по свету, док су њихови синови и унуци под земљом. Вероватно није једини он осећао тај стид што живи, док је толики свет изгинуо, јер су људи улицом махом ишли оборене главе.

Нашао се ускоро у некој занатлијској пустој улици. У ниским обућарским радњама где се обућа само поправљала, седео је понеко или престар или премлад

и сурово забијао клинце као да је хтео судбину убити у главу. Ту он наиђе и на радњу где је понекад оправљао обућу. И та радионица је била отворена, али је у њој сад седела нека непозната му жена. Шаком је била покрила очи па и она нечујно плакала. Кад је ступио унутра, зајецала је као да га одавно зна:

– Остадох беспослена, немам свога сина, свога мајстора, немам више свога унука, немам коме да кувам ручак, да перем кошуље, обојица одоше као да их никад није било.

Као у сну је изишао не рекавши ни збогом ни довиђења, али ни ожалошћена жена није тога приметила. За све њих трајао је још онај тренутак кад су чули митраљезе и кад су потом угледали разбојиште. Он се трудио да замисли како би било кад би неки путник из далека наишао тог часа у Крагујевац, а незнао да је рат, да постоје Немци и Срби, и да наједном затекне све људе како плачу. Морао би поверовати да су луди. Ево иду у сусрет један другом два човека као побегла из гроба и окамењено ћуте, али чим су се један другом приближили, обојици су грунуле сузе на очи.

– Брат и стриц, – рекао је један.

– Мени синови.

Па су и они без збогом наставили пут не примећујући да тако чине.

Наједном је однекуд испао немачки војник. Млад, налик на дете. Скоро је трчао низ улицу, што војник под оружјем не сме, бар не би смео немачки. Одакле долази, од чега бежи? Можда је неки нижи часник који станује крај куће где су људи побијени. Можда је затекао жене како кукају, можда су му нешто казали од чега би хтео побећи. Можда ће побећи из војске. Чак у Немачку, у своје село. Можда ће га тамо убити као бегунца. Можда ће побећи нашима у шуму. Све му се то одједном стало врзмати у главу.

Жене у црнини излазиле су до плота и пратиле немачког војника погледом и жељом да побегне, јер пати заједно са њима, а можда и због њих. Њих неколико из суседних дворишта, која су се додиривала, окупиле су се да одгонетају понашање непријатеља. Лица као да су им постала ведрија. Кад је васкрсли био наспрам њих, једна га упита:

– Видесте ли војника како трчи?

Све су имале жељу да верују да је војник извршио неки подвиг, бар душевни.

– Можда је одбио да нам учини неко зло, као онај што је одбио да пуца у ђаке! – рекла је друга.

Преживели радник идући кроз град већ је био чуо легенду која је настала одмах иза стрељања: како је млад немачки војник одбио да стреља ученике и како су њега одмах са њима стрељали, по једној верзији, а по другој како се сам убио.

– Вероватно је нешто одбио да учини, – сложи се он са женама које су имале потребу да одаду правду и непријатељу, како не би морале проклети све људе на свету.

– Одбио је, одбио је! – јавила се и трећа живнувши. – А онај се, за време стрељања, сиромах, сам убио, није кажу могао да стреља.

– Он се убио сам, – још је једна додала. – А на путу између Милановца и Крагујевца, стрељали су они онога који је одбио да пуца у таоце.

Онда су се све наједном тргле и пошле у кућу, пребацујући себи што су и за трен проговориле и помислиле о нечем другом, па ма и уско везаним за бол који их тишти.

С времена на време наишао би војник у нашој, распареној униформи, градећи се да некуд жури и да зато ни у шта не гледа и ништа не види. Наишао би блед престрављен основац. Што се радник више ближио једној од зграда проглашеној за школу, они су све чешће наилазили. Вукло их је ваљда да прођу бар поред једне школске зграде, а свака им се чинила она одакле су ђаци изведени.

Он удари онуда где је веровао да неће наићи ни на једну школу: школско двориште без ђака је као шума без зверки и птица, мислио је. Лутају вероватно по тим двориштима само теткице, уплакане и збуњене и поветарац носи лист истргнут из нечије ђачке свеске, однекуд заостао. Иза угла куда је заокренуо била је мала пивница. Како је био већ сасвим сустао, одлучи, охрабрен што га досад није више нико препознао, да сврати у њу. У пивници, неугледној и док су јој столови били застрти коцкасто црвеним столњацима, сад је било још суморније. Дочекали су га голи, тамносиво обојени столови и негде у дубини одаје, тамо где се точи пиће, два као окамењена човека. Сваки држи обема шакама по једну високу чашу као да жели да пиће у њој загреје, али ниједан не пије. Дошли су ту само да би склонили негде своје очајање, помисли радник. Само што је он сео, дошла су још двојица неуредна, замршене косе, очију црвених. Они први из дубине одаје приметили су шапатом:

– Не смеју ни они право кући, треба се припремити.

Друга двојица су се збиља припремала шта да кажу кад се врате са разбојишта.

– Рећи ћу само да сам га пронашао, не смем казати да сам га једва препознао.

– А ја данас нећу још ништа говорити, нека се прво навикну да га нема. Имао сам прекјуче сина, а сад не могу ни међу мртвима да га нађем.

Тај човек је говорио врло тихо, као да се бојао да ће га непознати чути и одати коме његову жалосну тајну, те радник полако изиђе не попивши ништа. Уосталом, нити је ко дошао да га пита шта жели, нити је он кога звао.

Иза једне капије близу пивнице стајао је човек и давао му знаке да приђе.

– Има ли, – питао је шапатом а руке су му се тресле, – икоје мушко старије на улици? Остао сам у животу, али ме је сада стид што сам жив. Не смем на улицу, не смем на очи жена и мајки.

– Има још понеко, има доле у кафани „Уранак“ њих четворица.

Човек одахну. Први пут су се видели, а ословљавали су се без увода као да су суседи или укућани: недавна трагедија их је учинила члановима једне једине велике унесрећене породице.

Ускоро се младић нашао пред црквом. Црквена порта била је пуна жена у црнини, старица налик на калуђерице каквог осиромашеног манастира. Све бледе у рукама држе зделе, тацнице, кафене шоље с куваним житом. Све су те посуде увијене снежно белим салветама, убрусима или обичним комадима упраног платна које оне скидају чим ступе на црквени праг. Врата цркве су отворена и закрчена овим црним приликама које се тискају унутра како би им жито час пре било очитано; али кад наиђе жена са три посуде, друге се размичу и пуштају је – значи тројицу је изгубила, можда мужа и два сина, можда тројицу

синова. Старци су приседали на црквени праг или на камени испуст ограде. Њихова жита су махом мала у шољицама одбијених држака, нису ничим зачињена нити су увијена. Како су их сами кували нису била ни набубрела. Младић са зебњом помисли да је ту може бити и његова мати и да сад свештеник чита за покој његове душе.

Из обојих црквених врата је куљао дим свећа, мирис тамњана. Кроз главна се улазило, а и побочна су била отворена да се кроз њих излази. Жене су пуштале децу да прва уђу, објашњавајући где да спусте тањириће са житом. Около су клечале старице, плакале, падале у несвест, јер су се задржавале у цркви и после очитаног свога жита, у нади да ће ту наћи неку утеху, да ће моћи схватити зашто се све то догодило и кад је почело. Свештеници су непрекидно певали, кадили, једном су текле сузе, али он, као да су му тако од памтивека текле, није дизао руке да их избрише.

Стара жена у једва скрпљеној црнини, пресамићена крај црквене капије, учинила се неким девојчицама просјакиња па су јој спустиле у крило по динар. Жена није прво разумела, а онда се заплакала и враћајући им новац рекла:

– Још не просим, али ми је теже него да сам по сто пута просјакиња. – И као да су оне одрасла бића наставила је: – Све ћемо ми које смо остале без своје деце под старост просити мало синовљеве љубави. Ко ће се нас сећати кад немаднемо своје деце!

– Ми ћемо вас се сећати, – брзо је рекла једна девојчица. – Моја мама и ја ћемо вам увек долазити.

Деца очигледно нису знала како се с ожалошћенима разговара, јер се убога жена још горче расплакала поновив им неколико пута да деци није место међу ојађенима, и да час пре треба одатле да иду.

Радник се већ био приближио кући и то пред сам полицијски час. Заустави се у дворишту до свога и оста као скамењен. Жена забрађена црном марамом стојала је крај бунара замишљена. Је ли могуће да је та црна укочена прилика његова мајка? Тако би она можда ишла цела живота, да се он није спасао. Сада, ето, зна како изгледа мајка кад изгуби сина, што не знају његови изгинули другови. Жена очигледно није имала снаге да извуче ведро из бунара и он је целим бићем хтео да јој похрли, да јој викне:

– Ја сам овде! Ја ћу извући ведро! – али се није усуђивао ни крочити.

Постало је тамно, а жена је једнако стајала непомично. Младић устао из мртвих уђе у суседову кућу.

– Не бојте се! – рече он пре него што је пожелео добро вече.

Укућани, како који, скочили су на ноге, дигли руке у вис, ставили шаку на уста да не би гласно викнули, гледали у њега као у привиђење.

– Па сад реци да се чуда не збивају! – прекинуо је први тишину остарији човек, пријатељ његовог покојног оца.

– Не смем пред мајку, – рекао је васкрсли.

– И не смеш! – потврди домаћин.

Срећом његова кућа није била ожалошћена, није имао синова и младићу преживелом стрељање није било зазорно остати мало код суседа док му мајку не припреме за срећну вест. Сваки је имао свој предлог како да се то учини.

Деца су предлагала да младић изиђе у двориште и да викне једном мајку. Кад она изиђе на врата, да се притаји па да онда опет по други пут викне и да тако све чини док му се мајка постепено не привикне на мисао да је можда избегао злу срећу и да је виче јер не сме одједном да се појави. Њихова мајка је мислила да је боље испричати јој најпре како су се неки живи вратили и казати да их има још неколицина који су се спасли и да су канда поменули и име њеног сина. Сусед је мислио да би најбоље било рећи јој како га је неко видео негде у околини града, али да се не сме заклети и да ће он, сусед, још једном отићи да потанко распита.

Сусед је дуго остао и, кад се вратио, рекао је младићу да не треба до ујутру да се јавља и послао своју жену да буде ноћу с узбуђеном суседом.

– Све ће добро бити, – рекао је смешећи се. – Чим сам јој испричао како су мени јавили да су те негде срели, скинула је црну мараму да те, каже, не би кобила и, каже, како јој је срце говорило да си жив, али ипак ти преноћи код нас.

Младић је послушао и савет деце па је ујутру викнуо неколико пута мајку чак из трећег дворишта, као да је тог тренутка тек стигао. Кад је стао пред њу, мајка му је већ била скинула и црну хаљину, али кад ју је загрлио, није дуго могла речи изустити као да јој се говор занавек одузео.

Младић је мислио да већ после два дана пође даље, али се показало да треба бар месец дана пустити мајку да га се нагледа и наужива па јој онда тек своју намеру показати.

Деца у ожалошћеном граду

Људи су тих дана били заборавили децу, оставили је самој себи, без осмеха, без успаванки, на питања јој нису одговарали, гледали је, али нису примећивали. Ако би је и опазили и у мимоходу загрлили, били су ти загрљаји тако очајни, тако недовршени, да су их се деца бојала више него пренебрегавања. Могла се видети једино на прагу и под дрветом старица, исто тако заборављена, с изгледом кривца, где држи двогодишње дете у крилу.

У ствари, и деца су, као и одрасли, више боравила са мртвима него са живима. Стрељани очеви, старија браћа долазила су им у снове. И дечацима мајстора Тијанића долазио је отац на сан и молио:

– Сахраните ме. Немци ме нису сахранили.

И они су се сутрадан придруживали оној деци са периферије, по забаченим двориштима, и кришом од старијих правили гробове за стрељане.

Причали су старији пред децом и да су ученици на ђачким књижицама остављали поруке да их другови или родитељи освете, па су деци у сан долазили познати им стрељани дечаци и тражили:

– Осветите нас!

Двојица Тијанићевих дечака с Миром, са Живковом сестром, одлазили су на пољаницу близу једне основне школе где је стрчао четвртаст стари стуб сав огуљен и изубијан, проглашен после стрељања Хитлером. Које год би дете прошло туда, бацило би се на њега каменом или га ранило стрелом. Павле га је двапут погодио каменом, а Мира једном из стреле. Само о томе ни Тијанићи нити икоје дете није причало старијима, јер би племенита и убојна игра била изгубила драж. Дечаци осветници су се међу собом хвалили:

– Погодио сам Хитлера усред срца!

– А ја правце у око!

– Пребио сам му каменом цеваницу! – хвалисао се трећи.

Често би се видео мушкарчић како одлази кући уплакан, јер није ниједном погодио омрзнутог човека и, што је још страшније, други су то запазили и ругали му се.

Неки дечак је од старих људи у суседству чуо како Немци у својим списковима истакнутим после стрељања пред улазом у Команду места тврде да

је побијено упола мање становника него што је у ствари, и да жене у тим списковима не могу да нађу имена својих стрељаних синова и мужева.

– Ако смо и робови, нисмо слепи, – говориле су. – Само из моје улице одведено их је двеста.

– И ја их знам стотину чијих имена не могу овде да нађем.

– Мичите се, мичите се, – правио је око спискова ред неко за кога су већ и деца знала коме реду људи припада.

Жене које су се ту окупљале биле су неустрашиве. Од бола су биле потпуно изгубиле осећање за опасност, пренебрегавале су је и издирале се на те који су канда остали хладнокрвни према неизмерној несрећи око себе. Док су их разгонили, дизале су песнице и викале:

– Прочитале смо ми све већ кад сте их отерали.

Сумњивим људима који су пристајали за њима и говорили како народ претерује, како су у страху велике очи, како се свету само чини да је стрељано више него што у списковима стоји, слутећи ко су, преко рамена је одговорила нека плава уплакана девојка:

– Зађите по граду па бројте црне барјаке! Дођите у цркву кад буде седмина па избројте кољива!

– Свет се надлагује, – говорио је и дечаков деда. – Ко може толики свет побити у једном дану, из чиста мира. Немци то због других држава, због Европе, не би смели.

– Али Перин газда каже да су Перу стрељали.

– Откуд то газда може знати кад није присуствовао стрељању? Хлебари су уопште били поштеђени.

Враћајући се с трга, дечак није признавао да је тамо био: шта вреди ако деда збиља верује у оно што му говори, зашто да га сиротог плаши; а ако га лаже, зашто би и он њему говорио истину коју сад зна боље и од самог деде. Дечаку се огромно свидела мисао оне уплакане девојке која је рекла да треба пребројати црне барјаке по кућама, како би се знало колико је људи пострељано и одлучио је да он први крене у то пребројавање, бар у својој улици и у суседнима. Позваће још Павла и Чеду успут, а они ће позвати неке које опет они познају, а ови ће рећи трећима, и тако ће у току можда само једног дана бити све пребројано.

И ево га сад иде низ једну од радничких улица. Носи у левој руци прут, а у десној бритву какву сељаци имају увек уза се. Иде полако и крај сваке куће и плота с барјаком заустављa се и прави онолико рецки на пруту колико је барјака избројао. Тај прут је био његова дечачка предострожност ако би натрапао на љотићевце или Немце. Мислио је, учиниће им се безопаснији него да је са хартијом и оловком. И готово би било згодније да сретне немачког војника, они иду право, никог ништа не питају, гледају своја посла, како каже дедин друг, него да сретне љотићевског. Више пута је чуо како су љотићевци гори од Немаца, јер Немци морају да се понашају непријатељски, иако можда сами не би хтели, а љотићевци су по својој вољи уписани у непријатеље. Ако би га љотићевски војник срео и упитао шта ради, какве рецке прави, одговорио би му да се игра. У ствари, дечак се помало играо. Само у почетку била је то родољубива побуда, жеља да сам сазна оно што му старији нису хтели казати. А после

се тако занео тиме, да је ускоро постао ведар као да деље свиралу. На крају улице наишао је на млађега Тијанића кога није видео од стрељања. Он је био с црном марамом око врата.

– Ја бројим барјаке, хајде заједно да бројимо, – позвао га је дечак са страхом погледавши у црну мараму око врата свога друга.

– Зашто? – упитао је Павле без много жеље и да разговара и да броји.

– Да пребројимо колико су Немци људи стрељали.

Једина ствар која је дечака Тијанића могла сад занети било је збиља то бројање барјака. То је личило на родољубиву дужност, али је помало било као и дозвољено играње; учинило му се то занимљивије него и сахрањивање и гађење камењем у Хитлера.

– Мама, могу ли мало, до половине улице, са Зораном?

Ана се показа на прагу и учини се сасвим нека друга жена, скоро непозната, онако забрађена и бледа. Она рече:

– Иди, иди. Само брзо дођите.

– Морамо да бројимо барјаке, да видимо колико је људи стрељано, – на душак изговори Павлов друг.

Ана се трже.

– Коме је то пало на ум? Боље уђите и поиграјте се у дворишту. Дођите да видите сестрицу.

Оба дечака су ћутала, нити им се одустајало од бројања, нити су хтели да жалосте Ану. Зоран сакри прут, као да би она могла на њему опазити последњу рецку, Тијанићеву.

– А можемо ли онда кроз плот вирити и бројати?

Она не одговори. Под навалом сећања на мужа напречац заборави све живо и врати се у кућу. Дечаци прво дођоше до капије, погледаше лево и десно и онда полако пођоше ка суседној кући.

– Тамо има два, – рече тихо Тијанић, – забележи.

Зоран засече две рецке. Затим се спустише још двадесетак метара, одакле се видело, које десно које лево, око десетак барјака. Дечаци су били раздрагани као да су у реци нашли дуго тражено лепо камење.

Утом су приметили да немају више места на пруту и Павле се сети да их има у дворишту два па отрча по њих. Утом се управо пред Зораном указа српски војник, како су мањи дечаци звали љотићевце. Срећом је био ненаоружан, што дечак брзо опази и што учини да остане у месту, мада су после стрељања старији опомињали да се бежи у кућу чим наиђу војници. Дедин пријатељ је често говорио ону дечаку необичну пословицу како после кише јапунце не треба и како је боље бити обазрив, саветујући га да не врља улицама, али по правдољубивости нашег човека и деда и његов друг су додавали:

– Не кажемо да ће се сад заћи да убијају и нејаке, али може да се деси звер у сваком народу, могу бити што љути, а тада човек и рођеном детету нажао учини.

Али како да се зна ко се десио звером, – питао се дечак. Јесу ли они који су побили Циганчиће, иако су им ови пре тога очистили обућу, били зверови, или су се можда десили љути? Ево и овај војник, ако је и без пушке, може га шчепати за руку и одвући, као и они који имају пушке – можда се управо он десио звер.

– Шта ти ту радиш на улици? – упита војник заставши.

– Играм се. Сад ће доћи и Павле.

– Који Павле? – самилосно се насмеши војник.

И Павле је тог тренутка дотрчао и као укопан стао.

– Играмо се, – рекао је и он, непитан. Притом је боље загледао човека: војник без оружја, а нема ни крагну као код Љотићевих. Можда је то неки прави, побеђени војник, који се крије и сад је само мало, кад нема Немаца на улици, изашао. – Играмо се бројања, – додао је одлучив да је војник прави који се крије.

– Каквог бројања?

– Бројимо барјаке и стављамо рецку за сваки да видимо колико је стрељаних.

– Не бројимо! – порекао је уплашено Зоран.

– Зар ти ниси наш, прави војник? – изусти једва чујно Павле видећи да му се друг уплашио.

– Мислим да сам прави, – одговори човек очигледно узбуђен. – Него хајдете моме Миши. Он је болестан и нема с киме да се игра. Играћете се тамо нечег веселијег.

Притом покуша да их узме за руке, али се дечаци отргоше: јер шта ако није прави.

Да би се склонили Ани испред очију, упуте се према дворишту Огњеновог деде. Издалека су видели како му је неки оружани човек говорио нешто врло гласно, одсечно, а деда се једва чуо. До деце само допре реченица: „Колико ја познајем људе...“ И видеше како деда скида црн барјак изнад капије. Гомила деце поче да расте, дотрчало је и неколико основаца, основци већ знају немачко наређење да се барјаци поскидају, али не удостојавају млађе објашњењем. Њима се чини да четворогодишња деца не могу знати шта је народна жалост, шта је пркос непријатељу, и чуде се кад најситнији међу свима изјављује:

– Е, али војници не могу мојој мами скинути црну мараму.

И кад други, једва мало већи, саопштава тихим гласом, поверљиво:

– Ми смо барјак наше војске сакрили на таван.

Чим је оружани човек отишао, сва деца колико их је, провукла су се кроз плотове старчевог дворишта и стигла управо у час кад је он умотавао барјак у новине, брижљиво га привезујући као да је важан документат. Осим многих других одраслих, деда их примећује. Чини се и да му је мило што су наишли. Вероватно су и њега људи заборавили и нема с киме да поразговара.

– Нема никакве вајде од барјака, а и не треба га можда истицати док ниси убеђен да се догодила несрећа. Може се још и зло навући, – дели он с децом своје недоумице, можда и задовољан што га је власт натерала да знак жалости скине са куће, јер се још надао да ће Огњен однекуд банути. – Нека га онде.– И сасвим благим гласом каже деци: – Добро је што се играте по двориштима. Опасно је још излазити.

Мада се прави миран, деца примећују да му глас и руке дрхте, да се давно није бријао ни шишао, и знају да је такав због Огњена. Она га посматрају с нескривеном радозналошћу, ћутке, као да је необична, тужна слика.

– Хајдете да вам покажем Огњенове књиге, – прекида старац ћутање и води децу до плаво обојеног сандучића у својој соби, сличног војничком.

Пажљиво, као да се боји да ће скинути са њих пухор успомена, деда их вади и ређа по клупи.

– Ту су му све, од буквара до овогодишњих. Мангуп један, гледајте, ову није ни разрезао.

Ни најстарија међу децом не разумеју ову дедину милошту, љута што стрељаног унука назива мангупом. Она са страхом посматрају књиге, неке већ раскупусане, неке потпуно нове, неувијене. Понека мисле како ће можда и њихове књиге неко овако чувати, ако у каквом новом рату буду опет стрељали ђаке.

И Мира је у кући заборављена откако је Иван стрељан и потпуно сама. Она тако мала већ познаје најстрашније осећање које се може трпети после нечије смрти: да је нешто пропустила да учини и да то више никад не може поправити, ма живела милијарду година. Иван више никада неће ући у њихову дечју собу и замолити је да спава на постељи чије узглавље стоји уз полицу са књигама. И она се никад неће моћи покајати гласно да он то чује и зна, што му није уступила ту постељу. Залуд сад плаче ноћу и каје се, он то не зна, он ништа више не види и не чује. Ма живела до краја света, не може му рећи да га је волела мада се с њим препирала, не може му рећи, не може. Никад се неће поновити дан кад ју је молио да ником не каже ко је разбио ону старинску чашу у коју се стављала пшеница о Божићу и кад је она ипак рекла да ју је он разбио. Шта би вредело ако би сад признала да је она била кривац, када то Иван више не може чути. Сада би му давала кајмак са млека, давала му бојице, ишла уместо њега да купује хлеб, али је он више не може замолити да то она учини. Свима је сад лакше него њој, мислила је, и мајци, и баби, и оцу, јер су га они мазили и немају зашто сад да се кају.

И када би знала где је сахрањен, и кад би отишла на гроб и рекла му како јој је тешко због њега, како је празно и како она целе ноћи плаче и како ће плакати све док се не разболи и не умре, он је ипак не би чуо. И кад буде од жалости умрла, он то неће знати. Она већ одавно не верује да се људи кад умру састану негде с онима који су пре њих умрли. Она није као њена мама која мисли да се Иван сад сећа њих, а тако би волела када би могла и сама у то веровати. Једном је сањала како је Иван моли да она носи жито у цркву. И он сад не може знати да га је заиста она носила, и ако није никад волела тамо да иде и да се крстила кад год су се жене око ње крстиле, у нади да то Ивану ипак може некако помоћи. Никад не може знати како је страшно било у цркви, како се све по граду црни, како је ишла са Вишњом и Јелицом да гађа каменицама у Хитлера и како је чула да је један дечак тамо казао да ће се кришом увући у немачки воз и ићи у Немачку да правог Хитлера убије, и како је она тада мислила да то сад ништа неће вредети ни њеној мами, ни баби, ни оцу, ни њој, Мири, ако би га, Хитлера, неки човек и убио.

Град у црном

Град је освитао све црњи. Не само да су се црнели барјаци на кућама него су се и људи којима нико није био стрељан одевали у црнину. Свет који је није могао набавити, снебивао се да изиђе у ономе у чему се затекао пре стрељања. Жене су улазиле у радње са чудноватом одлучношћу као да су пошле да свете изгинуле.

– Молим три метра црна платна! Молим метар црног сатена!

– Мајке, жене добре, нема више! – бранио се стари изнемогли продавац, сам с црном марамом око врата, ширећи руке као да је хтео показати како су збиља празне.

– Мора да има, – наваљивале су несрећнице, – дајте црну свилу, црн сомот. Дајте што имате црно.

– Имате ли каква црна лица? Имате ли што било црно? – питала је и Мирина баба, уплашена шта ће јој се одговорити, јер се није смела враћати пред Јелену и унука без икакве црне тканине.

– Све је продато, све до сантиметра. – А шта ће вама, госпођо доктор, црно? – упитао је продавац Богданку угледавши је међу женама које су се тискале у радњи.

– Стрељан ми је један рођак, – слага она, да не би морала објашњавати како се стиди што припада реткима који нису никога изгубили.

Мирина баба, њена прва суседа, погледа је као да је хтела рећи: тражите само, нећу вас одати.

И сестре у породилишту имале се на рукаву мантила црну траку, а неке су под мантилом имале и црне хаљине. Многи службеници, лекари и болничари завезали су црне кравате, и због народне жалости, а и зато што је свет који је био ту запослен махом био изгубио брата, или сина или оца и мужа.

Четвртог дана после стрељања био је дошао да обиђе породиљу неки деда с унуком која је те ноћи добила брата. И старац и девојчица су били у црнини. Он је био потиштен, готово посрамљен, што му се баш у ово време нашло ново унуче.

– Коме је пало на ум да сад рађа! – вајкао се он пред рационалном, отвореном Богданком.

– Немојте тако, деда. Сетите се своје младости. Који оно рат тада беше?

– Беше Први светски!

– Е, па и онда су се деца рађала.

Он се скуњи:

– Јест, жена ми је онда мог несрећног сина, овог стрељаног, била родила. Тако је. Ни Немац живот не заустави.

– Него што сте малу обукли у црно? Брат јој се ноћас родио, а ви тако.

Осмогодишња девојчица прекрсти руке преко груди и ухвати се за мишице као да се бојала да ће јој та говорљива жена скинути црну нову хаљину. Деда се бранио да је саветовао, да је претио и молио, али да не вреди. Као да је завладала нека грозница и међу децом.

– И моја лутка има црну машну, – пркосно изјави девојчица.

Богданка је била узбуђена. Девојчица је личила на малу Миру Опачић, Иванову сестру, и она рече:

– Али кад ти бата дође кући, мораш по соби носити другу хаљину – бебе не воле црно. Видиш како смо се сви ми овде оденули у бело?

– Али сте ставили црне траке! И обукли сте црне хаљине испод мантила!

И Циганке, које обично нису волеле да носе црнину, вијале су се бар с црном марамом. Тијанићи су, кад се Ружа, жена стрељаног Чеде свирача, повезала таквом марамом дотрчали да јаве Ани:

– Ружа има црну мараму, иста твоја.

Други пут су јавили:

– Баба Живка има јутрос црну блузу, само су јој дугмета зелена.

– Не мари, жали она сина и унука и без тога.

И иначе су циганске куће привлачиле дечју пажњу због гласне кукњаве која се сваког дана отуд разлегала, због тога што су сви укућани из њих бучно одлазили сваког јутра на стратиште, и опет се отуд сви заједно, уз кукњаву, враћали; због тога што су све посмртне обичаје изводили јавно, у двориштy, на очиглед цела света. Ружа је уз то свакога дана износила пред кућу нова одела свога сина и мужа, свирачев коцкасти капут и бриц панталоне које су сва деца тога краја добро знала. Док је она крај одела гласно нарицала, деци се чинило да ће однекуд изненада угледати познатог градског свирача Чеду, јер је за њихова млада искуства о смрти било несхватљиво да одело стоји живо, како је казала једна девојчица, а да нема лепог црног Циганина, да нема његовог гимназисте, да су у гробу.

И Ружина ћерка је измолила бабу да јој сашије црну хаљиницу. Руже тренутно нема код куће, али је у свом двориштy, под дудом, стара Живка опкољена гомилом домаће деце. Пошто је меру узела канапом, некаквим великим маказама налик на воћарске, почиње кројити, на велико чуђење и дивљење девојчица које вире у њено двориште, црну хаљину за школу црнпурастој малој унуци, којој су погинули брат и отац. Све је ту увеличано. И зато деци занимљиво: и те маказе, и конац који је извукла из гужве канапа и узица, и игла слична иглама за прошивање душека, и бодови којима је потом стала састављати поле сукњице, и набрекле жиле на њеним рукама што су као на анатомском школском училу показивале у ком све правцу иду и укрштају се и колико их има.

Циганчица држи у руци већ приправљена четири дугмета, скинута са старог мушког одела. И то сва четири једнака, и сва четири црна, што се не види често на оделу деце, особито циганске. Већ су и рукави састављени и при врху убрани. Нема сумње девојчица ће пред учитељицу изаћи у црној хаљини. Седмогодишња Вишња, која такође стоји ту иза плота и посматра, мисли како никада дотле није видела да

Цигани носе црнину. Али ово је сад друго, закључује она, ова црнина није само због личне жалости, него због целог ожалошћеног града, због свих који су стрељани, због тога да се покаже Немцима да нису смели убијати ђаке. Она осећа у том тренутку непријатељство према мајци која неће да јој сашије ништа црно.

– Мала си ти за то, благо мени, – одговара јој мати, збуњено је одгурујући чим јој то Вишња помене.

– И друга деца су мала.

– Али она морају...

– Ја још више морам. Ономе чијег брата су стрељали и онако верују да жали, а за мене нико неће знати... А и мени је жао.

Дању Вишња и заборави на страшни догађај, али ноћу пред њом све оживи, види поворку ђака како је спазила онога дана кад су их одводили. Петорицу њих је знала и лично, а међу њима нарочито Живкиног унука, названог по својој баби, који је сваке недеље цепкао дрва за потпалу, и Јеличиног брата од тетке и Мириног рођеног, Ивана. Сад их је ноћу сањала како леже сви у једном гробу, један преко другог, како их има много, много. Плашила се да Немци једном не одлуче убијати и девојчице. Тада би она волела да буду крај ње Јелица, Циганчица, Мира, и плаче за свима заједно и за онима који су већ стрељани и за својим другарицама и собом.

И Јелица је још у хаљини коју је носила пре стрељања. Обе су, завидећи Живкиној унуци, изишле из њеног дворишта. Имале су потребу да се усаме, да нешто смисле. Знале су да није истина како у кући не постоји ништа црно, од чега би се за њих могле сашити хаљинице и вероватно није истина да је у граду све црно распродато, како кажу њихове мајке. Сад су се без договарања упутиле Вишњином подруму. По подрумима и одрасли, откако је настао рат, говоре о опасним стварима. По подрумима се мери брашно које сељаци потајно доносе, по подрумима се прича где су се чуле пушке, ко је отишао у партизане, ко погинуо, ко успео да побегне од стрељања. У подруму бака њихове другарице Мире кука за Иваном. И јуче увече су слушале њену кукњаву, као ужасом омађијане. Желеле су да докуче нешто више о смрти тога дечака, и уопште о смрти. Како то да наједном нестане толико хиљада људи? Како да се дугогодишњи поштар, њихов сусед, више не миче, а вечно је био на ногама разносећи писма од куће до куће? Како да обућар из њихове улице не куцка више по ђоновима, а као часовник се непрекидно чуо? У његовој радионици су јој остале ципеле које му је пред стрељање била однела на оправку; али и кад је неко поново отвори, она неће ићи да их узме, јер их никад не би више могла назути. Дуго неће моћи проћи улицом куда су ђаке провели на стрељање.

Селе су у подруму на неку преврнуту качицу. Биле су убеђене да то што имају да говоре и одлуче, припада оној врсти ствари о којима се кришом разговара. Почело им се одмах стуживати од ваздуха пуног мириса кромпира, влаге и сирћета, али су храбро остале унутра.

– Овако је мрачно било и њима кад су их одвели у шупе, – прошаптала је Вишња.

Затим су се обе нагло притајиле, јер је покалдрмљеном стазом према бунару прошла Вишњина мајка лупајући дрвеним сандалама. После мало почео је и договор због кога су се скриле. Био је кратак. Све што се подразумевало, о чему

су се погледом и наговештајем споразумеле још раније, нису помињале него је само Вишња казала са жаљењем:

– Баба Живка не шије баш лепо. Има много велику иглу.

– И маказе су јој страшне.

– Само шије брзо. Могле би обе хаљине бити за дан готове.

И онда су опет заћутале. Још један део разговора као да се обавио без речи. Најзад је Јелица с неверицом упитала:

– А можда је сандук закључан?

– Није, зато што ту стоји и мамин џемпер који често облачи.

Јелица је упутила још један упитан поглед саговорници. Вишња је на то одговорила кратко:

– Биће довољно и за тебе.

Протекло је још мало завереничког ћутања. Вероватно је оно садржавало последње колебање и једне и друге девојчице да ли да се црна старинска убрана сукња Вишњине бабе – коју је ова поклонила, кад је код њих последњи пут била, да Вишњина мајка сашије себи нешто – даје кришом на шивење њихових хаљиница. С Вишњиног кухињског прозора гледа се право на дуд у циганском дворишту, а Живка, данас су виделе, воли да шије под дудом, на очиглед целога света.

– Једино њу смемо молити да не каже мами док не буде све готово, – додала је Вишња.

– Можда ће сутра падати киша па мора шити у кући, – изразила је слабу наду друга девојчица, – и мама неће видети.

Постајале су све разговорније сад кад су се одлучиле на подвиг. Није их више било страх у подруму. Није им било ни толико тешко што ће неко време морати у школу одевене као и пре стрељања, верујући да ће за дан, два, и оне имати црне хаљине.

Сутрадан је ипак у разред који се црнео од црне одеће Вишња ушла посрамљено. Ко може знати да и она жели и да ће ускоро имати одећу као и друга деца? Шта ће мислити о њој и учитељица која такође има црну хаљину, и ако јој нико није настрадао, и која је своје жуте нове ципеле, целом разреду познате, премазала црним ималином?

Мада мала, Вишња слути да учитељица мора сад у разреду рећи нешто одсудно, нешто што објашњава црнину, смрт, рат, страдање ђака; а можда нешто утешно, необично, као оно лане кад је објаснила да земља иде око сунца а не сунце око земље, нешто супротно од онога што јест: да су, на пример, ђаци Немцима отели оружје и побили они њих а онда побегли некуд. Она се труди да јој иза клупе вири само глава, како се не би приметило да није у црном. Има неодољиву потребу да одмах саопшти целом разреду да ће прекосутра и она бити одевена као и остала деца.

Међутим учитељица стаје уза свој сто и каже дрхтавим гласом:

– Никад, докле год буде ђака и школе, нећемо заборавити...

Можда је рекла вашу браћу, можда што друго, али су осмогодишња деца знала шта се то неће заборавити и у њиховим се срцима збило нешто као заклетва, нешто дрикчије од жалости и страха које су до тога тренутка осећала. Ето, има још нешто сем ношења црнине, што и она могу учинити у страшним догађајима који се око њих збивали. Могу: никад не заборавити...

Садржај

Деца се рађају и у рату ~ 395
Полино писмо ~ 402
Иван, Бранко и близанци ~ 408
Јелена ~ 413
Жене ~ 417
Списак честитих грађана ~ 422
У команди места ~ 429
Ђачки спискови ~ 433
Стрељање крај цркве ~ 437
Вест о дединој смрти ~ 443
Патње војника ~ 447
Wir gehen nach Deutschland ~ 451
И сад иди и спасавај српство ~ 458
Ноћ дужа од живота ~ 462
Сан о детету ~ 467
Сто за једнога ~ 471
Ноћ после стрељања ~ 475
Заповедник ~ 479
Сутрадан ~ 484
Посвојче ~ 487
Миран грађанин ~ 490
Чекам Ивановог анђела ~ 493
Визије о подземљу ~ 495
Анино писмо ~ 499
Устао из мртвих ~ 503
Деца у ожалошћеном граду ~ 509
Град у црном ~ 514

КЊИГА ДРУГА

Приповетке

Збирке

Лудило срца (1931)
Како они живе (1935)
Страшна игра (1954)
Хоћу да се радујем (1965)

Приповетке ван збирки

ЛУДИЛО СРЦА

Лудило срца

Још ни сада не знам зашто је ова, мени скоро непозната жена осетила потребу да гласно преда мном прође суморно кроз своју рођену душу. Можда је и у мојим очима било истог болно радозналог сјаја, који она добро разуме. Јер, признајем, чим сам је видела, осетила сам неку чудновату жеђ за њеном душом, и још чудноватију срећу кад је она отпочела своју ниједном непрекинуту причу. Жао ми је само што је, чини ми се, пре него што је нагло отишла, осетила можда мало гађења због овог изненадног и жалосног загрљаја наших душа. Сећам се добро свих њених речи. Прекривши своје врло светле очи тамним капцима, говорила је са извесним немирним миром:

– А свему је узрок то што сам се ја изненадно пробудила. Дотле ми је било све сасвим обично, и што људи живе, и што умиру. Била сам као очарана навиком. Уместо срца и мозга, као да ми је био неки сан у мени. Некако сам несвесно живела. Али све сам слутила да ће нешто важно у мени настати. Управо, то је у мени већ и било, само је било немирно, зањихано, као слика нечега у заталасаној води, и никако нисам могла да умирем и ухватим то што се у мени њихало. А онда изненадно једном на неком вашару у селу, баш кад се неки потукоше (чудно је и смешно како у том часу), мени дође све наједанпут јасно, то јест, нејасно и необично. Брада неког сељака учини ми се тако бесмислена, један нос као наказно израстао. Лица свију око мене дођоше ми намах тако страна као да сам дотле била неко дрво онде у порти, па изненадно добила свест и зачудила се. Па ноге, па руке, па груди у жена, па нека вода што је клизила по лицима тога угрејаног света, па моји рођени прсти, све ми је постало у исти мах и смешно и туђе и гадно. Гледала сам зачуђено како се они што се малочас потукоше ухватише за руке и почеше журно скакати и подврискивати. Исто тако први пут ми дође мучно да гледам нешто што сам толико пута мирно опазила: крај неке шатре сељак је завлачио дубоко у полутку црвене лубенице лице и тренутно га само подизао, док уста не испразни. Мени се чинило да видим пут тих залогаја кроз стомак. Па сам се можда због тога сетила са гађењем неке болнице за време рата и дебелог слоја масти на отвореним трбушним дупљама неких Мађара. И потом су ми кроз свест врло дуго лутале неке две суве жене које сам једном видела како босоноге, једући врло крупне крушке, трче на друм да виде пратњу сеоског кмета.

А одозго, преко свега, необична нека плава боја што је називају небом; и у даљини, где сам хтела погледом побећи, облаци се одмарају на златним и црним квадратима њива и ливада. Тада ме обузе неки ужасан страх од тога што је сав тај свет који гледам, и који је исто што и ја, ипак тако далеко од мене. И најближи моји постали су ми тако туђи. Осетила сам да нико никоме не може помоћи пред овим тако тајанственим у њима и око нас.

После два-три дана навика ми се поново превукла преко свести, као неки вео који умирује и све изједначава.[1] Али ми је ипак остао страх од тајанственог, и чуђење: како то и други људи нису бар једном јасно гледали око себе и у себе. Па онда, мисао на смрт увукла се ваљда још тада у мене, и тако и остала. То није била нека мисао. Шта би ту имало да се мисли? Приступачно је у њој само оно спољашње, што видимо. За оно што је смрт уистини може човек да има само извесно расположење. Могла бих рећи да је мене тако обузело неко предсмртно или смртно расположење. Сваког часа осећала сам сасвим јасно неизбежност такозваног умирања. А упоредо ми је било и чудно: како то да је неизбежно да нестане мене, а како да сви људи сваког тренутка не мисле само на то. Учинило ми се да се сав свет наместио у неке љуљашке, па се њише и успављује и грчевито држи рукама за ужад љуљашки; а не зна да је све обешено о ништа и да ће се страховито стропоштати. Па ми дође и жалосно и смешно и чудновато како да људи увек не мисле о том часу најважнијем.

Дотле сам по читаве месеце остајала са собом самом, и са неком мишљу, разговарала; али све оне мисли су биле као оне биљке паразити: ницале на некој другој мисли и без дубоког корена; никад нису снажно и неопходно саме због себе никле, и нису имале свој рођени болно дубоки корен у мојој души. А тако остајање мене са самом собом ипак није била осамљеност. То је било пре друговање са каквом далеком линијом на видику, са каквом ливадом, облаком што небом пролази, са шумовима ветра, са жељама везаним за живот, са неким сећањима осврнутим на прошлост и надама нагнутим према будућности (али само оној што је још у оквиру живота). Волела сам своју рођену душу, јер је са њом било тад спокојно и удобно.

Али када сам се пробудила за неизбежну пролазност себе и свега осталог, кад сам тако дубоко помислила о смрти да ми живот није био више радост, тада сам тек осетила праву осамљеност. А друговање моје са мном самом није ми било више онако удобно. И зато сам тад покушавала да ту своју једину мисао о пролазности претрпам разговорима, дружењем са светом. Али онда ме је полако дохватила скоро лудачка радозналост: како је у душама тих других, шта је у њиховим срцима. Шта мисле они кад понека смрт начини ужасну рану на овом животном ткању, кад га расцепи? Шта осећају они кад се надвире над ту подеротину и не опазе ништа? А знају да је неизбежно. И онда сам почела да трујем неспокојством све око себе. Тражила сам да сваки разговор доведем над ту провалију. Видим некога први пут, учини ми се да има такозване душе, и ја га питам: зар му није чудно можда што се, ето, ми знамо, а једном ћемо се сасвим заборавити; зар му не изгледа немогуће што ће поред свега осталог заборавити и мене једном; зар му није жао што никад више неће ићи под овим небом, на овој земљи; што ће заборавити ону тамо планину плаву и ову улицу, ову ливаду,

ову шуму кроз коју идемо? И једнога дана најзад људи су ми само толико вредели, само су ме толико занимали, колико су могли у себи да причине увек будном ту моју вечну мисао, колико сам их могла опоменути: како је све бесциљно и празно, и сасвим свеједно, ма шта се збило, пошто је свему исти крај. И заволела сам чудно оне који су се знали увек чудити; зашто људи око нас и раде и осећају и рађају, када се све завршава умирањем?

Жељно сам се надвиривала у све очи које сам сретала, вребала све редом речи, боре, погледе. А кад проговори ко о каквом пожару, бродолому, смрти, рату, ја покушам да се лоповски привучем његовом срцу, да увребам онај чудни бол који се у сваком пробуди кад се о томе говори. И тако ми је слатко када видим како се људи сажаљевају над самим собом, правећи се како друге жале. Тада је нечег суровог бивало у мени.

Али ме је често обузимало и неизмерно сажаљење. Нисам могла да одолевам молбеним погледима. О, оне молбене очи и жеђ за нечим чега „можда има“. Говорила сам лудости, и све што није и што „можда и јесте“. Причала сам некој због не знам чега уцвељеној жени како: не би лагао човек, једне ноћи лепо чуо глас како ће му отац умрети (а отац тад био здрав), и отац умре. Па онда прича жена: јавио јој се дух и погодио име њеног сина, његово крштено име, које је једино она знала. А у рату је било већ безброј доказа. Има, има нешто зацело.

Највише ми је бивало жао сељака. Копају по цело јутро на каквој њиви под гробљем. Онда уморни подигну главу, исправе се, наслоне на мотику и гледају у небо. Оно се у даљини наслонило на белеге, на дрвене и криве крстове, на трешње уцветале по гробовима. Толико пута тада сам их чула: „Ето, радиш као марвинче, па никаке вајде, опет те закопају.“ „Изеду те црви, па кô да ниси био.“ „Човек ти је као и свака стока, липше, и после ништа“, и погледају се често стидљиво што говоре о томе, и као да тим истинама просе лаж, ма какву било малу, утешну, пролазну лаж.

И баш у дане када сам се чудила сваком животном расположењу код других људи, ја заволим. Али љубав ова није била оно топло једињење свега што имамо у души, него нека тешка смеша сажаљења над самим собом и другима, па онда потреба да увучем свој поглед до дна чије душе, па је она била и наш страх од усамљености, и тамна бојазан пред оним тајанственим у такозваној смрти. Било је у њој и потребе за миром, јер и моја сва по изгледу хладна питања и подстицања на сумњу уистину су била грозничава чекања умирујуће речи, могућности да се верује. А оно што је у овој љубави било унеколико изван мене, што је учинило да заволим баш овога човека, била је сигурно недавна смрт његове жене и неизлечива болест његовог малог сина.

Али он, изгледа, није мене сасвим разумео. Њему се чинило да мене ипак не боли толико колико ме је уистину болело оно чиме је увек била заузета моја мисао и о чему сам увек скоро говорила. Њему се чинило да ипак има више животне радости у мени, и да ја то кокетирам са својом наклоношћу за размишљањем, својом „душом“.

И тако можда због моје љубави према њему, а можда због равнодушности за све спољно, за све што није баш у мени самој, ја закључим једне ноћи: шта ли сам ја то тако важно да се не бих могла поклонити коме? И зар није свеједно да

ли ћемо живети сами или ћемо живети заједно с киме – једном ћемо свакојако бити сасвим сами. И најзад, зар можемо себи заувек сачувати своје дане: откотрљавају се они муњевито некуд као јабуке низ брдо. У сваком случају, мислила сам, сасвим је свеједно мени; да бар покушам дати коме мало радости.

Тада смо покушали да заборавимо све што је било пре и што ће бити после нас. Са лудом жељом смо тражили редом све што би нам очи вратило животу. Мој пријатељ се увек трудио да као цвеће са ливаде узбере за мене што више лепих часова са времена које је покрај нас текло. Водио ме на далеке пољске шетње, али тек тамо се широко будила моја урођена туга. У часу кад је његa мирис какав позивао да живи, да воли, ја сам увек тада осећала неограничену жељу да му, ко зна који пут, поновим: како је у љубави лоповски подло сакривен страх од смрти, од недокучног што нам у њој прети. Како је и његов чежњив глас, и његов поглед сузно разнежен, и плахи талас његове крви, само жеља да од себе пролазног, бар у једном срцу пролазном, остави мало туге.

После овога учинило му се да не треба да ме одводи од света; да је, напротив, потребно да ме окружи гомилом људи и ствари, да би ме себи дозвао, прљубио. Ишли смо тада на шеталишта, ноћне седељке, позоришта, али у часу када ме он због какве лепе речи или песме узме нежно за руку, ја нисам могла да осећам ништа друго него болно чуђење: како то да све те људе што се слатко смеју, певају, говоре чека негде неизбежна тишина.

И једнога дана са тугом приметим да мога пријатеља обузима неко замишљено разочарење: нисам, дакле, само кокетирала својом суморношћу. Говорио ми је скоро са очајањем: „Драга, ти имаш неко тамно лудило срца.“

Ипак је покушао још једном да затрпамо ту ужасну, немиром испуњену, празнину у мени. Отишао је нагло, једне зоре, готово уплашен једним мојим измученим изразом, да доведе са приморја своју мајку и свога малог сина. Надао се да ће ми моја брига и моје нежности око њих дати бар мало мира или заборава. А ја никад слађега ишчекивања нисам имала. Мислила сам: шта ли је, шта ли је у души тог малог? Како ли он мисли о смрти своје мајке? Да ли ту стару жену обузима кадгод туга кад помисли како јој још само мало дана остаје?

Скоро сам грозницу имала када су дошли. Још истога вечера старица ми је причала како је она што је умрла била добра и млада, и, као да је слутила нешто, грабила је живот. Па ипак је умрла, и то у кишовит дан. „Најтеже ми је то било што је падала киша. Замислите, она прва ноћ у гробу! Једнако мислим како ли јој је било ту ноћ; после се ваљда и навикне.“

Обузело ме је бескрајно сажаљење. Учинило ми се као да ме пита како ли ће она провести ту прву ноћ у гробу; и као да ми се правда, због нечег, што је још на земљи. Хтела сам је миловати по борама; спустити јој радости на очи које тужно питају, а у исто време сам због неке џелатске радости у себи мислила раздрагано: „Ево, ево, почиње исповест. Дакле, све мучи иста мисао“; и упутила сам је некако врело: боји ли се она тога првог дана у тами? Она се стидела да призна праву своју душу и слагала ме је толико тихо као да се боји да је не чује Бог како тамо и нема ничега, она мисли. Смејала сам се тада нечему и у њој и у мени; али најзад нисам знала одолети тим старачким очима код којих се беоњача већ упутила зеници, тим устима која су већ пошла у своју рођену дупљу,

и причала сам и њој поново како има Бога, како сви који умиру угледају пред смрт своје покојнике и зову их именима и пружају им руке. Сигурно има Бога. Ето, толико пута јавили су се у сан живима они који су поумирали, па кажу како је тамо лепо. Не треба да се бринемо.

И комично сам уживала у својим речима, које су биле празне чауре, и у дубини мене изазивале ми неку досаду и ситост. Намерно сам бирала тако бесмислене и немогуће доказе, не толико да бих се спустила њеној моћи схватања, већ да себе намучим.

А дечак ме од првог дана стао радознало гледати; па ипак, баш тада је, чини ми се, био претерано у себе увучен. Увек кад бих га у пролазу опазила кроз прозор где се њише у белој кошуљи и загледа у своју бледу руку подигнуту на зелени ћилим на зиду сетила бих се једног давног јутра кад сам као мала вирила у неку ливаду где је лепршао један бео цвет и у мени неодређену чежњу изазивао. Можда је дечак личио на цвет, а можда ми је то јутро падало на ум и због исте неодређене чежње коју сам осећала гледајући дечака. А кад није посматрао своју руку, или небо у даљини, он је читао. И, ако би неко ушао у собу, он би књигу брзо склапао и скоро је љубоморно остављао под узглавље. Као да се стидео да чита.

Једном, кад смо се очима већ били спријатељили, упитала сам га, нагињући се благо к њему: о чему увек чита.

– О Христовим чудима; веронауку.

Тако су чудно задрхтале тада његове очи као вечерњи цветови. Гледао ме је тако уплашено и блед.

– Па, хоћеш, причај ми о томе.

Учинило ми се да се скоро обрадовао мојој молби.

– О чему ћу прво? А, знам сад...

Па је почео говорити, и због нечега у заносу подизао шибљикасте руке и певушио: Марта, Марија, Христос, излечио...

– Сад ћу како је Христос оживео Лазара.

Па одмах иза те приче:

– Ако хоћете: о чуду на језеру?

Па онда:

– Сад ћу како је исцелио...

– Сад ћу како је оживео...

Напољу је био неки жут дан. Једно дрво личило ми непрестано на Марту. А на небу, на самом крају, као да се један облак гломазан наслонио на неколико влакана ко зна чијег дима који се под теретом повијао.

Још тога ме дана болело што ме дечак не упита да ли је то било, и онда, знам, рекла бих му: како није било. И не зато што можда није било, већ да видим да ли ће га и како ће га заболети. Желела сам да га узнемирим. Знала сам да ће ме разумети.

А после скоро свакога дана приче се понављале: Марта, Марија, кукољ, здрава зрна, језеро; нека се баци каменом, воду у вино, бура; исцелио, оживео, излечио.

А с времена на време старица долази и у неком усхићењу слуша дечака, љуби га:

– Мили, рођени мој... Све зна, све лепо зна.

А ја видим то некако стоструко, и боли ме помало; а сто пута више уживам, и све ми се чини да је то негде далеко од мене, на некој позорници. А једнако напољу дани жути, дрво личи на Марту, а у даљини увек облак.

И једном нисам могла више себе савладати и у сутон упитам малог:

– Шта мислиш, да ли је то било тако? – и дрхтим од узбуђења, иако ми је и смешно и гадно то је моје питање.

– Пише да је било. Било је...

И гледа ме широким зеницама, и мало се смеши; да би изазвао и код мене смех као признање: да ми је питање било само шала.

– Би ли волео ти када би Христос опет дошао на земљу и оживео твоју маму?

– Њу? Маму?

Било је нечег тако болног у нагибу његовог танког врата, у дубоким наборима одела, његовом погледу, који ми нешто није веровао.

Али тога дана ја као да сам престала бити човек. Била сам скоро луда.

– Јесте, – поновила сам – твоју маму кад би оживео?

– То је само онда било.

Тренутно сам само пожелела да га љубим, да га узмем на руке, али мислила сам: још само мало, мало. После ћу га већ утешити, њихаћу га на рукама, тепаћу му најлепше, најтоплије речи. Села сам ближе, на његову будну белу постељу.

– Слушај, твоје маме сад нема нигде. Кад људи умру, њих закопају и нестане их заувек. Нико више не може да их оживи: из њих никне дрвеће. Замисли, из људи никне дрвеће. Тако ће исто из твоје маме.

– Мама је у рају.

– Нема раја, мили. Само на земљи има цвећа. Кад се умре и оде тамо негде, тамо нема ничега, ни неба ни сунца. Све остане на земљи. Ништа не пође за човеком; ни један једини зрак сунца, ни један једини цвет.

Таква ме лудачка жеља обузела да му говорим о томе читав век. Било ми је тако слатко да осећам како дрхти његова танка рука у мојој, да слутим како ме у том часу и мучи и плаши ме се и воли ме ипак више него пре. Сигурно сам знала да ме је тада и волео.

– Ето, кад ја умрем, ја ћу заборавити тебе, заборавићу сасвим твоје приче. Је ли, како је то страшно и чудновато? И ти ћеш заборавити све што си гледао, и небо и дан. Све ово наједном престане. И никад више не буде друкчије. Помисли, никад више. Друга се деца рађају и уче школу, и причају Христове приче. Видиш како је то страшно. И никога се неће тицати што тебе нема. Све ће бити исто на земљи. Биће опет на зиду зелени ћилим, и неко ће отворити прозор на твојој соби. Остаће твоје књиге, па ће неко друго дете из њих читати; а сунце ће се рађати свакога дана, неће му бити жао што га ти више нећеш моћи видети.

То више нисам била ја. И моје речи, и огромне сузне очи дечакове, и његове дрхтаве руке – све као да није имало никакве везе са мном.

Дечак се измаче на други крај постеље и покри рукама очи.

– Ја не-ћу да у-мрем, нећу. Она каже да ћу... умрети... ја нећу...

Старица је као избезумљена дотрчала.

– Сине мој мили, лепи, најрођенији мој, шта је теби? Шта ли му је, боже мој? Ево мене, не плачи, не бој се, мили...

А ја сам наједном постала савршено мирна. Сетила сам се неке старе јабуке и крупног руменог цвета на њој. Опазила сам како неке муве укочено стоје на таваници. Само ме нимало није тога часа дирао бол дечаков.

Али у ноћ сам осећала неки детињасти страх. Бојала сам се да ми просто не кажу: „Како си могла?“ и тужно ме не погледају. Осећала сам можда и грижу савести. А ујутру нико ме није ништа питао. Сви смо ћутали. Дечак ме је гледао блед и са страхом.

И пошто тога дана нисам могла ни о чему свакодневном проговорити, а нису могли ни они, мени је било сто пута горе него да су ме упитали: „Како си могла?“ и тужно сам пред вече, богзна коме се обраћајући, шапнула: „Шта ћу кад сам тако луда.“

Тек после неколико дана погледи су нам постали слободнији. Ја сам бојажљиво седела опет крај дечакове постеље, и једно вече мој пријатељ је казао малом: „Пољуби је, она је добра, шалила се само.“

Онда сам полудела од радости, и по читаве дане читала наглас најлепше бајке, а кад је њих нестало, причала, смишљала приче. Дечак ме је опет лепо гледао. А у мени се све, изгледа, било умирило. Веровала сам да никад више нећу бити онако болесно, скоро зликовачки расположена.

Ипак, једног вечера дошли су нам неки познаници и пријатељи. Ја сам све врло мртво гледала и слушала. Одједном је нека дотле ћутљива, у исти мах и нервозна и суморна девојка почела скоро без икаквог повода причати како мрзи тунеле.

Сви су се морали зачудити колико сам се ја смешно и страсно обрадовала томе признању. А девојка је онда наставила причати, можда највише због мене, о тој својој мржњи. Најдирљивије било је у њеној причи, бар мени се највише допало, како ју је у неком тунелу три пута плашљиво дотакла дрхтава рука неке девојчице која је сигурно хтела да се увери сваки час да ли постоји штогод и когод у оној тами.

Ја сам се онда сетила свих могућих тунела кроз које сам прошла, и испричала сам о једном страшном часу када ми се толико живо представило да се тунел уопште неће никад и не може свршити, и да сам некад негде умрла, па да је та вожња начин на који ћу вечност проводити, и да ће увек певати неки глас близу мене: „Алах нек’ ти другу даде...“, и да ћу своје земаљске грехове испаштати покушавајући да у тами сагледам своје рођене прсте. Толико сам живо била то уобразила да сам стала тешити себе: како то није ипак најужаснији начин провођења вечности. Чак сам и „са оне стране живота“ била задржала неку своју земаљску филозофију: да је најзад савршено свеједно чиме сам окружена, тамом или светлошћу најјаснијом, кад неће више бити оне земаљске смене дана и ноћи. Чак сам била задовољна и блажена што је тај прелазак из једног живота у други био тако лак да, ето, и не знам како се збио.

Вожња кроз помрчину била је дужа можда од пет минута, али се чинило да траје пет година. Чула сам како се смеје поред мене сувише гласно, и без икаквог разлога, некаква жена која се можда никад у животу није смејала. А кад смо опазили бледу месечинасту светлост на зидовима тунела, било је тако лепо. Сви смо радосно погледали, и чини ми се да смо се сви волели у том часу.

Многи из друштва осетили су скоро неку хладноћу према мени и неко снебивање због мога причања. Готово сви они су били људи који никад нису могли уобразити да су умрли, па ма у каквој се помрчини нашли. А мога пријатеља као да је мало било стид што сам о томе говорила. Њему је исто толико било непријатно да ти људи наслуте ову моју наклоност болесним уображењима и моју суморност, колико би другом човеку било непријатно да туђи људи дозна-ду како га жена не воли или вара. Хтео је зато све моје причање да прикаже са шаљиве стране; али сам ја толико била унела у то тужне и озбиљне себе да му је, изгледа, било немогуће.

Неки младић ме је за све време гледао са извесном радозналошћу и љубављу, и рече му: „Ваша жена има чудновате, у исти мах и мутне и светле очи.“ Сви су се мало насмешили. А мене те речи нису обрадовале на начин на који би ме као жену морале да обрадују. Ја сам знала да се оне и не односе баш на моје очи, већ више на оно што сам говорила. Изгледало ми је као да је рекао: „Ваша жена се мучи нечим у себи.“ Чини ми се да сам унапред знала да ће ме баш он разумети, и да ће ми морати нешто рећи, па ма којим речима, и ма коме се обраћајући. Знала сам сигурно да га је исто вечно питање мучило, јер тако је блед и суморан изгледао, са неким погледом који, изгледа, није ништа опажао.

Одмах смо нас двоје стали разговарати са оном огладнелом страшћу људи који су о нечему прво само много мислили и ћутали. Он је знао све стихове који су се на смрт, на пролазност, на равнодушност природе односили; а ја сам му објашњавала свој неживотни, безборбени поглед на живот и свет: како је све сасвим свеједно ма шта се догађало, пошто се све једним истим завршава; како сећања и свести о овоме што је на земљи било нећемо сигурно собом понети, па чак и ако би било душе, и било неког светлог њеног живота и с оне стране смрти. Јер, зар могу наше пролазне страсти и заноси, ма како високи и чисти били, имати везе са нечим бескрајним од чега зависи сунце? Све што нас на земљу опомиње мора се заборавити и оставити; и онда зар није свеједно шта се на земљи дешава, и још више свеједно шта ћемо бити кад са ње одемо?

При растанку разговор је постао сасвим пријатељски, кад смо се сетили неког заједничког познаника кога је ужасно морила помисао да ће доћи последњи понедељак, па среда, па субота. А, боже, колико је субота човек имао у животу!

После ове вечери моја нервоза и меланхолија биле су толике да ни са ким више нисам могла говорити, тако је тај разговор учинио поново у мени стално будном мисао о пролазности и бесмислености живота. С времена на време чинило ми се да лудим, све ми се ствари јављале у неким ненавикнутим односима, и стално ми зујала, летела тамо-амо по глави мисао: да ако баш и полудим, то јест привидно полудим за друге људе, тек онда ће мени бити све савршено јасно.

У кући се нисам ни са ким више виђала, иако сам у доба ручка морала излазити и трпети да каткад дође лекар „на разговор“. Чула сам једном где му рече мој пријатељ: „Она сасвим јасно и логично мисли са некаквом страшћу и са некаквим болом. Мени се чини, ако тога може бити, да она има неко лудило срца. Њена осећајност као да је увек у врућици, и то, чини ми се, све због онога с чим она вели да се давно измирила и да јој је свеједно.“

Мени се, међутим, из дана у дан чинило све теже моје срце, као да је цела наша планета у њему. А пробудим се једне ноћи. Месец као у гнезду лежао је у нашем дрвету посред дворишта. И небо, и оно иза неба, све је ужасно блиско било и опасало моју собу. Чинило ми се као да ми кроз душник протичу наизменично час огромне лопте час месечинаста нека влакна. И смртно ме узнемиравало. Мислила сам: „Ова влакна, ова месечинаста влакна, ако се прекину, биће крај. Како ли се осећа пред крај? Шта ли ћу осећати ја, а мој пријатељ? А мали?“ И слатко нешто, што није било никаква мисао, обузе ме дрхтавицом: „Покушаћу, покушаћу, само мало, да видим како ће му бити“, и као сен сам дошла до дечакове постеље.

Претанак и тужан био је његов вратић, сав ми је у једну руку стао. „Само мало, само мало, мислила сам, да видим хоће ли се уплашити, хоће ли му бити жао; па после брзо ћу престати. Волећу га док год будем с њим...“ Ипак, стегла сам га тако нежно као кад будимо некад неког, а плашимо се да га не пробудимо. И онда брзо сам помислила: треба дићи застор на прозору, нек уђе светлост. Хтела сам све јасно да видим. Све сам управо и радила због тога да видим како ће изгледати. Скоро је невероватно колико ме је обрадовала издужена сенка мојих руку и скоро страшна због те величине и необичности. И полако, полако, сенка се спустила са зида на дечаково узглавље, и опет сам нежно, скоро грлећи, узела дечаков мали ознојен врат међу шаке.

И, је л’ те, ви знате, ја сам вам казала већ да сам хтела само мало да се нашалим, то јест не да се нашалим, већ да видим како ће изгледати, шта ће рећи мали. Хтела сам да га питам: би ли му жао било да умре тога часа; хтела сам просто све да урадим да му се учини, само да му се учини, да ће тога часа умрети, па да видим шта ће рећи, како ће гледати. Ја сам га тада тако много волела, иако то не може ни вама можда изгледати вероватно.

Али догодило се тако жалосно све. Сећам се још огромне капље зноја на дечаковом челу, једне ужаснуте зенице, само једне, и уплашеног, болног вриска. Али ја никако нисам умела ништа разумети. Грубо су ми отиснули руке од дечака, и обоје су га обасули нежностима какве му ја никад више нисам могла рећи.

Кад се одмакао од дечакове постеље, његов отац ме је погледао толико туђе, презриво и тужно у исти мах, и ја сам одмах осетила да би му моја близина била тешка и скоро одвратна. Отишла сам одмах сутрадан, заувек. Нисмо се ни поздравили. А ми смо се ипак волели.

После тога сам добила само једно писмо од њега. Мали је умро био „сигурно независно од свега што се десило, јер је био иначе врло слаб одувек.“

Невидљиви трун

Као над каквим срцем, често сам се нагињала над својим малим сребрним сатом. Он је куцао мирно, одмерено, неким бистрим гласом какав се само на ливади у вече изненадно зачује у сплету високих трава. Откуд ли му овај фини живи глас, мислила сам. Да нешто скривено не живи у њему? И пажљиво га отворим. Унутра безброј точкића, завртња, полуга. И све тако ситно, једва се оком да опазити. Клати се мали сребрни точак, па својим зупцима покреће један мањи, а он опет покреће неки трећи жут, са зупцима као у мале стоноге! Нека два, као сиве мртве звезде, стоје непомично; а потом угледам их још три, чије је кретање невидљиво као ток времена. Чини ми се као да неку машинерију васионе, умањену бескрајно, држим на своме длану. Као да све виси о неком невидљивом концу уплетеном вешто између танких металних точкова. Као да цео један спутани живот куца заклопљен у тој сребрној кутијици.

Увек тачан као сунце, уплаши ме ипак једног јутра, јер је пожурио неколико минута. И ја га одмах однесем часовничару.

Ни они што траже камен мудрости нису били окружени са толико тајанствених справа као плави часовничар у своме стакленом купеу. Он ме погледа једним обичним и једним лупом увеличаним оком, огромним као зелени барски цвет. Затим, и не питајући ништа, узе пружени сат са неком неприкривеном жудњом. То је била нека страст какву имају они од којих зависи нечији живот.

– Шта му је? – упита као да је реч о људском бићу.

– Иде напред, – одговорих скоро богобојажљиво том ђаволском бићу.

Он упери зелени барски цвет свога ока на уздрхтало сазвежђе малих котурова, па забринуто рече:

– Морате га оставити неколико дана, да га детаљно прегледам. Засад још ништа не видим. Можда је упао неки трун, а можда ће требати да га спирализујем.

Реч „спирализује“ ме је забринула као кад лекари говоре неке неразумљиве речи над болесником: апендицитис, локална анестезија, плеуритис и слично.

После одређеног рока са стрепњом дођем по сат. Ту је сад био мали ђаволов шегрт. Неко дете доста чисто и болесно. И оно је држало стакло на оку и било нагнуто над столом претрпаним непознатим справама.

У часу кад ме скоро нехатно упита шта желим угледах како ме са зида посматра мој сат.

– Где вам је газда? Да ли сте ми добро часовник оправили? – питала сам дечака.

– Можете бити спокојни – одговори он мирно.

Опет је на руци уза само моје бйло струјао невидљиви крвоток мога часовника. Из страха да можда није добро оправљен, нисам га до вечери ни погледала у лице. Јавни часовници у граду показивали су тога вечера разно време: пет до осам, осам, осам и два. На моме осам и десет. А до ујутру је узнапредовао пола сата.

Као без душе отрчах мајстору и прекорно, а ипак са страхом да га не увредим, рекох:

– Уместо да ми га оправите, ви сте још и покварили. Сад брза пола часа.

– Сигурно смо мало више подмазали, али то је сад већ лако удесити – одговори он са непотребним осмехом.

„Како је перфидан“, мишљах: „верује да ће ме тим осмехом преварити. Упропастио, и још се смеје.“

После друге оправке сат је изостајао три четврти.

– Сигурно сте сад све уље из њега исцрпли – рекох огорчено часовничару.

Он збуњено скиде лупу са ока. Преда мном је стајао обичан постиђен човек. Увеличано око се беше смањило до свог природног облика, а око њега стајаше велики црвен круг. И мени се одједном сажали на тај црвени круг, на то око, на ту збуњеност. И рекох човеку скоро молећи:

– Опростите што опет долазим, али овај сатић је успомена.

– Верујте ми, овакав неуспех ми се први пут дешава – правдао се човек. – Сврађајте тако сваког дана, па ћу вам га на руци дотеривати, док се не удеси. Има врло фину машинерију, па је тешко...

И онда, без икаквог ореола тајне, он га ту, на моје очи, отвори и неким ножићем помаче у десно малу сребрну рукуницу. Видела сам јасно да је настао час опасности, пошто је и мене узимао за сведока. – После смо и одговорност сигурно имали да делимо.

Али часовници као и људи сигурно имају своју судбину. Мој часовник је и даље ћудљиво, као ватра плућних болесника, час се дизао час се спуштао над правим временом. И једног вечера безброј његових котурастих срдаца заувек стадоше. Душа мале сребрне ствари одлетела је богзна куд.

Ви знате, мисао и без наше воље везује и најудаљеније представе. Мириси подсете на речи, зрак сунца на зиду суседном на неки несташлук из детињства, вране на њиви на какву тешку давно прележану болест. А ја сам тог вечера мислила на весели румени сатић што је куцао некад у грудном кошу мале Бланш.

Бланш је становала у десној половини моје мансарде и седела ми често на крилу. Осећајући тада колико је случајно што сам то мајушно створење срела у животу, мислила сам с тугом како једном ништа више нећу о њој знати. Она ће бити девојка, волети, удати се, имати децу. Исту плаву умиљату децу као што је и она. Цео један људски живот са својим радостима и боловима збиваће се негде, а ја га нећу знати. Мала Бланш ће ме сигурно заборавити, и, можда, само једном случајно, у својој старости, кад чује коју реч мога језика, подићи ће се у њеној души неко нејасно топло сећање на једно људско биће.

Бланш није хтела да иде на доручак кад би је мати позивала. Више је волела да седи у мом крилу. Била сам јој загонетна, јер сам јој сасвим друкчије говорила него њени родитељи. У њеној коси сваког дана био је један огроман свилен лептир и нежно треперио при ходу.

И онда, једном је њена мати дошла бледа и казала ми: „Бланш је болесна."

У целом свету болесничка соба сиромашних људи је иста. Украј детиње постеље стајао је сточић, прекривен белим столњаком. Чаше са водом и чајем биле су покривене исписаним дописницама. Начет лимун стајао је стрмоглавце на једној боци. Кашичица, излизана од рибања, беспомоћно као болесник лежала је на белини платна. У прозору се виделе бочице са компотом и малином. Иза гвозденог паравана вириле су ципеле мале Бланш. И дах врућице и лимуна испуњавао је ваздух. Мати је гледала утучено у зајапурено дечије лице.

„Шта ли је то што би требало учинити па да јој ватра спадне? Да ли збиља постоји нешто, нешто што је само нужно погодити, па да се девојчица спасе? Или се све догађа независно од нашег труда, бола и молитве?" Потом сам мислила да ли још где у васиони, изван нас, постоји свест о малом том одломку природе, о девојчици Бланш. И тако ми се чинило све замршено и беспомоћно. Бланш се насмешила на мене прозрачно, а мени се учинило да сам за нешто крива и отишла сам прозору.

Потом је дошао лекар. Он је испуњавао све класичне захтеве о лекарима. Чинио се спокојан. Његова чиста, миришљава и мирна појава уливала је поверење. У очима му је блистао онај меланхолични сјај зеница које су много несрећа виделе. И осмех, који је изнутра био сав брига и сажаљење, споља се чинио ведар и заштитнички.

– Шта јој је? – упита он нагињући се над жарки дах детињи.

Мати испрекидано исприча да Бланш синоћ није могла вечерати, да је већ тада имала јаку ватру, да је преконоћ бунцала.

– Да је прегледам, – рече лекар – то је вероватно неки назеб.

Тада сâм спретно скиде дете и наслони слушалицу на врели грудни кош, дуго слушајући неће ли чути где се скрива тајна обољења. Али то нешто што је тражио као да је измицало његовом слуху, као да се скривало дубоко у детињем бићу. Потом лекар белим великим прстима покуша да у цревима нађе нека задебљања, да притиском изазове бол око желуца. Најзад Бланш мораде да покаже уски, белом навлаком покривен језик.

Лекар, једва мало озбиљније него у почетку, али ипак миран, рече благо:

– Засад се у плућима још ништа не чује. А и црева су у реду. Немојте се плашити, даћу јој једну медицину.

После лекареве посете нама је било лакше. Дошао је неко на чију смо душу мало свога терета ставили. Чинило нам се да Бланш мирније дише, ведрије гледа, радије пије пружену лимунаду. Наслонила сам лако врхове прстију на њено бѝло, још танко као свила. Оно је као мала засебна бубица играло под мојим прстима. Чинило ми се као да и у моју крв улази нека патња, као да ми у прстима гори неки грозничави огањ.

Лекар је сутрадан дао нову медицину, рекао да се стављају влажне облоге и обећао да ће бити све боље, да ће од тога ватра спасти. Смешио се још спокојно,

и мати је веровала. Веровала сам и ја. Како бих могла сумњати у искреност његовог спокојства, кад сам имала неодољиву потребу да се надам?

Мати је тачно на минут пунила кашичицу леком, са побожношћу каквом наливамо уље у кандило. Али ватра ни од нове медицине није спала. Ко зна лек против непоколебљиве намере природе да материји од које смо створени да другу улогу?

Ни трећег дана у плућима није ништа шуштало, на притисак по стомаку није се одзивао бол, грло је било чисто. И лекар с очигледном тугом рече:

– Тешко је са децом. Пате, а не знају да кажу на што се туже.

Потом виде да је и то било сувишно и глупо рећи, и поцрвене.

Мати је стајала беспомоћно, а ја мишљах: „Треба му сведока; не сме све да узме на своју душу“, па уплашено рекох да позове још кога лекара.

И њих четири, нагнута над прозрачном биљком, над малом Бланш, решили су да је пренесу у болницу. Тамо има више справа, више лекова, више лекара. Мати је признала да је тамо боље, и дете су пред вече однели.

А та ноћ је била јесења, црна. Све ми се чинило да се око моје собе нагомилала тама целе васионе, испод сваким таласом ветра срце ми је друкчије куцало. Ужасно неспокојство лебдело је у мени.

„Зар збиља“, мислила сам, „не може да се нађе шта се пореметило у том сићушном организму? Има ли негде лекар који би то погодио? И би ли вредело? Шта то управља загонетном машинеријом нашег бића? Упадне ли унутра неки нама непознати трун, па све заустави? Исцрпе ли се нешто из нас, као уље што подмазује точкове фабрика, и срце мора да стане?“

И у бунилу сам видела крваву машинерију нашег организма. Срце мале Бланш, главни црвени точак, грчевито се сажима и шаље живот кроз безбројне испреплетане канале по целом телу. И од тог сажимања руменкаста крила плућа дрхте; путује нешто што није материја кроз сивкасте вијуге мозга; дише уклупчан желудац једва чујно као неко полубиће; леже црева у својој дупљи као изгладнеле змије. Као по теорији поделе рада, свуда се нешто засебно збива, а све служи истом циљу. И наједном, упадне неки невидљиви трун, и сав поредак се сруши.

И после кратког сна била је мутна зора. Сећам се како је са очајањем детиња мајка подигла руке небу и зајецала спазивши ме.

Зар није свеједно како се на људском језику зове узрок због кога је душа мале Бланш побегла некуд?

Директорове гуске

Из директорове канцеларије видело се двориште ограђено плотом посивелим од сунца. Пруће је врхом прошћа ишло као венац, местимично проређен и расплетен.[1] При дну плота било је неколико рупа, кроз које су се директорове гуске провлачиле у оближњу пољану, па на Тамнаву. Пошле би лагано једна за другом и у профилу личиле на стару једнооку слику.[2] Напред је ишао матори гусак, па гуска, за њима бела лањска деца и безбројни жути овогодишњи унучићи. Провлачили су се прво кроз високу ћурију,[3] траву љубичаста цвета, губећи се у њој као у прашуми, по својој сопственој ћуди или пред прутом Анушкиним. И Анушка се, кћерка наставнице за јестественицу, провлачила кроз плот и ишла на Тамнаву. То је чудно[4] питома и широка река. [5]Лети, међутим, побегне од обала, сузи се, сакрије у трску и ноћу се песмом жаба јавља да још живи. На њеним шљунковитим и после кише пуним муља обалама по цео дан бораве гуске с Анушком. Гуске пливају а Анушка скупља љуске пужева и шарене камичке. Њена мама се хвалила да ју је кћерка наследила у склоностима, пуштајући је да се још од детињства на обалама Тамнаве учи волети природу.[5]

Директор је ретко кад остављао рад; био је неуморан.[6] Кад је држави поклонио тридесет година рада и кад му је снаге преостало, радио је за своје задовољство.[7] Он је био средишна и најчуднија[8] личност те околине, града, школе. Све што је могло љутити, чудити, изазивати жаљење било је у њему скупљено. Одевао се као радник – широке чакшире, рукави закрпљени. Брига њега! „Ко јој се не свиди, не мора се за њега удати“,[9] како је имао обичај да каже.[10] У ствари, њему се мало ко свиђао. Дружио се највише са својим гускама. С њима је одлазио у шетњу, ишао лети с њима на купање.[11] Са њима је најволео разговарати једним неразумљивим, тепајућим језиком. Мазио је њихова имена на сто разних начина, а свака је имала своје засебно име. Оне су ишле по школском дворишту слободно као ђаци, улазиле у ходнике, учионице, канцеларију. Њихова гнезда су била у школском подруму. Кад су ђаци радили гимнастику, оне су пролазиле радосно кроз њихове редове и гакале.[12] Ђаци су на њих били свикли као на креду, на школску таблу. Кад директор изађе са часа, окупи их око себе ако су у дворишту.[13] Ђаци направе велик круг око њега и утркују се ко ће боље подржавати немушти језик којим директор разговара са гускама.[13]

Ђаци, гуске, Анушка, директор, наставници, служитељка и њена деца били су као нека велика породица. Поред Анушке и гушчића, Јадвига Цукеровна била је најљупкији члан породице. Иако сасвим млада, она је све с неком тугом разумевала. Особито директора. Њена љубав према њему преносила се на све Србе, који су јој личили на њен пољски народ[14] Тврдила је да им је и језик скоро исти: сви изрази блиски човеку, све речи везане за његов најличнији живот исте су. Далеко од своје земље и без иког свога, она се у гимназији осећала као код своје куће.[14] Њој је директор, опкољен гускама, значио словенску простодушност, сећао је на детињство, будио поверење. Она је брзо разумела жалосну основицу свих његових наклоности: гусака, домаће апотеке, поља крај Тамнаве засађеног памуком, небрижљивог одевања,[15] усамљености. Сећала се увек дана кад ју је са својим пријатељем доктором и Анушком дочекао на станици у коњским колима, и како јој је још истог дана замерио што се примала икаквог посла док не заврши[16] школу.

– Боже мој, господине професоре, кад већ ја морам да радим, бољи је мени овај посао за који се већ спремам.

Говорила је као да пијуче, као да певуши, и нагињала главу као птица на опрезу.[17] Имала је дуго, меко, зелено око. Чело јој је било бело и провидно.[18]

Кад су већ били близу града, угледали су Тамнаву, мирну, зелену, оивичену жутим шипражјем и трскама.[19] Безброј гусака пловило је по води као бели клобуци.[20]

– Како се гуска зове на пољском?

– Генс – одговорила је хитро Јадвига, с једним мутним *е* и *с* које је шуштало.

[21]Директор је покушао изговорити као она, али му није полазило за руком; ипак је као добродошлица био његов труд да целог дана своје гуске ословљава на пољском, мада погрешно.[21]

У школи су је потом дочекали школски одбор, наставница за јестаственицу и Зорка из Јасенице, школска послужитељка. Јадвиги се учинило да је у Пољској, особито због Зорке из Јасенице, која је не помилова само погледом, већ и руком и речима:

– Бого мили, ја како си бела, права учитељка.

После тога се, у пратњи школског одбора, упознала са гускама, са домаћом апотеком, јестаственичком збирком, памуком произведеним на пољима крај Тамнаве.

– Господине директоре, окречили сте рукав.

– Ништа, Генс, којој се не свидим, не мора се за мене удати.

Апотека је заузимала читав зид директорове канцеларије и није стајала узалудно[22]. Директор је једва чекао да некога бесплатно лечи. Сељанке из Тамнаве доносиле су му свакога петка по целе корпе лековитих трава.[23] Неки пут га и преваре, јер је био кратковид. После се од тих непотребних трава граде гнезда гускама и Анушка их сади покрај реке.

Скоро се обрадовао кад се Јадвига једном разболела. Прегледао ју је његов пријатељ доктор, једини лекар или полулекар у варошици, коме је богатство сметало да заврши студије,[24] али коме богатство није сметало да помаже колико год зна својим суграђанима. Директор је зготовио капљице и радосно их

предао Јадвиги; али[25] она, ма колико ценила апотекарску вештину директорову, није их смела пити; једино их је, ваљда[26] да умиру савест, трипут дневног капала на шећер и бацала. Срећом је и од самог овога оздравила. У свему осталом њено поверење у директора било је неограничено, за све је од њега тражила објашњење: [27]одакле киша у варошицу долази, које су животиње најпаметније, како се гаји памук код нас, какво мерило да узме за оцене, зашто су добре сумпорне бање, какву храну да узима увече.[27]

Када је већ настала јесен, она се почела спремати за испите. Пре подне је радила у школи, после подне учила у директоровој канцеларији. Тако су дани текли врло једнолико.[28] Свако поподне је имало боју жутих уџбеника за француску књижевност, свако пре подне имало је четири прозора[29] на учионицама, било препуно дечијих глава, очију. Вечери су се зелениле и низале уз Тамнаву или уз друм оивичен кукурузом и коровом. Недеље се љуљале на чамцима, мирисале на пољско добро докторово. Тамо су сваке недеље ишле гуске, Анушка, доктор, Јадвига и директор. Гуске напред, па за њима остали. Пролазило се кроз крај[30] варошице. На праговима су седеле[31] жене у плавим кецељама, брљава деца пузала су им око сукања. Кад наиђу гуске и директор, још по три жене изађу на праг, и људи се пред каванама престану свађати. Сви посматрају чудновати поход пут Тамнаве.

За последњим кућама[32] наилазе ливаде увек непокошене, јер су општинске. У последњој ливади стара поломљена крушка. Потом [33] стане да се слути Тамнава, скривена у врбаке. Гуске, једна за другом, сиђу[34] у воду. Доктор склони шаке око уста па трипут викне:[35] „О-о, Миловане“ меким, дубоким гласом. Милован, као да је скривен иза врба, појави се одмах и стане одвезивати чамац. Понекад се чамцем вози и најстарија гуска, у крилу директоровом.

[36]Сутрадан после оваквих излета Јадвиги се не учи, тужна је и мисли на Пољску. Ниједан лист не прочита до тренутка кад јој Зорка донесе кисело млеко справљено нарочито за њу, Јадвигу, и расејано слуша њене вечите приче о директору:[36]

– Они су врло задовољни како ја учишћавам. Нигде прашљике. То им је плата што ми уче дете, јер ја не могу плаћати као школски одборници. Утрите се, ето вам кану млеко. Они су врло задовољни. Дали су ми и да им перем кошуље; ја их[37] и окрпим, па ако хоће платити, ако неће. То им је плата што ми уче дете. Ја како су вам мале ручице, бого мили!

Обично директор наврати[38] и прекине Зоркино брбљање. Ако је упрљан[39] кредом, Зорка га чисти бојажљиво. Јадвига не зна је ли то из поштовања према „њима“, или из сажаљења што немају никог свога, или из простоте.[40]

Пред крај јесени гушчићи су били побелели и напунили су двориште. Кад би отишли на Тамнаву, као да би снег на њу[41] пао, толико су им редови били густи. И као свако многобројно друштво,[42] они су наметали своје ћуди. Стално је по једна велика гуска са по једним гушчетом присуствовала часу математике и пролазила између клупа њишући се водоравно.

– Је ли, тако, гускаћ? – питао би директор кад ћак не зна.[43]

И јасно је да неко ко има толико привилегија стекне противнике. Већ су родитељи чија деца имају слабу оцену из математике говорили:

– Ето, људи, он се само гускама занима. Ни је он за школу.[44] Не знам само ко га позва на то место. Будалама није место у просвети.

Понеки, задовољнији успехом свога детета,[45] одговарао би:

– Он је, истина, оригиналан човек, али ради савесно као професор и директор. [46]

– [47]Зар је савесно доводити гуске на час и збијати шалу с децом? – прихватао би трећи. – Ово је приватна гимназија; ми њега плаћамо.

Због незадовољства родитеља најстарији одборник се осмелио приметити на једној од седница:

– Како би било, господине директоре, да ове наше гуске раздамо по селу на чување? Тесно им је овде, тамо ће им бити слободније.[47]

Директор се усиљено смејао:[48]

– Ја сам се већ побринуо за њихова уживања. Купају се оне сваки дан у Тамнави, раде гимнастику са ђацима, имају сваке недеље нова гнезда.

– И примају часове из математике – приметио је полушаљиво, полузаједљиво најмлађи и најбогатији одборник.[49]

[50]Директор је брисао марамицом лупу и, изгледа, без разлога изговорио своју омиљену реченицу да се не мора удати за њега она којој се не буде свидео, па су се тога пута ипак разишли у пријатељству.

Препричавало се и о томе како се директор на крају школске године слика заједно са ђацима и гускама. Ни Зорка није могла то схватити:

– Могли су и мене сликати кад сте се сликали заједно и ви, и гуска, и ђаци. Гуска је живинче, па су се пре сетили ње него мене. Могли су бар шале ради и мене позвати. И ја сам жив створ.

– Али, Зорка, само се ђаци и професори сликају заједно кад је то у школи!

– А зар им је гуска професор!

У месним шаљивим новинама сликали су маловарошки сликари гуска како предаје математику, како се упоредо с директором фотографише. Најзад се појавио увредљив чланак о дивљем директору, пун неистина, алузија, узвика, тачкица. И ђаци су стали стицати неки збуњен израз кад би гуске ушле у учионицу, јер су добро знали шта им родитељи мисле и говоре и томе.[50]

[51]Јадвига је због свега тога кришом плакала. Било јој је нејасно зашто се цео град окомио на ту невину белу војску гусака и на једног чудака човека који никоме не смета. Упркос грађанима, трипут дневно је, заједно са Зорком, која се већ била смекшала, гонила гуске на реку. А на директору се није могло у прво време познати да ли је увређен или љут. И даље је своје љубимце мазио и много чешће него иначе изговарао своју уобичајену реченицу: „Којој се не свидим, не мора се удати за мене.“[51]

И кад је снег већ пао по ритовима и широкој тамнавској равници, кад су чланци по новинама престали[52] излазити, кад је Јадвига постала спокојна, директор једне недеље оде у[53] своје село и врати се отуд са читавом групом се ђака и сељанки тек у понедељак. Сељаке остави на клупама у[54] ходницима, уђе нагло у канцеларију и скоро без поздрава стаде да изрезује мале четвртасте хартије. [55] И као намерно и нечим запослен, објасни Јадвиги како је већ настала зима, гуске се немају где држати, те хоће да их испоклања за запат сиромашним

сељацима из свог села ако се обавежу да их неће клати. Додаде да њему нико ништа не би могао ако би он хтео да их задржи и да их ниипошто не би продао угојеним грађанима, јер би их они зацело поклали.

Затим позва сељаке у канцеларију и затражи да му сваки потпише обавезу да гуске неће клати.

– Што ћемо ти потписивати, господине? Кад ти велимо, нећемо клати. Треба на реч да верујеш.

– Не знам ништа. Или потпишите, или не дам гусака.

Пошто је то био услов да се гуске добију, сви потписаше. И настаде раздавање.[55]

Прво изађе, беo као лабуд, стари гусак, онај што се сликао са ђацима,[56] и сањиво отвори крила, а за њим његова другарица. Обоје су били у[57] свом оду дочекали дубоку старост. Кљунови им више нису имали оног руменог сјаја.[58] За њима изађе једна двогодишња гуска, која се одликовала бистрином, па један млади љубоморни гусак и за њима редом сви остали.[59] Директор их је распознавао по гакању иако их није добро видео. Свакога је редом поздравио.[60] Поред обичних тепања која припадају гушчијој[61] врсти било је и имена која су значила извесне карактерне особине или ознаке за лепоту, као: Кицош, Обломов, Препредењак, Љубоморни, Жутоноси, Трапави, Патка, Професор.

– Ево га, Генс, нашег[62] Професора, њега не дамо. Је ли да личи на ону шаљиву слику у новинама? Њега себи остављам, живеће код доктора. Наћи ћемо му и једну другарицу. Чини ми се, он често ашикује са Шаренком, је ли, Генс?

Јадвиги се неодољиво плакало,[63] заједно са Зорком из Јасенице, јер, збиља, шта ће школа без гусака? Све ће поћи уназад, слутила је.[64] Али се правила весела, скакутала међу живином, говорила преко обичаја много[65] да директор не би говорио, јер био је тако невешто равнодушан[66] да јој се срце цепало.

– Сад ти, Генс, бирај које хоћеш, не дамо све њима. Ти не једеш месо.[67] Па ћемо и твоје гуске дати на чување доктору.[68] Ићи ћемо им недељом у походе. Ево, узми Кицоша и Белку. Она је врло интелигентна, а нема ни једне пеге и кљун[69] јој је танак. А он је господин. Прави мали пољски племић. А сад је на Зорку ред. Ај, Зорка, не плачи! Ходи, бирај!

А Зорка се сва облила сузама,[70] не може ни да гледа, ни да говори, нити да се макне с места.

– Брига ме.[71] Узећеш оно што преостане. Којој се не свиди, не мора поћи за мене.

Тако редом све разделише[72] и школа остаде пуста.[73] И све одједном пође уназад. Пеге се појавише по прозорима, прашина по клупама, двојке се умножише.[74]

– Куд дедосте[75] онолике гуске, господине директоре?

– Послао сам их на опоравак. Доктор им препоручио, преучиле су се ове године.

А сваке недеље иде се на пољско добро докторово. Једно за другим, уском стазом кроз целац,[76] доктор, директор, Јадвига, по благом времену и Анушка. Кад се вода замрзне, прелази се преко новог гвозденог моста. Над његовим високим луковима је сиво[77] неодређено небо, које се у даљини чини тамније од земље.

Гуске су дочекивале госте весело гачући[78] и скоро су падале[79] у наручја директору. Биле су умиљате и мирне. Увече би се, за задовољство Јадвиги, по пољском обичају јели кувани кромпири преливени киселим млеком или свежим маслом, и касно[80] увече враћало. Милован би често носио[81] на једној руци Анушку, а на[82] другој гуску.

У радне дане Јадвига је обично учила за испите и бринула се какво ће бити пролеће да би се могла шетати околином. Питала је већ у јануару какав ће бити април.[83]

А април је био зелен, бујан: Тамнава широка, небо над њом мирисало.[84] Јадвиги се чинило да би век могла ту провести,[85] и то је директору поверавала:

– Господине директоре,[86] ја бих хтела и догодине бити у вашој гимназији, само ако ме одбор прими.

– Примио би те он, те још како, али ти треба испите[87] да полажеш и да идеш у неку државну гимназију. Ни ја нећу догодине овде бити. Не могу више у школи да радим, идем опет у своје село. А којој се не свиди, не мора поћи са мном.

Јадвига више ни часа није друкчије мислила. Зацело, треба отићи.[88] Постало је бесмислено радити више у школи пошто су гуске отишле на опоравак, са кога се, било је јасно, нису више могле[89] враћати. А[90] ипак је таква неодољива туга обузимала при помисли да ће морати оставити Тамнаву, шуме, меке врбове шуме око ње, вечери широке као равнице засејане житом, директора, школу, Зорку из Јасенице. Хоће ли јој опет некад моћи бити тако добро?

Зато је[91] пред крај године бивала све тужнија. Последњи месец, последња недеља, последњи дан. Она је прва отишла. Испратили су је до пристаништа сви наставници, Зорка, Анушка, директор, доктор.

– Па пиши, Генс, кад будеш нашла неког гуска да ти дођем на свадбу.

Сиромахова шетња

Сиромахова жена убриса детету нос. Ипак остадоше под носом две црвене болесне бразде којима је дуго текао назеб. Потом му опра врат, немилосрдно га рибајући. Несигурно исече црне полукружиће на врху прстију. Отац утури картон у пробушене ципеле и залуд покуша да ишчетка неизгладиве трагове беде по капутићу.

Затим жена отвори велики дрвени сандук и извади човеку кошуљу. Зна ли ко како је бедна кошуља сиромахова, како на њој нема дугмета и црни се конац провлачи кроз две рупице? Споља је његово одело некад слично оделу богаташеву, али његове чараше и његове кошуље нису никада исте.

Пошто мужу нађе кошуљу, жена узе излупани емаљирани суд да донесе воде себи за умивање. И нешто јој паде на ум адвокатица код које је прала рубље, па узгред причаше:

„Их, да знаш како адвокатица воли оно своје куче. Више га пази, боже опрости, него ја ово своје дете. Сваки дан га мије миришљавим сапуном као онај што си ми га о свадби донео. После га премазује неким мирисом, па га по цео дан држи у крилу. Да ти је само видети како му је креветац уредила, сав је од перја.“

„Шта ће беспослена“, одговори муж мирно и мудро, тражећи нешто под излизаном сламњачом своје постеље.

Постеља сиромахова не служи само за спавање. Она је у исти мах место где се чувају драгоцености: огрлица од стакла што је жена недељом носи, сребрн прстен са црвеним каменом, новац што претекне од јучерашњице. Она је клупа на којој се седи за време јела. Она је једина играчка за дете сиромахово; по њој оно скаче у часу раздрагености. Она је и једини украс и намештај у соби. Она је увек будна и пуна уздаха и брига.

Пошто човек извуче испод сламњаче угужвану десетицу, говорећи: „Мораћемо негде свратити да попијемо“, жена рукама изглача једину, ујутро опрану мараму, стави је у џеп, па се окрете мужу позивајући га да пођу. Али на постељи, на даскама које су као ребра болесникова пробијале кроз трошну сламњачу, лежаше сиромах блед и држаше се за груди.

„Опет твоје срце, тешко мени“, рече жена и појури по воду.

Потом, квасећи му чело и раскопчавајући му прсник, говораше: „Макар не јели, морамо једанпут зовнути доктора. Адвокатица има неког што јој прегледа куче, можда би он јевтиније.“

„Он је за животиње, сигурно“, прозбори тихо човек, долазећи себи.

„И тај Бог је душманин“, хтеде жена да хули, „неком да све, а неком ништа.“

„Ћути“, рече човек скоро плашљиво.

Њему се увек чинило да ће после сваке речи жалбе доћи нека нова беда као казна. Бог му се приказивао као врховни послодавац, и неко ко много више брине о раздеоби хлеба на земљи него о кретању звезда.

Сиромаси не знају да болују, и човек се већ после неколико часака лежања придиже с кревета. Залуд га је жена молила да још полежи, он се бранио убедљиво:

„Жељан сам сунца и дана. Проћи ће, чини ми се, живот, а ја нећу стићи да се надишем ваздуха. По цео дан сам у тој фабрици кô у паклу. Неки Пајо Ракин каже: да ће нам у паклу бити још сто пута врућије, али ја не верујем. Горе жеге не може нигде бити.“

„Па нека је и горе, нећеш ти тамо. Тамо иду грешници“, покуша жена несигурним гласом да га теши.

Али ни она у ствари није никако могла да уобрази како би наједанпут, па ма то било и после саме смрти, могао да наступи неки вечни одмор и одсуство патње. Потајно се и она плашила да и горе не буде каквих огромних паклених фабрика, да се међу пакленим мукама не нађе и прање рубља. И као најсмелија нада у заживотну правду јављала се каткад мисао: да ће можда они који су на земљи патили на небу уживати, и они који су уживали да ће тамо патити. Мисао о ма каквој врсти једнакости није могла никако да пojми.

„Хоћемо ли мало на гробље?“ упита она бојажљиво.

„Прво ћемо на пиво, нисмо га пили одавно“, одговори човек, прелазећи клецавим кораком преко дворишта.

Жена радосно пође, вукући дете за танку плавичасту руку. Одавно није попила чаше пива са својим мужем, јер сиромаси обично више пију ракију. Пиво је господско пиће, оно човека отроми, не да му да хита при раду; а ракија, напротив, бодри.

Породица прође својом улицом без речи. Међу сликама жениног мишљења најјаснија беше башта сусетке хлебарке, засађена луком и кромпиром, потом неки црвени кафански сто и на њему неизмерна чаша пива. Она и не примети неки чудни, као вештачки, сјај по околним кућама, нити недељни жагор којим је шумела улица. Не примети ни гвоздену бакалинову капију, којој се обично дивила и која је била понос целе сиромашне улице у предграђу. А човек је осећао неки неописани умор и дрхтавица је потресала с времена на време његово тело. Њему се чинило као да свака ствар има неку ивицу од дуге. Дуга је уоквиравала прочеља кућа, ишла као венац врхом плотова, лебдела око биљака као њихово друго ваздушасто тело. За детињом главом она је као ореол путовала. Понекад му се и сви предмети помешају, напусте своје право место, и лака опница шарене светлости прекрије их. Он је помишљао да ће то бити од неке слабости, али, пошто је био жељан сунца и ваздуха, ишао је даље.

У идућој улици свратили су у једну омању кафану на чијим прозорима беху насликане прасеће главе и чаше пива. Породица седе за један сто покрај врата. Како су други јели уз пиће, жена се намести тако не би ли заклонила свој сто. Њу је било стид да други виде како они не једу ништа. И док су пили, она наједанпут, као да је једино то на свету занима, живо упита мужа:

„Да ли, као што неки кажу, у рају има јела и пића?“

„Нема тога на ономе свету“, одговори он. „Што овде уграбимо, то нам је.“

И он искапи своју чашу до дна, и опет му се учини као да нека дуга трчи ивицом никленог служавника на суседном столу. Жена је, међутим, била нестрпљива. Хтела је час пре на гробље. Сиромаси се радо шетају по гробљанским квартовима где су сахрањени богаташи.

Када су тамо стигли, већ се смркавало. Камени анђели на богаташким гробовима смешили су се благо под вечерњом светлошћу. И чинило се ту све као у крилу белих вечерњих облака.

„Овде је лепо као у рају“, прошапута усхићено жена; „волела бих знати само да ли је и под земљом богаташима друкчије него нама.“

„Тамо је свима исто“, покуша човек да каже убедљиво, али нека несигурност преломи његов глас.

Његов се поглед отискивао у даљину, где се иза белих мраморних споменика ширило једно друго гробље, црно и пространо, са безброј једноликих крстова, који су као војска један другог гледали у затиљак.

„Ја ћу мало тамо“, рече он, показујући та широка гробљанска предграђа, „нешто ме тамо вуче. Ти разгледај туда, па ћемо се опет овде наћи.“

Жена сиромаха настави да чита златне натписе на плочама, да разгледа венце од разнобојних стаклених суза. С времена на време она дизаше очи, и увек би угледала човека где се црни мало погурен на плавој позадини неба. Потом, кад још једном диже главу, није га могла више видети. Већ јој је некако тешко и страшно било самој са дететом у тој потпуној самоћи и белини. Она позва дете:

„Хајде да тражимо тату, он је сигурно далеко отишао.“

У том часу она спази где неко маше руком и виче од некуд с краја гробља.

„Хеј, снахо, пожури, пожури...“, и кад се приближи, она разабра још и ово: „Пожури, он обамире.“

„Опет његово срце, тешко мени!“ врисну жена и похита.

Ноге су јој упадале у хумке, хаљина запирала за крстове, и кад би сасвим близу, она чу:

„Ја га видех само где се ухвати за груди и паде... Копао сам ту један гроб. Викао вас је...“

И прва утеха што је сиромахова жена чу још нејасно беше гробарева реч:

„Ћути, сви ћемо једном у земљу. Видиш колико их је. Бар нећеш морати да плаћаш кола.“

Љубавно бунило

Ката је седила у својој малој соби, по изгледу незнатној, али драгоценој за њу. Она је није хтела мењати, иако су јој сваког месеца дизали кирију, иако су се обе столице клатиле, иако се до два по поноћи чуо жагор из каване на доњем спрату. Никола јој је једног дана рекао да је изглед диван из те собе, да се ниодакле лугови око Саве не виде тако лепо. Он је седео на тим развађеним столицама, љутио се заједно са њом због досадног жагора каванског.

И тако је Ката чудновата била да се не изненади кад, после два месеца дана откако је Никола због неких послова био отпутовао у Загреб, доби уместо нежног љубавног писма сасвим друкчије.

Кад собарица изађе из собе, она седе према мутном прозору и прочита скоро без предаха:

„Драга Ката, ја никада нећу заборавити како си својом сестринском руком покушала ублажити бол за оном која ми је живот отровала. Ми ћемо, је ли, увек остати пријатељи, јер ми нико лепше од тебе неће знати опростити, нити ме боље разумети. Ти знаш узрок свих мојих лутања. Ја се нигде више нећу зауставити, кад[1] се крај тебе нисам зауставио.

Ја нисам ни путовао. Последњег дана кад сам био са тобом срео сам једну чудну девојку. Мила се зове. Ката, опрости ми што сам баш тебе изабрао да говорим о њој, ја немам кога другог. Она је тако дивна, она је прави тип жена за мене кобних. Она је сасвим друкчија него сви остали. Морам ти зато сваку ситницу о њој поменути, да би је могла и ти заволети.

Она је тако осетљива за лепоту имена, за лепоту облика, речи уопште. Она ме је прозвала Николајем. То име је њен проналазак. Ја сам га усвојио сада. Треба чути са каквом га милоштом она изговара. Као неки скупоцени прстен, ја ћу га увек чувати.

Она највише од свега воли своју собу. Њој је дала изглед неког свог сна о лепоти. Тамо је највише волим. Она ме дочекује намирисана и одевена у неке чудесне хаљине. Седимо по широким свиленим јастуцима по поду. Усред собе стоји дивно израђена полица за књиге пуна Руса,

Оскара Вајлда, Едгара Поа, Киплинга, француских песника романтичара. Пуна је противуречности и изненађења та мала обртна полица.

Кад сам код Миле, мени је као да сам у харему, мада у њему нема књига, мада је Мила увек сама у соби, мада јој често само руку пољубим, и са дивљењем погледам њену бисту. Она ми увек погледом захваљује што видим на њој те лепоте, јер и она се сама, ја осећам, поноси својом белом узаном шаком, својим руменим ноктима, својом бистом ситном и гипком.

На улици ти је не би познала; ни ја је често не познам. Она тада скине своје златне, троструке кругове са ушију, обуче платнене хаљине преко свилених кошуља. И нико можда ни на улици ни у соби не би помислио колико чудно, упорно срце Мила скрива својим спољним изгледом.

Она хоће упорно да верује у племенитост другога, и кад се разувери, она и даље тврди супротно, јер је њу стид да сумња. Хоће да воли оне које други мрзе, да иде са онима које презиру. Увек би нешто и неког хтела да спасава. За љубав њој, за љубав нашег пријатељства, ја сам морао толико пута да седим са једном женом са којом се пред светом нису показивали ни они који су били присни пријатељи те жене. Мила је пронашла да се та жена лепо смеје, да има диван лист на нози, да има златно срце. Она је увек хтела да јој нас двоје накнадимо ону пажњу коју су јој дуговали људи што су нас у њеном друштву зачуђено гледали. Мени се учинило једном да се Мила збунила и поцрвенела кад је неко, у нашој близини, тој жени нешто добацивао. Али када сам јој после о томе говорио, она ме поносито замолила да, ако ми се то не чини сасвим природно, не морам и не треба да седим са њеном познаницом (коју је, разуме се, она називала пријатељицом).

Мила има најзад једну од врлина којима се човек никад не може довољно надивити. Њој никад, као теби и многима, није пало на ум да ме ради неког разговора или ради неке нежности води далеко негде у шуму или у поље. Никад се због ње не пењем уз стрме брегове, не провлачим кроз купине, не гледам најпре пола сата како сунце залази, па онда тек да стекнем право да је пољубим и нежно погледам.

Она је и паметна колико је чудна. Треба је само чути кад говори. Колико сам прича ја чуо, прочитао, које нису ни принети оном што би она могла написати, да нема неко урођено гађење према писању, неки дивни стид који је спречава да срце своје отвори целом свету. Ја сам се често шалио да ћу је проклети ако не хтедне писати. Она ми је тада одговорила да осећа бесциљност тога саопштавања, и да треба да будем поносит што ћу једини ја чути њене, како сам велим, драгоцене речи. Јер мени се збиља чинило, увек кад сам код ње бивао, као да читам фине хумористичке романе руске, као да су скривени иза завесе бистри филозофи француски, као да веју песме из њених танких рукава. Ја сам сигуран да су само под њеним утицајем почели писати стихове двојица младића који је обожавају. После сваког састанка са њом они су односили пуна наручја идеја.

Опрости ми, драга моја Ката, што сам овако дуго о Мили говорио, али ја сам пун осећања за њу, која једино теби смем признати.

Твој Николај."

Ката је већ плакала, али помисли: „Само, да ли ће га Мила моћи разумети и умети ублажити његов бол."

Целу вечер Мила је прекидала читање и мислила о Николају са извесном заштитничком разнеженошћу. Негде на столу било је залутало мало праха од цигарета које је Николај цело поподне једну за другом скоро испијао. Мила је још видела његово бледо лице истинским болом обасјано, његове скоро женски нежне и жедне очи. Али, овако из даљине, њој су се његове трагичне речи о љубави према њој чиниле постепено као прочитане у некој хумористичкој причи. Мислила је: „Сигурно се занео нечим новим, па га је страх да помисли да ће тиме мене изгубити." И она се пола тужно пола сажаљиво насмеши.

Цела два дана потом Николај није дошао, послао је само једно писмо. Он је уопште волео да пише, тада је још много више осећао, и његов му се рођени живот чинио као нека жалосна прича, али истинита. Претварало му се у стварност оно што је у заносу жалости и ради лепоте речи казао. Он и овог пута, пошто је прочитао писмо за Милу, понови истински узбуђено последње речи писма: „О, да ли ћу икад заборавити ту кобну жену", понови их истим дубоким тамним гласом као што је пре два дана рекао Мили: „Мила, зашто сам ја толико несрећан: ја осећам да ме ти никад не можеш волети колико мени треба."

Мили се чинило да исти тај глас слуша читајући већ прве његове речи писма.

„Мила, пријатељице моја, данас сам тако тужан. Цело ми јутро слика моје жене лебди пред очима. Хтео бих доћи да ти о томе говорим, али сам мало назебао и целу ноћ био у грозници. Зато су ми и снови ваљда имали ону оштрину јаве. Никад љубав ниједне жене неће и заменити ни ону лаж коју сам ја називао љубављу. Залуд сам се јуче по подне занимао са једном девојчицом, и покушавао да убедим себе да је дивна, да има зубе као веверица и очи као мачка. Целу ноћ сам сањао онај дан кад сам своју жену први пут угледао. Ишла је преда мном, и по кретању њених рамена познао сам да осећа ко је за њом. Али на улазу у кућу хитро се окренула. Њене очи су сијале збуњено и срећно. И сад, кад их се сетим, сетим их се какве су биле тога првог тренутка. А у сну ми се увек тако јављају.

И од јутрос будан сам наставио свој сан. Чинило ми се да је видим како седи за столом са једним човеком мени непознатим, и шири топло зенице. И наједанпут пролазим крај тог прозора ја, и побледим и паднем у несвест, и кад се пробудим, сâм сам са њом негде на крају света. Други пут дођем њеној кући кад никога нема и кажем девојци да сам брат њене господарице. И чекам је у полумрачној соби. Тад она уђе радосна тражећи некога очима, истим оним очима којима је мене заљубљено гледала. И ја прискочим и забодем јој нож у груди. Потом она оживи, и љубимо се као првих дана кад смо се желели.

Мила, драга, тако сам уморан од ових снова. Тако бих желео да их заборавим. Желео бих да сретнем жену која ће ме обасути новим неким мукама, да се не сетим никад више оне која ми је живот отровала.

Дођи, Мила, што брже к мени. Мени се чини да имаш исте руке као у ње, исто забацујеш помало чело када се смејеш. Ја сам тако сам, тако несрећан, тако жељан љубави. О, да ли ћу икад заборавити ту кобну жену!“

А одмах за писмом стигао је он неспокојан, ћутљив.

– Не могу да је заборавим, моја Мила. То је страшно. Нико не зна колико је била сурова према мени та жена.

То је звонило тако жалосно да Мила са кајањем помисли: да је можда ипак та жена трагедија за Николаја, да није она само, како се Мила знала често са њим шалити, златни кључ којим је отварао срце жена; и кад би их престајао волети, дивни, племенити узрок свих неверстава, штит иза кога се романтично заклањао.

Мила му самилосно спусти руку на раме и мораде се слатко насмејати кад он рече:

– Моја Мила, ти си збиља једина жена коју волим, која ми је прави пријатељ. Да, моја Мила, она ме је тако грубо, тако изненадно оставила. Молим те, пиши јој, ја не могу.

– Ја? Шта да јој пишем?

– Пиши јој. Ја ћу говорити.

– Али она ће познати да не пишеш ти – рече Мила, милујући га сестринским гласом.

– Не смета, ја ћу јој већ некад рећи да си то ти била. Ја сам јој већ о теби писао. Молим те, пиши јој, јер ја је мрзим и не могу сам да јој пишем. Реци јој, ти знаш лепо да говориш, да је волим, да не могу да је заборавим, без ње да живим.

Он се већ заносио, заборавио је да понавља скоро исте речи које је Мили пре два дана говорио:

– Где ћу наћи утехе, ако њено срце заувек изгубим? Где ћу огледати лице у часовима вечерње туге, када се њене очи буду заувек од мене окренуле? Где ћу наслонити чело кад се у њему пробуди тешка мисао о смрти? Ја сам се навикао да после тешког сна сретнем њу и да удахнем, као свежи јутарњи мирис, неколико њених речи.

И сам је потом узео од Миле хартију и дописао:

„Како је то страшно, моја Сташа: другу жену слушам сваког дана, другу гледам. Како је то свирепо што све престаје! Да ми је да могу да убијем као зликовца ову мисао!

Ти си отишла, и моје ненасито срце нигде не може да се смири. Сташа, немој ме заборавити. Немој ником говорити речи које си мени говорила. Немој ником бити што си мени била.

Али не, опет то није оно што сам желео да ти кажем. Збогом.“

Мила је тужно гледала за њим кад је пошао, и мало себичног задовољства мешало се у њено меланхолично расположење. Мислила је како је срећна што

је своје срце сачувала од љубави према томе човеку. Она је слутила уосталом да ће богзна кад у Николајевој души сентиментално сећање на њу помутити неко ново расположење, да ће нека неслућена жена читати писма о њој и можда бити несрећна.

Потом помисли са извесном живошћу: да ко зна према коме је вејала љубав из писма Николајевој Сташи. Можда се он више осећао несрећним што ју је сам престајао волети него што она њега не воли. Можда ју је он сада тако бесцељно уверавао у своју љубав да би сам себе уверио. И Мила закључи: „Сигурно ће му сад бити лакше, сад је може мирне душе неколико недеља потпуно заборавити."

После неколико дана, кад га срете, он поцрвене, једва је погледа и ужурбано се поздрави:

– Опрости, Мила, хитам. Нешто се важно одиграва. Довече ћу ти писати.

Сутрадан Мила је читала у полутами своје собе, на јастуку где Николај обично седи:

„Мила, једини пријатељу мој, ти ћеш ме само разумети. Опет сам се срео са једном опасном женом. Прави тип жена за мене кобних. Она и није жена, већ час дете час човек. Када се смеје, изгледа да никад њене очи нису гледале ништа до небо и звезде. И када је таква, ја се не усуђујем да јој говорим, бојим се да речи које ће чути не падну као сенка на белину њене душе. Тако се она у том часу осмеха чини да је ван свега чиме други живе.

Мила, опрости ми, ја јој у себи шапћем исте оне речи које си ти толико пута од мене слушала; говорим јој у себи: тицо моја, жабице драга. (Никако у тепању не могу да се одвојим од тог света, па да се пренесем на небо, у цвеће). И наједанпут, неком сенком што јој падне из очију, њен се смех избрише, и она постане човек. Тада јој је лице десет година старије, а исто тако примамљиво. Онда гледа као змија хладно и паметно. И мени се учини да све зна: да зна како ја више свега волим твоје руке, сумрак твоје собе, да зна како не волим да радим, како не умем да будем веран, како сам за прекосутра позвао Олгу у позориште, како сам већ безброј пута изговорио ону реченицу због које си ти плакала на нашем првом састанку. Ти се тога сећаш, је ли: 'Ах, никад се ја ипак не могу отрести своје жене. Она ми је живот отровала.' – Када сам то исто пред њом рекао, она је повукла један крај усана навише. Било је то у исти мах и сажаљевајуће и презирује, да сам се зацрвенео, и некако пробудио.

Дакле, Мила, ја сам готов. Заљубио сам се у њу, једина моја нежна пријатељица. Али ја нисам крив. Ја верујем, предодређено је да ја због ње страдам, јер је она тип жена створених да ме муче. Она је свакако најпаметнија жена коју сам срео. Никад ни с једним човеком нисам разговарао тако као с њом. Нико не зна тако као она водити разговор. Она је уметник у томе. Јер ја тек почнем своју мисао, а она је очима доврши. И увек више слуша, а чини се да увек говори целом собом. Она воли кад ја о себи говорим; одмах је као и ти увидела да сам у себе заљубљен, да себи све праштам, и смеши се не прекидајући ме. Ја јој се

дивим што уме тако да ме слуша, јер, признаћеш, ипак је човеку најдраже о себи говорити. Зар ниси толико пута осетила бол кад сам те у томе себичном прекинуо?

Мила, дођи прекосутра у 'Москву', па ћемо о њој причати. Ти ме разумеш. Ја збиља осећам да не могу без тебе живети. Мени треба да се некоме исповедам. Твој Николај."

И баш кад је Мила скидала своје златне кругове из ушију спремајући се за састанак поштар је донео ново писмо. Она га са очигледном радозналошћу отвори и прочита:

„Опрости, драга Мила, што нећу доћи на састанак. Сасвим сам заборавио, па сам те позвао баш у време кад треба да се нађем са Надеждом. Чуј, она је тако лепа. Мислио сам, ти си најлепша жена коју сам досада видео; али, признајем, она је лепа колико и ти. Има тело као нека дивља мачка, и све је понекад изразито грабљиво на њој: и очи, и руке, и зуби, и ход. Богами сам се заљубио. Некако ме је целог обузела: када сам ја дете, и она је дете веће од мене; када сам човек и осећам потребу да мислим и говорим, она ме изненађује својом логиком; кад је гледам као жену, она уме да се пружи гледању, да опије очи, слух. Она тако љупко говори, све ми се чини да слушам тебе.

Али морам ти признати, што никоме не бих: да је се помало плашим. Све ми се чини да осим ове три има у њој још једна, коју не знам, која спава или је будна иза њих, а која је за мене баш најважнија. Је ли то још једно дете, или човек, или жена, ко ће знати. Кад је гледам, и кад ме гледа, чини се да ће ме до пијанства љубити; кад је пољубим, у њој се пробуде или човек или дете и стану се бранити. И искрено. Па ме то, чини ми се, некако нарочито привлачи. Никад ми се толико није хтело да ме неко пољуби, као она. Сад је, чини ми се, то највећа веза између нас што слутим да никада нећемо бити ближи, да ће ме њено биће дотаћи само као мирисни поветарац уморног излетника.

Она воли бесконачно да лута по пољима. Моја Мила, како понекад у неким часовима пожелим твоју полумрачну мирну собу. Већ два пута сам био њен пратилац у неким лудачким шетњама. И што је најважније, не идемо у шетњу ради љубави, већ баш ради природе. Мене можда води да би могла докле год хоће остајати под небом, усред густе шуме. Тад ми се чини да сам она лутка коју са децом остављају, да се не би плашила. Или, ако већ не сања у тим часовима само за себе, онда ми чита стихове, одломке из неких романа. Зато ја презирем те бескрајне књижетине. Већ их је препуна земља, више их је него жена. Она ће је покварити на крају, претвориће је у мушко, изгубиће се њен дивни детињи смех.

Сад писмо морам прекинути, идем да јој купим (Мила, стид ме је и признати) неку књигу на дар, кад их већ воли. Купићу јој *Појас невиности*, она има духа, свидеће јој се.

Сад идем. Мисли о нама. Николај."

Мила поново узе да чита оба писма, хтеде да погоди шта је уистину та девојка, а шта сан о њој, колико има улепшаног, намештеног; хтеде да поскида са ње Николајеве речи, да одузме оно што јој је он од своје жеље, од ње, саме Миле, несвесно поклонио. Али вео детињске заљубљености чувао је њену слику, и Мила је не могаде осиромашити. Уосталом, Мила осећаше и помало задовољство што неки одсјај себе назире у њој, и пријатељски се насмеши на помисао да ће је Николај можда сутра већ довести са собом, као неку драгу реткост да покаже.

После лета проведеног на Приморју, Мила се опет одмарала у својој соби. Била је тамо скоро заборавила Николаја. Он ју је само једном незнатном картом из неког планинског краја поздравио. Ништа осим поздрава, ниједног женског потписа. Али њена соба је опет намах опомену на све љубавне изјаве, на кобне жене из његових исповести. И како је већ био крај септембра, Мила се надала да ће или добити писмо или њега угледати да збуњен отвара врата и већ почиње неко дивљење, неко јадање, љубав према каквој пастирици.

Међутим, сретоше се на улици, тек после месец дана, и Николај је стидљиво ћутао. Чинило се да се нека нит која их је везивала прекинула. Мила хтеде шалом да почне разговор, да га позове да говори, да се исповеди.

– Добила сам твоју карту, која је права драгоценост: ни помена о некој жени. Зар си тако веран био, сад све једно коме?

– Моја Мила, ћути, стид ме је о нечему да ти говорим. Зауставио сам се.

– Зауставио? Сањао о Надежди шетајући по пашњацима рудничким?

– Женим се. Већ сам сит лутања, уморан, а има и пуно других разлога. Ја сам тако сам у животу, а толико нежности жељан. Тако ћу можда најпре заборавити онај мали, интимни живот који сам био отпочео са Сташом.

Мили беше чудно, па тужно, па осети неку благу радост.

– Надежда, је ли?

– Ах, моја Мила, страшно једно зло. Нечувено сам се запетљао. Њој сам писао да је волим бесконачно онда кад сам већ другу волео. Некако ми било жао не због ње, већ због себе. Ја, чији је живот само растајање, најмање од свих људи желим да се растајем. И тако сам јој ваљда очајно, или лепо, или богзна како писао, да се у њој пробудила нека врста љубави врло чудне: њој се чинило да треба њом да се оженим. И једног дана, кад ми је то из њеног писма било јасно, постао сам очајан. Хтео сам да побегнем и од Олге и од ње, и да тебе натерам да ми будеш жена, јер нисам знао како друкчије да се избавим.

– А та кобна жена, твоја будућа жена? Је ли твој тип?

Мила се смешила.

И Николај се насмеја:

– Неки нови тип. Ничег нема што се мени увек чинило кобно код жене. Дете је. Мени треба младости прве, праве, да бих се од свега прошлог излечио.

– Па да, Николају, – рече Мила, храбрећи га, – али где се сретосте, на планини?

– И она је тамо била, а раније смо се још знали, само сам се ја увек некако плашио тог детета, јер ме је од првог часа привлачило.

– Лепа је сигурно?

– Донедавно нисам ни знао каква је, тек кад сам је заволео, опазио сам да је лепа. Очи косе, као Јапанка; уопште нечег источњачког у изгледу, јер не могу ти је тачно описати. Ни сам не знам чисто каква је. Тако је усред пољубаца запитам: „Богати, реци ми, јеси ли ти лепа?“ и готово полудим од неког глупог одушевљења кад она детињасто и поносито одговори да је мама зове лепотицом.

– Дакле, има мајку, родбину?

– Да, моја Мила, све чега сам се плашио: мајка, родбина, ормани, кревети, просидба, прстење.

– То је само споредно. Воли ли те много, јесте ли пријатељи?

– Диви ми се. Ужива у мојим љубавним заплетима, као у нечему што се први пут из књига чита, воли моје пријатеље, тебе обожава. Пођимо к њој.

– Сад не могу. А Надежда?

– Не знам шта ћу. Не смем јој рећи да се женим, морам нешто друго измислити. Па Ката, страшно ми је кад се ње сетим. Она је тако тиха, ништа не тражи; али ја знам да се она у својој доброти нада да ћу се опет њој вратити. Она је простодушна као ја понекад. Помози ми, Мила, да нешто измислимо.

– То не би вредело, оне ће опет једном све знати.

– После ће ипак бити друкчије. Биће им тешко, али беспомоћно као да сам умро.

Мислио је неколико часака и закључи:

– Нећу ни ићи данас Олги. Морам свима писати, нешто ћу пронаћи ваљда да им објасним. Ја на крају нисам ни за шта крив. Збиља, Мила, да не заборавим, молим те да ми даш ону нашу заједничку слику, хоћу да је дарујем вереници. Немам ниједну где сам câм.

Мила помисли како би то ипак био необичан дар и рече му озбиљно:

– Не дам ти, то ми је успомена. Ваљда ти је тешко свратити код фотографа?

– Сам? То ми је немогуће. Пођи и ти.

Кад су се растали, у Николају се пробудиле успомене и повеле га улицама, да се тек пред ноћ вратио кући. Сетио се шетње са Надеждом, дана када се са женом растао, Милиних руку; сетио се кад је сам и несрећан наишао на Кату, кад му се чинило да ју је Бог баш због њега створио тако несебичном и анђелском. Учини му се да су сви криви за зло које јој је починио. И на писмо које је још ујутру хтео писати Надежди и прекинуо већ иза првих речи, он настави своја сећања на Кату.

„Све би било лако да се не сећам неког слова ћ. Бог би ми се чинио одговоран за све. На крају, он ме је створио. Он ми је дао срце какво имам. Али увек ћу се сећати једног дана када је Ката писала неком писмо које је требало ја да понесем. Ја сам је већ тада расејано гледао, али сам опазио ипак како четири пута цепа омотач са писма, и нови узима. Узрок је била хоризонтална црта преко последњег слова на њеном презимену, која је увек случајно прешла преко оног места где се писмо на полеђини лепи. Она се плашила да ја не помислим да је ту црту намерно дуго повукла пишући своје име по полеђини, како ја не бих могао отворити писмо. То ми је признала, страшно збуњена, као неку кривицу,

и сакрила је очи негде у моју руку. Било ми је некако чудно тешко тога часа. Мислио сам: 'Боже, како је страшан грех што сам пришао икад оваквој девојци. Како ћу моћи ово нежно, дивно срце сломити.'

Она је увек треперела сва од страха да кога не увреди. Ишла је на прстима улицом да не би можда пробудила оне што у соби спавају. Чини ми се, плашила се да њена сенка не падне ни на цвет.

У почетку је увек задоцњавала на састанке. Мени се чинило да хоће намерно тако да чини, да би ме мучила. И што је жалосно, жалосно какав сам ја, тада сам је највише волео. Мени се чиниле виртуозно измишљене лажи кад она кроз сузе на душак изговори: 'Опрости ми, драги, срела сам неку госпођу, па ми се стала жалити да је боле ноге, питала ме шта да ради. Било ми је тако жао да је прекидам.' Или да јој опростим што није смела прекинути неку госпођицу којој се између реченица није могао ниједан слог уметнути. И трећи пут, неко, богзна који Енглез који једва зна српски и пита за Дурмиторску улицу, и она га води тако све до улице, јер је он не разуме. Да, она је оличење милосрђа и доброте.

И помисли сад, ја сам због тебе био према њој неверан. И сад ми се чини као да сам згазио неког мрава, а нисам га са стазе подигао, као што ме је она учила. Узалуд говорим себи да сам и ја несрећан, да ја морам другима да вратим оно зло које је мени жена учинила: не могу да се умирим. Сваку ноћ сањам њене крупне, сиве очи како расту. Прво постају као звезде, па све веће, веће, и нетремице у мене гледају. Када идем улицом, оне провире иза сваког прозора и огромне сузе падну ми на руке. Тако су тешки ти снови.

А кад се пробудим, љутим се на њу. Осећам неко дивљачко, себично расположење. Како сме у сну да ме узнемирује, питам. И чини ми се да бих је грубо одгурнуо кад би у том часу наишла. Као да ми она своје очи на сан шаље.

А потом, Надежда, ја сам ти досад нешто прећутао, нешто најстрашније. Ката ми је увек у сутон говорила да би хтела бити моја жена. Њој је бивало нејасно како то исто и ја не желим; зашто је не бих могао волети као жену, кад је већ волим као драгану. А ја сам тада ћутао; нисам јој никада рекао да то неће бити, а она је веровала. Па чак и у часовима сумње она се није хтела бранити од мојих милошта, не што не би имала снаге и доброте, већ јој се чинило да се тиме Бог вређа. Шта су закони које су људи измислили, према ономе што Бог заповеда? Она их је хтела удружити, али када ја нисам већ хтео да је узмем за жену, шта је она могла? Жена је на земљи да буде цвет који ће човек узбрати, мислила је Ката.

Надежда, склони свој поглед, чини ми се да он све зна унапред. Јесте, хтео сам ти слагати, хтео сам ти рећи да је Ката крива што сам те заборавио, да је успомена на њу угушила моја осећања према теби, али није тако. Ката ће остати увек сама и несрећна, јер ја се женим.

Ништа ме не питај и немој ме заборавити. Николај."

И још пун овог суморног расположења, блиског кајању и грижи савести, њему се учини да је дужан да Кату слаже, да ће њој бити много лакше ако узверује да га је од ње заувек раставило нешто што је у његовом срцу било пре ње. И тако ова лаж, на коју се спремао, доби у његовом чистом срцу изглед милосрђа. „Боже мој, Ката се и тако навикла на мисао да ћу ја увек само своју жену волети. Њој ће бити најлакше поднети да са њом заувек прекидам због те кобне успомене."

И мада Ката већ давно није ништа више од њега чекала, мада је и сам то знао, он осети потребу да јој последњи пут каже оно чиме је прво пробудио њену наклоност за себе.

Он јој рече да мора заувек да пробуди њено срце из сна којим су га обоје уљушкали. Али да он зна да у том срцу има бескрајне милости за њега. Зар би смео жени која нема анђелска крила говорити увек искрено, ма и сурово. Он рече да је Мила отишла некуд у неповрат као талас. Да се поново у његово срце вратила кобна успомена на Сташу. Да он зна колико је Сташа зла, али да је воли што му је живот разрушила; да је воли што га је слагала онда кад јој је највише веровао.

И пошто су ове речи у његовом срцу пробудиле прави, свежи бол, он је скоро гласно понављао речи што их је за утеху слао Кати: „О, да знаш како бих је слатко убио својом руком, како бих слатко пао мртав пред њезиним ногама."

И потом ју је на крају звао да дође каткад к њему као милосрдна сестра, и да понесе своју благу анђелску руку и сузе самилости у очима. „Ја ћу их сакупити у своје грешне длане, који су те често миловали."

Није се ни потписао, брзо је затворио писмо, да не би дах бола који је из њега вејао одбегао. Он је хтео Кату својим болом да обаспе, да не би могла на свој рођени мислити. И потом, да је ипак за себе привеже, јер он није могао поднети да се изгуби ма и једна капљубави коју би могао имати.

Пошто по други пут прегледа ствари које му за сутрашњи пут требају, Николај узе бочицу мириса и скоро се уми њим. Чинило му се да лакше осећања подноси кад соба мирише. Затим извади из ручне торбе свежањ хартије за писма. Стезало га у срцу. Никад више не видети Сташу. Рођеном руком затворити пут којим би му се можда вратила. Чинило му се да у соби миришу четинари, исто као кад се једном са њом шетао. Али је мислио сажаљевајући се над својим срцем: „Последњи пут пишем оној без које ипак не могу живети."

„Драга Сташа, ја сам несрећан. Покушавао сам да те заборавим, покушавао сам да зло о теби мислим, да бих те заувек презрео; али узалуд. Увек сам ти написао писмо после дана када сам те хтео заборавити. Ти ниједном речју ниси хтела одговорити. Па ипак, ја не верујем да си могла заборавити мене, не верујем да твоје бледе мирисне руке не клону као мртве, усред миловања, да твоје очи, чије су се зенице ширили у бескрај кад су на мене гледале, не засузе под пољупцима човека теби туђег. Је ли да ти је туђ?

Ти ниси могла заборавити како су тице једном певале кроз свитање, и ја чекао док те мутна светлост зоре не пробуди. Теби сигурно врт у твојој садањој кући замирише горко и топло као стаза уз морску

обалу. Ти се сигурно често сетиш наше собе, где смо чај пили гледајући се нежно.

Сташа, ја сам несрећан, и чини ми се да би ме један једини дан твоје близине излечио. Дођи, један само дан. Ништа нећемо говорити. Ја те ништа нећу питати. Ћутаћу узбуђено као у цркви, кад сам и од Бога хтео да узмем обећање да ћеш бити моја. Моја соба стоји намештена онако како си ти нашу собу намештала. Пићемо чај. Ја ћу само чај пити и гледати те. Ништа те нећу питати. Ту ноћ нећу спуштати завесе на прозорима, нека те мутна светлост зоре пробуди. Ја ћу је будан и срећан, гледајући твој сан, чекати.

Дођи, Сташа, само на један мали дан. То је тако мало према оноликој срећи коју си ми обећавала. Ја ћу само побожно ћутати и гледати те.

Јер биће ти једном жао ако не дођеш. А биће све узалуд. Изгубићеш заувек срце које је твоју младост сном опило. Збогом."

Био је већ заборавио своју сутрашњу женидбу док је писао последње речи. Она му се тога дана уопште чинила пре као крај нечега што је било него почетак чега новог.

Потом, као и увек, као да је тим писмом збацио камен што му је лежао на души, мислио је на своју вереницу смешећи се кроз полусан: „Шта ли ради Олга, гад мали, да ли је заспала?"

Бакино гостовање

Сви су унуци били у послу. Петогодишњи Паја увлачио је везице у бакине нове ципеле. На црној лакираној кожи покушавао је да огледа буцмасто лице. Гладио је руком нови сјајни ђон.[1] То су прве нове бакине ципеле које је он памтио. Познато је да старе жене не цепају ципеле, јер никад не трче, не скачу, нити се по пољу дуго шетају. Десетогодишња Милица је са великом пажњом савијала црне сатинске кецеље. Бака обично код своје куће носи плаве са разним белим цветићима; али кад пође у госте, она понесе само мрко и црно одело, јер се то у Београду сматра господственијим.[2] Она се, као и сваке године у зиму, спрема у госте своме сину и снаји који живе у Београду. И док се деца мајају[3] око ситница, она пажљиво слаже у велику кожну торбу прво своје рубље, а одозго, да се не би погужвале, хаљине с великим уборима. Кад је све било сложено и деца отела из њених руку бунду да је олупају о снег, снаја јој је помогла да се обуче: закопчавала јој сукњу, намештала свилену мараму око врата, додавла златну иглу.

Како је бака била у том часу лепа! Деца нису могла да је се нагледају. Сва се сијала у лицу. Кроз магличасти вео, који је старост већ била спустила на њене очи, блистало се узбуђење раздробљено у безброј звездица. Јагодице су јој се јасно руменеле, иако је већ око њих било бора у свима правцима.[4] Она је, као и обично, и сад држала главу мало нагнуту удесно, а руке скрштене испод груди, сва празнична, миришући на ново одело.[5]

[6]Већ је требало да се крене, а њој се чинило да још нешто има да спреми, још не што да каже, још које унуче да помилује. Иако их је целе јесени плашила да ће отићи у Београд, па се неће вратити, да тамо нема деце да је јêде и не слушају, ове претње су растуживале само најмлађег, Пају; остала деца су знала из искуства да ће се бака вратити, да не може без њих. Знала су и то како је весело кад се она опет врати, како прича чудне и смешне ствари. Како, на пример, у Београду има кола која иду сама, како београдска деца зову баку старамајком и како се тамо родитељима говори: ви и како по кућама станује по десетак породица. И сваке године тако прича по нешто ново. Али није њен повратак пријатан само због тога.[6]

Чим се бака врати из гостију, сваком унучету отпадне по нека дужност.[7] Милица више не уме да постави сто, Миланове руке су слабе за бокал воде, није

здраво за Вањицу да брише прашину. А увече, кад деца уче, она седи опет покрај њих док и последње не легне. Слуша неправилне глаголе, народне песме, рачун. Чини јој се: лакше ће им бити ако је и она покрај њих.

– Би ли ти, бако, могла за једно вече да научиш тридесет речи, да израдиш три рачуна, да нацрташ кости главе и да препричаш „У цара Тројана козје уши“?

Она и не одговара на питање, тако јој се све то чини тешко, нејасно, већ само уздахне и остане крај њих гледајући са зебњом у њине главе, погнуте над књигом и обасјане кругом светлости.

[8]Али су најлепша радост у бакином повратку нове играчке. Деци се чини, кад се сећају њених повратака из гостију, да прво играчке улазе на врата па тек онда она. И збиља, бака увек некако прво протури кути ју с поклонима па онда она уђе. Колико су год деца нестрпљива да виде шта им је донела, толико исто и она жели да им то што пре покаже, али реда ради сачека се ипак да она прво седне, да се мало одмори, па да стане вадити и показивати шта је донела. Деци се неколико првих тренутака чини да бака сасвим друкчије говори кад се врати из гостију. Просто не може да јој се позна глас. Постане некако даљи и дубљи. После два-три дана он, наравно, опет добије своју стару домаћу боју.[8]

И овога пута бака је, пре него што ће сести у кола, упитала Пају да би му предухитрила плач:[9]

– Шта хоћеш да ти купим у Београду?

[10]– Хоћу великог, великог пајаца, и још железницу што сама иде, и још...[10]

Али су остала деца већ постала љубоморна бојећи се да на београдској гомили играчака неће остати ниједна за њих и прекинула су малишана.[11] Тако се бака, с лицем пажљивим као да се труди да попамти све на руџбине, попела у кола и отишла на станицу.

А оне ноћи кад је она отишла, да је неко могао похватати дечје снове неком чудотворном мрежом, нагледао би се најчуднијих ствари и догађаја. Видео би како бака као мала лутка лежи у златном кревецу пуном јастучића. Опазио би како око Пајине постеље као бумбари лете војници и пајаци, преврћу се у ваздуху, окрећу се укруг као чегртаљке. Опазио би како су куће у граду постале железнице, како сваки путник има велику лопту у руци, како се Београд претворио у пирамиду сазидану од коцака и шћућурио се под један дечји кревет.

Те године зима је била бела, и деца су свако вече гледала у тамне прилике пролазника неће ли се међу њима појавити и бака. Она су почела да се надају њеном повратку већ истог вечера кад је отишла. У мисли о њој мешале су се и наде у дадове, а ипак се није могло рећи да је њихова љубав била себична. Она је просто била природна, иста као код одраслих: волела су личности које су могле да пруже задовољство.

Као да је гатала, бака се вратила управо онда кад се деци учинило да не могу више издржати чекање. Појавила се на вратима тихо, пуна мириса снега и румена од хладноће. То вече је било пуно смеха, разговора започетих и нагло прекинутих, узвика усхићења, радозналих питања. По поду, столовима, столицама лежале су врпце и нестрпљиво поцепане хартије најразличитијих боја. Деца су у устима имала бомбоне, у рукама нове играчке, и нису се смирила док и последње парче није било извађено из бакине торбе. И тек сутрадан, кад су

прошла прва узбуђења, настали су прави разговори између баке и деце. Она је увек разговарала с њима као с великима. Своје бриге и наде, и најскривеније мисли, делила је с њима. И деца су је потпуно разумевала. Нико не слути колико деца осећају и шта могу да мисле док су им образи још млади као роса.

Бака је говорила опет новим, далеким гласом:

– Ето, једва сам чекала да их видим; али чим тамо одем, зажелим се вас; све се бојим да ли сте здрави.

– Ја сам здрав – јавио се радосно Паја, плашећи се да га бака између осталих, при томе озбиљном разговору, неће довољно приметити.

– Забадава, не могу никако да се навикнем на уживање – настављала је бака као да разговара са себи равнима. – Досадно ми је тамо. Ништа по цео дан не радим. Живине немају, цвећа у дворишту ни у саксијама немају; све је некако уско, од камена.

– Код нас је онда много лакше – рекла су деца као чудећи се.

– Јесу моји, и све су ми чинили, али никако нисам тамо слободна као овде. Кад се споречкају, мени се чини да сам ја крива.

– Што их ниси тукла? – питао је Паја, већ нестрпљив што се на њега не обраћа пажња.

Али бака се нешто замислила и почела да говори шапатом, као да се плашила да је не чује још ко сем деце:

– Увече ми буде нарочито тешко. Они поспе, а ја се само окрећем у кревету. Све ме нешто страх да не умрем тамо, па да вас још једном не видим.

Бакине очи су се замаглиле и, као да су криве због нечег, оборише се земљи. У вечерњој полутами чуо се дечји јецај, пригушен и дубок. Деца су се чврсто и са страхом ухватила за руке. Она су добро разумела њене речи, њену жалбу и неизбежност нечега страшног и тамног што вреба баку као баук из шуме.

Разговори

Пријатно је, признајемо, говорити о себи. *Ја*, и када се не види, скривено је иза сваке реченице. Оно је постало и лукаво. Увиђајући да је крајње стидно увек бити у првом реду, оно се привидно повуче. Песници се сакрију иза жбунова, иза малих буба, иза звезда са својим огромним *ја*, или, много чешће, и не сакривају се. Приповедачи исцепкају себе као суво дрво и ставе се свугде помало: један део у каквог попа, други у неког заводника, трећи у страсну љубавницу, четврти у разбојника. Неки се сакрију иза деце, неки иза светаца. Кад престану говорити отворено, у првом лицу, наставе потајно, у трећем. Зато у књигама разговори испадају правилни. Прво каже своје мишљење један, па други, јер увек у ствари једно исто лице говори.

У животу је, што се тиче разговора, много теже и замршеније. Ретко кад се људи разговарају: обично, док један говори, други једва чекају кад ће на њих доћи ред, и гори од нестрпљења. И скоро се човеку чини право милосрђе кад прегори нешто што је хтео о себи рећи слушајући другога. Потом, никакве разлике нема у свечаности говора о шљивама, на пример, и о законима. Сви говоре са узвишеношћу, као да веле: „А ја вам кажем, љубите ближње своје као себе саме.“

Чак се и деца осећају као неко острвце за себе. Пре неколико дана два су дечака крај мене разговарала: „Ја сам свога коња одсекао у порти, ходи...“ Али је другог малишана више занимало где је он свога коња набавио, и причао је: „А ја сам моје ждребе нашао у реци.“ Онда је први дечак, пошто је био старији, насилно провалио у реченицу млађега друга и победоносно испричао све што је хтео: и да је коња одсекао у порти, и да тамо има још много коња, и да ће сви бити његови, да су узде од сестрине машне. Мали дечак, увређен, кроз плач је рекао: „Ја ћу мога коња напојити у реци, река је моја.“

На једној удаљеној клупи разговарала су два господина. Само су усамљене реченице и речи до мене доспевале. У ствари, само је један господин говорио: други је само с времена на време отварао уста, подизао обрве и једну руку, другом руком је покушавао дотаћи раме говорника и зауставити га као што се зауставља мртви захуктали предмет; али му очигледно није полазило за руком. Поново је спуштао руку и обрве, и затварао уста.

Два младића, обилазећи око кружне леје, проносили су поред мене само одломке свога разговора. Плави младић први пут рече: „Дозволите, дозволите,

молим вас“, али саговорник није дозвољавао, јер сам пет пута од плавог младића чула исту реченицу. Једва је шести пут успео да каже: „Лако је сад плебисцит, а шта би рекли ако...“

Омили ми се прислушкивати. Отворено говорећи, човек ужива у манама других. Приближих се столицама двеју жена: „Чекајте, пустите, молим вас, ако јој је то вереник, што се не венча; лане вереник, ове године вереник, то су сумњива посла...“ Друга жена седам пута узаманце рече: „И ја то кажем“, али између реченица своје саговорнице не нађе места да своје покуде утисне.

С друге стране две старице су викале: „Нико није толико патио од реуме колико ја“, и она вероватно хтеде да изрећа како, где, кад је патила; али је и друга хтела о својим патњама да говори: „Варате се, ја сам ваљда имала најтежи случај реуме.“ После прва рече: да нико није тако дуго слух очувао као она. Али је друга, све јаче вичући, тврдила: „Варате се, нико ваљда нема бољи слух од мене.“

У ходнику летњиковца жене су разговарале о зимници. Равно њих пет. И једна другој бездушно прекидаше реч: „Ја шљиве најпре ставим у кречну воду, да се...“; друга упаде: „Ја их прво танко ољуштим, па онда...“ И тако помешаше гласове и руке да је тешко било разазнати која их прво љушти, која прво ставља у кречну воду, која их прво кува.

На другој страни ходника, међутим, као неко неједнако ткање, чули су се наизменце два *ја*; једно танко, нервозно, као зоља је налетало; и друго, снажније, упорно, није се помицало с места.

И онда, као кад човек случајно нађе лепу шкољку на обали, па почне са страшћу скупљача тражити друге сличне шкољке, мене управо обузе страст да у разговорима шетача и гостију летњиковца вребам нетрпељивост, егоизам, наметљивост. И, боже драги, како све људи не разговарају! Један се занесе у свој бол и исповеда, и узгредно као одјек иде му мисао: „Како ли је добар овај човек, како саучествује у мојим патњама.“ А други, тај добри, мисли редом: „Да ли је жена кувала пуњене тиквице; господе, да ли ће потрајати ово лепо време; морам за зимус правити ново црно одело, већ га сви имају; види, молим те, како та птица лако стаје на грану; до врага, упаде ми камичак у ципелу.“ И усред среде грубо прекине исповедника: „Молим вас, да станемо, упаде ми камичак.“ Онда застану да га изваде. Човек што се исповеда захвално и радо чека, па настави: „И тако ме ти болови у ногама спопадну, па мислим: богу душу.“ Други олакшано преврће у руци ситан белутак и вели: „Треба да кувате пелена, то је врло добро за стомак...“ „Али“, преплаши се болесник, „видите, ја патим од ишијаса, нисам знао...“ „Ах, да, да“, зацрвени се први, „мислио сам нешто на свој желудац.“ Болесник, враћајући се кући сам, мисли: „Чудноват је ипак некако, каже: да кувате пелена...“

Између дворева иду двојица здравих. Њихове се речи не сусрећу, као ни њихове очи. Они су просто захвални један другом што могу гласно своје мисли преслишавати. „И ја после, кажем вам, купим тај кукуруз, те навали, навали храну...“ У исто, тачно у исто време говори други: „И тако, ето, како сам вам причао, једна ми опраси седморо, друга деветоро...“ Први, међутим, иде само право за својом мишљу, враћајући се по реч-две уназад: „те навали храну, па се они, богами, погојише за непуна два месеца...“ И саговорник се врати две-три речи, па настави: „Кажем вам, друга деветоро, те их пред Божић

испродавах.“ Само је, дакле, појам прасаца био заједничко у том разговору. Али они су се узајамно поштовали и били захвални један другом због саучесништва у тој притворености.

И потом, има саговорника неједнаких по старости, по образовању, по самосвести. Јуче, без грешне намере да прислушкујем, седох поред госпође у зеленој хаљини и њене саговорнице студенткиње. Госпођа отворено, не примећујући то, стављаше себе у средиште лепоте, добра, образованости. Студенткињи се, међутим, више свиђало да своје врлине не истиче, уживајући због тога двоструко више у себи.

„Ја имам здраво малу ногу“, рече госпођа гледајући испод ока сандале студенткињине. „Ове ципеле су ми превелике, нигде не могу да нађем нумеру 34, мада све дућане обиђем. Кажу ми: па то је дечија нумера, госпођо. А коју ви нумеру носите?“

Студенткиња се реши да великодушно жртвује своју сујету, и очигледно додаде две нумере на своју одвећ малу ногу.

„Видите како неке ципеле умањују ногу“, рече госпођа у зелено са завишћу, и милосрдно дело девојке пропаде.

Около, по клупама, свет је читао. Госпођа упита студенткињу: „Да ли ви волите да читате? Ја много волим. Нико ваљда није толико књига прочитао као ја. Ако читате латиницом, ја ћу вам дати један леп роман.“

Студенткиња је уживала у самопрегоревању и рече: „Не читам латиницу.“

Госпођа радосно настави: „Ја сам била најбољи ђак у школи: и у основној и у грађанској. Јесте ли ви учили даље?“

Вероватно студенткиња тренутно пожеле да наброји године што их је са професорима и словима свих врста провела; али брзо, душмански, уби у себи ту жељу и рече са лажном скромношћу: „Учила сам и ја даље.“

Нека девојка тад прође са својим удварачем, држећи две маргарите у руци. Госпођа у зелено погледа за њом и рече: „Ја сам се врло рано удала. Била сам поштена девојка. Никад тако сама нисам ишла по бањама“, и додаде поверљиво: „Никад нисам, верујте, водила љубав.“

Студенткиња се зацрвене, помаче удесно дотичући ме крајем свог свиленог рукава. Очигледно је пожелела да брани љубав; ипак рече само хладно: „Ја сам водила љубав.“ Нешто се у разговору прекиде. И госпођа поцрвене: смелост и хладноћа одговора је сигурно увредише.

Ја немарно прошетах стазом. Враћајући се клупи, поново наиђох на разговор. Госпођа се сигурно није могла одрећи причања, а студенткиња је уживала у својим преимућствима и својој проницљивости.

„Ја много волим да идем у кино, особито кад седимо у ложи: пријатније је гледати кад вас свет не гура. Ако хоћете, можемо вечерас заједно ићи.“

Девојка одби, рече да више воли позориште. Није, дакле, више била вољна да се повлачи. Она листаше лењо књигу, из које није читала.

Госпођа пријатељски настави: „Ето, још мало па ћемо се растати. Али ја волим да путујем. Нико није сигурно толико путовао колико мој муж и ја. Били смо у Пешти три пута, на Бледу два пута, а у Београду већ ни броја се не зна. А јесте ли ви некуд путовали?“ додаде, унапред правећи сажаљевајуће, меко лице.

Студенткиња заобилазно и иронично одговори: „И ја волим да путујем.“

Али је госпођа на зло наводила: „А јесте ли гдегод даље били?“

Ко у срцу није осетио жељу да се ма пред ким, па ма га и презирао, важан начини; и девојка рече: „Па била сам свугде помало: у Француској, Белгији, Немачкој, Америци.“

Госпођа у зелено зачуди се непријатно. На мах јој друштво саговорнице поста неугодно. Није просто могла да подноси ничије преимућство ни у чему. И она тражише разлог да оде.

Већ је падало вече. Лепе кате, које су се на сунцу црвенеле, биваху све љубичастије. Међу мирис цвећа залута дах неких топлих колача.

Госпођа у зелено се диже, и сасвим промењеним, погоспођеним гласом, рече: „Са вама може човек лепо да се поразговара. Не волим са сваким да ступам у разговор. Има тог простог света, па ти не да до речи да дођеш. Ја то никако не волим.“

„Ни ја то не волим“, рече студенткиња, смешећи се подругљиво.

Кућа на продају

Једне недеље у свима престоничким листовима изађе оглас: Кућа на продају. Удовица Марковић га је састављала читава два сата, са свом својом децом: требало је да не кошта више од двадесет динара, па су се речи морале штедети као у брзојаву. Међутим, морале се ипак ставити све врлине куће: да је од тврдог материјала, да има шест одељења, да је увучена у двориште, плац велики, лице тринаест метара. Притом се хтело нагласити да је крај здрав, услови повољни. Мати је хтела још истаћи да има подрум и пространа таван, деца да цвета пред кућом врт. Безброј, дакле, тешкоћа, али је највећа тешкоћа била колика цена кући да се стави. Пошто је породица имала дуга осамдесет хиљада, кућа се, очигледно, морала продати бар за сто педесет.

Преко ноћи нико не може спавати. Мати је већ расподелила новце који треба да преостану. На свако дете по десет хиљада, па нека, мисли жена, раде шта хоће, или за школовање, или девојкама за мираз, или да се опет један плац ближе центру купи. Матуранткиња сањала пут у Париз, гимназисткиња вилу на острву Св. Стефана, студент медицине разне справе лекарске, удобну собу за примање. Да се могло преко ноћи све остварити, ујутру би кућа била закрчена орманима књига, лекарским инструментима, салонима за пушење, кабинетима за рад, редакцијама нових листова. Било би право зло. Срећом, прошло је на миру.

Улазећи кроз простране прозоре без завеса, сунце је осветлило само неколико пејзажа по зидовима. Требало је да они накнаде остало сиромаштво намештаја и задовоље бар мало потребу за лепим.

Већ у десет сати дођоше први купци: поп и попадија из Крушевца. Али како је кућа била на искрају, а они се заморили не знајући пута, само затражише столице и воде. Реда ради прођоше кроз све собе, хладећи се марамицама, и нестрпљивој госпођи Марковић рекоше прве разочаравајуће речи: „Штета, лепа кућа, а тако далеко. Што је бар мало ближе не саградисте.“ Она, збуњена, кад већ не може да прода, покуша бар да им се оправда што је тако далеко кућу саградила, причајући целу необично замршену историју о куповини плаца и градњи. Мислила је да многе ствари, за њу јасне, сви знају, а друге свима јасне широко је тумачила.

Из тога избише и расправе између мајке и деце. „Не мораш, мама, све испричати. Ако хоће да купе, ако неће. То личи на понижавање, јер као да хоћеш да

их наговориш на куповину.“ „Све вама личи на понижавање“, бранила се мати. „Причам са људима из поштовања што су чак довде дошли узалуд. А после, и ваш деда је поп.“ Али деца су тврдила да то нема везе, и замолише је да достојанствено ћути кад нови купци дођу.

По подне дођоше два трговца из прека, али како су све мерили по својој сопственој величини и пространству завичаја, њима се кућа учини мала; и притом врло близу центра, а они су хтели да гаје живину, да држе краву.

Преко ноћи, кад се иза сна трже, мислила је госпођа Марковић: „Чак кад би се кућа дала превозити као колица, не бих знала на коју страну да је одвучем.“

У уторак дођоше две младе официркe. Деца потрчаше да јаве мајци: „Иду купци. Само немој ништа да им објашњаваш. Видећеш, драга мама, биће боље.“

Тог пута прође све у дубоком, свечаном ћутању. Купци су ишли кроз одаје, подизали очи таваници, завиривали иза кревета, сишли у подрум, и само кратко питали: „Колика је ова соба?“ „Четири са пет“, једва дочека госпођа Марковић да тек штогод рекне. Њој није био угодан овај уздржани, отмени тон; више је волела да сведе на срдачност, па ма ништа не било од куповине. Зато смешећи се љубазно рече старијој плавој госпођи: „Видите, госпођо, сад се куће граде само за ренту, па се човек не може у њима ни окренути. Ми смо као за себе зидали, собе су простране, видне“, па, сетивши се молбе своје деце, додаде чисто увређеним гласом: „Ја вас ништа не наговарам, и сами видите да је кућа дивна. Таван је пространа као какво двориште.“

Али официркама распоред није био никако згодан: немају где да се ставе шифоњери, широка огледала, дивани. Нема пролаза између трпезарије и спаваће собе. Оне већ свакој соби наденуше име. Соба госпође Марковић доби име салона. Осврнувши се још једном, неодлучно обећаше да ће послати своје мужеве.

Пошто је госпођа Марковић нарочито поштовала ред официра, натера своје кћери да кућу уреде као за славу; чак очистише и димњак у кухињи. „Истина је, неће се завлачити у њега, али могу људи затражити да виде како гори.“ Најзад јој се учини збиља да је неки празник и цело је поподне читала новине са оним нарочитим осећањем досаде код вредних људи на Божић, Ускрс и Велики петак, кад се не усуђују никаквог посла тећи. Када ни после недељу дана официри не дођоше, она се ипак надаше говорећи: „Сигурно људи имају посла, није то лако бити војник.“

Напослетку суседи забринуто рекоше да треба кућу продавати преко посредника и посредничких канцеларија. Како је госпођа Марковић имала неко урођено неповерење према прекупцима, сензалима, посредницима ма које врсте, тешка срца се реши на то. Чинило јој се да јој се кућа продаје на добош, и беше невесела и постиђена. Срећа те су по свом занату посредници људи љубазни и знају да опчине, те се тако постепено умири.

Сташе опет људи долазити као у музеј, нарочито недељом и четвртком. Отварали и затварали прозоре, одвртали чесму, пели се на таван, куцкали штапом по зиду, распитивали за суседе и одлазили. Вечером би се у породици држала већа, тражили узроци неуспеха. Од страха да кућа не остане непродата, хтела се свака замерка поправити, свака жеља испунити. Кад неке госпође

презриво погледаше на голе прозоре, на усамљене две столице у соби, кћери донеше одлуку да се собе морају измалати, да се морају купити широке маркизетске завесе на свих пет прозора, да треба набавити један диван, неколико нових столица, да би се кућа учинила примамљивијом изнутра. Зато се задужише још пет хиљада, али за толико цену кући дигоше, јер се није смело крњити од онога што је требало да остане. На нечију примедбу да ограда не ваља, сруши се стара и подиже нова, гвоздена, украшена позлаћеним стрелицама.

Али замерке купаца беху неисцрпне. Они су, у страху да се не преваре, измишљали мане којих нема. Једни су тврдили да је кућа зидана блатом, те се зид украј шупе беше скоро сав огулио, да би безбројни купци могли малтер опипати и помирисати. Пред јесен искрсну питање о влази: отворени прозори нису смели никог дочекати, јер се одмах јављала сумња да кућа није влажна. Узалуд је госпођа Марковић вадила испод кревета ципеле и кожне торбе, да покаже како ни труни влаге нема. Узалуд је уверавала да прозоре увек ради сунца и ваздуха држи отворене.

Госпођа Марковић је вечером говорила: „Као да је неко проклетство пало на ову кућу. Кров сам претресла, собе намалала, зидове и олуке окрпила, нову ограду дигла, завесе и столице купила, цвеће одгајила. Не знам шта се више може тражити од једне куће.“ Нико јој није одговарао, и она је настављала себи самој: „Изређао се и прост и фини свет, и чиновници и трговци и занатлије. И чудо ми да ти такозвани посредници ништа не помогоше.“

Цела породица је већ била клонула духом, и зато, када дође последњи, коме беше суђено да купи, нико га честито и не погледа. Госпођа Марковић рече: „Ево опет неког шуњала, изађи, Павле, пред њега.“ И доиста, ко би се надао да после толиких несуђених може доћи прави купац, један тако племенит човек и отмен. Нити питаше зашто су прозори уски, ни зашто широки, ни одакле долази сунце, ни пење ли се влага уза зидове. Ниједном није штапом по зиду куцнуо, ни у подрум чак није силазио, ни на таван се пео. Рече: „Верујем, госпођо, да имате таван.“ Он уопште ништа није питао, већ је само испричао о себи да је пропали трговац и богодани песник, да је управо због тога и пропао. Он чак прочита и једну своју песму и објасни њене лепоте: „Видите ли, госпођо, како овде добро стоји ово ’округло сунце’, то нико још није рекао код нас.“ А госпођи Марковић се збиља учини да је дивно рећи баш у тој песми: округло сунце.

Једина непријатна ствар беше што последњи, прави купац није имао новаца колико је требало. Госпођа Марковић рече му искрено: „Мени мора остати на свако дете по десет хиљада. Поред тога, морам тим посредницима дати по хиљаду, трудили су се људи; то је већ десет хиљада мање.“ Кад је прави купац увери да не мора ништа давати, пошто нису успели са продајом, већ беше лакше. Али још се нису слагали у двадесет хиљада. Час беше тежак: обе стране су страховале да не изгубе тако добру и једину прилику.

Најзад госпођа Марковић, као да се изненадно сети нечег, рече преговарајући: „Па нека буде. Не морам синовима ништа давати. Главно је да девојкама осигурам мираз.“

КАКО ОНИ ЖИВЕ

И деда је човек

Напољу је жега, али се не осећа у пространој приземној трпезарији уских прозора као на црквама. На њима и на вратима завесе су од винове лозе, па је у трпезарији зелен полумрак. По зидовима висе слике свештеника са бројаницама око врата и према истоку неколико икона. Испод њих сточић и на њему крст. Трпезарија мирише на тамњан и босиљак, јер деда у њој често крштава.

Већ неколико дана деда је од јутра до мрака у мантији. Најмлађи унук Заре мисли: „Деда није човек. Сасвим је друкчији него други људи.“ То му потврђују и неразумљиве дедине речи кад крштава и његова велика дуга брада. „Колико ли је требало времена да му порасте толика брада?“ пита се често. Чини му се да деда постоји од памтивека, можда још од Нојевог потопа, и да је сигурно познавао Светог Саву.

Сада седе за ручком. Напољу је жега, али се деда огрнуо капутом, а унуци шаловима. Около зидова иду клупе од храстовине, потамнеле временом. Сто је развучен, да би сва деца стала. Доба је школског одмора и сва су се искупила у село. Ево, отварају се врата и споља топла јара и млаз светлости нагло јурну са женом која уноси јело. Деца се отимају које ће више насути, боје се да за после неће остати. Деда, напротив, узима све на дну тањира, али сваки час сипа. Заре броји колико би то испало кад би се наједном насуло. Деда левом руком придржава браду док једе. „Ала би било смешно кад би му се сад просула чорба“, мисли дете. Гле, деда је већ ручао и пије воду, а с часа на час, кад више повуче, чује се сркање. И дечак би хтео да пије тако, али не уме.

После ручка отпочиње разговор. Деда се обраћа редом свима унуцима, али меша имена: Мару зове Зором, Наду Загом, Мила Заром, Павла Божом. И не само то, меша и од којег му је детета које унуче. Обрати се Милу с питањем:

– Шта ти ради отац? По старом?

То се међутим односи на Заретовог оца, дединог сина.

После тога пита Наду:

–А Нати се, велиш, не свиђа у Београду?

Ружа и Новак су несрећни како деда може да заборави да је Ната њихова мати.

После се деда распитује за школу. Пуши, гледа кроз дим негде далеко, очи му се мало смеше, и пита Мила:

– Ти, дакле, ове године све петице? То је лепо.

Миле је сав збуњен, не сме да призна да то није он што има све петице, већ Зора. Деца се смеше кришом, мило им је што је деда тако заборaван. Заре мисли:

„Како ли не погреши кад крштава, па уместо молитве која треба за крштење не очита неку другу.“ Ипак се на крају умири: „Сигурно је добро крштавао, јер сви у селу имају имена и не изгледа да су некрштени.“

Најзад деда устаје, крсти се и каже:

– После подне ћемо у забран да оправљамо плот. Спремите ви мушкарци алатке, а ја одох мало да тренем.

Он увек тако говори кад полази на спавање. Заре не верује да уопште деда спава, јер кад год се пробуди, чује га у другој соби где нешто ради. Или му свећа гори, што значи да још чита; или се осећа дуван, мирис кафе, што значи да је зора и да се већ пробудио. Сад полази на прстима за њим, да види да ли ће бар дању заспати, и вири кроз танку пукотину на вратима. Ништа не може да опази, јер је кревет у углу, али чује шуште листови, затим прасне шум упаљеног палидрвца, куцка нешто у зид, помиче се столица, замирише дуван. Дете се враћа мислећи: „Значи, он не уме да спава.“

У радионици старији унуци спремају алатке, не даду му да се ничега дотакне. Ко би се одрекао задовољства да за деду спрема тестеру, чекиће, сврдла,[1] рендета. И још тој својој себичности дају изглед бриге за њега:

– Не дирај то, можеш се посећи – каже Павле.

– Не мотај ми се око ногу, могу те погазити, – додаје Новак.

Он онда седа на праг радионице и посматра завидљиво шта они раде. Унутра је пуно тајанствених справа којих би се радо дотакао. Најзад се Алекса смилује и пружи торбицу од кострети пуну ексера:

– Ево, ти ћеш ово носити. Пази да не изгубиш!

Да изгуби! Као да је он мали, па да треба то да му напомињу.

Утом се чују кораци низ дрвене степенице, које шкрипе. Њему дрхти срце: то је деда, тако он иде. Јесте, то се он јавља, али шта је то? Деда је човек, нема мантије. Обукао је капут и радничке панталоне до колена. На глави му нека капица као шајкача, само мало нижа. И тако је некако дошао танак и издужио се, сличан лептиру коме су скинули крила. Унуцима је скоро смешан. Ено га корача, као и сви остали, помиче једну ногу, па другу. Заре дотле није ни мислио како се то деда помиче: да ли клизи или лебди, или иде као и други свет. Смешан је, али је и диван нови деда-човек. За њим долази тетка, носи торбицу и даје Неранџи.

– Овде вам је ужина. Мушкарци ће помагати деди, а ви ћете девојке, кад се сврши посао, спремити ужину.

Неранџа је тако изненада постала важна личност. „Зашто ли је њу баш тетка изабрала да то ради?“ пита се Заре. Размишља како би било да се размени с њом: да узме он ужину, а њој да торбу са ексерима. Али не, овако ће бити ближе деди.

До забрана нема много, али је и то за њега читав пут. И сви тако брзо иду, никако да их стигне, а срамота га је да призна да не може брзо да иде. Пролази се прво крај кошница. Пчеле около зује, ни бриге их што он туда иде. Ево једне једнако облеће око њега: сад око ува, сад око чела, носа, руку. „Решила се сигурно да ме уједе“, мисли он и не сме никако да окрене главу. Али после десетину метара пчела застаје код плота. Међутим, сад пристаје неко прасе за њим, стално му се врти око ногу. Он зна врло добро да прасад не уједа, али му је ипак незгодно што има таквог пратиоца. Не може да разуме што је оно баш њега изабрало. „Хоће ваљда да ме плаши, као да сам ја мали.“

Срећом, ево излазе из опасне области. Сад су на путу између два вођњака. Марија се окреће и зове га.

– Дај мало мени торбу, видиш, ја ништа не носим – каже она обазриво, не сме отворено да му понуди своју помоћ.

И деда је застао. Заре би га радо узео за руку, тако је необично и пријатно дотаћи се дединих руку: оне се састоје само из костију, жила и коже. Међутим, он опет измиче и стално нешто узгред ради, затвара отворене вратнице, утерује овцу у пашњак, учвршћује колац у плоту, диже са пута стари ексер. На рамену му је секира, јер је она најопаснија међу алаткама и никоме не сме да је повери. Бела коса и брада му се лепршају.

Најзад су код забрана. Новак трчи да отвори капију, деда му довикује:

– Павле, полако. Преко прелаза ћемо. Капија се тешко отвара.

Сва деца то једва дочекују: нема за њих ничег пријатнијег него се негде пети, па ма и преко прелаза само. Шума сва блиста у сунцу. Птице задивљено гледају деду и његову пратњу. Бубе сулудо играју у млазу светлости. Паук се љуља на влакну паучине. „Шта ли би радио да му се паучина прекине“, мисли Заре. „Ја никад не бих смео да се љуљам на тако танкој паучини.“

– Стигли смо, – каже деда, спушта секиру на земљу и седа на пањ.

Али већ после неколико тренутака опет је на ногама. Кроз стазу осенчену гранама букава која води опет у светлост иде напред и чини се сав у ореолу. Узгред диже суве гранчице, чупа боцу, поткресује стабла младог дрвећа. Указује се иза плота широк бео пут и далеко на видику низ плавих планина.

– Неко је прелазио преко плота, разваљен је на неколико места – вели он и одмах се лаћа посла.

Прво скида са Павлом вратнице и почиње клештима да вади старе ексере, па да закива друге нове, мало удесно или мало улево од места где су стари стојали. Заре му додаје један по један. Сад деда, хвала Богу, зна да је то он, Заре, па га ословљава правим именом. Ипак сваки пут кад пружи руку с новим ексером задрхти од бојазни да деда не погреши.

Око вратница се ствара за час цела радионица и дрвљаник: Павле рендише даску за нов прелаз, Божа и Новак дељу коље, Алекса исправља на камену старе ексере, девојчице купе иверје да се не гази. Свак има неки посао. Зару се чини да деда не обраћа довољно пажње на њега и смишља чиме би му се удворио. Најзад поверљиво каже, да би га само он чуо:

– Деда, тетка је рекла да ти само волиш нешто да закиваш и да се плот није покварио.

Деда и не слуша. Замахује чекићем да цела шума одјекује. Постао је румен у лицу, и преображен као да се моли. Дрво мирише горко, из потока се диже хладовина; невидљива бића, можда ветар, можда птице, праве шум у лишћу.

Наједном се чује ауто. Иза завијутка друма трчи сељак мали као печурка и довикује деди:

– Склони се, сад ће проћи владика. Склони се да те таквог не види.

И бежи даље да јави и осталима за долазак владичин.

Сви престају да раде. Чини се да у шуми нема више никаквог звука кад је одјек чекића и секире престао.

Заре дрхти. Мисли: „Владика ће видети да је деда човек. Шта ћемо сад! Можда ће га ухапсити.“ Чини му се да владика има пушку и да ће њоме нанишанити на деду, увући га у аутомобил и одвести далеко. Хвата га за руку и покушава да га спасе:

– Бежи, деда, да те не ухвати!

– Настави само да куцаш – упаде Павле, сијајући се од среће што се изненада тако необичан догађај десио. – Владика те неће ни познати, никад те није видео.

Опет сви настављају да раде. Праве се равнодушни. Деда је мало блед, нагао се над плот и десет пута удара по већ закуцаном ексеру. Иза завијутка већ излази владичин аутомобил. Зару иду сузе: „Јадни деда, сад ће га ухватити“, и меће му главу у капут. Новак лупа секиром по већ забијеном коцу. Владичин ауто стаје. Међутим, нико од унука не престаје да се креће, да лупа, да се претвара како је утонуо у посао. Деда полако говори Зару, мешајући га сигурно с којим од старијих унука:

– Откуд ме Новак наврати да останем! Шта да му кажем сад?

Владика излази из аутомобила. Лупа чекића и секире мало слаби. Само деда стално удара по истом ексеру, окренут леђима друму. Жиле на слепоочницама и рукама му набрекле. Чује се на друму глас:

– Црква је, ваше преосвештенство, у долини, а тамо преко шуме је свештеникова кућа.

Заре се ипак усуди да погледа на пут. Владика нема пушке, у црној је мантији, а око врата му велики златан крст о златном ланцу. Човек што му показује околину прилази Павлу и нешто пита. Заре се боји: „Сигурно пита је ли ово деда.“ Сви чекићи сем дединог умукну, чује се Павлов глас:

– Да, иза шуме је свештеникова кућа... само, он је у парохији... Јест... још пола сата па сте у Ваљеву.

Опет писак аутомобила и мирис дима и бензина. Ауто се пење на последњу узвишицу друма и нестаје га. Деца машу за њим рукама, смеју се. Деда се спушта на пањ:[2]

– Откуд данас ветар да га нанесе?

Деца га гледају као да је васкрсао из мртвих. Он тражи очима Павла[3] и смешећи се вели:

– Е, добро му ти, Алекса, рече да сам у парохији, иначе би било зло, можда би му пало на ум да сврати. Хајде, брзо купите алатке, па да се иде кући – ужурба се затим као да је још био неспокојан.

Већ је вече. Гори шума на западу. Од узбуђења деца су заборавила ужину, једва чекају да испричају тетки догађај.

Деда опет иде напред. Уз пут послује: затвара капију на винограду, узима овце из пашњака и пред собом их гони кући, закива отковане плотове, поправља коље на прелазима, купи старо гвожђе на путу. И узгред шапуће:

– Е, откуд га данас ветар нанесе!

Заре трчкара уз њега. Све му се чини да га стари ован некако попреко гледа и да само вреба прилику да га удари, па воли да се нађе у дединој близини.

Пред трпезаријом жена отеклог образа чека да јој деда чита молитву. Он се пење у своју собу и за неколико тренутака се враћа у мантији. Није више човек. Ставља епитрахиљ и чита неразумљиве молитве, гледајући далеко негде кроз дим тамњана преко болесничине главе.

На тавану

Како је небо порасло чим је дечак сео у кола на станици. Ишао је у село и раније, али тада је одвећ мали био да то примети. Брзо су се испели на висораван. Коњи су јурили и ваздух га је умивао нечим свежим и радосним.

„Колико земље, колико њива има у свету!“ чудио се дечак, не слутећи да постоји такво пространство. „А то је тек једна општина, а после, колики ли је тек цео свет. Једна њива, две, три, шума, ливада, опет шума. Птице певају – мора бити да милиони птица живе само у овим шумама а камо ли у целом свету.“[1]

Толико је лепо брзо се возити. Особито кад долази мрак. О, колико тога мрака има по јаругама. Добро је што се коњи не плаше, јер ако би се поплашили, могли бисмо правце у јаругу.

Ту дечака обузе страх и ухвати се за кочијаша. И већ беше слободнији.

– Мало смо одоцнили – рече кочијаш и ошину коње.

И збиља, дечак погледа око себе; шуме су сасвим црне. Никад није веровао да се шуме у ноћи толико згусну. И поче мислити шта ли раде зечеви. Да ли су се завукли од страха у своје куће, или можда баш скачу по шуми? А далеко негде види се светлост.

– Шта то светли? – пита он шапатом.

– Механа, тамо ћемо се мало зауставити.

Опет се чује само топот коња и жабе са свих страна крекећу некако тајанствено, округло. Однекуд из дубине мрака. Никако не може да се одреди са које стране. А тужно је од те песме, дечак би скоро и плакао.

– Хоће ли скоро дедина кућа? – пита нестрпљиво.

– Још мало па ћемо је угледати.

Али то није тако мало. Дечак придрема. Тек изненада шкрипање капије, засветле се фењери, чују драги познати гласови. Он вечера. Тетка зна да скува тако слатку вечеру. И тањири, и кашике, и чаше, све је много лепше код деде него у вароши. Тако јасно звони кад случајно удариш чашом о боцу. Врата кроз ноћ чудно шкрипе. Поцци певају са свих страна. Месец се помаља иза букве и гледа право у дечаков тањир.

Већ првих дана се од свих привлачних кутова у селу издвојио таван. Сигурним детињим инстинктом дечак је осетио да ће тамо наћи многа изненађења и новине. На таван се пење из дрвене кућице, несигурним лествицама, чије

се пречаге клате. Таван је ретко бивао затворен. Одозго су вириле разне чудновате справе, старо одело, огромни црквени протоколи. Још одмах ујутру дечаку су казали:

– На таван немој да се пењеш, можеш пасти.

Тог часа он је одлучио да се кришом попне. Ушао је неопажено у вајат и стао се пети уским, шкрипавим пречагама лествица. Ево, већ замириса старином и сунцем. Глава дечакова је већ горе, треба још само да прекорачи онај страшни простор између последњег степеника и таванице. Једино деца знају колико је тешко кришом се попети на таван.[2]

Најзад, тамо је. Ћути неколико часака, ослушкује не зову ли га, да нису наслутили где се налази. Не. Све је мирно. Теткин глас се у даљини чује. Под бором крај вајата пијучу пилићи. Све је у реду, и дечак поче разгледати. Пред њим стоји стари расточен точак, зарђала мотика, кутија пуна искривљених ексера, стара[3] кошница, неколико откованих рамова – све о чему је тако дуго сањао. За гредама разне траве снажно миришу на припеци. У куту дедина огромна бунда, преврнута, налик на згуреног курјака. По полицама поређани протоколи давно рођених и умрлих и неке друге, пожутеле од сунца, књиге.

Нешто шушну. Дечак се уплашено трже. Међутим, све је и даље мирно. Под бором још пилићи пијучу, теткин глас се чује у даљини. Кроз цrepове се пробио сунчев зрак и игра се у великој звезди паучине. Дечак поче да разгледа. Напуни џепове кривим ексерима, проваља се мало по бунди, скиде притом паучину са греде, покуша може ли ући у кошницу, онда стаде оштрити мотику, увезивати ликом старе рамове. Најзад би му доста игре и стаде да преврће протоколе. Ређала су се разна непозната имена, датуми венчања. Већ се и тим засити и хтеде да склопи књигу, али наједном опази име своје мајке и оца.

„И они су записани!“[4] помисли збуњено дечко. „Значи, и они су се венчали. Мама онда сигурно није имала седу косу, била је девојка. Није имала ни деце.“

Даље стаде мислити како је то чудновато што је једном било време кад он није постојао. А тада сигурно није било ни његових другова, ни целе њихове школе. И дође му смешно како је то могло бити у свету кад њих није било. Просто није могао веровати. Најзад, уморан свим тим мислима, заспа.

Пробудивши се, сети се свега и пожеле да с неким говори о томе. Онда се реши да пише другу Павлу, с којим је седео у истој клупи. То писмо је писао кришом, као да је богзна какве тајне јављао у њему. Деца још ни на шта нису огуглала и буде их стид од најобичнијих поступака. У писму су се мешала најоштроумнија запажања са најнаивнијим. Јавио је другу најпре о догађају са протоколом, о томе како су му се једном мама и отац венчали и шта је све због тога он мислио.

После му је саопштио да роса заиста постоји, да ју је видео већ два пута на ливади. А онда му је јавио победоносно да је добио опкладу: јер дан почиње заиста и пре сунца, и светло је све још пре него што се сунце роди. После му је испричао како се уверио у неки физички закон о сунчевим зрацима, како је сваки час ишао под крушку да види како баца сенку, и да је у подне збиља била најкраћа.

Онда му је јавио да је у селу много више неба и звезда него у вароши. Али да нарочито много има крушака, да их је само у њиховом селу десет врсти и да су

најслађе, по његовом искреном мишљењу, ангираче. Испричао му је и о опклади са једним момком и како је морао да дâ банку јер није могао да поједе тридесет крушака, као тај момак. О крушкама је углавном било понајвише у томе писму.

И, у дну самог писма, да је пронашао на тавану неки стари ексер, три пута већи него онај у школском зиду о коме виси табла.

После неколико дана опет оде на таван, провири кроз пукотину да се увери нема ли у дворишту збиља никог. Све је опет било мирно. Само две-три кокоши лутају кроз осунчано двориште. Пред наслоном стоје испрегнута кола, јабука отпаде и откотрља се некуд. Дечак онда опет поче да чита протокол. Сасвим са дна узе један укоричен у зеленкасто пругасто платно. На уводној страни је стајало: „Симеун Петровић, парох бранковински.“ „Ко ли је то?“ помисли дечак. „Сигурно неки рођак што се презива као деда. А сад га нема, нико га више и не помиње, мора да је већ одавно умро. Сасвим је чудновато како то човек умре. Волео бих баш да знам да ли се и он пео кадгод на таван.“ И радознало је и даље превртао листове. Ређала су се имена умрлих. На свакој страни по десет, а колико је тек било страна! Дечак стаде срачунавати. „Ужасно много. Преко хиљаду умрлих само у једној књизи! А сви су ти раније живели, и сигурно се нису надали да ће умрети. Значи, онда, и ми ћемо сви помрети једном и све ће бити записано. Морају, значи, умрети и деда и мама и тетка, сигурно морам и ја. Ништа не вреди, значи, бити дете[5]!“

Њега тад обузе страх. Пожеле да није на тавану, већ негде у кухињи крај тетке. А никако не сме да се макне са места. Чини му се: ако се помакне и пође низ лествице, догодиће се штогод страшно. Кад негде у доњем дворишту замука теле, дечаку већ би лакше: била је близу обала живота. Већ смеде да се креће и брзо, увек идући натрашке, склизну низ лествице и оде да тражи тетку. Хвала богу, она је још била жива и пржила колаче за вечеру. И тај мирис колача и њено насмејано лице однеше му страх. После вечере је опет писао Павлу, уживајући што има о нечему озбиљном да му пише.[6]

Тако је сваки дан био пун догађаја, и остављао по траг у дечаковој души. Од скоро небулозног, сасвим неограниченог бића постепено се стварала личност. И дечаку се чинило како се помало одваја од оних са којима је раније био једно.

А школски одмор је врло брзо долазио крају. Требало је вратити се у варош. Дечак је прикупљао шта ће све понети. У колицима, која је сам направио, лежало је неколико ексера, удица, клупче лике, две-три шарене каменице, парче воска, кутија жижица пуна на чиоду набодених буба. И још неких ситница којима се име не би могло дати, нити се погодити којом су својом особином заслужиле да пођу на тако далек пут.

Сваки тај предмет сигурно је значио по успомену, јер било је тешко растати се од тавана, од ливаде, од шуме, од места где су примљена прва искуства о животу. Вечера под хладњаком бивала је све слађа, деца су причала све чудноватије приче, таван је све лепше мирисао. Сада се дечак тамо смео већ и по мраку да пење. Његова стопала су већ познавала све неравнине на пречагама, без бројања је знао да ће наићи која несигурна, расклимана. Знао је у мраку напамет где који предмет стоји.

Када се последњи пут, уочи поласка, попео на таван, већ је било вече. Лица ствари једва се назирала и тужно га гледала. Он прође, пипајући, кроз помрчину, хтео је да узме онај велики ексер о коме је писао Павлу, али га је међу хрпом старог гвожђа било тешко наћи. Једва га напипа негде на сандуку. Узгред узе и неку бургију без рукунице, и њу стави у џеп. Онда оде до угла где су лежали Цицини мачићи и узе једно. Да га нису викнули, ко зна шта би се још сетио да понесе.

Сутрадан рано ујутру кренули су на пут. Пред зору је ваљда била пала киша, те је траг точкова само био сув, док се остали пут влажан руменео. Птице су певале, пролетале су шуме, поток се чуо у јарузи. Али дечак то није скоро ни опажао. Мислио је само на оно што је оставио у селу.[7]

Пред градом погледа још једном у џеп да ли стоји у њему велики ексер што га је понео са тавана.

Догађај у учионици

То се догодило у пространој одаји са шест великих прозора, жалосних као очи стараца.[1] На источном зиду[2] висила је слика Фрање Јосифа, доброћудна и плава као пролетње небо. Испод слике огромна школска табла чинила се[3] као окно које гледа у бесконачну црну неизвесност. У првим клупама седеле су девојчице у хаљинама од зеленог платна добијеног од енглеске мисије.[4] Иза њих младићи у оделу избледелом, шивеном код куће.

[5]У тој школи, отвореној за време окупације, још од почетка су се и професори и ђаци осећали несигурним. Чинило им се да су на неком прекоморском броду. Бурни таласи њихали су брод.[5] Сваки час је могла настати страшна непогода. [6]С времена на време бивало је смешно учење ма чега: језика, историје, бројева и њихових односа, јер је садашњост била важнија од прошлости, јер се ничим нису могли израчунати тамни односи неке опште судбине према малим животима појединаца.[6]

Првога дана срца ђака су се била скупила попут малих јадних оскоруша.[7] Професори су били[8] са разних страна; од предратних су остале[9] само жене. Дошао је нови предмет, мађарски;[10] Ирма Ђуркица, бела, са шишком на челу, смешила се готово стидљиво ђацима,[11] који дотле нису чули ни једне речи мађарске и који су мешали ваљевски акценат са пештанским. Прошла је срећно и математика, предавао је неки чичица инжењер и чинило се да неће бити строг, какви су обично професори математике.

Последњи[12] тога дана ушао је он, Пламен. Управо је личио на танак црн[13] пламен. Стаоје као свећњак уз[14] катедру, и дуго стојао ћутке.[15] Из првих редова гледале су га ученице, тихе као бубице,[16] иза њих дечаци, озбиљни и пуни очекивања. Гледали су га нетремице, јер су слутили[17] да је он најважнији. И тада се почело то одигравати, тихо, минут по минут, у зраку учионице, плавичастом, још незагушеном мирисима школе.[18]

Пламен је[19] предавао историју. Рекао је да ће прво одржати кратко уводно предавање како би га ђаци касније могли боље разумети, како би се могао с њима спријатељити.[20] Онда је стао говорити да је страшно лице живота добило у тај час још оштрије црте,[21] да су се срца неких људи повећала, постала велика као сунце, а да су се срца других смањила, постала као излизани аустријски хелери. Он је то нацртао и на таблу, ту своју шифру о нечему, да се не би заборавила.[22]

Тада се из последње клупе зачуо звиждук, отегнут и подругљив. Девојчице[23] су плашљиво полегле по клупама. Главе дечака се хитро окренуше.[24] У разреду је стојала нова личност. (Била је ту, истина, и од јутрос, али у некој полутами.)[25] Стојао је у задњој клупи дечак изгледа смелог, а можда и дрског. Уста су му била мала, управо као на[26] табли нацртани новчић. И нешто је горело у његовим очима, под челом пространим и бледим. Његове груди су се, очигледно,[27] биле стегле и као железни штит се истуриле да приме ударце. Међутим, Пламен је прошао између редова зелених расклиманих клупа до у дно[28] учионице. Једном јединим шаком коју је имао просецао је хитро ваздух. Зауставио се, погледао дечака у последњој[29] клупи и опет поново ту, у његовој близини,[30] како су срца неких људи[31] по расла као сунца и других се бескрајно смањила.

[32]Онда се јавила још једна личност у разреду: младић у тамном оделу што је кројем подсећало на шумадијску ношњу. Тај младић није био леп, чинило се да је и прилично тих, али само у првом трену. Касније се опажало да је плах и одлучан и да му под првим бледим и храпавим ликом лежи један други, светао и леп.[32] И он је устао и рекао узбуђено професору, срећан што се решио да му то каже: „Ви говорите истину; ми вас потпуно разумемо.“ И нико се томе није зачудио, само су сви били узбуђени. Једна девојка је почела[33] плакати, а Пламен је наставио свој говор као да се ништа око њега не догађа. Само ђаци га нису могли пратити као у почетку. Сви су се одједном сетили мале куће на обали реке, тамо где су градске куће мање, где око њих расту траве, тополе и дудови, где је дечак из задње клупе живео са својом мајком и браћом.

Другог дана[34] Пламен је одржао предавање о открићу[35] Америке и опет при крају говорио о нечему што је можда била његова филозофија о животу и што је можда требало да буде нека морална поука[36] ђацима. Говорио им је да се опште добро не мери по добру појединаца, то јест да треба трпети за опште[37] добро. Онда је на табли нацртао[38] правоугли троугао и говорио да неки људи у животу иду хипотенузом, страном благог успона, док други увек иду катетом. Ђаци нису можда[39] тачно знали о чему им говори, али осећали су да их на нешто опомиње, да их позива да остану родољуби, да не буду себични. Тада се опет зачуо[40] онај звиждук, отегнут, дрзак, подругљив, и нико се није[41] усудио окренути. Пламен је само мирно погледао[42] у задњу клупу и наставио да говори, али ђаци га ни сад нису могли пратити: сви су опет мислили на малу кућицу поред реке где је живео дечак с мајком и малом браћом.

[43]И тако се то настављало скоро свакога часа: Пламен је и даље алегорично говорио о нечем и остајао миран на сваки протест што се дизао из последње клупе. Зашто је ћутао: из презрења, равнодушности, праштања? То ђаци нису знали, али су знали да и они треба да ћуте. Само им је личност њиховог друга постајала све загонетнија. Стали су мислити да можда није шпијун. Увек ћути, по другљиво се смеје, замисли се безразложно, све сме, штогод га питаш зна, иде с Аустријанцима, путује некуд по неколико дана, па изненадно дође. Пред њим нико више није ништа говорио, ни где су у кући сакрили брашно, ни ко у граду чува оружје, ни кад се сматра да ће рат проћи, ни докле су Руси стигли.[43]

Једном кад је Пламен тек[44] почео говорити и рекао како се неки људи постепено одричу онога што им је дотле било најсветије (видело се да се спремио

да говори целога часа),[45] изненада је у разред ушао директор.[46] Гледао је збуњено као да је нешто крив, онда је пришао Пламену и тихо му се обратио.[47] И отишли су обојица.[48] Ученицима нису ништа казали, ни[49] „Будите мирни!“ ни „Сад ћемо ми доћи“. Просто су их оставили. У таквим случајевима ђаци обично полуде,[50] обузме их безразложна радост.[51] Овога пута сви су ћутали. Било их је страх нечега, нешто су слутили. Један дечак је изишао из клупе, пошао вратима и рекао као да се правда: „Идем да пијем воде.“ И потом се вратио нешто блеђи него што је био кад је изишао.[52] Ништа ником није казао, али је цео разред знао тог тренутка да ће Пламен бити интерниран. Сви су то сигурно знали. Као да је та вест ушла с бледим дечаковим лицем, с ваздухом,[53] са светлошћу, с узнемиреним жагором што је из ходника појурио кроз врата.

Тада се младић у тамном оделу дигао,[54] пришао другу из задње клупе и извадио из џепа револвер, црн и згрчен као тајанствена морска животиња.

– Можеш им слободно казати да имам оружје – рекао му је и мирно вратио револвер у џеп. Нелепа површина његова лица истањила се, готово је нестало, и испод ње се јавио његов прави лик, ведар и миран, осветљен неким великим осмехом.

Нека[55] девојчица, подржавајући га,[56] рече:

– Наше брашно стоји у пећи.

Две[57] најмлађе у разреду почеше плакати. Неки дечак у очајању узвикну:

– Шта ћемо сад?

И сви изиђоше из клупа и збише се у гомилу као преплашене овце. Само је он остао у клупи стојећи, с погледом укоченим, управљеним на пусте прозоре.

Тад је ушао послужитељ[58] и рекао:

– Можете изаћи мало у двориште, па полако радите[59] гимнастику.

Ништа више не питајући, ђаци су излазили[60] један за другим. С врата се сваки окренуо према последњој клупи: тамо је он још стојао и гледао у прозоре.[61]

У ходницима више[62] није било никога. Кроз полуотворена врата видела се у професорској соби[63] једна глава загњурена[64] у руке, два-три колута дуванског дима.

Постојавши неколико часака у дворишту, две девојчице, што су такође становале крај реке, и један дечак, слутећи можда зло,[65] вратили су се[66] до учионице позивајући друга: „Па хајде сад с нама, шта си се ту скаменио!“[67] Али их он и не погледа. Стојао је још увек непомично. Учинило им се да му је лице постало још дуже, а уста се још више смањила.

Али тек су се они вратили у двориште и рекли осталима, као правдајући своју пажњу[68] према њему: „Ено га, још стоји као укочен, гледа напоље[69]... Можда и није крив“,[70] чула су се два пуцња из дубине ходника, уплашени повици,[71] лупа врата. Послужитељ[72] је истрчао у двориште вичући: „Уби се онај несрећник! Шта му би! Откуд ли му оружје? Све несреће у један сат!“

Бурни таласи су њихали брод. Настала је непогода.[73] И како се онда учинило смешно учење ма чега: језика, историје, бројева и њихових односа, кад је у учионици лежао мртав друг, кад је професор већ седао у воз што јури у мађарске пусте,[74] кад је на обали реке, тамо где градске куће бивају мање, где око њих расту траве, тополе и дудови, залуд једна убога жена очекивала сина да се врати из школе.

Украдени колач

Милица је седела у клупи до зида и дрхтала од узбуђења. Читао се домаћи задатак: „Живот у нашој породици“, и требало је да још[1] само три ученице прочитају па би на њу дошао ред.[2] Али је наједном угледала како се Наталија сагиње испод клупе и једе велик колач с вишњама који је Јованка донела за ужину и показивала целом разреду пре него што ће наставница[3] ући. Наталија је седела иза велике Раде, те је[4] могла неопажено да се сагне и поједе колач, који је стајао баш између њених и Јованкиних књига. Полако га је одвила и у три залогаја прогутала, иако је био врло велик. Милица никад није видела да се могу гутати тако велики залогаји. Друга деца су за то време била заузета слушањем, а наставница је гледала у нешто неодређено изнад њиних глава. Милица је, сва узнемирена, стала да размишља да ли да одмах наставници[5] каже шта је видела или да причека[6] док не прочита задатак. Иако ју је вукло да она прва саопшти страшан догађај, плашила се да после тога не настане одвећ велика забуна и не прекине се читање задатака, а она је желела да свој прочита што пре. Са зебњом[7] је очекивала кад ће на њу доћи ред, бојећи се да Јованка прва не примети[8] да јој нема колача и сама не јави[9] наставници[10] за крађу.

Срећом, задаци нису били дуги, деца су их читала брзо. Зора, која је седела с леве Јованкине стране,[11] надушак, као стидећи се своје исповести, прочита неколико редова крупно исписаних на још неушивеној свесци:

„Наш живот је обичан. Имам[12] два брата и две сестре млађе од мене, и још оца и мајку. Тата ради на железничкој станици, а мама код госпође Стане. У нашој породици је живот понекад леп, кад увече дођу тата и мама. Онда мама нешто кува и прича тати шта је разговарала са госпођа-Станом. А понекад мама, кад је много уморна и љута, истуче мога малог брата или се посвађа с татом, па није весело и лепо код нас. Али ја волим живот у нашој породици.“

Деца су слушала окренута главом према њој. Ипак се видело да их њена прича много не занима. Зацело су многа живела слично.[13] И чим је изговорила последњу реченицу, разред је заборавио њену исповест и стао[14] дизати руке у нади да ће наставница прекинути ред и почети да прозива из друге клупе.

Али она рече строго:

– Доле руке, на Јованку[15] је дошао ред.

Сав се разред окрете округластој руменој Јованки, из чијег је свега бића зрачило задовољство. Гледао ју је радознало као да не припада њиховој школи, као да су богаташи нека засебна врста света.

[16]Јованка се испрсила, дебељушним шакама дигла високо своју свеску и с уживањем почела читати:[16]

„Ми живимо дивно. Мој тата је најбогатији у нашој улици. Он има аутомобил. Моји родитељи имају само мене, па ме мазе, зато је мени мило што немам којега[17] брата или сестру. Тада би тата и мама[18] волели и њих, а не само мене. Онда ја не бих могла имати тако пуно играчака и хаљина, морала бих све да делим са својом сестром и братом.

У нашим собама је веома лепо. Најлепши је паркет, јер у њему може да се огледа. И фотеље у татиној соби су лепе: кад се у њих седне, одскочи се увис. У витрини у трпезарији имамо пуно сребра зато што су наши послужавници, и тацне и кашичице од сребра.

Ми се сви лепо облачимо. Мама носи свилене хаљине, а тата има пуно свилених кошуља. Мама каже да не треба никад куповати јевтине ствари, јер се брзо покваре. Зато она купу је најскупље[19] и најлепше. И увек кад показује тати шта је купила, он је хвали да има укуса. А кад је код нас жур, госпође се диве мами како уме све лепо да намести на сто и тацне.

Ми сваки дан имамо колача. Мама каже – зашто бадава да плаћамо куварицу, нека сваки дан меси колаче.[20] По неки пут, кад се ноћу[21] пробудим, ја тражим колач или бомбону. Звоним нашој девојци, а она ми донесе.

Ми смо сви лепо васпитани и паметни и добри. Тата је нарочито много добар. Он увек да штогод просјаку који нема руке или ноге, али се много љути кад дођу да просе неки потпуно здрави. Тата им онда увек каже: ’Зашто просите тако здрави и млади, треба да радите. Свако треба да ради. Ето ја радим, па зато и имам’. А неки пут се просјак почне[22] да буни и да изговара како не може да нађе посла. Али тата каже да просјак не говори истину, јер, ако неко жели да ради, онда може да нађе посла. Зато се и сви ми у кући занимамо по нечим.[23] Мама измишља која ћемо јела кувати и надгледа кад девојка спрема собе, затим води мене у шетњу. Тата иде у радњу, гледа да ли тамо сви лепо раде, срачунава колико смо зарадили и смишља одакле ће коју робу да поручи. А ја морам да учим школу, да учим музику и француски језик. Тата каже да сам ја сигурно највредније дете у школи.“

Јованка је задовољно села не чекајући да јој наставница[24] то каже. Лице јој је сијало од среће. У разреду се, као каква галопирајућа зараза, раширише рђава осећања: завист због колача и татиних фотеља, са којих може да се одскаче, стид због сопствене немаштине и жеља да се Јованки удвори и угоди.

Наставница[25] испод ока погледа по разреду, намршти се и, да би скренула дечје мисли на другу страну, упита да ли у Јованкином задатку има грешака.[26]

Нико није одговарао неколико тренутака. Деца на то нису ни мислила. Дигла се само Јованкина супарница, црвенокоса Јелена, и казала:

[27]– Употребљавала је стране речи: фотеља, тацна...[27]

Ред је тако дошао на Наталију. Она је била претерано бледа и бела девојчица, беле косе, белих обрва, и саме очи су јој биле толико јасно плаве да су се са

стране чиниле безбојним.[28] Као да је била пожурила на овај свет пре него што су је негде тамо, на другом свету, стигли да обоје. Милица опази у превоју изнад средњег дугмета њене кецеље[29] мрву од колача и дође јој детињаста жеља[30] да се насмеје због тога. Али је Наталија већ почела читати свој задатак. Милици се учини да је Наталијин глас[31] још слабији него иначе. У разреду су деца још шушкала, била су стално под утиском претходног[32] задатка. Међутим, већ после првих Наталијиних реченица, почела су се утишавати. Наталијин глас је тако чудно звонио тога дана:

„Ми смо пре живели доста лепо док је тата[33] радио и био жив. Али тата није читаву годину пре своје смрти радио. Сваки дан је некуд ишао да тражи какав случајни посао, и кад нађе,[34] био је врло расположен. Али је једном код нас било страшно.Тата је увече, кад је мислио да брат и ја спавамо, причао мами да не може више тако да живи и плакао је. Онда је нама толико било жао тате, јер га никад дотле нисмо видели да плаче, па смо и ми почели у јастук да плачемо да нас он не би чуо, јер мене би било срамота да ме је чуо и било би ми га још више жао. А месец дана после тога тате је негде нестало и нашли су га мртвог на обали Саве.

Сад имам само баку, маму, три сестре и два брата. Наш најстарији брат је умро годину дана после тате. Имао је прво грип, па је после много кашљао и умро. Учио је седми разред гимназије и био веома[35] добар ђак. Поучавао је друге ђаке и зарађивао за кућу новаца па помагао мами кад је тата умро. Мој брат је лепо[36] цртао. Сад мама и ја гледамо његове цртеже и врло[37] нам је жао што смо га изгубили. Мама каже често: ’Хвала богу што је тата умро, па то није дочекао’.[38] Неки пут се мама плаши да није бата много радио, па се због то га разболео. Зато сад нама[39] не дâ да много радимо. Али опет ја морам да распремам собу, да перем суђе[40] и да кувам ручак кад немам школе, а мама оде на рад. Морам и баку да слушам, јер она не може да се креће. А, осим тога, недељом помажем једној госпођи да донесе ствари са пијаце, па ми она за то плати. Ово ми је веома[41] мило, јер тиме могу мало да помогнем мами.

Мама увек каже да јој није тешко радити, само јој је тешко кад мора да измисли од чега да нам скува ручак, а нема пара. Неки пут је молимо да нам умеси колача и да нам скува ручак с месом, али њој никад не претекне пара за то“...[42]

Читала је тако Наталија слабачким гласом, а деца слушала широм отворених сузних очију. На једном се у разреду чуло гласно крупно јецање. Јованка је, кад је Наталија споменула колаче, потражила руком свој колач, и видећи да га нема, ударила у врисак. Било је чудно видети њено округло румено лице обливено сузама. Као да се каква огромна лутка расплакала, као да су сузе текле из неких вештачких резервоара, биле су необично[43] велике и капале јој с носа, с браде, с прстију, којима је трљала очи.

– Украли су ми колач из клупе – прекинула је Наталијино читање.[44] – Био ми је у почетку часа[45] а сад га нема.

Деца су обично волела такве догађаје, али су се сад са свих страна чули гласови:

– Па нека ти га нема! Шта вриштиш! Не прекидај Наталију!

Била су већ, под утиском Наталијине приче,[46] заборавила Јованкине фотеље и паркете и сребрне тацне, и свилене кошуље њеног тате.

Али је Јованка[47] и даље гласно плакала, чинило се никад се неће утешити,[48] те наставница,[49] једва се савлађујући, упита:

– Ко јој је узео колач? Одмах нека се јави!

Милици је срце лупало толико да јој се чинило да га чује. Био је дошао час да каже шта је видела, али сад за то није имала жеље. Хтела је пређуткивањем да се на неки начин освети Јованки што је прекинула Наталијину дирљиву исповест, а затим што је и њу спречила да прочита свој задатак[50] баш кад је ред дошао до ње. И, осим тога, иако је још била дете, осећала је како нека тешка невоља притискује Наталијин живот и да неко ко никад нема у кући колача[51] мора да поже ли туђе.

– Ко је узео Јованкин колач?[52] – понови наставница[53] строго, али се деци учини да се та строгост[54] односи на Јованку, а не на ону која јој је узела колач.

Девојчице су се окретале, слегале раменима, подвиривале под клупе, Милица са страхом[55] погледа у Наталију; њени бледи и провидни образи били су сад пуни румених пега. Стојала је прво непомично са свеском у рукама и као несвесна свега што се око ње догађа, а онда паде на клупу и зајеца ситно, као пребијено, изгладнело куче. Наставница[56] је уплашено погледа и пође према њој. Јованка престаде да плаче, цео разред осети нејасну бојазан и бол, али се у том часу диже Милица и рече:

– Госпођо, ја сам јој узела колач. Хтела сам само да се нашалим. Молим вас, опростите ми.

[57]Рекавши то, покри лице рукама и седе, осетивши како јој се на косу спусти благо рука наставнице.

Разредом прође жамор и брзо се стиша: деца су одмах и свом душом ушла у заверу са наставницом и с Милицом.[57]

Подеране сандале

Математичар Зарић, стари професор у пензији, цело послеподне је у својој хотелској соби прегледао матурске задатке.[1] Могао је, истина, и шетати, напољу је сијало сунце, свет у свечаном оделу ишао улицом, али је он био стари савестан професор и хтео сваки задатак, после остале комисије, и сам да прегледа. С десне стране су му биле хрпе хартије, с леве је стојао тањир пун трешања. После сваког прегледаног задатка старац би појео по трешњу да се освежи. И узгредно је размишљао. Особито се лако могло размишљати уз задатке из математике. Њему је доста било да баци око па да види како је урађено, није се морао усредсређивати.[2]

Пошто је прегледао математику, стао је мало уз прозор, јер је у соби било загушљиво и суморно. Пред њим се отворио живописан видик, по околним брежуљцима се црвенели кровови нових кућа; као дивови, над осталим зградама дизали су се[3] срескисуд, гимназија и црква. А главни лук гвозденог моста градио је оквир некој кући обраслој у винову лозу. Старац сад узе задатке из матерњег језика и поче их прегледати крај прозора.[4] Прегледа један-два, па посматра видик, па опет прегледа. Осећао је потребу[5] да сам себе награди за труд.

Наједном се страховито узбуди. Скочи са столице, баци задатак који је читао, опет га узе и загледа се у њега приближујући очи хартији као да је рукопис био бескрајно ситан, или је можда ученик изненада усред српскохрватског[6] текста почео писати грчки. Тада преврте листове да види чији је задатак, и још се више наљути.

– И то се зове омладина! – готово викну[7] и опет поче жудно читати као да се докопао каквог рукописа од пре хиљаду година.

– И то ми се зове омладина! – понови. – Проповеда комунизам. И још девојка.

Бела, шиљата брадица му је дрхтала, рамена се дигла високо и нервозно се тресла. Ходао је неколико часака по соби, па је онда сео, наслонио главу на дланове и прочитао на слогове тему: „Шта дугујемо друштву у коме живимо.“ Прелетевши потом погледом први стубац и забележивши нешто на парченцету хартије, дође ваљда опет до места где се први пут наљутио и гласно га прочита,[8] љутито лупкајући оловком: „Али сви чланови друштва не осећају ову одговорност. Некима се чини да могу чинити што им је воља, па ма то ишло на

штету других.[9] Неки мисле да им је једина дужност да се брину о свом добру, не мислећи да ни њима не може дуго бити добро[10] ако није добро људима око њих. Неки чак верују да је тако право, да су ваљда од неке више силе предодређени само за уживање, а други само за патњу. Али друштво у коме влада такав морал, таква неједнакост, мора пропасти.“ Професор[11] напречац прекиде читање, као плашећи се да не заборави примедбу која му је пала на ум, и љутито исписа са стране: „Кандидат са сувише страсти говори о друштвеној неједнакости“, и, прочитавши још пола ступца, додаде: „Ученица незрело мисли да цивилизацију граде само гладни, а да је уживају само сити. Види се да је читала комунистичке књиге.“ И на крају математички одлучно записа: „Кандидат се као незрео одбија с усмених испита.“

После овога, можда још љутит, а можда и неспокојан због ове напречац донете одлуке, математичар[12] изађе на улицу, где се већ спуштао сутон. С десне стране, крај гимназије, шетали су у гомили матуранти, млатарајући рукама, у претерано живом разговору, али кад га угледаше, наједном им се руке, као аутоматски,[13] умирише и говор постаде тиши.

– Нешто је љут – шапну Смиља Поповић другу крај себе. – Да ли су нам добри задаци?

– Ако си математику[14] рђаво урадила, тебе ће спасти српскохрватски,[15] шта имаш да се бринеш! – одговори дечак, правећи се спокојан, али и он кришом погледа за старцем, који је, као каква чудно хитра машина увек истих покрета, промицао другом страном улице.

Сутрадан је пре почетка усмених испита била велика граја у директоровој канцеларији. Наставник матерњег језика је говорио:

– Смиља Поповић је, молим вас, моја врло добра ученица. Истина, с математиком натеже, али у свему осталом је врло добра. И сигуран сам да не исповеда никакве недозвољене идеје, него је просто дете убијено немаштином, па са мало више страсти говори о свему томе. Половина њеног задатка је под упливом Боже Кнежевића, а тај писац се у школи препоручује.

Старац је жмиркао преко наочара, спремајући се да одговори, али га је директор предухитрио:

– Она не би заслужила[16] такву казну ако би се чак и видео у њеном задатку утицај идеја које су сада узеле маха међу омладином. Уосталом, ја у њеном задатку не видим ништа такво. Све то што ви зовете недозвољеним и ненационалним идејама није ништа друго него искрено казано искуство једног бедом убијеног детета, како је већ добро запазио господин Петровић.

– А с оним тамо местом[17] где говори да цивилизацију граде само гладни, а уживају је само сити, зар се ви са тим слажете? – љутито упаде старац.

Господин Петровић се насмеја:

– Па и то је нашла код Кнежевића. И није то она казала као, ваљда, револуционарну мисао, него, просто, знате, омладина воли да нешто[18] категорички тврди. Она не може само до пола у нешто да верује.

– То вам је пука сиротица, господине – рече неким поверљивим, женским начином госпођа Милић, нагињући се љубазно према старцу. – Мати јој је прала. Једва чека да је види изведену на пут.

Бог би знао који је од ових разлога највише утицао, тек старац махну руком у знак помирења, погледа нервозно на велики зидни часовник, који је показивао[19] већ скоро осам, и рече:

– Па нека иде. Ви је носите на души.

И, одредивши ко ће полагати пре подне, комисија пође да саопшти резултате. Пролазећи поред гомиле ученика и ученица, старац примети танку, претерано високу девојку дечачког стаса и сасвим белих образа. Била је виша од осталих[20] за читаву главу. У њеној појави било је нечег и тужног и смешног због те претеране дечачке висине.

– Сигурно је добра ученица ова оморика – примети он госпођи Милић показујући на високу девојку.

– Па то је наша Смиља Поповић, видите[21] како има интелигентно лице – обрадовано прихвати Милићка.

– Зар је то она? – зачуди се старац, љут на себе што му се свидела. – Види се да је мушкобања – додаде затим скоро набусито.

После неколико часака испит је већ почео. Прво је говорила нека плава девојка коврчаве[22] косе. На њој је била школска униформа: црна кецеља с белим оковратником, али је кецеља била од атласа[23] и у кроју се видела ипак нека издвојеност.[24] Она је села за сто пред комисију као што се седа у фотељу на концерту: спокојно и с осмехом.[25] Вероватно јој је, поред тога што је била свесна да је спремна, било унеколико свеједно да ли ће одговорити на питања. На њеним прстима, спуштеним на књигу, није се видео траг никаквог посла, никакав жуљ ни пега...

Одмах после ње дошла је Смиља и утолико су се тужнији учинили[26] њени прсти и руке. Иако брижљиво опране, њене дуге кошчате шаке чиниле се недовољно чисте. Зглобови њених прстију били су тамни, задебљани, као код људи који дижу терете и раде напорне послове. На прстима се видели трагови опекотина и убода. Читава суморна историја њеног живота ван школе биле су њене[27] руке. И сунце, које је падало на њену кецељу, откривало је под црном бојом другу зелену, каква се вија на сукњама жена које дуго носе црнину. Она је седела неспокојно; покушавала је да се насмеши, али јој је тај осмех био неприродан као у болесника.

Старцу би непријатно од мисли које га обузеше због различитог изгледа ових двеју девојака. И да би се одбранио,[28] насилно је хтео да у себи изазове ранију љутњу присећајући се неких места из Смиљиног задатка[29] која су му се чинила нарочито бунтовничка. Али то није помагало. Смиљине руке су биле тако близу; њено бело узано лице, њено чело, кроз које као да се провидело неспокојство, лебдело је испред самог старчевог погледа, и он пожеле да јој каже штогод што храбри и теши. Дошла су на ред и два дечака, али их он није скоро ни слушао, обузет мислима о Смиљи.

Пренуо се тек кад је ред дошао на математику. Плава девојка у атласној[30] кецељи била је опет спокојна. Држала је креду самим врховима прстију, као да се бојала да их не испрља. Стари математичар[31] случајно погледа њене[32] ципеле. Биле су потпуно нове, од белог антилопа.[33] Он помисли како би било да својој најмлађој кћерци купи такве исте. Замишљао је њену радост кад их буде видела.

Замишљао је како ће га пољубити и одмах у њима отрчати у шетњу. Затим је размишљао отприлике о том како се човек једино док је сасвим млад радује да се лепо обуче, особито девојке.

И трже се. Крај табле није више стајала плава девојка. Уместо њених ципела од антилопа,[34] он угледа неке старе подеране сандале. То је Смиља Поповић била крај табле и мучила се да реши задатак. Али њега више није занимала математика, посматрао је Смиљину дугачку искривљену обућу. На њој потпетица скоро није било, каиши су били искидани и, видело се, код куће ушивани на неколико места. Иако беспрекорно очишћене црном машћу,[35] назирало се да су некад биле жуте. Оне су, тако развађене, чиниле Смиљину и иначе дугу ногу још дужом. То су могле бити ноге и обућа каквог обешењака дечака, каквог слуге, какве сељанке, какве праље. И њему[36] опет дође тешко због мисли које га обузеше.

Видећи га смрknутог, испитивач је сваки час опомињао Смиљу:

– Пази, пази! Како то да не знаш, то смо целе године радили.

Старац виде како Смиљине руке грчевито стежу креду и дрхте. И дође му жао што то[37] плава девојка зна, а Смиља да не зна, и што је она спокојна, а Смиља преплашена. То му поче личити на неку неправду, али му није било јасно ко је крив. И изненада он се диже и приђе табли. Смиља је постављала трећи задатак после узалудног напора да реши прва два.

„Сирота Смиља“, помисли у себи Милићка.[38]

– Човек је просто уобразио да је нека бунтовница и сад ће гледати[39] да је сруши – шапну директору Петровић.

А старац спусти Смиљи руку на раме и рече:

– Зар је то тако тешко? Чекај да видимо. Напиши опет први задатак. Тако. Види се да имаш смисла за математику, пишеш лепо цифре. Е, сад посматрај. Зар не би ту могла само да измењаш знаке? Разуме се да би могла. А како би се сад ослободила квадрата да ти остане непозната само на првом степену? Тако,[40] видиш.

На велико чудо комисије, он само што јој није водио руку.[41] Први задатак је био за минут готов.

– Сад иди на место – рекао јој је потом, а лице му је блистало. И сагињао[42] се редом до сваког члана комисије, шапну:

– Потпуно је заслужила тројку: само јој покажи пут, одмах се снађе. Молим, ставите слободно три.

Смиља се вратила у клупу. Села је до плаве девојке и, узбуђена,[43] спустила лице у дланове. Како је била врло висока,[44] седела је неспретно, искривљена,[45] а десно стопало јој је стојало изван клупе. Плава девојка је мирно чекала да је прозову за питање из страног језика. Задовољно се смешила, гледајући некуд кроз прозор.[46]

Ружица неће дар

Цело послеподне је најстарија теткица уређивала велику учионицу. Обе пећи је наложила још у подне. Унутарња окна прозора још једном пребрисала, под премазала неком врстом уља. Школске клупе и столице је поређала око зида као што се чини за забаве[1] у унутрашњости. Неколико саксија са зеленилом разместила је у прозоре. Упалила је, најзад, све сијалице. И тако је од обичне учионице, загушљиве и закрчене клупама,[2] постала прилично пространа и светла дворана.

[3]Око шест часова, пред последње звоно, унела је око педесет омота у белој хартији и ставила на сто крај зида. То су били дарови за сиромашну децу школе. Споља је била потпуно нова чиста хартија, али су у неким замотуљцима биле половне ствари, које су имућнија деца поклонила. У некима су биле прочитане књиге, над којима су већ други плакали и радовали се. Оне су вечерас имале да постану нова радост какве сиромашне девојчице. У великим округластим завежљајима били су зимски капути, понеки с излизаним рукавима. Они су имали да обрадују децу која још никад нису понела капут постављен вателином, с оковратником од плиша и са златним матроским дугметима. Било је и неких завијутака врло неправилног облика. Они су крили ципеле у којима је једном неко већ безбрижно скакао. Нове су биле обично у кутијама, из којих су још мирисале на обућарску радњу. Било је и мајушних кути ја с цирклима и луткама којих су се нечија деца заситила. И понеких ученику сасвим непотребних ствари које је каква радња поклонила немајући нешто што би боље одговарало.[3]

Већ стоји педесетак девојчица крај стола и чека. Дворана је тако топла, све су сијалице упаљене, кроз прозор се назире цвеће.[4] Разредне старешине ужурбано излазе и улазе, издвајају поклоне за свој разред и стављају на засебне столове.[5] Кржљаво, плаво дете стоји у првом реду гомилице. Да не носи хаљаницу,[6] могло би се помислити и да је дечак. Оно је збиља још средњег рода. Нетремице гледа у повећу кутију с леве стране. Образи су му претерано румени и сваки час приноси кажипрст десне руке носу. До њега стоји девојчица полуотворених уста. И она је назебла, шмрче, ваздух јој никако не може да прође кроз ноздрве. Њене дужице су упола покривене горњим капцима и у беоњачама има неког бисерног сјаја, те се чини да су јој очи пуне суза. Она се загледала

у завежљај неправилна облика, мотри хоће ли га њена разредна[7] издвојити. Нека деца се труде[8] да не гледају у ту гомилу тајанствених ствари, и зато гледају у таваницу, у пећ, у сво је прсте, у под. Међу њима је и Ружица. Она је толико провидна да би могла бити јунакиња какве бајке. Главу држи мало дигнуту, и како јој и нос иде мало навише, личи на љупку зверчицу[9] која по зраку њуши. Рамена је повила, прсте држи испреплетене. Око ногу јој се начинила барица од воде исцеђене из ципела. Негде улево[10] од ње стоји повелик бео завежљај,[11] али она не зна тачно како он изгледа.[12] Срамота је да окрене главу на ту страну.

За то време су се дарови почели делити.[13] Сваки час би кроз врата промакло дете с белом тајном у рукама. Нека деца[14] су остала да до краја присуствују свечаности. Она су стојала поред пећи и кришом загледала у оно што су добила. Нека су, да заварају траг, тобож радознало гледала око себе, а прстима опипавала садржину свога замотуљка: је ли унутра кутија, или су књиге, или капут, или ципеле. Понека су начинила мали прозор на хартији да би се видело шта има испод ње.

– Ружица Поповић! – прозвала је танка плава наставница[15] и, загрливши девојчицу, предала јој велик округласт завежљај, сав мек.

– Ружица је сигурно добила капут – шапутало[16] је неколико девојчица око пећи, закључујући то према величини њеног завежљаја и знајући да нема зимског капута.

А она је истрчала брзо напоље. Већ у дворишту ју је срео пљусак и хладноћа. Она је дигла оковратник свог памучног капутића и, испруживши главу напред као да се спрема за гњурање, појурила кроз кишу. Али јој је трчати било врло незгодно, јер је ступала само петом десне ципеле и прстима леве. Тако јој је вода мање улазила у обућу. Међутим, хтела је да што пре[17] стигне кући и одважно је и десним стопалом загазила у воду.[18]

На њено нестрпљиво куцање мати је хитро[19] отворила врата. Уз скут јој се тискало и троје мале деце у жељи[20] да искочи на кишу, као што појуре мачићи кад се врата од собе изненада отворе.

– Да видимо, да видимо шта си добила – весело је дочекала мати и, ставивши завежљај[21] на сто, расекла канап.[22]

Унутра је био[23] плав матроски капут са златним дугметима и жуте спортске ципеле. Сви матроски капути личе један на други, и Ружица није одмах погодила којој је девојчици раније припадао; и како је доста очуван био, није чак одмах приметила ни да није нов.[24]

– Хајде, брзо обуци да видимо како ти стоји – рекла је мати и придржала јој га.[25]

Дете је у њега упало цело[26], једва су врхови прстију вирили из рукава, уска рамена нису могла да досегну до места докле су она прва, шира допирала, скутови су висили скоро до чланака.

Али је мати задивљено кликнула:

– Дивно! Види, види како је дугачак. Неће ти колена запети. Како је само дебео! Како су рукави дуги, чуваће ти прсте, ионако немаш рукавица. Де, окрени се с леђа. Пођи мало напред. Поширок је, може[27] ти трајати четири године. Капути се, дабогме и не мењају сваке године, то ни имућни[28] не чине.

Ружица је, сва срећна, ходала по соби. Попела се на столицу да се огледа мало. И, разуме се, свидела се самој себи: као златна пчела вирила је из огромног капута. Мати ју је опоменула:

– А ципеле! Хајде да пробамо ципеле да ли су таман. Мало су повеће, али ћу ја унутра натрпати хартије. А већ догодине биће ти као по мери.[29] Видиш само како је ђонјак. Трајаће он и две-три године још. Де, проходај по соби. Је ли ти лепо у њима? Је ли топло? Да нису мало тешке? Али ништа то не мари, – тешила је себе[30] – боље је и да су тешке него да вода улази унутра.

Мати је ужурбано говорила и обилазила око детета. Наједном се радосно сетила:

– Хајде, изиђи мало напоље да видимо хоће ли ти бити топло. Полако само, немој пасти, праг је клизав!

Ружица је изишла у двориште на кишу. Проходала је горе-доле неспретно газећи због превеликих[31] ципела. Сем тога, било јој је необично да ступа целом ногом, јер је већ од јесени ишла на прстима или на петама кад је време влажно.[32]

– Како ти је? – питала је мати. – Улази ли вода? Не улази, разуме се. Хајде, стани у ту бару да добро испробаш. Е, то је дивно! Волим ципеле у које не улази вода. А како је капутић? Чува ли добро?

– Улази ветар, можда ми је преширок – рекла је уплашено Ружица, мислећи да томе нема лека.

– Ништа то није. Притегни га мало, а ја ћу ти после преместити дугмета. Видећеш, одмах ће постати тешњи. Е, ходи сад унутра, доста смо пробали. Скини се. Дај да видим да збиља вода није ушла.[33]

И мати неспокојно увлачи шаку, пипа око шавова где се ђон и горња кожа састају и не може[34] да верује себи. Никад у животу није носила ципеле које не пропуштају воду, чак ни кад су старе.[35] Сва задивљена, куцка савијеним кажипрстом у ђон као кад се куца на врата.

Наједном Ружица пада на постељу и плаче горко. Капут је одгурнула далеко од себе. На црној сатинској постави, на унутрашњем џепу, виде се жутим концем извезена почетна слова имена ранијег сопственика, два крупна Р. Ч.

Мати уплашено[36] баци ципелу на под и, милујући дете по коси, бојажљиво запиткује:

– Шта ти је, забога? Зар ми баш ниједан[37] дан не може бити без бриге! Шта ти је, Ружице, наједном? Били смо тако весели...

На застирачу постеље, сашивеном од разнобојних крпица, дете је, не дижући главе, само јецало.

– Били смо тако весели, – брижно понови мајка – па шта је сад?

– Не могу тај капут да носим, ни ципеле. То је дала Радмила, она што није хтела да седи са мном у клупи и што је све бежала од мене кад идемо у реду.[38] Каже да ја нисам чиста само зато што ми је[39] кецеља стара – рече дете, не дижући главе и још жалосније заплака.[40]

– Немој плакати, она ће се покајати. А можда ово и није њено – рече мати несигурним гласом, уцвељена због увреде којом су јој такли дете и уплашена да се дар збиља не морадне вратити.[41]

– Њено је све, – примети горко дете – познајем по овим златним словима, видиш. И по дугмету познајем, има једно дугме без ленгера. И сетила сам се да су и ципеле њене. Познајем по кожном шниру и рецкама. Не могу то да узмем...

Мати клонуло седе на троножац[42] крај пећи. У руци је још држала ципелу, једва приметно излизану на прстима и потпетици. С времена на време би поново куцнула у ђон[43] савијеним кажипрстом. Покушавала је да смисли штогод чиме би наговорила дете да прими дар, али јој није полазило за руком.[44] Малишани, скупљени крај постеље, зачуђено[45] су посматрали сестру.

Озаривши се у лицу,[46] мати још једном покуша да наговори девојчицу:

– Кажем ти, Ружице, она ће се покајати, још[47] ће те после више волети. Знаш, као чича Петар, који је тату мрзео док га случајно[48] није спасао од ватре, а сад га воли више него рођеног брата.

Ружица је сад била престала плакати, само је сваки час дубоко уздисала. На мајчину примедбу, вртећи главом бришући сузе, које опет појурише, рече:

– Ти не знаш, мама, њу. Она каже да сва сиромашна деца имају ваши и да зато неће да седи до мене. Не могу да носим ни њен капут ни њене ципеле.

Жена се тада нагло диже са столице, узе дароване ствари и опет их ћутке[49] уви у белу хартију, па завеза канапом неколико пута, као да се боји да се не предомисли. Радила је то одлучно и строго, па[50] се Ружица побоја да се мајка није на њу наљутила. Али је њен[51] глас одмах разувери. Звонио је тако чудновато мирно кад рече:

– Врати то све сутра. Кажи да ти је много велико, да не увредиш наставницу.[52] И дај сад тањире да вечерате ви, деца. Тата ће касно доћи, не треба да га чекате.

Ноћ је Ружици прошла у врелом полусну. По стотину пута јој се одигравала пред очима слика како је све наставнице натерују да прими дар. Међутим, све је прошло лакше него што је очекивала.

– Зашто нећеш да примиш? – упитала ју је разредна,[53] пажљиво гледајући њене од плача још отечене очи. – Синоћ си била весела, је ли?

– Много јој је велико – јавила су друга деца. – Она је много мања од Радмиле. Знате, њој су припале Радмилине и ципеле[54] и капут.

Ружица је сагла главу дрхтећи.[55] Испод клупе је опет стајала бара[56] од воде исцеђене[57] из њене обуће. Испод окрећалих рукава кецеље вирили су рукави мрке испаране хаљине. Коса је на челу била придржана гвозденом укосницом, али је ипак летела на све стране. Видело се да је недавно била[58] измивена. Трагови вреле воде и силног трљања при умивању видели се још на црвенилом прошараним образима.

– Јесу ли[59] то твоје ствари? – упита наставница[60] Радмилу. – Ти си, мислим, недељу дана седела с Ружицом у клупи, па си после због кратковидости прешла у прву. Је ли тако?

Сва зајапурена, Радмила је ћутала. Друга деца су прво бојажљиво, па онда све гласније, са разних страна учионице, стала довикивати:

– Она, госпођице, није кратковида, казала је то само...

Наставница[61] ово нагло прекиде бојећи се да до краја не кажу своју оптужбу:

– Не питам вас.[62] Доста.

Затим приђе повећој девојчици у последњој клупи и рече:

– Хајде, устани. Ти си, чини ми се, мало већа[63] од Ружице. Могла би, ако хоћеш, да са њом замениш ствари које си синоћ добила. И ти си добила капут и ципеле, је ли?

Девојчица, као да се уплашила од тога предлога, молећиво је у њу погледала.

– Не бој се – додаде наставница смешећи се. – Теби ће Радмилин капут и ципеле још боље стајати, јер си скоро истог раста као она, а Ружици ће много боље одговарати оно што смо теби били дали.

Тек после овог објашњења девојчица се охрабри и одмах стаде да развезује ципеле.

– То ћемо на одмору удесити – прекиде је наставница. – Поћи ћете лепо са мном у амбуланту и тамо заменити.

Ружица је сад мало дигла главу и бојажљиво погледала у наставницу. Одахнула је тек кад је спазила да се она пријатељски на њу осмехује. Остала су се деца, задовољна решењем, наслонила удобно на седишта као што чине после тешког одговора. А Радмила је зачуђено гледала Ружицу. Она јој се сад чинила ново биће. Осећање стида и бола је обузимало. Схватила је да Ружица неће дар зато што је од ње и схватила је зашто је имала снаге да га прегори.

Гром

Већ неколико дана време у селу није могло да се уједначи:[1] плахи пљускови и грмљавине смењивали се са жегом. На узвишицама сеоског друма већ сат после кише дизала се прашина, док је у рупама још стајало блато и вода. Потоци су час излазили из корита час сахнули. Јутра су бивала обично запарна, пуна потмуле тишине, па је око подне излазио иза планине облак, један, опрезан, као да иде у извидницу. И тек што је осмотрио огромну висораван окружену брдима, јавили су се и други тамни, округли, потом разбарушени, и прекрили цело небо за неколико тренутака. А онда је на још сасвим неисушену[2] земљу пала киша, шумна и нестрпљива, и жути потоци се сјурили у реку готово недодирнувши ледину, као да су били од уља. Па је опет пред вече сунце надвладало облаке и зашло за[3] планину, бацајући надалеко чудновату, месечинасту светлост. Тако се понављало већ недељу дана и сељаци су већ постали нестрпљиви. По таквом времену ни је им се жело, а већ је било време жетвама. Зато су, чим устану, прво помаљали главу напоље да виде да ли је запарно или хладњикаво. И кад осете млак поветарац, забринуто стану размишљати кад ли ће се време уједначити. Понеки је, истина, био и задовољан овим временом, јер су од кише кукурузи у долини расли као да их ко вуче из земље и једрали.

Они су, плашећи се да већина села не измоли небо за лепо време, набусито говорили:

– Е, брате, сељаку не можеш угодити: ако је жега, не ваља, изгоре све; ако је киша, опет не ваља. Пусти, брате, нека Бог о томе брине. Он најбоље зна шта[4] треба.

У трећу суботу тога јула сељак Јордан устаде пре зоре. Небо је било сасвим чисто и ваздух хладнији него последњих дана. Жена му је већ била устала и враћала се уз брдашце с ведрицама пуним воде.[5]

– Могло би се жети данас у Врбовачи, – рече јој он – канда неће бити кише.

– Па да жањемо, не вреди више чекати, може класје полећи – одговори жена задихана од замора и спусти ведрице, преко којих се преливала вода. – Одох ја да пробудим децу.

Јордан оде да још једном прегледа српове, да спреми брус и врч за воду. Од свих пољских радова највише је волео жети. Увек га је у те дане обузимало празнично[6] расположење. У дане орања, поред свег доброг расположења[7] и наде,

мучило га неразумљиво неспокојство. А у час жетве није више било сумње ни[8] неспокојства. Видео је како је свака кап зноја родила стотине зрна жита. Зато је и овог пута већ при помисли да ће ићи на њиву да жање осетио свечано расположење као у празнична јутра.

Деца су на позив мајке одмах устала. Знала су да ће се на њиву, јер их иначе не би будили. Мада Јордан није био имућан сељак,[9] волео је да своју децу штеди од терета. Он и жена су још били снажни и заклањали су их[10] где год се могло.

– Обуци се, на жетву ћемо – рече он сину, који је пошао на поток да се умије. – А и мени дај ону кумову кошуљу – додаде обраћајући се жени.

Уто је изишла из куће и девојчица. Убрану, сву у пруге сукњу носила је опасану више струка, готово под грудима, као што се носи у јужним крајевима. Преко младих, још нежних груди имала је кошуљу од грубог платна, из чијих су широких рукава вириле сунцем опаљене руке. У крупним очима те девојчице било је питомости, али је линија њених обрва и профила имала горштачну оштрину.

– Ти ћеш, Јано, спремити ручак, па ћеш онда на њиву – рече јој отац и начини се да[11] нешто послује, јер му је дошло некако необично жао што и она није могла поћи одмах с њима.

– Могла би мака остати да спреми ручак – примети молећиво девојчица, и у забуни што се усудила да приговори очевој заповести готово заплака.[12]

– Рекао сам, и сад доста – повиси Јордан глас, јер није волео а попушта деци, али му би криво што збиља није рекао жени да остане и спреми ручак, а девојчицу повео са собом.[13]

Зато хитро забаци срп на раме и пође ништа не говорећи, а жена и син се упутише за њим. Жена се само код вратница у дворишту окрете и рече благо девојчици:

– Ти знаш све како треба. Прво само баби узвари млеко. А после, кад пођеш, обуци нову сукњу, срешће те когод.

Хтела јој је рећи што утешно, помиловати је, остати уместо ње код куће, али се није усуђивала. Јордан није волео да се она меша[14] у његове одлуке. И тако, убрзавши корак, зађе са сином за[15] шуму, једва сустижући Јордана.

Ускоро су се и остали у селу стали[16] будити; на моткама у дворишту су се појавиле шарене застирке; голишава деца су поседала на прагове. Јана наложи ватру у хлебарници. Хтела је за ручак да умеси питу од зеља. То је сигурно мислила[17] кад је казала: „Ти знаш све како треба.“ Тада се пробуди и баба, Јорданова мајка, и седе на троножац крај огњишта. Била је сва смежурана и обема се рукама ослањала на штаку. Видећи Јану где сама послује, промуклим гласом јој се јави:

– А где ти је мајка?

– Све троје су отишли да жању, а ја ћу после, кад спремим ручак – одговори Јана што је гласније могла, јер је старица била глува.

– А ја сама, – прогунђа она – могу тако једном и умрети.[18]

Било јој увек жао кад су без ње одлазили на њиву, али[19] је већ била сасвим стара и није се могла мицати од куће. Мотрила је сада пажљиво са свога троношца како унука приставља кромпире уз ватру, како се сагиње и дува у иверје набацано преко жара, како потом одлази у хлебарницу. Наједном се млаз дима врати кроз широк, црн димњак и испуни целу кућу. Старици пођоше сузе и позва:

– Ој, Јано. Погледај-де напоље. Дим се враћа. Зар је данас било за жетву?

Девојчица, сва посута брашном које је сејала, истрча пред хлебарницу. Дувао је мек ветар и облаци се помаљали иза брегова.

– Разићи ће се ово – рече старици и врати се мирно унутра.

Хитала је са ручком и после пола часа осетио се у дворишту пријатан мирис печеног хлеба и куваног[20] кромпира. Два детета из суседног дворишта дођоше пред хлебарницу молећиво посматрајући Јану као гладни кучићи. Кошуље су им се дизале на пупчастим трбушчићима, а она су нестрпљиво тапкала[21] по блату, које се још од ноћашње кише није било осушило. Јана им ужурбано пружи по комад пите, затим одвоји ручак за старицу и оде да се спреми. Спремала се дуже него обично, јер се за жетву девојке облаче као за празник.[22] Узе нову сукњу, кошуљу проткану свилом, задену за појас неко мирисно лишће,[23] па, ставивши на главу тепсију с питом, у једну руку узе суд куваних кромпира и хлеб, а у другу лонац вреле чорбе, и тако се спусти низ двориште. Старица дође до врата, стави шаку над очи, разгледа небо па довикну:

– Јано, пожури ти. Киша само што није пала.

И онда седе на праг и поведе разговор са суседом што је радознало вирила иза плота:

– Ко је видио да се по оваквом дану жање!

– И ја се зачудих кад одоше – одазва се суседа и, провлачећи се кроз плот, дође те седе на праг до старице.

Међутим, небо се све више колебало, биље стало снажно мирисати и низ увале покуљали бескрајни облаци као каравани. Планине се у часу претворише у чудновате дивовске сабласти и, због нихања облака и магли око њих, чинило се да некуд путују.

А Јана је спокојно ишла[24] стазом. Зар је мало пута по олуји и грмљавини била у пољу? Ни на ум јој није падало да се где склони, само је мало убрзала кораке, осећајући пријатност од кретања на ваздуху после умора у хлебарници и крај огњишта. Насмешила се покаткад детињасто на мисао да ће мајка, кад угледа питу од зеља, казати: „Боље си умесила него ја“, и с времена на време је са задовољством гледала низ своју нову сукњу, прошарану угасито црвеним и зеленим нитима, јер је још била у годинама[25] када човека усрећавају тако невине ствари. И што је више ишла, газила је све гипкије, горштачки, једва додирујући земљу, иако је носила терет на глави и у рукама. Нешто ју је неодољиво вукло да што пре стигне на њиву. Ветар је сваки час доносио мирис зреле пшенице[26] с околних њива, и мада је тог немирног часа у пољу било безброј гласова и шумова, најјасније је чула шапат заталасаног класја. „Прво ћу се, кад стигнем, одморити мало под крушком“, помисли она, „па ћу онда жети.“ Тако занесена, није ни опазила да је већ дошла наспрам винограда који је био на по пута до њиве, ни да се отежало небо сваки час могло отвори ти и залити је пљуском.

Чобани склоњени у чардаку познадоше је:

– Јана чича-Јорданова. Што ли се не склони! Ој, Јано!

Тада се изненадно гнев[27] грмљавине проломи над долином и бесомучно лину киша. А потом још неколико усамљених удара грома, па мртва тишина и

шум пљуска свуд по целој огромној висоравни, па опет гром као да цепа земљу и зарива јој се у само срце.

– Морао је ударити негде у близини – бојажљиво се јави неки људски глас, и учини се тако мали и слабачак после моћног гласа грмљавине.

Затим се и пљусак нагло утиша, чобани са стрепњом[28] протурише главе кроз прозор на чардаку и опазише девојку где лежи на путањи. Тепсија с главе јој се далеко откотрљала, а из судова се просуо ручак који је ујутру спремала. Они се у часу скупише око ње. Лежала је мирно као да спава. Није се видело којим је путем смрт дошла до њеног срца.

А после нагло изгреја сунце иза облака, киша сасвим престаде, громови се погасише у свој околини. Чинило се да су се једино зато спустили на земљу да пресретну Јану на путањи и да је зауставе.

На киши

Учитељица из Локава пусти ђаке раније кући, јер су се изнад околних планина почели гомилати муњом наоружани облаци. Стојећи на школском прагу, занесено је гледала за децом низ пут који је, једина бела трака у целом зеленом простору, везивао њиве са кућама, село са оближњим градом. Две капи крупне као трешње падоше јој на руку. Путем никоше црни клобуци кишобрана, који скакутаху и повијаху се под ветром. Пројури неко у двоколицама; лице му се руменило као летњи плод, под зеленим, пером закићеним шеширом. У врту пред школом чинило се да свака кап кише отвара по један цвет; ливада крај реке као да на очиглед још набуја. Између неба и земље већ је текао океан; пут се претворио у поток и јурио лудо у правцу града.

Потом наједном, кроз неколико часова, опет је све било светло. Безбројне заставе свежине, мириса, звукова ковитлале се и поздрављале весело једна другу. Довикивали се врхови брегова са црвеним крововима у граду.

У такве дане обично је долазила к њој болесница што је становала код сиромашног суседа железничара. Обично је отварала прозор машући руком.

– Кад умине киша, да прошетамо?

Иако удаљен, киша је доносила њен глас нетакнут и некако освежен.

Одлазиле су потом до сеоског гробља. Прво стазом кроз сабљичасту бујну траву, па путањом преко изломаних жила дрвећа, најзад кроз ливаду на висоравни. Учитељица је обично на овим шетњама имала оне страшне мисли нејасне, које се ником не признају, од којих се човек плаши и стиди. Помишљала је да болесница жели увек да иде до сеоског гробља, јер можда слути да ће тамо остати заувек, и хоће да гледа шта има у суседству, и каква је тамо боја неба, облик траве: какав ваздух тамо веје. И да би сакрила своје душевно стање, учитељица је тад говорила претерано веселе ствари, градила се да не види куда иду, очекујући са зебњом речи болесничине.

Сада јој у сећање дођоше нарочито два дана. Једном су дошле до гробља и ћутећи посматрале околину.

– Гле, да ли овај сељак увек овуд пред вече пролази? – рече изненадно болесница. – Добро би било кад би свако вече овуда пролазио.

Учитељица се учини да није чула те речи, покушавајући да разговор скрене на што друго. Она показа тобож раздрагано, где у близини пасе стадо оваца.

А после мало ћутања додаде:

– Изгледа да је овде пред вече одвећ тихо. Боље би можда било да је гробље негде ближе пута. Како ви мислите?

– Али зашто? – рече смело учитељица, прикупљајући последњу снагу за равнодушност, и као да је разговор узгредан и случајан. – Добро је мало мира; у животу је иначе много буке...

Опет су заћутале. Болесница је загледала сваки кут, шапућући:

– Лево је, дакле, њива са овсом, на истоку је село, у долини је шљива, десно шума! Биће песме птица!

Из шуме наиђе поветарац пун мириса боровине и загази у дубоку гробљанску траву.

– Као да земља постаје лакша од овог поветарца – прошапта болесна жена као себи говорећи.

Па ипак из свих ових сетних речи било је непојамно задовољство и известан светитељски мир.

Тога дана ћутећи су се вратиле кући. Учитељици се чинило да је нешто себи обећала, али тада није знала какво је то обећање, или није могла себи да га и призна.

Још чешће јој се враћала у сећање једна шетња дуж пута.

– Погледајте како природа раскошно враћа људима све што од њих узме. Кад гледам ову бујну априлску траву, разумем нужност умирања.

Можда су ове речи биле банални, можда су могле бити непријатне, да их је казао здрав. Али учитељица угледа како под сјајем окупаних планина болесничин образ има неки зелени одсјај и укоченост коју стварају претерана узбуђења.

– Погледајте колико зелених сабљица траве вечерас радосно дише; – настављала је болесница, – видите ли тамо крај шуме збегове јагорчевине...

Она се нагло прекиде, можда од узбуђења, можда због изнемоглости, и учитељица је понуди да се врате под изговором да се плаши новог пљуска.

– Само још неколико корака, до оног брежуљка – одговори она са неком чудном страшћу, као да је иза завијутка чекао спас.

Крај брежуљка је лежала ливада пуна замршеног зеленила, зукве и сочног воденог лишћа. Киша задржана на широким листовима росила је по трави при најмањем поветарцу. Она беше пробудила све мирисе што леже обично у барској трави. Тамо околина мирисаше на забачена гробља, траву око старих манастира и јаруге дубоких шума.

Као да говори молитву коју је безброј пута рекла болесница понављаше своју мисао:

– Неће бити тешко претворити се у траву. Видите како је ливадама добро, увек су под кишом и ветром и сунцем.

Притом жудно поче брати прегршти траве, залазећи дубоко у ливаду мокру од кише.

– Али можете назепсти! – једва се учитељица усуди да примети, гледајући је како гази све дубље и дубље у ливаду.

Наједном облаци се почеше опет скупљати. Њихова огромна тамна галија указа се у далеком заливу неба. Појурише муње од врха врху планинском. Околне ливаде постадоше тамне, само се светлело брдо изнад вароши.

Учитељица се уплаши новог пљуска и стаде звати:

– Пожурите, сад ће киша као из кабла.

Болесница се лено окрете. У тајанственом предкишном сјају чинила се као сабласт. И пре него што су се облаци истрезнили од првих муња, пљусак се спусти.

На вратима сеоске куће недалеко од пута јави се неко и позва руком. Учитељица збуњена постоја још један часак под пљуском, затим скоро несвесно потрча да се склони под кров. Сељанка појури са кишобраном према ливади, где је стојала болесница, једино људско биће које се није трудило да побегне испред кише. Чинила се као свештеник занесен вршењем неког тајанственог обреда, остајући на сва дозивања непомична.

Док су се враћале кући путем по којем су вијугали жути поточићи, она као да је намерно стајала у воду зането говорећи:

– Осећам како се у дан кише мртви веселе, како ничу кроз траву опет у дан и сунце...

И на дан када је умрла опет је падала киша. Трава је као наочиглед порасла. Септембар се зеленео као да је мај. На ливадама се сретале звезде прстенка, и шибље крај реке још је чувало руменкасте преливе на својој кори. Спровод није могао ићи преким путем, него је дуго заобилазио. Прошао је крај ливаде пуне барског биља и отишао далеко иза завијутка, до кога су обично ишле шетње. Иза кола је ишла учитељица са гомилицом других људи, а небом изнад спровода пловила су два тамна облака свечано, нешто поиздаље, заустављајући се увек кад би се спровод зауставио. Над гробљем они набујаше као жалост, порастоше преко целог неба и све опет засуше кишом. Ниче неколико тетуравих кишобрана, само учитељица због нечег свој не отвори.

Свега се овог она живо сети сад: био је први дан кише после болесничине смрти. Би јој јасно да, ма громови падали, мора поћи на гробље. Неко нејасно обећање, немо задато, на то ју је нагонило. Сутон се ближио, али она се крете кроз перјанице бујне, сабљичасте траве, па преко изложаних жила дрвећа, па на висораван. Зеленило је тамо било густо и дубоко. Гране дрвећа су се састајале изнад хумки. Ограду су чували облаци зеленог жбуња. Само је најновија хумка била руменкастожута.

Учитељица се осврте, погледа у небо и седе на клупу.

– Добро је, – помисли – од овог поветарца на висоравни земља збиља постаје лакша.

Пред саму ноћ прође исти сељак стазом крај ограде. Ишао је спокојно као и поред шуме и поред њиве са житом.

Она га, већ збуњена тамом што је около бујала ослови:

– Да ли свако вече овуда пролазите?

– Свако, овуд ми је пут.

– Добро је, – помисли учитељица – самоћа неће бити толика. А поред пута би било одвећ буке.

Страшно је први пут изићи из гробља у коме се неко близак оставља. Учитељица скупи сву снагу да изиђе на стазу што води школи. Још једном се осврте: лево је стојала њива, на истоку село, десно шума пуна песме, и доле школа и вијугави жути пут.

Љубав постоји

Босанка обазриво подиже главу кад је дежурни лекар изишао. Њена суседа, бледа женица што је говорила нишким акцентом, лежала је непомично. Госпођица из Сенте је дубоко дисала. Чинило се да је и мала Вера већ утонула у сан; капци њених затворених очију подрхтавали су као дечје уснице. И сви остали су спавали или се претварали да спавају, лежећи мирно као огромне беле ларве. Из повоја су им вириле само главе или само носеви. Понегде је и десна рука била изван покривача, као да се ларва почела тек да отвара.

Босанки се није спавало. Пред њом су се отварала небеса пуна покрета. Никад она у свом ранијем животу није знала да има толико неба. Управо можда је некако и знала, али га никад није наједном толико видела. Знала је да облаци живе збиља на небу, али никад их није гледала како то живе, како путују, како се мењају из змајева у медведе, из кула у вулкане, како се све промени, само док човек поглед окрене. Ето, и птице постоје. Управо она је и раније знала да постоје, али их није тако из дана у дан гледала како живе, лете, бију се кљуновима. Чудила се како јој је слатко да их гледа, као да су јој те птице деца. Потом је погледала још даље у шуму, што се повијала и мењала боју као море. Ето, и ветар постоји. Она га гледа како повија врхове борова претварајући их у таласе што се сустижу. Раније је она ветар опажала само кад залелуја чаршаве прострте у њеном дворишту или јој однесе крпу са прозора; и слушала га само зими како се као куршум пробија кроз таван. Чинило јој се да и дан и ноћ тек сад примећује. Раније је дању била увек нагнута над неким послом, а ноћу мирно спавала. Није тада знала ни да љубав постоји. Управо знала је, читала је из књиге, и муж јој је често говорио да је воли, али ипак раније није знала шта је она страшна, трагична љубав, којој сваког часа прети бол и растанак. Није тада могла знати како се воле бродоломници, несрећници и изгнани из живота, како се воли оно што се може сваког часа изгубити.

Оштра зимска светлост провејана кроз маглу паде јој тешко на капке и она склопи очи. Покуша да мисли на своју кућу и мужа. Али су већ негде бескрајно далеко стојали гостинска њена соба са црвеним завесама, породичне фотографије по зидовима, компот у патент теглама, муж који се у малој босанској варошици ценка са сељанкама око свиле и миришљавих сапуна. Све се то отисло далеко од ње, као лађа низ пучину. Каткад је само могла срцем, као двогледом,

да привуче опет у близину све то што јој је раније сачињавало цео живот. Она покуша опет да разнежи себе према мужу. Хтеде насилно да се сети свог растанка с њим кад је пошла у санаторијум. Сети се како ју је љубио дуго и чак плакао и би јој, разуме се, жао њега, само тако некако као кад се читају жалосне књиге. Али и то је било тренутно. Гостинска соба са црвеним завесама потону опет негде, а муж се удаљи као да су се пре пет векова растали.

После мало зазвони за устајање. Госпођица из Сенте је тако брзо извукла руке испод покривача и принела свом танком лицу огледалце које је дотле стојало под узглављем. Мала Вера је цела искочила из бунде. Учитељица се брзо почела пудерисати и зачешљавати. Неко је у журби оборио даску, неко навио грамофон. Живот је нагло плануо; из ларви су излетеле девојке и жене, комешајући се по тераси. На мушкој веранди се исто тако подигла бука.

Са женске веранде сви су пошли, остала је само бледа женица. Она је можда сањала о свом малом сину, после чијег рођења се разболела. Он је био мост који ју је спајао са прошлим животом. Босанки би тренутно жао да је остави, али су минути пролазили, требало је журити у лов за мрвицама живота.

– Већ је прошло пет минута откако је звонило – рече јој Далматинац, блед, висок младић, тако прекорним гласом као да је закаснила пет дана.– Тако мало времена имамо за шетњу, зашто ниси брже сишла?

Парком је већ шетала госпођица из Сенте са академцем, мала Вера са доктором, учитељица са новим пацијентом. Низ друм су ишли други парови.

– О чему си мислила? Јеси ли спавала? – опет поче младић. – Ја сам већ коначно полудео мислећи само о теби.

Босанка је ишла крај њега оборене главе, ништа не одговарајући. Могла би тако целу вечност ићи да не проговори, само да га слуша.

– У јуну ћемо заједно на летовање, некуд где можемо бити сасвим сами, то сам данас одлучио – опет рече он и онда уплашено упита: – Шта ти је? Зашто ћутиш? Зар ме не волиш? Видиш, данас имам тако много да ти кажем. Шеф ми је рекао да ће ми сутра дати блокаду. Мораш ми обећати да нећеш ни с ким шетати док будем лежао. Обећај.

– Па то се разуме, како бих могла шетати с другим! – искрено се зачуди она таквој бојазни.

– Закуни ми се. Страх ме је. Све ми се чини, ако дуже будем лежао у соби, да ће ми те ко преотети. Јеси ли писала мужу да хоћеш да се раставиш?

Звоно је опет позвало на лежање.

– Ах, то проклето звоно. Никад немам времена да ти кажем, да те питам све што бих желео. Увек имам осећање да сам гоњен.

– И мени је тешко – опет просто рече Босанка.

Она се није умела изражавати тако књижевно ни узбудљиво као он. Уздржано је одговарала на његове речи и зато што није умела сакрити да не може да верује у срећу, којој се он толико надао. Сваки час је осећала страх: „А ако не оздрави! Шта би било ако он морадне још дуго лежати, а мене врате кући?“

– Мораш ми обећати да ћеш ме целог живота волети. И само ћу тако пристати на блокаду, ако обећаш да ћеш ме сваки дан обилазити – уграби он још да каже.

– Немој се плашити толико, само тебе волим – рече она и скоро устрча уз степенице, да би сакрила сузе.

Тако јој се увек после разговора с њим плакало. Пацијенти су причали да је касно дошао на лечење, и да га шеф само заварава предузимајући разна специјална лечења; а он је, међутим, говорио тако као да ће сутра бити потпуно здрав. Због тога је она баш можда тако упорно и са страхом мислила о његовој болести. И сада се некако сва уплашена уви и склопи очи, да би на миру размишљала. Као да су одмах ту иза њених склопљених очију биле његове зенице, видела им је грозничави болни сјај, и чинило јој се да још у својој руци држи његову руку. Сваку његову реч је поново у себи преживљавала, као да се плашила да их не заборави. „Нисам знала да се може оволико волети“, помисли она. „Чини ми се, не бих могла живети ако би се он још више разболео. Не бих се ничему више могла радовати.“ И дође јој чудно како се још малочас могла онолико радовати животу око себе.

Сутрадан Далматинац није излазио у шетњу због назеба. Шеф је одложио блокаду за неколико дана, а лекари и сестре су стално трчали око његове собе, није се ни тренутак могло тамо привирити. Пацијенти су нешто уплашено шапутали. Они нису волели кад се лекари и сестре ужурбају. Онда се увек догоди штогод страшно. Нестане понеког ко је до јуче излазио на заједничке ручкове, ко је шетао, ко се смејао и волео. Тако се, разуме се, догађа и тамо, у животу, али се то толико не опажа. Не живе сви тамо као једна велика задруга; не носе сви тамо исту ратничку кокарду, исти жиг, исти црвени печат грудобоље. Они тамо не помисле на смрт сваког вечера, не обрадују се сваком новом јутру, као бескрајно великом поклону.

Четвртог дана се Далматинцу отворила крв. На вратима се појавила заповест: Забрањен улаз. Али је Босанка ипак у подне крадом успела да уђе. Поп, који је заједно с болесником био у соби, угледавши је окренуо се прозору. Далматинац је лежао непомично, склопљених очију. Отворио их је тек кад је на свом челу осетио хладан длан. Кроз дубоко бледило и укочену жалост његовог лица ипак се проби нешто румени и радости.

– Мила, – учинило јој се да је рекао – обећај да ћеш ме увек волети...

– Волећу, не бој се.

– И пиши већ једном мужу да желиш развод... Ићи ћемо заједно на летовање...

– Писаћу, не брини. Ћути сад, ћути.

Неко је ходником прошао. Босанка је почекала часак, док се кораци нису изгубили, па пошла вратима не успевајући да заустави јецање, које је све гласније бивало. Болесник се, срећом, већ опет био занео и маска му се опет навукла на лице.

Увече су га одвели у неку другу собу, засебну, где је увек са њим била сестра и где нико више није могао улазити. А Босанка је морала и даље да иде на ручак, да лежи на веранди, да одговара на разна питања, да крије од других своје мисли. И онда је настајала ноћ. Ноћи су збиља постојале, то је тек тада опазила, и биле су ужасно дуге, и пуне несанице и страшних испрекиданих снова. Босанка никад ни слутила није да се живот управо и састоји само од дугих бесаних ноћи. Наједном је из њеног живота нестало свега другог, нестало дана,

нестало неба, облака, ветра, птица, постала је слепа опет за све то, остале су само ноћи и немирне мисли. И бол. Она раније није знала шта је бол. Ни слутила није како је то нешто хладно, како има ужасне канце и стеже срце сваког тренутка, како је то нешто мутно и тешко, што задржава дисање; како је то нешто због чега се сузе нагомилавају у грлу и пеку; нешто што направи провалије између човека и целог осталог света.

Видећи је дуго будну, бледа женица, Нишлика, која је с њом била у истој соби, покушавала је да започне разговор. Можда случајно, а можда да је некако, на свој начин, утеши, она јој је говорила како јој се чини да се мала Вера заљубила у доктора, али да је то само уображење, и да ће после брзо проћи. После је тврдила да љубав и не постоји, да то само девојке себе залагују, али да једна жена никад не би била луда да се предаје томе осећању.

Босанка је обично ћутала, иако јој се хтело да призна како она врло добро осећа да љубав није залагивање, да је, напротив, нешто врло страшно, што никад не пролази, да је нешто чему мора да се предаје, да се од тога не вреди бранити.

После неколико дана, на доручку, пацијенти су преплашених лица један другом препричавали одломке страшног догађаја. И наједном су сви све знали, ма како да се од њих крило. Неко је знао да је дежурни лекар три пута трчао преко ноћи у Далматинчеву собу. Други је знао да је сестра јурила са неким инструментима. Трећи је спазио самог шефа кад се после поноћи отуд враћао. Четврти је видео кад су стигли рођаци. И наједном све је било јасно.

– Госпођо, драга госпођо, – позвала је ноћу Босанка своју суседу у соби – тако ме је страх, пробудите се.

Жена је неколико тренутака отворила очи и потом опет заспала. А Босанка је остала сама. Бело лаковани ормани су светлели потмуло као метална огледала под светлошћу неке сијалице из парка. На изглачаном се линолеуму играо одблесак пламена из пећи. И све је наједном изгледало тајанствено, друкчије него јуче. Све су те ствари, чинило се Босанки, знале нешто о смрти и животу што ми не можемо да докучимо. Она опет покуша да пробуди болесницу. Хтела је да јој каже да није знала да може да се умре тако брзо, и да може тако страшно да се воли, и да може да се осећа толико усамљено; али је жена и даље спавала. Она тада заплака, загњуривши лице у јастук. „Зар се може бити оволико несрећан“, као да су говорила њена јецањем потресена рамена.

Слатко је бити сиромашан

Сестре су седеле на балкону што је гледао у прозоре једне ниске куће у њиховој улици. Било је тамо неколико палата, неколико двокатница, два празна плаца и та једнокатна кућа обојена сиво, са два старинска прозора и кровом који се дизао као шубара и на коме се видело да је безброј пута оправљан. Сопственике и становнике палата љутило је присуство те мале куће, понеки су се чак и стидели што се налази у њиховој улици, као што се стиде богаташи присуства својих сиромашних рођака. Говорили су са негодовањем да човек скоро нигде[1] у Београду не може наћи улице у којој није остала[2] тако понека страћарица која квари господство осталих зграда. Једино су сестре уживале због присуства те сиротице заостале[3] из прошлости. Сваког дана су се забављале нагађајући шта се ради под шареним кровом од crепова: да ли студенткиња чита нагнута над књигама или крпи једине чарапе које је малочас опрала и у дворишту осушила на последњем сунцу.[4] Тога дана се, по њеној сенци што се погурена оцртавала на завеси иза које је горела светлост, то није могло лако погодити.

– Седи непомично, – рекла је старија сестра – сигурно учи.

– Не учи, – успротивила се млађа – крпи чарапе, али је окренута леђима, па се не види како јој се руке мичу.

После тога су сестре заћутале уживајући у пријатном сутону и заборавивши часком на малу кућу и њене становнике. Затим је изненада приметила млађа, погледавши опет на прозор сиве куће:

– Слатко је бити сиромашан. Нема човек никаквих брига. Опрала је своје чарапице, осушила их и, видећеш, сад ће, док их само окрпи, отперјати у шетњу весела као да их има стотину на гомили.

Наједном се нова сенка појавила на завеси: држала је испружене руке и спустила неки предмет на сто. А за њом је ушла у собу и трећа сенка, сенка високог младића. И обе су се нагло смањиле и измешале са непокретном приликом студенткиње.

– Сели су да вечерају – објави старија сестра, која је толико пута посматрала тај час у малој кући. – Сигурно имају само какву чорбу од кромпира или спанаћа. Слатко је тако имати само једно јело, па бар да[5] човек поједе до последње мрвице, а не као ми, морамо свако јутро да га просипамо.

Тако су разговарале сестре, па ушле и саме да вечерају. Док су вечерале, врата што воде на балкон била су им широм отворена и небо пуно звезда, као скупоцени застор, било је[6] између њих и осталог света. Понеки ауто би објавио да скреће на десно, чуло би се покаткад звоно удаљеног трамваја и потом је одјекнула песма.

– Студент – углас рекоше обе сестре и пођоше на балкон да виде јесу ли погодиле.

И било им је просто ужасно кад су виделе да су се преварили и да улицом пева неко други. Њима се просто чинило да живот у малој кући мора да тече онако како оне предсказују. Зато су, љутите, већ хтеле да се склоне кад се једна завеса на малој кући диже, студенткиња помоли главу, разгледа улицу, разгледа околне куће и рече:

– Нема никога. Могу дићи завесу и мало отворити прозор.

– Хоће сигурно наглас да учи, па јој је непријатно да је ко чује[7] – шапатом примети сестра која је стајала у вратима балкона.

– Чудно што отварају[8] прозоре с улице, – као за себе рече друга – они су им обично по цео дан затворени.

И обе полако, на прстима, изиђоше на балкон да боље виде, старајући се да седну у сенку како их становници мале куће не би опазили. Кроз вретенасте мале стубове балкона су виделе како се и друга завеса диже и прозор отвори.

Жена погнутих леђа прала је судове и слагала на необојен чамов сто. Уза један зид је стајао гвозден војнички кревет, а уз други расклиматан кухињски орман.

– Значи, и у кухињи спавају – отрже се једној сестри. – Та је сиротиња збиља довитљива.

Али је њихову пажњу убрзо привукла друга соба. Студент је скинуо капут и разгледао поставу. Студенткиња је пеглала марамице и разастирала их свуд по соби, онако несавијене, да се још суше. Тај призор је развеселио сестре и млађа је понављала скоро гласно своју уобичајену примедбу, заборавивши да не жели да је доле чују.

– Е, слатко је бити сиромашан. Малочас их је опрала, осушила, а сутра ће их задовољно вадити из џепа као да их има стотину.

– Ћути – опоменула је строго старија, љута што јој смета у посматрању представе која се одиграва у малој кући.

– Сестрице, молим те, окрпи ми поставу, већ су ми џепови испали.[9]

Студенткиња је оставила марамице и зналачки прегледала поставу на братовом капуту.

– Немамо толику парчад – рече потом. – Чиме да окрпимо?[10] Ах, има нека стара мамина кецеља. Кад она заспи, украшћу јој и окрпити. Она би је иначе носила још сто година.

– Како се дивно све чује – прошапта сестра на балкону, занесена као да је у позоришту. – Чујем их просто као да сам доле.

У другој соби мајка је за то време опрала судове, почистила под, прошила стару раскупусану метлу да не би парчићи са ње отпадали и, хукнувши гласно, села на кревет. Убрзо је, уморна, задремала, наслонила главу на шаку, постајала

тако неко време и, опазивши да ће заспати[11] тако седећи, пришла прозору да га затвори, јер се при отвореном не би могло спавати пошто је био врло низак.

– Слатко је тако од умора задремати седећи,[12] а не као што се ми по два сата преврћемо у постељи – приметила је, уздахнувши, старија сестра и обе су сад обратиле сву пажњу на другу собу.

Студент је у том часу читао некакву дебелу књигу, а студенткиња савијала марамице.

– Мама је легла – примети он. – Тражи сад ту кецељу. И чуј, молим те, нађи и неку крпицу за кошуљу, поцепала ми се на лакту.

Девојка се изгуби иза врата која су водила у предсобље, младић настави да чита, и сестре су могле спокојно да разгледају собу, за коју су толико пута само нагађале како изгледа.

– Имају, видиш, само постеље и сто – рече једна. – А и боље је. Што мање ствари, мање бриге. Живе као птице на грани, а ми смо робови којекаквих ормана и чуда.

– Пст! Ево је, нашла је кецељу.

А девојка за трен ока исцепа на парчиће неку црну крпу и стаде да крпи. Седела је сасвим близу сијалице, јер је светло шкиљило као у свеће. Издалека се улицом чули кораци.

– Спусти часом завесу – замоли она брата. – Нећу да ми свако ту гледа.

Сестре су на балкону биле несрећне што се завеса на сцени спушта, али се ускоро, кад се пролазникови кораци изгубише на другом крају улице, завеса опет дигла. Девојка је и даље крпила нагнута над капутом.

– Слатко је имати само једно одело, и кад га износиш, тек онда[13] друго; а не као код нас, па морам да засипам[14] нафталином. Веруј ми, завидим том младићу – тихо је опет приметила сестра у вратима балкона.

– Ћути! – запрети друга, нагињући се да боље чује.

Капут је уто био окрпљен и девојка га пружила брату.

– Слушај, – почела се умиљавати око њега – имаш ли још оних десет динара што ти је остало од подучавања?[15] Треба ми динар и по за марку.[16]

Младић просто разрогачи очи од чуда.

– Десет динара! – скоро викну. – Ниси ваљда толико луда[17] да мислиш како[18] ће ми десет динара трајати петнаест дана. Треба можда и ја некоме да пишем!

Девојка се снуждила. Поново је села крај стола и ућутала. Брат је размишљао седећи на кревету. Најзад рече:

– Преостало ми је свега два, ево ти их.

И из страховите дубине неког џепа на прснику извади два динара и пружи јој.

– Али, – додаде – иди сад у кујну, нађи штогод за јело, страшно сам гладан.

– Гладан! – прекорно узвикну девојка. – Два си тањира чорбе појео. Баш сте ви мушкарци прождрљиви. И трипут више хлеба си од мене слистио, просто не верујем да још ниси сит.

– Шта се претвараш – дочека брат нестрпљиво. – Признај да би и ти могла појести још једну вечеру. Разуме се.

Девојка се засмеја гласно, забацујући главу и претећи му прстом.

– Разуме се – понови младић победоносно што је био тако добар психолог. – И немој се тако гласно кикотати, него иди, пронађи нешто за јело.

– Ничега нема – рече девојка, опет се уозбиљивши.

– Видео сам једно јаје у орману. Донеси њега – рече младић.

– Ставила га мама у чорбу – рече сестра.

– Па има ваљда каквог пекмеза! Зар смо појели сав пекмез из плавог лонца? – зачуђено упита брат.

– Још пре три дана – одговори снужден сестрин глас. – И сад више не питај. Ноћас ти ништа не могу измислити.

И она поче спремати постеље за спавање.

– Ништа, онда нећу вечерас више учити – објави увређено младић, желећи да извуче бар какву корист из те незгоде. – Ко је још гладан могао што да упамти?

– Право кажеш – потврди девојка. – Хајде да се спава.

И затим приђе прозору и спусти завесу. Тако се завршила те вечери представа у малој сивој кући, и сестре се из своје ложе на балкону повукле у собу.

– Увек сам говорила да је слатко бити сиромашан – рече млађа, скидајући огрлицу с врата и прогутавши бомбону од чоколаде. – Лећи ће сад и мирно заспати, а не као ми, нехигијенски до вршка напунимо желуце па идемо у постељу.

– Кад је човек гладан, најслађе спава – дочека старија, зевну, протегли се и, седајући у фотељу крај лустера, додаде: – Штета што су спустили завесу, било је тако занимљиво.

СТРАШНА ИГРА

Хоћу да се радујем

Петнаест дана воз за Београд није ишао. Понекад би, истина, грађани чули писак који је значио да он некуд креће, подигли би главе и ослушнули, па опет утонули у сан. Знали су: то Немци иду у извидницу и биће поново у Ваљеву пре него што се раздани. Негде у Словцу или Лајковцу наићи ће на разорену пругу или порушен мост. Дераће се после на станици, телефонирати, давати наредбе које ниси могао разумети, али си слутио да је на неко зло.

Чим би се чуло да на прузи није све у реду, и они којима се није путовало долазили су на станицу да питају када ће воз.

– Не зна се.

– Хитна посла имам у Београду.

– Иди пешке.

Право у лице су гледали стражара Немца што је укочено стајао под липом на перону, хтели да му улове поглед; али то је било немогуће – гледао је право као да поглед иде по затегнутој жици.

И онда се раздани. Укаже се дуги низ широм отворених фургона. Негде на трећем колосеку стоји локомотива. Шине заблистају на сунцу, које како се роди право падне на простор око станице. Кондуктери ходају с пиштаљкама. Јасно се указују немачка лица охола и празна. Никаквих на њима бора, никаквих талога живота. Они су господари. Убијају стотину за једнога. У залеђини њихова страшна Немачка. И упркос свему овоме воз не може да прогура.

– И куда то, молим те, њима да се деси! Великој сили немачкој! Прошишали кроз толике земље, а не могу од Ваљева до Београда! – подсмевали се људи оним изразито ваљевским начином, у коме се губитак горштачке сировости накнађивао заједљивошћу.

Изишао би шеф станице и упитао не зна се кога:

– Зашто се овај свет не разилази? Шта чека цело јутро? Нека се сместа разиђе!

Носачи тада пођу у малу кафану на углу и саопштавају кафеџији:

– Опет не иде. Што дању поправе, ноћу се поквари. У то име три љуте!

Једнога дана се чуло да је воз најзад скроз до Београда прорадио, али да ће њиме извесно време ићи само Немци и они којима је прека нужда, који поднесу каква документа да морају за Београд. Сутрадан је, збиља, још од пола четири

сва станица била на ногама. Телефони су зврјали. Немци улетали у канцеларију, излетали. Држали се свечано као пред битку. Поред њих је путовало још двадесетак грађана који су морали на службу, неколико трговаца, радника и међу њима баштованка Цвета са болесним сином још дечаком, кога је болница упућивала на клинику. Она је са страхом опазила, чим је дошла на станицу, у отвореном фургону иза локомотиве тенк, и трудила се да стане тако да га дечак не опази; зато је међу првима ушла у кола и после стално стрепела да разговоре о овоме и он не чује. Крај њих се сместила и нека жена необично пуна са човеком постаријим, обоје у оделу војвођанских Шваба. Како је села, почела је говорити обраћајући се Цвети.

– Не треба да се бојите. Овај воз мора проћи. И синоћ је дошао један из Београда.

Човек је додао:

– Све је оправљено. Грађани ће моћи сад мирно да путују.

Грађани који су улазили један за другим, без уобичајеног гурања, пуни снебивања су се осврталиоко себе и седели ћутке. Немци су сваки час пролазили, бацали испитивачки поглед на путнике, као на предмете које испитују да неће у току пута експлодирати. Били су узнемирени и зато су имали мало човечнији израз него обично.

Неко је са улице довикнуо:

– Да бих пузио, не бих у то сео! Иду људи на службу. Кога служите?

Цвета је дечака запиткивала сад ово сад оно, само да не би чуо примедбе споља и разговоре путника који су се вајкали. Он је упорно ћутао на сва њена запиткивања или понављао једно те једно:

– Хајде да се скинемо. Нећу овим возом.

После дугог пискања и маневрисања воз је кренуо у још замрачену долину Колубаре. А Швабица је стално говорила. Хватао ју је страх и тако га је разгонила. Обавештавала је путнике да истим возом иду и стручни радници и инжењери који пругу и мостове оправљају. Ако се негде и нађе каква препрека, они ће сићи, извадити алатке, оправити и опет даље. Не мора се стићи у подне у Београд. А бандите је војска уђуткала. Отишли су некуд бестрага. Не смеју да се сукобе са војском. Стално је уместо Немци говорила војска и војници и говорећи о грађанима стално и себе мешала међу њих и наглашавала:

– Шта смо забога криви ми, мирни грађани, што бандити из шуме кваре пругу? Зашто да нас не повезу? Ми смо невини.

Она је сматрала за великодушност што тако говори. Она није морала да каже *ми*, јер је била рођака тих војника и она је, разуме се, невина; али је хтела милостиво и друге грађане да том својом невиношћу обасја. Човек, њен сапутник, додао је:

– Срби су вредан честит народ. То не раде они. То су се искупили из белог света, из Бугарске и Румуније.

Дечак је за све то време неисказано трпео. Те похвале му се чиниле погрде. Хтео је да се продере: „Нису то Бугари и Румуни! То Срби раде. Видећете сад кад мало поизмакнемо од Ваљева па када се труцнемо!“ Замишљао је како ће воз неочекивано наићи на покварену пругу и изврнути се. И дебела сапутница ће се

скотрљати с клупе, а војници ће почети да вичу. Видећете, петоколонаши, ко је невин, јесу ли Срби невини. Зна он добро шта значи то невин. Срби нису такви.

Жена је диплому о честитости Срба потписала и рекла:

– Војници то добро знају; они немају ништа против Срба. Заповедник воза ни речи није рекао кад је чуо да и ми путујемо. Војници штите мирне грађане.

Утом је стало свитати. Венац планина на југу од Колубаре указао се оштар и непокретан. Мир октобарског јутра имао је у себи нечег завереничког. Као да је то јутро знало нешто што ће тек настати, радовало му се и ћутало о томе. Није то била тајанственост коју магла даје пределу. Ово јутро било је мирно као одлука и тако озбиљно и радосно. Ено сељак иде путем и гледа као да нешто зна што ће они у возу тек сазнати.

Швабица се од нелагодности које је уливао овај мир бранила гласно:

– Што сад не кваре? Што сад не припуцају? Него виде, иду војници, па не смеју.

Дечак је у себи пркосио. „Видећеш ти што не смеју! Да видиш само кад те невини Срби поткаче.“ И непрестано је тихо молио:

– Мама, да сиђемо на првој станици. Хоћу да се радујем кад воз нападну, а овако, кад сам унутра, не могу.

Воз је пројурио мимо прве станице не застајући. Чинило се као да бежи, а не као да хоће негде часпре да стигне. Предмети крај њега су се ковитлали. Људи што су стајали на својим праговима, чобани на ливади као да су скакутали. Равничарска, на сунцу испружена река њихала се заједно са коритом. Дечак је премишљао како би лепо било да је здрав, па кад му се мајка с киме заговори да искочи кроз прозор. Он не жели да га чувају немачки војници. Неће он да буде тај невин о коме дебела жена говори. Он је Србин и није невин. И ако не квари пругу, радује се што је други кваре.

Наједном је лупа точкова постала тупља, стала се смиривати. У суседном вагону, где су били војници, настало је комешање и вика.

– Сад ће воз стати! – кликнуо је дечак и додао тише, преплашен мајчиним строгим погледом: – Ух, што бих волео да стане!

Воз је заиста, као да му је дечаково срце заповедило, стао. Људи се начичкали на прозоре, нека девојка се гласно засмејала: била је већ раније одлучила да из воза изиђе, прекинула с њим сваку унутарњу везу, и сад се радовала што је наишао на препреке.

Дебела жена се гласно тешила:

– Овде воз обично пије воду.

– Мост, мост! Разрушен онај мали камени мост – пронео се жагор.

Наишао кондуктер:

– Ко хоће нека изволи из кола. Дуго ћемо чекати, мора мост да се поправи.

Држао се ђаволски затворено: ниси могао видети да ли му је мило или криво што се то десило.

– А што се не вратимо? – упитао је дечак.

– Нема враћања. Овај воз мора прогурати.

Сад је дечак уловио у његовим очима брз подсмешљив поглед и задовољно се опет завалио на узглавље. Он није могао изићи. Придигао се на лактове и

посматрао гомилу путника што је већ била изишла и поседала на ливади по свом пртљагу. Неки су били потрчали до моста да виде колики је квар, али им Немци нису дали ни да се прикуче. Издалека се само могло видети да је камење поизваљивано и шине са обе стране дигнуте. Војници с пушкама одмах су отишли у село да потерају сељаке на кулук. Инжењер с радницима се узмувао око моста.

Дечак је тако сам лежећи замишљао како се негде даље, неком другом мосту, привлачи млад човек. Мада су кукурузи били давно обрани, њему се чинило како тај младић иде кроз кукурузе, размиче њихово лишће, пузи по земљи. Сад је дошао до моста, почиње да рашчепркава пукотину између камења, ставља динамит; наједном се чују гласови немачких стражара, али је младић већ далеко. За њим се чује прасак, мост одлеће у ваздух. Све се догађа као на убрзаном филму.

Мост се споро оправљао. Ни тенк, ни пушка, ни велика немачка сила на северу нису могли да га оправе у тренутку. Немци су викали, колали око радника, сваки час звали тумача и нешто му говорили, говорили, и он затим то понављао инжењеру.

– Како то! Немци су заповедили: „Нека буде“, па опет не може, – подсмевали се путници.

– Они би хтели да и вођка на њину заповест сазре пре времена. Рад је као вођка, није то испалити пушку.

Рок за оправку се помицао од сата до сата и тако се стало и смркавати. Сад су и они што су се радовали што посао споро одмиче постали нестрпљиви. Једино је још дечак био задовољан, али је његова мати била сва ван себе од бриге. Ноћи су већ биле хладне, а она није имала довољно топлих ствари за болесно дете, нити је више имала млека. Морала је поћи у село да потражи преноћиште. Упутила се у кућу што се видела одмах преко брвна, и застала бојажљиво крај вратница. У дворишту су стајали млад човек и жена и на прагу куће старица и посматрали је мрко; зато се није ни усудила да помене преноћиште, већ је замолила само мало млека.

– Јеси ли и ти од оних? – упитао је човек.

– Нека ти даду Немци. Шта си дошла на мој праг? – одбрусила је жена и севнула погледом.

– Немам ја, људи, везе с њима...

– Па што си се пела у њин воз? – опет је љутито дочекала жена. – Немаш везе с њима, а у њином возу идеш. Како се то слаже?

Цвета је и незвана ушла у двориште.

– Дете водим на клинику доктору. Морала сам тим проклетим возом, из болнице су ме упутили.

– Боље би ти било да дете ниси мучила, неће тај воз никад стићи у Београд – пресекао је човек и одвратио од ње лице.

Цвета је села на клупу и заплакала, али је оно двоје младих остало тврдо.

– Знамо ми вас петоколонаше. Не вреде код нас сузе. Не пали.

Старице је нестало у кући. Кад се поново појавила на прагу, имала је у руци боцу млека и ћутке је махнула главом Цвети да приђе. Млада жена је викала:

– Па се скини с тога воза, ако ниси њина. А дете, ако ће живети, живеће и без доктора.

Пошла је посрамљена из дворишта.

– Ја јој не бих дала ни воде с Колубаре лазнути – чула је иза себе љутито сељанкино псовање, и нехотице ставила млеко под мараму којом је била огрнута.

Сутон се увелико био спустио, почело је мешање тла и неба на видику. Мада се ништа није чуло, чинило јој се, пуно неких гласова сетно и једва чујно попева и ти се танушни гласови претварају у паучину сутона, плету у огромна лака клупка, чауре предмете у дрхтаву тамну прећу. Зелена вода Колубаре ступала је нечујно као велик болестан гмизавац. Одједном је ту тишину пресекао радосно глас секире. Учинило се чак да је постало светлије од овог гласа. Цвета је на педесетак метара угледала сиротињског изгледа кућу. У дворишту је омален човек замахивао секиром претерано широко као да на позорници представља ову радњу. Кад је наишла према дворишту, погледао је радознало. У његовом погледу није било непријатељства, те се осмелила да упита:

– Пријатељу, да ли би могао да ме примиш на преноћиште.

Сељак је био живахан, накострешених обрва и малих очију.

– Да ноћиш? А, наприлику, откуд ти у ово доба у селу?

Једним замахом руке секиру је забио у пањ, подбочио се.

– С дететом болесним путујем за Београд, а воз не може даље.

Његово лице се стужило. Завртео је главом, опет се прихватио секире као да би наставио посао и тај разговор прекинуо.

Жена је журно наставила:

– Водим га на клинику. Управник ваљевске болнице ми је казао да морам хитно поћи, па како знам. А чиме другим него возом, па ма и ђавољим! Ако имаш деце...

Он се раздрагано насмејао.

– Деце! Имам, брате, колико хоћеш, и то какве деце. – А онда као гласом судије: – И, кажеш, детиња болест те натерала да кренеш с њима? Могла би да ноћиш, није да не би могла. Мајка си и погрешила си. И онда женско си – кратке памети. Е, хајде да видимо то твоје дете.

Спустио је скутове кошуље заденуте за појас и кренуо за Цветом. Целог пута је гласно мислио, погле́дао је испод ока, као да испитује.

Дечак је лежао сам у возу, вероватно су и други били отишли да траже преноћиште, и кад је угледао мајку, нестрпљиво се подигао.

– Где си ти, мама? Већ је мрак.

Сељак је извирио преко њеног рамена и рекао као за себе:

– Е, нема шта, болестан. Види се, наприлику, без великог разговора – и додао је гласније: – Де, дечко, спреми се да идемо мени. Биће ти у соби топлије. Полако, полако, под једну руку ја, под једну мајка.

– Изнемогао је он, морам га понети – рекла је бојажљиво жена. – Де, сине, ухвати ме око врата, а ти, пријатељу, узми, молим те, ово сандуче.

– Ево ти сад! Велиш, ја сандуче, а ти њега? Ти си се то преварила. Ја ћу њега упртити, мало ли сам пута теглио! Шта ја говорим: упртити, лаган је као перушчица, могу ја и њега и сандуче.

Узео је дечака и неко време ишао ћутке. Испред себе је спазио инжењера и два радника и завртео прекорно главом.

– Де, мало да се одморимо.

Њему се стално говорило. Био је радостан што некоме може саопштити мисли, и то некоме, како је он рачунао, коме ће оне бити корисне. Очигледно се више зауставио да би могао лакше говорити, а не због умора.

– А има ти међу нама свачега. Када настаде ово крварење пруге, почели су у селу викати: „Имам кокош да продам, морам у Београд, морам у Ваљево, морам у сотону, немам на чему. Докле ће ово наш луди свет кварити? Не види да себи квари. Ако смо мирни, биће и он миран с нама. Покорени смо, шта сад хоћемо! Где нам је пре храбрости било? Отисли се људи низ погрешне мисли као низ луд ветар, па то ти је. Само они су сељаци, а он инжењер – и опет се залудио.“

Кад му је мало одлакнуло, узео је опет на руке дечака и пошао, у дворишту их је дочекала његова жена зачуђено гледајући. Он се збунио, насмешио на њу и спустивши дечака раширио руке као да би рекао: „Шта ћеш, нисам могао друкчије.“ Затим је погледао и руком показао на Цвету:

– Пошла немачким возом. Дете јој ово болесно, па пошла доктору у Београд. Нека ноћи. Тебе не беше овде кад је наишла, а и шта ћеш ми ти!

Сељанка је још стајала као укочена и пуна прекора, ниједном речи не показујући шта мисли. Утом су се искупила деца, радознало опколила дечака-госта. Ово је помогло њиховој мајци да се осећање гостољубља код ње брже покрене. Насмешила се и она збуњено, помиловала дечака, па промуцала:

– Седите ви док ја спремим постељу. – И изгубила се у кући.

– Не знаш како ми је лепо било ово дана – наставио је домаћин своју омиљену мисао Цвети. – Гледам их, мувају се, те тамо, те овамо. Београд му под носом, а не може да продре.

Ујутру су Немци пре зоре били на ногама, показивали опет негде низ пругу, звали инжењера, улазили у станичну зграду и враћали се отуд црвени и узбуђени. Кад је Цвета устала, затекла је домаћина на прагу где посматра њихову забуну.

– Види их, молим те, како су сви исти – једва је дочекао да заподене разговор. – Можеш ли ти да разликујеш које је који? Сви, да простиш на изразу, личе један на другога као бундева на бундеву. Сви су ти румени, имају све зубе у глави, косу као сламу, сви без браде, без бркова. А Србин ти је сваки на своју руку. Један има пуна уста зуба, други крезуб; има нас ћосавих, има с брковима и брадом; понеког видиш, увек се смеје, понеки опет као да ће му киша из чела; а има и овако као ја, с овим накострешеним обрвама, или као моја домаћица – потпуно без обрва. Гледај, молим те, како су се затурили! Чиме ли се поносе, да ми је знати! Све је прилика да неће моћи даље. Него, хајде да изнесемо дечака, нека и он ужива.

Његова жена је начинила дечаку постељу од дасака и изнели су га напоље. Деца су се опет начетила. Сви су гледали Немце, који су се, незадовољни, вртели око пруге. Мада се по њима видело да је искрсла нека нова невоља, Цвети се чинило да ће воз сваки час кренути, па је хтела да одмах иде на станицу и тамо чека.

– Зар не видиш како се мувају као безглави! Напослетку, ја ћу отићи да видим шта је. Или, отрчи ти, Митре, распитај хоће ли скоро.

– Јадно му скоро – одговорио је десетогодишњи Митар, не одмичући се од дечакових ногара. – Опет су ноћас кварили. Био је и Петар.

– Запис му детињи, а ја нисам ни опазио кад се извукао. Дању оправља, а ноћу квари. Знаш, Петар ми је најстарији син.

– Тешко мени, онда ни данас не можемо даље – узвикнула је Цвета идући за својим мислима и брижно погледала у сина.

– Може то и не бити тако како Митар каже. А ти опрости, знаш, што се ја радујем ономе од чега ти стрепиш – рече човек као постиђен и додаде: – Може то и до подне прорадити.

Целога јутра пословао је по дворишту и узгред погле́дао на пругу, обраћајући и деци пажњу сад на ово сад на оно. Петар је опет морао да иде да оправља, и мати му је спремајући храну у торбу гунђала:

– Па опет иди те квари, а ја ћу те хранити.

По подне тога дана оправка је била готова. Сељак је опет носио дечака и говорио:

– Узалуд идеш, жено, кажем ти. Опет ће то застати. Али кад си запела, нека буде. И, ако би се што десило ублизу овде, ти опет хајде мојој кући. Немој, наприлику, да би се нећкала. А криво ми што тако чиниш, па сад и ја због овога детета желим да данас прогура, а због тебе ми не би жао било ни да припуцају.

Дечак је дуго гледао кроз прозор воза како му сељак весело маше као рођеном.

Швабица се већ чула:

– Војници су племенити. Сад би, како су љути, могли да нас не приме на воз, али они знају да смо невини...

Кроз вагон су пролазили Немци и с подозрењем гледали. Двојица су заподела разговор са Швабицом, чије лице је наједном добило израз презривог самопоуздања. С времена на време је преводила њихове речи, објашњавала зашто су се у говору насмејали, посматрајући сапутнике као да се од њих наједном удаљила на километре.

– Сад су казали да ћемо се у Борку зауставити да преноћимо, да се путници не би излагали опасности.

Војници су махали одобравајући главама и посматрали какав утисак чини та њихова великодушност.

– Сад је овај мали казао да војници знају да ми који се возимо с њима нисмо ништа криви. Ако нас нападну, они ће нас бранити.

Мали војник је опет великодушно погледао путнике.

Дечак је покрио шакама очи.

– Нећу да их гледам. Зашто улазе у наш вагон? Зашто та жена преводи?

Као уприкос, разговорна Швабица у том часу обратила се Цвети:

– Пита овај мањи шта је вашем дечку. Каже, има и он толиког сина. Војници уопште воле децу.

Наједном се с десне стране од брда чуле пушке. Стакла су на прозорима зазвонила. Неко је јаукнуо. Дебела жена је легла на под и завукла главу и рамена под клупу. Неко је запевушио:

– Ој, девојко, јаранице...

Заметнула се борба између воза који је појурио муњевито и невидљивог непријатеља. Када је пуцао митраљез са тенка, воз је грмео – знало се да гађају Немци; али када би запраштале само пушке, Цвета није могла да одреди ко у кога гађа.

– Ко то сад пуца? – упитала је уздрхтала, трудећи се да својим телом заклони сина.

Дебела жена се помоли мало испод клупе.

– Не бојте се, наши.

– Који наши? – добацио је неко из угла. – Ови или они иза брда?

Тај глас је звоно дрско и био пун горчине.

– Па наши, војници, зар не чујете?

Немци у суседном вагону звали су некога: „Хер лерер, хер лерер!“ Чинило се да од тог лерера зависи све. Крај свакога прозора је стао по војник с оружјем. Однекуд, невидљив, кукао је један од стараца:

– Шта смо дочекали под седе косе!

Из нужника, који је такође био пушкарница, изнели су рањеног војника и однели у војнички купе. Некакав дугоња сав се тресао и сваки час узвикивао:

– Без страха! Сад ће се све свршити.

За све то време воз је страховито јурио, желећи часпре да се извуче из тога предела. Споља се сада више није чуло пуцање, али су Немци немилице трошили муницију. Требало је сатерати страх у кости тим људима што стоје по праговима и присуствују бекству воза, тим говедима и деци, пробити срце томе дану мирном и ведром као каква велика одлука. Пало је теле на пашњаку. Срушила се кућица под брегом. Ухватила се за срце нека жена на њиви. И опет ти људи стоје по прозорима и праговима и гледају загонетно, с неком тајном у очима. Телад не бежи с њива. Дим се диже право у небо. И срце тога ведрог дана куца и даље.

Кад је настало затишје, путници су се извукли испод клупа, чистећи своја одела и од стида један другог не гледајући. Старац се усходао кроз занихани вагон и хукао:

– У гадно смо се коло ухватили. Дође ми да не идем на ту проклету службу. И то ће испасти као ова срамота у возу.

На овај његов уздах јавио се неки човек из угла:

– Е, да ми је неко казао да ћу се морати с Немцима кувати у једном лонцу, главу бих му расцопао.

Нека млада бојажљива девојка још никако није дизала очију. Седела је на усамљеној клупици између врата и прозора и као да је посматрала своје прсте што су се кидали и преплитали као засебна жива бића. Њој су најзад потекле сузе, изобиље суза, као да никад дотле није плакала, да их је све чувала за тај тренутак. И док су сузе другима заклапале очи, њој су се оне полако отварале – чинило се да је срамота коју је осећала отицала са сузама. Девојка је најзад устала и рекла као да неког чика:

– Ја ћу на првој станици сићи.

– Ми се возимо скроз до Београда – уздахнула је Швабица, градећи се да није чула њене последње речи.

С гађењем је чистила своју сукњу пуну прашине и према мајушном огледалцету огледала округло крупно лице, вадећи трње из косе. Кад се мало снашла, љутито је стала грдити:

– Зар су то људи! Пуцају у свој народ, у миран свет. Пих!

Чуло се како је пљунула негде под клупу.

– Па они у војнике пуцају, не пуцају у народ! – одједном је викнуо дечак.

Споља су опет оштро зазвиждали меци. Сви су опет чучнули у углове, подвукли се под клупе, потрчали у слепи ходничић пред нужником. Жена се сагла преко сина да га заклони. После неколико тренутака, рањена у раме, јаукнула је. Разбијено стакло умало што није докачило дечака по челу. Понеки су се из чучећег става и из заклона дигли и притрчали жени, која је малаксала и села на под.

– Није, није ништа. Окрзнуло само мишић.

– Има ли ко какве чисте крпе?

– Дигните је на клупу, престало је. Дигните је.

Дечак је продорно плакао. Мали војник је вичући, ван себе, улетео у вагон.

Швабица, још испод клупе, увређеним гласом преведе:

– Он каже, не сме се кварити ред. Не сме се дерати. Војници ће избацити напоље оне који праве неред. Они штите само мирне грађане.

На првој станици после тога сишло је с воза неколико људи и девојака и скинули су дечака са мајком, у намери да нађу заједничка кола за Ваљево или Београд. Неколико војника их је, док је воз поново кретао, гледало са подозрењем. Дечаку се чинило да ће им војници заповедити да се опет попну, па се шћућурио иза мајке. На прозор је изишла Швабица и надмено их одмерила празним, бледим очима.

Како се чинило да се кола не могу наћи, неки су још исто вече кренули за Ваљево пешке, а девојка и старац су остали да преноће на станици са рањеном женом и дечаком, па да ујутру наставе да траже кола.

Сутрадан рано, дечак се још није био пробудио, упао је у чекаоницу, где су ноћили, сељак што их је прошле ноћи био примио.

– Стојим ја синоћ на прузи, гледам како они раде, и видим двојицу грађана, оних што су с вама сишли, те ми они рекоше шта је и како се, а ми смо већ били чули пуцњаву. Веле: „Скинусмо је рањену, и њу и сина, остали су да сутра траже кола.“ А мени као да неки терет спаде с душе. Дечак још спава, спава. Нека га. Лепо теби дете вели, а ти не слушаш, али рана те натера...

– Натера рана, али шта ћу сад, не знам, оно двоје што су још остали са нама пре сат су отишли у село по кола, па их још нема.

– Ја сам теби, наприлику, довезао кола. Кола право за Београд и написмено да нас наши не задржавају.

Рекао је то победоносно, једва чекајући да изговори оно главно, што му је груди надимало радошћу.

– Мој ти је Петар та кола набавио. Испричао ја њему како си рањена, па ниси приспела ни тамо ни овамо, а он ноћас, кад се вратио из Чавуковца, од наших – гони кола. „Ево ти да идеш за Београд, вели, да свршиш ону нашу ствар, па уз пут повези ту рањеницу с дететом.“ И поручили су твоме малиши да ће он пре стићи колима него они возом. Е, тако. Ја сад одох да мало испрегнем коње

и да им положим, а ти буди дечка, па да што пре крећемо, жури ми се, имам важан посао. Можемо повести и то двоје, јер сумњам да ће наћи у селу кола.

Сат касније су се збиља све петоро возили у колима, која је сељак лудачки терао, као да је хтео да стигне где воз у невољи. Кроз тандркање точкова и лупу копита чуо се његов весели глас:

– Е испало је како се само у сну може снити. Стићи ћемо пре њиног воза у Београд.

Дечак је око подне, још издалека, пре сељака, угледао путнике на ливади, и низ пругу људски мравињак који је оправљао, углављивао шлипере и преносио из јаруге шине.

– Ено их! – кликнуо је. – Опет стоје.

Желео је да га дебела жена види и подигао је увис белу марамицу. Неко је са ливаде потрчао за колима, али она су се победоносно изгубила у белој прашини, остављајући за собом, крај колубарске обале, оклопну немачку силу.

Збуњени сељак

Сељак Коста из Јошеве, ташт и силеџија, осећао се моћним: уза се је носио пушку, а гонио пред собом заробљеника војводи Обраду, да га он испита каква се то права војска скупља по Србији у коју ће се заробљени младић, како се он то хвали, уписати. Било је то у оне прве дане пометености кад људи са села, непријатељски расположени према четницима и недићевцима, а још неповерљиви према партизанима, нису знали куда би се окренули. И заробљени младић се налазио у том превирућем стању, било му је јасно додуше да с четницима неће, али је и од партизана зазирао, прижељкујући неку нову, четврту војску која нити би била у дослуху с Немцима нити би одрицала цркву и краља. Четницима су овакви сељаци били мрскији и од партизана, јер су их сматрали као неку своју јерес, и осионост су најпре на њима искаљивали. Упутивши Косту са непокореним јеретиком Обраду, наговарали су га да уз пут обави још један посао, за којим су давно прижељкивали, да мало препадну попа испод Јаутине, на кога су били кивни што је ишао на партизански збор. „Заустави се, вели, пред поповом кућом и кажи да гониш заробљеног партизана и да си намеран да га стрељаш ту пред његовим очима, па после то стрељање некако изврдај.“ Кости се свиђало и оно на што су га наговарали у Јошеви, али много би му више лежало на срцу да тобожње стрељање изведе пред учитељицом, која му се ономад замерила што га је питала какво му је то ратовање кад живи у истом селу куд Немци залазе, а пушта их на миру, и забранила му да пролази кроз школско двориште. „Обрад ваљда боље зна кад ћемо на њих ударити него она. Она мени соли памет! Ваљало би је мало поприплашити“, мислио је кивно.

Док су путањом ишли сами, Коста је корачао мирно поред свог заробљеника, заносећи се у осветољубиве снове; а чим би кога сусрео, страшним би гласом позвао будућег припадника тобожње праве војске, држећи уперену пушку, да прође напред. Мало је требало па да почне приводити у дело насилничке слике што су му излазиле пред очи. „Треба то ликвидирати. То ти је петоколонашки издајица, а овамо се хвали да ће се уписати у нешто боље него што су четници!“ грдио је у себи, али га није удостојавао разговора.

После два часа пешачења, пред подне, сели су под крушку у некој стрњици више цркве. Били су први дани после вршаја. Прамење нове сламе као огромно увеличана и отврдла зрачна свила лежало је по плотовима и врљикама, по грању

и роговима говеда. Врапци од јела отромили, па и друге птице слетале су поред самог Костиног опанка. Он је са уживањем мислио, разбашкарен у хладовини, како га се свет што га је јутрос сретао, наоружаног и снабдевеног влашћу, плашио. Осећао је потребу да учини какво насилничко дело, да се прочује. Сети се да је слушао како су партизани казнили неке жене што су се у време вршаја упуштале у забављање са људима који су се придружили окупатору. Његова осветољубива машта се ту разбукта. Видео је и себе како суди женама у свом селу под изговором да су рђавог владања, а у ствари једној што се пустила из кола кад се он био ухватио, другој што је од њега окретала главу видећи га међу четницима, трећој што му је рекла да би боље било да се и он мало понесе са Немцима него што грди партизане. Накупио их је тако у машти десетину, међу њима и ону што му је свиње пуштала у кукурузе, и потерао их пред собом као херцеговачко робље што га је видео насликано на старинском плеханом кревету у јошевачког свештеника. Гонио их је и сећао се свих приговора народа, подругљивих осмеха, гласова да су партизани једини наоружани немачки непријатељи, па их од јада поведе право у школско двориште да тамо шиба.

Корачао је у мислима ногу пред ногу и погледао испод ока жене, али чим би се срео са погледом које од њих, она би га наружила, као једном нека Јошевка:

– Јуначина! Са женама ратује! Кад си таква сила, што Немце не истераш бар из нашег села?

– Моје је кад ћу их истерати – одвраћа он важно, затурајући се у ходу.

Ови приговори савести још више га распаљују. Види себе у школском дворишту. Ноћ је. На равни, где се за време одмора ђаци играју и галаме, сад је пусто, чује се само тихо жуборење речице иза плота. На учитељичином стану прозори су замрачени. Он најзад почиње да бије своје замишљене жртве, учитељица се појављује на прозору запомажући и позива га да престане. Звезда са неба пада и осионом Кости се чини да он, лично, звезде с неба бичем отискује, па чика учитељицу.

– Гледај како звезде обарам, како им судим, а како нећу...

Заостане на пола реченице, отпљуне, па, поправивши чакшире око паса, крутим шестарским кораком иде по дворишту. Посматра како учитељица водом из бокала полива испребијане жртве.

Док се Коста тако опијао својом још неоствареном силом, заробљеник је у чуду гледао његово лице које је изражавало час гнев час се разливало у таштосмех, и премишљао како би умакао. После мало времена њему се учини да се Коста некуд далеко загледао и трудећи се да не шушне наже се да му још боље види лице. Наслоњен на стабло крушке, четник се полако заносио у сан. На педесетак метара, крај пута, једва је жаморио поток испијен жегом, пчела је зуknула, замрсило се неколико речи изговорених дубоким мушким гласом доле на путу. Заробљени младић је зауставио дах. Још који тренутак ће почекати и замаћи за жбуње што је ивичило стрњику са западне стране. Није се још усуђивао да мисли о своме спроводнику са пуним презирањем, али такво се расположење већ будило у њему. Једро лишће крушке је зажуборило и одблеснуло као кита тамних огледалаца, па бацило на спроводниково лице немирну сенку. Заробљенику се учини да тај лик гледа у брзој води, тако се нихао, ширио и сужавао.

Пчела се опет вратила под крушку и стала обигравати око Костиног лица, зујећи оштро као метални зврк, али Коста као да је није чуо. Она му седе на уво, опет се не помаче, не покуша да се брани. Његова осионост наставила је да дела у правом сну преместивши се пред попову кућу.

Коста са својим заробљеником улази већ у горње двориште да тамо изведе пробу стрељања, како су му они другови Јошевци на поласку, на јави, били саветовали. Он необично јасно прати своје поступке. Види себе где заповеда младићу да стане уза зид качаре наспрам самих прозора попове куће. Даје му на знање да ће га ту управо убити, наперивши у њега цев; али страшни посао још не извршује, нема довољно гледалаца. Сунце упрло у белу глатку калдрму, између које ниче пркос. Уз камени високи темељ куће пење се вијугаво зелена патина времена и личи на дечји цртеж планина на географској карти. Свуд око зидова иде винова лоза, у приземљу дебела и усукана као приморска ужад, а после се преплиће мрежасто, да би се најзад претворила у широке зелене лиске пуне осушених ситних капљица плавог камена. Уза саме прозоре, испод лишћа, виси рана дињка, чија су зрна већ постала беличаста и светла. Стакла на прозорима одблескују, а под стрехом опшивеном дрветом начичкала се пепељаста осиња гнезда. У дебелом зиду доњег спрата трпезаријски прозори мали као на пушкарницама гледају га подругљиво. Под хладњаком обраслим виновом лозом никога нема. На столу стоје само неколико јабука и празан сатлик. На леси иза куће стоје поређани недозрели патлиџани лицем окренути према сунцу, насмејани, с јамицама на образу. Из даљине миришу кошнице и упаљени труд. Њему све то личи на слику скривалицу, какву му је једном син ђак показивао, у којој мора бити садржан и поп, али он никако не може да га открије. Можда је иза тих малих трпезаријских прозора; можда је негде око кошница; можда је иза виновог лишћа на хладњаку. Он му је неопходан, без њега не може почети представа стрељања. Коста је кастилце овамо дошао да попу покаже како се кажњавају они који иду на партизанске зборове и причају у цркви да ће Русија победити, или замерају нешто војној тактици четника, или намеравају да се упишу у некакву измишљену војску, а називају себе правима. Док Коста тако у скривалици тражи попа, иза завесе на горњем спрату појављују се попове кћери беле као креч и моле га да не убија човека пред њиховим прозором. И што су оне блеђе, што више моле, осионост Костина све више расте. Осећа да му је дужност да покаже ко су у тој јадној Србији прави браниоци српског имена и зато право у срце гађа заробљеног младића.

Коста се у дубоком сну задовољно смеје. „Сад или никад“, помисли заробљеник и ослањајући се на шаке помаче се у чучећем ставу уназад не скидајући ока са свог заспалог спроводника. Ако се он прене, истог тренутка ће сести као да ништа није ни било; а ако и даље настави у сну зујати пуштајући кроз усне танак млаз ваздуха, онда збогом, Коста! Младић га још једном опрезно погледа, па се у трен ока нађе иза живице. Јурећи према шумарку више се није освртао. Волео је да не зна је ли камен који је низ вододерину отиснуо прескачући пробуди његовог чувара.

Коста се пробудио тек кад је бегунац био подобро одмакао. У први мах му се трен учини да је више своје куће: у долини поток жубори слабачко као чесма,

над њим хлад крушке, око стрњике ниска грабова живица и понеки млад клен. Наједном се одузе, у срцу му се отвори провалија:

– Умакô! – викну погледав широко око себе, као да би хтео одредити којом страном је бегунац ударио. Добро је осећао да потера сада не помаже, па ипак, чим се освести, појури према потоку, сасвим супротно од стране куда је младић кренуо. Све је било истоветно као и малочас кад је туда са заробљеником прошао: сивкасте глатке плоче шкриљца, модре само на местима где их вода плаче; окреци око обалског шљунка где је вода била плитка; около у блату трагови коња и говеди; уз румену излокану стазу опет граб и китњасти млади клен, чије се шибље жутило понегде као пачје ноге; али се њему све чинило сасвим друкчије, као неки непознати крај. Коста издалека угледа исте две жене пред којима се јутрос силио водећи заробљеника и склони се брзо иза оскудне глогове честе. Можда су среле младића како бежи, па ће му се у брк насмејати. Помисли да пође путем према Ваљеву, али се сам себи подсмехну: који је бегунац луд да иде широким друмом! Да кроз село пита није ли га ко видео, није могао од срамоте: спроводити једног јединог човека и испустити га! Коста се још једном попе на стрњику, да као са осматрачнице разгледа поново заверенички крај, који му је сакрио бегунца. Отуд гледајући не само да није било знакова који би одбеглога проказали, него му је све ишло наруку. Низбрдица иза живице и она према потоку биле су, истина, голе, али косе с друге стране, куд је бегунац морао зећи, нису имале ни стопе непошумљене; ко у њих зађе, не да се лако открити. И сунце је са те стране долазило, па је све треперило и сметало очима да мотре.

Како се без заробљеника није смео показати ни онде одакле је био кренуо ни онамо куда се упутио, Коста се и сам осети као бегунац. Зауставивши се у шуми више цркве, под старом буквом добро познатом пешацима, више увређен младићевим бекством него љут, на вихору уобразиље даде се за њим у потеру. Прелазио је као у чаробним чизмама једним кораком преко целих миља, газио слободно преко брана и понора. Ушао му је у траг тек у касарнском кругу у Ваљеву, између војних ошишаних сена, оних што су му у сећању остала кад је служио војску, и окомио се кундаком на њега.

Задовољство таштог маштања прекратио је мрак, који се стао дизати из јаруга. Учинило му се да се из суседне брестове честе, чије се пруће на најчудеснији начин рачвало, дижу прсти који прете, да га је стотина таквих претећих шака и кажипрста опколила. Све то шибље као да му је давало неке необичне знаке, показивало некуд у дубину шуме. Малочашња осионост је попуштала, јављала се питања пуна сумње, изазвана његовим смешно невољним положајем: „Шта ће бити ако се покаже да нисмо ми прави? Они писмењаковићи, партизани, хвале се да су се они за зелену грану ухватили, а овај проклети момак тврди да ће његова војска бити права. Ех, што тај Обрад не распали већ једном! Који су то Немци против којих ћемо се борити, ако нису ови што су упали чак у наша села? Да није нека подвала, запис му Обрадов! Како би било да и ја стругнем у војску оног шашавог момка?“ Понајљућа је била мисао што му је дошаптавала: „Боме се партизани већ дохватише с Немцима. Петорица их из Докмира и погибе.“ Од ње брзо побеже у приговоре четничких старешина: „А може ли се веровати ономе ко краља и вере не признаје? И ту се крије нека подвала!“

Помрчина и мука од напорног размишљања натераше га да крене, и чим поче корачати, доведе мисли бар привремено у стари ред. Како није имао ни смео никуд на другу страну, одлучи се да пође у тазбину. Таст му је четнички човек, па ће га заштитити од јошевачких старешина. После ове одлуке поврати му се полако самопоуздање и осионост. Са презрењем је опет мислио о бегунцу и његовој војсци, о партизанима, па и о недићевцима, чија се војска окупљала по градовима, јавно, а Коста је волео тајну, волео је да покаже свету шта може. Забацивши зелену шајкачу на затиљак, крупним корацима је силазио према порти и сва му је појава осорно говорила: „Показаћу ја вама ко је Коста!“

Расулићева смрт

Пекмез је снажно мирисао целе ноћи. Била је пуна тога мириса пећина под брегом, воденица дрвењара, шуме још необраних кукуруза; олтар сеоске цркве те ноћи је више мирисао на пекмез него на тамњан. Професор Расулић је седео на пању у помрчини и посматрао синовицу, што је, склањајући лице од огња и дима, мешала ускључалу мирисну кашу. Понекад би девојчина огромна сенка, залелујана пламеном, затитрала преко дворишта, а сенка главе би пала чак на зид вајата, и кад би ветар повио пламен на другу страну, побегла би уплашено. На двадесетак метара светлуцала је пушница. Тамо се видео Расулићев брат, сељак, нагнут над лесом. Радио је према пламену мале воштанице прилепљене на почађалу греду. Обема кошчатим широким шакама пребирао је суве шљиве, брзо, сваких неколико часака имао их је пуне прегршти. Најмлађи Расулићев синовац је седео на клади пред пушницом, лупао орахе, па језгрима пунио још вреле, тек с лесе скинуте, паренице и приљежно јео. Мешавина ораха и шљива, рекло би се, не би му пријала да је није примао у том облику. Са брда обраслог густом честом струјала је хладноћа, и Расулићу је пријатно било у близини огромног огња, на коме се кувао пекмез. Понекад би се окренуо и загледао у шуму и тада би му само образ и слепоочница окренута ватри били врели и сухи, док би друга половина лица била влажна и хладна као белутак. Расулић се сећао ноћи из детињства кад се кувао пекмез, а он вребао час да неопажен гурне прст у недокувану кашу и лизне, кад се је, толико приближавао котлу, да су га врели клобуци и пара сваки час шибали по лицу. У тим ноћима, пуним мириса врелог пекмеза, сувих шљива пуњених младим орасима, прохлада што струји из шума и јаруга, била је за Расулића садржана поезија детињства и завичаја, где је шљива била саставни део живота као ваздух и где је увек из шума била језа. Пожелео је да му се тога часа створе ту крај њега његови синови, да окрену длане пламену и заспе тако напољу, опијени ноћним ваздухом и разгрејани огњем, да и њима буду те ноћи што су и њему.

Ветар је покретао већ осушена стабла кукуруза, те се чинило да се неко кроз њих прикрада. Те честе кукуруза што се спуштале низ падине око куће биле су у исти час и опасност и заштита. Сваки час су из њих могли искрснути четници, који су га имали на оку, и могао је исто тако у те честе шмугнути и

изгубити се пред потером. Често је мислио да би добро било да у кукурузима ноћива док не успе да се пребаци даље, па је дању испитивао које би бразде и кутови за то најбоље одговарали: да ли дубодолине испод цркве или њива покрај Бање. Међутим, понос га је увек спречавао да се крије. Било му је готово пријатније и пасти им шака него да те чизме, како је називао дражиновце, не нашав га у постељи закључе да их се боји. А знао је да га мрзе. То што је отпуштен из службе, што му је и живот био угрожен, што је морао побећи у родно место, а што се не уписује у њихове редове, било им је довољно да га сматрају за непријатеља. И његов начин говора пун горчине и двосмислености, којој нису могли увек да уђу у траг, чинили су га сумњивим.

Расулић се и сад, купајући се у мирису пекмеза, под кишом звезда, сећао с гађењем, можда и с потајним страхом, како су га први пут саслушавали. Додуше, то није било званично саслушавање. Омркнуо је једно вече у Жабарима, селу више Петнице, и враћао се ногу пред ногу путем, или, боље рећи вододерином пуном облутака. Мислио је управо да би часпре требало да се уклони из села. „Фосилска професорска природа“, подсмехнуо се себи, „или старост.“

– Професоре, стани мало –викнуо је наредник Перић. – Стани да поразговарамо.

По дворишту одакле га је викнуо лежали су, како се то у том крају говорило, шумски под оружјем. На шубарама су имали династичке круне, а на гуњевима неко ордење слично парицама. Неки су зевали са досадом, неки наслоњени на пушчане цеви подозриво посматрали.

– Откуд ти тако касно у другом селу? – упитао је четник, не кријући да подозрева.

– Зар нисмо у слободној републици? – подсмешљиво је дочекао његово питање Расулић.

– Каквој републици! – обрецнуо се наредник.

– Зар није наш крај мала слободна република? – упорно је остао Расулић при своме.

– Слободан је захваљујући храбрим српским прсима, – рекао је на то Перић, куцнув се по ордењу – али није република и немој-де да ми се шалиш!

Наредник је био црног богињавог лица, зелених крупних очију и ћосав. Са отвореном мржњом је гледао професора, заустављао се на сваком делићу његовог одела с неповерењем, као да у свему има нека потајна опасност. Пришао им је утом други наредник.

– Био си у Клинцима код судије? Мораш бити гадно уморан. Де, уђи, одмори се. Та, уђи, човече, не бојиш се ваљда – додао је и дрско се насмејао.

Расулић је ступио у двориште још пуно густе траве, али по којој су овде-онде лежале утабане чистине, као врелом водом да су опрљене. И стаза што је од вратница ишла до кућног прага била је оштро као ножем одвојена од траве око себе и тврда као камен. На моткама пребаченим кроз рачве шљива још су се ветрили губери и ћилими. Све је то опазио врло добро иако се мрак већ био спустио.

Сели су сва тројица на стару клупу, чије је дрво од воде и сунца постало било сјајно и меко.

– Па шта каже судија, хоће ли бољшевици победити? – наставио је други наредник, отпљунув у високом луку чак до плота. – Докле су догурали?

– Шта вели Васиљевић, докле ће чучати жени уза сукњу? – дочекао је наредник Перић.

Судија Васиљевић се после отпуштања из службе такође био склонио у село код родитеља. Често су се он, Расулић, учитељ, свештеник избеглица, Расулићев брат од стрица, занатлија, који је и сам из Београда побегао, и још двојица грађана што су се нашли у бекству у селу састајали код Васиљевићеве или Расулићеве куће, што су четници и поред свег њиховог скривања добро знали.

Док су га тако наредници салетали, Расулић је мислио: „Биће гадно ако ме изазову. А добро би било да их обојицу распалим посред њушке.“

– Нисам био код судије – рекао је гласно и мирно. – Видите ваљда да не идем отуд...

– Као да ти не знаш заобићи! – пресекао га је Перић. – Него, чега ти оно беше професор? Чини ми се, рекоше да си професор комунизма, па није ни чудо што волиш да шурујеш са бољшевичким навијачима.

– Професор комунизма! – насмејао се Расулић. – То не постоји. Ја сам професор природњак.

– Шта то значи природњак? – упитао је са неповерењем Перић.

– Како да ти то објасним – подсмешљиво и мрзовољно је дочекао Расулић. – испитујем бубе и биљке и пећине...

– Море, да ти што друго не испитујеш! – препредено се насмејао Перић, а за њим и сви што су се у међувремену били очетили око њихове клупе.

Држао се само озбиљно и готово суморно младић у сукненом новом оделу, још ненаоружан и без ордења. „Неки сиромашак погрешно допао из народне поезије међу ове чизме“, мрзовољно је помислио Расулић опазив га. Жене су сваки час извиривале на врата, сваки пут понека друга. Чинило се да их се пола села било скупило око спремања вечере четницима. Нека боса старија жена претрчала је с котлом вреле воде из куће до качњака. Два дечака су пронела на рамену корпе са шљивама. Гологлави домаћин се врзмао по дворишту, бацајући уплашене погледе према Расулићу.

Тек пошто су наредници задовољили своју радозналост, одвели су Расулића поручнику и мајору. Они су седели у соби са домаћиновим сином. Били су без оружја, раскопчаних кошуља.

– А, ти си, Мишо – саосећајно га је предусрео домаћинов син и повукао се из собе, рекав да мора на пушницу.

По његовом гласу Расулићу се учинило да су и укућани знали да су четници намеравали управо тога дана да га сачекају и преслишају.

– Ти си без службе – дочекао га је мајор без околишења. – Избачен си као комуниста?

– Ви знате како то бива – одговорио је Расулић са првом слутњом да је осуђен на смрт. – Ако не делите званично мишљење, одмах сте комуниста.

– То је лако побити – упао је брзо мајор гледајући га у очи. – Уђите у наше редове!

– За њих је то свеједно – узвратио је подсмешљиво Расулић. – Зар се и једни и други не сматрате одметницима?

Мајор се зацрвенио и бацио на њега осветољубив поглед.

– За њих можда јесте, – рекао је – али не и за нас. Шта ти смета да дођеш у шуму? Ионако, чујем, ништа не радиш.

Гледао је притом упорно и са антипатијом професорове беле панталоне при дну сужене, његов похабан капут, књигу што је вирила из џепа. Чинило му се вероватно да је намерно ишао тако неугледно одевен, да је то вољни начин одевања, да у њему лежи неки потајни пркос њима.

– Радим – одговорио је професор, уз нестрпљив осмех. – Читам...

– Није време читању – прекинуо је мајор, упрев поглед сада право у књигу. – Није право да једни гину, а други читају.

Расулић се и сад живо опомену стида и гађења што су га тада обузели. Мучило га је што му је мајор управо пребацивао исто оно што и он сам себи. „Доживео сам да ми они читају буквицу о родољубљу!“

Да би се одбранио тога осећања, одговорио је:

– Не гину само они који су у шуми.

Мајор се надмоћно насмејао:

– Истина је, али гину бесмислено. Јевтино дају живот.

„Ако му кажем шта сад мислим, збиља ћу јевтино дати живот“, помислио је Расулић и рекао двосмислено:

– Сматраћу ово као опомену.

Мајор се узнемирио. Шта би могле да значе те речи?

У собу је ушао неко и рекао:

– Све професоре треба поклати!

Ово је требало да звони као шала. Расулић је с досадом погледао у младића што је то казао. Имао је дугу косу и зубе рецкаве као крунице ђурђевка. На раскопчаним грудима видео му се крстић на врвци. Поручник за све то време као да се стидео. Гледао је час у своје руке, час се тобож трудио да разабере нешто кроз прозор у сутону. Кад је младић с крстићем изрекао своју шаљиву пресуду, устао је и рекао:

– Пустимо човека да иде кући, и тако је касно. Имаћемо се још кад разговарати.

– Чарни-де, чича, мало ту ватру, у што си се загледао! – прекинула га је изненада синовица у мислима.

Пекмез је све слађе мирисао, кукурузи шумели. Десно се још само беласала црква на брежуљку, док је шума бивала све црња и постала огромна. Гласови у црквеној порти били су јаснији. Тамо су свештеник и учитељ причали о суши гласније него што би било нужда. Расулић се осмехну саосећајно: знао је да су пре тога шапутали о Русији, утркујући се ко ће боље изговорити руски називе положаја, знао је да на дворишном столу, ногама везаном за земљу, стоји још мапа, да је учитељица скрстила руке испод груди због мале дрхтавице која ју је увек увече хватала, да ће кроз који тренутак отићи на бунар да спреми воду за ноћ. Доиста се ускоро чула шкрипа точка и звек ланца. По томе су скривене шумске страже имале да знају да код школе тече миран породични живот, да

нема тамо никаквих завера, да се прича само о летини пострадалој од суше. Расулић и сам и нехотице рече гласно синовици:

– Запни мало, девојко! Загореће ти то ако се само будеш бринула о лицу и чувала га.

Било је прошло две недеље од његовог разговора са шумским. И како су га за то време оставили на миру, нису му кући сврађали нити га у пролазу заустављали, почео је веровати да га се чак прибојавају због његове отворености у говору и слободног кретања. Био је као и обично претерано самоуверен и частољубив. Ипак га је тога вечера обузимао немир. Дигао се са пања и отишао до пушнице. Брат га је погледао нељубазно: целог дана му није помогао око леса, вртео се само од своје собе до кукуруза и котла. Он се онда спусти низ стазу до пећине. Ишао је пажљиво ослушкујући. Од пећинске воде је бїла влажна, језива хладовина и ветар са шуме доносио мирис лишћа, које је већ боловало. И тада су се јавили ћукови. Прво један изнад саме пећине, па други, трећи, негде на врху шуме. Њихови суморни гласови као да су на све стране отварали поноре, као да су опомињали и претили, таму чинили још тамнијом. Расулић с дивљом насладом ослушну њихове гласове, сви остали звуци и шумови као да изумреше. Већ је тонуо у размишљање типично за Расулића као професора природњака, како је волео себе да назива; оно се развијало готово на исти начин, о истим стварима, као да се нека велика невидљива књига у његовом мозгу отварала увек на истој страни, и што чешће, тим непогрешније управо на тој страни. Ово се размишљање развијало увек уз дозивање ћукова, који се професору увек чинили црни, с јасно жутим котуром око очију, главе уздуж спљоштене као у асирских профила. Земљу би тада угледао као планету како лебди у лаком ваздуху. У току једног допоноћног дозивања ћукова сва историја планете Земље би се одиграла, од прве покорице на њеној усијаној маси, па све до људских заједница. Седиментне стене се на његове очи слагале, пуцале, кривиле, превртале; вода у карсту стварала је пећине, потекле су подземне реке; језгро је гневно, неодољиво избијало у вулкане, они се хладили ту на његове очи, стварале се тешке купасте громаде. Гледао је са несразмерном страшћу – за његову иначе скептичну нарав – у врелу унутрашњост Земље и био срећан што се посао у тој врелој језгри по људском, професорском предрачуну неће још дуго и дуго завршити. „Није то каква људска еволуција. То ће нас на милионе година надживети, као што је и почело пре нас“, нешто би шапнуло у њему с подсмехом на рачун људи и самог њега.

Своје родно место Петницу није тад видео споља, на брежуљку где престаје колубарска равница, покривену буковим и храстовим честама, пресечену бистром реком што из пећине излази, с људским гнездима, белим омаленим кућама у рачвама шљивових воћњака, већ је то за њега био крај на том и том степену географске дужине и ширине, који је вода у подземљу дубоко обрадила, с подземном реком, с вртачама што продиру чак до те подземне воде ходницима танушним можда као врвца; а доле још дубље то је била усијана маса која ће се стиснути у неком времену што помисао не може да обухвати. Чинило му се да сам присуствује оном гигантском врењу у дубини.

Понекад би његова жена, која је била историчар, назвала које раздобље историје епохом.

– Епоха! – плануо би професор природњак. – Зар се то може звати епохом! Епохе су: јура, креда, палеозоик, мезозоик. Стотина година – чудне ми епохе!

– Али какве епохалне промене у људском друштву... – заустила би жена.

– Промене у људском друштву! – засмејао би се Расулић, не дајући јој да до краја каже своју мисао, да се упусти у разлагање значења те саме речи што га је толико узрујавала и којој је он давао један једини смисао. – Станка, кратке су ти стазе као и код свих историчара.

Тренутно одвајање од садашњости као да га је донекле смирило, учинило да хладније погледа управо у ту садашњицу. Почео је мислити разложно, изашао из оне своје мутне грознице, мешавине страха и сећања, јасно сагледао опасност и како се из ње једино излази. „Требало би још ноћас дограбити се Бранковине, видети децу“, па даље, закључио је скоро пословно. „Везу треба да тражим, а не да чекам. Али не“, тргао се, „ноћас је немогуће, треба рећи Васиљевићу и осталим, а већ с попом и учитељем бих лако, они су преко плота.“ Затим се насмејао на рачун свој и свештеников. „Сиромах поп! Сав је чаура. Тешко ће му бити излетети на светлост. Унутра је, у срцу, и код њега све у реду, али кроз мантију ће тешко излетети. То је још горе него моја фосилност!“

Најзад помисли да би се учинило и издајнички да оде, а не рекне ништа друговима с којима је истог тог вечера још био заједно, и да би најзгодније било да крене ујутру са својим рођаком који је, како је професор говорио, био „најмање оптерећен“ и само је чекао на њега, професора, па да крене.

„Нећу ваљда дозволити да ме синови претекну“, осмехнуо се весело, сетивши се свога последњег састанка са њима. Били су у шетњи. Владета је ишао напред стазом, док се Раде приближио оцу, ухватио га за руку и поверљиво рекао:

– Забринут сам због Владете...

Зауставили су се.

– Забринут? А зашто? Неће да учи?

– Ко о томе сад брине! – рекао је дечак. – Него навија отворено за шумске, – додао је плашљиво се осврћући да га ко не чује.

Било је тамно и Расулић се могао мирно целим лицем насмејати, али је дубоким пригушеним гласом упитао:

– За шумске? А за које?

– За ове у нашем селу, – тихо је одвратио деветогодишњи дечак. – Па ме је страх да председник не чује...

Отац се једва уздржао да га не дигне у руке и упита опет:

– А зар би председник и децу хапсио?

Дечак се прекорно зачудио:

– Зар ниси причао како су оног дечака стрељали? То је само осам година разлике!

Владета је чекао код потока, није могао сам прећи и Расулић је навијача за шумске узео испод пазуха и пренео на другу страну, уграбив тренутак да старијем сину шапне:

– Не брини. Тако малим дечацима не може се ипак неко зло због тога десити.

– Видећеш да ли не може! – Незадовољно је прогунђао Раде, увређен у име брата.

После вечере Владета му је сео на колено и изложио свој план:

– Смислио сам како ћемо нас тројица побећи. Ти ћеш рећи да хоћеш да нас водиш у своје село, па ћемо ући у шуму над чесмом а она има везе са другом шумом још већом, само се претрчи једна ливада. Тако ћемо ноћу претрчавати преко поља, а дању ићи кроз шуме...

Од ових мисли постао је скоро ведар. „Догодиће се још да ме Владета претекне“, помислио је, дигао се с камена и одједном опрезно стао: учинило му се да је неко прошуштао кроз кукурузе и замакао негде за воденицом. „Можда уходе“, помисли професор. „Како би било да ноћим негде напољу? Шибљаци око Бање су густи.“ Али га на ту помисао обли стид. Од кога он, „професор комунизма“, да се плаши. „Од чизама! Нека убију, ако имају три чисте.“ Устрча опет кући...

– Шта си се ти, браца, устумарао? – дочека га снаха.

– Нешто вечерас немам мира.

– А кад ти имаш мир! То је онако, твоја нарав.

– Разуме се да је онако – скоро је осорно дочека Расулић, покајав се што јој је дао да му наслути расположење.

– Хоћеш ли вечерати?

– А ви?

– Ми смо давно и давно. Ти се негде изгуби, па ја деци дадох, а и ми онда уз њих... Него, хајде да се не хлади!

– Не једе ми се. Одох ја да легнем...

Кад се Расулић изгуби у кући, довикну му синовица:

– Ој, чича, дођи и ти мало да мешаш. Ко хоће да једе, мора и мешати.

Расулић је међутим ушао у оџаклију, кроз коју се ишло у његову собу и застао наједном под навалом осећања и успомена. Одлучив да сутра иде, већ се растајао од драгих кутова у родитељској кући. Увек му се некако чинило кад би полазио из ње да се више неће вратити, да је последњи пут види, а овог вечера нарочито дубоко доживе ово осећање. Ватра споља је мутно осветљавала ту одају, намењену породичним и празничним свечаностима. Загасито црвене као вишња, ишле су около клупе, с високим наслонима. Онде у челу седео је о Божићу отац, гологлав, опаљеног лица и густе, црне као смола косе, и после ручка вином посипао воштаницу. На огњишту је горела огромна цепаница. „А мати где је тада била?“ упита се Расулић. Као и увек у дну софре, мала, преплашена, руку на којима се, иако нису биле мршаве, назирао сав костур шаке. У тој оџаклији се провела свадба његовог брата, оног што још стоји над лесама. Ту је чуо прве свадбене шале, онда још сасвим нејасне али управо зато привлачне. Изнад врата је висио венац од златова пшенице, као онај што га је мати једне године обесила ту изнад собе, која се звала стајаћом, а сад је његова, изгубивши давно тај старински назив. Да ли је икад и на шта друго мирисала та одаја до на топао пекмез, земљу, пшеницу и вино? Расулић отвори врата собе својих синоваца. У тој соби је и он с братом спавао, и лежао на сламарици покривеној крпама, под непошивеним губером. „Споро ми сељаци еволуирамо“, насмеши се сетно, „као наша планета.“ Назре изнад кревета и своју полицу за књиге. Учини му се да ће сад угледати мајку где улази с младим кајмаком на тањиру и каже:

– Јеси ли изучио тај латински? Де, мало се прихвати док друга деца нису стигла, немам за све.

Расулић најзад уђе у своју собу и жедним погледом обухвати сто, мапу на зиду, звездано небо уоквирено у отворене прозоре. Ко зна кад ће се опет у њу вратити кад сутра оде. Сад му се тај одлазак, толико премишљан и одлаган, чинио врло изводљив. Сви знају да му жена и деца живе у другом селу и да је природно да оде да их обиђе. Проћи ће намерно поред општине да не изгледа да се крије.

– Куда ћеш ти, Мишо? – викнуће писар кроз прозор.

– Да обиђем децу. Право је, већ их дуго нисам видео.

Биће у општинском дворишту можда који прерушени ухода, али се професору чинило да ће га одмах познати. Он ће држати зацело у руци прут и тобож се немарно лупкати по врху цокуле или ће шарати њиме нешто по земљи, а испод ока га гладно мерити. Стајаће такав један вероватно и пред Ваљевом, скривен у шумарку, па ће тобож случајно испасти пред њега и упитати га куда ће. Тако они увек чине. Да, али је „професор комунизма“ мало паметнији од њих, па ће се градити да их не препознаје и наивно им причати како ће да обиђе синове и како га ето натраг за три дана.

Подуго после тога, око једанаест часова, пекмез се већ докувао и девојку су дошли да смене два млађа брата, док је њихова мати разгртала и утишавала ватру. Под пушницом је на сламњачи дремао сељак Расулић. Није се више чуо ни бунар, ни разговор у порти, само је шуморење кукуруза и грања бивало све јасније. Утом се из порте отргнуо женски јаук, али нагло и умукнуо, а у истом часу пред Расулића пушницу банула тројица оружаних брадатих људи. Снаха професорова их спази и шапну деци:

– У кукурузе! – па отрча према пушници.

– Где је Мирослав Расулић, професор – продерао се један, ударивши заспалог сељака у плеће.

– Придремао сам мало – промрмљао је пушничар, не долазећи још потпуно свести.

– Казуј што си питан! – опет је викнуо онај и опет га гурнуо кундаком.

Тада је сељакова жена притрчала преклињући:

– Немојте га, браћо, он је глув. Оглувео је у прошлом рату. Он је стари ратник, Србин, са десет рана. Немојте га!

Четник, као да се застидео своје малочашње дрскости, обрати се сад блаже жени:

– Казуј, стрина, где је професор Расулић!

– Где ће бити! Ено га човек спава – одврати жена, старајући се да не покаже страха.

– Хајде, покажи где је и откључај!

– Ено вам куће, па сами идите, браца се не закључава.

Познавала је добро свога девера: било би му теже кад би и некога од својих уз четнике угледао, а кад су се они одмакли упутивши се у кућу, закука пригушено:

– Јаој, мени ојађеници! Јаој, браца, дође ти судњи час!

Дечаци су још стајали као укопани крај ватре.

– У кукурузе! Шта сте се укипили, не било вас, и вас ће одвести! – добаци им она, пошав за четницима према кући.

– Нека води ако сме – пакосно се јави старији дечак.

– Ако сме! А ода шта неће смети? Од твога поцепаног тура или тога расулићевског пркоса?

– Куд ли ће чичу? – упита млађи преплашено. – Да ли ће далеко?

– Мајка, брзо дај воде! – чу се из куће глас девојке што је домалочас мешала пекмез:

– Чича иште воде!

Професора су утом извели из куће. Био је блед, крвавих беоњача, у својим белим, старинским, при дну уским панталонама. Старао се да иде усправно. Покушао је чак и да звиждуће, али није могао.

– Нека до недеље све буде готово, кад деца дођу – обрати се снахи као да је пошао на пут до града по својој вољи.

Мислио је: „Како се праве важни. А знам да ме се прибојавају. Не смем се показати пред њима немиран. То ће их наједити.“ Целим бићем је, међутим, осећао куда га воде. Зато је ишао онако неприродно усправно, зато се снахи обратио, зато су му биле мутне очи; али се још никако то непогрешиво осећање није уобличавало у мисао.

Кад је капија на дворишту шкрипнула, чуо је глас снахе, која као да је потрчала за њима:

– Браћо, куда ћете га ноћас – покушавала је она да умилостиви благим гласом срца ноћних посетилаца, тек сад доиста свесна куда су га повели.

– То нису женска посла куда ћемо га – обрецнуо се један.

„Закаснио сам само за једну ноћ“, мислио је необично јасно Расулић, „али за мене је то као да сам закаснио за целу геолошку епоху. Да сам кренуо вечерас, сад не бих морао слушати снашино понижавање и њихову дрскост.“ Људи су, међутим, брзо корачали и убрзо су зашли у шуму, која је у ноћи мирисала на сами корен биља, на лањско лишће и пушницу. То је био последњи поздрав детињства, очинског дома, имућне сеоске јесени. У шуми су их сустигли свештеник и учитељ са својим одредом. „Ускоро ће наићи и судија“, помислио је Расулић. „Његова девојчица се вероватно пробудила и ударила у врисак. Таст и таштa се као и моја снаха понижавали пред њима молећи да га не воде. Огромне њихове јабуке илињаче стајале су спокојно по полицама, орманима и прозорима.“ Утом се збиља појавио и одред са судијом. Под крушком на заравни су се зауставили сви. Расулић је почео пркосно звиждукати.

– Не звижди, ниси слободан! – дрекнуо је један од његових пратилаца и завалио капу на потиљак.

– Видим, нисам ћорав!

– Језик за зубе! – праснула је друга команда.

Расулић је кроз помрчину потражио учитељеве и судијине очи, али га је као мач пресекао хладан укочен поглед четника за кога се говорило да извршује смртне казне. Гледао га је упорно као грабљивица. И сви су пушили и ћутали. „Чекамо осталу тројицу“, помислио је Расулић, и да би се показао без страха, погледао у небо зевајући. И би му готово смешно колико је на небу звезда,

као да су се све, колико их је, искупиле над шуму где је он стајао. Управо преко крушке ишао је млечни пут. Сетио се ту неке девојке из своје прве младости која је у шетњи једном погледав у небо рекла: – Звездана тајна! – И дубоко уздахнула као што чине врло срећни и врло млади.

– Нема никакве звездане тајне. Та тајна је као и наша Земља неко слично блато – младићки охоло је он тада поучио.

И сад је опет звездана тајна или звездано блато раскошно блистало над крушком, и он је исто онолико уверено и подругљиво мислио: „За који час ће професор комунизма одгонетнути романтичарску звездану тајну.“ Кад је спустио поглед, очи главног џелата су га чекале. Професор осети потребу да му што учини или каже чиме би џелату попркосио и мисао о смрти одагнао опет од средишта свести.

– Шта си се забленуо у звезде! – рече џелат са мржњом и сам га наводећи да каже што увредљиво и пркосно.

Негде с десне стране чу се, међутим, у савршеном руском изговору учитељев шапат:

– Не одговарај му!

– Не шапућите, звезду вам капуташку! – дрекну један из судијине тројке.

– А ви се не дерите!

– Крећи! – продерао се сад још жешће главни џелат, мунув га. – Не пружај језик!

Кренули су према штабу, оној кући где су га први пут преслишавали. Ноћ је бивала све хладнија, и његове мисли као да су од тога постајале све грозничавије, све се више ближиле осећајном и логичном центру. Слике су се ређале пред његовим погледом као да су стварност. Час му се чинило да грли синове на растанку, час га је гледала жена погледом замагљеним од суза испод крилоликих трепавица, затим ју је видео како плаче крај његовог ковчега. „Убиће ме ножем. Дражини кољу. Кладим се да сам намењен главном џелату. Биће сахрана зацело у недељу. Децу неће доводити. Они ће догодине летовати у Петници и долазиће под крушку. Она ће догодине зацело родити. А биће гадно кад се снаја устумара од чега ће покров, нема у кући платна. Ни новог одела немам у селу, мораћу међу звездане тајне у белим панталонама. Заплакаће ђаци у Крушевцу: јадни професор Расулић, убијен је ножем. И нико неће смети кукати. Дражини су забранили да се кука, а у селу има ухода. Давно сам заборавио оца и мајку. Влатко и Раде ће ме заборавити. Неће, неће. Они су ме волели. Влатко, Раде, Влатко, Раде, Влатко, Влатко.“

Наједном је Расулић као избезумљен, не могући више владати живцима, очајно повикао:

– Владета, Раде, Раде...

Било је то викање тако продорно да се чинило да ће се чути не само у Бранковини него негде бескрајно даље, негде у средишту васионе, где се џелату чинило да има неки од њега много опаснији џелат који би га могао оптужити због овога викања, због бола у томе викању.

Васиљевић се ухватио за главу, учитељ се спотаче.

– Запушите му уста.

Пред зору професоров брат рече жени:

– Пођи у шуму да га џукеле не изједу, као жена ћеш се лакше провући.

Пошла је посрћући. Пеге пањева и жбунова црниле се као људске прилике. Село под шумом ћутало је као огроман гроб. Шумске вртаче су личиле на грозне тајне, и она их је заобилазила бојећи се да у њима не наиђе на зло. Кад је под крушку стигла, шума је била сребрнасто бела као окупана у Млечном Путу. Ту на пропланку где се шума била проредила могла је много боље видети око себе, али она се више уплашила од те светлости него од малочашње таме, чинило јој се сваки час да ће угледати мртво тело свог девера. Од Жабара у сусрет јој је сишла учитељица.

– Сељаци веле, одведени су негде више шуме – рече она мртвим гласом. – Њих седморица.

Њих две су ипак почеле тражити кроз шуму, пригушено јечећи као рањеници. Удвоје су биле слободније и загледале су у јаруге, јаме, разгртале шибље и павит над вртачом, залазиле у честе. Избиле су тако на чистину одакле се видео Медведник и његови огранци. Јутарњи ветар је разгртао врхове брегова и маглу одвлачио у јаруге и речне долине. Та тако тешка земља, са срцем од растопљеног метала, личила је на огромни распрјани маслачак.

– Браца је много волео да излази овамо, – рече она учитељица гласом као да говори о врло далекој прошлости.

Не нашавши тела својих, изубијане су се вратиле кући. Насред дворишта се црнело место где је јуче горела ватра. Расулићев брат је седео пред загашеном пушницом. Погледао ју је са зебњом.

– Целу шуму сам обишла. Нема.

Око подне су сељаци донели вест коју су чули од неких путника што су силазили са Букова према Ваљеву да на том ужичком путу има седам лешева људи ножем покланих. Расулићев брат је устао и упрегнуо волове. Ускоро су се седморо кола пела према ужичком путу. Могла су тела поубијаних стати и на двоја-троја, али су за свакога пошла по једна, да би било колико-толико човечније бар то преношење, кад је смрт била толико ужасна.

Предвече су тела довезена у село. Највише рана је било на Расулићу, чинило се да се дуго бранио од џелата. Угледавши га, синовци су на сав глас заридали, синовица је пала крај одра вриснувши:

– Јаој, да ли га прво у срце ударише!

Старији свет је кукао по подрумима, да четници не би чули, јер су претили да ново зло може снаћи оне што гласно туже. Учитељица, откако их је угледала, па до сахране, проседела је у олтару кукајући на сав глас. Неко неук вероватно, јер је црквењак те ноћи побегао у Тамнаву, звонио је неуморно, не као да јавља за смрт, већ нестрпљиво, као да зове на узбуну.

Ујчевина

Почетком прве јесени окупације сељаци су се све чешће враћали са пута за Ваљево са непродатим дрвима и воћем. Из шеварица око Рабаса и Рађевог Села излазиле су изненада пред њих партизанске страже и враћале их. Због овога су се њихов немир и брига за рођаке у граду повећавали, јер многима су та дрва и воће били само изговор да продру у град, а главно је била жеља да провере приче о немачком насиљу тамо, о хапшењима, вешању и казненој експедицији што се, према казивању оних што би из града некако продирали, увелико спремала. И Сташина се мајка била затекла у Ваљеву кад су путеви пресечени и никаквих вести сад о њој није било. Сташина тетка, којој су почетком рата били побегли, писала јој је двапут да се склони бар у ујчевину, у Рађево Село, док се главни пут не отвори, јер се донде могло лакше неопажено проћи пречицом кроз ливаде и њиве.

Дечак је стално наваљивао на тетку да га врати у град, тврдећи да ће га стража пустити кад чује да му је тамо мајка. У разним облицима јој је претио да може и сам побећи: једном причајући јој како је сањао да је пречицама кроз шуму више цркве, па преко Грабовице доспео у Ваљево, други пут хвалећи се како су га неки сељаци на друму нудили да седне на кола што су возили дрва у град, трећи пут је гласно сањао како би као чобанин могао од ливаде до ливаде продрети до оног поља иза болнице, а отуд би лако преко Љубостиње упао у баште, па у своје двориште.

Кад је после бомбардовања Бабине Луке доктор Стефановић, који је тамо превио рањенике, свратио кући Сташиних рођака с молбом да га колима врате у Ваљево, дечак салети да га пусте с њиме.

– Па пусти га – умеша се сељак који је пристао да вози Стефановића до града. – Са овим га доктором можеш послати куда ти је воља.

– А да се у путу догоди каква невоља, ко ће бити крив? – оклевала је тетка.

– Кад ти ја кажем, слободно пусти – навали сељак, и додаде тише, значајно: – Помисли и сама, како би могао доћи овамо да превије рањенике да није у вези са партизанима!

– Поведи га напослетку, – сложи се она – не могу више да га савлађујем.

Сташа је пун грозничаве језе сео у кола. Једва је чекао да пројуре пут што је просецао висораван, опкољен голим њивама и ливадама, па да зађу у шумарак око

Рабаса и Грабовице. Опијао га је брзи ваздух, мирис лекова што се дизао с докторовог огртача и ваљда још од колевке знани мирис путовања на коњским колима, који је опомињао на сено, на коњске штале, на ћебад под седлима. Доктор је био утонуо у своје мисли и само једном је упитао кочијаша могу ли стићи до два сата, јер око то доба га чекају у болници да оперише неку руку, па се опет загледао у јасне цртеже недалеких модрих планина. Дечак је почео да бива разочаран: прошли су били Рабас, шумарке око Каменице, а од партизанских стража ни трага. Тек кад су се испели на врх Грабовице, на саму њену међу са Рађевим Селом, из густе честе покрај пута изишао је врло млад наоружан човек и зауставио кола. Лекар је рекао да иде од рањеника у Бабиној Луци и да дечака води из Бранковине мајци у Ваљево, притом је показао и неку хартију, уверење да је лекар, како је помислио Сташа. И баш у часу кад је стражар дозволио да прођу Сташине очи су се сукобиле са два пара необично познатих очију које су мило засјале иза жбуна одакле је изишао и човек који их је пресрео. Нису кола затим одмакла ни сто метара, дечак се сети да су то очи какве је виђао у Рађеву Селу, или како су мати и тетка говориле – у ујчевини. Осврте се да махне руком, али на путу никога више није било, а жбун одакле се стражар појавио ишчезао је иза окуке.

Дечак се у часу сети ових одлазака деди у селу о празницима, где се готово увек сретао са понеким од младића из Рађева Села. Њему се чинило да се све три породице ујака његове мајке и састоје једино из мушке чељади. Сваки тај њен ујак имао је по три, четири сина, и после је канда сваки од тих синова рађао само мушку децу. Једни сасвим плаву, доброћудну, налик на старе Словене, како је Сташа закључивао, судећи по уџбеницима; други црну, живих очију и тамне увојите косе. Како су се људи у ујчевини, у Драгојловићима, рано женили, разлике између оца и сина нису бивале веће од по осамнаест, двадесет година, а између дедова и одраслих унука од по тридесет и осам. Сташа није зато никада могао одредити ко је коме дечаку отац, а ко деда, њему се понекад чинило да су очеви тих рођака његових вршњака њихова најстарија браћа, а најстарији брат оних плавокосих чинио му се у почетку њихов отац. Од жена из Драгојловића Сташа је знао само ујну Соку, високу црну жену, чији племенит лик није дао да се одреди које је старости. Њему се чинило да је она вечна, да их је све у ујчевини она породила.

О породичним и сеоским свечаностима у село Сташиног деде долазили су као изасланици породице увек по двојица тих милоликих младића одмереног понашања и позвала га увек на младе орахе или на грожђе. Држали су се увек усправно; за ручком су чинили некакве споре, свечане покрете као да није у питању јело, већ неки прадавни обичај који се преноси са колена на колено. Мало су говорили, на питања одговарали управо онолико колико треба; а кад би упитали тетку или мајку Сташину: „Како си, рођако? Јеси ли се уморила?“ није давало утисак обичне учтивости, већ као да су збиља хтели знати како им је и помоћи им ако могу.

– Свака им је реч на свом месту – говориле су мати и тетка, поносите што је таква најближа родбина њине мајке.

Тетка је по два-три дана чувала погачу што су младићи доносили на дар из ујчевине и говорила да само жене из Драгојловића знају да умесе тако меке и

гипке погаче. Кад би се каква жалост догодила у породици, тетка и мати су се увек осећале лакше кад се појави који од људи из Рађева. Прво би, истина, продорно вриснуле, а после, као да је са тим вриском одлазио велики део њине туге, благо се осмехивале.

Мајка се дечаку није нимало обрадовала. У Ваљеву је било стигло много немачке војске, а сваке ноћи су топови тукли у правцу понеког села куда је ујутру одлазила казнена експедиција. Улицама се вијали немачки војници у потпуној опреми и Сташу опомињали на оне средњовековне оклопе какве је видео једном у музеју у Београду. Већ друге ноћи после доласка у Ваљево пробудило га је грување топова. Чинило се да гранате пролећу право изнад собе где је он спавао. Полако је устао да испита да ли се то што се чује може и видети. Чинило му се да су гранате усијане и да их мора опазити. Ноћ је била потпуно тамна, назирала се само круна дуда пред кућом, рукуница пумпе, на коју је падала светлост уличне сијалице, и даље, у дну дворишта, беласало се на плоту ћебе, које је заборавио да унесе. Једино што је могао да утврди било је да пуцање долази са Крушика.

– Гађају у правцу Рађева Села – јави се сасвим тихо мајка.

Дечак се живо сети очију с којима се срео на путу и свих светлокосих и црних мушкараца из ујчевине, својих игара са њима, приче о оној двојици из оделитих кућа што су учили гимназију у Ваљеву, па док се увече враћали кући поред Љубостиње један већ читао лекцију, а други га опомињао кад наиђе камен или прелаз да се не спотакне. Сети се камених и хладних подрума с тешким вратима од храстовине. Није му било ни осам година кад су га водили на свадбу једнога од светлокосих младића. Тада га је ујак Малиша увео у подрум пун огромних каца и буради у коме је и сам мирис алкохола опијао. Тада је први пут присуствовао чинодејству точења пића, видео велике натеге за цртење, гумене дуге цеви за преручивање течности из бурета у буре по закону спојних судова, газио по вину, које се при точењу било прелило преко боца и балона и потекло по земљаном поду. Мислио је тада како су ти подруми дивни за игре жмуре. Можда би тридесет дечака његове величине могло стати само у једну кацу. И све је ту било дотле невиђених размера: и оне натеге, и левци, и балони, и огромни подрумски кључ као из бајки. Таква три велика подрума била су у ујчевини. Сташа је био и сад убеђен да се не може боље склониште наћи од тих подрума, у земљу укопаних и подзиданих каменом, тим пре што су била два улазом окренута према северозападу, тако да их је цело брдашце земље штитило са стране одакле су грували топови. А могло се побећи и у јаругу. И тамо су била два дивна места: у сплету милих старих букава, које је вода поткопала начинивши дубоке јаме, чију надстрешницу су представљала стабла и земља, свуда опет испреплетане жилама.

Тако скоро потпуно умирен, дечак је заспао и пробудио се кад је увелико било свануло. Дан је нихао у наручју мир прве јесени, био благо осунчан, и сећање на ноћашње топове и угрожене рођаке у селу отишло је у подсвест, јављајући се само као нејасни бол или страх. У току дана је чуо на улици да су топови пребацивали далеко преко Рађева Села, па се потпуно умирио. Вероватно се и мајка целе ноћи сећала, јер је ујутру почела прва разговор са Сташом о ујчевини; први пут му је тада испричала како му се деда, њен отац, оженио сеоском

девојком из Драгојловића, иако је био четврти свештеник по реду у својој породици; како ју је видео у колу и одмах запросио; како су јој све девојке у селу завиделе, а тамо куд је била доведена као млада како је задивила све држањем и сналажењем у кући сасвим друкчијих обичаја. Причала му је и о баби, мајци своје мајке, која је родила сем те кћери још и пет синова и била позната у селу са својих погача и справљања белог мрса. Мајка је тако баш рекла, њој су увек кад је говорила о ујчевини на ум падали изрази које је њена мати отуд донела у кућу свога мужа. Дечак је био срећан због ове материне топле исповести, што га је она бар у узбуђењу почела сматрати за одраслог и сталним запиткивањем је подстицао да своју причу настави целог дана.

Сутрадан око десет часова пажњу света на улици привукла су воловска кола натоварена са шест необојених мртвачких ковчега. Нека суседа довика пренеражено жени с друге стране улице:

– Шест ковчега!

Целом улицом су и деца и одрасли понављали само тај број. Затим је опет неко довикнуо:

– И све у једној породици!

На улици се тада створила и Сташина мати и потрчала према човеку који је ишао за колима. Сташа се тренутно препаде да нису побијени рођаци у Рађеву Селу, али брзо одбаци ту мисао, јер човек за колима није личио на људе из Драгојловића: био је омален, зарастао у браду и није корачао онако слободно и усправно. Ипак је мајка после неколико речи са човеком ударила у плач и вратила се у кућу, одакле је опет изишла одевена у неку тамну хаљину.

– Морам са овим човеком до Рађева Села да видим шта је код њих било, па ме ето довече, а ти добро чувај кућу, никуд се не мичи! – рекла је Сташи прилично мирно, али чим је од њега одмакла, опет је ударила у плач.

– А одакле је тај човек? – добацио је дечак за њом, уверен да се ту крије неко бесмислено лукавство одраслих према деци.

– Из Грабовице – одговорила је не осврћући се. – Овуда му је ближе него џадом и нема стража.

– А зашто плачеш? – довикну опет дечак настављајући своје ислеђење.

Међутим, око човека крај кола, док је мајка отишла да се обуче, начетило се било пуно деце из улице и после испричало Сташи како је сељак рекао да гони ковчеге у Драгојловиће код којих је казнена експедиција јуче, у току једног сата, побила шесторицу младића, мада је претпрошле ноћи тукла друго село, како је знала већ да заварава траг да се народ не би разбегао. Деца су гледала у Сташу као у неког трагичног јунака и чинило му се да очекује да нешто нарочито учини.

– Шта су они теби? – упитало га је једно дете, гледајући га готово са поштовањем.

–Браћа од ујака – одговорио је желећи и нехотице да се представи пред друговима што ближи младићима који су од непријатеља изгинули.

Одлучио се да и он пође одмах издалека за мајком, али, да га другови некако не омету у томе, није им казао ту своју одлуку, већ је неопажено, преко баште, заобилазећи своју улицу, избио на Љубостињу, поред које је водио пут у село.

Избив на реку био је само на двадесетак метара далеко од кола, али како је пут вијугао, могао је и не кријући се нарочито да их неопажен прати. Сељак је готово вичући причао његовој мајци појединости несреће која се у селу догодила, као да је виком хтео да одагна од себе ужас који га је од јуче држао:

– Моје дете их је видело... од ћаде па уз поток ево овуда... разишли се по њивама... И керови као да су пошли у лов... све звекеће... и мрнца нешто, дере се... сами бог је сачувао... тамо на прелазу... на њиви код Грабовца... ни десет метара од рођене куће. Виче: „Комунист! Комунист!“... Све три сламе... Гига није могао познати...

Сташа је причање чуо само у одломцима, али су они у њему изазивали још страшније слике него да је ово дочуо. Час је замишљао да су Немци дали младиће псима да их растргну, час су их повешали па онда спалили. Глас сељаков се сваки час губио, чим би кола зашла за брежуљак или пошла нешто брже. Једно време није могао ништа више разабрати, па онда чу мајку где са сузама у гласу упита:

– Зар оба Малишана?

– Оба његова и најмлађи Гигин, онда Цвејин средњи и оба Спасина.

Па су кола опет пошла брже, а није се смео сад ни много ближити, јер се шума крај реке проредила, па су се гласови све више губили. После четврт часа хода пут се одвојио од реке и кренуо кроз голе ливаде и њиве, те му се било врло тешко крити. Ишао је сад сенком плотова, застајао иза зденутих слама и сена, а чим би се кола изгубила иза ког брежуљка, убрзавао је корачајући у свој висини, па се опет шћућури поред врљика или живица дуж њива. Идући тако часом би му се учинило да се оно што се догодило није догодило, да су ти побијени дечаци умакли и крију се од Немаца ту негде у околини. Проналазио је уз пут разна места где их је могао замислити у потпуној сигурности: кутове између сена, таване на колибицама за говеда, јаруге, мртве и живе бунаре, рачве високог дрвећа; а ипак је кроз те мисли, као да су порозне, навирала свест да је то игра мисли и да њих више нема.

Дошли су под брдашце по коме се расуле Драгојловића куће с безброј димњака као кулица, опкољене воћњацима и понеким стогодишњим храстовим стаблом. Колски пут је чинио благом косом окуком, да би избио на вратнице Гигине куће, а стрма пречица се пела воћњаком Малишиној кући. Однекуд с десне стране ветар донесе мирис паљевине. Погледавши пажљивије, дечак опази на стрњици до Гигине куће црно гумно, одакле је долетао пухор и комадићи опаљене сламе. Крај врљика је стајала девојчица од десетак година. Сташа се задиви као да је било немогуће да се женско дете нађе у кући где се, по његовом мишљењу, само мушкарци рађали. Чим се кола изгубише, он пође пречицом уз воћњак, у намери да се прво састане са девојчицом. Она ће му зацело испричати све што одрасли не би хтели. Кад је био код прелаза, она му притрча и пре него што би он њу упитао чија је рече му:

– Ти си син тетке Јованке из Ваљева. Бака је знала да ће она доћи за сахрану...

У том тренутку су кола вероватно била стигла пред вратнице, јер се разлегла запевка пред кућом. Сташина мајка је стајала пред Гигиним вајатом с неколико жена у црним убрадачама. Оне као да су живеле невидљиве за дечакове

очи и сад се само у часу несреће утеловиле да децу ожале. У сећању му је то двориште било остало пуно само младих људи, као да је зборно место регрута. Са деци својственом жеђи да посматрају ствари од којих би старији бежали на крај света, Сташа и девојчица приљубљени уз плот не изгубише ниједну појединост онога што се у дворишту догађало: ни то како мајке и сестре изгинулих младића падоше по голим ковчезима што су стигли из града, ни то како је под старим орахом већ стајало спремно неколико воловских кола покривених новим ћилимима чије су се шаре разговетно виделе, ни како оно преосталог, старијег, мушкиња изиђе пред кућу и стаде као укопано неколико тренутака, гледајући ковчеге потоварене на кола, једне преко других, као да су обични сандуци, па се онда опет полако вратише у кућу. Сташа се сети како му је један од вршњака из Драгојловића прошлог лета показивао под наслоном Цвејине куће наслагане храстове даске и поверио му како је спремљено за дедин ковчег, да је деда сам ишао у шуму да изабере храст који ће се оборити... Као да се одазива на те мисли, девојчица примети:

– Сви су имали јапије за ковчеге, али нису могли од туге да их дељу у кући. Шесторица је то, и то најмлађих момака!

– Јеси ли их ти видела?

– Бака ми не да да идем тамо, али сам синоћ мало завирила кроз прозор Гигине трпезарије, тамо су сви поређани један до другог ко на слици.

– Виде ли се ране?

– Виде се сад само опекотине – уздахну девојчица па га повуче за рукав и показавши згариште насред стрњике додаде: – Све су их онамо довукли пошто су их побили па потпалили сламу.

– Јесу ли твога брата убили? – бојажљиво је упита дечак, трудећи се да погоди чија би сестра могла бити од оних које је виђао.

– Ја сам од Периних. Моја два рођена брата су у шуми. И још четворица из њиних кућа. А ови побијени се нису били још честито ни замомчили. Видим тамо на оној њиви су убили Цвејиног унука. Изненада су избили из јаруге, каже бака, и једнако викали: „Комунист! Комунист!“

Кроз шеварице се видела упола узорна њива. На њој је још стајао плуг крај кога су младића убили.

– И једнако су тако викали – настави девојчица. – Шта год им старији људи кажу, а они само то па то. Кад су упали код Гиге, шчепали су његовога Јову. Деда Гига, каже бака, раздрљио кошуљу па виче: „Мене убијте, дете ми поштедите, нема још петнаест година“, а они га само гурнуше и на очи његове убише Јову.

– Шта је рекао Јова кад су на њега уперили пушку? – упита Сташа, сећајући се приче о младићу обешеном на ваљевском тргу који је пред вешање говорио народу храбрећи га.

Девојчица је у чуду погледала:

– Шта ће рећи! Само што је тренуо, убили су га. Једнако су журили. Они Малишини спремали се у дрва, па кад су чули пуцањ код Гиге, поумили преко плота, и тако натрчали на друге Немце. Нису се ни освестили, пали су. И тако је, каже бака, било и код Спасе. Његови унуци нису били још ни по вашарима пошли; тек на свет настали, што се каже. А кад су их довукли после све на стрњику

и запалили сламу, сели су на врљике те чекали и све кундацима одбијали жене и старе људе што су јуришали да поваде веселнике из ватре. Малиша је Перу познао једино по одсеченом прсту – кад је био мали, знаш, секиром је прст одрубио.

Сташа је био први с киме је о овоме повела реч, па није могла да се заустави док не изговори све што јој је на души. Док је она причала, у дворишту око хлебарнице, чији је засвођени кров личио на свод византијске цркве, промицале су жене у послу. Једна је под наслоном чистила од брашна белом перушком тек повађене хлебове и лепиње.

– Зашто данас морају да месе хлеб? – увређено је питао дечак.

– Живи морају јести хлеба, каже бака. И она тамо помаже.

У двориште су ускоро ушли неки Сташи непознати људи и увели пет пари волова па стали пословати око кола. Међу уведеним воловима Сташа познаде и Цвејиног старог вола колубарских дугих рогова и дође му чудно што ће и он вући изгинуле младиће до гробља. Можда га је Цвејин унук још оно јутро пред погибију нахранио и водио да пији. И та појединост као да га растужи више од саме дечакове смрти. Негде у Малишиној кухињи одјекну звук авана, па двориштем замириса пржена кафа. Непознат старац се упути Гогином подруму са огромним подрумским кључем у руци. На Цвејином дрвљанику одјекнуше два-три удара секире. „Раде као да они нису изгинули“, мислио је дечак. Кад је малочас девојчица рекла да треба јести иако њих нема, он се зарекао у себи да бар три дана неће ништа окусити. Могу клечати пред њим, неће. Готово мрске биле су му жене што су перушкале хлеб. Сматрао је да су одрасли сурови кад могу у такав дан да мисле на јело и пиће.

Једно време се у дворишту било утишало све, и деца, како нису имала шта да посматрају, упуте се гробљу. Оно се видело већ од вратница, у пропланку, окренуто западу. По њему су шврљале козе и сеоска деца, између сивих, камених белега и грабових жбунова.

– Ено, онамо ћемо их сахранити – показа девојчица неколико старих јаблана крај ограде. – Прво смо хтели на Гигиној стрњици, где су их палили, па после на њиви где је погинуо Цвејин унук, па смо мислили и крај пута; али је бака Сока казала да се сахране под јабланима. Шест јаблана и њих шесторица!

Кад су пришли ближе, угледаше крај ископаних јама гомиле црвене растресите земље као велике мравињаке. Њих двоје је село на клупу укопану у ледину крај неког старог гроба. Девојчица као да се стидела што је дотле толико говорила, сад је избегавала и да погледа свог рођака. Обоје су дуго ћутке посматрали ископане гробове, земљу крај њих, која им је, чинило се, задавала више страха него саме јаме, затим су нестрпљиво погледали према путу кад ће се указати пратња.

Пред само вече она је избила из шумарка. Шестора воловска кола са ковчезима ишла су још спорије него обично. Очеви, дедови, па и браћа погинулих учинише се Сташи виши и достојанственији него икад. Он се зачуди њиховој коси и сад уредно зачешљаној, рубљу и оделу. Очекивао је да види Гигу да се буса у груди, како га је замислио кад је девојчица причала о његовом сусрету са Немцима, али је он ишао миран и свечано одевен као да је долазио као изасланик из ујчевине у дедино село. Одмах крај њега Сташа опази своју мајку и осети

стид због њеног погрбљеног, пресамићеног држања које је толико одударало од каменитих усправних прилика њених рођака. Био је потпуно заборавио да треба да се крије од ње, и кад је наишла наспрам њега, придружио јој се, што она дочека као да га је давно очекивала, ставивши му шаку на теме као да би хтела да га заштити од нечега. Пред сам долазак до гробова он уграби прилику да јој тихо каже:

– Три дана нећу ништа јести. Због њих – додаде, ваљда бојећи се да га није добро разумела.

Пред тренутак полагања у гробове, кад је он хтео да се промакне у прве редове, један дечак можда само две године старији од њега приђе му и упита заштитнички:

– Како си ти сам стигао рођаче? Јеси ли се уморио?

Савлађујући рођени бол и жељу да буде уз гроб своје браће, полако га одведе даље одатле у самом тренутку кад врисак једне мајке прекиде уздржавање које је дотле владало у спроводу и поведе собом у висину још неколико јаука што се слише у запевку, од које као да се све остало уплаши и заћута тишином каква само далеко од људи, у шумама, може да се нађе.

Страшна игра

Девојчица Јохана Мешулам са своја два брата изашла је врло рано на улицу да потражи другу децу са којом су се били увече договорили да се играју. Зборно место била је пуста улица коју је од Дунава одвајало неколико рукаваца железничке мреже, два-три фургона, баре, ђубришта, мали парк и дрваре. Том улицом су ретко пролазила кола, још ређе пешаци. Са стране намењене кућама дизала се само једна фабрика и неколико страћара и кафана. Јохана је с браћом прошла кроз кривудави прљави пролаз крај старе џамије и избила на почетак улице у којој се играло. Ту су их већ чекали Папо, Мориц, Јаков, Сабетај, затим четири основца Габаја, па Мика, Роза, Жак, браћа Конфино са својом сестрицом и два дечака Србина, Иван и Марко. Деца су се договорила да се тога јутра играју страшне игре „Немаца и Јевреја“, то јест да један или двојица тобож убију једнога на кога ће пасти коцка да буде Немац, па да после због тога остали буду стрељани. Како нису имали дечака у довољном броју, и девојчице су имале да суделују у страшној игри.

Деца су била необично узбуђена, готово уплашена. Неколико тренутака су постојала нема као да су стала на сликање. Јохана је била жгољава, паметних очију. И она и браћа имали су на глави много више косе него лица. Они су се и састојали углавном из очију и косе. Крај њих су били озбиљно стали Габаји, дечаци мишје физиономије. Није се могло одредити откуд овај утисак долази, јер им очи нису биле мале и лица се нису сувише нагло сужавала према бради. Можда је ова сличност долазила од начина на који су држали рамена и од положаја ушију прилично одвојених од лица, а можда што их је било четворица и што су били ситни. Према њима се Мика, дечак добро однегован, као наливен козјим млеком, чинио прави џин. При погледу на њега морало се мислити на недељне поподневе Малог Калемегдана пуне дадиља, мајки и деце, на лакована дечја колица, нове дечје каише, на котурове и гумене лопте с којих лак још није излизан, на матроске беле блузе и ципеле што већ на десет метара замиришу на нову кожу. Дечаку Папу, његовом суседу, као да је горео на глави црвенкаст пламен тако му је коса била риђа. Његова бела светла кожа јуначки се бранила од жућкастих пега што су јуришале на нос, јагодице, вратне жиле, па чак и на кожу његових уских, нежних шака. Међу њима се румена Роза, јаких обрва и ведрих ситних очију, чинила као каква наша сеоска девојчица, тако је њено здравље

било изворно. Права дундица, како су говорили њени суседи Срби. Као да су је читави континенти и векови раздвајали од браће Конфино и њихове сестре, чија лица су била жућкаста и увела, а очи као у каквих кучића паметне и благе. Чинило се да тим очима и нешто моле и нешто испитују. И док су сви други били замишљени, Жак се смешио доброћудно, или се чинило да се смеши, јер су се још издалека видели његови широки, бели зуби. Марко и Иван су били према њима сувише ногати, као да су припадали каквом изузетном раду, одређеном само да трчи.

Деца су била необично узбуђена, готово уплашена, и сва су желела да игра часпре почне, јер су се бојала да родитељи не пошљу за њима потеру не желећи да их саме дуго пуштају на улици.

– Хајде, већ једном, почињите! Игра је дугачка, кад ћемо свршити – рекла је Роза нестрпљиво, мада је пре тога са језом мислила: „Шта ћу ако на мене падне коцка да будем Немац!“

– Чекај! Ви женске увек нешто џангризате. Ако сте се бојале кеве, што сте и долазиле! – обрецну се Иван, који је волео да стареши и говори шатровачки.

После мало саветовања са старијим мушкарцима Иван је објавио:

– Вуче се коцка! Ја сам код куће већ исписао цедуљицу. Ко добије цедуљицу на којој пише „Немац“ изиграваће Немца и биће убијен...

Децу је обузела језа.

– Чиме? – упитала је Роза дрхтавим гласом.

– Жак је донео неколико дечјих пушака. Здипио је од оних што му је ћале из радње однео и сакрио у подрум – опет се шатровачки и господарски јавио Иван. – Цедуље су у мојој капи. Извлачите!

Жак је развезао излизану мрку мушему и извадио из ње десетак нових дечјих пушака. Личиле су на праве пушке, имале гвоздене сјајне цеви, обараче, кундаке црвено лаковане.

Деца су погледала на њих са радошћу и страхом и пришла дрхтавих руку Ивановој капи с цедуљама као да ће им стварну судбину та коцка одлучити. На своје велико разочарење нису имала прилике сва ни да спусте руку у капу, јер Жак који је трећи вадио викну:

– Немац! Ја сам Немац!

Девојчицама је ипак лакнуло што нису биле његове среће. Сад су се мало храбрије држале.

Иван је даље објављивао план игре:

– Жак ће сада ходати горе-доле поред фабрике, чуваће тобож стражу. Жаче, узми једну пушку и иди тамо крај фабрике и почни стражарити. Кад чујеш пуцањ из пушчице, падни као да си мртав. Марко ће изигравати твог убицу. Он ће пуцати на тебе и побећи доле испод моста, па на Дунав. Мешулами ће бити полиција. Они нека иду иза фабрике па кад чују пуцањ нека појуре. Остали се посакривајте овде у пролазу, па кога пронађу, тај ће бити стрељан. А ја морам бити немачки судија, кад већ немамо какво немачко дете за то.

– Колико треба да похватамо? – упита млађи Мешулам.

Ћутали су у недоумици. Тад се јавио најстарији Габај:

– За једног Немца треба сто Јевреја и комуниста, а нас нема толико.

Иван се замисли неколико часака па одлучи:

– Ми смо деца. Довољно нас је и десеторо за једног Немца. Кад накупите десеторо, зауставите се. Можете хватати и девојчице, кад су се већ и оне утрпале у игру. Али пазите: једино је убијање од шале, а свега осталога се озбиљно играјте. Ви који се кријете добро се кријте и после пазите ако можете да побегнете; а ви што ћете стрељати мотрите да вам не побегну.

– А где ће бити стрељање? – питао је необично озбиљно Мика.

– Биће крај Дунава. Стрељани се понекад бацају у воду – одговорио је Иван, али не са много уверености; био је, изгледа, изненађен овим питањем.

– А у игри не мора ваљда да се баца у воду? – упитала је Роза за сваку сигурност.

– Вредело би због тебе да то буде и у игри, – јавио се средњи Габај – кад си таква кукавица. Расла си крај Дунава, а бојиш се воде.

Мешулами су, међутим, тврдили да се стрељање најчешће врши уза зид какве зграде, и деца одлуче да и она буду стрељана тако.

Понеко би прошао улицом и радознало их погледао, а она су тада скретала разговор на друго, у страху да им ко ову страшну игру не осујети и не одложи. Роза се претварала да црта по прашини оквир за игру школицу, а Жак гађао пиљцима дирек пред собом.

Жак је сад већ ходао поред фабрике, идући у раскорак као стражар Немац поред погорелог трамвајског депоа и Централе. Марко је везао око грла неку мараму, узео од Мике качкет и набио га на очи, па се некуд изгубио. Мешулами су отрчали иза угла фабрике. Остали су се растрчали свесрдно тражећи место где да се сакрију. Нарочито је девојчицама било стало да нађу што бољи заклон. Беба Конфино помислила је једног часа да би добро било да оде кући и сакрије се, Јохани је пало на ум да се сакрије на Дунаву, јер тамо неће тражити, пошто ће се Марко тамо сакрити. Ипак обе су нашле склониште крај уцерица у пролазу.

Када Марко није видео никога више од другова на улици, одлучио је да је час да убије Немца Жака. Жаку су подрхтавала колена иако је знао вредност пушака и каписли које је донео друговима. Мучило га је што је сваки час очекивао пуцањ. „Правом Немцу“, мислио је, „ипак је лакше јер не очекује насигурно да ће на њега пуцати и не мора да смишља како ће се срушити.“ А Жаку је било стало да се сруши као да је збиља убијен. Поред свих тих узнемирења успевао је да стално иде у раскорак као стражар код Централе. Био је управо обратио пажњу на то да колена истури што више напоље кад се чу пуцањ, слаб као из штрцаљке. Жак се на то сруши крај јарка, истина, не у једном потезу, како је желео.

После извршеног дела Марко је нагао у бекство, гледајући да то изведе онако како је замишљао да чине прави атентатори, мало погурен, главом унапред, јурио је поред зида дугачким корацима, не пуштајући се у трк. Полицајци Мешулами испали су иза угла и отишли у потеру, а Иван остао крај убијенога. Кад су се сви разбегли, Жак је дигао мало главу и упитао:

– Јесам ли добро пао?

– Ако си се угрувао, добро је – одговорио је Иван шапатом.

– Докле ћу ја морати лежати? – јавио се Жак опет. – Хтео бих и ја да идем на стрељање.

– Не мичи се. До краја игре мораш тако остати.

И Иван се удуби у себе. Мислио је како би сутра могли игру наставити. Отац му је причао како је неки човек, његов познаник, још пре Првог светског рата, служио као полицајац и морао да прати на стрељање свог земљака за кога је веровао да је невин и онда сутрадан сам себе убио. И отац је тада, ухватив се за главу, рекао:

– А наши људи сада свакодневно присуствују стрељању нашег света, ако сами и не извршују, и опет ниједан да се убије. Ниједан, за лека. Знам да су продане душе, али бар један да се згрози...

Отац је изгледао тако несрећан. Ходао је по соби, хукао и опет рекао:

– Мораће се нешто учинити. Неће се ово моћи дуго овако.

И Иван је одлучио да се бар Мешулами покају, онако у игри, и да изврше самоубиство. То би било језгро игре, а онда би даље још измислио. И наједном Ивана потресе неко ужасно осећање: сам је себе одредио да игра Немца судију, а није се згрозио. Зато ће Мешулами њега прво сутра убити, па онда себе. Или, још боље: побећи ће у шуму, то јест у врбаке крај Дунава, и тако отуд могу сваки дан чинити неко зло Немцима.

Утом су се појавили иза куће Мешулами са заробљеницима и Ивана опет обузе грозница започете игре.

– Ево их! – рече он и стаде мирно.

Мешулами су с пушчицама о рамену терали десетак дечака и Розу. Јохану и Бебу нису могли ухватити.

– Вежите их! – командовао је Иван.

Мешулами су везали друговима руке танком врвцом.

– У вашем крају нађен је убијен један Немац. Могао га је убити Јеврејин или комуниста из вашег краја, зато вас стотину, то јест десет, мора бити сад одмах стрељано.

Сада је настала епизода непредвиђена планом, али врло узбудљиво изведена.

– Али ми га нисмо убили – са необичном искреношћу викну средњи Габај.

– Ништа не мари. Ви сте вероватно знали за убиство или сте га бар желели, а то је једно исто – одвратио је Иван.

– Смилујте се бар на жене! – узбудљиво је вриснула Роза.

– Колико вас је? Само једна! – искрено се зачудио Иван. – Нека буде. Јеврејку Розу овог пута ослобађамо.

Али Роза богзна из којих разлога остаде ипак у групи за стрељање. Можда је сматрала за нечасно да се извлачи, кад већ њени суграђани морају да гину.

– Напред! – командовао је Иван.

Мешулами су заробљенике провели поред кривоногог стражара скоро се очешав о њега. Деца су подрхтавала од страха. Све је то, истина, игра, али дешавају се необичне ствари. Мајке су им причале како је толико пута понеко био убијен из празне пушке, то јест из пушке за коју се мислило само да је празна. И та прича, у коју су онда сумњали, по познатој дечјој лукавости кад старији тако што говоре, сад им се чинила сасвим вероватна. Два старија Габаја су уосталом својим очима видела у опери „Тоски“ како је од тобожњег стрељања испало право. Мика је стално у себи понављао да је све то игра. Чим

се сврши, брзо ће отрчати кући и испричати мајци како је све страшно било. Не, не сме јој причати. Она би се одмах сетила како је „прогутала помрчина“ њеног брата и рекла би му да може својом игром неко зло наслутити. Што год је у последње време радио, мати је осуђивала и говорила да тиме може неко ново зло навући. Најзад је одлучио да јој каже како су се друга деца тога играла; тако ће она сазнати за ову дивну страшну игру, а не може га корети. Јаков се сећао јунака из првог српског устанка. „Како бих жив у ватру скочио као Хајдук Вељко. Ово није ништа.“ Роза се сетила како је Јудита на превару опила Холоферна и убила га.

Црвенокоси балавац је једва уздржавао сузе и слуз што је текла из носа. Баба му је синоћ, њему и малој сестри, причала како су Немци њихову рођаку Белу са Вождовца извели некуд из куће.

– Где је то некуд? – упитала је уплашено девојчица.

– Не зна се. Она је закључала врата, пољубила праг и вриснула само: „Лепа моја кућице!“

– Коме је дала кључ? – упитао је дечак.

– Суседи Српкињи. Рекла је да га да Бати ако се он кадгод врати.

Дечак је био зрелији од бабе и рекао:

– Немци ће и кључ узети, не бој се.

Сад је он мислио на рођаку Белу. Било му је сасвим јасно куд је то: некуд. Рекао јој је Немац да стане уза зид и она се храбро испрсила. Рођака Бела ће зацело бити проглашена за хероину јеврејског народа. Баба је испричала како је Бела храбро прошла Звечанском улицом док су суседи уздржавали сузе и довикивали јој: „До виђења, Бела!“ да би је охрабрили, а у себи тихо псовали: „Пси немачки, доћи ће и вама црни петак!“ Старији Конфино, Оскар, стајао је ведро. Неки Ваљевац који је пре рата био код њих у радњи долазио је понекад из свог села и причао како је храбро умро младић комуниста из Ваљева. Пре него што ће му намаћи омчу викнуо је нешто неустрашиво, тачно сад не зна шта; Ваљевац је, колико је пута причао тај догађај, увек нове смеле речи придавао обешеном комунисти и увек је тврдио да их је он чуо. Али свеједно, главно је да је јунак изговорио нешто од чега су се Немци најежили. Оскар се, изгледа, био одлучио на нешто велико, па му је мирна радост блистала у погледу.

Кад су се уклонили с вида стражару, који се, уосталом, не слутећи чега се играју, није ни обазирао на њих, зауставили су се крај првог зида. Дошао је час кад је игра требало да буде најстрашнија. Иван је осећао страхоту и величину тога тренутка, али никако није знао шта управо треба у том часу рећи, како командовати стрељање. У кући се вечно говорило о таквим страхотама, о томе како су људе похватали, где су их побили, али нико није говорио о појединостима.

– Уза зид! – најзад је викнуо трудећи се да страшним гласом дочара грозу тих речи. – Вежите им очи. Ево марамица.

Извадио је из џепа цело туце разних марамица, којих се зацело с тешком муком докопао. Мешуламима су руке дрхтале, али су радили са свечаношћу.

– Пуцај!

Запраскале су пушчице неколико пута као суво грање, један по један дечак је падао.

– Пси немачки, доћи ће и вама црни петак! – викнуо је пискаво црвенокоси дечак падајући.

Његов слабачки глас је заглушио Оскарев узвик:

– Живела слобода!

Хтео је да викне нешто друго много неустрашивије, али се у часу команде сетио само тога.

Мика је на први прасак пушчица заждио иза угла, а Јаков зајаукао повредив се у паду.

Кривоноги стражар на дечаков јаук похита са свог места и збуњен стаде пред призором дечака који су лежали на земљи везаних очију. Али му није требало много да схвати у чему је дечја игра, па примив то као увреду против своје земље и њених обичаја, вичући нешто где су се чули само грленици, појури према зиду.

Иван и Мешулами су били обузети страхотом свога дела и гледали ћутећи у стрељане другове који су још укочено лежали, али се Жак био привргао до суседног плота и довикнуо угледав стражара:

– Бежите!

Деца су у часу поскидала марамице и нестала на све стране. Стражар је одмахнуо руком и вратио се на своје место.

Иван се најпре дограбио куће. Било је већ један час прошло.

Отац није приметио закашњење, говорио је мајци:

– Мораће се нешто учинити. Неће се моћи дуго овако.

– Па учини – рекла је она повишеним гласом, нестрпљиво.

– Да није било тебе и овог жгепчета, не би мене Београд ни досад гледао.

– Пусти ти њега и мене, па иди ако ти се иде.

Говорила је то и љутито спуштала тањире, те су лупали као да падају из висине.

– Ако би се то и овде догодило, не бих могао више од стида и јада овде остати.

Иван се удубио у размишљања шта то отац намерава да учини. Куд то мисли да иде те се мајка љути. Можда хоће да убије Немца. Можда баш оног правог стражара крај централе.

Тада је унезверено ушао сусед, Марков отац, и рекао без поздрава:

– У Ваљеву су ноћас похватали Јевреје и исте их ноћи стрељали. Свих тридесет, колико их је било.

Иванов отац није одговарао. Управо се и сам тога тренутка мучио мислећи на то.

– И децу – додао је Марков отац и изишао опет без поздрава као изгубљен.

На цео дунавски крај био је пао страх као мора. Родитељи су децу са игре очекивали с дотле још непроосећаном љубављу и нестрпљењем. Оскарева мати је сваки час отварала прозор и погле́дала на улицу. Њој је ову вест био донео њихов бивши помоћник у радњи, Ваљевац, који је као и обично дошао да их обиђе.

– Није ми се ни ишло овамо кад сам ово чуо, али опет мислим да дођем да вас позовем у село. Моћи ћете то ваљда некако удесити.

И још је нешто у том смислу говорио, али је она ћутала као скамењена.

– Значи, и Ружа Сабатеј са обоје унука? – упитала је пригушеним гласом. – И они из Београдске улице са свом децом?

– Тако кажу – одвратио је гост као да се и сам осећа крив за то недело и опет јој почео објашњавати како би бар децу могла послати с њим.

Она се наједном сетила улице где је становала та њена даљна рођака Ружа. Видела је јасно њену кућу, радњу, излог пун свакојаких бесмислених ситница, крај којих су лежале паучином подављене муве, и њу како лица уоквирена коврџавом косом провирује на улицу. Ноћу су зацело лупнули на плава двокрилна врата, насилно их отворили и извели је с унучићима у ноћ. Она је узела децу на руке; увек их је откако им је мати умрла носала на рукама. Или су их све можда стрпали у она кола без прозора. И она се на ову помисао најежила.

Наједном се дигла иза стола и пошла према вратима.

– Ти седи. Морам да идем по децу. А њима ово нећемо рећи.

Утом су дечаци са сестром уступњали уз степенице и ујурили кроз споредни улаз. Очекивали су да буду кажњени због закашњења, али мати их је све троје узела у један загрљај и стисла дивље, љубећи их у косу, очи, чело, како је које стигла. И тада је тек почела плакати.

И мати црвенокосог дечка је замолила своју свекрву да деци ништа не говори. Али дечак, чим је дошао, баби је испричао како је био стрељан и шта је викнуо, и тако је навео да колико-толико своју зебњу повери деци.

Старица је поћутала као да премишља како би оно што је тишти поделила с њима, па је рекла:

– Не треба да се бојите ако једном дођу да нас истерају из куће. Они мало подрже у затвору па пусте.

Али је дечак имао јутрошње измаштано искуство и сећао се шта је пре о Бели причала, па је знао да им баба тако говори да их не би плашила. Зато је постао њен савезник, те и он потврдио малој сестрици:

– Не бој се, неће они ни доћи, а ако дођу, то је само да нас заплаше.

– Бако, – замолила је девојчица – ти добро закључај кућу свако вече.

Тада је ушла дечја мати, и старица је брзо скренула разговор на нешто друго, док је мати дечака тако уза се прикупила као да би га ставила у саму своју душу. На сто је била спустила теглу с пекмезом, у који се иначе није смело дирати, и рекла:

– Данас ћемо пробати овај пекмез зато што сте били добри и нисте га дирали.

Да је дечак могао дуго живети, целога би се живота сећао тога необичног поподнева и вечера кад је мати све опраштала и сваки час га узимала у наручје.

Сасвим друкчија, међутим, тога дана била је мати малих Габаја. Она се ниједном није машила усном своје деце, нити их руком погладила. Чинило јој се да би тим разнежавањем могла збиља неко зло на њих навући. Гледала је да послом забашури бриге, па их је узела да купа.

– Сутра ћемо на мост – саопштавао је најстарији дечак браћи, док му је она претварала косу у сапуњаву пену.

– Да га минирамо? – упитао је млађи.

– Не, сутра ћемо га опет бомбардовати оним каменицама што имамо тамо у рупи.

– А да ли ћу вас пустити, то не питате – приметила је она строго.

Једино их је кад су легали у постељу погледала дугим замишљеним погледом.

И све је, сем овога страха и зебње у родитељским срцима, било као и у остале дане. Светлела су и тога вечера људска гнезда, на осветљеним се завесама видело како промичу упослене сенке. Назирало се како жене размештају постеље, преносе до њих децу у наручју, љушкају колевке. Чуо се као и обично плач и смех деце. Кроз отворен кухињски прозор допирао мирис јела.

И наједном, преко ноћи, свега тога је нестало, као у каквој језивој причи. И те јеврејске куће су освануле пусте. И мада се свакога дана дешавала нечувена безакоња у поробљеној земљи, људи опет нису могли доћи себи од ужаса.

– Још јуче увече сам видела дечаке ту на прозору, ето на том што га гледате – говорила је кроз јецање стара суседа Габајевих.

– А ја сам јуче ујутру била са госпођом Конфино на пијаци. Жалила ми се сирота да јој деца не воле спанаћ – додала је сабеседница.

Из Дубровачке улице долазила је жена избезумљеног изгледа и кукала:

– Из једне само куће петоро деце.

Неки старац је као скамењен стајао на углу, заустављао ретке пролазнике с увек истим питањем:

– Видесте ли шта би од наших Јевреја! Прогута их помрчина.

Кад се мало одјутрило, на улици су се почела јављати деца, сва уплашених очију пуних неизречених питања. Наишли су и Иван, Марко и још један дечак, и стали пред Оскареву кућу. Као да су ипак чекали да он отвори прозор. Истрчао је мали обућарски ученик из радионице и рекао им заплашеним гласом:

– И њих су отерали. Деца су много плакала.

Дечаци су тада као изгубљени пошли редом да обилазе куће другова. У некима су још гореле сијалице, чуло се понегде како вода јури из незавернуте славине, негде је ветар клопарао незатвореним вратима. Нашли су се тако пред Микином кућом. Прозор из дворишта био је разбијен и Иван се успузао да погледа унутра. Тамо се чуло само беспомоћно маукање у суседној соби.

Отуда су дечаци отрчали на подвожњак, где су се често играли. Све је било као и пре. Камење у рупи спремно за бомбардовање, стражари су недалеко корачали, видели се шлепови и чамци на Дунаву, али је њима све то друкчије изгледало.

– Ево оне рупе што је Оскар направио бомбом – викнуо је обрадовано Марко и сва тројица су пришли рупи на зиданој огради подвожњака и гледали у њу жељно као да ће отуд Оскар искочити.

Сада су грозничаво стали трчати с места на место, где год су некад с друговима из страшне игре бивали. Избили су брзо и на обалу Дунава и зауставили се на очврслом обалском муљу.

– Јоханине стопе! – кликнуо је Иван, зауставивши се крај неколико изгубљених дечјих стопа. – Кладим се да су њене, познајем их по клинцима на пети.

– Јесте – потврдио је узбуђено и трећи дечак. – Ево и куће што је онда прутом нацртала.

И опет су сви жељно посматрали те отргнуте Јоханине стопе и цртеж извучен у недавно меком муљу њеном руком.

И како су се где заустављали, бивало им је све празније у срцу. Прошли су кроз обалско врбово шибље сваки час избијајући на ивицу Дунава па се испели

до напуштене зидане стражаре што је стајала на узвишици. Некад су се у њој крили од кише. Трећи, најмлађи дечак је рекао:

– Овде би неко ко побегне могао да се крије бар који дан.

– Из немачких руку се тешко бежи – одвратио је Марко старачки.

Стално је мислио на Жака. Пекло га је што је у њега ма и у игри пуцао. Чинило му се сад да га је он уистину стрељао. Кад су малочас пролазили поред Жакове куће, и провирили унутра, Марко је угледао његову капу преко отворене књиге. Да је та књига била склопљена, било би сасвим друкчије, мање болно, а овако она као да је викала о томе како се нешто прекинуло онде где није право.

Увелико је превалило подне кад су се замишљени изненада нашли крај зида где се јуче одиграла страшна игра. Ту је иза камена стајала још једна пушчица, мало подаље марамица у неком сувом корову и у земљи утабана ружичаста Розина трака.

И ту наједанпут, не стидећи се суза, сва тројица су гласно заплакала, сваки се прибив уз неки кут. Кривоноги им се стражар у ходању приближио, постојао тренутак и поцрвенив нагло се вратио на своје место.

– Никад се више ни с ким нећу играти – рекао је Иван, мада му је још доста година игре преостајало.

И полако су се разишли кућама. Иван је затекао мајку уплакану: његов отац је био отишао од куће некуда на дуго времена, како му је мајка тајанствено рекла. Те ноћи дечак је сањао како отац пресрета по мраку Немце, убија их и отима његове другове, па их крије у оној стражари крај Дунава. А после опет види како Немци негде на савском мосту убијају оца, а црвенокосог дечка хватају за ноге и главачке бацају у воду.

– Пси немачки, доћи ће и вама црни петак! – виче дечак падајући стрмоглавце.

– Живела слобода! – чује се, и Иван у сну зна да то виче Оскар, кога такође бацају у Саву.

Научићу те да волиш

Три дана је падала киша. По таквом времену није се очекивало бомбардовање и грађани су се вратили из околних села у Београд да обиђу кућу. И Надежда је дошла трећег дана увече. После једноставног намештаја сеоске собе где је живела откако је бомбардовање учестало рођена соба јој се учини страна, неке ствари као да су се смањиле, неке порасле за време њеног одсуства. Младо, детињасто, стала се смејати својој постељи, у коју је пред полазак била потрпала, као у какав огроман сандук, јастучиће са наслоњаче, старе џемпере, унутрашње, сомотске завесе, и покрила ружичастим сатинским покривачем. То јој је сад личило на старинска кола са арњевима. У другој соби било је као да се спрема за кречење; поизвртане столице и спарене по две, ногу у ваздуху, нарочито су појачавале тај утисак привремености. Сточићи за цвеће такође су стајали наглавачке и личили на огромне угинуле бубе дугачких ногу. У огледалу се видела гомилица посуђа које је била спустила на под да га потреси при бомбардовању не стисну и полупају. Ствари крај којих је раније пролазила готово их и не запажајући сад је уочавала са необичном оштрином. Први пут сад примети како је велика она изгоретина на паркету покрај пећи и сети се живо дана кад је ту под упропастила. Била је само месец дана удата. Очекивала је да је муж, који је седео крај те исте пећи, похвали због вредноће, па се у ужурбаности саплела и просула ватру, а он јој рекао: „Пази, ниси ваљда ћорава!“ Тада, пре пет година, било је готово дете. Реч ћорав није дотле изговорила ни говорећи о људима без очију, ни о онима које није волела или на које је била љута. Муж јој је, да би је утешио, морао дуго објашњавати да је та реч исто тако равнодушна, обична, као и слеп, обневидео, без очију. Учини јој се да и сад чује свој увређени приговор:

– Да, али глас којим си рекао то није исти као да си казао слепа!

Окренула је поглед од те прогоретине и ућутала се. Мислила је како би добро било да је и мужа могла наћи у тој средини, која је толико била везана за њега, да га је могла наћи баш ту, поред те огореле мрље. Зацело би јој се учинио, као и те ствари, необичан. Била би ненавикнута на њега као првих дана после удаје. Поново би приметила како су му очи увек под неком измаглицом, како им се боја мења према светлости: у ноћ се чине црне, а ујутру имају боју зрелог, августовског листа. Запазила би опет са новом свежином модри прелив његове угљеноцрне косе. Па би јој вероватно опет био смешан младеж на челу, који је у последње време

гледала не видећи га. Он би јој и сад вероватно рекао штогод што би сматрала као грубо, па би је после уверавао да је размаженост изискивати ове или оне речи, претварао би се да не примећује шта њу управо у тим речима жалости. Замишљала је какав ће им бити састанак кад се буде вратио из заробљеништва. Рећи ће можда још с прага: „Што ти је тај кревет као кобила?“ „Што те ствари стоје тако у нереду?“ А онда ће иза таквих речи хтети да је пољуби. Наједном се зацрвени. Ухватила је себе већ трећи пут како поново виђење с њим замишља грубим, као да жели да такво буде, као да хоће том грубошћу да оправда нешто у себи.

Да би побила ове нелепе и неспокојне мисли, пронашла је његова писма и почела читати. Прескакала у њима пословна, празна места, како их је звала, и тражила само оне осећајне реченице. Већ је напамет знала где оне стоје, познавала је већ по омоту које их писмо више садржи. Сад је једно са радошћу дограбила. У дну тога писма биле су речи помоћу којих је брисала сећања што су је болела. „Ако овако потраје, не могу издржати, не могу. Не могу без тебе живети.“ Сад је наишла на једно послато по некоме кога су због болести пустила из логора. Оно је било отворениије. „Ма како било у својој земљи, боље је него у туђини, него овде. Себична си кад кажеш да се ви тамо мучите. Ја не бих могао то никад рећи да си ти у оваквим околностима. Чим се ово сврши, похрлићу ти, па ма из неба падале кужне клице.“

Даље је претурала по кутији, али међу писмима из заробљеништва није било много оваквих изјава, па је сад узела вереничка. Истина, каснији догађаји су потрли многа тврђења у њима, али била је жељна топлих речи, њима је хтела да се бори против живота, против навале жалосних успомена. „Ако не би пристала да увек будеш уз мене“, писао јој је пре шест година, у доба вереништва, „не бих могао преживети. Не би било потребно да се споља уништавам, сам из себе бих се уништио: бол би ме убио. Не да ти нећу дозволити да живиш где на другом крају наше земље, већ ти нећу дозволити да будеш у другој кући, у другој соби без мене.“ Она се узбуди готово као онда кад је то писмо први пут прочитала и стаде корети себе што сумња понекад у његову љубав; али матица сећања је упорно, између сваког овог писма, наносила слике које су је сад, после толико времена, нагониле на плач. Тај исти човек који је у прве дане брака говорио у ноћ да не само што неће пустити да буде без њега у другој соби, већ је неће никако из загрљаја пуштати, ујутру се љутио што није устала прва да му спреми доручак, правдајући такво понашање тиме што је патријархално васпитан, што у његовој породици мушкарци не устају пре жена и не спремају сами себи јело. Тај исти човек који јој је у Чешкој, где су били после венчања, увече говорио да би волео да јој поклони све чега је сопственик, да би је, кад би могао, хранио само слаткишима, сутрадан је бележио у свеску расхода: „Беби круну за колаче. Беби пет круна за цвеће“, да би му то после она накнадила од новца који су њени родитељи слали, према договору, за њен део издржавања.

Као да су ова сећања била жива бића против којих се треба и физичком снагом борити, она устаде, жустро се лативши прикупљања ствари потребних за спремање пакета који је још у селу била наумила тих дана да пошље. Чим се прихвати посла, заборави и на писма и несугласице које су избијале између ње и мужа и стаде радити са свечаношћу, удубена у то занимање као да у апотеци

одмерава лекове. „Шећера мора бити двеста грама, сланине пет стотина. Само да не заборавим лимун и дуван!“ Пређе затим задовољним погледом преко искупљених ствари, изувијаних у светлу хартију као по предратним богатим излозима; ту је била прегршт очишћених ораха у крупним белим језграма, пола килограма пројиног брашна у белој платненој кесици и у њему неколико живих јаја, четири главице белог лука, и оне увијене у светлу хартију као да су скупоцена бомбона, у лименој залемљеној кутији пржен црни лук, мало печеног меса потопљеног у конзерву пуну масти, препечени бели хлеб, чије су кришке стајале једна другој у потиљак. Ту примети да није спремила алеве паприке и брзо зави у фишечић двадесетак грама, тек да га опомене на домовину, на завичај, „где мушкарци не рачунају да су ручали док јело не зљуте.“ Када је све искупила, преовлада у њој осећање потпуног пријатељства према заробљенику и поверења у живот. Мислила је како ће бити дивно када опет буде дошао кући, како ће му све опростити и како ће почети живот изнова.

Сутрадан се пробудила касно. Време је и даље било облачно, па је одлучила да остане и истресе кућу пре него што пође са пакетом на пошту. И само што је донела ову одлуку, сирене су, иако је дан био тмуран, објавиле долазак бомбардера. „За неколико минута можда нећу бити жива“, помислила је и као да ово није било довољно логично, стала је себе уверавати да неко свакако мора бити мртав за десетак-двадесет минута, и онда зашто то не би могла бити и она. Све је ово размишљала док се бомбардери још нису били чули, а тада је појурила у подрум, где се сва кућа била сручила.

Тамо је свет још говорио гласно, кретао се тражећи кут у коме би био најбоље склоњен.

– Бежите, бежите од тога отвора! Зар не видите да вас ваздух може отуд погодити? – довикнуо је неко некоме.

– Људи мисле да бомба не може дојурити из дворишта – одобрио је други глас, вероватно да каже тек нешто, како би забашурио неспокојне мисли.

Очи су јој се стале полако навикавати на помрчину. Из једног подрума одвојеног од других летвама гледале су је две старице узнемиреним, упитним погледом, не мичући се. Оне као да су се бојале да покретом и гласом не оборе на себе смрт што је небом јездила. Како нису бежале никуд из Београда, биле су у подруму начиниле читаву собу: наместиле постеље, снеле столице, посуђе, домаће апотеке и лампе. У другим кутовима била је потпуна помрчина, само би се овде-онде забелела нека рука, јавио се одсјај неких беоњача и угаснуо. Једна прозрачна танушна врвца, права као стрела, ишла је од светларника до летава трећег подрума и делила помрчину на два дела. У делу с друге стране светле врвце неко је безочно тражио за себе боље место, чуо се нечији страх, неко је промумлао псовку. Најскривенија људска осећања била су огољена.

Кад су сирене поново страхотно завиле, спустио се станар из суседне куће, који се и за време прошлог недавног бомбардовања склонио у њихов подрум, брзо низ степенице.

– А ви опет не стојите где треба – рекао јој је и ухвативши је за рамена сатерао је под свод. – Заборавили сте моју прошлу лекцију. Најбоље је стати на овакво место, оно највише издржи.

– Да, али онда ви стојите на опасном – приметила је брзо, осетивши радост што се тај скоро непознати човек још сећа где је прошли пут стајала.

– На врло опасном – насмешио се он, и стао јој опет разгледати лице као оно први пут: део по део, као да га због неке нарочите, одређене ствари испитује. Притом су му се очи светлуцале и као да су говориле: „Добро је, тако сам нешто и очекивао. Свиђаш ми се. Ти, истина, имаш смешан, детињаст нос, али такав ти ипак најбоље одговара. Очи држиш полуотворене. Нека, добро је. Забога, како си смешно ту косу зачешљала! Кад се нешто ради, треба исправно радити. Немој се узбуђивати, рано је још за то."

Поруменела је.

– Преварили сте се – рекао је гласом који је одударао од израза очију, пословним, скоро хладним. – Треба једном научити кад Енглези бомбардују. Уопште још много ствари треба да учите.

У том тренутку су са улице дотрчала два дечака и изгубљено стала међу непознат свет. Он је и њих наместио под свод, одмах до ње. Надежди као да би жао што се и за ту децу брине као малочас за њу, што, пошто смести дечаке, покуша да ослободи старице, које су стално ћутале и непомично седеле у својој подрумској собици, заборављајући разговор који је био с њом почео. О њему је знала само колико и прошли пут чула из шапата двеју жена које су нагађале шта га је могло натерати да буде у Београду, дивиле се смелости да силази међу људе где је могло бити и таквих који би га издали. Надежда нехотице погледа по лицима која су се около назирала, да ли међу њима има некога ко би то могао учинити. Оне две старе жене имају синове у борби, бледој жени што је становала изнад ње кћи је настрадала за време првог, немачког, бомбардовања; гимназисткиња са трећег спрата има сестру у логору; старцу што је држао унуку у наручју син је у заробљеништву – нико од њих не би, помисли она умиривши се, и да зна за какву његову потајну дужност, могао то доставити.

Бомбардери су били над градом. Бетонска зграда се као колибица нихала. Људи су се прибили једни уз друге, легли по земљи, и у стрепњи за живот некако се сузили, свели на сопствено тело. Једино је њен заштитник гледао као да се тој грмљавини подсмева, чинило се да говори: „Тако ви, дакле, гађате! Овде је толико људи на леглу, а ви не знате да их нађете!" Кад је у близини бомба пала, пришао јој је и спустио руку на плећа.

– Не умете ни да се плашите. Човек се, видите, у страху скупи, сведе на најмању меру. И, онда, ако већ останете у Београду, други пут на овакве скупове дођите с киме својим, блиским. Тако је лакше.

– Мој муж је у заробљеништву.

– Па имате ваљда и какве наслеђене родбине, и тако даље.

Помислила је на мужа, али на начин који јој је уливао стид. Питала се да ли би он, да је ту с њоме, њој уступио место које би му се учинило склонитије. Да ли би му пало на ум да је пита боји ли се, и да пружи руку да је заштити. „Какве ружне мисли ме спопадају", пресекла је себе у овом издајству. „Зар ме није онда кад смо били на излету питао јесам ли се уморила и због мене полако ишао!"

Кад је дигао руку с рамена, осетила је неподношљиву хладноћу и стала цвокотати.

– У подрум увек треба носити шал – рекао је строго и пружио јој свој капут.

С времена на време је подизао руку и гледао на часовник. Она неспокојно помисли да ће чим се узбуна сврши некуд отићи. Тако је и прошли пут сваки-час погледао које је време, и кад је сирена свирала престанак, отишао је у неки њој непознати живот који се одвијао по том часовнику. Забављена тим мислима као да је мало заборавила на страх, и тек кад се негде напоље, у правцу Авале, како се њима из подрума учини, почело одигравати оно чега су се бојали, уплашено се трже. У полутами опет срете поглед који је канда говорио: „Нас је опасност минула, али неки други људи зацело умиру.“ Два дечака крај ње једва су се уздржавала да чиме не покажу страх који им се гомилао у широм отвореним очима. Он им приђе смешећи се:

– Лепше се мора умирати на бојном пољу, зар не? Ако се неко на тебе устреми, и ти на њега можеш да јуришаш, да се браниш.

Њих обојица му живо изразом лица одобрише и један чак кочоперно изјави:

– Ух, да сам ја војник...

Чим се узбуна завршила, станар из суседне куће је узео свој капут и, погледавши је само пријатељски, отишао. Надежда је помислила да се тако одлази од блиских са којима ће се зацело ускоро видети, или од сасвим страних.

Она се одлучи да опет преноћи у Београду, како би сутрадан могла ипак предати пакет. Вести о бомбардовању Пашиног брда, о ужасној пустоши коју је оно тамо начинило, пронеле су се брзином бујице и одузеле јој, међутим, снагу да и сутрадан иде на пошту и да се враћа у село. Људи који су из онога краја долазили причали су ствари што су личиле на страхотне приче: како се неки човек у бомбардованом крају држао целих пола часа рукама о бетонској плочи разорене петокатнице, негде при врху што је остао непорушен, и не могавши наћи нигде ослонца пао као у бездан; како је испод рушевина страћарице поред које је запомагала нека старица изишао жив живцат човек, посут малтером, а она на месту умрла угледавши живог сина; како су мртве и рањене на белим постељним чаршавима носили улицама људи који су наглас запомагали или клели; како су градска полиција и Немци јурили између зграда с пиштољима и нагонили уплашене и радознале пролазнике да затрпане спасавају; а из подрума неке зграде засутог тонама опеке и бетона чули се јауци док су људи мимо њих ужаснуто пролазили као да их чују из гроба већ обраслог травом. Њена уобразиља доби грозницу. Замишљала је како се и сама може ускоро наћи под рушевинама станичне поште, оне гломазне зградурине пред којом сваког месеца стоји у бескрајном реду с пакетом у руци и где је већ једном дочекала узбуну. Можда ће довикивати коме кроз мајушну пукотину, али је нико неће чути. Учини јој се затим да је и та залутала, страхом догнана мисао била у нечему незгодна: зашто да је баш та зграда затрпа, зашто баш приликом ношења пакета? Не жели ваљда да се отресе те дужности, коју је обављала радије него икоју досад, срцем пуним нежности, одрицања, па и с неком радошћу пуном наде.

У само вече неко је на споредни улаз тихо закуцао. Мислећи да је ко од станара који је такође остао да преноћи у Београду, мирно је отворила.

– Ви се не закључавате! Сматрате да су бомбе једина опасност – рекао је изненадни посетилац, њен заштитник из подрума и ушавши окренуо кључ, а очи

су му се смејале као да су говориле: „Па ти си сасвим као девојчица, али паметна девојчица. Теби се може све казати, па и велике тајне.“

Она као да се није зачудила овом доласку, можда што су и станари који се нису дотле посећивали ишли тога дана једни другима, застајали на степеништу или насред дворишта да поразговарају, па се и он могао свратити да о узбудљивом догађају каже коме реч, две.

„Ти си врло храбра“, као да је говорио даље његов одобравајући, озбиљан поглед, „прави си човек. Само си споља плашљивица. Нисам се преварио.“

– Ви у људе, чини ми се, никад не сумњате? – рекао је гласно. – А у понеке би се и могло.

– А ви још мање – насмејала се она детињасто. – Шта бисте радили да вас је овде дочекао Немац? Па да, код многих породица су на стану Немци; морале су да их приме – додала је тихо, да подвуче могућност своје претпоставке.

Бојала се да јој кроз чело не прочита шта је о њему мислила откад су се први пут жене крај ње сашаптале чудећи се што га виде, што је још жив, што сме да силази у подрум, да не прозре како га сматра за завереника који је дошао у Београд да убије каквог опасног Немца, или да остави негде паклену машину; како замишља да ноћу, кад сви спавају, он излази снабдевен лажним документима и извршује њој недокучива, храбра дела. Бојала се да јој из очију не погоди како сматра да му је глава уцењена, да Немци за њега знају и да га свуда траже, управо њега лично, да би га обесили као оне младиће на Теразијама; како понекад мисли да је можда имао светлокестењасту косу, па је морао да је обоји у ту угљеноцрну, која му толико одудара од зрачности очију.

– Готово сте погодили чега се бојим, – прекиде он њене мисли... – сутра одлазим одавде и нећу се вратити док не победимо; али првог дана кад наша војска уђе у Београд доћи ћу к вама. За то време ћете се држати мојих савета из подрума.

Загледао јој је пажљиво у лице: „Ето сад! Хоћеш да се обрукаш у најважнијем тренутку“, говориле су му разнежене очи. „Управо сам мислио да ти поверим озбиљну тајну, а теби дрхти брада као малој деци кад се спремају на плач.“ Затим јој је пружио неки омот у облику књиге, као да му је давни друг, као да је више пута сличну дужност вршила.

– Ово ћете сутра у девет часова однети на адресу коју сам ту означио, предати жени која вам отвори врата и рећи да шаље Петар. За вас ова испорука не може бити нимало опасна.

– Волела бих да је опасна.

И збиља је желела да је дужност коју има да изврши какав тежак, озбиљан подухват. Разумела је да је морао да ради хитно и било јој мило што је њу изабрао за саучесника у том њој тајанственом делу. Ту помисли да је можда још првог сусрета њу одредио да ово учини, па јој због тога пажњу указивао. Можда је то некаква завереничка тактика. Ова помисао је неочекивано заболе и потражи његове очи као да би хтела проверити топлину и дивљење којим су је увек сретале. „Требало те је раније срести“, одвратиле су његове радосне зенице.

– Значи, чим уђемо у ослобођени Београд, чекајте ме, – додао је чисто пословно, – и извршите разумно поруку!

Улицом још закрченом рушевинама, мртвим људима, попаљеним војним возилима, где си свакичас нагазио на изломљено стакло, жицу или опеку, ишли су Надежда и Петар. Још су се чуле бомбе око Калемегдана, још је на крају њене улице војник бранио пролаз. Она му је радознало посматрала лице, које нимало није одговарало војној униформи што је сад имао на себи, и тако се спотицала у ходу.

– Морам вас научити како се корача – приметио је и насмејао се. – Треба ступати чврсто. Не смете дати да вас поколеба обичан камен на путу. А поруку сте добро извршили.

И очима које су јој топло обухватале лице као да додаде: „Много си смршала, као да си сву сланину која ти је долазила до руке трпала само у пакете своме заробљенику. До поноћи си седела и завијала у светле папириће.“

Чинило се да му је непогрешиво тачно читала из очију, јер наједанпут се узнемири и поче гледати далеко преда се као да жели да загледа шта се збива тамо иза грмљавине која се чула од Калемегдана. Лице јој је постало затворено и пркосно.

– Да ли ће сад брзо моћи да дођу наши заробљеници? – упита са изразом као да му зарива нож у срце.

„Како се само она прави важна!“ говориле су му очи пуне светлих варница, а миран дубок глас рече:

– Чим сломимо Немачку. Можда још само која недеља. Него, ево нас пред вашом капијом, идите сад па се добро испавајте, прошле ноћи нисте зацело ока склопили од пуцњаве. Морам вас научити да чувате здравље.

Сутрадан ујутру она приону да меси колаче, са оправдањем да може међу војском бити и који рођак, па свратити. Никако није хтела себи признати да би у оваквом грозничавом стању, под грувањем топова, једино због Петра месила. У кухињи, међутим, није имала ничега од чега се меси: ни јаја, ни белог брашна, ни чоколаде, ни грумена масла. Само, њој то није била никаква сметња: важно је чинити тај свечани посао којим жене обележавају празник или долазак у кућу драгог бића. Убрзо је у кухињи замирисало као у дане спремања пакета. У исти мах примети да то сећање у ње не изазива никакву тугу, никакву грижу савести; мање се узбуди него да се сетила присног места у књизи. Оживе у њој једино сећање како је данима, у време рата, храбро јуришала на прошлост, желећи да отме од заборава неке топле тренутке са мужем; а како јој се, напротив, наметала сећања на часове кад је због њега патила и који су их удаљавали. Не појави се овога пута чак ни сажаљење према томе далеком заробљеном човеку, најживље њено осећање откако је рат почео.

Знала је добро да он отуд, из заробљеништва, није могао ослобађати отаџбину, а ипак му је замерала што су људи другог мишљења него његово ту отаџбину ослободили, ушли као победници у Београд. Замерала је њему што су се оне светиње у које је веровао показале немоћне, као давни богови од камена. Био јој је крив што није могла да му се диви, што му рат није дао прилике да покаже храброст, љубав према земљи. Целог живота се спремао да једног дана кад рат плане, кад ко нападне земљу, могне да је брани и погине бар као незнан јунак на каквој њиви претвореној у разбојиште; а ето сад није нашао прилике

за то, није за њу ни рањен, ни погинуо, већ су је бранили они за које јој је говорио да хоће да је разоре. Они су, ето, ушли као ослободиоци у Београд.

Био јој је сад туђ и начин на који је волео. Као да је одједном омрзла све оне изјаве по његовим писмима које је недавно жељно читала. Боље би било, мислила је, да је мање говорио, а понашао се више као човек који заиста воли. Неколико година се борила свим силама да не донесе овај закључак, а сад га још стаде богатити. Пронађе да су јој ближи људи који ћутке воле, који тек у наговештајима покажу своја осећања, да и љубав према жени треба да буде као према другу, према човеку. Желела је ипак да часпре дође, да њена осећања према Петру не порасту. А кад се муж буде вратио, знала је да ће се Петар исто толико вешто крити од ње као некад од Немаца: он ће њу можда некад издалека видети, али неће дозволити да и она њега спази, да је не би узнемиравао. Петар има разних храбрости у себи, па ће имати и ову. За годину-две све ће проћи, међутим. Мало ли је жена и људи осетило у невреме да је једно за друго, а о томе никад речју не рекло. Сматрала је да погледи, осмеси, па и поступци много мање обавезују него речи. Чинило јој се, ако Петар не стигне ништа речима да изговори, лакше ће га прегорети. Због свега овога мужу је писала већ првих дана после ослобођења и звала да дође чим могадне, сликајући му нови живот како је мислила да ће га најпре моћи примити.

Са много више стрепње је отворила његово прво писмо после ослобођења него оно кад их је рат био раставио. „Опрости ми“, писао је заробљеник после реченица нежности, „одлучио сам да не долазим док су комунисти на власти. Кад су прошле четири године, проћи ће и неколико месеци. Не могу да живим у паклу какав тамо мора бити. Ми овде све знамо. Није лепо што ми кријеш истину. Себична си, зовеш ме, а не пада ти на ум колико бих ја тамо морао трпети. Све друго бих ради тебе поднео, али то не могу. Немој бити жалосна због овог одлагања, састаћемо се ми пре него што се надаш.“ Она наједанпут као да осети олакшање, као да неко скиде звоно под којим је била и гушила се. Оно што је требало да је убије као да је обрадова. Учини јој се да све може: мислити шта хоће, говорити, осећати, ићи куд јој је воља. Некако ван ње, без напора њене воље, одлучила се ствар коју је требало онда да одлучи. Отвори прозор, па га опет затвори. Седе на под као дете. Ужаснута се брзо диже. Чему се то радује? Тако страшној трагедији човека кога је волела. Мило јој је што ће тамо остати и оставити је слободну! Стотину је значи пута гора од њега.

Са храброшћу већом него што је потребна на бојишту она отера од себе ову несвесну радост и предаде се ковању планова како да разбије заблуде човека у заробљеништву. Обећала је себи да ће ову победу гледати да извојује не тражећи помоћи ни од кога. Неколико дана после тога писма осећала је извесно непријатељство према Петру. Да је и он, тај исти Петар, мислила је, васпитаван негде у војној академији, можда не би био овакав какав је сад. Шта би и он могао учинити да се нашао у заробљеништву кад је устанак почео. Одлучи да му ни речи не говори о заробљеничкој одлуци да се не враћа. Она му ниједном још није била ни речи споменула о ономе што ју је болело, врећало у карактеру њеног мужа. Чак му је измишљала добре особине којих није имао, тврдила да ће доћи међу првима који се буду враћали, да иако је официр, никад није мрзео комунисте. Она је и мислила да ће се вратити збиља међу првима, само

што је била убеђена да ће то учинити због чежње за њом, а не зато што се мири са стањем које су ослобођење и револуција донели.

Петар је тих дана често свраћао. Увек је то било због неког посла, звао је на радне акције, на предавања. Водио је да види улице и тргове где су борбе биле најжешће. Једном је одвео чак на Звездару, да јој покаже отуд у целокупности кретање ослободилачке војске и како се непријатељ повлачио. Примећивао је њен немир, замишљеност, одмах при сусрету, али је као немарно само питао:

– Шта сте данас чинили? Опет сањали? Морам вас од тога одучити.

Она би час рекла како је чула да су под неком зградом, при рашчишћавању, нашли неколико мртвих људи; час да је на улици срела заосталог немачког војника, прерушеног у грађанско одело, свег унезвереног, изгладнелог, како проси, и да јој то сад не излази из главе; час се изговарала главобољом. Најзад се није могла више претварати. Петар је био дошао пун радосних вести: да се поред главног дневног листа покреће још једне новине, да су још две зграде у којима је била војска оспособљене за школу, да је неколико трамвајских приколица оправљено и пуштено у промет, а град скоро сав рашчишћен од рушевина. Као дете се радовао што ће се земља брзо опоравити, и показао поносито жуљеве на десном длану што их је добио при раскрчивању порушених кућа око Калемегдана.

Њене злобе од пре неколико дана полако је нестајало. Чак јој га је било жао: ради нешто што у ствари не би он морао, на што није навикнут, само да би се Београд часпре поправио, а отуд из туђине неко презире све те напоре, зове све то одушевљење паклом. И наједном, противно ранијој тврдој одлуци, кроз сузе рече:

– А мој муж неће да се врати. Њихови генерали им тамо свашта причају.

Петрово лице је постало затворено.

– Морамо га спасавати – рекао је дубоким, одлучним гласом. – И то хитно. Јавите му да сте тешко болесни. Немојте објашњавати да је овде овако или онако. То неће ништа вредети. Дајте, ја ћу написати телеграм.

– Зар могу да се шаљу телеграми?

– Ја ћу наћи начина да га пошаљем. Молим вас мало хартије!

Прошла су после тога два месеца пуна немира. У том напрегнутом стању све што би помислила видела је живо пред собом. Сад поштар звони и пружа јој писмо од мужа што се у том часу већ налази на путу за Југославију, и са прозора брзог воза гледа према Београду. Сад је крај њених ногу, ставља јој главу у крило, говори брзо, грозничаво, да без ње није могао живети, понавља последњи пут све оне нежне реченице из писма. Изгледа напаћено, уморно. Она осећа поново према њему љубав из првих дана. После пола часа долази Петар, полако отвара врата, али она га не примећује и он опет излази из собе. Очи му говоре: „Сад си срећна. Нисам ти више потребна. Само пази, буди борбена. Ти имаш иста права као и твој муж. Не дај да на тебе виче што ниси прва устала да му спремиш доручак.“ И он очима расте све оне нежности којима је знао да је пресретне. Чим Петар оде, заробљеник, поново нађени муж, дрекне на њу: „Па ти си сломила стакло на моме портрету! Трапушо! Одмах да си носила да се поправи!“ Увече јој објашњава да трапуша није никаква увредљива реч, да то сваки човек бар сто пута у животу каже жени. Она добро види како он одустаје од увреде у тој речи, само

да би је могао имати у загрљају, јер се из заробљеништва вратио жељан живота. Све се то догоди такорећи у трену, па се почне затим збивати сасвим друго. Човек из заробљеништва јавља да не може доћи, да је тамо заволео другу жену. Она плаче, али некако чудно, као да се сетила некога драгог ко је пре двадесет година умро, а сад не плаче за њиме, већ је дирају само уздрхтале успомене на њега.

Петар је у то време ретко долазио. Увек је говорио да ће јој заробљеник зацело доћи, али као официр старе Југославије вероватно не може преко ноћи да се преобрази. Под утицајем својих старешина вероватно и даље замишља да га у Југославији чекају неке опасности; али кад се једном увери да није тако, појавиће се. Док је говорио, његове очи су је дуго, озбиљно испитивале, а час опет жалиле и као миловале, тешиле због нечег другог, а не због човека у заробљеништву. „Мора тако бити. Мораш свићи на осећање да се ускоро нећемо можда никако ни виђати. Не смем те стављати на муке. Морам ти помоћи да се победиш.“ Иако скоро њен вршњак, претварао се тада у старијег, па као рођак и друг из детињства јој на растанку говорио:

– Смирите се и вечерајте данас као човек. Нећете ваљда свога заробљеника дочекати тако мршави. Он вас отуд замишља здраву, свежу, као на оној девојачкој слици.

Неколико недеља после послатог телеграма дошао је из Немачке неки друг њеног мужа и донео јој писмо којим је најзад прекинуо њено неспокојство. Јављао је свечано да се дуго борио између љубави и убеђења, и да су она превагнула, да не може да живи у земљи каква је постала Југославија, па ма знао да њу, Надежду, неће никад више видети. Она нека своју љубав докаже верношћу и даље, па кад се „стање у земљи промени“, похрлиће јој и биће опет срећни.

Надежда је целог дана плакала правим женским плачем пуним сажаљења. Плакала је више због њега што ће бити лишен отаџбине, завичаја, него што је њу при том судбоносном избору ставио на друго место. Плакала је можда последњи пут и због увреде које јој је и пре наносио, због те речи убеђење која је много мутних осећања у ње будила, због слутње да је и оно, то убеђење, код њега нека самообмана, да мора бити погрешно, јер је друкчије него Петрово и других који су као ослободиоци дошли кроз улице пуне мртвих људи и цврката узнемирених последњих птица.

– Стање се у нашој земљи неће променити – казао је Петар тврдо кад му је показала писмо. – Он је за вас заувек изгубљен.

Сутон се брзо спустио. Бела, танка завеса је дисала детињим сном. Била је као неко треће биће у соби. Надежда је седела беспомоћна, збуњена. Требало јој је рећи коју благу, добру реч у том озбиљном, за њу још нејасном, часу растанка са прошлошћу, пољубити је, узети на руке; али се Петру чинило да у соби лежи мртав њен муж, и да би било сурово када би је он сад и пријатељски такао руком. Његове очи су је само бодриле: „Не плачи. Научићу те да живиш онако како би се животу највише радовала. Научићу те да се бориш, да градиш крупне брзе кораке као ја. Научићу те да волиш.“

Дижући се, пословним је гласом прошаптао:

– Ви сте болесни. Лезите одмах у постељу. Послаћу вам до вечери лекара.

Сусрет другова

На први заједнички збор што су га држали ликовни уметници после ослобођења сликар Борић је удешавао да дође пред сам почетак, да би избегао неке разговоре од којих је стрепео. Одмах с врата је потражио погледом Томића, за кога је чуо да је тек уочи тога дана стигао из Загреба; али њега и још неколицине није још било, те су људи у гомилицама увелико разговарали, ишли из једне одаје у другу, бучно се поздрављали. Мада је и тога јутра по ко зна који пут јасно видео да је силом разних неотклоњивих околности остао у Београду, ван борбе, имао је веома живо осећање кривице. То осећање се јављало у неколико видова: час као суревњивост према онима што су сад, после свих тешкоћа партизанског рата, стајали ту живи и радосни; час као потреба сталног унутрашњег обрачунавања; час као сећање на пропуштени тренутак за бекство из Београда које му је Томић био омогућио; час као оштар бол што га је живот за последње четири године рата одвојио од њега, најближег од другова што их је имао. Осећао се некако крив и пред друговима који су се вратили из заробљеништва, измршавелим и пре времена оседелим, али који стоје тамо у дворани мирни и ведри, као да су извршили и они неке задатке од којих зависи судбина човечанства. Они су се били унели у причање о неком професору из логора који је пркосио Немцима градећи се луд. Чак у логору се нашли људи који пркосе, који се на прозивку не одазивају, ометају на разне начине прецизни механизам немачке логорске установе; а Борић се ни директору своје школе, цивилу, није успротивио кад му је захтевао да у јавно предавање на крају школске године уметне и напад на комунизам, што је он био пропустио. Трпео је тада због тога страховито, али није рекао да неће, бојећи се да ће га или отпустити из службе или доставити полицији. Нападати Маркса чинило му се нападати рођеног Томићевог стрица, нанети најближем другу тешку увреду, јер Маркс и његова наука за Борића нису представљали неку светску вредност, већ само ствар драгоцену за Томића. Мада је цео свет знао, и професори, и родитељи, и ђаци, да се такви напади врше под морање, то му је изгледао најтежи од грехова које је морао за време окупације учинити. „Томић никад не би свога Маркса напао, па ма га и на стрељање повели“, мислио је с горчином док је тражио на који би начин то извео, а да сувише не повреди великог учитеља.

– Сећате ли се како је оно под капом изишао пред команданта логора? – настављали су бивши заробљеници своје сећање о професору.

Борић их је суревњиво посматрао. И њих је као и борце обавијала нека засебна омаглица, и они као да су представљали тела неког јединственог сунчаног система, па се тешко један од другог лучили. И они су имали свога логорског потајног команданта кога су називали маестро. Ево, маестро, вајар однекуд из Херцеговине, сећа се неког штрајка глађу, као да сав тај боравак у логору није био непрестано гладовање. Сва лица оживљују, добијају исти израз. Међу њих се умешао неки младић још непунолетан и слуша их гутајући сваку реч. Борићу се чини да ту већ почиње повесница, и он би им радо пришао, али га задржава добро му већ познато осећање кривице које узима на себе разне видове. Овог часа се јавља као сећање на огромне беле плакате што су једно јутро освануле по плотовима око старе аутокоманде. Њих су партизани били упутили грађанима, позивајући их да се придруже народноослободилачкој борби бар у њене последње дане, како би спасли своју част, ако не стварно помогли борби. Свет се заустављао и читао их са помешаним осећањем радости и бола. Жене су стајале ту са сузама у очима и осмехом на уснама. Њихови благослови, наде ишли су тамо, према тој младој војсци што је доносила слободу; али оне су се, јадници, осећале приковане за тле, за тај плочник, за под својих кухиња; руке су им биле привезане за машине на којима су шиле, за корита, за протоколе. И он, Борић, осећао се везан за свакодневни живот, породицу. Био је према томе терету слабачак као сеоско мршаво псето према великом пању што га о ланцу вуче. Са таквим пањем се није могло ни провући кроз плот ни прескочити га.

Иако је знао врло добро да и због своје неборбености није отишао никуд из Београда, увек је пред женом показивао како га само она и син везују, и како би његови поступци били друкчији да није њих.

– Партизани позивају народ да им се придружи, – изазивачки је рекао и тада дошавши кући – али ја ни овог последњег тренутка због вас двоје не могу никуд.

Мали син му је притрчао са цртежом зеца који личи на мачку, жена је једва подигла лице с посла; већ је била уочила да он пребацујући њој своје бављење у Београду у ствари пребацује самом себи.

– Да се сав народ пресели у шуму? Кога би онда они ослобађали ако сав народ изгине?

Хтела је овом грубошћу да њему помогне у том новом налету неспокојства и гриже савести.

– Отаџбину не представљају само људи, она је и земља из које смо никли – дочекао је нетрпељиво њену примедбу.

– Шта ће земља без људи!

– Говориш тек да се говори. Знаш и сама да сви не могу изгинути.

Овај разговор, и стотину оваквих разговора, син, мајка, брат, били су пањ који му је сметао да се слободно одлучи; али се њему овога јутра пред збор чинило да су ово били само изговори за његову неодлучност, несвесност, или неизграђеност, како је говорио Томић. И други су имали жене, децу, болесне мајке, нејаку браћу, па су се опет борили.

Изненада је у суседну дворану ушао Томић опкољен неколицином другова у униформи, очигледно везан сада за њих колико и за њега са којим је провео младост, ишао у Француску, лутао по јесењим пределима око Београда. Сви тренуци друговања са њим пођоше му захуктано у сусрет, нарочито они дани н Авали последње јесени пред рат. Заједно су радили једном пропланак који је већ био обузет октобарским огњем: жуто и румено лишће, а доле модрозелено, жутозелено, мркозелено зеленило маховине, траве и најмлађег грања. Као деца су се по стоти пут изненађивали како рујево у зеленом постаје црвеније него чисто црвенило, како ти широки потези кичице одговарају шумовитом, лисном пределу пред који су сели. Играли су се на изглед бесмисленим реченицама и узвицима, загледајући се час у шуму час у платно:

– Цинобере, сликарске ми вере, родио те је октобар! Кладим се, луд си. Сад сам га уврebao: је ли ово маховина или није? Боље се слаже него сода и бело вино, него „Цвијета Зузорић“ и Степановић. Кладим се да још не знаш ни словца из Маркса!

Томић је на политичку равнодушност свога нешто млађег друга гледао као на какав физички недостатак. Нема човек руке и шта ћемо сад! Понекад се понашао према њему као према некој егзотичној биљци која се нашла под туђим поднебљем и којој треба указивати изузетну пажњу. Њихово пријатељство је одржавало то што су Борићеве спонтане реакције на догађаје биле увек правилне и човечне. Без политичке припадности комунизму, односио се према многим стварима и у политици као Томић.

– У чему се састоји тај твој комунизам? – питао је понекад суревњиво Борић. – Мрзиш неправду као и ја, ниси шовиниста као ни ја, против насиља си као и ја, сликаш пејзаже као и ја, волиш боје као и ја...

– Погрешно, погрешно, погрешно – упао би комуниста. – Не да ја мрзим неправду као и ти, него ти као ја. Ти си изузетак међу својима, ако уопште имаш својих, а не ја међу својима. А што ја сликам понајрадије пејзаже као и ти, то сведочи да нисам још довољно изграђен, још нисам сликарство ставио у службу друштву, то ми је омашка, а не врлина; нисам, дакле, ни ја још изграђен, а замисли колико тек теби још треба да постанеш потпун човек! Доћи ће час кад ти сам нагон, код тебе досад прилично осетљив, неће бити довољан да одредиш шта треба чинити, нећеш имати довољно ширине. Срце иде, иде правом стазом, па се наједном заустави код неке мале незнатне невоље, да би је олакшало, и не може од ње дасе отргне, иако негде тамо даље много веће ствари чекају на његову помоћ. Ти си као ловац који не познаје гласове и стопе у шуми, не познаје живот њен, а хоће да се упусти у борбу са зверињем.

Поред свега наваљивања Томић није успео да га наговори да се упозна са марксистичком литературом, прочитао би само по неколико страница и онда као дете лагао да је до краја ишао. Кад би био ухваћен, покушавао је да се брани:

– Ја живот читам са слика, ја тај језик најбоље разумем, а ти ми изложи оно најважније из свога Маркса. Веруј ми да ће ми то бити довољно: ја тако много лакше улазим у ствари него кад ми се опширно разлаже.

– Па ти си генијалан – дочекао би комуниста благонаклоно и с нешто подсмеха. – А како ћеш се према сликама снаћи у данашњој светској гужви?

– Ићи ћу за тобом – рекао би Борић, верујући да ће збиља тако поступити ако дође до рата.

Сад га је гледао у капетанској униформи, опаљеног ветром. Смеђа коса му је од сталног боравка на светлости постала светлија, живља. Покрети су му имали још више ширине него пре. Судећи по одломцима реченица које су из суседне собе допирале, говорио је о сликарском таленту некога курира из Босне. „Затекао сам га где комадићем шкриљца на плочи крај потока црта командира своје чете. У једном потезу га је ухватио, онај став у раскорак, она окомито затесана рамена. А што се збунио, сиромах, кад ме је угледао више себе! У слободном времену сам га после увек упућивао; некад смо цртали на плочама, некад на залуталом комадићу хартије. Уписаћу га овде у Сликарску академију, само кад сврши са гимназијом."

„Остао је исти", мислио је Борић. „Увек се о некоме брине, проналази таленте, изводи на прави пут!" Хтео му је свакога тренутка појурити и загрлити га, али га је осећање кривице и непоправљивости, које је порасло до врхунца, држало прикованог у другој одаји, скоро иза врата, пуног стрепње да га он не открије, и жеље да се то сместа догоди. Осећао је, кад би још једном једна борба била, и он у њој од првог дана учествовао, опет би остала чињеница да у народноослободилачком рату није био, иако му је свега тридесет и пет година, иако му је Томић пружио прилику да се с неким карикатуристом пребаци у Херцеговину. Може у неком идућем рату и као јунак погинути, али ће Томић увек с болом мислити како једном понуђену прилику није искористио, како је преовладао у њему лични моменат: син, мајка, жена. Мислећи како није био дорастао за велике ствари, како је умро, а није познавао Маркса. А то је за Томића било као да се родио на свет, а није имао прилике да га сунце огреје.

Жагор је около бивао све већи. Неки графичари поред њега дискутовали су о мотивима Љубе Ивановића, критиковали што у њему нема људске фигуре, нема човековог живота. На све стране на збору истицао се захтев да се сликарство стави у службу човеку. Неки младић, почетник у сликарству, говорио је са подсмехом о мртвој природи и пејзажу, и Борић се осети ту, у друштву својих другова, осамљенији још него за време окупације, кад скоро никога није виђао. Кад се гомилица неких сликара помаче са врата, он опази како Томић, борац у капетанској униформи, преплануо од живота на бојишту, вади рубац лимунове боје, какав не би ни жена војник носила, и брише чело. Овој појединости се обрадовао као коцкар кад наиђе на некога са ким ће се коцкати. Зеленкастожути рубац! Како ли Томић мисли сада о сликарству? Да ли живи његова огромна страст за боје као такве, за цинобер? Некада није могао проћи мирно поред црвенила лишћа, поред жутила уцветалог глога, поред јасних рубаца на главама сеоских жена. Иако комуниста од ране младости, уживао је у сликарству ради сликарства, у пејзажу, у мртвој природи. Да ли се сад одриче тога доба свога стварања? Да ли је, кад се вратио из рата, побацао све оне необичне ситнице што их је због боје скупљао: речни шљунак, бојено стакло, ђинђуве, свилу, светле хартије са чоколаде, конце? Или му и сад у џепу може наћи који шарени камичак скупљен после борбе на каквој планинској вододерини?

У том тренутку Томић га је опазио покуњеног, скоро иза врата, и појурио му.

– Слаже ти се лице са овим збором као љубичасто и жуто!

Грлио га је притом и водио подаље од гомилице крај које су стајали.

– Као зеленожути рубац са твојом капетанском униформом.

Обојица су се смејали као некад кад би настала оваква добацивања; али Томић се опет брзо уозбиљио. Гледао је његово одело опрано у сапуњавом корену, да би изгубио усијаност и освежило боју која је већ из црног прелазила у зеленкасто, и чинило се да му је због нечега мило што то одело изгледа тако јадно, што су ципеле искрпљене, што му се и на лицу виде трагови преживљених патњи.

Како је збор већ почињао, морали су разговор прекинути. Томић је био заузет у радном председништву, а он је отишао да седне негде у последње редове, мислећи узбуђен како је много пута овај први сусрет замишљао, и никад овако. Некад се бојао да ће му Томић отпрве рећи прекорно: „А где си ти? Овај рат нису водили само комунисти, могао си баш и ти доћи. Нису га водили ни само здрави, ни само неожењени, без деце, ни само они без мајки. И моја је мати стара и слаба, и нисам је имао на коме оставити, па сам опет отишао у борбу. Шта би било са светом кад би се људи руководили твојим мотивима! Ко би човечанство водио напред?“ Други пут би почео са Марксом: „Кладим се да си се овде обрукао што си био неизграђен марксиста, а то ти је као неизграђен човек. Ниси разумео друштво ни догађаје око себе, ниси без ове науке самог себе могао схватити, па, према томе, ни борити се против сопствене учаурености, непокретности.“ Или га је чуо где праска гневно: „Док сам жив, нећу ти дозволити да будеш члан нашег Удружења. Они који нису били у борби, који су обрукали име уметника, не могу бити са нама.“ Ту је Борић пркосно одвраћао да може и сам сликати и живети, без икаквога удружења. „То ми је право, само са мном не можеш“, понављао је Томић. Гадно је било и кад је код Томића, увек брзог да се разнежи и свакога разуме, преовладало сажаљење, кад га је гледао у недоумици и говорио: „И шта сад да радим с тобом! Нити си учинио какав озбиљан грех, да те човек презре и потпуно одбаци; нити си умео да останеш потпуно чист. Добро, ниси могао због породице из Београда, али зашто си морао бити у државној служби под окупатором? Зар ниси могао бити баштован? Деда ти је био баштован, али је, ипак, како си причао, ишао у турски рат.“

По Београду се причало, у школским колегијумима, да се неки стари сликар у Ваљеву за све време рата бавио кочијашењем, под изговором да више добро не види; да је наставник цртања Марковић, из неке београдске гимназије, кад су га пензионисали, отишао у молере; а сликарка Васићка, пошто је као удата била изгубила службу, да је радила на пијаци. Неке старије жене из Борићеве улице правиле су лутке и мењале их за намирнице по селима, или их продавале међу својим познаницима. И он је често за време рата замишљао себе носачем. Имао је чак и број. Да је тај свој сан и остварио, како би му сад било лепо ту са другом! А колико је пута, идући у разред са каталогом, замишљао као се пење уз Балканску улицу и вуче у колицима путничке торбе. Са завишћу је често гледао оне који су имали смелости да се на то одлуче, по чијем се држању видело да су интелектуалци који се тим занимањем штите. Једном је на железничкој станици присуствовао и свађи између два нумерисана носача и интелектуалца уљеза

који им је стао на пут. Једно време је у машти био изабрао и посао стругара, прижељкујући да се удружи са неким познаником из своје улице, чиновником пре рата, који је себи био купио машину за стругање и постао тим послом популаран у улицама око аутокоманде. Друге године рата многи су зграбили одморну, нађубрену земљу око Дунава и почели се бавити баштованлуком, па је и он појурио тамо; али је дошао само до малог комадића обасутог камењем и стаклом, на чије крчење му је отишло пола пролећа и који није дао кромпира довољно ни за једну породицу. Често је, додуше, дошавши уморан чак испод Топчидерског брда до Дунава, уместо да копа, цртао врбаке преко воде или димњаке на Карабурми. Али и да му за овај подухват исприча, Томић би рекао да је то било више уживање, потреба за лутањем, него прави посао. Исто ће можда рећи и за довлачење дрва са Авале, а како је то напоран посао био! Сваке суботе се дизао у цик зоре са својим колицима склепаним од неколико неотесаних дасака и четири куглагера, каква се за време окупације виђала на сваком кораку. У даљини су болно пиштали возови, а он је мислио како некуд одвозе немачку војску за офанзиве у Босни, против његовог друга, или преносе муницију, или иду у неку потеру, или у њима стиже бедни свет који је ишао у села по храну, или је у једноме од њих бегунац снабдевен лажном легитимацијом. Путем су тандркали само патуљасти точкови његових колица и млекаџијска кола. Чули се само домаћи гласови, повици, кукурекање. Још ниједно страно возило, ниједна страна реч нису обесвећивали јутро. Црвенило кровова је викало и кроз маглу, женске мараме се већ могле овде-онде угледати као крупне булке или сунцокрети, а он је обични мислио на Томића, на своје одласке с њиме у пределе око Београда. И, што је најстрашније тих јутара било, сваки пут су га сретале на друму две страже, како их је он звао, и питале ко је, куда иде, зашто живи у Београду, шта осећа према Немцима, шта мисли о поробљеним у логору, о стрељанима, о устанцима негде у светлој даљини. Прво би га зауставио кроз маглу логор на Бањици. Он би погружен у себи одговарао, шта би преведено у речи могло гласити: „Идем по иверје на Авалу. Опет нам је нестало дрва. Нисам отишао са карикатуристом, али само зато што имам мајку болесну и малога сина, који би без мене пропали. Мрзим завојеваче, из дубине срца. Свега сам се једном на једнога сажалио и спасао га да не погине од трамваја. Можда и нисам добро учинио. То је једини коме сам реч упутио.“ Затим наиђу Јајинци, и он застане и одговара: „Не бих имао срчаности да умрем као херој, али нисам никога потказао, нисам се са непријатељем измирио, не желим да остане овако како је сад. Мислим увек у ноћ на оне што умиру овде.“ И онда се опет одмота дуга трака пута без икакве страже. Осећао се поносито пред млекаџијама, који су зачуђено гледали човека у цивилу где вуче неугледна колица и пред сељацима који су с прагова посматрали пут. „Ти опет по дрва“, познао би га неки старац. „То сада није никаква срамота. Служи још и на част. Значи, ниси се слизао са Немцима.“

Кад би се приближио крчевини, на двадесетом километру, сунце би се већ родило и обасјало десну страну јаруге, док је лева још зебла у роси. На осунчаној страни жене би већ купиле у вреће отпатке дрва, а он би осетио такмичарску страст, као некад кад је с друговима ишао у јагоде, па би пожурио низ последњу низбрдицу да се баци на посао. Под сунцем, у мирису биља

и земље, предат скупљању иверја, заборављао би да та осунчана земља није слободна и да он није ништа учинио да је ослободи. Био је сродан каквом човеку скитничких племена, јурио је од пања до пања, разгртао младе ниске изданке и сметове у којима се ивер сакривао, вадио будаком корење из земље и одваљивао натруле делове од шупљих пањева. Понекад би помислио с неверицом како у тај исти час људи негде пуцају и гину, како тамо крчевине служе за заседе и пушкарнице.

Једном је око три часа по подне, кад се већ спремао кући, наишло од Космаја јато бомбардера. Њихова хука се ту чинила много страшнија него у граду. Сенка крила им је плавила суседну падину. „Ти бомбардери су у ствари моји савезници“, мислио је, „савезници моје земље; а ја од њих морам да се бојим. Томић ће се радовати када чује да су били данас над Београдом.“ Црвенећи од стида лежао је у смету храстовог лишћа, украј пања, гледајући страшну игру авионских сенки.

„Само кад бих све ово испричао Томићу“, помисли гледајући у друга који је у том тренутку нешто говорио узбуђен, „и кад би ме он разумео као себе, опет би остала чињеница да је лични моменат за мене био важнији од општег, да ме је срце зауставило, како он то каже, крај оних малих невоља на путу, и тако спречило да учествујем у збивању где се одлучивала судбина мога народа.“ Сећао се опет живо партизанских плаката око аутокоманде и чинило му се да тек сад разуме шта су значиле у њима оне речи да треба светао изићи из ослободилачке борбе пред суд историје и суд своје деце. Према његовом осећању, тај суд је већ почињао прво овде на скупу другова, у близини Томића, који је био покушао да га спасе стида и кривице што их сада тако оштро осећа.

После свршетка Томића су опет опколили са свих страна и другови из борбе и заробљеници, али он се брзо од њих растао и пожури за њим.

– Кладим се да хоћеш да ми умакнеш – зауставио га је на степеништу. – Ниси ниједном завирио у Маркса, па се бојиш, али сад ћемо све то уредити: уписаћеш се одмах на марксистички курс који ћемо за сликаре основати. То ће бити засад онако баш како си ти некад желео, укратко и упрошћено. Та, сељаци су, обични сеоски младићи, улазили у ствар. – И, као да је хтео пошто-пото да избегне оно о чему је знао да би Борић желео одмах да говори, осуо је питања којима је некако показивао шта мисли о томе његовом недоласку и да му га већ пашта: – Морао си се све ово време опасно мучити? Је ли ти жива мајка? Како је са твојим хилусима? Мора бити страшно старом и болесном уз храну какву сте имали. Прича ми Перић да су целе прошле године јели из дана у дан само чорбу од пасуља. Причао ми је и о београдској проји; каже да нема опеке тако тврде као та мешавина кукурузног и пшеничног брашна. А чуо сам и за твоја дрва, вукао си чак са Авале на неким бедним колицима. Можда и за другога? Па да, пет душа је требало некако одржати. Сад ће свему томе бити крај. Уметници у нашој земљи живеће први пут као људи. Држава ће се о њима бринути. Нећеш више радити наспрам оног прозорчета из дворишта, где нема неба ни колико каква сиротињска пољава. До краја године ће сви сликари добити своја атељеа. Нашли смо једну кућу што гледа право у небо, преко воде. Кладим се да ћеш бити задовољан тим небесима: не мичући се нигде имаћеш и зору, и подне, и вече.

Имаћеш модрине, црвенила, колико ти срце жуди, дуга преко равнице, олуја на води, муња. Узећемо собу до собе, а можемо радити и у једној.

Загледао се опет у његово одело не кријући да га до ситнице испитује и објаснио куда треба сутрадан да иде да добије налог за куповину одеће. Бојећи се да ће Борић одбити, да ће се снебивати, додао је ужурбано:

– Још смо неке позадинце и заробљенике звали. Уметници морају бити добро одевени као и војска. Ми смо образ државе. – Затим је додао гласом сасвим другим, сетним: – Знаш, тамо у борби, кад бисмо чули за понекога да се обрукао, могли смо га зубима искидати. Данас на то већ друкчије гледам. Видим како сте сви овде мршави, олињали. Многе ствари ми отуд нисмо могли схватити. У првом тренутку, тамо, нисам разумео ни твој недолазак; лично сам, као твој пријатељ, трпео због тога. Видим, и ти би стално о томе хтео, али пусти данас, ја све разумем. Не враћам се више у Загреб, па ћемо имати времена да се наразговарамо присно као под ратним шатором.

Борић је осећао сузе у грлу. Пао му је на ум далеки мит из детињства што у прозоре оковане мразом оставља малишанима ствари за којима су чезнули. Чинило му се да се његов друг, комуниста, претвара у мит о слободи, у слободу саму, и дарује га свим оним о чему је давно сневао: атељеом у стаклу, небесима над водом пуним дуга и сунца, поверењем у човека, вером у важност уметности, присним другарским разговором, опроштајем који не вређа, благим осмехом, стиском руке готове да пружи помоћ.

Кад су се растали, пошао је кући одсутан за спољни свет, као под инспирацијом. У себи је већ почео присни разговор са другом који му је четири године недостајао. Све што се зарицао да му неће казати, о чему се бојао да му говори, сад му је већ почео причати. Улице што су силазиле према Дунаву, од Васине, којом је ишао, свакичас су отварале видик на воду и зеленило око ње и будиле у њему жељу да часпре пође некуд у пределе са Томићем и да сликајући отвори срце, да се гласно сети свега, и да се то догоди пре него што први снег падне по бакарним сметовима и љубичастим њивама.

ПРИПОВЕТКЕ ВАН ЗБИРКИ

Како је полудео обућар

Један дечак у пролеће ходаше покрај реке. Она је била широка, путовала некуд, путовали облаци у њој, путовао дечак и гледао себе у реци. Стигоше у шуму. Лежи лишће под буквама и мирише; у једном округлом хладу још мало снега; ничу висибабе. И све помешано мирише. Дечаку се учини као да мирише небо, тако су ти мириси били далеко, уливали у исти мах и радост и тугу. И тако је опијен дечак стао мислити без краја и почетка. Много се, као, света око њега скупља, и диви му се; учинио је нешто што нико други не би могао. Убио је најпре неку огромну змију; потом ту исту змију није убио, него ју је живу у недра ухватио да је сутра покаже другарима у радионици. После му се причини: спасао је некога из реке; скочио је из места на плавичасти брег чак на рубу видика; начинио је огромну ципелу, највећу на свету, а цар однекуд наишао, помиловао га и дао му сабљу.

Далеко, кад већ река изађе из те шуме, беласа се луг младих врба. Неке се издвојиле и пошле на ливаду, неке загазиле до колена у воду, остало иду поред обале и мешају своје гране као заљубљени снове. Кад стигоше у тај луг, дечак се загњури у њих, у врбе, и одреза један прут за свиралу. Његови су прсти успевали све: да одвоје младу сочну кору од белог тек зачетог стабла, да урежу између коре и стабла рупу куда ће пролазити звук, да задељају свиралу косо, како би се меко могла положити на уснице.

Тек у ноћ се вратио, и његови снови, пошавши од срца, дрхтаво су се провлачили кроз врбову свиралицу, разлегали се по шуми, и, чинило се, као медљика попадали по лишћу, по стаблима, по трави.

Тако је бивало недељом. Понедељником дечак је већ седео у радионици. Најчистије од свега у њој било је дечаково сањарење и нови дрвени клинци покупљени у излупан заклопац неке кутије. Остало је све било превучено црном скрамом, па и дечаков нос и позлаћени оквир огледала спуштеног на под и наслоњеног уза зид, и у коме се неке овеће ноге нису могле огледати. Кад би случајно жена ружичастих руку, и ногу обувених у ципеле отворене боје, ушла у радионицу, да јој ушију отпало дугме, дечак би одједном јасно осетио шта све недостаје тој поцрнелој соби за рад и зацрвенео се, а жена би излазећи помислила: „Боже, како онај један мали има лепе очи.“

Вечером се шетао кроз широке булеваре, где су га засењивали излози пуни обуће са златним потпетицама, лакованим врховима, скупоценим копчама.

По читаве сате је остајао крај њих задивљен, покушавајући у машти сваку од тих финих ципелица да сам начини. И успевао је. Понекад изађе из продавнице газда са побелелим рукама и изгледом господина и погледа га упитно и строго. А дечак, да би му предухитрио сваку мисао која би га мучила, поносито и стидљиво у исти мах, призна му да и он гради обућу, и да зато дуже него остали гледа у његов излог. Човек га онда обично помилује и каже му како се радује. Види се лепо да мисли како дечак неће никад постати оно што је он, толико је дечаков изглед убог, руке му брљаве, а очи задивљене; и још боље се види да га радује више што дечак с дивљењем гледа његове рукотворине, него што се истим послом бави. Али мали обућар није гледао у свет очима, већ својим срцем у себе, и чинило му се да човек једва чека да га угледа равног себи, и да погађа како су његови прсти умешни. И био је срећан што је знао да ће оправдати наде.

Са колико устрепталим срцем дизао је он први пут застор са прозора своје продавнице. Врата је закључао да би боље скривен у тами посматрао лица пролазника. Хтео је да ужива у зналачком задовољном погледу обућара, у очараном погледу других пролазника. Чекао је. Прође неколико људи и са задовољством погледа у дебљину потплата мушке обуће. Задивљено загледаху девојчице у немирни врх ципеле за плес. Жене молбено гледаху у своје људе. Пролазила су и лица равнодушна, која су намештала пред излогом косу, осмех, шешир. Колико пута за то једно вече једни се исти људи на себе задовољно осмехнуше пролазећи крај излога. Цео живот је пред његовим скривеним погледом текао као река. Он виде како жене са самопрегоревањем себе воле, и како се људи широкогрудо жртвују својој сујети. И још много ствари које други из светлости нису могли опазити.

На крају сутона, кад се друге радње затворише, прођоше један по један трговци и занатлије. Међу њима беше и његових пријатеља. Они радосним погледом поздрављаху његов успех. Наиђе први обућар и доби забринут и ироничан изглед, и неспокојно загледаше сваку ситницу. Наиђе други, и исто тако. Било је међу њима и оних који су га познавали, који су се некад радовали дознавши да се и он истим послом бави.

Младом обућару би тако тешко, и спусти засторе на своме излогу, и мисао која му се неминовно хтеде јавити сурово потисну у позадину; а своје закључке уреди онако како су га могли утешити: „Обућари се разумеју у занату више него други. Сигурно су још незадовољни мојим успехом.“ Он је био нежан и млад, и хтео све да измири.

После недељу дана, обућа коју изложи беше још боља, али обућари кад застајаху пред њом беху још ироничнији, и први од њих с којим се упозна упита пола презриво пола с благонаклоношћу: „Такође обућар?“ Онда њега би стид, учини се и самом себи врло мален, па хтеде у исти час да одговори: „Да, не, такође, шта сам према вама?“

И пошто је био одвећ мека срца за занат којим се бавио, реши се да га остави, и да прави рукавице. Међу рукавичарима је имао пуно пријатеља, и који су увек знали раскошно хвалити његову вештину. Али своју намеру одлучи да им не повери, како би их после још више обрадовао. Радост због ове одлуке била

му је двострука: прво што ће обрадовати своје пријатеље, потом што ће задовољити обућаре, напустивши занат који му није ишао од руке.

И тако, кад беше израдио један низ рукавица од најмекших кожа, са примамљивим везивом по рубу, кад их беше по бојама у излог сложио, он нестрпљиво чекаше вече. Опет је пролазио свет и застајао дивећи се. Колико нежних пољубаца пред његовим сакривеним погледом први пут окусише узани прсти девојчица који су зебли још без рукавица. Са колико поноса жене погледаху час на излог час на вите зглобове своје шаке. Кад наиђоше обућари, они запрепашћени застадоше. Њихови погледи опет беху пуни подсмеха, али се чињаху нешто спокојнији. Кад наиђоше пријатељи које је хтео да обрадује, они застадоше збуњено. Он хтеде да их викне, да их загрли; али они гледаху са злобом. Њему се чинило да га виде, да га гледају право у очи, да га на нешто изазивају. Он поново затвори излог и нагна мисли правцем којим је сам хтео: „Пријатељи су љути што их раније нисам известио о својој намери.“

Сутрадан он их позва да им објасни због чега је од њих своју намеру скривао. Они дођоше; али као да преко њихових погледа, осмеха, речи, лежаше неки непријатан вео.

Сада обућар није могао више задржати своје мисли. Оне су биле јаче од његове воље. И, као да му и богови и демони сташе помагати, он сваке недеље изучаваше по један нов занат, и његов излог, као мартовско небо, муњевито мењаше изглед. И кроз годину дана нико се скоро није више на њега искрено насмешио.

Још му је остала драга, и пријатељ кога је из дна душе волео. Заједно су недељом излазили на излете са својим девојкама. Заустављали се у хладу врба, покрај воде. Простирали на траву ћебад и гледали са љубављу како им девојке газе босе по речном шљунку, и смејали се подједнако слатко кад оне врисну од лаганог муњевитог додира рибе у виру. Делили су све најприсније радости, и кад би били тужни, један би другог као утеху потражили.

Тако једном, лежећи на трави и гледајући благи осмех свога пријатеља, он се реши да обрадује његову драгу за рођендан, да јој начини лаку кожну торбицу лепшу него што се игде у граду могла наћи, па чак и код његовог пријатеља који се бавио тим занатом. Попе се исте вечери у своју радионицу на крајњем спрату, одакле су прозори гледали једино на небо. Тамо су му падале помисли као звезде са неба, и он врло брзо, за неколико недеља, начини безброј ружних торбица. Снесе их у продавницу, поређа по стакленим полицама, а најлепшу издвоји за пријатељеву драгу, и на дан рођења однесе јој. Рече да је поклон донео из неке суседне земље где је последњих дана путовао. Пријатељ га братски пољуби и задивљен загледаше торбицу: „Који ли ју је вештак израдио, Боже мој?“, узвикну, и опет слатко погледа обућара. Тада га обућар срећан одведе у своју продавницу. Чекао је нестрпљиво радост на пријатељевом лицу. Али је она дуго путовала од срца до очију. Била је тешка. У оном нечем што му се преко лица прелило, обућар ју је устрептало тражио као подземни радник златну жицу у руди. Пријатељ и даље пажљиво гледаше. „Збиља су дивне“, рече, али се не обрадова. Обућару тада паде на ум нешто што учини да пољуби свога пријатеља и да му каже: „Узми их све и однеси у своју продавницу; месец дана сам их за тебе правио!“ А он покри лице рукама и побеже.

Још је хтео заронити у срце своје љупке драге, кројачице светског гласа. Хтео је и њен занат да изучи боље него она сама, да види хоће ли и њене очи блеснути истим хладним сјајем као толике друге. Али то је било тешко, јер је она од малена провлачила танке игле кроз свилу, осећала боје боље него најбољи сликари, а по гласу жена, издалека, могла осетити какав им је стас.

Он се врати једном у сутон. Драга је седела погнута за столом и шила. Златнозелен ореол лебдео је око њезиног профила и косе, рамена одевених у провидне чипке. Она га изненадно опази и пружи му руке. Свила коју је шила склизну јој са колена. Али пре него што ће је загрлити, он хтеде да загледа у њено срце и рече јој: „Донео сам ти, драга, невестинску хаљину, коју сам у далеком граду, мислећи на тебе, шио."

Она радосно пљесну рукама, јер помисли како мора бити слатко невешто сашивена та хаљина, и у трену реши се ипак у себи да је на дан свадбе обуче као уздарје њему за труд. Онда његове руке, уздрхтале од наде, развише хаљину од пенасте свиле боје драгиних образа, и која још необучена оцртаваше њезин таласави стас. Он гледаше у њезине очи. Она узвикну као разочарана: „То си ти сам шио?" Њезине очи гледаху га са љубављу, али у њеном гласу као да беше онај хладни пламен, и она додаде шаљиво и благонаклоно: „Па ко ли је вештији у занату, шта мислиш?"

Али он о томе није мислио. Нити је уопште тога часа што мислио, јер што год му је у срцу бивало јасније, све му се више у мислима мутило. Једно му је само било јасно: да треба да се убије. Помисли прво да се обеси; али се сети да се његов сусед обесио. Хтеде се отровати; али се сети двеју жена које су се скоро отровале. И кад год би му неки нови начин самоубиства пао на ум, одмах би се сетио да их је још било што су на такав начин умрли. Јер, мислио је у бунилу он, тамо у паклу, где иду они што себи живот одузимају, не би га примили чим би знали да је слично умро као ма ко од њих.

И тако од свега што би наумио чинити, трзао се као опечен. Изађе на улицу, али одмах побеже кад и други свет опази. Хтеде јести, али се преправљено трже кад спази самог себе у огледалу да то исто чини. Задрема, али стаде сам себе туђи, кад му се учини како сви грађани увређено устају из својих постеља и хрле на њега гневно. Зато остаде укочен у својој соби не усуђујући се ни један покрет учинити; и умре луд од жеђи, глади и умора у души.

Теткина удаја

Била је у љубави Лелиној према тетки нека чудна мешавина платонског и земаљског. Када год тетка није била са њом, она је осећала неодољиву чежњу да је види, сећала се детињски живо њеног осмеха, очију, мекоте њених руку, мириса њених хаљина, и по сто пута дневно питала је маму:

– Је ли теткина кућа тамо преко јабуке?

Тетка је задовољавала најјачу од потреба њене младе душе: жеђ за сазнањима и првим естетским осећањима. Колико узбуђења пробудиле су у души теткине вечерње приче! Колико детету нејасних, дубоких осећања изазвале су њене тихе песме крај Лелиног узглавља! Колико је разлике било између свакодневне ненамирисане маме и тетке која се виђала само у три дана једном, између маминог замишљеног и теткиног веселог лица, између мамине тврде руке и теткине меке као цвет. Потом, Лела је била дете и волела тетку и због колача и лутака које јој је она доносила. Увек је у изобиљу слаткиша кад тетка дође; и она их донесе, и мама их спреми, и једу се и пре и после ручка. Чаша се разбије, и не добију се батине кад је тетка у детињем присуству. Проспе се супа на хаљину, и мама само каже: „Забога, Лелице, пази, чувај нову хаљину.“ А тетка онда својим умилним гласом брани, не да ни толико да се каже: „Чудо Боже, добиће од тетке још лепшу.“

Али, пошто је то што је окруживало Лелу било за њу срећа, морало је да се сврши. Мама је једно вече казала:

– Сутра идемо код тетке, па ћемо остати недељу дана. Хоће теткица да ти се уда.

И Лели се учинило врло лепо што хоће тетка да се уда, јер, ето, мама је весела и водиће је код тетке. А тамо је увек тако занимљиво за Лелу. Све су ствари друкчије и лепше него код њене куће: и столице и кревети и застирачи. И црвене тешке завесе. Затим, пуно слика на сточићима, и неких ствари што личе на играчке: јагње од порцелана, и мали котао од бакра, и безброј тацница. И, што је најглавније, све сме да се дира, да се помера с места, да се носи међу праве играчке. А кад се проговори реч, онда тако чудно одјекује по теткиним великим собама.

Најпривлачнија међутим од свега овога била је велика лутка у сељачком оделу. Онда седи на дивану између безбројних јастучића, и чим Лела уђе у собу,

лутка гледа право у њу. Лела пође на другу страну да види хоће ли лутка опет за њом гледати, а она је збиља стално прати очима. Тада се Лели лутка учини жива, као неко друго дете, и прича са њом.

– Кажи ми, волиш ли ти брдарице?

Лутка вероватно одговори да воли брдарице, јер Лела каже потом:

– Добро. Буди ти само мирна, немој никуд побећи, сад ћу ти донети, и брзо потрча у трпезарију да донесе колача. Тетка, разуме се, увек да: два за Лелу, два за лутку.

На сличан начин лутка је постала сопственица Лелине торбице, машне за косу, железнице и белог коња. Што год би јој Лела понудила, лутка би са задовољством примала. Лутка је била зато повереница њена и свима важнијим часовима у животу. И сутрадан после маминог саопштења о теткиној удаји, Лела је, чим су стигли, прво отишла код лутке. Окренувши се обазриво на све стране, шапнула јој је:

– Знаш ли ти да хоће тетка да нам се уда?

Лутка је одговорила озбиљно да зна, само није умела да објасни шта то значи, и гледале су једна другу чудећи се.

Али је Лела већ истог дана себи објаснила некако тужни смисао ове речи. Право као стрела ушао је у њену петогодишњу душу теткин разговор са мамом: „Наједном сам га заволела. Било ми је већ првог сусрета јасно да би ми живот без тога човека био празан и немогућ скоро. Све што сам до сад ма према коме осећала, чини ми се ништавно према овој љубави.“

И Лела је то све потпуно разумела као да јој је сто година. На њеном језику теткине речи су гласиле: „Не волим више само Лелу. Нећу јој причати више о вилама и змајевима, нећу је више љубити, ни миловати својом мирисном руком, нећу јој више месити колаче.“ И још више од овога: Лела је наједном врло лепо појмила да то није нека девојчица са којом ће имати да дели љубав теткину, већ неки змај или царевић, неко можда ко је дању змија, а ноћу се претвара у дивног младића. И љуби њену тетку. Она врло јасно види његову змијску кошуљицу окачену о зид више теткиног кревета.

Кад ју је по обичају пред спавање тетка узела у крило, гладила јој косу и певушила лагано, она је упорно ћутала. Ниједном тог вечера није казала: „Причај нешто лепо.“ Њој је некуда по глави лутала страшна реч: удати се. Час јој се чинило како се та реч плави па зелени, па се после црвени, па постаје жута. Онда је стала као неко шаренило, као хиљаду малих немирних и светлих колутова да се врти пред њеним очима. И иста та реч претварала се у неке шуштаве конце који су је омотавали све више и више, док није заспала. А у сну видела потом себе на ливади са тетком. Њих две сасвим саме, и наједном страшни змај долеће, граби тетку и односи је у небо. А у јутру Лела је наставила ћутање, и нико није знао за болне догађаје у њеној душ. Сви су били заузети послом и радошћу. На крају недеље мама је казала:

– Лело, ходи да те шишам, сутра ће доћи теча, треба да будеш лепа.

А тетка је седела на столици и гледала Лелу некако чудновато: сузе јој се блистале у очима, а смејала се.

– Не дам моју тетку, вриснуло је дете и потрчало јој у наручја.

– Теча је добар, рекла је мама дрхтавим гласом. Донеће ти велику лепу лутку.

– Нећу лутку, казала је Лела скоро са гађењем.

И у њеној души било је нешто као неутешност, неко осећање да никаква лутка не вреди, па ма била велика као кућа. Њено осећање било је слично нашем кад нам се чини да је узалуд небо плаво, да узалуд цвет мирише, и душа је, рецимо, бесмртна, и Бога има – јер нам недостаје нешто што је суштина нашег живота.

Тетка је у том часу плакала заједно са Лелом; али сутрадан је већ била потпуно срећна, и смејала се весело на њу у великој дединој дворани. Само лутка и Лела гледале су тужно како неки страшни људи обилазе око њихове тетке, стежу јој руку, љубе је у образе. Онда су неки други обукли златне и шарене хаљине, и деда је чак ставио дугу сјајну кецељу око врата. Затим су наместили тетку поред неког црног младића у војничком оделу, и певали су, певали непрекидно. Нечије су руке потом дигле Лелу високо, близу лица тога војника, стежући је чврсто око струка, и неко је рекао:

– Пољуби течу, пољуби одмах, он је добар.

Али она није пољубила, осећајући неодољиву примитивну мржњу према томе лопову, и окренула је од њега уплакано лице. Више јој се теча није чинио ни змај ни царевић из прича, већ огромни црни паук што виси у амбару и чини се увек да ће се откинути са танког влакна и пасти право на врат.

– Је ли се сад тетка удала? – питала је Лела са нејасном надом, када је сутрадан видела тетку где седи крај прозора и везе. И нигде никога страног није више било у кући. Она је била готова да прежали све прошле муке, само ако се ништа ново страшно неће збивати.

– Није, душо – одговорила је мама – кад буде свадба, онда ће тетка отићи са течом, и писаће нам, и послаће нам колача и играчака.

А тетка није подигла главе са свога рада, ни тад, ни до саме вечери. Стално је о нечему мислила и смешила се на руже што их је везла.

И када су поново први пут дошли код тетке, она је била сва обучена у бело као вила. Опет су је страни људи окружили. Додиривали је својим ружним рукама, стављали јој на главу цвеће и нешто јој шапутали. И што је најчудније: и тетка, њена тетка смејала се на њих, гледала их, волела их; а њу никако није имала времена да погледа. Лела је била збиља врло мала, и није се могла лако опазити у тој гомили људи. Само јој је једном тетка казала својим нежним, звонким гласом који је дрхтао:

– Пази, пази, Лелице, да не станеш на вео.

Затим је улетео змај, црни човек, теча, и сви су му се радосно клањали, тетка је поцрвенела и брзо је, ко зна зашто, погледала на Лелу, па је онда змају пружила руку и попела се у кола.

– Хоћу и ја са тетком – вриснула је Лела, и тетка се уплашено окренула. Онда је нагло, као да некога вади из дубоке воде, сишла са кола, зграбила Лелу и ставила је крај себе. То је био последњи јасни одјек среће што је већ била прошла. Кола су ишла лагано поред зелених букава, огледала се у дубоким вировима крај сеоског пута. Сакривене птице су певале по шуми. Теткина бела мирисна рука дотицала се детињег образа при вожњи, а њене очи као да су постајале

све веће и веће. И само негде далеко, у једном куту кола, седео је теча, мали колико кукурузно зрно. Лела га скоро није ни видела.

И онда је био крај. Кад је опет Лела после цркве казала: „Хоћу и ја са тетком“, мама ју је узела у наручја и посадила крај себе, рекавши: „Не можеш више са тетком. Она мора да иде далеко.“ Потом јој је брисала сузе чипканом марамицом, нихала је на рукама, давала јој бонбоне, док су се кола што су однела тетку губила на белом државном путу, постајући најзад као нека црна лопта на видику.

И нико у том часу није слутио колико је осећање напуштености и усамљености напунило обале те мале душе. Ни колики је бол стао у границе тога сићушнога детињег срца.

Школска слава

У тој школи светковина кнежевића и свештеника Саве била је најлепши празник. Напољу је вејао снег, а учионице су мирисале на борову шуму, и све је певало родољубљем као потајне попевке поробљених.

Неколико недеља пре свечаности учитељ стане да мери ђачке гласове; али са тим је ишло тешко. Деца су, одрасла на њиви и у шуми, сматрала да ко највише викне има најбољи глас. Лишца се зацрвене, жиле се на вратовима укажу и прозори велике учионице тресу се. У деци се појави суревњивост.

– Молим вас, господине, ја ћу боље. Он кмечи као јаре, – прозбори зајапурен дечак и изађе из клупе.

Узалуд учитељ објашњава да не ваља викати, опет се јави други дечак и са презирањем каже:

– Молим вас, господине, и он канда није хлеба јео.

Учитељ се смеши и даје му знак да почне. И кад дечак изусти своје још прозрачно: *а*, које ће се кроз само неколико година згуснути до правог баса, као да нека силна лепеза замаше негде близу учитељевог лица, и слика Светог Саве чисто се занише на зиду. И док учитељ маше рукама као крилима дајући такт, све су очи упрте у икону. Деци се свиди свечево лице и његова на благослов дигнута рука.

Сваке године по тридесет нових дечака задовољно и радознало гледа по тој учионици. Гледа по широким као врата великим прозорима; завирује у дашчани под, лупкајући ногом да се опет некако увери да ли је од дрвета; најзад им се очи зауставе на икони. Испрва виде чисто само неко шаренило, па после угледају неког човека. Никако са њега не могу очију да скину. Боље је обучен него сеоски поп на Ускрс. И дечаци би упитали штогод о њему, а учитељ рекне:

– А ова слика више мене је слика Светог Саве.

И онда почне да им прича његов живот. Деца слушају жедно. Нека задену шаке за уши као кад на њиви слушају глас с другог брда; нека отворе уста; нека подбоче браду двема ситним песницама; нека нагну главу и наслоне образ себи на раме као дремљиви ћурићи. Прича је чудесно лепа. Учитељ каже да је пре неколико стотина година, баш по њином дворишту можда, ишао кнежевић Сава са својом браћом. Тада је сигурно свугде туда била густа шума. Слушају деца. Јављају се прве боре, мале плитке боре између обрва или преко чела. Обрве се

дижу и спуштају. Неко због претераног напора громко зевне, устане нехотице у клупи. Неко изгуби конац приче и види само како се учитељеве очи чудно светле, како је лице обливено осмехом, како диже често своју белу руку. Тада дође место у причи као је Светог Саву Турчин спалио, и са два-три краја учионице зачује се гласан, потпуно дечији плач. Осећање беспомоћне туге, и нечег тешког и нејасног, овлада душом и не може да се издржи. Жалосније је и од прича о чобанину кога су вуци појели, што се поред оваца често приповеда.

Тако деца једва чекају кад ће доћи прва слава Светог Саве. Све им се чини да ће Свети Сава тога дана оживети, сићи из свога златног оквира међу њих. И сви хоће да учествују у спремању за тај догађај. Занимљивије од учења слова учини се учење декламација и песама.

У насилном учењу мелодије изгуби се прави смисао песме. Ритам мелодије усами тако поједине сасвим бесмислене слогове, и враћајући се кући деца певуше: „Ускли-книмо с љубављу“, и никако не могу да се досете шта ли је то: Ускликнимо. Други почну са средине: „... нувој-нике гдезе-ленеберелаво-рике...“, и још мање им је јасно шта су то: рике; једино им је јасно да Срби иду радо у војнике.

Па дође дан кад се бира ко је најбоље научио декламацију. То је можда најтежи час учитељев у целој години, јер сва деца подједнако науче. Сваки малишан стане мирно као да је дошао на стрељање и изговори песму без предаха. Чује се само једнолико дизање и спуштање гласа, док га негде изненадно не нестане, као да у јаму упадне. А кад учитељ покуша да их ослободи, изађе дете најслободније од свих, стане једном ногом напред као кад се игра ораха, и све што се у песми збива приказује рукама, очима, ногама, челом, брадом, целим својим ситним бићем. И мада је то тако на први изглед једнолико, учитељ тачно види међу дечацима који ће остати над плугом, који ће постати сеоски попа, учитељ, школски одборник, општински писар, жестоки политички говорник. Види лепо коме је суђено да остане на зеленим бреговима свога завичаја, а коме да се спусти до прашњивих градских улица.

А дан уочи прославе најлепши је. Учитељ вади из великих плавих ормана слике и веша их по зидовима, а ђаци му помажу. Пред дечијим очараним очима укажу се на жутом сахарском песку велике шарене змије. Око стабла прашумског дрвета увија се страшни змијски цар и гледа право у учионицу првог разреда, и у исти мах у свако дете. Орангутан и други мајмуни почну скакати по дрвећу. Камиле се упуте преко далеких пустиња. Бели медведи стоје на огромним сантама леда, окружени вечитом зимом. Седе папагаји уображено на постољима од дрвета. Шарене се ситни колибри да ти очи засену. Искупили се Црнци око ватара и показују блиставе беле зубе. У даљини виде се слонови како лењо стоје под дрвећем широког листа. С другог краја дворане китови се помаљају из воде, а покрај њих све друге разне рибе трепере у зеленилу морске воде. Као да је изненадно Нојева лађа пристала у школски врт и све врсте живих бића на кугли земљиној појуриле међу децу. О, како је то био велики богати празник за њихову душу и њихове очи!

Око подне приспеју четвртаци са пуним наручјем боровине и вење. Проспу се зелене иглице по поду, испуни мирис шуме целу школу. На пољу снег веје, а деци је тако добро топло као да су крај свога огњишта, и још и боље.

Велики венци окруже икону и тешко падну низ сва четири зида, и већ буде предвечерје, па учитељ тада рекне:

– Сутра се чисто обуците, па рано дођите са својим родитељима. И они ваља да дођу и виде шта знате.

Сутрадан буде у школи пуна дворана гостију. Учитељ разговара са ђачким родитељима:

– Ето, онакве ти животиње живе по Африци. Служе тамо место коња и врло су издржљиве.

Сељаци се стану распитивати:

– Би ли се, побогу, могле да запате и код нас? Волео бих имати једну камилу него десет коња.

– Не може, објашњава учитељ, и животиња ти је као и човек: најбоље јој је у крају где се створила.

– Право велиш, повиче неки забрђанин, ја не бих могао живети у Голој Глави па да ми платиш.

А деца мисле: „Их, како оно бабо сме да разговара са господином, па се још и смеје. Боже мој, шта ли га оно мајка пита сад!“

Па после дугог црквеног обреда дође ђачки концерат. Никад лепшег тренутка немају родитељи. Слатко је, истина, и то заповедити дечаку да упрегне волове, да помогне товарити сено, да иде по дрва; али је све то мало према часу кад дете проговори неким чудним господским језиком, у исти мах и јасним и нејасним: „Ко удара тако позно, у дубини ноћног мира...“

Сви занеме и побожно слушају декламације као црквену проповед, а кад наиђе место: „Гори, гори, свештениче, то си од нас заслужио што си рају просветио“, сви сељаци чисто хукну, а жене отиру сузе. И није им много ни три пута да чују исту песму.

Узбуђење достигне врхунац кад почну песме родољубиве. Ни овде се баш не појме добро све речи сем оних првих: „падајте, браћо, плините у крви...“ Остало се изгуби у мирису вење и тамњана, у сузама, али сељаци то допуне сами у својој души. Разумеју они добро: треба једном негде погинути за отаџбину, и они су готови да погину. Има ли већег часа у човечијој души од тог кад је готов да дâ живот за нешто што није он сам? А сељаци у том селу пошли би сви листом, кроз дубоки јануарски целац, да оставе животе тамо негде где је: „Босна поносна спустила главу, па рони сузе у мутну Саву.“

После прославе разиђу се опет сељаци, сваки у своје село, по сиромашним, земљом набијеним собицама, по димом загушеним зимским одајама. Неко кашљуца уз залеђини школски поток, док се не испне до оближњих пошумљених брежуљака. Неко познатим пречицама око цркве хита у долину Рабаса. Неко прође цело Посово, док не угледа свој дом са малим дрвеним капцима.

Једни успут мисле: „Како то да Карађорђе дозволи да спале Светог Саву? Да ли није знао, да ли није могао за времена да стигне...“ Други гласно говори, а шума под снегом враћа речи: „да је једном да се и та Босна ослободи, да се Швабо више не шири...“ А понеки, приспевши кући, сањари крај загорелог пања: Не би ли се камиле могле да запате у Бабиној Луци?

Табла, креда и сунђер

У зеленим ниским клупама седи безброј девојчица са рукама тако чврсто скрштеним на грудима, као да се боје да ће им узбуђено мало срце побећи. Све дугине боје, и још више, боре се о првенство у разреду. Ваздух мирише на нови циц, свежу боју, петролеум, ималин, бадем сапун и остала средства за улепшавање деце и школе. Ова необична мешавина мириса децу је опила. Она непомично прате тајанствене покрете учитељичине. Учитељица преврће једну огромну књигу, већу од сваког детета, скида наочаре и брише их, трља нос око очију, опет ставља наочаре, узима неко црвено дрвце и умаче га у црну бочицу крај књиге, па њиме пише, – а кад шкрипне клупа, кроз разред пролети као огромна мува златица њено подигнуто: пст! Онда сва деца учврсте очице право на теме учитељичино, и, поред тога што склопе уста, стисну снажно зубе иза њих, да им се не би случајно нека реч омакла; тако им дође од тога необично незгодно и уморе се као од најтежег посла. Кад се после једног часка, преморена, стану осврта ти, као да траже велику муву што је пролетела над њиховим главама, учитељица склопи дебелу књигу, па погледа испитујући и господарски по целом разреду.

– Како се зовеш ти у првој клупи с десна?

Дигну се обе девојчице: и с десна и с лева.

– Седи ти, лева!

Седне десна. Сва су деца радосна што је учитељица почела опет да говори. Нимало их не вређа што је строга и што се не диви њиховим поступцима. Учитељица, уз једва приметан осмех, махне руком и упита девојчицу која је остала стојећи:

– Како се зовеш?

– Милица Драгиње и Павла Симоновића – поносито изговара дете првих пет речи у школи.

– Не питам те чија си, већ само како је твоје име.

Девојчица опет понавља научену реченицу. Онда учитељица нестрпљиво позива другу, да види да ли је умешнија.

– Сад ти до ње, кажи ми како се зовеш.

Она се дигне, стане врло усправљено, подигне браду, нос и гласић:

– Лиза.

– А још? Не можеш се звати само Лиза. Како ти је презиме?

– Сви ми кажу само: Лизо.

– Свако дете, човек и жена, поред свога имена имају и презиме, објашњава јој учитељица.

Али Лиза жалосно и беспомоћно гледа, не може да се сети да су је икад друкчије звали. Тада девојчица иза ње устане и јави:

– Она се зове Лиза Балтић.

– Како то ти знаш, кад она не зна?

– Знам зато што се њена мама зове госпођа Балтић.

Лиза се необично зачуђена окреће да види ко то зна како се она још зове, и, пошто мисли да је свршила са одговором, седне накрививши главу:

– Е, Лизо Балтић, чекај: у школи се не седа док учитељица не дозволи. Тако! Ти се дакле зовеш Лиза Балтић. Јеси ли разумела? Сад седи.

Лизи је тако мило што се зове поред Лиза још и Балтић, и смеје се као да је добила нешто на поклон. И поред тога пријатна јој је сва та школска важност. Учитељица, док говори с њом, скида наочаре и говори врло строго. Особито јој је мило што се у школи не сме да седа док учитељица не дозволи. Одједном, замисливши се врло дубоко, она пожели нешто да зна и пита седећи:

– А сме ли се устајати док учитељица не дозволи?

– Кад се нешто пита старији, мора се, разуме се, устати.

После овога учитељица увиди да мора почети са још обичнијим стварима. Зато сиђе са катедре и пође по разреду. А деца са уживањем слушају њен озбиљан корак и диве се величини њених руку и ногу, стаса. И сва једва чекају да им штогод каже.

– Дигните обе руке увис, спустите их на клупу...

– Хоћемо ли да лупамо са рукама по клупи? – упита Лиза.

Учитељица се уздржава од смеха и каже:

– Нећете лупати.

После овога девојчице дижу десну, па леву руку, разуме се сасвим произвољно, док им учитељица не објасни: да је лева рука до прозора, а десна до врата. Није се усудила тога пута да им објашњава да је неки пут и десна рука до прозора.

Али Лиза опет устаје:

– Код наше куће су са обе стране прозори.

– Седи, Лизо Балтић – вели јој учитељица пуним именом, да би је научила и презимену – немој говорити кад те не питам.

А њој је мило. Желела би да јој учитељица још строже говори, иако се чуди како то да не сме говорити док се не пита. Код куће она по цео дан говори, и сви се радују слушајући је. Учитељица им казује даље називе ствари по учионици. Црна велика даска са црвеним цртама зове се – табла. Нешто бело чиме је учитељица шарала по табли била је – креда, а велика жута, влажна буба – сунђер. Сви су неколико пута углас те речи поновили. Свак је хтео да надвиче свакога, изузевши учитељицу, чији се глас није могао достићи. Узалуд су се деца својим танким гласићима као стрелама трудили да га заглуше, он је као храбри вођа увек био напред. И мада су при овом послу највише били запослени грло и плућа, деца

су осетила умор и у очима и у рукама и у језику, и тако су снажно огладнила да им је стала падати на ум мама. Лиза се чак сетила и неких колача са јабукама. Сасвим случајно. Постиђена пред собом самом, она је ову недостојну мисао брзо истерала из своје главе. Срећом је и учитељица већ била уморна и рекла им је после ове вежбе да иду кућама и да испричају родитељима шта су све научиле.

Лиза је стегла десну руку у песницу, да је не би до куће заборавила. Али успут је случајно отвори, и после никако није могла до куће да пронађе које јој је десна рука. Табла, креда и сунђер су били међутим добро заробљени. Шапутала их је стално. И да их није шапутала устима, уши су јој брујале већ тим гласовима. Али она то није знала, и једва је чекала да види маму, па да јој те речи до поновног поласка у школу преда на чување. И не може већ да ишчека кад ће је мама довољно изљубити, па да јој те речи каже и да јој саопшти да се не зове само Лиза, као у кући, већ Лиза Балтић. Мама слуша, срећна, држећи у загрљају и име и презиме своје ћерке. Стану се окупљати и остали – мали брат, мачка Цица и пас. Мама јој каже:

– Лизо, пољуби Бату.

Али она као да најпре чека на одговор, пита:

– Како се Бата још зове? Не може се звати само Бата. Има ли и он презиме?

Кад јој мама каже да има, и да је и његово презиме Балтић, Лиза је незадовољна, само што не плаче. Како се још неко може звати Балтић сем ње!

– А Цица како се још зове?

– Која Цица?

– Па ова, моја.

Мама се, по Лизином мишљењу, безразложно смеје, и каже јој:

– Мачке немају презимена.

То је збиља врло чудновато – деца имају, а мачке немају презимена. Лиза мисли дубоко:

– А ти, мама, како се још зовеш?

– Ја се зовем Олга Балтић.

– А оно *мама* где ти је?

Опет је мама љуби, и потом, кад и тата дође, настаје ручак. Лиза хоће да каже: „Бато Балтићу, дај ми моју кашику“, па никако не може. Хоће да каже: „Олга Балтић, дај ми, молим те, још један колач“, али међутим изговори: „Мамице, дај ми, молим те, још један колач.“ Срећом, мама се не љути што је не зове и презименом, и гледа је насмејано.

После ручка, све поново прича. Слушају је са дивљењем сви; Цица не спушта очију са њене нове шарене кецеље. И све је тако слатко да Лизи не пада на ум да треба и после подне ићи у школу. Мама је нежно опомиње да се спрема. Нађе јој торбу у којој још ништа нема, сем чисте марамице. То јој је сва имовина. Лиза се поздравља и пође, и наједном се уплашено осврне:

– Молим те, мама, дај ми оне три речи.

Мама тренутно не зна у чему је ствар, и потом јој понавља на слогове: табла, креда, сунђер.

– А сад покажи ми десну руку.

И отрчи низ улицу са три речи у десној шаци.

На трци

Кроз који тренутак трка је требало да почне, а свет је још једнако журно пристизао. Џокеји су, уређујући коње, кушали да у исти мах крену. У својим танким шареним блузама чинили се лаки као мехури. Под већ хладним сунцем прве јесени треперіле су падине околних брда, начичкане црвеним крововима и тамним зеленилом вртова. Изненадно би се какав далеки, дотле незапажен, прозор упалио као огањ и потом се нагло угасио, као да је сунце давало неке неразумљиве сигнале.

– Морамо пропустити ову трку, – рече неки дечак другу гласом као да мора цео живот пропустити, пружајући ужурбано карту разводнику.

Видело се да су дечаци још били почетници, али да их је снажно мамио тај сулуди метеж какав се виђа на тркама.

– Сви су наши познаници већ дошли, – рече млађи дечак посматрајући стрепњом заталасану гомилу гледалаца.

Именом познаника они су звали оне које су радо сретали у том шаренилу. Скоро у једном јединому тренутку они их све опазише. И поручника који је увек добијао и жену с дететом, што је сваког пута губила упорно се и даље кладећи, у нади да ће једним успехом накнадити све раније губитке. Опазише и пуковника где крај трибина шета зането, као да смишља план за неку битку. Дечаци су нарочито волели да посматрају његова војнички дигнута рамена и увек једнаке одсечне кораке. Сретоше се одмах и са неким кога су звали коцкарем и који је увек грозничаво трчао час до кладионица, час до џокеја и коња. Угледаше и ужурбану девојку, која је увек врло страсно својим клицањем објављивала крај и почетак трке; и бившег неког џокеја који је давао увек погрешне савете на ког се коња треба кладити; и сопственика Змајевог, сељака који је са пола своје задруге долазио на Змајеву свечаност; и бунтовника уз чије протесте су волели да се удружују само да би викали. На трави мало подаље од трибина опет опазише истог оца окруженог децом, како дели поништене трамвајске карте, које су замењивале билете добивене на кладионици. Деца су била задовољна тим очевим изумом, јер је свако после трке добијало по динар, па ма који коњ стигао. Из општег шаренила се издвоји у тренутку и дама са двогледом; и три сиромашне руске чичице које су сањале да се за један дан обогате на тркама; и жена жандарма, чувара на улазу са свом својом децом, срећна што бесплатно може да уђе.

Одједном се из општег брујања гласова подиже опет глас бунтовника, незадовољног поласком коња. Жестећи се преко мере викао је:

– То је јавни скандал! Опет није правилно. Није смео да пусти на овај начин. Разуме се да ће сад победити Голубица.

Без обзира што је трка почела, пуковник се шетао и даље, у разговору са неким.

– Нека изгубим, није Кумановска битка, – говорио је трудећи се да сакрије узбуђење и погледајући као случајно на стазу којом су јурили коњи.

Страсна госпођица стаде наједном пљескати и срећно кликтати, објављујући тако крај трке:

– Моја Голубица стигла! Моја Голубица прва!

Она се сваком редом обраћала. Тамо су сви били као неки рођаци. Везани истом страшћу неколико часова, слободно су једно друго ословљавали, саопштавали једно другом своја узбуђења, љутњу, радост.

Кроз гомилу протрча неки дугачак младић скоро сумануто, као да му је брод за Америку испред носа побегао.

– Изгубио сам! Проклети овај Змај! Не треба се никад на изненађење кладити, – добаци он богзна коме у гомили.

Човек неке увенуле плаве боје, кога су дечаци звали кнезом, хладно се шетао кроз сва та узбуђења. По његовом лицу никад се није знало да ли губи или добија. Полако, равнодушно корачајући, уз једва приметан ироничан осмех пратио је узбуђење других.

Дечаци седоше да се договоре на које ће се коње кладити у другој трци. Пошто су били почетници, одлучивали су се према боји и именима коња и џокеја, према бројевима под којима стоје коњи у списку.

Али старији дечак хтеде овога пута да прекине са тим наивним мотивима и стаде поучавати друга:

– Не вреди се, видиш, кладити као жена. Треба гледати јесу ли коњи издржљиви, а не како се зову. И после треба да се обавестимо какав терет носе и колика је стаза. То једино утиче.

Тако је разложно говорио, а ипак негде у подсвести мислила се као сама од себе нека друга мисао: „Морам видети да ли трчи који бео коњ, па ако трчи узимам га. Јуче сам је срео у белој капи.“

– Нећу да гледам коње, – рече млађи. – Ја верујем само у срећу. Кладићу се на Генија, јер ми тако зовемо нашег професора из српског, он ће ми можда донети срећу, јер ме воли.

Старији се поче колебати, али да одржи достојанство озбиљног зналца, поче се ругати:

– Немој бити сујеверан! Какве то има везе! Види се да си још балавац.

А опет негде у забаченом углу мозга ниче мисао о белом коњу и капи. На средњој клупи су се договарали неки вереници. Вереница рече тихо, да је свет не би чуо:

– Кладићемо се на овога број осам. Па ако дође, значи треба да се венчамо осмог; а ако не, одложићемо.

Вереник се уплаши од овако одлучног сујеверја:

– Батали се таквих гатања, – скоро викну. – Ко би још због тога одлагао. Него ћемо узети Авалу, тамо смо се први пут видели.

Мало даље, окрећући штапове око руке, разговарала се два трговца.

– Ја се кладим умерено, – рече један. – Рескирам по десет динара. Тек да имам ради чега да се узбуђујем. Не вреди ни посматрати, кад се човек не клади. Свеједно ти је онда који ће први стићи. Овако се узбуђујеш, стрепиш. Ја да сам на вашем месту, рескирао бих...

– Нисам луд да дајем паре. Ја овамо у себи изаберем једног коња, и на њега се у мислима кладим. Па ако стигне имам морално задовољство, а ако не стигне нисам дао паре, – рече други као да саговорнику нешто пркоси.

– А ја вам кажем да је сасвим друкчије кад је у паре, и морално задовољство је веће. Пробајте само једном па ћете видети!

Међутим, присталица бесплатног гледања бранио се са неким лукавим осмехом као човек који претпоставља да хоће да га наведу на танак лед:

– Знате како је: данас десет, сутра двадесет, прекосутра сто. Све дубље човек гази, ђаволска су то посла. Ја више волим мирно да посматрам и да се смејем док се други једе.

Жена са девојчицом заустави се као случајно неколико тренутака крај њих и одјури даље. Она је тако увек ишла од једних до других и прислушкивала шта разговарају о коњима. Таман чује да се треба кладити на једног, а тамо шапућу да је бољи неки други; таман се она реши за тога, а чује да је какав трећи још бољи. Гдегод се примакне другог коња хвале, тако да јој дође да полуди од неодлучности.

– Али немој, мама, да опет наш коњ буде последњи, – молила је девојчица трчкарајући у стопу за њом. – Увек изабереш коња који неће брзо да трчи. Зашто једном не узмеш неког који ће бити први?

– Сад ће наш бити први, не брини, – одговори жена и отрча као у бунилу на кладионицу.

Опет звонце и сви трче да посматрају. Дугачки младић јури сумануто. Страсна госпођица се пење на врх трибина, да би боље видела, онда опет трчи и шета уз ограду, па се опет пење горе. Кнез пуши гледајући у даљину; пуковник размишља као пред велику битку. Многи не могу за време чекања и стрпљење да поднесу самоћу и скупљају се у гомиле. Тренутак-два траје тишина, и потом се опет диже страшна вика, настаје млатарање руку, трчање, смејање, надвикивање.

Бунтовник, и не сачекавши да коњи стигну на мету, љутито исцепа хартијице које је купио кладећи се, јер у тренутку беше изгубио наду; девојчица опет поче плакати што мама није изабрала брзог коња. Поручник весело пројури кроз гомилу, док су му сви около честитали. Он одједном постаде славна личност на тркама.

– Тај рескира увек, па или-или. Сад је ставио хиљаду, па добио двадесет хиљада, – говорили су са таквим поштовањем, као да је ушао у ватру и отуд се читав вратио.

Једни су мислили са завишћу како би било лепо да су и сами тамо рескирали. Стресајући се од задовољства говорио је неки сиромах (њему се некако чинило као да је он тај поручник):

– Од хиљаду на двадесет хиљада. То ми се допада.

Друге је просто обузимала вртоглавица страха од толике храбрости поручникове.

– Сачувај боже, – прекрсти се нека жена, – ја не бих смела тако учинити па да ми се ко закуне да ћу добити. Шта би било да је каквом несрећом баш тај његов коњ пао.

Трећи су срачунавали шта би било да су своје паре ставили на поручниковог коња:

– Да сам својих сто динара ставио тамо, сад бих имао две хиљаде; а да сам којом срећом додао још сто, сад бих могао кући аеропланом...

Неки човек и жена су се пригушено свађали. Старали су се да им лице остане мирно, како свет не би ништа приметио. Али су с времена на време излетале из тог пригушеног говора гласне гневне реченице:

– Не треба жену слушати, ја сам будала што сам..

– И јеси, твоја је идеја била да дођемо овде. Могли смо мирно у својој кући седети.

Дечаци су били покуњени; њихов предрачун није добро испао.

– Шта сад да радимо? – утучено упита млађи. – Не вреди ако пустиш на срећу, а не вреди ни твоје премеравање стазе и тежине.

– Хајде још једном да покушамо. Ја ћу Амора, – рече старији, који беше пред крај трке отворено присталица клађења на срећу.

– А ја ћу Обилића. Све ми нешто шапће да узмем њега, – рече млађи, али после сасвим случајно узе Наполеона.

Тако се понављало неколико пута. Срећа је ћудљиво прилетала сад једном сад другом; негде је и стално остајала. А људи су тражили у њеним поступцима неку свест и разлоге сличне својим.

Пред гомилом која се враћала кући ишао је бунтовник. Он је сваког редом ословљавао, врбујући незадовољнике, присталице свога мишљења. Задовољни су му се потајно смејали, а незадовољници му се листом придруживали.

Човек и жена што су се малочас свађали, сад су ишли весело.

– Шта сад кажеш! Треба ли жену слушати?

– Треба богами понекад, – одговори раздрагано човек – Хоћемо ли аутом?

– Аутом! – потврди жена као чудећи се што је још пита.

Девојчица је опет гласно плакала.

– Ја не могу пешке. Зашто си се стално кладила на лење коње, па сад да идемо пешке. Мене боле ноге...

Мати јој гневно стави руку на уста.

– Умукни! Ти си ми за све крива. Што вечно кукаш.

– Јеси ли приметила, – шапну вереник, – да је скоро увек први долазио број осам. Значи неки добри дух нам јавља да се осмог венчамо.

– Да, али си заборавио ону осмицу што је пала у четвртој трци. Мене је страх, – рече сујеверно вереница.

Младић се узбуди:

– Смешно, какав страх! Какве то везе има с нама, ако је нека осмица пала.

Дечаци су скоро трчали кроз гомилу. Млађи је млатарао капом.

– Наполеон нас је спасао. Знао сам одмах да ће стићи бар други. Све ми је нешто шаптало да узмем Наполеона. Шта ћемо сад са парама? Хајдемо на бозу.

Само је кнез ишао мирно. На његовом лицу није се могло прочитати да ли је изгубио или добио.

Тужан сусрет

Лука се у недоумици заустави крај високих зграда поред Звездаре. На југоистоку се плавила Авала и као да је терала пред собом неколико белих облака. У њеном подножју и по ограницима певали су кровови Новог Београда, гдегде нагомилани и збијени као уплашено стадо, гдегде раштркани по зеленим ливадама или тамним ораницама. Читава једна војска сиромашних полуграђана, жудних градског живота, логорила је пред капијама престонице и чекала час да уђе унутра. Међутим десно, у шумарцима Топчидерског брда, дизали се мали дворци богаташа, већ ситих градске буке, зидова, трамваја и ваздуха што мирише на бензин и вртоглавицу. А у самом подножју високих зграда чучале су јатаганмалске уџере, где је Лука требао да нађе свог земљака Стојана Петровића, који је два месеца пре њега дошао у престоницу.

Он као пијан, после непроспаване ноћи, пође овим насељем Цигана и градске сиротиње, завирујући у сваку кућу, али не усуђујући се кога да ослови. Улице су биле стрме и криве, пуне неких крњадака и крпа. А поред ових самониклих улица ређале се бедне, скоро смешне због своје трошности, куће. Гледајући их Лука помисли са сажаљењем: „Во имја оца, зар и овде људи живе."

Најзад се Луки досади да сам погађа, у којој ли му од ових кућа може бити земљак, и реши се да кога запита. У неком дворишту засађеном првим цвећем, где су се на клупи ветриле ствари сасвим сумњивог порекла: атласни јорган поред исцепане сламарице и перјани јастук поред неких дрњака, Лука угледа стару, погоспођену Циганку.

– Мама, – ослови је Лука покорно прилазећи огради, – би ли ми могла рећи...

Али Лука и недоврши што је хтео рећи, а Циганка плану увређена том његовом почашћу:

– Јади те смамили, ко је теби мама!... Вуци се...

Упита још двоје, троје, али му ни они не рекоше ништа за земљака... Онда уморан седе на неку клупу поред плота. Пред том клупом улица је била почишћена и поливена овде-онде. Лука помисли како се земља шарени као крава шаруља његовог суседа у селу. И после још неких мисли мало задрема. Када се из сна трже, иза њега је стојала жена збрчканог црвеног лика, белих трепавица и малог носића. Руке су јој биле затекле и мало модричасте као у праља.

Распремала је нешто око шупе у дворишту, и тренутно је негде нестаде. Лука опази под стрехом неколико тестера и ногара.

– Да Стојан не буде овде, – као за себе рече Лука.

А кад се белотрепа жена опет појави, упита је:

– Да ти то човек не тестерише? Или издајеш коме ту шупу?

Жена као једва дочека питање, и објасни му да нема човека, већ те шупе издаје неким тестерашима и зидарима, буд зашто, тек да јој не стоје празне.

– А да не станује у тебе мој земљак Стојан Петровић. Писао је да станује негде са радницима у Јатаган-мали.

– Имају нека два Стојана, – брзо дочека жена, – један ће бити сигурно тај што га тражиш. А имаш ли ти преноћиште? Ако немаш у мене је једна клупа још празна, могу ти је издати.

– Па остаћу бар једну ноћ, да видим да није међу тим радницима и мој земљак, а после ћу се с њим договорити. Знаш, додаде Лука као у поверењу, – син му се пре два дана родио, па хоћу и то да му јавим.

Потом жена одведе Луку у шупу. Кроз полутаму од назре једну људску прилику на клупи. Жена му објасни да је то неки од радника, коме није добро, има већ две-три недеље. Она показа Луки клупицу у углу, прекривену неким дроњцима и рече да ће му дати још и сламни јастук и мало покривача, ако се погоде. Свуда около до те клупе коју је нудила, биле су друге прекривене старим поњавама, исцепаним ћилимовима и на понекој само сламарица танка, улежана као гнездо. По поду од набијене земље траље, прљави делови рубља, згажене цигаре и кутије жижница. На столу у средини сасушена кора хлеба, чењеви белог лука, недопијена чашица ракије. Жена као да осети стид због толике прљавштине и рече:

– Ја ретко овде улазим. Има месец дана како нисам код њих завирила. Немам никаква посла. – И додаде: – Могу ти још једну клупу донети да ти буде шире. А можеш и сламарицу набавити, ту близу је сењак.

– Па шта ћу кад се мора, – одговори Лука суморно. (Најтеже му је било што је ту крај његове будуће постеље јечао болесник.) – Само док не нађем земљака.

Жена је већ била пошла да изађе, али као да се нечег сети, застаде на вратима и рече тихо:

–Чини ми се да се Стојан зове и тај што лежи.

Лука се уплаши:

– Бог с тобом, жено, – рече он, – човек је здрав отишао, куд би то сад с њим било.

И како је био уверен да тај болесник не може бити његов земљак, стаде нестрпљиво чекати раднике с посла. Тек пред само вече стругари се стадоше враћати и не опажајући Луку у сутону угла, седоше да вечерају око заједничког, од неуглачаних треница начињеног стола. Неког, кога су звали Мујом, и који је имао детиње ћосаво лице, дирали су да се најео свињске масти, у јелу што му га је дала нека госпођа. Неки Македонац је на свом кревецу пребројавао зараду. Лука се стаде накашљавати, да би га приметили, спремајући се да их упита за Стојана. Многи, овлаш само бацише поглед на њега, тренутно су били заузети

разговором. Једини Мујо се примаче ближе Луки у жељи да се распита одакле долази. Утом опет зајеча човек што је лежао, а Мујо рече седајући крај Луке:

– Ето га, уболестио се...

Није знао како би друкчије отпочео разговор, па исприча за тога човека како му се није дало, како је почео лепо да ради, нашао и ноћни посао, а није био човек изелица, од малог је живео, али ето уболестио се. Осећа, каже, велики умор, срце му лупа, чим што потегне, и кашље. Ваљда назебао човек па кашље по целу ноћ, не можеш од њега ока склопити.

– А да није она несрећа, – рече Лука шапатом. – Веле да је тога овде пуно.

Мујо га одмах разумеде. И сам је то мислио, али је тек онако из душевности говорио о назебу. Јест, да човек није крив својој бољци, али некако дође и срамота од тога да се разболеш. Људи то крију. Зато Мујо рече:

– Та неће бити, него се човек онако уболестио, прозебао ваљда...

– А да не станује с вама овде неки Стојан, Петровић по презимену, то ми је, знаш, земљак, тражим га, – прекиде га Лука.

– Стојан? – рече Мујо збуњено. – Па и ово је Стојан, Стојан из Лике; канда се и Петровић презива.

Утом се болесник диже на лактове; вечерња светлост паде му на лице, залутала однекуд кроз отворена врата.

– Земљаче, – скоро зајаука Лука, – јеси ли ти то побогу! Шта ти би, те се разболи... Сина си добио...

Он се примаче болеснику, пружи му руку као да би да се рукује, али му одговори само страшан кашаљ несрећников.

– Сина си добио, – понови Лука не знајући у часу што би.

– Ко си ти? – упита промукло болесник, док су му очи несвесно почивале на Луки, као да га никад у животу није видео.

Људи један по један изађоше напоље, нису знали шта би од жалости и поседаше под стрију, на вечерње сунце. Иза шупе се чуо шум прања рубља, белотрепа жена је прала певушећи. Била је задовољна што је и последњу клупу издала.

Још недељу дана Лука је чувао болесника, који га је у часовима препознавао, али опет брзо падао у занос.

– Воде бих, земљаче, – рекао је осмог дана Луки.

А кад се овај вратио, било је већ све свршено. Лука се прекрсти са новом мишљу пуном страха за своје и за себе. То је била и као нека нема молитва, да их Бог саклони такве беде, и нека свест, тренутно врло јасна, да ће једном сви умрети. Помислио је и на породицу покојникову, на малог сина, али је од жалости брзо отклонио ту мисао. У сандучету је имао свећу и брзо је упали, мислећи да ако Бог види, урачунаће ако је и касније. Затим извади мали, још неопран, убрус и пребаци преко крваве мрље на покривачу и лицу.

Људи су у ноћ мало поседели, пошто су помогли Луки да колико-толико уљуди покојника. Поређани око стола где је покојник лежао причали су суморно. Неки Турчин је казивао како негде у Скопљу има човек што лечи од сушице. Сумпором и катраном. Народ само врви њему.

– Да знадосмо за раније, – рече жалећи Мујо.

– У нас је тога много, – јави се сух, црножут човечуљак, покашљујући. – И све удара, не чуо ђаво, у овако радни свет, у ово што се отисну у град.

– Истина је, – обрадова се други томе запажању, јер га је и сам имао, – истина је то. Ја ти знадем, брате, људи као грмаља, па крене ли само гдегод овако у град на аргатовање, очас се осуши као биљка. Да ли ко знаде шта то буде са човеком, побогу!

Жутоцрни човечуљак, ослобођен овим разговором, признаде, што је дотле радије волео да крије.

– У мене тако, не знаш шта је, ударила несрећа у кућу. Оне ми три девојке као мале беху све јача од јаче; а сад, како стигоше за удају, почеше венути, као да их нешто гризе изнутра.

Опет Турчин помену човека из Скопља, што лечи сумпором и катраном. А жутоцрни човечић узвикну са очајањем:

– Где је Скопље, мој брате, никад ја не могу до њега отићи.

Сад се и Мујо усуди да призна:

– А имам и ја сестру, удала се лањске године и родила, али отада никако да се дигне...

– И у мене, – јави се Македонац, – брат момак умро. Како се вратио у јесен кући пао и више се није дигао.

Потом људи утонуше у бриге о својим убогим домовима, расејаним по голетима Лике, камењарима Црне Горе, Херцеговине, пропланцима старосрбијанских и македонских планина.

Наравоучеиије

– Погоди, мама, шта је ново! – рече Ружа утрчавши у собу. – Господин Стајић добио на лозу педесет хиљада.

Мати се диже са столице. Кад год је била узбуђена није могла да седи.

– Хвала Богу, – рече она некако свечано, – милије ми је него да сам ја добила. Бог му је платио за оно бесплатно лечење сиротиње.

Потом мати неколико пута ужурбано прође кроз собе гласно захваљујући Богу. Она је искрено веровала да је добитак на лозу дошао као последица докторових добрих дела. Уопште је веровала у неку моралну узрочност, у небеске казне и награде. У неправди судбине према невинима видела је увек само тренутно искушење, или веровала да испаштају због неких непознатих грехова предака.

Овај догађај је толико потресе да се сети још многих примера, где јој се чинило да су праведна дела била награђена. Она је о овоме нарочито волела да прича, и то исту ствар више пута.

– Тако је и твој прадеда, – рече она са неким поносом, и смиреношћу у исти мах, – тако је и твој прадеда био праведан човек. Била су само њих два брата, а имала огромно имање. Твој прадеда је имао само једног сина, а други брат петорицу. И после, кад су због деце морали да се деле, твој прадеда је рекао брату: „Перо брате, ти имаш пет синова, узми пет делова, ја имам само једног, један ћу и део имања узети.“ Ретко би то ко данас учинио. Е, али је Бог после твог прадеду наградио, на други начин. Сви су му унучићи били здрави и срећни...

Мати је желела још дуго о овоме да говори, да пређе и на друге примера, али је Ружа прекиде:

– Већ си то, мама, научила напамет као какву народну причу. Реци ми право, колико си то пута у животу испричала?

– Не знам колико сам, али ћу ти ово још много пута испричати, – прекори је мати. – Мислиш да Бог све то није видео и упамтио, па му после вратио по заслузи. Као и господину Стајићу. Да сам се само ја молила да га награди, па би услишио, а камо ли толики други.

– Значи, мама, ти збиља мислиш да нема људи који неправедно страдају? – упита Ружа, спремна да оштро противуречи, ако треба!

– Разуме се да нема, – кратко одговори мати, јер је у своју филозофију о животу дубоко веровала.

– А шта кажеш за Анђу? Толико си пута сама рекла: „Шта ли су те сироте праље згрешиле Богу да се тако муче?“ – победоносно рече Ружа.

– Казала сам то, разуме се, и сад се исто питам, јер то не може бити без ичега. Можда јој је нека баба крала, или јој је какав чукундеда био разбојник.

– Ништа, сад ће Анђа доћи да се договорите за праље, па ћу је питати каква јој је баба била...

Мати прво строгим погледом пресече девојчицу, али се брзо покаја па додаде:

– Можеш је и питати, али ја сам то само навела као пример. Можда се сад пати сирота, да би после у старости уживала. Можда је ово само искушење.

Ружа загрли мајку:

– Не љути се, мама, али ми је чудно што ти одмах из свега извлачиш наравоученије, и увек хоћеш да ми натуриш своја убеђења. Али треба да знаш да и ја имам своја. Ја, ето, верујем да многи невино страдају. И да то није никаква правда ако збиља потомци испаштају због неких непознатих им прародитеља.

Мати се таман била спремила да на неком примеру опет девојчици докаже неку моралну истину, али она, провиривши кроз прозор, весело повика:

– Ево иде Анђа. Сад ћу је питати.

Сва убундана у мараме Анђа бојажљиво уђе. Из свих тих вунених наслага једва јој је вирило мало неправилно и црвено лице. Једна јагодица, она испупченија била је црвенија од друге. Очи су гледале на разне стране; зуби су вирили и кад би склопила уста. Па ипак је са тог лица сличног лицу богзна које јадне животињице, вејало нешто одвећ људско. Можда су то били трагови патњи; можда је то био осмех скривен дубоко само у једну, десну зеницу; можда нека безазленост у изразу.

Анђа задихана од пењања уз степенице одмах седе, и поче певушити неку песмицу. То је био као неки марш, уз који је увек прала. Њиме је увек можда хтела да покаже, да јој прање иде лако, да је још јака. Као и увек и сад се смешила; нагонски је знала да се на послодавце треба смешити, па били они добри или зли. Отпевавши свој марш упита:

– Хоћемо ли скоро да перемо?

– Прво ми, Анђо, мораш рећи, шта је радила твоја баба, па ћемо после о томе разговарати, – рече Ружа.

– Шта је радила моја баба? – Анђа се насмеја што је игда могла, да би сакрила своје чуђење. – Чувала је овце, ето шта је радила. Боље је радила него ја.

– Боље иди донеси жени чашу воде, – прекиде мати овај разговор, обраћајући се Ружи.

Кад се Ружа врати у собу, Анђа је причала:

– Мрзим код њих да перем, а морам, сиротиња ме не зове. Ради сама. Па знате, госпођо како су бездушни. Кад сам прошли пут Цула, знате ону моју куцу, довела собом, страшно су ме нагрдили. Веле, нису се погодили да и моје кучиће хране. Те сам га јадника морала пустити самог кући. А кад сам прозор на подруму разбила хтели су ме убити, и још су ми од наднице одузели. Увек ми је много тешко, кад морам код њих да радим, просто ми се нешто не улази у њихову кућу. Не зна се да ли је гора госпођа, или господин, или деца. Они не би, знате,

дали ни Богу тамњана, што се каже. А веле да су то силно богатство стекли само отимајући туђу муку.

– Како им је дошло, тако ће и отићи, – рече Ружа подражавајући мајку.

– Разуме се, – потврди она, не приметивши Ружин смех, – како им је дошло, тако ће и отићи. Могу њихови унуци дочекати да се муче, као Анђа сад.

– Е, моја госпођо, – уздахну Анђа, – њиховим ће унуцима бити још боље. Могу ништа не радити, па ће опет имати. Али нека им, ја њино нећу, само нека моје не закидају. Видите, ја погодим надницу тридесет динара, а кад пођем кући они ми даду двадесет пет, веле нисам добро опрала или веле касно сам дошла. Па иди те се жали, ако имаш коме. А кад испирам, не даду да се казан ложи, па се скочањим од зиме. Неки пут ме натерају само из беса да по највећој цичи напољу испирам, да се, каже, унутра не би квасило. Немају ни Бога ни душе.

– И како то сад, мама, да њих Бог неће да казни, кад ти кажеш да ће божја казна стићи све рђаве? – са негодовањем рече Ружа.

– Полако, стићи ће и њих као и остале...

– Ја не знам како то Бог тако споро суди, – упаде Ружа све више се узбуђујући, – ето, ја сигурно нисам ни милионити део праведна колико је Бог али ја не бих могла чекати, ја бих сместа кажњавала.

Сакривши лице у шаке Ружа заплака гласно. Било јој је жао Анђе, и у исти мах тешко што је изговорила тако богохулне речи.

– Сиротица, како има добро срце, – уздахну Анђа, милујући Ружину косу, и, како и њој беше тешко, оде брзо, додавши: – Збогом, госпођо, онда ћу код њих прати у четвртак, а после у понедељак ћу доћи код вас.

А у четвртак увече одвалила се таваница у перионици и сручила на погурена Анђина леђа. Тешко рањену одмах су је превезли у болницу, где је умрла после два дана.

– Зар нисте могли, господине Стајићу да је излечите? – плачући упита Ружа, кад се доктор свратио из болнице и рекао за Анђину смрт.

Потом јој падоше на ум Анђине жалбе, кад је последњи пут била код њих. Тако се живо сети Анђиног гласа и малог искривљеног лица кад је казала: „Немају ни Бога, ни душе.“

– Презирем их, презирем, – са ужасним болом, кроз плач, викну она. – Они су је убили, треба их осудити на робију, треба и њих убити.

– Веле да су заиста зли и окорели људи, – рече доктор, – али им због овога ништа не можете. На саслушању су просто тврдили да је то несрећан случај као и сви остали, да они зато не могу бити одговорни. Чак су се и заклели да је све у реду било, и да не знају како се то могло догодити. И сведоке су довели. А можда збиља раније нису приметили да је таваница попустила. Можда су збиља ту сасвим невини. Али сам се уверио колико су иначе окорели по томе, што ниједном нико од њих није дошао да упита шта је с њом. Понашају се као да се најобичнија ствар догодила. А замислите – окрете се доктор мајци, – замислите чудног случаја. Просто као да се судбина руга. Сад ми неко рече да је њихов син, онај што живи у Аустрији, добио на лозу пет стотина хиљада. Просто невероватно. Можда је баш кад се та њихова таваница сручила на њена леђа његов лоз навучен.

– Јадна Анђа, – поново зајеца девојчица правим детињим плачем, беспомоћним и гласним.

Мати је ћутала утучено. Није знала како себи да протумачи тако свирепу збрку случаја. Падале су јој на ум потпуно безумне мисли: да је неки зли дух удесио тако само да њој покаже да је у обмани, онда да је она крива за Анђину смрт, јер је није позвала у четвртак да пере. Сасвим одсутна духом она рече, само тек да прекине страшно ћутање:

– Убеђена сам да ће се и њима ускоро какво зло десити, видећете. Има правде.

Али су њене речи звониле празно. Ружа је још плакала.

Прстен

Све до догађаја са прстеном Велибор је веровао да је најпроницљивији човек на свету, да њему ништа не може умаћи од онога што се збива у људској души. Прође рецимо жена улицом и смеши се само једним крајем уста, а све је остало мирно и уздржано, а он мисли: „Много живела, фина, уме и да мисли и да осећа.“ Прође друга и кроз зенице јој, као кроз јутарње небо спрема се нека светлост да продре, и он мисли: „Плаха је, има детињску машту, скоро несвесно лаже.“ Слуша глас неког мимопролазника и закључује да је пакостан, сујетан и прост. А после тих констатација, за њега необоривих, осећа задовољство као некад у школи после свршене једначине. Срећа је једино било то што није тражио присталице за своје мишљење. Ови закључци су били нека врста самоуживања.

И тако једног понедељника предвече, иде он зането стазама малог периферијског парка и као Бог судбину сваком шетачу прида неку врсту карактера. Најзад кад му се учинило да их је све проценио, седе уморан као после тешког посла на заваљену зелену клупу. Чувар парка баца издалека водену лепезу по свеже подрезаној трави, доброћудним липама, багрењу са ситним лишћем као на старинским сликама, по шљунковитој, средином излизаној стази. Жене беже, да их водена лепеза не дохвати; неколико деце, међутим, радосно се потура под блиставе ситне капи. Велибор покушава да проникне душу чувареву, гледајући га како се труди да просте по дрвећу лепршаву парковску кишу некако са висине као да са неба пада, и како потом, као светлост рефлектора, просте подругљиво млаз воде до скривених у лишћу клупа. Потом, кад се по дрвећу парка расу нека хладна изненадна светлост, Велибор осети да сунце негде у Саву упада и пође да га види.

Са неке клупе пред њим диже се човек и пође му хитро у сусрет, као да је баш њега читав сат на тој клупи чекао.

„Господине, имам један прстен...“

Глас је био понизан и уплашен. Човек се сав зеленио. Зелено, проређено одело, зелене и влажне очи. Одсјај вечерње хладне светлости на његовом лицу. Човек пружи надувену, црвену руку, дланом окренуту доле, и понови истим уплашеним гласом:

„Господине, имам један прстен“, притом та црвена рука нађе негде Велиборову шаку и спусти у њу мали златан прстен са љубичастим каменом.

Затим човек опет рече понизно:

„Путујем кроз један сат; немам новца за пут. Даћу вам га сасвим јефтино, три банке.“

Златни кружић се блистао на Велиборовој шаци. Љубичаста боја се смешила тихо и тајанствено.

Осећање користољубља мешало се у души Велиборовој са осећањем сажаљења. Он је међутим био свестан само те самилости, што се будила при погледу на црвене руке бедника. Није му у том часу ни на ум падало да га као психолог испитује. Мислио је:

„Штета што ни толико немам при себи. Можда је сиромах и гладан.“

Сиромах је неспокојно наваљивао:

„Дајте ми бар двадесет. Немам новца за пут.“ Притом се на све стране обазриво обртао.

„Причекајте ме“, рече Велибор, „ено ми једног друга, од њега ћу узајмити. Немам новца при себи. Држите прстен, кроз минут ћу доћи“.

„Немојте тражити“, чисто уплашено рече човек, „молим вас, немојте. Знате како је... Може помислити крадено је...“ и стиште прстен у шаку.

Велибор га сада први пут дубље загледа. Кроз понизност и уплашеност као да је титрала нит препредености и нека злурадост. Безбројне црне тачкице играле се по зеленим дужицама.

„Сигурно га је украо“, помисли Велибор први пут нешто о пореклу прстена. „Можда нема шта да једе сиромах. Можда нема свакоме ни да понуди.“

И чудно му ласкаше што је, ето, тај лопов изабрао баш њега да му понуди прстен. Разнежено мишљаше даље: „Не бих га одао, па да ме секу.“

Човек не слутећи његова племенита размишљања прекиде га:

„Ако не верујете да је злато, ево да вам покажем.“

Извуче затим из џепа перорез и засече у ивицу прстена. На длан му паде као мајушни црв уковрчено парче злата. Он га показа и настави:

„Ви знате ваљда да се дукати даду сећи. Они су бар право злато...“

„Знам“, рече брзо Велибор, јер се стидео да тако нешто збиља не зна. „Не плашим се ја тога, него доиста немам новца при себи, морам од друга узајмити. Ништа се, молим вас, не брините; разумем вас“, додаде поверљиво и беше поносан као да чува неку велику националну тајну.

„Ево ти четрдесет“, рече вративши се са новцем. Блистао је радошћу због своје великодушности. И потом годила му је сва та тајанственост.

Човекова црвена рука прогута међутим новац жудно. Уста му се смешила понизно, а у очима црне тачкице играле као луде.

Али прстен није могао да наиђе ни на један од прстију Велиборових. Он га држаше чврсто у шаци све до куће. Онда простре на сто своју свилену џепну мараму и спусти га на њу. И читав свој живот стаде уплетати у сјај и злато тог прстена. Виде себе где га ставља на танки и бели прст своје Вере. Виде њене очи како се радосно шире. Учини му се да прстен стаје десет хиљада, па онда педесет, па сто. Мишљаше сујеверно да му је Бог послао зеленог човека са прстеном, да би га тако обогатио. Спопаде га страх да покрадени сопственик прстена однекуд не искрсне. Одлучи да прстен одмах сутра да Вери. И опет

замишљаше њену радост. Тако са свих страна опасан мислима о прстену заспа на столици.

Сутрадан увече обуче ново сиво одело, стави нови шешир, метну у џеп прстен умотан у свилену марамицу и пође кроз парк код Вере. Био је радостан, мада више није веровао да прстен стаје ни десет хиљада. Сав је певао неким тајанственим, сујеверним расположењем.

„Господине, имам један прстен...“, зачу иза себе исти понизни и уплашени глас:

Црвена огромна рука поднесе му на длану прстен истоветан ономе, што га је имао у џепу, са истим љубичастим каменом.

Зелени човек, не познавши га у сутону, настави снисходљиво:

„Путујем кроз један сат. Немам новца за пут. Даћу вам га сасвим јевтино, три банке.“

Државна тајна

У пореској управи настала је узбуна. Рано ујутру дошао је трговац Марић неким послом и изрекао се шефу да зна колико му је пореза разрезано.

– Ко вам је то рекао? – скоро рекну шеф и осети се некако велики у својој моћи. Образи му постадоше још пунији, груди испупченије, а лопатасте наслаге на шакама и прстима као да још нарастоше.

– Не знам тачно, не сећам се, – поче Марић врдати, – то је сигурно било онако у разговору с неким; ваљда ми је случајно споменуо који од дневничара, а ја упамтио.

Врата се из суседне канцеларије отворише нечујно, као кад неко плашљиво коракне, промоли се брзо лик чиновника Цвејића, и одмах га нестаде. Трговац му махну главом и трепну очима. Овај покрет је требало да каже, на тајном језику пословних људи: „Немој бриге. Гледај своја посла.“ И таман је трговац хтео још убедљивије да тврди да је случајно, узгредно, сазнао колико му је порезе разрезано, а шеф изненада постаде учтив и фини.

– Опростите, господине, молим вас, што сам тако изишао из стрпљења. Ви ту нисте ништа криви. Видите, и најмирнији човек мора овде да побесни. Знате како је: толика одговорност лежи на мени.

Он је очигледно припадао оним људима који одмах постају благи као мелем пред сваким ко би им могао наудити, и неограничено зловољни и обесни према мањима од собе. Зато се неколико часова уздржао од праскања, док није испратио трговца до врата, а онда стаде нештедимице притискати у електрично звонце на столу. Од ужаса се појавише сви послужитељи са тога спрата.

– Зовите ми оног дневничара инвалида. Он издаје државне тајне. Државни хлеб једе а издаје државне тајне.

– Чича Мићу? – уплашено се згледаше послужитељи.

– Да, дневничара Мићу. Само одмах.

А шеф стаде страховитом брзином прелетати с краја на крај собе. Убрзано кретање му је повећавало љутњу и енергију.

У управи је радило неколико дневничара, али се шефу урезао у свест само инвалид Мића. Чинио му се подозрив, лен, самовољан, пун свакојаких особина које се не смеју имати у државној служби. „Увек мени тај господин одговара, бесно је мислио шеф, прави се да све боље зна од мене, увек нешто филозофира,

увек истиче некакво своје човечанско право, и некакву једнакост, и разне криве Дрине исправља. Шеф није знао ни за какво друго разврставање људи сем чиновничког, и ни за каква друга права сем права старешина над млађима.

На вратима се указа инвалид Мића сав блед и задихан од брзог пењања уз степенице. Иако још доста млад, имао је измучено, старачко лице, као лица свих људи који немају разлога да се често смеју, који немају времена да се одмарају, који увек седе по мрачним собама, који своју малу плату, једва довољну једном гладном, деле са целом породицом.

– Ви се увек правите важни, а овамо издајете државне тајне. Правите се поштен човек, а овамо, једући државни хлеб, издајете државу, – поче шеф свечано и љутито.

– Какве то државне тајне? – уздрхталим и скоро обамрлим гласом усуди се да упита дневничар Мића, слутећи зло.

Њему се за све ово послератно доба чинило као да је још на фронту, да га одасвуд може погодити какав неслућени куршум. Још никако није могао да осети ону сигурност живота коју је мир многима донео. Његов живот је и даље био нека страшна борба у којој се мирно не спава, мирно не једе, мирно не ради и мирно не празнује. Он се после ових речи, као не верујући ушима, примаче неколико корака столу. Притом се чу онај неједнак корак људи који се поштапају: штап је ударао о под одвећ тешко и оштро, а додир друге ноге једва се чуо.

– Сад је овде био бакалин Марић и рекао ми да му је неки од дневничара казао колико му је порезе разрезано, – додаде шеф гледајући га презриво.

– Има неколико дневничара у управи. Зашто нисте питали који дневничар? – упаде инвалид увређено. – С којим правом мене бедите!

– С тим правом, што знам да сте ви! – дрекну шеф избезумљен због толике дрскости да се старешини одговара. – С тим правом, – настави он, – што сте ви способни да тако нешто учините, што много брбљате, што се правите паметнији од свију, што сте неко вече били у биоскопу са женом. Откуд вам новац за биоскоп?!

– Али то је нечовечно да тако, без икаквих доказа, бедите једног поштеног човека, – усуди се инвалид опет да дигне свој глас.

– Умукните, – постаде шеф још бешњи, а лице му се зацрвене далеко иза ушију. – Ви мени вечно попујете шта је човечно, а шта нечовечно. Али разумите једном: немате права да тако са мном говорите, ви сте мој слуга; сви ви овде сте моје слуге, најобичније слуге, јесте ли ме разумели!

Сунце је широм улазило у собу. На црном канцеларијском паркету лежала је слика прозора правећи као неко сунчано језеро насред пода. И под овом бљештавом светлошћу као под лупом на лицу дневничаревом, указале се и најситније боре и пеге. Рука пребачена преко држаље на инвалидском штапу приметно је дрхтала.

По целом држању дневничаревом чинило се да ће се тога часа срушити. Али потом наједном као да му последње капи снаге дођоше у срце, у очи и глас, погледа шефа гневно и викну:

– Пазите шта говорите. Дужни сте да у мени поштујете човека. Ја сам прво човек, па ваш потчињени!

– Напоље! Нећу уопште са својим слугом ни да разговарам, – и шеф изађе нагло иза стола, као да хоће да оде у другу собу.

– Ако сам ја ваш, овде сте ви министров слуга, – заустави га Мића, плашећи се да касније неће стићи да спере увреду.

– Али то је сигурно био последњи напор, јер изрекавши ове страшне и смеле речи за једног дневничара, он се сруши на под.

Последњи сат

На столу су стајале недодирнуте чаше. Пена је сахла брзо као радост. Он је говорио кратко и узбуђено. Свака реч је носила у себи читаве говоре. Тако се предаје у наручја сестринска тужни остатак душе у часу смрти. Она се беше приближила његовим речима као да се боји да се узалуд не распу, не побегну некуд, ти задњи слогови са драгих уста.

Хоризонт се скривао иза дугог ланца ћутљивих и црних вагона, као самртних кола. Само негде десно, белио се пут спокојан као пут среће.

– Нико те није волео колико ја – рече он гледајући златну косу на њеном образу и топли кут рамена што је лагано дрхтао.

– Знам – одговори девојка очајним ћутањем.

– Касније треба да се удаш – продужи он све више бледећи.

Она не смеде реч да прозбори, јер би јој грунуле на очи сузе, које он није смео видети. Пред онима који умиру, не плаче се.

– Пошљи ми своје дечаке кад одрасту. Сигурно ће личити на тебе.

– Дечаке? – упита девојка очима пуним чођења и бола.

– Да, треба да имаш два дечака. Лепо их васпитај, биће ти утеха, ако ти живот буде тежак.

За суседним столом, крај зелене коцкасто испреплетене ограде, седела је млада породица и вечерала. Буцмасти дечак није успевао никако да пресече своју шницлу и стално је звонио својим ножем и виљушком о беличасти порцелан тањира. Мати је са чудним задовољством посматрала детињу неспретност. Потом, смешећи се, рече мужу:

– Он је већ велики господин, сам једе. Догодине ћу сама са њим на летовање. Ти ћеш нам дозволити, је ли?

Келнерице у белим кецељама укрштале су се међу столовима као узрујане пчеле.

Неки воз са језивим писком крете из станице. Писак их је опоменуо да се све више ближи час растанка, да још неколико часака само могу гледати једно другом у очи и чело преливено сенком.

Она се трудила да заувек упије у душу то лице са ореолом душе; те црте кроз које је увек путовао бол; те очи што су пуне одрицања и обожавања светлеле само још некоји час у њеној близини. Гледала је како му уста постају све

оштрија, као да су од камена, како му на левом образу игра уздржани, спутани плач. Час јој се учини да му лице бива све мање и мање, час да се претвара у неку бледу далеку светлост. Час све нестане, и у бескрај расту његове очи, лутајући по њеном лицу као да га први пут гледају.

– Како си лепа!

– Шта то вреди – рекоше тужно њене очи.

– Како си лепа, понови он. Буди срећна. Заборави ме.

– Срећна без тебе? – упита њен дрхтави глас, и силом задржаване сузе зазвонише у њему.

– Нико није као ти, захвално прошапута он. Је ли могуће да ти таква мене волиш? Је ли могуће да ћеш некад другога волети? – додаде нехотично.

Опет се чуо продужен писак неке локомотиве. Све се очи окретоше великом железничком сату што је кроз помрчину светлео кобно као око судбине.

– Пола девет је. Још смо само пола часа заједно.

Устадоше од стола и умешаше се у гомилу ужурбаних, несрећних и нестрпљивих људи. Усамљени тако у овој пустињи страних им осмеха и разговора, стајали су и гледали се немо. Чинило им се да се праве припреме за неки погреб. Људи, равнодушни за њихов бол, причали су о својим бригама и били нестрпљиви кад ће суморни низ вагона да се отисне у таму ноћи.

– Дê, шта си се стужила, вратићу се већ сутра увече, прозбори некаквим заобљеним гласом остарији господин жени уплаканих трепавица.

– Је ли, како је леп мој путнички мантил, – радовао се глас неке пролазнице.

– Пази, Милане, ту је моја ваза.

– Како је много ове светине, за име Бога! – рече некаква дебела црна жена, и гурну их непријатељски.

За њом наиђоше кондуктери са својим потамнелим фењерима. Прегледали су тајанствене и тамне точкове под локомотивом и вагонима.

– Зашто већ не крећете? – питала је нека девојчица.

Њих двоје су међутим желели да се бар још који часак одложи време неизбежног и страшног растанка.

– Немој ми писати. Било би ти одвећ тешко. Са сваком речју бол би се изнова будио.

– Никад? – упита девојка, и да би сакрила поглед, подиже га звездама. Зар се ни писати не сме?

– Живот ће све излечити – рече он нешто што је требало да буде утеха, али што је и њега самог највише мучило.

Сад свет у гомилама похрли на врата вагона, која кондуктери беху отворили.

– Како свет некуд жури, тихо се зачуди она, гледајући како други једва чекају да уђу.

– Можеш ми писати само ако ти кад у животу буде одвећ тешко, и немаднеш коме другоме рећи – пожури се он да каже, уплашен наглим ближењем часа поласка.

– Морам ти наћи места – додаде – пут ће бити дуг.

Али места су сва скоро била заузета. Једно једино се скривало у неком купеу пуном господе. Људи, кад видеше жену, услужно се насмешише, нудећи јој

место. Младић из угла погледа је са нарочитом радозналошћу у руке. Један посматраше њену малу путничку торбу, трудећи се да према њој нешто закључи. Неки стадоше са нарочитом намештеном отменошћу да пуше. Плави путник крај врата гледаше је у ноге, нимало не скривајући шта га највише занима.

И они, који су се за увек растајали, и знали да не могу делити ни радости, ни болове, ни снове, између којих се већ спуштала густа завеса тајне; они који су морали да све прегоре, немадоше снаге да прежале ту, последњу хладну вечер.

– Док ја будем сâм лутао улицама, најочајнији од људи, ти ћеш бити окружена удварањем, рече он тужно све више губећи ранију снагу.

– Молим те, буди вечерас сам. Мисли на мене. Ово је најстрашнија ноћ у мом животу – одговори она.

Тада обоје, посрамљени због оволике људске слабости, као деца оборише очи.

На перону се чуло гласно, продирује јаукање. Пет тамно одевених жена, једноликих као вране, држаху се за руке и плакаху неким гласовима који очајаваху, одричу се и слуге зло. Испред жена иђаху четири младића, са изразом бола на лицу, и посрамљени због ове гласне, женске жалости.

– Зашто плачу? – упита она уздрхтавши, и ухвати га за рукав. Овај продужени, неуздржавани јаук учини јој буднијим њен рођени бол. Она виде како се тамна пустиња неизвесног отвара пред њом.

– Младићи одлазе у Америку, одговори он тек после неколико часака, пошто је покушао да савлада своје сопствено узбуђење. А њему се чинило као да ове тужне, једнолике жене плакаху и њиховим болом и слаху га високо под бистро, и тог вечера тако ледено, јесење небо. Он осети так како је бол једина стварност у животу.

– Ко путује, извол'те у кола! – јављали су кондуктери свечано.

Пет тамно одевених жена умножи своје јауке, као да је то био час кад се покојници крећу из дома на задњи пут.

– Кад ли ћеш стићи? – упита он, као да је овим безначајним питањем желео да одложи час поласка или можда скрије своју забуну и бол. Потом изненадно, савладан очајањем, пре него што је буде предао у наручја ћудљиве судбине, загрли је дуго, шапућући крај њених плачем потресаних уста:

– Можда задњи пут. Немој никога више волети. Обећај ми.

У томе часу љубав је била једина врлина њиних душа. Све остало чинило им се лаж, јер је ћутало негде потиснуто болом.

Кад се воз крете, она диже свој рубац, влажан од суза. Њему се чинило да прамен њене душе лепрша усамљен на студеном јесењем поветарцу. Али воз је већ скретао за савијутак пута, и он остаде сам, испод јесењих далеких звезда. У тој напуштености засија му душом сећање да има у џепу, на слици, њено лице мало колико златник, и да ће га моћи, кад год зажели, пољупцима обасути.

И ова ситница, ова мала трун, учини му се као бродоломнику нешто што ће га моћи спасти.

Амајлија

– Мир, дежурна је наша госпођица! – викале су редаре у другом разреду. Наша госпођица била је госпођица Мира Петровић, стари професор историје, омиљена личност међу ученицама. Њу су све оне, и мале из другог и велике из осмог, звале тако рођачки. А њихова је била због тога, што је носила увек исти, чудног облика, шеширић; што је ишла увек огрнута пелерином; што је много викала, а није много кажњавала; што је имала врло дуг кажипрст и увек њиме нешто показивала, свеједно да ли нешто стварно или неку своју мисао. Њихова је и због тога била што је корачала више мушки и на женске ситнице овог света није обраћала пажњу: да је само могло, она би често ципелу с леве ноге облачила на десну; и да је ученице нису опомињале огрнуле би се често преврнутом пелерином и шешир би окренула како се не окреће. Њихова је била и што их је бранила. Од чега их је и кад бранила нису знале, само је у разредима владала вера да их госпођица брани. Била је њихова и што су знале неке њене грехове, то јест да је пре пола година задоцнила четврт часа и прошла кроз ходник на прстима, ваљда да когод не би чуо, и што је једном изишла случајно са цигаретом из канцеларије, и једном погрешила па казала уместо Муције Сцевола – Кај Сцевола, а после се насмејала, па им поверљиво признала да је расејана. Једном речи волеле су је и веровале да им доноси срећу.

И, ето, кроз неколико часака појавила се она. Попретила је кажипрстом на све четири стране, према отвореним вратима учионица, и занесено ходала ходником. А када би, дошавши до краја ходника, заокренула, пелерина би јој описала широк круг као сукња у балерине и потом опет нагло пала у мирним наборима.

– Имаш ли амајлију? – упитала је мала црна девојчица из последње клупе своју суседу.

Немам још, – рекла је друга девојчица жалосно, – никако не могу да уграбим тренутак да је одрежем. Бојим се да се госпођица изненада не окрене. Пре неколико дана, кад смо опет имале рад, таман сам понела на одмор маказе да одсечем бар две три длачице са пелерине, а госпођица се нагло окрете.

– А скоро цео разред има амајлију, значи ниси вешта. То треба брзо, без страха радити. Ја сам једном, кад је госпођица крај мене стојала, извукла један кончић, и одмах сам, још истог дана, поправила математику. Све кажу да им амајлија из пелерине доноси срећу. Покушај данас на великом одмору. Не бој се.

Утом се баш госпођица показала на вратима, викнула гласно: „Мир!“ и ако су деца била мирна, ушла у разред, па обесивши пелерину крај катедре почела рад. Причала је како је Ханибал са слоновима дошао из Африке у Италију. Деца су слушала и уживала, али као што се ужива у музици; слушале су је и тонуле у своје мисли.

Девојчица до прозора је мислила: „Госпођица нимало не личи на маму, а ни на тетку.“ Девојчица до врата се у себи смејала: „Наша госпођица тако смешно врти прстом. Има дугачак прст као у наше стрине.“ Трећа је опажала: „Госпођица има пепељасту косу као у тате.“

– Шта сам сад говорила? – наједном пита госпођица и слази са катедре као какав громовник. Њен кажипрст се упери у девојчицу до прозора, и тај би тренутак збиља био трагичан, да се њене очи не смеше притајено.

– Није љута, – шапну наједном деца једно другом и весело дижу руке.

Пролазећи између клупа госпођица се дотиче сад руком, сад сукњом, дечјих лактова, косе. И од тога додира девојчице су срећне. Понека се стидљиво зарумени, понека нарочито седне на крај клупе, да би је она пролазећи додирнула својом одећом. Учини им се још много ближа него кад седи за катедром, скоро као да им је дошла у госте, у кућу. Много слободније је запиткују и причају јој своје бриге и радости.

– Молим вас, госпођице, мој тата каже да је историја старог века тешка за нас.

– Кад тата каже, сигурно је тако.

– А моја мама баш каже, – јавља се љубоморно друго дете – да је много занимљива.

– Свака мама има право – прекида разговор госпођица и смеје се. И сва деца се смеју.

Утом зазвони. Из свих учионица појуре густе лавине деце и стану се пробијати низ уско степениште. Руке се дижу увис, да би било у ходнику мало пространије.

– Сад можеш ишчупати из пелерине кончић или одсећи два-три влакна. Пожури. Понеси маказе – шапуће девојчица из последње клупе.

Обе девојчице пођу мирно за пелерином и, кад су биле у највећој гужви, девојчица која још није имала амајлије одреже брзо са скута пелерине парченце, колико би притиснуо кажипрстом. Хтела је да одреже само два три влакна, али су маказе биле оштре и велике, около се деца гурала рука дрхтала од страха, и на госпођичиној пелерини је остала рупа као од куршума.

Када се олуја одмора стишала, нагло се на степеницама указала госпођица са пелерином преко руке. Јурнула је у директорову канцеларију не куцајући. Девојчица са амајлијом, која се била сакрила иза ногара на којима стоје извешани капути, чула јој је глас из канцеларије. Говорила је громко као да заповеда војском:

– Ако се одмах ово не спречи, једног дана ће ми одрезати и главу. Захтевам да се пронађе која је и најстроже казни.

Девојчица брзо извуче из џепа напрстак и амајлију стави у њега. Чинило јој се да ће ту бити најсигурније. Ослушнула је потом да се још штогод неће чути из канцеларије, али је госпођица већ тише говорила. То је увек био и на часу њен обичај, прво плане, па се одмах после утиша.

Кроз неколико часака опет се лава деце сручила у ходнике и учионице. И девојчица се готово склопљених очију, понесена тим таласом, упустила у своју учионицу.

На вратима се појавио директор, доброћудан, подебео човек:

– Брзо у учионице – рекао је кратко, и сачекао на вратима да деца уђу.

После звона за наставнике ушао је са госпођицом и учитељицом ручног рада право у разред девојчице са амајлијом.

– Изнесите све ствари на клупу, – рекао је хладно.

Наједном се на клупама створиле књиге, поморанџе, кифле, кришке хлеба намазане пекмезом, сличице, мале маказе, разнобојно платно за рубље. Директор је зашао од клупе до клупе и завиривао у то ђачко богатство. Као са некаквих огромних висина посматрала је госпођица са катедре комешање у разреду.

– Свака има маказе, – рекао је директор сав збуњен и несрећан.

– Јесте, данас имају ручни рад – потврдила је учитељица рада скрушено, јер јој се чинило да она сноси део кривице.

– Са тим трицама човек не би могао одсећи ни паучину, – приметила је презриво госпођица. – Треба видети има ли која веће маказе.

Затим је скут пелерине дигла високо и показала:

– Нека од вас ми је одрезала парченце пелерине. Одмах нека се јави која је учинила ту будалаштину.

Госпођица је, разуме се, била и љута, а опет и некако задовољна. Вероватно је слутила због чега јој деца сецкају пелерину. Нико боље од ње није знао разне луцкасте ђачке предрасуде.

Разред је одједном букнуо, постао је срећан због тога догађаја. Било му је пријатније него да су изненада повели у циркус.

– Страшно! – викале су девојчице, а очи им весело играле.

– Тек ће бити страшно, – рече претећи госпођица па зађе међу клупе.

– Мир! Мир! – утишавала су деца једно друго, у жељи да им не измакну ниједна реч ни покрет директоров.

Изненада се госпођица упути последњој клупи. Тамо су седеле две девојчице, а стојале само једне маказице.

– А где су друге маказе, зар се обе служите једним? – упита радосно слутећи да је већ назрела кривца.

– Ја нисам своје донела, – кроз плач се јави девојчица што је одсекла амајлију, а осећала је како је маказе скривене у рукаву боцкају.

– Само ти ниси донела, – засмеја се госпођица. – То је баш чудновато. А да их ниси сакрила гдегод?

Дете је већ гласно плакало, једва су се могле разабрати речи:

– Ето, прегледајте слободно торбу.

– Нека, нећу торбу, него да видимо на ком другом месту, – рече госпођица већ спокојно, и ухвати је за руку.

Девојчица је морала да одмакне руку од грудног коша и у рукаву зазвецка нешто.

– Ту си их дакле сакрила. А где је парченце од пелерине? – упита госпођица скоро благим гласом, желећи да дете што пре призна.

Чуо се само плач. Разред је једва дисао. А госпођица, као они мађионичари што одмах у дворани пуној света погоде код кога се налази скривени предмет, скиде са девојчициног прста напрстак и из њега извуче парченце пелерине.

– Можемо сад ићи, – обрати се она директору и кроз свечану тишину разреда, праћена задивљеним погледима, изиђе.

Сутрадан, седница професорског савета још није ни држана, а ђаци су знали већ шта се на седници говорило.

– Чујте, чујте даље – саопштавала је са катедре редара млатарајући лењиром. – А кад је господин директор казао да цео разред мора бити кажњен, и Милица да мора добити тројку из владања, наша госпођица нас је бранила.

– Она нас увек брани – одобрила су друга деца.

– Казала је господину директору да јој нисмо главу одсекле ако смо одсекле парченце пелерине, и да она не дâ да будемо кажњене.

– Зар је смела да каже тако! – дигао се неки гласић из гомиле.

– Ти мислиш ако се ти свега бојиш, да се и она боји, – ућуткаше га други гласови.

А онда даље шта је било? – нестрпљиво упита Милица, чија се судбина решавала на тој чудној седници, која је тек имала да буде.

– Шта ће бити... Свађали су се после – објасни редара.

– Професори! – опет се јави гласић.

– Па разуме се, на седницама мора да се свађа – ућутка га редара.

Деци је било мило кад су то чула. Заборавило се на седницу. У разреду је настало весеље. Девојчица до прозора устаде и објави:

– Моја мама је знала госпођицу још пре кад је била у Нишу. Тада је госпођица имала косу и хтела да се уда.

– Да се уда! – зачуше се задивљени гласови. – То је смешно.

– А је ли тада носила пелерину? – дигао се опет исти плашљив гласић.

Кроз ходник тад прође она, а деца поискакаше из клупа и закрчише врата. Чинила им се потпуно нова. Гледала су је нетремице као да је каква, први пут у разред унесена, мапа Аустралије.

Залудели га доктори

У сунчаној ресторацији породица је последњи пут дала болеснику савете. Тихо, да други свет не чује, с једне стране је пригушено говорио брат:

– Па не дај да те тамо доктори боцкају и секу. Нека, кажи, хвала. Ја хоћу на природан начин да се лечим. Јело, сунце, одмор и – крај. Јеси ли чуо?

Жена је с друге стране шапутала:

– Немој тако да те залуде. Ти доктори сваког залуде. Кажи, хоћеш само на природан начин. Немој да те направе као оног кривог Перу. Откако су почели у њега дувати, сав се искривио на једну страну.

Пријатељ је с другог краја стола говорио скраћеницама:

– Само памти: храна, одмор. Нож – никако. Прозор, смех, природно.

– Не берите бригу – одговорио је болесник – нисам ја залуд рођен у Шапцу. Знаћу ја изврдати. Они нека причају шта знају – ја ћу терати своје. Не берите бригу.

А кад је воз кренуо и путник протурио главу кроз прозор да још једном махне својима, жена је потрчала и довикнула последњи пут:

– Никако само да дувају у тебе. И пази да се не заразиш са тако ровитим плућима. Пожури отуд, месец-два дана, па доста.

– Будите спокојни, нисам луд.

Успут је мислио: „Нека доктори причају шта знају, ја ћу се држати свога. Не дам да се на мени уче и испитују. Није ме мајка родила да се они прослављају на мој рачун.“

Чекајући у амбуланти на први пријемни преглед, болесник се преслишавао шта ће рећи шефу, али је и шеф унапред знао шта ће казати новом болеснику, јер је већ био добио његову болесничку листу послату од среског лекара. И таман је узбуђени пацијент хтео да се изјасни, а шеф га пријатељски обгрли око рамена, благо посади на столицу и брзо поче говорити, не дозвољавајући да му се упада у реч.

– Нисам знао да је у Шапцу тако културна средина. Господин доктор Вићентијевић види се много ради, и са успехом ради на социјалној медицини. Када будемо имали више таквих лекара, неће туберкулоза оволико харати по нашој земљи.

Болесник помисли да је сад на њега ред, али му шеф опет благо спусти руку на раме.

– Да, да, – рече он, – ја већ отприлике знам ваш случај, према листи коју ми је господин доктор послао. Болест код вас није запуштена, срећа је што сте на

време дошли, моћи ћете се успешно лечити. Толика средства модерне медицине стоје вам на расположењу...

Углом свог хитрог ока шеф опази исувише велико неспокојство на пацијенту, па прекинувши брзо говор пређе на преглед. Слушао засебно сваки плућни мехурић, на сваку пору грудног коша спуштао своју руку, бележећи неке алгебарске знаке по цртежу плућа. Због те чудне мапе пацијент тренутно заборави своју главну мисао.

– После подне ћемо још видети на рендгену – рекао је шеф устајући, и пацијенту се учини да је много нерасположенији него у почетку.

– Шта ли вам значе ове квачице? – усуди се пацијент да упита.

Шеф се слатко насмеја и опет га загрли.

– Неке докторске квачице, ви ништа не брините. Сад сам ја ту да се о вама бринем – рече он, помало нестрпљиво га доводећи до врата, иза којих су многи други чекали на преглед.

Врло непријатна мисао рупи у болесников мозак, чим се нађе у ходнику: „Шта сам ја уобразио да доктори чекају на мене само да ме режу. Имају овде читаво стадо да им је сигурно и досадило. Ако предложи какво касапљење, значи збиља је потребно.“ А потом се сети свих породичних савета, мудрих пријатељских опомена, и опет га обузе непријатељско осећање према свима докторима на свету. Хтео је просто да сможди себе самог, што одмах није казао своје погледе на лечење, што није објавио да ће остати само два-три месеца у санаторијуму. Чинило му се да је пропустио тренутак који се не да накнадити, да већ по подне нити идућих дана неће стићи да то каже. Хтеде да се сети чиме га је шеф спречио да одмах не објасни шта жели, али се све било чудно смешало у његовом сећању.

Док је стигао до терасе сасвим је повратио ранију борбеност, и неповерење у лекаре, осећајући потребу да своју одлуку што пре саопшти ма коме. Журило му се као да оставља тестамент, и као да је тиме хтео да спречи свако касније колебање.

Кад га је сестра довела на терасу и одредила му место, разговор пацијената се мало утиша – сваки је меркао дошљака и одређивао му дијагнозу.

– Идете са прегледа? – упита га сусед са десне стране.

– Са прегледа. Поче шеф нешто о модерном лечењу, али му ја одмах рекох да нећу никаква сецкања ни боцкања; ако може нешто на природан начин – добро; ако не може – збогом – одговори нови пацијент верујући и сам да је тако казао.

– Још си нов! – добаци неко из угла и други се насмејаше.

На веранду упаде пацијент жутог монголског лица, за кога је кружио глас да га је шеф спасао и дигао из мртвих, и који се такође тога часа враћао са прегледа.

– Е тај би, људи божји, хтео да с срећан што си овде! Сто пута ме је упитао: „Јеси ли сад срећан? Осећаш се сигурно као да си васкрснуо откако сам ти дао пнеуму?“ И мораш људи божји, све да одобраваш: и да си васкрснуо, и да си срећан, и све.

– Из оближње столице диже се човек у мрком оделу. Очи су му биле велике црни кругови, и око очију је имао друге модре кругове. Он као у неком заносу рече, обраћајући се пацијенту:

– Он вам је чудотворац! Знаш кад га видим да иде уз брдо, увек мисли: чудотворац, а не човек. Кажем вам...

Сви су дигли главе и гледали га смешећи се благонаклоно, као што се гледа дете. Нови болесник је мислио са страхом: „Овога су збиља доктори залудели."

– Па ти, друже, као да си женско, заљубио се у њега. Сав трептиш кад о њему говориш – примети васкрсли болесник.

– Можда и трептим, само кажем: није обичан човек. Видиш ли га само како као муња прелета из виле у вилу, од посла до посла, од мисли до дела. И зар не диже? Зар нисте ускрсли? Ето ви, на пример, зар нисте ускрсли? Гледао сам вас кад сте дошли. Били сте убијени, неповерљиви. Гадили сте се од свега овде као од гусенице. Нисте имали воље за говор, а камо ли за шалу. Ето, сад имате и духа. Он истина говори слично, али реците по души само: зар вам није мило кад тако говори? Дигао вас је из мртвих, и готово.

– Из мртвих! Шта ви то говорите! Ви сте заиста полудели за њим. Из мртвих! Повуците реч, кажем вам!

– Реч могу повући, али истина остаје. Нисам хтео да вас вређам. И није то само да је вас дигао. Дигао је и мене, и све нас. И овога дошљака што се сад овде рогуши дићи ће и против његове воље. Није обичан човек кажем и остајем при том.

Сви су се грохотом смејали.

Нови болесник осети неодољиво гађење и непријатељство према свим тим људима, нарочито према човеку који је називао шефа чудотворцем. Чинило му се да је све говорио само да њега наврати да се повинује свим докторским предлозима, чинило му се да су се сви били заверили против њега. И у новом пацијенту набуја некакав ситничарски гнев. „Нисам дошао овде ваљда да се заразим. Шта су ме ставили крај ових несрећника. Знају само да узму паре, а после их се не тиче," беснео је у себи.

Читава два месеца је трајала борба између новог болесника и доктора. Шеф га је сваке недеље звао и саветовао прво издалека, нежно, потом све одлучније и љутито да пристане на пнеумоторакс. А од куће су сваки дан стизала писма од родбине: „Држи се само храбро. Не дај да те доктори залуде. Немој да се на теби уче и испитују. Одмарај се добро, добро једи, па се не бој. И пожури... Твој се боравак нешто одужи. Ниси ваљда толико забрљавио да мислиш тамо да векујеш, као она будала Пера."

– Па шта ја вама сметам? Плаћам лепо као и други, а не тражим да се око мене мучите као око њих. Пустите ви само мене да се на природан начин лечим...

Шефа су до лудила доводила оваква уверења:

– И желите сигурно да умрете на природан начин – праснуо би. – Онда сте то могли, пријатељу, и код своје куће. На ваше место може доћи други, који жели да се лечи неприродно. Хиљаде их чекају, ви им само место заузимате...

И шеф би наједанпут постао хладан:

– Ви, разуме се, имате право да се одлучите по својој вољи. Само у том случају не бисте имали права да останете овде дуже. И у случају погоршања, ја нећу бити одговоран; што је још најгоре, не знам да ли ћу се тада моћи надати потпуном успеху. Ви све више слабите.

Болесник је одлазио утучен. Долазило му је да одмах бежи, али су му старији пацијенти препричавали многе случајеве, где су болесници који су прекинули лечење настрадали, и остајао је.

А шеф би, испративши јогунастог болесника, сав узрујан и несрећан, улазио нагло код кога асистента, вапијући скоро:

– Неповерљиви су као да су дошли на џунгле. И сад, изволите, колега, сузбијајте туберкулозу. Вратиће се одавде какав је и дошао и још са погоршањем јер болест му напредује, и онда ће се рећи: „Упропастили га доктори.“ И нико вам више из тог Шапца неће доћи. А ако бих му дао пнеуму, процес би био нагло заустављен, спасао бих га. И гледајући га излеченог многи други би се поред њега спасли имајући поверења у санаторијумско, модерно лечење. Видите с чиме све морам да се борим. Немам у својим болесницима сараднике, они неће да ми помогну да их излечим.

Нови болесник је збиља нагло опадао и једног јутра уплашено угледао у испљувку крв. Као примитивцу тек му је у том часу било јасно да му прети опасност. И наједном помисао на шефа и на његову помоћ, која му је дотле била неподношљива, учинила му се спасоносна, одмах је послао сестру по њега.

Шеф је, погађајући шта га највише мучи, био врло благ:

– Не брини. Нисмо ништа пропустили. Сад је прави час да предузмем лечење. Видећеш како ћеш се добро осећати кад примиш пнеуму. Јешћеш као да си цео дан копао, и мисли ће ти бити ведрије. Живећеш као цар.

Шеф је прелазио одмах на ти, чим би видео да болесник више не прави отпор. Заборављао је све увреде, био великодушан; претварао се у брата, у великог глумца, у понизног болничара. И те вечери је болесник заспао мирно са мишљу која му раније није давала да спава.

Пет недеља после овога је човек са очима као кругови говорио на тераси, обраћајући се насмејаном пацијенту из Шапца:

– Нисам ли вам говорио да он спасава, ускрсава. Сећате ли се какви сте били кад сте дошли сав нарогушен и жут. И кочоперили сте се са оним својим природним начином. А сад је човеку мило да вас погледа: весели сте као да сте у сватовима, и румени, верујте ми, као ово моје ћебе...

Пацијент из Шапца је покушао реда ради да остане при своме:

– Па није ваљда побољшање дошло само од онога што су доктори учинили, радио је ту много више одмор и борови и храна, – а у себи се сујеверно молио Богу да му не урачунава у грех ове речи.

И тога дана као и пре три месеца остали болесници су лежали близу њега, али га то није љутило нити се плашио да ће се заразити од њих. И са висине каквог научника је читао писмо од куће у коме су га кумили богом да се остави вештачког лечења и врати кући.

А у Шапцу су са нестрпљењем бројали дане, недеље и месеце. И жена је, разгледајући сваку нову фотографију што стигне из санаторијума говорила, хучући:

– Не верујем ја да он овако добро изгледа. Све је ово вештачки. Све ће то спласнути чим престану да дувају у њега. Залудели га доктори, па то ти је. Оде тамо, па га и Бог заборави. Залудели га као и оног кривог Перу.

Пут као јаје

Већ осам година иде преко лета у своје планинско село адвокат Бранко Савић са целом породицом. Не чини то из штедње, могао би да иде и у најудаљеније крајеве наше земље, него зато што је у себи био сачувао љубав за горе свога краја, за простодушне сељаке. Сувоњице, за онај скромни начин живота у својој кући на селу. Први пут је дошао само са женом, друге године са њом и тек рођеном девојчицом, и како се сваке друге године породица повећавала, седми пут је стигао са три детета, женином мајком и женом.

Савић је волео сеоске послове, сеоска јела, сеоске забаве, дугачке излете у планину и околна села. И кадгод би видео да му се жена и најмање намршти на качамак с кајмаком или игру увече при којој се подврискује, болно га се коснуло. Желео је да и она ужива у свему томе. Болело га је исто тако што није волела да га прати при његовим лутањима по околини. Чисто га је увек било срамота, кад би пред његовим сеоским рођацима, и снахама рекла:

– Ако се може колима и ја ћу поћи, али богами пешке не могу.

Али се у том селу ретко куда могло колима. Било је безброј пешачких стаза и врло мало колских путева, пут до варошице, до школе и до цркве. Кола су служила само за крајњу нужду и велике свечаности, свадбе, вашаре код цркве, путовање у варош доктору. Савић међутим није дозвољавао да се због њега и жене иде колима на вашар. Прве две година и она је с њим ишла пешке, али како је црква била доста далеко, предео брдовит, а њу сеоска весеља нису забављала, последњих година није ни ишла.

Седме године десило се тако међутим да се морало поћи колима. Пожелела је да се мало провоза женина мајка, госпођа Емилија, или како су је у селу просто звали бака, јер је тамо свака жена која има унучиће и око педесет година бака. А и сам изглед госпође Емилије био је такав да су је одмах тим именом, иначе пуним милоште, прозвали: била је дебељушна, потпуно седе косе и жалила се на реуматизам. И кад је, дакле, она пожелела да се до сабора провоза, није се имало куд. Она је са разлогом тврдила да ни деда не могу, ни мала петогодишња Олга, ни њен трогодишњи брат Петар, ни беба Нада, да пешаче.

Кад се уочи Илиндана Савић вратио са пецања, деца су га радосно пресрела:

– Сутра ћемо се возати, ићи ћемо на вашар код цркве.

– Ко ће се то возати? – скоро љутито упита Савић, спуштајући шарене пастрмке на траву, и погледа своју жену која се одмарала под јабуком.

– Па, ето, бака не може пешке, – умеша се Савићев брат. – Ми смо и тако хтели за сабор да прежемо. Није то никаква мука.

Савић, иако је желео да његов укус и наклоност и други деле, ипак није био човек тврдоглав, а врло брзо је могао да види шта је и код њега самог смешно и претерано. Зато се одмах трже и упита седајући на траву:

– А какав је пут? Могу ли кола да иду? Видиш, деца су мала и бака је доста тешка.

– Не брини за пут, – повикаше сви укућани, – пут ти је као јаје. Има само мало на једном месту камења и после поток, али ћемо сићи.

– Шта то значи, тата, да је пут као јаје? – упита Олга радознало.

– Значи да је раван, нећеш се труцкати, – рече Савић и гласно се насмеја.

Постао је наједном врло расположен, мислио је сигурно како му се жена морала ражалостити кад је децу онако љутито пресрео, и како ће се изненадити кад сад објави да ће ићи и он колима. И збиља се госпођа Боса врло изненади, кад јој он сав весео рече:

– Е, и ја ћу сутра да се возам. Можеш и ти поћи са бебом. Видиш пут је раван. Неће ти сметати.

И тако је настало право весеље због његовог пристанка да се воза. Укућни су сви у глас тврдили да је пут гладак као јаје, и чудили се свом Бранку што дотле није хтео сести у кола.

– Није да кажеш као код нас у вароши равно, али није ни онако како има сеоских путева, – рече му брат Ранко.

– Ко је видео варошанина да не воли да се воза! – додаде брат Милоје.

– Не бисмо знали да смо те угостили, ако те мало не провозамо.

И тако је рано сутрадан један синовац спремио кола, као за свадбу: прво је ставио по дну кола сено, па сандуке, па сламне јастуке, па преко њих вунене, а преко свега нове ћилиме, да се зна да им је рођак из вароши дошао у госте.

– Да ли можемо сви стати? – упита Савић видећи да су се кола напунила од самих ствари.

– Како да не можемо? – весело рече синовац. – Позади ће сести бака и стрина са Олгом и Надом, ти ћеш напред са мном, а Пера може доле у сено.

Сви су се већ били искупили за полазак. Госпођа Емилија седе прва и узе малу Наду и крило, а сви остали потом поседаше по распореду синовчевом, и кретоше.

– Пођите вас двојица уз кола, – рече Ранко двојици млађих синова. – Може штогод затребати.

Затим он са осталим укућанима који су ишли на сабор пође пешачком стазом, а дечаци кретоше за колима пуштајући све већи корак, да не би заостали.

И у почетку је све ишло дивно, пут је збиља био гладак као јаје, јер је ишао прво кроз две њиве, па кроз шуму Савића, док није изашао на сеоски друм. Деца су весело узвикивала, госпођа Емилија тврдила да јој је као у фијакеру, Савић у шали говорио да није баш тако рђаво возати се, и сваки час питао жену је ли задовољна. Чак су он и синовац удесили неку сеоску једнолику песму, те су сељаци пешаци застајали да слушају.

Наједном се кола усред весеља накретоше на једну страну, као да ће се изврнути. Госпођа Емилија уплашено стиште Наду и наже се да види шта је. Савић искочи брзо на кола и подупре их. Утом су стигли и дечаци и свом снагом се навалили на кола да их исправе. Међутим мало је вредело, пут је био дубоко изложан, половина левих точкова је ишла јарком, док су десни били на узвишици.

– Ништа то није, – рече синовац кочијаш, – још само неколико метара. Ово је сигурно вода неки дан однела. Подупри, подупри, Радојица! – додаде брату који је ишао уз задњи точак.

– Зато ја, видиш, не волим ваше сеоске путеве, – рече Савић доста мирно, као да му се та неприлика помало и свиђала, ваљда зато што је верно сликала село.

Али јарак није никако престајао, кад га нестане с леве, јави се с десне стране, или почне с обе, што је још најбоље било, јер се кола тада нису кривила, ишла су по прузи. С времена на време синовац се окрене и јави:

– Још мало само па ћемо на чистину. Тамо је мало каменито, али се бар кола не криве. Попни се сад ти, чича, ево још који метар па не треба више подупирати.

Синовац није лагао, после јарка настало је камење. Кола су се труцкала као по паланачкој калдрми. Госпођа Емилија је једном руком држала Наду у крилу, а другом Олгу да не би испала из кола. Али ни само труцкање није било толико тешко, колико бојазан да ће се опет кроз који тренутак одскочити са седишта или се ударити о лотре. Госпођа Емилија само није смела ништа да каже, јер је прва поменула вожњу. Међутим синовац се окренуо и рекао:

– Сиђи и ти сад, стрина, мало више ће се труцкати, па да ти се не смучи.

Госпођа Савић је једва чекала да сиђе са кола. Дотле сама није хтела да то предложи, увек у страху да не увреди Савићева завичајна осећања, јер ма какав да је био пут, ишао је кроз његово село и није му се смело приговарати.

Савић је за то време ишао поред кола све расположенији. Сељаке који су наилазили запиткивао је у шали зашто пут не оправе. Уживао је у њиховој зачуђености, кад настану и загледају се у кола пуна грађана, као да је железница први пут прорадила кроз село. Није га љутило ни кад неки препреденији добаци:

– Труцкај се, труцкај, нема у селу вашег варошког бетона.

Или кад нека жена зачуђено довикне:

– Та сиђите, што се побогу мучите по камену, лакше би вам било ногом.

Синовац се држао на свом кочијашком месту поносито као да вози краља. Јављао је само кад затреба ко да сиђе. Најзад је у колима остала само још госпођа Емилија са Надом у крилу. Њој је дозволио да седи и кад је наишла низбрдица са потоком.

– Држи се ти, бако, само добро! – рече јој он и ошину коње. Хтео је да се покаже ваљда као добар кочијаш, да у трку сиђе низ брдо, пређе поток и опет се уз брдо попне. Али се тада догодила катастрофа, то јест смешна катастрофа. Савић угледа како се кола, наилазећи на поток, изврнуше, коњ клече и бака испаде у воду са дететом у рукама. Госпођа Савић као избезумљена врисну и потрча према потоку, али од страха није ништа видела, те се сваки час спотицала. Неколико сељака је за то време са Савићем стигло до изврнутих кола и изнело страдалнике. Дете је уплашено вриснуло, али му ништа није било, само је госпођа Емилија лежала онесвешћена и имала велику модрицу испод ока.

Тек после пет минути је дошла к себи и видела се на трави опкољена сељацима и уплашеном породицом и, сетивши се свега, потражила очима Наду која се већ весело смејала увијена у очев капут.

Синовац је стојао блед као крпа, мислећи шта ли ће му рећи код куће, браћа су му скоро посрамљено ћутала, сељаци се вајкали:

– Е, како побогу то да се деси, кад је пут што се каже као јаје. Јест мало излокан и каменит и ова низбрдица, али каквих има путева, ово је цвеће!

А Савић кад је видео кћер здраву и да се госпођа Емилија повратила, постаде просто лудо расположен. То му се чинио типично сеоски догађај, и како је уживао у свему што се могло само у селу догодити шалио се:

– Јесте, како кажете, пут као јаје гладак, чудо је како су се могли изврнути.

И синовцу који је стајао још сав узбуђен додаде:

– Ништа, ништа, ти сам сад иди до цркве, а ми ћемо полако пешке, нема још много.

И са сабора су се сви вратили пешке, само он колима. Можда да би синовца утешио, а можда просто да се наужива вожње по сеоском путу.

Девет синова

Столар Петар имао је девет кћери, али су и он и његова жена говорили:

– Да видите само, док одгајимо свих наших девет синова, нећемо се више мучити.

– Тек ће онда настати муке – примећивали су суседи – велика деца, велика брига.

– Аја – тврдоглаво је одговарао столар. – Само нек моји синови сврше школу и занат, па то после није више моја брига. Држава има да се брине. Зар нисте читали неки дан да је краљ кумовао оној жени, кад је родила деветог сина? Јакако, држава потпомаже где има доста деце. То се тамо цени.

– Де, видећемо – одговарали су суседи и одлазили са подсмехом.

Али је столар настављао дискусију сам. Прво је говорио гласно, не би ли им довикнуо, а после све тише и тише као себи самом:

– Јакако, то се тамо цени. Неће наша држава дозволити ваљда као нека да јој број становника опада. Држава, брате мој, потпомаже на све начине где види доста деце. Није то шала. И великашима је стало до тога да се народ множи: тада држава цвета, па је и њима боље. Тако је то.

Петар је био од оних ретких људи, какве данас сматрају за будале. Домовину је волео на предратни начин, то јест сматрао је да су прво њени интереси па његови, веровао у светињу ослободилачких ратова, сматрао да министри и дан и ноћ брину само о добру народа, да као сами Бог о сваком појединцу воде рачуна. Веровао је да је човек срећнији уколико има више деце. Најзад био је од оних непрактичних родитеља, којима су и женска и мушка деца подједнако мила. Није ниједном добивши нову ћерку помислио: „Штета, треба спремати мираз.“ А кад их је звао синовима није му намера била да покаже да жали што их нема, него да су му и кћери миле колико би били и синови. Говорио је:

– Дете је дете. И сад је, браћо, настало ново време. Не тиче се државе јеси ли мушко или женско, само јеси ли свршио школе, јеси ли спреман за рад. Диплома се тражи. Прошла су она времена кад си морао да будеш несрећан ако ти се роди женско дете, а сиромашан си човек. Данас тога више нема.

Људи су га подругљиво гледали, подбадали га на такве разговоре а после говорили:

– Е, што ти је будала. Не види да ту неће бити места ни за младиће а камоли за његове школоване ћерке.

Пошто Петар није био глуп човек, назирао је њихова исмевања, али његова доброта и бескрајна вера да ће све бити добро нису му дали да се љути.

Једном су девојке, чије се школовање ближило крају, забринуто приметиле:

– Говоре да се више неће примати женскиње у службу. Има, кажу, и сувише мушкараца који чекају место, па је ред да они прво добију.

Али Петар ово није могао ніпошто да схвати и тврдоглаво је одбијао:

– Ти само добро учи и не брини. То се издлагују оне које имају рђаве оцене. Њих зато неће да приме а не зато што нису мушкарци. Кад је мени свеједно да ли сте девојке или синови, онда је држави још мање стало до тога.

Али није, тата, – протестовале су девојке – једна наша другарица је пре две године одлично свршила па још нема места.

Петар је међутим постајао све тврђи, што су га више разуверавале:

– Онда је нека богаташица па се то тамо сазнало...

– Није, није – прекинуле су ћерке, – баш је сиромашна. То је чика Милана ћерка.

– Е, онда им сад не треба случајно такав чиновник – опет се држао свога Петар.

– Ти си тако чудноват – скоро је кроз плач казала девојчица која је те године свршавала права – ти увек нешто измислиш само да би могао да останеш при своме.

– Гледај ти свој посао – рекао је Петар тобож строго, а у души му је било мило што су му деца тако отресита.

Потом је отишао у радионицу. Две средње кћери, које је оставио на столарском занату пошто су свршиле по два разреда гимназије, политирале су велики буков сто шапућући међу собом. Петар их погледа и задовољно се осмехну.

Помислио је да се не боји да га каква лађа избаци на пусто острво са његовом децом, јер би се са разним занатима и знањима која су стекла могла свугде снаћи. Најстарија је већ била учитељица, једна је учила шивење, једна била у посластичарској радњи, једна у средњој техничкој школи, једна у трговачкој, а најмлађу је, која је још била у основној школи, био наменио за доктора. Мислио је кад остале изиђу на пут помоћи ће да се она школује. Можда је неколико тренутака после разговора са кћерима био узнемирен, али кад се прихватио рада вратила му се потпуно стара вера у државну правичност и свемоћ. Није просто могао да не верује у нешто што је осећао да стоји над њим.

Кад је Љубица свршила права, деца су га ипак наговорила, за сваку сигурност, да оде до кума, човека који је имао утицаја на министре и разне друге важне личности и да га замоли да проговори коју реч у министарству.

– Чујем да не вреди сад написати само молбу – рекао му је – па те молим реци тамо коју реч за Љубицу. Напомени само да је пуна кућа деце. Држава потпомаже такве породице, то се цени тамо. Подсети их да су одлично свршила. Све им лепо кажи. Ја сам човек прост, не бих умео као ти.

После неколико дана кум је свратио у радионицу, поћутао неко време, као што се обично ћути пре него што се јави што непријатно, и онда рекао:

– Ништа, куме, засад нема за Љубицу. Решили су да примају само мушкарце. Новца мало, молби много, па су тако одлучили.

Петар остави посао па седе на нову, још недовршену столицу.

– Богами тако је – настави кум, – веле да је случајно мушкарац, још би некако и ишло, учинили би ми.

– Е, па ето, шта да радим, – утучено рече столар. – Да сам чак и раније за ово знао, не би ми вредело. И сам знаш, само Бог може то да удеси. А рече ли им да их имам деветоро, девет Југовића? – додаде као прекорно, јер је мислио да кум није употребио сва средства за борбу.

– Рекох. Али, знаш, сад се то друкчије гледа. Сад се утркују ко ће мање деце имати. Веле намножило нас се и што ће толики свет.

Столар је и раније слушао такве примедбе, али му се учини као да тек сад чује. Осети нешто тако болно у срцу, нешто тако нејасно болно, као и сви који се после насилног заваравања нагло пробуде, али победи ипак нада и фанатизам.

– Ништа, – рече, – то је само привремено, док се младићи не сместе, а после ће доћи ред и на девојке.

После годину дана је Радмила свршила средњу техничку школу, и опет је столар отишао код кума и рекао:

– Кажи им да је једна чекала годину дана, помогао сам држави колико сам могао. Право је да ми бар ову другу приме.

Али је и са другом било исто. Кум је у великој неприлици јавио:

– Настала су тешка времена. Сад ће и оно женскиње које је у служби да отпуштају, нема ништа од примања нових. И, кажу, откуд баш да оде у ту школу, то је школа нарочито за мушкарце.

– Е, па оде, куме, зато што нису раније казали да је нарочито за мушкарце и зато што јој је ишао од руке рачун и цртање и она, како се оно зваше, физика. Па ја онда рекох – нека иде. И нисам ни сањао да ће се гледати и на то још да ли је женско или мушко.

Кад је после две године Милица свршила трговачку академију, пошао је сам столар по министарствима. Могао је да јој тражи место и у некој банци, али је хтео прво да покуша да јој нађе државну службу. Мислио је: „Боље од државице и динар, него у приватној служби и сто динара.“ И наивно је чак веровао да му је дужност да прво држави понуди радну снагу свог детета, да би се огрешио ако би пошао прво на другу страну. И био је готово убеђен да ће ствар бити добро свршена.

Зато је у канцеларију министарства ушао спокојно као у своју радионицу и као својим суседима објаснио господину у фотељи шта очекује од државе. Похвалио се са колико је нових поданика обогатио домовину и додао:

– У нашој малој предратној Србијици да их је неко имао још толико, могао им је осигурати будућност, па ћу ваљда и ја...

Веровао је да га човек у фотељи слуша са уживањем, али га он нестрпљиво прекиде:

– То су била друга времена. И не знаш како данас још може да буде људи који верују да треба само свршити школу па да држава одмах као на послужавнику понуди место. Најзад ми имамо толико мушкараца незапослених. Треба њих прво сместити. Вас се то не тиче! Свак гледа само своје интересе.

Последње речи су се оштрије од ножа заболе у срце честитог столара. Највећа увреда коју му је неко могао рећи била је да је у бризи за своје добро заборавио на опште.

Неколико часака остаде ћутећи па узбуђено рече:

– Али, господине, ви не знате да ми је ово треће дете без места. За прво двоје нисам рекао ништа. Једно је завршило школу пре три године, а друго пре две. И ето драге воље се бринем за њих, само да олакшам држави...

Господин је као опарен скочио. Сматрао је да је столар увредио државу надајући се да ће после школовања као само по себи доћи запослење, што је осећао толику повезаност између интереса државе и својих личних.

– Наши људи не знају ништа друго него на државне јасле, као да школа само зато постоји да се после вуче плата, – рече он скоро бесно.

Опет столар осети ове речи као жаоку и прекоревајући рече:

– Ја сам своје преполовио: једни су на занату, а друге сам школовао. Мислио сам да је за сваку земљу боље кад има више школованих грађана.

Мислио је још да говори, да каже шта је све сањао кад му деца постану своји људи, да објасни своју оданост према домовини и да би био кадар да и веће жртве поднесе него што је ово одрицање, да најзад увери тога хладног човека пред собом да му је исто толико колико и њему стало до добра земље.

Али је господин имао много посла вероватно и хладно је завршио разговор:

– Најзад рекосте једна вам је већ у државној служби, то је довољно. Ми не можемо понамештати сваког ко се роди. И да је мушкарац још бисмо и могли разговарати а овако, молим извините, засад не могу ништа за вас учинити.

И, рекавши то, господин пружи руку у знак да је разговор свршен.

Сав збуњен и разочаран, Петар изађе на улицу. Сети се редом рођендана свих својих кћери. И тренутно, први пут у животу, осети као неку љутњу према својој жени, што није некако знала да га обрадује којим сином. Покуша да уобрази да уместо девојака има све саме мушкарце, и просто му се учини као да чује где му господин код кога је малочас био говори: „Браво, богами, девет синова. То је врло добро. Да је женскиње не би ваљало, али овако свима ћемо им наћи место.“ Можда се неколико часака јави и извесно нерасположење према држави, извесно осећање несклада између онога што он према њој гаји и онога чиме му се узвраћа.

Али су људи његове врсте оптимисте и праведнији него што би и који министар на свету очекивао од својих поданика. Приближивши се кући и угледавши како му у дворишту кћери спремају сто за ручак, њега опет обузе стара вера и успех и стари понос патријархалног оца. Осети широку радост у одрицању, какву су некад осећали грађани мале Србијице кад су били у питању неки виши, по њихову схватању, интереси... Учини му се да цела земља од њега очекује ту жртву, да равнотежа државних финансија зависи баш од тога што ће се уштедети на његовој деци. Помисли да је чак и праведно што се мушкарцима даје првенство, јер је наивно веровао да је то због тога што они у случају рата гину. И још много других некористољубивих мисли и расположења прође му кроз срце, док се није утешио. И улазећи у капију весело довикну:

– Да се прво руча, а после ћемо о свему разговарати.

Господин у рукавицама

Негде у најјужнијој улици на Неимару, у малом стану сутерена имала је своју кројачку радионицу девојка Катарина. По цео дан је седела нагнута крај прозора са кога је чипкана завеса била повучена у страну, да би се боље видело. У пећи је укрштала само по два дрвета, тек да чује звук ватре; носила је чараше од вештачке свиле и заобилазила далеко посластичарнице и биоскопе, да је жеља не би повукла да потроши тамо новац. Заобилазила је око догађаја који се нису могли збивати сваки дан, јер је знала да после пријатности још теже бива вратити се у пређашњу једнакост живота.

Али предодређени болови и радости морају да се збуду ма колико око њих заобилазили. Једне недеље пре подне зауставила се Катарина крај излога биоскопа. Увек је далеко заобилазила, да не падне у искушење, а тада се зауставила. Рекла је себи: „Биће можда каквих лепих хаљина на глумицама, па ћу накнадити ово што сам потрошила: упамтићу крој.“ И ушла је.

У дворани је било само нешто деце и старијих људи. Мека светлост је падала на низ празним седишта и негде иза платна се чула музика. Неко се у близини жалио што је рано дошао, а Катарина се осећала сасвим пријатно. Ретко је бивала тако беспослена, да може неколико часова да се одмара: за њу је брзо пролазило чекање. Неколико пута се дигла да пропусти свет до места. Још је само место с десне стране чекало празно. Лепо се сећа да је тада помислила: „Можда ће овде сести какав младић.“

Почеле су рекламе. Тада је сео до ње висок млад човек. Делићем ока, не окрећући главу, видела га је. Имао је рукавице и скинуо их тек кад је сео. Онда се осврнуо око себе и зауставио поглед на њој. С времена на време је падала с платна јача светлост и младић се увек у том часу, безобзирно сасвим окретао према њој и гледао је нетремице. У полумраку се Катаринино иначе бледо лице чинило још блеђе. Ипак се могла назрети бескрајна милина њених очију и да су јој усне још сасвим младе. Тада се полако нечија рука спустила на Катаринину руку и она се није помакла, као да је целу вечност очекивала да се то догоди. Наједном се осетила сасвим блиско томе човеку чије очи, ни име, ни живот, није знала.

На светлости улице погледала га је први пут у лице. Пред њом је стојао неко потпуно други, не онај који ју је држао за руку. Истина то су биле исте рукавице, исти стас и исти профил, а ипак био је то сасвим туђ човек: Господин у

рукавицама, са белим меким шалом око врата. Његов лик имао је равнодушност беспослених, а очи су му биле хладне због неких зелених прелива, иако су са страшћу гледале на Катаринине усне и груди.

– Могу ли вас отпратити до куће? – упитао је господин.

Улицом су ишле девојке са младићима. Ужурбано су јурили некуд они што једино седми дан посвећују задовољствима. На далеку заокуку Саве пала је светлост и претворила воду у блесак.

– Можете, – одговорила је Катарина, јер су јој усне биле сасвим младе: први пут су такву молбу одобриле.

– Имате малу топлу руку, – рекао је господин, желећи да је подсети на малочашњу блискост, и дотакао се лако шаком њених рамена, као да би је позвао да пође.

Никад тако брзо није минуо тај пут од Теразија до Неимара. Господин јој је помагао при силажењу и пењању на тротоар, иако то није било нимало потребно: Катарина би се лако могла у том часу пети и на највиша брда. Опет је сад не гледајући га и сећајући само лаке додире његове руке осетила ону исту блискост као у биоскопу.

У те дане она је чекала љубав. То је био час кад је могла да постане заувек срећна и несрећна. Полако успут је изгубила ону невину предострожност девојака; једини бог зна како се то неодољиво догађа у младим душама.

– Смем ли доћи до вас после подне? Причаћемо мало, па ћемо отићи опет до биоскопа, – упитао је узевши је под руку.

– Дођите, – опет је кратко казала Катарина.

После подне је разбила земљану касицу где је чувала новац за брата који је служио војску и купила колаче, цвеће и још понешто чега је ретко бивало у њиховој кући. По соби је разместила ствари, које је обично само великим празником вадила из ормана.

У четири часа, кад се већ јесењи сутон увукао у собу, чуло се куцање на вратима. Ушао је опет господин, туђи човек, а не онај кога је чекала, поред кога је седела у биоскопу и од додира чије руке јој је пријатно било. То су била два сасвим различита бића. „Шта ли је ово?“ – помислила је Катарина. „Док га не гледам и док ме само држи за руку, осећам да ми је драг, а овако га скоро мрзим.“ Али је господин већ био скинуо рукавице и спустио јој руку на раме. У том часу он се за њу претварао у обичног младића, равнодушност његовог лица замењивао је осмех и жар. Близу своје крви девојка је осећала другу младу крв и било јој је слатко што теку истим ритмом.

Катарина га је заволела. Зар је тешко заволети кад је човек млад а чека љубав? Постепено се господин претворио у обично вољено биће и није на њему примећивала ни рукавица, ни равнодушан лик, осећала је само да воли, да су дани постали светлији и да је у соби где су горела само два укрштена дрвета много топлије. Идући крај њега није се дотицала земље, иако би јој мач висио над главом, не би руку дигла да се заклони, кад јој је рука лежала у његовој руци.

Али је кроз две недеље господин дошао утучен. Није је узео за руку ни погледао, просто је сео крај прозора и ћутао.

– Шта се догодило? – упитала је беспомоћно Катарина.

– Страшна непријатност ми се догодила, – одговори он. – Целу сам плату изгубио. Две хиљаде динара. А морам платити стан, храну. Просто не знам како ми је новчаник могао из џепа испасти. Сигурно сам, вадећи неке хартије, и њега извадио, па ми тако испао.

– Због тога си толико несрећан? – упитала је одахнувши Катарина и насмешила се самилосно.

За сиромахе људе, који с муком зарађују, новац ипак не представља онакву вредност као за оне који га лако стичу. Они га не мешају са благом и срећом коју Бог дели.

Још једном се насмешила Катарина, па отворила орман и из белог новог комадића платна извадила неколико стотинарки рекавши радосно:

– Хајде да бројимо. Хвала Богу те сам уштедела. Овог месеца сам имала среће. Сашила сам три вечерње хаљине и два мантила.

Сутрадан је отворила свој стари мантил и преврнула га. Казала је млекарици да један месец неће узимати млеко и ручавала је често само хлеб или куване кромпире.

Кроз друге две недеље опет је господин постао нерасположен.

– Да ниси болестан? – упитала је Катарина брижно и погледала му у очи.

Учинило јој се да су пуне суза и са страхом је очекивала одговор.

– Ја сам здрав, али ми мајка пише да је болесна, – одговори он. – Просто не знам шта да радим. Требало би нешто да јој пошаљем, али се десило баш овог месеца. Све непријатност за непријатношћу.

– Да ли ти је доста двеста динара? – упита Катарина и извади из фиоке од машине новац. – Данас ми је госпођа Јанковић срећом платила за хаљине. Узми само.

Цело вече мислила је о нечему Катарина. Управо осећала је неодређен страх и сумњу. У пећи су догоревала два укрштена дрвета. Седела је крај прозора и гледала како се чудновато брзо смркава. Склопи ли само очи неколико минута, у дворишту и у соби утоне у таму понеки нов предмет.

Желела је тога вечера да не буде сама, да негде изиђе, али је господин одговорио да има много посла, да треба мајци да пошаље новац и да напише писмо. Сетила се тада нехотице како је и оног вечера кад је изгубио плату била усамљена. Поново је преживела све дане проведене с њим, нарочито поподневни догађај. Сетила се да му је лице било незадовољно кад је добио двеста динара, требало је вероватно имати више. И онда је заплакала у тишини своје полумрачне и хладне собе.

Често су се господину догађале непријатности, а Катарина је све ређе шила вечерње хаљине и није могла увек да му помогне. Узалуд је нудила утеху која није била новац: смешила се благо, говорила слатке речи, умиљавала се. Непријатности господинове биле су такве да су се могле само новцем поправити.

Догодило се ипак једне недеље да је Катарина сашила опет три свилене хаљине и могла без зебње и страха у срцу очекивати невоље. У суботу по подне господин је блед дошао и рекао:

– Замисли, био сам припремио новац да пошаљем опет мајци, али сад долазећи приметим да сам изгубио. Имам шупаљ овај десни џеп. И где ћу сад усред месеца да набавим други!

– Не брини, имам ја, – рекла је Катарина. – Пођимо сад одмах да га пошаљемо а после да се мало шетамо, хоћеш ли?

Господин се наједанпут уплаши:

– Вечерас ми је немогуће, морам се вратити у канцеларију да радим. Остао ми је неки посао.

– Па ништа, – помирила се питомо девојка. – Сутра ћемо.

Опет је отворила фиоку од машине и пружила му све што је имала, неколико сребрних педесетица.

– А ти шта ћеш радити? Хоћеш ли излазити? – упитао је на прагу.

– Вероватно нећу. Сутра ћемо заједно.

Предвече јој је међутим нестало конца и пошла је у град. Било је напољу пуно магле. Око светиљки су дрхтали ореоли. Личило је све на сан, Катарина је застала пред излогом са свиленим марамама и чарапама. Пребачена преко руке позлаћене лутке стајала је црвена ешарпа проткана зеленим нитима.

– Ова боја би ми сигурно дивно стајала, – помисли Катарина.

Утом јој се учини да чу глас који јој је поподне убијено причао о изгубљеном новцу, где рече раздрагано неком:

– Овде ћемо.

Господин је водио под руку младу девојку и ушао с њом у продавницу. Видело се да ништа око себе не примећује. Катарина осети да је нестаје. Наслони се челом о стакло излога. Између предмета наређаних у њему могло се видети унутра. Господин узе ешарпу са зеленим нитима, исту онакву каква се Катарини свидела, и сам је, својом руком, веза девојци око врата. И затим је новцем узетим из Катаринине машине плати. Потом опет изиђоше у маглу.

Тада Катарини наједном све дође смешно и удари у кикот, потрчавши за господином и девојком.

– Шта је то? – упита девојка и окрете се уплашено, чувши њен избезумљен смех. – Погледај је како страшно изгледа, да није луда? – додаде затим и приби се уз господина.

Тада се и он окрете и, побледевши можда мало, рече:

– Сигурно је луда. Пођимо брже.

Чудотворац

Чудновата је публика тога дана испунила велику дворану Народног универзитета. По њој се већ могло видети да се не очекује музички концерат, ни мелодекламације руског путујућег певача, ни игра какве чувене балерине, ни строго научно предавање. Никад свет различитијег изгледа ни порекла није био окупљен у тој дворани. Седели су један покрај других радници и студенти, спортисте и трезвењаци, сиромаси и богати, свештеници и официри, професори и ђаци. Тако разнолик свет се искупља само приликом великих народних свечаности, где се због истих осећања сви изједначе као у часу смрти.

Већ у шест часова дворана је била сасвим пуна. Чинило се да више нико не може стати, али су разводници, крути као дрвене фигуре, сваки час проводили по кога до места. Ево прође свештеник још млад, али ваљда због своје огромне висине погурен и претерано мршав, тако да је мантија око њега лепршала. Ево бакалина са Вождовца. Бојажљиво се око себе окреће, први пут је ушао у ту дворану. У исто време га храбри и плаши што је толико света. Ево жене повезане као калуђерица, са два огромна ока неједнаке величине. По погледу јој се види да већ одавно не живи међу људима. Ево младог приповедача, чије приповетке нападају критичари због претеране суморности и несавремености. Ево два студента. Чини се да никога не примећују. Руке су им одвећ чисте, дуге; лице одвећ бело, а дужице им тону у мутним беоњачама. Ево једне госпођице сувише здраве. Види се да ужива у свом ритмичном, сигурном ходу и груди самозадовољно пупчи као здрав редов. Ево носача. Сигурно је устао из постеље, кашљуца заклањајући учтиво дланом уста. Ево чувеног старог научника, професора хигијене. Коса му је потпуно бела, док се на ружичастом лицу не би могла наћи бора ни кроз стотину микроскопа. Ено уђе крупни фабрикант са Дунава, водећи за руку два претерано кржљава малишана: кроз дебели енглески штоф њихове плећкице су штрчале као кроз најтању памучну материју. Замирисаше на ружу две сестре девојке, као у старинска времена једнако обучене, које разводник одведе у први ред. А ко је ово? Сигурно некакав тежак болесник. Лице му је превучено скрамом жућкастог воска. Гледа толико грозничаво да личи на сулудог. Жена у сомоту рече мужу са негодовањем:

– Скоро је неучтиво тако болестан излазити међу свет. Још увек смо некултурни.

– И није социјално – примети муж. – Наше балканске савести су такве. У Енглеској, на пример...

Говор му прекиде младић што је намештао справу за пројекције, баш до његове столице. У исти мах два човека унесоше на сцену платна на која су имала да се пројецирају слике. Светлост се угаси и опет упали неколико пута. И сваког пута, кад би настао полумрак, чуло се уздржано кашљање, почело радознаније посматрање својих суседа у столици.

За то време је у соби до дворане славни лекар разговарао са дамама. Одговарао им је све лепо и учтиво, смешио се заносно као и сваки светски човек; припалио цигарету једној госпођици, обесио мантил једној госпођи, двема подигао рукавице с пода, пружио столицу специјалисткињи за грудне болести – а у себи стално мислио на план свога предавања, на то да ли је дворана пуна, да ли је справа за пројецирање добро намештена, да ли је дошло неколико пацијената којима је лечење потпуно успело.

Госпођица Илић се закашља пушећи:

– Видите, докторе, имам туберкулозу – рекла је кокетно. – Хоћете ли ме примити да дођем код вас мало да се одмарам?

– Дођите само, драга госпођице; био бих срећан да имам тако лепу пацијенткињу.

– И тако здраву – додала је специјалисткиња. – Сигурно вам долазе већином они којима се већ не може сасвим помоћи? Наш свет чека да заглави.

– Да, обично тежи – одговорио је славни лекар. – Али то није ништа, све се лечи.

Чак и у разговору са њом није заборављао тему свог предавања, и одговарао је у главним потезима, популарно, ако би се тако могло рећи. Свест о утешитељској улози била је тог дана код њега необично будна. Неуспеси, сумње, неодлучности, остале су у његовој соби за рад, овде је био одушевљени мисионар једне нове вере.

– Чућемо вас, чућемо вас сад – упаде покровитељски неки женски глас. – А можда је и време да већ пођете.

Он је, чини се, једва дочекао да се сврши све то празно ћеретање. Било је заморно једно говорити, а о другоме мислити. Зато после ове примедбе скоро нагло остави своје саговорнице и улете у дворану.

Поздравио га је буран пљесак. Многи су искористили овај час шума и довршили разговор. Многи се удобније сместили у столици. Неки су променили место. Он је међутим једним погледом обухватио целу дворану, и осетио је. Срео се погледом са стотинама бића, која су му дуговала живот или здравље. У томе научнику живело је и велико дете и уметник. Радосно се осмехнуо кад је видео како се са дивљењем и обожавањем дижу до њега толике очи. Спазио је у другом реду како се сашаптавају две девојке, које по милости његовог знања и смелости живе још весело и показао им осмехом да их види. Умало није махнуо руком госпођи у трећем реду, коју је својом руком са ивице смрти вратио у живот. Хтео је од радости да помилује два дечака, које је он поново родио. Тако би радо спустио руку на

раме носачу Личанину, кога је оспособио да поново испраћа и дочекује путнике. Али откуд овај оштри бол усред радости. Седи међу осталима младић чије лице је превучено скрамом жућкастог воска и чека његов поглед. Стражари негде у десетом реду и не да му да победоносно прође даље. Таквог неумитног стражара још није срео. И исцељитељ је избегавао његов поглед и вратио тужно очи на своје прибелешке. То се мора опростити, и сам Бог некад заобиђе око бедника.

Час-два био је под утиском младићевог молбеног погледа, а онда нагло то пресекао у себи и сабрао се. Пре изласка пред публику имао је намеру да одмах уђе у средиште предавања, покаже успехе у лечењу туберкулозе. Али је у том часу осећао потребу да почне некако песнички и ораторски. Просто му се чинило да то сви од њега очекују. Решио се да прво погружи своје слушаоце у очајање, подсећајући их на све ужасе које туберкулоза сеје, да би их потом одмах што снажније обрадовао, утешио, показујући како је излечива.

Говорио је отприлике овако, занесен као библијски пророк:

– Туберкулоза спава и под мршавом постељом надничара и под душецима богаташа. Она се клупча и под прљавим узглављем бедника као и под меким јастуцима господе. Она улази и кроз мале и велике прозоре, вреба и са ниских и високих таваница. Она опасује и кошуље од кострети и топлу одећу од вуне. Она лежи у дну плитких и дубоких здела, у чашици суботне ракије, као и у пехарима шампањца. Од њеног отрова отежају руке и раднику и беспосличару. Она пада као олово и у сите и гладне желуце, леже као мора на свачије груди, односи свачије снове као страшни змај.

Учинило се да нема нигде спаса од те несите аждаје. У дворани је владало страховито ћутање. Они којима се кашљало задржавали су дах, трудили се да угуше тај немир у грлу. И настало је право олакшање кад је славни чудотворац почео други део своје беседе:

– Али туберкулоза је излечива...

На белом платну се ређале слике оболелих плућа и потом излечених. Штапић којим их је говорник показивао учинио се чаробан. Само од једног његовог додира болести је нестајало, срца су почињала поново да куцају, нарастала нова плућа као млада крила.

– Ово је слика плућа једног учитеља. Имао је тешку туберкулозу на обе стране. Три велике каверне. Имао је и грло болесно. И након лечења од године дана, кад смо употребили средства која нам ставља на расположење савремена наука, погледајте...

И чаробни штапић је показао на нови снимак.

– Сенки је нестало, под утицајем пнеумоторакса болесна места се зацелила, болесник је сасвим оздравио. Сад је као грмаљ, оженио се.

Негде у дну дворане учитељ о коме је реч и који је чак из села допутовао да присуствује предавању нежно се припи уз плаву младу жену и рече јој:

– Све је тако како говори. Из његових описа болести видим све о коме је реч.

Чаробни штапић је показивао даље:

– И ово је тежак случај. Болесник се покасно јавио на лечење. Погледајте ову огромну каверну испод леве плећке. Вештачки ваздух није успео, јер је било много зараслица на плућној марамици. Морали смо прибећи другом начину

лечења. Извршили смо егзерезу, то јест једном операцијом подигли дијафрагму и тако је она притисла плућа, те се каверна постепено стисла и зацелила, као што видите на другом снимку. Сад је пацијент потпуно здрав, доби је унапређење за поручника.

После сваке нове слике стварао се мали жагор у неком крају дворане. Залечени болесници су се радовали кад у лекаревим речима и снимку плућа познаду да су они јунаци тих кратких, узбудљивих драма. То им је као и нека врста сведочанства била да су збиља оздравили. И тако ношени говорниковом вером и одушевљењем, постали су у тој дворани сви слични њему. Понеки, који су улазећи унутра личили на обучене лутке, постали су живахни и загрејани. Говорник је делићем ока опазио да и лица научника постају топла, нагињу се да боље чују. И од свега тога и његова лична вера је све више бујала. Био је потпуно убеђен у будући васкрс из те море која је толико времена притискивала свет и завршио је говор визијом тога васкрса.

После предавања пола дворане хтело је да проговори коју реч са славним лекарем, исцелитељем и пророком најутешније вере. Мајке срећне приводиле су му децу коју је он вратио у њихова наручја. Вереници којима је оживео дане љубави смешили су се на њега са обожавањем. Лекари му у журби стискали руку и тражили нека обавештења, заказивали састанке. Представнице разних удружења позивале га на чај. Они који су га први пут чули гледали га као најређи примерак људског рода.

Али ко то стоји код стуба и покушава да ухвати његов поглед! У том шаренилу одушевљених и срећних стоји неко и чини се као осуђен на смрт. Рекло би се да се сад дигао из постеље. Држи рамена погнута, и само кад га каква девојка погледа покуша да их исправи. Неколико пута је хтео и он прићи чудотворцу, али су га други претекли, у два-три маха га је чудотворац окрзнуо оком, али никако да га погледа у зенице.

– То је дакле тај чувени специјалиста за туберкулозу? – упита младића чичица радозналих очију, који је посећивао сва редом предавања и концерте и загледа се задивљено у говорника.

Али је младић занесено гледао преда се, не одговарајући.

– И ви сте сигурно били господинов пацијент? – опет покуша чичица да заподене разговор.

– Да, неколико месеци, – нестрпљиво одговори младић.

– Добро, добро ће све бити – изненада заврши разговор старац, као бодрећи младића и оде даље да се обавештава.

Утом је чудотворац био дошао скоро до стуба. Био је још опкољен ројем родитеља, девојака и младића. Једва је стизао да одговара на питања:

– Не брините, ваш мали сјајно изгледа – рекао је мимогред трговцу са Славије. – Честитам, честитам! – насмешио се на вереника. – Ви сте сад одлично, види се – бодрио је сестре једнако обучене. – Треба мало да угојите своје малишане, иначе су добро, – добацио је фабриканту са Дунава.

И опет стари оштри бол, као малочас у дворани. Дошао је до младића наслоњеног на стуб. Видео је његову пружену, уздрхталу руку, али од толико других које му се пружају никако да стигне да је стегне.

И брзо одлази. Други га опет опкољавају, на друге се смеје. Живахан је као да је пребродио неку страшну опасност. Младић гледа за њим. Погнут је, само кад га каква девојка погледа исправи се.

Сутрадан је носач Личанин мало смелије попио две чашице ракије. Малишани фабрикантови су морали узети по пуну кашику рибљег уља помешанога са калцијумом. Вереници су одлучили да се кроз месец дана венчају. Учитељ је певушио у возу. Професор хигијене је радознало скинуо са полице црвену књигу и контролисао нешто о пнеумотораксу. Специјалисткиња за грудне болести се целог дана смешила сећајући се предавача. Жена у сомоту што се љутила због присуства болесног младића сваки час га се опет сећала:

– То је збиља некултурно тако болестан ићи међу свет.

А исцељитељ никако није могао заспати у својим путујућим колима. Гледао је фантастично преламање светлости у заклаћеним и црним окнима вагона. Тај дан среће и успеха кварила је тамна пега, сећање на младића и његов поглед. Овај научник који се тако често такмичио са божјом вољом, издржавао најупорније борбе са природом, био је изненада побеђен налетом туберкулозе у плућа тог младића. Никакву погрешку није учинио, све је прорачунао. Безброј пута је немирно спавао размишљајући шта ново да предузме да би га спасао. Много теже болеснике је дизао за неколико дана, а морао је ту беспомоћно гледати како све знање не вреди ништа пред слепом вољом природе. Пожелео је толико пута да та ћудљива богиња изабере кога другог, да би му се наругала, само не тога младића који га је увек тако молбено и беспомоћно гледао. Сусрет са њим, та једина кап отрова у толикој сласти, учинио га је несрећним.

Притом га је мучило нешто као грижа савести: зашто је увек заобишао младићеве очи? Каква му је то демонска снага сметала да га гледа? Је ли се то инстинктивно његово одушевљење бранило од сумње? Или је то можда био самилостан страх да младић у његовим очима не прочита своју судбину. Ко зна, можда би и сам Господ од ког бедника окренуо поглед, можда не би волео да сретне какво своје неуспело дело. Можда тако већ и чини.

Опет су се светиљке сулудо заковитлале. Заносећи се у нервозан путнички сан још једном је славни лекар видео негде у десетом реду дворане лице превучено воском и очи које пробају његов поглед, али га због клаћења воза не могу да ухвате. И међу безбројним рукама њему пруженом пружају се и једне дуге беле руке, али опет не може да их се дотакне због клаћења воза. А оне се пружају за њим, расту, јуре, претварају се у светлост што сулудо титра на прозорима.

Вереник доктор

Надежда је дошла да проведе школски одмор код тетке. Целе године тетка је није видела, јер је Надежда у Загребу студирала медицину. Али није прошло дана да је се тетка није сетила. Узнемири ли јој се срце, она је се сети, мислећи како би добро било да је ту да јој да какав лекарски савет; ухвати ли је промаја а она се сети Надежде; заболи је зуб а она зажали што Надежда није ту, да јој каже каквим тејем да испира уста.

И сад, већ прво јутро, тетка почиње са запиткивањем:

– Верујеш ли ти у промају?

– Како то, тетка, верујем ли у промају? – пита Надежда кроз смех. – Како се у промају може веровати?

– Па тако лепо, верујеш ли да се од промаје може назепсти? Јер има, гледам, жена па поотварају и врата и прозоре унакрст и тако послују по цео дан и опет им никад ништа није. А ја станем ли само на промају, ухвати ме. Шта ви, доктори, о томе мислите?

Тетка је Надежду, која је свршила тек прву годину медицине, већ звала доктором и била спрема да јој неограничено верује. И мада је Надежда желела да оправда ово поверење, то је доста тешко ишло, јер су теткина питања била изненадна и о њима се у школи није учило. Она узалуд покуша да реши проблем: како то да једни стоје на промаји и да им ништа не шкоди а да други опет не могу да је поднесу.

– Па не знам, тетка, у болницама, видим, слободно отварају...

Али она и не доврши, а тетка скоро љутито дочека:

– Како то да не знаш; зашто онда учиш школу? Шта ћеш сутра, ако те позове неко, и баш те то упита? Нећеш ваљда казати: не знам.

Тетка није могла да разуме да се учи школа, а да се нешто не зна. И особито да се учи за лекара, а да се не зна шкоди ли промаја. Сто би пута више волела да доживи неко лично разочарење, него, на пример, да се разочара у науку, или у оне који су јој се посветили. Зато одлази неким послом. Љута је и иде да то сакрије. После неколико часова враћа се и пита, желећи да се помири:

– А верујеш ли ти у траве?

Сад је Надежда већ знала шта значи ово: верујеш ли.

– Како не бих веровала!

– Знам, знам – прекида је тетка. – Него да ли су боље траве или медицине? Неки, видим пију само траве. Волела бих да знам да ли доктори верују у њих.

– Велики део лекова узет је из биља. Али обично једна трава не садржи све што треба за лечење неке болести, а у медицини је све комбиновано – одговара Надежда, задовољна што јој се одмах дала прилика да поврати теткино поверење.

Али је тетка била неисцрпна. Просто су је морила питања хигијене. Вечито је само о њима размишљала. А Надежда је била једино створење, које ју је могло о свему овоме обавестити. Зато јој целог дана није дала мира, сваки час је запиткујући.

И све је постајало повод за оваква запиткивања. Сутрадан по доласку Надежда је хтела да јој помогне око спремања соба.

– А верујеш ли ти у чистоћу? – одмах тетка искористи прилику.

– Сви доктори у то верују. Чистоћа је пола здравља – одговара Надежда смело, већ навикнута како треба с тетком говорити.

Тетка се обрадова.

– Ето и ја сам целог живота веровала у чистоћу. Лакше дишем, кад ми је кућа чиста. Види се, ти си на тетку. Чујем неки ме оговарају: Шта ваздан лицка и чисти, ишчистиће, Боже опрости, неког ђавола!

И помене ли само Надежда да је боље имати голе подове, да се тако да лакше одржати чистоћа, тетка сутрадан дигне застираче са свих подова и три пут дневно брише влажном крпом. Помене ли да је здраво да се постеље по цео дан ветре, она више не намешта собе. Ако Надежда каже да је што хранљиво, то се одмах сутрадан кува.

Али онда сваки час заборави да се пред тетком не сме сумњати, и не сме рећи да се нешто не зна. Тетка је одмах несрећна и разочарана.

– Како то не умеш да објасниш онако, простим речима, шта су то угљени хидрати? Шта ми вреди што кажеш да их има у кромпиру и хлебу, а не умеш да објасниш.

– То је врло тешко, тетка – каже Надежда – могла бих ти једино рећи чему служе.

– Како то тешко? – чуди се она, и оставља виљушку, просто од једа не може да руча. – Како ћеш онда сутра болеснику објаснити!

Једном тетка тако сасвим изненада, док је Надежда очекивала опет питање из хигијене, упита као узгредно:

– А верујете ли ви, доктори, у љубав?

У ствари тетка је о овоме много мислила, само јој је некако незгодно било да пита. Гледала је стално Надежду мислећи: „Изишла је лепа девојка. Бојим се, већ је почела да мисли на љубав.“

Надежда се зачуди. Постаде сва црвена. Учини јој се да тетка нешто зна, па хоће да је дира. Зато одговори што је могла немарније, али одлучно:

– Не верујемо.

– И ја сам мислила – рече тетка задовољно – после свих чуда што се нагледате, није могуће веровати у љубав.

Она није била свесна тога, али је некако желела да Надежда не мисли на љубав; сматрала је да се онда не може да учи, а то је по теткином мишљењу била

велика несрећа. Чим се човек заљуби, одмах само мисли и говори о томе, а тетка је сматрала да студенти треба да воде само научне разговоре, и мисле само на школу.

Али ипак, да се још боље увери, упита кушајући:

– Па о чему тако разговараш, кад шеташ са друговима?

– О науци – рече Надежда, и постаде још црвенија.

Сутрадан опет седи тетка с њом и опет мисли: „Изишла је лепа девојка. Сумњам да не мисли на љубав“, кад неко закуца на врата. Тетка се зачуди, ко ли то може бити; брзо склони неку непотребну ствар са дивана и пође да види ко је.

– То ће бити мој колега – рече Надежда збуњено. – И он је дошао овде на летовање. Слободно!

Тетка га пажљиво посматра. Мисли: „Види се да је доктор. Врло је чист. Просто мирише на чистоћу.“ Поздравивши се с гостом, она скоро пуна поштовања седа на диван да чује како разговарају будући доктори. Очекује одмах разговор о медицинама, о витаминима, о болестима и тим разним чудима. Уместо тога они као најобичнији нешколовани људи почињу разговор:

– Једва сам чекао да те видим.

– Зар си ме се тако брзо ужелео? Нема ни недељу дана откако смо се растали – каже Надежда смешећи се.

Тетку је све више страх од нечега, што неће ни себи да призна шта је. Врло је незадовољна и одлази из собе. Али се опет брзо враћа. У том часу младићева глава почива на Надеждином рамену. Тетка опет излази.

Кроз пола часа младић је отишао. Надежда се брзо спрема, хоће и она да изиђе. Али је тетка гледа тако упитно и разочарано. Треба јој рећи истину, али како. Зато Надежда једнако седи пред огледалом, никако да се окрене. А тетка, бојећи се већ одговора који слути, не сме ништа да пита. По глави јој се врзу невезане мисли: „Дакле, не разговарају о науци, ни о болестима. Можда га воли. Младић је чист. Прави доктор.“

Наједном се Надежда без икакве припреме окрете и рече:

– Теткице, то је мој вереник.

Тетка застаде; рука коју је била дигла према орману, просто остаде непокретна. Није могла да дође к себи. Опет бујица мисли: „Вереник пре свршене школе. Глава на рамену Надеждином. Дошао нарочито. Да ли је знала да ће доћи. Чист је. Да ли је мајци казала.“

– Толико си пута говорила да се нећеш удавати пре свршене школе – рече она најзад прекорно.

Надежда је утучено ћутала, као да је збиља учинила неку смртну кривицу.

– Значи човек је увек исти, па учио или не учио школу – продужи тетка.

Надежда је још ћутала, па онда поче плакати. Бујица суза поли њене образе, па паде на руке, на одело, на пудријеру коју је несвесно држала у рукама. Жалила је у том часу тетку, жалила себе; чега год јој се мисао такла, тога јој је било жао.

А тетка као да је само њене сузе чекала па да се освести, наједном дође себи. „Бог са мном био, шта сам ја полудела. Удаје се, па крај. Изабрала је доктора. Увек ће међу собом научне разговоре водити. То је нешто сасвим друго.“

– Сигурно га не би изабрала, да је које друге струке? – упита она што је могла блаже, као да би тиме хтела поткупити одговор.

Надежда је још јецала.

– Разуме се да не би – одговори тетка уместо ње. – Па добро, зашто сад плачеш? Изиђи одмах па дођите после заједно овде, имам нешто да га питам.

Увече су сви троје седели у полутами. Тетка је била срећна: водио се научни, прави лекарски разговор. Вереник је врло радо, чак са неким уживањем, одговарао на теткина питања.

– Да ли ви, лекари, верујете у промају?

– То је ствар индивидуална, као и у свему осталом – одлучно и уверено рече вереник (он је одмах погодио како треба с тетком говорити). – Све нагле промене шкоде организму. Ако прегрејани станете на хладну струју, разуме се да морате изазвати назеб. Али то још зависи и од навике...

Тетка је уживала. „Како одмах зна шта га питам. Биће прави, велики доктор."

– Сутра је среда, ја сам навикла да постим – рече она. – Шта ви, лекари, мислите о посту?

– О, пост је врло добар – хитро одговори вереник – неопходно је с времена на време испостити црева и одморити их. А и ради промене је добро. Ви, тетка, као прави лекар, водите рачуна о хигијени.

Тетка је била поласкана. То се и по очима, и по лицу, и по збуњеним покретима познало. Све више јој се вереник свијао. Ниједно није одговорио да нешто не зна, као Надежда. У све је био сигуран и погађао је баш о чему треба говорити, сам је наводио разговор о беланчевинама, о скробу, угљеним хидратима, о утицају сунчаних зрака, о томе како мед иде директно у крв, како се за уље не троши нимало енергије при варењу, о неким модерним лечилиштима, о болестима и травама. О свему, дакле, што је тетку занимало.

– Је ли истина да је прорачунато колико чега човек треба дневно да поједе?

– Тачно прорачунато – хитро одговори вереник. – Тачно се зна колико организму треба дневно масти, колико беланчевине, колико угљених хидрата и осталог, да би се одржао.

– Разуме се – рече задовољно тетка – и треба да се зна. То је врло важно. Само ћете ми морати исписати, у чему се налазе ови састојци, на пример те беланчевине.

– Донећу вам ја сутра, ако дозволите, једну књигу о томе. Тамо је све тачно срачунато и написано.

И онда, обраћајући се Надежди, додаде:

– Знаш, то је „Филозофија исхране", за тетку ће то бити врло згодно. А могу донети и „Дијету", и тамо је излагано лаким стилом. Дате су дијете за болеснике срца, црева, за плеуритичне, дијабетичаре...

Тетка је расла од милине. Вереник ју је коначно придобио. Нарочито својом готовошћу да расправља питања која су њу занимала.

– Увек треба тако научно да разговарате. Зашто сте доктори! Слушај – обрати се она веренику прелазећи одмах на рођачке односе – дођи сутра код нас на ручак, немој се снебивати, своји смо. Да, већ знам, Надежда ми је казала. А и те књиге ми понеси, молим те.

Мислила је: „Биће прави, велики доктор. То се види одмах."

Прва плата

Када се Олга вратила са испита породица је већ била окупљена око стола. По њеном лицу погодили су сви одмах да је на испиту прошла добро, и дочекали су је весељем, загрљајима и питањима. Најмлађа сестра упита:

– Јеси ли све знала? Јеси ли ти знала најбоље?

Мати одмахнувши руком рече:

– Како је знала да је знала! Него је ли сад крај свим испитима?

Друга сестра радознало упаде:

– Хоћеш ли сад одмах бити постављена?

Није знала коме пре да одговори. Скинула је шешир и, одахнувши као после дугог пешачења, села за сто. Али за столом би постало тесно чим би сви одједном поседали и мати, уступајући јој место, рече:

– Чим добијеш прву плату, морамо купити један већи сто. Сад сте, хвала Богу, порасли и овај стари је одвећ мали?

– Какав ћемо, да ли на развлачење? – обрадова се најмлађа сестра. – Мени се највише свиђају ти столови.

– Онда морамо узети и нове столице, – додаде друга сестра. – Шест ћемо нових столица узети. Или не, узећемо дванаест. То ће бити довољно.

– Градите ражањ а зец у шуми – јави се се иронично брат који је у погледу књижевног укуса још био на народним загонеткама и пословицама.

– Како сте досадни ви, браћо! Зашто нас не пустиш да замишљамо! – гракнуше сестре.

– Доста је сад! – заповеди расејано мати. – Хајде, Олга, једи супу, да се не излади.

Рекла је тако деци, а сама се упустила у сањарење. „Доиста, мислила је, крајње је време да се купи тај сто. Чекам на њега већ петнаест година. Овамо увек по двоје морају да чекају у подне. А и виљушке се одмах од прве плате морају купити. Какве мало јаче, од кина-сребра. И Олга се одмах мора обући боље: те су јој старе ципеле већ никакве, а зимски капут јој је без фателина. А, опет, кад се понови она, морају и ове млађе!“ И тако кад је мати срачунала, шта све чека на Олгину прву плату, просто јој се мозак збунио.

Зато готово љутито изиђе из собе да тражи какав посао и тако се мало завара.

Али сутрадан, још пре шест, пробуди Олгу.

– Хајде, хајде – говорила је ужурбано као да се спрема за пут, – треба сви сад да се растрчимо, добавимо уверење, па да се молба преда до првог, јер после може министар где отићи, па ће имати да се чека опет до првог.

На то се опет иронично уплете брат:

– Не иде то тако брзо. Ти мислиш, мама, само треба предати молбу па је све готово. А не знаш колико њих већ чека на место. Сад је криза у држави, и у целој Европи. Знаш ли ти шта је то криза?

– Ако је у држави као у мојој кући, онда знам врло добро: треба много, а нема се – рече мати замишљено гледајући кроз прозор.

У себи је шапутала како да се напише молба, што је већ преко ноћи била смислила.

– Рећи ћеш у молби овако – обрати се потом Олги – да никаквог имања немаш, да си без оца, да си најстарије дете и да зато мораш да помажеш породицу. Наведи и то да си шеснаест година учила школу. Разуме се, треба им све казати, нека знају – додаде скоро љутито.

– Не могу ја то све да рођам! – узбуди се Олга. – Просто ћу написати да тражим место суплента. А навешћу само шта сам студирала. То је сасвим довољно.

– Радите онда како знате, али ја мислим да би се морало све навести.

Ускоро су уверења била прикупљена, молба написана опширније и више како је мати предлагала. И Олга је отишла у министарство, испраћена многим надама и стрепњама целе породице.

Кад се вратила, брат је дочека:

– Шта је, Олгице, где је плата? – и пође на општи разговор с намером да води опозицију.

Али су сестре побегле саме на саветовање.

– Он нас увек разочарава – рече гимназисткиња – не треба нам он. Причај сад шта су ти казали.

Олга се није чинила баш тако весела, али јој се свиђало да буди наде, и објави с уживањем:

– Првог сигурно примам плату. Има врло мало стручњака за геологију. Молим те, провири да ли нас Новак не слуша, па ћемо да правимо распоред. Одавно нисмо разговарале шта ћемо да покупујемо све кад будем постављена.

Кад су се увериле да је брат отишао, Олга узе оловку и стаде рачунати. Написа крупним цифрама: хиљаду шест стотина, колико се надала да ће јој бити плата. Испод тога потписа цене ствари, које су имале да се купе. На првом месту био је сто, да се мајка задовољи. Па столице, па капут. Па буџет за позориште. Најзад рукавице гимназисткињи, и машна брату.

То је било десетог. До првог је остало још двадесет дана. Читава вечност, Мати је зато сутрадан рачунала:

– Добро, јуче су примили молбу. Док је заведу, док је предају министру, ето петнаестог. Док министар размисли, прегледа уверења, ето двадесетог. И опет остаје десет дана до првог. Могу ако хоће за то време сто пута да је поставе.

Онда изненада угледа да сат већ рано ујутру показује једанаест и рече:

– Чим те поставе, бацићемо ову крнтију и узети нов сат. Још пре зоре показује осам, па се уплашим и дигнем пре света као вештица.

– Видела сам диван зидни сат. Не знам пошто ли може бити: има сребрне казаљке и откуцава – обрадова се одлуци гимназисткиња.

– Треба штедети паре – прекину је мати прекорно – ти само чујеш ли да се има мало новца, одмах би га утицала. Куповаће се само што је најнужније и скромно.

Девојчица се нађе увређена:

– Па ово су још само планови! Зар их ти, мама, ниси прва почела правити, чим си чула да је Олга дипломирала? Уосталом, одсад више нећу давати своје савете...

Другог јутра би мати угледала излизане потпетице на нечијим ципелама и замахала главом:

– Да ти одједном даду три плате, не би нам доста било. Како сто, какав сат, морате прво ципеле поправљати и капуте искрпити.

Трећег јутра би осванула сасвим ново мишљење и нове потребе.

– Нећемо ни сто, ни чудо, ни сотону, већ ћемо прво купити један пространорман за кухињу. То нам је засад најпотребније. Немам где да остављам хлеб. Миши могу врло лако да уђу у онај стари, сав је шупаљ.

Четврти пут није више био ни орман. Спремајући рубље за прање, сетила се да нема добре лужнице и да би требало неке навлаке за покриваче. Пети пут било је опет нешто друго. Тако, кад су прошле две недеље, изишло је да не би за све потребе била довољна ни годишња плата.

До првог је остало било још само два-три дана, а о постављењима се није ништа чуло, и Олга је забринуто пожурила у министарство. Отуд се међутим вратила утучена и расплакана.

– Шта је ново? Али нећу ни да питам, – уздахну мати узнемирено чекајући шта ће чути.

– Не само што неће нове постављати, него и старе отпуштају, – рече Олга и опет стаде плакати.

Видећи њене сузе, мајци се поврати храброст:

– Сместа идем ја у министарство. Морају ме примити. Изговорићу им све. Питаћу их може ли то тако да човек мучи и буљи очи над књигом шеснаест година, па на крају ништа. Рећи ћу им да сам удовица, да ми је муж у рату погинуо. Мора да ме саслуша.

А онда, кад је већ прво узбуђење прошло, кад је на души олакнуло, кад су једном изговорене гласно све те речи дуго смишљане за случај несреће да молба не буде услишена, јави се други, сасвим супротни талас узбуђења.

– А и шта сте се надигли сви у школу? Требало је све то на занат. Не могу људи, разуме се, да најаме тих плата. Као кад би мене ко сад натерао да дам неком плату, а ја немам одакле. Исто тако и они.

Брат је ћутао. Мало је требало па да заплаче. И ако се од њега много крило, ипак био је некако дознао да би му од прве плате сестре купиле прву машну. Сад се такав луксуз имао да одложи за богзна колико месеци. Стога није био расположен ни за какве дискусије о кризи, нити за пословице.

– Шта ти ћутиш? – обрати му се најмлађа сестра кроз смех.

Како су били скоро вршњаци, она се прва досетила узорку његове утучености. И додаде љубећи га:

– Не бој се, купујемо ти машну. Скупићемо нас три што имамо па ће и без Олгине прве плате бити довољно бар за то.

Пут Бранковина–Ваљево

Глиновитим, још јасно црвеним, влажним пролазом Стеван брзо изби на друм. Са њега се поново осврте. Погледа димњаке родитељске куће, у густом зеленилу букава, које му се, овако издалека, учинише да расту у самом дворишту. Около, нешто више, видели се кровови суседских домова, а око њих Петровића виногради и далеко на видику, према Церу, оцрта се шума Посово. Медведник и Јабланик, потпуно разговетни, изненада се примакоше првим косама видика – само да пружи руку, па да их дохвати. Синоћ су то биле модре прилике, где ниси могао да одредиш расте ли на њима биље, или су само изворише магли и облака; а сад, ено, као привучених погледом, пропланака, кланаца, њива које пењу се до под само подножје, људских насеља. Чинило му се, сад ће чути планински поклич: „О-ој!“ Стеван се испе још педесетак метара према Кичеру и угледа сад све планине колубарског слива. Није знао шта пре да погледа: њих, или магле над речним долинама и светли ток Колубаре, или збијена људска насеља, која су због удаљености личила на вртове или усамљене димове што су се извијали из оком неухватљивог станишта. Обузет радошћу гледања, испе се чак до на Вис. Ту угледа сву Тамнаву, чак до Саве, испресецану путевима и међама. Опкољен тим пространим, кружним видиком, имао је утисак да је у срцу саме отаџбине. Ето, то је она, домовина из читанке, из народне поезије, из дединих прича о прошлим ратовима. Често је са Виса посматрао и ту равницу и те планине на југу, али никад му се као сад, пред полазак у рат, нису показали тако јасно.

Тако до појединости оцртан, личио му је сад овај предео на дивовску мапу, много пута увеличану мапу Југославије коју је први пут видео у основној школи, на зиду трећега разреда. Сети се нестрпљења с којим је на њој тражио своје село и главни пут што њиме пролази, затим радости коју је осетио угледавши два-три сантиметра према северозападу од Ваљева курзивом исписано: Бранковина. То радосно осећање није личило ни на задовољство кад се купа обори оријаком, ни кад први стигнеш на мету, ни кад изиђеш с дедом на орање. Био је то можда заметак родољубивог осећања, кога је већ у првом разреду почео бивати потпуно свестан.

Касније је на том делу мапе приметио танану, танану црту што је ишла од Ваљева преко Бранковине према Шапцу. Није то била ни река ни граница среза,

већ пут којим је он толико пута прошао у животу, више можда него од куће до хлебарнице или до тора.

– Учитељу, је ли ово наш пут?

– Наш, наш пут!

Како је било дивно то откриће за њих, деветогодишње дечаке! Оно што им се чинило само њихово ушло је у општи цртеж мапе, отаџбине, постало је озакоњено, важно као планина, река, војска, као железничка пруга. Кад су се после враћали кући, газили су својим добро познатим старим путем поносито, дигнуте главе. Пред сан им је титрала још у очима као светла нит танушна црта сагледана на мапи.

Стеван се полако спусти са Виса на тај пут. Из забрана и ливада изби још неколико људи позваних на мобилизацију. Из Јовановића шумарка хитро изађе најмлађи Јовановић. Ковачевићи се већ видели на заокуци. Низ општински брег, Стеван је знао, већ су се спустили и Ерићи, рекли су му јуче да ће зором ићи. Забрђани и баболучани ће се састати код Рабаса. И негде пред Ваљевом сви ће се сустићи, да се заједно јаве.

Сунце у једном тренутку претвори у заслепљујућу белину део пута што је ишао косом, али Стеван га у том часу свег сагледа, чак до Ваљева, иако га целог није видео. Напамет је знао и окуку код општине, и дугу осунчану траку крај Јерминовца, и пробијање кроз хладовину каменичког теснаца, све до змијастог пењања на грабовичку зараван. За свако од ових места било му је везано понеко сећање. Ту, крај забрана, још као чобанин, у кратким размацима док говеда мирују, прочитао је песмарицу о Краљевићу Марку и Косовском циклусу. Чинило му се тада да је тим путем војска прошла на Косово, да је ту Милица заустављала редом Југовиће. Тим путем му се чинило да се вратио Дамјанов зеленко кући без господара. Мешала се тако отаџбина опипљива, коју је малочас с Виса назрео, с отаџбином замишљеном, доживљеном кроз народну поезију. Не, неће се моћи жив вратити ако не могадне то добро одбранити.

Пут је сад зашао у његово имање. Ево, под овим храстом, што пружа хлад чак по путу, читао је деди мемоаре проте Матеје. И сад се најежи од узбуђења кад се сети: „Као што столетни раст који су буре ломиле...“ Ту, крај пута, чуо је први пут од деде причу како је прадеда Данило рекао своме брату Петру: „Брате Перо, ти имаш пет синова, узми пет делова земље; у мене је само један, па ћу ја узети само један део.“ У хладу овог храста плакао је кад је требало да пође у гимназију, шћућурен између две овце које су преживале; а после свршене пољопривредне школе ту је срео оца и деду и показао им сведочанство. Отац је тада повео око себе руком и рекао: „Имаш на чему радити, а и да немаш, имаш отаџбину, здравља, памети, школе.“ И све то, сва та сећања, као да су била саставни део отаџбине коју је пошао да брани: тај храстов хлад на путу, правичност прадедова, очеве речи, кад се вратио са школовања, народна поезија.

Овим путем је прошла и његова свадба. Он је виде живо као да га од ње не раздваја десет година. На коњима су лепршали дуги бели пешкири, гриве биле окићене цвећем, венцима. На копљу барјака привезана кита невена. Рзање се меша са топотом, бубњевима, звеком окованих таљига. Ваздух мирише на рузмарин, вино, на сунце. Та његова свадба му се чинила као свадбе јунака из

немањићког времена. Он сам бивао је час Милић-барјактар, час цар Стјепан, а девојку није доводио из Тамнаве, већ из Леђена града. Његова машта је пребродила све сметње стварности и од младе која се весело смејала и сваког отворено у очи гледала очекивао да ће сваки час рећи деверу: „Страх је мене у те погледати, а камоли с тобом говорити“, или да ће се потужити, као невеста Милићева, да је љуто заболела глава.

На том путу упитао је жену првих дана кад је дошла:

– Би ли ти могла, као жена Тодора од Сталаћа, умрети са ном заједно: скочити, рецимо, са црквеног торња на земљу, ако бих ја скочио?

– Не знам зашто би и ти скакао, а камоли ја!

– Па нећемо, разуме се, то чинити, али те само питам, да ли би морала умрети онога часа кад ја умрем!

– Додај ми ту мотику и остави се глупости. Ко зна да ли је и било тога Тодора, а ти због њега пошашавио.

Неосетно је, занет мислима, стигао до цркве. Порта сва у једначитој младој трави. Црвене, пролећне бубе пењу се уз стабла липа. Честа се румени и облива где-где зеленом измаглицом. Запахну га мирис недавно пробуђене земље, тамњана, влаге старих зидова. Управо тада кад му је то најтеже могло да падне паде му на ум анегдота о чукундеди Симеону, за кога се причало да је био много бољи свештеник него војник, и да га је Алекса Ненадовић испред Београда вратио кући с речима да ће више користити у завичају бринући се о деци и женама него међу устаницима. Колико је плакао само због тога нехраброг чукундеде кад је први пут чуо причу о њему! Замишљао је себе у тој бици. Понекад му се она чинила на Чокешини, понекад на Мишару, на Лозници, у свакој је по једном гинуо, а гаврани крвавих крила лете и јављају за његову смрт. Кад нађе Симеонову руменкасту надгробну плочу међу осталима, зачуди се и сад чуђењем које је имао као дете: „Зашто ли су га сахранили овде, међу прве устанике!“

И сад је, као млад човек и војник, опет сањао да својом храброшћу поврати војнички углед чукундеди. Желео је да на пркос од 27. марта Немци одговоре ратом, убеђен да ће отаџбина моћи издржати. Немачку војску је видео као средњовековну силу, непрекидно море челичних врхова. Тако непрегледна, пуна челичног пресијавања је за његову уобразиљу била само Тамнава кад је притисну њиве младих кукуруза, обасјаних месечином. Али немачкој сили увек је видео испречене на пут планинске ланце, прво оне од Цера до Авале, па после редом, као дивовске савезнике. Са Букова, Дурмитора, Шаре одваљује се стење и пада на главу запрепашћеног непријатеља. Јуришају реке изливене из корита. Узбуктале шуме, као ватрени зидови, дижу се пред непријатељском навалом.

Погледа столетно дрвеће по порти. Радовала га је помисао да је и у далеко, устаничко време све ту било као и сад: исти поток, иста шума више цркве. У хладу овога дрвећа одмарали су се прота Матеја и његови синови, помисли и узбра гранчицу, још голишаву, да се по обичају војника у Србији њоме закити. Тако су, окићених шајкача, пошли младићи из његовог села у Први светски рат. Блесну као муња сећање како га мати, малог, диже да кроз прозор види гомилицу што закићена певајући силази стазом.

Обазре се још једном на дрвене тремове где су се сељаци склањали од невремена за време сабора, зараван где је толико пута играо коло, па сврати одатле у школско двориште и кроз одшкринути прозор завири у учионицу трећег разреда. На зиду је још стајала она мапа. Летвица на доњој страни била јој је отпала, цртеж се понегде огулио. У срцу те мапе издвајао се троугао Србије с главом коју описује Дунав код Неготина, и негде код оних мрских пега подринских планина стајала је још танушна црта коју је као ђачић пронашао. Да није ту негде скривен и учитељ трећег разреда, строги чувар тога цртежа, старац који је имао обичај да ошине по прстима оне који су мапу пипали. Учитеља није било, стајало је само постоље са кога је палицом показивао планине, реке и путеве представљене на хартији као мрке стоноге, модре гране и црте.

Над школом се дизао глиновит брег, огољен и избраздан вододеринама, на чијим је врху, иза оскудног жбуња, било сеоско гробље. Стеван се упути журно на мајчин и дедин гроб, зачуђен како је могао свугде онако застајкивати и не поћи право тамо, како је био наумио.

Место опредељења било му је Ниш. У возу је сретао све исто тако одушевљене, младе људе и слушао разговоре, понекад и детињасте, који су бодрили.

– Ђердап ћемо динамитом срушити и Дунав излити у Војводину – говорио је младолик човек у цивилу.

– Шта би мени тенкови! – љутито је дочекао млад глас примедбу о снази немачких тенкова. – Затворићемо Сићевачку клисуру једним потезом. Све долине речне ћемо, ако до нечег дође, стењем засути.

Други, одмерен, забринут глас је скандирао:

– Није то шала, онаква увреда! Пљунули смо им у лице. Дићи ће они на нас све што имају.

Стевана је обузимала жеља да помилује те брегове крај којих су јурили, те људе с којима ће можда у истом тренутку погинути. Голе оштре планине према Бугарској уриле су му у сусрет. Подиђе га језа дивљења према тој суровој лепоти. У његовом крају било је све благо заобљено, на сваком завијутку земља је нудила по гнездо зеленила. Чак и планине око Колубаре биле су пуне топлине; леђа Медведника пре су личила на леђа огромног колубарског вола него на планинску косу. Предавао се детињастим мислима: каква трава расте у Бугарској, има ли по рекама исте рибе. „Да ми је завирити какве ли су шуме у Русији! Расте ли код њих дрен, и брест, има ли много букве? Колико ли су им равнице пространије од Тамнаве?“

Возови су ишли у свима правцима. Војници су певали љубавни и убојне песме. Ено неке румене девојке, маше им руком, смеје се на њих. Он јој одмахује и каже другу:

– Сумњам да наша земља није најлепша у свету!

Иза суседне преграде опет допире онај забринути глас:

– Има Немачка више челика него ми камена. Затрпаше нас челиком.

„Бој не бије свијетло оружје, већ бој бије срце у јунака“, сваки час је хтео довикнути тим сумњалицама.

Тај бој, по његовом мишљењу, требало је да траје бар колико треба да се прочитају наше народне јуначке песме, бар колико треба да се стопу по стопу у

борби пређе пут од Шапца до Ваљева. У часовима је видео себе како сам, испред огромне немачке силе, брани тај пут, стоји као устава пред срцем отаџбине. Скривен у рововима на Вису, преосталим још од Првог светског рата, нишани у пешадију која се пење према Кичеру. Његова пушка, као чаробна, неисцрпна је: пуца цео боговетни дан, и опет је пуна. Зар није причао старац из Забрдице о оној петорици трећепозиваца који су у Балканском рату заустављали вас дан читав одред турске војске! Па и да се погине! Зар је ишта узбудљивије и достојанственије било, па чак и радосније у свој својој тешкој тузи, него сахрана оних погинулих младића којој је као дечак присуствовао? Сви су они били из истог, његовог села и сви су погинули у једном јуришу. Родитељи су их пренели у завичај, и обасуте цвећем, заставама, даровима налик на сватовске, на новим новцатим шареницама пронели главним путем до цркве и до гробља. Још сад му мирише рузмарин, селен и руже са њине сахране. Још сад чује где неко вели:

– Гледајте Војислављеву мајку како је стегла срце!

– Не бих жалио сад умрети да знам да ће ме овако сахранити.

Стеван је често видео себе на новом ћилиму који му је жена била донела и ниједном још није застрла. На њега сипа цвет као са липе. Отац и стричеви стоје преображени, свечани као на дан славе, а жена бежи у поље да јој се не чује плач.

Он се тако тек спремао да живот изложи опасности, а неки, по његовом мишљењу, злонамерни људи стали су причати немогуће ствари.

– Београда више нема. Генерали аутомобилима некуд беже. Војска се помела.

– Ко је видео да оваква шака јада прими борбу с Немцима, с њиховим гвожђем. За читав мозак, то је немогуће.

„Шпијунчине немачке, хоће да сломе морал наше војске“, мислио је Стеван и гледао их мрко.

– Морамо и ми да се враћамо, нећемо у Ниш – потврдио је Стевану стари друг, из пољопривредне школе. – Кажу не можемо да примимо борбу.

– Такав је зацело ратни план. То се ваљда не зове враћање, него кретање – приметио је Стеван гласом који је треперио од зебње.

Друг је ћутао као камен и Стеван је и на њега стао подозревати. Издајица му је био и онај ко је веровао само у рђаве вести.

– Убити издајицу, треба убити издајицу! – повикали су утом војници око њега за оним непознатим човеком који је први рекао да се борба не може примити.

Сутрадан се, међутим, друмом крај пруге стале вијати откинуте чете, грађани са торбама. Аутомобилима су јурили виши официри у правцу супротном од онога куда се дотле кретала војска. Иза замагљених окана видело се како светлуцају гајтани, еполете, наочари и ордење. Нека жена у отанкој хаљини, коју је суснежица већ била поквасила, с дететом у једној руци, с торбом у другој, сваки час је спуштала торбу и узалудно дизала руку, не би ли зауставила који ауто.

– Беже! – изговори запрепашћено неки тих младић регрутског изгледа гледајући аутомобиле. – Ено, чини ми се, генерала Илића.

Тада поручник Мачковић, Стеванов земљак, који је дотле исто тако скамењено гледао у официре што беже, и очајно се бранио да у то поверује, викну високим напуклим гласом, као да би зауставио поворку што је стреловито промицала:

– Ко бежи!

И од бола, несвестан свога поступка, рани оног тихог младића у плеће, а кад виде шта је учинио, у трену, на очиглед свих војника, сам се уби.

Тада је и Стевану постало јасно шта се догађа. Нешто ужасно, нељудско се збило, али кад? За све треба времена, па и за страхоту. Треба рат прво да почне, па да траје, и тек онда да се изгуби.

– Немци надиру од Бугарске, – шапну му друг – повлачимо се збиља.

– Од Бугарске! А ми смо, то јест ја сам мислио да ће нас напасти са севера.

Чинило му се да је сва несрећа што непријатељ надире од Бугарске. Да је наишао са севера, путем кроз његов завичај, не би продро. Туда, према његовом осећању, није могла у отаџбину ући ни несрећа ни срамота, или бар није могла ући тако нагло, без борбе.

– Ја нећу да се враћам. Хоћу да тражим непријатеља – скоро викну другу.

– Та, не бој се, наћи ће он нас – прихватио је друг тобож мирно. – Зацело ћемо негде морати примити борбу. А овако, куд бисмо ван друге војске.

Било је то на некој станици у околини Ниша. После пола дана пешачења према југу почели су све чешће сустизати унезверене и уморне пешаке; по пољима су лутали коњи и говеда, читави чопори животиња без крова и чобанина. На праговима сеоских кућа стајали су збегови грађана, нешто им довикивали, питали. Пред Стеваном је ишао средовечан човек, на коме је војничка униформа стајала као и на сваком давно из ње изишлом грађанину. Он је на све стране, ма шта људи из збегова питали, довикивао:

– Не бојте се! Не бојте се, кад вам кажем!

Па и то више смешно него озбиљно охрабрење људи из збега су примали са уздахом наде, олакшања, обасипали га благословом.

Из неба се спуштала влага и сагибала стас ионако погурених војника. Друг је погружено ћутао, и то је било срећа. Стеван је полако схватио да сад и они беже и од стида га није могао у очи погледати. Био је то стид гори него икоји што га је у животу трпео, као да је он био крив, он једини, за сву ту стоку што је лутала, за збегове људи, за гомиле бачене ћебади што се по пољу вукле, за то ново војно одело што је каљаво лежало у јарцима, за те испретуране сандуке. „Кад се, кад се то догодило? За све треба времена, а ми смо тек пошли у рат. Јуче сам се такорећи од куће растао.“

На првом преноћишту изнели су им свежега хлеба и вреле чорбе. Стевану се чинило да нема права да једе тај хлеб и срче ту чорбу, мада су се домаћини, да би њих ослободили тога стида, окомили својим проклињањем на генерале и министре. Деца су их, међутим, после вечере распитивала:

– Јесте ли и ви побегли?

– Јесу ли Немци страшни? Јесте ли убили кога?

– Зашто се наша војска уплашила?

После два дана нису се више повлачиле целе чете, људи су се растурали, видели се јадни, утучени појединци како се хватају шипрага или грабе у планинске увале. Стеван је жељно слушао оне што су говорили да су нас издали генерали, петоколонаши, да нам је камење подметнуто уместо муниције, те нисмо могли да се боримо. Њега је некако смирила оваква одгонетка пропасти

земље. Она му је била најсхватљивија. У слуху му је стално звонио глас онога војника што је причао: „Откују сандуке – и имају шта видети: све сам белутак. Откују друге – натрпана земља. А у једном, веле, нашли написано: 'Пуцај сад, ако имаш су чим.' Људи као киша плакали." Док слуша тај глас, Стеван види себе како се пробија кроз немачку војску и убија Хитлера, на средњовековни, песмом опевани начин; или упада у штаб генерала (замишља их скупљеним на једно једино место) и начини међу њима чудо.

Кад се одвојио од друга, пошао је преко Маљена, да би се пребацио у Колубару. Ноћ је падала кад је стигао на Дивчибаре. Сео је на клупу, уз забат неке колибе. Ноћне птице су викале, кликтале, пиштале. Да се није мајка Југовића појавила на разбојишту? Коњи су по висоравни напуштени лутали. Да није који међу њима Дамњанов Зеленко? Никад му се народна поезија није чинила таква стварност као у овом тренутку. Стално му се враћали стихови: „Моја руко, зелена јабуко, где си расла, где си устргнута...", а он сад мора жив да се врати кући, са обадве руке, и да каже да бојног поља није ни видео. Како ће пружити руку оцу, стричевима, па и тој самој својој жени, коју је раније замишљао како плаче хранећи његовога коња, док се он негде на границама отаџбине бори.

На Дивчибарама се задржао и сутрашњи дан. Стално му се чинило да ће однекуд неко јавити да се војска поново окупља, да се негдје даје отпор, да и он тамо пожури. Међутим мало-мало па ето исто тако постиђених, утучених војника којима се није ишло кући, а нису знали на коју другу страну да ударе. Они су се сви заустављали, заподевали разговоре, покушавајући да расветле таму која се око њих била згусла. Стевана је узбуђивало што војници око њега, људи које први пут види, истоветно трпе с њим, мисле о отаџбини и њеној пропасти исто што и он.

Кад је почело освајати јутро, бегунци су постали ведрији. Ту у планини били су окружени слободом, тишином и лепотом, и оне су порицале јадне и ружне ствари што су их доживели. Војници су се осврталиведро око себе и говорили:

– Никад они ово неће освојити. Прогурали су само равницама и сад мисле, готово је.

– Има још много наше земље неосвојене, ако срачунаш планине, и чикам их да овамо дођу.

Неко се сетио приче о тенку који су напали пешаци:

– Иза трке је један скочио на возара и заклао га, а двојица легла, тако бар причају, пред тенк. Кажу: „Прегази нас, да знамо да си преко нас мртвих ушао." Куне се човек да је својим очима видео.

Стеван је желео да и он наиђе на немачки тенк. Замишљао је како са друговима јуриша на гвоздене аждаје, да у њима пронађе људско срце, нељудско немачко срце, и пробије га. Ако тиме отаџбину не би могли спасти, бар се непријатељ не би могао хвалити да је без борбе, без капи крви, кроз њу прошао. Али где то остварити, кад онога првог дана није остао укопан у месту и сачекао непријатеља, уместо да му окрене леђа.

Око подне спустио се сам у речни теснац; хтео је у тишини да размисли још једном куда би даље. Ту су расле огромне столетне букве и опоменуле га на завичај, на јаругу у његовој шуми. Под буковим жилама заблиста извор, непокретан

као залеђен зеленомрким ледом. Сва шума са комадићем неба гледала је из њега. Он је отицао преко лањског лишћа и шљунка у поток. Стеван разби шаком тамнозелени мир воде и осети мирис земљине дубине, гвожђа и јода, влажнога грања. Исто тако би замирисао извор у његовој шуми кад га кутлом узбурка. Било му је као да није ни измакао из свог краја, тако је све изгледало познато и блиско. „Ето, то је онај Мањен који сам толико пута посматрао стојећи на Вису, можда се и гдегод одовуд види моје село и његове шуме.“ Осети неодољиву жељу да тамо баци поглед и нагло се поче пети уза страну.

Са највише чуке према северозападу, где се нашао после дугог пењања, видело се много даљине према северу и истоку и западу. Угледа много друмова, коловоза, сеоских кривих пролаза, стаза кроз ливаде. Десно заблиста окука реке, лево препознаде леђа Медведника. Али где је она танушна црта коју је угледао на мапи трећег разреда, може ли је наћи у овом цртежу, тако лепом, блиском његовоме осећању? Као да зачу учитеља где му говори: „Како не можеш да је угледаш! Видиш тамо северозападно ону увалу, ону велику зделу између брда! Е, тамо ти је Ваљево. Пођи од њега навише преко оних брежуљака, по самој коси...“ Стеван сину од радости, учини му се да је у сплету путева, што се цели или испрекидано јављају, нашао онај који тражи: то су његове окуке, његова белина, његов правац према северозападу. Тај пут још је чист. Немци њиме нису прошли. Тај пут бар мора бранити. Он бар мора стати на њега, и ако никог другог немадне уза се, покушати да сам заустави, бар један тренутак, несрећу и срамоту која одасвуд продире у отаџбину. Настало је беспуће, војска не зна куд да иде, где да сачека непријатеља; али овога тренутка у овоме великом беспућу и замршености он је угледао место на коме ће моћи јуначки постојати.

Са још пет другова из свога краја спустио се низ Букове, према Ваљеву. Мада су сва шесторица била уморна, изгладнела, нису се усуђивала да уђу ни у чију кућу нити да замоле да једу. У свачијем погледу као да су видели прекор и презирање. Тек негде изнад Градца ушли су у успутно двориште да пију воде. Старица што се око бунара вртела ослови их гледајући некуд преко њихових рамена:

– А ви, децо, брже отуд него одовуд!

Изишли су као покисли и сели на јарак покрај плота. Ту у селу још нико није веровао у потпуну пропаст, и из суседног дворишта је добацио глас младе жене:

– Да се мој повратио и браћу оставио, у очи бих га пљунула.

Чуло се како је старица ућуткава:

– Веле, и Симић је причао да смо пропали.

Коштуњави домаћин, који је стругао даске у дворишту, пљуну далеко од себе и не дижући главе с посла одбруси:

– А шта друго шкарт и бегунац и да каже.

Свугде су пролазили као кроз шибу. Стеван је губио наду да ће се икаквој војсци уз пут моћи придружити, да ће уопште уз пут срести непријатеља и плашио се сусрета са стричевима и суседима. Стриц Марко ће зацело рећи штогод заједљиво. Он је као и Стеванова жена гледао с висине на његово заношење поезијом. Рећи ће можда:

– Није, брајко, ратовати кô песме декламовати!

Стриц Радивоје, особито ако се његов син дотле не буде вратио, назваће га отворено бегунцем, као и онај чича више Градца, и почети да прича како се он на Церу борио и какво је онда одушевљење било и љубав према отаџбини.

При помисли на жену и децу још му горе би. Жена ће сад мислити да му може с правом говорити:

– Пропала земља, али остали послови. Иди мало те окопај ону расаду. И у ропству се мора јести.

А деца ће као она где је једном преноћио запиткивати:

– А јеси ли се и ти уплашио? Јеси ли убио кога Немца?

На првој узвишици пута према Бранковини, изнад Ваљева, зауставила су се њих тројица, колико их је још било остало. Виделе се одатле модре планине на југу, које су недавно напустили, а чак негде према Подрињу назирао се Цер. Пут се сабласно белео као да је под месечином. Опет га ум однесе у прошлост, како га је тим путем често у зору деда возио у Ваљево. Сунце би се рађало кад би изашли више забрана и претворило у трепераву светлу недогледност, предео који им је лежао на левој страни, према истоку. За четврт часа би се сјурили у речну долину и захуктали каменичким теснацем. Тамо је било још прохладно, росно, без икаквих трагова у усправној трави, као да је још зора. И тек би их опет сунце по други пут дочекало на грабовачкој узвишици. У њега се сада није дало гледати; оно се скупљало, збијало и није пуштало себи ни издалека. Ни трага од његовог месечинастог руменила кад се први пут помоли да размотри простор у који улази. Деда већ у Рабасу почне да декламује. Обично је почињао стиховима: „Још Зорица не забијелила, ни Даница лица помолила...“ и ређао даље кроз Косовски циклус. Њему се увек чинило да тај пут и није само друм што иде од села до села, од Ваљева до Шапца, већ светла веза између њега и времена опеваног у народним песмама. Изгледало му је да је просечен туда од памтивека, да неће скренути ни прекинути се. Деда је враћајући се касно из Ваљева, да се наужива лепоте, на овом делу пута обично ишао полако, пустив коњима дизгине. Испред њих би шкрипала воловска кола и он би заподео разговор са скоро невидљивим сапутником.

– Возио жито?

– Жито.

– А ја свог унука враћам. Свршила се школска година.

Догоди се да Стеван на колима заспи и прене се тек негде на брду изнад школе. Угледа њен кров и сети се учитеља, мириса вење са ђачких прослава, правила тројног, поворке народних јунака о којима је први пут у школи чуо, а деда тек рекне:

– Сумњам да имаш тамо у Ваљеву учитеље као ови наши. Што си код Недељка научио да калемиш, нећеш у целој пољопривредној школи.

И наједном деда заћути. Стеван зна да су наишли наспрам гробљанског брега, с кога се види пут и где дедин отац одмара кости, како је деда обично говорио. Тамо на брегу беле се на месечини белези међу које се већ разишло грабово жбуње, побегло из честе што је опасивала гробље.

Тамо сад одмарају кости и Стеванова мати и његов деда, окренути лицем према путу. Не, неће моћи проћи мимо њих. Шта да каже себи у том часу. Одакле

се враћа, зашто се враћа тако брзо? Кад је ишао на мајчин и дедин гроб, замишљао је како ће кад се из рата врати и буде на путу наспрам њих запевати: „Још Даница не забијелила...“ А шта сад да запева! Како да пронесе онуда своје погружено ћутање!

Неће се моћи тим путем вратити овако осрамоћен. Да је успео бар једног, јединог Немца да убије! По стоти пут зажали што је одмах пошао за другом, можда би неког срео и уништио. Сва тројица су ћутала, мислила су, изгледа, исто. На ливади с друге стране пута троје чобанчади било је запослено ложењем ватре. Једно, најмање, доносило је иверје с оближње крчевине, радосно узвикујући кад у шибљу крај пања нађе повећу цепку. То дете је било босо, у дугој грубој кошуљи потпасаној испод трбуха. Недалеко из воћњака вирила је једнособна кућа малих прозора. И свуд докле се дало оком сагледати виделе се исте такве гомилице чобана и оваца, пели се димови с ватара што су их деца палила. Под брегом далеко белела се зграда са осам великих прозора, зацело школа.

– Сећате ли се – рећи ће наједном један од двојице другова – кад смо ми били прваци, како је трећи разред представљао смрт Хајдук-Вељка и како је Пера Штулић скочио у ону црвену светлост што је личила на огањ. Шта ли је с Пером, да ли се и он већ вратио?

– Ја као да сад гледам како је цео трећи разред хтео да буде Хајдук Вељко – додаде Стеван. – Неки су због тога и плакали, а Перин брат од стрица после је целог живота због тога остао према њему суревњив.

И сва тројица утонуше у сећање на ту дивну, прву представу коју су у животу видели, на чобанске праве ватре у које су целог пролећа затим скакали. Стевана су мисли тако однеле у дан кад су се у село враћали људи после првог светског рата. Његових двојице другова и рођака отац је био погинуо. Мати им се забрадила црном марамом, а баба по цео дан кукала у дворишту. Дечаци су сваком говорили поносито:

– Наш отац је погинуо на Церу.

И Стеванов отац и његов деда, а и други сељаци гледали су ту децу скоро са поштовањем и увек с њима говорили блаже и озбиљније него са другим дечацима, ишли су да им обрађују земљу, да их саветују.

Наједном је од Грабовице стало тутњати. Само што су се они погледали, низ пут се на моторциклу сјурио муњевито страни војник под шлемом и прохујао на десетак метара покрај њих. Добро су га, иако је јурио, сва тројица уочила: суров, као из гвожђа изливен, попао прашином, обесвећивао је све чега се погледом тицао. Стеван је добро видео како је с мржњом и надмено гледао земљу коју је он волео и сад га тако срамно, кукавички у њу пуштао. Спазио је како је с презирањем погледао у неугледну кућицу, па за чобанима који су преплашено, с вриском, у њу утрчали. За извидником су се котрљали тенкови и назирала се у њима лица исто тако укочена, пуна мржње и презирања. Газили су немачки тенкови по том путу којим га је деда возио кроз росу, кроз мирис покошене траве, по месечини; на коме је научио песме о Милошу Обилићу, Мусићу Стевану и Тодору од Сталаћа. Пролазили су немачки војници кроз његову домовину, кроз његов завичај, с мржњом и охоло гледали све око себе. Стевану се чинило да немачки погледи говоре: „Где су ти потомци славних јунака? Где

су ти што су се усудили да нам пљуну у лице? Ево газимо кроз њихову земљу, а она се још није провалила. Медведник нам није пао на главу, воде се нису излиле да нас зауставе."

Полазећи на мобилизацију знао је да ће тај сусрет са непријатељем бити велик и страшан, али не тако велик и не тако страшан. Са собом је тада замишљао целу земљу, сву војску. Јуришаће с песмом, носиће заставе. Непријатељ ће бити негде у даљини, под брдом, сливен у масу, светлуцаће само његово оружје. Па и овај сусрет на путу сасвим друкчије је замишљао: без толико хуке, гвожђа, оклопа. А сад су јуриле према њему, као да извиру из земље, гвоздене аждаје, у чијем језгру се само назирали људи.

Обузе га грозница сећања. Истовремено је видео Обилића како упада усред турске војске, Хајдук-Вељка где скаче у огањ, жену Тодора од Сталаћа како се баца у Мораву. Видео је стрица Радивоја на Церу, један одолева петорици. Деца њиховог рођака, остала без оца, гледају га поносито у очи. Све што му је било најдубља садржина живота, он сам, буктало је у њему неколико часака. И стално, негде уза само срце чуо је: „Иза трке је један скочио на возара и заклао га, а двојица легла, тако бар причају пред тенк. Кажу: „Прегази нас, да знамо да си преко нас мртвих ушао."

Појурио је према гвозденом чопору што се котрљао путем вичући:

„Напред!" Била су свега њих тројица, али се њему учинило да ће за њим појурити сем другова сви јунаци народне песме, сва разбегла, без борбе поражена војска, планине и реке, видик у коме је растао. Пуцајући је налетео на колону тенкова и одмах погођен пао под кишом метака која се осула и све до Ваљева после није престајала. Његова смрт је за неколико тренутака поколебала непријатељеву самоувереност и натерала га да пуца у земљу, шуме, куће крај којих је јурио, као у живе непријатеље. Натерао је Немце да застрепе на том путу који га је везивао за отаџбину, за историју, за успомену на прадедове.

Тајна

Јутро над водом било је толико лепо да је будило тугу. Прво је све лебдело у млечној измаглици, а затим се оцртала сремска обала и врбе на њој као зачарана поворка зеленкастосребрних облака. Скинувши један по један маглени огртач, Дунав се полако затрчавао према обали, био вољан да је запљусне; али се опет предомишљао и враћао замишљено према матици, где се сав живот, све блистање воде било усредсредило. Шлепови крај обале стајали су као омађијани. Људи на њима засењени спокојством те јутарње лепоте и сами су имали тих, свечане покрете. Најобичније свакодневне радње опомињале су на вршење старих обреда, на чарање. Жена што је на кљуну шлепа, према сунцу, љуштила кромпире чинило се да кроз прсте премеће ланчиће и бројанице од потамнелог сребра. Лађар што је прао под запљускујући га ведрима воде био је озарен као да ова радња не представља обично јутарње чишћење. А када је чуварица купатила Ружа прострла неколико окрпљених кошуља према истоку, чинило се да их због неких других, праисконских, разлога веша према сунцу, а не ради сушења.

Ову зачараност прекинуо је смех двеју девојака, првих купачица тога јутра. Машући поцрнелим рукама као птице крилима, спустиле су се на даске где се сунчало. И, као да је требало да оне само даду знак, готово у истом часу диже се неколико вивака са оближњег спруда и зађе у врбе, појави се чамац од Земуна, вукући за собом по води дуг срменозелен скут, спусти жена што је до малочас љуштила кромпир канту у воду и рукуница зазвони као смех. Црномањаста девојка леже челом према западу, гледајући нетремице у земунска поља. Негде кроз грање указа се неколико пута трамвај, диже се у небо црна перјаница дима с невидљивог воза што је одлазио према Обреновцу, указаше се високо под небом две птице. Девојка их је пратила радознало, напрегнуто. Да ли су птице?

Иза њих двеју се песковита пољана обрасла високом барском травом, овде-онде обрађена и засејана кромпиром, полако пунила купачима. Жене с децом су се скидале у сенци ниског врбовог жбуња, пребацујући светле дечје хаљинице преко грања. Стигла су ускоро и деца из Босне, како су грађани звали малишане из Дечјег дома, ошишане до главе и обучене у једнаке хаљинице. Црномањаста девојка се није окренула чак ни на њихове гласове, сличне пијукању и жубору, ни на њихову радосну трку око обалских бујних јабланова. Није се померила ни кад је домарширала чета војника и зауставила се негде надомак њеног

погледа, и ненавикнута на пливање подигла на води буку као да је сваки појединац воденично витло.

– Погледај како су, јадници, бели, неосунчане коже – јавила се као за себе смеђа девојка гледајући чету тих неспретних сеоских момака које је војна дисциплина први пут натерала у велику реку.

А сунце је бивало све жешће и понегде пекло кожу као да зраци пролазе кроз призму; ланци на чамцима већ су били врели, а последње капи росе у пазуху травки још су се где-где виделе и ваздух је још имао свежину воћке.

– Зашто стално ћутиш? – јави се опет смеђа купачица, окрећући лице према небу.

Црна уместо одговора помисли: „Лепо је имати тајне. Дођем на купање и лађари примете да сам стигла цео час раније него обично, а не знају зашто раније; виде да нешто размишљам, а не знају шта; виде да гледам према небу, и мисле можда бројим птице над Дунавом.“

– Зашто ћутиш, питам те, тако упорно?

„За читав свет не бих казала то што ми је обећао. Могао би да буде лишен чина кад би се дознало да је летео само због мене. А и кад би то смео да чини, опет не бих казала. Уопште ми се ни с ким не говори кад мислим на њега.“ Посматрала је са заштитничком нежношћу нос сличан њушчици своје другарице, њене очи, што су сад увређено гледале некуд преко воде.

– Нећеш још да пливамо?

„Она нема још никакве озбиљне тајне. Крије само од оца да иде на купање. А ја сам за све у кући неиспитана земља, нека врста још необелодањеног вулкана, или рудокопа. Мама мисли видећи ме над књигом да су ми пред очима хемијске формуле, с поштовањем отвара и затвара врата кад улази у собу. И не зна да увек између мене и ње, или између мене и оца, седи још неко за њих невидљив, да водим увек двоструk разговор, један с њима, а један са њиме, да за време ручка мало једем и нестрпљиво се држим зато што за столом седи још неко кога они не виде. Продавачице у радњи мисле да узимам оно што сама волим, и не слуте да ми неко други саветује на што да се одлучим. Суседи на улици при сусрету са мном закључују да сам још дете, честитају ми у себи што ме још нико не доводи до куће и не сачекује пред капијом, а ни на ум им не пада да ме он, за њих невидљив, увек прати. Нико не зна да сам потпуно успавана за све у чему се чини да живим. Ај, ај, како је то дивно!“ После тога је чикала цео свет: „Ако се и досетите кога волим, не знате како. Не знате где смо се упознали, ни шта он све може да стави на коцку због мене, шта би све био у стању да прекрши да би мени био веран. Не знате да је пре месец дана, када сам путовала у Нови Сад, због мене летео негде у облацима изнад воза, да је мене пратио. Мислили сте: вежба се неки ђак-пилот. Само ја знам како је удесио да тога дана може летети, и каква би га казна постигла да се одао.“

На осунчане даске се спустио неки златаст опнокрилац. Она га бојажљиво додирну прстом:

– Ви сте, значи, створ с крилима?

– С металним крилима, али смелога људског срца, с којим се не сме шалити. Опомињем вас.

– А ако се будем шалила?

– Претворићу се сместа у грабљивицу.

Она се гласно насмеја: „Нико у целом свету не зна овај наш разговор, ни на коме се месту водио, ни какав изгледа мој металокрилац. Нас двоје смо још непронађени свет. Десет Коломба нас не могу открити.“

Наједном се изнад земунског поља диже звук мотора. Био је надмоћан у том јутру које је још само цвркутало и жуборило. Два авиона се нагло дизала у небо радосно блистајући. Црномањаста девојка скочи раширив руке као да би полетела према њима.

– Хоће према Авали – рече лађар са суседног шлепа своме другу.

– Неће, удариће према Загребу – одврати други, надносећи шаку над очи.

– Да се кладимо да ће према Авали!

– Да се кладимо да ће према Загребу!

– Низ воду ће, овуда ће пролетети! – добаци им она, не могавши да бар мало одушке не да својој тајни.

Лађари се слатко насмејаше.

– Хоћете ли да се кладимо? Ми дајемо једну вожњу чамцем, а ви једну шетњу крај обале?

– Пристајем – прихвати она, гледајући непрестано према авионима, као да је та опклада била нешто најприродније.

– Сасвим си полудела! – љутито изјави смеђа девојка, па и сама скочи. – Са мном ни речи не проговараш, а са тим лађарима се чак и кладиш.

Авиони се упутише низ Дунав. Већ им се видела метална сребрна ребра и знаци на крилима. У лету се сад спуштали, сад дизали, кривудали. Рекло би се да их је јутро било опило. Нарочито се десни, онај до обале, чинио пијан.

„Чини све како је обећао. У овом је до обале. Ни његов друг не зна због чега баш јутрос овуда лете. Све како смо се договорили.“

Деца са песка сва поскакаше раширених руку, погнута напред, ка да би и она полетела. Трчала су тако кривудаво представљајући покрете авиона над водом. Војници зауставише своја хучна витла, загледани у металне птице, као некад у јастребе над њивом.

– Вежбају се, – изјави Ружа зналачки – тако често чине.

– Другарица доби опкладу – добаци један од лађара. – Куд ли ће то?

– Превртаће се сад мало, па ће се вратити – опет црна девојка дозволи да јој се радост прелије преко срца. Махала је притом рупцем према авионима.

„Сад сви мисле, машем онако, из дуга времена, као девојке са забачених железничких станица што машу возовима.“

Мало затим, како је она и прорекла, десни онај до обале, као да полуде. Слично воденим птицама, спуштао се мањевито скоро до воде, па се нагло дизао, превртао у зраку и остајао потом лебдећи скоро изнад самих шлепова.

– Да није који од ових ваш вереник кад све погађате? – добаци опет смејући се исти лађар девојци.

Она је била загледана у небо и махала благо рукама, дижући се на прсте. Наједном опет леже, окрећући лице према авионима, сва обасјана мишљу: „Дивно је имати тајне. Нико сад не зна да та огромна птица мисли на мене. Једном ће

ме зграбити као орао и однети под облаке.“ Тренутно је склопила очи и пустила да јој сунце ужеже у чело и грло.

Тада се готово изнад саме њене главе чу страшан прасак и огромна машинерија се шумно сруши у воду између шлепова, потонувши у часу. Настало је комешање, врисак, вика, али она још није могла да схвати шта се догодило. Погледала је у небо: онај мањи, тамнији авион се муњевито враћао према Земуну.

– Пукао мотор, пукао мотор! – викали су лађари са шлема.

– Хтео је опет да се преврне – објашњавао је један од војника, трчећи према месту несреће.

– И пре неколико година је тако један погинуо, онамо према другој обали – упала је Ружа, кршећи руке.

И она је појурила према шлеповима међу које се срушио авион. Васпитачица деце из Босне потерала их је онако неодевене пред собом као ћуриће чак на гомилу песка крај подвожњака. Жене, које се нису усуђивале да загледају у воду где је авион потонуо, брзо су одлазиле кући. На даскама где се сунчало смеђа купачица је остала сама са онесвешћено другарицом. Врискала је беспомоћно:

– Шта ти је? Како ти је? Донесите ми пијаће воде! Помозите да је повратим!

Нико није обраћао пажње на њих две. Та невоља је изгледала мајушна према срушеном авиону, коме су са свих обала и ритова јурили у помоћ чамци. Људи са шлепова су огромним чакљама већ чарали по води где се пилот срушио. Свет са обале је довикивао:

– Журите, журите, можда је још жив у кабини!

– Како жив, кад је мотор пукао! Морао је изгорети.

– Па свеједно, треба журити!

– Срећа што није пао на шлепове, сви би и на њима изгинули.

Људи што су чакљама претраживали воду ознојише се вукући из ње нешто страховито тешко. Гомила није дисала очекујући шта ће се појавити на површини. Био је остатак једног крила. По други пут, уз још веће напоре, извукоше замршени и искидани дроб мотора.

– Сиромах, значи мртав – заплака нека млада жена, покривши очи прстима.

Неко са обале, десетак метара ниже шлепова, јави:

– Нађен је труп, гњурац је нашао труп. Нема главе и десне руке.

Од стране Земуна чуше се моторни чамци. Усправно стојећи у њима, јурили су пилотски часници на место несреће скамењеног, бледог лица. Небом стаде кружити неколико аероплана као да траже стазе с којих се несрећник срушио. До шлепова доплови чамац са пилотовим трупом, који милиција подиже у неку кабину на шлепу, док не дође лекар. Разнолике униформе, пилотске, војне, милиционерске, морнарске, поврвеше из чамаца на шлепове. Свет са обале само што не загази у воду, размичући се једино кад је морао да пропусти људе што су стизали на увиђај. Рој догађаја, ситних збивања, подвига, којима би иначе требало пет дана па да се живот ипак учини узбуркан, зби се у једно пола часа.

Кад после потребних формалности леш на моторном чамцу би понет пут Земуна, праћен поворком чамаца, и неколицином авиона, плима догађаја стаде опадати. Удаљиле су се прво власти које су морале ићи у Земун; одмахнув суморно руком, прионули су опет обалски радници на посао; погдекоја још заостала

мајка спремала се с децом за полазак кући: чамац с лубеницама који се био недалеко зауставио продужио је пут; лађарева жена је наставила да сприема ручак; неколико девојака и младића прешло је чамцем на шлеп да разгледа машинерију упаљеног мотора. Само ниједан једини пливач није се враћао у воду, то је био пређутни, општи знак жалости за погинулим пилотом. Чуло се једино жаморење обалских таласа, који су сада залазили далеко у песак ивичећи се пеном.

Лађар који се био пре једног часа кладио са црном купачицом у шетњу чамцем тек сад се сети да погледа на даске где се она до малочас сунчала. Ни ње ни оне друге није више било. Лежала је само мокра, изгужвана марамица. Не видећи их, довикну чуварици купатила:

– А наше девојке се препале? Побегле?

Кад ни она није умела да му каже ништа о њима, постаја мало замишљен и закључи као за себе:

– Лепа девојка. Необична.

Затим се и он врати свакодневном послу.

Сопственици

Већ пети пут пекао је Живан ракију са бившег поповог воћњака. Био је то воћњак уза саму попову окућницу, прошаран стаблима такуша и караманки, на којима је Живан као дете толико пута висио у рану зору док се у суседном дворишту не би чула граја, или у само вече кад свет већ полеже. Могао је он тога воћа узимати и дању на очи домаћина, све док се у село не згрну попови унуци, сијасет неке деце и омладине што лети и под јесен дође из градова на годишњи одмор, који су сматрали воћке својом имовином у имовини свога деде. Водила се тада између њих и Живана подмукла борба. Кад та градска деца опазе да Живан око четири сата ујутру долази под крушку, она се стану још раније будити, а он се опет упне да их надмудри купећи плод још за ноћи, брзи, заједно са грумењем земље и суварцима. Тако догурају до тога да никако и не спавају све док крушка не буде сва обрана, или се поп не наљути па је у пола часа, и незрелу, омлати.

Понекад је ово бивала борба због саме борбе. Живан и не успе да поједе што је прошле ноћи накупио, али се ипак диже још по мраку и привиђа му се оно жуто злато зрелих караманки што пред зору лежи росно у црвенкастосмеђем грумењу земље. Још са прелаза у воћњак опази ако су га претекли: под крушком се црни као да се сва помрчина света скупила под њу. Он ипак дотрчи до под стабло и нађе можда тридесетак умецаних плодова што су му их противници милостиво оставили. Све ово мора да се обавља у трен ока. Живан нема времена да се пење на крушку, једва успе да омлати колико може у недрима понети и да изабере понешто од онога што је на земљи затекао. Киван на дошљаке, зарекне се да ће идућег јутра устати одмах иза поноћи и већ замишља њихова разочарана лица кад дотрче задихано и нађу само риђе, свињама угажено, грумење земље и суве гранчице.

Откако је постао сопственик воћњака, почео је да се љути на поповог прадеду што је крушке садио на месту где им се Живан у детињству радовао, па после на онога ко је шљивак дизао на земљишту око крушкових дрвета. Да није њих, још би један казан ракије добио, а од крушака никакве користи: сад на летовање долазе деца попових унука и како немају више крушака на својој окућници, тресу повaздан стабла у његовом воћњаку. Кад их је први пут опазио усред бела дана, имовинско осећање се у њему побунило. „Јесте да су деца, али

зар нема ко старији да види и да подвикне!“ Чинило му се да одрасли намерно пуштају децу под крушку, како би показали да су још нека права у њих остала, или да би га подсетили како је сâм као мали чинио што сад њихова деца чине, или „свеца им њиховог“ хоће да наговесте да то и није заувек његова имовина. Тако љутит таман се био сагао да дохвати суварак којим ће се бацити на крадљивце, спреман и на погрдне речи, а из поповог дворишта одјекну глас једне од жена која је децу звала да се сместа врате. И сада после три године би му мило што му се онда нису речи брзоплето омакле, што се није бацио чиме. И сад се са живим одобравањем сети своје дарежљивости тога дана. Кад је Марија, попова унука по најмлађој кћери, чији је глас онда познао, опоменула децу, срце му је сместа омекшало, добио је жељу да покаже да се и он може понети домаћински као некад њен отац и деда, па је сам деци скоро пола крушке омлатио.

– Мало ли сам пута ја ту караманку тресао – распричао се притом гласније него што је и сељаку обичај и на начин како се са старијим говори, јер је те речи у ствари упућивао Марији. – Јесте ли да ми је по закону додељено, али је то још ваш чукундеда садио...

Иако неприпремљен пре тога, он је историјски чин поделе земље на сиромашне и беземљаше био примио са радошћу и зрелим политичким миром, с каквим наши сељаци обично дочекују збивања у свету. Било је само у прво време лаког чуђења што се та дубока правда и на њему извршила и страха да људи којима је одузето не жале на њега лично. И кад год би се уверио да и они извршене догађаје сматрају за праведне или неминовне, као сад кад је Марија опоменула децу, много више је уживао у изненада добивеној имовини.

Живан је пекао ракију у доњем дворишту између качињака и дрвљаника. Мало подаље испод дуда видео се нов кокошарник и у врху воћица што се спуштало стрмо према извору назирала се пред свињцем нова корита чија је јасномрка боја сведочила да су и она недавно саграђена. Свуда се око куће према боји дрвета могло одредити кад је што ограђено и садељано. Плот који је одвајао доње двориште био је тек отесан и још мирисао на грађу, јасно одударајући белином од вратница чије је дрво, дуго прано кишом и сушено сунцем, било стекло светлуцавост и мекоћу свиле. О напретку су причали и црепови по зградама: међу старим прљавоцрвеним и где-где већ позеленелим били су разбацани нови, јасноцрвени, као да су тек сад извађени из црепаре, и давали крову живост ливаде. И на намештају се виделе недавне принове: међу дрвеним креветима и осталом почађалом дрвенаријом стајао је бели енглески кревет какви се виђају по болницама и дечјим собама; уз стари ормар од чамовине, обојен тако да би личио на орахов, надмоћно се прсио нови политирани чији је подлубљени политир дете, у жељи да испита порекло сваке нове ствари унете у кућу, местимично било ољуштило.

Док се Живан мајао око казана, из хлебарнице је допро топли мирис лешења и Катарина је позвала љутитим гласом, као да је већ звала па није било вајде:

– Хоћемо ли ми јутрос јести хлеба!

То је на њеном језику значило да треба поћи на доручак и да јој је жао што су лепиње тек сад готове, а сунце одскочило копље изнад качињака. Живан понесе сатлик нове ракије и седајући понуди:

– Де, жено, нове новине од нове године!

Кад се она начини да га не чује, одгурну јело и сатличић од себе и прасну:

– Опет стара прича! Да нисмо, бој се, украли?

– Не пије ми се. Дете ми у болници, а ја да...

Одмахну руком као да и не вреди говорити са тим ту Живаном у коме се имовинско осећање нагло развијало и изражавало на начин који није подносила. Нарочито му је замерала кад се много и видно радовао летини, плоду и пићу са имања добивеног аграрном поделом. Њој се чинило да је све невоље, и кад непелцовано крме угине, крава се преједе детелине, кокоши не носе, прст наздраво заболи, постижу као казна што ужива у имовини коју још није могла да замисли збиља својом, с правом својом. Сматрала је да јој и синчић због тога умало није изгорео те сад мора да лежи у болници. Иако јој је сусед и рођак Михаило, после ослобођења у селу прозван малим Лењином, тумачио да би се свачије дете тако запалило ако би се као њено у колибици од сувог грања играло ватром, није могла да се отме уверењу да се то догодило зато што је Живан пристао да прими четири хектара поповог имања, и то не неког ма кога попа, из другог села, већ њиховог суседа који их је венчао, „чију су кућу већ Немци раскопали, стрељавши и њега и сина негде у пустом Београду“.

У прво време после поделе није смела да се приближи ни дворишту стрељаних свештеника, а камоли да изиђе на очи жени млађега која је сада сама с децом живела на преосталој имовини. Није могла да се навикне на мисао да су поступци социјалистичке власти законити. И кад су се, у прво време, док је успомена на настрадале свештенике била још свежа, а сумња да ће нови поредак остати заувек још жива, драговољне мобе на попадијином имању лако купиле, Катарина им се није придруживала из бојазни да се не сретне са киме од попове родбине. Тек две године касније срела се са попадијом на извору. Спустила је судове и села беспомоћно на широку модру плочу уздахнувши:

– Ето, лепа сестро, шта се почини: људе ти Немци побише, имовина ти пређе у туђе руке, па и Живан прими...

– Да није Живан други би, дочекала је попадија. Време је тако дошло, ко сам не ради не сме држати земљу. Ја ни ово мало не могу сама да обрадим.

Разговор се наставио пријатељски. Попадија је прешла на свој омиљени предмет: како јој није жао онога што је пало у радне руке, али је душа боли кад погледа како њен бивши јабучар пропада, плот се око њега обаљује, говеда и овце врљају око воћака, глођу их, ломе, и да би и сâм нови сопственик имао више вајде да је тај воћњак остао њен, попадијин, а он га само поткрадао. По овим последњим заједљивим речима Катарина је осетила да и попадија мисли и осећа као она, само неће ни пред њом да говори потпуно искрено знајући да је Живан први примио део њене имовине приликом поделе, кад су многи сељаци, и сиромашнији од њега, ово пошто-пото гледали да избегну. Утеха је Катарини била истина што је знала да млада попадија није била везана за земљу, да је ту само снаха, придошлица, да јој није то имање дедовина.

Сад је за време доручка размишљала у чему би јој пренела нове ракије, кад је Живан прекиде:

– Немамо у шта пиће сасути. Како би било да заиштеш у попадије...

Рекао је то бојажљиво, знао је да је Катарини увек било мрско ово позаимање, а особито сада, и не изненади се много кад га она љутито пресече:

– Мало ли је што смо ракију испекли са њеног воћњака, већ сад и у њен суд треба сасути! Пре волим потражити од Радомира, и ми смо њему ономад дали нашу кацу.

Живан се одмах с њом сложи; било је и њему немило да тражи од попове куће, а особито сад кад се тамо искупљали они што су живели по Београду и Ваљеву, па после доручка упути се Радомировој кући, оставивши Катарину код казана. Врућина се већ увелико осећала у сокаку а коприва и репушина тешко мирисале под сунцем. Скорела, глиновита земља на којој су говеда папцима начинила безброј неравнина жуљила га је и кроз опаке, зато пређе на траву покрај самог плота уживајући у њеној мекоћи. Одмах иза других вратница почеше се ређати шумарци и забрани, међу њима и Михаилов пропланак који је од ослобођења припадао газда-Љубомиру. Око повелике рудине на којој је стајало неколико старих пањева расла је млада букова честа прошарана грабом. У њој се издвајало можда десетак старијих стабала што су још за Михаилова и Живанова детињства сматрана за стасало, добро дрво које треба чувати. Живан по стоти ваљда пут преброја то дрвеће и одаде у мислима пошту Михаилу што га није оборио. Уза сам плот Љубомировог воћњака стајала су два велика свежа пања. Кад се чуло да ће вишак земље бити одузиман, он је оборио две стогодишње букве, да би му после лакше било отуђити тај пропланак, ако на њега падне коцка да пређе у друге руке. Пролазећи крај тих пањева Живан је увек мислио: „Е, што ти је газда! Воли да уништи, него да дâ другоме.“ Иза заокуке се брзо указа и Живанова шума, део некадашњег поповог забрана, сад раздељеног између петорице сељака. Поред Живановог дела био је комад остављен попадији и њеним деверима, и он обрастао претежно храстом и цером. Њих је делила плитка јаруга, али и без тога би Живан знао докле се простире оно што сад њему припада, и то не због саме имовинске страсти. У тој шуми је познавао сваки пањ, изданак и жилу пружену далеко кроз маховину у лањски суви лист. Из ње је у детињству толико пута носио мајци суво грање, упролеће тражио љубичицу и јагорчевину, за дар учитељици, а ујесен брао млечњаче и лисичице, или вребао веверице. Седе на још очуван храстов пањ и ко зна по који пут се сети дана кад је стари поп ту одрубио дебло и дао му иверје за ватру коју су чобани били наложили на утрини крај пута. „Како то да неки људи имају шуме, а други не, као дете се чудио увек пролазећи туда. Шума се, истина, наслеђује, али откуд ономе првом?“ Што његов отац да има баш оне две жутуњаве њиве а не овај кутак где расте и живи све што га је тада толико занимало?

Дубоко удахну гвожђевити мирис осунчана дрвећа и сувог листа који се већ нагомилао у јаружици и чести што се према њој спуштала, загледавши се у дуги ланац ужурбаних мрава. Око жила се мајали црвени кукци и завлачили у капице лањскога жира. Према свима њима Живан се осећао као да их је сам створио и дао им на уживање ту шуму, то суво лишће и жирове капице. Као што је стаду јутром одгонећи га на пашу дарежљиво тепао: „Е, сад, ето, дотерао сам вас на ливаду па чупкајте, онамо мало отаве, тамо мало детелине, а после вам ено потока па се напијте и хладовине па поштено преживајте и

жмиркајте на сунцу,“ тако се сад у мислима обраћао бубама и птицама око себе: „Ето вам шуме па се ширите, ето пуно рачви за гнезда, ето семења по земљи просутог, само мало разгрните лист. Ето вам земље па градите мравињаке, она овде иначе није за што друго.“ И не само да се он тако осећао, већ се Живану чинило да се и ти живи створови односе према њему као према своме: пели му се на опанак па чак до колена, а птице сасвим близу скакутале као да је дрво њихове шуме.

Ове мисли му прекиде нагло сећање како га је почетком рата ту негде, предвече, сјесени, нашао Михаило, који се тада налазио у Докмиру, и одвратио га од четника објаснивши му њихову двоструку игру и зовући га да пође с њим партизанима. И мада није ни с њиме пошао, очи су му се бар отвориле, напустио је везе са четницима и неосрамоћен дочекао слободу. Било му је увек непријатно да се сећа оних првих дана рата кад је ишао с четницима у Јаутину на заклетву, али та сећања су често била врло упорна, па и сад их се не ослободи све до Радомирове куће.

Њега је затекао у оном свечаном сељачком јесенском расположењу. Што је говорио, имало је додуше везе, не би се могло рећи да је пијано, али је говорио ствари које би без таквог расположења свакако прећутао, јер је био тих и није волео људима да помиње оно што би их могло забринути или нељутити. Селом се тада врло често проносиле вести о одузимању имања додељеног сељацима без земље. Измишљали су се за ово различити узроци: сад ће га узети држава за нека своја пољопривредна добра, сад да је стопа по којој се остављало богатим поседницима била мала и да ће им се нешто од одузете имовине враћати. Последња таква узнемирујућа вест била је прича о новом закону који тобож даје право да се поделе и они што се до аграрне реформе нису били поделили, чиме би једна породица с више пунолетне деце која живе у граду могла задржати више земље – на свако дете још по три хектара. У њином селу би се тим законом могла користити само попова породица и повратити девет хектара, што су чак и сељаци који су по аграрној реформи добили бившу његову земљу, сматрали за право кад се тицало њега и његовог сина, једно зато што их је непријатељ стрељао, друго што су знали да би им што врате њима било накнађено из имања кога газде у селу. Живан обузет зет сушењем шљива и печењем ракије никуд није ишао па није био ни чуо раније шта се говори и сад је сав претрнуо: гласине су гласине, додуше, али у ово време наглих промена може се свашта очекивати. Зар је некад сањао да ће попову шљиву и крушку брати као своју!

– Прошлог петка на пијаци у Ваљеву само се о томе говорило, – настављао је Радомир, помало љубоморан на Живаново нагло напредовање после аграрне реформе.

И њему су приликом поделе поповог имања давали онај плодни језичак земље украј потока, где сада Живан гаји купус; али је он више волео да узме и поснију земљу од чијег другог имања, јер се као и Живанова жена бојао да прими део од људи које је непријатељ стрељао а уз то и својих некадашњих свештеника. Сад је међутим суревњиво упоређивао Живанову имовину са својом и јављала се у њему осећања слична кајању, или побуни против рођене неокретности и бојажљивости. Кад би прошао са женом поред Живановог купушњака,

увек би уздахнуо: „Док се мудри намудрују, луди се наживе,“ што је она врло добро знала шта значи.

– Народ свашта прича, може бити да је истина, а може бити и није...

У исто време брзо је Живан мислио шта би ваљало чинити ако је прича о том закону истинита. А чинила му се истинитија од свих које је дотле чуо, најприступачнија његовом схватању. „Откако је земље и људи на њој, они су гледали да се од ње не растану ако могу; откако је света, синови су наслеђивали оца“, и то је по његовом мишљењу било право. „Није ни у реду, борио се и даље у себи, да неко буде лишен своје дедовине зато што се бар месец дана пре аграрне реформе није оделио, што је био прави син и није таквим захтевом оца вређао.“ Сетио се муњевито многих пређашњих сељачких довијања, да би се комад земље сачувао, вештачких деоба, привидних преноса имовине на туђе име. „Није ни то ваљало, признавао је, и добро је што социјализам то онемогућава, али он вероватно иде и за тим да људи честити не буду окрњени у правима.“

Како-тако, било је то Живану врло замршено, није му се тај закон, поред свих старања да га разуме, слагао са природом нове, социјалистичке власти. Више му је одговарао устаљеном реду који је владао у прошлости, а Живан је стално у њему хтео да види неке нове, дотад непознате, побуде. И док је тако превртао мисли, јављале му се живе, упечатљиве слике: искупили се попови синови и кћер у одбор, подносе хартију где је тај закон записан и траже деобу. Њему најзад одузимају воћњак, забран, купушњак, с тим да му даду неку другу земљу. Не могавши више због ових мисли издржати на једном месту, брзо се растаде од Радомира, градећи се и даље што је могао више равнодушан.

При повратку удари кроз воћњак, гледајући га са десетоструком нежношћу и оштрином вида. „Ено оне гураве шљивице, мислио је топло, дала је брат рату сто кила плода, а не би овако гледајући је дао човек за њу ни пет пара. А онај пискор се црвени као дрењак, док друга стабла још и не заруде. Гле, оне рачвасте, сва се од рода развалила, пада са ње шљива као киша. Ни те ценерике крај плота нису рђаве; како настане лето, под њима се котрља плод као бели шљунак. Стално капље са ње као са дуда. Оне крај јаруге су ми прошле године зечеви оглодали па никако да се опораве. Их, што ме је под оном калемњачком поп једном затекао с капом пуном шљива крупних као јаја! Да сам се ја питао, не бих калемио, само мами туђу дечурлију...“ Угледавши ватру под казаном, похита јој као опчињен, не говорећи Катарини ништа о новом закону, јер му се чинило ако и сам почне о њему говорити, веродостојност закона ће се потхрањивати.

Селом се говорило и то да ће се одузимати земља добивена аграрном реформом коју су нови сопственици рђаво обрађивали, и шуме које су се нагло, без поретка рубиле као и ненеговани воћњаци. Богољуб, Живанов рођак, који је на подели добио попов јабучар, седео је баш у кафани кад се о овоме расправљало. Одавно је била повика на њега да добивену шуму упропашћује, да је у јабучар напустио стоку, да кришом даје шураку нову њиву под најам. Враћајући се кући удари преко јабучара, као да се хтео уверити је ли баш тако запуштен како се говори. У њему доиста затече овце и козе где брсте ниже грање и нагризају

опале јабуке. На много места је прошће било поодваљивано, а понегде се цела леса плота нагла или пала на земљу. Вратнице су стајале разјапљене. Док се скањивао би ли се не би ли прихватио каквог посла на том добру које му је и толико запуштено доносило користи, са суседне њиве се чуо подругљив глас:

– О, газда! Надгледаш ли имовину?

Сеоски богаташ Велисав, названи Кртица, посматрао га је као што одрастао, искусан човек посматра дете у игри. Његове очи као да су говориле: „Ниси ти рођен да имаш. Слепац и нерадин си био и остаћеш.“ Богољуб је у ствари био једина утеха Велисаву; он је једини оправдавао његове теорије да ко ради мора имати и да су његови пре рата убоги суседи зато били убоги што нису хтели и нису умели да раде. После рата и поделе земље показало се да и они умеју кад имају, да и они знају да управљају имовином и да за њу тако повећану, унапређену, бивају везанији него раније: Живан је поправио кућу, подигао споредне зграде, Милош окалемио виноград, Михаило ископао бунар бољи од његовог, ставио дашчани под по целој кући и стизао поред свег одборског посла сваки педаљ добивене земље да искористи. Само му је тај Богољуб био утеха. Мило је Велисаву било да погледа на развађени плот око јабучара, на забран скоро посечен. То му је давало права да се враћа на своје гледиште да су људи сиромашни зато што су лени. Зато је према Богољубу био љубазнији него према другима, зато га је призивао себи и тако дознавао шта се ради и прича међу новим сопственицима, какве намере има Михаило у одбору шта мисли са сеоским газдама, хоће ли их, како се прича, нагонити да уђу у задругу.

И у Богољубу је била остала она ранија потајна жеља прилена сиромаха да се газди удвори; волео је више да уђе у његову кућу него у кућу својих рођака и суседа који су му замерали сад ово, сад оно. Особито је избегавао Михаила, који му је још од почетка претио да ће му добивена имовина бити одузета ако је и даље буде уназађивао. Сад је осетио потребу да се повери неком за кога је унапред знао да ће му одобравати, да ће потпиривати осећање увређености што су га гласови о одузимању имања у њему изазивали. Осећао се готово једнак с Велисавом у злоби што се у њему будила против Михаила и одбора, па је радо прихватио позив да сврати његовој кући.

Било је у селу још људи који су добили земљу аграрном реформом, али од газда сељака. На њих Велисав као да није обраћао пажњу, био је равнодушан према томе како управљају оним што су добили; међутим две-три породице чије су окућнице биле између његове попове, Живанова, Михаилова и Радомирова, изазивале су код њега сталну радозналост, биле у свима његовим политичким и имовинским мислима. Живану кога је раније призивао да му ради, признајући му тиме да је добар радин, сада никако није могао опростити што се показао умешан у кућењу, па се и пред самим собом градио да не види ни његових нових ограда, ни трепова, ни оваца, ни кутка засејаног детелином, ни кудеље у потоку исто тако добре као жена из његове куће. А већ Михаило је загорчавао свако његово политичко умовање. „Није га некад имао пас за што ухватити, а сад суди у селу! Веле, и праведан и паметан! А где му та памет и правда стоје? У чему се исказују? У томе што мени удара порез а Живана ослобађа! Само неће мене ни три таква Мала Лењина, па ни онај прави, сломити!“

Две Велисављеве снахе су, по старом обичају, потрчале свекру у сусрет чак до вратница, учинивши покрет као да би га пољубиле у руку. Оне су то по неком прећутном договору чиниле нарочито онда кад би наишао ко од суседа присталица социјализма, да би им као на позорници показале: ето, ваши нови обичаји нас нису натерали да ишта у свом животу променимо! Док је млађа затим доносила послужење, Велисав је госту безобзирно као пред неким ко нема чула за увреду, разлагао своју омиљену теорију о газдовању:

– Људи мисле наједном се газда и раденик и човек од реда постаје. То умење се негује као воћка. То се преноси, брајко, с колена на колено. Ви добијете воћњак негован као што се мало дете негује, па напустите у њега стоку. Добијете шуму као башту, и за две године је упропастите.

У злоби која га је била обузела Богољубу су и ови шамари били милији од Михаилових и Живанових прекора, па је умало незахвално слушао газду.

– Ви сви у селу мислите да сам ја био човек зато што сам имао више земље него ви. А, ето, ви добисте земљу, па која вајда?

Богољубу изиђе пред очи Живанова окућница, нове зграде на њој, Михаилов бунар, али сад му је било пријатно да слуша како Велисав и њих изједначује са њима.

– А теби жао што ће теби одузети, а њима оставити? – и даље се охолио Кртица пред сабеседником. – Не бој се, доћи ће и на њих ред. Теби одузимају што не умеш да управљаш имовином, а њих ће намамити у задругу па ће морати дати и оно што су раније имали.

Кртица је госта частио као да је богзна како угледан и жељен, а говорио пред њим као да жели да га истера из куће. Уводио га је притом у оџаклију, да му покаже нову славску икону и кандило, „поручено чак из Београда, из свештеничке задруге, јер оне иконе по Вањеву нису сад ни за сиротињске куће“, затим му показао нове кошнице дашчаре на два спрата „какве једино још имају попови“, и напослетку га је у разговору одвео до свога јабучара.

– Воћку ваља садити одмах уз кућу, иначе је покраду они који је на свом имању не саде. Тако веселом попу увек поткрадају јабуке, јер су подалеко од куће. Ја сам свој јабучар калемио некако кад и он. Имам све врсте као и у њега: и колутаче, и попадијице, и петроваче, и чење па и оне америчке.

Кртица је увек говорио попово, у попа, као да се ништа није догодило, као да су и стари поп и његов син живи, а имање још њихово. Никако није дао Богољубу отворити уста, а њему је то било и добродошло јер је, пун једа, мислио само о ономе што је у кафани чуо. А кад је газда већ уморан, и без обзира што је Богољуб још ту, заћутао предајући се учвршћивању једног прошца, Богољуб плитким кашљањем, из грла, покуша да га подсети на себе, па онда понови што је од јутрос већ десет пута разним људима говорио, не мењајући ниједне ситнице у реченичном склопу:

– Ако је то сад моје, велим Михаилу, ако ми је то по закону припало, што се кога тиче шта чиним са својим...

– По закону, велиш! По закону! Ко је измислио тај закон? – прену се опет Велисав. – Како се може у имовини разумевати онај ко је није имао? Како ти сад можеш бити једнак, нећу да кажем мени, о томе нема ни говора, већ ономе жутом

Пекићу, ето, њему? Нема много, али је сам стекао. Друго ти је стећи с муком и знојем, друго добити.

– Нису се ни попови око оног свога мучили, нису то они својим знојем... – покуша Богољуб опет да убаци једну од својих узречица.

Кртица погледа у крајњем, примитивном чуђењу: стоји пред њиме неко ко се није волео никад помучити и каже за оне што су „јабучар искалемили, шуму неговали, пчеле гајили, коње тимарили“, да се нису мучили. На то није било вредно трошити речи. Уместо љутине предаде се сети, као да сам са собом говори:

– Да су знали, веселници, шта их чека па да сами похарче, да попију, поједу, прокоцкају. Сећам се старог попа, чим скине мантију, узме чекић па зађе око ограда, око чардака, тора; а и млади, ако није са епитрахијем, он је са оном мрежом за пчеле. Мука је за нерадина бити у послу, а за усталца је уживање.

У разговору је узгредно воћарским ножем окресивао онде суву гранчицу, овде остругу што се самозвано зацарила крај ограде. Кртица је и иначе сваку шетњу претварао у мимогредни посао, а сад као да је нарочито хтео показати госту шта значи воћњак. Био је све боље расположен: почетак отварања задруга изазивао је у њему злурадост.

– Шта сте мислили? Да вам је држава дала земљу онако, без неког плана? Није богме, него имате сада да јој вратите што сте добили и да будете њени радници. Гледам Живана, петља, веселник, нешто, крпари. Забија неко прошће, мења цревове. Замишља да је свој човек; а да видиш кад и њега нешто потерају...

Тако су још мало поразговарали, газда гласно, безобзирно, а Богољуб у себи дочекивао његове речи, противусловио им или се подмигивао. Кад су се растали, Богољуба је грижа савести одмах одвела Живану.

– А ти опет од Критице! – љутнуо се Живан. – Знаш на што ми личиш? На оне гологлавске Цигане што чуче поваздан по туђим двориштима и трпе газдинско натресање, па и они су се сад мало тргли, а ти ниси. Велисав грдио власти, а ти уживао? Не да ти пуста лењост да будеш човек!

И Живан се осмехну сетивши се како је стари поп говорио увек за Богољуба да је штета што у исто време не може лећи и у хладовину крај извора, и под липе у порти, и на клупе студене трпезарије чији су зидови били дебели скоро метар.

Катарина је пре подне била на збору што га је одбор сазвао. Тамо је Михаило говорио о будућности села, о олакшицама у заједничком раду и уз пољопривредне машине. „Уме да кити,“ мислила је она слушајући га. Само све те добре стране задруге о којима је Михаило говорио, и које је и она увиђала, нису биле оно што је њу чинило присталицом напуштања старог начина рада и живота на селу. Уласком у задругу она је желела да збаци са срца оно што је пекло све откако им је земља додељена: неће се више имовина бивших свештеника звати њеном већ задружном, а имаће од ње користи као да је записана и на њено име; неће се више бојати да ће је унуци и деца њихова пратити злим мислима. Биће сваком јасно да је све то државна воља и закон, као што је закон да мораш кроз своју њиву пропустити железницу ако земљомери тако одреде. Задрузи је њу привлачило и то што је у животу остала жељна рада у друштву. У сиромашних родитеља била је једна и често морала сама одлазити на њиву да копа, у

башту да плеви, на поток да пере; кућа њиних суседа је брујала као кошница, увек је по петоро-шесторо одлазило на посао, па им је он био и као забава, место где се може узгред напевати и наразговарати. Кад је ишла на игре, саборе, опет само она и мајка. Кад се удала, опет у кући ни свекра ни свекрве, а деце свега троје, па је и тада са завишћу гледала како је прва суседска, попова, кућа увек пуна света. Да се она питала, већ би јутрос са Павловићима, Радомиром и Михаилом дала пристанак; али је Живан стално затезао, говорио о неким намерама које ће извршити као самостални сопственик тамо негде после пет година, о куповини коњских кола, зидању новог качињака, и не обраћајући пажњу на догађаје у селу. Док су људи јутрос редом изјављивали да ступају у задругу, он је градећи се невешт гледао преда се и лупкао прутом о нос опанка, што је Катарину неисказано мучило.

И поред овога незадовољства и несугласице са Живаном, она се целог дана после збора осећала у празничном расположењу, па се по ручку прихватила, под наслоном хлебарнице, пржења уштипака. Црно шљивово грање пуно зеленкастих лишаја, окрашено пљуском, прво се пушило и цвилело, па би онда зачас згоревало. Ветар је по двориштy витлао на љути дим и носио га чак до пред врата суседа. Њен десетогодишњи син се наместио украј зделе у коју је она сваки час изручивала по неколико колачића најразличитијег облика, што су начуљених ушију, сад на тек излегле пилиће, сад на мајушне жуте тикве и репице. Размажен после болести, он је слободно узимао са гомиле што је у зделе расла. С времена на време Катарина га је благо корела:

– Доста, Него, пући ћеш!

За то време је Живан седео љутит под хладњаком. Био је опет малочас почео причати жени како ће у току године купити још једног вола.

– А с киме мислиш орати?

– Син ми расте.

– Син ти воли с осталим светом, са суседском децом. Задруга ће отворити гимназију у селу.

– Ти то говориш као да је задруга држава. Добро неће задруга ковати свој новац!

– Не мора ковати. Други нека кују, а она ће запети па зарадити.

Тако су сада ћутали. Катарина је пржила своје колачиће, као да јој никад неће бити доста. У ствари то јој је био споредан посао, њиме се помагала само да би боље мислила неку своју мисао, да би боље сковала једну заверу против Живана, а на његово добро по Катаринином мишљењу. Прошлог дана увече била је код попадије и тамо затекла њеног старијег девера лекара. „Боже мили“, мислила је разнежено док је превртала уштипке, „како се он свега сећа! И како је шаљивчина као покојни му отац! Ја сам већ и заборавила како ми је оно поток однео, једном док сам испирала, његову кошуљу; а он пита: Колико ти је вели, досад поток однео кошуља, право реци! И пита за Негу, познају ли му се опекотине, нисам ни знала да је дочуо за то.“ Онда је десет пута испочетка гледала да се тачно сети како је покушавала да наведе реч на имање и на онај закон о коме се у селу говорило, а како он никако да се прими тога разговора, већ пита када ће она у задругу и је ли истина да је она Ерића баба кукала кад су јој синови ступили:

„А хоће ли ми тамо дати да патим ћуриће?“ По његовом држању Катарини се чинило да је оно о закону неко измислио, или да попови синови неће њиме да се користе. „И ни по чему не видиш да му је нешто... криво на нас. Распитује троши ли Богољуб као и пре хладовину. Не може да издржи док те не насмеје.“

– Доста, Него, пући ћеш!

Мислила је Катарина целог дана о томе и закључила да је доктор, иако не може бити баш равнодушан према томе зове ли се његовом дедовином она крушка о коју се Живан у детињству отимао са њиме, човек који иде с временом, који не квари државну вољу, па ма њега лично и штетила. И због оваквог његовог понашања Катарина је сад још више желела да се Живан покаже као човек, јер осећала је да држава сва тај лом није чинила ваљда зато да сад њен човек пође за стопама Велисављевим. Само је сад било мука удесити да и Живан не дозна да је закон о коме се причало или пусто брбљање или да доктор и његова браћа неће њиме да се користе јер једино још тако може пристати да брзо уђе у задругу. Мисли су јој се сад вртеле око тога како да удеси да се Живан лично не сретне са доктором.

– Помози бог, Катарина! – ослови је неко наглашавајући упадљиво старински поздрав. – Твоји уштипци миришу чак до џаде.

Пред вратницама је стајао Велисав и као да је био вољан да уђе, а није га од ослобођења било у њином дворишту.

– Ја сутра правим мобу. Беремо кукурузе на Росуљама, па ако ти и Живан...

Живан се појавио из хладњака и позвао га у двориште. Био је задовољан што се Катарина бавила пржењем колача баш кад је газда наишао. Како седе, Велисав међутим исприча да долази од попове куће, да је све од подне провео у разговору са доктором. И таман се Катарина поздрави са својим завереничким замислима, он рече:

– Саветовао сам га као отац да дигне тужбу и тражи свој део, нека се користи оним законом о накнадној деоби. Уместо да попадији и оном њеном сирочету крње она злехуда три хектара, нека траже сваки своје. Зашто ала и врана да једе оно што су они са муком стекли? Не велим, Живане, само за тебе, има њих неколико који су примили њихову земљу, можда на тебе и неће пасти да враћаш...

– А шта он каже?

– Па, вели, видеће, зато је и дошао да се договори...

Катарина у часу прозре Велисава. Осећала је да их он мрзи откако су добили земљу и да је измислио како му је доктор говорио о разлозима свога доласка у село. Она је синоћ тврдо осетила да од закона ништа нема, али јој је Велисављева лаж била добродошла за њене намисли, зато га повуче даље:

– А је ли говорио шта би тражили?

– Тражили би оно што је ближе окућници. У Рабасу је боља земља, али је далеко.

„Да сам га сто пута наговарала, не би ми био боље добродошао“, мислила је. А Велисав је и са њима говорио безобзирно као са Богољубом, тобож наивно питао брани ли им се да славе сад кад су добили земљу и је ли истина да Михаило често критикује цара Душана и да Црногорци сад причају да нису Срби.

Притом је и непонуђен ушао да изблиза разгледа Живанове поправке у кући и по зградама, што је досад само издалека завидљиво посматра. Куцнуо је штапом нови плот, нова корита пред свињцем. Живан је очигледно побијао његове теорије, па је са једва уздржаном злурадошћу пропраћао своје разгледање:

– Добро си започео, штета ако мораднеш враћати.

– Друго ћу добити, ако ово вратим, – узвраћао је Живан градећи се равнодушан и уверен.

Полазећи, Велисав је заборавио на своју мобу, већ још једном куцну нови плот.

– Секао си у новом забрану?

– Купио, Велисаве. Без велике нужде не обарам младо дрво, – победоносно је дочекао Живан.

Кад је Велисав отишао, Катарина се чувала да Живану ишта помене, брзо је скупила своје судове и отишла с дететом по краву. Није волела ни да га погледа, бојећи се да му на лицу не прочита да је и он Велисава прозрô. Живан је међутим осетио потребу да се усами, да прибере мисли, па је пошао насумице. Спуштају се путањом спази крај потока свој купушњак. Нека стабаоца су се већ главичила, а нека су још улудо трошила снагу гранајући се у лоптасте крупне листове. Свуда около била је она беспослена земља што ивичи сеоски колски пут и поток, испресецана жилама, јаружицама, пуна окорелих отисака копита и папака; само је земља тога повртњака, заравњена као језерце, много тамнија него комад у коме се налазила, вршила савесно задатак због кога је: обилато хранила купус око кога се Живан пролетос сагибао, чак га сама, дубински, напајала сишући воду суседног потока. „Их, ако заиста затраже своје део, прво ћу морати ја вратити овај комад што је тик до њиховог извора.“ Живан седе на велику модру плочу где се пуштају судови за воду. Ту је увек била дебела хладовина, и по највећој жези ту се мирно размишљало.

Ускоро се стало спуштати вече. Сенке дрвећа су биле као модре путање и све се сливале у увалицу код извора, који се сада све јасније чуо. Уз његов јасни звук Живан се полако умиривао, кратковечна сећања као кишни клобучићи ницала су и гасила се. Крај баре поред извора покривене окрецима скакутале су жабе и бацале на њега своје празне воденасте погледе. Живан од пре двадесет и две године ево долази на извор и пуни бочицу да иде с њоме по знамење за кћер која му се у зору родила. Живан који се враћа из воденице поји волове доле на виру а поп му од извора довикује: „Тако, тако, мало ниже, а не као Богољуб што дође с говедима до пред сам извор!“ Живан дечак баца скривен иза ограде чичкове на попову унуку из Ваљева. Нека девојчица дошла чак из Београда виче му однекуд: „Што крадеш моје крушке?“ Велисав са брда зове: „Ај, гољо, пустио си вепра у мој кукуруз, а ни прошлу потрицу ми ниси платио.“ Тако слике скачу, мисли се замећу и брзо гину а између њих неки глас у њему се с времена на време чује: „Што је право, право је“, само још не зна на што се то односи. Тек кад се дигао с плоче и стао корачати, мисли као да се стале ширити, расти, сећања се развијала. Мали Лењин, Михаило, излази пред народ на збору и говори: „Ја први улазим у задругу, драге воље. Ја волим да се једна нова ствар унапређује, к’о кад се, рецимо, зида кућа. Оно раније газдовање,

видели смо, није ваљало, дај, људи, да видимо како ће ићи по овом начину. А хвала народу што ми је дао нешто чиме и ја могу ући у заједницу.“ Затим чује, неки Војвођанин на пијаци у Ваљеву прича да је његов брат члан задруге у Срему и да је задовољан, презадовољан. Помиње неке трудодане и хвали се како некад по двадесет кола, купуса упуте дневно у Београд, како се на рад воза коњским колима, па све тутњи. Свет се на пијаци искупио око Војвођанина и само маше главом од чуда. Слуша га и Живан и баш се до њега ближе прогурао кад је стао причати о некој македонској задрузи коју су основали повратници из Америке. „Створили људи праву варош, готово бољу од Београда, а кад претворе трудодане у новац, сваки добије по сто хиљада и још угојено крме, душек вуне, по три ћупа меда...“ Народ се све више тиска и добацује питања: „А како је са девојачком спремом?“ „Може ли се имати свога мрса?“ „Пуштају ли да на миру болујеш?“ „Дају ли да готовиш код своје куће?“ Било је ово још пре две године, Живан је чуо па и заборавио. „Има свашта у свету“, помислио је као да се те ствари догађају у Турској, и отишао за послом. А сад његово сећање као да је постало препредено, као да се ставило на страну задругара. „Не зна ти човек због чега је некад нешто чуо, помисли он, слушао сам, а нисам знао да ће и код нас то почети; а да сам знао, боље бих начуљио уши.“

Описивао је све мање кругове око главног питања „због чега је Велисав дошао кастилце“, чак у његово двориште. „Можда је газдетина све то удесио, сумњиво је Живан вртео главом, али нешто ту опет мора бити. Непријатељ, ти боље види шта те чека него ти сам.“ Живан загази у ту мисао као у хладну воду. Није ни приметио да је у ходу дошао до Велике њиве, најбоље сада у његовом имању, коју је сунце грејало од јутра до мрклог мрака и чија црна, растресита земља као да је однекуд с облака пала у црвено, глиновито тле његовога села. Истина, Велисав једном на сва уста после деобе земље говорио је Богољубу на моби:

– Ви, Костићи, колико вас је, мислите да је попу Велика њива с неба пала онако црна! Није богме, него су је с колена на колено таквом начинили. Извози коњско ђубре, напуштај овце под јесен и њива поцрни.

– Ти опет мислиш, ако си газда, можеш сваком памет солити! – успротивио се Богољуб. – И ми ваљда знамо шта је ђубрење. Него је та њива на међи нашег села и Јошеве, к’о неки рукавац јошевачке црнице.

„Што је право, право је, мислио је Живан, земља је добра и попови синови ће тражити да се она прво врати.“ Није имао куд даље, морао је примити к знању да је доктор стигао кући, да је Велисаву поверио како је због деобе стигао. У Живана су била само четири хектара бивше попове земље, а у осталих сељака још дванаест. Може бити да и неће запасти њему да враћа. Мислећи тако, обилазио је нову имовину као да се прашта. Све је било ограђено и обрађено, милина погледати. На њиви је кукуруз стајао по врстама као војска у бојним редовима, стрњике су биле узоране, овде-онде се видео по кутак засејан детелином. Живан је размишљао на предахе као што се пије ледена вода. „Ето улазе у задругу многи. Можда Радомир има право кад каже да се тако пренесу најгоре сељачке бриге на другога, немаш више страха од суше, од града, од пореза. Боље дати у задругу него враћати поповима. Боље претећи друге.“ Остаће тако и даље та земља коју је заволео сељацима и њему, он ће је и даље са осталима обрађивати, а нешто

од ње ће му можда и у окућницу ући. „Потегнем ли па ступим, умовао је даље, а онога закона нема! Закони, закони, што ти је то преврћљива ствар! Данас јесу, сутра нису...“

На крају је опет себи живо предочио како би био осамљен, да остане једини ван свога друштва, својих најближих суседа и рођака. Био је са Михаилом, Радомиром и Павловићима готово у свему заједно, па зашто не би и сад, знају и они ваљда шта раде. Ићи ће сутра у одбор да се пријави, па ће после свратити поповој кући на каву, као што је пре рата чинио, и рећи ће: „Ето, и ја јутрос ступих у задругу. Што је право, право је: није та земља дата мени да се капиталишем, већ да имам као човек на чему радити и с чега се хранити.“ Разговараће као људи, неће међу њима бити та имовина која је још од дедова њима припадала. Ако је доктор дошао ради деобе, Живан ће га моћи лакше наговорити да тражи који други део своје бивше земље, а не Велику њиву, забран или купушњак крај извора, које је Живан био толико срцем усвојио, да би без њих ваљда пресвиснуо. Напослетку и тој Катарини, својој жени, учиниће по вољи, нека је престане гонити мисао да је пред попадијом грешна. Мислећи овако, Живан се задовољно и лукаво смешио, као да припрема неку подвалу.

Кад је начинио круг по имању и вратио се, Катарина је већ седела са дететом на троножници крај огњишта. Још с врата је опазила да су му се боре на лицу размрсиле и зато је сматрала да није потребно говорити му ишта више; и ток његових мисли сад упоредо иде с њеним.

Први сусрет

Сваки разред има свој лик. Један је весео, други повучен, трећи бунтован. У једном сви раде, у другом се одомаћи леност. И то не зависи само од тога какви су појединци који га сачињавају, већ богзна од чега – можда од тога у којој су учионици, на коме спрату, ко им се предаје.

Свима наставницима је нелагодно кад пођу у шести. Тамо клупе пред наставником стоје као бусија. Тамо преовлађују дечаци који целим својим бићем говоре: сад покажи шта знаш! Ту се сваки час, тобож невино, дижу и питају које године је умро или се родио који писац, или папа, или славни војсковођа, кад је почет неки покрет, како се коприва каже на француском, кад се Антоније заљубио у Клеопатру.

Осми, Емилијин, разред био је свима пријатан. Тамо је било доста одличних ученика, али ниједан није сматрао да је због тога нешто изузетно заслужан и да треба да се попне на главу наставнику. А и слабији ученици у том разреду некако су имали толико памети или поноса да нису захтевали да им се оцене дарују.

Два пета су била слична, заљубљена у ученике и ученице виших разреда, у филмске глумце и глумице, у младог школског лекара, у певачицу из Гранд-хотела, у Емилију, у Николину дрскост и Дивнин глас.

Један први био је тако плачљив као да су их по томе бирали при уписивању. Кажеш ли девојчици да се не окреће, дечаку да ћеш му звати оца – ударе у плач; украде ли им ко свеску и гуму – кукају из гласа.

Док се у осмом бавила политиком само на изглед најблажа од њих, Емилија, у седмом, Дивнином и Станичином разреду били су сви политичари и навијачи за понешто; чак ни они који се нису мешали страсно ни у што навијали су за то да се ђак ни у шта не меша, да гледа само науку и књигу. Код њих је, припадали ма ком табору, владало уверење да је издати друга најгори грех. У том су разреду сасвим отворено показивали наклоност према неком наставнику, а према понеком видан отпор.

Чича се, водећи Јаковљевића у разреде које му је предавао, осећао некако одговоран не само за оно што је знао да је сам пропустио, већ и за све мале завере, подметања, непажње и лености на које ће нови наставник наићи.

– Ето какав вам је тај шести, – говорио је – немојте се ничему изненадити, него од првог дана заузмите став: кад вас они, рецимо, упитају како се Гундулић

чешљао, целом разреду задајте да за идући пут напише шта се све у свету догодило десете године пре Христа. Кад будете цео разред кажњавали, они ће оне безобразне сами ућуткати.

– Неће ваљда ни доћи до тога.

Чича се чисто увредио:

– Гле ти њега: неће доћи! Ја сам у школи остарео и знам шта су ђаци, немојте ви мени: неће ни доћи.

Међутим, нови наставник се брзо зближавао с ђацима. Већ првих дана било је пријатно у њему и разредима у којима је часова добио. У другом и трећем и девојчице и дечаци су га с почетка дочекивали руку чврсто прекрштених, као да су се бојали да им се не отме што су крили на грудима. Брадице су држали издигнуто, као редови у строју. Редари су изговарали надушак имена одсутних. Нови наставник је брзо уочавао лица. У једној клупи је глава ситна као репица, округлих образа, готових на смех; у другој је важан дечачић очешљан као што се чешљају старији. Пред њим седи девојчица чија је витица, чврсто сплетена на темену, затезала косу на челу и повлачила крајеве обрва према слепоочницама, те је имала нечег јапанског у лику.

Али већ при крају првог часа у последњој клупи се нешто закомешало, затим се подигао дечак с којим се био упознао већ у ходнику и рекао добродушно:

– Ја сам у овом разреду.

Видело се како малишан верује да новом наставнику причињава задовољство што се он, малишан, налази баш у том разреду, како жели уз то свима да покаже да се с новим наставником већ познаје.

– Ниси могао бољи разред изабрати...

Наставник се уз то пријатељски осмехнуо на његове речи, и од тога осмеха се напрегнутост првих тренутака распрштала и зачуо се мали шум олакшања. Руке скрштене на прсима попуштале су, али сви су опет држали очи уперене на њега. Имао их је већ пред собом као отворену књигу и погађао ко ће му у разреду бити узданица, коме ће се радовати кад буде полазио у тај разред. И мислио је како памет и обдареност не бирају где ће се спустити, него залутају и у најзабаченија села, осмехну се деци која живе у провинцији, обасјају средине где се проводе дани у незнању и оскудици и пробуде наде у срцу мајки и учитеља.

– Извадите читанке! – рекао је у трећем разреду и осетио да је настало разочарање; очигледно су очекивали да он учини нешто што наставници пре њега нису учинили и прекорео је себе што их је брзо вратио у стварност и опоменуо да су у школи. – Да прочитамо песму „Јесен!“

– Ми смо то и код Чиче читали.

– Ви јесте, али ја нисам још од свог трећег разреда.

Скоро су сви поверовали у то и већ су усрдно и брзо тражили одређену страницу. Само је неки дугоња, на изглед старији од осталих, упитао:

– Зар су и онда биле исте читанке?

Ученици су престали превртати листове; збиља, зар су биле и тада исте читанке.

– Нисам ја баш тако стар! – рекао је Јаковљевић, градећи се да не види како је дечак поколебао цео разред.

Сви су се благонаклоно насмејали, јер деци од дванаест година он се ипак чинио прилично стар са својих двадесет и седам, а високи дечак, пропавши са својим питањем, покуњено је сео.

У нижим разредима ђацима је најзанимљивији био нагласак новог наставника. Он је речи наглашавао друкчије него они и њихови укућани и њихов град, а самогласнике је изговарао дуже, па им се чинило да певуши. Већ првог часа музикалније девојчице су почеле подражавати његов начин читања и изазивати чуђење и љубомору код других ученика. Неки брбљивко исповедио се како би пристао да у школи говори тако, али на другом месту би га било срамота. Чича је био њихов земљак и, мада је говорио како треба, никад му самогласници нису били дуги; а и говор других њихових наставника био је добио мало мештанске патине. Осим тога на њих су већ били и навикли, па у њиховом језику нису запажали сваку ситницу.

После часа га је обично по цео разред пратио до канцеларије и питао најразличитије ствари.

– Јесте ли жењени? – заинтересовао се још од првог дана неки дечачић.

Био је толико мали, толико су му очи гледале јасно и смешио се тако безазлено да га је он узео испод пазуха, подигао увис и одговорио још тише него што је дечак упитао:

– Нисам још!

Онда су се сви разбежали довикујући један другом, нарочито девојчице:

– Није, није жењен!

И у седмом, Дивнином и Станичином, разреду осетио се одмах лако и безбедно, онамо је пламсала светлост у неким живим смеђим очима, онамо је неко држао главу поносито, нечије чело би засветлело, прхнуло је неколико пријатељских осмеха. У клупи до зида угледа дечачко лице замишљено, удубљено у себе. Недалеко је седео буцмаст и румен дечак, доброћудан и ипак несташна лика. И тако редом, низало се седам зелених клупа са по три дечака у свакој, и исто толико клупа до прозора с девојчицама. Међу њима пажњу му је одмах привукла Станица својим горштачким и испупченим јагодицама, високим челом и танким одређеним цртама. Изгледало је да је старија од осталих, да има дубљих и вреднијих знања о животу и људима него што су она која се стичу у школи.

И овде су сви били узбуђени и очигледно очекивали од њега нешто сасвим друго него од Чиче. Договарали су се нешто очима. И пре но што би он ма шта предузео и рекао, два минута после почетка часа, дигао се момчић у сукненим чакширама, у џемперу од домаће вуне обојеном у дињину листу. Био је кочоперан, тек подшишан, са смеђом ћубом преко чела; осврћући се на клупу иза себе, где му је ваљда седело појачање, он је упитао:

– Да ли ћете ви, господине, дозвољавати да вас ђаци питају о свему?

– У току рада само оно што је у вези с њиме...

Још није био ни завршио одговор, а момчић, Стојан, победоносно је погледао ученике који су седели око повученог младића Слободана и оног буцмасто, Лазе.

– А на одмору ме можете питати све, као и другог човека, још и слободније и с већим правом – довршио је реченицу и опазио да сада ликују они око Слободан.

– А могу ли ђаци и учитељи бити другови? – питао је сад Никола, дижући се војнички у клупи.

Сви су напрегнуто очекивали шта ће рећи и једно га гледали у очи, а када је одговорио да могу, опет је ликовала група око младића модрих замишљених очију. И тако су га питали до краја часа и он им је одговарао. Дивна је мало ожалошћена и љубоморно мислила како њеног оца нису смели тако питати, а кад би га упитали, како им је одговарао да желе зацело да забуше час. Још је жалоснија била кад је приметила да се понашање новог наставника свиђа и онима који су тврдили да између ученика и професора не може бити блискости као између другова. Чак се и она усудила да га пита нешто што никад није смела свог оца. И остали су постављали необична, дуго гомилана питања, која често нису имала везе ни са школом ни с његовим предметом.

За све то време он је ходао између клупа, изблиза им се загледао у очи, завирио у понеку свеску, у понеку нешколску стварчицу. Пред дуголиком црном девојчицом Милицом стајао је комадић хартије и на њему пет-шест пута нацртан профил који му се учинио однекуд познат. Девојчица је одмах склонила листић, зацрвеневши се. Нека мала љубавна тајна, помислио је, коју можда не зна онај кога се тиче, и кад је поново био код табле и поглед му пао на Николу, насмешио се, толико су његов танушни нос, линија чела и затиљка били погођени у Миличином цртежу.

Колико само у једном разреду има таквих тајни, колико ли заметака каснијих великих страсти! Колико ли је већ вијужица у мозгу из којих ће после неколико година нићи дубоке мисли! Колико ли је већ ожиљака у срцима! Учинило му се да стоји усред младог и бујног људског расадника, усред биљки чији је карактер у лишћу и стаблу већ наговештен, али који ће се потпуно испољити тек кад биљке буду у пуној снази, кад стану доносити род.

После часа су га и они, слично малишанима, опколили. Станица, која се и са старијим наставницима осећала некако блиска у животном искуству и разговарала с њима као и с другим грађанима, пришла му је уз остале ученике и упитала:

– Како сте задовољни станом, господине? Ако вам што треба, ми ђаци ћемо створити. Или моја мајка, ако је нешто у домаћинству.

Станица је лако могла сваком наставнику понудити услугу, а да ни он ни ђаци то не сматрају као удварање, јер је учила лако и оно где треба размишљати, и оно где треба памћење, а понегде је, као и у историји или књижевности, имала и своје мишљење. Ипак су понеки од ученика осетили завист што она може и сме тако да разговара и с новим наставником, или бар жаљење што се и они то не усуђују. Олга Поповић је готово одгурну лактом и рече:

– И моја мама ће вам помоћи ако вам што треба – и, окрећући се Зори, додаде тише, али тако да би је он могао чути:

– Јој, што је диван!

– А моја мама му је већ нешто помогла, нашла му је стан – рече, подражавајући Олгин глас, Никола кад је наставник био одмакао, и његово шиљато лице још се више зашиљи.

Док су тако одлазили ходником, узбуђени као после писменог или као после давања оцена, ученици су тихо, да их Дивна не чује, делили утиске. Они су

тај дан осећали друкчијим него остале, а новог наставника као неког ко ће им улепшати боравак у школи. Они радознала духа, жељни ширине, очекивали су да их он поведе некуд у пределе лепоте и мисли где дотле нису бивали; а они тромији, без нарочите жеље за сазнањем, надали су се да ће им промена наставника донети неку практичну корист – смањење дужности које је стари наставник био наметнуо или поправку оцену. Сви су већ покушавали да донесу суд о њему; једнима се чинио благ, другима строг, трећима духовит, четвртима озбиљан; пророковали су како ће им бити дуг, бранити их; нагађали ког је политичког уверења.

НАПОМЕНЕ

Опште напомене

Овај том *Целокупних дела* Десанке Максимовић обухвата романе и приповетке које не припадају жанру књижевности за децу. Подељен је у две књиге: прва садржи романе *Отворен прозор* (1954), *Бунтован разред* (1960) и *Не заборавити* (1969), а у другој су приповетке из збирки *Лудило срца* (1931), *Како они живе* (1935) *Страшна игра* (1954), *Хоћу да се радујем* (1965), као и приповетке из периодике које Десанка Максимовић није уврстила у поменуте збирке.

Иако је прозно стваралаштво Десанке Максимовић, када се у њега укључе и приповетке за децу, као и прозни текстови који се први пут као целина објављују у V тому овог издања, у квантитативном погледу изједначено са њеним песничким опусом, сама Десанка Максимовић му није придавала равноправан значај. На то упућује чињеница да су њени романи и збирке приповедака имали само по једно издање, изузев романа *Бунтован разред* (прештампан 1968, а затим уврштен у *Сабрана дела,* Нолит, 1969) и избора приповедака *Хоћу да се радујем* (прештампан 1967). Критички однос Десанке Максимовић према сопственим остварењима у прозној форми, на који је морала утицати и не баш повољна критичка и читалачка рецепција, можда најбоље потврђује сама чињеница да је у Нолитово јубиларно издање *Сабраних дела*, објављено 1969. године поводом педесетогодишњице рада, уврстила само један роман (*Бунтован разред*), док је све до тада штампане збирке приповедака (*Лудило срца, Како они живе, Страшна игра, Хоћу да се радујем*) објединила под општим насловом *Како они живе* и заправо извршила ауторски избор приповедака у коме се одрекла интегралних целина збирки у претходним појединачним издањима.

Сви критички приређени текстови у овом издању прилагођени су савременим правописним начелима. Измене се односе на писање великог слова, спојеног и раздвојеног писања, писање сугласника „ј“ у интервокалном положају и усаглашавање једначења сугласника, посебно „тс“ и „дс“ према савременој правописној пракси. По општој уређивачкој концепцији *Целокупних дела* Десанке Максимовић, ове измене приређивач није бележио у виду посебних напомена. У посебним напоменама у критичком апарату наводе се основни подаци о изворима, образлаже се избор основног извора, када је то потребно, и пописују се варијанте – разлике између основног текста и других извора. Сваки роман и сабране приповетке Десанка Максимовић пропраћени су речником мање познатих речи, регистром личних имена, регистром географских назива и регистром имена ликова.

*

Чињеница да Десанка Максимовић није припадала ниједној од бројних књижевних група и покрета у бурним тридесетим годинама међуратне српске књижевности, ни активно учествовала у књижевном сукобу „модерниста“ и „реалиста“ у шездесетим годинама 20. века, сама по себи не искључује утицај и одраз савремених поетичких стремљења у њеном делу, што је од релевантног значаја, између осталог, и за тумачење њеног прозног стваралаштва. Десанка Максимовић је, како је утврдио Слободан Ж. Марковић,[1] написала сто педесет песама о поезији, песничком чину и односу песника према стварању и стварности, које у дијахронијском пресеку показују да се њен однос према стваралачком

[1] „Десанка Максимовић и модерне појаве у српској поезији“, *Десанка Максимовић у свом књижевном времену*, Зборник радова, Десанкини мајски разговори, Задужбина Десанке Максимовић, Београд, 1995, стр. 5–13.

чину мењао не само као резултат аутохтоног песничког развоја већ и под утицајем стварности, актуелних књижевних тенденција и књижевних покрета. Уочљива и, рекли бисмо, преломна промена у лирском стваралаштву Десанке Максимовић наступила је тридесетих година 20. века, када је у знатном броју њених песама лирски апстракционизам уступио место социјалним мотивима и реалистичном односу према стварности, што је истовремено кореспондирало са њеним првим корацима у прози. У првој збирци приповедака, *Лудило срца* (1931), чији наслов није наговештавао социјалне преокупације, неколико приповедака са темом беде и сиромаштва наговестило је песникињин искорак из лирског и субјективног у стварност живота и социјално угрожених људи. У следећој збирци, *Како они живе* (1935), наслов је експлицитно и адекватно обухватио социјални смисао целине збирке. Из тог времена датира изјава Десанке Максимовић у којој је изнела позитиван однос према проблему тенденције у уметничком делу: да се тенденција и лепота не искључују по себи, наводећи пример „Баладе Перице Керемпуха“ Мирослава Крлеже.[2] Са данашње тачке гледишта, у значењу ове изјаве не би требало разумети објаву поетичког заокрета Десанке Максимовић и формално сврставање у покрет „социјалне литературе“ већ аутопоетички наговештај свести о комплекснијим променама исказаним и у наслову збирке *Нове песме* (1936). Социјални сензибилитет исказан и као социјални ангажман кореспондирао је са тадашњом актуелном књижевном тенденцијом. Међутим, код Десанке Максимовић такав садржај није имао идеолошку мотивацију која би испунила основни услов њеног сврставања у групу писаца заговорника социјалног покрета у српској књижевности. Имајући у виду еволутивни карактер песничке слике света Десанке Максимовић, као и њен лични сензибилитет, не би био без основа закључак да је актуелност социјалних тема у једном периоду – у деценији која је претходила Другом светском рату и друштвеним променама у Југославији, мотивисала песникињу да своје социјалне преокупације искаже у прозној форми, с правом осећајући да им је проза адекватнији израз од лирике.

У приповеткама Десанке Максимовић и прози у целини, више но у лирици, одразиле су се поетичке тенденције књижевног доба и социјалне и историјске прилике. У послератној збирци приповедака *Страшна игра* (1954), Десанка Максимовић је објавила приповетке са мотивима из Другог светског рата и окупације у којима је исказала родољубље, човекољубље и сведочење о ратном страдању свог народа.

Романи Десанке Максимовић, иако представљају органски наставак међуратне социјалне књижевности и њених приповедачких збирки, у тренутку објављивања били су уочљиво тематски анахрони, а у погледу поступка романескне транспозиције изван главног савременог развојног тока српског романа. У време када је песникиња објавила први роман, *Отворен прозор* (1954), са темом болести туберкулозе и борбе против ње, већ су у српској књижевности били објављени романи и остварења модернистичке оријентације, чији писци су тематски и формално одбацили догматске и идеолошке захтеве друштвеног ангажмана и васпитне функције књижевности као императива нормиране поетике социјалистичког реализма и укључили српску књижевност тога доба у савремену европску и светску књижевност. За први роман Десанке Максимовић критичар модернистичке оријентације Петар Џаџић је написао: „...док педагошко-васпитни циљ једне песме за децу има посебни циљ и сврху, дотле у роману та условност отпада. Роман прво мора да буде уметничко дело, па тек онда носилац тенденције коју писац жели да изрази.“[3] Иако је роман био објективно неуспешан, негативна критика из пера П. Џаџића у *НИН*-у тога доба имала је и шири значај у контексту обрачуна – борбе коју су „модернисти“ водили против „реалиста“. „Модернисти“ су Десанку Максимовић сврставали међу „реалисте“, иако се она у том књижевном рату није експлицитно и полемички

[2] З. Кулунџић, „Десанка Максимовић о себи и литератури“, *Некад и сад*, II, 1937, бр. 31, стр. 10–15.
[3] Петар Џаџић, „Сви у санаторијуме! Роман Десанке Максимовић *Отворени прозор*“, *НИН*, 11. 7. 1954, бр. 184.

опредељивала. Одбрана Десанке Максимовић од стране критичара „реалиста“ није ишла у прилог објективном и адекватном критичком вредновању њеног дела, јер је и она била једнострана и такође идеолошка. Модернистичка дисквалификација која је поводом прозе Десанке Максимовић била оправдана, одразила се и на критичку рецепцију њене лирике све до појаве збирке *Тражим помиловање* (1964). *Бунтован разред*, роман са темом одрастања једне генерације уочи Другог светског рата објављен 1960. године, такође је био обележен снажном васпитном тенденцијом и анахрон у поистовећењу хуманистичке и етичке мотивације писца са идеолошким захтевима доба. У свом последњем роману *Не заборавити*, објављеном 1969, Десанка Максимовић се после четврт века вратила теми стрељања ђака у Крагујевцу 1941. године и романескно уобличила мотив „Крваве бајке“ (јануар 1946). И у овом роману Десанка Максимовић је потврдила општа својства свог приповедачког поступка, која се испољавају у једноставности композиције, стила и језика, доминацији свезнајућег приповедача и његовој нетранспонованој вербализацији доживљаја јунака као носиоца ауторове поруке. Са овим романом на крају седме деценије Десанка Максимовић је напустила прозну форму изван оквира жанра књижевности за децу.

У целини посматрано, проза Десанке Максимовић остала је за њеног живота у сенци лирике. Помак у критичкој и научној рецепцији овог дела њеног стваралаштва остварен је после њене смрти на тематским научним скуповима које је организовала Задужбина „Десанка Максимовић“ у оквиру „Десанкиних мајских разговора“.[4] Новија тумачења нису оповргла оправданост критичког односа ауторкиних савременика, али су утврдила и објаснила везе између њене лирике и прозе, као и везе између стваралаштва Десанке Максимовић и књижевних тенденција у њеном добу, и на тај начин значајно допринела прецизнијем одређивању места и значаја прозе у целини њеног стваралачког опуса.

Списак скраћеница (по азбучном редоследу) које се користе у даљем току рада:

Књиге

ЛС – Лудило срца
КЖ – Како они живе
СД – Сабрана дела
СД 4 – Сабрана дела, књ. 4
СД 5 – Сабрана дела, књ. 5
СИ – Страшна игра
ХР – Хајде да се радујем
ЦД – Целокупна дела

Периодика

БН – Београдске новине
К – Књижевност
ЛМС – Летопис Матице српске
М – Мисао
О – Омладина
П – Политика
РА – Радник
РЕ – Република

[4] „Десанка Максимовић у свом књижевном времену“, 1995, „Приређивање издања Целокупних дела Десанке Максимовић“,1997, „Стваралаштво за децу Десанке Максимовић“, 2003. и „Традиционално и модерно у стваралаштву Десанке Максимовић“, 2007.

Посебне напомене

РОМАНИ

НАЗАД 1. Роман ***Отворен прозор*** штампан је само једанпут у издању „Минерве“, Суботица – Београд, 1954, 327 стр., у оквиру Библиотеке „Наша књига“, бр. 1. Будући да га Десанка Максимовић није укључила у јубиларно издање *Сабраних дела*, књ. 7, Нолит, 1969. године у чијем уређивању је сарађивала са издавачем, да рукописа овог романа по нашем сазнању нема у рукописној заоставштини, као и да се до њега не може доћи у издавачкој кући, као основни извор коришћено је ово, једино издање. У критички приређеном тексту, поред неопходних правописних интервенција, приређивач је уклонио штампарске грешке према списку који је био приложен као додатак у основном извору:

стр. 71, р. 17: што – пошто
стр. 71, р. 23: његова – њенога
стр. 79, р. 22: запели – заплели
стр. 83, р. 20: живаца – живца
стр. 92, р. 33: узбуђен – убеђен
стр. 101, р. 1: нешто – невешто
стр. 110, р. 33: ходајући – ходају
стр. 114, р. 42: је сам – ја сам
стр. 119, р. 42: на два – из два
стр. 128, р. 36: покрету – с покретом
стр. 157, р. 11: четири сата – четврт сата
стр. 248, р. 13: то било – ту било
стр. 256, р. 11: моји драги – мој драги
стр. 262, р. 23: до датума – по датумима
стр. 273, р. 28: по површини воде – површину воде
стр. 274, р. 27: база – оаза
стр. 292, р. 11: лончића – кончића
стр. 303, р. 21: какво – каквог

НАЗАД 2. Роман ***Бунтован разред*** први је пут је објављен у издању „Минерве“, Суботица – Београд, 1960, 303 стр., у оквиру Библиотеке „Коло“, књ. 13. У истој издавачкој кући прештампан је 1968, али у библиотеци „Избор“, књ. 11. Рукопис овог романа нисмо пронашли у доступној рукописној заоставштини, нити смо до њега могли доћи у несређеним архивама издавачких кућа. У последњем ауторизованом издању, у оквиру јубиларног издања *Сабраних дела*, књ. 5, Нолит, Београд, 1969, 303 стр., нема измена текста у односу на претходна два издања. У овом издању штампа се према СД 5, уз неопходне правописне интервенције приређивача.

НАЗАД 3. Роман ***Не заборавити*** једини пут је штампан у издању „Минерве“, Суботица – Београд, 1969, 328 стр., у Библиотеци „Наша књига“, бр. 38, па се према том извору штампа и у овом издању, уз неопходна правописна прилагођавања. У напоменама под арапским бројевима даје се превод делова текста на немачком језику:

НАЗАД 1 „Не знам шта то треба да значи да сам (ја) тако тужан...“

НАЗАД 2 „Објава“

НАЗАД 3 Исто као бр. 1
НАЗАД 4 „Изволте,“
НАЗАД 5 „Хвала!“
НАЗАД 6 „Бог је с нама“
НАЗАД 7 „Идемо за Немачку“
НАЗАД 8 Исто као бр. 7
НАЗАД 9 Исто као број 1 и 3
НАЗАД 10 „Заклињем ти се моја отаџбино на верну љубав до гроба“
НАЗАД 11 „Идемо за Немачку. Радићемо“
НАЗАД 12 Исто као бр.1
НАЗАД 13 „Ко јаше тако касно кроз ноћ и ветар“
НАЗАД 14 „Дајте ми парче хлеба. Гладан сам. Ми смо ђаци из Крагујевца“
НАЗАД 15 „Не знам зашто сам тако тужан“
НАЗАД 16 „Идемо за Немачку. Гладан сам. Желим нешто да вам кажем“
НАЗАД 17 „Лепе су“
НАЗАД 18 Исто као бр 2

ПРИПОВЕТКЕ

Основни извор за приређивање сабраних приповедака 2. књизи IV тома ЦД, према општој концепцији овог издања, представља збирка *Како они живе*, објављена у оквиру СД 4 (Садржај: *Лудило срца*: „Лудило срца“ „Невидљиви трун“, „Директорове гуске“, „Сиромахова шетња“, „Љубавно бунило“, „Бакино гостовање“, „Разговори“, „Кућа на продају“, *Како они живе*: „И деда је човек“, „На тавану“, „Догађај у учионици“, „Украдени колач“, „Подеране сандале“, „Ружица неће дар“, „Гром“, „На киши“, „Љубав постоји“, „Слатко је бити сиромашан“, *Пут Бранковипа – Ваљево, Тајна*: „Пут Бранковина – Ваљево“, „Тајна“ „Хоћу да се радујем“, „Збуњени сељак“, „Расулићева смрт“, „Ујчевина“ *Страшна игра*: „Страшна игра“, „Научићу те да волиш“, „Сусрет другова“, *Хоћу да се радујем*: „Први сусрет“). У том издању Десанка Максимовић је, као што је у општој напомени речено, извршила избор приповедака из својих претходно објављених збирки:

– *Лудило срца*, СКЗ, Београд, 1931, 141+1 стр., *Савременик СКЗ*, 1 (Садржај: „Лудило срца“, „Сиромахова шетња“, „Невидљиви трун“, „Последњи сат“, „Директорове гуске“, „Теткина удаја“, „Љубавно бунило“, „Школска слава“, „Бакино гостовање“, „Како је полудео обућар“, „Разговори“, „Табла креда и сунђер“).
– *Како они живе*, Геца Кон, Београд, 1935, 146 стр., Наша књига, 14 (Садржај: „И деда је човек“, „На тавану“, „Догађај у учионици“, „Амајлија“, „Украдени колач“, „Подеране сандале“, „Ружица неће дар“, „Гром“, „На киши“, „Љубав постоји“, „Чудотворац“, „Залудели га доктори“, „Слатко је бити сиромашан“, „Тужан сусрет“, „Вереник доктор“, „Прва плата“, „Девет синова“).
– *Страшна игра*, Просвета, Београд, 1954, 204. стр. (Садржај: „Хоћу да се радујем“, „Збуњени сељак“, „Расулићева смрт“, „Ујчевина“ „Страшна игра“, „Научићу те да волиш“, „Сусрет другова“, „Сопственици“).
– *Хоћу да се радујем*, „Веселин Маслеша“, Сарајево, 1965, 120 стр., Ластавица, 98; 2. издање, 1967, 120 стр., „Ластавица“, Избор 100 књига (Садржај: „Хоћу да се радујем“, „Табла, креда и сунђер“, „Бакино гостовање“, „Гром“, „Невидљив трун“, „Директорове гуске“, „Амајлија“, „Украдени колач“, „Ружица неће дар“, „Подеране сандале“, „Догађај у учионици“, „Час физике“, „На тавану“, „Слатко је бити сиромашан“, „Скупштина литерарне дружине“, „Први сусрет“).

За наслов сабраних приповедака *Како они живе* у СД 4 преузет је наслов збирке *Како они живе* објављене 1935. године који није био наслов ниједне појединачне приповетке у њој. Међутим, приређујући издање ЦД открили смо да је приповетка „Тужан сусрет“ из збирке КЖ (1935) у свом првом објављивању у листу *Политика* имала наслов „Како они живе“ и да је Десанка Максимовић приређујући збирку приповедака 1935. године променила њен наслов у „Тужан сусрет“. Овакву промену може да објасни претпоставка да је Максимовићева у наслову „Како они живе“ открила општи смисао адекватан социјалном значењу целине обједињених појединачних приповедака и као такав желела да искористи на нови начин. Селећи се из периодике у књигу, приповетка „Како они живе“ добила је нови наслов – „Тужан сусрет“, и адекватно се стопила у општи тон слике једног доба коју је Десанка уоквирила насловом *Како они живе* (1935). Употребом овог наслова у још ширем и обухватнијем значењу, као обједињујућег за све приповетке објављене у СД 4, Десанка Максимовић је начинила још један корак даље и заправо исказала аутопоетичку свест о социјалној тенденцији као доминантној и дијахронијски константној преокупацији своје приповедачке прозе у целини.

Четврта књига СД у којој су за Нолитово јубиларно издање 1969. године сабране, тј. изабране њене приповетке, показује изузетно активно и креативно учешће Десанке Максимовић посебно у избору, компоновању структуре избора, као и у редакцији текста. Најкрупнија композициона промена огледа су у поступку преиначења збирки ЛС, КЖ и СИ у циклусе који у новој целини са заједничким насловом *Како они живе* заправо представљају избор приповедака из збирки чије су наслове задржали. У циклус *Лудило срца* Десанка Максимовић није уврстила четири приповетке из збирке ЛС (1931): „Последњи сат“, „Школска слава“, „Како је полудео обућар“, „Табла, креда и сунђер“; из циклуса *Како они живе* изостале су приповетке из истоимене збирке КЖ (1935): „Амајлија“, „Чудотворац“, „Залудели га доктори“, „Тужан сусрет“, „Вереник доктор“, „Прва плата“, „Девет синова“, а у циклус *Страшна игра* Десанка Максимовић није уврстила две приповетке из истоимене збирке СИ (1954): „Сусрет другова“ и „Сопственици“.

Збирка ХР (1965), која осим три први пут у књизи објављене приповетке („Час физике“, „Скупштина литерарне дружине“, „Први сусрет“), представља избор из претходно објављених збирки и у четвртој књизи СД представљена је само једном приповетком: „Први сусрет“.

Да се избор приповедака Десанке Максимовић за СД 4 доследно не ослања ни на један примењен у до тада објављеним збиркама приповедака и да одступа од општег принципа примењеног на лирику, откривамо и у начину на који је у СД 4 унела две приповетке које претходно нису биле објављене у збиркама. Између два циклуса: *Како они живе* и *Страшна игра* Десанка Максимовић је уврстила две приповетке: „Пут Бранковина – Ваљево“ и „Тајна“ под неуобичајеним насловом којим су обухваћена оба наслова приповедака: *Пут Бранковина – Ваљево, Тајна.*

Основни принцип за приређивање приповедака Десанке Максимовић у ЦД 4, по општој уређивачкој концепцији која је примењена и на њену лирику, био је да се с једне стране објаве интегрално објављене збирке приповедака и као посебан додатак *Приповетке ван збирки* које би обухватиле приповетке из периодичних и сличних публикација које Десанка Максимовић није уврстила у своје четири објављене збирке приповедака. Међутим, чињеница да је у СД 4 у чијем је уређивању, како је претходно објашњено, Десанка Максимовић учинила низ одступања и уместо сабраних приповедака објавила изабране приповетке под новим општим насловом *Како они живе*, истовремено задржавши наслове претходно објављених збирки заправо преиначених у циклусе, као да је уврстила и нове приповетке које до тада нису биле објављене у књигама и за ту прилику осмислила им заједнички наслов, поставио је пред приређивача проблем усклађивања садржаја СД 4 са општим принципом уређивања приповедака у ЦД. Због тога смо одлучили да направимо известан компромис и циклусе из СД 4 у којима је Десанка Максимовић извршила избор из истоимених збирки третирамо као њену ауторизовану последњу

вољу и штампамо их у ЦД као збирке, а не циклусе. Оне приповетке које је из циклуса у СД 4, тј. збирки Десанка Максимовић искључила, одлучили смо да штампамо у оквиру корпуса *Приповетке ван збирки*, заједно са приповеткама из периодичних и сличних публикација. *Приповетке ван збирки* сврставају се по хронолошком принципу у свим случајевима у којима је време објављивања могло бити утврђено на основу првог објављивања у периодици (или књизи). У *Приповетке ван збирки* уврштене су 2 приповетке из циклуса *Пут Бранковина – Ваљево, Тајна* (СД 4), заправо приповетке „Пут Бранковина – Ваљево" и „Тајна", будући да се не могу сматрати посебном збирком, као и приповетка „Први сусрет" – једина под општим насловом *Хоћу да се радујем* у СД 4.

Посебно напомињемо да две приповетке из збирке ХР: „Час физике" и „Скупштина литерарне дружине" нису уврштене у наш том будући да су први пут биле објављене у *Политикином* подлистку за децу, због чега се налазе у VII тому ЦД, где су приповетке за децу. Иако у овом тому има и других приповедака које су по својим карактеристикама блиске жанру дечје књижевности, одлуку да ли ћемо их уврстити у овај том доносили смо пре свега према карактеру публикације – извора у коме су први пут објављене.

После првог објављивања у периодици, текстови приповедака у збиркама ЛС, КЖ и СИ нису били редиговани већ су са минималним правописним интервенцијама прештампани. Десанка Максимовић је прву редакцију текстова приповедака извршила приликом избора приповедака за збирку ХР. У том редигованом облику, без накнадних интервенција приповетке су уврштене у СД. Приповетке које нису ушле у састав СД штампају се према извору у периодици или у збирци и на њиховом тексту приређивач није вршио никакве измене. Минималне интервенције приређивача (отклањање штампарских грешака и омашки, као и прилагођавања новом правопису) нису уношене у посебне напомене

Подаци о напоменама

Прво се наводи наслов приповетке. Иза њега се наводе скраћенице за извор – лист или часопис у коме је приповетка први пут штампана са подацима о годишту, години, датуму, броју и страницама у складу са стандардима *Међународне федерације библиотекарских друштава и установа*. Затим се наводи скраћеница за збирку у којој је приповетка први пут објављена, као и скраћеница за избор у који је уврштена такође са страницама на којима се у тој збирци и избору налази. На крају је скраћеница за *Сабрана дела* и подаци о тому (4) и страницама на којима се приповетка налази.

Ознака места на коме је у претходним издањима Десанка Максимовић извршила неке измене у тексту на основу којих се може утврдити коначна верзија текста означени су арапским бројевима поред речи или групе речи у тексту IV тома ЦД. У напоменама с леве стране стрелице наводи се текст из основног извора (СД) или периодичне публикације ако није прештампана у збирку, или збирке уколико није уврштена у СД 4, а с десне текст који је био у ранијем издању – збирци, часопису, листу. Ако је измена у тексту већа од једне реченице њен текст се не цитира из основног извора, из кога је пренесена у овај том ЦД, где је читалац може видети на лицу места, него се означава с леве стране истоветним бројевима између којих је цртица, а с десне се наводи цео текст и име извора у коме је извршена измена. [Примери из приповетке „Бакино гостовање": 6–6 → Већ је требало да се крене, а њој се чинило да још нешто има да се уради, још нешто да каже. Истина, целе је јесени плашила унучиће да ће отићи у Београд, па се неће вратити, да тамо нема деце да је једе и не слушају, па јој је тамо много лакше. Последње јесени ове претње су растужиле само најмлађег Пају: остала су деца знала из искуства да ће се она вратити и да не може без њих. Знала су и то како је весело кад се бака опет врати. Она прича многе чудне и смешне ствари. Како у Београду има кола што сама иду, како београдска деца зову баку стара мајком и како се тамо родитељима говори: „ви" и како у кућама станује по десетак породица. (ЛС)]

Пример у целини:

Бакино гостовање, П, 27, 7985 (31. јул 1930), 15; ЛС, 61–78; ХР, 67–72; СД 4, 67–71.

Измене:

1 је руком нови сјајни ђон. → је свиленом руком глатки ђон. (ЛС)

2 господственијим → за господственије (ЛС)

3 мају → мајају (ЛС)

4 иако је већ око њих било бора у свим правцима → иако негде около беше већ бора у свим шарама (ЛС)

5 Она је, као и обично, и сад држала главу мало нагнуту удесно, а руке скрштене испод груди, сва празнична, миришући на ново одело. → Она и сад, као и обично, држаше главу нагнуту мало у десно, и руке скрштене испод груди. А сва је мирисала на ново одело. (ЛС)

6–6 → Већ је требало да се крене, а њој се чинило да још нешто има да се уради, још нешто да каже. Истина, целе је јесени плашила унучиће да ће отићи у Београд, па се неће вратити, да тамо нема деце да је једе и не слушају, па јој је тамо много лакше. Последње јесени ове претње су растужиле само најмлађег Пају: остала су деца знала из искуства да ће се она вратити и да не може без њих. Знала су и то како је весело кад се бака опет врати. Она прича многе чудне и смешне ствари. Како у Београду има кола што сама иду, како београдска деца зову баку стара мајком и како се тамо родитељима говори: "ви" и како у кућама станује по десетак породица. (ЛС)

7 дужност. → дужност из низа домаћих дневних дужности. (ЛС)

8–8 → А њој се то учини тако тешко, нејасно, па не сме ни да одговара, већ само прекрсти руке и гледа са зебњом у њихове главе погнуте над књигама и обасјане кругом светлости. /Ако је најлепша радост у бакином повратку безброј нових играчака. Деци се чинило, кад су се сећала лањског њеног повратка, да су прво ушле играчке на врата, па онда она. Уствари прво је ушла она, па села и одморила се неколико часака, и тек онда стала да вади из торбе поклоне. Али то се некако у њиховом сећању измешало. Деци се исто тако чинило да она сасвим друкчије говори кад се врати из гостију. Просто не може да се позна њен глас. Постане некако даљи и дубљи. И тако траје два три дана, па опет добије своју стару домаћу боју. (ЛС)

9 – упитала Пају да би му предухитрила плач – да би предухитрила плач, упитала Пају већ по десети пут: (ЛС)

10–10 → Ја волим једног великог пајаца колико... колико кућа. Да му руке буду као чика Крстине ноге и да уме да виче као ћурак. И још хоћу једну железницу што сама иде, и да има точкове, и још хоћу...(ЛС)

11 бојећи се да на тој београдској гомили играчака неће остати ниједна за њих и прекинула су малишана → бојала се да на тој београдској гомили играчака неће остати ниједна за њих, и запушила су уста Пији. (ЛС)

Бакино гостовање је наслов приповетке;

– скраћеницом (П) означава се да је приповетка први пут објављена у листу *Политика* (број 27 је годиште, 7985 је број листа, 31. јул 1930 је датум броја, 15 је страница на којој је приповетка објављена);
– скраћеница ЛС је ознака за збирку (књигу) *Лудило срца* у коју је приповетка први пут пренесена из листа (бројеви 61–78 су странице те збирке на којима се та приповетка налази);
– скраћеница ХР је ознака за другу збирку (књигу) у којој је приповетка штампана (са страницама на којима је приповетка штампана);

– скраћеница СД 4 је ознака за четврту књигу јубиларног Нолитовог издања Сабраних дела Десанке Максимовић у коју је та приповетка уврштена (са страницама на којима се та приповетка налази);
– број 1 је ознака места у СД 4 (одакле се преноси у овај том ЦД) на коме се уочава да је раније објављени текст Д. Максимовић ту измењен. Затим се цитира део тако измењеног, коначног текста и стрелицом упућује на верзију коју је текст на томе месту имао пре измена. Скраћеница ЛС у загради на крају цитираног текста који је мењан, означава збирку (књигу) у којој се налази;
– исто објашњење важи и за ознаке под бројем 2, 3, 4, 7 и 9;
– ознаке 6–6, 8–8, 10–10 су ознаке које упућују да је у тексту дужем од једне реченице у СД 4 (због чега се из практичних разлога не цитира) извршена измена. Стрелица упућује на текст који је измењен и који се у целини цитира. Скраћеница ЛС у загради на крају цитираног текста који је мењан означава збирку (књигу) у којој се налази.

НАЗАД ЛУДИЛО СРЦА

НАЗАД ***Лудило срца***, М, 6, 1924, књ. 15, св. 7/8, 988– 998; ЛС, 5-21; СД 4, 9–25.

Измене:

НАЗАД 1 вео који умирује и изједначава → умирујући и свеизједначавајући вео (ЛС)

НАЗАД ***Невидљиви трун***, II, 27, 7858, (20. март 1930), 13; ЛС, 2–28; ХР, 23– 30; СД 4, 26– 42.

НАЗАД ***Директорове гуске***, ЛМС, 101, 1927, књ. 313, св. 1/3, 267– 278; ЛС, 35– 49; ХР, 31– 42; СД 4, 33– 42.

Измене:

НАЗАД 1 проређен и расплетен → проређено и спало (ЛС)

НАЗАД 2 стару једнооку слику → старо једнооко сликарство (ЛС)

НАЗАД 3 ћурију, → ћурију

НАЗАД 4 чудно → чудна

НАЗАД 5–5 → Лети, међутим побегне са обала, сузи се око струка: често се сакрије у трске и ноћу се песмом жаба јавља да још живи. На шљунковитим њеним и после кише пуним муља обалама по цео дан бораве гуске с Анушком. Гуске плове водом, а Анушка скупља љуске пужева и шарене камичке. Њена мама се хвалила да ју је кћер у наклоностима наследила, и пуштала ју је да се на обалама Тамнаве још из малена учи волети природу. Преко одмора јој је доносила хлеба и млека. Често пута дете се загуби и нађу га тек у другом одмору.

Сви се обично дигну у тражњу. И директор и Јадвига Цукеровна оставе своје часове, те дођу у помоћ. (ЛС)

НАЗАД 6 кад остављао рад: био је неуморан. → кад, међутим, остављао свој рад. Био је неуморан. (ЛС)

НАЗАД 7 за своје задовољство → потом за себе (ЛС)

НАЗАД 8 средишна и најчуднија → средишна, дивна и најчуднија (ЛС)

НАЗАД 9 „Којој се не свиди, не мора се за њега удати“ (знак наводника је унео приређивач)

НАЗАД 10 како је имао обичај да каже → (То су његове рођене речи.) (ЛС)

НАЗАД 11 У ствари, њему се мало ко свиђао. Дружио се највише са својим гускама. С њима је одлазио у шетњу, ишао лети са њима на купање. – Уствари њему се нико није свиђао. Дружио се само са својим гускама. С њима је одлазио у шетњу, ишао лети на купање. (ЛС)

НАЗАД 12 кроз њихове редове и гакале. → кроз редове и гакале у такту. (ЛС)

НАЗАД 13–13 → Анушка га држи за рукав, а ђаци, сваки са по једним гушчетом у наручју, начине велики круг око директора и утркују се ко ће боље подржавати немушти језик којим директор разговара са гускама. Њега су знали сви боље него сва правила о хипотенузама и катетама.(ЛС)

НАЗАД 14–14 → Она је у одушевљењу тврдила да су Срби и Пољаци једно. Чак и језик им је један исти, тврдила је Јадвига: сви изрази тако блиски човеку, све речи везане за његов најличнији живот, исте су. Иста постојбина бола, нежности и хумора. Тако далеко од своје земље, и без иког свог, она се у гимназији осећала као код своје куће. (ЛС)

НАЗАД 15 небрижљивог одевања → Широких ципела (ЛС)

НАЗАД 16 заврши → сврши (ЛС)

НАЗАД 17 на опрезу → на опрези (ЛС)

НАЗАД 18 Чело јој је било бледо и провидно. → Чело, као снови који су иза њега, бело и провидно. (ЛС)

НАЗАД 19 жутим шипражјем и трскама. → жутим биљем, трском и шипражјем. (ЛС)

НАЗАД 20 клобуци → клобуци или цветови. (ЛС)

НАЗАД 21–21 → Директор је покушавао изговорити, али није успевао: ипак је као нека врста добродошлице био његов труд да целог дана своје гуске ословљава на пољском. Потом, у школи, дочекао ју је школски одбор, госпођа за јесаственицу, и Зорка из Јасенице, служитељка школска. / – Хајде сад ми реци своје име Генс. Јадвиги се чинило да је у Пољској, особито због Зорке из Јасенице, која је не помилова само погледом, већ и руком и речима: (ЛС)

НАЗАД 22 узалудно → узалудна (ЛС)

НАЗАД 23 лековитих трава → трава лековитих (ЛС)

НАЗАД 24 студије → званично своје студије (ЛС)

НАЗАД 25 али, → . Али (ЛС)

НАЗАД 26 једино их је, ваљда → једино, ваљда (ЛС)

НАЗАД 27–27 → Срећом је случајно и од самог овог оздравила. Бар се тако њој чинило. / Кад ју је једном опазио бледу, стао је наговарати да целе зиме пије неку траву. Јадвига је дрхтала при помисли како ће трава бити горка, ма да је добро знала да је неће пити. Можда ће устајати рано да је укува, али ће је после просути. Једино можда у тим случајевима њено поверење у директора није било неограничено. Иначе је за све од њега тражила објашњење:

НАЗАД 28 једнолико. → једнолико, и бивали исто обојени. (ЛС)

НАЗАД 29 четири прозора – четири велика прозора (ЛС)

НАЗАД 30 крај → искрај (ЛС)

НАЗАД 31 седеле су → седеле (ЛС)

НАЗАД 32 За последњим кућама → Иза последњих кућа (ЛС)

НАЗАД 33 Потом → И потом (ЛС)

НАЗАД 34 сићу → сећу (ЛС)

НАЗАД 35 трипут викне → викне три пута (ЛС)

НАЗАД 36–36 → Јадвиги још на води почну часови из вртарства, домаћинства, ратарства. И ма да, скоро увек приликом излета, сунце сија, Јадвига је тужна, мисли на Пољску, на неке летње кише из детињства. Обично сутрадан не учи јој се много. Ниједан лист још не прочита, до сата кад јој Зорка доноси кисело млеко које за њу нарочито справља, и расејано слуша Зоркине вечите приче о директору:

НАЗАД 37 их → им (ЛС)

НАЗАД 38 наврати → дође с часа (ЛС)

НАЗАД 39 упрљан → убрљан (ЛС)

НАЗАД 40 У СД 4 изостављен је текст: Зорка ма да је мешала употребу заменица: ти, ви, они, ипак је знала бити врло поносита на школовање свога детета и частољубива на своју чистоту. Често је бивала врло проницљива. Једном је цела два дана ћутала замишљена, после посете неке Немице и њених другова директору. Кад је Зорка ушла да подстакне ватру (уствари из радозналости), Немица је подносила свој румени прст пред саме очи директору и мазила се: / – Чича, посекла сам се, боли ме прст. Кад сам била мала, мама ми је љубила прст да прође! Чича, брзо јода. / Потом је несташно намигивала на своје другове и певушила модерне игре. / – Чича пробушио вам се мало рукав. / – Којој се не свидим, не мора поћи за мене, закључио је директор разговор, премазујући јој прст јодом. (ЛС)

НАЗАД 41 на њу → по њој (ЛС)

НАЗАД 42 многобројно друштво → друштво многобројно (ЛС)

НАЗАД 43 У СД изостављен је део текста: Истина је да ни овог пута није добијао одговора. Гуске су, мора се признати, биле врло ћутљиве на часу и ни мало га нису ометале. Сигурно зачуђене тишином на часу, нису је смеле ни оне реметити. Под њиховим погледом Јадвига је јела своје кисело млеко, оне су пратиле Зоркине разговоре својим гакањем. Ишле су радосно са њом на воду, стајале крај пећи док је кувала. (ЛС)

НАЗАД 44 Није он за школу → и није за школу (ЛС)

НАЗАД 45 детета, → сина, (ЛС)

НАЗАД 46 – Он је истина оригиналан човек, али ради савесно као професор и директор. → Он ти, је брате мој, оригиналан човек. Он ти све зна, све може објаснити, и ради савесно као професор и директор. (ЛС)

НАЗАД 47–47 → Савесно ти је, је ли, довести гуске на час и збијати шалу с децом, те их збуњивати. Нећу ја џабе онда да плаћам за ту школу. Ја ћу да се жалим школском одбору. / Али ни једно дете школских одборника није се учило лоше, и они су гледали милостивије на директорове гуске, хвалили његову наученост и вредноћу. / Ипак најстарији одборник осмелио се приметити бојажљиво на првој седници: / – Како би било да ове наше гуске раздамо бар у неколико некоме на чување у село? Може им нашкодити увек и овај варошки ваздух, тамо ће бити слободније. (ЛС)

НАЗАД 48 се усиљено смејао → се смејао (ЛС)

НАЗАД 49 најмлађи и најбогатији одборник – најмлађи одборник, и најбогатији (ЛС)

НАЗАД 50–50 → Директор брисаше марамицом своју лупу, и изгледа без разлога изговори своју уобичајену реченицу: / Којој се не свиди, не мора се удати за мене. / Јадвига се насмеја скоро гласно, од неке радости. После последње реченице и смеха, сви су се, ипак у пријатељству, разишли. / Али су незадовољства стала избијати и у ужем, породичном кругу, приликом сликања ђака. Најбољи се поређали око директора и наставника, неки по земљи, неки се успели на клупе, да би им се бар нос видео; неки дигли руку да је сликају. Гуске гакале наоколо, и директор се дизао три пута да их помилује. Онда се Јадвига нечему у себи обрадова и стаде молити: / – Зашто не бисте, господин директор, узели и једну гуску да се слика? Биће дивно ако је међу нас ставимо. / – Неће бити мирна, слабо се бранио директор. / – О, биће мирна. Ви ћете је држати. / Изабрали су најлепшу гуску, и на опште задовољство свих ђака, сликали је. / Ти си, Генс, врло досетљива, вели задовољно директор после сликања. / Нико не опажа како Зорка стоји тужно наслоњена на стуб ходника. /Сутрадан Јадвига је дошла прва у школу и затекла неку свечану, мирисну атмосферу. Сви подови опрани, прозори блистави; нигде мрље, ни прашљике. А, није ни Савин-дан, ни Видов-дан. Врата од канцеларије широм отворена, и унутра седи Зорка са свечаним и упорним

изгледом. И како виде Јадвигу, поче говорити, није могла више чекати, чекала је читавих четрнаест сати; целу је ноћ радила, да би се мало збунила. Сад је могла да одахне: / – Видите ли како је чисто? Погледајте прозор, могли бисте с њега меда лизнути. /И Зорка превуче прстом преко стакла, да оно непријатно зашкрипа. / – Гле под, нигде стопе. Хајде са мном, подвири се, подвири под клупе. Има ли прашине? Чикам вас да нађете једну трун. Нигде паучине као по другим школама. Хајдемо у Основну школу, да видите како је тамо. / – Та мани се, Зорка, верујем ти. / – Тамо је све огрезло у прашини, па кад отвориш врата, а оно удари неки задах. А овде миром мирише, на саму науку. Ја поштујем школу кâ и цркву. Ја се мучим те своје дете школујем. Они су препаметни, али ме ни у шта не држе, не виде како ја све у чистоћи држим. / – Зар директор? Па он те свуда хвали, моја Зорка. / – Преварила сам се. Мислила сам да они цене мој рад. Они су препаметни; али ми ништа не признају. / И Зорка плаче, како давно није. / – Та, шта је теби, реци ми. Ја те слушам и ценим те; ево, хоћеш ли да одемо у Основну школу да видимо како је тамо прљаво. Ћути, сад ће доћи директор. / – Нека дођу, викну из све снаге Зорка, и то као да јој сузе осуши. Рећи ћу им да ни ја нисам стока. Могли су и мене сликати, кад су сликали све ђаке и учитеље; кад су се они сликали, и ви, и гуска, што и ја нисам могла? Гуска је живинче, па су се ње пре сетили него мене. На њу су се ражалили. /– Али, драга Зорка, ти ниси гуска, ти знаш колико господин директор воли њих. / – Они су препаметни, али они без мене не би могли чувати гуске. Ја само што им своје залогаје не дајем. Тако их пазим. Могли су ме бар шале ради позвати. Нисам ја, да простите, ова клупа. И ја сам живи створ. / – Али, Зорка, само се ђаци и професори сликају, кад је то у школи. На неком излету би и тебе сигурно позвали. / – А зар им је гуска професор, па су њу позвали? / Зорка је остајала упорна у својој увређености и стајала непомично по сред канцеларије и кад је директор ушао. Залуд јој је заповедао да воде донесе, да столицу помери, да се сама са места помакне, остала је ћутећи и не мичући се. / – Шта ли ти је, Божја жено, чућаше се директор. / – Нека ти их гаји ко хоће, ја нећу више. Тражите кога знате. / – Немој, штогод нећеш, немој, али се помери с места, ниси ваљда прикована. Чујеш ли ме, излази, повика најзад збуњен и наљућен директор, да Зорка преплашено на једном појури, као да ју је дотле неко држао ужетом везану, па је изненадно пустио. / – Кога то Зорка гаји, Генс? Да то ниси ти, пита већ ражљућен директор после неколико часака. / Кад Јадвига исприча све о Зоркиној љубомори и увређености, смејали су се обоје, али су ипак били некако тужни, као да су знали да ће Зорка сутрадан осванути тако смерна, жалосна и кротка. Гуске је још пре зоре одвела на Тамнаву, само што их није окупала својом руком. И тако је некакав жалостан страх дрхтао у њеном погледу. Јер шта би она радила без тих гусака? На њих је изливала сву своју милошту према учитељима своје деце, и своју оданост школи и науци. / Ипак, морале су гуске отићи из школе, на зимовање. По шаљивим новинама цртали су маловарошки сликари гуска где предаје математику, у једном тако званом независном месном листу изашао је чланак о дивљем директору, све у грађанском поштеном наречју, са безброј неистина, алузија, почетних слова великих и малих, тачкица, узвика. (ЛС)

НАЗАД 51–51 → Јадвига је кришом плакала због све те простоте, како је то она знала. Било јој је нејасно како се и зашто цео град дигао на једну тако невину белу војску гусака, и на једног чудака човека који ником не смета. Уз пркос побуњеним грађанима, три пут је дневно заједно са Зорком гонила гуске на реку. Никад се у њеној глави није створила мисао да би те исте гуске могле бити обожаване од житарских, винарских и шљиварских трговаца малог града, да су случајно тих људи деца имала више дара за математику: или да се директор покоји пут знао сетити да је у приватној гимназији. / И ђаци су стали стицати неки чудни, збуњени израз, кад би гуске улетеле у учионицу. У том граду су деца добро знала шта им мисле родитељи о гускама и учитељима. Знали су да се директору плаћа што их учи, из великих гвоздених каса у које се петком, за време пазара, новац гомила. / На директору се у први мах није могло познати да ли је љут или

увређен. И даље је своје љубимце миловао и много чешће него иначе наговарао своју уобичајену реченицу: „Којој се не свидим, не мора се удати за мене“. Јадвига се радовала тој реченици, мислила је: „Добро је, гуске ипак у школи остају“. (ЛС)

НАЗАД 52 престати → уморили (ЛС)

НАЗАД 53 у → на (ЛС)

НАЗАД 54 у → на (ЛС)

НАЗАД 55–55 → И кад је снег већ пао по ритовима и широкој равници тамновској, кад су се чланци по новинама уморили излазити, кад је Јадвига постала спокојна, директор једне недеље оде на своје село и врати се отуд са читавом групом сељанки и сељака тек у понедељак. Сељаке остави на клупама по ходницима, уђе нагло у канцеларију, и скоро без поздрава Јадвиги стаде да изрезује мале четвртасте хартије. Не гледајући је, рече Јадвиги: / – Узми столицу, седи. Сад пиши: „Обвезујем се да никад нећу заклати гуске које сам на дар добио од директора (стави, Генс, и моје име), а за запат. Обавезујем се да ћу их пазити, чисто њихове стаје држати; зими и лети им, ако воде у потоку нестане, воду набављати.“ / Када је написала оваквих десет хартијица, онда јој директор, као немирно и нечим запослен, објасни како је већ настала зима, гуске се немају где држати, те хоће да их испоклања на запат сиротим сељацима из свог села, ако се обавежу да их неће клати. Потом: да њему нико ништа не би могао ако би хтео да их задржи, и да их ниипошто не би продао угојеним грађанима, јер би их ови поклали. / Онда сељаци уђоше у канцеларију и Јадвига им, на њихово чудо, прочита једну хартијицу. / – Хајде, сад најпре да ми потпишете ово обећање, па онда да вам дам гуске.

Сељаци мисле, шали се: / – Што ћемо ти то потписивати, господине? Кад ти велимо, нећемо клати. Треба на реч да верујеш / – Не знам ништа. Или потпишите, или не дам гуске. / Пошто је то био услов да се гуске добију, сви потписаше или закрстише хартијице. / Зорка у углу плаче. / – Не бој се, Зорка, и теби ћу дати. (ЛС)

НАЗАД 56 гусак онај који се сликао са ђацима → гусак (ЛС)

НАЗАД 57 су били у → су у (ЛС)

НАЗАД 58 више нису имали оног → немају више оног (ЛС)

НАЗАД 59 сви остали → па редом остали (ЛС)

НАЗАД 60 поздравио → поздравио последњи пут. (ЛС)

НАЗАД 61 гушчијој → њиховој (ЛС)

НАЗАД 62 нашег → наш (ЛС)

НАЗАД 63 Јадвиги се неодољиво плакало → Боже мој како је желела Јадвига да плаче (ЛС)

НАЗАД 64 слутила је. → слутило се Јадвиги. (ЛС)

НАЗАД 65 преко обичаја много → много, (ЛС)

НАЗАД 66 био је тако невешто равнодушан → све је било тако невешто равнодушно (ЛС)

НАЗАД 67 Ти не једеш месо. → Ти не једеш месо, хвала Богу. (ЛС)

НАЗАД 68 доктору → код доктора (ЛС)

НАЗАД 69 а нема ниједне пеге и кљун → нема ниједне пеге, кљун (ЛС)

НАЗАД 70 облила сузама, → у сузе увила, (ЛС)

НАЗАД 71 Брига ме. → Брига мене. (ЛС)

НАЗАД 72 све разделише → све разделе (ЛС)

НАЗАД 73 остаде пуста. → пуста (ЛС)

НАЗАД 74 двојке се умножише. → двојке се умножише. Анушка без гусака плаче по ходницима, ђаци немају чиме да се забављају на часовима и одморима. Школски одбор се осећа посрамљен (ЛС)

НАЗАД 75 Куд дедосте → Где здедосте (ЛС)

НАЗАД 76 кроз целац, → у високом снегу, (ЛС)

НАЗАД 77 је сиво → сиво (ЛС)

НАЗАД 78 весело гачући → са веселим гакањем (ЛС)

НАЗАД 79 су падале → падале (ЛС)

НАЗАД 80 и касно увече → и доцкан се увече (ЛС)

НАЗАД 81 би често носио → је носио често (ЛС)

НАЗАД 82 а на → на (ЛС)

НАЗАД 83 Питала је већ у јануару какав ће бити април. → Питала је већ у јануару какав ће бити април. Директор, мада му је годило ово бескрајно поверење, одговарао је да је април у Божјим рукама, па, како Он одреди, биће. (ЛС)

НАЗАД 84 мирисало → мирисно (ЛС)

НАЗАД 85 провести → век провести (ЛС)

НАЗАД 86 Господине директоре → Господин директор (ЛС)

НАЗАД 87 испите → час пре испите (ЛС)

НАЗАД 88 треба отићи → требало је отићи (ЛС)

НАЗАД 89 више могле → могле (ЛС)

НАЗАД 90 А → Ипак (ЛС)

НАЗАД 91 Зато је→ – И она је зато (ЛС)

НАЗАД ***Сиромахова шетња***, П, 27, 7962, (31. јул 1930), 14; ЛС, 56–60; СД 4, 43–47.

НАЗАД ***Љубавно бунило***, М, 1927, књ. 25, св 1/2, 15–26; ЛС, 61–78; СД 4, 48–67.

НАЗАД ***Бакино гостовање***, П, 27, 7985, (31. јул 1930), 15; ЛС, 85–90, ХР, 67–72, СД 4, 67–71.
Измене:

НАЗАД 1 је руком нови сјајни ђон. → је свиленом руком глатки ђон. (ЛС)

НАЗАД 2 господственијим → за господственије (ЛС)

НАЗАД 3 мају → мајају (ЛС)

НАЗАД 4 иако је већ око њих било бора у свим правцима → иако негде около беше већ бора у свим шарама (ЛС)

НАЗАД 5 Она је, као и обично, и сад држала главу мало нагнуту удесно, а руке скрштене испод груди, сва празнична, миришући на ново одело. → Она и сад, као и обично, држаше главу нагнуту мало у десно, и руке скрштене испод груди. А сва је мирисала на ново одело. (ЛС)

НАЗАД 6–6 → Већ је требало да се крене, а њој се чинило да још нешто има да се уради, још нешто да каже. Истина, целе је јесени плашила унучиће да ће отићи у Београд, па се неће вратити, да тамо нема деце да је једе и не слушају, па јој је тамо много лакше. Последње јесени ове претње су растужиле само најмлађег Пају: остала су деца знала из искуства да ће се она вратити и да не може без њих. Знала су и то како је весело кад се бака опет врати. Она прича многе чудне и смешне ствари. Како у Београду има кола што сама иду, како београдска деца зову баку стара мајком и како се тамо родитељима говори: "ви" и како у кућама станује по десетак породица. (ЛС)

НАЗАД 7 дужност. → дужност из низа домаћих дневних дужности. (ЛС)

НАЗАД 8–8 → А њој се то учини тако тешко, нејасно, па не сме ни да одговара, већ само прекрсти руке и гледа са зебњом у њихове главе погнуте над књигама и обасјане кругом светлости. / Ако је најлепша радост у бакином повратку безброј нових играчака.

Деци се чинило, кад су се сећала лањског њеног повратка, да су прво ушле играчке на врата, па онда она. Уствари прво је ушла она, па села и одморила се неколико часака, и тек онда стала да вади из торбе поклоне. Али то се некако у њиховом сећању измешало. Деци се исто тако чинило да она сасвим друкчије говори кад се врати из гостију. Просто не може да се позна њен глас. Постане некако даљи и дубљи. И тако траје два три дана, па опет добије своју стару домаћу боју. (ЛС)

НАЗАД 9 – упитала Пају да би му предухитрила плач → да би предухитрила плач, упитала Пају већ по десети пут: (ЛС)

НАЗАД 10–10 → Ја волим једног великог пајаца колико ... колико кућа. Да му руке буду као чика Крстине ноге и да уме да виче као ћурак. И још хоћу једну железницу што сама иде, и да има точкове, и још хоћу...(ЛС)

НАЗАД 11 бојећи се да на тој београдској гомили играчака неће остати ниједна за њих и прекинула су малишана → бојала се да на тој београдској гомили играчака неће остати ниједна за њих, и запушила су уста Паји. (ЛС)

НАЗАД ***Разговори***, ЛС, 98–103; СД 4, 72–78.

НАЗАД ***Кућа на продају***, ЛС, 104–109, СД 4, 79–84

НАЗАД КАКО ОНИ ЖИВЕ

НАЗАД ***И деда је човек***, КЖ, 5–13; СД 4, 87–94.

Измене:

НАЗАД 1 бургије → сврдла (КЖ)

НАЗАД 2 на пањ → на пањ и крсти се: (КЖ)

НАЗАД 3 тражи очима Павла → се поново крсти, тражи очима Павла (КЖ)

НАЗАД ***На тавану***, П, 29, 8727, (28. август 1932), 18; КЖ, 14–22; ХР, 86–92; СД 4, 95–100.

Измене:

НАЗАД 1 – мора бити да милиони птица живе само у овим шумама а камоли у целом свету“ / – Птице певају → мора бити да милиони птица живе само у овим шумама, а камоли у целом свету“. / Помози Бог, – јављају се сељаци у пролазу, додирујући кажипрстом шубару. / „Бог! Да ли сада види како летимо“, – мисли дечак. – „Сигурно му је мало. (КЖ)

НАЗАД 2 кришом се попети на таван → на таван (КЖ)

НАЗАД 3 стара → расанула (КЖ)

НАЗАД 4 „И они су записани!“ → „Боже, и они су записани“ (КЖ

НАЗАД 5 бити дете!“ → бити дете, ни бити поп“. (КЖ)

НАЗАД 6 уживајући што има о чему озбиљном да пише. → пише. / Ускоро је дечак готово становао на тавану, а с њим заједно становале су горе и нека кокош на гнезду и теткина мачка. У последње време оне су највише привлачиле дечакову пажњу, и то због неких разговора са сеоском децом, и неких теткиних речи да ће се мачка Цица скоро омацити. Хтео је да се увери да ли је онако како су му деца говорила. Зато није испуштао из вида Цицу, која је у последње време била све узнемиренија, лутајући од дворишта до тавана и гледајући га молбено. / При том су га обузимале смешне дечје мисли. Да ли је, на пример, тако само код Цице, или мачићи постају тако и у вароши? И ти пилићи! Где су пре него што уђу јаје? Како се то од јајета створи њихово перје, и кљун и ноге? И зашто кокошка одмах не излеже пиле, већ прво јаје. Те своје бриге о животу делио је увек са Павлом. Писао му је како је чувао говеда са сеоском децом и како су много разговарали. Како су га она питала да ли зна где стоји теле,

пре него што се отели. И онда да је неки сељачић причао да је видео како се отелила њихова крава шаруља. / Јавио му је и то да ће се кроз неколико дана омацити теткина мачка, и да ће тад видети да ли је све тако како причају. (КЖ)

НАЗАД 7 Мислио је само на оно што је оставио на селу. → Мислио је само на оно што је оставио у селу. Прођоше нека друга кола. / – Помози бог, – ослови неко у пролазу. / „Да ли зна Бог све ово што је у селу било“, – помисли дечак. (КЖ)

НАЗАД ***Догађај у учионици***, КЖ, 22-29; СД 4, 101-106.

Измене:

НАЗАД 1 стараца → у стараца (КЖ)

НАЗАД 2 На источном зиду → На истоку (КЖ)

НАЗАД 3 чинила се као → чинила се (КЖ)

НАЗАД 4 платна добијена од енглеске мисије → платна енглеске мисије (КЖ)

НАЗАД 5–5 → Још од почетка су, и професори и ђаци, имали осећање несигурности. Чинило им се да су на неком прекоморском броду, где је на привремено отворена школа. Бурни таласи нихали су брод. (КЖ)

НАЗАД 6 С времена на време било је смешно учење ма чега: језика, историје, бројева и њихових односа, јер је садашњост била важнија од прошлости, јер се ничим нису могли израчунати тамни односи неке опште судбине према малим животима појединаца. → С времена на време бивало је смешно учење ма чега: језика, историје, бројева и њихових односа, јер је садашњост била важнија од прошлости, јер се ничим нису могли унапред израчунати односи неке опште судбине са малим животима појединаца. / Ипак школа се наставила. Ту није било много деце богаташке. Богаташи су се и за време рата могли поносити и бити независни. Пошто су својој деци имали чиме платити домаће учитеље, говорили су, а можда и мислили, да је срамно слати децу у непријатељску гимназију. А цео други, многобројнији свет, удовице, жене чиновника што су ратовали, занатлијске мајке, рекле су својој деци, кад је објава о отварању школа изишла: „Бог је ваљда, један, ако га има. Нама је једино остало да живимо од свог рада: неће енглеска мисија вечито давати. А после, ко зна кад ће се ово свршити... Упишите се“. (КЖ)

НАЗАД 7 попут малих јадних оскоруша → у мале јадне оскоруше. (КЖ)

НАЗАД 8 Били → били узети (КЖ)

НАЗАД 9 остале → биле су (КЖ)

НАЗАД 10 Дошао је нови предмет, мађарски: → Прошао је срећно мађарски (КЖ)

НАЗАД 11 ђацима → на ђаке (КЖ)

НАЗАД 12 Последњи → А последњи (КЖ)

НАЗАД 13 личио на танак црн → је био танки црни (КЖ)

НАЗАД 14 уз → на (КЖ)

НАЗАД 15 и дуго стајао ћутке → и стајао прво дуго (КЖ)

НАЗАД 16 бубице → буба-маре (КЖ)

НАЗАД 17 слутили → некако знали (КЖ)

НАЗАД 18 плавичастом, још незагушеном мирисима школе → плавом као пролетње небо (КЖ)

НАЗАД 19 Пламен је → Он је, Пламен, (КЖ)

НАЗАД 20 кратко уводно предавање како би га ђаци касније могли боље разумети, како би се могао са њима спријатељити. → Рекао је да ће једно уводно предавање како би га могли боље разумети, како би се могао са њима спријатељити. Онда је стао говорити, тако горећи на катедри прав као свећа. (КЖ)

НАЗАД 21 Онда је стао говорити да је страшно лице живота добило у тај час још оштрије црте: → Говорио је да је страшно лице живота добило у тај час још оштрије црте. (КЖ)

НАЗАД 22 на таблу, ту своју шифру о нечему, да се не би заборавила → на табли. Ту своју шифру о нечему нацртао је, да се не би заборавила. (КЖ)

НАЗАД 23 Девојчице → Буба-маре (КЖ)

НАЗАД 24 окренуше → окренуле (КЖ)

НАЗАД 25 (Била је ту, истина, и од јутрос, али у некој полутами.) → (Није у истини нова, била је ту од јутрос, али у некој полутами.) (КЖ)

НАЗАД 26 управо као→ баш колико на (КЖ)

НАЗАД 27 су се, очигледно → се очигледни (КЖ)

НАЗАД 28 да у дно → до у позадину (КЖ)

НАЗАД 29 последњој → задњој (КЖ)

НАЗАД 30 ту, у његовој близини → ту (КЖ)

НАЗАД 31 неких људи → неких (КЖ)

НАЗАД 32–32 → Онда се јавила друга личност у разреду: младић у тамном оделу што је кројен опомињало на шумадијско сеоско одело. Тај младић није био леп, чинило се и да је прилично тих, али то само одмах, у првом трену. После се опажало да је плах и одлучан, и да му под првом бледом и храпавом масном лицу лежи једно друго светло и лепо.

НАЗАД 33 почела → стала (КЖ)

НАЗАД 34 дана → часа (КЖ)

НАЗАД 35 открићу → проналаску (КЖ)

НАЗАД 36 поука → потпора (КЖ)

НАЗАД 37 опште → неко опште (КЖ)

НАЗАД 38 на табли нацртао → цртао на табли (КЖ)

НАЗАД 39 можда → баш (КЖ)

НАЗАД 40 опет зачуо → опет из задње клупе зачуо (КЖ)

НАЗАД 41 и нико се није → да се нико није (КЖ)

НАЗАД 42 погледао → погледао мирно (КЖ)

НАЗАД 43–43 → И тако се то наставило готово сваког часа: Пламен је и даље говорио о нечему алегорично, и остајао миран на сваки протест што се дизао из задње клупе. Зашто је ћутао: из презрења, равнодушности, праштања? То ђаци нису знали, али су знали да онда и они треба да ћуте. Само им је личност њиховог друга постојала све тајанственија. Стали су мислити да можда он није шпијун. Увек ћути, подругљиво се смеје, замисли се безразложно, све сме, штогод га питаш зна: иде са Аустријанцима, путује негде по неколико дана, па изненадно дође. Све се то слагало са њиховим појмом о шпијунима. Девојкама се чинило да тамо, у задњој клупи, седи неки велики паук, или шкорпија, или нека друга, непозната буба, гадна и опасна. Пред њим нико више није говорио, где су у кући сакрили брашно, ко у граду чува оружје, кад се говори да ће рат проћи и докле су Руси стигли. (КЖ)

НАЗАД 44 Једном кад је Пламен тек → И тако једном, тек је Пламен (КЖ)

НАЗАД 45 да говори целог часа → целог часа да говори (КЖ)

НАЗАД 46 изненада је у разред ушао директор → ушао је директор изненадно у разред (КЖ)

НАЗАД 47 и тихо му се обратио → и тихо му рекао нешто. (КЖ)

НАЗАД 48 отишли су обојица. → отишли су. (КЖ)

НАЗАД 49 Ученицима нису ништа казали, ни → Ништа нису деци казали, ни: (КЖ)

НАЗАД 50 обично полуде → полуде (КЖ)
НАЗАД 52 радост → радост, што су неколико часака прекинули рад. (КЖ)
НАЗАД 53 с ваздухом → ушла са ваздухом (КЖ)
НАЗАД 54 дигао → узбуђено дигао (КЖ)
НАЗАД 55 Нека → Једна (КЖ)
НАЗАД 56 га → му (КЖ)
НАЗАД 57 Две → Неке две друге, (КЖ)
НАЗАД 58 послужитељ → Чича послужитељ (КЖ)
НАЗАД 59 полако радите → радите (КЖ)
НАЗАД 60 излазили → излазили тихо (КЖ)
НАЗАД 61 у прозоре → у велике пусте прозоре (КЖ)
НАЗАД 62 више → већ (КЖ)
НАЗАД 63 у професорској соби → у соби професора (КЖ)
НАЗАД 64 загњурена → опуштена (КЖ)
НАЗАД 65 слутећи можда зло → можда слутећи зло.(КЖ)
НАЗАД 66 вратили су се → вратише се (КЖ)
НАЗАД 67 Ту скаменио → скаменио ту (КЖ)
НАЗАД 68 пажњу → нежност (КЖ)
НАЗАД 69 напоље → у прозоре ... (КЖ)
НАЗАД 70 и није крив → и није он крив (КЖ)
НАЗАД 71 повици → крици (КЖ)
НАЗАД 72 послужитељ → Чича послужитељ (КЖ)
НАЗАД 73 непогода → страшна непогода (КЖ)
НАЗАД 74 пусте, → пусте: (КЖ)

НАЗАД ***Украдени колач***, КЖ, 38–45; СД 4, 107–116.
Измене:
НАЗАД 1 да још → још (КЖ)
НАЗАД 2 ред. → ред. У почетку часа била је спокојна, чинило јој је да овај ред ништа неће нарушити.(КЖ)
НАЗАД 3 наставница → госпођа (КЖ)
НАЗАД 4 те је → и тако је (КЖ)
НАЗАД 5 наставници → госпођи (КЖ)
НАЗАД 6 причека → мало причека (КЖ)
НАЗАД 7 да свој прочита што пре. Са зебњом → да час пре свој прочита. Зато је са зебњом (КЖ)
НАЗАД 8 да Јованка прва не примети → молећи се Богу да Јованка за то време не примети (КЖ)
НАЗАД 9 и сама не јави → не јави сама (КЖ)
НАЗАД 10 наставници → госпођи (КЖ)
НАЗАД 11 с леве Јованкине стране → а с леве стране Јованке (КЖ)
НАЗАД 12 Имам → Имамо (КЖ)
НАЗАД 13 живела слично → слично живела (КЖ)
НАЗАД 14 заборавио њену исповест и стао → заборавила су на њу и стала (КЖ)
НАЗАД 15 на Јованку → до Јованке (КЖ)

НАЗАД 16–16 → Сва се деца окретоше округластој руменој Јованки, из чијих је очију, осмеха, руку, свега бића зрачило задовољство. Гледала су је радознало, иако су већ две године седела с њом у истом разреду, као да не припада њиховој школи, ни њиховој раси: чинило се да су и она веровала и осећала да су богаташи и посебна врста света. / Јованка се испрсила, дебељушним шакама дигла високо своју свеску и са уживањем почела да чита: (КЖ)

НАЗАД 17 којега → још којег (КЖ)

НАЗАД 18 тата и мама → они (КЖ)

НАЗАД 19 најскупље → само најскупље (КЖ)

НАЗАД 20 колаче → колаче, и кува доста јела (КЖ)

НАЗАД 21 ноћу → у ноћ (КЖ)

НАЗАД 22 се просјак почне → се почне просјак (КЖ)

НАЗАД 23 понечим → са понечим (КЖ)

НАЗАД 24 наставница → госпођа (КЖ)

НАЗАД 25 наставница → госпођа (КЖ)

НАЗАД 26 да ли у Јованкином задатку има грешака. → јесу ли у Јованкином задатку нашли погрешака, ма да је у том часу то није занимало. (КЖ)

НАЗАД 27–27 → Употребљавала је стране речи : фотеља тацна... / Госпођа као да није слушала, хтела је ваљда да чује што више задатака и читање се наставило. (КЖ)

НАЗАД 28 безбојним → скоро безбојним (КЖ)

НАЗАД 29 њене кецеље → на њеној кецељи (КЖ)

НАЗАД 30 детињаста жеља → жеља (КЖ)

НАЗАД 31 Наталијин глас → да јој је глас (КЖ)

НАЗАД 32 претходног → Јованкиног (КЖ)

НАЗАД 33 тата → мој тата (КЖ)

НАЗАД 34 и кад нађе, био је врло расположен. → и кад би нашао био је много расположен. (КЖ)

НАЗАД 35 веома → много (КЖ)

НАЗАД 36 лепо → много лепо (КЖ)

НАЗАД 37 врло → много (КЖ)

НАЗАД 38 па то није дочекао → да то не дочека (КЖ)

НАЗАД 39 сад нама → нама сад (КЖ)

НАЗАД 40 суђе → судове (КЖ)

НАЗАД 41 веома → много (КЖ)

НАЗАД 42 пара за то ... → пара. (КЖ)

НАЗАД 43 необично → све необично (КЖ)

НАЗАД 44 читање. → читање громко плачући. (КЖ)

НАЗАД 45 у почетку часа → у клупи у почетку часа (КЖ)

НАЗАД 46 приче → тужне приче (КЖ)

НАЗАД 47 Јованка → она (КЖ)

НАЗАД 48 утешити → утешити због свог колача (КЖ)

НАЗАД 49 наставница → госпођа (КЖ)

НАЗАД 50 прочита свој задатак → свој задатак прочита (КЖ)

НАЗАД 51 нема у кући колача → у кући нема да једе колаче, (КЖ)

НАЗАД 52 узео Јованкин колач? → Јованкин колач узео? (КЖ)
НАЗАД 53 наставница → госпођа (КЖ)
НАЗАД 54 строгост → строгост њеног гласа (КЖ)
НАЗАД 55 страхом → неким неодређеним страхом (КЖ)
НАЗАД 56 Наставница → Госпођа (КЖ)
НАЗАД 57–57 → Рекавши то покри лице рукама, и осети како јој се на косу благо спусти госпођина рука и једва чу, кроз брујање у својим ушима и весео жагор у разреду, госпођине речи: / – Нисам знала да си тако добра девојчица, Милице. (КЖ)

НАЗАД ***Подеране сандале***, КЖ, 46–54; ХР, 67-74; СД 4, 114–120.
Измене:
НАЗАД 1 у својој хотелској соби прегледао матурске задатке → прегледао матурске задатке у својој хотелској соби (КЖ)
НАЗАД 2 како је урађено, није се морао усредсређивати → како је урађено (КЖ)
НАЗАД 3 дизали су се → се дизали (КЖ)
НАЗАД 4 поче их прегледати крај прозора → поче да их прегледа на прозору (КЖ)
НАЗАД 5 Осећао је потребу → Имао је неку потребу (КЖ)
НАЗАД 6 српскохрватског → српског (КЖ)
НАЗАД 7 готово викну → скоро дрекну (КЖ)
НАЗАД 8 гласно га прочита → стаде гласно да чита (КЖ)
НАЗАД 9 других. → других чланова друштва. (КЖ)
НАЗАД 10 дуго бити добро → дуго добро (КЖ)
НАЗАД 11 Професор → Старац (КЖ)
НАЗАД 12 математичар → стари математичар (КЖ)
НАЗАД 13 наједном им се руке, као аутоматски, → наједном као аутоматски, (КЖ)
НАЗАД 14 математику → на математици (КЖ)
НАЗАД 15 српскохрватски → српски (КЖ)
НАЗАД 16 не би заслужила → свакако не заслужује (КЖ)
НАЗАД 17 с оним тамо местом → оно тамо место (КЖ)
НАЗАД 18 да нешто → кад се нешто (КЖ)
НАЗАД 19 који је показивао → на ком је било (КЖ)
НАЗАД 20 виша од осталих → од осталих виша (КЖ)
НАЗАД 21 , видите → . Видите (КЖ)
НАЗАД 22 коврчаве → увојите (КЖ)
НАЗАД 23 атласа → свиле (КЖ)
НАЗАД 24 и у крају се видела ипак нека издвојеност. → и у крају, који је истина био по школским прописима, видела се ипак нека издвојеност. (КЖ)
НАЗАД 25 с осмехом → са умиљатим осмехом (КЖ)
НАЗАД 26 учинили → можда учинили (КЖ)
НАЗАД 27 њене руке → те њене руке (КЖ)
НАЗАД 28 одбранио, → одбранио од њих (КЖ)
НАЗАД 29 из Смиљиног задатка → у Смиљином задатку (КЖ)
НАЗАД 30 атласној → свиленој (КЖ)
НАЗАД 31 Стари математичар → Старац (КЖ)

НАЗАД 32 њене → на њене (КЖ)

НАЗАД 33 од белог антилопа → од беле антилопе (КЖ)

НАЗАД 34 од антилопа → од антилопе (КЖ)

НАЗАД 35 црном машћу → црним ималином (КЖ)

НАЗАД 36 њему → старцу (КЖ)

НАЗАД 37 И дође му жао што то → И наједном му дође жао како то (КЖ)

НАЗАД 38 Милићка. → госпођа Милић уздишући. (КЖ)

НАЗАД 39 и сад ће гледати → и гледа (КЖ)

НАЗАД 40 Тако, → Тако је (КЖ)

НАЗАД 41 он само што јој није водио руку → Старац само што није водио Смиљину руку (КЖ)

НАЗАД 42 сагињао → сагињући (КЖ)

НАЗАД 43 узбуђења → узбуђено (КЖ)

НАЗАД 44 била врло висока → врло висока била (КЖ)

НАЗАД 45 искривљена → сва искривљена (КЖ)

НАЗАД 46 прозор. → Испод клупе се видело како мирно стоје њене беле антилопске ципеле. (КЖ)

НАЗАД ***Ружица неће дар***, КЖ, 55–64; ХР, 57–66; СД 4, 111–128.

Измене:

НАЗАД 1 за забаве → по забавама (КЖ)

НАЗАД 2 закрчене клупама → тесне (КЖ)

НАЗАД 3–3 → Око шест часова, пред последње звоно, унела је око педесет завоја у белој хартији и ставила их на сто крај зида. То су били дарови за сиромашну децу школе. Споља је била потпуно нова, чиста хартија, али су у многим тим завојима биле старе ствари, које су имућнија деца поклонила. То су биле изношене радости оних који их сваког дана доста имају. У неким коцкастог облика замотуљцима ћутале су већ прочитане књиге. Над њима су већ други плакали и веселили се. Оне су вечерас имале да буду нова, нетакнута радост какве сиромашне девојчице. У великим округластим завежљајима били су већ ношени зимски капути. На њиховим рукавима остао је облик лаката, а по скутовима мрље од мастила. Њима је било суђено да поново веселе децу која на својим плећима још никад нису понела капут испуњен вателином, а оковратником од плиша и златним матроским дугметима. Било је и неких завијутака врло неправилног облика као да се унутра крије какав камен. Они су крили ципеле којима се прсти и пете већ били излазили, у којима је једном неко безбрижно скакао. Сад су оне имале да се опет подмладе и поново обрадују друго дете у чију обућу улази вода, те мора да иде на потпетицама, да би влагу колико толико избегло: или које има с братом заједничке ципеле и не може да долази у школу, ако случајно и он има предавање у исто време. Било је и мајушних кутија. У њима су биле нечије лањске гвоздене циркле. Њихово место су заузеле месингане. Али свеједно. Ове ће сад имати нову судбину. Радосно ће их стезати неке друге руке које никад нису имале својих циркли. Све те туђе, старе радости требало је тога вечера да постану нове за децу која се ретко радују. (КЖ)

НАЗАД 4 кроз прозор се назире цвеће → у прозору цвеће (КЖ)

НАЗАД 5 столове → клупе (КЖ)

НАЗАД 6 хаљиницу → (КЖ)

НАЗАД 7 разредна → госпођица (КЖ)

НАЗАД 8 Нека деца се труде → Неколицина се деце силом труди (КЖ)

НАЗАД 9 на љупку зверчицу → на какву лепу зверчицу (КЖ)
НАЗАД 10 улево → на лево (КЖ)
НАЗАД 11 повелик бео завежљај → нека бела гомила (КЖ)
НАЗАД 12 не зна тачно како он изгледа → још тачно не зна како та гомила изгледа (КЖ)
НАЗАД 13 делити → раздавати (КЖ)
НАЗАД 14 Нека деца → Нека (КЖ)
НАЗАД 15 наставница → госпођица (КЖ)
НАЗАД 16 шапутало је → шануло је (КЖ)
НАЗАД 17 да што пре → час пре да (КЖ)
НАЗАД 18 и десним стопалом загазила у воду. → , око средине пута, загазила и десним стопалом у воду. Мислила је, то ће ваљда бити последњи пут, јер је кроз мекоћу свог завежљаја опипала да се у средини налази и нешто тврдо: а то су сигурно морале бити ципеле. (КЖ)
НАЗАД 19 хитро → хитно (КЖ)
НАЗАД 20 у жељи → појуривши (КЖ)
НАЗАД 21 завежљај → бели велики завежљај (КЖ)
НАЗАД 22 канап → ножем канап (КЖ)
НАЗАД 23 био → збиља био (КЖ)
НАЗАД 24 којој је девојчици раније припадао; и како је доста очуван био, није чак одмах приметила ни да није нов. → чијих лактова трагови стоје у рукавима, од чијег врата се оковратник излизао. (КЖ)
НАЗАД 25 јој га → Ружици нови капут. (КЖ)
НАЗАД 26 упало цело, → цело упало: (КЖ)
НАЗАД 27 може → хвала Богу може (КЖ)
НАЗАД 28 имућни → господа (КЖ)
НАЗАД 29 биће ти као по мери → биће таман (КЖ)
НАЗАД 30 не мари, – тешила је себе → не мари; (КЖ)
НАЗАД 31 превеликих → величине (КЖ)
НАЗАД 32 јер је већ од јесени ишла на прстима или петама кад је време било влажно – јер се већ била извежбала да иде на петама и крајичку великог прста. (КЖ)
НАЗАД 33 да збиља вода није ушла. → да ли збиља вода није ушла у ципеле. (КЖ)
НАЗАД 34 не може → просто не може (КЖ)
НАЗАД 35 чак ни кад су старе → чак и кад су нове (КЖ)
НАЗАД 36 Мати уплашено → Уплашена мати (КЖ)
НАЗАД 37 баш ниједан → ниједан баш (КЖ)
НАЗАД 38 у реду → у цркву у реду (КЖ)
НАЗАД 39 ми је → је моја (КЖ)
НАЗАД 40 још жалосније заплакала. → и удари у још гласнији плач. (КЖ
НАЗАД 41 да се дар збиља не морадне вратити → да збиља не морадне дар вратити (КЖ)
НАЗАД 42 троножац → троножницу (КЖ)
НАЗАД 43 поново куцнула у ђон → куцнула ђон (КЖ)
НАЗАД 44 дар, али јој није полазило за руком. → дар. Али никако није знала шта да каже. (КЖ)
НАЗАД 45 зачуђено → уплашено (КЖ)

НАЗАД 46 Озаривши се у лицу, мати → Мати наједном као да сину у лицу (КЖ)
НАЗАД 47 покајати, још → покајати. Још (КЖ)
НАЗАД 48 случајно → онда случајно (КЖ)
НАЗАД 49 ћутке – ћутећи (КЖ)
НАЗАД 50 па → да (КЖ)
НАЗАД 51 њен → мајкин (КЖ)
НАЗАД 52 наставницу→– госпођицу (КЖ)
НАЗАД 53 разредна→– госпођица (КЖ)
НАЗАД 54 и ципеле → ципеле (КЖ)
НАЗАД 55 дрхтећи → сва дрхтећи (КЖ)
НАЗАД 56 бара → читава бара (КЖ)
НАЗАД 57 исцеђене → која се цедила (КЖ)
НАЗАД 58 недавно била → уочи тог дана (КЖ)
НАЗАД 59 Јесу ли → То су (КЖ)
НАЗАД 60 наставница → госпођица (КЖ)
НАЗАД 61 Наставница → Госпођица (КЖ)
НАЗАД 62 вас. → вас ништа. (КЖ)
НАЗАД 63 мало већа → прилично (КЖ)

НАЗАД ***Гром***, П, 31, 9421, (12. август 1934), 23; КЖ, 16–22; СД 4, 135–141.
Измене:
НАЗАД 1 време у селу није могло да се уједначи → се у селу није могло време да уједначи (КЖ)
НАЗАД 2 сасвим неисушену → неисушену сасвим (КЖ)
НАЗАД 3 за → иза (КЖ)
НАЗАД 4 шта → кад шта (КЖ)
НАЗАД 5 воде → воде уз брдашце. (КЖ)
НАЗАД 6 празнично → побожно празнично (КЖ)
НАЗАД 7 доброг расположења → расположења (КЖ)
НАЗАД 8 ни → и (КЖ)
НАЗАД 9 имућан сељак → сељак имућног стања (КЖ)
НАЗАД 10 и заклањале су их → па су их заклањали (КЖ)
НАЗАД 11 да → као да (КЖ)
НАЗАД 12 готово заплака → скоро се заплака (КЖ)
НАЗАД 13 са собом → собом (КЖ)
НАЗАД 14 да се она меша → се меша (КЖ)
НАЗАД 15 за → иза (КЖ)
НАЗАД 16 стали → почели (КЖ)
НАЗАД 17 мислила → мати мислила (КЖ)
НАЗАД 18 и умрети. → и умрети без икога. (КЖ)
НАЗАД 19 , али → . Али (КЖ)
НАЗАД 20 куваног → куваних (КЖ)
НАЗАД 21 су нестрпљиво тапкала → тапкали су нестрпљиво (КЖ)
НАЗАД 22 празник → цркву (КЖ)

НАЗАД 23 задену за појас неко мирисно лишће, → закити се за појас неким мирисним лишћем (КЖ)

НАЗАД 24 још ишла спокојно → још ишла спокојно (КЖ)

НАЗАД 25 у годинама → у оним годинама (КЖ)

НАЗАД 26 Ветар је сваки час доносио мирис зреле пшенице → Мирис зреле пшенице ветар је сваки час доносио (КЖ)

НАЗАД 27 гнев → трагични гнев (КЖ)

НАЗАД 28 са стрепњом → бојажљиво (КЖ)

НАЗАД ***На киши***, КЖ, 72–77; СД 4, 135–140.

НАЗАД ***Љубав постоји***, П, 31, 9210, (2. јануар 1934), 14; КЖ, 78–85; СД 4, 141–147.

НАЗАД ***Слатко је бити сиромашан***, П, 31, 9528, (25. новембар 1934), 23; КЖ, 106–113; ХР, 93–100; СД 4, 148–154.

Измене:

НАЗАД 1 скоро нигде → нигде скоро (КЖ)

НАЗАД 2 остала → заостала (КЖ)

НАЗАД 3 сиротице заостале → заостале сиротице (КЖ)

НАЗАД 4 сунцу. → сунцу у двориштy. (КЖ)

НАЗАД 5 да → га (КЖ)

НАЗАД 6 било је → је било (КЖ)

НАЗАД 7 да је ко чује → ако би је ко чуо (КЖ)

НАЗАД 8 Чудно што отварају → Чудно отварају (КЖ)

НАЗАД 9 испали. → испали напоље. (КЖ)

НАЗАД 10 окрпимо → окрпим (КЖ)

НАЗАД 11 ће заспати → ће да заспи (КЖ)

НАЗАД 12 задремати седећи → седећи задремати (КЖ)

НАЗАД 13 тек онда → онда тек (КЖ)

НАЗАД 14 засипам → засипам све (КЖ)

НАЗАД 15 подучавања → кондиције (КЖ)

НАЗАД 16 за марку. → за марку да пишем Јовану (КЖ)

НАЗАД 17 луда → глупа (КЖ)

НАЗАД 18 како → да (КЖ)

НАЗАД **СТРАШНА ИГРА**

НАЗАД ***Хоћу да се радујем***, СИ, 5–29; СД 4 187–204.

НАЗАД ***Збуњени сељак***, БН, 2, 1953, (27. новембар), 11; СИ, 30–41; СД 4, 204–211.

НАЗАД ***Расулићева смрт***, ЛМС, 120, 1946, књ. 359, св. 3, 212–224; СИ, 42–70; СД 4 212–232.

НАЗАД ***Ујчевина***, ЛМС, 129, 1953, књ. 371, св. 22, стр. 77–86; СИ, 71–91; СД 4, 232–245.

НАЗАД ***Страшна игра***, К, 1, 1946, књ. 3, св. 11, стр. 454–463; СИ, 9–115; СД 4, 246–262.

НАЗАД ***Научићу те да волиш***, К, 8,1953, књ. 16, св. 1, стр. 28–39; СИ, 116–14; СД 4, 263–281.

НАЗАД ***Сусрет другова***, СИ, 145–167; СД 4, 282–296.

ПРИПОВЕТКЕ ВАН ЗБИРКИ

Како је полудео обућар, М, 8, 1926, књ. 22, св. 1/2, 10–14; ЛС, 91–97.

Теткина удаја, П, 26, 7605, (7. јул 1929), 14; ЛС, 50–55.

Школска слава, ЛС, 79–84.

Табла, креда и сунђер, ЛС, 7–10.

На трци, П, 29, 8801, (10. новембар 1932), 13.

Тужан сусрет, први пут објављена под насловом „Како они живе“, П, 30, 8899, (19. фебруар 1933) 20; са промењеним насловом прештампана без измена у: КЖ, 114–121.

Наравоученије, П, 30, 8956, (20. април 1933), 14.

Прстен, П, 30, 9108, (19. октобар 1933), 14.

Државна тајна, П, 30, 9145, (29. октобар 1933), 20.

Последњи сат, П, 30, бр. 9185 (8. децембар 1933),14; КЖ, 29–34.

Амајлија, П, год. 31, бр. 9289, (22. март 1934), 20; КЖ, 31–37.

Залудели та доктори, П, год. 31, бр. 9355, (5. јун 1934), 14; КЖ, 97–105.

Пут као јаје, П, год. 31, бр. 9458, (16. септембар 1934), 22.

Девет синова, П, 31, 9467, (25. септембар 1934), 13; КЖ, 139–146.

Господин у рукавицама, П, 32, 9735, (19. јун 1935), 20.

Чудотворац, КЖ, 87–95.

Вереник доктор, КЖ, 123–130.

Прва плата, КЖ, 131–137.

Пут Бранковина – Ваљево, Ре, 5,1949, 7/8, 6; СД 4, 157–176.

Тајна, О, 17. 6. 1953, 9; СД 4, 177–184.

Сопственици, Ра, 4, бр. 191 (17. децембар 1953); СИ, 167–204.

Први сусрет, ХР, 109–117; СД 4, стр. 299–306.

РЕГИСТРИ – Романи

Отворен прозор

Речник мање познатих речи

автуша (*аӣта, аӣтик*) – зељаста коровна биљка
антропозофија (грч.) – псеудофилозофско учење по коме човек интуицијом може спознати неке натприродне светове

бисерка – мисирка, врста кокошке

вижља – врста ловачког пса птичара; млада, витка девојка
Влашићи – седам звезда у сазвежђу Бика

далак (тур.) – слезина

егзереза (грч.) – оперативно одстрањење опасних израслина у људском телу

имунизација (лат.) – способност организма да се одупре заразним болестима

каверна (лат.) – шупљина која се ствара у ткиву услед разарања процесом туберкулозе
катар (грч.) – упала слузне опне неког органа
кинин – средство против грознице
кодеин (грч.) – дериват опијума, служи за ублажавање кашља

ланимент (лат.) – лековито средство за утрљавање у кожу
лупус (лат.) – хронична туберкулозна упала коже

Meningitis tuberculosa – туберкулоза мозга

ножнице – маказе

плеуритис (грч.) – упала плућне марамице
пнеума (грч.) – дах, дисање
пнеумоторакс (грч.) – начин лечење плућних болести
Phthisis laryngis (лат.) – туберкулоза грла

Tuberculosis intestini (лат.) – туберкулоза стомака
Tuberculosis illei coxitis (лат.) – туберкулоза кука

фибринозни инфилтрати – ожиљно ткиво

хилус (лат.) – средишњи део органа кроз који пролазе крвни судови, крви и одводни канали

шкрофулоза – туберкулоза вратних жлезда

Регистар личних имена

Анатол Франс – француски књижевник (1844–1924)

Бајер – Адолф Бајер, немачки хемичар (1835–1917)

Данте – Данте Алигијери, италијански књижевник (1265–1321)

Доситеј – Доситеј Обрадовић, филозоф и књижевник (1738–1811)

Кох – Роберт Кох, немачки бактериолог (1843–1910)

Леонардо да Винчи – италијански сликар (1452–1519)

Сименс – Варнер Сименс, немачки проналазач и индустријалац (1816–1892)

Цвијановић – Светислав Цвијановић, књижар и издавач (1877–1961)

Шекспир – Вилијем Шекспир, енглески књижевник (1564–1616)

Штајнер – Рудолф Штајнер, аустријски филозоф мистичар, оснивач антропозофског покрета (1861–1925)

Регистар географских назива

Авала
Александрова улица (Београд)
Африка

Београд
Битољ
Боговађа
Бока
Босна

Ваљево
Видричка стена
Вишњица
Војводина
Врачар (Београд)

Главњача (затвор)
Горњи Милановац
Грац

Далмација
Дунав
Душановац (Београд)

Европа

Жагари

Загреб
Земун
Звездара (Београд)
Златибор

Ивањица

Јабланик
Јастребац
Јатаган-мала (Београд)
Југославија

Калемегдан
Кнез Михаилова (Београд)
Колубара
Косово
Кошутњак (Београд)
Крушика

Љубљана

Македонија
Маљен
Медведник
Митровица
Мишарска улица (Београд)

Неготин
Нова Варош

Обница

Париз
Пашино брдо (Београд)
Петница
Пећина
Пирот

Рабровац
Рибарска Бања

Санџак
Скопље
Словенија
Србија
Срем
Стара Србија
Сурдулица

Таковска улица (Београд)
Ташмајдан (Београд)
Тешњар (Ваљево)

Херцеговина
Хрватска

Црна Гора

Шабац
Шанац
Шар-планина
Швајцарска
Шкофја Лока
Шумадија

Регистар имена ликова

Ада
Ана
Аница

Белићева
Бранко Дивљан
Була

Васиљевић
Вера
Вук

Даница
Дара
Драгомир Глишић
Душан

Ђермановић

Жарковић

Зајц
Зора
Зоран

Иван
Ивана
Иванчица

Карган
Катица
Кораћ

Лаза
Лазић
Лола

Љуба
Љубица
Љуша

Мара Марков
Марков (банкар)
Марков (професор)
Мелита
Мила Поповић
Милишић
Милош Кушић
Милун Марић
Мирко Колар
Митић
Мица Ђерић
Мицика
Мома

Неда
Невена, Невеница
Немања
Никола Стевановић

Олга Ивановић

Павле Ивановић
Павић
Пахуљица
Пашковић
Пера
Перић
Петар Ољача
Петровић
Поповић
Претнер

Радмила
Рендић
Рока
Ружа

Саша
Симић
Смиља
Стана

Станко Ђурић
Стеван Ивановић
Стјепан Мумало
Сунчица Петровић

Фовет

Циле
Цвета Ђерић

Чапета

Штефица

Бунтован разред

Речник мање познатих речи

аконтирати (тал.) – исплатити унапред
аницајс (тур.) – врста дечје игре

врљика – хоризонтално постављена мотка у огради

марјаш (мађ.) – ситан кован новац

назал (лат.) – носни глас
назор – силом, с муком
непчаници – врста сугласника

огрозди – бодљикаво шибље чији су плодови јестиве длакаве бобице

ошљарити – радити без воље, споро

сифражеткиња (фр.) – поборница покрета за женска права
сквер – мали парк најчешће усред трга
сокл – доњи, нешто дебљи, према споља испупчен зид који служи као основа зграде

целац – неугажен снег

шатро – лажно
штир – зељаста биљка

Регистар личних имена

Антоније – Марко Антоније, римски војсковођа и државник (82–30. пре н. е.)

Виктор Иго – француски књижевник (1802–1885)

Гете – Волфганг фон Гете, немачки књижевник (1749–1832)
Горки – Максим Горки (право име Алексеј Максимович Пјешков), руски књижевник (1868–1936)
Гундулић – Иво Џиво Франов Гундулић, дубровачки књижевник (1589–1638)

Доситеј – Доситеј Обрадовић, филозоф и књижевник (1742–1811)
Дучић – Јован Дучић, књижевник (1874–1943)

Енгелс – Фридрих Енгелс, немачки филозоф (1820–1895)

Жил Верн – француски књижевник (1828–1905)
Жупанчич – Отон Жупанчич, словеначки књижевник (1978–1949)

Змај – Јован Јовановић Змај, књижевник (1833–1904)

Иполит Тен – француски филозоф и књижевни теоретичар (1828–1893)

Јакшић – Ђура Јакшић, књижевник и сликар (1832–1878)
Јиричек – Јосиф Константинович Јиричек, чешки историчар (1954–1918)

Клеопатра – египатска царица (1. век пре н. е.)

Кошутић – Радован Кошутић, лингвиста (1866–1949)

Љермонтов – Михаил Јурјевич Љермонтов, руски књижевник (1814–1841)

Милан Обреновић – српски краљ (1854–1901)

Нелсон – Хорацио Нелсон, енглески адмирал (1758–1805)
Немањићи – српска владарска династија (1168–1371)
Нушић – Бранислав Нушић, књижевник (1864–1938)

Пушкин – Александар Сергејевич Пушкин, руски књижевник (1799–1837)

Ракић – Милан Ракић, књижевник (1876–1938)

Свети Сава – Растко Немањић, оснивач самосталне српске цркве, државник и књижевник (1174–1235)
Стеван (Стефан) Немања – оснивач српске династије Немањића, први српски краљ и светитељ (око 1113–1200)
Станоје Станојевић – историчар (1847–1937)

Фердинанд Други – римско-немачки цар (1578–1637)

Христо Ботев – бугарски књижевник и револуционар (1848–1876)

Чернишевски – Николај Гаврилович Чернишевски, руски филозоф и књижевник (1828–1889)

Регистар географских назива

Београд

Ваљево
Волга

Врњци (Врњачка Бања)

Данцинг

Европа

Загреб

Источна Србија

Каспијско море

Македонија
Морава

Ниш

Пешта
Помпеја

Рим

Сливница
Словенија
Софија
Србија

Трстеник

Регистар имена ликова

Анка
Антоније
Аца

Бранко Јеровић

Вера Мишић

Гросмутер

Дивна Зарић – Дивница

Емилија Станишић
Ера

Жанета

Зора

Јакић
Јаковљевић
Јелена
Јова
Јован Марковић
Јован Мишић
Јосиф

Лаза
Лазар Томић
Лале

Љиљана
Љубица

Милан
Миливоје Крстић
Милица
Мирјана
Миша
Момчило Петровић

Натмуренко
Немања
Ненад Јаковљевић
Никола

Олга Поповић – Олгица

Пера
Петар Еро
Поповић
Предраг Јаковљевић

Ракић
Ранко
Ружа

Сава Матић
Светолик
Слободан Јокић
Сретен Савић
Станица Лазић
Стеван
Стојан

Урош

Чедомир Мишић
Чича

Шиља
Штамбук

Не заборавити

Речник мање познатих речи

белица – пшеница крупног белог зрна
божићковати – празновати Божић

јапунце (тур.) – огртач, кабаница без рукава

канура – свежањ предивног конца
кусореп – непотпун

мускул (лат.) – мишић

наут – врста граха

потрица – штета која се учини у туђој њиви
прошће (мн. – проштац) – узан, пљоснат колац забоден у земљу као део ограде

такуша – врста крушке округлог ситног плода

фолксдојчер (нем.) – назив за Немца рођеног у некој другој земљи изван Немачке

чардаклија (тур.) – винова лоза која се пење уза зид или по нарочитим стубама или летвама

Регистар личних имена

Вук Бранковић – српски феудалац (?–1397), лик из народних песама

Гете – Волфганг фон Гете, немачки књижевник (1749–1832)
Глишић – Милован Глишић, књижевник (1812–1881)

Достојевски – Фјодор Михаилович Достојевски, руски књижевник (1812–1881)

Емануел – спаситељ јеврејског народа из Старог завета

Исаија – старозаветни пророк

Карађорђе – Ђорђе Петровић Карађорђе (1768–1817), вођа Првог српског устанка

Лазаревић – Лаза Лазаревић, књижевник и лекар (1851–1891)
Лењин – Владимир Иљич Лењин (Уљанов), оснивач бољшевичке партије и вођа Октобарске револуције (1870–1924)

Љотић – Димитрије Љотић, српски политичар и оснивач фашистичке организације „Збор“, сарадник Немаца за време Другог светског рата (1891–1945)

Љуба Давидовић – политичар, оснивач Демократске странке (1863–1940)

Мажуранић – Иван Мажуранић, хрватски песник (1814–1890)
Маркс – Карл Маркс, немачки филозоф (1818–1889)
Мурат – турски султан (1319–1389)

Његош – Петар Петровић Његош, књижевник, владар и владика Црне Горе (1813–1851)

Стаљин – Јосиф Висарионович Стаљин (право име Џугашвили), совјетски партијски и државни руководилац (1879–1953)

Тургењев – Иван Сергејевич Тургењев, руски књижевник (1818–1883)

Хајне – Хајнрих Хајне, немачки песник (1797–1856)
Хитлер – Адолф Хитлер, немачки државник (1889–1945)

Шилер – Јохан Фридрих Шилер, немачки књижевник (1759–1785)

Регистар географских назива

Баварска
Балкан, (планина)
Балкан, (полуострво)
Банија
Баточина
Београд
Берлин
Беч
Босна

Ваљево
Ведриње

Грошница

Дрина
Дунав

Енглеска

Југославија

Кајмакчалан
Кијев
Кореница
Косово
Крагујевац
Краљево

Лапово
Лепеница
Лика
Лондон
Лозница

Младеновац
Милановац
Митровица
Моравица
Москва

Немачка

Париз
Пољска

Русија

Сава
Смедерево
Србија

Херцеговина
Хрватска

Шумадија
Шумарице

Регистар имена ликова

Аврам Тијанић
Ана Тијанић

Блажо Јовић
Близанци
Богданка
Бојан
Боса
Бранко Милошевић

Васа
Весна
Вишња
Воја
Војин Томић
Вукосављевић
Вук

Гаја Мишић
Гвозден Јовановић
Георг Главни
Грета

Даница
Драган

Ђоле

Евген Келер
Емануел

Живан Павић
Живка
Живко
Жика

Зоран Гавриловић

Иван Опачић
Илија Перић

Јеврем
Јелена
Јова
Јован Милић
Јованка
Јово Миланков
Јохан Кнехт

Карло Шмаус
Кића
Коста Смиљанић

Лазар
Леополд Шнајдер

Љуба Мишић
Љуба Симић

Мара
Марко
Милан Наумовић
Милица
Милован
Милорад Росић
Милош Павић
Милош Цвејић
Мира Опачић
Мића
Миша Поповић
Младен Вукосављевић

Недељко Прокић
Немања

Огњен
Остоја Перић

Павле
Паул Зиген
Пера

Перо
Петар Ерић
Петар Чалић
Петровић
Пола
Предраг Матић

Рајко
Ружа
Ружица

Светозар
Симићи
Средоје Петровић
Срета
Сретен
Стана
Стева
Стеван Којић
Степан
Стојан Стојановић

Тијанић
Тодор
Торбица

Фердинанд Келер
Франц Фојербах
Фрањо Пилић

Ханс Хофман

Цвеја

Чеда Вукић
Чедомир Лукић

Шмаус

РЕГИСТРИ – Приповетке

Речник мање познатих речи

аван – (тур.) метална ступа за туцање
аналфабета – (грч.) неписмен човек
апендиципс (апендицитис) – (лат.) запаљење слепог црева
аргатовати – (тур.) радити (под најам) тежак посао

брдарица – шара на ткачком брду
брус – дугуљаст чврст камен за оштрење сечива

вајат – (тур.) мања зграда у сеоском дворишту у којој се држи алат и воће
вења – зимзелено четинарско шибље
вивак – птица која живи око воде
врљика – хоризонтално постављена мотка у огради
вршај – млаћење жита на гумну

губер – груб сељачки покривач од вуне

егзереза – (грч.) операција опасних израслина у људском телу

зуква – врста киселе јабуке

интернирати – (нем.) лишити некога слободе кретања ван одређеног места

јапија – (тур.) дрвена грађа
јари – пролећни (усев)
јаружница – удолица на падини брда којом се слива вода
јесаственица – (арх.) природопис
јура – (лат.) период у геолошкој историји земље

каверна – (лат.) шупљина која се ствара у ткиву услед процеса туберкулозе
качара – зграда у којој се држе каце и бачве
качњак – в. качара
караст – (нем.) крш, голест
кастилце (кастиле) – (тур.) хотимице, намерно
колутача – врста јабуке
креда – (лат.) период у геолошкој историји земље
крчевина – земљиште где је искрчена шума
кулук – (тур.) бесплатан рад турском спахији; тежак рад
курсив – (лат.) удесно нагнуто топографско писмо

леса – лешник
лужница – парионица

медљика – врста печурке
мезозоик – (грч.) период у геолошкој историји земље
мрњати – неразумљиво говорити

окрек – жабокречина
оскоруша – врста крушке
оструга – купина

палеозоик – (грч.) период у геолошкој историји земље
петровача – врста јабуке
плебисцит – (нем.) свенародно гласање
плеуритис – (грч.) упала плућне марамице
пнеума – (грч.) дах, дисање
пнеумоторакс – (грч.) начин лечења плућних болести
потрица – штета коју стока учини у туђој њиви
прошће – ограда од дрвених колаца забодених у земљу
прстенак – бела рада
пуста – неплодан крај

рит – мочвара, баруштина
рудина – необрађено земљиште под травом
рукуница – једна од две руде једнопрега у који се упреже коњ

сатлик (сатљика) – узан суд од четврт литра за ракију
сензал – посредник у закључивању трговачких послова
суплент – (лат.) средњошколски наставник

такуша – врста крушке округлог ситног плода
треница – даска начињена тестером
труд – врста печурке; осушена служи за паљење ватре

усталац – вредан, предузимљив човек

фургон – (фран.) железничка теретна кола

хелер – (нем.) ситан новац

целац – неугажен снег
цепка – ситни, пљоснати отпаци дрвета при цепању

чакља – дугачка мотка са гвозденом куком на крају за привлачење
честа – густа шумица
чинодејствовати – вршити неки свештенички обред

џада – (тур.) пут
џенерика (џанарика) – (тур.) врста дивље шљиве

шлитер – (енгл.) железнички прагови

Регистар личних имена

Алекса Ненадовић – ваљевски кнез (око 1749–1804)
Антоније – Марко Антоније, римски војсковођа и државник (82–30. пре н. е.)

Гундулић – Џиво Франов Гундулић, дубровачки књижевник (1589–1638)

Дража Михаиловић – Драгољуб Дража Михаиловић, командант четничког покрета у Србији за време Другог светског рата (1893–1946)

Киплинг – Радјард Киплинг, енглески књижевник (1865–1963)
Клеопатра – египатска царица (1. век пре н. е.)
Коломбо – Кристифор Коломбо, шпански морепловац (1456–1506)

Лазар – Лазар Хребељановић, српски кнез (око 1329–1389)
Лењин – Владимир Илић Лењин (Уљанов), оснивач бољшевичке партије и вођа Октобарске револуције (1870–1924)

Љуба Ивановић – Љубомир Ивановић, српски сликар (1882–1945)

Маркс – Карл Маркс, немачки филозоф и идеолог револуционарног покрета (1818–1889)
Муције Сцевола – Гај Муције Сцевола, римски племић и јунак (6. век пре н. е.)

Оскар Вајлд – енглески писац (1856–1900)

Прота Матеја – Матеја Ненадовић, прота и државник из Првог српског устанка (1777–1854)

Свети Сава – Растко Немањић, оснивач самосталне српске цркве, државник и књижевник (1174–1235)

Фрања Јосиф – Франц Јосиф I, аустријски цар (1830–1916)

Хајдук Вељко (Петровић) – јунак у Првом српском устанку (1870–1813)
Ханибал – картагински војсковођа и државник (око 247–183. пре н. е.)

Цар Душан – српски цар (око 1308–1355)
Цар Стјепан – в. цар Душан
Цвијета Зузорић – дубровачка песникиња (око 1522–1600)

Регистар географских назива

Авала
Америка
Аустралија
Аустрија

Бабина Лука
Балканска улица (Београд)
Бањица (Београд)
Белгија
Београд
Београдска улица (Београд)
Блед
Борак
Босна
Бранковина
Бугарска
Буково

Ваљево
Васина улица (Београд)
Вис
Војводина
Вождовац (Београд)
Врбовача

Грабовац
Градац

Дивчибаре
Докмир
Дрина
Дунав
Дурмитор
Дурмиторска улица (Београд)

Ђердап

Европа
Енглеска

Жабари

Забрдица
Загреб
Звездара (Београд)
Земун

Италија

Јабланик
Јајинци
Јасеница
Јатаган мала (Београд)
Јаутина
Јерминовац
Јошева
Југославија

Калемегдан
Каменица
Карабурма (Београд)
Кичер
Клинци
Колубара
Косово
Крушевац

Лајковац
Лика
Лозница
Локве

Љубостиња

Македонија
Мали Калемегдан (Београд)
Маљен
Мара
Медведник
Мишар
Морава

Неимар (Београд)
Немачка
Ниш
Нови Сад

Обреновац
Оријак

Париз
Пашино брдо (Београд)
Петница
Пешта
Подриње
Пољска
Посово

Рабас
Рађево Село
Рошуље
Русија

Сава
Свети Стефан
Сента
Сићевачка клисура
Скопље
Славија (Београд)
Словац
Србија
Срем
Стара Србија
Сувоњица

Тамнава
Теразије (Београд)
Топчидерско брдо (Београд)
Турска

Херцеговина

Цер
Црна Гора

Чешка
Чокешина

Шабац

Регистар имена ликова

Алекса
Анђа
Анушка

Бата
Бела
Бланш
Богољуб
Божа
Божа Кнежевић
Борић
Боса
Босанка
Бранко Савић
Браца

Вањица
Васиљевић
Васић
Велибор
Велисав
Вера
Верица
Владета
Влатко
Војислав

Габаја
Геније
Генс
Гига
Голубица

Даница
Дивна
Драга
Драгиња
Душан

Емилија
Ерић

Живан
Живана
Жак

Зага
Заре
Зарић
Змај
Зора
Зорка

Иван
Илић

Јадвига Цукеровна
Јаков
Јаковљевић
Јана
Јелена
Јованка
Јовановић
Јордан
Јохана Мешулам
Јудита

Ката
Катарина
Ковачевић
Конфино
Коста
Костић

Лаза
Лазар
Лела
Лиза Балтић
Лука

Љубица
Љубомир

Малиша
Мара
Марија
Марић
Марко
Марковић
Марта Мешулам
Мила
Милан
Миле
Милица
Милић
Милован
Милоје
Милош
Мира Петровић
Мирослав Расулић
Митар
Михаило
Миша
Мориц
Мујо

Нада
Надежда
Наранџа
Ната
Наталија
Наца
Него
Недељко
Николај
Новак

Обилић
Олга Поповић
Оскар

Павле Симоновић
Паја
Пајо Ракин
Папо
Пекић
Пера
Пера Штулић
Перић
Петровић
Пламен

Рада
Раде
Радивоје
Радмила
Радојица
Радомир
Роза
Ружа Сабетај
Ружица Поповић

Симић
Слободан
Смиља Поповић
Сока
Спаса
Стајић
Стана
Станица
Сташа
Стеван
Степановић
Стефановић
Стојан Петровић

Тодор
Томић

Холоферн

Цвеја
Цвејић
Цвета
Цица
Цуло

Садржај

Књига прва

РОМАНИ

ОТВОРЕН ПРОЗОР

Први део ~ 9
Други део ~ 51
Трећи део ~ 95
Четврти део ~ 156
Пети део ~ 190

БУНТОВАН РАЗРЕД

Деца постају људи ~ 255
Скупштина Литерарне дружине ~ 263
Жанетина одмазда ~ 269
О чему сања млад наставник ~ 274
Први сусрети ~ 277
Зорин план ~ 283
Домаћи учитељ ~ 286
„Светлост“ ~ 289
Све ће то тата поправити ~ 293
Још једно Николино лице ~ 297
Излет ~ 303
Билтен ~ 313
Вече на гробљу ~ 321
Седница за трпезу ~ 326
Укидање „Светлости“ ~ 336
Никола тражи савезника ~ 342
Сусрет пред директоровом канцеларијом ~ 345
Узбудљив дан ~ 350
Јасика све сазнаје ~ 355
Седница професорског савета ~ 358
Станичини заштитници ~ 365
Ђачки бојкот ~ 371
Све морамо сами ~ 374
Осамљена ~ 379
Школа ради даље ~ 382
Изненадни посетиоци ~ 386
Бдење ~ 389

НЕ ЗАБОРАВИТИ

Деца се рађају и у рату ~ 395
Полино писмо ~ 402
Иван, Бранко и близанци ~ 408

Јелена ≈ 413
Жене ≈ 417
Списак честитих грађана ≈ 422
У команди места ≈ 429
Ђачки спискови ≈ 433
Стрељање крај цркве ≈ 437
Вест о дединој смрти ≈ 443
Патње војника ≈ 447
Wir gehen nach Deutschland ≈ 451
И сад иди и спасавај српство ≈ 458
Ноћ дужа од живота ≈ 462
Сан о детету ≈ 467
Сто за једнога ≈ 471
Ноћ после стрељања ≈ 475
Заповедник ≈ 479
Сутрадан ≈ 484
Посвојче ≈ 487
Миран грађанин ≈ 490
Чекам Ивановог анђела ≈ 493
Визије о подземљу ≈ 495
Анино писмо ≈ 499
Устао из мртвих ≈ 503
Деца у ожалошћеном граду ≈ 509
Град у црном ≈ 514

Књига друга

ПРИПОВЕТКЕ

ЛУДИЛО СРЦА

Лудило срца ≈ 525
Невидљиви трун ≈ 534
Директорове гуске ≈ 538
Сиромахова шетња ≈ 544
Љубавно бунило ≈ 547
Бакино гостовање ≈ 558
Разговори ≈ 561
Кућа на продају ≈ 565

КАКО ОНИ ЖИВЕ

И деда је човек ≈ 571
На тавану ≈ 575
Догађај у учионици ≈ 579
Украдени колач ≈ 582
Подеране сандале ≈ 586
Ружица неће дар ≈ 590
Гром ≈ 595
На киши ≈ 599
Љубав постоји ≈ 602
Слатко је бити сиромашан ≈ 606

СТРАШНА ИГРА

Хоћу да се радујем ≈ 613
Збуњени сељак ≈ 623
Расулићева смрт ≈ 628
Ујчевина ≈ 639
Страшна игра ≈ 647
Научићу те да волиш ≈ 656
Сусрет другова ≈ 666

ПРИПОВЕТКЕ ВАН ЗБИРКИ

Како је полудео обућар ≈ 677
Теткина удаја ≈ 681
Школска слава ≈ 685
Табла, креда и сунђер ≈ 688
На трци ≈ 691
Тужан сусрет ≈ 695
Наравоученије ≈ 699
Прстен ≈ 703
Државна тајна ≈ 706
Последњи сат ≈ 709
Амајлија ≈ 712
Залудели га доктори ≈ 716
Пут као јаје ≈ 720
Девет синова ≈ 724
Господин у рукавицама ≈ 728
Чудотворац ≈ 732
Вереник доктор ≈ 737
Прва плата ≈ 741
Пут Бранковина–Ваљево ≈ 744
Тајна ≈ 755
Сопственици ≈ 760
Први сусрет ≈ 774

НАПОМЕНЕ

Опште напомене ≈ 781
Посебне напомене ≈ 785
Регистри
Романи: *Отворен прозор* – Речник мање познатих речи ≈ 807, Регистар личних имена ≈ 808, Регистар географских назива ≈ 809, Регистар имена ликова ≈ 811; *Бунтован разред* – Речник мање познатих речи ≈ 813, Регистар личних имена ≈ 814, Регистар географских назива ≈ 815, Регистар имена ликова ≈ 816; *Не заборавити* – Речник мање познатих речи ≈ 817, Регистар личних имена ≈ 818, Регистар географских назива ≈ 819, Регистар имена ликова ≈ 820
Приповетке: Речник мање познатих речи ≈ 822, Регистар личних имена ≈ 824, Регистар географских назива ≈ 825, Регистар имена ликова ≈ 827
СКРАЋЕНИЦЕ ≈ 783
ДОДАТАК ≈ 838

Концепција *Целокупних дела* Десанке Максимовић у највећој могућој мери ослоњена је на решења која је применила сама песникиња учествујући у приређивању својих *Сабраних дела* која су у издању Нолита изашла у седам књига 1969. године, те *Сабраних песама* које су код истог издавача објављене у шест издања, 1980. и 1982. године у пет, а 1985, 1987, 1988. и 1990. године у шест књига. С обзиром на то да су критеријуми у *Сабраним песмама* преузети из *Сабраних дела*, као основа за израду *Целокупних дела* узете су *Сабране песме*. У складу с тим *Целокупна дела* компонована су по хронолошком редоследу изласка појединих збирки, с тим да су песме из истог периода које су остале ван збирки унесене на крају сваке књиге онако како их је песникиња уобличила у *Сабраним песмама*, а исти критеријум примењен је и на збирке изашле након тога.

Целокупна дела рађена су као научно издање при чему су, у мери у којој је било могуће, коришћена упутства која је за такву врсту издања направила САНУ.

Издање се заснива на последњој верзији сваког текста Десанке Максимовић ауторизованој за њеног живота, при чему је пут до његовог коначног облика контролисан на четири битна пункта ауторизације, почев од аутографа (уколико га има), преко верзије први пут објављене у периодичној публикацији и верзије први пут објављене у збирци до верзије у *Сабраним песмама*. Разлике у односу на коначну верзију, уочене на тим пунктовима, у научној апаратури детаљно су евидентиране као варијанте.

Целокупна дела садрже све на поуздан начин ауторизоване текстове и преводе Десанке Максимовић до којих је на садашњем нивоу истражености њеног дела било могуће доћи.

I том ПЕСМЕ

– Књига прва • Збирке *Песме* (1924), *Зелени витез* (1930), *Гозба на ливади* (1932), *Нове песме* (1936) • *Песме ван збирки* (1920–1936).
– Књига друга • Збирке *Песник и завичај* (1946), *Ослобођење Цвете Андрић* (1945), *Отаџбина у првомајској поворци* (1949) и *Отаџбино, ту сам* (1951) • *Песме ван збирки* (1936–1951).

II том ПЕСМЕ

– Књига прва • Збирке *Изабране песме* (1950), *Мирис земље* (1955), *Заробљеник снова* (1960), *Говори тихо* (1961), *Тражим помиловање* (1964) • *Песме ван збирки* (1951–1969).
– Књига друга • Збирке *Немам више времена* (1973), *Летопис Перунових потомака* (1976), *Песме из Норвешке* (1976), *Ничија земља* (1979) • *Песме ван збирки* (1969–1979).

III том ПЕСМЕ

– Књига прва • Збирке *Слово о љубави* (1983), *Међаши сећања* (1983), *Сајам речи* (1987), *Михољско лето* (1987), *Памтићу све* (1988), *Небески разбој* (1991) и *Зовина свирала* (1992) • *Песме ван збирки* (1979–1993).
– Књига друга • *Хаику поезија* (1988–1993).

IV том ПРОЗА

– Књига прва • Романи *Отворен прозор* (1954), *Бунтован разред* (1960), *Не заборавити* (1969).
– Књига друга • Збирке приповедака *Лудило срца* (1931), *Како они живе* (1935), *Страшна игра* (1954) • *Приповетке ван збирки.*

V том ПРОЗА

– *Јованка Орлеанка* (1929) • Путописи *Празници путовања* (1972), *Снимци из Швајцарске* (1978) • *Разни списи* (1927–1991).

VI том ПЕСМЕ ЗА ДЕЦУ

– Збирке *Врт детињства* (1927), *Дечја соба* (1942), *Паукова љуљашка* (1943), *Загонетке лаке за прваке ђаке* (1942), *Шарена торбица* (1943), *Река помоћница* (1950), *Ветрова успаванка* (1954), *Пролећни састанак* (1954), *Росна руковет* (1955), *Шумска љуљашка* (1959), *Писма из шуме* (1961), *Чудо у пољу* (1961), *Сунчеви поданици* (1962), *Бела врана* (1964), *Птице на чесми* (1964), *Златни лептир* (1967), *Дете у торби* (1977), *Песме о птицама* (1988) • *Песме ван збирки.*

VII том ПРОЗА ЗА ДЕЦУ

– Збирке приповедака *Срце лутке спаваљке* (1933), *Распеване приче* (1938), *Дечја соба* (1942), *Чобанин пчела* (1956), *Ако је веровати мојој баки* (1959), *Писма из шуме* (1962), *Кратковечна* (1964), *Осе мађионичари* (1965), *Хоћу да се радујем* (1965), *Нећу овим возом* (1965), *Медведова женидба* (1966), *Ђачко срце* (1967), *Патуљкова тајна* (1967) • *Приповетке ван збирки* • *Прадевојчица* (1970) • *Шева небесница* (1998).

VIII том ПРЕВОДИ

– *Поезија Јужних Словена* (бугарски и словеначки песници).

IX том ПРЕВОДИ

– *Поезија Источних Словена* (руски, украјински и белоруски песници) • *Поезија Западних Словена* (чешки, словачки и пољски песници) • *Поезија несловенских народа* (азербејџански, балакирски, грузијски, јакутски, јерменски, кабардински, казахски, киргиски, летонски, литвански, норвешки, тајички, туркменски, узбечки и француски песници).

X том БИОБИБЛИОГРАФИЈА

– *Животопис Десанке Максимовић* • *Библиографија дела Десанке Максимовић* • *Литература о Десанки Максимовић* • *Рукописна заоставština Десанке Максимовић.*

Десанка Максимовић ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА, том 4 Проза | Издавачи Задужбина *Десанка Максимовић*, ЈП *Службени гласник* и Завод за уџбенике | За издаваче: Станиша Тутњевић, председник Управног одбора; Слободан Гавриловић, директор и главни и одговорни уредник; Милољуб Албијанић, директор и главни уредник | Дизајн Милош Мајсторовић | Извршна уредница Маја Живковић | Коректура Ива Пивљаковић и Ана Ђукић | Техничко уређење Нина Попов | Београд, 2012

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41-31
821.163.41-32

МАКСИМОВИЋ, Десанка, 1898–1993
Проза. Књ. 1, Романи. Књ. 2, Приповетке / Десанка Максимовић ; приредила Ана Ђосић Вукић. – Београд : Задужбина Десанка Максимовић : Службени гласник : Завод за уџбенике, 2012 (Београд : Гласник). – 831 стр. ; 24 cm. – (Целокупна дела / Десанка Максимовић ; т. 4)

Тираж 500. – Напомене: стр. 781–806. – Речник мање познатих речи: стр. 807; 813; 817; 822–823. – Регистри.

ISBN 978-86-519-0752-7 (СГ)
1. Ђосић Вукић, Ана [уредник]

COBISS.SR-ID 188931852

Гласник
ШТАМПАРИЈА

ISBN 978-86-519-0752-7
9 788651 907527

Задужбина *Десанка Максимовић* ● ЈП *Службени гласник* ● ЈП *Завод за уџбенике*

Десанка Максимовић

ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

Том 4 – Додатак

Проза

Књига прва

Романи

Књига друга

Приповетке

Уредник
Станиша Тутњевић

Приредила
Ана Ћосић Вукић

Информатичка обрада
Предраг Савић

Техничко уређење
Нина Попов

КЊИГА ДРУГА

Приповетке ван збирки

НАЗАД

Љубав на немачком*

Наш земљак Петровић, потајни, тихи авантуриста, сневаше још од прве младости да доживи љубав на страном језику. Волети се на српском већ му се досадило. Хтео је да упозна жену, девојку, која не зна ни да постоји на кугли земљиној Ваљево, ни да је Душанов Законик важан културни споменик на Балкану. Жену сасвим новога мозга и срца, па да је испитује као тек пронађени континент. И потом, мада је по срцу био милостив, сневао је да му први син буде ванбрачан, и да то своје полусрпско дете само по слици упозна и тек покаткад за њим уздахне. У ноћи би измишљао љубавне фразе на француском, на немачком. И немачки му се некако згоднији чинио. „Како ли се смеши у заносу Немица, Бечлика, како ли руку стеже, да ли рамена и нос кокетно држи“, питао се узбуђено он.

Најзад, кад би одлучено да иде у Немачку, утону сав неколико месеци у готицу. Али сваку реч, сваки слог, гледаше да пресади испод његовог поднебља историје, права, литературе, у своју збирку љубавних изјава. Све што се није дало тако искористити, није му онога часа представљало вредност. И као свако одушевљење, и њему његова љубавна чежња за Немицом, поможе, те нагло савлађиваше тешкоће у језику. Уосталом Петровић је био савестан и у раду као у везивању машне, бријању, писању осмице, и стављању тачке. Ако тачка не испадне округла, он поврати перо да је преудеси.

Силазећи са воза у Минхену опази жену на перону и помисли: „Чини ми се имам среће: како дивну жену прво јутро сретох. Права Немица: љупка, тиха, пуна неке скривене милоште. Наше жене не знају такве да буду.“ Извесна, унутрашња ужурбаност беше га обузела: чинило му се у другим улицама и других јутара неће више срести ни једну жену. Али могао ју је само очима донекле пратити, јер је требало тражити стан и остале послове довршавати.

Три вечери узаманце склапаше реченицу којом ће непознату жену зауставити. Рећи ће јој (баш њој, Немици што ју је прву у Минхену срео): „Роза, Роза, куда журите?“ А када се она окрене, направиће се збуњен, рећи ће јој да му се учинило, да је своју пријатељицу срео. И тако ће почети љубав на

* Прича је први пут објављена у листу *Политика*, 16. септембар 1928. године, а прештампана 25. јануара 2016. године.

немачком. Само Роза, по његовом плану, није смела бар првих дана познати да је странац, те је морао најпре учинити изговор. Зато се реши да своје домаће речи бар до Божића не проговори. А тај дан већ мора посветити своме језику. То ће му бити као нека посластица.

Међутим, брзо се на страни рашчује кад нови сународник дође, те сви похрле да се нараспитују о драгим домаћим ситницама. И тако настаде страшни бој између Петровића и његових добронамерних земљака. Њему се чинило да му сваком српском речју, коју чује, поткрадају малу немачку тековину тако напорно стицану. Он покушаваше да запечати свест, да би се речи које је од детињства слушао одбиле о њу као лопта. Да би се боље уклонио, те да не падне у искушење да српски проговори, за време док га обасипљу питањима, он рецитоваше у себи немачке стихове, као неки противотров, и одговараше насумице са да или не.

– Али што си ти тако расејан – питали би га забринуто – да ниси болестан; изгледаш врло нервозан?

– Не знам шта ми је, некако ми свачије друштво смета. Ужасно. Збогом.

– Та пођи, пријатељу, да се разонодиш овамо у кавани, где и ми седимо.

Али Петровић је већ био у далекој узаној улици још увек шапућући немачке стихове, иако је опасност била прошла.

Да би се спасао сународника, сутрадан се пресели у забачени крај вароши, где је самим Немцима био окружен; али како никога од њих није познавао, није му ни то много вредело. Морао је вребати разговоре пролазника на улици, не би ли слух немачком навикао, и слушати сваковечерњу свађу два кројача у суседној соби. Али они су говорили тако брзо, да их ни сами Бог не би разумео. Петровић се тешио: „Опет су њих двојица кројачи, не знају ништа више од свог заната и овог језика, којим се не служе у ствари ни колико ја. Зар ће они читати Ничеа, Гетеа, Хајнеа? Једино, истина је, што се могу волети са својим Немцима без икакве муке. На томе им завидим.“ У тој усамљености његова чежња за женом, Немицом, снажно порасте. Али узалуд је његова љубавна изјава сваке ноћи порасла са по неколико реченица, своју станичну познаницу није могао нигде срести, а све му се чинило да друге жене не личе на Немице.

Међутим, чекајући сневани сусрет, он пронађе да се лутајући од магацина до магацина може језик пријатно учити. Улазио је свугде редом и смело запиткивао за цене, тражио да му се све покаже. Неки пут га буде и страх, кад устану дивне намирисане госпође и стану питати шта жели: да ли иглу пуну бисера или дуванску кутију од позлаћеног сребра. У одељењима за женско одело и рубље опкољавале би га мале насмејане госпођице. Он се чинио да у шали распитује како се шта зове, чему служи. А оне су му врло радо објашњавале. Најљубазнији су бивали старци што продају бојене фигурице од земље; дечаке жуторумених образа који журе у школу са торбом о рамену; цвећарке са корпама љубичица; патуљке покривене пахуљом снега, са колицима пуним божићних играчака; онда ситне безбројне Венусе од гипса, беле мишеве са коцком шећера у зубима. Често је морао да купи по неколико тих стварчица, да би зато смео да дође до неколико пута на разговор.

Уосталом он је тај трошак стављао на терет љубави: све те ситнице већ је унапред испоклањао Рози и уза сваку већ је унапред био спремио одговарајућу

нежност. Али најслободније се кретао по стовариштима, за собни намештај. Ту се могло до миле воље разговарати, ући у сваку од оних стотину преграда, где су стајале дубоке фотеље и канабета од коже, столови, ормари од најскупоценијег дрвета. Ту би се обично распитавао од каквог је дрвета грађено, где се израђује, има ли та фабрика своју филијалу у Југославији.

Други мајдан су била деца по парковима. Тако би са њима заподевао игру. Скоро свако, које би крај њега за лоптом протрчало, позвао би и упитао: „Како се зовеш?“ „Волиш ли ме?“ Деца би, скоро увек, једва чекала да се отргну, отрчала би за лоптом и по једном се зачуђено окренула. Склапао је пријатељство и са старим, беспосленим женама у парку. Најразговорнија је била госпођа што је изводила у шетњу свога папагаја. Њену је наклоност стекао распитујући је колико година има папагај, чиме се храни, где га је набавила. „Реци, добар дан, Жако, реци господину добар дан.“ „Како дивно изговара! Ви сте га учили?“ У том би деца пролазила и бацала камичке на папагаја. Она је падала у праву презриву јарост: „Ето, они, они ће га убити, мог сиротог Жака; они су његови највећи непријатељи. Видите ли она, она мала девојчица што га сад онако крештаво задиркује.“ Крештава девојчица међутим била је дечак, али полуслепа жена није дечаке тако злим сматрала. Са папагаја она је прелазила на причу о свом некадашњем богатству.

Ипак је све то било врло мало. Све би се дало у шаку скупити; ниједна вијужица на мозгу није се могла из тога развити, ни један поглед Немице Розе није се могао тиме привући. А можда и претерана савесност Петровићу сметаше да буде својим успехом задовољан. Углавном у часовима утучености он жељаше да се бар опасно разболи. Тамо би, у болници, био по цео дан окружен болничаркама, Немицама. Можда би се у коју и заљубио. По целу ноћ би можда тихо, нежно, немачки, шапутали. И несмела нада овој болничарки даваше изглед жене са станице.

Али предвече кроз његов парк прође Роза. Он не саслуша реченицу Жакову, не стиже да га похвали, већ скочи и пође за њом по стазама. Али се не усуди ипак да је заустави својом реченицом: „Роза, Роза, куда журите?“ Успе само да она примети његов задивљени поглед, и да је издалека доведе до куће. Од тада његове је очи увек прво угледала отварајући тешка врата на кући. У ресторану, кад би она дигла чашу вина до усана и он би је дигао; кад би она звала келнера да плати и он би га звао. И мада је она на све ово одговарала изненађеним руменилом, он се ни сад не усуди да приђе: још није био задовољан својим немачким изговором. Плашио се да је не одстрани тиме што је странац, јер, мислио је, Немице су чудне жене, оне знају, верно и топло да воле, али сигурно не желе авантура“. И настави са страшћу своје учење. Музеји га привукоше, тек кад примети да чувари воле да причају, и радо провођаше цело поподне са њима, ценећи често више њихов језик, од дивних слика, пред којима је стајао „погледајте, господине...“ развезе чувар своје избледеле, давно научене речи о вредности слике; а Петровић мисли: „Чим се упознам, водићу је у музеј. Знаћу бар колико какав луталица Енглез да јој о уметности говорим“. И у ноћ збиља наглас рецитоваше своје проповеди о сликарству, не би ли се у изразу осмелио. Уопште он подели своје говоре на неколико група: један пут ће јој, говорити о

уметности, други пут ће јој хумористично пружити своје опаске из парка, трећи пут ће јој показати како се разуме у женским украсима, одећи; онда ће јој говорити о економским приликама у Југославији (кад јој већ буде свеједно да ли је Немац или што друго). За овај последњи говор послужили су му разговори са вратаром, кога је занимало стање ракије на Балкану. Није могао да се наслуша, јер је њему подједнако пријао гутљај, мирис или бар реч о ракији. Узгредно је вратар, разуме се, морао слушати и о увозу и извозу у нашој земљи и о томе да Српкиње не знају да воле као Немице. (Разуме се вратар ипак није никако веровао у то, сматрао је да Петровић тиме хоће да се њему као Немцу удвори.)

И, Боже мој, кад се једном Петровићу у ресторану учини да му се келнери не обраћају онако нарочито разговетно и радознало као у почетку, он се одлучи да отпочне љубав. Уосталом можда је на ову одлуку утицао и поглед Немице, који се на њему дуго и топло пред саму ту одлуку задржао.

Он је причека пред вратима ресторана и пође за њом:

– Роза, Роза – бојажљиво рече – куда журите?

Девојка се збуњено окрете, а он покуша да објасни: „Опростите, учинила ми се моја познаница Роза“.

Немица несташно рече:

– Моје је име сасвим друкчије од имена које ви волите. Сумњам да ћете га моћи изговорити. Покушајте рећи: Милица.

– Боже мој – узвикну Петровић разочарано, на свом рођеном језику, и брзо настави немачки: – Ви дакле нисте Немица!

Девојка погледа с прекором и рече благо на матерњем језику:

– Ви мени нисте мање симпатични, што нисте Немац. Сигурно немате пријатеља?

Кроз неколико сати Петровић је себи говорио: „Милица је грациозна, тиха, топла, права Немица. Али ипак, зар сам толики пут превалио, пред толиким продавницама стајао, са вратаревим псом шетао, хвалио изговор папагаја Жако, бацио мозак на готицу, да се у Минхену у Милицу заљубим.“